

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History And Idea

ISSN: 2148-2292

Kazakistan Aktobe bölgesi Abat-Baitaq Türbesi

“14. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl erken devir mimari eserlerinden”

(Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi için fotoğraflayan Prof. Tattigul Kartayeva)

Cilt/Volume Sayı/Number Yıl/Year

12

1

2025

Şubat / February

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea
Академическая История и Мысль

Cilt / Volume Sayı / Number Yıl / Year
12 1 2025

ATDD ©

Tel/Tel/ Тел
+90 533 310 2773

E-posta / E-mail /E- сообщение
akademiktarihvedusunce@gmail.com,

Web /Веб-Сайт
<http://dergipark.gov.tr/atdd>,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Türkiye / Turkey / Турция

ATDD

ISSN: 2148-2292

İmtiyaz Sahibi ve Yayım Sorumlusu

Bilim Uzmanı, Hakan Yılmaz, *akademiktarihvedusunce@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Baş Editör

Prof. Dr. Yusuf Kılıç, Pamukkale Üniversitesi, *ykilic@pau.edu.tr*, Türkiye

Genel Editörler

Prof. Dr. Tattigul Kartayeva, El Farabi Üniversitesi, *kartaeva07@gmail.com*, Kazakistan

Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, *irade.mammadli@gmail.com*, Azerbaycan

Doç. Dr. Seadet Shikhiyeva, AMEA, *shikhiyeva@yandex.com*, Azerbaycan

Doç. Dr. Dina Yeshpanova, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Doç. Dr. Rahila Suvonova, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Tarih Editörleri

Prof. Dr. Kerim Şükürov, AMEA, *kkshukurov@mail.ru*, Azerbaycan

Prof. Dr. Namık Musali, Kastamonu Üniversitesi, *nsmusali@gmail.com*, Türkiye

Dr. Mileushe Gaynanova, Kazan Devlet Üniversitesi, *mgaynanova@gmail.com*, Rusya

Edebiyat - Dünya Edebiyatı Editörleri

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov, İpek Yolu Uluslararası Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi, *juliboy2@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Turgut Tok, Pamukkale Üniversitesi, *ttok@pau.edu.tr*, Türkiye

Doç. Dr. Aygün Alizade, AMEA, *aygunalizade@yahoo.com*, Azerbaycan

Maliye ve İktisat Editörleri

Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Demir, SU, *drhidemir@gmail.com*, Türkiye

Felsefe Grubu Alan Editörleri

Prof. Dr. Fikri Gül, Pamukkale Üniversitesi, *fgul@pau.edu.tr*, Türkiye

Eğitim Grubu Editörleri

Mehmet Ali Ayaz, *alimayaz728@gmail.com*, Turkey

Kütüphanecilik ve Döküman Editörleri

Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni.Felsefe Bölümü, *pkazimi@mail.ru*, Azerbaycan

Tarihi Arşiv Belgeleri ve Materyalleri Editörü

Hacı Haldun Şahin, Osmanlı Arşivi Uzmanı, *hhaldunshahin@gmail.com*, Türkiye

Dil Editörleri ve Tercümanlar

Doç. Dr. Aynur Qazanfergızı, Hazar Üniversitesi, *aynurqazanferqizi@yahoo.com*, Azerbaycan

Dr. Abdullah Sami Tekin, Dil Uzmanı, *asamitekkin@gmail.com*, Türkiye

Veysel Karani Gülersoy, *veysel.1978@hotmail.com*, Türkiye (İngilizce)

Yayın Kurulu

Ord. Prof. Dr. Yagub Mahmudov, AMEA, *science@science.az*, Azerbaycan

Prof. Dr. Tuncer Baykara, Ege Üniversitesi, *baykaratuncer@hotmail.com*, Türkiye

Prof.Dr. Peter Golden, Rutgers Üniversitesi, *pgolden@rutgers.edu*, ABD

Prof. Dr. Cavid Qasimov, Yüzüncüyıl Üni. *cavidahmedoglu@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Prof.Dr. Ercan Haytoğlu, Pamukkale Üniversitesi, *ehayt@pau.edu.tr*, Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sibgatulina, Rusya Bilimler Akademisi, *alfina2003@yandex.ru*, Rusya

Prof. Dr. Shohistahon Uljaeva, T. I. of Irrigation and a. m. e. *sh.uljayeva@tiiame.uz*, Özbekistan

Prof. Dr. Şakir Gaffarov, Semerkant Devlet Üni. *sh.s.gofforov.samgu@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Serik Seydumanov, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Prof. Dr. Gulchexra Fayzullayeva, Taşkent Teknoloji Enstitüsü,
gulchehrafayzullayeva756@gmail.com, Özbekistan
Prof. Dr. Elvin Talişinski, Azerbaycan Üni. Siyasi ve Sosyal Bilimler Direktörü, Azerbaycan
Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, *irade.mammadli@gmail.com*, Azerbaycan
Doç.Dr. Güntekin Necefli, AMEA, *guntekin.cemil@gmail.com*, Azerbaycan
Doç. Dr. Sevinç Qasımova, Bakü Devlet Üniversitesi, *qasimovasevinc@mail.ru*, Azerbayca
Doç. Dr. Elnur Ağayev, Lefke Üniversitesi, *elnuraga@hotmail.com*, Kıbrıs
Doç. Dr. Telman Nusretoğlu, Hazar Üniversitesi, *t.nusretoglu@mail.ru*, Azerbayca
Doç. Dr. Alaattin Dolu, Kastamonu Üniversitesi, *adolu@kastamonu.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Namig Mammadov, AMEA, *mammadov@yahoo.com*, Azerbaycan

Hakem Kurulu

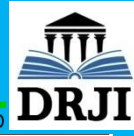
Prof. Dr. Salih Çeçen, Ankara Üniversitesi, *salih.cecen@ankara.edu.tr*, Türkiye
Prof. Dr. Mayıl B. Askerov, AMEA, *mayil62@yandex.com*, Azerbaycan
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar, Tekirdağ Üniversitesi, *akayapinar66@hotmail.com*, Türkiye
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Balıkesir Üniversitesi, *kztas@hotmail.com*, Türkiye
Prof. Dr. Şahin Uçar, Emekli, Tarih Felsefesi, Filozof, *sahinucar.com.tr*, Türkiye
Prof. Dr. Filiz Çolak, Uşak Üniversitesi, *colakfiliz@yahoo.com*, Türkiy
Prof. Dr. Ercan Alkaya, Fırat Üniversitesi, *ealkaya16@gmail.com*, Türkiye
Prof. Dr. Ozan Yılmaz, Sakarya Üniversitesi, *oyilmaz@sakarya.edu.tr*, Türkiye
Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Nevşehir Üniversitesi, *kuregen@hotmail.com*, Türkiye
Prof. Dr. Nurettin Gülmez, Celal Bayar Üniversitesi, *gulmeznurettin@gmail.com*, Türkiye
Prof. Dr. Fatma Acun, Hacettepe Üniveritesi, *facun@hacettepe.edu.tr*, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, *maunalus@yahoo.com*, Türkiye
Prof. Dr. Nurullah Ulutaş, Bitlis Eren Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Zeki Taştan, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mithat Aydın, Pamukkale Üniversitesi, *maydin@pau.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Nejla Günay, Gazi Üniversitesi, *gunaynejla@gmail.com*, Türkiye
Doç. Dr. Mahmut Akpınar, Sivas Cumhuriyet Üni., *makpınar25@hotmail.com*, Türkiye
Doç. Dr. Hilal Şahin, Giresun Üniversitesi, *hilalcaglayan@yahoo.com*, Türkiye
Doç. Dr. Erhan Alpaslan, Sütçü İmam Üniversitesi, *ealpaslan@ksu.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Sibel Kundakçı, Kastamonu Üni., *skavakli@kastamonu.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Xuraman Xummatova, AMEA, *hummatovax@mail.ru*, Azerbaycan
Doç. Dr. Erdoğan Tezci, Balıkesir Üniversitesi, *etezci@balikesir.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Hülya Boyana, Ankara Üniversitesi, *hulya.boyana@humanity.ankara.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Sezai Öztaş, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, *sezaioztas@hotmail.com*, Türkiye
Doç. Dr. Esra Doğan Turay, Mardin Artuklu Üniversitesi, *eesra_dogan@hotmail.com*, Türkiye
Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı, AMEA, *mubariz.aqalar@gmail.com*, Azerbaycan
Doç. Dr. Abbas Karaağaçlı, Giresun Üniversitesi, *karaagacliabbas@gmail.com*, Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Özener, Fırat Üniversitesi, *mehmetozeren@firat.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Hacı Çoban, Yozgat Bozok Üniversitesi, *haci.coban@bozok.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Seide Quliyeva, Bakü Devlet Üniversitesi, *seidequliyeva@gmail.com*, Azerbaycan
Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni. Felsefe Bölümü, *pkazimi@mail.ru*, Azerbaycan
Doç. Dr. Uljaeva Shohistahon Mamajonovna, Taşkent Üniversitesi, Özbekistan
Doç. Dr. Fatma İnce, İnönü Üniversitesi, *fatma.ince@inonu.edu.tr*, Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Soufiane Chetioui, Batna Üniv., *soufiane.chetioui@univ-batna.dz*, Cezayir
Dr. Öğrt. Üyesi. Ahmet Aytaç, Adnan Menderes Üniversitesi, *cicimsumak@gmail.com*, Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Umut C. Karadoğan, Sinop Üniversitesi, *umuttarih@hotmail.com*, Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Aytan Mammadli, İstanbul Aydın Üni *aytanmammadli@aydin.edu.tr*, Türkiye

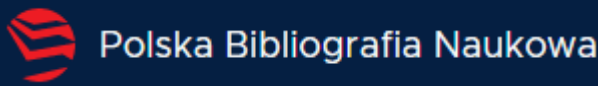
Dr.Öğr.Üyesi. Pakize Urfalı Dadandı, Yozgat Bozok Üni. pakizeurfali@gmail.com, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi. Arzu İbişi, İstanbul Üniversitesi, arzu.ibisi@istanbul.edu.tr, Türkiye
Dr. Teymur Qasımlı, Bakü Devlet Üniversitesi, teymur1911@gmail.com, Azerbaycan
Dr. Entela Muço, Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Dr. Bedri Şahin, Almanya Siyaset Bilimi Derneği, Almanya

İndex Direktörü

Doç. Dr. Elnur Neciyev, Bakü Mühendislik Üniversitesi, enaciyev@beu.edu.tr, Azerbaycan

İNDEX VE VERİTABANLARI/ IDEX AND DATABASES/ИДЕКС И БАЗЫ ДАННЫХ

İçindekiler / Contents

Makaleler/ Articles

- 1 ***Eğitim Felsefesinin Problemleri Üzerine*** 1-20
Fikri Gül - Birol Soysal
- 2 ***Providing a Suitable Business Model for Developing Businesses Based on E-Commerce Startups and Improving Investment in them*** 21-54
Mohammad Ekram Yawar - Sameulhaq Amani
- 3 ***Historical Study and Analysis of the Role of Ethnic Politics in the Political Structure of Afghanistan (Contemporary Period)*** 55-80
Mohammad Ekram Yawar - Ay Bik Muhsin
- 4 ***İslam'a Yönelik İftiralar ve Propagandalar: "Abdurrahim Zapsu Büyük İslam Tarihi*** 81-101
Zekeriya Akman - Muhammed Edip Acun
- 5 ***Türk Basınında Karikatürlerle İspanya İç Savaşı'nın İlk Yılı*** 102- 121
Beral Alacı
- 6 ***Future Studies on the Process of Convergence and Unity of the Islamic World from a Historical Perspective*** 122 - 143
Ay Bik Muhsin- Mohammad Ekram Yawar
- 7 ***Osmanlının Hoşgörü ve Kalkınma Politikaları: II. Abdülhamid (1842-1918)'in Filistin Yaklaşımı*** 144-166
Atiye Emiroğlu -Latif Çelik
- 8 ***Azərbaycanın İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərində Zəngin Turizm Potensia Rich Tourism Potential in the Liberated Territories of Azerbaijan*** 167-179
Nazim Məmmədov
- 9 ***Çocuğu İlkokula Yeni Başlayan Ebeveynlerin Anksiyete Düzeyi*** 180-188
Emrah Göçer-Emine Kaçar-İsmail Kocabuğa-Özlem Kutlu-Yalçın Benli-Ayşe Biçer-Gülper Işık Engin

10	<i>Okul Müdürlerinin Örtük Liderlik Davranışlarının İncelenmesi</i>	189-196
	<i>Yavuz Gürcan-Cihan Selçuk-Gülten Selçuk-Caner Ayhan-Serhat Eryılmaz-Bilal Gezen-Çiğdem Gezen</i>	
11	<i>Correspondence of Forms in Sales Contracts: Examination of Existing Theories in Legal Systems and Discussion of Their Application to the Contract for the International Sale of Goods</i>	197-217
	<i>Mohammad Ekram Yawar- Sameulhaq Amany</i>	
12	<i>İlköğretim Öğrencilerinin Sınav Kaygısı ile Sosyo-Demografik Özelliklerinin İncelenmesi</i>	218-228
	<i>Mehmet Mahfuz Daşkın-Ramazan Çelik-Mehmet Emin Toprak- Mehmet Salih Örcen-Sibel Aybar-Ercan Aybar-Nursen Umay</i>	
13	<i>Eski Asur Döneminde Yamhad ve Qatna Krallıkları</i>	229-239
	<i>Burak Taşdüvenci-Dilek Karageçi</i>	
14	<i>İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenlerin Okuma Alışkanlığı Özelliklerinin İncelenmesi</i>	240-249
	<i>Hida Can-Bariş Çeçen-Özgül Erdugan- Medine İla-Aslı Yılmaz-İdris Demir-Zinnur Malbora</i>	
15	<i>Emir Timur'un Seferlerde Kullanmış Olduğu Savaş Stratejileri</i>	250-265
	<i>Nurullah Soylar</i>	
16	<i>Siyonizm Faaliyetleri ve İsrail Devleti'nin Kurulması</i>	266-275
	<i>Cihan Muhammet Işık-Fehmi Çırakoğlu-Çağdaş Yıldız</i>	
17	<i>Azərbaycan Kurikulum Eğitim Modelinde İletişimsel Konuşmanın Gelişim Sorunları</i>	276-283
	<i>Lale Mikayilzade</i>	
18	<i>İlköğretimde Çalışan Branş Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Davranışlarının İncelenmesi</i>	292-306
	<i>Şerafat Taş-Sevim Ertit- Tuba Ateş-Nurettin Kaya-Esra Çim-Murat Özten-Betül Kılıç Gilik</i>	
19	<i>A Review of the Ethical and Legal Challenges of Using Artificial Intelligence in the Health System</i>	307-318
	<i>Mohammad Ekram Yawar-Mohammad Qurban Hakımı</i>	
20	<i>The Use of Artificial Intelligence in Teaching History and its Effects on Community Leadership</i>	319-332
	<i>Mohammad Ekram Yawar-Sameulhaq Amany</i>	

21	<i>Yol/Seyahat Güvenliğinde Bir Süvari: Kethüdâyeri</i> <i>Ökkeş Küçükdağülkan</i>	333-351
22	<i>Impact and Role of Information Technology Application on the Success of Leadership, Organization, Society and Individual</i> <i>Mohammad Ekram Yawar-Sameulhaq Amany</i>	352-364
23	<i>Genç Osman'ın Reformist Vizyonu: Osmanlı Merkezîyetçiliği ve Yeniçeri Direnci</i> <i>İlker Gedik-Zehra Gedik</i>	365-377
24	<i>Meslek Etiği ve Öğretmenlik Meslek Etiğine İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Belirlenmesi</i> <i>Yeşim Nalçacı</i>	378-392
25	<i>Okul İdarecilerinin Duygusal Zekâ Düzeylerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi</i> <i>Ahmet Nurhak Özalp-Berat Ekin-Ferat Karaduman-Gülşah İrven Tekyıldız-İbrahim Sayar-Derya Erol Zorsu-Muhammet Ceyhan Balkaya</i>	393-402
26	<i>Problems of Using Artificial Intelligence as a Judge in Legal Proceedings</i> <i>Mohammad Ekram Yawar-Said Abdullah Sadat</i>	403-420
27	<i>Romantik İlişkilerde Duygusal Bağımlılığı Keşfetmek</i> <i>Şenol Deniz</i>	421-442
28	<i>“Facing the Fractures”: Exploring Challenges in Bosnia's Peacebuilding Journey</i> <i>Elmar Ismayilzada</i>	443-450
29	<i>History of Tajik Philosophy in the Context of Social and Cultural Transformation of the 20th–21st Centuries</i> <i>Dilfuza Mulloboeva Abdusamadovna</i>	451-464
30	<i>Sivas Kongresi'nden Damat Ferit Paşa'nın İstifasına Kadar İstanbul Basınında Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele (Eylül 1919)</i> <i>Mehmet Emin Elmacı</i>	465-505
31	<i>The Analysis of Multicultural Concept in Azerbaijani Medium Secondary School “Knowledge of World” Textbooks</i> <i>Tarlan Orucova</i>	506-520

32	<i>Yoksulluğun Azaltılması, Özgüven ve Ulusal Kalkınma İçin Etkili Bir Araç: Sosyal Bilgiler Eğitimi</i>	521-539
	<i>Latif Gökalp- Halime Ünalı Gökalp</i>	
33	<i>Methodological Substantiation of Civic and Patriotic Education of Students in the Period of Globalization</i>	540-554
	<i>Gulizamira D. Batubekova-Nazilya M. İrgebayeva-Serik K. Zhantikeev-Begaim Zhiyentayeva</i>	
34	<i>Environmental Sustainability in Local Governments in TR33 Region</i>	555-577
	<i>Vahit Bölükbaş</i>	
35	<i>Orta Çağdan Günümüze Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü</i>	578-606
	<i>Ali Çimen-Fatma Kamiloğlu</i>	
36	<i>Atina'nın Gölgesinde Kadın: Platon'un "Devlet" ve Euripides'in "Medea" adlı Eserleri Üzerine</i>	607-619
	<i>Ülkü Şahin</i>	
37	<i>Okul Öncesinde Uygulanan Sanat Etkinliklerinin Öğrencilerin Görsel Okuryazarlık Becerilerine Etkileri</i>	620-635
	<i>Simge Taş-Sibel Esmir Deniz</i>	
38	<i>Ortaöğretim Öğrencilerinin Sanal Ortam Bağımlılığın İncelenmesi</i>	636-645
	<i>Mehmet Emin Dayan-Mehmet Karaoğlan-Murat Karataş-Mehmet Nur Duyu-Kemal Kaymaz-Ayhan Kaymaz-Sevim Elgören</i>	
39	<i>Ortaöğretim Okul Yöneticilerinin Etkili İletişim Becerilerini Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi</i>	646-655
	<i>Müjdat Şimşek-Serkan Almalı-Ramazan Gündal-Melek Şimşek-Feride Almalı-Engin Durup-Ercan Dincer</i>	
40	<i>Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası Üzerine</i>	656-663
	<i>Mustafa Alan</i>	
41	<i>Determination of Occupational Health and Safety Risks in the Restoration of Historical Buildings</i>	664-708
	<i>Aslıhan Güngördü-Hasan Uğur Öncel</i>	
42	<i>Ədəbiyyatşünaslıq Üzrə Rəqəmsal Məlumat Bazalarının Yaradılması İnformasiya Tələbatının Ödənilməsi Probleminin İnnovativ Həlli Kimi</i>	709-719
	<i>Cəmilə Azizova</i>	

43	<i>Turkey-Syria Relations before World War II</i>	720-740
	<i>Burak Şakir Şeker</i>	
44	<i>Urfa Sancağı'nda Bir Türkmen Boyu: Döğerler Hakkında Bir İnceleme (XIV.-XIX. Yüzyıllar)</i>	741-752
	<i>Zafer Benzer</i>	
45	<i>Hint-Türk Devlet Geleneğinde Siyaseten Katil Cezası</i>	753-770
	<i>Ahmet Aydın</i>	
46	<i>The implementation of Heydar Aliyev's National Policy Concept (1970s-1980s)</i>	771-784
	<i>Resid Mehdiyev</i>	
47	<i>The Concept of Ethnicization, Political Reconstruction and Ethnic Unity in Afghanistan</i>	785-801
	<i>Mohammad Ekram Yawar</i>	
48	<i>Armenian Massacre Against Azerbaijan as an Indicator of Necrophilia in Armenian Psychology</i>	802-814
	<i>Südüabə Hüseynova</i>	
49	<i>The Ottoman Turkish and its sphere of influence in Ottoman Algeria</i>	815-831
	<i>Ahmed Boussaid</i>	
50	<i>Fahreddin er-Râzî (Ö. 606/1210)'nin Mefâfihu'l-Gayb Adlı Eseri'nde Yıldız</i>	832-842
	<i>Menekşe Sünbül</i>	
51	<i>Afganistan'da Taliban Yönetimi: Orta Asya'nın Güvenlik Tehditleri</i>	843-855
	<i>Ay Bik Muhsını</i>	
52	<i>Afganistan'da Taliban Yönetimi: Orta Asya'nın Güvenlik Tehditleri</i>	856-872
	<i>Ay Bik Muhsını</i>	
53	<i>Samuel Beckett'in 'Oyun Sonu' adlı Oyununda 'Yokluk'lar: Eksilen Bedenler, Çorak Dünyalar</i>	873-892
	<i>Ülkü Şahin</i>	
54	<i>Davamlı İnkışaf Üçün Təhsilin (ESD) Ali Təhsildə Rolu</i>	893-903
	<i>Məhəmməd Hacı</i>	

55	<i>Konstantinopolis Hipodromu ve Geç Roma Döneminde Hızıların (Demosların) İsyancıları (4. ve 6. Yüzyıllar)</i>	904-922
	<i>Burcu Karakuş</i>	
56	<i>The Role of Pakistan in the Military Operations Conducted by the United States in Afghanistan in the Fight Against Terrorism</i>	923-933
	<i>Khagani Jafarli Allahverdi</i>	
57	<i>The Contribution of Ancient Turks to World Civilization</i>	934-942
	<i>Rashid Maharramov</i>	
58	<i>Heydər Əliyevin Siyasi Kursunun Əsas Prioritetləri</i>	943-956
	<i>Tarana Alivardiyeva</i>	
59	<i>Akademik Kaliteye Yönelik Bir Tehdit: Akademik Demokratör</i>	957-973
	<i>Ayşegül Dede</i>	
60	<i>Tawhid: The Foundation of Unity, Solidarity, and Interpersonal Tolerance</i>	974-991
	<i>Şenol Deniz</i>	
61	<i>Bodrum'da İnşa Edilen Osmanlı Dönemi Yapılarına Bir Örnek: Çiftlik Mahallesi'nde Yer Alan Sarnıç</i>	992-1009
	<i>Meryem Yıldız</i>	
62	<i>The Massacre and Deportation Committed by the Pahlavi Regime Against Azerbaijani Turks (1946)</i>	1010-1025
	<i>Hasan Safari</i>	
63	<i>Cäläləddin Ruminin "Məsnəvi-ye Mənəvi" Əsərində Məqamların Şərhi</i>	1026-1044
	<i>İlhamə Məmmədova</i>	
64	<i>Final-Position Hamza in Arabic Script: Challenges and Solutions</i>	1045-1053
	<i>Vugar Garadaghli</i>	
65	<i>The Legal Principles of Compulsory Health Insurance in the Legislation of the Republic of Azerbaijan</i>	1054-1066
	<i>Nicat Rafael Hasanov</i>	

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ YAYIN BİLGİSİ VE YAZIM KURALLARI

1-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan yazıların ve yazı içeriklerinin tüm hak ve sorumlulukları yazarlarına aittir. Buna karşın yazar, dergide yayınlanan yazının yayından kaldırılmasını ve silinmesini talep edemez.

2-Yayınlanan yazıların telif hakları hukuken Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne ait olduğu için eserlerin kaynak gösterilmeden kısmen yada tamamen alıntılanması, kopyalanması ve yayınlanması yasaktır.

3-Dergiye gönderilen yazıların yayınlanma zorunluluğu bulunmamaktadır.

4- Dergiye gönderilen yazılar editör onayından geçtikten sonra değerlendirmeye alınır. Dergi, editör onayından geçmeyen yazıların iade edilmesi ve silinmesi hakkını saklı tutar.

5-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, değerlendirmeye alınan yazıların ön görülen revizyonu ile ilgili yazarlara yazılan iletilere bir yıldan fazla yanıt alamadığında dergi sisteminde taslak halinde kalan makalelerin silinmeye garantisini vermez.

6-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan bir yazı yada makale hukuksal bir gerekçe ve mahkeme kararı olmaksızın yazar yada diğer kişiler tarafından yayından kaldırılmasını talep edemezler.

7-Yazarlar için yazılar ve makalelerin değerlendirilme ve yayın süreci bilimsel ve ahlaki etik gereğince mahrem bir durum olup; yazarlar çift kör akran-hakem değerlendirmesinde hakem kimliğine dair bilgi talep edemezler. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, yazar, hakem diyalogunda temel sorumluluk sahibi olarak süreci yürütüp tamamlama yetkisini elinde bulundurur.

8-Yazı yada makalenin değerlendirilme sürecinde süreç aşaması ne olursa olsun yazarla hakem arasında yakın bir ilişki ve haberlilik tespit edilmesi durumunda dergi tüm yasal haklarını kullanarak ilgili süreci durdurma ve gerekiyorsa yazı yada makaleyi red etme hakkına sahiptir.

9-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne makaleler word formatında üzerinde yazar ad ve bilgileri bulunmadan (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>) dergi sistemi üzerinden yüklenerek süreç yürütülür. Makale yayını yine aynı url adresi üzerinden yayınlanır. Siteme makale yüklemede zorluk yaşayan yazarlar, dergi temel iletişim adresi olan (akademiktarihvedusunce@gmail.com) adresine makalelerini yollayarak dergi sistemiyle ilgili detek talep edebilirler.

10-Yazı ve makaleler dergi menüsünde yer alan şablona göre ilgili bölümlerden oluşmuş olmalıdır. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, tarih, coğrafya, din bilimleri, felsefe, pedagoji, mimari, dil bilimleri ve edebiyat, arkeoloji, sanat, siyasi tarih, beşeri coğrafya, sivil savunma, ekonomi, ulaşım, trafik, lojistik, medeniyetler tarihi, etimoloji, şehircilik, hukuk, siyaset bilimi, kamu yönetimi, kent tarihi, çevre ekonomisi, tarihsel

psikoloji ve sosyoloji gibi sahalarda makale kabul eden elektronik bir dergidir.

11-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler için yazarlar alacakları intihal raporunu da makale ile birlikte göndereceklerdir. Makalenin yayınlanması için benzerlik oranı yüzde 18'i geçmemelidir. Gönderilen makalelerin benzerlik oranı ayrıca iThenticate programı ile dergimiz tarafından da alınmaktadır.

12-Dergiye makale gönderilirken Telif hakkı formu doldurulmalı ve makale ile birlikte gönderilmelidir.

13-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler ön kontrolden geçtikten sonra atanan editör vasıtasıyla 2 hakeme (kör hakemlik) sunulur. Bu iki hakemden alınan sonuca göre makale gerek görülürse üçüncü hakeme gönderilir. Editör onayından geçmiş bir makalenin bu tarihi takip eden ilk sayıda yayınlanma durumu net değildir. Makalenin yayın süreci, hakemlerin tespitlerine, makalenin yayın için olgunlaşmasına ve yayın için gerekli olan kriterlere bağlı olarak değişme göstermektedir. Bu anlamda süreci tamamlanan ve yayına hazır hale gelen makale, yayın kuruluna sevk edilerek uygun görülen sayıda yer alacaktır.

14-Değerlendirmeye alınan makalenin yayın süreci tamamlanana kadar sorumluluğu ilgili editöre ait olup yürütülen sürecin tüm basamaklarında editör makaleyi imla, anlatım, yazım kurallarına uygunluk ve ilmi bakımdan hakem önerilerine göre takip etmekle yükümlüdür.

15-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makalelerde araştırma ve yayın etiği üst düzeyde önemlidir. Gönderilecek araştırmada etik kurul izin belgesi gerekliyse makale ile birlikte ilgili etik kurul izin belgesinin de gönderilmesi gereklidir. Yine ilgili belge editör tarafından yeniden talep edilirse yazar söz konusu belgeyi göndermekle yükümlüdür. Etik kurul belgesi talep edildiği halde belgeyi göndermeyen yazarın makalesi iade edilecektir.

16-Yayın kurulunca kabul edilecek geçerli bir neden olmadıkça süreci başlayan bir makalenin yazarına iadesi mümkün değildir. Bu konuda yazar süreci sonlandırmak isterse dergi editörlüğüne mail yoluyla dilekçe sunarak bu talepte bulunabilir ancak işleyen sürecin sonlandırılma kararı yayın kurulu kararı ile ve uygun görülen süreçte olacaktır.

YAYIN SÜRECİ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler

ÖN İNCELEME, İNTİHAL TARAMASI, ALAN EDITÖRÜ İNCELEMESİ, HAKEM DEĞERLENDİRMESİ, DİL VE YAZIM EDITÖRÜ İNCELEMESİ, MİZANPAJ aşamalarından geçmektedir.

Ön incelemesi tamamlanan makale uygun görülürse intihal taraması ardından alan editörüne aktarılır. Uygun görülmeyen ve dergi içeriğine uygun olmayan makaleler yazara iade edilir. Ön incelemede uygun bulunan makaleler kör hakemlik uygulaması ekseninde iki hakeme

(tercihen biri Türkiye’den diğeri başka ülkeden) gönderilir. Her iki hakemden de olumlu rapor alan makale ön görülen düzeltmeler varsa yazara bildirilerek eksikleri tamamlanır ve makale dil ve yazım editörü kontrolü ardından yıl içinde yayımlanmak üzere kabul edilerek mizanpaja verilir ve yayım kurulunun uygun göreceği bir sayıya atanarak yayımlanır. Değerlendirme sürecinde iki hakemden birinden olumlu birinden olumsuz rapor alan makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden alınan görüşe göre sürece devam edilir. Üçüncü hakem görüşü editörde tereddüt uyandırırorsa gerek görüldüğü takdirde dördüncü hakeme müracaat edilebilir. Yayım sürecinde yazar için hakem, hakem için ise yazar kimliğinin bilinmemesi büyük önem arz etmektedir. Editör, yazar hakem gizliliğinin korunmasında tam yetkilidir. atdd’de her sayı için makale sayı sınırı olmayıp bir sayıda yer alacak makalelerin ¼’lik kısmı dergi editöryel ekip ve yayın kurulu üyelerine ayrılmıştır. Dergi editöryel ekip ve yayın kurulundan gelecek makaleler görevlendirilecek yurt dışı editörler tarafından kör hakemlik süreçlerine tabi tutularak gerekli yayım süreci işletilecektir

1. Telif Hakları ve Yazar Sözleşmesi için Tıklayınız

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi’nde yayınlanacak makale yazımında yönlendirici olmak ve yapılan çalışmalarda bir bütünlük sağlamak amacıyla bu yazım kılavuzu hazırlanmıştır. Yazım kılavuzunda bulunan kurallarla; makaleler arasında ve makalenin başlangıcından sonuna kadar genel bir bütünlük oluşturmak hedeflenmektedir. Makalelerde bilimsel etik kuralları mutlaka gözetilmeli, özellikle intihalden kaçınılmalıdır. Söz konusu çalışmalarda tüm sorumluluk makalenin yazarına aittir. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi’ne bilimsel çalışmalarını gönderecek bilim insanlarının aşağıda belirtilen kurallara uyması zorunludur.

Dergiye Gönderilecek Makaleler Hakkında;

Özgün olmalıdır.

Bilimsel olmalıdır.

Belirli bir konuda önemli gelişmeleri değerlendirip gerekli kaynak gösterilerek yazılmış olmalıdır. Dergide yayımlanan tüm makaleler yayın tarihinden itibaren derginin bir sonraki sayısına kadar tartışmaya açık olacaktır. Makaleler Word formatında yazılmalı, Dergi Park üzerinden dergiye PDF formatında gönderilecek makaleler kabul edilmeyecektir. **Sisteme yüklenen makale üzerinde yazar adı, orcid numarası gibi yazara ait bilgiler yer almamalıdır.** Bir sayıda aynı yazarın gerekli koşulları sağlaması şartıyla iki makalesi yayınlanabilir.

Makale Yazım Kuralları

Makaleler başlık sayfası, içerik ve kaynakçadan oluşur. Duruma bağlı olarak tablolar ve şekiller gibi ek unsurlar içerebilirler. Hazırlanmış makalelerde bu bölümlere uyulmalı ve Times New Roman yazı tipi kullanılmalıdır. Makalede 1,5 satır aralığı kullanılmalı ve sayfanın her tarafından 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Her paragrafının ilk satırı sol kenar boşluğundan 0,5 inç kadar girintili yapılmalıdır. Girintiyi elde etmek için TAB

tuşu veya kelime işlemci programının otomatik paragraf biçimlendirme işlevi kullanılmalıdır.

Makalelerde APA 7 sistemi uygulanacaktır.

Makale kaynakları Yazımı

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture*, 8(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

- Parantez içinde alıntılar: (Grady et al., 2019)
- Anlatı alıntılar: Grady et al. (2019)

Tam yazılmış kitap

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

- Parantez içinde alıntılar: (Jackson, 2019; Sapolsky, 2017; Svendsen & Løber, 2020)
- Anlatı alıntılar: Jackson (2019), Sapolsky (2017), and Svendsen and Løber (2020)

Dini Eserler

The Bhagavad Gita (E. Easwaran, Trans.; 2nd ed.). (2007). The Blue Mountain Center of Meditation.

King James Bible. (2017). King James Bible Online.

<https://www.kingjamesbibleonline.org/> (Original work published 1769)

- Parantez içinde alıntılar: (The Bhagavad Gita, 2007; King James Bible, 1769/2017)
- Anlatı alıntılar: The Bhagavad Gita (2007) and King James Bible (1769/2017)

Editör Kitap Bölümleri

Aron, L., Botella, M. ve Lubart, T. (2019). Mutfak sanatları: Yetenek ve gelişimi. RF Subotnik, P. Olszewski-Kubilius ve FC Worrell (Eds.), *Yüksek performansın psikolojisi: İnsan potansiyelini alana özgü yeteneklere*

dönüştürmek (s. 345-359). Amerika Psikoloji

Derneği. <https://doi.org/10.1037/0000120-016>

Dillard, JP (2020). İkna çalışmalarındaki akımlar. MB Oliver, AA Raney ve J. Bryant (Eds.), *Medya etkileri: Teori ve araştırmadaki gelişmeler* (4. baskı, s. 115-129). Routledge.

Thestrup, K. (2010). Dönüştürmek, iletişim kurmak, oynamak için - Eylemdeki deney topluluğu. E. Hygum & PM

Pedersen (Ed.), *Erken çocukluk eğitimi: Danimarka'daki değerler ve uygulamalar*. Hans Reitzels

Forlag. <https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/?id=192>

- Parantez içinde alıntılar: (Aron vd., 2019; Dillard, 2020; Thestrup, 2010)
- Anlatı alıntılar: Aron ve ark. (2019), Dillard (2020) ve Thestrup (2010)

Bir Devlet Kurumu Raporu

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S.

Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. <https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf>

- Parantez içinde alıntılar: (National Cancer Institute, 2019)
- Anlatı alıntılar: National Cancer Institute (2019)

APA 7 Yazım kurallarıyla ilgili daha geniş bilgi ve daha fazla eser ve örnekleri için lütfen tıklayınız.

*Sisteme yüklenen makaleler editör onayından sonra ücrete tabi olur ve ilgili yazardan bu talep edilir.

*Dergiye ait tüm giderler, gerektiğinde yayın ve matbaa ücretleri, tercüman alacakları, Doi masrafları ve diğer giderler ilgili yayın ücretinden karşılanmakta olup kâr amacı güdülmemektedir.

Kapak Resmi

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 01.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 23.01.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Fikri Gül

<https://orcid.org/0000-0002-9597-3176>

Professor, Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy, Türkiye, fgul@pau.edu.tr

Birol Soysal

<https://orcid.org/0009-0000-4470-0883>

Dr. Ondokuz Mayıs University Faculty of Education Philosophical, social and historical foundations of education, Türkiye, birolsoysal5520@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Gül, F. & Soysal, B. (2025). Eğitim Felsefesinin Problemleri Üzerine. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 1-20.

Eğitim Felsefesinin Problemleri Üzerine

Öz

Bu çalışma, eğitim felsefesinin bireysel ve toplumsal yönlerini ele alarak, eğitimin temel problemleri ve çağdaş sorunlarını kapsamlı bir şekilde tartışmaktadır. Eğitimde bilginin doğası, değeri ve ideolojik yapısı, bireysel gelişim ile toplumsal beklentiler arasındaki çelişki ve teknolojinin eğitim üzerindeki etkileri gibi konular, detaylı bir analizle ele alınmıştır. Ayrıca, eleştirel pedagoji, özgürlük ve etik değerlerin eğitime entegrasyonu bağlamında çeşitli çözüm önerileri sunulmaktadır. Çalışma, eğitimde bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluğun dengelenmesi gerektiğini savunan bir yaklaşımı desteklerken, eğitim süreçlerinde manevi ve bilimsel değerlerin bütünleştirilmesine vurgu yapmaktadır. Dijitalleşmenin eğitim üzerindeki olumlu etkilerinin yanı sıra, bilgiye yüzeysel erişim ve sosyal bağların zayıflaması gibi potansiyel riskler de incelenmiştir. Eleştirel pedagojinin bireyleri özgürleştirici potansiyeli ele alınırken, bu yaklaşımın ideolojik yönlendirme riski de eleştirilmiştir. Sonuç olarak, makale, eğitimin bireyi sadece bilgiyle donatan bir süreç olmaktan öte, etik ve toplumsal sorumluluk bilinci kazandıran, bireyin potansiyelini gerçekleştirmesine olanak tanıyan bir alan olması gerektiğini

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

savunmaktadır. Eğitimde bütüncül ve kapsayıcı bir modelin gerekliliği vurgulanarak, birey ve toplum arasındaki dengenin sağlanması için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Felsefesi, Değerler Eğitimi, Manevi ve Bilimsel Yaklaşımlar

On the Problems of Philosophy of Education

Abstract

This study comprehensively discusses the basic problems and contemporary issues of education by addressing the individual and social aspects of philosophy of education. Issues such as the nature, value and ideological structure of knowledge in education, the contradiction between individual development and societal expectations, and the effects of technology on education are analysed in detail. In addition, various solutions are proposed in the context of the integration of critical pedagogy, freedom and ethical values into education. The study emphasises the integration of spiritual and scientific values in educational processes, while supporting an approach that argues that individual freedom and social responsibility should be balanced in education. In addition to the positive effects of digitalisation on education, potential risks such as superficial access to information and the weakening of social ties are also examined. While the emancipatory potential of critical pedagogy is discussed, the risk of ideological orientation of this approach is also criticised. In conclusion, the article argues that education should not only be a process that equips the individual with knowledge, but should also be a field that provides a sense of ethical and social responsibility and enables the individual to realise his/her potential. The necessity of a holistic and inclusive model in education is emphasised and suggestions are presented to ensure the balance between the individual and society.

Keywords: Philosophy of Education, Values Education, Spiritual and Scientific Approaches

Giriş

Eğitim felsefesi, bireylerin bilgi edinme, kendini gerçekleştirme ve topluma uyum sağlama süreçlerini yönlendiren temel ilkeleri sorgulayan bir disiplindir. Eğitim felsefesinin özünde, eğitimin doğası, amacı ve değerleri üzerinde derinlemesine bir düşünme süreci vardır. Bu bağlamda, eğitim felsefesi bireyin gelişimini ve toplumla kurduğu ilişkiyi düzenleyen prensipleri belirlemeye çalışır (Demirel, 2021). Eğitim süreçlerinin ardındaki felsefi altyapıyı incelemek, eğitim politikalarının sağlam temellere dayanmasını sağlar. Bu nedenle, eğitim felsefesi, eğitim bilimlerinin temelini oluşturan bir bilgi alanı olarak kabul edilir (Guttek, 2009). Eğitim felsefesinin tarihsel gelişimine bakıldığında, bu alanın köklerinin Antik Yunan düşüncesine dayandığı görülmektedir. Sokrates'in "sorgulanmamış hayat yaşamaya değmez" sözü, eğitim sürecinin temel amacının bireylerin düşünce yetilerini geliştirmek olduğunu vurgular. Platon'un *Devlet* adlı eserinde eğitimin, ideal topluma ulaşmada temel bir araç olarak görülmesi, eğitimin toplumsal işlevine dair erken dönem felsefi bir çerçeve sunar (Ünal, 2019).

Orta Çağ'da, eğitim daha çok dini değerler üzerinden şekillenmiş ve ahlak eğitimi ön planda tutulmuştur. Ancak Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte eğitimin laikleşmeye başlaması, bireyin akıl yoluyla kendi potansiyelini keşfetme sürecine önem veren bir anlayışa geçiş sağlamıştır (Ozankaya, 2008). Modern eğitim felsefesi ise bireycilik, özgürlük ve rasyonel düşünce gibi Aydınlanma değerlerinin etkisiyle şekillenmiştir. John Dewey gibi düşünürler, eğitimin bireyin toplumsal yaşamda etkin bir rol almasını sağlayacak becerileri geliştirmesi gerektiğini savunarak eğitimde pragmatizmi ve deneyime dayalı öğrenme yöntemlerini desteklemişlerdir. Dewey, eğitimin toplumun demokratik yapısını koruyan bir süreç olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmüştü ve bu yaklaşım, çağdaş eğitim felsefesine derin etkiler bırakmıştır (Arslan, 2015). Bu bağlamda, modern eğitim felsefesi, bireyin toplumla bütünleşmesini ve demokratik değerlerin korunmasını hedeflemektedir.

Bugün, eğitim felsefesi, bireysel ve toplumsal gereksinimlerin yanı sıra teknolojik gelişmelere de yanıt verebilen bir disiplin olma çabasıdadır. Dijitalleşmenin hızla arttığı ve bilgiye erişimin kolaylaştığı bu dönemde, eğitim felsefesi eğitimin amaç ve yöntemlerini yeniden sorgulamak durumundadır. Günümüzde eğitimin sadece bilgi aktarma süreci olmadığı, aynı zamanda eleştirel düşünme, problem çözme ve yaratıcılığı teşvik eden bir yapı olduğu vurgulanmaktadır (Gutek, 2009). Bu bağlamda eğitim felsefesi, öğrencilerin dünya vatandaşı olmasını sağlarken aynı zamanda yerel kültürel değerlere saygı duyan bir birey olarak yetişmelerini amaçlar.

Eğitim felsefesi, bireyi merkeze alan eğitim anlayışları ile toplumsal çıkarları ön planda tutan yaklaşımlar arasında denge arayışını sürdürmektedir. Bireylerin eğitimi ile toplumsal düzen arasındaki bu ilişkiyi kurarken, bireyin özgürlük hakları ile toplumun ortak değerlerinin çatıştığı noktalarda eğitim felsefesi kritik bir rol üstlenir. Eğitim, bireyi özgür ve eleştirel düşünceye sahip bir yurttaş olarak yetiştirme süreci olduğu kadar, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir araç olarak da görülmelidir (Demirel, 2021). Eğitim felsefesinin bu dengeyi nasıl kurabileceği, çağdaş eğitim felsefesinin en önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkar. Bu çalışma, eğitim felsefesinin temel ve çağdaş sorunlarını kapsamlı bir şekilde ele alarak, eğitimin bireysel ve toplumsal işlevleri arasındaki dengeleri anlamaya ve geliştirmeye yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Makale, eğitim felsefesinin ne olduğunu tanımlamaktan başlayarak, bu alandaki tarihsel birikime ve mevcut sorunlara kadar geniş bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca, eğitimin temel problemleri, teknolojinin eğitime etkisi ve eleştirel pedagoji gibi çağdaş konulara değinip, eğitimde manevi ve bilimsel yaklaşımların birleşmesi gibi çözüm önerileri sunarak eğitimin daha kapsayıcı ve etkili bir hale getirilmesini

amaçlamaktadır. Makalenin temel savı ise eğitim felsefesinin, bireysel gelişim ile toplumsal beklentiler arasındaki dengeyi sağlamak adına yalnızca bilimsel yaklaşımlara değil, aynı zamanda manevi değerlere de açık bir yaklaşım sergilemesi gerektiğidir. Bu sav, eğitimin yalnızca bilgi aktarımından ibaret olmadığını; bireylerin ahlaki, eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi ve toplumsal değerlerle uyum içinde bireysel bir gelişimin sağlanması gerektiğini ileri sürer. Böylelikle makale, eğitim felsefesinin gelecekte karşılaşılabileceği sorunlara çözüm önerileri sunarken, eğitimi sadece entelektüel değil, aynı zamanda ahlaki bir gelişim alanı olarak ele alır.

2. Eğitim Felsefesinin Temel Problemleri

2.1 Eğitim ve Bilgi Problemi:

Eğitimde bilginin doğası, kaynağı ve geçerliliği, felsefenin ve eğitimin en temel sorunsallarından biridir. Bilgi nedir, nasıl elde edilir ve hangi kriterlerle geçerli kabul edilir soruları, eğitimin temel amacını ve kapsamını doğrudan etkileyen kritik sorulardır. Bu bağlamda bilgi, bir yandan nesnel ve evrensel bir gerçeklik olarak kabul edilebilirken, diğer yandan bilgiye toplumsal, kültürel ve ideolojik koşulların etkisiyle şekillenen bir yapı olarak bakan görüşler de bulunmaktadır (Seven, 2004). Nesnel bilgi anlayışına göre, eğitim evrensel doğrulara ulaşmayı hedeflemelidir; bu doğrultuda bilimsel bilgi, eğitim programlarının temel dayanağı olarak kabul edilmelidir. Ancak bu yaklaşım, bilginin değişen sosyal ve kültürel koşullar altında sürekli olarak yeniden değerlendirildiği fikrini dışlamaktadır.

Bilginin eğitime dahil edilmesi sürecinde, bilimin egemen olduğu objektif bilgi ile bireylerin ahlaki, estetik ve kültürel değerleri arasındaki dengeyi kurma çabası, eğitim programlarının içeriğinde önemli çatışmalara yol açmaktadır. Nesnel bilginin tek geçerli bilgi türü olduğunu savunan yaklaşımlar, eğitimin bireyleri sadece nesnel gerçekleri öğrenmeye teşvik eden bir süreç olması gerektiğini savunur. Ancak ahlaki ve estetik bilgiler, bireylerin duyarlılık, empati, sorumluluk gibi değerleri geliştirmesine katkıda bulunur; bu da eğitimin yalnızca bilgi değil, aynı zamanda değerler kazandırmayı amaçlayan bir süreç olması gerektiğini gösterir (Uzun, 2020). Bilginin nesnel mi yoksa bağlamsal mı olduğu konusundaki tartışma, eğitimde hangi tür bilginin daha fazla öne çıkarılması gerektiği konusunda farklı görüşlerin doğmasına yol açar. Nesnel bilgi, doğası gereği evrenseldir ve kültürler arasında geçerliliğini korur. Bu yaklaşıma göre, eğitimin amacı bireyleri evrensel gerçeklere ulaştırmaktır ve bu süreçte bilimsel bilgi temel alınmalıdır (Dewey, 1938). Ancak bu durum, bireyin ait olduğu kültürden ve toplumsal değerlerden bağımsız bir eğitim süreci anlamına gelebilir. Bu bağlamda, eğitimin bireyin içinde bulunduğu toplumsal yapıyı ve kültürel

dinamikleri göz önünde bulunduran bir süreç olması gerektiğini savunan görüşler, bilginin her zaman toplumsal bağlam içinde anlam kazandığını öne sürer (Özdemir, 2011). Bu görüşe göre, eğitim süreci bireyleri evrensel bilgiye değil, kendi toplumlarının kültürel değerlerine ve normlarına göre şekillendirmelidir.

Kültürel bağlamı göz ardı eden bir eğitim, bireylerin kimlik duygusunu zayıflatabilir ve onları kendi toplumlarıyla olan bağlarını koparma riskiyle karşı karşıya bırakabilir. Bu nedenle, eğitimde nesnel bilgi ile kültürel bilgi arasındaki dengeyi bulmak, bireylerin hem evrensel bilgilere erişmesini sağlamak hem de toplumsal ve kültürel köklerine bağlı kalmalarını desteklemek açısından önemlidir.

Bilginin eğitime dahil edilme biçimi, aynı zamanda eğitimin ideolojik bir yapıya bürünmesine yol açabilir. Bilginin ideolojik bir yapı içinde aktarılması, eğitimdeki güç ilişkilerini doğrudan etkiler. Özellikle tarih, sosyal bilgiler ve edebiyat gibi alanlarda hangi ideolojik perspektiften bilgi sunulacağı, bireylerin toplumla kurduğu bağları, kimlik algılarını ve dünya görüşlerini biçimlendirir (Korkmaz, 2019). İdeolojik bakış açılarına göre düzenlenen eğitim programları, bilginin yalnızca nesnel bir gerçek olarak görülmesini zorlaştırır. Örneğin, tarih eğitiminde belirli bir ulusun kahramanlıkları ve başarıları öne çıkarılırken, diğer toplumlara dair olumsuz ya da yetersiz bilgiler sunulması, bireylerde önyargı ve yanlılık oluşturabilir.

Bu noktada, eğitimin tarafsız mı yoksa ideolojik mi olması gerektiği sorusu ortaya çıkar. Bayraktar'a göre ideoloji, siyasal iktidara imkân ve olanak sağlamakta, hatta dinin inanç sistemlerinin yerini alarak yeni bir inanç tarif etmektedir (Bayraktar, 2021). Dolayısıyla ideolojik bilgi aktarma süreci, toplumsal bütünleşmeyi ve belirli değerlerin içselleştirilmesini sağlarken, aynı zamanda bireyin eleştirel düşünme becerisini kısıtlayabilir. Bilginin toplumsal ve kültürel bağlamda yorumlanarak aktarılması gerektiğini savunan yaklaşımlar, eğitimin nesnel bilgilerle sınırlı kalmasının bireylerin çok yönlü düşünme becerilerini köreltebileceğini öne sürer (Demirtaş & Özer, 2015). Diğer yandan, eğitimin tarafsız bir yapıya bürünmesi gerektiğini savunanlar, ideolojik bilgi aktarımının bireylerin özgür iradeleriyle bağımsız düşünce geliştirmelerini engelleyeceğini savunur. Bu yaklaşım, eğitimi sadece nesnel bilgiyi sunan bir süreç olarak görmekten ziyade, bireyleri farklı bilgi türleri arasında seçim yapabilme ve eleştirel düşünme yeteneği kazandıran bir alan olarak görür.

Bilgi türlerinin eğitime dahil edilme biçimi, eğitim programlarının içeriklerini doğrudan etkiler. Bilimsel bilgiye dayalı bir eğitim, bireylerin mantık, analiz ve rasyonel düşünme becerilerini geliştirirken; ahlaki, estetik ve kültürel bilgilere dayalı bir eğitim, bireylerin insani

değerlerini ve toplumla kurdukları duygusal bağı güçlendirir (Guttek, 2009). Bu bağlamda, eğitimde bilginin seçimi, bireyin tüm yönleriyle gelişmesini sağlayan çok boyutlu bir yapıya sahip olmalıdır. Zira “bilginin nedeni nedir? Sorusunu sormayan bir eğitim öğrenciyi yetişkin hayatında çelişkiyle karşı karşıya bırakır” (Bayraktar, 2022). Ancak bu dengeyi kurmak oldukça zordur. Bilimsel bilgi, evrensel geçerliliğe sahip olması nedeniyle genellikle eğitim sistemlerinde öncelikli olarak ele alınır. Ancak bireylerin toplumsal hayata katılımında ve insani değerlerin içselleştirilmesinde ahlaki bilgilerin de önemli bir rol oynadığı açıktır. Dolayısıyla eğitim, bireyin akademik başarıyı hedeflemesinin yanı sıra, toplumsal değerler ve bireysel etik ilkeler doğrultusunda da şekillendirilmelidir. Bu çerçevede, eğitim felsefesi, bilginin doğası ve kaynağı konusundaki tartışmaları dikkate alarak, bilgi türlerinin nasıl dengeleneceğine dair daha geniş bir perspektif sunmak zorundadır. Eğitimciler ve felsefeciler, bilgi türlerinin eğitim programlarına entegrasyonunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği konusunda ortak bir uzlaşmaya varmalıdır. Bu uzlaşma, eğitimin bireyi yalnızca bilgiyle değil, aynı zamanda değerlerle donatmasını sağlayacak çok boyutlu bir eğitim modeli oluşturulmasını destekleyecektir.

2.2. Değer ve Ahlak Eğitimi:

Eğitim sürecinin temel amaçlarından biri, bireylerin ahlaki gelişimlerine katkıda bulunarak onları toplumsal sorumluluk bilinci yüksek bireyler olarak yetiştirmektir. Ahlak eğitimi, bireylerin toplum içinde uyumlu ve etik değerlere sahip kişiler olarak yetişmelerini sağlamayı hedefler. Ancak bu süreç, ahlak ve değerlerin evrensel ilkelerle mi, yoksa topluma özgü kültürel normlarla mı belirlenmesi gerektiği konusunda ciddi tartışmalara yol açmaktadır. Evrensel ahlak ilkeleri, tüm insanlığı kapsayan genel etik prensipler olarak kabul edilirken, kültürel değerler toplumların kendi sosyal dinamikleri ve tarihsel süreçleri içinde gelişmiştir. Bu farklılık, eğitimde hangi değerlerin öğretilmesi gerektiği konusunda bir ikilem yaratır (Koca, 2023). Örneğin, Batı toplumlarında bireysel özgürlük ve bağımsızlık yüksek değerler olarak görülürken, Doğu toplumlarında kolektif sorumluluk ve toplumsal uyum daha fazla vurgulanır. Bu farklılıklar, eğitim süreçlerinde evrensel ve kültürel değerlerin nasıl dengelenmesi gerektiği sorusunu gündeme getirir.

Ahlak felsefesinde evrenselcilik, bireylerin ahlaki davranışlarını toplumlar arası değişmeyen ilkelere göre düzenlemeleri gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, belirli etik değerlerin tüm insanlık için geçerli ve bağlayıcı olduğunu ileri sürer. Örneğin, dürüstlük, adalet, saygı ve insan haklarına saygı gibi ilkeler, evrensel etik değerler olarak kabul edilir ve eğitimin bu değerleri kazandırma amacı taşıması gerektiği düşünülür. Ancak kültürel bağlam içinde

şekillenen değerler, bu evrensel ahlak ilkeleriyle çelişebilir. Toplumların kendi içinde geliştirdiği değerler ve normlar, o toplumun sosyo-kültürel yapısına göre belirlenir ve eğitim sürecinde bu değerlerin öğretilmesi gerektiği görüşü savunulabilir. Bu durumda, eğitim sürecinde evrensel etik ilkelerle kültürel değerler arasında nasıl bir denge kurulacağı sorusu önem kazanır (Uzun, 2022). Bir yanda evrensel etik değerlerin öncelikli olarak öğretilmesi gerektiğini savunan bir yaklaşım bulunurken, diğer yanda kültürel bağlamın ve toplumun değerlerinin dikkate alınması gerektiği görüşü vardır. Evrensel etik değerler, bireylere geniş bir perspektif kazandırarak onların farklı kültürlerden insanlarla sağlıklı bir iletişim kurmalarını sağlar. Ancak kültürel değerlerin göz ardı edilmesi, bireylerin kendi topluluklarıyla bağlarını zayıflatabilir ve kültürel kimliklerini kaybetmelerine neden olabilir. Bu ikilem, eğitimin bireyleri hem evrensel değerlerle donatması hem de kültürel aidiyetlerini koruyabilmelerine olanak tanınması gerekliliğini doğurur.

Değerler eğitimi, bireylere sadece belirli değerleri aşlamakla sınırlı kalmamalıdır; aynı zamanda onların bu değerleri sorgulama, değerlendirme ve gerektiğinde yeniden inşa etme yeteneği kazanmalarına da olanak tanınmalıdır. Bu bağlamda, ahlak eğitiminin amacı, öğrencilerin kendilerini ahlaki olarak değerlendirme becerilerini geliştirmelerini sağlamak olmalıdır. Ahlaki değerlerin bireylere kazandırılması, onların toplum içindeki sorumluluklarını yerine getirebilmeleri açısından önemlidir. Ancak bu değerlerin körü körüne kabul edilmesi yerine, öğrencilerin ahlaki yargılar geliştirme ve kendi etik ilkelerini oluşturma yeteneği kazanmaları gerektiği savunulmaktadır (Noddings, 2003). Eleştirel düşünme, ahlak eğitiminin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmalıdır. Eleştirel düşünme, bireylerin ahlaki değerleri sadece birer norm olarak kabul etmek yerine, bu değerleri sorgulama, farklı durumlarda değerlendirme ve karşılaştıkları yeni durumlara uyarlama yeteneğini geliştirir. Bu süreçte öğrenciler, toplumsal olayları etik bir perspektiften değerlendirme yeteneği kazanarak bireysel ahlaki gelişimlerini ilerletir.

Değer ve ahlak eğitiminin bir diğer zorluğu, eğitimde hangi değerlerin öncelikli olarak ele alınması gerektiği ve bu değerlerin nasıl öğretileceği konusudur. Değerlerin doğrudan öğretimi, genellikle bireylerde bir direnç oluşturabilir; bu nedenle, değerlerin bireyler tarafından deneyimleyerek içselleştirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Yıldırım & Demirel, 2019). Örneğin, iş birliği, sorumluluk veya empati gibi değerler, teorik bilgilerle değil, bireylerin çeşitli etkinlikler ve projeler aracılığıyla deneyimlemesiyle daha kalıcı hale gelir (Aktepe, 2010). Bu açıdan bakıldığında, değerlerin eğitime nasıl entegre edileceği, eğitimin

bireylerin etik gelişimine katkıda bulunma misyonunu etkili bir şekilde yerine getirmesi açısından önemlidir.

Birçok eğitim felsefecisi, değer eğitiminin öğrencilere sadece kuramsal olarak öğretilmemesi gerektiğini, aynı zamanda eğitim sürecinin bizzat ahlaki değerlerin deneyimlenebileceği bir ortam sunması gerektiğini savunur. Bu bağlamda, ahlaki gelişim ve değerlerin içselleştirilmesi, bireylerin günlük hayatta uygulayabileceği somut deneyimler üzerinden desteklenmelidir. Örneğin, grup çalışmaları, sosyal sorumluluk projeleri ve toplum hizmeti etkinlikleri gibi uygulamalar, öğrencilerin toplumsal sorumluluk ve etik değerler kazanmasına yardımcı olabilir. Bu tür deneyimler, öğrencilerin değerleri içselleştirmelerine olanak tanıyarak, ahlak eğitiminin kalıcı etkiler yaratmasını sağlar.

2.3. Bireysel Gelişim ve Toplumsal Beklentiler Arasındaki Çelişki:

Eğitim felsefesinin önemli tartışma alanlarından biri, eğitimin bireylerin kendi potansiyellerini keşfetmeleri ve özgür bireyler olarak gelişmeleri amacıyla mı, yoksa toplumun ekonomik, kültürel ve politik beklentilerini karşılayacak bireyler yetiştirmek amacıyla mı şekillendirilmesi gerektiği sorusudur. Bu ikilem, bireysel gelişim ve toplumsal beklentiler arasında bir denge sağlama gerekliliğini gündeme getirir ve eğitim süreçlerinin temel yönelimini doğrudan etkiler.

Bireysel gelişim odaklı yaklaşımlar, eğitimi bireylerin kişisel potansiyellerini keşfetmeleri ve kendi ilgi alanları doğrultusunda gelişmeleri için bir araç olarak görür. Bu yaklaşıma göre, eğitim bireylerin özgün düşünme becerilerini geliştirmelerine, yaratıcı çözümler üretmelerine ve bireysel farklılıklarını ifade edebilmelerine olanak tanımalıdır. Eğitimin, bireylerin kendilerine has yeteneklerini geliştirmeleri için özgür bir ortam sunması gerektiği düşünülür. Biesta'nın (2010) vurguladığı üzere, eğitim bireyleri toplumun hazır kalıplarına göre şekillendirmek yerine, onların kendi kimliklerini oluşturma sürecine destek vermelidir (s. 22). Bu bağlamda eğitim, bireyleri toplumun önceden belirlediği bir role uyum sağlamaya değil, kendilerini gerçekleştirmeye yönlendiren bir süreç olmalıdır.

Bu yaklaşımın savunucuları, bireyin içsel dünyasını ve yaratıcı düşünce potansiyelini vurgular. Bireyler, kendi özgün ilgi ve yeteneklerini keşfederek, kendilerini tatmin edecek ve topluma katkı sağlayacak bir yaşama ulaşma şansına sahip olurlar. Ancak bireysel gelişim odaklı eğitimin aşırıya kaçması durumunda, bireylerin toplumsal bağlılıklarını zayıflatabileceği ve toplumun ortak değerlerine uyum sağlamakta zorluk çekebileceği yönünde eleştiriler de bulunmaktadır. Bireysel gelişimi merkeze alan bir eğitim anlayışında, toplumun ihtiyaçlarının

göz ardı edilmesi, bireylerin toplumsal yaşamda iş birliği ve dayanışma gibi değerleri içselleştirmelerini zorlaştırabilir.

Toplumsal beklentileri esas alan eğitim yaklaşımları, eğitimin bireyleri toplumsal rollere hazırlama işlevini vurgular. Bu yaklaşım, bireylerin toplum içinde sorumluluk sahibi birer vatandaş olarak yetişmelerini ve toplumsal düzeni devam ettirecek rolleri üstlenmelerini amaçlar. Durkheim'a göre, eğitim toplumsal dayanışmayı sağlama işlevine sahiptir; bireyler eğitim aracılığıyla toplumun kültürel ve ahlaki değerlerini benimser ve bu sayede toplumun işleyişine katkıda bulunur (1961, s. 85). Toplumsal beklentiler odaklı yaklaşım, bireylerin topluma uyum sağlaması ve toplumsal ihtiyaçları karşılaması gerektiği fikrine dayanır. Eğitimin toplumsal düzenin sürdürülmesi, ekonomik gereksinimlerin karşılanması ve kültürel normların korunması gibi işlevleri üstlenmesi gerektiğini savunan bu anlayış, bireylerin topluma uyumlu bir şekilde yetişmesini temel hedef olarak belirler.

Toplumsal beklentiler odaklı eğitim modeli, bireyleri toplumsal rollerine uygun olarak yetiştirirken, bireylerin özgün düşünme ve eleştirel yaklaşım geliştirme kapasitelerini sınırlandırabilir. Bu yaklaşım, eğitimi daha çok bireylerin topluma uyum sağlayan ve toplumun değerlerine göre hareket eden bireyler olarak yetiştirmelerini amaçlayan bir araç olarak görür. Toplumun ekonomik ve kültürel yapısına göre bireylerin yetiştirilmesi, bireysel özgürlüğün ve eleştirel düşüncenin sınırlandırılabilceği eleştirilerine yol açar.

Eğitimde bireysel gelişim ve toplumsal beklentiler arasında bir denge sağlamak, eğitim felsefesinin üzerinde yoğunlaştığı en temel sorunlardan biridir. Eğitim, bireylere kendi potansiyellerini keşfetme özgürlüğü sunarken, aynı zamanda onların toplumsal sorumluluklarını da gözetmelidir. Bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacak bir eğitim modeli, toplumsal dayanışmayı ve iş birliğini teşvik eden değerlerle desteklenmelidir. Bu dengeyi kurmak, eğitimin bireyleri topluma yabancılaştırmadan, kendi özgün kimliklerini geliştirebilecekleri bir ortam yaratmasını sağlar (Dewey, 1916, s. 56). Eğitim felsefesi bu noktada, bireylerin özgün kimliklerini ifade edebilecekleri bir süreç ile toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir eğitim anlayışını bütünleştirmeye çalışır.

3. Eğitim Felsefesinde Çağdaş Sorunlar

3.1. Teknolojinin Etkisi:

Dijitalleşmenin hızla artması, eğitimde büyük bir dönüşüme yol açmış ve teknolojik araçların eğitim süreçlerine entegrasyonu, bilgiye erişimi kolaylaştırarak eğitimde fırsat eşitliğini destekleyen önemli avantajlar sunmuştur. Günümüzde bireyler, dünyanın herhangi bir yerinden çeşitli bilgi kaynaklarına, ders materyallerine ve eğitim içeriklerine hızlı bir şekilde

erişebilmektedir. Bu durum, bilgiye erişimdeki engelleri ortadan kaldırarak, öğrencilere ve eğitimcilere daha geniş kaynaklarla çalışma olanağı sunar. Ancak bu olumlu gelişmeler, eğitim felsefesi açısından birçok yeni sorunu da beraberinde getirmektedir. Dijital bilgi bolluğunun, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesini zorunlu hale getirmesi, bu sorunların başında gelir. Bilgiye erişimin kolaylaşması, öğrencilerin doğru bilgiye ulaşma, bilgiyi değerlendirme ve eleştirel düşünme yeteneklerinin önemini vurgularken; aynı zamanda bilgiye yüzeysel erişim nedeniyle bu yeteneklerin körelme riski de artmaktadır (Selwyn, 2016).

Teknoloji sayesinde bilgiye erişimin kolaylaşması, öğrencilerin bilgi edinme süreçlerini hızlandırırken, bilgiyi yüzeysel olarak almalarına da sebep olabilmektedir. Örneğin, dijital platformlar üzerinden yapılan araştırmalar, birçok öğrencinin bilgiye hızlı erişim sağlarken, derinlemesine analiz yapma veya bilgiyi özümseme konusunda zorluklar yaşadığını göstermektedir (Bozkurt vd., 2021). Dijitalleşme, bireylerin bilgiye anında erişim sağlamalarını kolaylaştırır da, bilginin sorgulanması, değerlendirilmesi ve anlamlandırılması süreçlerini zayıflatabilir. Öte yandan, bazı eğitimciler ve araştırmacılar, teknolojinin öğrencilerin bilgi edinme biçimlerini olumlu yönde değiştirdiğini savunmaktadır. Teknolojik araçlar, öğrencilerin çok yönlü ve esnek öğrenme ortamlarında çalışmalarına imkân tanıyarak bilgiyi çeşitli kaynaklardan analiz etme ve farklı bakış açıları geliştirme olanakları sağlar (Mishra & Koehler, 2006). Bu bakış açısına göre, teknolojinin sunduğu esneklik ve çok yönlülük, öğrencilerin bağımsız ve eleştirel düşünen bireyler olarak gelişmelerine katkıda bulunabilir.

Bilgiye erişimin dijitalleşmesi, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Dijital ortamda bilgi bolluğuna maruz kalan bireylerin, doğru bilgiye ulaşabilmesi ve bilgiyi sorgulama yeteneği kazanmaları, çağdaş eğitim felsefesi açısından önemli bir gereklilik haline gelmiştir. Ancak, bilginin dijital platformlarda sürekli olarak kolay erişilebilir olması, öğrencilere yüzeysel bir bilgi anlayışı kazandırabilir ve derinlemesine analiz yapmalarını zorlaştırabilir. Bu durum, eleştirel düşünme becerilerinin körelme riskini artırır (Bozkurt vd., 2021). Bu bağlamda bazı eğitim filozofları, teknolojinin sunduğu bilgi bolluğunun öğrencileri pasif bir öğrenme sürecine ittiğini ve onları bağımsız düşünmekten uzaklaştırdığını savunmaktadır (Carr, 2010). Öte yandan, teknolojinin eleştirel düşünmeyi desteklediğini düşünen bazı eğitimciler, dijital araçların bireylerin çok yönlü düşünme becerilerini geliştirdiğini ve onları farklı kaynaklardan bilgi edinmeye teşvik ettiğini savunur. Bu görüş, teknolojiyi doğru ve eleştirel kullanabilen bireylerin, bilgiyi anlamlandırma ve değerlendirme yeteneklerinin daha da güçlendiğini ileri sürmektedir (Higgins, 2001). Eğitim

felsefesi bu noktada, teknolojinin sunduğu imkânların doğru bir şekilde değerlendirilmesi ve eleştirel düşünme yetilerinin bu yeni ortamda korunması konusunda çözümler geliştirmelidir.

Teknolojinin eğitimdeki etkisi, bireylerin bağımsız öğrenme yeteneklerini artırmanın yanı sıra, onların eğitim süreçlerinde yalnızlaşmalarına da yol açabilmektedir. Özellikle çevrimiçi eğitim platformları üzerinden gerçekleştirilen eğitim modelleri, bireylerin öğrenme süreçlerinde sosyal bağ kurmalarını zorlaştırabilir. Yüz yüze eğitimde gerçekleşen sosyal etkileşim ve grup çalışmaları, bireylerin iş birliği yapma, empati geliştirme ve sosyal beceriler kazanma süreçlerinde önemli bir role sahiptir. Çevrimiçi eğitimde, öğrencilerin sınıf arkadaşları ve öğretmenleriyle doğrudan etkileşim kurma olanaklarının sınırlı olması, sosyal becerilerin gelişimini olumsuz etkileyebilir. Eğitimde sosyal etkileşimin azaldığı bir ortamda, bireylerin toplumsal bağlılık ve duygudaşlık gibi değerleri içselleştirmesi zorlaşabilir (Turkle, 2011). Bu görüşe karşı olarak, bazı eğitimciler çevrimiçi platformların, bireylerin farklı kültürlerden insanlarla etkileşim kurarak daha geniş bir sosyal çevre edinmelerine olanak sağladığını savunmaktadır. Bu bakış açısına göre, teknoloji destekli eğitim modelleri, bireylere yalnızca yerel değil, aynı zamanda küresel bir etkileşim alanı sunmakta ve onların farklı kültürel perspektiflerden öğrenmelerine olanak tanımaktadır (Anderson, 2008). Ancak çevrimiçi etkileşimlerin yüz yüze sosyal bağlar kadar güçlü olup olamayacağı konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Eğitim felsefesi açısından bakıldığında, teknoloji destekli eğitimin bireyleri yalnızlaştırma riski, eğitim sürecinde sosyal etkileşimin önemi vurgulanarak azaltılabilir.

Dijitalleşme, bilgiye erişimi artırarak eğitimde fırsat eşitliğini destekleyen bir rol oynamakla birlikte, aynı zamanda dijital uçurum sorununu da gündeme getirmektedir. Teknolojiye erişim konusunda bireyler arasındaki ekonomik ve coğrafi farklılıklar, eğitimde eşitsizlikleri derinleştirebilir. Örneğin, kırsal bölgelerde yaşayan ya da ekonomik olarak dezavantajlı bireyler, internet ve dijital cihazlara ulaşmakta güçlük çekebilirler. Bu durum, dijitalleşme sürecinin eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak yerine bazı grupların daha da geride kalmasına yol açabileceği eleştirisini gündeme getirmektedir (Selwyn, 2010). Eğitim felsefesi açısından, dijitalleşmenin sunduğu fırsatların tüm bireylere eşit düzeyde sağlanması, eğitimin en temel ilkelerinden biri olan fırsat eşitliğinin korunması açısından büyük önem taşır. Bu bağlamda, dijital uçurumun giderilmesi ve teknolojinin sağladığı fırsatların genişletilmesi için devlet politikaları, eğitim kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği yapması gereklidir. Teknolojinin eğitime entegrasyonu sırasında, farklı sosyoekonomik grupların ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalı ve dijital kaynaklara erişim konusunda fırsat eşitliği sağlanmalıdır.

Aksi takdirde dijitalleşme, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak yerine bazı grupları daha da dışlayan bir unsur haline gelebilir.

3.2. Eleştirel Pedagoji ve Özgürlük Problemi:

Eleştirel pedagoji, eğitimde özgürleştirici bir yaklaşım olarak bireylerin eleştirel düşünme, sorgulama ve toplumsal olaylara duyarlılık geliştirme becerilerini öne çıkarır. Paulo Freire'in kuramına dayanan bu yaklaşım, eğitim sürecinin bireyleri bilgiyle donatmaktan ziyade onları içinde buldukları toplumsal yapıdaki adaletsizlikleri sorgulayan ve bu yapıların baskısından özgürleşen bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlar (Freire, 1970). Freire'in *Ezilenlerin Pedagojisi* adlı eserinde öne sürdüğü gibi, eğitim özgürleşme sürecinin bir parçası olmalı ve bireylerin kendi yaşadıkları baskıyı fark etmelerine, bu baskıya karşı durabilmelerine olanak tanınmalıdır. Bu açıdan eleştirel pedagoji, öğrencilere sadece bilgi aktarmakla sınırlı kalmaz; onların toplumsal yapının içinde var olan adaletsizlikleri analiz edebilecek bir bakış açısı geliştirmelerini hedefler.

Eleştirel pedagoji, özgürlük ve bağımsız düşünceyi desteklerken, kendi içinde bazı eleştirilerle de karşılaşır. Eleştirel pedagojinin öğrencileri toplumsal normlardan ve otoriter yapılardan özgürleştirmeyi amaçlarken, bu yaklaşımın kendi içinde bir otorite yaratma riski taşıdığı öne sürülmüştür. Eğitim sürecinde öğrencilerin özgür düşünceleri teşvik edilirken, öğretmenlerin eleştirel pedagojiyi belirli bir ideolojik çerçevede uygulaması, öğrencilerin bağımsız düşüncelerini sınırlandırabilir (Demirtaş & Özer, 2015). Eleştirel pedagojinin savunduğu özgürlüğün, öğrencilerin belirli bir ideolojik bakış açısına göre şekillendirilmesi gerektiği algısını doğurması, bu yaklaşımın özgürlüğe dair çelişkili bir yapı sergilemesine yol açabilir. Bu durumda, öğrencilerin gerçekten özgür bir öğrenme deneyimi yaşayıp yaşamadığı sorusu gündeme gelir.

Bu eleştiri, eleştirel pedagoji içinde öğretmenlerin “özgürleştirici otorite” konumunu alması gerektiğini savunan bazı eğitimciler tarafından dile getirilir. Özgürleştirici otorite, öğretmenlerin öğrencilerin bağımsız düşüncelerini teşvik etmek için onları belirli bir düşünce çerçevesine yönlendirmemesi gerektiği fikrine dayanır. Ancak eleştirel pedagojinin toplumsal adaletsizliklere yönelik duyarlılık yaratma amacı, öğretmenlerin bu konuda öğrencileri bilgilendirmesini ve yönlendirmesini gerektirir ki bu da özgürlükle çelişen bir durum yaratır (Aksakallı, 2019). Bu nedenle, eleştirel pedagoji içinde özgürlüğün ve bağımsız düşüncenin gerçekten mümkün olup olmadığı tartışmalıdır.

Eleştirel pedagoji, öğrenci merkezli bir yaklaşımla öğrencilere kendi öğrenme süreçlerinde aktif rol alabilme özgürlüğü tanır. Bu yöntemde öğrenciler, bilgiyi pasif bir şekilde

alan bireyler değil, kendi öğrenme süreçlerinde inisiyatif alan ve kendi fikirlerini geliştiren bireyler olarak yetiştirilir. Ancak öğrenci merkezli eğitim modeli, tüm öğrenciler için uygun olmayabilir ve bireyler arası farklılıkları göz ardı etme riski taşır. Örneğin, öğrenme sürecinde kendi fikirlerini ifade etmekte zorlanan ya da belirli bir konuyu sorgulamakta çekingen davranan öğrenciler, bu eğitim modeli içinde dışlanmış hissedebilir. Öğrenci merkezli öğrenme süreci, özerkliği geliştirme hedefi taşıırken, bazı öğrenciler için bu süreç baskılayıcı bir deneyime dönüşebilir (Demirtaş & Özer, 2015). Bu bağlamda, eleştirel pedagojinin tüm öğrencilere aynı ölçüde hitap edemeyeceği görüşü öne çıkmaktadır. Özellikle bireysel öğrenme stilleri, kültürel geçmiş ve sosyo-ekonomik koşullar gibi faktörler, öğrencilerin eleştirel pedagojinin sunduğu özgürlük ortamında farklı tepkiler vermelerine neden olabilir. Örneğin, eleştirel pedagoji uygulamalarının daha geleneksel bir öğretim tarzına alışkın olan öğrencilerde kafa karışıklığına yol açabileceği ve öğrenme sürecinde uyum sorunları yaratabileceği öne sürülmektedir (Potur, 2022). Bu durumda, eleştirel pedagojinin sunduğu özgürlük ortamının her birey için olumlu sonuçlar doğurmayabileceği ve bazı öğrenciler için uyum sağlamakta zorlanılacak bir yapı yaratabileceği eleştirileri gündeme gelmektedir.

Eleştirel pedagoji, bireylerin toplumsal adaletsizlikleri fark etmelerini ve bu adaletsizliklere karşı direnç geliştirmelerini hedefler. Freire'in pedagojisi, özellikle ekonomik, sınıfsal ve kültürel farklılıkların bireyler üzerindeki baskılayıcı etkisini analiz ederek eğitimde toplumsal adaleti sağlamaya yönelik bir çaba olarak görülür (Kesik & Bayram, 2015). Ancak eleştirel pedagojinin bu toplumsal adalet vurgusu, kimi eleştirmenler tarafından aşırı ideolojik ve politik olarak değerlendirilir. Bu eleştirmenlere göre, eleştirel pedagojinin toplumsal adaleti vurgulayan yapısı, öğrencilerin eğitimde kendi bağımsız görüşlerini geliştirme olanaklarını sınırlayabilir ve eğitimde tarafsızlık ilkesine zarar verebilir (Möngü, 2023). Diğer yandan, eleştirel pedagojinin toplumsal yapının sınıfsal eşitsizliklerini analiz etme konusunda öğrencileri teşvik etmesi, öğrencilerin içinde buldukları topluma dair daha derin bir anlayış kazanmalarını ve toplumsal yapıya eleştirel bir gözle bakmalarını sağlama açısından olumlu bir katkı olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, eleştirel pedagoji, eğitimde tarafsızlık ve ideolojik yönlendirme arasındaki dengeyi kurmakta zorlanan bir yaklaşım olarak görülür. Eğitim sürecinde toplumsal adalet ve eşitlik vurgusu, öğrencilerin bağımsız düşünme becerilerinin gelişimini desteklerken, aynı zamanda onların belirli bir ideolojik bakış açısına göre yönlendirilme tehlikesini de beraberinde getirebilir. Bu durum, eleştirel pedagojinin özgürlüğü ve bağımsız düşüncüyü teşvik ederken bile öğrencilerin düşünsel yönlendirilme riskiyle karşı karşıya kalabileceği eleştirisini gündeme getirir.

4. Çözüm Önerileri ve Yaklaşımlar

4.1. Bütüncül Yaklaşım

Eğitimde bireysel gelişim ve toplumsal uyum arasındaki dengenin sağlanması, modern eğitim felsefesinin çözüm aradığı önemli bir meseledir. Eğitim, bireylerin kendi potansiyellerini keşfetmelerine olanak tanıırken aynı zamanda toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak bireyler yetiştirmeyi de hedeflemelidir. Bu bağlamda bütüncül yaklaşım, birey merkezli ve toplum odaklı eğitimin birbirini tamamlayan unsurlar olarak görülmesi gerektiğini savunarak bu iki yönelimi bir araya getirmeyi amaçlar. Böyle bir yaklaşım, bireylerin özgün kimliklerini geliştirmelerine destek olurken, aynı zamanda onların toplumsal sorumluluklarını fark etmelerini sağlar ve bu iki temel öğeyi birleştirerek eğitimin daha kapsamlı ve anlamlı bir hale gelmesine katkı sunar (Biesta, 2010). Bütüncül yaklaşım, eğitimde bireysel özgürlük ve toplumsal sorumluluğun dengelenmesi gerektiğini öne süren bir bakış açısına dayanır. Birey merkezli yaklaşımlar, bireyin özgürlüğünü, yaratıcılığını ve eleştirel düşünme becerilerini ön plana çıkarırken, toplum odaklı yaklaşımlar, bireylerin toplumsal değerlere uyum sağlamalarını ve topluma katkı sunan bireyler olarak yetişmelerini amaçlar. Bütüncül yaklaşım, bu iki bakış açısının birbirine zıt değil, aksine birbirini tamamlayan yönler olduğunu savunur ve eğitimin hem bireyi hem de toplumu destekleyen bir yapı içinde kurgulanmasını öngörür. Böyle bir eğitim, bireylerin özgün düşünme kapasitelerini koruyarak topluma katkı sağlayabilecek bir yapıda gelişmelerine olanak tanır (Dewey, 1916). Ancak bu yaklaşım, bazı eleştirilerle karşı karşıya kalmaktadır. Eleştirmenler, bireysel özgürlük ve toplumsal sorumluluk arasındaki dengenin kurulmasının oldukça zor olduğunu savunmaktadır. Bireylerin topluma katkıda bulunmaları gerektiği düşüncesi, onların kendi değerlerini oluşturma süreçlerine zarar verebilir ve onları belirli bir kalıba sokma riski taşır. Bireylerin özgür düşünce süreçleri desteklenirken toplumsal normlara uyum sağlama gerekliliği, birey üzerinde baskı yaratabilir ve özgün gelişimini sınırlayabilir (Rogers, 1969). Öte yandan, yalnızca birey merkezli bir eğitim modelinin benimsenmesi, toplumla uyumlu bireyler yetiştirme amacını gölgede bırakabilir ve bireylerin topluma yabancılaşmasına yol açabilir (Möngü, 2023). Bu eleştiriler, bütüncül yaklaşımın hem bireysel hem de toplumsal gereksinimlere yanıt vermek konusundaki karmaşıklığını gözler önüne serer.

Bütüncül yaklaşımı eğitim süreçlerinde somut olarak uygulamaya yönelik çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Örneğin, proje tabanlı öğrenme, bireylerin kendi ilgi alanlarına yönelik projeler üzerinde çalışırken toplumsal problemlere yönelik çözümler geliştirmelerine olanak tanır. Grup çalışmaları ve iş birliğine dayalı öğrenme yöntemleri ise bireylerin farklı

düşüncelerle etkileşim kurmalarını ve toplumsal uyum sağlama süreçlerini destekler. Bu sayede, bireyler hem kendilerini ifade edebilir hem de toplumsal uyum gerektiren iş birliği becerilerini geliştirebilir (Kutlu & Gökdere, 2013). Ayrıca, eğitim programlarında yalnızca bilimsel bilgi değil, toplumsal değerler, kültürel normlar ve etik bilgilerin de eşit derecede yer alması gerektiği vurgulanır. Böyle bir eğitim modeli, bireylerin yalnızca akademik başarı hedeflemesini değil, aynı zamanda topluma fayda sağlayan bireyler olarak yetişmelerini sağlamayı amaçlar.

4.2. Manevi ve Bilimsel Yaklaşımların Birleştirilmesi

Geleneksel eğitim anlayışında bilimsel bilgi genellikle eğitim programlarının merkezinde yer alırken, manevi değerler ve etik ilkeler eğitim süreçlerinde arka planda kalabilmektedir. Bilimsel bilgi, nesnel gerçeklere dayanması ve akılcı düşünceyi desteklemesi açısından önemli bir yere sahip olsa da, yalnızca bu bilgiye dayalı bir eğitim anlayışı, bireylerin etik ve manevi gelişimlerini tam anlamıyla desteklemekte yetersiz kalabilir. Bu noktada, manevi değerlerle bilimsel yaklaşımların bir araya getirilmesi, eğitimi çok boyutlu bir yapıya kavuşturmayı amaçlar. Bu sentez, bireylerin hem akılcı ve analitik düşünme becerilerini geliştirirken, hem de etik ve toplumsal sorumluluk bilinci kazanmalarına olanak tanır (Carr & Kemmis, 1986). Bilimsel bilginin eğitimde ön planda tutulması, analitik düşünme ve nesnellik gibi becerileri geliştirirken, manevi değerlerin eğitimden dışlanması, bireylerin sosyal ilişkilerde etik sorumluluklar üstlenme yeteneğini zayıflatabilir. Manevi değerlerin eğitim süreçlerine dahil edilmesi, bireylerin empati, hoşgörü ve sorumluluk gibi insani özellikleri geliştirmelerine katkı sağlar. Örneğin, bireyler bilimsel bir bilgiyi yalnızca doğru olarak kabul etmek yerine, bu bilginin toplumsal etkilerini ve etik boyutlarını değerlendirebilme yeteneği kazandıklarında, eğitim daha kapsamlı ve çok yönlü hale gelir. Bu durumda, bilimsel bilginin nasıl kullanılacağına dair etik sorumlulukların farkına varan bireyler, sahip oldukları bilgiyi toplumsal ve insani değerler doğrultusunda değerlendirebilirler (Noddings, 2003). Bu yaklaşıma yönelik bazı eleştiriler, manevi ve bilimsel değerlerin birleşiminin eğitim süreçlerinde çelişkili sonuçlar doğurabileceğini ileri sürmektedir. Eleştirmenler, bilimsel bilginin nesnel ve evrensel bir yapıya sahip olduğunu savunurken, manevi değerlerin kültürel, dini ve toplumsal faktörlere bağlı olarak farklılık gösterdiğini öne sürmektedir. Manevi değerlerin eğitime dahil edilmesi, eğitimde evrensel ve nesnel bilgi anlayışının yerini bağlamdan bağımsız olmayan bir bilgi yapısına bırakabileceği eleştirisiyle karşı karşıya kalır (Wilson, 2000). Bu görüşe göre, manevi değerlerin bilimsel bilgiyle aynı eğitim sürecine dahil edilmesi, bireylerin farklı değer sistemleriyle karşılaşmalarına yol açarak eğitimde bir karmaşa

yaratabilir. Ayrıca, bazıları bilimsel bilginin nesnelliği ve doğruluğunun, manevi değerlerin subjektif doğası ile çeliştiğini savunur ve bu iki yapının bir arada bulunmasının eğitimdeki nesnellik ilkesine zarar verebileceğini belirtir.

Diğer yandan, manevi değerlerin eğitimde yer almasını savunanlar, bireylerin yalnızca bilgiye sahip olmanın ötesinde, bu bilgiyi insanlığa ve topluma fayda sağlayacak şekilde kullanmaları gerektiğini savunur. Manevi ve etik değerlerin yer almadığı bir eğitim, bireylerin toplumsal ve insani sorumlulukları gözetmeyen bireyler olarak yetişmelerine sebep olabilir. Bu görüşe göre, bilimsel bilgiyle donatılmış ancak etik değerlerden yoksun bireyler, topluma katkı sağlamaktan çok, bilgiyi yalnızca kendi yararları doğrultusunda kullanabilirler. Bu durum, bireylerin toplum içinde etik değerleri içselleştirmelerinin ve sosyal sorumluluk bilinci kazanmalarının önemini vurgular. Dolayısıyla manevi değerlerin eğitimde yer alması, bireylerin yalnızca bilgiye değil, aynı zamanda etik bir farkındalığa sahip olmalarını sağlar ve bu iki değer sistemi bir arada sunularak daha bütüncül bir eğitim modeli oluşturulabilir (Tillich, 1952). Ayrıca, manevi ve bilimsel yaklaşımların birleştirilmesi, eğitimde ele alınan bilgi türlerinin daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesine olanak tanır. Bu durumda, yalnızca nesnel bilgiye dayalı bir eğitim değil, aynı zamanda etik ve toplumsal sorumlulukları göz önünde bulunduran bir eğitim anlayışı benimsenir. Bilimsel bilginin eğitim süreçlerinde yer alması bireylerin analitik düşünme, eleştirel sorgulama ve nesnellik gibi becerilerini geliştirirken, manevi değerlerin de bu süreçte dahil edilmesi bireylerin empati, sorumluluk ve etik değerleri içselleştirmelerine katkı sağlar. Böylelikle, eğitim bireylerin yalnızca zihinlerini geliştiren değil, aynı zamanda toplumsal değerlere duyarlı bireyler olarak yetişmelerini sağlayan bir süreç haline gelir. Manevi ve bilimsel yaklaşımların birleştirilmesiyle ortaya çıkan bu model, bireyleri bilgiye erişim ve bilgiyi uygulama süreçlerinde daha geniş bir bakış açısıyla hareket eden bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlar.

Sonuç

Eğitim felsefesi, yalnızca bilgilendirme ya da toplumsal beklentilere cevap vermek gibi sınırlı bir çerçeveye hapsedilemez. Aksine, insanın kendisini ve toplumu daha derin bir anlam arayışıyla buluşturan, bireyin zihinsel, duygusal ve manevi gelişimine rehberlik eden dinamik bir alandır. Eğitimin amacı, bireyin potansiyelini gerçekleştirmesine olanak tanırken, toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayacak bir işlev üstlenmektir. Ancak, bu hedefe ulaşmak için sadece bilimsel bilgiye dayalı bir yaklaşım veya sadece manevi değerlere odaklanan bir anlayış yeterli değildir. Eğitim, bu iki unsuru yaratıcı ve dengeli bir şekilde bir araya getiren bir sentez oluşturmalıdır. Günümüz dünyasında hızla gelişen teknoloji ve dijitalleşme, eğitimin rolünü

daha da karmaşık hale getirmiştir. Eğitim artık yalnızca bilgiye erişimi sağlamakla kalmamalı; bireyleri bu bilgiyi eleştirel bir gözle değerlendirebilen, anlamlandırabilen ve etik bir çerçevede kullanabilen bireyler olarak yetiştirme sorumluluğunu da üstlenmelidir. Dijitalleşme çağının sunduğu fırsatlar kadar, bilgiye yüzeysel erişim, sosyal bağların zayıflaması ve bireyin yalnızlaşması gibi tehditler de eğitimin yöntemlerini ve içeriklerini yeniden gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, eleştirel pedagoji, bireyi yalnızca bilgi tüketen bir nesne olarak değil, bilgiyi yaratan, dönüştüren ve topluma hizmet eden bir özne olarak ele alma gerekliliğini vurgular. Eğitimde bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasındaki denge, eğitimin özündeki temel çatışmalardan birini oluşturur. Bir yanda bireyin özgün potansiyelini keşfetme, kendini ifade etme ve yaratıcılığını geliştirme hakkı bulunurken, diğer yanda toplumsal düzeni sürdüren ortak değerlere uyum sağlama gerekliliği yer alır. Bu gerilim, eğitimin doğasını daha da karmaşık hale getirir. Eğitim felsefesi, bu iki uç arasında bir çatışma yaratmak yerine, onları birbiriyle uyum içinde çalıştıracak bütüncül bir yaklaşım geliştirmelidir. Böyle bir yaklaşım, bireyin özgürlük arayışını toplumsal değerler ve normlarla dengelerken, yaratıcı ve katılımcı bir eğitim modelini mümkün kılar. Eğitimde manevi ve bilimsel yaklaşımların birleşimi, birey ve toplum için dönüştürücü bir güç yaratabilir. Bilimsel bilgi, bireyin analitik düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirirken; manevi değerler, bireyi bir anlam arayışına yönlendirir ve toplumsal sorumluluk bilinci kazandırır. Ancak bu iki boyutun etkili bir şekilde birleştirilebilmesi için eğitim, bireyi yalnızca bilgiyle donatan bir alıcı olarak görmekten öte, bilgiyi etik ve yaratıcı bir çerçevede yeniden değerlendiren ve toplumsal fayda için kullanan bir aktör olarak konumlandırılmalıdır. Eğitimde sadece doğru bilgilerin aktarılması değil, bireyin ahlaki ve duygusal derinliğini zenginleştiren yöntemlerin benimsenmesi de gereklidir. Bu sayede birey, bilgiyi anlamlandıran ve insanlık için dönüştürücü bir etki yaratan bir özne haline gelebilir. Sonuç olarak, eğitim felsefesinin temel amacı, bireyin potansiyelini ortaya çıkararak onu topluma anlamlı katkılar sağlayan bir birey haline getirmektir. Bu süreç, yalnızca geçmişin bilgi ve değer birikiminden yararlanmayı değil, aynı zamanda geleceğin belirsizliklerine karşı yaratıcı ve esnek çözümler geliştirmeyi de içerir. Eğitim, insan olmanın çok boyutlu doğasını kavrayarak, bireyi hem özgür bir özne hem de toplumsal bir aktör olarak yetiştirme görevini üstlenmelidir. Böyle bir vizyon, yalnızca bireylerin değil, insanlığın geleceğini şekillendirecek bir anahtar sunar. Eğitim, birey ve toplum arasında sürekli bir diyalog alanı olarak, insan potansiyelini en üst düzeye çıkaracak bir gelişim ve yeniden inşa süreci olmalıdır.

Kaynaklar

- Aksakallı, A. (2019). Eleştirel pedagojiye yönelik öğretmenlerin eğitim inançları. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 583-605.
- Aktepe, V. (2010). Etkinlik temelli değer eğitiminin öğrencilerin yardımseverlik tutumlarına etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 17-39.
- Anderson, T. (Ed.). (2008). *The theory and practice of online learning* (2nd ed.). Athabasca University Press.
- Arslan, M. (2015). *Eğitim ve Felsefe Üzerine*. Yıldız Yayınları.
- Bayraktar, O. (2021). *Milli eğitim düşüncemiz ve yapılandırmacılık*. Eski Yeni Yayınları.
- Bayraktar, O. (2022). *Varlık ve Bilgi Ekseninde Eğitimin Temelleri*. İnsan Yayınları
- Biesta, G. J. J. (2010). *Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy*. Paradigm Publishers.
- Bozkurt, A., Hamutoğlu, N. B., Liman Kaban, A., Taşçı, G., & Aykul, M. (2021). Dijital bilgi çağı: Dijital toplum, dijital dönüşüm, dijital eğitim ve dijital yeterlilikler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 35-63.
- Carr, N. (2010). *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. W. W. Norton & Company.
- Carr, W., & Kemmis, S. (1986). *Becoming Critical: Education, Knowledge and Action Research*. Falmer Press.
- Demirel, Ö. (2021). *Eğitim Bilimine Giriş*. Pegem Akademi.
- Demirtaş, H., & Özer, N. (2015). Eleştirel kuram açısından eğitim ve eğitim yönetimi. *Journal of Teacher Education and Educators*, 4(2), 206-227.
- Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. Macmillan.
- Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Collier Books.
- Durkheim, E. (1961). *Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education*. Free Press.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum.
- Guttek, G. (2009). *Philosophical and Ideological Perspectives on Education*. Pearson Education.
- Higgins, S. (2001). *Enhancing Learning and Teaching with Technology*. *British Journal of Educational Technology*, 32(1), 1-23.

Kesik, F., & Bayram, A. (2015). Eğitim sisteminin eleştirel pedagoji perspektifinden bir değerlendirmesi: Öğretmen görüşleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(3), 900-921.

Koca, H. K. (2023). Evrensel değerler bağlamında din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 64(2), 631-647

Korkmaz, F. (2019). *Eğitim ve İdeoloji*. Kutlu Yayınevi.

Kutlu, N., & Gökdere, M. (2013). Proje tabanlı öğrenmeyi zenginleştirme: Üç aşamalı Purdue modeli. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 293-311.

Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.

Möngü, B. (2023). Eleştirel pedagojiye yönelik eleştirel bir okuma: Eğitim bir özgürleşme aracı olabilir mi? *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 35(Bahar), 313-330.

Noddings, N. (2003). *Happiness and Education*. Cambridge University Press.

Ozankaya, Ö. (2008). *Toplumsal Gelişme ve Eğitim*. Siyasal Kitabevi.

Özdemir, S. M. (2011). Toplumsal değişme ve küreselleşme bağlamında eğitim ve eğitim programları: Kavramsal bir çözümleme. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 85-110.

Potur, Ö. (2022). Eleştirel pedagojiden eleştirel okuryazarlığa: Eğitime farklı bir yaklaşım. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 109-124.

Rogers, C. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become*. Columbus, OH: Merrill.

Selwyn, N. (2010). *Schools and Schooling in the Digital Age: A Critical Analysis*. Routledge.

Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury.

Seven, M. A. (2004). Eğitimde bilginin felsefi temelleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 198-207.

Tillich, P. (1952). *The Courage to Be*. Yale University Press.

Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books.

Uzun, F. (2020). Eğitimde etik ve ahlaki değerlerin artan önemi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 18(2), 91-105.

Uzun, F. (2022). Eğitimde etik ve ahlaki değerlerin artan önemi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 11(31), 91-105

Ünal, S. (2019). *Eğitim Felsefesinin Temelleri*. Beta Yayınları.

Wilson, B. (2000). *Challenges and Pitfalls in the Quest for an Integrative Education: The Role of Religious and Spiritual Beliefs*.

Yıldırım, S. G., & Demirel, M. (2019). Türk tarihinde değerler ve değerler eğitimi üzerine bir inceleme. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 92-99.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Sameulhaq Amany

<https://orcid.org/0009-0009-4681-2761>

Master's student in Administration and Economics, Sabahattin Zaim University, Türkiye, sameulhaq.amany01@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Amani, S. (2024). Providing a Suitable Business Model for Developing Businesses Based on E-Commerce Startups and Improving Investment in them. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 21-54.

Providing a Suitable Business Model for Developing Businesses Based on E-Commerce Startups and Improving Investment in them

Abstract

The aim of this study is to present a new business model to help entrepreneurs develop new businesses and e-commerce startups. The research method is exploratory in terms of its application objective, developmental in terms of its orientation, and quantitative in nature. The research expert population is 25 experts in the field of entrepreneurship and e-commerce. The model development was based on the basic entrepreneur model of Ostwalder and Pignor (2010) and the limitations identified in it. In the development of the model, the dimensions and components related to each dimension were collected by reviewing theoretical basis studies. Then, based on the opinions of experts in order to calculate the content validity ratio, 12 dimensions and 83 components were finally confirmed and finalized from the initially introduced dimensions and components. The results of the study show that the business model presented in the present study, in addition to improving the business model of Osterwalder and Pignor, leads to a better understanding of the elements of the business model by

entrepreneurs and improves investment negotiations by creating convergence and a common understanding of business concepts between entrepreneurs and investors. By leveraging this improved business model investment, entrepreneurs focus on the value proposition in addition to technical details.

***Keywords:** E-commerce Business, Business Model Improvement, Startup Growth, Investment Improvement*

E-Ticaret Girişimlerine Dayalı İşletmelerin Geliştirilmesi ve Bunlara Yapılan Yatırımların İyileştirilmesi için Uygun Bir İş Modeli Sağlanması

Öz

Bu çalışmanın amacı, girişimcilerin yeni işletmeler ve e-ticaret girişimleri geliştirmelerine yardımcı olacak yeni bir iş modeli sunmaktır. Araştırma yöntemi, uygulama amacı açısından keşifsel, yönelimi açısından gelişimsel ve doğası gereği niceldir. Araştırmanın uzman evreni, girişimcilik ve e-ticaret alanında 25 uzmandan oluşmaktadır. Modelin geliştirilmesinde Ostwalder ve Pignor'un (2010) temel girişimci modeli ve bu modelde belirlenen kısıtlamalar esas alınmıştır. Modelin geliştirilmesinde, teorik temelli çalışmalar gözden geçirilerek boyutlar ve her bir boyuta ilişkin bileşenler toplanmıştır. Daha sonra, kapsam geçerlilik oranını hesaplamak için uzmanların görüşlerine dayanarak, başlangıçta ortaya konan boyut ve bileşenlerden 12 boyut ve 83 bileşen nihai olarak onaylanmış ve son haline getirilmiştir. Çalışmanın sonuçları, bu çalışmada sunulan iş modelinin, Osterwalder ve Pignor'un iş modelini geliştirmenin yanı sıra, iş modelinin unsurlarının girişimciler tarafından daha iyi anlaşılmasına yol açtığını ve girişimciler ile yatırımcılar arasında yakınlaşma ve ortak bir iş kavramları anlayışı yaratarak yatırım müzakerelerini geliştirdiğini göstermektedir. Girişimciler, bu gelişmiş iş modeli yatırımından yararlanarak teknik ayrıntıların yanı sıra değer önerisine odaklanmaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** E-ticaret İş, İş Modeli İyileştirme, Startup Büyümesi, Yatırım İyileştirme*

Introduction

Today's world is changing. Rapid digitalization has brought new opportunities and threats, and while breaking down traditional barriers, it has facilitated access to new markets for newcomers (Ibarra, et al, 2018). The existence of advanced capabilities and new technologies, such as mobile-based technologies, new ways of storing and retrieving information (Big Data), and their distribution and sale, have provided a field of activity for emerging businesses known as startups (Ghaderi et al., 2018 and Rohn et al., 2021). In addition, the existence of unavoidable events such as the Corona disease (Covid19) in recent years has created changes in the nature of businesses with changes in consumer tastes (Guckenbiehl & Corral de Zubielqui, 2022). According to reliable reports, the development trend of e-commerce has also accelerated during and after the globalization years (Estimates, 2021).

Entrepreneurs are eager to implement their business ideas faster by observing such a growing situation.

However, entrepreneurs usually need financial support from investors to implement their new startup business ideas (Kuchi & Gupta, 2023). Although investors declare their willingness to invest in new projects, it has been observed that despite the high interest of investors in material and moral investment in such projects, the proposed investment opportunities are not available due to the existing mismatch between the information intended for investors and the information received from entrepreneurs are not properly identified.

Two issues that can be seen in this are that, first, entrepreneurs, when expressing their business idea to investors and external parties, often get involved in the technical details of the product or service instead of providing information about the value proposition of the product, the target market, customers, and so on, which are intended for investors and entrepreneurs (Sort & Nielsen, 2018) suggest that entrepreneurs have historically used the “business plan” as a framework for organizing and presenting a set of information to investors, but the cost of business plans and the difficulty of revising them have led to business plans being less useful and more of a symbolic exercise designed to attract approval. Stakeholders have been engaged. Furthermore, it has been observed that investors only read the first few pages of a business plan (Sort & Nielsen, 2018) Therefore, based on the descriptions provided, there is a need for a framework that is effective in creating a common understanding and based on which entrepreneurs can transfer and explain the concepts related to their business idea to external parties and stakeholders such as employees, partners, banks and investors who have little knowledge of the entrepreneur's plan and idea. The business model tree is a better alternative to the business plan and has the potential to expand Entrepreneurs' knowledge and transfer of information required for a project is investable (Huang & Pearce, 2015, Sort & Nielsen, 2018). Although startup ideas are usually preferred over business models due to their rarity and uniqueness, the real value of a startup business lies in its business model, and the real understanding and possibility of realizing ideas and business opportunities is achieved through the business model (Slávik, 2019). A review of various studies shows that in research on The Business Model Canvas has been used in various fields and areas, and in accordance with the needs and objectives of the research, the Business Model Canvas of Osterwalder & Pigneur was redesigned in 2010, and an innovative business model was designed and created by adding new dimensions to it (Timeus et al. 2020; Dobrowolski et al, 2022). In the research conducted within the country, the use of the Boom Entrepreneur Model framework has been mostly based on the

same standard 9-component model of Osterwalder & Pigneur (2010), and there have been few changes in the content and number of its components (Mohammadian, et al. 2021; Sadeghi et al, 2018; Ghaderi, et al, 2018). The need for entrepreneurs to create a framework to explain the idea and business opportunity in order to attract capital in the field of e-commerce startups has made it necessary to use the business model framework in a new, innovative and adapted way in the mentioned field, which has received less attention from foreign and domestic researchers. In order to help improve the aforementioned research gap, the aim of the present study is to present a business model to strengthen cognitive perception, improve information structure, communication, and value-based perspective of entrepreneurs, which can help in explaining, consulting, and attracting capital in the field of business development based on e-commerce startups; Therefore, considering the descriptions made, the main research question is stated as follows: What is the appropriate business model that entrepreneurs can use to create businesses based on e-commerce startups, and what dimensions and components does it include?

1.Theoretical Foundations

Types of investment methods in startups Generally, investment in startups and capital raising are carried out by traditional and new methods. Among the traditional methods are providing bank loans, the presence of business angels, and risky investment (Saryazdi et al., 2017). Business angels consist of successful entrepreneurs and retirees who, with their experiences in building businesses, startups, how to raise capital, how to access venture capitalists, and strategic partners, can be helpful in the very early stages of creating new startup businesses (Padash, 2009). The risk financing method is also carried out by individuals or companies that are optimistic about the future of a new project and predict it positively in the early stages and before it is introduced to the public (same source). New methods of investing in startups are also divided into four types.

- 1- Unpaid assistance for the purpose of intrinsic and moral motivations
- 2- Providing rewards in which the investor receives a gift of appreciation, such as a purchase at a discount
- 3- Providing short-term and long-term loans with low interest
- 4- Receiving shares in which buyers purchase shares of the business and share in its profits and losses (Gholam Haji et al, 2017).

2. Startup Businesses

In defining a startup, it can be said that a startup is a small company or organization that is created with the aim of becoming a repeatable, scalable, and profitable business model based

on an innovative idea (Charekhah et al.2013). Every startup is looking for a repeatable and scalable business model (Dorf & Blank, 2012). According to Ries (2011), startups are created to create a new product or service under conditions of high uncertainty. A sense of freshness, new scientific discoveries, changing the goal, and creating a business model that reveals hidden value are seen as important characteristics in the startup spirit.

What distinguishes a startup from a standard company is its unpredictability (Ries, 2011). In addition to the requirements in the field of e-commerce, business platforms have established a new business logic by transforming existing paradigms, which is known as platform logic. In this method, platforms operate in two-way markets and create a platform through which producers are connected to consumers, and value creation is carried out by specific companies that facilitate transactions between two or more groups of users.

In the platform logic, both the producer and the consumer are considered customers of the platform. The platform logic is the exact opposite of the method that was previously used by traditional businesses, which is called the pipeline method, where value creation is from the The producer and consumer of products obtained from the region took place there (Rochet & Tirole, 2003; Choudary, 2013; Rohn et al., 2021).

3. Business Model

From the perspective of Cuc (2019), because business models are in a constant state of change; therefore, they cannot be fully defined. However, each researcher has defined the business model in a way that common elements are observed in most of them. According to Sułkowski and Dobrowolski (2021), a business model reduces uncertainty by embodying business assumptions and their potential impacts (Dobrowolski & Sułkowski 2021; Pratiwi, et al (2020) also define a business model as an expression of how organizations create and deliver value (Pratiwi et al, 2020). Despite the different definitions of a business model, the most cited definition is that of Pigneur and Osterwalder (2010): “A company’s business model describes how a company does things. “What does the customer offer and how does it reach and engage with its customers, through what resources, activities, and partnerships does it achieve these goals, and ultimately how does it generate revenue?”

Disruptive technologies, new competitors, and environmental change lead to changes in the business model, and management attempts to change the internal and external systems and relationships of the business model in response to environmental conditions through a process (Ode & Wadin 2019; Witschel, et al, 2019). However, making changes in business models is challenging, and since the motivations and conditions for changing business models vary from

case to case, there are different approaches to change and changes must be followed according to specific patterns (Allegretti, 2021).

4. Business Model Canvas

Pigneur and Osterwalder designed and presented the Business Model Canvas in 2010, which is a powerful strategic management and entrepreneurial tool that allows you to describe, design, and invent, or challenge and change, a business model (Table 1).

Table 1: Model of Occupation and Job
(Osterwalder & Pigneur, 2010)

Customers	Communication with Customers	Proposed Value	Activities	Key Stakeholders
	Distribution Channel		Origin Sources	
Income Flow		Cost Structure		

The business model canvas has always attracted the attention of researchers due to the ease of introducing business components, as well as its reputation and strong support as an output of academic scientific research (Giourka et al., 2019), so that researchers have used the standard Pigneur and Osterwalder business model canvas framework in various fields (Table 2).

Table 2: Fields and Usages of Model of Occupation and Job in Researchs

Type	Researches Done	Changes in Model of Occupation and Job	Description
Internal Sources	Mohammadian et, al. (2021)	Changes in Model of Occupation and Job	Comprehensive and complete identification of the constituent elements of the circular business model with regard to economic, environmental and social aspects and presenting it in the form of a business model canvas
	Sadeghi, et, al (2018)	Changes in Model of Occupation and Job	The business model presented based on the management approach of Large includes lean, agility, resilience and green components, and the

			proposed value of Large is integrated with the values of the model canvas.
	Ghaderi et, al. (2018)	Changes in Model of Occupation and Job	Providing a business model for multimodal tour and tourism platforms using the business model framework
External Sources	Haji Gholam Saryazdi, et, al. (2017)	Changes in Model of Occupation and Job	Presenting the crowdfunding business model and the typology of the actors of this model using the analysis of the data obtained from the survey of the active platforms in Iran by using the business model canvas.
	Sabri, et, al. (2023)	Changes in Model of Occupation and Job	Providing a model to be used in the transformation process of digital businesses
	Dobrowolski, et, al. (2022)	Changes in Model of Occupation and Job	Using the business model canvas as a solution to facilitate audit processes by adding three new dimensions of influencing mission and audit responsibility.
	Allegretti, et, al. (2021)	Changes in Model of Occupation and Job	Depicting the success of Netflix based on market perspective, value proposition perspective, organizational perspective, and financial perspective
	Timaeus, et, al. (2020)	Changes in Model of Occupation and Job	The design of the model canvas related to the smart city, which has 14 components, and in 5 components it is common with the standard business model canvas, and has content differences in other components.

	Sparviero, (2019)	Changes in Model of Occupation and Job	Presenting the canvas of the social organization model based on the standard business model canvas to solve conflicts related to the measurement of the mission of strategy review and legitimacy and governance challenges in social organizations.
	Joyce and Paquin, (2016)	Changes in Model of Occupation and Job	Using the business model canvas, they designed a three-layer model that includes the concepts of environmental sustainability and social inclusiveness in addition to the economic aspect.

As can be seen, the use of the business model canvas framework in domestic samples is mostly based on the same template or 9-component model designed by Pigneur and Osterwalder (2010) and there have been few changes in the content and number of its components.

In contrast, foreign studies have mostly tried to create and present innovative business models by redesigning the components of the business model canvas. In contrast to the advantages and popularity of the business model canvas, a number of researchers have identified limitations and shortcomings in relation to it (Coes, 2014; Widmer, 2016; Rodrigues & Lopes, 2018). Among these limitations are: The aforementioned model did not pay attention to business goals, vision, and strategy.

1. The category of competition is not included in the business model canvas.
2. The category of risk as an overhead cost in businesses has not been considered.
3. The division in the aforementioned model is too fine-grained and some parts should be integrated, such as resources and key activities.
4. Changing the environment and technology have an impact on the business model and induce changes.

5. Research Background

In the field of domestic research (Aghazadeh, et, al 2023). considering the basic concepts of the business model such as providing appropriate values and services to customers, focused

on the business brand and the factors affecting it in startups in their research in order to establish an effective relationship with the customer. Using a multi-case study approach and interviews with managers, they examined the issue of branding in ten domestic startups in different industries.

According to the research findings, common patterns have been observed in the branding process in the form of three themes: brand orientation, brand design, and branding activities, and there is no startup group for which branding is valuable (Baghdadi, et al., 2022). conducted a study entitled “Identifying Factors Affecting Startup Business Model Changes Along with Its Maturity Stages”. In this study, by examining 55 business models related to the world’s most successful startups and forming a panel of experts, a significant relationship was found between the factors affecting business model development and the stages of Batra’s maturity model. Using confirmatory factor analysis, the conceptual model of the research was examined and it was determined that 33 factors should be considered at different stages of business development, from the opportunity analysis stage to the management of product supply to the market, in order to design an appropriate business model in four dimensions: customer identification, determination of value to be provided to the customer, effective chain for realizing values, and business-profit mechanism, in order to increase the probability of sustainable success of the business (Hajipourfard, et al., 2022). In order to determine the factors affecting the development of the digital economy in Iran, they presented a framework using a quantitative approach. In the aforementioned study, the data received through the questionnaire were analyzed using the confirmatory factor analysis method and the results were presented in the form of a final model.

The results show that the development of the digital economy requires simultaneous attention to environmental and internal organizational factors, and the government, as a policymaker, plays a key role in the development of digital businesses and jobs (Zangeneh et al, 2021) conducted a study with the aim of providing a comprehensive framework for developing business models appropriate to the needs and characteristics of the platforms. In this study, a meta-analysis research method was used to identify the components. The results of the meta-analysis have also been defined in the framework of developing a platform business model at two levels, the first level consisting of six main dimensions and the second level consisting of 22 components of the platform business model. The main focus of the proposed model is cooperation and co-creation of value among platform members, which is the main foundation of success in platforms. In the field of foreign research, Gupta and Kuchi (2023) conducted a

study with the aim of answering the question of what point e-commerce startups should consider to create a value proposition and where to seek value creation. Given that the value proposed by an entrepreneur is considered one of the most central components of a successful business model that is presented to customers and creates value for them, in the aforementioned research, a 3x3 value creation matrix for e-commerce startups was used based on the Teece model and was implemented on 96 e-commerce startups in India.

Based on the research results, startups can use the value creation matrix to examine their current situation, identify the strategies necessary to achieve success, and create a suitable investment environment to finance their shares. Investors can also use the framework of the model to analyze their investment strategies in e-commerce startups (Sabri et al., 2023). With the aim of providing a solution to solve the challenges in transforming conventional businesses and moving towards digitalization, they emphasized the use of business models as a potential solution and created a model that can be used in new startup and digital businesses. In the aforementioned research, a new information technology-based system has been launched in the Scientific Research Department of Zarqa University in Jordan. Based on two different implementations of the business model canvas, once before and once after the establishment of the information technology system, a new business model has been created. The results of the research, according to the obtained model, show that key activities, key resources, value proposition, customer relationship and channels are the main areas related to creating transformation in digital businesses and that changes in key resources lead to changes in the components of key activities, value proposition, customer relationship and channels. (Guckenbiehl and Corral de Zubielqui,2022) examined the change in the business model of startups during the Corona (-19COVID) pandemic.

This qualitative research, conducted using grounded theory, analyzed data from interviews with 32 Australian startups during the second wave of COVID-19 and examined how startups were affected and responded to the pandemic. Within the research framework, unrecognized heterogeneity in startups was documented in terms of emphasis on opportunities, emphasis on challenges, and the type and extent of business model changes. The research findings indicate that most startups responded to the crisis through changes in business models due to the opportunities presented by the crisis and the challenges posed by it (Mehrotra & Jaladi, 2022). Examine the ways of designing and implementing a business model in a circular economy and how to capture value through this type of business model in startups and present a theoretical model. This model links the mechanisms of designing and establishing a circular

business model. The research method is a qualitative case study approach and is implemented through semi-structured interviews with founders and other influential people in two local Indian startups that are involved in producing products and services that promote their adoption. The findings show that startups use an iterative approach to produce reusable products and create partnerships with customers, vendors, and communities, helping to create, deliver, and capture value while maintaining economic viability. The use of this model also leads to improved environmental, economic, and developmental goals in emerging economies (Rohn et al., 2021). In their study, aimed at answering why platform-based business models perform better than linear business models, they explored the types of business models based on digital platforms and discovered the critical success factors in such business models. By conducting a qualitative analysis of metal and steel industry platforms, the researchers linked the success factors to the design of three dimensions of business models: value creation, value delivery, and value capture. Another result of the research is that the characteristics of the business model design are associated with three additional success factors, namely the promotion of digital transformation, platform architecture and strategic judgment of its providers, and the promotion of a platform-led culture. Considering the above-mentioned materials as a summary of this section of the article, it is worth mentioning that the necessity of using the business model canvas in a redesigned and adapted manner to the areas needed, especially the needs of entrepreneurs, to explain the idea and reach a common understanding with investors towards the development of businesses based on e-commerce startups has always been felt and has received less attention from researchers; Therefore, an attempt is made to design a new business model according to the local conditions of the country, taking into account the nature of this type of business and the limitations previously proposed in relation to the standard business model framework.

Therefore, based on a review of the literature and the background of the research conducted, the components of business objectives, strategy (business growth, content marketing, and online service quality), key competitors (competition between businesses, competition between applicants, and competition between suppliers), risk (perceptual and operational), and also the key platform (platform architecture and governance) are added to the standard model (Osterwalder & Pigneur, 2010). Key competencies are the result of integrating the dimensions of key resources and key activities, and the dimensions of customers, customer relationships, and value proposition are divided into two parts: applicants and suppliers, according to the nature of platform businesses (Ardolino et al., 2020; Sorri et al., 2019; Widmer,

2016; Coes, 2014). The proposed model obtained based on the literature and background of the research conducted will be submitted to experts for validation (Table 3).

Table 3: Model of occupation and job proposed to startups of e-business

Key Competitors			Purpose of occupation and job	Key shareholders
Competition between businesses	Competition among applicants	Competition among suppliers	Strategy	
			Business Growth	
			Content Marketing	
			Quality of Online Services	
Channels				
Target Customers	Communication with customers		Proposed Value	Key merits
Applicants	Applicants		Applicants	
Suppliers	Suppliers		Suppliers	
Key Platform				
Platform architecture			Platform rules	
Income Flow		Structure of Risk and cost		
Generate revenue streams.	Predictable costs.	Operational risk		Perceived risk

6. Research Methodology

The present study aims to present a business model for e-commerce startup businesses by developing the Osterwalder and Pigneur (2010) Business Model Canvas; therefore, the research conducted is developmental in orientation, from the perspective of applied purpose, descriptive in terms of reality expression, and quantitative in nature. The research philosophy is epistemologically of the positivist paradigm and its nature is quantitative and objective in terms of the research question. Data collection was carried out based on a survey of experts using the content validity method. To conduct the research, 25 active experts with at least 5 years of work experience in the field of entrepreneurship and e-commerce with a bachelor's degree or higher were used. The goal was to use the most effective people who could best answer the research questions. Given the limited statistical community of experts, the sampling was purposeful and judgmental. The tool used to collect the data needed for the research was a questionnaire.

Considering the purpose of the research, an effort was made to extract the components or questions related to each dimension of the acquisition and recommendation model by studying foreign and domestic articles and research and provide them to the experts so that they could use their own opinions to determine the influential and important components in the dimensions of the theoretical framework of the research based on face validity and content validity (in both qualitative and quantitative stages). In face validity, the questions were reread and reviewed by the experts in terms of correct wording and correct writing. In determining content validity in the qualitative stage, in addition to the simplicity and understandability of the questions, the experts assessed the suitability of the questions with the spirit of the specified components and dimensions. In the quantitative phase of the content validity study, the Content Validity Ratio (CVR) index was used. The experts were asked to classify each question based on a three-point Likert scale of “necessary”, “useful but not necessary”, and “not necessary”. The content validity ratio is then calculated based on the following formula:

$$CVR = \frac{n_e - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

In this regard, (ne) is the number of experts who answered the “necessary” option and N is the total number of experts. If the calculated value is greater than the value of the Lawsheh table, the validity of the content of that item is accepted based on table number 4 (Hajizadeh & Asghari, 2014).

*Table 4: Proportion of Contents based on number of experts
 (Hajizadeh & Asghari, 2014)*

Number of Experts	Quantity of CVR	Number of Experts	Quantity of CVR	Number of Experts	Quantity of CVR	Number of Experts	Quantity of CVR
5	0.99	9	0.78	13	0.54	25	0.37
6	0.99	10	0.78	14	0.54	30	0.37
7	0.99	11	0.78	15	0.54	35	0.37
8	0.99	12	0.78	20	0.54	40	0.37

The steps and stages of the present research are as follows:

- 1- Selecting the basic framework of the standard business model canvas in order to relate to the general characteristics of businesses.

- 2- Redesigning and developing the standard business model canvas by adding new dimensions to the model based on the limitations mentioned in previous research and accounting for the change in the business environment from traditional to online.
- 3- Extracting components related to each of the dimensions of the business model through studying foreign and domestic research.
- 4- Determining the components and dimensions of the business model based on the Content Validity Ratio (CVR) method by experts.
- 5- Establishing the components and dimensions of the designed business model based on the results obtained from step 4.
- 6- Conceptualizing and creating an integrated business model framework to introduce to entrepreneurs and startup activists through the dimensions and components established in step 5.

7. Research findings

In designing the business model of the present study, the Pigneur and Osterwalder business model was initially selected due to its outstanding features (first step). Then, based on the limitations of the aforementioned model, an attempt was made to design a new business model specific to e-commerce startup businesses (second step). In the next step, the components related to each of the dimensions of the research business model were extracted through the study of foreign and domestic research so that the reporters could examine them using the content validity method (third step). In the fourth step, in order to conduct content validity, the reporters first reviewed the questionnaire questions qualitatively and raised the necessary points to ensure the clarity of the questions (Table 5).

Table 5: Explanation of experts based on contents quality review and revise of questionnaire indices

Question	Index	Explanation of Experts
79	The amount of investment	The amount of investment made includes the entire business, considering that you are introducing components for the platform aspect, clearly mention the investment made in the field of the platform so that the question is clearer.
81	Price sensitivity of the customer	This question is related to the spirit of competition among the applicants, but it creates a negative impression. It is better to write the question in order to maintain the clarity

		of the question. Create competition in this aspect of the platform and encourage others to participate in the business platform, so the less price sensitivity happens among customers, the more competition there is.
111	The amount of overhead cost due to the desire to invest	It is better to write this question in the form of attitude and willingness to invest, because it is one of the characteristics of entrepreneurs and it creates more clarity in reading the question.

The items mentioned by the experts in the questionnaire questions were corrected. Also, based on the open question asked of the experts in the research questionnaire regarding “Introduction of other important components”, the experts suggested components regarding pricing. The experts’ reasons for proposing the “pricing” components are given in Table 6.

Table 6: Arguments of experts on need of indices of costing

No.	Reasoning of experts
1	Determining pricing mechanisms can play a significant role in the amount of business income and profitability, so keep pricing in mind in your model.
2	Pricing can pursue specific goals. For example, equalizing prices leads to stability in the market or setting lower prices prevents competitors from entering the market. Using competitive prices has a great effect on increasing competition among businesses and determining profit margins, so pricing is an important issue.
3	Pricing is the determination of the appropriate monetary value for goods and services. Entrepreneurs expose their business to destruction and risk without knowing the pricing mechanisms. Using the right pricing strategies can increase sales or, on the contrary, destroy demand.

The pricing components proposed by the experts were summarized and then, along with other components of the questionnaire, were provided to the experts for their opinion using the content validity ratio method. The experts approved 83 components out of the 123 components

presented, meaning that the content validity ratio of these components was calculated to be more than 0.37, and 40 components could not achieve the required coefficient threshold (0.37). Based on the calculated coefficients, pricing was added, and then perceived risk was removed from the model due to the component scores not reaching the quorum (step four).

Table 7 lists the components endorsed by experts along with the calculated Content Validity Ratio (CVR) scores for each dimension of the proposed business model framework (Step 5).

Table 7: Dimensions and indices determined based on contents proportionality

Dimension of target customers (product customer/ target) mean of score =0.45	Score
Selection of target customers based on:	
1. age	0/52
2. Sex	0/68
3. Income	0/76
4. Customer need and expectation	0/44
5. Shopping habits in times	0/44
6. Loyalty to brand or trademark	0/60
7. Culture and type of life of place or climate	0/84
8. Identification and selection of new customers	0/52
Dimension of target customers (product suppliers/ service) mean of score =0.61	Score
Selecting suppliers based on:	
9. Quality of the supplier of goods/services	0/84
10. On-time delivery of goods/services	0/76
11. Supplier reputation	0/68
12. After-sales service	0/76
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.53	Score

13. The degree of customer motivation through valuable offers (discounts, free services)	0.44
14. Strengthening the quality of the offer through feedback (commenting, liking)	0.44
15. Personal assistance to the customer (focusing on their needs and wants)	0.60
16. Having an effective brand and trademark	0.84
17. The degree of correspondence between the customer relationship department and the intended target market	0.92
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.41	Score
18. The extent of supplier incentives to participate in the business (facilities)	0 /44
19. Holding training sessions	0 /52
20. The extent of integration of the business system with suppliers	0 /76
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.52	Score
21. The degree of suitability of the channel with the service provided	0 /60
22. The degree of customer satisfaction with the channel	0 /92
23. The degree of awareness of the channel	0 /44

Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.46	Score
24. Standard and up-to-date platform infrastructure	0 /68
25. Platform scalability and compatibility	0 /44
26. The degree of correct functioning of applications	0 /52
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.41	Score
27. Platform control and monitoring (content, comments)	0 /52
28. Platform reliability	1
29. Platform user access or freedom of action	0/60
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.45	Score
30. Alignment of the value proposition with user needs	1
31. Level of innovation and quality of the product/service	0 /68
32. Timely delivery of the product or service to the customer	0 /92
33. Level of transparency in prices	0 /86
34. Better access to the product/service	0 /4
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.39	Score
35. Market recognition and online branding	0 /52
36. Access to wider markets	0 /52

37. Facilitate transaction and payment management	0 /68
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.78	Score
38. Clarity of mission and vision	0 /92
39 Clarity of competitive landscape and markets	0 /92
40 Visibility of values	0 /76
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.42	Score
41. Customer feedback (appearance, product/service quality)	0 /76
42. Advertising (Instagram and other advertising methods)	0 /68
43. Selling existing products/services in new markets	0 /44
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.70	Score
44. Accuracy and correctness of information	0 /68
45. Relevance of information	0 /60
46. Up-to-dateness of information	0 /68
47. Sufficient number of words in the text	0/84
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.49	Score
48. Providing the right solution according to customer needs	0 /44
49. Providing after-sales service	0 /68

50. Search engine optimization (SEO) rate	0 /76
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.45	Score
51. Quality of products/services compared to competitors	0 /52
52. Trustworthiness of the platform	0 /76
53. Differentiation of platform products/services	0 /60 0 /44
54. Unique advantages of the business platform	
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.46	Score
55. The degree of ease of obtaining information by the customer (product and service requester)	0 /68 0 /44
56. The degree of control of price sensitivity among customers	0/52
57. The degree of providing appropriate services (appropriate behavior)	
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.58	Score
58. Differentiation of the product/service by the supplier in order to gain a superior competitive position	0 /52
59. Quality of the service/product by the supplier in order to gain a superior competitive position	0 /76 0 /44
60. Number of service/product suppliers	0 /60

61. Amount of costs resulting from exit (leaving the platform) for the supplier	
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.57	Score
62. Balance between internal activities and outsourcing of work	0 /84
63. Care in choosing partners	
64. Effective cooperation with platform development companies (websites, applications)	1 0 /60
65. Having a reliable working relationship with key suppliers	0 /52
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.52	Score
66. Improving technical knowledge - technology	0 /44 0 /44
67. Improving employee skills and creativity	0 /84
68. Improving the quality of core business activities	
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.41 and 0.56	Score
69. Revenue sustainability	0 68
70. Ability to cover costs	/0 52
71. Amount of revenue generated from transactional revenue	/0 60
72. Amount of revenue generated from advertising	/0 52
73. Amount of fixed costs	0 /60

74. Amount of costs related to the management and maintenance of the platform and its development	0/ 68
75. Amount of costs arising from advertising	0/ 76
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.52	Score
The amount of overhead costs resulting from:	
76. System defects and malfunctions	0 /68
77. Lack of specialized human resources	0 /52
78. Lack of adequate training	0/ 44
79. Lack of information security	0 /60
Dimension of communication with customers (product customer/ target) mean of score =0.49	Score
80. Leading the market (quality)	0 /84
81. Achieving an acceptable percentage of the market	0 /68
82. Competitive pricing	0/ 52
83. Profit maximization based on discriminatory pricing	0 /44

In the sixth step, based on the dimensions and components confirmed by the experts, a suitable business model for the e-commerce startup business was designed according to Table 8. For better clarity of the model, each of the twelve dimensions was indicated with a separate color within the model framework and the obtained components were included within the blocks related to each dimension.

Table 8: Developed model of occupation and job for e-commerce

Key Competitors	Business Objectives	Key Partners
	Components:	

<p>1- Competition between businesses</p> <p>Components: Product/service quality, Platform trustworthiness, Product/service differentiation, Platform unique advantages</p>	<p>- Mission and vision are clear and understandable</p> <p>- Competitive landscape is clear</p> <p>- Values are visible</p>	<p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Balance in outsourcing business activities - Care in selecting business partners - Effective cooperation with platform development and support companies - Having a reliable working relationship with key suppliers
<p>2- Competition between suppliers</p> <p>Components: Product/service differentiation, Product/service quality, Number of suppliers, Platform exit costs</p> <p>3- Competition among applicants</p> <p>Components: Ease of obtaining information, Control, Price sensitivity, Providing appropriate services</p>	<p>Strategy</p>	
	<p>1- Business Growth Strategy</p> <p>Components: Customer feedback, advertising, selling products in new markets</p>	
	<p>2- Content Marketing Strategy</p> <p>Components: Accurate information, relevant information, up-to-dateness, sufficient word count.</p> <p>3- Online Service Quality Strategy</p> <p>Components: Providing appropriate solution according to needs, after-sales services, SEO optimization</p>	
<p>Channels</p>		

Components:				
- Channel fit with the service provided - Customer satisfaction with the channel - Channel awareness				
Target Customers	Market	Communication with customers	Proposed value	Key Competencies
1- Applicants		1- Applicants	1- Applicants	Components: - Improving technical knowledge and technology - Improving employee skills and creativity - Improving the quality of core business activities
Components: - Age - Gender - Income - Needs and expectations - Buying habits - Brand loyalty - Culture and lifestyle - Identifying a new group of customers		Components: - Providing valuable offers (customer incentives) - Strengthening the offer through feedback - Personal assistance to the customer - Having an effective brand - The degree of correspondence between the customer and the target market	Components: - Alignment of the value proposition with customer needs - Innovation and quality created in the service/product - Timely delivery of the service/product - Transparency in prices - Better access to the product/service	
2- Suppliers		2- Suppliers	2- Suppliers	
Components: -Quality of the supplier of goods/services -Timely delivery of goods/services -After-sales service of the supplier		Components: - Encouraging suppliers to be present in the business - Conducting business and training sessions	Components: - Market recognition and online branding - Access to wider markets - Facilitate transaction management	

<p>-Reputation and reputation of the supplier</p>	<p>- Integration of the business system with suppliers</p>		
<p>Key platform</p>			
<p>1- Platform Architecture</p> <p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Standard and up-to-date platform infrastructure - Platform scalability and compatibility - Correct functioning of applications (creating correct interactions) 		<p>2- Platform Governance</p> <p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Control and monitoring of the platform (content, opinions and behaviors of users) - Trustworthiness of the platform - The degree of freedom of action and the level of access of platform users 	
<p>Pricing and Revenue Stream Cost Structure and Business Risk</p>		<p>Cost structure and business risk</p>	
<p>1- Pricing</p> <p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Leading the market in terms of quality - Achieving an acceptable percentage of the market - Competitive pricing - Discriminatory pricing <p>2- Income stream</p> <p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Sustainability of income - Ability of income to cover business expenses - Income from product sales or service provision transactions, - Income from advertising 		<p>1- Cost structure</p> <p>Components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fixed costs (such as salaries and wages, rent) - Platform maintenance and development costs - Advertising costs <p>2- Overhead and unpredictable costs (operational risk)</p> <p>Components: Costs resulting from:</p> <ul style="list-style-type: none"> - System defects and failures - Lack of specialized manpower - Lack of adequate training - Lack of information security 	

The following are brief explanations regarding each of the aforementioned dimensions and components:

1- Business Objectives Dimension: Business objectives are part of the planning process to be achieved within a specific time frame. Usually, the purpose and reason for the existence of a business is stated in the form of a mission statement.

A vision is a picture of the state of a business when it has achieved its goals, which is formed in line with organizational values and includes the ideals, missions, and rituals of a business (Ali Ahmadi, et, al.2007).

2- Strategy dimension: It consists of business growth strategy, content marketing, and online service quality.

Growth strategy is a way to achieve greater market share and includes the components of “customer feedback” for product development and market expansion, “advertising” for market penetration, and “selling products or services in new markets” for market expansion.

Content marketing strategy means producing and distributing valuable, relevant, and credible content to attract and retain customers. Accuracy, relevance And the up-to-dateness of information, sufficient number of words, font type, color and appropriate shapes are considered important parameters in content marketing (Pulizzi, 2014; Donofrio, 2014). Electronic service quality strategy is the consumer's evaluation and judgment of the quality of services offered in electronic markets and determines the extent to which the electronic environment facilitates the effective purchase of products or services, such as providing the right solution according to the need, after-sales service and SEO (Zeithaml et al., 2010; Santos, 2003).

3- Key Competitors Dimension: Competition among e-commerce platform businesses exists in 3 forms: Competition among business platforms, competition among product or service applicants, and competition among their suppliers. Competition among business platforms indicates the competition between a platform and other similar platforms in the level of attraction of suppliers and applicants for products and services as customers. The existence of features such as the level of platform trustworthiness, product or service differentiation (platform added value), and the existence of unique platform features can be very influential in this type of competition. By joining the suppliers of a platform, suppliers compete with other suppliers Products and services will compete. The existence of parameters such as the number of suppliers and the creation of barriers such as the cost of exit and leaving the platform and creating differentiation in the product and service can be effective in this type of competition. Another type of competition is towards the applicants for products and services (consumers).

Features such as the ease of receiving information, product and service advertisements, and reducing price sensitivity will encourage the presence of applicants on the platform and competition between them (Ardolino, 2019).

4- Key partners: These are those with whose help the business activity is carried out. Product suppliers and technology development companies are examples of platform partners (Osterwalder & Pigneur 2010).

5- Channel dimension: Websites, whether desktop or mobile, applications and social media are examples of direct channels and business partner websites are examples of indirect channels in business.

In order to have effective and productive communication with target customers, the channel must have characteristics such as relevance, awareness and customer satisfaction with the channel (Osterwalder & Pigneur 2010).

6- Target market customer dimension: Based on the logic of platform businesses, this dimension has two aspects: suppliers of goods and services and their applicants, and the platform is in contact with both aspects. and provides services to them (Choudary, 2013). When starting a business, a specific segment of the market should be targeted. Market segmentation of customers for goods and services can be based on characteristics such as age, gender, income, needs and expectations, purchasing habits, brand loyalty, culture and lifestyle, and identifying a new group of potential customers. Selection of target suppliers can also be based on quality, timely delivery of the product or service, reputation, and after-sales service (Osterwalder & Pigneur 2010).

7- Customer Relationship Dimension: This dimension should be in relation to and in accordance with the target market. In e-commerce platform businesses, the starting point of business and establishing a relationship with the customer can be from the applicant or supplier of the product or service. Providing valuable offers in the form of loyalty programs such as offering discounts and receiving feedback from consumers of products and services in the form of ratings and comment systems are examples of customer relationship for applicants of products and services. Also, encouraging suppliers to join the platform by charging lower fees, creating integrated systems with suppliers, holding meetings to solve supplier problems, and holding online coordination meetings are examples of customer relations for suppliers of services and products (Rochet & Tirole, 2003).

8- Value Proposition Dimension: It is the value that is provided to customers, including consumers (applicants) and suppliers of the platform, and must be aligned with their needs in

order for the business model to survive. The value proposition for consumers can include innovation, quality, on-time delivery, better access to services or products, and transparency in pricing. The value proposition offered to suppliers of non-core products or services can be through:

Becoming known in the market, the possibility of online branding, access to wider markets, facilitating the management of transactions and payments through dashboards, and the provision of programs and applications (Osterwalder & Pigneur 2010).

9- Key Competencies Dimension: From the integration of key resources and key activities, the Pigneur and Osterwalder model has emerged to avoid overemphasis on abstract concepts and further fragmentation of the business model and represents the core competencies of the business that lead to better work.

Improving skills and creating creativity, improving technical knowledge for maintaining and developing the platform and improving the quality of core activities in order processing are examples of business competencies.

10 - Key Platform Dimension: By their very nature, online business platforms rely on their digital infrastructure.

Platform architecture is the organization of the digital platform infrastructure and focuses on technical aspects and communication gateways with users. Platform scalability, platform openness, user presence on the platform through name registration, distinction between users and providers, variety of communication channels with the platform, presence of gateways, and proper functioning of applications are among the characteristics of platform architecture (Ardolino et al. 2020). The rules and regulations related to a platform are referred to as governance, which includes policies, control measures, access levels, and even trustworthiness. (Sorri et al., 2019).

11 - Pricing and Revenue Stream Dimension: The pricing dimension is related to determining the appropriate monetary value for goods and services. Adopting appropriate strategies and mechanisms can increase sales and play a significant role in balancing the revenue stream of a business. Pricing based on value and service quality, penetration pricing, competitive pricing, and discriminatory pricing are examples of pricing types. The revenue stream dimension also refers to ways to generate sustainable income that should cover costs. Transaction fees and advertising are considered the most important revenue model options (Arabi, 2007).

12 - Cost structure and risk dimension: refers to two forms of predictable and unpredictable costs. Renting space, developing and maintaining the platform are predictable costs, while in

the case of defects and failures in computer systems, loss of specialized human resources, and leaks of user privacy information are among the unpredictable and operational costs in platforms (Osterwalder & Pigneur 2010). With the aforementioned interpretations and based on the components obtained in Table 7 and the business model framework presented for e-commerce startups in Table 8, the main research question was answered.

Conclusion

In this study, an attempt has been made to create a new business model in the form of an integrated framework by identifying the dimensions and components related to the business model in the field of e-commerce startups and based on the opinions of experts. The new business model presented has taken into account the limitations of the basic business model of (Osterwalder & Pigneur 2010). According to the results obtained, based on the calculations related to the content validity ratio, 83 components and 12 dimensions have been confirmed by experts. The 12 validated dimensions include business objectives, strategy, key competitors, key partners, channels, customers, customer relationships, value proposition, core competencies, core platform, pricing and revenue streams, cost structure, and risk. These dimensions were used as building blocks of the business model framework presented for e-commerce startup businesses in the present study, and the 83 selected components also played a role in conceptualizing the business model framework. It should be noted that the most important dimensions from the experts' point of view, based on the results of quantitative calculations, are business objectives with a score of 0.87, content marketing strategy with a score of 0.70, and target customer suppliers with a score of 0.61. One of the strengths of the present study is that it has been able to contribute, in its own way, to the development of innovation studies in business models by redesigning the dimensions and content of the Pigneur and Osterwalder standard business model framework, and to enable entrepreneurs and founders of online businesses, especially startups related to e-commerce, to gain a better understanding of the elements of their business models. The business model framework designed in the present study is also important in several ways: First, by expanding the vocabulary and breadth of thinking of entrepreneurs, it improves their business knowledge in business ideas and forces entrepreneurs to act based on the value proposition created in their business, in addition to focusing on technical details. Second, the business model framework presented in the present study can be considered as a platform on which many discussions and problems in understanding and communicating business concepts between entrepreneurs and investors can be resolved, which will lead to improved investment negotiations on business ideas.

Third, considering that entrepreneurs are always looking to take advantage of opportunities created by the environment and transform their ideas into new businesses and jobs, it can be difficult to consider many of the components of a business. The framework introduced in this study provides entrepreneurs with the opportunity to organize the elements of a business on a single page. This makes it easy to go back and forth to it and learn about the components and elements used, and acts as a kind of checklist for entrepreneurs to identify their strengths and weaknesses before starting a business.

Compared to domestic studies such as (Mohammadian et al., 2021; Sadeghi et al., 2018) which developed its business model canvas based on the same model(Osterwalder & Pigneur 2010) and did not make any changes in the design and number of components of the business model canvas presented in the context of its research, the present study was able to identify new dimensions and components such as strategy, key platform, competitors, etc. by carrying out innovative design in the structure of the basic model and add them to the previous components of the basic model. Compared to the business model presented by (Joyce & Paquin, 2016) the present study only conformed to the economic layer of this model and expanded it; However, it does not cover the main components of the social and environmental layer considered by (Joyce & Paquin, 2016) this can be considered as a limitation of the present research. Another limitation of the present research is that since the concept of value proposition is one of the key concepts in understanding the business model, the proposed business model framework does not seem to be a suitable solution for entrepreneurs who do not understand the concept of value proposition and cannot be used. Considering the present study and the results obtained, it is suggested that future research should test the business model presented in the present study in a practical and case-based manner and explain the benefits of its empirical application. Considering that business models are dynamic and need to change and update over time, future studies can examine business model changes from the internal perspective of startups and mention the challenges that may exist. Also, considering that the business model canvas today, as a "new language", increases the chances of entrepreneurs to create a successful business and establish relationships with investors, it is suggested that science and technology parks and technology growth units of universities consider the business model presented in the present study as part of their curriculum and also teach it to entrepreneurs.

Reference

Aghazadeh, H., Haghighi, M., Torkestani, M. S., & Zare, M. S. (2023). Investigating the Process and Factors Affecting the Branding of Startups in Iran: A Multiple - Case Study. *Journal of Business Management*, 15(1), 27-53. doi: 10.22059/jibm.2020.289327.3649 (In Persian).

Ali Ahmadi, A., Tajaddin, I., & Fathullah, M. (2007). *A comprehensive approach to strategic management*. Knowledge Production. (In Persian).

Allegretti, S., Seidenstricker, S., Fischer, H., & Arslan, S. (2021). Executing a business model change: identifying key characteristics to succeed in volatile markets. *Leadership, Education, Personality: An Interdisciplinary Journal*, 3, 21-33. DOI: 10.1365/s42681-021-00020-x

Arabi, S. (2007). *Strategic planning manual*. Cultural Research Office. (In Persian).

Ardolino, M., Saccani, N., Adrodegari, F., & Perona, M. (2020). A business model framework to characterize digital multisided platforms. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6(1), 10. DOI: 10.3390/joitmc6010010

Baghdadi, M., Mohammadi, M., Elyasi, M., & Radfar, R. (2022). Identification of the Affecting Factors on Development of Business Model of Startups along with the Maturity Stages of a Startup. *Journal of Technology Development Management*, 9(4), 11-43. DOI: 10.22104/jtdm.2022.5169.2870 (In Persian).

Blank, S. (2016). The Mission Model Canvas-An Adapted Business Model Canvas for MissionDriven Organizations. [online] Steve Blank. Available at: steveblank.com.

Blank, S., & Dorf, B. (2012). *The Start-up Owner's Manual. The Step-by-Step Guide for Building a Great Company*. K&S Ranch Publishing Division.

Charekhah, C., Fartusi, M.R., & Malayeri, M. (2013). *Investing in new businesses (startups). Looking at the situation of the country and the region*. Information technology and digital media development center. (In Persian).

Choudary, S. P. (2013). *Platform power: Secrets of billion-dollar internet startups*. Platform Thinking Labs.

Coes, D. H. (2014). *Critically assessing the strengths and limitations of the Business Model Canvas* [Master's thesis, University of Twente).

Cuc, J. E. (2019). Trends of Business Model Research: A Bibliometric Analysis. *Journal of Business Models*, 7(5), 1-24.

Dobrowolski, Z. & Sułkowski, Ł. (2021). Business Model Canvas and Energy Enterprises. *Energies*, 14(21), 7198. DOI: 10.3390/en14217198

Dobrowolski, Z., Sułkowski, Ł., & Panait, M. (2022). Using the business model canvas to improve audit processes. *Problems and Perspectives in Management*, 20(3). DOI: 10.21511/ppm.20(3).2022.12

Donofrio, K. (2014). Content marketing enhances public relations strategies through social media to increase market shares for businesses. (?)

- Ghaderi, I., Taghavifard, M., & Bapiri, J. (2018). Business model for tour and activity multisided platforms. *Journal of International Business Administration*, 2(1), 199-219. DOI: 10.22034/JIBA.2019.9069 (In Persian).
- Giourka, P., Sanders, M. W., Angelakoglou, K., Pramangioulis, D., Nikolopoulos, N., Rakopoulos, D., ... & Tzouvaras, D. (2019). The smart city business model canvas—A smart city business modeling framework and practical tool. *Energies*, 12(24), 4798. DOI: 10.3390/en12244798
- Guckenbiehl, P. & Corral de Zubielqui, G. (2022). Start-ups' business model changes during the COVID-19 pandemic: Counteracting adversities and pursuing opportunities. *International Small Business Journal*, 40(2), 150-177. DOI: 10.1177/02662426211055447
- Haji Gholam Saryazdi, A., Rajabzadeh Ghatari, A., Mashayekhi, A., & Hassanzadeh, A. (2017). Providing a Business Model of Crowdfunding in Iran. *Journal of Value Creation in Business Management* 10(19). 307-342. DOI: 20.1001.1.2645386.1397.10.19.14.3 (In Persian).
- Hajipourfard, H., Soltani, B., Tolouei Eshlaghi, A., & Tabatabaeian, S. H. (2022). Investigating factors affecting the development of information technology-based businesses in Iran. *Journal of value creating in Business Management*, 2(1), 49-72. DOI: 10.22034/jbme.2022.349737.1031 (In Persian).
- Hajizadeh, E., & Asghari, M. (2014). *Statistical methods and analyzes with a view to research methods in biological and health sciences*. Jihad University Publishing Organization, second edition. (In Persian).
- Huang, L., & Pearce, J. L. (2015). Managing the unknowable: The effectiveness of early-stage investor gut feel in entrepreneurial investment decisions. *Administrative Science Quarterly*, 60(4), 634-670.
- Ibarra, D., Ganzarain, J., & Igartua, J. I. (2018). Business model innovation through Industry 4.0: A review. *Procedia manufacturing*, 22, 4-10.
- Joyce, A., & Paquin, R. L. (2016). The triple layered business model canvas: A tool to design more sustainable business models. *Journal of cleaner production*, 135, 1474-1486.
- Kuchi, S., & Gupta, S. (2023). Value-Creation Strategies for E-Commerce Businesses. *IIM Kozhikode Society & Management Review*, 12(2), 234-249. DOI: 10.1177/22779752231153482
- Mehrotra, S., & Jaladi, S. R. (2022). How start-ups in emerging economies embrace circular business models and contribute towards a circular economy. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 14(5), 727-753. DOI: 10.1108/JEEE-10-2021-0410
- Mohammadian, A., Vares, H., & Nabizade, N. (2021). Circular business model canvas: Proposing the business model design options in a circular economy. *Iranian journal of management sciences Journal*.17(65). 123-147. <https://civilica.com/doc/1492446> (In Persian).
- Ode, K. A. & Wadin, J. L. (2019). Business Models for Sustainability—Change in Dynamic Environments. *Journal of Business Models*, 1(7). 13-38. DOI: 10.5278/ojs.jbm.v7i1.2084

Osterwalder, A. & Pigneur, Y. (2010). *Business model generation: a handbook for visionaries, game changers, and challengers* (Vol. 1). John Wiley & Sons.

Padash, H. (2016). *New entrepreneurship Development mechanisms In the framework of the resistance economy discourse In Iran*. Critical research paper of humanities texts and programs.16, 1-27. (In Persian).

Pellegrini, M. (2021, October). The Business Canvas. *In Proceedings of the 39th ACM International Conference on Design of Communication*, 224-230.

Pulizzi, J. (2014). *Epic content marketing: How to tell a different story, break through the clutter, and win more customers by marketing less*. McGraw - Hill Education. New York.

Pratiwi, S. D., Mulyadi, H., & Hendrayati, H. (2020). Analysis of business model canvas to increase competitiveness. *In Advances in Business, Management and Entrepreneurship* (pp. 930-937). CRC Press.

Ries, E. (2011). *The Lean Start-up*. Crown Business.

Rochet, J. C., & Tirole, J. (2003). Platform competition in two-sided markets. *Journal of the european economic association*, 1(4), 990-1029.

Rodrigues, V. & Lopes, H. E. G. (2018, March). The limits of the business model canvas as a dynamic framework. *In Proceedings of the SMS Sao Paulo Conference*, Sao Paulo, Brazil (pp. 15-17).

Rohn, D., Bican, P. M., Brem, A., Kraus, S., & Clauss, T. (2021). Digital platform-based business models—An exploration of critical success factors. *Journal of Engineering and Technology Management*, 60, 101625. DOI: 10.1016/j.jengtecman.2021.101625

Sabri, M. O., Al-Qawasmi, K., Odeh, M., & Aydin, M. E. (2023). Adoption of business model canvas in exploring digital business transformation. *Information Sciences Letters*, 12(2), 845-854.

Sadeghi, A., Safari, S., & Abbasi, R. (2018). Designing a business model Based on LARG Approach. *Journal of Entrepreneurship Development*, 12(2). 221-239 (In Persian). DOI: 20.1001.1.20082266.1398.12.2.4.9

Santos, J. (2003). E-service quality: a model of virtual service quality dimensions. *Managing service quality: An international journal*, 13(3), 233-246. DOI: 10.1108/09604520310476490

Slávik, Š. (2019). The Business model of start-up—Structure and consequences. *Administrative Sciences*, 9(3), 69. DOI: 10.3390/admsci9030069

Sorri, K., Seppänen, M., Still, K., & Valkokari, K. (2019). Business model innovation with platform canvas. *Journal of Business Models*, 7(2), 1-13.

Sort, J. C. & Nielsen, C. (2018). Using the business model canvas to improve investment processes. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 20(1), 10-33. DOI: 10.1108/JRME-11-2016-0048

Sparviero, S. (2019). The case for a socially oriented business model canvas: The social enterprise model canvas. *Journal of social entrepreneurship*, 10(2), 232-251. DOI: 10.1080/19420676.2018.1541011

Timeus, K., Vinaixa, J., & Pardo-Bosch, F. (2020). Creating business models for smart cities: A practical framework. *Public Management Review*, 22(5), 726-745. DOI: 10.1080/14719037.2020.1718187

Estimates, O. G. E. (2021). Commerce 2019 and Preliminary Assessment Of Covid-19 Impact On Online Retail 2020. *UNCTAD*. https://unctad.org/system/files/officialdocument/tn_unctad_ict4d18_en.pdf.

Widmer, T. (2016). Assessing the strengths and limitations of Business Model Frameworks for Product Service Systems in the Circular Economy: Why Canvas and co. are not enough.

Witschel, D., Döhla, A., Kaiser, M., Voigt, K. I., & Pfletschinger, T. (2019). Riding on the wave of digitization: Insights how and under what settings dynamic capabilities facilitate digital-driven business model change. *Journal of Business Economics*, 89, 1023-1095.

Zangeneh, N., moeini, A., Haji heydari, N., Azar, A. (2021). A framework to develop Platform business model: Findings based on Meta-synthesis approach. *Management Research in Iran*, 25(1), 95-115. DOI: 20.1001.1.2322200.1400.25.1.5.5(In Persian).

Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., & Gremler, D. D. (2010). *Services marketing strategy*. Wiley international encyclopedia of marketing.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Ay Bik Muhsini

<https://orcid.org/0000000175814613>

Graduate Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, Türkiye, aybikmuhsini2019@gmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Yawar, M. E. & Muhsini, A. B. (2024). Historical Study and Analysis of the Role of Ethnic Politics in the Political Structure of Afghanistan (Contemporary Period). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 55-80.

Historical Study and Analysis of the Role of Ethnic Politics in the Political Structure of Afghanistan (Contemporary Period)

Abstract

The political structure in Afghanistan has been shaped by ethnic politics, and since its founding, the country's governance has been largely based on a single ethnic group, and the participation of major ethnic groups in the country's political structure has been largely avoided. The main objective of this study is to analyze and evaluate the single ethnic policy in the political structure, while this country is ethnically diverse. The main question in this article is: What has been the role of ethnic politics in the political structure of Afghanistan in the contemporary period? In response to this question, the hypothesis is put forward that the political structure based on ethnic politics in Afghanistan has been centered on the ruling tribe, and that different states have had similar and different characteristics and approaches, and in addition, the shortcomings of the ruling states have sometimes been met with resistance from the traditional and tribal society of Afghanistan. Ethnic politics has three patterns and models, with Afghan rulers using the ethnic homogenization model in some periods of their rule and the ethnic pluralism model in other periods, and finally some rulers used the unity-in-multiple model. The research method in the present study is a developmental and applied method. The findings of this study show that Afghanistan is one of the countries with ethnic diversity.

Keywords: *Ethnic Politics, Political Structure, Ethnic Diversity, Assimilation, Pluralism And Unity In Pluralism*

Afganistan'ın Siyasi Yapısında Etnik Siyasetin Rolünün Tarihsel İncelemesi ve Analizi (Çağdaş Dönem)

Öz

Afganistan'daki siyasi yapı etnik siyaset tarafından şekillendirilmiş, kuruluşundan bu yana ülke yönetimi büyük ölçüde tek bir etnik gruba dayandırılmış ve büyük etnik grupların ülkenin siyasi yapısına katılımı büyük ölçüde engellenmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, etnik çeşitliliğe sahip bu ülkenin siyasi yapısındaki tek etnik politikayı analiz etmek ve değerlendirmektir. Bu makaledeki ana soru şudur: Çağdaş dönemde Afganistan'ın siyasi yapısında etnik siyasetin rolü ne olmuştur? Bu soruya yanıt olarak Afganistan'da etnik siyasete dayalı siyasi yapının yönetici kabile merkezli olduğu, farklı devletlerin benzer ve farklı özelliklere ve yaklaşımlara sahip olduğu, ayrıca yönetici devletlerin eksikliklerinin kimi zaman Afganistan'ın geleneksel ve aşiret toplumunun direnişiyle karşılaştığı hipotezi ortaya atılmaktadır. Etnik siyasetin üç modeli vardır: Afgan yöneticiler iktidarlarının bazı dönemlerinde etnik homojenleştirme modelini, diğer dönemlerde etnik çoğulculuk modelini ve son olarak bazı yöneticiler çokluk içinde birlik modelini kullanmışlardır. Bu çalışmadaki araştırma yöntemi gelişimsel ve uygulamalı bir yöntemdir. Bu çalışmanın bulguları Afganistan'ın etnik çeşitliliğe sahip ülkelerden biri olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Etnik Siyaset, Siyasi Yapı, Etnik Çeşitlilik, Asimilasyon, Çoğulculuk ve Çoğulculuk İçinde Birlik*

Introduction

Afghanistan has a heterogeneous and multi-ethnic structure, and the issue of ethnicity and nationalism has been one of the major threats to the unity and source of differences in the social fabric of Afghan society since ancient times, and has been one of the serious obstacles to national cohesion, integration, and political development in this country (Mir Ali et al., 2015). Of course, since its establishment as an independent country (1747), Afghanistan has paid attention to this phenomenon and, in order to overcome it, in different periods and governments, taking into account the diversity and characteristics of Afghan ethnic groups, on the one hand and on the other hand, taking into account the conditions prevailing in the region and the national interests and political systems of this country, has resorted to ethnic politics. The political structure in Afghanistan has been formed based on ethnic politics. The structure of this country has always been in the grip of ethnic politics Azainro, this topic is of great importance for researchers to analyze and analyze so that it will pave the way for future generations. Azainro, it is necessary to explain and address the role of ethnic politics in the political structure of the country.

The main question that is raised in this article. It is: How is the role of ethnic politics in the political structure of Afghanistan analyzed?

1. Sub-questions

1. During which period of Afghan rulers did the model of ethnic identity take place?
2. During which period of Afghan rulers did the model of ethnic pluralism take place?
3. During which period of Afghan rulers did the model of unity in ethnic plurality continue to take place?

2. Research Hypothesis

Public and practical policies regarding ethnicity in Afghanistan in the contemporary period and different states have had similar and different characteristics and approaches, and in addition, the shortcomings of the ruling states have sometimes been met with resistance from the traditional and tribal society of Afghanistan.

1. From the era of Abdali, Abdul Rahman, Habibullah, Nader, Hashim, Dawood and the Mujahideen era, they benefited from the approach of patterns and models of national identity based on (specific) Afghanism in terms of leadership and mastery, and despite the fact that they institutionalized Afghan nationalism.

2. From the era of Amanullah, Shah Mahmud, Zahir Shah, Nur Muhammad Taraki, Hafizullah Amin, Babrak Karmal and Najibullah, they moved towards pluralism models that ended in equality and equality of nations.

Although they had impressive achievements, traditional values hindered them and ultimately left the playing field level for the other side.

3. Finally, the Republic of Daud Khan and the governments of Hamid Karzai and Mohammad Ashraf Ghani emphasized the model and models of unity in the same time. But none of these rulers were successful in this movement.

This research is in the category of development and applied research. Considering the type and subject of the research, the collection of research data is based on documentary and library methods.

3. Research Background

Various studies and articles have been written about ethnic politics, political structure, and cultural and social diversity in Afghanistan, which can generally be classified into several categories.

1. The phenomenon of ethnicism is a negative phenomenon that has been examined on the axis of Afghanism (Pashtunism), and the ethnic policies of the rulers of Afghanistan have been “unsuccessful and based on nervousness,” which can be referred to in the article “The

Political Development of Afghanistan and the Inhibiting Role of Ethnicity in Its Formation,” written by Mohammad Ali Mir Ali and Mohammad Mohseni.

2. Due to the severity of religious, linguistic and especially ethnic differences among “all the peoples of Afghanistan”, the ethnic policy of the rulers of Afghanistan is considered to be largely due to “foreign interference”.

In this regard, Hafizullah Hafiz’s thesis entitled “Comparative Study of the Role of Iran and Saudi Arabia in Managing the Afghan Conflict (2001, 2017) is available.

3. Regarding the position of the political structure of Afghanistan, one can refer to the article “The Position of Ethnic Groups in the Formation of the Political Structure of the Afghan Government after 2001 AD”, written by Kiumars Yazdanpanah and Seyyed Jalal Ahmadi, which mainly deals with the position of ethnic groups during the republican period.

While ethnic politics in the form of unity in the majority existed in this period in a weak and intense form.

4. Regarding the solution to the crises in Afghanistan, the research under the title “The Solution to Ethnic Problems in Afghanistan” by “Barfield” suggests that the solution to overcome the crisis and decentralize the power structure and give more authority to local governments.

While one of the main factors in crises is the monopoly of the political structure by one tribe. The innovation of this research is that it makes the dark layers of history clearer and more accessible for future generations, which will provide further research using multiple historical, social, political, and cultural sources and a new research area. This research seeks to provide accurate and useful reports on the role of ethnic policies in the political structure and, on the other hand, to focus more on ethnic politics in the field of ethnic politics in the period. The sources cited about the ethnic politics of Afghanistan are not fully documented. While this issue has been one of the most fundamental issues in the study of the political structure of Afghanistan throughout the history of this country, it has dominated. This article will attempt to analyze and evaluate the political structure of Afghanistan based on the patterns and models of ethnic politics.

“The French Revolution had very important consequences all over the world starting from the 18th century. It led to the formation of constitutional movements and resulted in changes in the political structures of countries. This political change transformed monarchies into nation states and multinational empires into multiple nation states. The French Revolution changed

the ideology of constitutional regimes. It has also formed its terminology” (Ebinç, 2024, p. 140). In this case, there will be dynamism of ethnic mobilisations in the historical process.

4. Theoretical Framework of Ethnic Politics

Ethnic politics is a type of strategy through which interactions and relations between ethnic groups and the ruling group on the one hand, and relations between ethnic groups with each other and with the national society on the other hand, can be regulated, controlled, and changed in a way that is proportionate and consistent with other existing macro-policies.

In fact, ethnic policies determine the way in which states and governments deal with ethnic groups and cultures within a political and geographical territory. However, the following elements can be mentioned:

- a) Targeting: It is a stage (purposeful) that results from and ends with policies, programs and strategies.
- b) Policy: It includes a set of approaches, behaviors and actions.
- c) Programs: Strategies, methods, and a set of measures that give objectivity to the nature and content of policies and move them from the potential world to reality.
- d) Tools and resources: The set of material and moral resources and potential and actual capacities that are used to achieve policies and programs.
- e) Methods: These are methods and mechanisms that determine the type of tools and means needed for their implementation, in accordance with the type of policies and programs. It is obvious that the type of methods, tools, and implementation considerations in ethnic policies are part of the defined goals; Therefore, ethnic policy considerations can be defined as a set of goals, strategies, approaches, programs and actions, methods, tools and means that are designed, pursued and implemented by governments for effective leadership and management of society in political, social, cultural and economic macro-structures (Gholami, 2015). In this study, three general patterns of regulating identity group relations, namely, power style, power sharing, and social integration, will be examined. Each of these styles revolves around the two central components of coercion and consensus, and their mechanisms span the boundaries between coercion and consensus. The overall outcome of such styles is, respectively, assimilation, social absorption politics, and coalition-building pluralism (Nazari & Sazmand, 2014).

A) The Model of Assimilateness (Power with the Aim of Assimilateness)

Assimilateness, 1 in sociology means the process of adopting the values, patterns, and lifestyle of the dominant group by individuals and groups from the society in such a way that they are absorbed and assimilated within the dominant group Theories of unity or assimilateness (adaptation or imitation or unification or assimilation) are used to clarify the

problem and make the minority a majority. Assimilation can be considered the process of permanent integration of members of an immigrant ethnic and cultural group or other minority into a larger society (Alwani et al. 2015). In other words, the method of power with the aim of uniformity is the effort of states to nullify the values and identity distinctions of different groups in the flow of macro (national) values through the use of direct and sometimes inflexible political, economic, military, social and cultural tools and methods that are structurally and without the necessary subtleties, in a peaceful (equality of opportunities, encouragement and incitement) and non-peaceful (the art of corporal punishment, imprisonment, deprivation, isolation, humiliation, forced displacement, and genocide) are pursued.

The goal of assimilation policies is to combine (absorb) the biological, cultural, social, and psychological characteristics of distinct and individual groups in order to create a society without identity differences, which aims to reduce cultural and structural differences between different groups and create a homogeneous and homogeneous society (Nazari & Sazmand, 2014). Therefore, if these policies are fully implemented and at the peak of this process, we will have a homogeneous and homogeneous society in which there will be no differences between groups, whether racial or cultural. Ethnicity, as a means of distributing wealth and power, will no longer play a significant role. Citizens are also considered only as “individuals” and not as “members of groups” or ethnic groups, and as a result, they cannot have any claims against the state. Of course, it is worth mentioning that complete assimilation is almost impossible, because minority groups do not lose their entire identity and retain part of their culture within their group and environment, such as the culture of local peoples, which is the natural refuge of ethnic and local literature. Moreover, in the era of globalization, policies of cultural, religious, ethnic, and racial integration face serious challenges compared to the past and are practically doomed to failure.

Because the limitations that globalization creates for these policies are numerous and states do not have the capacity and sovereignty of the past to implement and utilize them. Also, at present, various communities, groups, and subcultures are playing a role and have gained greater ability to introduce themselves and continue their lives, whether through mass migrations, through the publication of various books and publications, or through referrals to international organizations (Rezapour & Nadari, 2013).

B) Pluralism Model (Divided Power for Social Inclusion and Integration)

The concept of pluralism was first coined by J. S. Furnival. He used Burmese and Indonesian societies to illustrate pluralistic societies. People of very different ethnic

backgrounds did not see each other except in the marketplace; where they had to provide goods and services to other groups. The market was the glue that held different groups together like pieces of a mosaic.

In fact, a mosaic is a useful metaphor for diversity; a surface made up of multiple, distinct and distinct elements (Rezapour & Nadari, 2013). This set of theories seeks to avoid any action that would lead to tension between the minority and the majority. Pluralism, which often occurs in liberal societies, can therefore be called the liberal view of the principle of state neutrality in matters related to minorities (Alwani et al., 2015). The most prominent example of the use of such a method is the federal system of the United States, which has tended towards this policy since the 1970s. One of the important demands of the ethnically federated regions is greater influence on the central government as a tool to protect their interests and, in particular, to strengthen their claims on government financial resources, which ultimately translates into regional competition, especially when the constituent units of the federation also represent different ethnic communities.

One alternative to ethnic federalism to reduce ethnic conflict in these regions is to transform the ethnic regions into several states. In this case, each of these units will strive to gain separate benefits for itself and maximize its share of the central government's services and budget, and therefore, the role of ethnic components in their political behavior will decrease. Despite the existence of major ethnic regions, no single state is capable of threatening the stability of the central government (Nazari & Sazmand, 2014). The policy of pluralism has been formulated in the form of various theories and models, taking into account the requirements of each country and its ideological foundations. Some of these models are the multicultural model, the power-sharing model, the political convergence model, federalism and centripetalism, the social policy-making model, and the models of inclusive government, good governance and social capital, and the development and collective memory model. However, in general, the pluralist perspective, which is the opposite of homogenization, considers the organization of a country's political body in a desirable way that That each ideological family has both the opportunity and the means to protect its own values, and at the same time achieve its rights and gain the necessary basis for active participation in political arenas.

The realization of such a system implies the acceptance of a kind of neutrality on the part of the ruling power and the participation of existing groups in promoting public interests. In other words, in a pluralistic society, all cultural, political, and intellectual groups are accepted and, through participation and coexistence, while maintaining their own characteristics, are integrated into a single social and political system (Rezapour & Nadari, 2013).

5. Unity in Diversity Model (Integrationist with the Aim of Coalition-Building Pluralism)

Based on this group of theories, the emphasis is on diversity within unity; while seeking to dominate a single culture, it also recognizes the rights of minorities. Instead of rejecting and erasing ethno-cultural diversity, such an approach is based on realizing citizenship rights for the cultures and languages existing in the national territory and defining national identity on the basis of unity in plurality (Alwani et al., 2015). In this approach, based on the principle of priority and constant advancement of collective and group rights over individual interests and benefits, national cohesion and solidarity are pursued through plurality in the light of union and accumulation of interests. In this situation, while focusing on fundamental principles such as ensuring equality, equal opportunities, voluntary participation, and the right to transform a minority into a majority through a referendum, two policies are in the agenda:

A) The Politics of Difference, based on which the political system emphasizes the fundamental differences between the majority and the minority, and requires them to accept these differences and adapt to them.

B) Politics of Recognition, based on which the identity of the minority is recognized and on this basis they are invited to participate, and in return, the minority is obliged to adhere to the national framework and behave within it (Nazari & Sazmand, 2014).

6. Implementation of Ethnic Policy Models in Afghanistan

Afghanistan is the fourth largest country in the vast Asian continent in terms of ethnic and cultural diversity. More than fifty ethnic groups with distinct cultural characteristics, hundreds of tribes and clans, more than thirty independent languages and dialects, followers of various Islamic sects and sects, and believers in other religions lived in this land (Uruzgani, 2011). Although there are no accurate statistics on the number and population of the ethnic groups of Afghanistan; Because the Afghan government considered the ethnic issue agenda to be contrary to national unity and interests and detrimental to the country's stability and security. In the censuses that have been conducted, the names of ethnic groups and their population numbers are not included.

In other words, the rule of law in Afghanistan has always been subject to encroachment by ethnic groups and sub-territorial groups due to the fact that society has enjoyed greater power compared to the state (Faraji Rad et al., 2011). The weakness of states is one of the The distinctive features of Afghanistan's history have been accompanied by the country's overall backwardness. The lack of capacity to absorb resources, distribute resources, implement

reforms, and organize social relations in a quality manner, which are the basic tasks of a modern state, has not been provided with such an opportunity in Afghanistan.

Widespread social confusion due to the existence of deep ethnic, tribal, and linguistic faults among conflicting groups and, in principle, the entire population, has created conditions conducive to the incompetence and failure of the state; as a result, it has transformed Afghan identity into a highly fragmented one, which has prevented the formation of a national will for national cohesion (Deslyar, 2009). In contrast, Afghan leaders, including Abdali, Abdul Rahman, and Amanullah, tried in various ways to strengthen the central government and transform social relations, dominant value patterns, deep-rooted tribal equations, and the balance of power in favor of a more powerful central government (Heydari & Rahmanood, 2018). Ethnic policies that have been designed and implemented since the establishment of Afghanistan as an independent country, in different periods and states based on the type of view on the category of ethnic diversity, domestic, regional and international conditions, and with regard to the criteria of ethnic group diversity, have been formulated in three models, which are:

7. Ethnic Identity Model

Afghanistan, since the time when the state was established as an independent country in 1747 AD, was based on ethnicity (Warren et al., 2015). This created a kind of two-way relationship between the political power structure and ethnic power. On the one hand, the state needed the support of various Afghan tribes (Pashtuns) to maintain its power and authority, and on the other hand, Afghans considered the states as their agents who were obliged to provide and defend the demands of the political and military structure in return for their support (Sajadi, 2001). Especially after the two or three Anglo-Afghan wars, which laid the foundations of Afghan nationalism in this country and caused Afghanism to become institutionalized like nationalism in the face of external threats and gain widespread legitimacy (Deslyar, 2007).

a. The Period of Ahmad Shah Abdali

Ahmad Shah Abdali (1747), who was an intelligent and religious individual, on the one hand, paid attention to the capacity, power, and role of the Afghans in military and financial matters, and especially in the establishment of the new Afghanistan, and provided the ground for the growth of Afghan nationalism, and on the other hand, he turned religion into a powerful tool for mobilizing society in support of the central government (Deslyar, 2007:8) .

He created, for the first time, a centralized power within the framework of indigenous values; behavioral patterns and identity of the Afghans. Because he realized that in order to have the

greatest influence and impact on the basis of social conditions, political power must be concentrated within a specific framework.

Realism, as it were, guided him to this logic. He took this path for nearly three decades, and by exploiting tribal capabilities within traditional frameworks, he achieved his goals; in a land where most conflicts stem from regional, tribal, and sub-tribal differences, it makes sense to create change by relying on the power of a single tribe and maintaining the dominant tribal system.

Ahmad Shah, within the existing framework, contributed to giving modern Afghanistan its identity; but what became clear after his departure from the scene was that in a land where the greatest benefits accrue to the group, tribe, nation, and the person who has the most effective weapon, superiority and victory cannot be achieved unless there is an unchallenged form of rule. A century of ethnic and tribal unrest and conflicts in Afghanistan after the death of Ahmad Shah Abdali made this reality even more evident (Deshyar, 2008). In other words, Abdali granted privileges to the Afghan tribes and clans, and this trend was continued by his successors, resulting in the political and economic superiority of the Afghans, and the political logic of the tribe and ethnicity became institutionalized as the basic rule of political action in Afghan society. Something that has still maintained its dominance over the culture and political mind of Afghanistan (Mir Ali, et.al, 2015:11).

b. The Period of Abdul Rahman Khan

Abdul Rahman Khan's (1880-1901) accession to power and rule was the beginning of his efforts to eliminate this defect. During his 20 years of powerful rule, he always kept in mind that the superiority of the weak central government over the masses, tribes, warlords and local leaders, in other words, the domination of the powerful society, should be achieved through the creation of a modern army. His rule was met with much resistance from tribal leaders and religious elders, and more than forty uprisings took place against him, the most important of which were the uprisings of the Ghiljai tribes of the Pashtun people in 1886, the Uzbeks in 1888, and the Hazaras from 1891 to 1893.

These uprisings demonstrated to him the importance of an administrative organization equipped with military force for conquest. In order to maintain central power, without worrying about regional situations, the Amir accepted the Durand Line, at the request of Mortimer Durand, the Foreign Secretary of the British-ruled Indian government; something the Afghans would never accept. He created an army that was based on monthly salaries and at the time of his death numbered one hundred thousand men.

People joined it voluntarily and to earn an income. The Public Service Law was passed by the Loya Jirga (Grand Council) in 1941. At the beginning of the twentieth century, almost 50 percent of the country's budget was allocated to the army, which was in line with the policies of Abdul Rahman Khan (Deshyar, 2008). In other words, Abdul Rahman's reforms aimed at developing a modern army and establishing a civilian and judicial service, centralization, and modernization began on a large scale. After sixteen years of war with opposing forces in various parts of the country, he was able to unite all parts of the state under central authority and establish a modern tax system, army, intelligence, and police (Masdaq, 2015). Despite all this, in achieving his great goal of influencing the tribal system and engineering the social spheres resulting from it to the benefit of the central government, which remained a failed commander in itself, he ignored the need to organize the army based on a set of administrative and executive principles and rituals (Deshyar, 2008). He also advocated ethnic cleansing, although he initially opposed all ethnic groups, but ultimately remained confined to Afghan ethnic-political and Sunni religious-political relations. One example is that court scholars, under the orders of Abdul Rahman, issued a fatwa declaring the Hazaras to be infidels and ordered jihad against them, which ultimately ended in a bloody war and the annihilation of the Hazaras (Ali, 2015).

c. Habibullah Khan's Era

During Habibullah's reign (1901), his libertarian ideas and the differences in character he had with Abdul Rahman led to adjustments in this relatively open policy, which provided opportunities for political development (Akhlaqi, 2001) and political modernization. (Ghabbar, 1989). However, during his time, political power was not distributed beyond the framework of Pashtunism, and no political status was considered for other ethnic groups in the state structures; only the emir's authority over them was (Akhlaqi, 2001).

d. Mohammad Nader's Era

After the accession of Mohammad Nader in 1929 (33 CE) to the Tenth Dynasty, the discourse of democracy initiated by Amanullah Khan was curtailed and replaced by religious nationalism and ethnic politics.

Nader Shah promoted ethnic supremacy and nationalism. For example, he banned the Dari language and gave priority to the Pashto language, and also restricted the freedom and civil rights of the Hazara and Shia people (Mir Ali et al., 2015).

e. The Period of Mohammad Zahir Shah

After Nader Khan, because his successor, Mohammad Zahir (1933-73), was not more than nineteen years old and had not yet gained experience in governing the country, the country was governed by his uncles.

During this period, nationalism and nationalism flourished as a discourse of a superior race, and efforts were made to theorize, codify, and teach the history of Afghanistan based on this theory (Tanin, 2004). These efforts propagated the ideology of Afghanism, or in other words, institutionalized the right of Afghans to monopolize sovereignty by virtue of being the majority and as the superior nation, especially during the presidency of Mohammad Hashem and Mohammad Davud, both of whom were under the influence of the ideology of "Hitlerian Nazism." They had, it reached its peak (Mir'ali et al., 2015). Hashim Khan placed the establishment of a powerful central government at the forefront of his policies and, relying on religious extremism, severely repressed opponents of the government who sought political, social, and civil liberties (Farzanehpour & Yousafzai, 2016). Similarly, Dawood Khan, who was in control of the Afghan discourse, sometimes repressed other ethnic groups, especially the Hazaras, and sometimes prevented them from holding high-ranking government positions, schools, and military academies (Mir Ali et al., 2015).

f. The Mujahideen Era

In the wake of the revolution, policies of ethnic supremacy and ethnic identification were pursued by the Taliban rulers through the Mujahideen government (1992-96) and the Mujahideen administration led by Rabbani (1996-2001).

The Mujahideen government was based almost entirely on the traditional and religious beliefs of Afghan society; The religion of Islam and the laws of Sharia were established, and in this society, it was imposed that only the elite or the leading group of Mujahideen was capable of forming a government in this country.

However, it was not long before the ideological discord between the political elite and the masses of the people, as well as the differences between the political leaders and the leaders of the political currents, became apparent (Farzanehpour & Yousefzahi, 2016). Therefore, the Mujahideen administration not only failed to create a new order, but also placed Afghan society in a chaotic state of "war of all against all" based on ethnicity. In fact, it was their conflict and infighting that led to the emergence of the Taliban movement (Tajik & Sharifi, 2008). Initially, all ethnic groups had included interaction and dialogue in their agenda, but they did not reach a conclusion in time and this time they chose a power struggle among the four ethnic groups based on ethnic politics. Since 1994, four military forces have been present in Kabul, fighting for political power. Each of these ethnic groups was formed on the basis of ethnic politics.

Masoud the Tajik commander, Dostum the Uzbek commander, Shahid Mazari the leader of the Hazaras, and Hekmatyar the emir of the Afghans. Ethnic consolidation and the claim to

play a role for each ethnic group in national affairs justified the emergence and growth of the four groups. The four groups fought to form a new type of power in Kabul But this time, the Mujahideen government, through ethnic politics, fell into the hands of the Tajiks, who came to power and largely monopolized power, eliminating and denying the Hazaras.

Despite the good relations between the Hazaras and the Tajiks and Pashtuns, the rights of the Hazara people were ignored by the transitional government. The cabinet of the Mujahideen transitional government did not include any of the Shiite factions (Mansour, 1992). As mentioned above, the Mujahideen Provisional Government was formed in late 1988, at the same time as the Soviet forces withdrew from Afghanistan, under the leadership of Sabghatullah Mujaddi.

In this government, no rights were recognized for the Hazaras, although numerous efforts were made to include the Eighty-Party Coalition Council in it, but the hands were at work to deny and ignore the identity of the Hazara people (Dolatabadi, 1992). When the provisional government of the Mujahideen was formed. It broke all its agreements and treaties with the Unity Party and the Uzbek National Movement. This time, ethnic and unequal policies were implemented by the Tajiks who were at the top of the power pyramid, and in line with ethnic policies, the armed forces of the Unity Party and the forces of the National Movement became the political structure of the country.

Rabbani's government coordinated with Sayyaf's coalition to launch a military offensive to eliminate and annihilate the military forces of the Hezb-e-Wahdat and the people of western Kabul. The fighting that took place in the winter of 1992 caused heavy casualties and financial losses to the people and residents of western Kabul, especially the Hazaras (Bakhtiari, 2006). The massacre of Shiites in the Afshar neighborhood on 12 and 13 Bahman 1371 by the forces of the Rabbani government is one of the most horrific war crimes that occurred in Afghanistan. Hundreds of civilians were killed. In this war, forces loyal to Sayyaf and Massoud spent 24 hours killing, looting, raping, and burning houses. According to estimates, about 700 people were killed, and later, 58 bodies were discovered in a mass grave. (Mousavi, 2000).

8. Ethnic Pluralism Model

a. The Era of Amanullah Khan

Shah Amanullah (1919-29), during his reign, also made another attempt to directly increase the power of the ruler over that of tribal leaders and local warlords. Unlike Ahmad Shah Abdali, who insisted on ethnicism to strengthen the position and power of the ruler, and Abdul Rahman, who considered the institutionalization of the army to be compatible with the realities of Afghan society, Amanullah Khan was against the weakening of the values that were

based on The foundation was laid by tribal, religious and local leaders who were meeting with the ruler in Kabul. He, who had been deeply affected by the changes in some countries in the region, especially Iran and Turkey.

He came to believe that as long as the foundation of values was intact, efforts to accumulate power through the creation of new institutions were futile; in other words, it was easier. But its benefits will be small (Deshyar, 2008). Changing the absolute monarchy, prohibiting ethnic and religious discrimination, equality of nations and nationalities before the law, officially recognizing the rights of citizenship for all citizens, freedom, the media, eliminating tribal privileges, and hundreds of other reforms (Mir Ali & Mohseni, 2015). Amanullah's goal was to create a national identity by ignoring all ethnic groups, which would create a strong society and a centralized state. The helpless were being counted in Afghanistan.

Ataturk's experience had led him to believe that the least expensive and most reliable way to strengthen the state in relation to Afghan society was only possible by undermining the values of society. In the religious sense, he targeted the center of power of the society, the traditional and tribal areas, and he decided to eliminate the tribal empire that was the foundation of the society's power, and replaced it with national identity and nationalism based on modern values. (Deshyar, 2008). Therefore, it was actually for the first time in the history of Afghanistan that ethnic and religious pluralism was raised and transformed from a marginal issue into a policy text during the reign of Amanullah.

This policy was resumed under Shah Mahmud (1946-53), after encountering obstacles such as deviation from modernity, petrification, the elimination of intellectuals and government elites from politics, the lack of a strong army, and, according to scholars, strong dependence on the ulama during the nine-month government of Habibullah Kolkani (1929), ethnic supremacy, and oppression during the governments of Nader Khan and Hashem.

a. The era of Mohammad Zahir Shah

The last years of Mohammad Zahir's era (1963-73), which is famous for its ten legislative rules in Afghanistan, brought about relatively important reforms in the structure of the country's political system. In 1963, the Constitution was drafted and new hopes were created for the regeneration of the intellectual discourse. This was a major step towards political development and the creation of democratic institutions.

Overall, Zahir Faraz's forty-year government had many ups and downs. In some periods, repression and tyranny dominated the political and intellectual space of the country, and in others, remarkable freedoms were granted to individuals and political and social groups (Mir

Ali & Mohseni, 2015). In other words, during the years of Zahir Shah's rule, Afghanistan went through four decades of repression (1946-1963), democracy (1946-53), authoritarianism (1953-63), and the establishment of democracy (1963-73) (Farzanehpour & Yousafzai, 2016).

c. Dawood Khan Period

The aforementioned approach changed course once again in the Republic of Dawood Khan and then was considered in the Democratic Republic of Afghanistan (1978-92).

The Democratic Republic of Afghanistan, which had communist roots, used harsh and violent measures to establish a strong government. The goal of the states in these periods was to eliminate all traditional symbols, tribal patterns, and social relations based on indigenous elements in order to bring society under their control and to ensure its compliance with the state (Dehshiar, 2008).

9.The Model of Unity in Ethnic Plurality

a. The Era of Dawood Khan

The Republic of Dawood Khan adopts an integrationist approach to ethnic politics with the goal of coalition-building pluralism. Unlike his predecessor, which was based on three traditional pillars of ethnicism (emphasis on Afghan nationalism), family ties, and religion (Dehshiar, 2008), Dawood Khan embarked on reforms (Dehshiar, 2008). Dawood Khan, with the leadership of the country's main institutions such as the presidency, prime minister, defense, and foreign affairs, built an authoritarian state (Davoudi, 2002). By declaring his republican system, one of the most important foundations of the state's political legitimacy in Afghanistan; The monarchy collapsed. It also shook the government and the next principle of this structure, which was the religion of Islam. Daoud Khan was optimistic about parties, media, and the press, which were considered as tools for the political and socialization of the nation, and instead relied too much on his own intellectual abilities (Farzanehpour & Yousafzai, 2016). In his republican constitution, the manifestation of national sovereignty, power, and legitimacy depended on the will and consent of the Afghan nation (Ministry of Justice, 2003). However, Daoud Khan's republic did not help increase participation. The rights and satisfaction of the Afghan nation with its government could not be achieved. Especially after the change in the Islamic symbol removed the flag, mihrab, and pulpit from it and replaced it with an eagle. The people showed a strong armed reaction, and the purge and cleansing of the Afghan leftist and communist elites who sought to impose their regime on the people and ensure the rule of their state, increased the intensity of the civil war. (Farzanehpour & Yousafzai, 2016). Thus, Daoud's rule, by pursuing its ethnic policy with the dominance of Afghanism (Mir Ali & Mohseni,

2015), and by formally recognizing other ethnic groups, can be interpreted in the model of the ethnic policy of unity in plurality.

b. Hamid Karzai's era

Another step taken to address the issues of the groups during Hamid Karzai's reign (2001-14); Since 2001, and after the Bonn Conference, with the agreement of all ethnic groups and with international pressure and support, the interim government led by Karzai in Afghanistan has been effective (Hossein Khani, 2011). Within six months, an emergency Loya Jirga was held in Kabul and the formation of the interim government for a period of two years was approved, and Karzai was appointed as the head of state.

Then, on January 4, 2004, a new constitution was adopted, establishing the Islamic Republic of Afghanistan (Krampe, 2013), and the transitional government became the country's official government, with legislative completion following the National Assembly elections in December 2005.

The importance of the Bonn Agreement was that after three decades of conflict and failed attempts to end the Afghan crisis, in an unexpected development, with the help of the international community, all political groups and parties (except the Taliban and the Islamic Party) agreed to establish a state based on democracy; the appropriate ethnic, geographical, religious composition, and participation of women were taken into account, and the principle of separation of powers was also accepted (Hossein Khani, 2011). The fundamental legal significance was also that it designed political centralization in Afghanistan and also the stabilization of the country's state institutions; therefore, this constitution is considered a major step in the nation-building efforts.

In particular, Afghan politicians hoped that this law would provide the basis for ending the division between Afghan groups and their alliance (Cheganizadeh & Sahrai, 2014). However, since the Hezb-e-Islami and the Taliban had no place in the central government and 90 percent of key government posts were held by the Tajik alliance alone, it not only did not necessarily represent Afghanistan's ethnic diversity, but also one of the most important factors. The war also became more protracted (Hafiz, 2017). In turn, ethnic differences became apparent, and in the second round of the 2009 presidential election, Abdullah, the Tajik candidate, withdrew from the race against Hamid Karzai, the Afghan candidate (Heydari & Rahmanood, 2018) although both sides were supported by various regions, ethnic groups, and political parties in the country.

However, what was decided at the 14th session of the parliament on the political structure of 2001 was to some extent in line with the pluralist approach. The 2004 constitution officially recognized the identity of the peoples, local languages, and the two Hanafi and Ja'fari schools of thought. In terms of liberal democracy, the number of parties and elections were considered as the basis for free competition for power. In addition, the emphasis on diversity in the composition of government institutions, even if only nominally, the broadcasting of mixed Pashto and Dari programs on the media, and the delivery of bilingual speeches by government officials are signs of the "unity in diversity" approach. The law also prohibits parties from engaging in ethnic activities that have members from at least 20 of the 34 provinces; Presidential candidates must have 100,000 voter supporters from 20 provinces, with at least 2 percent from each province. In addition, the generalization and formalization of the Afghan identity and the removal of ethnicity from the national ID card are issues that are more similar to the model of identification (Arvin, 2001). Of course, recently, with an emphasis on Afghan identity, the name of the ethnicity has also been included in the national ID cards.

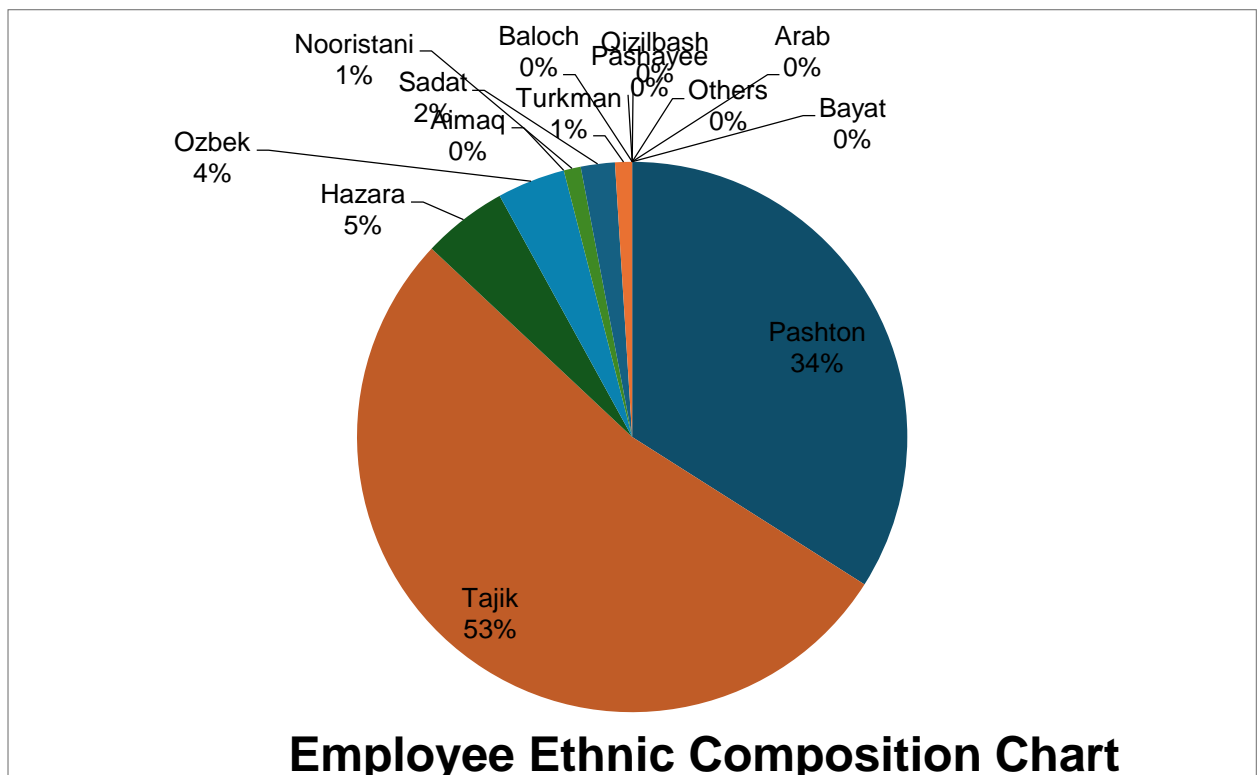
The Karzai government also pursued a policy of compromise with warlords and local leaders (Deshiyar, 2012) who sometimes acted on his orders and The central government also used soldiers. Karzai, in line with ethnic politics, practically disarmed the Hazaras. He started the disarmament program from the Hazara-inhabited areas, not from Kunduz, where the Uzbeks live, or from Panjshir, where the Tajiks live? (Khatami, 2004). This disarmament program started from Behsud and Bamiyan and the Hazara-inhabited areas. Hazara leaders came out in a cooperative position. The Hazaras of Afghanistan were the first people to accept the handover of their weapons with open arms. But other ethnic groups did not participate in this process, and this issue was due to the ethnic politics of other ethnic groups, as many from Tajik, Uzbek and Pashtun areas did not attend and surrender their weapons.

The new constitution approved in 2001 also did not contain any legal prohibitions against Hazaras reaching the highest levels of power and government; (Constitution of 2001), and in the selection of the President, ministers, deputies, heads of the legislative branch, judiciary and courts, no ethnic or religious condition was imposed, although in practice, ethnic behavior is practiced. In these circumstances, the ballot was returned and individuals were introduced to the parliament by the Hazara leaders three times for a vote of confidence, but none of these individuals were able to receive a vote of confidence (Aiti, 2021). Ethnic politics, the Karzai government, which has been formed in line with ethnic politics, is observed in government departments.

Table of total government employees of the Islamic Republic of Afghanistan by ethnicity (1) (Secretariat, 2005)

Ethnic Groups	Pashton	Tajik	Hazara	Ozbek	Aimaq	Nooristani	Sadat	Turkman	Baloch	Pashayee	Qizilbash	Bayat	Arab	Others
Number of Employees	3327	5870	580	348	7	23	171	33	30	21	15	13	5	20
Percentage of Total Employees	34.63	52.95	5.29	3.62	0.07	0.24	1.78	0.34	0.31	0.22	0.16	0.14	0.5	0.21

Chart (1) Civil Servants by Ethnicity (Secretariat, 2005)

Hamid Karzai, who was appointed as the interim head of the Afghan government at the Bonn conference and, after winning the presidential elections twice, completed his legal term

after 12 years and officially handed over power to the next government by holding another election.

c. Mohammad Ashraf Ghani’s term

After the 2014 elections and the announcement of the presidential results by the Independent Election Commission, the height of the disagreements between the presidential candidates, the rejection of the election results, the possibility of ethnic tension and the formation of a “parallel government”¹, and therefore, with the mediation of the US Secretary of State, an alternative plan for a national unity government was formed (Sharan, 2016). And considering that in the leadership of the Afghan National Unity Government that was formed after the tense 2014 elections, seven people were placed at the top of the pyramid of the political structure of the Afghan government based on ethnic policies, which are: Mohammad Ashraf Ghani, President, from the Pashtun tribe, Abdul Rashid Dostum, First Vice President, Uzbek, and Mohammad Sarwar Danish, Second Vice President, Hazara, and Abdullah

(Chief Executive Officer) from the Tajik tribe, Mohammad Khan, First Vice President, Pashtun, and Mohammad Mohaqiq, Second Vice President, Hazara, Ahmad Zia Massoud, Presidential Representative for Reforms and Governance, were also of Tajik descent. In addition, the two groups divided the political structure of the government in the lower ranks. The cabinet had divided the provinces and embassies among them, with the mediation of the United States, in a way that reflected the ethnic realities of the country, so that Afghanistan's ethnic composition could be adequately represented in the political structure.

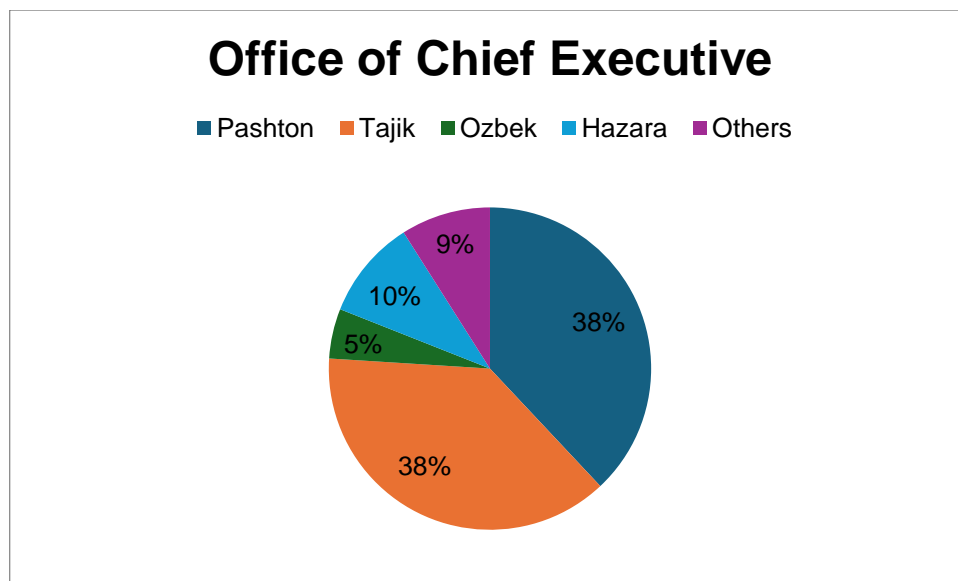
Table (2) Ethnic composition of the members of the National Unity Cabinet (Yazdan Panah and Ahmadi 2021/327)

Ethnic Group	Pashton	Tajik	Hazara	Ozbek	Others	Total
Number	10	8	5	2	1	26
Percentage	38	31	19	8	4	100
Members of the Transformation and Continuity Team (Mohammad Ashraf Ghani)						
Ethnic Group	Pashton	Tajik	Hazara	Ozbek	Others	Total
Number	8	2	2	1	1	14
Percentage	57	14	14	7	7	100
Members of Reform and Convergence (Abdullah)						
Ethnic Group	Pashton	Tajik	Hazara	Ozbek	Others	Total
Number	2	6	3	1	0	12
Percentage	17	50	25	8	0	100

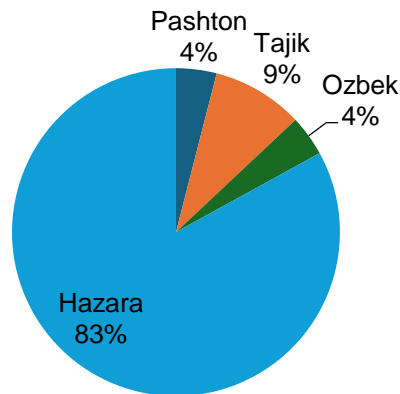
The differences between the two political factions in power intensified the polarization of the government and led to a parallel political structure. However, President Ghani tried to centralize power around the administration and his advisors (Sharan, 2016: 159). On the other hand, Abdullah tried to bring his jihadi allies, who had been marginalized by Hamid Karzai, back into the political structure (Sharan, 2016). Based on this approach to ethnic politics, the political structure also became ethnic, and the distribution of government posts among ethnic groups was exclusive.

A study of the ethnic composition of important departments of the Administration, the Office of the Chief Executive, the Office of the Second Deputy Chief Executive, and a list of advisors to the President of the Islamic Republic of Afghanistan shows (Sharan, 2016). The following charts show the ethnic composition of departments in the National Unity Government.

Charts (3, 4, 5 and 6) Ethnic composition of recruitments in executive offices as of September 2015. (Sharan 2016/100, drawing by Yazdan Panah and Ahmadi, 2021/331)

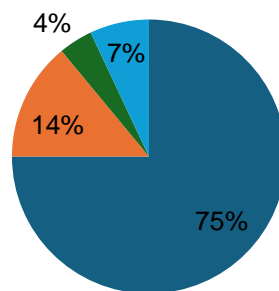

Office of Second Deputy Chief Executive

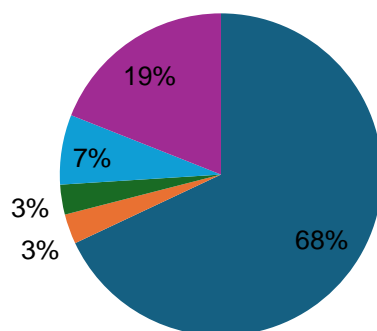
Administrative Office of President

■ Pashton ■ Tajik ■ Uzbek ■ Hazara

Office Advisor to the President

■ Pashton ■ Tajik ■ Uzbek ■ Hazara ■ Others

Given the existence of a political structure and the influence of a council, including the "Loya Jirga," which is the most competent decision-making body in Afghanistan and has

Afghan roots and superiority; continuity of leadership; allocation of the presidency of important national organs and foreign and international missions to Afghans (especially in the Ghani government); the national anthem and national terms in Pashto; the president's uniform; and, along with the recognition of other ethnic groups, the Dari language and the Shia religion and its contribution to the political structure; these are some of the things that can be summarized in the post-Taliban period in a concise model.

Conclusion

In conclusion, it can be said that the political structure of Afghanistan is dependent on ethnic politics. The behaviors and actions of the rulers of Afghanistan can be categorized into three patterns and models of ethnic politics.

The first category: In sociology, it was used to mean the process of accepting the values, patterns, and lifestyle of the superior group by individuals and groups of society in such a way that they are absorbed and digested within the superior group. Theories of unity or assimilation (adaptation or simulation or homogenization or homogenization) see the solution in erasing the problem and transforming the minority into the majority. Assimilation can be considered the process of permanent integration of members of an ethnic and cultural group, immigrants or other minorities, into a larger society. Since the founding of Afghanistan, the rulers have used the approach of patterns and models of ethnic assimilation based on Afghanism (Pashto) to lead and control it, and despite institutionalizing Afghan nationalism. However, they were unable to fully integrate other ethnic groups into the political structure, eliminate cultural differences, and change the equations of the center and its periphery. The second category: In this pattern and model, in Afghanistan, there are people with very different ethnic backgrounds and the ethnic structure is in a mosaic and puzzle form. Pluralistic governance could keep different ethnic groups together like pieces of a mosaic. In the pluralistic model, the Afghan rulers They used the approach of pluralism patterns and models that led to the equality and equality of ethnic groups. Although they had significant achievements, traditional values hindered them and ultimately ceded the playing field to the other side. The third category: According to this model, plurality is emphasized along with unity; during the period of the Republic of Daoud Khan and the twenty-year period of the republican system in Afghanistan, although the rulers sought to dominate a single culture; to return power to the Pashtun people. They also recognized the rights of ethnic and religious groups. Instead of eliminating and excluding ethnic groups, ethnic and cultural diversity was defined based on the realization of citizenship rights to the cultures and languages existing in the national territory and the definition of national identity based on unity

in plurality. So that one day the Uzbek language, the Hazara language, and the Pashtun language were officially included in the country's calendar. The findings of this study show that the political structure in Afghanistan has always been based on ethnic policies and the ruling Afghan tribe (Pashto). In other human societies, people have power over the states. However, in Afghan society, which is a highly traditional society that has power based on religion, sect, ethnicity, and even tribe. In this country, all interactions, relations, political and social affairs are formed based on religion, ethnicity, and the continuation of states is in the shadow of ethnicity and religion. On the other hand, the rulers of the states have also tried in various ways to reduce the influence of ethnicity and religion and transform the bilateral relations of ethnicity, tribe, and states and turn them in favor of central sovereignty.

From Abdali, Abdul Rahman, Habibullah, Nader, Hashim, and Dawood, the Mujahideen used the approach of patterns and models of ethnic identification based on Afghanism to lead and control it, and despite institutionalizing Afghan nationalism, But they could not completely integrate other ethnic groups into To integrate the political structure and eliminate cultural differences and change the equations of the center and its periphery. Also, Amanullah, Shah Mahmud, Zahir Shah, Nur Mohammad Taraki, Hafizullah Amin, Babrak Karmal and Najibullah moved towards pluralism models and patterns that led to equality and equity of ethnic groups. Although they had significant achievements, traditional values hindered them and ultimately left the playing field to the other side. Finally, the Republic of Daoud Khan and the governments of Hamid Karzai and Mohammad Ashraf Ghani emphasized the model and models of unity in diversity and recognized all ethnic groups and religions, and concentrated on the dominance of the (Pashto) tribe and tried to lead and control social relations among themselves and the relations of society or the state in this way. Although in Afghanistan this type of ethnic policy seems to be more effective than the other two and during the republic period, it yielded relatively good results. But now, too, the negative effects of ethnicism have existed in all areas of Afghan life and are a major obstacle to national identity, political development and the effectiveness of governments in this country.

References

- Aiti, A. Q. (2021). The Role of the Millennials in the Political Structure of Hamed Karzai's Government, two specialized scientific quarterly journals of Islamic history in the mirror and thoughts, year 13, number 20, *Qom, Higher Education Complex of Jurisprudence*. [In Persian].
- Akhlaqi, M. I. (2001). *Hazaras in the course of history and episodes of Afghanistan's political and social history*. (2. Vol). Sharia. [In Persian].
- Ali, F. (2015). *Afghanistan: The rise of ethnic consciousness through history; acomprehensive overview of the origin of the Afghan conflict*. Available.

Alwani, S. et al., (2015). Examination of diversity in Iran's cultural policymaking; Case study: Constitution and cultural engineering map document. *Two quarterly scientific research journals of religion and cultural politics*, number 7. [In Persian].

Arvin, A. (2001). Possible solutions for the ethnic problem in Afghanistan. <http://mehrwatan.com/wp>. [In Persian].

Bakhtiari, M. A. (2006). *Shiites of Afghanistan*. Shiite Studies Publications.

Cheganizadeh, G. A. & Sahrai, M. R. (2014). Evaluation of the peace building process in Afghanistan after Agreement of 2001 AD, *Strategic Policy Research*, 4 (14). [In Persian].

Davoudi, N. A. M. (2002). Afghanistan and the future political system. *Collection of articles*, Zalal Kausar Publications. [In Persian].

Deshiyar, H. (2012). America's Paradox in Afghanistan: Multiple Identity and Divisible Sovereignty. *Foreign Relations Quarterly*, 4 (3). [In Persian].

Deshiyar, H. (2017). America's Paradox in Afghanistan: Multiple Identity and Divisible Sovereignty. *Foreign Relations Quarterly*, 4 (9). [In Persian].

Deshyar, H. (2007). America and Ethnic Paradigm in Afghanistan, political and economic information. *published in Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies, Comprehensive Portal of Human Sciences*, 257-258. [In Persian].

Deshyar, H. (2009). *Barack Obama's Counterinsurgency Strategy in Afghanistan, Political and International Approaches*. published in Humanities and Cultural Studies Research Center, Humanities Comprehensive Portal. [In Persian].

Deshyar, H.(2008). American failures in Afghanistan. *Political Economic Information*, 269-270. [In Persian].

Deshyar, H.(2018). *Barack Obama's Counterinsurgency Strategy in Afghanistan, Political and International Approaches*. published in Humanities and Cultural Studies Research Center, Humanities Comprehensive Portal. [In Persian].

Dolatabadi, B. A. (1992). *Identification of Afghan political Parties and Currents*. Qom, author. [In Persian].

Ebiñç, S. (2024). Fransız Devrimi ve Sınıf Yapıları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (82), 124-143.

Faraji, R. A. R., Behnam S. S. & Hadi Sadati, M. D. (2011). The New Strategy of the United States of America and the National Security of Afghanistan, Publication Place. *Quarterly Journal of New Perspectives in Human Geography*, 4 (1).

Farzanehpour, H. & Yousefzahi, N. (2016). Historical application of the theory of elites and the pathology of the role of agents on the fragility of Afghan governments. *Islamic Political Research Quarterly*, 7th year, number 1.[In Persian].

Ghabbar, M. M. (1989). Afghanistan on the path of history (Ch. 4). *published by the Revolution Center in collaboration with Republic*. [In Persian].

Gholami, S. M. R. (2015). Discourse analysis of ethnic policies after the Islamic revolution; Emphasis on the period of 1368-1376. *Journal of Strategic Studies of Public Policy*, 2 (20). [In Persian].

Hafiz, H. (2017). *A comparative study of the role of Iran and Saudi Arabia in the management of the conflict in Afghanistan (2001-2017)* [Master's thesis in international relations, Ferdowsi University of Mashhad]. [In Persian].

Heydari, M. A. & Rahmanood, H. (2018). Afghanistan, foreign forces and the challenge of state-nationbuilding. *Policy Guide Quarterly*, 2 (4). [In Persian].

Hosseini Khani, E. (2011). Afghanistan's security and the issue of Taliban regaining power. *Political Science Quarterly*, 16. [In Persian].

Khatami, K. S. I. (2004), *The Book of Asia (specially in Afghanistan after the Taliban)*. Cultural Institute of International Contemporary Studies and Research. [In Persian].

Krampe, F. (2013). The liberal trap: Peacemaking and peacebuilding in Afghanistan after 9/11. In *Mediation and Liberal Peacebuilding* (pp. 57-75). Routledge.

Mansour, A. H. (1992). *The bloody wound of the military developments of the Afghan Jihad*. Kabul. [In Persian].

Masdaq, N. (2015). Afghanistan: political weakness and foreign intervention. *Foreign Policy Quarterly*, 20, 2, 3. [In Persian].

Ministry of Justice. (2003). *The Collection of Constitutional Laws of Afghanistan*. Ministry of Justice Publications. [In Persian].

Mir Ali B. M. Ali & Mohsani, M. (2015). Political development of Afghanistan and the hindering role of ethnicism in its formation. *The first international conference on the geopolitical crises of the Islamic world*. [In Persian].

Mousavi, S. A. (2000). *Afghan Hazaras in History, Culture, Economy and Politics*. (Translated by A. Shafaei). Naqsh Simorgh Cultural Institute Publications. [In Persian].

Nazari, A. A. & Sazmand, B. (2014). Models and patterns of managing ethnic and identity diversity: providing solutions for Iran. *Public Policy Quarterly*, 8 (8). [In Persian].

Rezapour, Q. M. & Naderi, M. (2013). Globalization and ethnic pluralism in Iran, challenges and opportunities. *Globalization Strategic Studies Quarterly*, 4 (3). [In Persian].

Sajadi, A. Q. (2001). *Political Sociology of Afghanistan*. Bostan Kitab. [In Persian].

Secretariat of the Council of Ministers of the Government of the Islamic Republic of Afghanistan. (2005). Official Statistics of Government Employees. Kabul, Monitoring and Evaluation Department. [In Persian].

Sharan, T. (2016). *Network Government*. (Translated by H. Rezaei). Cable, word. [In Persian]
Tajik, M. & Sharifi, A. (2008). Obstacles to the discourse of democracy in Afghanistan. *Political Science*, 89 (42). [In Persian].

Tanin, Z. (2004). *Afghanistan in the 20th century (1900-1996)*. (second edition). Irfan. [In Persian].

Uruzgani, M. (2011). *Afghanistan Rainbow of the People*. Khorasan Heritage Publications. [In Persian].

Warren, Z., Rieger, J., Maxwell-Jones Charlotte, E., & Kelly, N. (2015). Afghanistan in 2016. *A survey of the Afghan people*. Asia Foundation.

Yazdan Panah, K. & Ahmadi, S. J.(2021). The position of ethnic groups in the formation of the political structure and governance of Afghanistan after 2001 AD. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 51 (1). [In Persian].

Zahedi A. J. (2000). *The narrative of the defeat of the condemned tribes in Afghanistan*. Qom, Shafa. [In Persian].

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş tarihi |Received:15.11.2024

Kabul tarihi |Accepted:25.12.2024

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Zekeriya Akman

<https://orcid.org/0000-0001-7445-0539>

Professor, University of Kırıkkale Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic History and Arts. Kırıkkale, Türkiye, zekeriyaakman@kku.edu.tr.

Muhammed Edip Acun

<https://orcid.org/0000-0001-5244-4306>

Postgraduate Student, Kırıkkale Universty Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts. Kırıkkale, Türkiye, medipacun-ogr@kku.edu.tr.

Atıf Künyesi / Citation Info

Akman, Z. & Acun, M. E. (2025). İslam'a Yönelik İftiralar ve Propagandalar: "Abdurrahim Zapsu Büyük İslam Tarihi" Örneği *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 81-101.

İslam'a Yönelik İftiralar ve Propagandalar: "Abdurrahim Zapsu Büyük İslam Tarihi" Örneği*

Öz

Bu çalışma Abdurrahim Zapsu'nun kanaatlerine göre, İslam'a yönelik tarih boyunca süregelen iftira kampanyalarını ve İslam aleyhinde yapılan propaganda faaliyetlerini ele alarak, Zapsu'nun Büyük İslam Tarihi eserini temel kaynak olarak incelemektedir. İlk vahyin ardından, başta Kureyşiler olmak üzere Yahudi ve Hristiyan grupların İslam'ı karalama çabasına girdikleri Zapsu'ya göre görülmekte olup, Müslümanları toplumda dışlayarak ve Hz. Peygamberin şahsiyetine saldırarak İslam'ı yayılmadan durdurma çabasına girdikleri görülmektedir. Zapsu'nun iddialarına göre, Hz. Peygamberin vefatının ardından toplumda ilk hizipleşme hareketleri görülmeye başlanmıştır. Abdullah b. Sebe'nin liderliğinde Hz. Osman'ın katledilmesi ve Hz. Ali'nin şehid edilmesi gibi ümmetin fırkalaşmasına sebebiyet verecek olaylar yaşanmıştır. İran bölgesinde, Kur'an-ı Kerim'in batını anlamları olduğunu iddia ederek, Mecusi inançlarını toplumda tekrar diriltme çabasıyla, İslam'a ve Hz. Peygambere iftira eden Bâtıniler ortaya çıkmıştır. Zapsu'nun eseri, özellikle oryantalistlerin Müslüman toplumlar üzerinde oluşturdukları iftira ve yanıltıcı çalışmalarını belgelerle çürütme amacındadır. Dr. Dozy ve

*Bu makale, Abdurrahim Zapsu'nun Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği isimli yayınlanmamış Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

Leone Caetani gibi oryantalistlerin Müslüman toplumu etkilemeye yönelik kasıtlı yayınlarını ve İslam'a zarar vermeyi amaçlayan propaganda ağını detaylandıran Zapsu, Müslümanların kendi inançlarına olan güvenlerini korumaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmamızda Zapsu'nun ortaya koyduğu, batılular tarafından İslam'a ve Hz. Peygamber'e karşı yapılan iftira ve propagandalar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Propaganda, İftira, Abdurrahim Zapsu, Büyük İslam Tarihi

Slanders and Propaganda against Islam: In the Example of 'Abdurrahim Zapsu Great Islamic History'

Abstract

This study analyses the slander campaigns against Islam and the propaganda activities against Islam throughout history according to Abdurrahim Zapsu's opinions and examines Zapsu's Great History of Islam as the main source. According to Zapsu, it is seen that after the first revelation, Jewish and Christian groups, especially the Quraysh, made an effort to defame Islam, and it is seen that they tried to stop Islam from spreading by excluding Muslims in society and attacking the personality of the Prophet. According to Zapsu's claims, after the death of the Prophet, the first factional movements began to be seen in the society. Under the leadership of Abdullah b. Saba, events such as the assassination of Hazrat Uthman and the martyrdom of Hazrat Ali, which would lead to the sectarianisation of the ummah, took place. In the Iranian region, the Bâtunis, who slandered Islam and the Prophet Muhammad by claiming that the Holy Qur'an has a superstitious meaning and endeavouring to revive the Meccan beliefs in the society, emerged. Zapsu's work aims to refute the slanderous and misleading works of orientalists on Muslim societies with documents. Zapsu details the deliberate publications of orientalists such as Dr. Dozy and Leone Caetani aimed at influencing the Muslim society and the propaganda network aiming to harm Islam, and emphasises that Muslims should maintain their confidence in their own beliefs. In this study, Zapsu analyses the slander and propaganda against Islam and the Prophet Muhammad by Westerners.

Keywords: Islamic History, Propaganda, Slander, Abdurrahim Zapsu, Great Islamic History

Giriş

Hz. Adem'den günümüze dek peygamberlerin ve vahyin karşısında birtakım gruplar ve bazı kişiler muhalif tutumlar sergilemişler, bu tutumlar zaman zaman aşırılıklar barındırmış, peygamberlere ve inananlara karşı eziyet, işkence ve İslam'ın yayılmasına engel olabilmek amacıyla onları toplumdan uzaklaştırmak gibi faaliyetler ortaya koyulmuş, hatta bu olaylar bazı peygamberlerin katledilmesine kadar varmıştır (Zapsu, 1948a). Kur'an'da da peygamberlere yapılan eziyetler şu şekilde ifade edilmiştir:

"Andolsun, senden önceki peygamberlerle de alay edildi; ancak ben inkâr edenleri bir süre serbest bıraktım, sonra da onları yakaladım. Görülsün işte azabım nasıl mı?" (Kur'an Yolu, er-Ra'd 13/32, t.y.)

Hz. Peygamberden önceki peygamberlere karşı ortaya koyulan bu tutum ve davranışlar, Hz. Muhammed'in şahsına ve arkadaşlarına yönelik olarakta sergilenmiştir (Demircan, 2015; Hişam, 2021). İlk vahyin nüzulünden kısa bir süre sonra başlayan iftira kampanyalarının akabinde daha stratejik faaliyetlerle Müslümanlardan kurtulmayı hedefleyen planlar yapılmış, İslam'ın karşısında topluca hareket eden gruplar ortaya çıkmıştır. Hicretle birlikte muhatapların değişmesi ve Medine'nin yönetiminin müslümanların eline geçmesi Medine'deki gayrimüslimleri rahatsız etmiş, bazıları makamlarını ve ekonomik konumlarını korumak amaçlı, bazıları ise siyasi olarak müslümanların egemenliği altında olmak istememesi gibi sebeplerle Müslümanların arasına sızmışlar ve müslüman gibi görünerek içten içe düşmanlık ve kin güderek İslam'ı içeriden çökertme çabasına girmişlerdir (Koçyiğit, 1988). Dört halife döneminde de benzer vakıalar yaşanmış özellikle Hz. Osman'ın son altı yılı ve Hz. Ali'nin hilafetinde, telafisi mümkün olmayan olaylar yaşanmış, müslümanların arasında onlarca grup birbirinden ayrışarak birlik ve bütünlük bozulmuştur. Bu vakıaların durduk yere kendiliğinden yaşanması söz konusu değildir. O halde bu olayları başlatan ve müslümanların zaafalarını kullanarak birbirine düşmelerine sebebiyet veren kişiler ve gruplar olmalıdır. Şahısların ve grupların değişmesine rağmen bu durum İslam'ın ilk yıllarından günümüze dek farklı yöntemlerle var olmuştur. İslam'a karşı atılan iftiraların ve bu iftiraların yaygınlaştırılması noktasında, yapılan kasıtlı çalışmaların tespit edilmesi ve bu yanlış bilgilerin toplumda olumsuz ve derin izler bırakması sebebiyle, Abdurrahim Zapsu bu hususla ilgili bir çalışma ortaya koymuştur. Özellikle 19. ve 20. yüzyıl şarkiyatçıların yaptıkları çalışmaların Cumhuriyet Döneminde tercümelerinin yapılmasıyla toplumdaki geleneksel inancın değişmesi endişesi zuhur etmiştir (Zapsu, 1976). Bu çalışmamızda Büyük İslam Tarihi isimli eserde ele alınan bu süreci, -eserin kaleme aldığı döneme dek-Hz. Muhammed ve sahabilere yöneltilen asılsız iddialar incelenmiştir. Zapsu tarafından incelenmiş olan bu dönem, iddiaların neden ve nasıl ortaya çıktığı, özellikle bizim yaşadığımız bu coğrafyada toplumun bu propagandalardan ne düzeyde etkilendiği, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yılları içerisinde İslam'a karşı muhalif olan grupların müslümanları yıpratmak için nasıl bir yöntem izlediği gibi hususlar değerlendirilecektir. Öncelikle temel kaynağımız olan Büyük İslam Tarihi adlı eserin müellifi Abdurrahim Zapsu'yu ve eserlerini tanımak, onun bakış açısını ve yetiştiği ortamın fikirlerine katkılarını anlamak, konuyu daha sağlıklı değerlendirebilmek açısından önem arz etmektedir.

1. Abdurrahim Zapsu'nun Hayatı ve Eserleri

Abdurrahim Rahmi Zapsu, 1890 yılında Hakkâri sancağının merkezi olan Başkale'de dünyaya gelmiştir. Başkale o zamanlar Osmanlı Devleti'ne bağlı bir sancak olarak yönetilmekteydi. Ancak günümüzde Van şehri sınırları içerisinde yer almaktadır.

Zapsu'nun ailesi bölgede ilmi, siyasi ve ekonomik açıdan ileri gelen ailelerden biridir. Soyu anne ve baba tarafından Hz. Peygamberin soyuna dayanmakta olduğu iddia edilmektedir. Annesi Emetullah Hanım, babası Mehmet Pertev Bey'dir. Annesinin soyu Abbasilere dayanmakta, anne tarafından dedesi Mir Süleyman Han'ın oğlu Hacı Tayyar Bey, toplumun önde gelen kişilerinden olup bölgede yaşayan Ermeni Hristiyanlar ve Yahudiler tarafından da sevilen ve saygı duyulan bir kişidir ve türbesi halen Başkale'de ziyaret edilmektedir (Zapsu, 1976, s. 11). Zapsu'nun hem baba tarafından dedeleri hem de anne tarafından dedeleri bölgenin ileri gelen ailelerindedir (Zanyar, 2023). Babası Mustafa Pertev Bey 1850 yılında Manastır'da doğmuş ve eğitimine manastır vilayetinde başlamıştır. Sonrasında İstanbul'da yüksekokulu bitirmiş ve Ankara Muhasebe Müdürlüğünde çalışmıştır (Zanyar, 2023, s. 20). 1881 yılında Emetullah Hanımla evlenmiştir ve bu evlilikten Pembe, Hüsameddin, Sadreddin, Bahaddin, Süreyya, Abdurrahim Rahmi ve Daver isimli çocukları dünyaya gelmiştir. Mustafa Pertev Bey 1895 yılında Abdurrahim Zapsu beş yaşındayken Hakkari'de vefat etmiştir (Zanyar, 2023, s. 21). Zapsu eğitim hayatına Başkale'de Kur'an-ı Kerim öğrenerek başlamıştır, akabinde 1900 yılında Seyyid Taha Arvâsi'nin başmüderri olduğu rüştiye mektebini birincilikle tamamlamıştır (Albayrak, t.y., s. 48). Geleneksel medrese eğitimi almış, Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından da tanınan, icazetnamesini 1908 yılında Seyyid Taha Arvâsi'den almıştır (Uzun, 2013, s. 127; Zanyar, 2023, ss. 26-27; Zapsu, 1987, s. 5). Eğitim faaliyetlerini devam ettirdiği sırada tahrirat kalemi olarak memuriyet vazifesini de yapmıştır. Medrese eğitiminin ardından 1910 yılında Van Dârümuallimîni'nden mezun olarak Van'da rüştiye muallimi olarak görev yapmıştır (Uzun, 2013, s. 127). Eğitim sürecinin ardından Zapsu İstanbul'a yerleşmiştir. I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde savaşa katılmıştır ve Ruslara esir düşmüştür. Nargin adasında esaret hayatı geçirmiş ve esaretten kurtulup bir süre Bakü'de ikamet etmek zorunda kalan Zapsu, 1918 yılında İstanbul'a dönmüştür (Zapsu, 1948c, s. 10). Abdurrahim Zapsu 1916-1918 yılları arasındaki esaretinde Almanca ve Rusça öğrenmiştir. Dârülhilâfe Sahn Medresesi sınavını kazanarak Mütahassisîn bölümüne kayıt hakkı kazanmış fakat medreselerin kapatılması üzerine Dârülfünun İlâhiyat Fakültesini okumuş ve bitirme tezi olarakta “*Âbide-i Tevhîd*” isimli Âyetü'l-kürsî tefsiriyle 1927 yılında Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi'nin ilk mezunları arasında yerini almıştır (Zapsu, 1947b, s. 3).

Ayrıca 1932 yılında Ankara Maliye Meslek Mektebi'ni de bitirmiştir (Uzun, 2013, s. 127). Abdurrahim Zapsu, 11 Mayıs 1920'de Fatma Hidayet Hanımla evlenmiştir. Hidayet Hanım Muallim Mektebi mezunudur. Bölgede Bedirhaniler olarak bilinen ileri gelen soylu bir aileyi mensup olan Bedirhani Aziz Bey'in kızıdır (Anter, 2011, s. 110). Hidayet Hanım 30 Ekim 1969'da İstanbul'da vefat etmiştir (Zanyar, 2023, ss. 51-53). Abdurrahim Bey ve Hidayet Hanımın bu evliliklerinden Jale, Mustafa Pertev, Ayşe Hale ve Metin Daver, isimli çocukları dünyaya gelmiştir.

Zapsu, Cumhuriyet Dönemi din politikalarının, toplumun dini ihtiyaçlarının karşılanması noktasında yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Hayatının büyük bir bölümünü dini ilimleri gençlere ve çocuklara ulaştırmak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarının bir kısmını yayımlamıştır. Ancak bir kısmını ise yayına hazır hale getirmesine rağmen çeşitli sebeplerden dolayı gerçekleştirememiştir. Dönemin birçok yazarı, siyasetçisi, düşünürü ve kanaat önderleriyle yakın ilişkiler kurmuş, topluma faydalı olabileceğine inandığı her alanda gayret sarfetmiştir. Yayıncılık faaliyetleriyle ilgilenen Zapsu hem kendi dergisini çıkarmış hem de muhtelif dergilerde yazılar yazmış ve birçok eser neşretmiştir.

İlk sayısı 4 Temmuz 1947 yılında İstanbul'da çeşitli matbaalarda basılmış olan Ehl-i Sünnet dergisi, Kasım 1953 yılına kadar toplamda yüz kırk sayı olarak yayınlanmıştır. Sahibi ve başyazarı olan Abdurrahim Zapsu, İstanbul'daki memuriyeti esnasında gençlere ve çocuklara dini bilgi vermek ve din aleyhtarlarına karşı yayın yapmak amacıyla; iman, ibadet, İslam tarihi, İslam büyükleri, şark, İslam mefkuresi, ahlaki hikayeler, baba öğütleri, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Siyer ve İçtimaiyyat başlıkları altında yayın yapmış, dini bilgilerin yanı sıra yurt içi ve yurt dışı İslam ülkelerindeki gelişmeler hakkında da yazılar yazmıştır ve kendisinin de beyan ettiği üzere hiçbir siyasi konuda tartışmaya girmeyi tercih etmemiştir (Zapsu, 1948b, ss. 5-6). Dinin yaşanması noktasında baskıların olduğu bu dönemde birçok kez tehditle karşı karşıya kalmış ve dergilerinin toplatılması durumu söz konusu olmuştur (Zanyar, 2023, s. 74).

Abdurrahim Zapsu, Necip Fazıl Kısakürek öncülüğünde kurulmuş olan Büyük Doğu Cemiyeti'nin umumi kâtip üyeliği vasfıyla kurucu üyeleri arasında yer almıştır (Uzun, 2013, s. 127). Ayrıca Büyük Doğu Dergisi'nde yazılar da kaleme almıştır. Dergide ilk yazısı 18 Nisan 1947'de yayımlanmıştır (Zapsu, 1947a, s. 4). İki haftada bir çıkmakta olan dergide iki yazı yazmıştır, bu yazılardan biri İslam tarihi ile ilgilidir. Son yazısını 12 Ocak 1951 yılında yazmıştır. Büyük Doğu Dergisinde toplamda kırk sayı yazıları yayımlanmıştır (Zapsu, 1951a, s. 13). Mayıs 1951 yılında da Büyük Doğu dergisi yayın hayatına son vermiştir. Zapsu'nun bu

cemiyette kurucu üye olarak bulunması, cemiyetin genel sekreteri olması gibi önemli bir vazifeyi icra etmesi, bunun yanında Büyük Doğu dergisinde yazılar kaleme alması bize Necip Fazıl ile yakın ilişkileri olduğunu göstermektedir. Bunun yanısıra Abdurrahim Zapsu'nun dönemin Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Abdülhakim Arvâsi'yle olan yakın ilişkileri ve aynı şekilde Necip Fazıl'ın da Abdülhakim Arvâsi ile olan yakınlığı neticesinde bir araya gelmiş olmaları da muhtemeldir (Zanyar, 2023, s. 84). Zapsu'nun çocukluğundan itibaren Başkale'de Arvâsi ailesi ile doğrudan ilişkilerinin olması Abdülhakim Arvâsi'nin yetiştiği geleneksel ekolden yetişmiş olması tabii olarak dini ve dünyevi fikirlerinin benzerlik taşımaya sebep olmuş ve yakın ilişkiler kurmalarını sağlamıştır. Zapsu'nun ilmi ve fikri dünyasını doğrudan etkileyen önemli isimlerden bir tanesi de Abdülhakim Arvâsi olmuştur (Zanyar, 2023, s. 84). Abdurrahim Zapsu ile Said Nursi'nin yakın dostlukları ise Zapsu'nun Van yıllarına dayanmaktadır. Zapsu ve Said Nursi aynı bölgede doğmuş büyümüşler, aynı ekolden gelen hocalardan eğitim alarak yetişmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'i müdafaa ederken ikisi birlikte Ruslara esir düşmüş Zapsu Nargin adasına Said Nursi ise Sibiry'a götürülmüştür (Anter, 2011, s. 69). Said Nursi'nin esareti esnasında Rus kumandan Nikola Nikolaviç karşısında ayağa kalkmama hadisesinin yaşandığı olayı Zapsu, Bakü'deki zorunlu ikameti esnasında bu olayı öğrenerek yıllar sonra Ehli Sünnet dergisinde -Said Nursi'nin bunu kimseye anlatmamasına rağmen- olayın ibret verici bir husus olduğunu düşünerek şahitler göstererek bu vakıayı yayımlamıştır (Zapsu, 1948c, s. 10). Said Nursi ile birlikte esaretten kurtulduklarında Said Nursi Bitlis'e dönmüş, Zapsu İstanbul'da kalmıştır. Bundan sonra da görüşmeleri devam etmiş, Said Nursi'nin yargılandığı birçok davaya Zapsu' da katılmış, Büyük Doğu ve Ehli Sünnet dergilerinde Said Nursi'nin mahkeme savunmalarını ve onun durumunu anlatan yazılar yazmıştır (Zapsu, 1949, s. 8, 1952, s. 9). Said Nursi 1944 yılında Emirdağ sürgününde iken Zapsu sık sık ziyaretine gitmiş, Said Nursi İstanbul'da yargılandığı esnada da Zapsu onu evinde misafir etmiş ve irtibatları devam etmiştir (Zanyar, 2023, ss. 78-87). 1926 yılında kurulan İslam Konferansı Teşkilatı'nın, Pakistan'ın 1947 yılında bağımsız bir devlet olmasıyla daha aktif olarak çalışması fikri tartışılmıştır. Bu sebeple Şubat 1949 yılında Filistin Başmüftüsü Emin el-Hüseyni başkanlığında Pakistan'ın Karaçi şehrinde toplanılmış, Filistin ve Keşmir' de ki olayların durdurulması için İslam ülkelerine çağrı yapılmıştır (Qureshi, 1994, s. 26). İki yıl sonra 10 Şubat 1951 yılında yine Pakistan'ın Karaçi şehrinde Emin el-Hüseyni başkanlığında bir kongre daha yapılmış, otuz altı İslam ülkesi ve yüz üç temsilcinin katıldığı kongreye Türkiye'den din alanındaki çalışmaları ve yetkinliğinden dolayı Abdurrahim Zapsu; Ömer Rıza Doğrul, İsmail Hakkı Akyüz ve Ali Vasfi Atahan ile birlikte kongreye davet edilmiş, talim ve

davet komisyonlarında toplantılara katılmıştır (Zapsu, 1951b, s. 12, 1976, s. 26). Bu kongrenin kendisine gönderdiği davetiyeyi, kongrenin amacını ve kongrenin aldığı kararları, Pakistan’da ziyaret ettiği şehirleri ve mekanları, Ehli Sünnet Dergisinin doksan altıncı sayısından itibaren *Pakistan Seyyahat Notları* başlığıyla yedi yazı dizisi şeklinde yazmıştır (Zapsu, 1951b, s. 12, 1951c, s. 11, 1951d, s. 14, 1951e, s. 11, 1951f, s. 8, 1951g, s. 14, 1951h, s. 12). Bu seyahatinde Pakistan Eğitim Bakanı Ali Ekber Şah, İslam dünyasında tanınmış meşhur alim Ramazan el-Bûtî, Kudüs müftüsü Muhammed Emin el-Hüseyini, İslam Kongresi Başkanı Said Ramazan, Lübnan Eski Başbakanı Sâmî Sulh gibi önemli isimlerle tanışmış ayrıca *Pakistan İslam Talebe Cemiyeti* ne de uğrayarak oradaki talebeleri ziyaret edip onlara neşrettiği *Büyük İslam Tarihi* isimli eserini hediye etmiş birçoğundan geri dönüş mektupları alarak eseriyle ilgili iltifatlara mazhar olmuştur (Zapsu, 1976, s. 26). 9 Şubat 1958’ de İstanbul’da vefat eden Abdurrahim Zapsu, İstanbul Necatibey Mezarlığı’na defnedilmiştir. Vefatı İslami camiada büyük yankılar uyandırmış, dini yayıncılık faaliyeti yapan önemli neşriyatlarda vefat ve taziye haberleri yapılmıştır (“Sebilürreşad”, 1958a, s. 192; “Sebilürreşad”, 1958b, s. 207). Pakistan İslam Cumhuriyeti Karaçi Cemaat-i İslam Reisi Çevderi Gulam Muhammed’de Pakistanlı müslümanların üzüntülerini dile getiren taziye mesajını Sebilürreşad Dergisinde yayınlamıştır (“Sebilürreşad”, 1958c, s. 238). Abdurrahim Zapsu, vefatından kırk beş gün önce vasiyetini yazmış, oğlu Mustafa Pertev Zapsu vasiyetin bir kısmını *Büyük İslam Tarihi* eserinin giriş kısmında okuyucularla paylaşmıştır (Zapsu, 1976, ss. 15-17). Abdurrahim Zapsu yaşamı boyunca birçok eser kaleme almıştır, bunlardan bir kısmı basılmamıştır. Bu eserlerden basılanlar şunlardır; *Garip Çocuklara Ahlâk Aşısı* (Bakü 1918); *Bir Esir Çocuğun Hatırası* (Bakü 1918, manzum); *Şâfiî İlmihali* (İstanbul 1334); *Ömer Hayyam’a Hücumlar* (İstanbul 1942); *İman Kitabı* (İstanbul 1948); *Enbiyâ Tarihi* (İstanbul 1948); *Temizlik ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Namaz ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Ramazan Hediyesi Oruç ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Cenaze ve Ahkâmı* (İstanbul 1949); *Beş Vakit Namaz* (İstanbul 1951); *Helâl ve Haram* (İstanbul 1951); *Abdest ve Gusül* (İstanbul 1951); *Din ve Kin* (İstanbul 1951); *Düşünüyorum ve Soruyorum* (İstanbul 1951); *Lisanda Nezâket Meselesi* (İstanbul 1951); *İmam ve Hatip Mektepleri* (İstanbul 1952); *Zekât ve Ahkâmı* (İstanbul 1954); *İlimden ve Edepten Mahrum Bir Papaza İlim ve Edep Dahilinde Bir Cevap* (İstanbul 1954); *Büyük İslâm Tarihi* (I-II, İstanbul 1955-1957.); *İslâm Yavrusunun Kitabı* (İstanbul 1956); *Metin’in Din Sorguları* (İstanbul 1956); *Hâle’nin Din Sorguları* (İstanbul 1956); *Pertev’in Din Sorguları* (İstanbul 1956).

Abdürrahim Zapsu'nun *Mütefekkilere Kur'an-ı Kerim Tefsir Hülâsası*, *Ben Neyim?*, *Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at İlmî Bir Münâkaşa*, *Oğluma Bir Tavsiye*, *İmam Bûsürî'nin Aşkı*, *Peygamberimizi Tanıyalım*, *Ahlâk ve Felsefe*, *Aile Tarihim ve Heyecanlı Sergüzeştler* adlı yayımlanmamış kitapları da vardır (Uzun, 2013, s. 128).

2. Büyük İslam Tarihi

Eserin birinci cildi 1955 yılında iki yüz seksen altı sayfa; bir indeks, üç harita ve iki resim olarak Sıralar Matbaasınca, ikinci cildi ise 1957 yılında yine Sıralar Matbaası tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır. Eser Abdurrahim Zapsu'nun vefatından sonra, hazır bulunan notları oğlu Mustafa Pertev Bey tarafından üçüncü ciltle birlikte 1976 yılında Sebil yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Müellif üçüncü cildi Medine'de tamamlama arzusuyla notlarını hazır bulundurmakta iken bu arzusunu yerine getiremeden vefat etmiştir (Zapsu, 1976, s. 17). Eserin yayımlanıp çoğaltılması Abdurrahim Zapsu'nun vasiyeti üzerine gerçekleşmiştir (Zapsu, 1976, s. 16). O dönemdeki toplumun din eğitimi hususunda sıkıntılar yaşaması ve Hz. Peygamberin doğru bir şekilde tanınmamasının imani noktada eksiklik olacağını ifade ederek bu eserine büyük önem atfetmekte ve o günün toplumu için bu eserin bir ilaç mahiyetinde olduğunu iddia etmektedir (Zapsu, 1976, ss. 32-33). Eserin birinci cildi yayımlandığında büyük bir ilgi ve alaka görmüş, dönemin önemli mütefekkir ve alimlerinden olan Hasan Basri Çantay, Tarihçi yazar ve meşhur mevlithanlardan Ali Rıza Sağman, Dönemin Fatih Kütüphanesi Müdürü Ezher Üniversitesi Şer'iyye Fakültesi mezunlarından Ahmed Davudoğlu gibi önemli şahıslardan iltifat mektupları almış, Pakistan Karaçi 'de bulunan Pakistan İslam Talebe Cemiyeti eserin Urduca ve İngilizceye çevrilmesi talebinde bulunmuş, Almanya Münih şehrinde "*Dergi*" ismiyle yayın yapan dergide Süleyman Tekiner tarafından eserin birinci cildi ve müellifi tanıtılmıştır (Zapsu, 1976, ss. 22-30). Zapsu eserini kaleme alırken kendisine has bir metot uygulamış, sistemli bir çalışma ortaya koymuştur. Eserinde sadece tarihi bilgiler vermekten ziyade olayları anlattıktan sonra doğu ve batı tarihçilerinin ortaya koyduğu asılsız ve yalan bilgileri belgeleriyle çürütme yoluna gitmiş bu hususta Tarih usulü ilminin uygulandığını söyleyebiliriz. Tarih Felsefesi, Din Felsefesi, Ahlak Felsefesi ve Sosyolojiyi kullanmış, delillerle olayları ispat etme gayretine girmiştir (Zapsu, 1976, s. 35). Hem geleneksel hem de modern eğitim alarak yetişmiş olan Zapsu; Mantık ilminin yanı sıra Arapça, Farsça, Rusça, Almanca gibi dillere hâkim olması sebebiyle kaynakları asıl dillerinden okuyarak karşılaştırmalar yapmış, paralel okumalar gerçekleştirmiş ve bu doğrultuda yazmış olduğu eserinin değerini artırmıştır (Zapsu, 1987, s. 6). Bu eserdeki temel gayesinin Hz. Peygamberin hayatını kuru kuruya anlatmak olmadığını açıkça ifade etmiş, İslam'a ve Hz. Peygambere atılan

iftiralar ve yalanlarla dinin karalanmasına karşı kalemiyle mücadele vermeye çalışmıştır. Kendisi eserinde özellikle hiçbir şekilde dönemin siyasi olaylarının etkisinde kalmadığını açıkça beyan etmiş, incelediği olayların bütün yönleriyle ortaya koymaya çalışmış, dönemin Arap aklını, örf ve adetlerini anlama ve anlatma şeklinde olayları incelemiş, olaylara objektif yaklaşma gayreti göstererek profesyonel bir tarihçi yaklaşımı sergilediği görülmüştür (Zapsu, 1976, s. 197). Zira kendisi bugünün aklıyla geriye dönük yapılan değerlendirmelerin insanı yanıltacağını, bu durumda da tarihinin yanlış bir misyon üstleneceğini söylemiştir. Bu durumun neticesinde de belki kasıtlı olmadan insanları yanlış bir inanca veyahut daha sonraki tarihçileri yanlış değerlendirmeler yapmaya sevk edebileceğinden bahsetmiştir. Kendi yaşadığı dönemdeki şarkiyatçıların ortaya koyduğu verileri ele alarak kasıtlı olarak delilleri olmayan bilgilerin çarpıtılarak İslam inancına zarar vermek maksadıyla ortaya koyulduğunu söylemiştir. Şarkiyatçıların, toplumun inanç yapısını bozarak tıpkı Hristiyanlıkta olduğu gibi İslam içerisinde de -özellikle geleneksel İslam anlayışı çerçevesinde hareket eden- toplulukların ayrışmasını ve dağılmasını sağlamak amaçlı hareket ettiklerini ortaya koymuştur. Bu sebeple müsteşrikleri sıklıkla tenkit etmiştir (Zapsu, 1976, s. 34). Ayrıca dönemin dini eserlerinde Masonluk ve Siyonizm izlerinin yer aldığını ifade etmiştir. Bir takım rivayetlerin tahrif edilerek İslam itikadına yönelik kasıtlı saldırıların olduğunu belirtmiş, bu türden eserlerin tespitinin ve ifşasının önem arz ettiğinden bahsetmiştir (Zapsu, 1976, s. 45). Bunun yanı sıra bu şarkiyatçıların eserlerini tercüme etmiş, kendi tabiriyle toplumu zehirlemek amacına hizmet eden mütercimleri de sıklıkla tenkit etmiştir ve eserinde onlara da sorular sorarak cevaplar vermelerini istemiştir (Zapsu, 1976, s. 44). Aşırı taassup ve övgünün de İslam'a zarar vermeye sebep olduğunu belirtmiştir (Zapsu, 1976, s. 31). Bu eserin ortaya çıkmasının bir sebebi olarakta suyu bulandıran cenahtakilere karşı geleneksel inanç sistemi içerisinde çalışmalar yapan alimlerin bu hususlarda gerekli cevapları vermemeleri olduğunu söylemiştir. Zapsu, kendisinin de böyle geniş çaplı bir eser ortaya koymaması halinde muarızların iftira ve yalanları karşısında toplumun imani noktada etkilenecek yanlış inançlara düşeceği endişesini taşıdığını ifade etmiştir (Zapsu, 1976, s. 32). Zapsu, İslam Tarihinin, tarih ilminden daha fazlası olduğunu belirterek görüşlerin belgelerle veya rivayetlerle ortaya koyulmasının yanısıra muhtelif diğer ilimlerinde bu fikirleri destekler nitelikte olması gerektiğini söylemiş; Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Felsefesi, Ahlak Felsefesi, Sosyoloji gibi ilimlerden faydalanmanın gerekliliğini vurgulamıştır.

Eserinin birinci cildinde Tarih nedir, Tarih Felsefesi, İslam ne demektir, Din ne demektir, Dinler Tarihi açısından din, dinlerin tasnifi, Emile Durkheim, Max Müller, Reville, Ludwig

Andreas, Feuerbach, Kant, Morris Jastrow gibi felsefecilerin yaptıkları din tanımlarını vermiş ve Şemseddin Günaltay'ın bu tanımları reddettiğini belirterek kendi fikirlerini ortaya koymuştur (Zapsu, 1976, ss. 58-59). Dinlerin tasniflerini Hegel, Tapel, Siyebek gibi filozoflardan vermiş akabinde eleştirerek İslam Filozoflarının tasnifleriyle kıyaslamalar yapmıştır. İbn-i Hazm, Şehristani gibi alimlere atıflarda bulunmuştur (Zapsu, 1976, s. 62). Dinlerin ortaya çıkışı, Dine olan ihtiyacın psikolojik açıdan değerlendirilmesi, Dinler Tarihinin eleştirisi, ateizm gibi bölümlerde de deliller sunarak fikirlerini ortaya koymuştur. İslam Tarihi bölümünde; Mekke döneminden başlamış, Arabistan yarım adasının durumu hakkında bilgiler vermiş, Peygamber nedir, niçin peygamber gönderilir, Fil Vakıası, Mucizeler, Hz. Peygamberin soyu, Hz. Peygamberin çocukluk dönemi, Şemali gibi konular yine Tarih Felsefesinin metodolojisi kullanılarak kendi ifadesiyle muarızların iftiraları ve yalanları ortaya koyulmak suretiyle tüm görüşler detaylı olarak irdelenerek kendisine has belirlediği usulle incelemiş ve ortaya koymuştur (Zapsu, 1976, ss. 96-383). Eserin ikinci cildinde; Hz. Peygamberin Gençlik döneminden bahsetmiş, Ebu Tâlib'in yanında kalması, çobanlık yapması, Rahip Bahira olayının arka planı, Hristiyanların Rahip Bahira olayıyla ilgili Hz. Peygambere karşı eleştirilerine verilen cevaplar, Hz. Peygamberin ahlakından bahseden vesikaların ve o dönemden şiirlerin ortaya koyulması, Ficar Savaşları, Hilfü'l-Fudûl, Hz. Hatice ile evliliği, Kâbe Hakemliği, Peygamberlik vazifesinin başlaması, Hz. Peygambere yönelik iftiralar, iftiralara verilen cevaplar, Arap, Fars ve Türk Edebiyatından Hz. Peygamberle ilgili yazılar ve şiirler, ilk vahyin nüzülü, açık davet, Hz. Peygambere yapılan eziyetler, ayın yarılması olayına bakış, Habeşistan'a hicret, boykot, Hüzün Yılı, Taif yolculuğu, Akabe Biatları, Miraç mucizesi, Medine'ye hicret konuları detaylarıyla işlenmiş, bu konulardaki eserler ortaya koyularak tetkik edilmiş ve muarızların iftira ve karalamalarına cevaplar verilmiştir (Zapsu, 1976, ss. 400-733). Üçüncü ciltte, Hz. Peygamber'in Medine dönemi ele alınmıştır. Olaylar hicri birinci yıldan başlayarak hicri on birinci yıla dek detaylarıyla ortaya koyulmuştur (Zapsu, 1976, ss. 757-887). Bu ciltte dikkatimizi çeken nokta ilk iki cilde göre sadece olaylar anlatılmış, ilk iki ciltteki yöntem yani muarızların eleştirileri, yalanları ve iftiralarına değinilmeden geçilmiştir. Bu durumun, Zapsu'nun üçüncü cildi tamamlayamadan vefat etmesi ve oğlu Mustafa Pertev Zapsu tarafından müellifin hazırladığı notların bir araya getirilmesiyle eserin tamamlanmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz (Zapsu, 1976, s. 6).

3. İslam'a Yönelik İftiralar ve Propagandalar

Peygamberler nübüvvet görevine başladıklarında, toplumun yanlış inançlarıyla mücadelede ederek doğru inanç sistemini ortaya koymaya çalışmışlardır. Asırlar boyu adet

haline getirdikleri inançlarından vazgeçmeyen topluluklar peygamberlere düşmanlık etmişler ve yanlış inançlarından vazgeçmeyi reddetmişlerdir; bu durum Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Yahyâ, Hz. Zekeriyâ, Hz. İsa gibi peygamberlerin yaşadıkları dönemde de açıkça görülmektedir (*Kur'ân Yolu, el-Ahzâb 33/69.*, t.y.; *Kur'ân Yolu, en-Nisâ 4/155-162.*, t.y.). Kavimlerin bu yanlış tutumları karşısında peygamberler ve onlara inananlar zulme uğrayarak, ağır bedeller ödemişlerdir. Bu peygamberlere karşı yapılan ağır eziyetler Hz. Muhammed'e de kavmi tarafından yapılmıştır (İshak, 2012, s. 299). Ancak inançları uğruna ölmeyi göze alan topluluklara yönelik yapılan zulümler işe yaramamış aksine inananların verdikleri mücadeleler inanmayanların daha çok dikkatini çekmiş, vahye kulak vermelerini sağlamış ve müminlerin sayısı artırmıştır (Demircan, 2015b, s. 50). Yirmi üç yıl devam eden risaleti boyunca Hz. Peygamber görevini layıkıyla yerine getirmiş, risaletinden önceki hayatında toplumda övgüyle bahsedilen üstün ahlakının neticesi olarak kendisine atılan iftiraların hiçbirisi tutmamıştır. Nübüvvetini her türlü zorluğa rağmen yerine getirerek kıyamete kadar devam edecek olan İslam'ın temellerini küçük bir bölgede atarak, bu dinin dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Hz. Peygambere tebliğin ilk dönemlerinde müşrikler tarafından birçok iftira atılmış, kendisine; kâhin, sihirbaz, şair gibi ithamlarda bulunularak aşağılanmış fakat bunlar iftiradan öteye gitmemiştir. Bu iftiralar İslam'a karşı ne ilk ne de son olmuştur, kıyamete kadar da devam edecektir (Zapsu, 1976, s. 454). Zapsu 'ya göre; tarihi olayların tam manasıyla anlaşılması ancak olaylara her açıdan bakmakla mümkündür. Bu sebeple Hz. Peygambere yönelik iftiralara ve yalanlara dair her türlü bilgi ve belgenin açığa çıkarılması elzemdir. Zapsu, on dört asır öncesinde gerçekleşmiş vakıaların ancak o günkü tarihi vesikaların ortaya koyulması suretiyle, iftiraların ve yalanların ispat edilebileceğini söyleyerek her türlü itirazın ancak bu yöntemle ortadan kaldırılabileceğini belirtmiştir. On dört asır önce Cahiliye Dönemi Arap Yarımadasında modern ilimlerle ilgili herhangi bir faaliyet yapılmamış ancak o dönemin kendi şartları içerisinde insanlar edebiyatla iştiğal etmişlerdir. Muallakât adı verilen Kâbe duvarına asılarak sergilenen kaside ve şiirler o dönemin en önemli tarihi vesikalarıdır (Tülücü, 2005, s. 309). Bu eserler incelenmeden, Hz. Peygamberi ve İslam itikadını karalamaya yönelik bugüne dek yapılmış olan propagandalar ortaya çıkarılamaz, bu sebeple tarihin ve zihinlerin aydınlığa kavuşması için muhaliflere karşı belgelerle konuşulmalı ve iftiralara kapılan insanlar bataklıktan çıkarılmalıdır (Zapsu, 1976, s. 456). Zapsu, İslam'a iftira ve İslam aleyhinde propaganda yapanları beş ana grupta toplamaktadır. Bunlar; Kureyşiler, Yahudiler, Sebeiler, Bâtiniler ve Haçlılardır (Zapsu, 1976, s. 460).

3.1.1. Hz. Peygamber Döneminde İslam'a Karşı İftira ve Yalan Metotları: Kureyşiler

Zapsu 'ya göre her peygamber iftiralara ve yalanlara maruz kalmıştır. Hz. Peygamberde risaletinde aynı durumla karşı karşıya kalmıştır. Fakat Hz. Peygamber'e iftira atanlar onun toplum içindeki ahlaki üstünlüğünden, faziletinden, dürüstlüğü ve güvenilirliğinden bahsetmiş, onun izzet ve şeref sahibi karakterli bir kimse olduğunu anlatmışlardır. Hz. Peygamberle ilgili herhangi bir olumsuz durumun olması halinde muhakkak bu toplumda dile getirilirdi. Nitekim müşriklerin Hz. Peygambere karşı attıkları iftiralar bu nedenle karşılık bulmamıştır (Zapsu, 1976, s. 457). Hz. Peygambere karşı ilk olarak münazara ve münakaşa yolunu tercih eden müşrikler ilahi vahyin karşısında aciz kalmışlar ve yöntemlerini değiştirmişlerdir. Akabinde iftira ve alay yolunu seçmişler bu işin başını da Hz. Peygamberin amcası Ebu Leheb çekmiştir. İftira ettikleri vasıfların Hz. Peygamber'de olduğuna kendileri dahi inanmamışlar, vahyi bir insandan aldığına dair karalamalarla müslüman olanları caydırmaya çalışmışlardır (Hişam, 2021, ss. 74-75). Ancak Kur'an bu iftiralara ve yalanlara bir cevaplar vererek onları şaşkınlığa uğratmıştır (*Kur'ân Yolu, el-Müddessir 74/11-25.*, t.y.).

Kabileciliğin önemli olduğu bu dönemde güçlü kabileye mensup kişiler güçsüz olanlara dilediği muamelede bulunuyorlardı. Güçsüz kabilelerden müslüman olanlara veya kabilesi olmayan kölelere ve kabilesinden müslüman olduğu için dışlanmış kişilere Mekke'nin ileri gelenleri işkence ve baskılar uygulamışlar hatta Hz. Peygambere dahi eziyet verici fiili müdahalelerde bulunmuşlardır. Bu durum karşısında mücadele edemeyen sahabilerden bazıları çözüm olarak Hz. Peygamberin yönlendirmesiyle Habeşistan'a hicret etmişlerdir (Hişam, 2021, s. 92). Habeşistan'a giden bu kafilenin ardından müşrikler Amr b. El- Âs'ı ve Abdullah b. Ebû Rebîa'yı yanlarında hediyelerle elçi olarak göndermiş, ancak Habeşistan Kralı Necaşî müslümanları himaye etme kararından vazgeçmemiştir (Hişam, 2021, s. 92). Müşriklerin müslümanları yıldırnamaları ve İslam'ın Mekke dışında da yayılması tehlikesi onları korkutmuş ve ambargo kararı alarak müslümanları üç yıl boyunca Ebû Tâlib mahallesinde aç ve susuz tecrit altında tutmuşlardır (Hişam, 2021, s. 100). Müslümanlar bunca eziyet ve propagandaya rağmen zorluklarla mücadele etmişler ve sabırlarının bir neticesi olarak inançlarını özgürce yaşayabilecekleri Medine'ye hicret fırsatı verilmiştir. Ancak İslam'a karşı yapılan karalama faaliyetleri son bulmamış, kişiler değişse dahi hak ile batılın mücadelesi devam etmiştir. Bu kez İslam'ın karşısında Yahudiler yer almıştır. Yahudiler müslümanların egemenliği altında yaşamayı kendilerine yedirememişler ve müşriklerle türlü iş birliklerine başvurmuşlardır. Nihayetinde bu stratejileri başarılı sonuçlar vermeyince müslümanların

içlerine sızarak onlardan gibi görünmüşler ve içeriden müslümanları parçalama ve birbirlerine düşürme faaliyetleri yürütmüşlerdir. Zapsu ‘ya göre kendileri bunu daha çok maddi çıkarlarını ve kişisel menfaatlerini korumak amacıyla yapmışlardır (Zapsu, 1976, s. 458). Kelime-i tevhidi ikrar eden kişi İslam beldeğinde emniyettedir düsturunu kullanmışlar, İslam’ı parçalamaya yönelik faaliyetlerini gizliden gizliye yürütmüşlerdir ancak bu hususta başarı elde edememişlerdir. Bu dönem içerisinde Hz. Peygamberin varlığı müslümanları bir arada tutmuş, sahabilerin ayrılıkçı görüşlerle birbirlerinden kopmalarını engellemişse de Hz. Peygamber’in vefatının ardından durum böyle olmamıştır (Zapsu, 1976, s. 458).

3.1.2. Hz. Peygamberin Vefatından Sonra İslam’a Karşı Yürütülen Propagandalar: Sebaiyye ve Bâtıniyye

Zapsu’nun eserinde ifade ettiği üzere Hz. Ebubekir’in hilafetinin başlangıcında her ne kadar baş kaldıranlar ve İslam’a mugayyir hareket edenler olduysa da çok uzun sürmeden bu durum bastırılmıştır (Zapsu, 1976, s. 458). Hz. Ömer döneminde de açıktan açığa bir faaliyet yürütülemediği. Ancak Hz. Osman döneminde, Hz. Osman’ın hilminden istifade ederek toplum içerisine nifak tohumları saçılmıştır (Zapsu, 1976, s. 458). Zapsu’ya göre Yemen Yahudilerinden Abdullah b. Sebe’nin başında olduğu bir topluluk ortaya çıkmıştır (Fığlalı, 1988, s. 133). Bu kişi kendisini Hz. Ali taraftarı olarak göstererek Yahudi teşkilatlarını harekete geçirmiştir. En ufak olayları dahi yalan ve iftiralarla büyütürken toplum içerisinde fitne hareketini başlatmıştır. “*Sebaiyye*” adında bir mezhebin oluşmasını sağlayarak münafık zümresini bir arada toplamıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali’nin şehadetine sebep olmuş kişiler bu zümrenin birer üyesidir (Zapsu, 1976, s. 459). Bu grubun faaliyetleri, İslam Tarihi içerisinde telafisi mümkün olmayan olayların yaşanmasına ve İslam dünyası içerisinde ilk hizipleşmelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Demircan, 2015a, ss. 67-68). İbn-i Sebe ile ilgili rivayetler Seyf b. Ömer kanalıyla bize ulaşmıştır. Fakat bu ravinin rivayetleri arasında çelişkiler bulunmakta olup, Abdullah b. Sebe ile Şia’ya ait olan fikirleri ilişkilendirmiş, siyasi olayların kaynağının Yahudiler olduğuna dair rivayetlerde bulunmuştur. Siyasi gerçeklere tam manasıyla yer vermeyen Seyf b. Ömer, aslında birden fazla karaktere ait olan faaliyetleri bir kişi üzerinden aktarmıştır (Fığlalı, 1988, s. 133). Kanaatimizce özellikle makâlât türü eserler incelendiğinde, İbn-i Sebe’nin Hz. Osman dönemiyle ilişkisinin olmadığı görülmüştür. Hz. Ali döneminde çıkan fitne hareketlerinde, müslümanlara yakışmayan bütün işlerin kendisinde toplandığı bir karakter ortaya koyulmuştur. Abdullah b. Sebe, klasik kaynaklarda bu dönem içerisindeki olumsuz faaliyetlerin üzerinde toplandığı bir kişi haline getirilmiştir (Korkmaz, 2007, s. 144). Zapsu, eserinde geleneksel ekolden gelen tarih kitaplarını kaynak olarak kullanmış ve

geleneksel İslam inancı içerisinde yetişmiş olması sebebiyle Abdullah b. Sebe'nin varlığını kabul ederek bu dönem içerisindeki yanlışları bu kişi üzerinden aktarmıştır (Zapsu, 1976, s. 458). Bir diğer vakıa ise İran'da Mecusiler, kaybettikleri toprakları ve dinlerini geri kazanmak arzusuyla İran'da refah içerisinde yaşayan müslümanları birbirlerine düşürerek yeni bir fitne hareketinin başlamasına sebep olmuşlardır. Bu hareket "*Bâtıniyye*" adıyla anılmış, müslümanların kafasını karıştırmak suretiyle, Mecusiliğin inanç esaslarını müslümanlara İslam'mış gibi kabul ettirmeye çalışmış bir topluluktur (Zapsu, 1976, s. 459). İslam'da olmayan görüşlerini Kur'an'a yükledikleri bätını manalarla ve Hz. Peygamber'e isnad ettikleri yalanlarla, eski Mecusi geleneklerine dönmeyi arzu etmişlerdir. Zapsu'ya göre, kılıçla başaramadıklarını, İslam inancını ve kültürünü yozlaştırarak elde etmeye çalışmışlardır. Mecusiler, İslam için en büyük tehlikelerden biri olmuşlar ve İslam'a karşı birçok iftirada bulunmuşlardır (Zapsu, 1976, s. 459).

3.1.3. İftira Kampanyaları: Yahudi ve Hristiyanların Çalışma Usulleri

Zapsu'ya göre, Yahudilerin İslam'a karşı düşmanlıklarının sebebi kendilerine vadedildiğini ileri sürdükleri toprakların müslümanların yönetimi altında olması ve müslümanların güçlü olmaları halinde bu topraklara kavuşamayacaklarına inanmalarıdır. Bu sebeple birçok bölücü hareket oluşturarak, İslam'ın ilk günlerinden bugüne değin takiyecilikle müslümanların aralarına sızarak yaşamışlardır. Yahudiler; müslümanları birbirine düşürerek, toplum içinde fitne çıkararak, kimi zaman müslüman gibi görünerek, İslam'a zarar vermeye çalışmışlardır. İnancı elinden alınmış toplumların daha kolay yönetileceğini düşünmeleri sebebiyle inancını yaşayan müslüman toplumlara karşı düşmanca tutumlarını içten içe sürdürmüşlerdir. Hatta kimi zaman devlet idarelerine dahi müdahil olarak toplumun inancını elinden alma gayesiyle hareket etmişlerdir. Düşmanımın düşmanı dostumdur sözü gereğince de bu hususta Hristiyan medeniyetlerle ortak hareket ettikleri dahi olmuştur. Zapsu'ya göre bu grupların ortak fikirleri şudur ki tek bir Kur'an kültürünün olduğu toplulukları ele geçirmek zor bir iştir, bu sebeple Kur'an kültürünün ortadan kaldırılması ilk yapılması gereken iştir (Zapsu, 1976, s. 461). Zapsu'ya göre, iftira ve yalanlarla İslam'a zarar veren bir diğer grup ise Hristiyanlardır. İslam'ı karşılarında bir tehlike olarak görmüşlerdir. Fakat İslam coğrafyasıyla komşuluk ilişkileri kurmaları ve müslümanların, Hristiyanlara karşı sergiledikleri olumlu tutumlar Hristiyanların İslamlaşmasını sağlamıştır (Zapsu, 1976, s. 459). Ayrıca kendilerine ait olduğunu düşündükleri Kudüs'ün, müslümanların elinde olması onların düşmanlıklarını perçinlemiştir. Hristiyanlığın merkezi olan Roma İmparatorluğu, İslam dünyasına karşı birçok kez haçlı birlikleriyle saldırmış ancak müslümanları savaş meydanlarında mağlup edememiştir.

Artık savaşla arzularını elde edemeyeceklerini anlayan Hristiyan alemi, bu durum karşısında yeni bir strateji geliştirmişlerdir; yalan ve iftira kampanyalarıyla İslam'ı tahrif ederek Mecusilerin stratejisine benzer bir uygulama ortaya koymuşlardır (Zapsu, 1976, s. 460). Hristiyan grupların birçoğu, müslümanları çağ dışı, barbar, katil, gibi vasıflarla gayri müslim toplumlara asılsız ve delilsiz söylemlerle kötümüşler, İslam'da olmayan usul ve esasları İslam gibi göstermişler ve Hz. Peygamber'e yalan isnat etmek suretiyle iftiralarda bulunarak tarih boyunca da bu yöntemlerle hareket etmişlerdir.

Zapsu'ya göre, Hristiyan misyonerleri bu anlatılanları gerçekleştirmek için faaliyetler yürütmüşler, İslam toplumlarında kendi inançlarını yaymak maksadıyla okullar ve muhtelif teşkilatlar kurarak toplum içinde kendi inançlarına hizmet eden bireyler yetiştirme gayretiyle hareket etmişlerdir (Zapsu, 1976, s. 461). Temel amaçları, ifade edildiği üzere İslam kültürünü ortadan kaldırmaktır. Bu amaç uğruna birçok eser neşretmişler ve eserlerini neredeyse tüm dillere tercüme ederek genellikle ücretsiz olarak dağıtmışlardır. Zapsu'ya göre, bu faaliyetlerine isteyerek bazen de istemeden hizmet eden müslüman kimliği altında yardımcı olan kişilerde mevcuttur. Nitekim müslüman bir çocuk gidip bir papazdan vaaz dinlemez ancak müslüman kimliği taşıyan bir şahıs Hristiyanlık propagandasını bir çocuğa kolaylıkla yapabilir. Zapsu bu hususta papazların ve Hristiyanların dinlerini yaymaları noktasında bir sorun görmemekle beraber eğer ki yapılan bu misyonerlik faaliyetleri Hz. Peygamber'e iftira atılarak yapılırsa bu durumda buna karşı gerekli cevapları vermek gerektiğine önemle vurgu yapmıştır (Zapsu, 1976, s. 463). Dönemin papazlarının, cemaatlerini İslam dini hakkında yalan söylemeleri hususunda teşvik ettiklerini hatta bir papazın:

“Durmadan yalan söyleyiniz! Söylediğiniz yalana yüzde doksan dokuzu inanmasa da birisi inansa kafidir. Bu yalana inanması yalanı yaymağa kifayet eder. Bu yalan günden güne yer bulur. Arzu ettiğiniz menfi propagandayı temin eder.”(Zapsu, 1976, s. 464)

ifadesiyle yapılan misyonerlik faaliyetlerinin yalan ve iftirayla İslam'ı karalama politikası üzerine kurulu olduğu görülmüştür (Zapsu, 1976, s. 464).

Zapsu'nun yaşadığı dönemde Fransız asıllı Hollandalı müsteşrik Dr. Reinhart Dozy tarafından, Fransızca olarak kaleme alınmış olan *“Essai sur l'histoire de l'Islamisme”* isimli eser Dr. Abdullah Cevdet tarafından *“Tarih-i İslamiyet”* adıyla 1908 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir (Dozy, 1908, s. 3). Geleneksel İslam algısına karşı afaki bilgiler barındıran bu eser dönemin alimleri ve müslüman halk tarafından ağır eleştiriler almıştır (Ersoy, 1911). İçeriğinde, Hristiyan müellif Dr. Dozy tarafından, aslı olmayan bilgiler ortaya koyulmuş; Hz. Peygamberin sara hastası olduğu ve vahiy dediği şeylerin kendisinin hayalleri ve rüyaları olarak, vahiy alma

sürecinde yaşadığı zorlukları ise sara nöbetleri olarak ifade etmiştir (Zapsu, 1976, s. 472). Prof. Dr. Ferid Kam, Dr. Dozy 'nin bu ithamlarına karşılık:

“Bir Hristiyan olması sebebiyle vahiy alma sürecinde Hz. Musa'nın yaşadığı aynı sıkıntıları da bu kisvede değerlendirebilecek mi?” (Zapsu, 1976, s. 474)

diye sormuş ve buradan Hz. Peygamber'e kasten hücum edildiğini ortaya koymuştur (Kam, 1328, ss. 411-413). Ayrıca Manastırlı İsmail Hakkı'da bu hususta bir kaç makale kaleme almış ve eseri küfür içerikli ifadeler barındırdığı için, müellifi ve mütercimi ağır bir şekilde tenkit etmiştir (Manastırlı İsmail Hakkı Bey, 1327, ss. 305-307). Dr. Dozy, bu teziyle İslamın temelini teşkil eden, siyer-i nebiyi adeta bir binanın temellerini yıkarcasına yıkmayı hedeflemiştir. Yapılan bu çalışmanın kasıtlı olarak İslam'a karşı bir propaganda ürünü olduğu aşikardır. Kanaatimizce, Dr. Dozy gibi Hristiyan bir oryantalistin çalışmasının -Müslüman Türk toplumuna okutmak için bilimsel açıdan hiçbir delili olmayan bilgilerle yazılmış olan bu eserin-tercümesinin yapılması ve mütercim tarafından önsözünde, müellife yapılan övgü ve müellifin gerçek bir müslüman olduğu, eserin okunmasının bir savaşta galip gelmek demek gibi okuyucuyu galeyana getiren, bugüne dek yazılan İslam Tarihi eserlerinin ise dönemin yöneticilerinin baskısı altında yalan yanlış bilgilerle yazıldığını ifade eden sözleri bu eserin bir propaganda ürünü olduğunu göstermektedir. Bu durum bize Hristiyanların iftira kampanyalarını yürütürlerken, müslümanları kullandıklarını açıkça göstermektedir (Dozy, 1908, s. 3). Zapsu, Büyük İslam Tarihi isimli eserinde İtalyan oryantalist Leone Caetani' nin 1905-1926 yılları arasında kaleme aldığı yirmi beş ciltlik “*Annali dell' Islam*” adlı eserinde aynı Dr. Dozy' nin eserindeki garazkârane tavırları ihtiva ettiğini ortaya koymuştur (Zapsu, 1976, s. 495). Leone Caetani 'nin İtalya'da papazlık eğitimi almasının ardından Doğu dillerini öğrenerek İslam araştırmaları yapmıştır. Kendisi soylu bir aileden gelmesi sebebiyle prenslik ve kontluk unvanları da taşımakta ve siyasi olarakta nüfuzlu bir konuma sahiptir (Şakiroğlu, 1992, s. 497). Bu eser, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 1924-1927 yılları arasında dilimize tercüme edilmiştir (Şakiroğlu, 1992, s. 544). Mütercim bir edebiyatçı olmasına rağmen ülkede daha çok siyasi faaliyetleri ve Osmanlı döneminde hükümet aleyhtarlığı ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca 1924 yılında eserin tercümesi için dönemin Millî Eğitim Bakanlığı teşvikte bulunmuş ve bu iş için büyük bir bütçe ayırmıştır. Tercümenin yapılmasının akabinde milletvekillerine ücretsiz dağıtılmış ve gençlerin okuması için okullarda teşvik edilmiştir.(Zapsu, 1976, s. 500) Zapsu mütercimin dini fikirlerinin de geleneksel İslam anlayışının dışında olduğunu kaleme aldığı birçok yazısından yola çıkarak belirtmiştir (Zapsu, 1976, s. 499).

Zapsu'ya göre, mütercim bu eseri tercüme ederken müellif hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Zira müellifin bir papaz olduğu okuyucular tarafından bilinseydi eser muhtemelen okuyucular nezdinde itibar görmeyecekti. Zapsu'ya göre, eserin mütercemi tarafsız bir tercüme ortaya koymamış, eserin müellifinin cephesinde yer almıştır (Zapsu, 1976, s. 494). Daha önce de belirttiğimiz gibi Hristiyan misyonerler bu tür eserleri müslümanların vasıtasıyla müslümanlara okutarak İslam'a ve Hz. Peygambere attıkları iftiraları benimsetmeyi arzu etmişlerdir.

Eserde Ebu Hureyre'nin yalancılıkta sınır tanımadığı, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın da yalancı olduğu ifadeleri açıkça zikredilmiştir. Başka bir bölümde hadislerin top yekûn ortadan kaldırılması, kaynak olarak kullanılmaması gerektiği ifade edilmiştir (Zapsu, 1976, s. 502). Zapsu, Hristiyanlıkta Matta ve Markos'un, Hz. İsa ile yakınlığı nasılsa İslam'da da Hz. Peygambere en yakın sahabilerden olan bu kişilere saldırılması asla kabul edilemez demiştir. Bir müslüman, Hristiyanlara karşı bu denli bir saldırıda bulunsa derhal cevabı Hristiyan batı alemi tarafından şiddetle verileceğini söylemiştir. Zapsu tarafından bu tarz iftiraların amacının, Hz. Peygamber'in hadislerini itibarsızlaştırarak, İslam bağının Müslümanlardan koparılma istendiği şeklinde belirtilmiştir. Zapsu'ya göre Müslümanlar dinlerinden uzaklaştırılmadıkça Hristiyan misyonerler amaçlarına ulaşamayacaklardır. Bu tarz araştırmaların ve çalışmaların yapılması kasıtlı olarak planlanmış ve daha büyük bir planın parçası olmuştur. Bu iftiranın basit bir husus olmadığı müellif ve mütercimce malumdur zira dini temelden sarsmak amacı taşıdığı Zapsu tarafından belirtilmektedir. Müellif iddialarını daha da ileri taşıyarak Hz. Peygamber'in vahiy almadığını iddia etmiştir, bu iftiraları barındıran bir eserin müslüman yurdunda tercüme edilmesi ve gençlere okutulması Zapsu'nun iddialarını destekler niteliktedir (Şakiroğlu, 1992, s. 545). Eserde daha birçok iftira ve yalanlar bulunmaktadır. Zapsu birçok iddiaya uzun uzun delilleriyle birlikte cevaplar vermiş ancak biz bu kadarıyla yetinmeyi uygun gördük (Zapsu, 1976, ss. 504-538). Ancak şu hususta göz önünde bulundurulmalıdır ki; müsteşrikler eserlerinde kaynak olarak, İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinde ortaya koyulmuş rivayetleri kullanmışlardır. Hz. Peygamber'e insanüstü vasıfların abartılarak yüklenmesi neticesinde -adeta peygamber yarışırma arzusuyla- ortaya koyulmuş sened ve metin tenkidi yapılmayan rivayetler bazı klasik kaynaklarda yer almıştır (Akpınar, 2023, ss. 73-74). Bu rivayetlerin abartılması veya kasıtlı olarak çarpıtılması gibi sebepler art niyetli müsteşriklerin işini kolaylaştırmıştır. Zapsu bu hususu göz önünde bulundurmamış ve bu durumu eleştirmemiştir.

Sonuç

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren İslam toplumu ve peygamberler birçok iftira ve aleyhte propagandaya maruz kalmıştır. Müminlerin bu iftiralar karşısındaki zorlu mücadeleleri İslami değerleri kabul etmeyen kişi ve topluluklara karşı tarih boyunca süre gelmiştir. Abdurrahim Zapsu “*Büyük İslam Tarihi*” isimli eserinde bu iftiraların ve aleyhteki propagandaların tarihsel sürecini, bu iftiraların asılsız olduğunu ortaya koymaya gayret etmiştir. Kendi ifadesiyle eseri, bu konuda yapılmış önemli bir kaynak olma niteliğindedir. Zapsu eserinde İslam'a karşı iftira atan grupları beş kısma ayırarak incelemiştir bunlar; Kureyşiler, Sebeiler, Bâtıniler, Yahudiler ve Haçlılardır. Müslümanlar, İslamın farklı dönemlerinde farklı muhalif gruplarla karşılaşmış ve bu gruplar kin ve nefretlerini kendilerince belirledikleri farklı yöntemlerle göstermişlerdir. Zapsu bu grupların stratejilerini derinlemesine inceleyerek bir durum tespiti yapmıştır. Yahudi ve Hristiyan grupların; İslam'a karşı attıkları iftira kampanyaları; oryantalistlerin Müslümanlar üzerinde etkili olabilmek için kullandıkları yöntemler, tercüme eserlerle müslümanların akidesini bozmaya yönelik faaliyetler ve bunu yaparken müslümanları maşa olarak kullanmaları, müslüman gençleri inançlarından uzaklaştırarak İslam kültürünü ortadan kaldırma arzuları, bu gençleri kendi okullarında kendi arzu ettikleri şekilde yetiştirme gayeleri, İslam'a karşı kasıtlı bir çabanın örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kampanyalar; dini, sosyal ve kültürel anlamda Müslüman toplumları parçalamayı amaçlamaktadır. Zapsu, bu tarz faaliyetler karşısında müslümanların bilinçli ve uyanık olmalarını, İslam akidesine sıkı sıkıya bağlı olmalarını inançlarına karşı yapılan iftira ve yalanları fark etmeleri gerektiği üzerinde durmuştur. Abdurrahim Zapsu'nun bu eseri, İslam'a karşı oluşturulmuş iftira ve propaganda ağının hem tarihsel arka planını hem de bu kampanyaların bugün bile etkisini sürdüren amaçlarını anlamak için kıymetli bir referans noktasıdır. Bu çalışma, hem İslam'ın itikadi ve ahlaki değerlerine, hem de Müslüman toplumun tarihine ışık tutarak, İslam'ın özünden koparılmasına yönelik çabalara karşı uyanık olunması gerektiğini hatırlatmaktadır. Çalışmamızın bizim için önem arz eden noktası, Zapsu'nun şahsi ve siyasi hayatından ziyade, *Büyük İslam Tarihi* isimli eserinde izlediği yöntem ve metodların incelenmesi ve değerlendirilmesidir.

Kaynaklar

Akpınar, S. (2023). Modern ve Gelenekçi Bazı Yazarların Hissî Mucizelere Yaklaşımı. *BİDER: Bitlis İslamiyat Dergisi*, 5(1), 54-77.

Albayrak, S. (t.y.). *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* (C. 5).

Anter, M. (2011). *Hatıralarım* (4. bs). Aram Yayınları.

Demircan, A. (2015a). *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* (2. bs). Beyan Yayınları.

Demircan, A. (2015b). *Nebevî Direniş Hicret* (2. bs). Beyan Yayınları.

Demircan, A. (2015c). *Tarihin Akışını Değiştiren Son Peygamber*. Beyan Yayınları.

Dozy, Dr. R. (1908). *Târih-i İslâmiyet* (Dr. A. Cevdet, Çev.; A/3000-1; Matbaa-i İctihâd, C. 1). Kütübhâne-i Matbaa-i İctihâd; Türk Tarih Kurumu. https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=485296&materialType=NE&query=%C4%B0slam__Tarih.

Ersoy, M. A. (1911, Kasım 30). *Ebüzziya Tevfik Efendi 'ye* (1959 SB 45). Sebilürreşad; Milli Kütüphane.

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/articlecatalog/details/10715>

Fığlalı, E. R. (1988). Abdullah b. Sebe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 133-134). TDV Yayınları.

Hişam, S. İ. (2021). *H. Peygamber 'in Hayatı Muhtasar Sîretü İbn Hişam* (M. Yazıcı, Çev.; 2. bs). Ketebe Yayınevi.

İshak, M. İ. (2012). *Siyer-i İbn-i İshak Hz. Muhammed'in Hayatı* (M. Hamidullah, Ed.; 2. bs). Düşün Yayıncılık.

Kam, F. (1328, Safer). Sebilürreşad. *Sebilürreşad*, 3(78), 430.

Koçyiğit, T. (1988). Abdullah b. Übey b. Selül. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 139-140). TDV Yayınları.

Korkmaz, S. (2007). İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması. *Dini Araştırmalar*, 10(29),

Kur'ân Yolu, el-Ahzâb 33/69. (t.y.). 26 Ekim 2024, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ahz%C3%A2b-suresi/3602/69-ayet-tefsiri>

Kur'ân Yolu, el-Müddessir 74/11-25. (t.y.). 26 Ekim 2024, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%BCddessir-suresi/5506/11-17-ayet-tefsiri>

Kur'ân Yolu, en-Nisâ 4/155-162. (t.y.). 26 Ekim 2024, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/648/155-161-ayet-tefsiri>

Kur'ân Yolu, er-Ra'd 13/32. (t.y.). 18 Ekim 2024,

<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/rad-suresi-13/ayet-29/kuran-yolu-meali-5>

Manastırlı İsmail Hakkı Bey. (1327, Şubat 18). *Tarih-i İslâmiyet* (1959 SB 45). Sebilürreşad; Milli Kütüphane.

- Qureshi, M. N. (1994). Dünya İslâm Kongresi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 25-26). TDV Yayınları.
- Sebilürreşad. (1958a, Şubat). *Sebilürreşad*, 11(202), 192.
- Sebilürreşad. (1958b, Şubat). *Sebilürreşad*, 11(263), 208.
- Sebilürreşad. (1958c, Mart). *Sebilürreşad*, 11(265), 240.
- Şakiroğlu, M. H. (1992). Caetani, Leone. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 544-545). TDV Yayınları.
- Tülücü, S. (2005). Muallakât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 310-312). TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (2013). Zapsu, Abdürrahim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 127-128). TDV Yayınları.
- Zanyar, N. (2023). *Abdurrâhim Rahmi Zapsu Çok Yönlü Bir Tanıklığın Öyküsü*. Doğan Kitap.
- Zapsu, A. (1947a, Nisan 18). *Büyük Doğu Dergisi*. 2(59), 16.
- Zapsu, A. (1947b, Kasım 28). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 1(22), 4.
- Zapsu, A. (1948a). *Enbiya Tarihi* (1. bs). Seyhan Matbaası.
- Zapsu, A. (1948b, Ocak 1). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 1(27), 16.
- Zapsu, A. (1948c, Ekim 15). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 2(46), 16.
- Zapsu, A. (1949, Kasım 4). *Büyük Doğu Dergisi*. 5(4), 16.
- Zapsu, A. (1951a, Ocak 12). *Büyük Doğu Dergisi*. 5(43), 16.
- Zapsu, A. (1951b, Mart). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(96), 16.
- Zapsu, A. (1951c, Nisan). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(97), 16.
- Zapsu, A. (1951d, Mayıs). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(98), 16.
- Zapsu, A. (1951e, Haziran). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(99), 16.
- Zapsu, A. (1951f, Temmuz). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(100), 16.
- Zapsu, A. (1951g, Ağustos). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(101), 16.
- Zapsu, A. (1951h, Eylül). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 5(102), 16.
- Zapsu, A. (1952, Mart 15). Ehli Sünnet Dergisi. *Ehli Sünnet*, 6(109), 16.

Zapsu, A. (1976). *Büyük İslam Tarihi*. Sebil Yayinevi.

Zapsu, A. (1987). *Cenaze ve Temizlik Ahkâmı*. Ehl-i Sünnet Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş tarihi |Received:22.11.2024

Kabul tarihi |Accepted:30.12.2024

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Beral Alacı

<https://orcid.org/0000-0002-9339-0903>

Associate Professor, İzmir Democracy University, Faculty Of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye, beralalaci@idu.edu.tr

Atf Künyesi / Citation Info

Alacı, B. (2025). Türk Basınında Karikatürlerle İspanya İç Savaşı'nın İlk Yılı . *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 102-121.

Türk Basınında Karikatürlerle İspanya İç Savaşı'nın İlk Yılı

Öz

20. yüzyılın başından beri süregelen siyasi karmaşa, 1936 yılına gelindiğinde İspanya'yı kendi içinde iki cepheye ayırıp kanlı bir savaşa sürüklüyordu. 1936-1939 yılları arasında İspanya'da yaşanan ve II. Dünya Savaşı'nın öncesinde Avrupa'da savaşın soğuk yüzünü gösteren iç savaş tüm dünyada büyük yankı uyandırdı. Üç yıl boyunca İspanya'yı kan gölüne çeviren olaylar şüphesiz Türkiye'den de büyük merak ve ilgi ile takip edildi. Dönemin basın organlarında geniş yer bulan İspanya İç Savaşı'na ilişkin Türkiye'de akademik anlamda pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen konu basında yer alan karikatürler üzerinden değerlendirilmemiştir. Konuya dair çok fazla karikatürün olması makalenin savaşın ilk yılı ile sınırlandırılmasına sebep olmuştur. Bu çalışma ile Türk basınında yer alan karikatürlerde İspanya İç Savaşı'nın nasıl başladığı, mizah basınında savaşın ilk yılında yaşananlara nasıl yer verildiği aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılarak dönemin mizah dergileri ve gazetelerinde yayımlanan karikatürleri incelemiştir. Karikatürlerde yer alan görsel ve metinsel unsurlar, İspanya İç Savaşı'nın Türk kamuoyundaki algısını ve dönemin siyasi ortamına yönelik yansımalarını değerlendirmek amacıyla yorumlanmıştır. İnceleme sırasında karikatürlerde kullanılan semboller, mizah unsurları ve savaşın taraflarına yönelik eleştiriler sistematik olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, İspanya İç Savaşı, Karikatür, Basın

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

The First Year of the Spanish Civil War with Cartoons in the Turkish Press

Abstract

By 1936, the political turmoil that had been going on since the beginning of the 20th century was dividing Spain into two fronts and dragging it into a bloody war. The civil war in Spain between 1936 and 1939, which showed the cold face of war in Europe before World War II, had great repercussions all over the world. The events that turned Spain into a bloodbath for three years were undoubtedly followed with great curiosity and interest in Turkey. Although many academic studies have been conducted in Turkey on the Spanish Civil War, which was widely covered in the press organs of the period, the subject has not been evaluated through the cartoons in the press. The fact that there were too many cartoons on the subject caused the article to be limited to the first year of the war. In this study, it was tried to elucidate how the Spanish Civil War started in the cartoons in the Turkish press and how the humour press covered the events of the first year of the war. In the study, the cartoons published in humour magazines and newspapers of the period were examined by using the content analysis method. The visual and textual elements in the cartoons were interpreted in order to evaluate the perception of the Spanish Civil War in Turkish public opinion and its reflections on the political environment of the period. During the analysis, the symbols, humour elements and criticisms against the parties of the war were systematically analysed.

Keywords: Spain, Spanish Civil War, Cartoon, Press

Giriş

1900'lerin başında eski imparatorluğu¹ kesin çöküşü ile yüzleşen, elde kalan son sömürgelerini kaybetmenin verdiği sorunları aşmak için uğraşan İspanya, bir yandan da hızla büyüyen anarşizm² ile mücadele ediyordu.

Siyasi olarak “Restorasyon”un benimsendiği İspanya’da, buna göre 1902 yılında tahta çıkan XIII. Alfonso’nun krallığının altında biri liberal diğeri muhafazakâr iki parti sırasıyla iktidarı elinde bulunduruyordu (Alacı, 2024, s. 662). Bu süreçte Kral XIII. Alfonso, aşağıdan gelecek bir devrimi önlemek için, “toplumsal temelin genişlemesini sağlayacak bir reform yoluyla siyasal sistemin yukarıdan ıslah edilmesi” faaliyetine girişti (Casanova, 2015, s. 11).

---

¹ İspanya İmparatorluğu’na ilişkin ayrıntılı bilgi için (bkz. Kamen, 2003; Elliott, 2002; Bertrand, 1940; Phillips & Phillips, 2016).

² 20. Yüzyılın başında İspanya’da anarşizm ülke çapında büyük olaylar çıkartacak kadar güçlü hale gelmişti. 1900-1905 arasında İspanyol Bölgesi İşçileri Dernekleri kurulurken, anarşizmin yanı sıra geleneksel işçi birliği hareketleri, sendikalizm ile özdeşleşmiş gruplar da ortaya çıktı. Yanı sıra 1907’de Barcelona’da Solidaridad Obrera (İşçi Dayanışması) adlı anarko-sendikalist bir hareket de oluştu. Tüm bu hareketler 1910 yılında Confederacion Nacional del Trabajo (CNT; Ulusal Emek Konfederasyonu) çatısı altında birleşti. 1911’de ilk konferansını yapan CNT hükümet tarafından 1918’e kadar yasadışı olarak kabul edilecek, anarko-sendikalistler, sosyalist işçi hareketlerinden daha büyük bir tehdit olarak görülecekti (Phillips, 2016). İspanya’daki anarşist devrim ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca (bkz. Paz, 2011).

Ancak reform başarılı olamadı. Başarılı olamadığı gibi 19. yüzyıldan miras kalan klerikalizm³ ve militarizm gibi sorunların yanında yeni ortaya çıkan Katalan milliyetçiliği, radikal cumhuriyetçilik, örgütlü işçi hareketlerinin büyümesi, Fas'ta yaşanan savaş gibi sorunlarla da mücadele etmek durumunda kaldı (Casanova, 2015, s. 11). Reform hareketi içerisinde muhafazakâr kanadın temsilcisi Maura tarafından kurulan hükümet, Temmuz 1909'da çıkan işçi ayaklanması ve beraberinde yaşanan “*La Semana Tragica*” yani Trajik Hafta olarak adlandırılan hafta sırasında sert kararlar aldı (Payne, 1970, s. 33). Kararları uluslararası arenada tepki ile karşılandı. Bu tepkiler hem Maura Hükümeti'nin hem de Maura'nın ısrarla yürüttüğü reform hareketinin sonu oldu (Phillips & Phillips, 2016, s. 245). Kral XIII. Alfonso Liberal Parti'nin lideri José Canalejas'ı Bakanlar Kurulu'nun yeni başkanı olarak seçti. Canalejas ılımlı-uzlaşmacı bir tavır sergileyerek gerilimi azaltmaya çalışıyordu. Bu noktada kilise ile bazı görüşmelerde bulundu, Fransa ile Fas konusunda bir anlaşma imzaladı, ancak işçi sınıfındaki huzursuzluğu gidermek adına hiçbir şey yapmadığı gibi onlara karşı sert bir tutum sergiliyordu. 1911'de işçiler greve gitmiş, donanmada isyan çıkmış hükümetin ilk günlerde planladığı ılımlı havaya ulaşılması imkânsız hale gelmişti. Nitekim 1912 yılında bir anarşist Madrid'in merkezinde yer alan ünlü meydan Puerta del Sol'de Canalejas'ı vurarak öldürdü (Phillips & Phillips, 2016, s. 245; Alacı, 2024, s. 663). Tüm ülkeyi sarsan bu suikastın ardından İspanya; reform programını iyiden iyiye aksatmış, liberal ve muhafazakâr kanatların hükümetin içinde ya da dışındayken yaşadıkları karşılıklı çekişmelerle uğraşan bir portre çiziyordu. Tabandaki çatlaklar gittikçe büyürken, I. Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başaran İspanya'da nispeten bir ekonomik ferahlama oluyor, dış borçların bir kısmı ödeniyordu. Ancak toplumda büyük bir kesim bu geçici bahar havasını şiddetle eleştirmekten, hükümeti suçlamaktan geri kalmıyordu. “*Tutucu cumhuriyetçiler, işçi liderleri, anarşistler, dini liderler ve bazı subaylar gibi, İspanya'nın aydın kesimi de hükümetin yaptıkları ile bütün olarak ülkenin ihtiyaçları arasında derin bir uçurum*” olduğu kanaatindeydi (Phillips & Phillips, 2016, s. 245). Özetle, İspanya'da gerginlik içten içe artıyor, ancak dünyadaki büyük yangın arasında şimdilik bu gerginlik göze batmıyordu. I. Dünya Savaşı başladığında İspanya, tarafsız kalmayı uygun gördü. Böylece savaşın yıkıcı etkilerinden kendisini korumayı başardı. Ancak içte yaşanan problemler İspanya'yı kendi içinde bir savaşa doğru hızla sürüklüyordu (Alacı, 2024, s. 664). 1923 tarihine gelindiğinde General Miguel Primo de Rivera tarafından bir askeri darbe gerçekleştirildi (Phillips & Phillips, 2016, s. 245) Böylece İspanya'da askeri diktatörlük dönemi başlamış

---

³ Klerikalizm; Ülkenin politik ve kültürel yaşamında, kilise ve ruhban sınıfının egemenliğini ve etkisi güçlendirmeye yönelik gerici akım (Aşukin, Butirskiy, Veber, Davidov, İlina, Kirillova, Lehin, Lukovtseva, Struve & Yunin, 1979).

oluyordu. Yaşanan grevler, sokak savaşları, siyasi çekişmeler, Fas'taki karmaşa gibi problemlerden bunalmış olan İspanyol halkı General Primo'nun askeri yönetimini çıkış noktası olarak kabul edip, büyük destek verdi. Mussolini'nin İtalya'daki yönetimini bilinçli bir şekilde takip eden (Payne, 2007, s. 101; Palomares, 1989, s. 262-255) Primo; öncelikle liberallerin ve muhafazakârların siyaset yapmasını yasakladı, partilerini kapattı, yerine 1924 yılında Union Patriótica (Yurtsever Birlik) adlı tek bir parti kurdu. Fas'ta sağlanan başarı, kamusal alanda yapılan yatırımlar, işçi sorunlarını ele alırken izlediği radikal siyasi istekleri ayrı tutup makul olanları değerlendirmek için içine hükümet temsilcilerini de yerleştirdiği yeni kurumlar oluşturma politikası, General Primo'nun rejiminin başarılı görünmesini sağlayan önemli etmenlerdi (Phillips & Phillips, 2016, s. 254-255). Ancak askeri yönetimin göz ardı ettiği ya da susturduğu pek çok kesim sessizlik içinde de olsa örgütlenmeye devam etti. Yönetime ilk günden beri ters olan sosyalist ve cumhuriyetçilerin yanı sıra önceleri askeri rejim ile iş birliği halinde olan ancak daha sonra uğradıkları hayal kırıklıkları ile muhalif kanada geçen monarşi yanlılarının, Katalan milliyetçilerinin sayısı da az değildi. Biriken memnuniyetsizlik ve muhalefet 1930 yılına gelindiğinde öğrenci olayları olarak patlak veriyor, neticesinde kralın ve ordu komutanlarının desteğini yitiren General Primo'nun istifa etmesini sağlıyordu (Alacı, 2024, s. 664). General Primo'nun yönetiminin istifa etmesinin ardından Kral XIII. Alfonso önce General Damaso Berenguer'den ve sonra da -Şubat 1931- Amiral Juan Bautista Aznar'dan 1876 Anayasası'na dayanan yeni bir hükümet kurmalarını istedi (Yıldız, 2014, s. 19). Hükümet kurmak için askerlerin görevlendirilmesi, kralın orduyu dolayısıyla askeri darbeyi destekler tavrını sürdürdüğü yönünde bir kanı uyandırdı. Ve bu kanı Kral ile ilgili yasal olmayan bir rejimi destekliyor düşüncesi ile birlikte, Kral XIII. Alfonso üzerinde cumhuriyet ilan etmesi yolunda baskı olarak kendini gösterdi. Halkın gözünde siyasi imajında önemli bir yara alan Kral, baskılar neticesinde, 12 Nisan 1931 tarihinde yerel seçimlerin yapılmasına karar verdi. Seçimler beklenen sükûneti yaratmada etkisiz kaldığı gibi, ortaya çıkan sonuçlar İspanya için karmaşayı daha da büyüten önemli hususlardan biri oldu. Seçim sonucunda sosyalist ve liberal cumhuriyetçilerin merkezi şehirlerde sağladığı başarı, Amiral Aznar'ın istifasına ve Kral XIII. Alfonso'nun ülkeden kaçmasına yol açtı. II. Cumhuriyet, 14 Nisan 1931'de ilan edildi ve aynı gün Kral tahtan çekilerek, ülkeyi terk etti (Gürün, 1997, s. 421). Varlığını iç savaşın en hararetli günlerine kadar sürdürecektir olan II. Cumhuriyet'in ilk hükümetini "geçici" sıfatı ile Devrimci Komite'nin Başkanı Niceto Alcalá Zamora kurdu ve II. Cumhuriyet'in Devlet Başkanı olarak göreve başladı (Bertrand, 1940, s. 235). II. Cumhuriyetin ilanı ile sakinleşen siyasi ortam seçimlerden yaklaşık bir ay sonra Madrid'de yaşanmaya başlanan olaylar neticesinde dağıldı

(İskit,1951, s. 1056). Olayların temel sebebi muhaliflerin geçici hükümetin ulusal bir onayla seçilmemiş olmasından dolayı II. Cumhuriyet'e karşı güvensizlik duymalarıydı. Belediye seçimleri sonucunda oluşan hükümetin yasal olmadığına dair tepkiler başkaldırı olaylarının yaşanmasına sebep oluyordu. Öte yandan hükümetin bu olaylara verdiği tepkinin geç ve yetersiz kabul edilmesi ise muhafazakâr-sağ kesimde huzursuzluğun yükselmesine yol açıyordu. Cumhuriyet'in kurulması aşamasında destek veren generaller de yaklaşık bir yıl içerisinde desteklerini çekiyor ve memnuniyetsizliklerini belirtiyordu (Conte, 2002, s. 193). Sağ cemahta yer alan, İspanyol Faşistlerden oluşan Falanjistler de yine bu dönemde hızla güçlendi. 1933'de yenilenen seçimlere gelene kadar sağ görüşlü hareketler güç birliği yapmaya başlamışlardı. (Alacı, 2024, s. 665). Öte yandan 1931 yılının yaz aylarında Ulusal Emek Konfederasyonu'nun işçileri greve çağırmasına güvenlik güçlerinin müdahale etmesi, Sevilla'da da işçilere karşı takınılan sert tavır II. Cumhuriyet yönetiminin sol kesimde de memnuniyetsizlik yaratması sonucunu doğurdu (Bertrand, 1940, s. 235). Ulusal Emek Konfederasyonu, II. Cumhuriyet yönetiminin monarşiden bir farkı olmadığını; bu baskıcı yönetimden kurtulmanın tek yolunun “devrim” olduğunu dile getiriyordu. 1935 yılına gelindiğinde tüm sol fraksiyonların birleşerek sosyalist ve komünistlerden oluşan bir “Frente Popular” yani Halk Cephesi koalisyonu oluşturduğu ve bu oluşumun VII. Komitern Kongresi tarafından da destek gördüğü görülmektedir (Phillips & Phillips, 2016, s. 264; Alacı, 2024, s. 665-666). II. Cumhuriyet'in ilan edildiği tarih olan 1931 yılından sonra beş yıl boyunca çalkalanan İspanya, 1936 yılına Şubat'ın 16'sında yapılan seçimlerle girecek ancak bu seçimlerin neticesi şimdiye kadarkilerden çok daha büyük bir karmaşaya yol açacaktı. Seçimlerde cumhuriyetçiler, sosyalistler ve komünistler tarafından oluşturulan Halk Cephesi iktidarı kazandı. Ancak iktidara gelir gelmez yaptıkları ilk faaliyetler kendi taraftarlarını hapishanelerden çıkarıp sağ kesimdekileri hapishanelere kapatmak olunca tepki çektiler. İç savaşın patlamasına dair esas olan ise 1936 yılının Temmuz ayında Maliye bakanının öldürülmesi oldu. Sağcıların Milliyetçiler, Solcuların ise Cumhuriyetçiler olarak adlandırıldığı savaşın başlangıcında Cumhuriyetçilerin ülkede ciddi bir egemenliği bulunuyordu. Milliyetçiler ise Galiçya ve Batı Endülüs başta olmak üzere Kuzey Fas topraklarında ve adalarda hakimiyet sağlamışlardı. Savaşın başında Kuzey Fas'ta bulunan Franco'nun anakaraya geçmesi ile savaş başlamış oldu. Kısa sürede Franco milliyetçilerin başı durumuna gelen Franco savaşın başrolü ve 20. Yüzyılın en önemli diktatörlerinden biri olarak tarihe geçiyordu (Alacı, 2024, s. 666). İspanya üç yıl sürecek kanlı bir savaşa sürüklenirken Türkiye tüm yaşananlara tarafsızlık politikası çerçevesinde yaklaşmakla birlikte yaşananları yakinen takip ediyordu. Olayların Türk basınına yansması da bu doğrultuda yoğun oldu. Savaşın ilk günlerinden

itibaren Türk basını olaylara geniş yer verdi. Mizah gazetelerinde de savaşa dair pek çok karikatür yayınlandı. Dönemin siyasi karikatürler üzerinden incelenmesi dönemin şartlarının hem dünya hem de Türk kamuoyunda nasıl bir yankı uyandırdığını anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır.

1.Türk Basımında Karikatürlerle İspanya İç Savaşı'nın İlk Yılı

İspanya'da yaşanan iç savaş Türkiye'de de büyük bir dikkat ile izlenir. Dönemin Madrid Elçisi Tevfik Kamil Koperler, henüz savaşın başlamadığı ancak iç karmaşanın gitgide yükseldiği dönemde ayrıntılı raporlarla Ankara Hükümeti'ni bilgilendirmektedir (Alacı, 2021, s. 452). Türkiye genel olarak izlediği “yurtta sulh cihanda sulh” politikası çerçevesinde savaşın gidişatı ile ilgili bilgileri edinmenin dışında olaya müdahil olmamıştır. Hatta savaşın başladığı ilk aylarda Fransa'nın teklifi üzerine İspanya'ya dışarıdan müdahale edilmemesini ve dışarıdan ya da dolaylı yolla savaş malzemesi gönderilmemesini kabul eder. 1 Eylül 1936 tarihli kararnamede “...İspanya'daki çok istisnai vaziyetin tahtı tesirinde olacak kabul ettiğimiz bu teklifin ati için bir kaide ve emsal teşkil etmemesi” kaydı ile Fransız Sefareti'nin teklifi kabul edildiği buna göre “İspanya'ya veya İspanya'ya tabi araziye ve Fas'taki İspanyol mıntikasına Türkiye'den doğrudan doğruya veya bilvasıta ihraç, tekrar ihraç ve transit suretleriyle Türkiye'den her türlü esliha, mühimmat, levazımı harbiye ve hazır veya sökülmüş hava gemileri ve her türlü hap sefineleri gönderilmesi” yasaklanmıştır (BCA: 030.18.01.02.68.73.02). Türkiye Avrupa'da gittikçe yükselen faşist akıma karşı da tavrını böylece ortaya koymuştur (Sertel, 2015, s. 280). Genel itibarı ile savaşa karşı bir tutum izleyen Türkiye'de basın da bu minvalde savaş haberlerini sütunlarına taşımıştır. Yaşanan olayların gün be gün aktarıldığı gazete haberlerinin yanı sıra siyasi karikatürlerde de savaşa yer verilmiştir. Çalışma çerçevesinde o dönemde yayın yapan dört mizah yayını kullanılmıştır. Akbaba, Karagöz, Karikatür ve Yeni Köroğlu. Akbaba, Yusuf Ziya Ortaç; Karagöz, Sedat Simavi; Yeni Köroğlu, Burhan Cahit Morkaya; Karikatür ise yine Sedat Simavi tarafından çıkarılıyordu (Kayış, 2020, s. 9-10). Tek parti döneminde yayın yapan mizah gazete/dergileri olarak iktidarın bakış açısını yansıtmaları noktasında da büyük önem taşıyan bu yayınlarda İspanya İç Savaşı da kendisine geniş yer buldu. Savaşın devam ettiği 1936-1939 yılları arasında bahsi geçen yayınlarda yer almış pek çok karikatür yer almaktadır. Sayının fazlalığı yapılacak olan değerlendirmenin makale boyutunu aşması nedeni ile 1936 yılı ile sınırlandırılmıştır. Karikatürlerin yorumlanmasında genel olarak göstergebilim ve söylem çözümlemesi yöntemi takip edilmiştir. İspanya İç Savaşı sırasında adı geçen mizah gazetelerinde yayınlanmış kırk iki

karikatür tespit edilmiş, üç yıllık bir sürece yayılan karikatürlerin 1936 yılına ait olan yirmisi bu makalede ele alınmıştır.

İspanya iç savaşına dair en erken karikatürlerin Ağustos ayı itibarıyla basılmaya başlandığını görülür. 1 Ağustos 1936 tarihinde Yeni Köroğlu’da yayınlanan karikatürde “*Dünya yüzünde kanla barut eksik olmuyor. Bir yerde sönen angın başka yerde patlıyor. Habeş işi sönerken İspanya’da Bolşevik ve Faşist muharebesi patladı. Binlerce kişi boğazlaşıyor, kırmızı Bolşevik taraftarlarıyla kara Faşist taraflısı ordular ortalığı kana boyadılar. Avrupa devletleri tetikte, bu ateş bir sıçrarsa bakalım ne olacak?*” yazısı ile kılıçlarından kan damlayan iki savaşçı resmedilmiştir. Karikatürde kırmızı asker kıyafetli Bolşevikler olarak adlandırılırken Faşistler “kara” olarak aktarılmıştır. Karikatür akıllardaki savaşın Avrupa’ya sıçrama ihtimalini dile getirmesi bakımından önemlidir (Yeni Köroğlu, 1 Ağustos 1936). (Karikatür.1.)⁴

Karikatür 1. Yeni Köroğlu, 1 Ağustos 1936.

Aynı sayfanın alt kısmında ise “İspanya’da Kan Gövdeyi Götürüyor” başlığı ile İspanya’daki son durum aktarılırken iki tarafından da dışarıdan yardım görüyor olduğu vurgusu yapılır (Yeni Köroğlu, 1 Ağustos 1936). Yeni Köroğlu gazetesi 5 Ağustos 1936 sayılı nüshasında da İspanya İç Savaşı’na yer verir (Yeni Köroğlu, 5 Ağustos 1936). (Karikatür.2.) “*Ne zamandır kan ve barut kokusu duymayan İspanya şimdiye kadar boğa döğüşürüp kan dökerdi. Fakat bugün komünist ve faşist diye ikiye ayrılan 22 milyon İspanyol birbirlerinin kanını döküyorlar. Hem bu sefer kızgın boğa güreşçiyi temizleyeceğe benziyor. Seyirciler arasında iki tarafı kışkırtanlar var gibi.*” alt yazısı ile yayınlanan karikatürde İspanyolların

⁴ Karikatürlerin altında ya da çevresinde yazılan metinlerde yazım düzeltmeleri yapılmamış, o gün yayınlandığı hali ile metin aktarılmıştır.

meşhur boğa güreşlerine ithafen kırmızı bir boğa kullanılmış, boğanın üzerine ise orak çekiç resmedilmiştir. Seyircilerin diğer devletleri temsil etmesi ve alt yazıda yer alan “*seyirciler arasında iki tarafı kışkırtanlar var gibi*” sözlerine yer verilmesi savaşın “iç savaş” olarak kabul edilmesine rağmen II. Dünya Savaşı’na doğru hızla ilerleyen dünya için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İspanya’da 22 milyon insanın boğaz boğaza bir savaşın ortasında ateş ve kan içerisinde bulunduğu vurgulandığı sayıda Faşistlere İtalyanların, Sosyalistlere de Fransızların yardım ettiği belirtilir. Fransızların kendi memleketlerinde ameleleri memnun edecek kanunlar çıkartarak isyan etmelerinin önüne geçtiğini ve böylece memleketi Bolşevik olmaktan kurtardıklarını belirten gazete, Fransız aynı taktiklerle İspanya’daki duruma müdahil olmaya çalıştığını belirtir. Faşistler konusunda da İtalya aynı şekilde konuya dahil olmaktadır. Üç İtalyan uçağının asilere yardım için İspanya’ya gelmesi ancak düşürülmesi İspanyol ordusunun içinde yer alan bazı birliklerin asilerle işbirliği halinde olduğunu gösterir bir delil olarak kabul edilmiştir. İşin gittikçe kızıştığını belirten gazete bir önceki İspanya İç Savaşı’na dair olan karikatürdeki alt yazı gibi aynı soru ile haberi bitirir: “*Bakalım neler olacak?*” (Yeni Köroğlu, 5 Ağustos 1936).

Karikatür 2. Yeni Köroğlu, 5 Ağustos 1936.

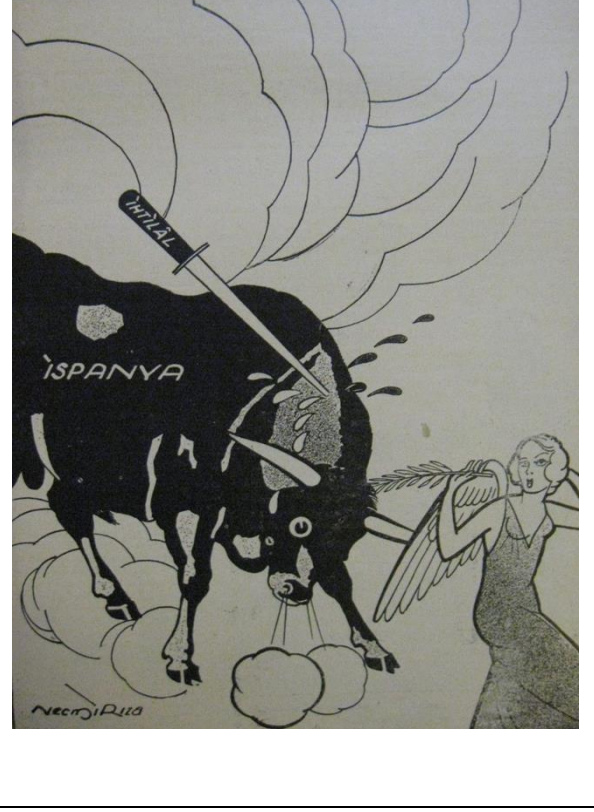
8 Ağustos 1936 tarihli mizah gazetelerinde İspanya İç Savaşı’na dair karikatürlerin yer aldığı görülmektedir. Akbaba ve Karikatür gazetelerinde boğa vurgusu yapılmakta ve yaşanan savaşın dünya barışı açısından önemli bir tehdit oluşturduğu belirtilmiştir. Akbaba’da Necmi Rıza tarafından çizilen karikatürde “İspanyol İhtilali dünya sulhu için tehlike oluyor!...” başlığı kullanılmış barışı simgeleyen “Sulh Kızı”na saldıran sırtında “İhtilal” kılıcı ile yaralanmış bir boğa yer almıştır (Akbaba, 8 Ağustos 1936). (Karikatür.4.) Aynı tarihli Karikatür dergisinde ise yine sırtında ihtilal yazan bir kılıç ile yaralanmış boğa İber Yarımadası haritası üzerinde

resmedilmiş ve “İspanya’da boğa döğüşleri” başlıklı karikatürün altına boğanın ağzından “Azizim beni kara yapmak için bu kılıcı sapladın amma kan aktıkça ben daha kızıl oluyorum” sözleri yazılmıştır (Karikatür, 8 Ağustos 1936). (Karikatür 3).

Karikatür 3. Karikatür, 8 Ağustos 1936.

Karikatür 4. Akbaba, 8 Ağustos 1936.

Aynı gün Yeni Köroğlu ise konuyu İtalya ve Fransa figürlerinin kavgası şeklinde vererek asıl düşmanların görünmeye başladığını belirtir. İspanya’daki savaşı tüm Avrupa’yı karıştırdığına yönelik vurgular yapan gazete “İspanya’daki İsyana Avrupa Devletlerini de Karıştırdı. İtalya’dan sonra Almanya da İspanyol isyanına karıştı, bir Alman gemisi İspanya’nın Söta limanına gitti ve zabıtlarını karaya çıkararak güya asi İspanyol kumandanına hal hatır sormağa gönderdi. Bu haber Fransızlarla beraber İngilizleri de küplere bindirdi. Sonra Moskova’da toplanan binlerce işçi de İspanya’da hükümet mevkiindeki sosyalist arkadaşlarına yardıma karar verdiler, iş kızıştıkça kızıştı, ateşin bütün Avrupa’yı tutuşturmasından korkuluyor.” sözlerini Hitlerin Olimpiyatlar sonrası Avrupa’nın karışacağına dair sözlerine ithafen “Alman Başvekili Hitler Olimpiyat spor oyunları bitince Avrupada silah oyunları başlayacak demişti, İspanya işi Fransayı, İtalyayı, Rusya ve Almanyayı birbirine çarpıştıracağına benziyor. Avrupa tehlikeli günler geçiriyor, bakalım ne olacak?” cümlesi ile bitirir. Yeni Köroğlu’nda 8 Ağustos 1936 tarihinde vurgulanan bir düğün husus ise Yunanistan’da yaşanan “komünist hareket”tir. Gazete bunu “Dünya Karışıyor” şeklinde

duyurur, “İspanyada faşist ve sosyalistler boğazlaşırken ve bunlara dışarıdan Almanya, İtalya, Fransa yardım ederken bir komünist hareketi de Yunanistanda keşfedildi, hükümet değişti, örfi idare ilan edildi, sansür kondu, Selanikte amele grev yaptı, Yunan meclisi dağıldı” (Yeni Köroğlu, 8 Ağustos 1936). Yeni Köroğlu diğer günlerde olduğu gibi bu karikatürün haber içeriğini de “bakalım ne olacak” şeklinde bitirir. Görülmektedir ki diğer mizah yayınlarında tek satır yazı ile verilen karikatürler Yeni Köroğlu gazetesinde “İspanya Kan İçinde”; “Spor İşleri Bitince Silah Patlayacak”; “Dünya Karışıyor!” minvalindeki alt başlıklar ve kısa pasajlarla aktarılır (Yeni Köroğlu, 8 Ağustos 1936).

15 Ağustos 1936 tarihli Ramiz Gökçe imzalı karikatürde ise dünya barışı yine yatakta yatan hasta bir kız olarak tasvir edilir. Yanı başında ayakta duran doktor ise “politika” olarak isimlendirilir. Karikatürde elinde zeytin dalı tutan genç kız “Doktor.. Yine ateşler içindeyim. Kriz geldi..” derken, doktor olarak tasvir edilen politika ise “Korkma kızım, buna İspanyol nezlesi derler, geçer...” şeklinde dünya barışını teselli etmektedir. Ramiz Gökçe’nin karikatürü nispeten daha ılımlı olmakla beraber yaşanan savaşın bir iç savaş olmaktan çok dünya barışını tehdit eder boyutta olduğunu belirtmektedir (Karikatür, 15 Ağustos 1936).

Türk mizah basınında, İspanya İç Savaşı’nın dışarıdan körüklendiğine dair gelişen kanı karikatürlerde de imgelendiği görülmüştür. Yanan bir ev tasviri ile anlatılan savaşın “Fransızın saçağına sarmadan” bastırılması gerekliliği vurgulanır, yoksa içi top, tüfek, barut ve fişek dolu Avrupa’nın halinin yaman olacağı belirtilir. İspanya’nın yaşadığı savaşın silahlanma yarışında birbirinden geri kalmayan Avrupa’ya da içine alması durumunda yaşanacaklara dair bir uyarı yapılmaktadır. Aslında görülmektedir ki 1939’da başlayan II. Dünya Savaşı’na giden süreçte İspanya İç Savaşı’nın önemli bir dönemeç olduğu henüz 1936 yılında Türk mizah basınında sıkça dile getirilen bir öngörü olmuştur.

Yeni Köroğlu, savaşın bir yandan körüklendiğini belirtirken, Madrid kapılarına dayanan İspanyol faşistlerden de söz etmiş,

“Avrupa Faşist ve Bolşevik Tarafı Diye İkiye Ayrıldı Ateşin Avrupayı Sarmasından Korkuluyor. İspanyada aylardan beri devam eden Bolşevik ve Faşist kavgası aldı, yürüdü.. Faşist İtalya ve Almanya’nın yardımıyla Faşistler ilerlediler ve Bolşevik ordulardan pek çok şehir ve kasaba zaptederek Madrit kapılarına dayandılar, iki koldan ilerleyen faşist orduları birbirleriyle birleştirdiler, Bolşeviklerin bir zırhlısı batırıldı, Madritte halk korku içindedir, her iki taraftan yeniden binlerce ölü ve yaralı var, bunu gören Madrit hükümeti, ecnebi bir devletin faşistlerle aralarını bulmasını istedi, şimdi Fransa, Rusya ve İngiltere de işe karışarak Madrite yardıma başladılar, bu gidişle Avrupa biri Bolşevik diğeri Faşist tarafı diye ikiye ayrılacak.

Ateşin bütün Avrupayı sarmasından korkuluyor. Bakalım ne olacak?” sözleri ile son durumu özetlemiştir (Yeni Köroğlu, 19 Ağustos 1936). (Karikatür 5).

Karikatür 5. Yeni Köroğlu, 19 Ağustos 1936.

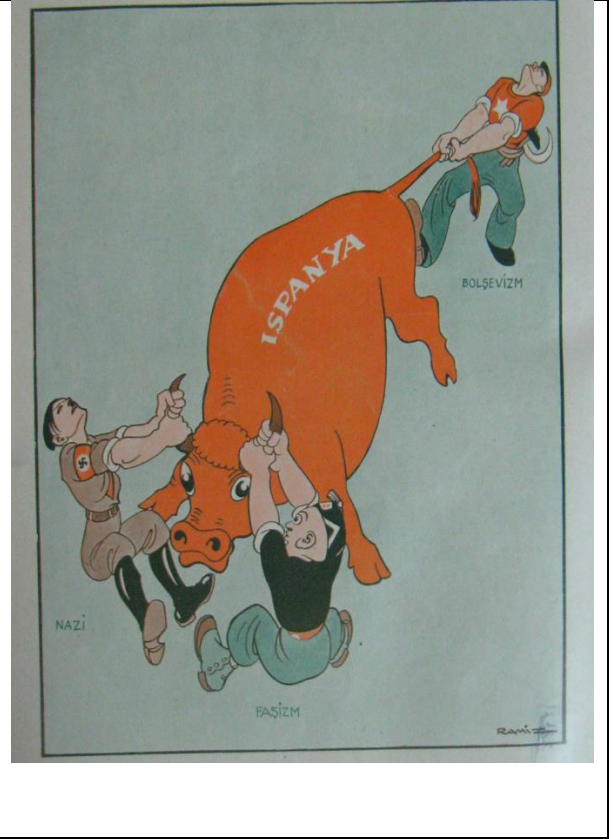
Karagöz dergisinde İspanya İç Savaşı'na dair yer alan ilk karikatür 22 Ağustos 1936 tarihlidir. Karagöz kendi yayın politikası gereği karikatürün altında Karagöz ve Hacivat'ı konuşturmuş ve diğer mizah yayınları gibi onlar da İspanya'yı boğa olarak imgelemiştir. Karikatürün başlığı “*İspanyol Boğası Azdı*” şeklindedir. “*Türkiye'nin en çok basan gazetesi*” ünvanını kullanan gazetenin kapağında yer alan karikatürde:

“Hacivat-Bak şu boğaya Karagöz...Azdıkça azmış. Ortalığı karma karışık ediyor!.. Karagöz-Ona İspanyol boğası demişler. Apışına sinek yapışmış. Şimdi hem kendisini hırpalıyor, hem de komşularına korkulu rüyalar gördürüyor!...” sözleri ile yaşanan ve gittikçe şiddetlenen çatışmalar tüm Avrupa için bir korku vesilesi olduğuna dikkat çekilir (Karagöz, 22 Ağustos 1936). (Karikatür.6.)

Karikatür.6. Karagöz, 22 Ağustos 1936.

Karikatür.7. Karikatür, 22 Ağustos 1936.

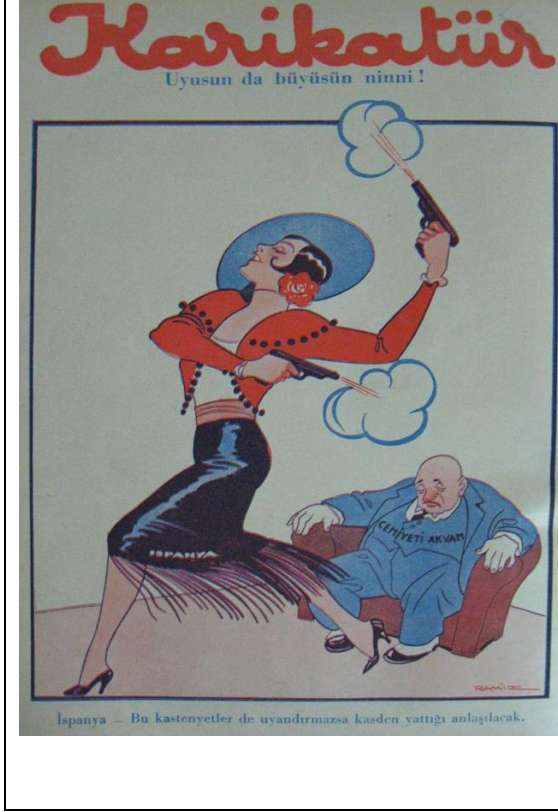

İspanya İç Savaşı'na dair çarpıcı bir karikatür de Karikatür gazetesinde 22 Ağustos 1936 tarihinde yayınlanan Ramiz Gökçe imzalı olandır. Avrupa'da Rejim mücadelesi başlıklı karikatürde İspanya kızıl bir boğa olarak tasvir edilmiş ve boğanın üç tarafından çekiştiren üç kişi ile Nazi, Faşizm ve Bolşevizm simgelenmiştir. Karikatürün altında yer alan "Ha gayret!.. Dananın kuyruğu kopuyor" sözleri ise savaşın gidişatını özetler niteliktedir (Karikatür, 22 Ağustos 1936). (Karikatür.7.) 29 Ağustos 1936 tarihinde hem Akbaba hem de Karikatür gazeteleri konuya ilişkin karikatürler yayınladılar. Akbaba'da Necmi Rıza "Dünya öküzün boynunda duruyor" sözleri ile yine İspanya'yı bir boğa olarak çizmiş ve dünyanın gidişatında İspanya'daki olayların önemine vurgu yapmıştır (Akbaba, 29 Ağustos 1936). (Karikatür.9.)

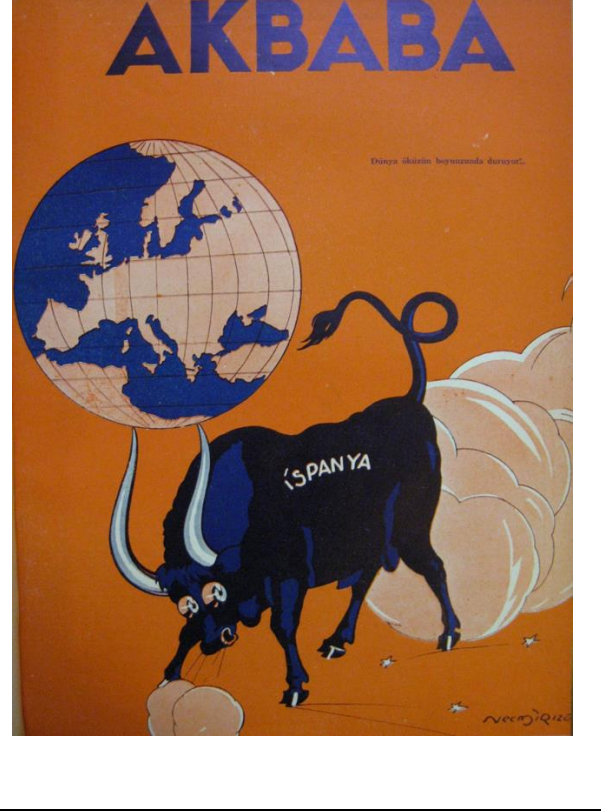
Karikatür gazetesi ise Ramiz Gökçe, bu kez bir İspanyol kadını resmedip elindeki silahları patlar şekilde çizer. Arkada ise koltukta uyuyan hantal bir adam vardır. Kadının ağzından şu söz yazılır: "Uyusun da büyüsün ninni! İspanya-Bu kastanyetler de uyandırmazsa kasden yattığı anlaşılacak." Gazete kadının elindeki silahlara ünlü İspanyol çalgısı "kastanyet" demektedir, arka koltukta uyuyan hantal adamın da üstüne Cemiyet-i Akvam yazarak Avrupa'nın bu duruma bilerek sessiz kaldığını vurgulamaktadır (Karikatür, 29 Ağustos 1936). (Karikatür.8.) Yaklaşık bir ay içerisinde karikatürlerin geneline bakıldığında yoğunluklu olarak

İspanya'nın boğa şeklinde imgelendiği, Avrupalı devletlerin ise İspanya'daki iç savaşın gittikçe şiddetlenmesinin en önemli sebepleri olarak düşünüldüğü kanısına varılabilir.

Karikatür 8. Karikatür, 29 Ağustos 1936.

Karikatür 9. Akbaba, 29 Ağustos 1936.

Yeni Köroğlu gazetesinde Eylül ayında da İspanya İç Savaşı'na dair önemli karikatürler yayınlanmaya devam eder. 9 Eylül 1936 tarihli nüshasında Yeni Köroğlu gazetesi "Bolşevik, Faşist diye ikiye ayrılan İspanya cayır cayır yanarken Avrupa devletleri ateşe karşı silahla karşı koymağa savaşıyorlar. Tıklım tıklım olan cephanelikler, tetikteki silahlar bu ateşi bastırarak yerde bütün dünyayı ateşe vermezse ne mutlu!" sözleri ile karikatürü yayınladı. Uzakta yanan ateşe karşı silahlarını doğrultmuş bekleyen Avrupalı devletlerin tasvir edildiği karikatürde iç savaşa bakış yine Avrupalı devletlerin kışkırtmaları perspektifindedir. Olayların bu kadar hararetlenmesinin temel sebebi olarak Avrupalı devletler gösterilmektedir. İtalya, Fransa, Rusya ve Almanya'nın bu savaşın en önemli kışkırtıcıları olduğu yönündeki kanı karikatürlerde kendisini açıkça göstermektedir. Karikatürün altında yer alan pasajda "Buram Buram Kan Tütüyor!" başlığının altında İspanya'daki durum şöyle anlatılır:

"İspanyada 100 Bin Kişi Öldü.. İspanyollar Komonist, Faşist Diye Birbirlerini Yiyorlar.

İkiye ayrılan otuz beş milyon İspanyol birbirlerini yiyorlar, bugüne kadar hükümet taraftarlarından 45 bin asilerden de 50 bin kişi öldü, yaralıları hastaneler almıyor, iki taraf kıyasıya vuruşuyorlar, bu iş söneceğe benzemiyor. Kan, Ateş ! İkiye ayrılan İspanya 'da iki taraf

merhamet etmeden birbirini boğazlıyor. İtalya asi tarafa tayyare ve cephane yardımı yapıyor. İtalyan zirhluları boyuna cephane taşıyorlar. Fransızlar da hükümet tarafına mitralyöz ve cephane vermeğe başladılar, iş böyle böyle Fransız-İtalyan kavgasına dökülürse Avrupada kıyamet kopacaktır. Bakalım ne olacak?” (Yeni Köroğlu, 9 Eylül 1936). (Karikatür.10).

Karikatür 10. Yeni Köroğlu, 9 Eylül 1936.

Aynı minvalde bir sonraki hafta Çarşamba günü yayınlanan 16 Eylül 1936 tarihli sayısında Yeni Köroğlu bu kez Azraili betimleyen bir karikatür paylaşarak dünyanın hızla sürüklendiği büyük bir savaşa dikkatleri çekmeye çalışır. “*Bolşevik ve Faşist diye ikiye ayrılanların döktükleri müthiş kanlar Azraili doyuramayacağı benziyor. Bu hazırlığa göre Avrupanın hazırlup yumurta gibi Azrailin ağzına düşmesi aklı başında olanları korkutuyor. Ne olacak bakalım?*” Bu sorunun peşi sıra 70 milyon askerin ateş içi emir beklediği, “*Rusya 40 Milyon, Alman 12 Milyon, Fransız 10 Milyon, İtalya 8 Milyon Asker*” çıkaracağı vurgusu yapılıır (Yeni Köroğlu, 16 Eylül 1936). Rusya’dan İspanya’ya kadar uzanan geniş bir hat boyunca “Faşist” / “Bolşevik” olarak ayrılan iki grubun kavgasına dönüşmesinin an meselesi olduğu hatta bu yoldaki çekişmelerin Fransa’da da görülmeye başlandığına dair uyarılarda bulunulur (Yeni Köroğlu, 16 Eylül 1936). (Karikatür.11.) Türk mizah yayıncılığı İspanya İç Savaşı’nı açıkça II. Dünya Savaşı’nın ayak sesleri olarak yorumlamıştır demek çok abartılı bir yorum olmayacaktır.

Karikatür 11. Yeni Köroğlu, 16 Eylül 1936.

23 Eylül 1936 tarihli Yeni Köroğlu gazetesinde yer alan karikatürde ise ilk kez İngiltere'nin konuyla ilgili tutumuna vurgu yapılır: “İspanyada parlayan Bolşevik, Faşist yangını kol kol oldu. Alevler başka taraflara da sararken komşular da ağız dalaşına tutuştular. Tehlikeden uzakta olan İngiliz yanına güvendiği arkadaşlarını da toplamış onlara nasihat ediyor: -Sokulmayın. Yanacağı kadar yansın. Yerlerine başka binalar kurulur daha iyi...” (Yeni Köroğlu, 23 Eylül 1936). İngiltere kendisini tehlikelerden uzak bir noktada tutup olayları izlerken İspanya için tablo savaşın ilk günlerine oranla günden güne ağırlaşmaktadır. “Boğaz Boğaza” şeklinde tasvir edilen durum şu sözlerle tasvir edilir:

“Kadınların İrzına Geçiliyor. Çocuklar Kesiliyor, Esirleri Kör Ediyorlar. İspanyada Bolşevik ve Faşist taraftarları merhametsizce kırıyorlar, Bolşevik kuvvetleri sıkıştırdıkları faşistleri dinamitle atıyorlar. Toledo şehrinde bir saraya kapanan 1700 faşist teslim olmadıkları için Bolşevikler sarayı dinamitle atmışlar, kollar, bacaklar, gövdeler havalarda uçmuştur, faşistler de girdikleri yerlerde kadın, çocuk dinlemeden süngülüyorlar, kardeş kardeşi kesiyor, kadınların ırzına geçilip benzine bulanıyor ve cayır cayır yakılıyor, küçük çocuklar çivi ile duvarlara mihlanıyor, esirlerin gözleri jilette kesiliyor.

İspanya'da Yanmadık Şehir Kalmayacak. Bu Gidişle 22 Milyon İspanyol Dünyadan Göçecek! İspanya'da gittikçe kızışan Bolşevik, Faşist boğuşması her gün bin kişinin kanına mal oluyor. Şehirler yanıyor, binalar yıkılıyor. Kardeş kardeşi kesiyor. Hiç merhamet etmeden kendi vatandaşlarını ktır ktır süngülüyorlar. Fransızlar da artık İspanyadaki hükümet

tarafklarlarına yardım ediyorlar. İki taraf da dışarıdan kuvvet alıyor. İş çok karışık !” (Yeni Koroğlu, 23 Eylül 1936).

Yeni Koroğlu gazetesinin meşhur “bakalım ne olacak” sorusunun yerini “iş çok karışık” sözleri almıştır. İşler öncelikle İspanya sonrasında da tüm Avrupa için gittikçe daha da karmaşık bir hal almıştır.

17 Ekim 1936 tarihli iki karikatür Türk mizah basınında yayınlanır. Karikatür gazetesinde Ramiz Gökçe imzası ile yer alan karikatürde muhasara edilen Madrid’de başlayan açlığa dikkat çekilir. Savaşın ilk zamanlarında gürbüz ve sinirli bir şekilde tasvir edilen boğa artık güçten düşmüş ve dizlerinin üstüne çökmüş durumdadır. İhtilal kılıcının yarası ve açlık nedeni ile ölmek üzere olan boğanın yani İspanya’nın ağzından şu sözler yazılır: “İspanya boğası- Ağzındaki o yemi ver de son demimde bari aç gitmiyeyim...” Milletler Cemiyeti’nin savaş sürecindeki umursamaz ve sözde barış isteyen tutumu beyaz güvercin ve ağzında taşıdığı bir parça zeytin dalı ile karikatüre yansıtılır ancak esas amaç ise Ramiz Gökçe tarafından karikatürün altında sulh güvercininin yani Milletler Cemiyeti’nin ağzından şu sözlerle açıklanır: “Sulh güvercini-Yağma yok, sonra ben herkesi ne ile kandırırım!” (Karikatür, 17 Ekim 1936). (Karikatür.12.)

Karikatür 12. Karikatür, 17 Ekim 1936.

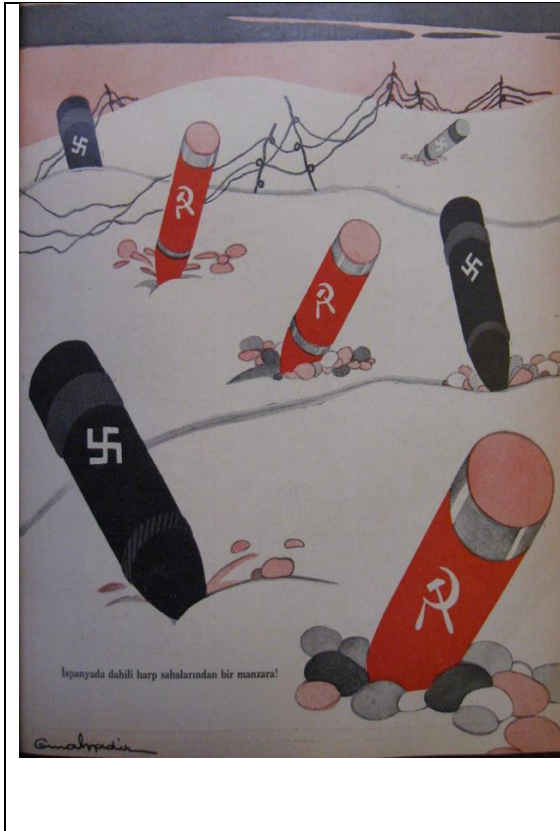
Yeni Koroğlu gazetesi ise konuya yine aynı çerçeveden yaklaşmaktadır. “İspanya’daki Bolşevik-Faşist boğuşması Fransa, Rusya, Almanya, İtalyan’a bulaştığı gün yaklaşıyor gibi

görünyor. Kara ve Kızıl, milyonlarca insan kümesinin en kırıcı silahlarla birbiri üstüne yüklenmesinin sonu bu olsa gerek” sözleri ile yayınladıkları karikatürde savaşın dünya savaşına evrilmesi ihtimalinin ne kadar güçlü olduğuna dikkatleri çekmektedir (Yeni Köroğlu, 17 I. Teşrin 1936).

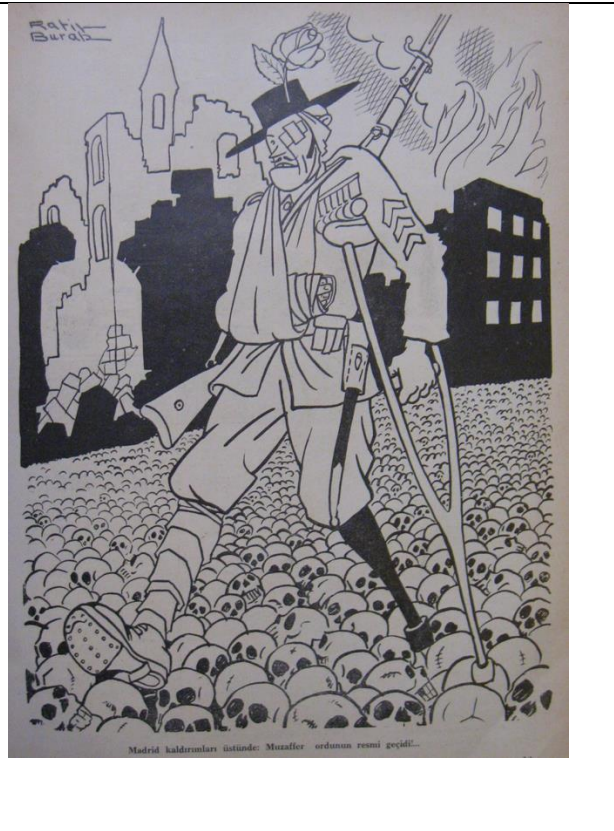
20 Kasım 1936’da Akbaba dergisi Ratip Tahir Burak ve Cemal Nadir imzalı iki karikatür ile İspanya İç Savaşı’nın gidişatı hakkında yayın yaparlar. Kapakta yer alan Cemal Nadir imzalı karikatürde “İspanya’da dahili harp sahalarından bir manzara!” alt yazısı ile İspanya topraklarına saplanmış üzerinde Faşistleri temsil eden gamalı haç ve Bolşevikleri temsil eden orak çekicin yer aldığı kurşunlar resmedilmiştir. Ratip Burak ise “Madrid kaldırımları üstünde: Muzaffer Ordunun resmi geçidi!...” sözleri ile durumu hicvetmektedir (Akbaba, 20 Kasım 1936). (Karikatür.14.)

Görülmektedir ki İspanya’da yaşanan iç savaş Türk mizah basınında ilk günlerinden itibaren önemli yer tutmuştur. Olayın adı bir iç savaş olarak belirtilse de yaşananların tüm Avrupa’yı hatta tüm dünyayı büyük bir felakete doğru sürükleyen zihniyetlerin ilk aşamaları olarak kabul edilmekteydi.

Karikatür 13. Akbaba, 20 Kasım 1936.

Karikatür 14. Akbaba, 20 Kasım 1936.

Sonuç

Bu çalışma, İspanya İç Savaşı'nın Türk basınındaki yansımalarını özellikle karikatürler üzerinden ele alarak, dönemin siyasal ve toplumsal algısını anlamayı hedeflemiştir. İncelenen karikatürlerde, İspanya İç Savaşı'nın bir iç mesele olmanın ötesine geçtiği ve dünya barışına yönelik bir tehdit olarak algılandığı açıkça görülmektedir. Türk mizah basını, savaşın şiddetini ve uluslararası boyutlarını ironik ve sembolik ifadelerle işlemeye özen göstermiştir. Özellikle Avrupa'nın büyük güçlerinin bu savaşta rolleri sıkça eleştirilmiş ve mizahi bir dille okuyuculara sunulmuştur. Karikatürlerde kullanılan imgeler ve mesajlar, savaşın yalnızca İspanya için değil, tüm dünya için bir dönüm noktası olduğu yönündeki algıyı pekiştirmiştir. Bu durum, 1936 yılında Türk basınında II. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin fark edildiğine işaret eder. Ayrıca, Türkiye'nin "yurtta sulh, cihanda sulh" politikası çerçevesinde, savaş karşıtı tutumunun basına da yansıdığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, dönemin Türk mizah basını, İspanya İç Savaşı'nı sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda uluslararası politik gelişmelerin ve barış tehdidinin bir aynası olarak işlemiştir. Bu perspektif, dönemin ulusal ve uluslararası sorunlarına ilişkin algıları daha iyi anlamamıza katkı sunmaktadır.

Kaynaklar

Gazeteler

Akbaba. (1936).

Karagöz. (1936).

Karikatür. (1936).

Yeni Köroğlu. (1936).

Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02.68.73.02 (1 Eylül 1936).

Kitap ve Makaleler

Alacı, B. (2021). Atatürk'ün Diplomatlarından Tefik Kamil Koperler ve Madrid Elçiliği Dönemindeki Çalışmaları (1934-1938). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 445-464.

Alacı, B. (2024). İspanyol Mülteciler Olayı Çerçevesinde Türkiye-İspanya İlişkileri, *Bir Güzel İnsan Cengiz Çakaloğlu Armağanı*. Nurettin Gülmez (Ed). 661-676, Akademisyen Yayınları.

Aşukin, N. S., Butirskiy, N. P., Veber, A. B., Davıdov, A. İ., İlina, İ. V., Krillova, L. V., Lehin, İ. V., Lukovtseva, İ. İ., Struve, M. E. & Yunin, M. M. (1979). *Politika Sözlüğü* (Çev. Mazlum Beyhan). Sosyal Yayınları.

Bertrand, L. (1940). *İspanya Tarihi*. (Çev. G. K. Söylemezoğlu & N. Ataç). Kanaat Kitabevi.

- Casanova, J. (2015). *İspanya İç Savaşı'nın Kısa Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Conte, A. (2002). *Diktatörler Yüzyılı*. Boğaziçi Yayınları.
- Elliott, J. H. (2002). *Imperial Spain 1469-1716*. Penguin Books.
- Gürün, K. (1997). *Savaşan Dünya ve Türkiye*. İnkılap Yayınları.
- İskit, Ş. G. (1951). *Cumhuriyet Tarihinde Mizah*. (y.y.).
- Kamen, H. A. F. (2003). *Empire: how Spain became a world power, 1492-1763*. (No Title).
- Kayış, Y. (2020). Türk Karikatüründe İtalya'nın Habeşistan'ı İşgali. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, 3 (1), 1-23.
- Palomares Lerma, G. (1989). Mussolini y Primo de Rivera: política exterior de dos dictadores. *Mussolini y Primo de Rivera: política exterior de dos dictadores*.
- Paz, A. (2011). *Halk Silahlanınca: Durruti ve İspanya Anarşist Devrimi*. (Çev. G. Zileli). Kaos Yayınları.
- Payne, S. G. (1970). *The Spanish Revolution*. New York.
- Payne, S. G. (2007). Fascist Italy and Spain (1922-1945). R. Rein (Ed). *Spain and The Mediterranean Since 1898* (pp. 99-115). New York.
- Phillips Jr., W. D., & Phillips, C. R. (2016). *İspanya'nın Kısa Tarihi*. (Çev. T. Erkmen). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sertel, Z. (2015). *Hatırladıklarım*. Can Yayınları.
- Yıldız, A. (2014). İspanya Anayasal Sistemi Üzerine Kısa Notlar. A. Yıldız & F. Bakırcı (Eds). *İspanya Anayasası ve Kongre İç Tüzüğü* (pp. 19-24).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2024

Derleme Makale / Review Article

Geliş tarihi |Received:19.01.2025

Kabul tarihi |Accepted:04.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Ay Bik Muhsini

<https://orcid.org/0000000175814613>

Graduate Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, Türkiye, aybikmuhsini2019@gmail.com

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Atıf Künyesi | Citation Info

Muhsini, A. B. & Yawar, M. E. (2025). Future Studies on the Process of Convergence and Unity of the Islamic World from a Historical Perspective. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 122-143.

Future Studies on the Process of Convergence and Unity of the Islamic World from a Historical Perspective

Abstract

This study has attempted to map the internal and external challenges to the unity of the Islamic world. Through this, the trends in the Islamic world have been explained to determine whether the current situation indicates convergence or divergence in the Islamic world. The goal pursued by this research is to determine whether, based on the realities existing in the international system and the trends in the Islamic world, it is possible to achieve the unity of the Islamic world in the future. This research has also achieved results by using the future research method. An analysis of the current situation in the Islamic world reveals that due to the conflicting interests of Islamic states, at least in the short term, we will not witness the unity of Muslims. In order to overcome this situation, a plan for the unity of the Islamic world must first be agreed upon by the intellectual and governmental elites of the Islamic world, and then practical measures and joint programs must replace the promotion of hostility and the suppression of extremism.

Keywords: *Convergence, Islamic Unity, Islamic World, Future Studies, Islamic Ummah*

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Tarihsel Perspektiften İslam Dünyasının Yakınlaşma ve Birlik Süreci Üzerine Gelecek Çalışmaları

Öz

Bu çalışma, İslam dünyasının birliğine yönelik iç ve dış zorlukların haritasını çıkarmaya çalışmıştır. Bu sayede İslam dünyasındaki eğilimler açıklanarak mevcut durumun İslam dünyasında yakınlaşmaya mı yoksa ayrışmaya mı işaret ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın amacı, uluslararası sistemde var olan gerçeklere ve İslam dünyasındaki eğilimlere dayanarak, gelecekte İslam dünyasının birliğini sağlamanın mümkün olup olmadığını belirlemektir. Bu araştırma aynı zamanda gelecek araştırması yöntemini kullanarak sonuçlara ulaşmıştır. İslam dünyasındaki mevcut durumun analizi, İslam devletlerinin çatışan çıkarları nedeniyle en azından kısa vadede Müslümanların birliğine şahit olamayacağımızı ortaya koymaktadır. Bu durumun üstesinden gelmek için öncelikle İslam dünyasının entelektüel ve hükümet elitleri tarafından İslam dünyasının birliği için bir plan üzerinde anlaşmaya varılmalı ve ardından düşmanlığın teşvik edilmesi ve aşırıcılığın bastırılmasının yerini pratik önlemler ve ortak programlar almalıdır.

Anahtar Kelimeler: Yakınlaşma, İslam Birliği, İslam Dünyası, Gelecek Çalışmaları, İslam Ümmeti

Introduction

The unity and solidarity of the Islamic world stems from the Muslim ideal of a “single nation.” Although this ideal is currently facing numerous challenges and harms, the interest of Muslims in the reconstruction of “Islamic civilization” has led thinkers in the Islamic world to consider the solution to the problems in the unity and solidarity of the Islamic world. The findings of this study indicate that the current trends in the Islamic world are more indicative of divergence than convergence, and that the project of unity and convergence in the Islamic world is more of a mental matter than a tangible one. By focusing on the issue of the unity of the Islamic world, government elites and intellectual thinkers in the Islamic world can, by combining and paying attention to both the physical and mental components, shape and strengthen the unity of Muslims, and consider a position for enhancing the power of Muslims and reshaping Islamic civilization in the international system. In this study, a futures research method is used and an attempt is made to present and analyze the current trends in the Islamic world, to present a picture of the future of Muslim unity, and to introduce the effective and efficient factors of the unity of the Islamic world.

1. Research Method

1.1. Layered Causal Analysis Theory

The method used in this study is based on the “Layered Causal Analysis Theory”, which is one of the methods of “futures research”. Layered causal analysis, as its name suggests, is concerned with discovering the roots of a problem in different vertical and horizontal layers. This approach suggests that the roots of the problem be explored in a critical and participatory manner at four vertical levels. These levels are:

1- Litany layer (objective problem): This layer is the visible layer of the problem, where clinical experts generally agree on the roots and symptoms; but they often believe that there is no specific solution to the root cause of this problem.

2- Causal systems layer (social causes): Causal systems are the set of systems that can potentially or actually cause the problem. These systems are broad and range from political, economic, social, and cultural systems to legal, managerial, and communication systems. The method of layered analysis of causes, by passing through the first layer, quickly enters the second layer; that is, the systems layer, and examines the roots of the issue in question in these layers.

3- Discourse-Worldview Layer (Worldview and Dominant Discourse): This is the third vertical layer that seeks the roots of the problem in existing and dominant discourses and worldviews and asks what discourse or attitudes among officials and the people have caused the problem to arise?

4- Myth-Metaphor Layer (Myths and Metaphors): In a society, as a rule, few people deal with myths (ideals, models) and metaphors (mental representations of various subjects). This work is usually the domain of artists and thinkers. In this layer, we must see which of the ideals and mental explanations are involved in the creation of the problem.

Layered root cause analysis does not limit itself to exploring the roots of the problem at the vertical and horizontal levels; rather, at each level, it also suggests the scenarios and strategies necessary to overcome the problems arising from that level (layer), and it is precisely for this reason that it is considered a future research method. This method was first proposed by Sohail Anaitullah, a Pakistani Muslim by origin, in 1998 in an article titled “Topical Layer Analysis: Superstructuralism as a Method” in Futures magazine and later perfected it (Hosseini, 2010).

1.2. Hypothesis

The trends and challenges in the Islamic world have made it impossible to achieve the convergence and unity of the Islamic world in the short term.

1.3. Research Questions

1.3.1. Main Question

Do the trends in the Islamic world indicate the achievement of the unity and convergence of the Islamic world?

1.3.2. Sub-Questions

What are the internal challenges to achieving the unity of the Islamic world?

What are the external challenges to achieving the unity of the Islamic world?

What is the role of the intellectual and governmental elites of the Islamic world in achieving the unity of the Islamic world?

2.Theoretical Discussions of Research

2.1. Futures Studies

Futures studies are an effort to understand what can happen or should happen in the future. (Taqvi & Ghaffari, 2000). It is the systematic study, discovery, creation, presentation, testing and evaluation of possible, tolerable and desirable futures. Futures research presents individuals and organizations with various options regarding the future and helps them select and shape the most desirable future (Bell, 2003). In addition to the systematic study of possible, probable, and desired futures, futures research seeks to identify the worldviews and myths that shape each future (Inayatollah, 2007). Futures research not only involves understanding possible futures, but also has a deep focus on preparing for better future decision-making. Futures research begins with the examination and identification of various future options, and by examining these options, it determines their probability of occurrence and desirability. In fact, it is after this stage that the selection of options is carried out based on the versions of possibility 1 and desirability 2 (Khazai & Dehqi, 2012). The most important goal of futures research is to recognize and correctly understand emerging and new issues and how to deal with or confront them, as well as to carry out long-term and short-term planning and prevent the harmful consequences of unforeseen events (Amara, 1991). The main goal of futures research is “to inform and inform about perceptions, alternatives, and choices about the future.” In other words, futures studies or futures research insists on understanding alternatives or preferences, future priorities, and possible developments and striving to achieve a desired future (Bell, 1993). Political science is “future-thinking”³ and “future-oriented”⁴ in nature. Decision-

making and policy-making are future-oriented categories. Decision-making and policy-making require constructing images of alternative realities and then selecting one of those images as the desired image. For this reason, many futures researchers consider the role of political science and the teachings of this science to be colorful (Bell, 2003). Futures studies, although a new field of study in the postmodern era of the Western world, tries to base its study on possible, probable, and desired futures of humanity; However, the study of the future is not unique to the Western world, and all societies and civilizations, including Islam, have their own version of the future. The first systematic efforts to study the future began in 1948 at the Rand Corporation.

These studies were mainly based on prediction, which sought to identify possible war events, and later were also applied to non-military and economic issues. In the course of these studies, elementary and simple forecasting methods were developed to understand and explore the future. The first efforts in this field were based on the assumption that for every choice made today, a possible future can be imagined (Ford Development Foundation, 2005). From the 1980s onwards, the concept of futures research moved beyond its initial origins in the military sphere and penetrated the realm of policy-making. For the first time, the Japanese in the 1980s used futures research as a policy-making tool, and other countries followed suit, engaging in futures research activities in accordance with their national needs; As government and private organizations currently have future research programs on a sectoral, regional, and national scale in various fields of science, technology, culture, environment, etc. in their work programs. The importance of futures research activities is such that any effort for planning and policy-making without relying on these activities at the policy-making and executive levels is incomplete, unreliable, and requires evaluation (Khazai & Dehqi, 2012).

2.2. The Islamic Ummah

The Ummah means the collective existence of people; that is, a group whose members have relationships and bonds based on a set of ideas, ideals, and principles, and these common bonds link them together in some of their strengths and talents. This is the community that the Quran has interpreted as the Ummah. The word ummah has also been used by some Islamic thinkers in a sense close to nation. Of course, in this usage, ummah means a large group of people who share a common language, a common religion, or a common geographical territory (Ibrahimi, 2014). According to Louis Gardé, a well-known French Islamic scholar, the concept of ummah has had a great influence on the hearts of Muslims for many centuries. Ummah is a word of Arabic origin for which no synonym can be found in European languages. Ummah is

the same community as the tribe and nation in that unit; it includes those who wish to live together. The call of Islam is the rejection of all racial privileges or any other superiority.

At the heart of the political doctrine of Islam, the Ummah and the Islamic community are bound together only by the bonds of faith. Within the Islamic community and the Ummah, all people had an equal position and there was no distinction of rank or class; rather, distinctions existed in practice. The internal organization of the Ummah was based on a common religious faith. The fabric of society was maintained and defined first by the acceptance and obedience of the Sharia, and then by any secular and secular authority (Lambton, 2001). Above all, Islam emphasizes the unity of its nation; although after the first forty years of Islamic history, various economic and political divisions emerged, and although after the end of the Umayyad Caliphate in the East in the second century AH, the political unity of Islam was never established; however, the ideal of the unity of the nation has existed strongly throughout the history of Islam and has manifested itself in the forms of various movements in contemporary times. Despite the passage of time and numerous ups and downs, Islam was able to unite communities to a great extent and create a nation that stretched from the Atlantic Ocean to the Pacific Ocean, eleven thousand kilometers long and five thousand kilometers wide, with a very diverse composition (Ezzati, 2009). But today, the Islamic Ummah is geographically and politically divided in an unprecedented way and is faced with multiple internal and external challenges.

2.3. Islamic Unity

The unity of the Islamic Ummah means the achievement of Islamic unity within the Islamic Ummah and throughout the Islamic world; As it is, ultimately, the promise of forming a single Islamic nation is: “And this is your nation; one nation, and I am your Lord. So fear M

e.” «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ» (Al-Mu'minun, 52) In Islam, unity never means excluding other religions. Islamic unity, through the use of the tools of achieving a united nation, will be the ultimate goal at the level of the Islamic communities and the world: “And hold fast to Allah. He is your protector. So excellent is the protector and excellent is the helper.”

«وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ» (Hajj, 78). Therefore, conceptually, Islamic unity, in terms of its method and tools, includes all decision-making, policy-making, adopting unified methods, utilizing common possibilities, and measures, the result and consequence of which is the achievement of Islamic unity. «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (Aal-Imran, 103)

From the perspective of the verses of the Quran, the unity of the word of the Islamic nation is religious and Islamic unity, and it is considered as a method, a tool, and a means of achieving religious and divine goals and objectives (Azin, et al, 2014). Therefore, unity is a desirable thing from a religious perspective, and it has been strongly recommended and emphasized that the establishment of religion is in the light of the unity of the Islamic nation. This unity is called political unity in the territories, governments, and communities of Islam, and among Muslim nations (Foladi, 2008).

2.4. The Islamic World

The Islamic world currently has a heterogeneous set of geopolitical characteristics. The numerous challenges to the unity of the Islamic world, if properly managed, controlled, and mitigated, can lead to the revival of the past greatness and glory of Islamic civilization in the geometry of world power; although the dependence of states on the West is currently the most important obstacle to the escape of the unity of the Islamic world; however, the major and prominent role of some regional powers in strengthening Islamic unity should not be overlooked (Azin et al, 2014). Islamic countries that questioned the foundations of Western development created a new value in development, which was that social development did not require recourse to Western models. According to Giddens, the general global process that was moving towards secularization and the marginalization of religion, with the Islamic Revolution in Iran we are witnessing the realization of the opposite of this issue; that is, the general global process has started the opposite trend and is moving towards religiosity (Giddens, 1994). Therefore, today the Middle East region is more commonly known as the “Islamic World” than as the “Oriental World” or the “Developing World” (Azin Et al, 2014). Islamic countries have brought the “Islamic World” literature into the geometry of global power; just as the term “Islamic World” has also become common in Western political literature; However, until two or three decades ago, the Islamic world was a forgotten term in the political literature of secularism (Mehdizadegan, 2005). The Islamic world has no choice but to unite and turn to the “universal principles and rituals of Islam” that take precedence over nationalism. The basis of the unity of the Islamic nation is not the common enemy of the West, but “Islam” (Khanmohammady, 2006).

2.5. Cohesion

Cohesion is a situation in which groups, organizations, institutions, or countries cooperate extensively with each other to protect collective interests and move towards a kind of unity. Cohesion has been the basis for the formation of human societies and its traces can be seen in

the writings of Aristotle, Plato, Augustine, Ibn Khaldun, and Hegel (Kazemi, 2008); But convergence as a theory was first proposed by the English researcher David Mitrani in the years between the two world wars. Convergence between countries and states is not the result of coercion or necessity; rather, it is the product of similar characteristics and a common will to unite based on those characteristics. Convergence can be defined as both a process and a state. The state of convergence is the conditions in which actors arrive at a new community. The process or processes involved in it also include: the means and tools through which the community is achieved. The convergence process must be voluntary and based on consensus. In other words, integration is understood as a process of political unity or a state or end product of political unity (Coulumbis & Wolfe, 1990). Countries in the form of integration and union have a common destiny and cannot act without consensus. In other words, under the umbrella of a union, countries are locked into each other, providing the structural foundations of peace, and because they pool their abundant resources, they can pursue and achieve important goals. Among the thinkers of convergence theory are Joseph Nye, 2 Haas, 3 Ashmeyer, 4 Mitranis, and others who believe that countries begin the convergence process with bilateral or multilateral trade and economic exchanges and, under the shadow of economic convergence, achieve security, military, political, and cultural convergence. Mitrani's theory is important in terms of paying attention to the importance of various economic sectors and the possibility of cooperation in each of these sectors, paying attention to inter-governmental players and the role of functional institutions (Puchala, 1971). Also, convergence, according to Bruce Russett, 1 is based on beliefs, abilities, and responsiveness, and he distinguishes between two types of abilities: one is the capacity to act, which is associated with the traditional view of power, and the other is the responsiveness, which includes the facilities of a specific system in terms of precision of communication and mutual recognition (Russett, 1963). Carl Deutsch 2 to The main theoretical title of the communication approach in international relations is the belief that the intense flow of communication between nations and states can gradually lead to the emergence of a world-political community. According to Deutsch, communications play a major role in the closeness of societies, therefore, the more communications there are in the fields of transportation, tourism, postal services, trade and migration, the closer these societies become to each other and instead of conflict, they turn to cooperation and form security societies. Therefore, with the comprehensive expansion of communications, convergence comes to fruition. Karl Deutsch defines integration as the transformation of previously independent units into coherent military components (Deutsch, 1971). He defines convergence as a process by

which political leaders of several different countries become convinced and willing to direct their loyalty, expectations, and political activity toward a new center whose institutions have the legal authority and the voting power of the nation states (Kazemi, 2008).

2.6. Political Unity

"Amitay Etzioni"¹ believes that political unity is a process through which political convergence is achieved as a state of affairs and that unity increases or strengthens the existing bonds between the constituent units of a system (Dougherty & Robert, 2010). He describes four stages for achieving unity:

1- The situation before unity: In his opinion, for unity to be created, it is necessary between the units of In other words, it can be said that in the pre-unity stage of a discipline, a number of factors play a key role, the type and extent of which have a significant impact on the creation of unity, including cultural homogeneity, economic interdependence, and geographical proximity.

2- Forces of Unity: Etzioni identifies three forces for creating unity:

A) Arab force, including military and regulatory weapons;

B) Material force or economic, technical factors, and administrative and organizational capabilities;

C) Ideological and identity force, including: values, symbols, and cultural and ideological beliefs.

3- Unified sectors: At this stage, the exchange of goods and individuals takes place, and the connection between political units increases, and the creation of unity in one sector spreads to other sectors.

4- Final stage: In this stage, the system, consisting of multiple units, begins to do the things for which it was created. In other words, unity is not an end in itself; Rather, the political, economic and social effects that follow are important (Kazemi, 2008).

3. Challenges in the Islamic World

In the path of unity of the Islamic world, from the perspective of the future research method, the challenges must first be analyzed. In this regard, the internal and external challenges of the Islamic world are first studied, and then the trends in the Islamic world are presented on that basis.

3.1. External Challenges to Islamic World Unity

One of the most important challenges to Islamic world unity is the West's negative portrayal of Islam, and especially political Islam, in the media. Islamophobia, which is

considered the West's strategy to highlight the danger of Islamists and Muslim countries, has provided a suitable environment for the West's expansionist behavior (Qaidi, 2006). Western expansionism, following the collapse of the Eastern Bloc and the September 11, 2001, incident, with American overtones, has also faced Islamic countries with challenges and turmoil. The United States, in an expansionist effort, has sought to present political Islam as an irrational, violent movement and a symbol of terrorism, and to portray it as a serious security threat to American and Western interests (Jafarinjad & Qaidi, 2013). In such a visual format, the representatives of political Islam are presented as irrational, sectarian, and violent currents that are not only unable to align themselves with globally accepted principles and standards such as democracy and human rights; but also face such contradictions among themselves that they act to violently eliminate each other; These are tactics used to discredit the discourse of political Islam and Islamist forces. Political Islam, as a socio-intellectual movement that seeks to preserve the independence and identity of the Islamic world against the West, has always made unity among Muslims and reducing the gaps between them one of its primary goals.

Islamic countries strengthened the idea of Islamic unity against the West and the pro-Western states and forces in Islamic countries. Regarding the impact of the development and expansion of Islamic countries on the developments in the Islamic world and the Middle East, Alexander Haig says: "In my opinion, more dangerous than these international problems are the consequences of the spread of political Islam, which has taken root in Iran and now threatens the stability of all Middle Eastern regimes in the region. This phenomenon, if left unchecked, will jeopardize the interests of the superpowers in the most dangerous way (Drezerner, 2011). If Arab movements move towards democratic-Islamic governments, the possibility of these movements being inspired by the Islamic Revolution in Iran will increase significantly, and this could jeopardize American national interests in the Middle East, which are based on liberal democratic values (Greenburg & Smith, 2011). The grouping of protesters, There were abundant signs that the protests, compared to the Islamic Revolution in Iran, might be defined at a different level; But they can move towards the model of the Iranian theocratic government (Guirguis, 2011). It seems that, at the macro level, America's strategic policies in the Middle East geostrategic region revolve around five main axes: Islamophobia, Shiaphobia, Sunniphobia, fear of the Islamic revolution, and Iranophobia. (Fischer, 2006). Joseph Nye, on the combination of soft power and hard power He calls it smart power. In his view, America must deal intelligently with Islamic countries, including Iran, which are aligning their interests with other threats to US interests in the Middle East. America must be concerned about

strategies that help its enemies unite disparate forces under one banner. The United States has good stories to tell; but its failures to combine hard and soft power in a smart strategy mean that it often goes its own way and tells its own story, and this can be destructive” (Nye, 2004).

3.2. Internal Challenges to the Unity of the Islamic World

The study of trends and events related to the developments of Islamic civilization shows that the glorious revival of this civilization requires attention to the convergent and divergent factors of its constituent elements. Islamic countries are the most important shaping elements of Islamic civilization in the world today and in the world to come. Strengthening Islamic civilization as one of the poles of power in the future world requires strengthening the convergence between Islamic countries and minimizing the role of divergent factors in the interactions of these countries.

A new wave of the rise and revival of Islamic civilization has begun with the victory and development of Islamic countries. According to some thinkers, the Islamic Revolution in Iran was a reaction to the renewal and self-satisfaction against the West and an attempt to elevate Islam and Muslims, the scope of which has now included not only the general uprising in Islamic countries, but also non-Muslim countries, and Muslims consider such communities to be among the most active and dynamic religious minorities in the aforementioned countries. Considering the provision of the conditions for the revival of Islamic civilization after the victory and development of Islamic countries and taking into account a set of convergent and divergent factors, it seems that the desired future of the Islamic world is the convergence of Islamic countries within the framework of the great Islamic civilization as one of the poles of power in the future world.

Using the 1-layered causal analysis method in the field of futures studies and based on the study of historical events and processes of the unity of the Islamic world, scenarios for achieving convergence of Islamic countries can be presented in a range of objective and subjective factors, as explained below: (Inayatollah, 2004).

1- The objective issue layer is the most objective and obvious level shaping the future of Islamic civilization.

The world's Muslim population, the geopolitical position of Islamic countries, the comparative and competitive advantages of Islamic countries in the field of economy, the possession of vast energy reserves, and the vastness of the Islamic world are the tangible and tangible grounds for the revival of Islamic civilization (Elmanadjra, 1990); For example, Middle Eastern oil reserves account for 60 percent of the world's oil reserves, and the region

supplies 40 percent of the world's oil consumption. Therefore, the scenarios presented in this layer are objective-level scenarios. The creation of an Islamic common market is one of these scenarios that implies convergence at an objective and tangible level.

2- The layer of social causes is responsible for economic, political and historical factors. The experience of the periods of glory and power of Islamic civilization in the historical memory of Muslims provides the historical context for the revival of this civilization. In addition, promoting integration and cooperation among Islamic countries in various political and economic fields, both at the regional and international levels, requires the creation of alliances or organizations that, while enjoying formal structures, operate on a multilateral basis based on agreements between states.

Therefore, institutionalization and creation of networks of people's power, establishment of financial and political institutions for the purpose of exercising power in the international sphere; are among the scenarios related to the social factors layer of achieving Islamic civilization. Accordingly, joint and conscious efforts are being made to facilitate exchanges between Islamic countries and collective actions through regional and international Islamic organizations that have a permanent framework.

3- The third layer is concerned with understanding the structure, worldview, and discourse that shape the social causes that gave rise to the first and second layers. In this layer, the recognition of the cultural, linguistic, and social structures that are part of the Islamic civilization is considered.

One of the components of Islamic civilization is the Islamic worldview. The word "Ummah" has been mentioned in the Glorious Quran in more than 60 cases alone and about 20 cases in the form of adverbs or conjunctions. At the beginning of the Prophethood of Prophet Muhammad (PBUH), the term "Ummah" was temporarily applied to the people living in Mecca and then Medina; however, at the end of the Prophethood of that Prophet (PBUH), the core of the formation of the Islamic Ummah was the foundations of belief and religion.

In fact, the Arab nation became the Muslim nation and expanded to the point that after the death of the Prophet Muhammad (PBUH), it extended beyond the borders of Arabia and brought together nations and tribes of different languages, races, and locations under the banner of the "Ummah of Islam." Therefore, the scenario presented in this layer emphasizes the discourse of "one nation" as a link between all Muslims of the world, regardless of ethnic, religious, racial, linguistic and cultural differences. (Inayatollah, 2007). Internationalizing this

discourse among Muslims and presenting it as the best alternative to the dominant discourses of the time can be a ground-breaking step for the revival of Islamic civilization.

4- The fourth layer is concerned with the understanding of symbols, metaphors, and values that unconsciously contribute to the shaping of the worldview and dominant discourse that has shaped social causes and the objective issue. In this layer, the deepest narratives, schemes, and mental images that shape the future of Islamic civilization are explored. These narratives, schemes, and images are not only in thought; Rather, they are rooted in the feelings and beliefs of Muslims.

The belief in the victory of right over wrong, of the weak and the arrogant, of the oppressed over the oppressor, and the achievement of the ideal society promised in the Quran and Hadith, all form the basis for the scenario of achieving the desired future of Islamic civilization at the deepest level of this conceptual model.

Considering the fact that the victory of truth over falsehood is predicted in the verses of the Quran and Hadiths, and the axis of truth is determined based on the beliefs of Muslims to move on the path of monotheism with the help of the guidance of the Quran, it is possible to arouse Muslims to change the existing situation in order to achieve the desired situation. Therefore, considering the aforementioned layers, the four selected scenarios related to each layer can be described as follows: -1: Creating an Islamic common market; -2: Institutionalization and creation of power networks; -3: Presenting a unified nation discourse; 4-: Emphasis on the belief in the victory of truth over falsehood and the weak over the arrogant. One of the prominent research activities in the field of the future of Islam is the book “The Future of Islamic Civilization” by (Sardar,1998). According to Sardar, Islam is the critical foundation of contemporary thought. Sardar is hopeful about the religious dynamism and intelligent future thinking of the Muslim Ummah and, therefore, is optimistic about the formation of Islamic civilization: “Prepare yourselves for the re-emergence of a dynamic and vibrant civilization of Islam. This civilization will not appear in the near future. It will take decades or even half a century. These civilizations are largely rooted in history and tradition; but they will be a completely different entity. With the development of new interpretations of Islam and efforts to reform the Sharia, they are in the process of developing a disciplined moral vision of the future. It is only through intelligent contemplation of the future that Muslims will achieve their most far-reaching goals and once again return to the enlightened social order and human spirit of Islam (Sardar, 2006). Sardar emphasizes that in order to meet future challenges and changes, the Islamic Ummah must work through three levels of action:

1- Systemic development of consciousness and As a result, creating inner changes through the process of self-improvement (purification), cooperation among the nation, and the development of unity that encompasses the entire nation, Muslim communities, and individuals.

2- Examining the changes taking place around the world and their consequences, as well as strategic planning 1 for the future.

3- Adapting and adapting oneself to changes through the process of filtering out the negative and destructive aspects of other civilizations and also accepting their positive and constructive aspects (Sardar, 1998).

4. Future Research on Convergence and Unity of the Islamic World

It seems that the trends and challenges existing in the Islamic world make it impossible to achieve convergence and unity of the Islamic world in the short term, and some of these trends will be discussed below.

4.1. The trend of creating a gap between Arab and non-Arab Muslims

One of the main gaps among Muslims is between Arabs and non-Arab Muslims. Arabs not only make up about 20 percent of the world's Muslims; but interpretations of Islam, political issues, and the international face of Islam are disseminated around the world from Arab perspectives and media.

Much of the discourse about Muslims and the challenges they face is, in fact, directed at Arabs and their challenges. The Arab world, due to historical and cultural reasons, has shown more economic, social and political instability than other regions of the world (developing countries). This trend is also expanding.

4.2. The trend of expansion of secular states in the Islamic world

Non-Arab countries of the Islamic world (especially in South and East Asia) have a more enlightened political outlook, which will lead to the strengthening of the majority of democratic or partially democratic and secular states in the future. On the other hand, the cultural and propaganda activities of Western media and the inadequacy of Arab officials in managing the country's affairs have led to increased public dissatisfaction and attention to the approach of Western countries.

4.3. The process of shifting the center of gravity of the Islamic world away from West

Asia Although the West Asian region has long been considered the core and center of the Islamic world; however, innovative and effective activities are currently underway in other regions such as Indonesia and Malaysia, which have caused these countries to act more dynamically in religious matters and attract the attention of the Muslim people. Just as the Shiite

center of power has temporarily shifted from the holy city of Najaf in Iraq to the city of Qom in Iran, this issue is also ongoing for the entire Islamic world, and it seems that in the future, the countries of Indonesia and Malaysia will play a key role in determining the political, cultural, and social orientations of the Islamic world. For example, the secular Indonesian government was recognized in 2006 by the Peace House Research Institute as the only Islamic country worthy of a free state where democracy has been established. As the most populous Islamic country in the world, Indonesia has achieved political and economic stability despite ethnic and religious differences in the past and has been presented by Hillary Clinton and Obama as a model for Islamic states. In Indonesian elections, most secular parties are the winners, and less than 20 percent of the vote goes to Islamic parties.

4.4. The trend of increasing nationalism

Sanders considers the most important structural gaps in political systems to be social gaps related to religious groups and ethno-linguistic groups. In summarizing the results of various studies and approaches, he emphasizes that the results and facts seem to indicate the obvious importance of religious-ethnic divisions in the emergence of violent conflicts, and that deep-rooted ethnic and linguistic divisions inevitably create complex problems for political unity and ensuring political order and social stability (Benihashemi, 2003). Nationalism is one of the important factors in strengthening and spreading sectarianism and religious extremism. On the other hand, sectarianism strengthens nationalism by weakening religious ties, and in fact, nationalism and sectarianism complement each other. Nationalists, in the first stage, strive to highlight ethnic symbols and even nomadic traditions in order to prove their presence and in the later stages, to survive and exercise power over others. In order to counter the influence of culture, and advanced and powerful religious, sectarian and political currents at the national and supranational levels, they strongly strengthen and support backward, dissenting and tribal absolutist intellectual, cultural and religious currents, which are sometimes created and paid for by arrogant powers. Nationalists consider their religious sect to be so superior and absolute that they use any means to make it global. Takfir, terrorism, genocide, and occupation are methods that ultra-nationalist sectarians use to dominate others. This is, in fact, a kind of cosmopolitanism that removes the rational and logical criteria of convergence for the globalization of religious extremism of a particular nation. The sectarianism based on cosmopolitanism is strongly opposed to the positive aspects of nationalism, which is the struggle against colonialism and encroaching powers.

On the other hand, America and the West, by imposing the theory of "religious and political pluralism" in the Islamic world, have contributed to the spread of sectarianism and paved the way for national divergence. The spread of ethnic nationalism and sectarian conflicts are among the background to the goals of the regime of power in changing the socio-political situation of the region and the Islamic world.

Today, the Islamic world, from the Horn of Africa to Southeast Asia, is burning in the flames of extremist sectarianism. Sectarian groups in various Islamic countries, especially Iraq, Afghanistan, and Pakistan, threaten national loyalty in their own countries with war, insecurity, and merciless killings, and challenge national loyalty through hostility toward genuine Islamic movements and some independent countries. This is exactly what America needs to dominate the Islamic world, and the sectarians are implementing the Americans' plans in the name of fighting America.

4.5. The trend of expansion of fundamentalism and religious extremism

Islamic fundamentalism is a movement that believes in the fundamental values of Islam and sees the victory and prosperity of Islamic countries in returning to those values and does not follow a Western or Eastern model.

This movement, which has emerged as an emotional, spiritual and moral reaction of Muslims to an economic, social and political crisis, is not only due to the fear of Westernization of Islamic culture, but also due to the direct intervention of the West in Islamic lands (Akhtashami, 2002). In other words, it can be said that Islamic fundamentalism is thinking and acting based on the ideas and It is the behavior of the predecessors that is rooted in religious beliefs and manifests itself in the political arena.

Shirin Hunter writes: "Fundamentalism means applying the laws in their original and pure form. From this perspective, Islamic fundamentalism is indeed fundamentalist; but this is not its only characteristic. Indeed, what distinguishes Islamic fundamentalism and makes it so threatening is its political and ideological take on Islam" (Hunter, 1986). The fundamentalist's superficial view of Islam has led a group of thinkers to point out the incompatibility of Islamic theology with modern life, new knowledge, technology, and democracy, and to portray Islam as a violent, fanatical, and unmanageable religion (Lewis, 1993). The widespread failure of post-independence economic and political models in Arab countries (and, to a lesser extent, most Muslim countries) has caused serious damage to these countries and created many vulnerabilities in their political and cultural environments. These economic and political failures and failures have led to the emergence of extremism among Muslims. This situation,

due to the beliefs of the people of this region that they hold America and Western governments responsible for their failure and lack of progress, has led to an anti-Western attitude among Muslims and opposition to some policies of Western countries (especially America) that only provide the concepts and opportunities to express this anger. This is fundamentally different from the anti-American sentiment that arises from opposition to American policies. Sectarian violence arises from intense religious fanaticism towards a particular religion or set of beliefs over other religions and groups, and not from a designed political program aimed at power, which is the basis of ideological violence. Sectarian fanaticism causes its followers to see the absolute value and truth as specific to their religion and to consider other religions as absolute errors and deviations. If this fanaticism leads to the dominance of one group, other religions and groups are exposed to attack and destruction, and sectarian violence spreads as a result. In the modern history of the Islamic world, the most prominent group that has had this religious fanaticism and used this type of sectarian violence against others has been the Wahhabi group. Wahhabism, a form of fanaticism based on the beliefs of Muhammad ibn Abd al-Wahhab, considers itself the center of Islamic truth and considers other schools of Islamic jurisprudence to be heretical. The history of Wahhabism, from the late eighteenth century onwards, has been marked by the use of sectarian violence against other Muslims, both in the Arabian Peninsula and in the surrounding regions.

4.6. Islamic and tribal convergence trends:

Although the literature on the relationship between nationalism and religious belief is not yet well developed, a review of regional approaches suggests that extremist religious tendencies are growing strongly in tribal and family societies. Tribal conservatism, a cultural trait, and extremism, a religious trait, are mutually reinforcing. In the absence of opposing forces, such as a central authority, these two characteristics form a powerful combination that leads to the formation of powerful terrorist groups like bin Laden.

4.7 The trend of the spread of failed states in Islamic countries:

One of the important indicators related to the legitimacy of governments is the quality of governance and the effectiveness of governments in managing and carrying out various activities in relation to civil society. “Good governance” versus “bad governance” is a term that has been coined since the 1980s.

Good governance means: improving the practices of governance and government based on close interaction between the government and the people, providing better services to the people in various fields, government accountability and responsibility, improving the standard

of living of the people or increasing the level of living standards, and attracting the cooperation and loyalty of the people for better governance.

The efforts of governments to establish justice, security, stability, reduce taxes, expand infrastructure for employment development, and the like are also important signs and indicators of good governance (Sardarnia, 2009). Conversely, violence and protest movements against governments are largely caused by corrupt, discriminatory, and weak governance.

In many Middle Eastern countries, the concept of nation in its modern sense; That is, the nation's loyalty to common goals and interests, which freed the nation-state from ethnic-tribal ties, has not emerged. In fact, the process of state-nation building has not undergone its natural and spontaneous course and has often been carried out with the intervention of external forces and regional powers. What is central to the process of state-nation building is the increase in cohesion between different social groups and the strengthening of national culture and orientations rather than local identities; however, not only has this process not led to greater cohesion and cohesion; but it has also led to more conflicts, disagreements, and violence among different groups. As a result, it can be said that in addition to the intervention of external factors that led to the imposition of the nation and the emergence of rootless states, the rule of authoritarian governments, cultural disintegration and the challenge of ethnic geopolitical (ethnic and cultural disintegration), economic challenges and the rentier state and the state's dependence on oil revenues and economic corruption, the increasing role of the military in political power, the crisis of identity and unity that is reflected in the demarcation of borders The colonial artifact has its roots in the fact that it has prevented the proper formation of state-nation building in these countries. Weak governance and the escalation of violence. Of course, social capital and trust at the community level and between the state and society can be effective in strengthening the mutuality of the two, continuous interaction and cooperation between them, and the stabilization of government and order. Otherwise, the government and society will become more fragile, providing a breeding ground for violence and civil war, even in a fragmented society. In such societies, social capital and trust have been very weak due to ethnic and religious conflicts and divisions, and the gap between the state and society. As a result, this society cannot overcome the crisis of identity and unity, and the gap between the government and society, and these crises are exacerbated.

Conclusion

It seems that the Islamic world now has capabilities, attractions, and potentials that it did not have in the past centuries; but this is not a reason for the convergence or unity of the Islamic

world in the short or even medium term. In order to form the convergence and unity of the Islamic world, it is necessary to first provide some prerequisites, which are still areas of divergence. For the convergence and unity of the Islamic world, first the necessary will must be formed in the government elites and statesmen of Islamic countries, which is currently not evident in practice. An Islamic common market must be formed, although there is no incentive to form it. Institutionalization and creation of power networks at the state-nation level, and national order were put in place, and “one nation” became the dominant discourse in the Islamic world, which is not the case with the current trends in the Islamic world. But the interest and inclination of Muslims based on the need for unity and belief in the true promises of Islam is the greatest motivation, which, in addition to avoiding the reduction of the blows caused by Islamophobia, may bring the states to the negotiating table and gradually achieve convergence. The research hypothesis, “The trends and challenges in the Islamic world have made it impossible to achieve convergence and unity in the Islamic world in the short term,” was confirmed after being put to the test; because convergence and unity of Islamic states is not possible in the short term, for several reasons. Because the current trends, telling of the gap between Arab and non-Arab Muslims, the expansion of secular states in the Islamic world, the spread of nationalism, the growth of extremism in the Islamic world, and the prospect of the unity of the Islamic world have become difficult. In addition to these internal factors, the role of external factors; The prominence of Islamophobia by Western media and governments, as well as the dependence of Islamic states on the West, have diminished the hope of Islamic unity taking shape in the short and even medium term.

It seems that the project of unity and harmony in the Islamic world should be moved away from a purely idealistic and mental state and should also be put into practice by the government and intellectual elites, and the elites should change their past approach of maximumism and mere advice and advice to practicing small examples of unification. They should take the existing political realities of the Islamic world seriously and expand the areas of cooperation instead of promoting hostility. A review of the functioning of the Organization of the Islamic Conference in this regard is important, because the idea of the unity of the Islamic world must be realized in both material and mental dimensions with the help of state and political elites and religious and intellectual intellectuals, and through an effective international center.

References

Akhtashami, A. (2002). *Islamic Fundamentalism and Political Islam*. (translated by M. Eslami). Political Science Section. 5th year, No. 18. <https://tinyurl.com/y pb9wx5b>

- Amara, R (1991). Views on Futures Research Methodology. *In Futures*, 23 (6), 645-649.
- Azin, A. M., Qaidi, R. & Golshni, A. (2014). *The Unity of the Islamic World from the Perspective of Imam Khomeini (RA)*. Political Studies Section. <https://tinyurl.com/4rr4u4xy>
- Bell, W. (1993). Professional ethics for futurists: preliminaries and proposals. *Futures Research Quarterly*, 9(1), 5-18.
- Bell, W. (2003). *Foundations of futures studies: History, purposes, and knowledge*. Transaction Pub.
- Benhashemi, M. (2003). *Ethnic Dignity and Ethnic Nationalism in National Security Studies*. Publisher. Strategic Studies Quarterly. <https://elmnet.ir/doc/864453-43612>
- Coulumbis, T. & Wolfe, J.(1990). *Introduction to International Relations: Power and Justice*. Englewood Cliffs.
- Deutsch, W. K. (1971). *The Analysis of International Relations*. (Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall).
- Dougherty, J. & Robert F. (2010). *Conflicting Theories in International Relations*. (translated by A. Taib & V. Bazargi). Qoms. <https://tinyurl.com/2yeht7bj>
- Drezner, D. W. (2011). Does Obama have a grand strategy? Why we need doctrines in uncertain times. *Foreign Affairs*, 57-68.
- Elmanadjra, M. (1990). Futures of the Islamic World, Symposium on the future of Islamic World. *Algiers*, 4-7 Available at: www.elmandjra.org/Futures.htm
- Ezzati, E. (2009). *Geopolitics in the Twenty-First Century*. Samt. Available at: <https://tinyurl.com/phe9uydu>
- Fischer, M. (2006). *Culture and Foreign Politics, in the Limits of Culture: Islam and Foreign Policy*, MIT Press Cambridge, Massachusetts.
- Fischer, M. (2006). Culture and Foreign Policy. Brenda Shaffer (ed.). *The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy*. The MIT Press.
- Foladi, M.(2008). *Strategy of the Unity of the Islamic World in the Thought of Imam Khomeini (RA)*. Marfat, 17th year, 126 Khordad. For access: <https://tinyurl.com/2p8m2fp8>
- Forda Development Foundation, Future Thinking Group, Future Development Foundation, Future Development Foundation (2005). *Technological Future Thinking Methods*. Tehran. <https://tinyurl.com/mpef94n4>
- Giddens, A. (1994). *Modernity and Individual Identity*, Mashreq Publishing House. Iran. <https://tinyurl.com/2zjher9>
- Greenburg, D. N. & Smith, D. D. (2011). *Aiding friend and foes in Palestine*. Foreign Affairs.

Guirguis, D. (2011). *Egypt after the Revolution: An Early Assessment*. Washington Institute for Near East Policy. July/August.

Hosseini, M. M. (2010). *The Application of Futures Research in Political Science Based on the Method of Analysis of Layer of Causes*. Political and International Approaches. 23 Fall. <https://tinyurl.com/8mnhcxc9>

Ibrahimi, M. (2014). *Islam and International Law*. (Vol 2). Samt Publisher. <https://samta.samt.ac.ir/content/9668/>

Inayatollah, S. (2004). *The Causal Layered Analysis Reader*. Tamkang University Press.

Inayatollah, S. (2007). *Questioning the Future: Methods and Tools for Organizational and Societal Transformation*. Tamkang University Press: Graduate Institute of Futures Studies

Jafarinjad, M. & M. Qaidi. (2013). *Hollywood's Psychological Operations in the Spread of Islamophobia*. Psychological Operations Studies. <https://tinyurl.com/45e82xju>

Kazemi, S. A. A. (2008). *International Relations in Theory and Practice*. Qoms Publisher. <https://tinyurl.com/4p4ba8na>

Khanmohammady, K. (2006). Western Islam and the Media. *Political Science Quarterly*, 9th year, 36th winter. https://journals.dte.ir/article_11874.html

Khazai, S. & Dehqi, I. E. (2012). Success Factors in National Future Planning. *Scientific-Specialized Journal of Futures Studies*. First Year, Number Two, Summer. <https://tinyurl.com/ycx7ndsv>

Lambton, A. K. S. (2001). *State and Government in Islam (A Survey of the Political Theory of Muslim Jurists from the Early Islamic Period to the Late Thirteenth Century)*. (translated by S. A. Salehi & M. M. Faqihi). Faqihi Publications. Fall. <https://tinyurl.com/bdzxy39a>

Lewis, B. (1993). *Islam and Liberal Democracy*. The Atlantic Monthly Inayatollah. Sohail. (2004). *The Causal Layered Analysis Reader*. Tamkang University Press.

Mahdizadehgan, D. (2006). The crisis of secularism in the Islamic world. *Political science*, 8 (32), 195-220.

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. Public affairs.

Puchala, D. J. (1971). Of blind men, elephants and international integration. *J. Common Mkt. Stud.* 10, 267.

Qaidi, M. R. (2006). Groups and Lobbying Influencing American Foreign Policy Towards Islam and Iran. *Fifth National Conference on Humanities and Arts*. <https://civilica.com/doc/299814/>

Quran Karim.

Russet, B. M. (1963). *Community and Contention: Britain and America in the 20th Century*. Cambridge Mass MIT Press.

Sardar, Z. (2006). *What Do Muslims Believe*. Granta Books.

Sardar, Z. (1998). *Postmodernism and the other: The New Imperialism of Western Culture*. Pluto press.

Sardarnia, K. (2009). The Effect of Social Capital on Good Governance. *Monthly Political and Economic Information*, Year 23, Farvardin and Ardibehsht (pp. 260-259). <https://tinyurl.com/mv44mctd>

Hunter, S. T. (1986). Islamic fundamentalism: What it really is and why it frightens the West. *SAIS Review*, 6(1), 189-200.

Taqvi, G. M. & Ghaffari, M. B. (2000). Studies and Methods of Futurology. *Scientific Policy and Research Quarterly*, 22, Spring and Summer. <https://tinyurl.com/bda2ubxs>

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 21.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 28.12.2024

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Atiye Emiroğlu

<https://orcid.org/0000-0002-0588-0065>

Associate Professor, Karamanoğlu Mehmetbey University Ermenek Vocational High School, atiyemiroglu@gmail.com

Latif Çelik

<https://orcid.org/0009-0005-0154-2631>

Dr. President of the IKG Institute Germany, Germany, info@alp-media.org.

Atf Künyesi | Citation Info

Emiroğlu, A. & Çelik, L. (2025). Osmanlının Hoşgörü ve Kalkınma Politikaları: II. Abdülhamid'in Filistin Yaklaşımı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 144-166.

Osmanlının Hoşgörü ve Kalkınma Politikaları: II. Abdülhamid (1842-1918)'in Filistin Yaklaşımı

Öz

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı egemenliğine giren Filistin, 1917'de İngiliz işgaline kadar yaklaşık dört asır boyunca Osmanlı yönetimi altında kalmıştır. Tarih boyunca pek çok çatışma ve savaşın yaşandığı bu coğrafya, Osmanlı idaresi altında en huzurlu dönemlerinden birini geçirmiştir. Bu çalışma, II. Abdülhamid dönemindeki Osmanlı Filistin politikalarını çok yönlü bir perspektifle ele almaktadır. Araştırmanın odak noktaları arasında dönemin yönetim anlayışı, eğitim politikaları, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, demiryolu inşası, bölgedeki siyasi sorunlar ve Filistin topraklarının dini ve stratejik önemi bulunmaktadır. Çalışmada, Osmanlı arşiv belgeleri ve ilgili literatürden faydalanılarak, Osmanlı Devleti'nin Filistin üzerindeki idari ve kalkınma politikalarının detaylı bir analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgular, Osmanlı Devleti'nin Filistin'i yalnızca bir taşra vilayeti olarak görmediğini, aynı zamanda bölgenin sosyal, ekonomik ve dini dengelerini koruyarak kalkınmasını hedeflediğini göstermektedir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, bu politikaların sistematik bir biçimde uygulanarak Filistin'in barış ve istikrara kavuşmasına yönelik ciddi çabalar sarf edilmiştir. Bu bağlamda,

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Filistin toprakları savaş ve çatışmalardan ziyade, kalkınma ve hoşgörü politikalarının uygulanma alanı hâline getirilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma, II. Abdülhamid dönemindeki Osmanlı Filistin politikalarının bölgedeki gelişim ve istikrar üzerindeki etkilerini tarihsel bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** II. Abdülhamid Dönemi, Filistin, yönetim anlayışı, kalkınma politikaları, barış ve istikrar*

Tolerance and Development Policies of the Ottoman Empire: Abdülhamid II's (1842-1918) Approach to Palestine

Abstract

Palestine, which came under Ottoman rule during the reign of Suleiman the Magnificent, remained under Ottoman rule for nearly four centuries until the British occupation in 1917. This geography, which has experienced many conflicts and wars throughout history, had one of the most peaceful periods under Ottoman rule. This study examines the Ottoman Palestine policies during the reign of Abdul Hamid II from a multifaceted perspective. The focal points of the study include the administrative understanding of the period, education policies, agriculture and animal husbandry activities, development of industry and trade, railway construction, political problems in the region, and the religious and strategic importance of Palestine. In this study, a detailed analysis of the administrative and development policies of the Ottoman Empire on Palestine has been made by making use of Ottoman archival documents and related literature. The findings show that the Ottoman Empire did not only consider Palestine as a provincial province, but also aimed at the development of the region by preserving its social, economic and religious balances. Especially during the reign of Abdul Hamid II, serious efforts were made to achieve peace and stability in Palestine by systematically implementing these policies. In this context, the Palestinian territories were turned into an area of development and tolerance policies rather than war and conflicts. As a result, this study aims to evaluate the effects of Ottoman Palestine policies during the reign of Abdul Hamid II on the development and stability in the region from a historical perspective.

***Keywords:** Abdülhamid II, Palestine, governance, development policies, peace and stability.*

Giriş

Filistin, tarih boyunca çeşitli milletlerin ve dini toplulukların bir arada yaşadığı, bu nedenle hem dini hem de siyasi açıdan oldukça önemli bir coğrafya olmuştur. Türkler, İngilizler, Fransızlar, Yahudiler, Araplar ve Ermeniler gibi birçok farklı etnik grubun yaşadığı bu topraklar; İslam, Hristiyanlık ve Musevilik gibi büyük dinlerin doğduğu ve yayıldığı bir merkez olarak dikkat çekmektedir. Ancak, bu çeşitlilik aynı zamanda Filistin'i sürekli çatışma ve mücadelelerin yaşandığı bir bölge hâline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar boyunca koruması altında bulunan Filistin, Osmanlının zayıflamaya başlamasıyla birlikte giderek artan bir kaos ve siyasi

gerilim ortamına sürüklenmiştir. Günümüzde ise bu topraklar, insanlık dramlarının yaşandığı bir merkez olmaya devam etmektedir.

II. Abdülhamid dönemi, Filistin’de dinler arası ve mezhepler arası çatışmaların yanı sıra uluslararası siyasi mücadelelerin yoğunlaştığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu süreçte, Musevilerin Filistin’e göç etme ve bölgede toprak edinme çabaları, Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri olmuştur. II. Abdülhamid, bu tür girişimlere karşı çeşitli diplomatik ve idari tedbirler geliştirmiştir (BOA, HR.İD.24/21, M-23.12.1876). Osmanlı Devleti, bölgedeki çatışmaları kontrol altına almak için aktif bir şekilde müdahale etmiştir. Örneğin, Araplar tarafından Hristiyanlara yönelik eylemler planlandığında, Osmanlı merkezi yönetimi bu durumu hemen tahkik ederek önlemler almaya çalışmıştır (BOA, HR.SYS, 411/71, M-21.08.1877). Örneğin; Humus’ta bazı Hristiyanların Kudüs’ü ziyaretlerinin ardından silahlı saldırıya uğraması ve bu saldırılar sonucunda bir kişinin hayatını kaybetmesi, Osmanlının müdahalelerini gerektiren olaylardan biridir. Ancak, bu tür çatışmalar, Osmanlının içişlerine müdahil olmak isteyen dış güçler için bir fırsat hâline gelmiştir. Özellikle Fransızlar, bu tür olayları kullanarak bölgede kendi nüfuzlarını artırmaya çalışmışlardır (BOA, HR.SYS., 411/72, M-20.05.1880). Dinler arası rekabet ve Osmanlının yönetim stratejisine bakıldığında, Filistin’de yalnızca dinler arasında değil, aynı zamanda aynı din içerisindeki farklı mezhepler arasında da rekabet ve nüfuz mücadeleleri yaşandığı görülmektedir. Rum ve Rus Ortodoksları arasındaki güç çekişmeleri, Kudüs Ermeni Patriği’nin yerel yönetimlere yönelik şikâyetleri ve Ermeni milletinin haklarını koruma çabaları, Osmanlı yönetiminin çözmek zorunda olduğu önemli sorunlar arasındadır (BOA, Y.PRK.AZN, 2/4, H-22.08.1300). Osmanlı Devleti, bu tür sorunlara çözümler üreterek hem yerel yönetimlerde düzeni sağlamak hem de farklı gruplar arasında dengeyi korumak için çaba göstermiştir (BOA, HR.SYS., 406/30, M-02.01.1877). Osmanlı, bölgedeki çatışmaların çözülmesine yönelik girişimlerinin yanı sıra Filistin’in ekonomik, sosyal ve altyapısal kalkınmasına da önem vermiştir. Bu bağlamda demiryolu yapımı, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, sanayileşmeye yönelik teşvikler ve eğitime yapılan yatırımlar, Osmanlının bölgedeki kalkınmaya verdiği önemin göstergeleridir. Ayrıca, farklı dinlere mensup topluluklara hoşgörüle yaklaşılmış; ibadethanelerin tamiri, inşası ve farklı dini gruplara ait imtiyazların korunması gibi politikalar yürütülmüştür (BOA, HR.SYS, 406/34, M-31.12.1877). Örneğin, Rum kiliselerine tanınan ayrıcalıkların devam ettirilmesi ve Kudüs’te Rus rahipleri için bir hastane inşasına izin verilmesi, Osmanlının hoşgörü politikasına dair örneklerdir.

Filistin’de Musevi göçüne karşı Osmanlı Devleti, ekonomik olarak zor bir dönemden geçmesine rağmen, kararlı bir tutum sergilemiştir. Nitekim II. Abdülhamid, Musevilere toprak satışı karşılığında Düyun-u Umumiye borçlarının silinmesi teklifini dahi reddetmiş ve Filistin topraklarının stratejik ve dini önemini koruma konusundaki kararlılığını ortaya koymuştur (BOA, HR.SYS.406/35, M-31.12.1877). Sonuç olarak Filistin, Osmanlı döneminde farklı dini ve etnik gruplar arasında denge kurma çabalarının yoğun olduğu bir bölge olmuştur. Osmanlı, hem bölgenin kalkınmasını sağlamayı hem de farklı topluluklar arasında barışı tesis etmeyi amaçlayan politikalar izlemiştir. Ancak, Filistin’in tarihsel dinamikleri ve uluslararası müdahaleler, bölgedeki sorunların çözüme kavuşmasını güçleştirmiştir. Bu durum, Filistin’in günümüzde dahi süregelen çatışmaların merkezinde yer almasının temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir.

1.Amaç ve Yöntem

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, II. Abdülhamid döneminde Filistin toprakları üzerinde uygulanan politikaların bölgedeki toplumsal ve ekonomik gelişmeye olan katkılarını ve barış ortamının sağlanması adına atılan adımları incelemektir. Çalışmada, Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki stratejik yaklaşımları ve uygulamalarının bölgedeki etkileri tarihsel bir perspektifle değerlendirilmiştir.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, nitel araştırma tasarımı çerçevesinde yapılandırılmıştır ve temel veri toplama tekniği olarak doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın ana kaynağını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda, II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) ait belgeler, üç ay süren bir tarama sürecinin ardından yazarlar tarafından yaklaşık iki ay içerisinde günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca, konuya ilişkin telif ve tetkik eserler taranmış, bu kaynaklardan elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle işlenmiştir. Bu yöntem, tarihsel olayların ve politikaların sistematik bir şekilde analiz edilmesini ve döneme dair kapsamlı bir anlayış geliştirilmesini sağlamıştır. Çalışma, arşiv belgelerinin yanı sıra döneme ilişkin akademik literatürden de yararlanarak çok yönlü bir bakış açısı sunmayı hedeflemiştir.

2.Bulgular

2.1. Filistin Topraklarında Osmanlı Yönetim Anlayışı

Osmanlı Devleti’nin yönetim anlayışında Filistin, padişahın hâkimiyeti altında olan bir bölgeydi ve burada yaşayan halk, dini ve etnik köken gözetilmeksizin tebaa veya reaya olarak kabul

edilirdi (BOA, HR.İD.1444/21, M-30.03.1896). Ermeni, Hristiyan, Yahudi ya da Müslüman olmaları, Osmanlının yönetim politikalarını belirlerken bir ayırım unsuru teşkil etmemiştir. Bölgedeki toplulukların şikâyetleri, yerel veya merkezi yönetimlere bildirilir ve çözümler üretilirdi. Örneğin, Kudüs Ermeni Patriği, Ermeni milletin kutsal yerlerdeki haklarının korunması ve yerel yönetimle ilgili şikâyetlerini Osmanlı merkezi yönetimine resmi olarak iletmiştir (BOA, HR.SYS.406/26, M-25.06.1876).

2.1.1. Dini Mekânların Korunması ve Çatışmaların Çözümü

Osmanlı Devleti, Filistin’de dini mekânların korunmasına, tamirine ve muhafazasına büyük önem vermiştir (BOA, HR.SYS.406/49, M-06.12.1881). Bunun yanı sıra, farklı dini yapılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek için de aktif rol üstlenmiştir (BOA, HR.SYS.406/50, M-10.05.1882). Örneğin, Beytullahm ve Beytüssahur köylerinde Rumlara ait iki kilisenin tamir edilmesinin Latinler tarafından engellenmesi üzerine, Osmanlı yönetimi bu haksızlığın giderilmesi için gereken adımları atmıştır (BOA, HR.SYS.406/51, M-06.07.1882). Benzer şekilde, Frenk rahiplerinin Kudüs’ü ziyaretleri sırasında ayin yapmalarına yönelik engellemelerin nedenlerini araştırmak için tahkikatlar yürütülmüştür (BOA, HR.SYS, 406/52, M-02.08.1882). Bu tür müdahaleler, Osmanlının dini hoşgörüyü koruma ve topluluklar arasındaki çatışmaları yatıştırma çabalarını yansıtır. Ancak, mezhepler arası çatışmalar zaman zaman ciddi sorunlara yol açmıştır. Örneğin, Rusya Filistin Cemiyeti’nde görevli bir Karadağlı, Beytullahm’daki Nativite Mağarası’nda ayin yapan Latin rahiplerle tartışmış ve bu kavga bir rahibin ölümü, diğerlerinin yaralanmasıyla sonuçlanmıştır (BOA, HR.SYS., 409/1, M-21.11.1897). Bu tür olaylar, Filistin’deki mezhepsel gerilimlerin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

2.1.2. Yabancı Müdahaleler ve Osmanlı’nın Politikaları

Osmanlı Devleti’nin barış ve huzuru sağlama çabalarına rağmen, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi dış güçler, Filistin’de yaşayan Hristiyan ve Yahudi toplulukların haklarını koruma bahanesiyle bölgeye müdahil olmuşlardır (BOA, HR.SYS.430/1, M-21.09.1876). Örneğin, Rum asıllı ancak Osmanlı tebaasına mensup Filistinlilere yardım ve sadaka toplamak amacıyla Petersburg’da bir Filistin Komitesi kurulmuştur. Osmanlı, bu tür girişimlere karşı temkinli yaklaşmış ve bu komitelerin gerçek amaçlarını anlamak için detaylı tahkikatlar gerçekleştirmiştir (BOA, HR.SYS, 406/55, M-15.02.1883). Bu tür müdahaleler, Osmanlının Filistin üzerindeki egemenliğini zayıflatmaya yönelik adımlar olarak değerlendirilmiştir.

2.1.3. Musevi Gücüne Yönelik Osmanlı Tutumu

Osmanlı Devleti, Filistin topraklarına Musevi gücünü engellemeye yönelik sıkı bir politika benimsemiştir. Bu tutumun temelinde, Musevilerin Filistin topraklarında yürüttükleri siyasi ve politik faaliyetler yatmaktadır. II. Abdülhamid, Musevilerin Filistin'e yerleşme çabalarının, bölgenin Osmanlı topraklarına ait olma statüsünü tehdit edebileceğini dşnmştir. Filistin, Osmanlı için yalnızca stratejik değil, aynı zamanda dini ve tarihi öneme sahip bir bölge olarak görülmüş ve bu önem doğrultusunda bölgedeki her türlü tehdit bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Filistin'deki yönetim anlayışı, bölgedeki dini gruplar arasında dengeyi sağlamayı, dini özgürlükleri korumayı ve barış ortamını tesis etmeyi hedeflemiştir. Dış güçlerin müdahaleleri ve mezhepsel gerilimler, bu hedeflere ulaşmayı zorlaştırsa da Osmanlı, Filistin topraklarını dini ve kültürel bir bütün olarak muhafaza etme gayreti içinde olmuştur. II. Abdülhamid'in bölgeye yönelik hassasiyeti, Filistin'in Osmanlı hkimiyeti altındaki stratejik ve dini değerinin altını çizmektedir.

2.2. Osmanlı Eğitiminde Modernleşme ve II. Abdülhamid Dönemi

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki modernleşme abaları Tanzimat dönemiyle birlikte başlamıştır. Ancak, II. Abdülhamid dönemi, eğitim ve ğretim faaliyetlerinde daha sistemli bir yaklaşımın benimsendiği, reformların daha organize bir şekilde uygulandığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu dönemde, eğitim politikaları merkez ve taşra teşkilatları çerçevesinde yapılandırılmıştır ve Filistin, taşra kategorisinde değerlendirilen bölgelerden biridir (Karataşer, 2017). II. Abdülhamid döneminde eğitim politikalarının en dikkat çekici özelliği, eğitim faaliyetlerinin vilayetlere kadar ulaştırılması ve yaygınlaştırılmasıdır. Osmanlı Devleti, bu dönemde modern okullar açarak eğitim seviyesini artırmayı hedeflemiş, aynı zamanda dini ve kültürel değerlerin korunmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak bu çabalara rağmen, Batı kültürünü yaymayı amaçlayan yabancı devletler ve bu devletler adına faaliyet gösteren misyonerlerin kurduğu modern okulların sayısında da önemli bir artış yaşanmıştır. Bu durum, Osmanlı'nın eğitim politikalarına paralel olarak, Batılı devletlerin bölgedeki nüfuzunu artırma girişimlerini de beraberinde getirmiştir (Karataşer, 2017).

2.2.1. Eğitim Politikalarının Bölgesel Dinamiklere Etkisi

II. Abdülhamid'in eğitim politikaları, özellikle taşra bölgelerinde eğitimin yaygınlaştırılmasını amaçlamış olsa da, kaynak eksikliği ve vakıf sistemindeki bozulma gibi faktörler Filistin'de bu politikaların etkin bir şekilde uygulanmasını zorlaştırmıştır. Medreselerin

işlevselliğini yitirmesi, yalnızca eğitim faaliyetlerini değil, aynı zamanda bölgedeki kültürel hayatı da olumsuz etkilemiştir. Öte yandan, yabancı okulların artışı, yerel halk üzerinde hem kültürel hem de ideolojik bir etki yaratarak Osmanlı yönetimi için farklı bir mücadele alanı oluşturmuştur (Karaköse, 2003).

2.2.2. Filistin’de Osmanlı Taşra Eğitim Politikası ve Gerileme Süreci

Osmanlı taşra teşkilatının bir parçası olan Filistin’deki eğitim politikaları değerlendirildiğinde, özellikle Kudüs’te 18. yüzyıldan itibaren bir gerileme süreci yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu gerileme, bölgedeki eğitim ve kültür faaliyetlerini birlikte etkileyen yapısal sorunlardan kaynaklanmıştır. Bölge medreselerinde yaşanan gerilemenin temel sebeplerinden biri, bu kurumların faaliyetlerini sürdürdüğü vakıfların kaynaklarının zayıflamış olmasıdır. Vakıfların ekonomik gücünü kaybetmesi, medreselerin işlevlerini yerine getirmekte zorlanmasına ve eğitim faaliyetlerinin duraklama sürecine girmesine neden olmuştur (Karaköse, 2003). Sonuç olarak Filistin’de Osmanlı eğitim politikalarının taşra teşkilatı çerçevesinde uygulanışı, 18. yüzyıldan itibaren süregelen ekonomik ve yapısal sorunlarla sınırlandırılmıştır. II. Abdülhamid döneminde eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması hedeflenmiş olsa da, vakıf kaynaklarının zayıflığı ve yabancı misyoner okullarının artışı, bu çabaların etkisini sınırlamıştır. Filistin örneği, Osmanlı eğitim reformlarının taşra bölgelerinde karşılaştığı zorlukları ve bu reformların bölgesel dinamiklere nasıl yansıtıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

2.3. II. Abdülhamid Döneminde Filistin’de Ticari Faaliyetler ve Ekonomik Yapı

II. Abdülhamid dönemi, Filistin’in iktisadi faaliyetler açısından belirgin bir canlılık yaşadığı bir dönemdir. Bölgede ticaret, Akka, Hayfa ve Yafa limanları üzerinden yürütülen dış ticaret ile çarşı ve pazarlarda süregelen iç ticarete dayanmaktaydı. Hububat ürünleri, sof ve zeytinyağı bu dönemde ihracatı yapılan başlıca ürünler arasında yer alırken; kahve, pirinç ve şeker gibi temel tüketim malları ithal edilen başlıca ürünler arasında bulunuyordu. Filistin’de özellikle buğday ve mısır ihracatında zamanla bir gerileme yaşanmış ve bu ürünler daha sonra ithal edilmeye başlanmıştır (Kaynar&Ak, 2028, 412-428). Bu durum, bölgenin tarımsal üretim dinamiklerinde meydana gelen değişimlerin ve dış ticaret dengelerindeki dönüşümün bir göstergesidir.

2.3.1. İç ve Dış Ticarete Gelişim

Filistin’de iç ticaretin yanı sıra dış ticaretin geliştirilmesi adına Osmanlı Devleti’nin girişimlerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batılı devletlerin bölge üzerindeki ekonomik nüfuzu artmıştır. Bu nüfuz, Batılı sermayedarların Filistin’e

yönelik yatırımları ve bölgeye açtıkları bankalar aracılığıyla somutlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nden alınan imtiyazlar doğrultusunda, bölgede çeşitli bankalar kurulmuş ve bu bankalar ticaretin finansal altyapısını şekillendirmeye başlamıştır.

Bölgede Kurulan Bankalar ve Ekonomik Etkileri

- **Osmanlı Bankası (Kudüs):** Osmanlı Bankası, bölgedeki ticari faaliyetlerin finansmanı ve sermaye akışının düzenlenmesi için Kudüs'te faaliyet göstermeye başlamıştır.
- **Filistin Ticaret Bankası (Kudüs ve Gazze):** Filistin Ticaret Bankası, bölgenin ticari hareketliliğini desteklemek amacıyla Kudüs ve Gazze'de faaliyetlerini sürdürmüştür.
- **Alman Filistin Bankası (Yafa):** Alman sermayesinin etkisiyle kurulan bu banka, Yafa limanı üzerinden gerçekleştirilen ticaretin finansmanında önemli bir rol oynamıştır (Kaynar & Ak, 2018).

II. Abdülhamid dönemi, Filistin'de ticaretin hem iç hem de dış boyutunda belirgin bir hareketliliğin yaşandığı, bölgenin ekonomik yapısının dış sermaye etkisiyle dönüşüme uğradığı bir süreçtir. Osmanlı Devleti'nin ticari faaliyetleri geliştirme çabalarına karşın, Batılı devletlerin bölgedeki ekonomik etkisi, özellikle bankacılık sektöründe, dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Filistin'de ticari faaliyetlerin modernleşme çabaları ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar, Osmanlı'nın ekonomi politikalarının dönemin küresel ekonomik dinamikleri ile nasıl etkileşime girdiğini anlamak açısından önemlidir.

2.4. Tarım ve Hayvancılık

Toplumların ekonomik gücünün önemli göstergelerinden biri tarım ve hayvancılık faaliyetleridir. II. Abdülhamid dönemi Filistin'inde, kuraklık, çekirge istilası gibi doğal afetler nedeniyle hasat yetersizliği yaşanmış (BOA, HR.SYS, 406/39, M-04.03.1879) ve bu durum, tarımsal faaliyetlerin önünde önemli engeller oluşturmuştur (BOA, HR.SYS., 406/12, M-11.07.1886) Bu zorluklara rağmen, Osmanlı Devleti Filistin'de tarım ve sanayiye geliştirmeye yönelik çalışmalar yürütmüş ve bölge ekonomisinin iyileştirilmesini hedeflemiştir (BOA, HR.SFR.3, 225/75, M-28.05.1875). Bu kapsamda, arpa, bakla, buğday, burçak, darı, mercimek ve nohut gibi bakliyat ve tahıl ürünleri bölgede yaygın olarak yetiştirilmiştir. Ayrıca zeytin, badem, ceviz, çivit, dut, elma, hurma, incir, limon, nar, pamuk, patates, portakal, salatalık, susam, tütün ve üzüm gibi ürünler de önemli tarımsal ürünler arasında yer almıştır (Kaynar & Ak, 2018). Filistin bölgesinde tarımın yanı sıra büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri de dikkat çekmiştir. Bölgedeki coğrafi ve iklimsel engellere rağmen, tarımda üretilen ürünler ve hayvancılık

faaliyetleri, bölge halkının temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeydeydi (Kaynar & Ak, 2018). Bu durum, tarım ve hayvancılığın Filistin ekonomisi üzerindeki kritik rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

2.5. Sanayi

Osmanlı Devleti'nde sanayi, toplumsal ve iktisadi gücün bir diğer belirleyici unsuru olarak önemli bir yer tutmaktadır. Filistin bölgesinde ise sanayi, büyük ölçüde el sanatlarına dayalı bir yapıya sahipti. Bu bağlamda, el sanatları atölyeleri arasında en belirgin olanı sabun üretimi yapılan sabunhanelerdir. Bunun yanı sıra, yağ üretimi de önemli sanayi kolları arasında yer almış ve özellikle susam ve zeytinden elde edilen yağlar, yerel yağhanelerde üretilmiştir. Bölgedeki diğer sanayi dalları arasında deri işleme, hediyelik eşya üretimi, kumaş imalatı ve boyamacılık, seramikçilik, taş işçiliği ve yapı endüstrisi öne çıkmaktadır. Bu sanayi kolları arasında en gelişmiş olanlar ise sabun üretimi, dokumacılık ve zeytinyağı üretimi olmuştur. Bu sektörler, Filistin ekonomisinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve yerel üretimin gelişmesine katkı sağlamıştır (Kaynar & Ak, 2018).

2.6. Demiryolu

Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşası, genel anlamda ve sistemli bir şekilde II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. II. Abdülhamid'in hükümet icraatları arasında önemli bir yer tutan demiryolu projeleri, Filistin için de geçerli olmuştur. Filistin'deki demiryolu inşası için *Railway Land and Building Company Limited* adlı bir şirket kurulmuş ve bu şirket aracılığıyla inşaat çalışmalarına başlanmıştır (BOA, HR.SFR.3, 254/95, M-29.10.1877). Bu kapsamda, Yafa ile Kudüs'ün birbirine bağlanması amacıyla Fransız sermayesiyle inşa edilen demiryolu hattı, *Yafa-Kudüs Demiryolu* olarak adlandırılmıştır.

Bu dönemde Kudüs, Osmanlı yönetiminde sancak statüsünde yer almakta olup, Kudüs Sancağı; Gazze, Halilülrahman ve Yafa şehirlerinden oluşmaktadır. Yafa, günümüz Tel-Aviv şehrinin tarihi çekirdeğini oluşturmakta olup, demiryolunun inşasındaki ana hedeflerden biri de kutsal topraklar olarak kabul edilen bölgelere ziyaret amacıyla gelen gayrimüslim hacıların, limandan Kudüs'e kolaylıkla ulaşmalarını sağlamaktı (Çapar, 2020). 1891 yılında inşasına başlanan Yafa-Kudüs Demiryolu hattı, toplamda 87 kilometre uzunluğunda olup, inşaatın maliyeti 2.800.000 dolar olarak kaydedilmiştir (Çapar, 2020). II. Abdülhamid, hem Osmanlı Devleti genelinde hem de Filistin bölgesinde ulaşım altyapısının gelişmesine büyük önem vermiştir. Bu

projeler, bölgenin ekonomik ve sosyal hayatında önemli değişimlere yol açmış, ulaşımın hızlanmasına ve kolaylaşmasına katkı sağlamıştır.

2.7. Osmanlı Devleti'ni Filistin Topraklarında Uğraştıran Siyasi/Politik Sorunlar: Filistin'de Bağımsız Bir İsrail Devleti Kurma Çalışmaları

II. Abdülhamid döneminde, Filistin'e yönelik Yahudi göçü, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı önemli siyasi ve politik sorunlardan birini teşkil etmiştir (BOA, HR.TO, 522/40, M-04.11.1879). Osmanlı, bu göçün engellenmesi ve Musevilerin Filistin'e yerleşerek yurt edinmelerinin önlenmesi amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Ancak dış ülkelerin desteğiyle yürütülen Yahudi yerleşim çabaları, zamanla amacına ulaşmış ve Filistin topraklarında Yahudi nüfusunun artmasına neden olmuştur (Yasin, 2019). Bu dönemde Filistin'e yapılan Yahudi göçü ve Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı tutumu, arşiv belgeleri ışığında detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir.

İngiltere Parlamentosu üyesi Mösyö Olifen'in, Musevilerin Osmanlı topraklarında, özellikle de Filistin'de yerleşmelerine dair bir tasarısı, Osmanlı hükümeti tarafından incelenmiştir (BOA, MB.İ, 56/24, H-21.10.1296). Olifen, Filistin topraklarında Musevilere bazı özel imtiyazlar verilmesi gerektiğini savunmuş, ancak bu teklif, Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmiştir (BOA, İ.MMS, 66/3114, H-06.06.1297). Filistin'de Musevi göçmenlere toprak verilmesi ve onlara ayrıcalıklı bir statü tanınması önerisi, Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmemiştir (BAO, Y.A.RES, 5/58, H-29.05.1297) Ancak, buna rağmen Filistin'e Yahudi göçü belirli kısıtlamalarla kabul edilmiştir (BOA, HR.TO, 521/74, M-21.05.1879). Özellikle, göçmenlerin kanunlara uymaları ve Filistin dışına yerleştirilmeleri şartıyla kabul edilmeleri gerektiği vurgulanmıştır (BOA, Y.PRK.BŞK, 6/77, H-04.12.1299). Ayrıca, Rus pasaportuna sahip Yahudi göçmenlere de benzer bir yaklaşım sergilenmiştir (BOA, HR.TO, 292/7, M-29.01.1883). *Hamaliç isimli gazetenin direktörü Cemiyet-i İsrail Reisi Jederyum* bu kararın iptalini isteyen bir mektup yazmıştır (BOA, HR.TO, 90/61, M-29.05.1884). Ancak bu istek kabul edilmemiştir.

Filistin'e Yahudi göçü yasaklanmasına rağmen, bazı göçmenlerin bölgeye yerleştiği tespit edilmiştir (BOA, HR.SFR.3, 299/100, M-18.12.1884). Osmanlı yönetimi, Filistin'e gelerek toprak sahibi olan Yahudilere dokunmamış, ancak bundan sonra gelecek Yahudi göçmenlerin Filistin topraklarına girmelerine izin verilmemesi gerektiğini ilgili yerel yöneticilere bildirmiştir (BOA, HR.TO, 32/32, M-01.01.1885). Bunun yanı sıra, ziyaret amaçlı gelen Yahudilerin bir aydan fazla kalmamaları gerektiği vurgulanmış ve bu konuda konsolosluklar resmi yazıyla uyarılmıştır (BOA,

HR.TO, 81/105, M-08.01.1885). Ancak bu uyarılara rağmen, bazı Yahudiler bu koşullara uymayarak Filistin’de ikamet etmeye devam etmişlerdir (BOA, HR.TO, 369/112, M-10.05.1886).

Osmanlı, Yahudi göçünü engellemeye yönelik çeşitli kararlar almış, ancak dış güçlerin baskıları sonucu bazı Yahudilerin Filistin’de yerleşmesine engel olamamıştır. Bu dönemde, Yahudi göçünün engellenmesine yönelik çıkarılan kararnamelere rağmen, yüzlerce Yahudi göçmeni Hayfa’ya yerleşmiş ve burada toprak sahibi olmayı başarmıştır (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 219/74, R-28.02.1302). Hayfa’daki bu yerleşimlerin ardından, Osmanlı Devleti, bu kişilerin Osmanlı tebaasına girmelerine izin vermiş ancak Filistin’e yeni Yahudi göçlerinin engellenmesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 1351/37, H-06.09.1303). II. Abdülhamid dönemi boyunca, Filistin’e göç eden Yahudi nüfusunun artışı, Osmanlı hükümetini zorlu bir duruma sokmuş ve bu meseleyle ilgili olarak çeşitli diplomatik yazışmalar yapılmıştır. Avusturya, Rusya, Fransa ve İngiltere gibi devletler, Musevilerin Filistin’e yerleşmesi için çeşitli çalışmalar yürütmüş ve bu devletlerin konsoloslukları, Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmuştur. Hatta Filistin’e yerleşmek isteyen Yahudilerin toprak satın almak için girişimde bulunmaları bile, bu dönemde büyük bir tartışma konusu olmuştur.

Filistin’e yerleşmek isteyen Yahudilere toprak satışının yasaklanmasına rağmen, bazı yerel yöneticiler ve rüşvetçi kişiler, Osmanlı yönetiminin yasaklarına rağmen, Yahudilere toprak satmışlardır. Örneğin, Hayfa ve Akka’da bazı yerel yöneticiler, Yahudi göçmenlere toprak satışını gerçekleştirmiş ve bu durum Osmanlı yönetimi tarafından büyük bir sorun olarak değerlendirilmiştir (BOA, Y.PRK.AZJ., 27/39, H-02.02.1311). Filistin’e Musevi göçünün gerçekleştirilmesi amacıyla farklı ülkelerde Musevi komitelerinin kurulması dahi sağlanmıştır. Osmanlı bürokrasisi Musevi göçüyle ilgili dünyadaki gelişmeleri yakından takip ederek gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır (BOA, HR.TO., 345/21, M-07.08.1890). Rusya’da Musevi komitelerinin kurulduğu yönünde bilgi edinen Osmanlı Devleti, Rus Yahudilerinin geçici surette Filistin’e ziyaretlerinin kabul edileceğini bildirmiştir (BOA, HR.SYS., 407/12, M-18.09.1890). Tüm karşı duruşlara rağmen Avrupa’da çıkan *West Deutsche Zeitung* gazetesi, Musevilerin Filistin topraklarına göçüyle ilgili makale kaleme almıştır (BOA, HR.TO, 113/71, M-16.06.1891). Rusya, Musevilerin Filistin topraklarına göç etmesi adına çalışmalar yürütürken, İngiltere onların korumalığını üstlenmiş ve Musevilerin Filistin’e yerleşmeleri adına İstanbul konsolosu *William White*’i görevlendirmiştir (BOA, Y.A.HUS., 248/85, H-26.11.1308). Hatta Filistin’e yerleşmek amaçlı toprak satın almak isteyen Yahudilerin alamaması İstanbul’da *İntikam* adlı bir cemiyet

kurmalarına neden olmuştur (BOA, Y.PRK.BŞK, 22/89, H-29.12.1308). Rus, İngiltere, Fransa gibi devletlerin Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi ve göç etmeleri konusunda siyasi mücadeleleri daha o günlerde bir İsrail devletini kurabilme arzusunu kanıtlamaktadır (BOA, Y.PRK.UM., 23/66, H-25.05.1309). Osmanlının tüm engellemelerine rağmen Museviler, kıyafet değiştirerek Filistin'e girmeyi, emlak ve toprak almayı başarmıştır (BOA, BEO, 107/7958, H-25.04.1310). Osmanlı buna karşılık Musevilerin Filistin'den emlak almalarını yasaklayan resmi yazıyı ilgili yerel yönetimlere göndermiştir (BOA, HR.ID., 2022/35, M-25.01.1893). Ayrıca daha önce Filistin'e gelip Osmanlı vatandaşı olan Musevilere arazi ve emlak satımı kesinlikle yasaklanmış ve alınan karara riayet etmeyen yetkililer için gerekli işlemlerin yapılacağı belirtilmiştir (BOA, DH.MKT.2055/57, H-07.08.1310).

2.7.1. Filistin'de Yahudi Devleti Kurma Çabaları: II. Abdülhamid Döneminde Siyonist Hareketler

II. Abdülhamid dönemi, Filistin topraklarında bağımsız bir Yahudi devleti kurulmasına yönelik girişimlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Yahudi asıllı liderler, zengin sermayedarlar ve uluslararası destekçiler, bu hedef doğrultusunda çeşitli girişimlerde bulunmuş; özellikle Theodor Herzl gibi isimler, Osmanlı yönetimi nezdinde diplomatik ve ekonomik yöntemlerle Filistin'de Yahudi varlığını artırmaya çalışmıştır. Bu süreç, yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda küresel düzeyde organize edilen bir hareketi yansıtmaktadır.

2.7.2. Siyonist Hareketlerin Uluslararası Boyutu

New York'ta düzenlenen bir mitingde Rahip Faust, Filistin'de Yahudi devleti kurulması gerektiğini dile getirerek bu meseleyi uluslararası bir platformda tartışmaya açmıştır (BOA, Y.A.HUS, 377/51, H-12.05.1315). Max Mordo ve Doktor Theodor Herzl gibi figürlerin öncülüğünde, çeşitli finansal kaynaklar ve komiteler aracılığıyla Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi planlanmıştır (BOA, Y.A.HUS., 376/151, H-29.04.1315). İsviçre'nin Basel şehrinde düzenlenen Yahudi kongresi, bu hedef doğrultusunda bilimsel ve siyasi bir zemin hazırlamış, "Yahudilerin Filistin'e dönüş programı" resmen kabul edilmiştir (BOA, Y.A.HUS, 377/105, H-29.05.1315). Ayrıca Amerika'da kurulan Yahudi komiteleri ve İzmir'de faaliyet gösteren bir ayağı, bu çalışmaların planlı bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir (BOA, HR.SYS., 1776/14, M-20.04.1898. ; BOA, Y.PRK.EŞA, 29/53, H-01.12.1315). Yahudilerin Filistin'de bir devlet kurma hedefi, ekonomik altyapıyla da desteklenmiştir. Londra'da kurulan Yahudi bankası, bu amaçla gerekli finansal kaynakları sağlamak üzere planlanmıştır (BOA, HR.SFR.3, 473/35, M-

08.06.1898). Ancak bu girişimlerin önündeki en büyük engel, II. Abdülhamid'in etkin istihbarat ağı ve bu tür girişimlere karşı aldığı sıkı tedbirler olmuştur (BOA, Y.EE., 136/63, H-25.01.1316).

2.7.3. Osmanlı'nın Karşı Tedbirleri

Osmanlı Devleti, Yahudilerin Filistin'e göç ve yerleşim çabalarına karşı bir dizi önlem almıştır. Avrupa konsolosluklarına Yahudilere Filistin için vize verilmemesi yönünde talimatlar gönderilmiş, sınır bölgelerinde denetimler artırılmış ve Filistin'e Yahudilerin girişini yasaklayan kararlar alınmıştır (BOA, HR.İD., 46/126, M-13.10.1898). Ayrıca, Filistin'de yabancılara arazi satışını yasaklayan düzenlemeler yapılmış, çünkü bu arazilerin dolaylı yoldan Yahudilerin eline geçme riski taşıdığı düşünülmüştür.

Ancak, alınan bu önlemler, dış ülkelerin baskıları ve Yahudilerin ısrarlı girişimleri karşısında tam anlamıyla etkili olamamıştır. Özellikle Filistin topraklarında emlak ve arazi alımını yasaklayan kararlar, bazı yerel yöneticilerin rüşvet karşılığında bu kuralları ihlal etmesi nedeniyle istenilen sonucu vermemiştir (BOA, DH.MKT., 2426/73, H-16.07.1318). Örneğin, Akka Mutasarrıfı Sadık Paşa ve Hayfa Belediye Reisi Mustafa Efendi gibi yerel yöneticilerin, Yahudilere arazi satışı yaptıkları tespit edilmiştir (BOA, Y.PRK.AZJ., 27/39, H-02.02.1311).

2.7.4. Theodor Herzl ve II. Abdülhamid Görüşmesi

Yahudi liderlerden Theodor Herzl, II. Abdülhamid ile doğrudan bir görüşme gerçekleştirerek, Osmanlı topraklarının kalkınması için Yahudi şirketlerinin kurulması ve Yahudilere imtiyaz verilmesi önerisinde bulunmuştur (BOA, Y.PRK.TŞF., 6/50, H-01.03.1319). Buna karşılık, II. Abdülhamid, Yahudilerin Filistin'e yerleşimlerini engellemek adına tedbirleri artırmıştır (BOA, HR.SYS., 1776/43, M-08.07.1901). Ancak, Siyonist Komitesi'nin toplantılarında Filistin topraklarının satın alınması ve Siyonizm fikrinin yayılması için çeşitli stratejiler geliştirilmiştir (BOA, HR.SFR.04., 374/167, M-07.10.1901). Varna Musevileri, Filistin'de Musevi hükümeti kurmanın yollarını görüşmek amacıyla toplantılar yapmıştır (BOA, HR.SFR.04., 365/38, M-20.12.1901). *Ruscuk ve Yanbolu'da toplanan Yahudilerin; Filistin topraklarında bir Yahudi hükümeti kurmak için nakdi yardımda bulunulması, bütün Yahudilere Siyonizm fikrinin yayılması, Siyonizm aleyhinde olan Yahudi yöneticilerin azledilmesi ve mekteplerin Siyonist Komitesi tarafından idare olunması* Filistin'de devlet kurma amacı güden Yahudilerin planlı çalışmalarından bazılarıdır (BOA, HR.SFR.04., 217/83, M-09.05.1902). Sonuç olarak Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurulması çabaları, planlı ve programlı bir şekilde ilerlemiştir (BOA, Y.PRK.TKM, 41/5, H-16.04.1316). Theodor Herzl ve diğer Siyonist liderlerin

öncülüğünde yürütülen bu faaliyetler, uluslararası destekçilerin katkısıyla güç kazanmıştır. Osmanlı Devleti ise bu girişimlere karşı kapsamlı tedbirler almış; ancak dış baskılar, yerel yöneticilerin rüşvetle alınan kararları ihlal etmesi ve uluslararası kamuoyunun desteği, Yahudilerin Filistin topraklarında yerleşimlerini kolaylaştırmıştır. Zamanla, Museviler Filistin'den geniş topraklar satın almış, köyler inşa ederek bölgede bir Yahudi varlığı oluşturmuştur. Bu süreç, yalnızca bir yerleşim hareketi değil, aynı zamanda modern İsrail devletinin temellerini atan uzun vadeli bir siyasi stratejinin parçası olarak değerlendirilmelidir.

2.8. Ehl-i Kitap İçin Kutsal Filistin Toprakları ve Osmanlı Döneminde Yaşanan Dinî ve Politik Mücadeleler

Filistin, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi üç büyük dinin kutsal mekânlarına ev sahipliği yapan topraklar olarak tarih boyunca büyük bir önem taşımıştır. Osmanlı döneminde bu bölge, farklı inanç topluluklarının barış içinde yaşadığı bir yer olarak bilinse de, dinî ve politik çekişmeler sürekli gündemde kalmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri, bu çatışmaların nedenlerini ve boyutlarını detaylarıyla ortaya koymaktadır (BOA, HR.SYS, 406/45, M-15.02.1881).

2.8.1. Kutsal Mekânlar ve Dinî Çekişmeler

Kudüs ve çevresindeki kutsal yerler, üç dinin de ibadet ve hac noktaları olduğu için sık sık anlaşmazlıklara sahne olmuştur. Latinler ile Rumlar arasında kilise ve mabetlerin kullanımına ilişkin anlaşmazlıklar, Osmanlı Devleti'nin sıkça müdahale etmek zorunda kaldığı konuların başında gelir (BOA, HR.SYS.406, 49, M-06.12.1881).

Örneğin:

*Kummame Kilisesi'nde Hristiyan mezhepler arasında çıkan kavgalar (BOA, HR.SYS.412/8, M-21.05.1895),

*Beytüllahm, Mağaratüssalib ve Beytüssahur gibi mekânlardaki mabet paylaşımı sorunları (BOA, HR.SYS.406/75, M-08.12.1885),

*Kıbt Manastırı kapısının genişletilmesine ilişkin ruhsat talepleri ve Latinlerin bu konuda itirazları (BOA, HR.SYS.406, 49, M-06.12.1881) gibi sorunlar Osmanlı yönetiminin bu topraklardaki statükoyu koruma çabalarını zorlaştırmıştır.

Bu sorunlarda dış müdahale de etkili olmuştur. Özellikle Fransa, Latin Hristiyanların haklarını korumak için statükonun devamını talep ederken (BOA, HR.SYS., 406/74, M-09.10.1885), Rusya Ortodoks nüfuzu artırmaya çalışmıştır (BOA, Y.A.HUS., 241/12, H-

04.04.1308). Bu dış güçlerin müdahaleleri, Osmanlının bölgedeki yönetimini daha da karmaşık bir hâle getirmiştir.

2.8.2. Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı döneminde Filistin'deki dinî ve politik sorunlardan biri de misyonerlik faaliyetleridir.

Özellikle:

*Protestan misyonerler, İncil ve Tevrat dağıtarak İslam karşıtı propagandalar yapmıştır (BOA, HR.TH., 82/8, M-30.07.1888).

*Rus misyonerlik faaliyetleri, Filistin'in yanı sıra Osmanlı'nın birçok yerinde Ortodoks okulları açarak etkinliklerini sürdürmüştür (BOA, Y.A.HUS., 241/12, H-04.04.1308).

*Fransa ve İngiltere, Filistin'deki Katolik, Maruni, Dürzi ve Nusayri çocuklar için okullar açarak bölgedeki dinî nüfuzlarını artırmaya çalışmıştır (BOA, Y.EE.KP, 1/80, H-29.12.1301). Osmanlı Devleti, bu faaliyetlere karşı uyanık davranmış ve misyonerlik faaliyetlerini konsolosluklar aracılığıyla yakından takip ederek engellemeye çalışmıştır.

2.8.3. Dini Ziyaretler ve Siyasi Girişimler

Kutsal topraklara yapılan dinî ziyaretler, Osmanlının dikkatle izlediği bir diğer konudur. Ancak bazı dinî ziyaretlerin ardında siyasi hedefler de olduğu görülmüştür.

Örneğin:

*Filistin Ortodoks Rusları Vekili Alexandre Svietchine'nin Kudüs'e gerçekleştirdiği ziyaretler, yalnızca dini değil, aynı zamanda politik bir etki taşımıştır (BOA, HR.SYS., 406/69, M-18.10.1884).

*Musevilerin dini ziyaretleri için pasaport verilmesi, zamanla bölgedeki Yahudi varlığını artıran bir etken olmuştur (BOA, ŞD., 2274/25, H-08.10.1301).

2.8.4. Amerikan Misyonerleri ve Ermeni Meselesi

Amerikan misyonerleri, Hristiyanlığı yayma çabalarının yanı sıra, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya teşvik etme girişimlerinde de bulunmuştur. Bu faaliyetler, sadece dinî bir mesele olarak değil, aynı zamanda Osmanlının iç düzenine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmiştir (BOA, Y.EE.d, 991/ H-(tarihsiz)

2.8.5. Osmanlı'nın Tepkileri ve Çözüm Çabaları

Osmanlı Devleti, bu çok dinli ve çok kültürlü yapının getirdiği sorunlarla başa çıkmak için çeşitli tedbirler almıştır:

Konsolosluklara ve yerel yöneticilere talimatlar: Misyonerlik faaliyetlerinin sınırlandırılması ve kutsal mekânlardaki statükonun korunması için sık sık uyarılar yapılmıştır (BOA, HR.TH., 82/8, M-30.07.1888).

Eğitim kurumları üzerinde denetim: Misyoner okullarında verilen eğitimin içeriği ve amaçları yakından takip edilmiştir (BOA, Y.EE.KP, 1/80, H-29.12.1301).

Dinî ziyaretler için sınırlandırmalar: Pasaport ve vize düzenlemeleriyle bölgedeki dinî ziyaretlerin siyasi bir amaca dönüşmesi engellenmeye çalışılmıştır (BOA, ŞD., 2274/25, H-08.10.1301).

Osmanlı Devleti, her ne kadar Filistin'deki dinî çekişmeleri ve misyonerlik faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışsa da, uluslararası güçlerin müdahaleleri ve bölgedeki inanç gruplarının çıkar çatışmaları bu çabaları büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Filistin'in tarih boyunca üç büyük din açısından önem taşıması, bölgenin sürekli bir çatışma ve güç mücadelesine sahne olmasına yol açmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri, bu mücadelelerin tarihsel boyutunu ve yönetim zorluklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Filistin topraklarında egemenliğini sürdürürken, bölgedeki dini ve etnik çeşitliliği dikkate alarak bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Osmanlı yönetiminde, Ermeni, Hristiyan, Yahudi veya Müslüman olmak, tebaa (reaya) statüsünü değiştirmemekteydi. Halkın şikâyetleri, yerel ya da merkezi yönetimlere iletilir, çözüm önerileri bu şekilde değerlendirilirdi. Örneğin, Kudüs Ermeni Patrikliği, kutsal yerlerde Ermeni milletinin haklarının korunmasıyla ilgili şikâyetlerde bulunarak Osmanlı merkezi yönetimine başvurmuştur. Bu tür başvurulara Osmanlı, dini yapıların korunması, tamir edilmesi ve muhafazası konularında ilgilenererek çözüm getirmiştir. Osmanlı yönetimi, Filistin'deki dini yapılar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek adına aktif bir yaklaşım sergilemiştir. Örneğin, Beytüllahm ve Beytüssahur köylerinde Rumlara ait kiliselerin tamirinin engellenmesi üzerine, Osmanlı Devleti müdahale ederek gerekli adımları atmıştır. Kudüs'teki Frenk rahiplerinin ziyaretleri sırasında karşılaşılan engellemelerle ilgili de soruşturmalar yapılmış, böylece dini gruplar arasında çıkabilecek çatışmaların önüne geçilmiştir. Ancak, bu tür iç sorunlar yabancı devletlerin müdahalesini doğurmuş, özellikle Hristiyan ve

Yahudi topluluklarının haklarını savunmaya yönelik Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçler Filistin’de çeşitli çalışmalara imza atmışlardır. Örneğin, Filistin’deki Rum asıllı Osmanlı tebaasına yardım amacıyla Petersburg’da bir Filistin Komitesi kurulmuştur. Osmanlı Devleti, bu tür derneklerin gerçek amaçlarını anlamak için tahkikatlar yaparak bölgedeki dini barışı korumaya çalışmıştır. II. Abdülhamid, Filistin’deki Yahudi göçünü engellemek konusunda kararlı bir politika izlemiştir. Bu dönemde, Yahudi göçünün engellenmesi, Osmanlı Devleti’nin bölgedeki egemenliğini ve huzuru sağlama çabalarıyla paralel bir şekilde yürütülmüştür. II. Abdülhamid, Filistin’in Osmanlı topraklarına ait olduğunu savunmuş ve bölgedeki herhangi bir siyasi hareketliliği tehdit olarak görmüştür. Yahudilerin Filistin topraklarına yerleşmesinin engellenmesindeki başlıca neden, bölgedeki bir Yahudi devleti kurma arzusuna karşı duyulan tepkidir. II. Abdülhamid, bu tehditleri bertaraf etmek için gerekli önlemleri almış ve Yahudi göçmenlerin Filistin dışındaki bölgelere yerleşmelerine izin vermiştir. Aynı zamanda, Osmanlı topraklarında huzur ve güvenliğin sağlanmasına büyük önem verilmiştir. Yahudilerin Osmanlı topraklarına göçü, çok eski bir geçmişe dayanır. Özellikle İspanya’daki zulme karşı Fatih Sultan Mehmet’in Yahudilere Osmanlı topraklarını açması, bu sürecin önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı, bu dönemde farklı dini topluluklara barış, güvenlik ve huzur içinde yaşama imkânı tanımıştır. Ancak, II. Abdülhamid dönemi, Filistin’e Yahudi göçünün engellenmesi için daha temkinli bir politika izlemiştir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, Filistin topraklarında huzurun korunmasına yönelik politikalarını pekiştirmiştir. Bununla birlikte, II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarında taşra ile merkezi yönetim arasındaki denetimi güçlendirmek adına demiryolu inşasına, taşra okullarının açılmasına ve ekonomik reformlara öncelik vermiştir. Bu reformlar, sadece bölgedeki güvenliği sağlamak amacıyla değil, aynı zamanda Osmanlı’nın hoşgörü siyasetiyle, farklı din ve mezhepler arasındaki çatışmaların çözülmesine yönelik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Filistin’deki dini ve etnik farklılıkların uzun yıllardır süren çatışmalarına Osmanlı Devleti’nin gösterdiği hoşgörü, bölgedeki barışın korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, dünya devletlerinin işbirliği yaparak bölgeye yönelik köklü ve hızlı çözümler üretmesi gerektiği önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, HR.İD.24/21, M-23.12.1876.

BOA, HR.SYS, 411/71, M-21.08.1877.

BOA, HR.SYS., 411/72, M-20.05.1880.
BOA, Y.PRK.AZN, 2/4, H-22.08.1300.
BOA, HR.SYS., 406/30, M-02.01.1877.
BOA, HR.SYS, 406/34, M-31.12.1877.
BOA, HR.SYS.406/35, M-31.12.1877.
BOA, HR.İD.1444/21, M-30.03.1896.
BOA, HR.SYS.406/26, M-25.06.1876.
BOA, HR.SYS.406/49, M-06.12.1881.
BOA, HR.SYS.406/50, M-10.05.1882.
BOA, HR.SYS.406/51, M-06.07.1882.
BOA, HR.SYS, 406/52, M-02.08.1882.
BOA, HR.SYS., 409/1, M-21.11.1897.
BOA, HR.SYS.430/1, M-21.09.1876.
BOA, HR.SYS, 406/55, M-15.02.1883.
BOA, HR.SYS, 406/39, M-04.03.1879.
BOA, HR.SYS., 406/12, M-11.07.1886.
BOA, HR.SFR.3..., 225/75, M-28.05.1875.
BOA, HR.SFR.3, 254/95, M-29.10.1877.
BOA, HR.TO, 522/40, M-04.11.1879.
BOA, MB.İ, 56/24, H-21.10.1296.
BOA, İ.MMS, 66/3114, H-06.06.1297.
BAO, Y.A.RES, 5/58, H-29.05.1297.
BOA, HR.TO, 521/74, M-21.05.1879.

- BOA, Y.PRK.BŞK, 6/77, H-04.12.1299.
- BOA, HR.TO, 292/7, M-29.01.1883.
- BOA, HR.TO, 90/61, M-29.05.1884.
- BOA, HR.SFR.3, 299/100, M-18.12.1884.
- BOA, HR.TO, 32/32, M-01.01.1885.
- BOA, HR.TO, 81/105, M-08.01.1885.
- BOA, HR.TO, 369/112, M-10.05.1886.
- BOA, HR.HMŞ.İŞO, 219/74, R-28.02.1302.
- BOA, DH.MKT., 1351/37, H-06.09.1303.
- BOA, Y.PRK.AZJ., 27/39, H-02.02.1311.
- BOA, HR.TO., 345/21, M-07.08.1890.
- BOA, HR.SYS., 407/12, M-18.09.1890.
- BOA, HR.TO, 113/71, M-16.06.1891.
- BOA, Y.A.HUS., 248/85, H-26.11.1308.
- BOA, Y.PRK.BŞK, 22/89, H-29.12.1308.
- BOA, Y.PRK.UM., 23/66, H-25.05.1309.
- BOA, BEO, 107/7958, H-25.04.1310.
- BOA, HR.İD., 2022/35, M-25.01.1893.
- BOA, DH.MKT.2055/57, H-07.08.1310.
- BOA, Y.A.HUS, 377/51, H-12.05.1315.
- BOA, Y.A.HUS., 376/151, H-29.04.1315.
- BOA, Y.A.HUS, 377/105, H-29.05.1315.
- BOA, HR.SYS., 1776/14, M-20.04.1898.

- BOA, Y.PRK.EŞA, 29/53, H-01.12.1315.
BOA, HR.SFR.3, 473/35, M-08.06.1898.
BOA, Y.EE., 136/63, H-25.01.1316.
BOA, HR.İD., 46/126, M-13.10.1898.
BOA, DH.MKT., 2426/73, H-16.07.1318.
BOA, Y.PRK.AZJ., 27/39, H-02.02.1311.
BOA, Y.PRK.TŞF., 6/50, H-01.03.1319.
BOA, HR.SYS., 1776/43, M-08.07.1901.
BOA, HR.SFR.04., 374/167, M-07.10.1901.
BOA, HR.SFR.04., 365/38, M-20.12.1901.
BOA, HR.SFR.04., 217/83, M-09.05.1902.
BOA, Y.PRK.TKM, 41/5, H-16.04.1316.
BOA, HR.SYS, 406/45, M-15.02.1881.
BOA, HR.SYS.406, 49, M-06.12.1881.
BOA, HR.SYS.412/8, M-21.05.1895.
BOA, HR.SYS.406/75, M-08.12.1885.
BOA, HR.SYS.406, 49, M-06.12.1881.
BOA, HR.SYS., 406/74, M-09.10.1885.
BOA, Y.A.HUS., 241/12, H-04.04.1308.
BOA, HR.TH., 82/8, M-30.07.1888.
BOA, Y.A.HUS., 241/12, H-04.04.1308.
BOA, Y.EE.KP, 1/80, H-29.12.1301.
BOA, HR.SYS., 406/69, M-18.10.1884.

- BOA, ŞD., 2274/25, H-08.10.1301.
BOA, Y.EE.d, 991/ H-(tarihsiz).
BOA, HR.TH., 82/8, M-30.07.1888.
BOA, Y.EE.KP, 1/80, H-29.12.1301.
BOA, ŞD., 2274/25, H-08.10.1301.
BOA, HR.SYS, 5742, M-20.06.1882.
BOA, Y.PRK.ML., 238, H18.04.1320.
BOA, Y.PRK.TKM., 18/37, H-21.12.1307.

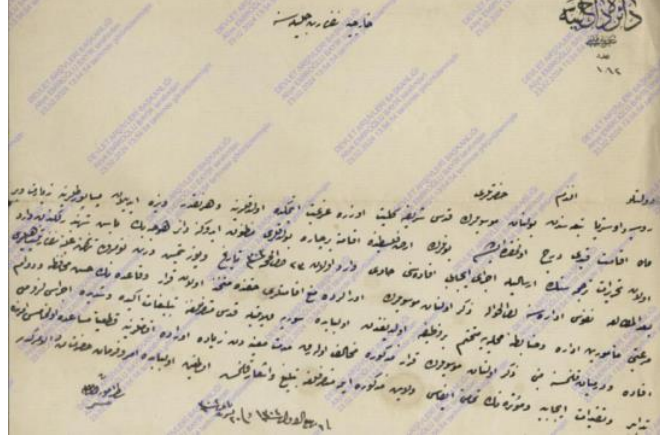
Telif ve Tetkik Eserler

- Çapar, O. (2020). Sultan II.Abdülhamid Dönemi Fransız Demir Yolu Yatırımları. *History Studies*, 12(3), 1233-1257).
- Karataşer, B. (2027). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 57 (Summer I), 424-434.
- Karaköse, H. (2003). Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey'in Layihası (1911). *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 43-57.
- Kaynar, M. K. & Ak, G. (2028). II. Abdülhamid Döneminde Filistin'de İdari Taksimat, Nüfus ve İktisat Siyasaları. *Journal of Academic Value Studies(JAVStudies)*, 4 (19), 412-428.
- Yasin, M. A. M. (2019). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin'e Yerleşmelerinin Engellenmesi. *Journal of Islamic jeruselem Studies*, 19 (3), 317-334.

Ekler

Ek 1

Rusya ve Avusturya Musevilerinin Kudüs'e ziyaret maksadıyla giderek Filistin'de ikamet etmek istedikleri bildirildiğinden orada ikamet etmelerine engel olunması (BOA, HR.TH. 68/17, M-02.12.1886).

Ek 2

II. Abdülhamit'in Yahudilerin Filistin'e girmelerini istemediğine dair Newyork Times gazetesinde çıkan bir yazı (BOA, HR.SYS, 5742, M-20.06.1882.; Newyork Times, 07.05.1882).

Ek 3

Yahudilere Filistin'den toprak almalarına izin verilmesine karşılık Düyûn-ı Umûmiye borçlarının silineceğini bildiren Teodor Herzl'e ait mektup (BOA, Y.PRK.ML., 238, H18.04.1320).

" Destlarım,Reuvier prejesinin ana hatları dairesinde tevhid
" ameliyesini deruhte etmeğe âmaadedirler.İmperaterlik hükûmeti bu
" suretle ileride düyun varisatına kendi yararına arttırabilmek
" gibi bir hareket serbestisini de elde etmiş bulunacaktır.Bu işe,
" yoniden otuz milyen miktarına tahvil tedavüle çıkarmakla giri-
" şilecektir.Tevhid,filhâl,30 ilâ 32 milyonluk yeni tahvilin teda-
" vüle vazını icap ettirmektedir,ki destlarım bunun yüzde sekseni-
" ni nakden Hükûmete teskiye edeceklerdir.
" Buna karşılık İmperaterluk hükûmeti,Majestelerinin bende-
" lerine geçen şubat ayında teklif etmek lutfunsa bulunukları
" veçhile,Mezopotamya'da ve ayrıca Filistin'de Hayfa ve mülhakatı-
" nı da içine alan bir muşevi iskân mıntakası için imtiyaz bahş-
" ecektir.
" Yukarıdaki müruzatım tasvib-i şahânelerine iktiran etmese

Ek 4

Avrupa devletlerinden, Arz-ı Filistin'in Yahudilere verilmesini isteyen bir Yahudi'nin mektubu (BOA, Y.PRK.TKM., 18/37, H-21.12.1307).

August 8. 1890.

Back to Palestine.

Sir,—I have read with peculiar interest your sympathetic article on "The Wandering Jew," Permit me to venture an answer to the query, "Whether to be going?" by saying, back to his true home, viz.—Palestine—and that is the true meaning of the remarkable manifestation of Russian sympathy. I can only briefly hint the reasons which induce me to speak with some confidence as to Jewish restoration being now imminent. Mainly, of course, it rests upon the plain and distinct statements of Scripture to this effect. Now for some years past, consequent upon the Continental anti-Semitic movements, not a few Jews have sought refuge in their ancient home. Jerusalem itself is largely rebuilt and showing signs of a new life; also climatic changes are occurring. The events now transpiring in Macedonia and Armenia are fast hastening the final downfall of the "unspcakable Turk," and with his political ruin the last barrier to Jewish return. I venture to say the true policy of the Christian Powers favorable to the Jews is simply to recognize facts, and by every diplomatic and political influence seek to secure for them every possible facility to effect their national return, and to secure their political safety. "Palestine for the Jews" must be the goal. It seems not a little probable that Russia will inflict the last blow on Turkey, and if this prove to be so it will be a remarkable working out of providential purposes that the "King of the North," inspired by hatred alike of Turk and Jew, and bent only on furthering his own political ambitions, will be the instrument by which effect shall be given to predictions uttered in centuries since!—Yours, &c.
EDENEER DAVIS

اشارة نام غنچه
۸ اغتوس
اوروپا طرفندہ ارض
فلسطینہ یهودیہ
برہمی منتک
یہودنہ مکتوب

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12(1) 2025

Derleme Makale | Review Article

Geliş tarihi | Received: 07.07.2024

Kabul tarihi | Accepted: 10.11.2024

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Nazim Məmmədov

<https://orcid.org/0000-0002-3114-1856>

Associate Professor, Doctor of History, Senior Researcher, Azerbaijan National Academy of Sciences Bakıxanov Bakıxanov Institute of History and Ethnology 'History of Karabakh Wars and Great Repatriation Movement' Department, Azerbaijan, mamedov-n@yahoo.com

Atf Künyesi | Citation Info

Məmmədov, N. (2024). Azərbaycanın İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərində Zəngin Turizm Potensialı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 167-180.

Azərbaycanın İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərində Zəngin Turizm Potensialı

Xülasə

Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm potensialının öyrənilməsi ilə əlaqədar icra olunan layihə çərçivəsində Ağdərə rayonunun Suqovuşan qəsəbəsinin, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsinin, Ağbulaq, Edilli, Tuğ, Azıx kəndlərinin, Zəngilan rayonunun Oxçuçay və Bəsitçay vadilərinin, Şuşa şəhəri və Daşaltı kəndinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi üçün ilkin zəruri işlər aparılmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, erməni vandalizmi, Ali Baş Komandan İlham Əliyev, Qarabağ, Türkiyə*

Rich Tourism Potential in the Liberated Territories of Azerbaijan

Abstract

Within the scope of the project carried out by the State Tourism Agency to investigate the tourism potential of the liberated lands, the following areas were investigated: Sugovushan settlement of Aghdara region, Hadrut settlement of Khojavend region, Agbulag, Edilli, Tug, Azikh villages, Okchuchay and Basitchay valleys of Zangilan region, Shusha city and Dashalti village.

Keywords: *Azerbaijan, Armenian vandalism, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, Karabakh, Turkey*

Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda turizmin ehtiyatları, inkişafı, perspektivləri, işğaldan azad edildikdən sonra bölgədə turizmin potensial imkanlarının bərpası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, son vaxtlar bu sahədə müşahidə edilən canlanma və digər önəmli prosesləri tədqiq etməzdən öncə ümumilikdə Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişaf tarixinə ekskurs etməyimiz yerinə düşərdi: Azərbaycanda turizmin yaranma tarixi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf olunur. Belə ki, 1908-ci ildən Krım-Qafqaz dağ klubunun bir bölməsi Bakı şəhərində fəaliyyətə başlamışdı (Soltanov, 2006, s. 57). 1910-cu ildən başlayaraq Rusiya Turist Cəmiyyəti Azərbaycana müstəqil səyahətləri reallaşdırmışdır. 1928-ci ildə Azərbaycanda Turizm bürosu yaradılmış və 1929-cu ildən başlayaraq Qafqaza turist marşrutlarını təşkil etmişlər. Artıq 1930-cu illərdə Bakıda mərkəzi turizm təşkilatlarının bölmələri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1936-cı ildə “Bakı Turist Bazası”, 1957-ci ildə “Azərbaycan Turist-Ekspedisiya İdarəsi” yaradılmış və 1962-ci ildən “Azərbaycan Respublikası Turizm Şurasına”, 1969-cu ildə isə “Azərbaycan Turizm və Ekspedisiyalar üzrə Respublika Şurası”na çevrilmişdir. 1984-cü ildə isə “Azərbaycan SSR Baş Xarici Turizm İdarəsi” yaradılmışdır. Azərbaycanda Turizmin inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın regionlarında bir sıra turist düşərgələri, o cümlədən 1971-ci ildə Xankəndi, 1981-ci ildə Şuşa ekskursiya büroları təşkil edilmiş və həmin şəhərlərdə turist bazaları (klubları) açılmış böyük mehmanxanalar tikilmişdir (Musayeva, 2023, s. 2). Apardığımız təhlillərdən məlum olur ki, 1970-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru 2 dəfə artmış, turizm və ekspedisiya bürolarının sayı 17-yə, turizm bazalarının sayı 8-ə, sırf turist mehmanxanalarının sayı 6-ya çatmış, nəticədə respublikaya gələn və gedən turistlərin sayı 2,5 dəfə çoxalmışdır (Məmmədov, 2004, s. 94). Azərbaycan Respublikasında turizm, müasir həyat tərzinin və mədəniyyətin mühüm atributu, beynəlxalq əlaqələrin bir forması kimi inkişaf etdirilir. 4 iyun 1999-cu ildə ölkədə “Turizm haqqında Qanun” qəbul edilmiş, 18 aprel 2001-ci ildə isə, Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Mədəniyyət Nazirliyi Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi ləğv olunaraq Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi təşkil edilmiş, 2006-cı ildən isə Turizm İnstitutu fəaliyyətə başlamışdır (Musayeva, 2023, s. 71). Azərbaycan 2001-ci ildə Ümumdünya Turist Təşkilatına üzv qəbul edildi. 2002-ci ilin noyabr ayında isə Respublikamız ilk dəfə ənənəvi Ümumdünya Turizm Yarmarkasının iştirakçısı oldu və bu sahədə geniş imkanlarını nümayiş etdirdi (Azərbaycan tarixi, c.7, 2003, s. 440). Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi beynəlxalq regional təşkilatlarla

turizm sahəsi üzrə əlaqələri inkişaf etdirir. Azərbaycan Respublikası 16 dövlətlə turizm sahələrində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş imzalamışdır. 2002-ci ildən Bakı şəhərində hər il Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisi keçirilir. Azərbaycan Respublikasında turizm imkanları beynəlxalq turizm sərgilərində nümayiş etdirilir. 2006-cı ilin sentyabrında Azərbaycanda İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin turizm nazirlərinin 5-ci konfransı keçirilmiş və “Bakı Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edildikdən sonra ölkədə turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmağa başlanmışdır (Azərbaycan tarixi, c.7, 2003, s. 440). Eyni zamanda, respublika ərazisində turizmin inkişafını təmin etmək məqsədilə 2002-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən 7 əsas turist marşrutu müəyyənləşdirilmişdir (Musayeva, 2023, s. 91). 2005-ci il məlumatına görə Azərbaycanda 10661 nömrəsi olan 262 turist yerləşdirmə obyektı (TYO), o cümlədən 126 mehmanxana, 21 motel və 115 digər obyektlər fəaliyyət göstərirdi. Mehmanxana xidməti sahəsində 4092 nəfər çalışırdı (Musayeva, 2023, s. 48). XX yüzilliyin sonlarında Ümummillî lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bir neçə əhəmiyyətli mehmanxanalar tikilmişdir. Belə ki, Bakıda dünyanın ən böyük mehmanxana şəbəkələrinə daxil olan beşulduzlu “Hayatt Regency”, “Grand Hotel Europe”, “Radisson SAS Plaza Hotel”, “Park Hyaat Hotel”, “Excelsior Hotel Baku” və başqaları bu qəbildəndir (Məmmədov & Rəhimov, 2003, s. 71).

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından Azərbaycanda turizmin inkişafında vacib amillərdən sayılan qida sektoru formalaşmışdır. Bütün bunlarla yanaşı 2006-cı ildən respublikada turizmi inkişaf etdirmək məqsədilə turist informasiya mərkəzləri açılmışdır. Azərbaycan Respublikasının iqlimi, zəngin təbiəti, maddi-mədəniyyət abidələri turizmin yeni növlərinin inkişafına imkan verir. Turizm ehtiyatları tarixi, ekoloji, ekzotik, təbiət, idman, mədəni turizm növlərinin inkişafı baxımından perspektivlidir. Azərbaycanda dövlət tərəfindən qorunan 6308 tarix və mədəniyyət abidəsinin 65-i dünya, 2034-ü ölkə, qalanı isə yerli əhəmiyyətlidir (Soltanov, 2006, s. 68). Turizm sənayesinin ən perspektivli sahələrindən olan ekoturizm diqqətəlayiq tarixi, mədəni, arxeoloji və memarlıq-irsi abidələri ilə yanaşı təbiəti öyrənmək, təbiətlə və onun fauna-flora aləmi və maraqlı obyektləri ilə tanış olmaq məqsədi daşdığından turizmin bu sektorunun inkişafında ölkənin təbiəti, xüsusilə təbiət abidələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızın təbii ehtiyatlarla zənginliyi ekoturizmin təşəkkülünün və beləliklə də ölkənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində geniş potensial imkanlara malik olduğuna dəlalət edir (Məmmədov & Rəhimov, 2003, s. 125).

1. Azərbaycanın zəngin turizm bölgəsi: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur

Azərbaycan ərazisində ehtiyatların müxtəlifliyi, inkişaf səviyyəsi və perspektivliyinə

görə seçilən 8 turizm bölgəsi vardır. Buraya Bakı-Abşeron, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Masallı, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Naxçıvan və Qarabağ turizm bölgəsi daxildir. Qarabağ turizm bölgəsi Azərbaycanın cənub-qərbində, Bakı-Şuşa turist marşrutunun üstündədir. Burada turizm ixtisaslaşması sağlamlıq-müalicə, dərketmə istiqamətindədir. Qarabağ bölgəsində balneoloji Şuşa dağ-iqlim kurortu, Gülablı İstirahət zonası, məqbərələr, məscidlər, karvansaralar, qüllələr (Bərdə, Ağdam), Azıx mağarası (Füzuli), Xudafərin körpüləri (Cəbrayıl), Bəsitçay DTQ (Zəngilan), İstisu balneoloji kurortu (Kəlbəcər) “Qalalı” qalası, Göy qala, Cavanşir türbəsi, laləzar körpüsü (Qubadlı), Ağgöl DTQ və MP (Ağcabədi və Beyləqan) kimi turizm obyektləri var. Dəniz səviyyəsindən 1400 m yüksəklikdə yerləşən Şuşa şəhəri bölgənin əsas turizm mərkəzidir. Alban məbədləri, Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğuna daxil olan qala divarları, Qarabağ xanlarının iqamətgahları, Xurşidbanu Natəvanın ev muzeyi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Daşaltı uçurumlu dərəsi, Şuşa, Xəzinəqala mağaraları buranın maraqlı tarixi-memarlıq və təbiət abidələridir. Şuşa sanatoriya-kurort birliyi, “Şəfa” turizm kompleksi, “Qarabağ” mehmanxanası uzun illər turistlərin ixtiyarında olmuşdur. Ermənistanın işğalı zamanı bu obyektlərin əksəriyyəti dağıdılmışdır (Məhərrəmoğlu, 2022, s. 6). Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında o cümlədən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində turizmin inkişafı bu sahə üzrə daha geniş miqyasda ədəbiyyatın yaranmasına səbəb olmuşdur. Turizmin təbliği məqsədilə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində müxtəlif elmi-kütləvi ədəbiyyat, fotoalbomlar, bələdçi kitabçalar, buklet, prospekt, atlas və xəritə-sxemlər nəşr edilmişdir. “Turizm yenilikləri” qəzeti, “Azərbaycan review” jurnalı buraxılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda demişdir: “... Mən turizmi də ixrac növü hesab edirəm. Çünki keçən il xarici turistlər Azərbaycanda 4,3 milyard manat pul xərcləyiblər. Yəni, əgər bunu ixrac növü kimi hesablasaq, neftdən sonra ikinci sahə turizmdir. Məhz ona görə mən turizmin inkişafını təmin etdim. Son illər Azərbaycanda turistlərin sayı artıb və bu gün də artır. Əminəm ki, bu, belə də davanı edəcəkdir” (Bayramov, 2023, s. 9). İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan az sonra Prezident İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva işğaldan azad edilmiş ərazilərə səfərlər etdilər və bununla da həmin ərazilərdə yenidənqurmaya start verildi. Bu şəhərlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm sektorunun inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın “Mədəniyyət paytaxtı”nda (Şuşada) “Shusha Boutique Hotel”in inşa edilməsi və Prezident İlham Əliyevin bu işə xüsusi diqqət göstərməsi, Qarabağın turizm imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində tapşırıqlar verməsi dövlətin bu sahəyə dəstəyinin göstəricisidir. Şuşanın turizm

potensialına uyğun olaraq turizm infrastrukturunun yaradılmasına xüsusi diqqət ayrılır. Şuşa şəhərində “Xarıbülbul” və “Qarabağ” hotelləri fəaliyyət göstərir (Bədəlov, 2022, s. 8). Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri həmişə gözəlliyi, səfalı, gəzməli, müalicəvi əhəmiyyətli mineral və isti suları, bulaqları ilə həm yerli əhalinin, həm də əcnəbilərin diqqət mərkəzində olub. Bu ərazilər, əsasən, dağlıq və dağətəyi zonadır. Bu baxımdan Şuşa, Kəlbəcər, Laçın, Hadrut və Zəngilanda turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait var. Hazırda Şuşada, eləcə də işğaldan azad edilmiş digər ərazilərimizdə, genişmiqyaslı yenidənqurma, tikinti-bərpa işləri gedir, həmçinin otellər tikilir. Füzuli və Zəngilan, Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsi, Laçın rayonunda hava limanının tikintisi bölgədə turizmin inkişafına təkan olacaqdır. Çox yaxşı haldır ki, artıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bəzi şəhər və rayonlarına xüsusi avtobus reysləri təşkil olunub. Bəzi turizm sektorlarının verdiyi məlumata görə, nəinki yerli vətəndaşlar, hətta xarici turistlər də bölgəyə səfərlərlə bağlı müraçitlər edirlər. Tezliklə işğaldan azad edilmiş digər ərazilərimizdə də turizm infrastrukturunu bərpa olunacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ilin oktyabrında Xocavənd rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündəki çıxışı zamanı demişdir: “Hadrut qəsəbəsinin və Xocavənd rayonunun inkişafı ilə bağlı əsas istiqamət kənd təsərrüfatı olacaq – bitkiçilik, heyvandarlıq, üzümçülük. Burada üzümçülük ənənələri olubdur, üzüm üçün çox münbit şərait var. Kənd təsərrüfatı ilə bərabər, bura çox dəyərli turizm mərkəzi olacaq. Çünki Xocavənd rayonunun turizm potensialı çox genişdir. Bura təbiətə çox zəngin məkandır, hər tərəf dağlar, meşələr, çaylar, cənnətə oxşayan bir yerdir. Tarixi abidələr, körpülər, eyni zamanda, məşhur Azıx mağarası, Tağlar mağarası – bunlar burada yerləşir... Keçən dəfə mən burada olanda o mağaranın girişinə qədər qalxdım. Tarixi abidələrlə zəngin olan bu yerlərdə turizm mərkəzləri, otellər tikmək üçün azərbaycanlı və xarici investorları da dəvət etmək istəyirəm. Çünki dünyada Xocavənd kimi, Hadrut qəsəbəsi kimi gözəl səfalı yerlər çox azdır” (Bədəlov, 2022). İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan genişmiqyaslı quruculuq işlərinin tərkib hissəsi kimi 2022-ci ildə Ağdamda müasir tələblərə cavab verən yeni hotelin, Suqovuşanda isə turizm kompleksinin təməli qoyulmuşdur. Bütün bunlar bölgədə turizmin inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması – otellərin və turizm komplekslərinin tikintisi önəmli şərtidir.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin əsas məqsədlərindən biri qəsdən Azərbaycan xalqının maddi-mədəni, milli irsinin dağıdılması olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, erməni vandalları tarixən xalqımıza qarşı etnik və mədəni təmizləmə prosesini reallaşdırmışdır. Yer adlarımızı, toponimlərimizi dəyişməklə mədəni, dini irsimizə yiyələnib özününküləşdirməyə cəhd etmiş, dəyişdirə bilmədikləri maddi

nümunələri isə tamamilə yandırmış və izini itirmişlər. Bu mənfur siyasət sonrakı dövrdə “uğurla” davam etdirilmiş və 30 il müddətində işğalda saxladıqları Qarabağ və ətraf ərazilərdə də həyata keçirmiş, Azərbaycan xalqına qarşı mədəni soyqırımını reallaşdırmışdır.

Birinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində yüzlərlə mədəniyyət müəssisəsi, o cümlədən 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 65 məscid, 808 mədəniyyət sarayı, klub və mədəniyyət evi, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 100 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey və muzey filialı, 4 rəsm qalereyası, 4 teatr müəssisəsi, 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, o cümlədən Füzuli rayonu ərazisində dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri – Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu dağıdılıb erməni vandalizmin qurbanına çevrilmişdir (rəsm qalereyası (Məmmədov, 2022)). Tədqiqatlar göstərir ki, işğal dövründə Qarabağda islam mədəniyyətinə aid olan bütün məscidlər, abidələr dağıdılmışdır. Erməni millətçiləri qədim Azərbaycan torpaqlarında türk-müsəlman mədəniyyətinin izlərini silmək üçün məscidlərimizi, dini abidələrimizi yerlə yeksan etmiş, yandırmışlar. Yalnız beynəlxalq təşkilatların təzyiqləri nəticəsində Ağdam Cümə məscidini, Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhər ağa, Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını salamat saxlamaq mümkün olmuşdur. Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdən qalan və islam dövrünə aid olan tarixi abidələrin ermənilər tərəfindən xüsusi amansızlıqla dağıdılmasının əsas səbəbi onların üzərində müsəlman epiqrafikası ilə yazıların olmasıdır. Onlar bu abidələri erməniləşdirməyin və qeyri-Azərbaycan abidələri kimi təqdim etməyin mümkün olmadığını anlayaraq bu cür vəhşilikləri törətmişlər (Əliyev & Babaxanov, 2020, s. 4). Tədqiqatlardan məlum olur ki, erməni vandalları Qarabağdakı mədəni abidələrimizi tamamilə məhv etməklə həm də bölgənin turizm məkanından məhrum etmişlər.

Belə ki, Cəbrayıl rayonunda VII-XII əsrlərə aid 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri, Kəlbəcər rayonundakı Gəncəsar və Xudavənd məbədləri (XIII əsr), Ağdam rayonunun Xaçın Türbətli kəndindəki məqbərə (XIV əsr), Füzuli rayonu ərazisində dünyanın ən qədim sakinlərinin yaşayış məskənlərindən biri – Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdiyi Yuxarı Qarabağ və ətraf 7 rayonda 706-sı dövlət qeydiyyatında olmaqla 2625 ədəd tarix və mədəniyyət abidəsi var (Məmmədov, 2022, s. 6). Dövlət qeydiyyatına alınan abidələrdən 6-sı dünya əhəmiyyətli memarlıq, 5-i dünya əhəmiyyətli arxeoloji, 119-u ölkə əhəmiyyətli memarlıq, 121-i ölkə əhəmiyyətli arxeoloji, 393-ü yerli əhəmiyyətli memarlıq, 23-ü yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə, 22-si yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidələr, 17-si dekorativ-tətbiqi sənət nümunələridir (Balaxanov,

2021, s. 9). Erməni vandalları azərbaycanlılara aid tarixi mirasları viran qoymaqla azərbaycanlıların bu ərazidəki mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədini güdüb. Bu torpaqlarda bütün milli izlərimizi silməyə çalışıblar. Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğaldan azad olunmuş, ərazilərdə çoxsaylı mineral və termal suların olduğunu nəzərə alıb, turizmin ən mühüm sahələrindən biri olan əhalinin istirahətini və müalicəsini təşkil etmək, turizm sahəsini inkişaf etdirmək üçün bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Turizmin sahələri 30 il erməni işğalçılarına xidmət etmiş olsa da artıq ordumuz, müzəffər ali baş komandanın rəhbərliyi altında və qardaş Türkiyənin dəstəyi ilə şanlı qələbə çalmış və bu sahə Azərbaycan dövlətinə, onun əhalisinə xidmət edəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı son 200 ildə dünya erməni vəhşiliyini, ermənilərin mənfur, çirkin, insanlığa yaraşmayan əməllərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Qarabağın mərkəzində hərtərəfli eksponatlarla təchiz olunmuş nəhəng “Qarabağ muzeyi”nin yaradılması, çox mühümdür və bu muzey hərtərəfli qaydada elə təşkil olunmalıdır ki, gələcək turistlərin diqqətini cəlb edib, erməni vəhşiliyi, erməni xəyanəti, erməni terrorunu, ermənilərin insanlığa yaraşmayan hərəkətləri barədə dünyaya səs salsın. Eksponatlar içində Azərbaycanın zəngin tarixi abidələrinin şəkilləri, Qarabağın görməli yerlərinin xəritələri, çox tirajlı bukletlərlə yanaşı, düşmənlərin millətimizə qarşı işlətdikləri patron gilizləri, mərmilər, qəlpələr, məhv edilmiş və ya qənimət götürülmüş toplar, bronomaşınlar, qrad qurğuları, minaatanlar, müxtəlif növ tanklar, pilotsuz uçuş aparatları, Azərbaycanın əzəli torpaqları olan doğma Qarabağımızın işğalında düşmənlərin işlətdiyi digər növ hərbi silahlar nümayiş etdirməli və turistləri məlumatlandırmalıdır.

Tarixdə baş vermiş müharibələrdən və dünya təcrübəsindən istifadə edib, İkinci Qarabağ müharibəsində ermənilər tərəfindən Gəncənin, Bərdənin, Tərtərin və digər dinc əhali yaşayan ərazilərin raket atəşi nəticəsində dağıdılmış evlərin, obyektlərin və digər sosial obyektlərin dağıntılarının bir qismini bərpa etməyib gələcək nəsillərə, xüsusi olaraq xarici turistlərə ermənilərin Qarabağda dağıdıcı fəaliyyətini əyani göstərmək üçün qorunub, eksponat kimi saxlanılmalıdır ki, bu da turizmin inkişafına təsir göstərən amillərdən biri hesab edilir. Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğal etdiyi Qarabağ ərazisində qurduğu istehkamlar, qazdığı səngərlər, dağıtdığı evlər, muzeylər, tarixi abidələr, məscidlər, özünüküleşdirdiyi abidələrin bir qismi də qorunub saxlanılmalıdır. “Erməniləşdirilmiş” – özünüküleşdirdilmiş belə tarixi abidələr də təmir olunmalı və gələcəkdə Azərbaycanda mövcud olan turist marşrutlarına daxil edilməlidir ki, diqqəti cəlb etsin. Qarabağ ərazisində ermənilər tərəfindən yaradılmış istehkamların qalınlığı və onun hündürlüyü düşmənin bir daha işğalçı məqsədlə torpaq əldə etmək üçün Azərbaycan ərazisinə hücum etdiyini əyani sübutdur. Bütün bunlar

dünyaya nümayiş etdirilməli və gənc nəsələ çatdırılmalıdır. Bu faktlar gənc nəsildə vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasına da təsir göstərəcəkdir. Əli qələm tutan hər kəs – yazıçılarımız, şairlərimiz, hərbiçilərimiz, alimlərimiz, ziyalılarımız gördüklərini, eşitdiklərini yazıb tarixləşdirməli, ermənilərin əsl niyyətini, məqsəd və məramını, mənfur siyasətini gələcək nəsil dərk etsin. Bütün bunlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun dünyanın turizm məkanına çevrilməsinə təkan verəcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin sürətli inkişaf üçün bölgədə potensial turizm resursları yerləşdirilməklə böyük miqyaslı xəritələr tərtib edilməli, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə yerləşən hər bir turist rekreasiya resursları haqqında çox ətraflı və müfəssəl bukletlər hazırlanmalıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə turizmin inkişafı üçün güclü nəqliyyat sisteminin yaradılması, o cümlədən dağlıq ərazilərdə avtomobil nəqliyyatının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Artıq bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür və bu gün də uğurla davam etdirilir. Eyni zamanda, turizmin inkişaf etdirilməsi üçün gələcəkdə bu sahəyə xidmət edən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması günün ən vacib məsələlərindən biridir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi obyektlərin, o cümlədən rabitə sistemlərinin yenidən qurulmasına diqqət yetirilməlidir. Turistlərin maraqlarını artırmaq üçün həmin ərazilərdə dünyada məşhur olan Qarabağ atlarının at çapma yarışlarının, at oyunlarının və digər yarışların keçirilməsi, bölgədə yeni muzeylər yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinə daxil olan rayonların hər biri özünəməxsus iqtisadi potensiala və inkişaf perspektivlərinə malikdir. “Dövlət Proqramı”nda bu ərazilərin iqtisadi cəhətdən öz-özünü təmin edən regiona çevrilməsi istiqamətində işlər uğurla davam etdirilir.

Bu istiqamətdə görülməli işlərə diqqət yetirsək, işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı üzrə Kəlbəcər rayonu hasilat və turizm sənayesi, Ağdam rayonunun emal sənayesi, Şuşa rayonu mədəniyyət və turizm sənayesi, Cəbrayıl rayonu ticarət-logistika xidmət, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Füzuli və Xocavənd rayonları isə kənd təsərrüfatı və turizm sahəsi üzrə yeni iqtisadi mərkəzlər kimi qiymətləndirilə bilər. Postkonflikt bərpa proseslərinin ən əhəmiyyətli elementlərindən biri olaraq regionda insanların rifah səviyyəsinin artırılması istiqamətində iqtisadi canlanmanın yaradılması, iqtisadi aktivliyin təşviqi üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması, bölgədə regional ixtisaslaşmanın müəyyən edilməsi kimi tədbirlər Proqramda öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, turizm, potensialından yararlanmaqla regionun rəqabət qabiliyyətli turizm məkanına çevrilməsi üçün bölgədə bu sahənin inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəyi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə turizm əhəmiyyətli rayonlar üzrə turizm inkişaf konsepsiyalarının hazırlanması, eləcə də turizm ilə əlaqəli infrastrukturun yaradılması istiqamətində mərhələli şəkildə işlərin həyata keçirilməsi

planlaşdırılmışdır. Qeyd edək ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının zəngin təbiəti, dağları, dərələri, qoruqları və s. var. Bu, ekoturizmin inkişafı üçün böyük potensial deməkdir. Bu potensialı şərtləndirən amillərdən biri bu ərazilərin böyük rekreasiya əhəmiyyətinin olmasıdır. Müalicəvi bulaqların zənginliyinə görə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsi xüsusilə seçilir və bölgənin müalicəvi turizm baxımından böyük imkanlara malik olmasından xəbər verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turizm imkanlarının genişləndirilməsi üçün bu bölgələrdə avtomobil yollarının geniş şəbəkəsi yaradılır, dəmir yolu çəkilir, üç hava limanının tikintisinin bölgə turizminin inkişafında müstəsna rol oynayacağı da şübhəsizdir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2021-2030-cu illər “Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasının monitorinq və qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə (İİTKM) tapşırılmışdır. Dövlət Proqramının monitorinqi bu qeyd edilən nəticə indikatorlarına görə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 6 mart tarixli fərmanı ilə təsdiqlənən “Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi” Qaydasına uyğun bölgədə turizmin inkişafı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qırxdörd günlük Zəfər qələbəsindən sonra erməni işğalından azad edilmiş bölgələrə səfəri zamanı dövlət başçısı ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşlərində demişdir: “Mən turizmi də ixrac növü hesab edirəm. Respublikamızda neftdən sonra ikinci gəlirli sahə turizmdir... Qarabağ bölgəsinin çox zəngin turizm potensialı vardır. Ona görə indidən turizm marşrutları işlənib hazırlanmalıdır ki, artıq həyat bu bölgəyə qayıdandan sonra vaxt itirmədən turizm sektoru da inkişaf etsin. İndidən beynəlxalq turizm sərgilərində... Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı, turizm marşrutları, tarixi abidələri göstərməlidir ki, biz bu bölgəni doğrudan da dünya üçün çox cəlbedici bölgə kimi təqdim edək. Nəzərə alsaq ki, Qarabağ bölgəsinin çox zəngin, füsunkar, təkrarolunmaz təbiəti və tarixi abidələri var, əminəm, Azərbaycanın əsas turizm zonalarından birinə çevriləcəkdir” (Salmanlı, 2022, s. 11). Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda çıxışında Prezident İlham Əliyev demişdir: “Yaşıl enerji zonası ilə bərabər, kənd təsərrüfatında ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməlidir. Nəzərə alsaq ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaqlar çox münbitdir, həm bitkiçilik, həm heyvandarlıq üçün çox böyük imkanlar var, orada kənd təsərrüfatının ən müasir texnologiyaları əsasında inkişafı mütləq təmin edilməlidir. Biz bu işi indidən planlaşdırmalıyıq ki, məhsuldarlıq yüksək olsun... Azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq şəhərlər və kəndlər “smart-city”, “smart-village” – yəni “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında olmalıdır. Bu işləri indidən planlaşdırın ki, şəhərsalma aparılarkən, layihələr icra edilərkən mütləq dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları orada tətbiq olunsun. Ondan sonra və

bəlkə də bununla paralel olaraq, bizim digər şəhər və kəndlərimizdə buna oxşar layihələri də icra etmək lazımdır. Çünki əgər biz bunu bu gün etməsək, sabah geri qalacağıq. Biz geri qala bilmərik... görüşlər əsnasında görürəm ki, dünyada hansı yeniliklər var, hansı müsbət inkişaf var və çalışıram ki, o şirkətləri Azərbaycana cəlb edim. Ona görə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası işlənməlidir və tətbiq edilməlidir... “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” texnologiyalarının tətbiqi Qarabağ regionunu dünyanın süni intellekt və təbiət gözəlliyinin vəhdətindən yaranan turizm incisinə və Azərbaycanın innovasiya-startap fabrikinə çevirə bilər” (Boran, 2021, s. 8). Bu gün Qarabağda uğurla həyata keçirilən quruculuq və bərpa prosesi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yuxarıda dediklərini bir daha təsdiq edir. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2023-cü ildə Qarabağın turizm sektorunda çox böyük canlanma müşahidə edilmişdir. Belə ki, Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2023-cü ilin ilk altı ayında əvvəlki illərlə müqayisədə Ümumilikdə Respublikaya iki dəfə çox əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir. Müvafiq illərdə ölkədən gedənlərin sayında 2,5 dəfə artım müşahidə edilmişdir (Sadıqov, 2023, s.4).

2. Turizm sektorunda COP-29 Bəyannaməsi

İqlim çağırışları mədəniyyətin turizm süktorunun da inkişaf vacibliyini diktə edir. Çünki Dünya Səyahət və Turizm Şurasının ən son məlumatlarına görə, turizm sektoru qlobal ÜDM-in 10 faizini yaradır və hər 10 nəfərdən biri bu sahədə işləyir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən kiçik ada dövlətləri və ən az inkişaf etmiş ölkələr üçün turizm həyat mənbəyidir – əhalini gəlir, məşğulluq və xarici valyuta ilə təmin edir. 12 noyabr 2024-cü il Bakı sammitində Turizm Sektorunda Təkmilləşdirilmiş İqlim Fəaliyyəti üzrə Nazirlərin Birinci Görüşündə ekologiya və təbii sərvətlər naziri, COP29-un Prezidenti Muxtar Babayev deyib ki, turizm qlobal istixana qazı emissiyalarının əhəmiyyətli bir hissəsinə görə məsuliyyət daşımaqla yanaşı, eyni zamanda, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə qarşı da həssas sahədir. Ona görə də bu görüş turizmin qlobal iqlim gündəminə inteqrasiya edilməsi və onu Paris Sazişi və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün konkret addımdır. M.Babayev diqqətə çatdırıb ki, təqdim ediləcək “Turizmdə İqlim Fəaliyyətinin Gücləndirilməsi üzrə COP29 Bəyannaməsi” turizmin beynəlxalq iqlim strategiyalarına inteqrasiyasını tələb edir (İbrahimova, 2024, s. 11). Dünya Turizm Təşkilatının baş katibi Zurab Pololikaşvili isə deyib ki, “əvvəlki konfranslardan fərqli olaraq, Bakıda ilk dəfə və geniş formada turizm haqqında danışılması təqdirəlayiqdir. Bu görüşün təşkili böyük və vacib bir ənənənin başlanğıcıdır, çünki turizm sülh də daxil olmaqla, bir çox dəyişikliyin böyük bir hissəsidir. İlk növbədə, sülhdən danışdıqda, turizm sülhü bərqərar etmək üçün ən güclü alətlərdən biridir. Sülh bu gün

dünyada heç vaxt olmadığı qədər vacibdir. Biz iqlim dəyişikliyindən, ətraf mühit problemlərindən, qida israfından danışıq. Bu yeni çağırışlar turizmə və onun effektivliyinə təsir edir” (Əliyev, 2024, s. 12). 14 noyabr 2024-cü il tarixində isə “Turizm üzrə Təkmilləşdirilmiş İqlim Təşəbbüsü” müzakirə edilib, 50-dən çox ölkə və 8 qeyri-dövlət aktorunun qoşulduğu “Turizm Sektorunda Təkmilləşdirilmiş İqlim Fəaliyyəti üzrə COP29 Bəyannaməsi” digər dövlətlərin də iştirakı üçün elan olunub (Əliyev, 2024, s. 12). Natiqlər bu qənaətə gəlirlər ki, birlikdə turizmin təkcə iqtisadi artım üçün deyil, həm də ətraf mühitin qorunması və qlobal həmrəylik üçün qüvvə olması təmin edilməlidir. COP29 Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti və COP29-un Dayanıqlı inkişaf üzrə tərəfdaşı “Azersun Holding”in dayanıqlı turizm mövzusunda birgə panel müzakirəsi keçirilib. “Slou Fud” zəif effekt: Yerli aqroməhsullar ilə dayanıqlı turizmin gücləndirilməsi” adlı tədbirdə bir araya gələn ekspertlər, dayanıqlılıq tədqiqatçıları, iş dünyasının liderləri və turizm peşəkarları “slou fud” hərəkatı və dayanıqlı kənd təsərrüfatı prinsiplərinin aşağıtəsirli turizmin inkişafında necə rol oynayacağını müzakirə ediblər. Vurğulanıb ki, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarına üstünlük verərək və dayanıqlı kənd təsərrüfatı təcrübələrini dəstəkləyərək, turizmin yaratdığı karbon emissiyalarını azaltmaq, səyahət təcrübəsini zənginləşdirmək və daha yaşıl, eyni zamanda, dayanıqlı bir gələcəyə töhfə vermək mümkündür (İbrahimova, 2024, s. 11).

3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda turizm perespektivləri

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda mövcud turizm resursların zənginliyi ölkə iqtisadiyyatının böyüməsi üçün bundan səmərəli şəkildə istifadəni zəruri edir. Təbii ehtiyatları, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi və xalqımıza məxsus mədəni irsin qədimliyi bölgənin turizm əhəmiyyətini daha da artırır. Turizmin iqtisadiyyatımıza müsbət təsiri baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bu sferada potensialı xüsusi önəm daşıyır. Son zamanlar dövlətimiz sözügedən bölgənin turizm sənayesinə cəlb edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun tarixi görkəmi özünə qaytarılır, insanların məskunlaşması üçün ən müasir infrastruktur qurulur, eləcə də dünya təcrübəsi əsasında turizm imkanları yaradılır. Hazırda Azərbaycan bir çox beynəlxalq layihələrə qoşularaq, turizmin ölkələrlə təcrübə mübadiləsinə geniş yer verir. Əlbəttə, məqsəd yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatda böyük payı olan turizm sektorunu gəlir gətirən sahə səviyyəsinə çatdırmaqdır. Bir çox bölgələrimizdən fərqli olaraq, bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda turizmin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Füsunkar təbiətin qoynunda yerləşən cənnətməkan diyarda eko, sağlamlıq, dağ, aqro və ekstremal turizm obyektləri təşkil etməyin mümkünlüyü getdikcə aydın görünür. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur zonasının zənginliklərindən biri burada sağlamlıq turizmi imkanlarının

mövcudluğudur. Bölgədə ilkin olaraq müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafına önəm verilməlidir. Şuşada, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngilanda, Ağdamda çoxsaylı termal qaynaqlar var ki, bunların hərəsi bir dərindən dərmanıdır. Təkcə Laçında 300-dən artıq müxtəlif su qaynaqları var. Vaxtilə Zəngilanda Qotur su deyilən yerdə sanatoriya, Kəlbəcərdə dünya əhəmiyyətli müalicəvi istisu mineral suyu Ağdamda Şəfa sanatoriyası olub. İlkin olaraq indiyə qədər yerli bir xəritə planının, məlumat bazasının yaradılması lazımdır. Digər tərəfdən, azad edilmiş ərazilərimizdəki termal qaynaqlardan nümunələr götürülə, bir çox müalicəvi sanatoriya-kurort müəssisələrinin yaranmasının əsası qoyula bilər. Düşünürəm ki, bu sanatoriyalar müəyyən vaxtdan sonra müalicəvi əhəmiyyətinə görə dünyanın məşhur sağlamlıq mərkəzlərinə çevrilər və ölkəmizə əlavə turist cəlb etmək mümkün olar. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Silikon Vadisinin analoqu da yaratmaq olar. Azərbaycanın bu illər ərzində beynəlxalq platformalarda Dünya Turizm Təşkilatında, sağlamlıq turizmi qurumlarında, ekoturizm cəmiyyətlərində təmsil olunmasından da geniş istifadə edə bilərik. Ölkəmizin 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbəsi bütün dünya reytingində, istər siyasi, istər mədəni, istərsə də digər sahələrdə onun nüfuzunu artırıb. Bizə sərmayə qoymaq istəyən təşkilatlar turizm quruculuq işlərində də iştirak etmək istəyirlər. Bu iştirak turizmlə bağlı da ola bilər. Bu məsələlər paralel aparılırsa, biz 6-8 il ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizminin 85 faizini qura bilərik.

Artıq hər bir vətəndaş rahat şəkildə Qarabağa səfər edə bilər. Bunun üçün avtobuslar təşkil edirlər, Füzulu Hava Limanına Bakıdan uçuşlar açılıb. Lakin geniş miqyaslı turist marşrutlarından danışmaq hələ tezdir. Qeyd olunan ərazilərdə minalardan təmizləmə, infrastrukturun yaradılması işləri sürətlə davam edir. Bu işlər tamamlandıqdan və ya daha böyük ərazini əhatə etdikdən sonra turizm marşrutlarının genişlənməsi başlayacaq. Hazırda bu yöndə tədqiqat, araşdırma və planlaşdırma işləri görülməkdədir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun hər bir güşəsinin turizmin inkişafı baxımından müəyyən qədər potensialı var. Zəngin təbii resurslar, qədim tarix, mədəniyyət, ləziz mətbəx, müalicəvi mənbələr və sair amillər yol verir ki, biz əminliklə bu əraziləri etno, eko, təbii, yaşıl, kulinariya, ekstrim turizm məkanına çevirə bilərik. Qarabağ və Şərqi Zəngəzura səfər edən insanların sayı ötən illə müqayisədə artıb. Müntəzəm nəqliyyat imkanları, infrastrukturun yaradılması, mütəşəkkil formada turların təklifi səfərlərin artmasına şərait yaradan amillərdəndir. Bölgədə elə unikal imkanlar var ki, biz o yerlərdə fərqli turizm marşrutları yaradıb, bu ərazilərdə ölkəmizin yeni turizm istiqamətlərinin formalaşmasına nail ola bilərik. Laçın, Kəlbəcər rayonlarında sürətli axar çaylarda və digər su hövzələrində kanoing, rafting, kayaking kimi fəaliyyətləri yarada bilərik. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Milli Parklar və Turizm-Rekreasiya Zonaları da

yaradılacaq. Bu işə qərar verən müvafiq qurumlar həmin layihənin üzərində çalışırlar. Yaxın gələcəkdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dünyanın bir çox ölkələrindən turistləri, tələbələri, alimləri, tədqiqatçıları cəlb edən yer kürəsinin ən parlaq turizm ulduzlarından biri olacaq. Bunun üçün biz əlimizdən gələni etməliyik. Bu vacib missiya hər birimizin müqəddəs borcudur.

Nəticə

Aparığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mövcud turizm potensialının öyrənilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər bu gün də davam edir. Yaxın perspektivdə bölgənin turizm imkanlarının genişləndirilməsi üçün böyük planlar nəzərdə tutulur. Hazırda abadlıq-quruculuq işlərinin intensiv aparıldığı bölgədə turizm infrastrukturunun qurulması dövlətimizin prioritet məqsədlərdən hesab olunur.

İstifadə olunan mənbələr

Azərbaycan tarixi. (2003). Elm.

Bədəlov, Ə. (2022, Ağustos 19). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə böyük turizm potensialı.* Xalq qəzeti.

Balaxanov, N. (2021, dekabr 15-21). *Qarabağ Turizmin cənnəti.* Türküstan.

Bayramov, V. (2023, Mayıs 7). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizm məkanına çevriləcək,* Xalq qəzeti.

Boran, Ə. (2021, Şubat 24). *Süni intellekt və təbiət gözəlliklərindən yaranan turizm incisi.* Kaspi qəzeti.

Əliyev, İ. & Babaxanov, N. (2020, dekabr 15-21). *Qarabağın turizm potensialı.* Türküstan.

Əliyev, Ə. (2024 noyabr 22). *İqlim savaşında mədəni qalxan.* Xalq qəzeti.

İbrahimova, A. (2024, noyabr 24). *COP-29 iqlim konfransının əsas hadisələri.* Respublika qəzeti.

Məmmədov, N. (2022). *Post müharibə dövründə Qarabağda quruculuq və tərəqqi prosesi (2020-2022-ci illər).* Optimis.

Məmmədov, C. & Rəhimov, S. (2003). *Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti.* Elm.

Məmmədov, S. (2004). *Azərbaycanda gəlmə turizmi və onun inkişaf problemləri.* Təhsil.

Məhərrəmoğlu, M. (2022, Nisan 05). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə böyük turizm potensialı var.* Xalq qəzeti.

Musayeva, Y. (2023, Mart 02). *Azərbaycan dünyada həm də zəngin turizm ölkəsi kimi tanınır.*

Azərbaycan qəzeti.

Soltanov, H. (2006). *Turizm inkişaf tarixi*. ADPU.

Salmanlı, R. (2022, iyul 15). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzürda görülən işlər həm quruculuq işlərinə, həm də turizm potensialına hesablanıb*. Azərbaycan qəzeti.

Sadiqov, B. (2023, iyun 17). *Dünya səyyahları Şuşada*. Azərbaycan qəzeti.

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi | Received: 04.12.2024
Kabul tarihi | Accepted: 05.01.2025
Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Emrah Göçer

<https://orcid.org/0009-0001-6129-6322>

Teacher, Çay Mahallesi İmam Hatip Secondary, Türkiye, emrahgocer33@gmail.com

Emine Kaçar

<https://orcid.org/0009-0005-6508-5855>

Teacher, Beyaz Tebeşir Primary, Türkiye, eminekacar679@gmail.com

İsmail Kocabuğa

<https://orcid.org/0009-0000-9667-6627>

AsistantPrincipal, Necati Bolkan Primary, Türkiye, iskoc.0184@gmail.com

Özlem Kutlu

<https://orcid.org/0000-0001-8752-6811>

Teacher, Keklik Primary, Türkiye, ozlem4147@gmail.com

Yalcın Benli

<https://orcid.org/0009-0006-4613-441X>

Asistant Principal, Yalcın Benli Primary, Türkiye, yalcin_125@hotmail.com

Ayşe Biçer

<https://orcid.org/0009-0006-7948-7457>

Teacher, Halide Edip Adıvar Preschool, Türkiye, ayseg7897@gmail.com

Gülper Işık Engin

<https://orcid.org/0009-0001-7500-9646>

Teacher, Prof. Dr. Fuat Sezgin Preschool, Türkiye, gadarjen47@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Göçer, E., Kaçar, E., Kocabuğa, İ., Kutlu, Ö., Benli, Y., Biçer, A. ve Işık Engin, G. (2025). Çocuğu İlkokula Yeni Başlayan Ebeveynlerin Anksiyete Düzeyi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 180-188.

Çocuğu İlkokula Yeni Başlayan Ebeveynlerin Anksiyete Düzeyi

Öz

Bu çalışma, çocuğu ilkokula yeni başlayan ebeveynlerin anksiyete düzeylerini sorgulamak amacıyla yapılmıştır. Araştırma tanımlayıcı tipte olup, Diyarbakır ili merkez ilçelerinde bulunan 2023-2024 eğitim öğretim yılı içerisinde de çocuğu ilkokula yeni başlayan ebeveynlerden oluşmuştur. Veri toplama aracı olarak ebeveyni tanımlama formu ve Beck Anksiyete Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasında Cronbach Alfa katsayısı .95 olarak saptanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre ebeveynlerin Beck anksiyete skorlarının ortalaması $10,98 \pm 6,5$ ve ortanca değeri 11,8 saptanmış olup; öğrenci ebeveynleri arasında en küçük Beck anksiyete skoru 0 iken, en büyük Beck anksiyete skoru 51 tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlkokul, Öğrenci, Okul, Stres, Ebeveyn, Beck Anksiyete

Anxiety Levels of Parents Whose Children Just Started Primary School

Abstract

This study was conducted to investigate the anxiety levels of parents whose children just started primary school. The study was descriptive and consisted of parents whose children had just started primary school in the 2023-2024 academic year in the central districts of Diyarbakır province. Parent identification form and Beck Anxiety Scale were used as data collection tools. In the Turkish validity and reliability study of the scale, Cronbach's alpha coefficient was found to be .95. The data collection period lasted approximately 15-20 minutes. According to the findings of the study, the mean Beck anxiety score of the parents was 10.98 ± 6.5 and the median value was 11.8; the smallest Beck anxiety score among the parents of the students was 0, while the largest Beck anxiety score was 51.

Keywords: Primary School, Student, School, Stress, Parent, Beck Anxiety

Giriş

Okula başlama, çocukların ve ailelerin hayatında örgün eğitime yönelik ilk adımı temsil eder ve çocuğun psikomotor, sosyal, zihinsel ve duygusal uyumunu sağlayan önemli bir süreçtir. Okula başlamak zor bir dönemdir çünkü çocukluğun çevresini değiştirir. Bu değişiklik çocuğun gelecekteki yaşam başarısı açısından kritik öneme sahiptir (Seven, 2011). Çocukların ilkokula başlama yaşı, gelişimsel alanda onları ilkokula hazırlamak için gereken yeterliklerin öğretilmesi açısından tartışmalı bir konudur. Piaget'nin bilişsel gelişim teorisinde işlem öncesi dönemdeki (2-7 yaş,) çocuklar kuralların farkında değildir veya kurallara neden ihtiyaç duyulduğunu ya da neden bu kurallara uymaları gerektiğini anlayamazlar. Yedi yaşında başlayan somut faaliyet dönemi, çocuğun benmerkezcilikten kurtulmasına ve parçalar ile bütün arasında sağlıklı bir ilişki kurmasına olanak tanır. Erikson'unpsikososyal gelişim teorisine göre 3-5 yaş arasındaki çocuklar suçluluk dönemindedir. Gerçek olanla olmayan arasındaki farkı tam olarak anlayamazlar ve oyunlar onların asıl mesleğidir. 6 ila 11 yaş arasındaki çocuklar

başarı açısından daha düşük bir aşamadır. Bu yaştaki çocuklar henüz yeterli düzeyde bilişsel gelişime ulaşamamışlardır. Başarısız olduğumuzda aşağılanma, güven eksikliği gibi olumsuz duygular yaşarlar. Freud'un psikoseksüel gelişim teorisinde 3-6 yaş arası çocuklar fallik dönemdedir ve cinsel kimliklerini keşfederler. Kuluçka dönemi 7 ila 11 yaş arasındadır. Gelişim teorilerini inceleyen araştırmacılar, 60 aylık ve 72 aylık ve daha büyük çocuğun gelişim zamanlamalarının farklı olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'de 2012-2013 eğitim-öğretim yılında 4+4+4 eğitim sistemine geçilmesiyle birlikte Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Yönetmeliği resmi gazete yayınlanan 21/7/2012 tarih ve 28360 sayılı genelge ile veli isteği doğrultusunda 60-66 ay arası çocukların ilkokula kaydı yapılabilmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2012). Bu düzenlemeden önce, 31 Aralık tarihinde 72 aylık olan çocukların ilkokula kaydı yapılmaktaydı. Yeni düzenlemenin gerekçesi olarak, "... meslekî eğitimden arzu edilen düzeyde yararlanabilmek için, öğrencinin ilgi ve beceri alanlarının küçük yaşlardan itibaren tespit edilerek gerekli yöneltme ve yönlendirmelerin yapılması şarttır" gösterilmektedir (20.02.2012 tarih ve 2/358 sayılı 5.1.1961 tarihli ve 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun). Ancak ilkokula kayıt yaşının düşürülmesi ve ilkokula başlamanın veli isteğine bırakılması gelişim dönemleri açısından ele alındığında ilkokula hazır olmayan çocukların okula başlaması durumunu oluşturmuştur. Okula başlama veya başlamama konusunda takvim yaşı önemli olmakla birlikte, çocukların psikomotor, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim düzeyleri ve davranış gelişimi açısından hazırbulunuşlukları da önemlidir (Aykaç vd., 2014; Calp, 2014; Denham, 2006; Howes vd., 2008; Snow, 2006). Okul için gerekli becerilerin yerine getirilebilmesi için çocukların bilişsel, fiziksel, duygusal ve sosyal açıdan olgunlaşması gerekmektedir.

Okula başlama, çocuğun ve ailenin yaşamında örgün eğitime ilk adım olması ve çocuğun psikomotor, sosyal, zihinsel ve duygusal uyum sağlaması açısından önemli bir süreçtir. Okula başlama, çocukluk çağında ortam değiştirmesi açısından zorludur. Bu değişiklik çocuğun gelecek hayatında başarılı olması için kritik bir öneme sahiptir (Seven, 2011). Çocuğun ilkokula başlama durumu çocuğu etkilediği gibi ebeveynlerin de hayatlarını etkilemektedir. Bu duruma uyum sağlayamayan ebeveynler bu durumu kaygı ile sürdürmektedir. Okula başlama durumunda yaşanan kaygı, genellikle çocuklara has bir rahatsızlık olarak düşünülse de, ebeveynlerde de sık görülebilen bir rahatsızlıktır (Rapee vd., 2009). Costello ve diğerleri (2003) tarafından yapılan araştırma sonuçlarına göre, çocuğu okula başlayan ebeveynler arasında anksiyetenin yaygınlığı en az %5 seviyesindedir. Kaygı ebeveynlerde farklı şekillerde ortaya çıkabilir ve bazı ebeveynler kaygı yaratan durumlardan kaçınmak için tüm bu durumdan uzak kalma davranışlar sergileyebilirler bazı ebeveynler farklı farklı savunma mekanizmaları ile kendilerini güvenceye alırlar (Çağdaş ve Seçer, 2004). Bu davranışlar ebeveynlerin çocukla

problem yaşama, çocuktan uzaklaşmasına ve destek olmamasına neden olabilir. Ayrıca ebeveynlerde yaşanan anksiyete çocukların eğitim öğretim performansını da negatif yönde etkileyebilir (Le Gall, 2012). Araştırmalar incelendiğinde çocuklarda kaygının en önemli sebeplerinden birinin aile bireylerinin davranışları yani aile içi iletişim ve ebeveyn tutumu ve yetiştirme yöntemleri olduğunu göstermektedir (Güngör, 2009). Bu çalışma, ilköğretime yeni başlayan çocukların ebeveynlerinin kaygı düzeylerinin belirlenmesi ve gelecek araştırmalara ışık tutması açısından önemlidir. Araştırmanın amacı, ilköğretime yeni başlayan çocukların ebeveynlerinin ebeveynlerinanksiyetedüzeylerini tespit etmektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi ilköğretime yeni başlayan çocukların ebeveynlerinin anksiyetelerinin demografik durumlarına göre düzeylerinedir?” şeklinde oluşturulmuştur.

1. Sınırlılıklar

1. Araştırma Diyarbakır ilinde rastgele örnekleme yoluyla seçilecek olan ilkokullarda çocuğu okula yeni başlayan ebeveyn ile sınırlıdır.
2. Zaman açısından 2023-2024 yılı verileriyle sınırlıdır.
- 3.Örnekleme açısından belirlenen okullar ile sınırlıdır.

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, tanımlayıcı tiptedir.

2.2. Araştırmanın Yapıldığı Yer ve Veri Toplama Araçları

Araştırma Diyarbakır merkez ilçelerinde bulunan devlet okullarında yapılmıştır. Araştırma 2023-2024 eylül 15-30 tarihleri arasında yapılması gerçekleştirilmiştir. Veri toplama araçları katılımcılara verilip ebeveynlerin kendilerinin doldurması istenmiştir.

2.3. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evreni, Diyarbakır merkez ilçelerinde bulunan devlet okullarında yeni okula başlayan çocukların ebeveynlerinden oluşturmaktadır. Araştırma örnekleme 250 ebeveyn ile tamamlanmıştır..

2.4. Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak Ebeveyni Tanılama Formu (Ek 1), ve Beck Anksiyete Ölçeği (Ek 2) kullanılacaktır.

***Ebeveyni Tanılama Formu (Ek 1):**

Araştırmacı tarafından benzer çalışmalar dikkate alınarak geliştirilen Ebeveyni Tanılama Formu 7 sorudan oluşmaktadır. Bu form, ebeveyn ve çocuk ile ilgili demografik bilgileri içeren sorulardan (Ebeveynin cinsiyeti, yaşı, medeni durumu, öğrenim durumu, aile yapısı, yaşadığı yer ve alınan eğitim sayısı,) oluşmaktadır.

*Beck Anksiyete Ölçeği (EK 2):

Orijinal ölçeğin Cronbach alfa katsayısı 0,93'tür (Beck ve diğerleri, 1988). Ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenirlik çalışması kapsamında Cronbach alfa katsayısı 0,93 olarak bulunmuştur (Ulusoy ve ark., 1998). Beck Kaygı Ölçeği bireylerin kendi başlarına cevaplayabilecekleri 21 soruluk bir ölçektir. Sorular 0'dan 3'e kadar derecelendirilir. Ölçekten alınabilecek minimum puan 0, maksimum puan ise 63'tür. Ölçeğin değerlendirilmesinde toplam puan kullanılmaktadır. Ölçekten alınan puanın artması kaygı düzeyinin de arttığını göstermektedir (Beck ve ark. 1988). Bu çalışmada ebeveynlerin kaygı düzeylerini ölçmek amacıyla bu ölçek kullanılmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

İstatistiksel analiz için NCSS (Number Cruncher Statistical System) 2007 (Kaysville, Utah, ABD) programı kullanıldı. Araştırma verilerini değerlendirirken tanımlayıcı istatistiksel yöntemlerin (ortalama, standart sapma, medyan, frekans, oran, minimum, maksimum) yanı sıra, niceliksel verileri karşılaştırırken normal dağılım gösteren değişkenleri kullanın. İki gruplu karşılaştırmalar için A ebeveyn t testi kullanılacaktır. Mann-Whitney U testi, normal dağılım göstermeyen iki değişken grubunu karşılaştırmak için kullanılır. Normal dağılıma sahip üç veya daha fazla grubun karşılaştırılmasında one-way ANOVA testi, normal dağılıma sahip olmayan üç veya daha fazla grubun karşılaştırılmasında ise Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır.

2.6. Bulgular

3.1. Katılımcıların tanımlayıcı özelliklerine yönelik bulgular aşağıda yer almaktadır. Tablo 1. Ebeveynlerin Tanımlayıcı Özelliklere Göre Dağılımı

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	200	80,0
Erkek	50	20,0
Yaşınız		
18-25	20	8,0
26-35	100	40,0
36-45	55	22,0
46-55	45	18,0
56 ve üzeri	30	12,0
Medeni Durumu		
Evli	230	92,0
Dul veya Boşanmış	20	8,0
Öğrenim Durumunuz		
İlkokul	71	27,7
Ortaokul	58	22,7
Lise	69	28,1
Lisans	41	16,0
Yüksek Lisans	10	5,1
Doktora	1	0,4

Aile Yapısı		
Çekirdek Aile	160	64,1
Geniş Aile	70	28,1
Ayrılmış Aile	20	7,8
Yaşadığınız Yer		
Şehir	142	56,6
İlçe	67	27,0
Köy-Kasaba	41	16,4

Ebeveynlerin 80,0'ı (n=200) kadın, %20,0'sine (n=50) erkektir. Ebeveyn yaşları 18 ile 56 arasında değişmekte olup, en yüksek 26-35 yaş aralığında 8,0'ı (n=20) olduğu görülmektedir. Ebeveynlerin öğrenim durumları, %27,7'si (n=71) ilkokul, %22,7'si (n=58) ortaokul, %28,1'i (n=72) lise, %16,0'ı (n=41) lisans, %5,1'i (n=10) yüksek lisans ve son olarak %0,4'ü (n=1) doktora düzeyindedir. Ebeveynlerin aile yapısı özelliklerinde %64,1'i (n=160) çekirdek aile, %28,1'i (n=70) geniş aile, %7,8'i (n=20) ayrılmış aile kategorisindedir. Ebeveynlerin yaşadıkları yer durumlarında %56,6'sı (n=142) şehirde, %27,0'ı (n=67) ilçede, %16,4'ü (n=41) köy kasaba da yaşamaktadır.

2.7. Beck Anksiyete Skorlarının İncelenmesi

Tablo 2. Beck anksiyete skorları

BeckAnksiyete Skoru	Hasta Yakını Sayısı	Yüzde (%)
Minimal düzeyde (0-7)	50	20,0
Hafif düzeyde (8-15)	150	60,0
Orta düzeyde (16-25)	30	12,0
Şiddetli düzeyde (26-63)	20	8,0
Toplam	250	100

Ebeveynlerin Beck anksiyete skorlarının ortalaması $10,98 \pm 6,5$ ve ortanca değeri 11,8 idi. Ebeveynler arasında en küçük Beck anksiyete skoru 0 iken, en büyük Beck anksiyete skoru 51 idi. Hasta yakınlarından Beck anksiyete skorlarına göre 50'i (%50,0) minimal düzeyde anksiyete, 20'i (%8,0) şiddetli düzeyde anksiyete, 30 (%12,0) orta düzeyde anksiyete, 50'i (%20,0) hafif düzeyde anksiyete belirtilerine sahipti (Tablo 2).

2.8. Ebeveyn Beck Anksiyete Ölçeği Puanına İlişkin Değerlendirmeler ve Karşılaştırılması

Tablo 3: Tanımlayıcı Özelliklere Göre Ebeveyn Beck Anksiyete Ölçeği Puanlarının Değerlendirilmesi

EbeveynBeckanksiyete		n	puanı		AnlamlılıkFarkı; p
			Q1-Q3 (çeyreklik)	Medyan	
Cinsiyetiniz	Kadın	200	0-7	3	,458
	Erkek	50	0-10,5	4	

Yaşınız	18-25	20	0-6,5	3	,247
	26-35	100	0-1-11	3	
	36-45	55	0-8	4	
	46-55	45	0-7,5	3	
	56 veÜzeri	30	0-1-9	3	
MedeniDurumu	Evli	230	1-7	4	,147
	DulveyaBoşanmış	20	0-10,5	3	
ÖğrenimDurumunuz	İlkokul	71	0-8,5	3	,354
	Ortaokul	58	0-1-15	4	
	Lise	69	0-13	5	
	Lisans	41	0-7,5	3	
	YüksekLisans	10	0-7	4	
	Doktora	1	0-7		
AileYapısı	ÇekirdekAile	160	0-11	4	,471
	GenişAile	70	0,10,5	3	
	AyrılmışAile	20	0-15	4	
YaşadığınızYer	Şehir	142	0-12	3	,410
	İlçe	67	0-7	5	
	Köy	41	0-7	5	

Ebeveynlerin tanımlayıcı özellikleri, ile Beck anksiyete puanı aralarında hiçbir özelliğe istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=458$) (Tablo 2). Ebeveyn cinsiyeti ve Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=458$) (Tablo 2). Ebeveyn yaşı ile Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=247$) (Tablo 2). Ebeveyn medeni durum ile Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=147$) (Tablo 2). Ebeveyn öğrenim durumu ile Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=354$) (Tablo 2). Ebeveyn aile yapısı ile Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=471$) (Tablo 2). Ebeveynlerin yaşadığı yer ile Beck anksiyete puanı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir ($p>0,05$, $p=410$) (Tablo 2).

Sonuç

Ebeveyn Beck Anksiyete Ölçeği puanları çeyreklik olarak 0-12 arasında değişmekte olup, medyanı 5 olarak saptanmıştır ve ebeveynlerin anksiyetesinin hafif düzeyde olduğu görülmüştür. Karaman (2008)'in anne/babalarının anksiyete düzeyleri arasındaki ilişkiyi ve anksiyetelerini arttıran faktörleri değerlendirdiği çalışmada ebeveyn durumluk kaygı puanı $10\pm 9,17$ olarak saptanmıştır. Ebeveynin cinsiyeti, yaşınız, medeni durumu, öğrenim durumu, aile yapısı, yaşadığı yer göre ebeveyn Beck Anksiyete puanı anlamlı farklılık göstermemektedir (Tablo 3). Literatüre bakıldığında Erdim ve ark. (2006)'nın annelerin çocuklarının etkilenme durumlarının araştırılması amacıyla yapmış olduğu çalışmada annelerin anksiyetesinin

çocuklarının cinsiyetine göre anlamlı farklılık göstermemektedir. Arslan (2014)'ın kaygı düzeyi bakımından yaptığı benzer çalışmada ebeveynlerin çocuklarının cinsiyetine, ebeveynlerin medeni durumuna, eğitim düzeyine, ebeveynin mesleği ve gelir düzeylerine göre durumluk kaygı ölçeği puan ortalamalarına bakıldığında tanımlayıcı özelliklerim anlamlı fark bulunamamıştır. Ebeveynlerin anksiyetelerinin çocuğun cinsiyetine göre anlamlı fark olmamasına sebep olarak çocuklarının kız ya da erkek olması ebeveyn için önemli olmadığı; çocuğunun cinsiyetine bakmaksızın ebeveyni endişelendirdiği düşünülmektedir. Sonuç olarak, araştırmalardan elde edilen bulgular doğrultusunda şu önerilerde bulunulabilir: Araştırmacılar nitel veya karma yöntemler kullanarak problem durumlarına yönelik derinlemesine çıkarımlarda bulunabilirler. Ebeveynin anksiyete düzeyindeki azalmanın çocuğun da yaşadığı anksiyeteyi azaltacağı unutulmamalıdır (Çiftçi, 2016). Bunlar yapıldığında çocuğun daha sakin, daha konforlu, daha huzurlu ve güvenli olması sağlanabilir.

Kaynaklar

- Arslan D. (2014). *Acil Servise Başvuran Ebeveynlerde Kaygı ve Memnuniyetin Değerlendirilmesi, Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi.*, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yök Tez.
- Aykaç, N., Kabaran, H., Atar, E. & Bilgin, H. (2014). İlkokul 1. Sınıf öğrencilerinin 4+4+4 uygulaması sonucunda yaşadıkları sorunların öğretmen görüşlerine dayalı olarak değerlendirilmesi: Muğla ili örneği. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9 (2), 335-348.
- Beck, A. T., Epstein, N., Brown, G., & Steer, R. A. (1988). An inventory for measuring clinical anxiety: psychometric properties. *Journal of consulting and clinical psychology*, 56(6), 893.
- Calp, M. (2014). Farklı yaş aralığındaki birinci sınıf öğrencilerinin okuma, yazma, kalem tutma, derse katılma ve akademik başarılarının karşılaştırılması. *Ekev Akademi Dergisi*, 60, 31-54.
- Costello, E. J., Mustillo, S., Erkanli, A., Keeler, G., & Angold, A. (2003). Prevalence and development of psychiatric disorders in childhood and adolescence. *Archives of general psychiatry*, 60(8), 837-844.
- Çağdaş, A. & Seçer, Z. (2004). *Mutlu ve sağlıklı yarınlar için anne- baba eğitimi*. Eğitim Kitabevi.
- Çiftçi, E. K., Aydın, D., & Karataş, H. (2016). Cerrahi Girişim Uygulanacak Çocukların Ebeveynlerinin Endişe Nedenleri ve Anksiyete Durumlarının Belirlenmesi. *Journal Of Pediatric Research*, 3(1). 23-29.
- Denham, S. A. (2006). Social-emotional competence as support for school readiness: What is it and how do we assess it?. *Early education and development*, 17(1), 57-89.

- Erdim, L., Bozkurt, G., İnal, S. (2006). Annelerin çocuklarının hastaneye yatışından etkilenme durumlarının araştırılması. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9 (3), 36-43.
- Erdim, L., Bozkurt, G., & İnal, S. (2006). Annelerin Çocuklarının Hastaneye Yatışından Etkilenme Durumlarının Araştırılması. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(3), 36-43.
- Howes, C., Burchinal, M., Pianta, R., Bryant, D., Early, D., Clifford, R., & Barbarin, O. (2008). Ready to learn? Children's pre-academic achievement in pre-kindergarten programs. *Early childhood research quarterly*, 23(1), 27-50.
- Le Gall, A. (2012). Anksiyete ve kaygı. (Çev. İ. Yergüz). Dost Kitabevi Yayınları.
- MEB, (2012). (2024, Ekim 29). *İlköğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik*. Resmi Gazete.
- Rapee, R. M., Schniering, C. A., & Hudson, J. L. (2009). Anxiety disorders during childhood and adolescence: Origins and treatment. *Annual review of clinical psychology*, 5(1), 311-341.
- Seven, S. (2011). Okula uyum öğretmen değerlendirmesi ölçeği'nin geliştirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(1), 29-42.
- Snow, K. L. (2006). Measuring school readiness: Conceptual and practical considerations. *Early education and development*, 17(1), 7-41.
- Ulusoy, M., Sahin, N. H., & Erkmen, H. (1998). Turkish version of the Beck Anxiety Inventory: psychometric properties. *Journal of cognitive psychotherapy*, 12(2), 163-172.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi | Received: 04.12.2024
Kabul tarihi | Accepted: 25.01.2025
Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Yavuz Gürçan

<https://orcid.org/0009-0001-9677-9498>

Asistant Principal, Çay Mahallesi İmam Hatip Secondary School, Türkiye, yavuzgurcan3344@gmail.com

Cihan Selçuk

<https://orcid.org/0009-0009-5989-1737>

Teacher, Zübeyde Hanım Preschool School, Türkiye, cihanselcuk2120@gmail.com

Gülten Selçuk

<https://orcid.org/0009-0008-2252-3677>

Teacher, Cumhuriyet Primary School, Türkiye, mehake2120@gmail.com

Caner Ayhan

<https://orcid.org/0009-0000-4599-6612>

Teacher, Kocaalan Yatılı Bölge Secondary School, Türkiye, canerayhanytu@hotmail.com

Serhat Eryılmaz

<https://orcid.org/0009-0001-9108-4478>

Teacher, 85. Yıl Milli Egemenlik Anadolu Highschool, Türkiye, serhat.4195@gmail.com

Bilal Gezen

<https://orcid.org/0009-0004-6789-1378>

Asistant Principal, Celile Öner Secondary School, Türkiye, gezen3385@gmail.com

Çiğdem Gezen

<https://orcid.org/0009-0003-3295-831X>

Teacher, Ulubatlı Hasan Secondary School, Türkiye, cigdemgezen281@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Gürçan, Y., Selçuk, C., Selçuk, G., Ayhan, C., Eryılmaz, S., Gezen, B. ve Gezen, Ç. (2025). Okul Müdürlerinin Örtük Liderlik Davranışlarının İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 189-196.

Okul Müdürlerinin Örtük Liderlik Davranışlarının İncelenmesi

Öz

Liderlik, insanların yaşadığı her ortamda var olan evrensel ve sosyal bir olgudur. Liderlik, insanların düşüncelerini, tutumlarını ve eylemlerini etkileme sürecidir. Lider, rehberlik edebilen ve motive edebilen kişidir. Bu bağlamda bu çalışmada okul müdürlerinin örtük liderlik davranışlarını belirleme amacıyla bu çalışma planlanmıştır. Araştırma “İlişkisel Tarama Modeli” olup, Diyarbakır

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Bağlar ilçesinde çalışan 200 okul müdüründen oluşmaktadır. Veri toplama araçları olarak Tabak, Kızıloğlu ve Türköz tarafından (2013) yılında geliştirilen “Örtük Liderlik Ölçeği” kullanılmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 20-30 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, yaş, medeni durum, gibi demografik özellikleri ile örtük liderlik ölçeğinin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($*p>0,05$).

Anahtar Kelimeler: Okul Müdürü, Liderlik, Okul, Örtük liderlik

Investigation of School Principals' Implicit Leadership Behaviours

Abstract

Leadership is a universal and social phenomenon that exists in every environment where people live. Leadership is the process of influencing people's thoughts, attitudes and actions. A leader is a person who can guide and motivate. In this context, this study was planned to determine the implicit leadership behaviours of school principals. The research is 'Relational Survey Model' and consists of 200 school principals working in Diyarbakır Bağlar district. 'Implicit Leadership Scale' developed by Tabak, Kızıloğlu and Türköz (2013) was used as data collection tools. The data collection period lasted approximately 20-30 minutes. According to the findings of the research, there is no statistically significant difference between the mean scores of the implicit leadership scale and demographic characteristics such as gender, age, marital status ($*p>0.05$).

Keywords: School Principal, Leadership, School, Implicit leadership

Giriş

Liderlik kavramı, zaman geçtikçe anlam değişikliğine uğramıştır. Bunun sebeplerinden biri genel anlamda toplumsal değişimlerdir. Bu değişimlere örnek olarak sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimler gösterilebilir. Bu durum bireylerin yaşantısında esaslı değişikliklere neden olmuştur. Çevre değişimlerinin bir numaralı sebebi ise ihtiyaçlardır. Dolayısıyla gün geçtikçe farklı ihtiyaçların ortaya çıkması, kişileri ortak amaç etrafında toplayarak liderin özelliklerini de değiştirmektedir. Gün geçtikçe insan hayatının daha karmaşık hâle gelmesi, şahısları, farklı amaçlara sahip olmasına rağmen bir amaç etrafında birleştirmesi, liderlik özelliklerinin sık sık değişime uğradığını göstermektedir. Bu değişimlerden biri olan örtük liderliği her insanın zihninde oluşmuş ideal lider tipinin varlığı düşüncesine dayanmaktadır. Bu liderlik modelinde esas olan izleyicileri ve onların düşüncelerini dikkate alma olarak tanımlamaktadır (Eroğluer, 2014). Örtük liderlik, izleyicilerinin liderlerden beklediği özellikleri ve davranışları belirten bilişsel yapıları veya şemaları temsil eder, hafızada saklanırlar ve izleyiciler liderlik pozisyonunda olan bir kişiyle etkileşim kurduklarında aktif hale gelirler (Cemaloğlu, 2007). Liderlik çevresindekileri (çalışanları, takipçileri, izleyenleri) etkileyerek, onları belli bir hedef doğrultusunda yönlendirebilme kabiliyetidir. Literatür detaylı olarak incelendiğinde, örtük ve liderlik kavramları üzerinde ayrı ayrı çalışmaların yapıldığı görülmektedir (Tatar, Tok ve Saltukoğlu, 2011) yapıldığı gözlenmektedir. Ancak okul

müdürlerin örtük liderlik davranışlarının incelendiği çalışma sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Bu nedenle bu çalışmanın amacı oldukça önemli kurumlar olan eğitim kurumlarında lider olan yöneticilerin örtük liderlik özellikleri ile demografik özellikler arasında bir ilişkinin olup olmadığının incelenmesidir. Araştırmanın amacı, okul müdürlerin örtük liderlik davranışlarının bazı değişkenlere göre tespit etmektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi: Okul müdürlerinin örtük liderlik davranışları ile demografik özellikleri arasında ilişki nelerdir? şeklinde oluşturulmuştur. Araştırmanın sınırlılıkları ise:

1. Araştırma Diyarbakır ilinde rastgele örnekleme yoluyla seçilecek olan okul müdürleri ile sınırlıdır.
2. Zaman açısından 2024-2025 yılı verileriyle sınırlıdır.
- 3.Örnekleme açısından belirlenen hastane ile sınırlıdır şeklindedir.

1. Örtük Liderlik

Liderlik konusunda günümüze kadar yapılan çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte, özellikle 1980 öncesi yapılan çalışmalarda lider ve izleyicileri arasındaki ilişkide yaşanan bilişsel süreçlerin yeterince ele alınmadığı ve bu kapsamda bugüne kadar geliştirilen çalışmaların ya da yaklaşımların genel olarak üç grup altında sınıflandırıldığı görülmektedir (Donuk, 2007). Bunlar; lidere, koşulların ve izleyicilerin lider üzerindeki etkilerine ve lider ve izleyicileri arasındaki etkileşime odaklanan yaklaşımlardır. Ancak son yıllarda, liderlik olgusuna izleyicilerinin bakış açısıyla bakan ve onların zihinsel süreçleri ve liderlik algılarına yönelik çalışmalar da yapılmıştır (Tabak, Kızıloğlu ve Polat, 2010). Bu çalışmalarda araştırmacılar, liderlik modellerine (prototiplerine) ilişkin zihinsel süreçleri inceleyerek birtakım kuramlar geliştirmişlerdir. Söz konusu kuramlardan biri de liderlikte izleyicileri esas alan bir yaklaşım olan ve her insanın zihninde ideal bir lider tipi olarak görülen “Örtük Liderlik Modeli” kuramıdır. Örtük liderlik kuramı, ”liderin tanımıyla ilgili kavramsal yapının varlığı ve bir liderin insanların zihninde ne olması gerektiği ile ilgili öngöründe bulunur (Erçetin, 2000). Buna göre kuramda, çalışma grubu üyelerinin, sosyalleşme sürecinde ve liderlerle geçmiş deneyimler yoluyla, ideal bir iş liderini karakterize eden özellikler ve yetenekler hakkında kişisel varsayımlar geliştirdiği öne sürülmektedir. Örtük liderlik, izleyicilerinin liderlerden beklediği özellikleri ve davranışları belirten bilişsel yapıları veya şemaları temsil eder, hafızada saklanırlar ve izleyiciler liderlik pozisyonunda olan bir kişiyle etkileşim kurduklarında aktif hale gelirler (Epitropaki & Martin, 200). Örtük liderlik kuramına göre, potansiyel bir lider, ancak izleyicilerin kendisini lider olarak algılaması ve benimsemesiyle ortaya çıkabilecek ve bu algılama temelli süreç, potansiyel liderin karakteristiği ve davranışları ile izleyicilerin zihnindeki lider imajı uyduğu müddetçe işleyecektir. İzleyicilerin zihnindeki bu lider imajı

ise, genellikle kişinin çocukluğundan itibaren kazandığı tecrübelerden ve diğer birçok etkenin girdileriyle şekillenen ve zihinlerinde oluşturdukları lider protipi ya da modeli olmaktadır (Tabak, Kızıloğlu & Polat 2010). Okul müdürlerin örtük liderlik davranışları ile sosyo-demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

2. Veri Toplama Araçları

a. Demografik Bilgiler Formu: Okul müdürlerin ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, eğitim düzeyi ve kıdem gibi özellikler yer almaktadır.

b. Örtük Liderlik Ölçeği: Tabak, Kızıloğlu ve Türköz tarafından (2013) yılında geliştirilen ölçek, 27 olumlu yönde maddeden ve kişisel ahlak (10 madde), beceriklilik (7 madde), duyarlılık (4 madde), güç (3 madde), etkileyicilik (3 madde) olmak üzere 5 alt boyuttan oluşmaktadır. 10’lu Likert tipindeki ölçek; her bir soru için 1= liderin özelliği hiç değildir, 10=tamamen liderin özelliği şeklinde puanlanarak yanıtlanmaktadır (Tablo 3). Ölçek, belirtilen özelliklere 1-10 arasında puanlar verilerek yanıtlanmakta ve alt boyut puan ortalaması üzerinden değerlendirilmektedir.

3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 2024 yılında Diyarbakır merkez ilçelerinde görev yapan 3257 okul müdürden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme, evrenden tesadüfi örnekleme yoluyla ile belirlenen Diyarbakır Bağlar ilçesinde çalışan okul müdürlerinden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	20	10,0
Erkek	180	90,0
Yaşınız		
18-35	30	15,0
36-45	120	60,0
46 ve üzeri	50	25,0
Medeni Durumu		
Evli	170	85,0
Bekâr	30	15,0

4. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri SPSS- 22.0 programına aktarıldıktan sonra verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterdikleri kanaatine varılmıştır. Araştırma verilerinin analizinde aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde değerleri, t-

testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

4.1. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir. Okul müdürlerin örtük liderlik davranışlarının alt boyutlarına sahip olma düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Örtük Liderlik Alt Boyutları	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
Kişisel Ahlak	2,47	,97	10
Beceriklilik	2,65	,68	7
Duyarlılık	2,89	,79	4
Güç	2,99	,87	3
Etkileycilik	3,00	,89	3
Genel Toplamda Örtük Liderlik	3,22	,100	27

Tablo 2’ye bakıldığında örtük liderlik ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamanın ($\bar{X}=2,87$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Kişisel Ahlak boyutu ($\bar{X}=2,47$), Beceriklilik boyutu ($\bar{X}=2,65$), Duyarlılık boyutu ($\bar{X}=2,89$), Güç boyutu ($\bar{X}=2,99$) ve Etkileycilik boyutu ($\bar{X}=3,00$) boyutlarının da orta düzeyde olduğu görülmektedir. Buna göre, araştırmaya katılan okul müdürlerin her ölçekte orta düzeyde algıladıkları söylenebilir. Okul müdürlerin cinsiyet değişkenine göre örtük liderlik davranışları açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Okul müdürlerin örtük liderlik davranışlarının cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Kişisel Ahlak	Erkek	180	2,74	,89	-1,50	60	,020
	Kadın	20	2,69	,69			
Beceriklilik	Erkek	180	2,47	,80	-1,57	458	,018
	Kadın	20	2,98	,74			
Duyarlılık	Erkek	180	2,99	,58	-1,29	697	,154
	Kadın	20	2,78	,64			
Güç	Erkek	180	2,36	,73	-1,88	550	,078
	Kadın	20	2,69	,86			
Etkileycilik	Erkek	180	2,79	,87	-1,69	445	,128
	Kadın	20	2,65	,49			

*p>0,05

Okul müdürlerin demografik özellikleri ile örtük liderlik ölçeği puan ortalamaları karşılaştırıldığında, cinsiyet ile örtük liderlik arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. Okul müdürlerin yaş değişkenine göre örtük liderlik davranışları açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen ANOVA Testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Okul müdürlerin örtük liderlik davranışlarının yaş değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Yaş düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Kişisel Ahlak	18-35	30	3,01	,45	Gruplar arası	74			
	36-45	120	2,89	,69	Gruplar içi	50	,171	,45	---
	45 ve üstü	50	2,74	,78	Toplam	59			
Beceriklik	18-35	30	3,01	,89	Gruplar arası	74			
	36-45	120	3,22	,65	Gruplar içi	98	,551	,69	---
	45 ve üstü	50	2,87	,74	Toplam	87			
Duyarlılık	18-35	30	2,99	,59	Gruplar arası	68			
	36-45	120	2,87	,87	Gruplar içi	39	749	,85	---
	45 ve üstü	50	2,67	,74	Toplam	78			
Güç	18-35	30	2,74	,80	Gruplar arası	74			
	36-45	120	2,86	,81	Gruplar içi	81	853	,74	---
	45 ve üstü	50	2,74	,97	Toplam	85			
Etkileyicilik	18-35	30	2,69	,101	Gruplar arası	76			
	36-45	120	2,78	,44	Gruplar içi	97	,746	,69	---
	45 ve üstü	50	3,00	,49	Toplam	78			

Okul müdürlerin demografik özellikleri ile örtük liderlik ölçeği puan ortalamaları karşılaştırıldığında, okul müdürlerinin tüm alt boyut ve örtük liderlik *p>0,05 arasında

istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Okul müdürlerin medeni durum değişkenine göre örtük liderlik davranışları açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Okul Müdürlerin örtük liderlik davranışlarının medeni durum değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Medeni Durumunuz	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Kişisel Ahlak	Evli	170	2,98	,84	-1,74	741	,147
	Bekâr	30	2,87	,73			
Beceriklilik	Evli	170	2,74	,77	-1,70	961	,197
	Bekâr	30	3,01	,51			
Duyarlılık	Evli	170	2,69	,47	-1,89	853	,365
	Bekâr	30	2,74	,69			
Güç	Evli	170	2,58	,71	-1,74	851	,471
	Bekâr	30	2,69	,85			
Etkileycilik	Evli	170	2,74	,58	-1,69	884	,961
	Bekâr	30	2,36	,93			

*p>0,05

Okul müdürlerin demografik özellikleri ile örtük liderlik ölçeği puan ortalamaları karşılaştırıldığında, okul müdürlerinin örtük liderlik tüm alt boyutları ile medeni durumu *p>0,05 arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Sonuç

Bu araştırma, okul müdürlerinin örtük liderlik davranışları ile sosyo demografik düzeyleri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesini amaçlamıştır. Araştırmaya toplamda 200 kişi katılım göstermiştir. Araştırmada okul müdürlerinin örtük liderlik davranışları ile cinsiyet, yaş, medeni durum değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür. Araştırma bulgularının, paralellik gösterdiği araştırmalar literatürde olmayı benzer nitelikte yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Türetgen ve Cesur, (2010) tarafından “yöneticilerin örtük liderlik algıları ile öz liderlik davranışları arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi” adlı çalışmada okul müdürlerin yaşı, cinsiyeti, medeni durumu, örtük liderlik algılarını etkilemediği sonucuna varıldığı görülmüştür. Ülkemizde örtük liderlik teori çalışmaları sınırlı sayıda olduğu görülmüştür. Bu çalışmadan farklı olarak sadece örtük liderlik ölçeği üzerine yapılan çalışmalar mevcuttur bu çalışma bulgularında Örtük liderlik davranışlarını, algılayanların cinsiyeti, kişilik özellikleri (Keller, 1999) kültürel farklılıklar gibi çeşitli alt boyut değişkenlere bağlı değişim gösterdiği görülmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ışığında şu öneriler getirilebilir:

Gözlem ve görüşme gibi nitel yöntemler kullanılarak örtük liderliğin okul müdürlerin başarısına ve motivasyonuna etkisi araştırılabilir.

Kaynaklar

- Cemaloğlu, N. (2007). Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yıldırma arasındaki ilişki. *H.Ü Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 77-87.
- Donuk, B. (2007). *Liderlik ve Spor*. Ötüken Yayınları.
- Epitropaki, O., & Martin, R. (2005). From ideal to real: a longitudinal study of the role of implicit leadership theories on leader-member exchanges and employee outcomes. *Journal of applied psychology*, 90(4), 659.
- Erçetin, Ş. (2000). *Lider Sarmalında Vizyon*. Nobel Yayın ve Dağıtım.
- Eroğlu, K. (2014). Örtük Liderlik Üzerine Bir Analiz: İmalat Sektörü Çalışanlarının Kişilik Özelliklerinin Liderlik Algılarına Etkisi. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 105-147.
- Keller, T. (1999). Images Of The Familiar: Individual Differences and Implicit Leadership Theories. *Leadership Quarterly*, 10(3),590-607.
- Tabak, A., Kızıloğlu, A. ve Polat, M. (2010). Türkiye’de Örtülü Liderlik Kuramı: İçeriği ve Yapısı. *Cag University Journal of SocialSciences*, 7(2), 72-86.
- Tabak, A., Kızıloğlu A., Türköz T. (2013). Örtük Liderlik Ölçeği Geliştirme Çalışması. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40, 97-138.
- Tatar A, Tok S, Saltukoğlu G. (2011). Gözden geçirilmiş Schutte duygusal zekâ ölçeğinin Türkçe’ye uyarlanması ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 21(4), 325-338.
- Türetgen, İ. Ö. ve Cesur, S. (2010). İş Yaşamındaki Yönetici Liderliğe ve Siyasi Liderliğe Yönelik Örtük Liderlik Teorilerinin Karşılaştırılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 21, 52-66.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Arastırma Yöntemleri* (8th ed.). Seckin Yayınevi.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi | Review article

Geliş tarihi | Received: 19.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 03.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Sameulhaq Amany

<https://orcid.org/0009-0009-4681-2761>

Master's student in Administration and Economics, Sabahattin Zaim University, Türkiye, sameulhaq.amany01@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Amany, S. (2025). Correspondence of Forms in Sales Contracts: Examination of Existing Theories in Legal Systems and Discussion of Their Application to the Contract for the International Sale of Goods. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 197-217.

Correspondence of Forms in Sales Contracts: Examination of Existing Theories in Legal Systems and Discussion of Their Application to the Contract for the International Sale of Goods

Abstract

In the world of commercial exchanges, it often happens that the buyer and seller, each by sending separate correspondence and in response, declare their intention to conclude a sales contract. General terms and forms that are previously regulated in the same way for all contracts by the buyer or seller are exchanged between the parties. These general terms may conflict with each other in the forms of the buyer and seller. When a dispute arises between the parties to a contract, the question is whether a contract has been concluded despite this discrepancy, and if so, what are the purposes of this contract? The totality of the circumstances, conditions, and conduct of the parties after the exchange of forms usually indicates the conclusion of a valid contract, and it is more logical that the meaning of this contract, also in the part that refers to the conflicting forms, should be determined by the law governing the

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

contract, rather than by one of the conflicting terms proposed by the parties (for example, the first or the last of them in terms of the priority and delay of the exchanged forms). If the law governing the contract is the contract for the international sale of goods, this role is assigned to the contract.

Keywords: *Conformity of Forms, Convention for the International Sale of Goods, Conflicting Contractual Terms*

Satış Sözleşmelerinde Şekil Uyumluluğu: Hukuk Sistemlerinde Mevcut Teorilerin İncelenmesi ve Milletlerarası Mal Satımına İlişkin Sözleşmeye Uygulanmasının Tartışılması

Öz

Ticari alışverişler dünyasında, alıcı ve satıcının her birinin ayrı ayrı yazışmalar göndererek bir satış sözleşmesi akdetme niyetlerini beyan etmeleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Alıcı veya satıcı tarafından daha önce tüm sözleşmeler için aynı şekilde düzenlenmiş olan genel şartlar ve formlar taraflar arasında teati edilir. Bu genel şartlar alıcı ve satıcının formlarında birbiriyle çelişebilir. Bir sözleşmenin tarafları arasında bir uyumsuzluk ortaya çıktığında, soru, bu uyumsuzluğa rağmen bir sözleşme yapılıp yapılmadığı ve eğer yapıldıysa, bu sözleşmenin amaçlarının ne olduğudur? Tarafların formların teatisinden sonraki durum, koşul ve davranışlarının toplamı genellikle geçerli bir sözleşmenin yapıldığını gösterir ve bu sözleşmenin anlamının, çelişkili formlara atıfta bulunan kısımda da, taraflarca önerilen çelişkili terimlerden biri (örneğin, teati edilen formların önceliği ve gecikmesi açısından bunlardan ilki veya sonuncusu) yerine sözleşmeyi düzenleyen hukuk tarafından belirlenmesi daha mantıklıdır. Sözleşmeye uygulanacak hukukun uluslararası mal satım sözleşmesi olması halinde, bu rol sözleşmeye verilir.

Anahtar Kelimeler: *Şekillerin Uygunluğu, Milletlerarası Mal Satımına İlişkin Sözleşme, Çelişen Sözleşme Şartları*

Introduction

A lot has been said about offer and acceptance in contracts, but in sales contracts, and especially international sales, a relatively new situation has emerged, and that is offer and acceptance, which is carried out by the buyer and seller through the successive exchange of pre-arranged and standard contractual forms. Some of these forms are completed in each transaction, taking into account the characteristics of the goods and the price and issues of this kind, which are specifically negotiated between the buyer and the seller in that transaction, and the other part, which is in the form of general conditions and common to all transactions, is sent

to the other party without negotiation in each transaction, untouched. These general and predetermined terms and conditions, which are sent by each party to the other party in the form of a special printed form, may be subject to variation. In this situation - which is called a "contradiction of forms" - two questions arise: one, whether a contract is formed despite this discrepancy? and the other, if a contract is formed, what are its terms or conditions? In the first part of the article, we will examine the answers of various legal systems and theorists and the strengths and weaknesses of each of these answers to the above questions, especially the second question. The conflict of laws in Iranian law has not been specifically addressed by the legislator, and even our lawyers have not seriously considered it.

What is presented in this article in analyzing the foundations of these theories and their reasonableness or usefulness can also be used by Iranian lawyers and in the Iranian legal system, and knowing it is necessary in choosing the best theory in Iranian law. In the second part of the article, the solution presented in the 1980 United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980) or CISG). (for the correspondence of forms is examined. Unlike the Principles of International Commercial Contracts regulated by the International Organization for the Harmonization of Private Law (International Institute for the Unification of Private Law). Principles of International Commercial Contracts, 2010, or UPICC. Article 2.1.22) the European Principles of Contract Law (The Principles of European Contract Law, 2002 or PECL. Article 2:209) and the United States Commercial Code (Uniform Commercial Code, 2004 or UCC. Article 2-207), the 1980 Convention does not contain any specific provisions on the equivalence of forms and such in the international sale of goods. Whether the treaty actually provides a solution to this issue, and if so, what that solution is, has been the subject of much debate among commentators.

Although Iran has not yet acceded to this Convention, considering that many countries have acceded to it and considering that, as the application of the governing law, whether the law chosen by the parties to an international sale or foreign law - in fact, the Convention for the country to which it has acceded - may require consideration in Iranian courts in contractual disputes based on the rules of private international law, Iran The treaty is not without its benefits in this regard. Since this treaty seeks to find a middle ground and, as far as possible, consensus on issues concerning the conflicting legal systems, awareness of this solution in the discussion of the equivalence of forms is very useful for the Iranian legal community in finding answers

to questions related to the equivalence of forms in domestic law (Uniform Commercial Code, 2004 or UCC. Article 2-207).

1. Problem Statement, Definition and Basic Questions

One of the common occurrences in business dealings and transactions is a response given as acceptance to an offer, which may contain additions or changes to the original offer. In the course of business, especially in international trade, pre-printed orders under titles such as Purchase Order (by the buyer, who is usually the offeror) and Order Confirmation (by the seller, who is usually the addressee of the buyer's offer) are usually exchanged between the buyer and the seller to express the intention of the transaction and state the terms of the relevant contract. According to these forms, the main features of a specific contract, such as the description, quantity, and price of the goods for that specific transaction, are mainly negotiated between the parties and are specifically written on the form, but the general terms are not negotiated separately in each specific case and are usually printed on the back of the same form. The form usually indicates what and where the additional and general terms are and that the principles are behind the form. Since the general terms that each party includes in their respective form (such as the limitation of liability and the dispute resolution clause) are the ones that secure the interests of the regulator or its provider; In many cases, the general terms of the contract parties, which are sent to the other party in printed forms, are contradictory (Honnold, 2009) a situation that raises the issue of “counterpart forms” and its process and legal effects are discussed and examined in this paper. Block's Dictionary of Legal Terms defines the conflict of forms as follows:

"The conflict of terms of standard forms exchanged between buyer and seller in the course of contractual negotiations" (Garner, 2004). In order to clarify the issue and determine the scope of the discussion, it is necessary to mention two points: First, from the totality of the discussions on the conflict of forms, it is clear that the discussion of the conflict of forms is specific to the situation in which the principle of offer and acceptance is replaced by the exchange of forms. be expressed as contradictory or different, and not that the exchange of forms is a prerequisite for subsequent acceptance (Some authors, in their analysis of the conflict of forms provisions in the United States Uniform Commercial Code, have distinguished two cases: one in which the parties first reach an agreement and then exchange forms for final approval, and the other in which there is no agreement before the exchange of forms (Brown, 1990). Secondly, the provisions on the exchange of forms do not govern the amendments and modifications of the

contract made by the exchange of different forms and are solely specific to the initial formation stage of the contract (Dimatteo, 2005).

The parties to the transaction often only consider the negotiated terms and generally both parties are unaware of the other party's standard terms. In most cases, these forms are exchanged without any particular problem, and even the goods are delivered and the price is received, without the parties noticing or objecting to the contradictions between the terms of the forms (Rasmussen, 2000).

However, in practice, disputes may arise before the delivery of the goods and often after the delivery of the goods, such as when one party suffers damage due to defective goods and the extent of the seller's liability is considered differently in the forms of the parties. Here, the first question is whether a contract has been formed despite the general and conflicting conditions. And secondly, if there is a contract, what is the purpose of this contract? (Keatling, 2000).

It seems that if an exchange of forms takes place and the subsequent conduct of the parties indicates their intention to enter into a binding contract—something that is often the case in disputes arising from a conflict of forms—courts in all legal systems are inclined to recognize a valid contract despite the existence of conflicting terms (Dimatteo, 2005).

The discussions among the scholars do not show any particular disagreement in this regard. The main problem lies in determining the meaning of the contract, which will be discussed further in the body.

2. Theories on Determining the Subject Matter of a Contract in the Case of Forms

There are three theories in response to the question of how to determine the subject matter of a contract in the case of a case of conflicting forms:

1. The last form sent between the parties determines the terms of the contract
2. The first form sent determines the terms of the contract
3. None of the forms determine the terms of the contract.

2.1. The “Last Word” Theory

If we are to believe that an acceptance must be made in strict accordance with the terms of the offer in order to be considered an acceptance, we are bound by the rule of (Stephens, 2007) “the requirement of complete conformity of the acceptance with the offer.”

Therefore, if there is no complete conformity, what is expressed in the place of acceptance is in fact a rejection of the offer and a reciprocal offer. The logical consequence of the rule “the

requirement of complete conformity of acceptance with the offer” is the “last word” rule. (Gabriel, 1993).

According to the “last word” rule, the last form rejected and changed before the execution of the contract (or other similar act that is a sign of acceptance) (Stephens, 2007) is the last offer, and the execution of the contract that follows it is considered an acceptance of that offer (Gabriel, 1993).

For example, if the buyer sends a purchase order and its form and the seller sends a purchase confirmation and its form along with it and the goods, the seller’s response due to the lack of full conformity with the offer is a reciprocal offer and the buyer’s acceptance of the goods is an effective acceptance of that offer and the terms of the seller’s form are the same as the terms of the contract (Article 194 of the Iranian Civil Code - at least at first glance - expresses the acceptance of the rule of the necessity of complete conformity of the offer with the acceptance). The “last word” rule is the traditional answer of the common law to the problem of conflict of forms (Gabriel, 1993).

Of course, it is an oversimplification to imagine that common law courts were absolutely and in all cases bound by the aforementioned mechanism. The use of the above mechanism and work has been modified to some extent under various circumstances, so that while adhering to the rule of "needing full compliance with acceptance or obligation" the governing form has not always been the final form (Gabriel, 1993).

The advantage of this theory is that the application of the “last word” rule by the court leads to certainty and finality in answering the main question in the discussion of the conflict of forms, namely, determining the meaning of the contract. Regardless of the intention of the parties, which is also sometimes difficult to ascertain, the dispute between the parties in conflicting forms is always resolved with the same formula. In addition, the time and place of the conclusion of the contract are also clarified by this description.

The disadvantage of this method is that the legal certainty and solidity present in it is due to the imposition of dry and formalistic rules on the agreements of individuals that are not necessarily applicable to the existing facts (Stephens, 2007).

Since the “last word” rule seems to be a relic of a time when, due to the simplicity and brevity of the mechanism of offer and acceptance, each party was aware of all the terms of the other party’s offer it can be said that the default assumption of this method for resolving the

conflict of forms problem is that the parties are aware of the meaning of the offer and the reciprocal offer and the conflicting forms (Stephens, 2007).

The assumption that once, due to the simplicity of the structure of contracts, was consistent with reality in most cases, is now largely untrue. A serious problem with the use of the rule of complete conformity of acceptance with the offer and, consequently, the rule of last resort is that in the event of minor differences in the meaning of the offer and acceptance, the parties to what is essentially a binding contract are given the opportunity to escape from contractual obligations.

In the previous example, the buyer can always avoid forming a contract and fulfilling his obligations by not accepting the goods, in response to changing market conditions and for his own benefit. Courts have adopted various methods to deal with this problem. For example, it has been stated that a minor change in the terms of the acceptance based on commercial usage and good faith does not actually cause a change in the terms, or that the changes in the acceptance are only proposals to amend the contract, or that, by the silence of the other party, these changes in the acceptance have actually been accepted (Honnold, 2009).

The use of these methods in solving the problem leads to the application of the judge's personal interests in determining the meaning of the contract, which is the very thing that the last word rule considers to be one of its advantages. Other criticisms have also been made of the application of the "last word" rule, including the fact that the application of this rule is completely unfounded.

Why should we make the last form the criterion before execution and not the first? The same arguments that exist regarding the validity of the "last form" can also be made regarding the validity of the first form, and the behavior of the other party can be considered as an indication of its consent. Another form of application of this rule may in practice end in a round or a continuous back and forth; That is, each party, before executing the contract, sends a form to the other party, which is the last form from him, and on this basis imposes his conditions, and the other party does the same again.

The most important drawback of this theory, as previously mentioned, is that it leads to ignoring the actual agreement of the parties; What both parties intended as an acceptance of the contract turns into a mutual obligation, something that was not usually intended by the parties. (Stephens, 2007 and Viscasillas, 2002).

2.2. The Theory of “Conflicting Terms”

If we distance ourselves from the formalist perspective, which of course provides a kind of certainty in resolving disputes at the cost of ignoring the actual agreements of individuals, and look at disputes in terms of forms with the assumption that, as a rule, neither party has read the general terms of the other party in the rejected and replaced forms and is not aware of them, we arrive at the theory of “Conflicting Terms”.

In this theory, if the basic terms of the contract, such as the quantity and quality of the goods and the price, have been agreed upon and the parties have begun to perform, or there is another sign of a definitive agreement, the court will conclude that a valid contract has been concluded and will not consider the conflicting and different terms and clauses as part of the contract. (Dimatteo, 2005). Because not only The parties did not agree on them, but rather assumed that they were not even aware of them. In this case, the gap created by the deletion of the conflicting terms is filled by the provisions of the law governing the contract (Schlechtriem & Butler, 2008).

The rule of “severance of conflicting terms” in the United States (The ambiguity in Rule 207-2 of the Uniform Commercial Code of the United States of America regarding the conflict of forms has created numerous and different interpretations.

In general, it seems that the attribution of the "falling of conflicting terms" theory to this law has more supporters), France and Germany (Vergne, 1985) is a way of answering questions arising from conflicts of form (In the Iranian legal contract system, the common and real intention of the parties is decisive in the formation of the contract in many cases, a clear example of which is Articles 218 and 463 of the Civil Code. In general, the importance we give to the real will of the parties as opposed to what they declare for the conclusion of the contract leads to the fact that in the conflict between the two, the real will of the parties determines the type and nature of the contract (Katouzian, 2006).

On this basis, the terms and conditions of the contract can be considered subject to the real will of the parties in the event of a conflict of forms, and the priority or delay of the exchanged forms can be considered insignificant in this context, a position that seems to be consistent with the spirit of the Iranian legal system) Further explanations of this theory will be presented in the next section of this article and in the application of existing theories to the Convention on the International Sale of Goods (Ruhl, 2003).

2.3. The “First Form” Theory

The third solution, which is less discussed in the legal literature on the conflict of forms, is the validity of the first form exchanged in the conflict of forms. After much criticism by legal commentators in the United States of the doctrine of the last word applied by common law courts, the drafters of the United States Commercial Code provided a solution to the conflict of forms in Rule 207-2 of this law, the ambiguity of which has led to much disagreement among commentators (Additional Terms in Acceptance or Confirmation.

(1) A definite and seasonable expression of acceptance or a written confirmation which is sent within a reasonable time operates as an acceptance even though it states terms additional to or different from those offered or agreed upon, unless acceptance is expressly made conditional on assent to the additional or different terms.

(2) The additional terms are to be construed as proposals for addition to the contract. Between merchants such terms become part of the contract unless: a) the offer expressly limits acceptance to the terms of the offer; b) they materially alter it; or c) Notification of objection to them has already been given or is given within a reasonable time after notice of them is received.

(3) Conduct by both parties which recognizes the existence of a contract is sufficient to establish a contract for sale although the writings of the parties do not otherwise establish a contract. In such case the terms of the particular contract consist of those terms on which the writings of the parties agree, together with any supplementary terms incorporated under any other provisions of this Act. Additional Terms in Acceptance or Confirmation.

(1) A definite and seasonable expression of acceptance or a written confirmation which is sent within a reasonable time operates as an acceptance even though it states terms additional to or different from those offered or agreed upon, unless acceptance is expressly made conditional on assent to the additional or different terms.

(2) The additional terms are to be construed as proposals for addition to the contract. Between merchants such terms become part of the contract unless: a) the offer expressly limits acceptance to the terms of the offer; b) they materially alter it; or

(3) Conduct by both parties which recognizes the existence of a contract is sufficient to establish a contract for sale although the writings of the parties do not otherwise establish a contract. In such case the terms of the particular contract consist of those terms on which the

writings of the parties agree, together with any supplementary terms incorporated under any other provisions of this Act.

Additional Conditions in Acceptance or Confirmation:

1) A timely and definite statement of acceptance or confirmation in writing sent within a reasonable time shall operate as acceptance even if it contains additional or different terms than those stated in the offer or agreed upon, unless acceptance is expressly made conditional on acceptance of different or additional terms.

2) Additional terms shall be construed as offers to add to the contract. Among merchants these terms form part of the contract unless:

- a) the offer expressly requires acceptance to be limited to the terms;
- b) they substantially alter it; or
- c) notice of objection to them has been given before or within a reasonable time after receipt of notice of them.

3) The conduct of both parties acknowledging the existence of a contract is sufficient to establish a contract of sale, even if the writings of the parties do not establish a contract otherwise.

In this case, the terms of that particular contract include those terms that the parties' writings agree to in that section, plus any additional terms that are included under other provisions of this law)

According to the second paragraph of this provision, additions to what has been offered as an acceptance (Stephens, 2007) in some cases - such as transactions between non-businessmen - even in the event of a contract being concluded, (Davis, 1973) have the title of an offer only; the result is that if these changes are not accepted, the meaning of the contract is the same as that in the first form (Rosh,1990).

It is not entirely clear to what extent the first form theory can be attributed to the uniform form law and, if this attribution is correct, why, in the opinion of the drafters of these regulations, the validity of the first form should replace the validity of the last word, and even the numerous discussions among jurists have not reduced this ambiguity. These criticisms ultimately led to a change in the form-matching provision in the United States Code in 2003, although the new provision has not yet been adopted as law by the states (Uniform Commercial Code, 2024). This theory does not seem to have many supporters outside the scope of the interpretation of the United States Code, and therefore we will not consider it further.

3. Correspondence of Forms in the Contract for the International Sale of Goods

Contrary to the principles of international commercial contracts regulated by the International Organization for the Unification of Private Law (Regulation 201022 in these principles is in opposition to forms. Battle of Forms Where both parties use standard terms and reach agreement except on those terms, a contract is concluded on the basis of the agreed terms and of any standard terms which are common in substance unless one party clearly indicates in advance, or later and without undue delay informs the other party, that it does not intend to be bound by such contract) the European Principles of Contract Law-Rule 2:209 in these principles is in opposition to forms.

Conflicting General conditions;

(1) If the parties have reached agreement except that the offer and acceptance refer to conflicting general conditions of contract, a contract is nonetheless formed. The general conditions form part of the contract to the extent that they are common in substance.

(2) However, no contract is formed if one party:

(3) General conditions of contract are terms which have been formulated in advance for an indefinite number of contracts of a certain nature, and which have not been individually negotiated between the parties) and the United States Commercial Code, the 1980 Convention for the International Sale of Goods does not contain any specific provisions on correspondence of forms with this title. Although a proposal to include provisions of this nature was made during the negotiations to regulate the treaty, it was ultimately not voted on. (The proposal by the Belgian representative to include provisions on the conflict of forms in the treaty was not successful, see. Official Records (A/CONF.97/C.1/SR.10, in A/CONF.97/19 at 288-289)

There are two theories as to whether the Convention can provide a solution to questions related to the correspondence of forms: First, the Convention does not ignore the correspondence of forms (Honnold, 2009) and the issue of correspondence of forms can be resolved on the basis of Article 19 (Schlechtriem & Butler, 2008) of the Convention (Article 19 of the Treaty: (1) A reply to an offer which purports to be an acceptance but contains additions, limitations or other modifications is a rejection of the offer and constitutes a counter- offer.

(2) However, a reply to an offer which purports to be an acceptance but contains additional or different terms which do not materially alter the terms of the offer constitutes an acceptance, unless the offeror, without undue delay, objects orally to the discrepancy or dispatches a notice to that effect. If he does not so object, the terms of the contract are the terms of the offer with the modifications contained in the acceptance.

(3) Additional or different terms relating, among other things, to the price, payment, quality and quantity of the goods, place and time of delivery, extent of one party's). In support of this view, it has been noted that many national courts have used Article 19 and its rules of acceptance and obligation to resolve issues related to the equivalence of forms for the execution of a contract (Dimatteo, 2005).

Another view is that the international sales contract does not contain any provisions on the nature of the conflict of forms and that if the Convention on International Sales were to be used instead of the governing law, other methods should be used to resolve the conflict of forms issue. We will examine both views later in the article (The principle of the issue of introducing fixed and standard contractual terms and conditions into sales contracts governed by the International Sales Convention, and the validity or invalidity of these standard terms that are not independently negotiated in each contract regardless of whether they conflict with each other or not) from the perspective of the Convention, is one of the issues that has led to different practices in different countries, which, in addition to the correspondence of forms in the Convention on the International Sale of Goods, have also led to differences in practice. It is related but requires another discussion (For further reading, see Eiselen, 2011) but before that we will provide a brief explanation of the rules relating to offer and acceptance contained in Article 19 of the contract.

3.1. The rules on offer and acceptance in the contract

Article 19 of the Convention on the International Sale of Goods was one of the few important issues on which there was a wide divergence between Western and socialist legal systems. The socialist countries generally believed that for a contract to be formed, there should be no contradiction between the offer and the acceptance. Therefore, because the provisions of the first and second paragraphs of Article 19 allowed for a degree of contradiction between the offer and the acceptance, and also because of the ambiguity in the phrase "fundamental change in the terms of the offer" mentioned in the second paragraph (i.e. according to the opponents, the boundary between fundamental and non-fundamental change was not clear), a proposal was made to delete the second paragraph of Article 19, which was not voted on, but the change in the article was still desired by the opposing countries.

In order to preserve the second paragraph and to satisfy the opponents' views, a compromise was reached in which, instead of deleting or changing the second paragraph, a third paragraph was added to provide examples of fundamental changes. But these examples, if

considered alone, would be too broad and would not leave much room for changes that fall under the heading of non-essential. To overcome this problem, the third paragraph had a sentence at the end that modified it (Unless the offeree by virtue of the offer or the particular circumstances of the case has reason to believe they are acceptable to the offeror"). With the renewed objection of some countries and in order to avoid the deletion of the last two paragraphs of Article 19, which had been proposed again by the representative of Bulgaria, a compromise was reached and the last sentence of the third paragraph of Article 19 was deleted and the Article was given its present form (Vergne, 1985).

Thus, it seems that the appearance of Article 19 in its current state is more in line with the views of the socialist countries. The first paragraph of Article 19 sets out a widely accepted traditional rule. The second and third paragraphs set out exceptions to this traditional rule, but the article should be read as a whole. (243) The first paragraph is the common core of the classical approach of various legal systems to offer and acceptance, and the second paragraph corresponds to the modern practice that now exists in written and common law countries. (253) According to Article 19, what is to be accepted is considered as a rejection of the offer and a counteroffer in two cases:

1. The reply contains substantial changes or additions.
2. The offeror objects to the additions or changes without undue delay (Kelso, 1982).
3. Review of the existing theories regarding the conflict of forms in the treaty.

There are two general views on the conflict of forms in the international sales contract, which we will discuss below.

4.The Theory of the Absence of Provisions for Resolving the Conflict of Forms in the Treaty

According to this theory, the treaty does not have any provisions on the conflict of forms. Proponents of this view are generally divided into several groups: some hold that, under Article 4 of the Convention, questions relating to the validity of the contract or any of its clauses (which also include questions relating to conflict of forms) are outside the scope of the Convention (Dimatteo, 2005) and should ultimately be resolved by reference to the governing national law. Others hold that, since the Convention does not contain any provisions on conflict of forms, there The distinction between internal and external gaps in the treaty, which has been made by some authors, is interesting.

According to this literature, the absence of a provision on the conflict of forms in the treaty is an internal gap that must be resolved within the framework of the treaty; that is,

although the conflict of forms is not objectively outside the scope of the treaty, the treaty does not provide for it (McMahon, 2005) is a gap in the Convention which should be resolved under Article 7, paragraph 2, and in accordance with the general principles on which the Convention is based. In this view, reference to domestic law is not necessary because it is aimed at achieving uniform implementation. The Convention is inconsistent and is not suitable for resolving the issue (Viscasillas, 2002).

In order to fill this gap, other sources may be referred to; for example, a group emphasizing the relationship between the “Principles of International Commercial Contracts drawn up by the International Organization for the Unification of Private Law” and the Convention on the International Sale of Goods and that the use of the Principles of International Commercial Contracts is appropriate in filling the gaps in the Convention (Garro, 1994). These Principles have clear provisions on the issue of conflict of forms, prescribing the use of this provision in the absence of the Convention on the Sale of Goods (Garro, 1994).

In criticizing this group of theories that believe that the Convention does not contain any provisions on the conflict of forms, it can be said that this claim is contrary to the course of negotiations and the history of the drafting of Article 19 of the Convention.

The fact that the proposal of the Belgian representative to include a provision entitled the conflict of forms in the Convention was not approved does not mean that there is a gap or gap in the Convention in this regard, but rather that a provision on the conflict of forms, which was an exception to Article 19 of the Convention, was proposed but did not receive a vote. To clarify further, the drafters of the Convention believed that there should be no difference between printed and form terms and non-form terms, and that the same provision of Article 19, which is essentially concerned with acceptance of a different obligation, is sufficient for the conflict between printed forms (Viscasillas, 2002).

In other words, if in a set of provisions, for example in the European Principles of Contract Law, there are both provisions on acceptance with modification (Modified Acceptance, Article 2: 208) and a provision on the conflict between forms or objections to general terms (Conflicting General Terms, Article 2: 209), this means that what is stipulated in the conflict between forms is an exception to the general rule regarding acceptance with modification (Viscasillas, 2002). Therefore, while the Convention on the International Sale of Goods does not contain an exception to Article 19, the general rule contained in Article 19 also applies to printed forms.

4.1.The Theory of the Existence of Provisions for Resolving the Conflict of Forms in the Treaty

The treaty has a provision for resolving the conflict of forms, which is Article 19. Which of the theories expressed in the conflict of forms can be attributed to the treaty is the subject of examination below:

4.2.Attribution of the Theory of the Last Word to the Treaty

The most important issue in the interpretation of Article 19 is that what is stated in paragraph 3 of Article 19 in the statement of "essential" examples includes almost all possible changes in acceptance. The question of whether the provision in paragraph 2 will remain useless despite the existence of the third paragraph? According to some, the answer is yes. In this view, almost all changes in acceptance are caused by the same traditional rule as in the first paragraph: that is, acceptance accompanied by a change is a rejection of the offer and a counteroffer. According to this interpretation, it can be said that the problem of the difference between an offer and an acceptance in a treaty is resolved in the same way as the classical rule in Commenla, that is, the acceptance of the rule of "the necessity of full conformity of the terms of the acceptance with the offer" (Dimatteo, 2005). or at least to recognize the general spirit of this rule (Gabriel, 1993).

In the view of this group, Apart from its theoretical basis, Article 19 of the Convention also increases the certainty factor in contracts concluded under it (Vergne, 1985), a function which is generally positive. (On this basis, some have compared the Uniform Commercial Code of the United States of America and the Convention on the International Sale of Goods regarding the conflict of forms and believe that the Convention has chosen certainty and the Uniform Code has chosen the actual agreement of the parties (Kelso,1983).

The case of a number of national courts in the application of the Convention has also been decided (Dimatteo, 2005). In any case, the criticisms that have been made of the last word theory in general are also applicable here. For example, the buyer accepts by sending a purchase order and his general conditions are also included in the purchase order, and the seller expresses his acceptance by sending a confirmation, on the back of which the seller's conflicting general conditions are printed.

In this case, if the seller, for example, sends a letter asking the buyer to pay special attention to the terms of limitation of liability that are stated on the back of the form (and these terms conflict with the buyer's general terms) and if there is a disagreement, inform the seller before the date of shipment of the goods, it may be possible to interpret the buyer's silence and

receipt of the goods as acceptance of the seller's limitation of liability condition. However, in a case where only the exchange of two forms with conflicting terms on their backs and without the seller's notice to the buyer, it is difficult to say that the buyer paid more attention to the seller's general terms than the seller did, did or should have paid to the buyer's general terms. There is a generally accepted principle that doubt should be directed against the person who created it. Here too, the acceptor has created such a problem by sending an ambiguous acceptance that contradicts the terms of the offer and should not benefit from it (Honnold, 2009). But is it possible that the treaty, despite the flaws in the theory of the last word, accepted this theory in the Contradiction of Forms? It seems unlikely. The theory of the "last word" has been rightly criticized for being unfair and fallacious.

4.3. Attribution of the Theory of the Fall of Conflicting Terms to the Contract

If we do not accept the determination of the terms of the contract based on the theory of the "last word" in the contract and at the same time we want to resolve the issue of the conflict of forms by referring to the contract.

In the example mentioned in the previous section, suppose that in the general conditions of the buyer's form, the seller's liability is extensive and in the general conditions of the seller's form, the seller's liability is limited. The buyer sends the purchase order and the seller sends the confirmation, and at the same time the forms are exchanged. If nothing happens from here on, then certainly no contract has been concluded under Article 19 of the Convention.

But if the matter does not end here, that is, the seller sends the goods and the buyer receives them, despite the fundamental change in the terms of the acceptance to the offer, the occurrence of the transaction is undeniable according to the provisions of the Convention (For example, Articles 29(2), 9(1), 8(2), 8(1), 16(2), 18(3), and 18 (1) confirm the occurrence of a valid contract). An issue that may lead to the emergence of a dispute, namely the extent of the seller's liability, is not resolved by referring to the contract itself. This problem that the contract alone is unable to resolve the problem that led to the dispute is an example of one of the most common issues in contractual disputes, and providing solutions to fill the gaps in the contract is one of the most fundamental functions of the law governing commercial contracts. Since in this example it is assumed that the law governing the contract is the Convention on the International Sale of Goods, reference to the articles of the Convention that deal with liability, breach of obligation and damages (for example, Articles 45, 52, 61, 65, 74) will clarify the parties' disagreement on the limits of liability and related issues. In addition to the

aforementioned reasoning, the basis for this interpretation of the contract and its conflicting terms can be considered the parties' authority to deviate from the provisions of paragraphs 1 and 3 of Article 19, which is granted to the parties in accordance with Article 6 of the Convention (Schlechtriem & Butler, 2008).

A number of national courts have also followed the theory of “suppression of conflicting terms” and the substitution of the provisions of the International Sales Convention for the conflicting terms, rather than the “last word” (Dimatteo, 2005) theory, in resolving the issue of conflict of forms in contracts governed by the International Sales Convention (Wildner, 2008).

In conclusion, it can be said that the attribution of the theory of suppression of conflicting terms to the International Sales Convention is more appropriate, but not because the appearance of Article 19 of the Convention is incompatible with this. The theory is more compatible, but also because legal logic favors this theory more and the treaty also provides the possibility of such an interpretation.

Conclusion

Conflicts of form are potentially present in many domestic and especially international sales contracts, and in some cases they actually cause contractual disputes. In these cases, courts often rule that a valid contract is formed, considering the behavior of the parties and the circumstances that generally indicate the parties' willingness to enter into a transaction. However, regarding the terms of the concluded contract, the difference of opinion fluctuates between three views: the last word, the first form, and the fall of conflicting terms.

The traditional view is that since acceptance must be made exactly in accordance with the terms of the offer, the last form sent before the act or promise indicating acceptance is considered the offer, and the terms of the last form determine the terms of the contract, which is known as the "last word" theory.

In another theory, the "first form" theory, it is believed that in the event of a contract being concluded with conflicting forms, the role of determining the meaning of the contract should in some cases be given to the first form exchanged. Both of these theories face serious problems and criticisms.

An alternative and more logical theory is that the different terms of the parties in different forms do not fall within the scope of consent and contract and, in other words, are nullified by conflict. In this case, the void caused by the nullified terms is filled by the provisions of the law governing the contract.

It seems that legal systems are moving more towards accepting this latter theory. In the Convention on the International Sale of Goods, which is a prominent and successful example of the unification of legal provisions and international sales contracts at the global level, there is no provision entitled "contradiction of forms" and only "acceptance with modification" is mentioned.

This point has led some to believe that in the event of a conflict of forms where the governing law is the Convention on the International Sale of Goods, one should refer to other sources such as domestic law. However, it seems that the provision "acceptance with modification" in the Convention is also sufficient to resolve the conflict of forms issue. The appearance of this provision is more in line with the "last word" theory.

However, the new interpretative practice in national courts and among treaty commentators is the attribution of the theory of conflicting terms to the treaty. This new approach can be a guide to answering the issues arising from the correspondence of forms in

legal systems - such as the Iranian legal system - in which the common intention or agreement of wills is a determining factor in the formation and content of the contract and is also more important than the apparent form and format of the contract.

References

- Baird, D. G. (2000). Commercial Norms and the Fine Art of the Small Con: Comments on Daniel Keating's 'Exploring the Battle of the Forms in Action'. *Michigan Law Review*, 98 (8), 2716-2726.
- Brown, C. N. (1990). Restoring Peace in the Battle of the Forms: A framework for making Uniform Commercial Code Section 2-207 work. *NCL Rev.*, 69, 893.
- Davis, J. H. (1973). Defense of the Battle of Forms: Curing the First Shot Flaw in Section 2-207 of the Uniform Commercial Code. *Notre Dame Law.*, 49, 384.
- DiMatteo, L. A. (2005). *International Sales Law: A Critical Analysis of CISG Jurisprudence*. Cambridge University Press.
- Eiselen, S. (2011). The requirements for the inclusion of standard terms in international sales contracts. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 14(1), 2-31.
- Gabriel, H. D. (1993). The Battle of the Forms: A Comparison of the United Nations Convention for the International Sale of Goods and the Uniform Commercial Code. *Bus. Law.*, 49, 1053.
- Garner, B. A. (2004). *Black's law dictionary*. St. Paul, Thomson West.
- Garro, A. M. (1994). Gap-Filling Role of the Unidroit Principles in International Sales Law: Some Comments on the Interplay between the Principles and the CISG. *Tul. L. Rev.*, 69, 1149.
- Honnold, J. O. (2009). *Uniform law for international sales under the 1980 United Nations Convention*. Kluwer Law International.
- Katouzian, N. (2006). *Civil Law in the Current Legal System*, 14th edition, Tehran, Publication. Mizan. <https://www.mizan-law.ir/Book/Details/291>
- Keating, D. (2000). Exploring the Battle of the Forms in Action. *Michigan Law Review*, 98(8), 2678-2715.
- Kelso, J. C. (1982). The United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods: contract formation and the battle of forms. *Colum. J. Transnat'l L.*, 21, 529.
- McMahon, A. J. (2005). Differentiating between Internal and External Gaps in the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods: A Proposed Method for Determining Governed by in the Context of Article 7 (2). *Colum. J. Transnat'l L.*, 44, 992.
- Rasmussen, R. K. (2000). Lawyers, Law, and Contract Formation: Comments on Daniel Keating's 'Exploring the Battle of the Forms in Action'. *Michigan Law Review*, 98(8), 2748-2759.
- Rosh, R. M. (1990). Demilitarizing the Battle of the forms: a peace proposal. *Colum. Bus. L. Rev.*, 553.
- Ruhl, G. (2003). The battle of the forms: comparative and economic observations. *U. Pa. J. Int'l Econ. L.*, 24, 189.
- Schlechtriem, P., & Butler, P. (2008). *UN Law on international sales: The UN Convention on the international sale of goods*. Springer Science & Business Media.

Stephens, C. A. (2007). Escape From the Battle of the Forms: keep it simple, stupid. *Lewis & Clark L. Rev.*, 11, 233.

The Principles of European Contract Law, 2002.
<https://www.google.com/search?q=The+Principles+of+European+contract+law+pdf&sca>

UNIDROIT (International Institute for the Unification of Private Law)
<https://www.unidroit.org/>

Uniform Commercial Code, 2024, <https://en.wikipedia.org/wiki/Uniform>

United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980).
<https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/>

Vergne, F. (1985). The battle of the forms under the 1980 United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods. *Am. J. Comp. L.*, 33, 233.

Viscasillas, M. D. P. P. (1998). Battle of the Forms under the 1980 United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods: A Comparison with Section 2-207 UCC and the UNIDROIT Principles. *Pace Int'l L. Rev.*, 10, 97.

Viscasillas, M. D. P. P. (2002). Battle of the Forms, Modification of Contract, Commerical Letters of Confirmation: Comparison of the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) with the Principles of European Contract Law (PECL). *Pace Int'l L. Rev.*, 14, 153.

Wildner, K. (2008). Art. 19 CISG: The German Approach to the Battle of the Forms in International Contract Law: The Decision of the Federal Supreme Court of Germany of 9 January 2002. *Pace Int'l L. Rev.*, 20, 1.

Mehmet Mahfuz Daşkın

<https://orcid.org/0009-0008-6291-8315>

Principal, Gaziler Anatolian High School, Türkiye, alamut.27@hotmail.com

Ramazan Çelik

<https://orcid.org/0009-0008-8268-7390>

Asistant Principal, Aşağıkuyulu Primary School, Türkiye, clkrmzn21@gmail.com

Mehmet Emin Toprak

<https://orcid.org/0009-0004-6729-7715>

Asistant Principal, Aşağıkuyulu Secondary School, Türkiye, toprakmhmt21@gmail.com

Mehmet Salih Örcen

<https://orcid.org/0009-0008-0172-5376>

Asistant Principal, Bozova Primary School, Türkiye, umut.1042@hotmail.com

Sibel Aybar

<https://orcid.org/0009-0006-6443-0167>

Teacher, Edremit Kadıköy Mehmet Refii Terzioğlu Primary School, Türkiye, semiramis275@hotmail.com

Ercan Aybar

<https://orcid.org/0009-0001-2420-2884>

Teacher, Burhaniye Kızıklı Secondary School, Türkiye, ercanaybar10@gmail.com

Nursen Umay

<https://orcid.org/0009-0009-9284-422X>

Teacher, Çayönü Secondary School, Türkiye, ahmet.umay3730@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Daşkın, M., D., Çelik, R., Toprak, M., E., Örcen, M., S., Aybar, S., Aybar, E., & Umay, N. (2025). İlköğretim Öğrencilerinin Sınav Kaygısı ile Sosyo-Demografik Özelliklerinin İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 218-228.

İlköğretim Öğrencilerinin Sınav Kaygısı ile Sosyo-Demografik Özelliklerinin İncelenmesi

Öz

Sınav kaygısı, öğrencilerin sınav durumunu olumsuz yorumlamasına ve olası başarısızlığın sonuçlarıyla ilgilenmesine dayalı bir kaygıdır. Sınav kaygısı olanlar, durumu genellikle zor ve hatta tehdit edici olarak yorumlarlar ve bu zorluğun üstesinden gelemeyeceklerine inanırlar. Bu nedenle kişisel yetersizliklerinden dolayı kötü performans sergileyeceklerini düşünmeye eğilimlidirler.

İlköğretim öğrencilerinin (6. 7. ve 8. sınıf) sınav kaygısı ile sosyo-demografik özelliklerinin incelenmesi amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Araştırma tanımlayıcı, kesitsel ve ilişkisel tiptedir. Araştırmanın evreni 2024-2025 eğitim öğretim yılında Diyarbakır Kayapınar da okuyan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın evren büyüklüğü %89 güven aralığı, %3 hata payı ile 500 ilköğretim (6. 7. ve 8. sınıf) öğrencisinden oluşmaktadır. Veriler, Demografik Bilgiler Formu ve Westside Sınav Kaygısı Ölçeği (WSKÖ) kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 5-10 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, sınıf, ekonomik durum gibi demografik özellikleri ile Sınav Kaygısı Ölçeğinin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, öğrencilerin demografik sorular ile ölçekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır (* $p>0,05$).

Anahtar Kelimeler: Öğrenci, Okul, Sınav, Kaygı, Stres

Examination of Examination Anxiety and Socio-Demographic Characteristics of Primary School Students

Abstract

Examination anxiety is an anxiety based on students' negative interpretation of the exam situation and concern with the consequences of possible failure. Those with test anxiety often interpret the situation as difficult and even threatening and believe that they cannot overcome this challenge. Therefore, they tend to think that they will perform poorly due to their personal inadequacies. This study was conducted to examine the exam anxiety and socio-demographic characteristics of primary school students (6th, 7th and 8th grades). The research is descriptive, cross-sectional and relational. The population of the research consists of students studying in Diyarbakır Kayapınar in the 2024-2025 academic year. The population size of the research consists of 500 primary school (6th, 7th and 8th grade) students with 89% confidence interval and 3% margin of error. Data were collected using the Demographic Information Form and the Westside Test Anxiety Scale (WESAS). The data collection period lasted approximately 5-10 minutes. According to the findings of the study, when the demographic characteristics such as gender, class, economic status and the mean scores of the Test Anxiety Scale are compared, there is a statistically significant difference between the demographic questions and the scales (* $p>0.05$).

Keywords: Student, School, Exam, Anxiety, Stress

Giriş

Ülkemiz eğitim sisteminde önemli bir değerlendirme aracı olan sınavlar, öğrenciler ve aileleri için önemli bir stres kaynağı olup, kaçınılmaz olarak öğrencilerin sınav kaygısı gibi birçok sorun yaşamasına neden olabilmektedir (Softa & Karahmetoğlu, 2021). Sınavların özellikle bireyin gelecek beklentilerini ve kariyer seçimlerini etkilediğinde kaygıya neden olduğu vurgulanmıştır. Testler ve sınavlar, sonuçlarının bireyin gelecekteki eğitimi, istihdamı veya kariyer fırsatlarıyla yakından ilgili olması durumunda “yüksek riskli” olarak tanımlanmaktadır. Sınav kaygısı, kişinin bir durumu test etme veya değerlendirme deneyimiyle ilgili uyaranlara verdiği tepki olarak tanımlanmaktadır. Sınav kaygısı, sınav sırasında önceden

öğrenilen bilgilerin etkili bir şekilde kullanılmasını engelleyen ve başarı oranının düşmesine neden olan yoğun bir korkudur. Sınav kaygısı, öğrenci performansının düşmesine neden olan ve ciddi psikolojik sorunlarla ilişkilendirilen önemli bir sorundur (Softa & Karaahmetoğlu, 2021). Sınav kaygısı, fizyolojik aşırı uyarılma, sinirlilik ve fiziksel semptomların birleşimidir. Belirtiler testten önce veya test sırasında ortaya çıkabilir. Sınav kaygısı yüksek olan öğrenciler sınav sırasında paniğe kapılır ve sorulara etkili cevap veremezler, bu da notlarını etkiler. Bu durum öğrencilerin sınav öncesi ders çalışmasına da engel olabilmektedir. Ancak sınav kaygısının daha geniş etkileri vardır ve öğrencilerin akademik performansının yanı sıra sosyal, duygusal ve davranışsal gelişimini de ciddi şekilde etkileyebilir. Sınav kaygısı, sınavlarda veya benzeri değerlendirme durumlarında olası olumsuz sonuçlar veya başarısızlıkla ilgili kaygıyla ilişkili tüm psikolojik ve davranışsal tepkileri ifade eder. Sınav kaygısı, sınavlar sırasında ortaya çıkan kaygılı durumları ifade eden, duruma özgü bir özelliktir. Bu tür kaygı aniden veya yavaş yavaş ortaya çıkabilir. Kalıcı olabileceği gibi birkaç saat içinde de bitebilir. Birçok araştırmada öğrencinin sınav sırasında sınav kaygısı yaşadığını gösteriyor (Aşılıoğlu & Özkan, 2013; Yılmaz Aydın, 2018; Zengin, 2019). Ancak kaygı, öğrencinin sınavda doğru performans sergilemesine ve sınavla ilgili bilgilerini ifade etmesine engel olduğunda sorun haline gelir. Sınavlarda gösterilen performans öğrencilerin gelecekteki mutluluğunu belirleyen en büyük etkidir. Girdiği sınavlarda başarı gösteren öğrencinin kendine güveni artmakta çevresindeki insanlardan olumlu geri bildirimler almaktadır. Bunun zıttında sınavlarda başarı gösterilemediğinde özgüven kaybı yaşanmakta, ailesiyle iletişimde sorunlar ortaya çıkmakta ve genel kaygı düzeyi artmaktadır. Geleceğe ilişkin umutları kırılmaktadır. Bu denli her şeyin sınavlarla belirlendiği ülkemizde sınavların önem derecesi çok yukarıdadır. İnsanın tüm yaşantısına etki etmektedir. Sınavlara ilişkin bakış açısı yukarıdaki gibi olduğunda sınavlar toplumun büyük bir kesimi için büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle de sınavlar genel olarak insanlar için belli oranda kaygı oluşturmaktadır. Sınav kaygısı yaşam kalitesini etkilemektedir. Öğrencilerin içinde bulunduğu anın mutluluğunu yaşamasına sınav kaygısı etki etmekte ileriki günlerde haftalarda veya ayda gireceği sınavla yatıp kalkmaktadır. Ayrıca tecrübelerle gözlemlediğimiz birçok öğrencinin sınav kaygısı nedeniyle sağlık problemleri yaşamakta olduğudur. (Zengin, 2019). Özellikle sindirim rahatsızlıkları, cilt hastalıklarını, psikolojik rahatsızlıkları sayabiliriz. Bireylerin geleceğini, insanlarla iletişimini ve tüm yaşam kalitesini etkileyen sınav kaygısı halledilmesi gereken çok önemli bir sorundur. Bakanlıklardan ailelere, öğretmen tutumlarından eğitim sistemine kadar sınava ilişkin bakış açısında köklü bir değişiklik olması herkesçe kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Birçok öğrenci gireceği sınavın değerlendirilmesiyle birlikte, kendi kişiliğinin ve öz varlığının da değerlendirildiğini düşünmektedir. Bu düşüncenin yarattığı kaygı sırasında öğrencinin beden kimyasında meydana

gelen değişiklikler, öğrenmeyi olumsuz etkiler, akıl yürütme ve soyut düşünme yönündeki zihinsel faaliyetleri bozar. Bu durumda, yüksek sınav kaygısı öğrencilerin başarısız olmasına neden olabilir. (Yılmaz Aydın, 2018). Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, öğrencilerin sınav kaygısı ile sosyo-demografik özellikleri arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmaktır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, öğrencilerde sınav kaygısı ile ilgili 1999 yılından itibaren Türkiye’de yapılan tez ve makalelere konu olmaya başladığı görülmektedir (Yolcu, 2015; Totan, Özgül & Tosun, 2021; Yılmaz Aydın, 2018). Dolayısıyla yapılacak bu çalışma ile gelecek araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

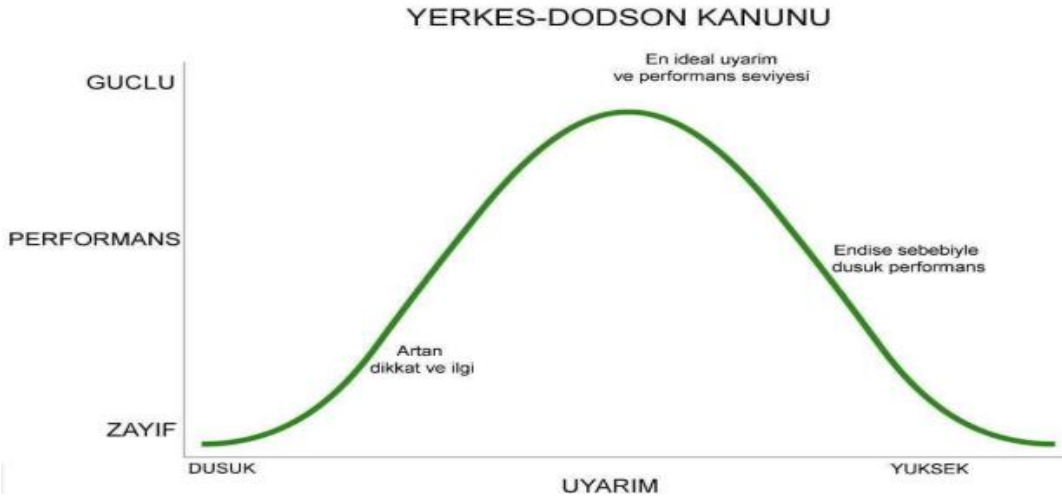
1.Sınav Kaygısı

Dünyadaki en temel duygulardan biri korkudur. Birey karşılaştığı bir uyarıyı tehlikeli olarak algıladığında korku duygusu ortaya çıkar ve bireyin başına olumsuz bir durum geleceği duygusu oluşur (Turan-Başoğlu, 2007). Kaygı, kişinin bir uyarıya karşılaştığında davranışsal, duygusal ve psikolojik farklılıklar olarak ortaya çıkan uyarılma olarak tanımlanabilir. Tanıma bakıldığında bireyin bir deneyimle karşılaştığında çevresine verdiği duygusal tepkidir diyebiliriz. Kişinin çocukluk deneyimleri korkunun temelini oluşturur. Bu deneyimler çocuğun ailesi, okul öğretmenleri ve sosyal çevresi ile olan ilişkileri yoluyla gelişir (Öztürk, 2002). Kişinin karşılaştığı uyarılar, biyolojik faktörler, genetik, öğrenme ve çeşitli deneyimler kaygının gelişimini etkiler. Yaş, cinsiyet, ailenin meslek durumu, anne-babanın sosyo-ekonomik durumu, kardeş sayısı, akademik başarı, çocukluk çağı travmaları, ailenin çocukla etkileşimi, aşırı korumacı davranışlar, ebeveyn korkusunun yüksek olması, aile içi çatışma kaygıya neden olan etkiye sahiptir. Çocuklar arasında, korku iki boyutta görülebilir: özellik ve durumsal boyut. Durumsal kaygı, insanların yaşam durumları nedeniyle hissettiği subjektif korkudur. Bireyin bir tehlikeyi fark etmesinden önce ya da fark etmesiyle oluşan, nedeni mantıksal nedenlere dayalı olarak başkaları tarafından bilinen ve herkes tarafından fark edilebilen normal bir korku türüdür (Öner, 1998). Durumsal kaygısı olan kişiler sınava girerken, sınav sırasında, sınav sonuçları açıklanmaya kadar kişisel durumlarda kaygı duyarlar (Kutlu, 2001). Sürekli Kaygı, korkuya eğilimlidir ve insanların yanındayken daima baskı hisseder. Sürekli kaygı düzeyi aşırı olan kişiler daha savunmasızdır ve kendilerini koruma konusunda daima karamsar kalacaklardır (Öner, 1998). Bu kişiler günlük yaşamlarında dahi korku yaşarlar.

İnsanın hayatını, kariyerini ve karar verme sürecini olumsuz etkileyen kaygılardan biri de sınav korkusudur. Türkiye bir sınavlar ülkesidir. Sınavlar yükseköğretime geçişte, sınıf geçmede ve mesleğe girişte yapılır. Bireyin geleceği sınavdaki başarısına bağlıdır. Sonuç olarak öğrenciler sınavlara hazırlanırken ve sınav sırasında kaygılı hissedebilirler. 1960’lı yıllarda sınav kaygısı üzerine çalışmalar yapan Richard Alpert, sınavlarda yaşanan kaygının başarısızlığa yol açtığını tespit etti. Ancak aynı dönemde yapılan başka bir araştırmada Ralph

Haber, sınav kaygısının sınav sonuçlarına olumlu etkisi olduğunu saptamıştır. Bu çalışmalara dayanarak iki tür kaygılı öğrenci olduğunu belirtmişlerdir. Biri korku nedeniyle başarı düzeyi düşen öğrenciler, diğeri ise başarı korkusuyla motive olup sınavlarda başarı düzeyini artıran öğrencilerdir (Habacı, 2013). Durumluk kaygı türleri arasında son yıllarda üzerinde en çok çalışılan olguların başında sınav kaygısı gelmektedir. Kaygı insan yaşamında yaygın ve yadsınamaz bir olgudur ancak çeşitli durumlarda performansı ve çalışmayı etkileyebilir. Orta derecede kaygı, insanları daha çalışkan, yapmaları gereken şeylerden sorumlu kılar ve daha fazla sorumluluk üstlenir. Yüksek düzeyde kaygı insanların zihinsel ve fiziksel sağlığını tehdit etmekte ve kişisel, sosyal, ailesel, mesleki ve akademik performansı olumsuz yönde etkilemektedir. Korkunun bireysel performans üzerindeki etkisi de literatürde Yerkes-Dotson yasasıyla açıklanmaktadır. Yerkes-Dodson Yasasına göre orta düzeydeki kaygı, kişilerin performansını önemli ölçüde artırır ve öğrenmeyi de kolaylaştırır. Kaygı düzeyleri ortalamanın üzerinde olduğunda ya da çok düşük düzeylerde kaldığında performans olumsuz etkilenir. Dolayısıyla kişilerin orta düzeydeki sınav kaygısı performanslarını olumlu yönde etkilemektedir (Aşılıoğlu & Özkan, 2013). Yerkes-Dotson yasasına göre kişilerin kaygı düzeylerinin performans üzerindeki etkisi Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Yerkes Dodson Grafiği
(Aşılıoğlu & Özkan, 2013).

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma kesitsel, tanımlayıcı ve ilişkisel tiptedir. Öğrencilerin sınav kaygısı ile sosyo demografik arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki veya daha fazla değişken arasında ortak değişkenliğin varlığını belirlemeyi amaçlayan bir tarama yaklaşımıdır. İlişkisel tarama

modellerinde değişkenlerin birlikte değişip değişmediği. Bir değişiklik meydana gelmişse bunun nasıl meydana geldiği ortaya çıkarılmaya çalışılır (Bahtiyar & Can, 2016).

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni 2024 yılında Diyarbakır Kayapınar ilçesinde bulunan devlet okullarında okuyan 500 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırma sistematik tesadüfi örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Evreni oluşturan birimlerin numaralandırılma (sıralama) işlemi yansız olarak yapılır veya hazır listelerde varolan sıralama kullanılarak sistematik tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılır (Ural & Kılıç, 2011).

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	240	48,0
Kız	260	52,0
Sınıfınız		
6. Sınıf	125	25,0
7. Sınıf	125	25,0
8 Sınıf	250	50,0
Ekonomik Durumunuz		
17-30 Bin	130	26,0
30-60 Bin	270	54,0
60 Bin üzeri	100	20,0

2.3. Veri Toplama Araçları

A. *Demografik Bilgiler Formu:* Okul idarecilerine ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, yaş, öğrenim durumu gibi özellikler yer almaktadır.

B. *Sınav Kaygısı Ölçeği:* Driscoll tarafından 2007’de geliştirilmiştir. Öğrencilerdeki sınav kaygısı belirleyip azaltmaya yönelik programlar oluşturabilmek için geliştirilmiştir. Ölçeğin orijinal formu tek faktörde 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 2 yargının içerdiği madde 2 ayrı madde olarak Türkçeye çevrilmiştir ve 11 madde olarak belirlenmiştir. WSKÖ güvenilirlik çalışmasında Cronbach alfa iç tutarlılık değeri .89 olarak hesaplanmış ve test tekrar test yöntemi kullanılarak tutarlı değere ulaşılmıştır. Bu araştırmada elde edilen veriler doğrultusunda sınav kaygısı ölçeğinin güvenilirlik katsayısı .90 olarak bulunmuştur. Uyarlama çalışmasında ölçek Likert tipi beşli olarak derecelendirilmiştir; “Daima doğru, genellikle doğru, ara sıra doğru, nadiren doğru ve asla doğru değil” 11 maddeden oluşan WSKÖ, sınav kaygısını geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçtüğü verisi elde edilmiştir. Öğrencilerin ölçekten alabileceği

en düşük puan 11 olurken en yüksek alabilecekleri puan 55'dir. Ölçekten alınan yüksek puanlar öğrencinin sınav kaygısının yüksek olduğu düşük değerler ise sınav kaygısı düzeyinin düşük olduğunu sonucunu göstermektedir (Totan, Özgül & Tosun, 2021).

2.4. Verilerin Toplanması

Anketlerin doldurulmasında okulun sakin olduğu saatler tercih edilmiştir. Tercihen öğleden sonra 13.00-14.00 saatleri arasında veriler toplanmıştır. Ardından anket formlarını doldurmaları istenmiştir. Veriler, yaklaşık 10 dakikada doldurulmuştur. Ölçeğin güvenilirliği için maddelerin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayılarına bakılmıştır. Ölçeğin geneline ait güvenilirlik katsayısı ,89 olarak hesaplanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Çalışma verileri SPSS-22.0 programına (Sosyal Bilimler İstatistik Paketi) aktarılmış ve ardından verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma verileri analiz edilirken aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, t-testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi de kullanıldı (Yıldırım & Şimşek, 2011)

3. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir.

İlköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Sınav Kaygısı Ölçeği	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
Sınav Kaygısı	3,28	,128	11

Tablo 2'ye bakıldığında Sınav Kaygısı Ölçeğine bakıldığında ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamanın ($\bar{X}= 3,28$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Ölçek puanlarının normal bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir. İlköğretimde okuyan öğrencilerin cinsiyet değişkenine göre sınav kaygısı açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. İlköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı düzeylerinin cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Sınav Kaygısı Ölçeği	Erkek	240	2,99	,74	-1,471	687	,002
	Kız	260	3,11	,69			

*p>0,05

Öğrencilerin demografik özellikleri ile sınav kaygısı ölçeği puan ortalamaları kıyaslandığında, öğrencilerinin cinsiyet ile sınav kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir

fark bulunmaktadır. İlköğretimde okuyan öğrencilerin sınıf değişkenine göre sınav kaygısı açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. İlköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı düzeylerinin okudukları sınıf değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Sınıf düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Sınav Kaygısı Ölçeği	6. Sınıf	125		3,27 ,80	Gruplar arası	104			
	7. Sınıf	125		3,14 ,86	Gruplar içi	89	,964	,003	---
	8. Sınıf	250		3,18 ,97	Toplam	95			

Öğrencilerin demografik özellikleri ile sınav kaygısı ölçeği kıyaslandığında, okul öğrencilerinin sınıf ile sınav kaygısı ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. * $p>0,05$ İlköğretimde okuyan öğrencilerin ekonomi durumuna göre sınav kaygısı açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. İlköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı düzeylerinin ekonomi durum değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Ekonomik Düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	Sd	F	p	Anlamlı fark
Sınav Kaygısı Ölçeği	17-30 Bin	130		3,37 ,84	Gruplar arası	97			
	30-60 Bin	270		3,20 ,86	Gruplar içi	86	,558	,001	---
	60 Bin üzeri	100		3,26 ,76	Toplam	84			

Öğrencilerin demografik özellikleri ile sınav kaygısı ölçeği kıyaslandığında, okul öğrencilerinin ekonomik durum ile sınav kaygısı ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur.

Sonuç

Araştırma ilköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı ile sosyo-demografik özelliklerinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Öğrenciler arasında en yaygın olarak görüldüğü düşünülen kaygı türlerinden biri sınav kaygısıdır. Sınav kaygısı, “olası olumsuz sonuçlara veya bir sınavın

başarısızlığına veya benzeri değerlendirme durumlarına ilişkin endişeye eşlik eden bir dizi fenomenolojik, psikolojik ve davranışsal tepkiler” olarak tanımlanmaktadır (Öztürk, 2002). Sınav kaygısı genellikle duygusal ve bilişsel bileşenleri olan iki boyutlu bir yapı olarak analiz edilir. Bu bakımdan bilişsel boyut, endişe ve olumsuz düşünceleri, özeleştiriyi veya sınav durumları sırasında ortaya çıkan başarısızlığın olumsuz sonuçlarıyla ilgili endişeyi içerir. Aynı zamanda öğrencilerin zihinsel olarak 'donmasına' ve olayı hatırlamamasına neden olur. Duygusal bileşen, öğrencilerin test sırasında yaşadığı ve kas gerginliği, hızlanan kalp atış hızı, sinirlilik veya avuç içlerinin terlemesi ile kendini gösteren gerilimi ifade etmektedir (Kutlu, 2001). Her iki bileşenin de öğrencileri duygusal, fiziksel ve bilişsel olarak etkilediği görülmektedir. Özellikle ergenlerin ve ortaöğretim sonrası öğrencilerin akademik başarılarındaki düşüşte önemli ölçüde sorumlu olan sınav kaygısı müdahale edilmediğinde ciddi sorunlar ile karşılaşmaktadır. Öğrencilerin akademik başarıları, katılım düzeyleriyle ilişkili olmasının yanı sıra davranışları, bilişsel ve duygusal yönleriyle de bağlantılıdır. Literatürde sınav kaygısını etkileyen birçok faktörün olduğu düşünülmektedir. Öğrencilerin sahip oldukları bilgiye ilişkin algıları ve öğrenmelerini geliştirememeleri, öğrenci performansını ve stres düzeylerini etkileyen faktörler içerisinde değerlendirilmektedir. Çok sayıda araştırma, psikolojik bozuklukların çoğunun birinci sınıf öğrencilerinde belirgin olduğuna dair veriler sunmaktadır. Diğer taraftan özellikle anne baba tutumu sınav kaygısına etki ettiği belirlenmiştir. Bunun yanında anne baba tutumuna bağlı olmadan da çocuklarda sınav kaygısı olabildiği belirlenmiştir. Yapılan bu çalışmada ilköğretim öğrencilerinin sınav kaygısı ile sosyo-demografik özellikleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. Araştırmaya toplamda 500 kişi katılım göstermiştir. Araştırmada öğrencilerin sınav kaygısı düzeylerinin, cinsiyet, sınıf ve ekonomik durum, değişkenlerine göre anlamlı farklılık görülmüştür. Araştırma bulgularının, paralellik gösterdiği çalışmalar bulunmaktadır.

Kız öğrencilerinin sınav kaygısının erkek öğrencilerinkinden yüksek olduğunu belirten alanyazında pek çok çalışmada (Zengin, 2019). Alyaprak (2006), “Üniversite sınavına hazırlanan öğrencilerde sınav kaygısını etkileyen faktörlerin incelenmesi” adlı çalışmada kızların sınav kaygısını daha fazla yaşadıklarını belirtmiştir.

Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan sınav kaygısı ile ilgili araştırmalarının içerik ve metodolojik olarak benzerlikler taşıdığını, bu çalışmaların belirli bir düzeyde ilerleme kaydettiğini ve aralarındaki farklılıkları dikkate alan çalışmalar sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Araştırma sırasında elde edilen bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir: Ebeveynleri ve öğretmenleri de dahil eden çalışmalar yapılabilir. Sınav kaygısını kontrole almak için öğrencilerin rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık servisinden destek almaları faydalı olacaktır. Öğrencilerin sınavda kaygı yaşamalarına neden olan etmenlerden yine en önemlisi de

öğrencinin kendine güven duyması ve olumsuz duygulardan kurtulmasıdır. Bu konuda farklı grup çalışmaları yapılarak öğrencinin özgüveni sağlanabilir.

Kaynaklar

- Alyaprak, İ. (2006). *Üniversite Sınavına Hazırlanan Öğrencilerde Sınav Kaygısını Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi]. Yök Tez.
- Aşılıoğlu, B. & Özkan, E. (2013). Ortaokul öğrencilerinin yazma kaygılarının bazı değişkenler açısından incelenmesi: Diyarbakır örneği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (6), 83-111.
- Bahtiyar, A. & Can, B. (2016). Fen Öğretmen Adaylarının Bilimsel Süreç Becerileri İle Bilimsel Araştırmaya Yönelik Tutumlarının İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (42), 47-58.
- Habacı, İ. (2013). Ortaöğretim 10, 11. ve 12. Sınıf Öğrencilerinin Cinsiyete Göre Sınav Kaygı Düzeylerinin Belirlenmesi. *Electronic Journal of Education Sciences*, 2 (4), 1-13.
- Kutlu, Ö. (2001). Ergenlerin Üniversite Sınavına İlişkin Kaygıları. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 26 (121), 12-23.
- Öner, N. (1998). *Durumluk-Süreklilik Kaygı Envanteri El Kitabı*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Öztürk, O. (2002). *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*. Nobel Tıp Yayınları.
- Softa, H. & Karahmetoğlu, G. (2021). Çabuk F. Lise son sınıflarındaki sınav kaygısı ve düşüncelerin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 23(4), 1481-94.
- Totan, T., Özgül, Ö. & Tosun, E. (2019). Bilişsel ve duygusal düzenlemenin sınav kaygısına olan etkisinde psikolojik dayanıklılığın aracılık rolü. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 98-108.
- Turan-Başoğlu, S. (2007). *Sınav Kaygısı ile Özgüven Arasındaki İlişkinin Erinlik Döneminde İncelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Maltepe Üniversitesi]. Yök Tez.
- Ural, A. & Kılıç, İ. (2011). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*, Detay Yayıncılık.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Arastırma Yöntemleri*. (8th ed.). Seckin Yayınevi.

- Yılmaz Aydın, D. (2018). *Üniversite sınavına hazırlanan öğrencilerin sınav kaygısı, bağlanma stilleri ve annelerinin kaygı düzeyleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yök Tez.
- Yılmaz, F. (2020). Üniversite öğrencilerinin sınav kaygısı ve başa çıkma stratejileri. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 19 (3), 75-94.
- Yolcu, M. A. (2015). *Aile sosyo-ekonomik durumu ve ana-baba tutumlarının sınav kaygısı düzeyleri üzerine etkilerinin incelenmesi: Konya örneğinde üniversite sınavına dershaneye giderek hazırlanan öğrencilere bir uygulama* [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yök Tez.
- Zengin, E. (2019). *Ergenlerde anne baba tutumları ile sınav kaygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi: Ortaokul örneği* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi]. Yök Tez.

Burak Taşdüvenci

<https://orcid.org/0000-0003-4155-1434>

PhD, Kafkas University, Institute of Social Sciences, Department of History, Türkiye,
buraktasduvenci@gmail.com

Dilek Karageçi

<https://orcid.org/0000-0003-1514-5045>

PhD, Kafkas University, Institute of Social Sciences, Department of History, Türkiye,
dkarageci@hotmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Taşdüvenci, B. & Karageçi, D. (2025). Eski Asur Döneminde Yamhad ve Qatna Krallıkları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 229-239.

Eski Asur Döneminde Yamhad ve Qatna Krallıkları

Öz

Eski Asur Dönemi yaklaşık olarak M. Ö. 2000-1600 yıllarına denk gelmektedir. Bu dönemde Asurlular, I. Şamşi-Adad yönetiminde genişlemeye başlamış ve Mari'yi kontrol altına alarak Suriye'nin sahil bölgelerine ulaşmayı hedeflemişlerdir. Ancak, Halpa merkezli Yamhad Krallığı, Asurluların genişleme politikasında önemli bir engel olmaktaydı. Ayrıca Sumu-Epuh döneminde Yamhad Krallığı, Dur-Şamşi-Adad kentini ele geçirerek adını Dur-Sumu-Epuh olarak değiştirmiş ve Asurlara karşı önemli başarılar elde etmiştir. Bu nedenle Asurlular, Yamhad Krallığı'na karşı Qatna Krallığı ile iş birliği yapma yoluna gitmiştir. Bu çalışmamız, Eski Asur Dönemi'nde Yamhad ve Qatna Krallıklarının önemini vurgulamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Antik Mısır, Eski Asur ve Mari metinleri incelenerek Qatna ve Yamhad Krallıklarının Eski Asur dönemindeki rolleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Yamhad Krallığı'nın I. Şamşi-Adad döneminde güçlü olduğu ve Asur kralının bu krallığı tek başına yenemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Asur kralının Qatna ile iş birliği yaparak Yamhad Krallığı üzerinde

egemenlik kurmaya çalıştığı görülmüştür. Ancak I. Şamşi-Adad'ın ölümüyle birlikte bölgedeki siyasi güç dengeleri değişmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Qatna, Yamhad, Eski Asur, Tell El Mişrifeh, Suriye*

Yamhad and Qatna Kingdoms in the Old Assyrian Period

Abstract

The Old Assyrian Period corresponds to approximately 2000-1600 BC. During this period, the Assyrians started to expand under the rule of Şamşi-Adad I and aimed to reach the coastal regions of Syria by controlling Mari. However, the Yamhad Kingdom centred in Halpa was an important obstacle in the Assyrian expansion policy. Moreover, during the Sumu-Epuh period, the Yamhad Kingdom captured the city of Dur-Şamşi-Adad, changed its name to Dur-Sumu-Epuh and achieved significant successes against the Assyrians. For this reason, the Assyrians chose to cooperate with the Qatna Kingdom against the Yamhad Kingdom. This study aims to emphasise the importance of Yamhad and Qatna Kingdoms in the Old Assyrian Period. In this context, Ancient Egyptian, Ancient Assyrian and Mari texts were analysed to reveal the roles of Qatna and Yamhad Kingdoms in the Old Assyrian period. As a result of the study, it is understood that the Yamhad Kingdom was strong during the reign of Şamşi-Adad I and the Assyrian king could not defeat this kingdom alone. Therefore, it was observed that the Assyrian king tried to establish sovereignty over the Yamhad Kingdom in co-operation with Qatna. However, with the death of Şamşi-Adad I, the political balance of power in the region changed.

Keywords: *Qatna, Yamhad, Old Assyria, Tell El Mishrifeh, Syria*

Giriş

Eski Asur siyasi dönemi içerisinde Yamhad ve Qatna Krallıkları, dönemin güçleri arasında önemli bir rol oynamıştır. Qatna Krallığı, Suriye'de Humus yakınlarına konumlandırılmakta olup, M.Ö. IV. binyıla kadar sürekli yerleşim görmüştür. Bu durum, Qatna'nın Suriye'nin iç bölgelerinde merkezi bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Anadolu ve Mezopotamya'dan başlayarak Mısır'a kadar uzanan ticaret yollarının üzerinde yer alması ve Arabistan Yarımadası'nın hemen kuzeyinde bulunması, Qatna'yı stratejik bir noktaya taşımaktadır. Yamhad ise, Halpa (Halep) merkezli bir krallık olarak Kuzey Suriye'de stratejik bir konuma sahip olup, Suriye içlerine, Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya uzanan yollar üzerinde kritik bir öneme sahiptir. Şamşi-Adad döneminde Asurlar, yayılma politikaları doğrultusunda bölgedeki etkilerini artırmaya başlamışlardır. Ancak Yamhad Krallığı, bu dönemde Asurların karşısında güçlü bir rakip olarak varlığını sürdürmüştür. Asurlar, Yamhad'ı zayıflatmak amacıyla Qatna ile iş birliği yaparak bölgedeki güç dengesini kendi lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmanın birincil amacı,

Eski Asur döneminde Qatna ve Yamhad Krallıklarının Ön Asya’da önemli bir güç olduğunu ortaya koymak, ikinci hedefi ise, Eski Asur döneminde Ön Asya’daki siyasi durumun anlaşılması ve I. Şamşi-Adad’ın ölümünden sonra bu durumun nasıl değiştiğinin incelenmesidir. Bu çerçevede, döneme ait kaynaklar incelenmiş ve özellikle Eski Asur metinleri, Şamşi-Adad’ın Mari Kralı Yaşmah-Adad’a yolladığı mektuplar irdelenmiştir. Dönemin bu mektupları Qatna, Yamhad ve Asur krallıkları arasındaki ilişkiler hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Zimri-Lim dönemi Mari kaynakları ve Antik Mısır kaynaklarından da yararlanılmıştır. Mari kaynakları, I. Şamşi-Adad’ın ölümünden sonra bölgede meydana gelen politik değişimleri aydınlatması bakımından önemlidir.

1. Eski Asur Döneminde Qatna Krallığı

Qatna kenti, günümüzde Suriye’de Humus yakınlarında bulunan Tell El-Mişrifeh bölgesinde yer almaktadır. Bu kentte gerçekleştirilen kazı çalışmaları, kentin tarihi hakkında önemli bilgiler sağlamıştır. Ancak, 2011 yılında Suriye’de iç karışıklıkların başlaması nedeniyle bu kazılar durdurulmuştur (Lauinger, 2015). Arkeolojik kazılar, Qatna kentinin yerleşim tarihinin M. Ö. IV. binyıla kadar uzandığını ortaya koymaktadır. 1999-2004 yılları arasında Yukarı şehrin zirvesinde gerçekleştirilen deneme kazıları, kentin ilk kez Geç Kalkolitik IV döneminde, düz bir kireç taşı çıkıntısı üzerinde kurulduğunu kanıtlamaktadır (Bonacossi, 2007). M. Ö. IV. binyılın sonlarında, bilinmeyen bir sebeple sona eren bu yerleşim, İlk Tunç Çağı III dönemi ile devam etmiştir. Yapılan kazılarda bu dönemde, yukarı kentin kuzey kesiminde yeni bir yerleşim alanı ortaya çıkarılmıştır. Dönemin sona ermesiyle birlikte, kentte İlk Tunç Çağı IV dönemi (M. Ö. 2200-2000) başlamıştır (Bonacossi, 2007; Pfalzner, 2007). Qatna’nın yazılı tarihine dair ilk kaynaklar, İlk Tunç Çağı IV döneminin sonlarına denk gelmektedir. Bu döneme tarihlenen ve Antik Mısır’a ait olan Sinuhe’nin Öyküsü, bölge hakkında bazı bilgiler vermektedir. Öyküde Qatna kenti ile ilgili olarak “Bir dağlık araziden öbür dağlık arazilere geçtikten sonra Byblos'a vardım ve oradan da Qedem'e gittim. Suriye'nin iç bölgesinin bir hükümdarı olan Amunenshi gelip beni alana kadar orada bir buçuk yıl kalmıştım” (Vassiliev, 2020) ifadeleri yer almaktadır. Sinuhe’nin Öyküsü’ne göre, Sinuhe, Byblos’tan sonra Qedem (qdm) adlı bir kente gitmiş ve burada yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra, kimliği hakkında detaylı bilgimiz bulunmayan Amunenshi adlı bir hükümdar tarafından alınmıştır. Ancak bu kralın kim olduğu ve Qatna’da hüküm sürüp sürmediğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Sinuhe’nin Öyküsü, firavun I. Senusret’in hükümdarlık dönemine (M. Ö. 1956-

1911) tarihlendirilmekte ve metinde bahsedilen Qedem kentinin, Qatna olduğu belirtilmektedir (Schneider, 2002; Bonacossi, 2007, s. 73 dipnot 40; Bonacossi, 2004, s. 221). I. Senusret'in ardından tahta II. Amenemhet (M. Ö. 1911-1877) çıkmıştır. Arkeolojik kazı bulguları ve yazılı metinler göz önüne alındığında, Qedem ile Qatna'nın aynı yerleşim olduğu ve M. Ö. II. binyılın başlarında Antik Mısır ile Qatna arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Ancak yazılı kaynakların eksikliği, bu ilişkinin niteliğini tam olarak anlamamızı engellemektedir. Qatna'nın yazılı tarihine ilişkin bilgilerimiz, büyük ölçüde farklı devletlerin arşivlerinden elde ettiğimiz bilgilere dayanmaktadır.

Qatna krallığının tarih sahnesine ne zaman çıktığı kesin olarak bilinmemektedir; ancak yazılı metinlerde İshi-Adad adı ilk kral olarak geçmektedir (Klengel, 1991). Ayrıca Şamşi-Adad'ın, Mari Kralı olan oğlu Yaşmah-Adad'a gönderdiği mektupta "Qatna Hanedanının Adı İçin" şeklinde bir ifade yer almaktadır (Dossin, 1950). Bu ifade, Qatna'nın kuruluşunun Şamşi-Adad tarafından gerçekleşmediğini ve krallığın köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Ancak mevcut belgeler, bu konuya netlik kazandırmakta yetersizdir.

İshi-Adad döneminde Qatna krallığının sınırları doğuda Palmyra, güneydoğuda ise Şam bölgesindeki Nazala kenti ile çevrilmiştir (Ziegler, 2007; Joannes, 1997). Bu sınırlar, Qatna'yı Suriye'nin iç bölgelerinde stratejik bir konuma konumlandırmaktadır. Ayrıca Qatna'nın, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'a kadar uzanan ticaret yollarının rotasında ve Arabistan Yarımadası'nın hemen kuzeyinde bulunması, stratejik önemini daha da pekiştirmektedir (Bak. Harita 1).

İshi-Adad döneminde Qatna'ya bağlı önemli bir yerleşim yeri olan Kadeş kenti, isyan etmiş ve kralın bu kenti kuşatmaya hazırlandığına dair bilgiler bulunmaktadır (Charpin & Ziegler, 2003; Ziegler, 2007, s. 314). İsyanın boyutu ve nedenleri henüz net bir şekilde belirlenememesine rağmen kralın, Humus gölü ve Kadeş kenti yakınlarında Dur-İshi-Adad adında bir kent kurduğu bilinmektedir. Bu yerleşimin Lübnan ve Şam'a açılan yolları kontrol eden stratejik bir konumda olması nedeniyle bölgede güvenliği artırma amacıyla inşa edildiği söylenebilir. Ayrıca, Kadeş'in isyanı göz önüne alındığında, Dur-İshi-Adad'ın bu isyanlara karşı bir önlem olarak tasarlandığı da düşünülebilir. İshi-Adad'ın ardından tahta oğlu Amutpi'el geçmiştir (Joannes, 1997; Sasson, 2010; Ziegler, 2007). Eski Asur kralı Şamşi-Adad, Yamhad krallığının özellikle güneye doğru genişlemesini engellemek amacıyla Qatna ile güçlü ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Beltum Mari kralı Yaşmah-Adad ile İshi-Adad'ın kızı arasında siyasi bir evlilik gerçekleştirilmiştir (Klengel, 1991, s. 65-66). Şamşi-Adad'ın İshi-Adad'a gönderdiği *ARM I 24*

numaralı mektupta, Yamhad kralı Sumu-Epuh'a karşı bir Qatna-Asur ittifakından ve Qatna'dan bir gelinin geldiğinden bahsedilmektedir (Dossin, 1950, s. 65-67). Ayrıca Klengel, Yamhad kralının esir edilerek Qatna kralına verilmek istendiğini öne sürmektedir (Klengel, 1991, s. 66). Bu bağlamda, Yamhad ve Qatna krallıkları arasında belirgin bir düşmanlık olduğunu söylemek mümkündür.

Mari kentinde bulunan arşivlerinde bu döneme ait askeri faaliyetler hakkında önemli bilgiler sunulmaktadır. Özellikle, *ARM I 23* numaralı metinde, Asur kralı Şamşi-Adad'ın, Yaşmah-Addu'ya yönelik "Yaşmah-Addu'ya Şunu söyle: Şamşi-Addu böyle konuştu, Senin baban. Fırat kıyısından yaklaşık 500 asker. Bunu Qatanum'a gönderme meselesi olduğunu Zimrilu ile ben zaten sana yazdım" (Dossin, 1950, s. 63) ifadeleri geçmektedir.

Bu metne göre, Fırat kıyılarından Qatna krallığına 500 kişilik bir yardımcı kuvvetin gönderildiğini öğrenmekteyiz. Ancak bu askerî destekle ilgili detaylar ve gönderilme nedenleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Metinde geçen Zimrilu'nun, mesajı ileten elçi olduğu anlaşılmakta ve bu kişinin Mari kralı Zimri-Lim ile karıştırılmaması gerektiği belirtilmelidir.

Bu dönemde Qatna ile Asur krallıkları arasında askeri ilişkilerin dışında ekonomik bir ilişkinin olduğu da söylenebilir. Ekonomik ilişkiler açısından, *ARM I 7* numaralı metinde, Asur kralı Şamşi-Adad "Yaşmah Addu'ya Şunu söyle: Baban, Şamşi-Addu şöyle söylemekte. Qatanum'dan getirmiş olduğumuz Palmiye ağaçları, selviler ve Mersin ağaçları Subrum'da depolanmaktadır" (Dossin, 1950) demektedir. Bu metinden Asurların Qatna'dan palmiye, selvi ve mersin ağaçları getirdiği anlaşılmaktadır. Metinde herhangi bir askeri seferden bahsedilmemesi bu malların ticaret yoluyla elde edildiğini ve Mari üzerinden Asur'a getirildiğini düşündürmektedir.

İşhi-Adad dönemine ait bir diğer önemli gelişme ise *ARM I 91* numaralı metinden öğrendiğimiz Sumu-Epuh'un ölüm haberidir. Ancak metinde sadece Sumu-Epuh'un ölüm haberi verilmekte olup, savaşta öldüğüne ya da Yamhad ülkesinde bir isyan çıktığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Sumu-Epuh'un ölümünün doğal nedenlerle gerçekleştiği düşünülebilir. Metinde "Yaşmah Adad'a Şunu söyle: Şamşi-Adad şöyle (konuşuyor) Senin baban. Sumu-Ebuh öldü" (Dossin, 1950, s. 163) ifadeleri geçmektedir.

Sumu-Epuh'un ölümünden kısa bir süre sonra Asur kralı Şamşi-Adad da ölmüş ve Qatna krallığında İşhi-Adad'ın oğlu Amutpi'el tahta geçmiştir. Amutpi'el'in hükümdarlığı, Yamhad kralı I. Yarim-Lim ve Babil kralı I. Hammurabi dönemlerine kadar devam etmiştir (Klengel, 1991, s. 55,

65, 68; Kupper, 1973, s. 20). Amutpi'el'den sonraki Qatna kralı hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte, ARM 25 28 numaralı tablette Nazala'da ticareti öğrendiği belirtilen Yahad-Abum'un veliaht prens olabileceği öne sürülmektedir (Parrot ve Dossin, 1986; Joannes, 1997, s. 402 n. 32; Sasson, 2010, s. 245).

Asur tahtındaki değişim, Mari kralı Yaşmah-Adad'ın da tahtını kaybetmesine ve yerine Zimri-Lim geçmesine neden olmuş (Klengel, 1991, s. 55). Amutpi'el dönemine ait bilgilerimiz, Zimri-Lim dönemine tarihlendirilen Mari kaynaklarında yer almaktadır. Bu kaynaklarda Babil kralı Hammurabi, Larsa kralı Rim-Sin, Eşnunna kralı Ibalpi'el ve Qatna kralı Amutpi'el'in 10 ya da 15 kral tarafından desteklendiği, Yamhad kralının ise 20 kral tarafından takip edildiği belirtilmektedir (Dossin, 1938, s. 117-118). Bu bilgi, Qatna krallığının yaklaşık 15 vasala sahip olduğunu ortaya koymakla birlikte bu kralların kim oldukları bilinmemektedir.

Bölgedeki siyasi değişimlerle birlikte, Eski Babil kralı Hammurabi, Yamhad kralı I. Yarim-Lim ve Qatna kralı Amutpi'el arasında iş birliği önerisinde bulunmuştur. Ayrıca Qatna Krallığı, Yamhad ile olan düşmanlığını sonlandırmak için temaslarda bulunmuştur. Ancak Yarim-Lim, bu barışın sadece Qatna kralının Halpa'ya gelmesi durumunda geçerli olacağını belirtmiştir. Amutpi'el'in bu öneriye nasıl cevap verdiği bilinmemekle birlikte, bu olaydan kısa bir süre sonra Yamhad kralının ölümünün ardından barış anlaşmasının Halpa kentine gitmeden sağlandığı söylenebilir. Mari'nin yıkılmasıyla birlikte, Qatna krallığına dair bilgiler de kesintiye uğramıştır (Klengel, 1991, s. 68-70; Richter, 2005, s. 109-126; Gromova, 2012).

2. Eski Asur Döneminde Yamhad Krallığı

Yamhad krallığı hakkında bilinen ilk yazılı metinler, Mari kralı Yahdun-Lim dönemine aittir. Mari kentinde Šamaš tapınağının inşasıyla ilgili bir kitabede Yahdun-Lim, Yamhad krallığının iç işlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“Aynı yılda - La'um, Samanum ve Ubrabium ülkesi kralı, Bahlukum, Tuttul ve Ammanum ülkesi kralı, Aialum, Abattum ve Rabbum ülkesi kralı – bu krallar ona karşı isyan etti. Yamhad ülkesinden Sumu-Epuh'un askerleri (onu kurtarmak için) yardımcı kuvvet olarak geldi” (Frayne, 1990, s. 606; Bryce, 2009, s. 773).

Bu metin, Mari kralı Yahdun-Lim'e karşı bir isyanın patlak verdiğini ve Sumu-Epuh'un Yamhad krallığından gelen askerlerle bu isyanı bastırmak amacıyla Mari'ye yardımcı olduğunu belirtmektedir.

Sumu-Epuh'un, Eski Asur'a karşı gerçekleştirdiği seferde, günümüz Suriye'sindeki Tell Ahmar civarında önerilen Dur-Şamşı-Adad kentini fethettiği bilinmektedir. Kral, bu kenti fethettikten sonra adını Dur-Sumu-Epuh olarak değiştirmiş ve savaşta çeşitli başarılar elde etmiştir. Bu başarılar, Asur kralının Suriye'nin kıyı bölgelerine ulaşma amacı doğrultusunda Qatna ile ittifak kurmasını teşvik etmiştir. Ancak Asur kralı, Yamhad krallığı ile tek başına mücadele edemeyeceğini anlamış ve Qatna krallığı dışında Kargamış, Hahhum ve Hashum gibi diğer bölgelerle de ittifaklar kurmuştur (Klengel, 1991, s. 52-53). Bu ittifaklar, Asurların Yamhad krallığını her iki yönden de sıkıştırma stratejisini benimsediklerini göstermektedir. Ancak, bu süreçte bir savaşın olup olmadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca ARM I 91 numaralı tablette, Sumu-Epuh'un ölümünden bahsedilse de bu ölümün nasıl gerçekleştiğine dair herhangi bir detay verilmemektedir. Sumu-Epuh'un ölümünden sonra ülkede iç karışıklıklara dair herhangi bir bilginin bulunmaması, bu dönemde tahta Yarim-Lim'in geçtiğini ve krallığın devam ettiğini göstermektedir.

Sumu-Yaman, Yamhad ile ilişkilerini iyileştirme çabasında bulunmuş olsa da, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra ölmüş ve Eski Asur kralı Şamşı-Adad, oğlu Yaşmah-Adad'ı Yamhad krallığına atamıştır (Liverani, 2013, s. 226). Bu gelişme, Eski Asur'un gücünün Mari kentine kadar ulaştığını göstermekle birlikte Yamhad krallığının büyük bir güç olmaya devam ederek bölgede stratejik rol oynadığını ortaya koymaktadır.

I. Yarim-Lim'inin, Sumu-Epuh'un oğlu olduğunu kendisinin kazıtığı bir mühürden öğrenmekteyiz. Bu dönemde Qatna kralları İşhi-Adad ve Amutpi'el, Byblos kralı Yantin-Ammu, Mari kralı Yaşmah-Adad ve Zimri-Lim olarak sıralanmaktadır. I. Yarim-Lim'in babası dönemindeki Asur karşıtı mücadeleyi sürdürdüğü ve Eşnunna kralı II. Ibalpi'el ile Eski Babil kralı Hammurabi tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır (Frayne, 1990, s. 781; Albright, 1964, s. 41-43). Mari'de bulunan ve A.1314 olarak numaralandırılan bir tablette "Yasub-Yahad'a söyle; Kardeşin Yarim-Lim diyor ki...Addu ve Yarim-Lim'in silahları aracılığıyla Babil şehrini kurtarıp, ülkeneye ve sana hayat vermemin ne yararı vardı?" (Sasson, 1985, s. 241-243) demektedir, döneme ait bazı bilgiler vermektedir.

Bu metinde Yarim-Lim'inin Babil şehrini kurtardığından bahsedilmekte ancak bu kurtarma eyleminin detaylarına dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu durum, geçmişte yaşanmış bir

olayı hatırlatmak amacıyla yazılmış olabilir. Ancak, Yarim-Lim'in Babil'i kurtardığını belirtmesi, onun askerî açıdan güçlü olduğunu ve döneminde etkili bir lider olarak öne çıktığını gösterir.

Yarim-Lim döneminde Qatna ile ilişkilerin geliştiği ve Babil ile ittifak kurulduğu görülmektedir (Bryce, 2009, s. xliv). Bu bağlamda, Şamşi-Adad'ın ardından dönemin siyasi yapısında önemli değişimlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Yamhad Krallığı, bölgedeki güçlü devletlerarasında yer almaya devam etmiştir.

Sonuç

Eski Asur Dönemi'nde Yamhad ve Qatna krallıkları, bölgesel dinamiklerin şekillenmesinde ve askerî stratejilerin uygulanmasında kritik bir rol oynamışlardır. Asur'un Yamhad Krallığı'na karşı benimsediği iki yönlü sıkıştırma stratejisi, hem askerî hem de diplomatik düzeyde önemli etkiler oluşturmuştur. Bu strateji kapsamında, Yamhad'ın stratejik pozisyonunu zayıflatmak amacıyla çeşitli ittifaklar ve askerî operasyonlar gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Yamhad ve Qatna arasındaki ittifaklar, özellikle Asur'un Yamhad'ı hem kuzeyden hem de güneyden sıkıştırma çabalarının bir parçası olarak dikkat çekmektedir. Yapılan bu ittifaklar, her iki krallığın da askerî ve diplomatik stratejilerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Ancak bu ittifakların nasıl kurulduğu ve uygulandığına dair bazı detayların eksikliği, dönemin askerî ve siyasi yapılarını anlamamızı zorlaştırmaktadır.

ARM I 91 numaralı tablette Sumu-Epuh'un ölümünden bahsedilmesine rağmen, bu ölümün detayları hakkında bilgi verilmemektedir. Ayrıca, Sumu-Epuh'un ölümünden sonra ülkede iç karışıklıklara dair herhangi bir belirti bulunmamaktadır; bu durum, Yamhad Krallığı'nın güçlü bir şekilde devam ettiğini ve krallığın yönetiminde önemli bir kesintinin yaşanmadığını göstermektedir. Yarim-Lim döneminde, Yamhad'ın askerî ve diplomatik etkisi devam etmiş, Qatna ile ilişkiler güçlenmiş ve Babil ile ittifaklar kurulmuştur. Yarim-Lim'in Babil'i kurtardığını iddia etmesi, askerî gücünü ve bölgesel etkisini vurgulamaktadır, ancak bu iddianın detayları hakkında kaynaklarda bilgi eksikliği mevcuttur.

Genel olarak, Eski Asur Dönemi'nde Yamhad ve Qatna krallıkları arasındaki ilişkiler, bölgedeki güç dengelerini etkilemiş ve dönemin siyasi yapılarına önemli katkılarda bulunmuştur. Asur'un stratejik hamleleri ve yaptığı ittifaklar, bölgenin askerî ve diplomatik dinamiklerini şekillendirmiştir. Ancak, mevcut kaynaklardaki eksiklikler ve bilgi boşlukları, dönemin tam olarak anlaşılmasını engellemektedir. Gelecekte yapılacak arkeolojik kazı araştırmaları sonucunda elde

edilecek tabletler, bu boşlukları doldurmayı ve Eski Asur Dönemi'nin siyasi ve askeri yapılarını daha iyi anlamayı kolaylaştıracaktır.

Kaynaklar

- Albright, William F. (1964). The Eighteenth-Century Princes of Byblos and the Chronology of Middle Bronze. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 176, 38-46.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge.
- Bonacossi, Daniele M. (2004). The Chronology of the Royal Palace of Qatna Revisited. *Ägypten und Levante (Egypt and the Levant)*, 14, 221-239.
- Bonacossi, Daniele M. (2007). Qatna and Its Hinterland during the Bronze and Iron Ages. A Preliminary Reconstruction of Urbanism and Settlement in the Mishrifeh Region. D. M. Bonacossi (Eds.), *Studi Archeologici su Qatna. Urban and Natural Landscapes of an Ancient Syrian Capital Settlement and Environment at Tell Mishrifeh/Qatna and in Central-Western Syria Proceedings of the International Conference held in Udine 2004* (65-90).
- Charpin, D. & Ziegler, N. (2003). Mari et le Proche-Orient à l'Époque Amorrite: Essai d'Histoire Politique. *Florilegium Marianum*, S. V, Paris.
- Dossin, G. (1938). Les Archives épistolaires du Palais de Mari. *Syria*, 19 (2), 105-126.
- Dossin, G. (1950). *ARM*. Imprimerie Nationale.
- Frayne, D. (1990). *Old Babylonian Period (2003-1595 B.C.)*. University of Toronto Press.
- Freu, J. (2009). Qatna et les Hittites. M. Al-Maqdissi (Ed.). *Studia Orontica S. VI* içinde (9-24).
- Gromova, D (2012). Idanda Archive and the Syrian Campaigns of Shuppiluliuma I: New Pieces for the Puzzle. *Babel ve Bibel*, 6, 1-6.
- Joannes, F (1997). Palmyre et les routes du désert au début du deuxième millénaire av. J.-C. *MARI*, 8, 393-416.
- Klengel, H. (1991). *Syria 3000 to 300 B. C.* Akademie Verlag.
- Kupper, Jean R. (1973). Northern Mesopotamia and Syria. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (Eds.), *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380* (s. 1-39). Cambridge University Press.
- Lauinger, J. (2015). *Following the Man of Yamhad: Settlement and Territory at Old Babylonian Alalah, Culture and History of the Ancient Near East*. Brill.

- Liverani, M. (2013). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge.
- Parrot, A. ve Dossin, G. (1986). *ARM 25 28*. Editions Recherche sur les Civilisations.
- Pfalzner, P. (2007). Archaeological Investigations in the Royal Palace of Qatna. D. M. Bonacossi (Eds.), *Studi Archaeologici Su Qatna. Urban And Natural Landscapes Of An Ancient Syrian Capital Settlement And Environment At Tell Mishrifeh/Qatna And In Central-Western Syria Proceedings of the International Conference Held in Udine 2004* (29-64).
- Richter, T. (2005). Qatna in the Late Bronze Age: Preliminary Remarks. *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, 15, 109-126.
- Sasson, Jack. M. (1985). Yarim-Lim's Wawr Declaration. J. M. Durand & J. R. Kupper (Eds.), *Miscellanea Babylonica (FS Maurice Birot)* (237-255). Paris.
- Sasson, Jack M. (2010). On The Išhi-Addu Seal From Qatna With Comments on Qatna Personnel in the OB Period. Ş. Dönmez (Eds.), *Studies Presented in Honour of Veysel Donbaz* (s. 243-250).
- Schneider, Von T (2002). Sinuhes Notiz Über Die Könige: Syrich-Anatolische Herrschertitel in Agyptischer Überlieferung. *Ägypten und Levante (Egypt and the Levant)*, 12, 257-272.
- Vassiliev, A. (2020). Upper Retenu and Lower Retenu. C. Graved (Eds.), *BEC 4: Proceedings of the Fourth British Egyptology Congress University of Manchester 7-9 September 2018* (159-167). EES.
- Ziegler, N. (2007). Les Données Des Archives Royales De Mari Sur Le Milieu Naturel Et L'occupation Humaine En Syrie Centrale, D. M. Bonacossi (Eds.), *Studi Archaeologici Su Qatna. Urban And Natural Landscapes Of An Ancient Syrian Capital Settlement And Environment At Tell Mishrifeh/Qatna And In Central-Western Syria Proceedings Of The International Conference Held in Udine 2004* (313-314).

Ekler

Harita 1. M. Ö. II. Binyılda Yakınoğu

Hida Can

<https://orcid.org/0009-0007-8629-4351>

Officer, Dicle district national education directorate, Türkiye, sevgi.2321@hotmail.com

Barış Çeçen

<https://orcid.org/0009-0005-7273-5131>

Teacher, Cumhuriyet primary school, Türkiye, bariscecen21@gmail.com

Özgül Erdugan

<https://orcid.org/0009-0007-7954-3268>

Teacher, Cumhuriyet primary school, Türkiye, o2gulo2kan@hotmail.com

Medine İla

<https://orcid.org/0009-0007-6660-6071>

Teacher, Cumhuriyet primary school, Türkiye, ilamedine@gmail.com

Ash Yılmaz

<https://orcid.org/0009-0006-5882-9083>

Teacher, Kazım Karabekir primary school, Türkiye, asli_tiknaz@hotmail.com

İdris Demir

<https://orcid.org/0000-0002-1494-0218>

Teacher, Seyrantepe primary school, Türkiye, demirid@windowslive.com

Zinnur Malbora

<https://orcid.org/0009-0008-2391-6472>

Teacher, Cumhuriyet primary school, Türkiye, zinnurmalboraa@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Can, H., Çeçen, B., Erdugan, Ö., İla, M., Z., Yılmaz, A., Demir, İ., & Malbora, Z. (2025). İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenlerin Okuma Alışkanlığı Özelliklerinin İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 189-198.

İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenlerin Okuma Alışkanlığı Özelliklerinin İncelenmesi

Öz

Bilgi edinmenin temel aracı olan okuma, yaşam boyu öğrenmenin de temelidir. Okuma, bilgi edinmede ve yaşam boyu öğrenmede önemli bir faktördür. Temel okuma, herhangi bir bireyin kazanması gereken en önemli becerilerden biridir. Okumanın bir alışkanlığa dönüşmesi, bireylerde okumaya karşı olumlu bir tutumun gelişmesiyle mümkündür. Bu tutumun kazanılmasında ve gelişmesinde çeşitli toplumsal oluşumlar önemli rol oynamaktadır. Bu doğrultuda bu konunun amacı ilköğretim okullarında

çalışan öğretmenlerin okuma alışkanlığı özelliklerinin incelenmesidir. Araştırma tanımlayıcı, kesitsel ve ilişkisel tiptedir. Araştırmanın evreni 2024-2025 eğitim öğretim yılında Diyarbakır Bağlar da çalışan öğretmenlerden oluşmaktadır. Veriler, “Demografik Bilgiler Formu” ve “Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeği” kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 8-12 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, yaş, okuttuğu sınıf durumu gibi demografik özellikleri ile Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeğinin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, öğretmenlerin demografik sorular ile ölçekler arasında istatistiksel olarak cinsiyet ve yaş değişkeninde anlamlı bir fark bulunurken diğer değişkenlerde anlamlı bir fark bulunamamıştır. (*p>0,05)

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Kitap, Okul, Öğretmen, Sınıf

Investigation of Reading Habit Characteristics of Teachers Working in Primary Schools

Abstract

Reading, which is the basic means of acquiring knowledge, is also the basis of lifelong learning. Reading is an important factor in acquiring knowledge and lifelong learning. Basic reading is one of the most important skills that any individual should acquire. The transformation of reading into a habit is possible with the development of a positive attitude towards reading in individuals. Various social formations play an important role in the acquisition and development of this attitude. In this respect, the aim of this study is to examine the reading habit characteristics of teachers working in primary schools. The research is descriptive, cross-sectional and relational. The population of the research consists of teachers working in Diyarbakır Bağlar in the 2024-2025 academic year. The data were collected using the ‘Demographic Information Form’ and ‘Reading Habit Scale’. The data collection period lasted approximately 8-12 minutes. According to the findings of the research, when the mean scores of the Book Reading Habit Scale were compared with the demographic characteristics such as gender, age, and class status, a statistically significant difference was found between the demographic questions of the teachers and the scales in the gender and age variables, while no significant difference was found in other variables. (*p>0.05)

Keywords: Education, Book, School, Teacher, Classroom

Giriş

Yazının icadından günümüze kadar okumanın bilgiye sahip olmak için ilk başvuru yollarından biri olduğu görülmektedir. Aynı zamanda, okuma, bireyin ilk okuma yazma becerisini edinmesiyle başlayan ve hayat boyu süren en önemli becerilerinden biridir. Okuma, gözün gördüğü yazı sembollerini anlamlı hâle getirirken, görme, dikkat, algılama, hatırlama, seslendirme, anlamlandırma, sentezleme, çözümlenme ve yorumlama gibi bileşenlerin işe koşulduğu karmaşık zihinsel bir süreçtir (Coşkun, 2002). Bu tanımlardan hareketle okumanın birey açısından ne denli önemli olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çocukların okumayı öğrenmeleri ne kadar önemli ise onların okuma alışkanlığını edinmeleri için öğretmenlerinde okuma alışkanlığı bir o kadar önem arz etmektedir. Kişinin okumayı alışkanlık haline getirmesi

ilkokul yıllarından başlayıp hayat boyu devam etmektedir. Bu alışkanlıkla birlikte kişilerde eleştirel, yorumlayıcı, çözümleyici bakış açısı ile birlikte analitik düşünme davranışı açığa çıkmaktadır. Bu alışkanlığı edinen bireyler hayatı boyunca kitap okumayı bir ihtiyaç olarak görür ve böylece zihinsel kapasitelerinin gelişimine olumlu katkılar sağlar. Buradan hareketle öğretmenler ne kadar çok okurlarsa okuma alışkanlığı edindirmesinde o kadar iyi birer birey olurlar ve buna bağlı olarak da üretken, sosyal ve sivil yaşama ayak uydurabilen olarak yaşamalarını kolaylaştırırlar. Bir toplumun gelişmişlik düzeyi ve refah seviyesi okunan kitap sayısı ile doğru orantılıdır. Bunun yanı sıra okumak ve okumayı alışkanlık haline getirmek başarının bir ön koşulu olmasıyla beraber yaşam boyu öğrenmelere de katkı sağlamaktadır (Bircan & Tekin, 1989; Göçer, 2017; Yıldız, 2015). Okuma alışkanlığı edindirmede öğretmen veli işbirliği de çok önemlidir. Öğrencilerin okuma alışkanlığı edinmesinde izlenecek yolları, yapılacak uygulamaları öğretmen ile velinin iyi bir şekilde organize etmesi gerekmektedir. Gelişen ve değişen dünyada ön plana çıkan teknoloji bireylerin okuma alışkanlığı edinmesinin önüne geçtiği bilinci ile hareket edilmesi gerekmekte olup uygulanacak stratejiler de bu doğrultuda olmalıdır. Bu işbirlikçi çalışmada büyük bir sorumluluk, sınıfta okuma grupları düzenlemek, okumaları kaydetmek, okunan kitaplarla ilgili etkinlikler düzenlemek, sınıf kütüphanesi oluşturmak ve okuma yoluyla okumayı teşvik etmek gibi stratejileri içeren sınıf öğretmenine düşmektedir. Tüm bunları yapabilmek için kitap okumayı alışkanlık haline getirmiş olmak gerekir. Okumayı paylaşmak, okuma yarışmaları düzenlemek, iyi okuyucuları kutlamak ve sınıf dışında okumayı teşvik etmek, kitap kulüpleri düzenlemek, okumaları kaydetmek, okunan kitaplarla ilgili etkinlikler düzenlemek ve sınıf kütüphanelerini kurulum ve ortak okuma, okuma yoluyla rol modellemek gibi. Yarışmaların planlanması, iyi okuyucular için ödüller ve okumanın teşvik edilmesi kullanılmalıdır. Dolayısıyla öğretmenler, öğrencilere öğrenme alışkanlıkları ve becerileri kazandırmada kilit rol oynar. Bu nedenle, öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıkları düzeylerinin incelenmesi, eğitim sisteminin daha etkili hale getirilmesi için önemli bir adımdır. Bu araştırma, öğretmen adaylarının kitap okuma tutumları ile bireysel farklılıkları objektif bir perspektifle anlamamıza bilimsel bir katkı sunacaktır. Bu farklılıkları anlamının, öğretmen eğitim programlarının ve müfredatının bireysel ihtiyaçlara daha iyi cevap vermesine olanak tanıyacağı değerlendirilmektedir. Mevcut çalışma ile araştırılan cinsiyet, yaş ve sınıf gibi demografik değişkenlere dayalı alt problemler, öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıkları ile kişisel düzeyleri arasındaki potansiyel farklılıkları ortaya çıkaracaktır. Bu çalışmanın amacı, öğretmenlerin kitap okuma alışkanlıkları ile sosyo-demografik özellikleri arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmaktır. Yapılacak bu çalışma ile gelecek araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir. Bu amaçla bu araştırma ile aşağıdaki

alt problemlere yanıt aranmaktadır sunmaktadır. Öğretmen adaylarının kitap okuma tutumları ne düzeydedir? Öğretmen adaylarının kitap okuma tutumları cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

1. Okuma Alışkanlığı

Okuma alışkanlığı birey tarafından bir gereklilik ve keyif kaynağı olarak kabul edildiği sürece yaşamı boyunca sürekli, düzenli ve eleştirel bir şekilde uygulanacaktır. Okuma alışkanlığı yaşam boyu öğrenmenin temelidir. Bir kişinin yaşam boyu öğrenen olabilmesi için yaşamı boyunca düzenli olarak okuması gerekir.

Okumak insanın kendisini ve yaşadığı çevreyi tanıması, yaşamı daha yaşanabilir hale getirebilmesi için edinmesi gereken bir alışkanlıktır (Alaca & Kızıloz, 2015). Okuma alışkanlığı bireyin entelektüel gelişimine doğrudan katkı sağlar, ana dilini doğru ve yerinde kullanmasını sağlar, kelime hazinesini zenginleştirir, sağlıklı ve güçlü bir kişilik gelişmesine katkı sağlar, iletişim becerilerini güçlendirir, eğitimin gelişmesine katkı sağlar. Ve eğitim başarısını artırır. Okuma alışkanlığı kişinin hayatını olumlu yönde etkiler. Aktif ve girişimci bir kişilik, entelektüel gelişime, akademik başarıya, gelişmiş iletişim ve dil becerilerine ve eleştirel düşünmeye katkıda bulunur (Yılmaz, 2002). Okuma alışkanlığının gelişebilmesi için kişinin yaşamı boyunca sürekli ve düzenli olarak okuması ve okuduğu her metni eleştirel bir gözle değerlendirmesi gerekir.

İstenilen hedefe ancak tüm eğitim sisteminin ve tüm öğrenme sürecinin temeli olan okuma becerisinin alışkanlık haline gelmesiyle ulaşılabilir. Bilginin yaşamın her aşamasında gerekli ve kaçınılmaz olması, okuduğunu anlama becerisinin geliştirilmesini gerektirmektedir. Okuma alışkanlığı kişisel ve toplumsal gelişimin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Okuma alışkanlığı, bireyin okumayı öğrendikten sonra okumaktan keyif alabilmesi için kazanması gereken temel bir beceridir. Okuma alışkanlığı öncelikle örgün eğitim yoluyla kazanılan bir beceridir. Eğitim sistemindeki öğrenciler bu beceriyi küçükken öğrenmezlerse yetişkinlikte öğrenmeleri çok zor olacaktır. Bu nedenle eğitim sistemi öğrencilere hızlı okumayı, doğru okumayı veya her ikisini birden öğretebilir. Ayrıca öğrencileri araştırma yapmaya ve bunu öğretmenlere ve diğer kaynaklara yönlendirmeye teşvik edebilir. Yılmaz (2010) göre okuma alışkanlığı günümüz dünyasında toplumsal büyümenin en önemli faktörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle erken çocukluk döneminde okuma alışkanlığının geliştirilmesinin sosyal ve kişisel gelişim açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

ALA (Amerikan Kütüphaneciler Birliği), bir kişinin yılda okuduğu toplam kitap sayısına göre aşağıdaki okuma alışkanlığı düzeylerini sınıflandırmıştır:

- Okumayan: Kitap okumayan kişi.
- Hafif Okuyucu: Yılda 1-5 kitap okuyan kişi.
- Orta derecede okuyucu: Yılda 6 ila 20 kitap okuyan kişi.
- İyi okuyucu: Yılda 21 veya daha fazla kitap okuyan kişi. Okuma alışkanlığını bir zorunluluk ve zevk kaynağı olarak kabul eder, yaşamı boyunca düzenli ve sürekli olarak eleştirel/inceleyici okumalar yapar. Buradaki davranışlar temel ve işlevsel okuryazarlık becerilerini içerir. Dolayısıyla okuma alışkanlığı temel ve işlevsel becerilerden sonra üçüncü basamakta yer almaktadır (Yılmaz, 2002).

Şekil 1: Okuma Alışkanlığında Basamaklar
(Yılmaz, 2002, s. 31)

Okuma alışkanlığı küçük yaşlarda başlayıp yaşam boyu devam etmektedir. Yapılan araştırmalar okuma alışkanlığının sadece küçük yaşlarda değil, insan yaşamının her döneminde kazanılabileceğini göstermiştir. Okuma alışkanlığı, okumayı hayatın vazgeçilmez bir faaliyeti olarak görme gerçeğidir (Özen, 2001).

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma kesitsel, tanımlayıcı ve ilişkisel tiptedir. İlköğretim okullarında çalışan öğretmenlerin okuma alışkanlığı ile sosyo demografik özellikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki veya daha fazla değişken arasında ortak değişkenliğin varlığını belirlemeyi amaçlayan bir tarama yaklaşımıdır (Yıldırım & Şimşek, 2011).

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni 2024 yılında Diyarbakır Bağlar ilçesinde bulunan devlet okullarında çalışan 400 öğretmenden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	187	46,8
Kadın	213	53,2
Sınıfınız		

1. Sınıf	90	22,5
2. Sınıf	113	28,2
3 Sınıf	97	24,3
4. Sınıf	100	25,0
Yaş		
25-35	143	35,7
36-45	155	38,7
46+	102	25,4

2.3. Veri Toplama Araçları

A. Demografik Bilgiler Formu: Okul idarecilerine ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, yaş ve sınıf durumu gibi özellikler yer almaktadır.

B. Kitap Okuma Alışkanlığına İlişkin Tutum Ölçeği (KOAİTÖ): Bu ölçek Gömleksiz (2004) tarafından geliştirilmiştir. 5’li Likert tipinde olan ölçek, 21’i olumlu, 9’u olumsuz olmak üzere 30 maddeden oluşmaktadır. Asal eksenlere göre döndürülmüş temel bileşenler analizi sonuçlarına göre ölçek, altı alt boyuttan oluşan bir ölçektir. Ölçeğin bütün olarak alpha güvenirlik katsayısı 0.90 olarak hesaplanmıştır. Öğretmen adaylarına online olarak dağıtılmış ve cevaplar da online olarak toplanmıştır.

2.4. Verilerin Toplanması

Veriler, yüz yüze görüşme tekniği ile toplanmıştır. Ardından anket formlarını doldurmaları istenmiştir. Veriler, yaklaşık 12 dakikada doldurulmuştur. Ölçeğin güvenirliği için maddelerin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayılarına bakılmıştır. Ölçeğin geneline ait güvenirlik katsayısı .90 olarak hesaplanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Çalışma verileri SPSS-22.0 programına (Sosyal Bilimler İstatistik Paketi) aktarılmış ve ardından verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma verileri analiz edilirken aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, t-testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi de kullanıldı (Yıldırım & Şimşek, 2011).

3. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlık düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeği	N	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
Kitap Okuma Alışkanlığı	400	2,99	,157	30

Tablo 2'ye bakıldığında öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıkları tutum ölçeğinden aldıkları toplam puanın ortalaması $\bar{X}=2,99$ 'dir. Bu değer öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarını "orta düzeyde" sergiledikleri şeklinde ifade edilebilir. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarını cinsiyet değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlık düzeylerinin cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeği	Erkek	187	2,68	,156	-1,564	374	,001
	Kadın	213	3,01	,114			

*p>0,05

Öğretmenlerin kitap okuma alışkanlıkları ölçeği puan ortalamaları bakıldığında, öğretmenlerin cinsiyet ile kitap okuma alışkanlıkları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarını sınıf değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlık düzeylerinin sınıf değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Sınıf düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeği	1. Okuma Sınıf	90	3,20	,110	Gruplar arası	112	,687	,199	---
	2. Sınıf	113	2,68	,125	Gruplar içi	87			
	3. Sınıf	97	2,89	,89	Toplam	91			
	4.Sınıf	100	3,01	,114		116			

Öğretmenlerin kitap okuma alışkanlıkları ölçeği puan ortalamaları bakıldığında, öğretmenlerin kitap okuma alışkanlığı ölçeği ile sınıf düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. *p>0,05 Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarını yaş değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlık düzeylerinin yaş durum değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Ekonomik Düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	Sd	F	p	Anlamli fark
Kitap Okuma Alışkanlığı Ölçeği	25-35	143	3,01	,77	Gruplar arası	58			
	35-45	155	3,20	,86	Gruplar içi	103		,002	---
	46+							,997	
		102	3,36	,98	Toplam	114			

Öğretmenlerin kitap okuma alışkanlıkları ölçeği puan ortalamaları bakıldığında, öğretmenlerin kitap okuma alışkanlığı ölçeği ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. * $p>0,05$

Sonuç

İlköğretim okullarında çalışan Öğretmenlerin kitap okuma alışkanlıkları ile sosyo-demografik özelliklerinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın birinci araştırma sorusu bağlamında öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına ilişkin tutumları incelenmiş ve öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre öğretmen adaylarının büyük bir kısmı kitap okumaya yüksek düzeyde ilgi göstermemektedir ancak yüksek düzeyde de ilgi göstermemektedir. Literatür incelendiğinde mevcut araştırma sonuçlarını destekleyen ve desteklemeyen araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Saracalıoğlu, Yenice & Karasakaloğlu (2009) sınıf öğretmeni adaylarının okuma ilgilerinin orta düzeyde olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kalyoncu da (2013) sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulamamıştır. İlgar, İlgar & Topaç'ın (2015) çalışması, okul öncesi öğretmen adaylarının cinsiyetlerine göre kitap okuma alışkanlıklarında, kadın adayların lehine anlamlı bir ilişki tespit etmiştir. Göksel, Caz, Zorba & Gümüşdağ (2016) tarafından yapılan çalışmada ise sevgi, alışkanlık, gereklilik alt boyutlarında kadınlar lehine anlamlı farklılık tespit edilmişken diğer alt boyutlarda anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Demir'in (2009) araştırması sonucunda ise kitap okuma alışkanlıkları alt boyutlarında cinsiyet ve öğrenim görülen bölüm arasında belirgin bir farklılık tespit edilmiştir. Göksel, Caz, Zorba ve Gümüşdağ (2016)'ın çalışmasının sonucunda, kadın öğrencilerin erkek öğrencilere kıyasla daha çok kitap okudukları bulunmuştur. Farklılaşan çalışmalar da bulunmaktadır. Yılmaz (2010) tarafından hemşirelik bölümü öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada cinsiyet açısından anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir. Yılmaz (2010) ve Gömlüksiz (2004) çalışmalarında öğretmen adaylarının kitap okumaya ilişkin tutumlarının yaş değişkenine göre anlamlı derecede

farklılaşmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan konunun içerik ve metodolojik olarak benzerlikler taşıdığını anlaşılmıştır. Araştırma sırasında elde edilen bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir: Çalışmaya ebeveyn ve öğrenciler dahil edilerek evreni genişletilebilir. Araştırmada demografik soruların sayısı artırılarak farklı sonuçlara ulaşılabilir.

Kaynaklar

- Alaca, E. & Kızılöz, T. (2015). Ankara üniversitesi ve Hacettepe üniversitesi bilgi ve belge yönetimi bölümü öğrencilerinin okuma alışkanlıkları üzerine karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Türk Kütüphaneciliği*, 29 (3), 515-543.
- Bircan, İ. & Tekin, M. (1989). Türkiye’de okuma alışkanlığının azalması sorunu ve çözüm yolları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 393-410.
- Coşkun, E. (2002). Okumanın hayatımızdaki yeri ve okuma sürecinin oluşumu. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 11, 231-244.
- Demir, T. (2009). İlköğretim II. kademe öğretmen adaylarının okuma alışkanlıkları üzerinde bir araştırma (Gazi Üniversitesi örneği). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4 (3), 717-745.
- Göçer, A. (2017). *Türkçe özel öğretim yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Göksel, A. G., Caz, Ç., Zorba, E., & Gümüşdağ, H. (2016). Kitap Okuma Alışkanlığı: Bireysel ve Takım Sporü İle İlgilenen Üniversite Öğrencileri Örneği. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 195-206.
- Gömlüksüz, M. N. (2004). Geleceğin öğretmenlerinin kitap okumaya ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi (Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi örneği). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Elektronik Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 1-21.
- İlgar, L., İlgar, Ş., & Topaç, N. (2015). Okul öncesi öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına ilişkin görüş ve tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 41 (41), 99-116.
- Kalyoncu, R. (2013). Görsel Sanatlar Öğretmen Adaylarının Kitap Okuma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (45), 281-289.
- Koçak, B., Kurtlu, Y., Ulaş, H., & Epçaçan, C. (2015). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Eleştirel Düşünme Düzeyleri ve Okumaya Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki. *Ekev Akademi Dergisi*, (61), 211-228.
- Özdemir, E. (1995). *Okuma sanatı*. İnkılâp Kitabevi.
- Özen, F. (2001). *Türkiye’de okuma alışkanlığı*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Saracalıoğlu, A., Yenice, N. & Karasakaloğlu, N. (2009). Öğretmen Adaylarının İletişim Ve Problem Çözme Becerileri İle Okuma İlgisi ve Alışkanlıkları Arasındaki İlişki. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, VI (II)*, 186-206.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Arastırma Yöntemleri*. (8th ed.). Seckin Yayınevi.
- Yıldız, A. K. (2015). Türkiye’de Okuma alışkanlığı kültürü İçin Okul Öncesi eğitim kurumlarında anaokulu kütüphanelerinin gerekliliği. *Milli Eğitim Dergisi, 45 (208)*, 90-105.
- Yılmaz, B. (2002). Ankara’daki ilköğretim öğretmenlerinin okuma ve halk kütüphanesi kullanma alışkanlıkları üzerine bir araştırma. *Türk Kütüphaneciler Derneği, 16 (4)*, 441-460.
- Yılmaz, E. D. (2010). *Hemşirelik öğrencilerinin eleştirel düşünme düzeyleri ve kitap okuma alışkanlığına ilişkin tutumları* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yök Tez.

Nurullah Soylar

<https://orcid.org/0000-0002-5562-8490>

Dr. Türkiye, soylarnurullah@gmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Soylar, N. (2025). Emir Timur'un Seferlerde Kullanmış Olduğu Savaş Stratejileri *AkademikTarihve DüşünceDergisi*, 12 (1), 250-265.

Emir Timur'un Seferlerde Kullanmış Olduğu Savaş Stratejileri

Öz

Emir Timur, Türk ve dünya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kendisi, hükümdarlığı boyunca birçok sefere çıkmış ve bu seferlerin bazıları yıllar sürmüştür. Yapılan detaylı planlama ve yoğun hazırlıklar ile oluşturulan bu seferler sonucunda Emir Timur, Harezmi, Doğu Türkistan, Altın Orda Devleti toprakları, Azerbaycan, Hindistan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyalarını ele geçirerek karşısına çıkan tüm rakiplerini yenmeyi başarmıştır. O, düşmanı olarak gördüğü devletlerin önemli merkezlerini yerle bir etmiş, ele geçirdiği bölgelerde yaşayan ileri gelenleri, âlim ve sanatkârları da başkenti Semerkand'a getirmiştir. Öldüğünde ardında büyük bir imparatorluk bırakan Emir Timur, bu başarısını seferleri boyunca kullanmış olduğu askeri yöntemlere borçludur. O, sefer öncesinde, sırasında ve sonrasında uyguladığı stratejiler sayesinde hükümdarlığı boyunca yenilmemiş ve kurduğu imparatorluk ile tarihte yerini almayı başarmıştır. Bu makalede Emir Timur'un savaş stratejileri literatür kaynakları ışığında incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Emir Timur, Türkistan Tarihi, Timurlular

War Strategies Used by Emir Timur in the Campaigns

Abstract

Emir Timur has an important place in Turkish and world history. He went on many expeditions during his reign and some of these expeditions lasted for years. As a result of these campaigns, which were created with detailed planning and intensive preparations, Emir Timur managed to defeat all his rivals by conquering Khwarezm, East Turkestan, the lands of the Golden Horde State, Azerbaijan,

India, Iran, Iraq, Syria and Anatolia. He destroyed the important centres of the states he considered as his enemies and brought the dignitaries, scholars and artisans living in the regions he conquered to his capital Samarkand. Emir Timur, who left behind a great empire when he died, owed this success to the military methods he used during his campaigns. Thanks to the strategies he employed before, during and after his campaigns, he remained undefeated throughout his reign and managed to take his place in history with the empire he established. In this article, Emir Timur's war strategies are analysed in the light of literature sources.

Keywords: Emir Timur, History of Turkestan, Timurids

Giriş

Emir Timur'un hükümdarlığı boyunca (1370-1405) Türk ve dünya tarihine yön veren önemli bir şahsiyet olduğu aşikârdır. 25 Şaban 736/8 Nisan 1336'da Özbekistan'ın Keş şehrinde doğan Emir Timur, Barlas boyuna mensuptur. Bölgesel beylerden biri olan babası Turagay 761/1360 yılında ölmüş ve yerine geçen amcası Hacı Barlas da 762/1361'de öldürülünce Emir Timur, Barlas boyunun reisi olmuştur. Emir Timur, genç yaşlarından itibaren bir askeri lider olarak kendini göstermiştir (Yezdî, 1387, s. 234; Aka, 2012, s. 173). 771/1370 yılında Çağatay Hanlığının batısını kontrol altına almış ve Semerkant'ı başkent yaparak Timurlu Devleti'ni kurmuştur. 1370'den 1405'e kadar yaptığı seferlerle İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Deşt-i Kıpçak, Anadolu, Hindistan ve Türkistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirmiş ve öldüğünde ardındakendi adını taşıyan büyük bir imparatorluk bırakmıştır (Yezdî, 1363, s. 234-235; Şâmî, 1987, s. 73; Aka, 1991, s. 5; Yüksel, 2004, s. 85).

Emir Timur, 1370 yılında Çağatay Hanlığının batısını kontrol altına aldıktan sonra, yıllar sürecek olan seferlerine başlamıştır. Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ı yenmiş, ardından Anadolu'ya 1394-1396 ve 1402 yıllarında olmak üzere iki sefer düzenlenmiştir. Ankara Savaşı'nda (1402) Yıldırım Bayezid'i yenerek Anadolu'yu da hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Emir Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da icra ettiği ileri harekât ile Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'yı yağmalatmış, bölgedeki şehirleri birer birer itaat altına almış ve son olarak İzmir'i de ele geçirerek bu seferini nihayete erdirmiştir. Geri dönerken bölgeyi beyliklere dağıtmak suretiyle Anadolu'da siyasi bütünlüğü ortadan kaldırarak oluşturduğu yeni siyasi yapıları da kendisine medyun ve bağımlı hale getirmiştir (Alan, 2007, s. 337-338; Andican, 2019, s. 330-331). Emir Timur Suriye üzerine yaptığı seferleri sonucunda, Şam, Humus ve Halep gibi önemli şehirleri ele geçirmiştir. Onun Anadolu ve Suriye üzerine seferleri sonrasında, Timurlu Devleti'nin sınırları genişleyerek Türkistan'ın birliği sağlanmış ve bu bölge tek bir devletin idaresi altına girmiştir. Batı'da yaptığı seferler sonucunda yönünü yeniden doğuya çeviren Emir Timur, Çin üzerine yapacağı

sefer öncesi arkasında güçlü bir devlet bırakmamış, Suriye'nin zenginliklerini ve ticaret yollarını da ele geçirmiştir. Nihai seferini Çin üzerine tertip eden Emir Timur, sefer esnasında 1405 yılında Otrar'da hayatını kaybetmiştir (Alan, 2007, s. 338-340; Andican, 2019, s. 331-333).

Emir Timur'un çoğu zaman seferlerine çıkmadan önce kadim Türk geleneği olan kengeş, toy ya da kurultay adı verilen bir toplantı düzenlediği bilinmektedir. Bu mecliste şehzadeler, ileri gelen beyler, şehir darugaları gibi üst düzey kişiler yer alırdı. Bu toplantıda, yapılacak sefer hakkında görüşler alınır, ileri gelen devlet adamlarının cesaret ve şevklerini artıracak konuşmalar yapılır, komutan ve beylere görevler verilirdi (Clavijo, 2016, s. 31). Emir Timur bu meclisin ardından yeniden güvendiği ve kendisine yakın isimler olan Süleyman Şah, Kumari, Seyfettin, Allahdad, Şah Melik ve Şeyh Nureddin gibi beylerden oluşan bir toplantı daha düzenlerdi. Bu mecliste sefer hakkında detaylı bir istişarede bulunulur ve çıkılacak sefer için son kararlar verilirdi. Her ne kadar bu toplantı ve istişareler yapılmış olsa da nihai karar Emir Timur tarafından alınırdı (Arabşah, 1339, s. 300-302; Yüksel, 2004, s. 99). Ardından tavacılar dört bir yana dağılarak asker toplar, ordu için silah ve erzak hazırlıkları yapılırdı.

Emir Timur, yakın çevresinde bulunan devletin ileri gelenleri ve komutanlarının verdiği emirlere koşulsuz uymalarını istemiştir. Bu itaatin temini için onların arzularını yerine getirmiş, kimisinin yüksek memuriyetlerle ödüllendirirken kimisini de cezalandırarak korkutmak suretiyle her birinin bir şekilde kendisine boyun eğmesini sağlamıştır. Ona boyun eğmek istemeyenlerin aleyhinde fitneler ve isyanlar çıkarttırıp onlara rakip olabilecek kişileri desteklemiş ve günün sonunda bir şekilde kendisine rakip olabilecek kişileri ya itaate zorlamış ya da saf dışı bırakmayı başarmıştır (Özer, 1945).

1. İstihbarat Birimleri ve Öncü Birlikler

Emir Timur'un sefere çıkmadan önce ve sefer sırasında kullandığı, onun ve ordularının fetihten fetihe koşmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri haber alma teşkilatı olmuştur. Bu sayede fethedeceği yer ve hâkimleri hakkında detaylı malumat edinmiştir. Bu konuda İbn Arabşah eserinde şu bilgiyi vermektedir:

“...Emir Allahdâd'a bir mektup göndererek şark ve Çin topraklarına kadar bulunduğu bölgenin genel durumunu, tepe, dağ, nehir, dere ve yollarını, kale ve hisarları, şehir ve köyleri, bozkır ve çölleri, önemli yer ve kavşakları, orada yaşayan kabile ve obaları, dar ve geniş yerleri, konak ve menzilleri, mamur ve harap şehirleri tek tek göstermesini istedi.

Ayrıca iki menzil arası mesafeyi, iki merhale arasındaki yol durumunu en detaylı şekilde bildirmesini emretti” (Arabşah, 1339, s. 198-199; Arabşah, 2012, s. 326).

Buradan da anlaşılacağı gibi Emir Timur daha Anadolu seferine giderken bir sonraki adımını düşünerek Çin seferi öncesi detaylı bilgi sahibi olmak istemektedir.

Sefer öncesi görevlendirilen kişiler sadece sefer güzergâhı hakkında bilgi vermekle kalmayarak hedef bölgede bir takım propaganda faaliyetleri de yürütürlerdi. Bu görevliler arasında sufiler, tüccarlar, güreşçiler, sanatkârlar, müneccimler, kalenderiler, denizciler, sucular, sihirbazlar ve afsuncular gibi birçok meslekten şahıslar bulunurdu (Aka, 1991, s. 111-112).

Emir Timur’un haber alma teşkilatının dönemine göre oldukça ileri bir seviyede olduğu ortadadır. Timur düşmanlığı ile tanınan İbn Arabşah’ın yazmış olduğu eserinde dahi bu durum şu şekilde aktarılmaktadır:

“...Her yere muhbirler göndermiş, kalan topraklarına ise casuslar yerleştirmişti. Timur’un casusları sıradan bir çerçeci, büyük bir tacir, ahlaksız bir pehlivan, belalı bir kabadayı, çilekeş, zanaatkâr, müneccim, haneberduş, çenesi düşük kalender, gezgin derviş, denizci, kürekçi, seyyah, kibar bir saka, şakacı bir çizme ustası, albastı ve fitne fücür bir nine, tecrübeli, ilim tahsil etmek için doğudan batıya dolaşan talib-i ilk kıyafetinde gezinirlerdi. Bunların tamamı omuzlarına yükledikleri vazife konusunda her türlü hile yolunu gayet iyi bilen, hile ve deha sergileme konusunda su ile alev gibi, dürüstlük ve sahtekârlıkta feleğin çemberinden geçmiş, üçkâğıtçılık ve aldatma konusunda Sasan ve Ebu Zayd’e şapka çıkarttıran, hikmet ve münazara konusunda İbni Sîna’ya parmak ısırıtın, işler ters gittiğinde mantıkla Yunanlıları susturan, iki düşmanı dost, iki dostu birbirine düşman eden kişilerdi. Bunlar dört bir yanda dolaşır; oralarda olup biten olaylar ve bu olayların detayları hakkında Timur’a bilgi ulaştırır, oralarda ağırlık ölçüleri, fiyatlar, pazarlarında satılan mallara varıncaya kadar malumat biriktirir ve bunları Timur’a aktarırlardı.” Keza bunlar buldukları ülkelerdeki yolların, arazilerin düz veya eğri, engebeli kısımlarıyla ilgili bilgileri kâğıt üzerine çizerek, şehirler ve menziller arasındaki mesafeleri, ülkenin neresinde yer aldığını, şehir ve köylerin adları, her bir yerin halkı ve başlarında kimlerin bulunduğu; emir, ekâbir, şerif, zengin, fakir kim varsa adları, nesepleri, lakapları ve zanaatlarına varıncaya kadar hepsini tek tek kaydederlerdi. Timur bunların hepsini tek tek gözden geçirir, kendi mantığıyla o yerlerin dışında kalan yerler hakkında fikir yürütürdü. Bir şehre gelip konuştuğunda, şehir ileri gelenlerinden biriyle sohbet ederse, hemen falan filan kişilerle ilgili sorular sorar, falanca bey ile filanca kişi arasındaki çekişmenin neden çıktığını, nasıl

sonuçlandığını, iki kişi arasında bir ihtilaf çıkmışsa meselenin nasıl çözüldüğünü soruşturmaya başladılar. Bu durum karşısında sohbet ettiği kişi Timur'un sanki o olaylar olduğunda o yerde bulunduğu fikrine kapılırdı. Karşısındaki kişiye çetrefil meseleleri açar, o konularda yapılan tartışmaları, mektuplaşmaları detaylarına varıncaya kadar anlatırdı. Bu durum karşısında o veya onlar Timur'un güya o olaylara henüz vuku bulmadan vakıf olduğunu veya adamları vasıtasıyla her şeyden haberdar bulunduğunu düşünürlerdi..." (Arabşah, 1339, s. 298-299; Arabşah, 2012, s. 432-433).

İbn Arabşah'ın eserinde yer verdiği bu bilgi biraz abartılı olsa da yine de Emir Timur'un ileri derecede bir istihbarat sistemi kurduğu ve sefer öncesi düşman toprakları hakkında yeterince bilgi sahibi olmadan harekete geçmediği görülmektedir. Yabancı topraklarda yıllar süren ancak son derece başarılı sonuçlar elde edilen seferler bu istihbarat çalışmalarının katkıları ile gerçekleşmiştir. Yıldırım Bayezid üzerine hareket ettiği sırada Tokat yolunun dar ve ormanlık olduğunun ayrıca Yıldırım Bayezid'in Tokat'a gelerek subaşlarını tuttuğunun haberini alması üzerine Emir Timur'un, Kayseri üzerinden Ankara'ya yöneldiği görülmektedir (Andican, 2019, s. 442-444). Emir Timur'un kurmuş olduğu bu teşkilat gayet sıkı kurallara bağlanmıştır. Alınan bilgiler sayesinde sefer sırasında meydana gelebilecek olası senaryolar karşısında yapılacak hamleler hesaplanmış ve bu durumlara göre savaş planları yapılmıştır (Paydaş, 2009, s. 37-42; Yüksel, 2004, s. 99; Roux, 1994, s. 165).

Emir Timur sadece sefer öncesi değil, ordu harekete geçtiği zaman da yol boyunca haber alarak düşman hakkında bilgi edinmeye devam etmiştir. Ordunun asli kısmı düşman bölgesine intikal etmeden önce seçilen kişiler karavul¹ olarak ordudan önce gönderilmiş, hem yol hem de düşman hakkında bilgi getirmişlerdir. Bölge hakkında aldığı malumata göre hareket eden Emir Timur gerekirse seferinin yönünü değiştirmiş ve uygun zamanın gelmesini beklemiştir. Bu durumun bir örneği Doğu Anadolu üzerine yaptığı seferde görülmektedir. Doğu Anadolu üzerine yürüyen ve Erzurum'a kadar gelen Emir Timur, Kadı Burhaneddin'in kendisine karşı Yıldırım Bayezid, Sultan Berkuk ve Toktamış Han ile mektuplaşarak bir ittifak kurma teşebbüsünde bulunduğu haberini alınca hemen hareket etmeyerek Erzincan hâkimi Teharten'den bölge hükümdarlarının asker sayıları hakkında bilgi almak istemiştir (Aşıkpaşazâde, 1992, s. 5-6; Yücel, 1989, s. 14-17). Aldığı bilgiler sonrasında henüz doğru zamanın gelmediğini düşünmüş olmalıdır ki bölgeyi terk ederek Toktamış Han üzerine sefere çıkmıştır (Şâmî, 1363, s. 158-162; Yezdî, 1387, s. 800-810; Mar'aşî, 1475, v. 162b-166a).

---

¹Karavul tabiri "gözetleme, bekçi"; askerî terim olarak da "öncü, ileri karakol, posta, keşif kolu" manalarına gelmektedir. Bu tabir ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Özcan, 2001).

Emir Timur'un kendisine yönelik yapılan bu ittifak girişimi karşısında bölgeye sefer düzenlemeden önce Anadolu'ya casuslar ve haberciler gönderdiği ve savaş öncesi uygun zemini hazırladığı görülmektedir. Anadolu'da bulunan Kara Tatarları² kendi safına çekmek için onlara elçiler gönderen Emir Timur, yine Anadolu'da bulunan ve Osmanlı düşmanlığı besleyen Akkoyunlular, Karamanoğulları, Dulkadiroğulları ve Erzincan Emirliği'ne elçi göndererek kendi yanında yer almalarını sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 171- 189). Sultan Berkuk ve Kadı Burhaneddin'in ölümü, Toktamış Han'ın da bertaraf edilmesinden sonra Emir Timur karşısında durabilecek tek güçlü hükümdar Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid kalmıştır. Ancak Emir Timur'un Yıldırım Bayezid karşısında yaptığı stratejik hamleler sayesinde daha savaş meydanına çıkmadan durumu kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Sefer öncesinde olduğu gibi sefer boyunca gelen istihbarat sayesinde ordunun güzergâhında değişiklikler yapmış, en uygun ve kendisine engel teşkil etmeyecek bölgelerden ilerleyerek Ankara'ya ulaşmış ve yapılan savaş sonucunda Yıldırım Bayezid'i yenilgiye uğratmıştır (Şâmî, 1363, s. 254-260; Yezdî, 1387, s. 1333-1148; Mar'aşî, 1475, v. 308a-316a; Aka, 2003, s. 1-23; Yücel, 1989, s. 84; Paydaş, 2009, s. 49).

2. Diplomatik Unsurların Sefere Fayda Sağlayacak Biçimde Kullanılması

Emir Timur sefer öncesi mutlaka düşman hükümdarlarına elçiler göndermiştir. Elçiler hükümdarların mesajlarını iletmekle beraber, diğer devletler hakkında haber ve bilgi getiren görevlilerdirler. Emir Timur elçilik müessesesine önem vermiş, kendisine gelen elçilere iyi davranmıştır. Geri döndüklerinde gördüklerini anlatacaklarını bildiği için onlara devletin gücünü göstermekten çekinmemiş, adeta güç gösterisi yapmıştır.³ Emir Timur gelen elçilere gösterdiği iyi muameleyi, aynı şekilde kendi elçilerine de gösterilmesini istemiştir. Ancak Timurlu elçilerine kötü muamelenin yapıldığı durumlar da olmuştur. Örneğin Yusuf Sufi tarafından Buhara'ya gönderilen bir ordunun bazı vilayetleri yağma etmesi karşısında Emir Timur tarafından Celalüddin Bahadır elçi olarak gönderilmiş, ancak Yusuf Sufi elçiyi yakalatarak hapsedmiştir. Bunun üzerine Emir Timur, elçisinin serbest bırakılmasını istemiştir. Yusuf Sufi bu isteği kabul etmediği gibi Buhara'nın civar memleketlerini yağmalamıştır. Emir Timur, Yusuf Sufi'nin söz ile yola gelmeyeceğini anlayınca Harezmi seferine çıkarak bu bölgeyi Timurlu topraklarına katmıştır (Şâmî, 1363, s. 79-81; Yezdî, 1387, s. 477-482; Mar'aşî, 1475, v. 61a-62b).

² Emir Timur ve Kara Tatarlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Yıldırım, 2019).

³ Yıldırım Bayezid'in gönderdiği elçiler bir süre geri gönderilmeyerek Emir Timur tarafından ordunun geçiş töreni izlettirilmiştir. Timurlu ordusunun büyüklüğü ve şevketi karşısında korkuya kapılan elçiler bu durumu geri dönerek Yıldırım Bayezid'e anlatmışlardır (Şâmî, 1363; Yezdî, 1387; Mar'aşî, 1475).

Bir diğerk örnek ise, Emir Timur'un, Yıldırım Bayezid, Toktamış Han ve Sultan Berkuk arasında kurulmaya çalışılan ittifakı dağıtmak ve kendisine tabiiyet bildirmesi için 1394 tarihinde, Kutlukşah adındaki emirini Kadı Burhaneddin Ahmed'e göndermiştir. Görünen o ki bu ittifaka çok güvenen Kadı Burhaneddin, Kutlukşah'a kötü davranarak onu tutuklatmış ve Memlük Sultanı Berkuk'un isteğı üzerine Mısır'a göndermiştir. Aynı şekilde Mısır Sultanı Berkuk'a gönderilen elçilik heyeti de daha Mısır'a varmadan öldürülmüştür (Yücel, 1989, s. 18; Yücel, 1978, s. 258). Bu durumun savaş sebebi olduğunu iki taraf da bilmektedir. Bu yüzden Emir Timur her ne kadar Kadı Burhaneddin ortadan kaldırılmış olduğundan onunla mücadeleye girmemiş olsa da Suriye seferi sonucunda Memlük Devletini kendisine tabii bir duruma getirmiştir.

3. Sefer Sırasında Alınan Tedbirler

Emir Timur seferleri öncesinde yaptığı birçok hazırlık sonrasında ordusuyla birlikte bizzat yola çıkmıştır. Sefer boyunca planlar yapmaya, casuslarından haberler almaya devam etmiştir. Düşman topraklarında gafil avlanmamak adına her türlü tedbiri almıştır. Ordunun konakladığı yerlerde hendekler kazdırmış, çitler çektirmiştir. Ordu ilerlerken ileri gelen güvenilir kişilerden öncü birlikler yani karavullar görevlendirmiştir. Bu kişiler ordu güzergâhı ve düşman hakkında bilgi edinmek için asıl ordudan önce ilerleyerek yol güvenliğini sağlamışlar, gerekirse düşman askerleri ile çarpışmaya girmişlerdir. Emir Timur'un dördüncü Harezm Seferinde emirlerinden İyd Hoca, karavul olarak gönderilmiş, yakalanan düşman askerinden bilgiler alınmış ve bu sayede Harezm kısa sürede ele geçirilmiştir (Şâmî, 1363, s. 79-81; Yezdî, 1387, s. 477-482; Mar'aşî, 1475, v. 61a-62b). Benzer şekilde Toktamış Han ile yapılan Kunduzca Savaşı öncesinde de Emir Timur'un görevlendirdiğı karavullar sayesinde ordu ilerleyebilmiş ve düşman askerleri hakkında bilgi sahibi olmuştur (Şâmî, 1363, s. 119-120; Yezdî, 1387, s. 651-660; Mar'aşî, 1475, v. 110b-115b). Anadolu içlerinde ilerleyen Timurlu ordusu, Yıldırım Bayezid tarafından Tokat yolunun kapatıldığı haberini alınca hemen yolunu değiştirmek suretiyle daha güvenli olan Kayseri üzerinden Ankara'ya gitmiştir (Hoca Sadettin Efendi, 1979, s. 261; Uzunçarşılı, 1988, s. 309). Suriye seferi sırasında, ordunun yorgun olmasına rağmen Memlük Devleti içerisinde süregelen görüş ayrılığından bölgede bulunan adamları sayesinde haberdar olan Emir Timur, hemen bölgeye yönelmiştir. Ancak ordusunun durumunu iyi bilen Emir Timur, uzun zamandır seferde olan askerlerini dinlendirmek için Haleb'i ele geçirdikten sonra müstahkem Dımaşk kalesine hemen saldırmamış, Dımaşk yakınlarında ordugâhını kurmuş ve bir süre beklemiştir. Timurlu tarihçiler bu bekleme sırasında elçilerin gidip geldiğini, yaklaşık

on gün sonra orduda bulunan atların yiyecek sıkıntısı çekmesi sonucu Dımaşk'ın doğusunda bulunan Guta'ya doğru ordunun hareket ettiğini yazmaktadırlar (Şâmî, 1363, s. 231-232; Yezdî, 1387, s. 1069; Mar'aşî, 1475, v. 274b). Gittiği her bölgede hızla saldırıya geçen Emir Timur'un Dımaşk önlerinde beklemesinin en önemli nedeni yorgun haldeki ordusunun ve askerlerinin bir kuşatma savaşına girmesi halinde yıpranarak, zor durumda kalabileceğini düşünmesi olabilir. Saldırıya geçmeyerek bekleyen Emir Timur, bu sayede ordusuna dinlenme imkânı sağladığı gibi şehir ve savunması hakkında da bilgi sahibi olmuştur. Memlûk ordusu Emir Timur'un şehre saldırmaması ve hareket ederek şehirden uzaklaşıyor olmasını yanlış anlamış ve Timurlu ordusunun gitmekte olduğunu düşünerek şehirden çıkmış ve saldırıya geçmişlerdir. Ancak Timurlu ordusu hızlı bir şekilde toparlanarak Memlûk ordusuna karşılık vermiş ve Emir Timur karşısında Memlûk ordusu tutunamayarak dağılmıştır (Şâmî, 1363, s. 231-234; Yezdî, 1387, s. 1069-1070; Mar'aşî, 1475, v. 274b-275b). Suriye seferi sonucunda görülmektedir ki Emir Timur bölgeye kendi yönetimini yerleştirmek niyetinde değildir. Başkentine oldukça uzakta olan ve o dönemin güçlü devletlerinden biri olan Memlûk Devleti'nin önemli şehirlerini ele geçirmiş, yağmalamış, yıkmış ve ardında ona sorun çıkarabilecek bir güç bırakmayarak Anadolu üzerine düzenleyeceği sefer için geri dönmüştür (Yücel, 1978, s. 285).

4. Korku Unsurunu Kullanmak ve Ordunun Hareket Kabiliyeti

Emir Timur, geri dönüşü sırasında Bağdat'a hareket ederek bir kez daha Ahmed Celayir üzerine gitmiştir. Her ne kadar Ahmed Celayir yakalanamamış olsa da Bağdat şehri teslim olmayarak direniş göstermesi sonucunda yerle bir edilmiştir. Halkın büyük kısmı katledilmiş ve kafalarından kuleler yapılmıştır (Şâmî, 1363, s. 239-242; Yezdî, 1387, s. 1096-1102; Mar'aşî, 1475, v. 290a-293a). Emir Timur'un yapmış olduğu bu hareket sadece Bağdat halkının direniş göstermesinin bir sonucu değildir. Bağdat'ın yerle bir edilmesi ve halkının kılıçtan geçirilmesi Emir Timur'a karşı muhalefet içerisine girebilecek olanlara bir mesaj niteliğindedir. Psikolojik harp konusunda oldukça başarılı olan Emir Timur bu sayede birçok bölgeyi savaşmadan ele geçirmeyi başarmıştır.

Emir Timur'un savaşları incelendiğinde kendisine düşman gördüğü devletlerin toprakları içerisinde hızla ilerleyerek, rakibinin kendi sınırlarında savaşı kabul etmek zorunda bıraktığı görülmektedir. Bu strateji sonucunda rakip devletler Emir Timur'un hareketlerine göre tavır almak zorunda kalmış, kendi planlarını uygulama imkânı bulamamışlardır (Andican, 2019, s. 439). Emir Timur, Kunduzca Savaşında Toktamış Han'a karşı Altın Orda Hanlığı topraklarında yaklaşık 2500 km ilerlemiş, Suriye seferinde Memlûk Devleti'nin

önemli şehirleri olan Haleb, Şam ve ardından başkent Mısır dışında tüm Suriye topraklarına ordusu ayak basmış, son olarak Yıldırım Bayezid'e karşı Osmanlı hâkimiyetinde olan Ankara önlerine gelmiş ve burada zafer kazanmıştır (Andican, 2019, s. 439-440).

Düşman topraklarına girerek savaşmak cesaretin yanı sıra iyi bir stratejiye sahip olmayı da gerektirmektedir. İşte Emir Timur'un cesareti kadar savaş stratejisinin de önemli yer tutan iki ana öğe hız ve sürpriz unsurlarıdır. Timurlu ordusunda her askerin yedek atı bulunduğundan dolayı ordu hızlı bir şekilde ilerleyebilmektedir. Bu hız sayesinde düşman devletler Emir Timur'un üzerlerine geldiğini haber aldıklarında hazırlanmak için fazla zamanları kalmamaktadır. Bu durumun olumsuz yanı ise otlak bulunmayan coğrafyalarda seferin yapılmasının zor hale gelmesidir. Otlak sıkıntısı çektiği için Mardin ve Şam kuşatmasında ordu yerinde duramamış ve atların ot bulabileceği yerlere hareket etmek zorunda kalmıştır (Şâmî, 1363, s. 231-239; Yezdî, 1387, s. 1091-1092; Mar'aşî, 1475, v. 286b-287a; Andican, 2019, s. 441).

Sefer sırasında başarılı sonuç almak için hızlı olmak kadar düşmanı şaşırtmak da önemlidir. Timurlu ordusunun büyük çoğunluğu süvarilerden oluşmaktadır. Ordunun hem asker hem de atlarını savaşa hazır halde tutmak ve yabancı topraklarda düşman ordusuna sürpriz bir saldırı yapmak için bölgede bulunan otlaklar, pınarlar, düşman mevzileri, coğrafi koşullar ve av hayvanları gibi hayati öneme sahip noktaları önceden bilmek isteyen Emir Timur, oluşturduğu istihbarat ağı ile bu bilgileri elde etmiştir. Sürpriz saldırı konusunda tam bir uzman olan Emir Timur, düşmanın beklemediği hamleler yapmak suretiyle onları şaşırtmıştır. Hızlı sonuç alınmasını istediği için bir bölgede uzun süre durmamıştır. Birçok defa sefere çıkacağı zaman havaların ısınması için bahar ayını beklememiştir; tüm riskleri göz önünde bulundurarak soğuk olmasına rağmen kışın yola çıkarak düşmanını hazırlıksız yakalamak istemiştir (Andican, 2019, s. 442; Paydaş, 2009, s. 39).

Timurlu ordusunda katı bir disiplin anlayışı mevcuttur. Emir ve beylerini ödüllendirdiği kadar cezalandırdığı da bilinmektedir. Emir Timur, bu yöntem ile askerler ve komutanlar üzerinde ayrı bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Ordu mensupları başarılı olmaları halinde ödüllendirileceklerini bildikleri gibi hata yaptıklarında cezalandırılacaklarının da farkındadırlar. Buna örnek olarak Harezm bölgesinde bulunan Kat hisarı muhasarası verilebilir. Timurlu askerleri kale hendeğini doldurarak saldırıya geçmeleri için emir aldıklarında Kuçe Melik Oğlan'ın, hendeğe girmesi emredilmiş, ancak tereddüt ederek hendeğe girmeyen Kuçe Melik'e savaş sonunda ceza olarak dayak atılmış ve eşeğin

kuyruğuna bağlanarak Semerkand'a kadar böyle götürülmüştür (Şâmî, 1363, s. 66; Yezdî, 1387, s. 425; Mar'aşî, 1475, v. 48b).

Bir başka örnek ise şöyledir; Toktamış Han'ın Mâverâünnehir'e gelerek bölgeyi yağmalaması sonrasında Semerkand'a gelen Emir Timur'un bu olaydan sorumlu tutulan beylerden Berat Hoca Kukeltaş suçlu bulunarak, sakal ve bıyıkları kesilmiş, yüzü boyanmış ve başörtüsü giydirilerek dolaştırılmıştır. Rütbeli askerler genellikle bu şekilde onur kırıcı cezalar alırlarken, orduda bulunan rütbesiz askerler ise hatalarını çoğunlukla canları ile ödemişlerdir (Yezdî, 1387, s. 599; Mar'aşî, 1475, v. 92b-93a; Aka, 1994, s. 61).

Emir Timur'un sefere çıktığında hem güç gösterisi olarak hem de ordunun son durumunu görmek açısından savaşlar öncesi orduyu teftiş ettiği görülmektedir. Ordusunun azametini rakiplerine göstererek onlara karşı mücadele öncesi psikolojik üstünlük sağlamayı hedeflemiştir⁴(Şâmî, 1363, s. 252; Yezdî, 1387, s. 1130; Mar'aşî, 1475, v. 307a)

5. Ordunun Yeniden Yapılandırılması

Emir Timur'un geliştirdiği bir diğer savaş taktiği ise geleneksel beşli ordu düzenini değiştirerek daha önce yapılmamış bir şekilde orduyu yedi kola ayırmak olmuştur. İslam devletlerinde geleneksel ordu düzeni önde öncü birlikler, arkada merkez, merkezin sağ ve solunda kanatlar, son olarak merkezin arkasında bulunan artçı veya yedek birlikler şeklindedir. Emir Timurda iktidarının ilk yıllarında bu düzeni kullanmıştır. Ancak 1391 yılında Altın Orda hanı Toktamış ile yapılan Kunduzca savaşında Emir Timur kendi oluşturduğu ordu düzenini uygulamıştır. Timurlu kaynakları bu durumu, "*daha önce hiç bir hükümdar ordusunu bu şekilde yediye bölmemişti*" şeklinde aktarmaktadırlar.⁵(Yezdî, 1387, s. 661; Mar'aşî, 1475, v. 164a; Natanzî, 1383, s. 149.)

Emir Timur'un yeni oluşturmuş olduğu ordu düzenine göre Timurlu ordusu: Önde Hiravul ya da Karavul askerlerinden, merkez ordu ise Gol adı verilen askerlerden oluşmaktaydı. Sağ kanat barangar ve barangarkanbülünden meydana gelirken, sol kanat ordusu cavangar ve cavangarkanbülünden mürekkeb idi. Ordunun arka kısmında ise çağdavul yani ihtiyat birliği bulunuyordu. Bu ordu düzeninin Toktamış Han ile yapılan Kunduzca Savaşı'nın ardından Yıldırım Bayezid'e karşı Ankara Savaşı'nda da kullandığını görmekteyiz. (Andican, 2019, s. 448). Bu değişikliğin sebebi Emir Timur'un sürekli saldıran taraf olmasından kaynaklanmış olabilir. Savunma savaşında gerekli olan güçlü merkez sürekli saldırı halinde olan Timurlu ordusu için hayati öneme sahip değildir. Emir Timur ordusunun

⁴ Bu duruma bir örnek olarak Ankara Savaşı öncesi Yıldırım Bayezid'in elçilerine ordusunun gücünü göstermek adına bir geçit töreni düzenlemesi gösterilebilir.

⁵Natanzî eserinde Timurlu ordusunun bu savaşta dokuz kısma ayrıldığını aktarır (Natanzî, 1383).

merkezinde gereğinden fazla asker bulundurmak yerine ordunun sağ ve sol kanatlarını güçlendirilerek merkez tarafından yönlendirilmesi, düşmana göre davranış geliştirilerek gerekirse yedek birliklerle de destek verebileceklerdir. Merkez ise gerek olmadıkça savaşa girmeyen bir komuta merkezi haline gelecektir (Andican, 2019, s. 449).

6. Düşmana Göre Savaş Taktiği Belirleme

Ordu düzenini değiştirmesinin yanı sıra Emir Timur'un düşmanına göre de taktik belirlediğini görmekteyiz. Hindistan seferinde Hint ordusunda bulunan fillere karşı önceden yapılan plan dâhilinde Timurlu ordusu sahte ricat ile geri çekilmiş ve filler iki tarafı kazılmış olan hendekli yola sokulmuştur. Burada daha önce Emir Timur'un hazırlattığı üçgen biçiminde demir dikenler yola serpilerek fillerin sakatlanmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte develerin sırtlarına yerleştirilmiş olan pamukların yakılması ile korkan filler geri dönerek kendi askerlerini ezmiş ve Hint ordusunda paniğe neden olmuştur (Arabşah, 1339, s. 101-104; Arabşah, 2012, s. 169-172). Emir Timur filleri kendi ordusuna kattığında durumun kendi aleyhine dönebileceğini hesap ederek Ankara Savaşı'nda ordusunda bulunan filleri ilk saldırı silahı olarak kullanmadığı gibi zincirlerle birbirine bağlamış ve Osmanlı ordusunun kanat saldırılarını engellemesi durumunda destek amaçlı kullanmayı planlamıştır. Fakat bu duruma gerek kalmamış, Osmanlı askerleri Timurlu ordusunun kanat saldırılarına direnemeyerek dağılmıştır (Andican, 2019, s. 449-451).

Emir Timur'un kullandığı bir diğer savaş yöntemi ise düşmanını aldatmaya yönelik sahte haberler gönderme, mektuplar yazdırma şeklindedir. Özellikle alınması oldukça vakit alacak olan yerlerin ele geçirilmesinde bu taktiği kullanmıştır. İlyas Hoca'ya karşı kullandığı bu strateji sayesinde Özbek askerlerin elinde olan Mâverâünnehr kalelerini savaştan ele geçirmeyi başarmıştır. Bu kalelerde bulunan Özbek komutanlara İlyas Hoca tarafından yollanmış gibi birer mektup yazarak kendisi ile buluşmaları için kaleleri boşaltmaları talimatı vermiştir. Mektuplar kale kumandanlarına ulaşınca, inandırıcılığı artırmak adına kaleden görülebilecek yerlerde toz ve duman kaldırarak Timur ordusunun gelmekte olduğu zannını vermek için birer takım da asker sevk etmiştir. Bu mektupları alan ve Timur ordusunun gelmekte olduğunu sanan muhafızlar, geceleri kaleleri bırakarak çekilmişlerdir. Bu sayede Emir Timur savaştan kaleleri ele geçirmiştir (Özer, 1945, s. 454).

Emir Timur'un, kuşatma savaşlarında çeşitli taktikler kullandığı bilinmektedir. Bunların başında kale surları altına lağımıcılar marifeti ile hendekler kazdırmak ve bu hendekleri odun üzerine alarak ateşe vermek suretiyle kale surlarının çökmesini sağlamak bulunmaktadır.

Teslim olmayan şehirlerin kuşatılmasında kullanılan bu taktik Tikrit Kalesi'nin ele geçirilmesinde şu şekilde kullanılmıştır.

“...kalenin ele geçirilmesi fermanını verdiği gibi ümeranın her birinin kalenin bir tarafından lağım kazmaları emrini verdi. Derhal kalenin etrafını delik deşik ederek odun üstüne aldılar... Hazret-i Alâ odun üstüne alınmış olan duvarların ateşe verilmesi ve yıkılması emrini verdi. Odun üstüne alınmış olan kale duvarlarının bir kısmı yıkıldı. Hal böyle olunca savaşa tutuştular. Lağımçılar kalenin altını boşaltmış olduklarından dolayı bütün odunların neft ile eksiksiz bir şekilde ateşe verilmesi emri verildi. Emre uyularak kalenin duvarları çöktürüldü...” (Şâmî, 1363, s. 143; Yezdî, 1387, s. 745-746; Mar'aşî, 1475, v. 146a-147a)

Emir Timur kuşatma altına aldığı şehirleri ele geçirmek için hendek kazmak ve surların bir kısmını ya da tamamını yerle bir ederek bu bölgeleri ele geçirme konusunda muvaffak olmuştur. Bu yöntem Emir Timur'a özgü bir taktik değildir. O yüzyıllarda kalelerin kuşatılması sırasında surları yıkarak kaleleri ele geçirmeyi diğer devletler ve hükümdarlar da denemiştir. Ancak burada Emir Timur'un diğer hâkimlerden farkı bu yöntemi oldukça başarılı bir şekilde kullanıyor olmasıdır. Bununla birlikte Emir Timur'un kuşatma bölgesinin durumuna göre yeni stratejiler geliştirdiği de bilinmektedir. Gürcistan üzerine hareket ettiği seferinde zapt edilecek kalenin yüksekliğinde kuleler ve kaleler inşa ettirmiştir, daha zorlu kalelerde merdivenler inşa ettirmek suretiyle tırmanılmasını, bazen de kalın ipler aracılığı ile tırmanmayı, dağlardan sarkarak aşağıya inmeyi ve kalenin burçlarına ulaşılmasını emretmiştir (Yezdî, 1387, s. 1207-1210; Mar'aşî, 1475, v. 344a-347a). Bir başka yöntem ise mancınıklar yapılarak taşlar fırlatılmak suretiyle surlara zarar vermeye çalışılmasıdır. Birçok kuşatmada olduğu gibi Avnik'in kuşatmasında bu yöntem kullanılmış, kale hâkimi Mısır itaati kabul etmeyince mancınıklar kurulup kale surları ve evler yerle bir edilmiştir. Emir Timur bununla da yetinmeyerek hisar yakınlarına bir kule yaptırmış, buradan mancınıklar taş fırlatarak şehri savunanları zor durumda bırakmıştır (Şâmî, 1363, s. 154-156; Yezdî, 1387, s. 772-777; Mar'aşî, 1475, v 156-158).

Yukarıda zikredilen kuşatma yöntemlerinin çoğunu ve daha fazlasını Bağdat kuşatmasında kullanıldığı görülmektedir. Dönemin eserlerinde bu kuşatma hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“...Şehzadelerden Emîrzâde Miranşah, Emîrzâde Rüstem ve Emîrzâde Halil Sultan; noyanlardan ise Emir Süleyman Şah, Emir Şeyh Nureddin, Burunduk Cihanşah, Rüstem Toğa Boğa, Ali Sultan ve diğer tümen, binlik ve koşun ümeraları uygun mahallerde lağımçılar görevlendirdiler. Bir miktar bahadırlarda lağımçıları korumak üzere görevlendirildi...”

Sâhipkiran Karyetü'l Ukab'ın aşağı tarafında Dicle üzerine bir köprü kurulmasını ve mahir okçuların orada pusuda bekleyerek suyun altından kaçmak isteyenleri yok etmelerini bildirdi...Şehir her taraftan öylesine bir kuşatma altına alınmıştı ki bir kişinin kaçıp gitmesine imkân yoktu... Şehrin kutvali Emir Ferec şehir ahalisi ile birlikte dehşet içerisinde çırpınıyordu. Yiğitlik noktasında bildiklerini ve yapabildiklerini ortaya koymada kusur etmiyordu. Sâhipkiran'ın ordusu tarafından bir lağım ateşe verilerek surların bir parçası düşürülünce Ferec'in adamları vakit kaybetmeden o gediği alçı ve fırında pişirilmiş kerpiçlerle tekrar kapatıyorlardı... Şehzadeler Sâhipkiran'ın karşısında diz çökerek topluca şehre saldırmayı ve bir baskınla şehrin alınması için izin istedilerse de Sâhipkiran tarafından kabul görmedi... Kuşatmanın kırkinci gününde Şehzade Halil Sultan, Emir Şeyh Nureddin ve Rüstem Toğa Boğa ile birlikte şehre hücum ederek surlara merdiven dayadılar. Başka bir taraftan da Emîrzâde Rüstem, Emir Şah Melik, Burunduk, Ali Sultan koşun ümeraları ile birlikte ani bir saldırı tertip ederek hisarın duvarlarını hendeğe yıkmayı başardılar. Hal böyle olunca cihana iz bırakan ordu her taraftan şehre girmeye başladılar..." (Şâmî, 1363, s. 240-242, Yezdî, 1387, s. 1097-1102; Mar'aşî, 1475, v. 289b-292b)

Kuşatmanın uzun vakit alacağı zamanlarda ya bölge bir miktar birlik bırakılıp kuşatma sürdürülmüş ya da kale içerisindeki askerleri dışarı çıkarmak suretiyle bölgeyi ele geçirilmeye çalışılmıştır. Sistan Kalesi'nin kuşatılmasında sahte ricat adı verilen kadim Türk taktiğini uygulayan Emir Timur,iki bin kişiyi pusuya yatırıp Muhammed Sultanaşah'a, az bir kuvvetle öne doğru çıkıp, hafifçe çarpıştıktan sonra pusu kurulan yere doğru kaçmasını emretmiştir. Muhammed Sultanaşah emre itaat ile az bir kuvvetle düşmanı karşılamaya çıkmış, bunu gören düşman kuvvetleri sayıca az olduklarını görüp de hücum geçince, sahte ricat taktiği ile geri çekilerek düşmanı becenede⁶ yatan askerlerin kılıçlarına yem etmişlerdir. Düşmanın büyük kısmı piyade olduğu için orada katledilirken, kalanların da birçoğu kale kapısına kadar takip edilmiş ve öldürülmüştür (Şâmî, 1363, s. 92-93; Yezdî, 1387, s. 534-535; Mar'aşî, 1475, v. 74b-75a).

Son olarak İzmir kuşatması Emir Timur'un düşmana ve şartlara göre değişen savaş stratejisine güzel bir örnektir. Osmanlıların yıllarca uğraşarak topraklarına katamadığı stratejik öneme sahip olan İzmir şehrini Emir Timur sadece karadan yaptığı kuşatma ve saldırılar ile iki hafta gibi bir zaman zarfında ele geçirmeyi başarmıştır.Kaynaklarda bu kuşatma şu şekilde aktarılmaktadır:

---

⁶ Pusu

“...Sâhipkıran kaleyi görür görmez zaptı için gereken emri verdiler. Karaya doğru olan taraftan savaşa başlandı. Ümera her biri kendi bölgesinde lağımçıları iş başına getirdiler. Ayrıca savaş arabaları ile mancınıklar da hazır hale getirildi. Deniz tarafından ise Emir Şah Melik ağaçtan üçayaklı duracak yerler yaparak bunları birbirine bağlamak suretiyle suyun içerisinde birbirine yakın koymaya başladı. Bunların üzerine de tahtalar atmak suretiyle bir köprü haline getirdi. Kalenin iki tarafından bahsi geçen üçayaklı ağaçların yapıldığı bölgeye kadar muzaffer askerlerin üzerinde durarak savaşabilecekleri genişçe bir yol yapılmış oldu. Yiğitler siperlerini alarak oraya gittikleri gibi savaşa başladılar. Sâhipkıran hazretleri ordunun tamamı ile saldırıya geçilmesi emrini verdi. Lağımçılar taşların altını oyarak altına odun yığdılar. Ardından da odunların üzerine alınmış olan hisarın altına neft döktükten sonra ateşe verdiler. Ateş duvarın tutunma kuvvetini ortadan kaldırınca surlar çökmeye başladı. Surların üzerinde bulunan düşman askerlerinin bazıları taşlarla birlikte kara toprağa düşerek cehenneme ulaşıyorlardı. Bu aşamadan sonra muzaffer gaziler cihat kılıcını çekerek açılan gediklerden içeriye girdiler ve kaleyi ele geçirerek kâfirleri katlettiler. Bir kısmı da denize düşerek helak olup boğuldular. O kalenin taş ve kerpiçlerini kökünden sökerek denize atıp yerle bir ettiler...” (Şâmî, 1363, s. 266-268; Yezdî, 1387, s. 1169-1174; Mar’aşî, 1475, v. 328a-329a).

Sonuç

Emir Timur askeri ve siyasi dehaya sahip önemli bir tarihi şahsiyettir. Hükümdarlığı boyunca düşmanlarına karşı her zaman başarı sağlamıştır. Seferleri boyunca birçok askeri taktik uygulamıştır. Kadim Türk askeri geleneklerini uyguladığı gibi kendisi de yeni stratejiler ortaya koymuştur. Bunlardan komutan ve ileri gelen kişilere sahte mektuplar göndermek, sefer yönünü değiştirerek farklı göstermek, sayıca ordusunun üstün görünmesini sağlamak, savaş esnasında düşman askerlerinin moralini bozmak ve düşman asker sayısına göre strateji geliştirme gibi daha birçok askeri stratejiye başvurduğu görülmektedir. Kurmuş olduğu haber alma teşkilatı sayesinde sefere çıkmadan önce gideceği bölge hakkında yeterince bilgi sahibi olmuştur. Ordusundan önce hedefi olan bölgeye propaganda yapmaları için bu işle görevli kişileri göndermek suretiyle kendisine karşı oluşacak muhalefeti engellemeye çalışmış, kuşatma savaşlarında büyük bir öneme sahip olan halkı savaştan el çektirerek kendi saflarına çekmeyi hedeflemiştir. Düşman topraklarına girerek, hızlı ve sürpriz saldırılar düzenlemiştir.

Emir Timur, tarihe damgasını vurmuş bir askeri deha olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek savaş nizamı, gerek savaş sırasında uyguladığı taktiklerle bu ünvanı hak etmektedir.

Görüldüğü üzere Emir Timur savaş öncesi birçok stratejik hamlelerde bulunmuş ve daha savaş meydanına gelmeden rakiplerinin önüne geçmeyi başarmıştır. Emirleri kendisine koşulsuz itaat etmişlerdir. Ceza-ödül yöntemi sayesinde askerleri arasında düzenini sağlamış ve ordusunu yenilmez bir savaş makinasına dönüştürmüştür. Her ne kadar sefer sırasında son derece sert ve acımasız biri gibi görünse de, zaferi kutlamaya gelince ortaya serdiği cömertlik dikkate değerdir.

Emir Timur'un diğer tarihi öneme sahip liderlerden farkı askeri ve siyasi başarıları değil, bu başarıları giderken kullandığı yol ve yöntemlerdir. Emir Timur düşmanlığı ile kaleme alınmış eserlerde kendisi acımasız, kaba, despot, vahşi gibi sıfatlarla anılmış olsa da Emir Timur ordusunu çıkardığı her seferde ve ele geçirmek istediği her yerleşim yerinde belirli bir amaç doğrultusunda planlı bir şekilde hareket etmiştir. Şehirlere saldırmadan önce itaat çağrısı yapmış, muti olan şehirlere genellikle sadece âmân parası alınmıştır. Bununla birlikte ister kendisine karşı muhalefet etsin, ister hemen teslim olsun bu şehirlerdeki ulema, şeyhler, seyyidler ve zanaat ile uğraşanların canları ve malları bizzat Emir Timur tarafından koruma altına alınmıştır.

Emir Timur anlatılanlar dışında da seferleri boyunca girdiği mücadeleleri kazanmak adına birçok strateji kullanmış ve başarılı olmuştur. O, askeri anlamda tam bir dahi olduğunu ispat etmeyi başarmıştır. Döneminin oldukça ilerisinde olan yöntemleri ile düşmanlarını ortadan kaldırmış, girdiği hiçbir savaşı kaybetmemiş ve uçsuz bucaksız toprakların sahibi olarak büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır.

Kaynaklar

Andican, A. (2019). *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*. Selenge Yayınları.

Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Aka, İ. (1994). *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aka, İ. (2003). *Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aka, İ. (2012). Timur. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 34, ss. 173-177). TDV Yayınları.

Alan, H. (2007). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*. Ötüken Neşriyat.

Âşıkpaşazâde. (1992). *Âşıkpaşazâde Tarihi*. (nşr. H. N. Atsız). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Clavijo, R. G. (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*. (Çev. Ö. R. Doğrul). Köprü Kitapları.

- Hoca Sadettin Efendi. (1979). *Tacü't Tevarih*, (hızr. İsmet Parmaksızoğlu). Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- İbnArabşah. (2012). *Acâibu'lMakdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.
- İbnArabşah. (1339). *Zindegânî-i Şigiftâver-i Tîmûr*, (trc. Muhammed Ali Necâtî). Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.
- Kafesođlu, İ. (2006). *Türk Milli Kùltürü*. Ötüken Neşriyat.
- Mar'aşî, Z. (1475). *Müntahabü't-tevârîh*. Kitabhâne-i Meclis-i Şurâ, no. 35919.
- Natanzî, M. (1383), *Müntahabü't-tevârîh-i Mu'înî*, (Haz. P. Istahri). Esâtîr Yayınları.
- Paydaş, K. (2009). *Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Roux, J. P. (1994). *Aksak Timur: İslam'ın Kutsal Savaşçısı*. (Çev. A. R. Yalt). Milliyet Yayınları.
- Şâmî, N. (1363). *Zafernâme*. (nşr. PenâhîSemnânî). Sazmân-ı Neşr-i Kitâbİnşîşârât-ı Bamdâd.
- Ögel, B. (2002). *Devlet Meclisi ve Kurultay*. Yeni Türkiye Yayınları.
- Özer, Y. Z. (1945). *Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bakış*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özcan, A. (2001). Karakol. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 24, ss. 431-434). TDV Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. (C. I). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yezdî, Ş. A. (1387). *Zafernâme*. (nşr., Seyyid Said Mir Muhammed Sâdık, Abdülhüseyin Nevâî). Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrây-i İslâmî.
- Yıldırım, M. İ. (2019). *Emir Timur'un iç Anadolu'da Uyguladığı Tehcir Siyaseti: Kara Tatarlar*. Kimlik Yayınları.
- Yüksel, M. Ş. (2004). *Arap Kaynaklarında Timur*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Yücel, Y. (1978). *Timur Tarihine Dair Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yücel, Y. (1989). *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları(1393- 1402)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Cihan Muhammet Işık

<https://orcid.org/https://0009-0008-2041-0943>

Yenipazar District Directorate of National Education, Branch Manager, Türkiye,
m_cihan_isik@hotmail.com

Fehmi Çırakoğlu

<https://orcid.org/https://0009-0002-7974-8451>

Teacher, Tuzla Ibni Sina Secondary School, Türkiye, fehmicirakoglu17@gmail.com

Çağdaş Yıldız

<https://orcid.org/https://0009-0000-3372-8637>

Teacher, Tuzla Ibni Sina Secondary School, Türkiye, cagdasyildiz1@hotmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Işık, C. M., Çırakoğlu, F. & Yıldız, Ç. (2025). Siyonizm Faaliyetleri ve İsrail Devleti'nin Kurulması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 266-275.

Siyonizm Faaliyetleri ve İsrail Devleti'nin Kurulması

Öz

Roma İmparatorluğu Döneminde Filistin'den sürgün edilerek dünyanın çeşitli bölgelerine göç eden Yahudilerin tekrar bu topraklara dönerek bir Yahudi Devleti kurma düşünceleri Siyonizm olarak adlandırılmıştır. 19. yüzyılda Avrupa'da Antisemitizm düşüncesinin yayılmasıyla beraber Yahudilere yönelik baskıların artması Siyonizm düşüncesinin Yahudiler arasında yaygınlaşmasına yol açmıştır. Theodor Herzl öncülüğünde düzenlenen Birinci Siyonist Kongresi ile Siyonizm faaliyetleri daha örgütlü hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nden, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulması konusunda destek bulamayan Yahudiler; İngiltere'ye yönelmişler ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin'in İngiliz manda yönetimine geçmesi üzerine amaçlarını gerçekleştirmek için uygun ortamı bulmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere-Filistin konusunu Birleşmiş Milletler Teşkilatına taşımış ve Birleşmiş Milletlerin taksim kararıyla Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulmasına karar verilmiştir. Filistin'deki İngiliz manda yönetiminin resmen kalkmasıyla beraber İsrail Devleti ilan edilmiştir. Bu araştırmada

Siyonizm faaliyetlerinin İsrail Devleti'nin kurulması üzerindeki etkileri incelenmiş olup konuya ilişkin bilimsel çalışmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Siyonizm, Antisemitizm, Balfour Deklarasyonu, Filistin, Peel Raporu*

Zionism Activities and the Establishment of the State of Israel

Abstract

The idea of the Jews, who were exiled from Palestine during the Roman Empire and migrated to various parts of the world, to return to these lands and establish a Jewish State was called Zionism. In the 19th century, with the spread of the idea of antisemitism in Europe, the increase in the oppression of Jews led to the spread of the idea of Zionism among Jews. With the First Zionist Congress organised under the leadership of Theodor Herzl, Zionist activities became more organised. The Jews, who could not find support from the Ottoman Empire for the establishment of a Jewish homeland in Palestine, turned to Britain, and after the First World War, they found the appropriate environment to realise their goals when Palestine was under British mandate administration. After the Second World War, Britain brought the issue of Palestine to the United Nations Organisation and it was decided to establish a Jewish State in Palestine with the partition decision of the United Nations. With the official lifting of the British mandate in Palestine, the State of Israel was declared. In this study, the effects of Zionism activities on the establishment of the State of Israel were examined and scientific studies on the subject were used.

Keywords: *Zionism, Antisemitism, Balfour Declaration, Palestine, Peel Report*

Giriş

Günümüzde de önemli bir sorun olan Filistin sorununun temeli çok eskilere dayanmaktadır. MS 70 yılında Roma İmparatorluğu döneminde Filistin topraklarından dünyanın çeşitli yerlerine sürülen Yahudiler, yaklaşık iki bin yıl boyunca tekrar bu bölgeye dönerek kendi milli devletlerini kurma amacına yönelik çalışmışlardır. Yahudilerin, inançları gereği bu bölgenin kendilerine vaat edilmiş topraklar olduğunu düşünmeleri, uzun yıllar mücadele etmelerinin temel sebebi olmuştur.

Dünyanın çeşitli yerlerine göç ederek yerleşen Yahudiler, özellikle Hristiyanlığın Avrupa'da yayılması ile beraber bu ülkelerde baskı ve ayrımcılığa uğramışlardı. Hristiyanlar, Yahudileri Hazreti İsa'nın katilleri olarak kabul ettiklerinden dolayı toplumdan tecrit etmişlerdir. Yahudiler Avrupa'da böylesine zulüm görmeleri ve dışlanmalarına karşın yalnızca Türk ve Müslüman toplumlar tarafından hoşgörü ile karşılanmışlar ve huzur içinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti 1492'de İspanya'da zulüm gören Yahudileri kurtararak kendi topraklarına yerleştirmiştir. Ancak Yahudiler hiçbir zaman Filistin hedeflerinden vazgeçmemişlerdir. 19. Yüzyıl ortalarında Avrupa'da antisemitizm hareketlerinin çoğalması Yahudilerin bu amaca yönelik faaliyetlerini arttırmıştır.

1. Siyonizm Düşüncesinin Ortaya Çıkması ve Gelişimi

Kudüs'te bulunan bir tepenin adı olan **Siyon**, Yahudiler tarafından Kudüs ile aynı anlamda kullanılmıştır. Romalıların Yahudileri sürgün etmesi sonrası dünyanın çeşitli bölgelerine göç eden Yahudilerin tekrar Filistin'e dönerek kendi devletlerini meydana getirme düşüncesine Siyonizm denmiştir (Murat, 2019).

19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da antisemitizm adı verilen Yahudi karşıtlığının ve Yahudilere uygulanan baskının artması üzerine Siyonizm faaliyetleri daha sistemli hale gelmiştir. Özellikle 1894'te Fransız ordusunda görev yapan Yahudi asıllı subay Alfred Dreyfus'un, Almanlara casusluk yaptığı iddia edilerek, yeterli deliller bulunmamasına rağmen ordudan atılması, Fransa'da Yahudilere yönelik baskıları arttırmıştır. Bu dönemde Theodor Herzl, Yahudi Devleti adlı kitabını yayınlamıştır (Kızıloğlu, 2012). Kitapta Yahudi Devleti'nin kurulması gerektiğini ifade eden Herzl, Yahudilerin kendi devletlerini kuracak güce ve donanımına sahip olduklarını, bu amacı gerçekleştirmek için Yahudi Cemiyeti adı altında bir topluluğa ve Filistin'e yapılacak Yahudi göçlerinin organize edilmesi için meydana getirilecek bir kuruluşa ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Tokgöz, 2017). Theodor Herzl, Yahudi sorununun ancak Yahudi Devleti'nin kurulması ile çözülebileceğini; bunun da uluslararası alanda önemli bir güç haline gelmekle mümkün olacağını görmüştür. Bunun için öncelikle ekonomik durumu iyi olan Yahudilerle temas kurmuş ancak beklenen desteği görmeyince halka yönelmiştir. Siyonizm düşüncesini benimsemiş olan Yahudileri daha kurumsal bir yapı altında birleştirmek amacıyla bir kongre toplamak için çalışmalarına başlamıştır (Tokgöz, 2017).

1.1-Birinci Siyonist Kongresi ve Filistin'e Yahudi Göçleri

Theodor Herzl, yaptığı çalışmalar ve giriştiği temaslar sonucunda 29 Ağustos 1897'de İsviçre'nin Basel şehrinde, Siyonizm'in kurumsallaşmasına önemli ölçüde katkı sağlayan Birinci Siyonist Kongresi'ni toplamıştır. Yaklaşık iki yüz kişinin katılım sağladığı kongrede kurulan Dünya Siyonist Teşkilatı'nın başkanlığına Theodor Herzl seçilmiştir. Kongrede Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulması için mücadele etme kararı verilmiştir (Murat, 2019, s. 450). Bu hedefe ulaşmak için öncelikle Filistin'de Yahudi kolonisi tesis edilecek ve Yahudi milli düşüncesini güçlendirici çalışmalar yapılacaktır. Yahudilerin birleşmesi için de örgütlenme faaliyetlerinde bulunulacaktır. Theodor Herzl kongrenin tamamlanmasının ardından anı defterine “ *Basel'de bir Yahudi Devleti kurdum. Elli yıl içinde tüm dünya bu gerçeği kabul edecektir.* ” şeklinde özetlenen ifadeleri yazmıştır (Tokgöz, 2017, s. 188-189).

Theodor Herzl kongre sonrası ulusal hedeflerini gerçekleştirmek için Osmanlı Padişahı 2.Abdülhamit ile değişik tarihlerde görüşmeler gerçekleştirmiştir. 1896'da yapılan ilk görüşmede Herzl, Filistin'de Yahudiler için bir yerleşim yeri oluşturulması karşılığında

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemeyi ve Ermeni sorununda Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi taahhüt etmiştir (Murat, 2019). 2. Abdülhamit bu teklifi reddetmiş ve Filistin topraklarının kendisine değil milletine ait olduğunu ve kan dökülerek kazanıldığını belirtmiştir (Örücü, 2018). Herzl, 2. Abdülhamit ile 1901 ve 1902 yıllarında yaptığı görüşmelerde Hamidiye-Hicaz demiryolu yapımı için destekte bulunacaklarını taahhüt etmiş ancak yine istediği sonucu alamamıştır (Murat, 2019). Theodor Herzl'in Filistin konusundaki yaptığı çalışmalar, 2. Abdülhamit'i Filistin'e Yahudilerin göçü ve yerleşimine yönelik önemli tedbirler almaya sevk etmiştir. Henüz Birinci Siyonist Kongresi'nin toplanmasından önce 1883'te Filistin'e hacı olma dışında Yahudi göçü yasaklanmış ve Yahudilere arazi satışı da durdurulmuştur. Yahudilerin farklı ülkelerin vatandaşlığına geçerek bu tedbirleri aşmaya çalışması nedeniyle Filistin, uyuşuğu ne olursa olsun tüm Yahudilere kapatılmıştır (Murat, 2019).

Sultan Abdülhamit'in Filistin'e yönelik sınırlamalarını Yahudiler Siyonist amaçları için engel olarak görmüşler ve tahttan indirilmesine yönelik çalışmalara destek olmuşlardır. Yahudiler Jön Türklere destek olarak yönetime gelmelerini ve onların tecrübesizliklerinden faydalanmayı amaçlamışlardır (Erdemir, 2011). Bu nedenle Jön Türklerin içine sızmaya çalışmışlar ve ileriki dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli konumda bulunan Emmanuel Carasso'yu kendi yanlarına çekerek amaçları doğrultusunda kullanmışlardır. Selanik mebusu olan Carasso, Siyonistlerden oluşan bir kurul ile 1901'de 2. Abdülhamit'le görüşmüş ve Rusya'da bulunan Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine izin verilmesi ve özerk bir statülerinin olmasının kabul edilmesi karşılığında para teklifinde bulunmuştur. Ancak 2. Abdülhamit'in cevabı öneriyi sertçe reddederek kurulu huzurundan kovmak olmuştur (Murat, 2019). İttihat ve Terakki yönetimi 2. Abdülhamit dönemine göre daha özgürlükçü ve demokratik uygulamalarla Osmanlı Devleti bünyesindeki toplumları bir arada tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde Avrupa devletlerinin kışkırtmaları sonucu ayrılıkçı bağımsızlık hareketlerinin yayıldığı bir ortamın bulunması mevcut yönetimi bu yola itmekteydi. Ancak sağlanan özgürlükçü ortamı bu toplumlar kendi amaçları için kullanmışlar, Yahudiler de bu özgürlükçü ortamdan amaçları doğrultusunda yararlanma yoluna gitmişlerdir (Erdemir, 2011). Bu dönemde 2. Abdülhamit döneminde konan Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine ve mülk edinmelerine yönelik sınırlamalar kaldırılmıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde Siyonizm faaliyetlerinin ülke geleceğine yönelik olumsuz sonuçlarını görmeye başlayan İttihat ve Terakki yönetimi Filistin'e Yahudilerin yerleşimini yeniden sınırlandırmıştır (Murat, 2019). Kısaca 2. Abdülhamit gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti de Siyonistlerin ekonomik yatırımlarının ülke için faydalı olabileceğine inanmalarına karşın, uzun vadede parçalanmaya yol açacağını düşünerek Filistin'de Yahudilerin yerleşimi konusuna karşı çıkmışlardır (Öke, 2006). Theodor Herzl'in

ölümü sonrası Siyonistler, Yahudi sorununun Filistin ya da herhangi bir yerde çözümünü savunan politikler ile sorunun sadece Filistin’de çözülebileceğini savunan ve liderliğini Weizmann’ın yaptığı politikler olarak ikiye ayırmışlardır. Sonuçta Weizmann’ın liderliğini yaptığı ikinci görüş ağırlık kazanmıştır (Örücü, 2018). Theodor Herzl daha çok Almanlar ile ilişki kurarak Filistin sorununun çözümünü aramış, ancak onun ölümü sonrası, Osmanlı Devleti’nden Filistin konusunda destek görülemeyeceği de anlaşıldığından, Weizmann’ın liderliğinde örgütlenen Siyonistler İngiltere ile yakınlaşmışlardır. Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın yanında Birinci Dünya Savaşı’na katılması bu süreci hızlandırmıştır (Murat, 2019).

2. Filistin’de İngiliz Manda Yönetiminin Kurulması

Filistin bölgesi 1517’den itibaren Osmanlı hakimiyetinde bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada bölgedeki nüfusun yalnızca yüzde 10’u Yahudi nüfus idi. Müslümanların önemli çoğunluğu oluşturduğu Filistin’de Hristiyan Araplar da bulunmaktaydı (Ediz, 2015). Birinci Dünya Savaşı sırasında bu bölgedeki çıkarları gereği İngiltere, Arapları ve Yahudileri Osmanlı Devleti’ne karşı kıskırtmıştır. İngilizler bir yandan Araplara bağımsızlık vaat ederken Yahudileri de kendi yanlarına çekerek Yahudi dostluğundan faydalanma yolunu seçmişlerdir. Filistin, konumu itibariyle de İngiltere için önemliydi. İngiltere sömürgesi olan Hindistan’a giden deniz yolları ve Süveyş Kanalı Filistin’in çok yakınından geçmekteydi. İngiltere bu bölgeyi tampon bölge gibi düşünmüştür (Kasalak, 2016). Filistin konusunda Osmanlı Devleti’nden destek bulamayan Siyonistler de İngilizlerle temaslarını sıklaştırmışlardır. Siyonistler İngiliz desteğine karşılık Filistin’de bir İngiliz mandasını amaçları açısından yararlı bulmuşlardır (Murat, 2019). İngiltere Siyonist Dernekleri Başkanı Lord Rothschild 18 Temmuz 1917’de İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour’a Siyonistlerin taleplerini içeren bir mektup sunmuştur. Mektupta Filistin’in Yahudi yurdu olması, bölgeye yapılan Yahudi göçlerine yönelik sınırlamaların kaldırılması ve Yahudilerin kendilerini idare edebileceği bir sistemin oluşturulmasına ilişkin talepler yer almaktaydı (Kızıloğlu, 2012, 49). 2 Kasım 1917’de İngiliz Savaş Kabinesi tarafından onaylanan kararlar Dışişleri Bakanı Balfour imzasıyla Rothschild’e gönderilmiştir (Murat, 2019, s.454). Balfour Deklarasyonu adıyla bilinen mektupta özetle şöyle denmekteydi: “*İngiltere Hükümeti Filistin’de Yahudi halkı için bir milli yurt meydana getirilmesini olumlu karşılamakta ve bu hedefin gerçekleşmesi için çaba sarf edeceğini ifade etmektedir.*”

İngiltere Balfour Deklarasyonu ile Filistin’de bir Yahudi yurdu kurulması konusunda Siyonistlere destek olacağını açıkça belirtmiştir (Örücü, 2018). Balfour Deklarasyonu yayınlandığı tarihte Filistin’de sadece 75.000 Yahudi bulunmaktaydı. 500.000’in üstünde

Müslüman Arap bulunan Filistin’de Yahudilerin nüfusuna yakın sayıda da Hristiyan Arap bulunmaktaydı. Siyonistler, amaçlarının gerçekleşmesi için Filistin’de bulunan Yahudi nüfusun arttırılması gerektiğini düşünmüşler ve Balfour Deklarasyonu sonrası Filistin’e yönelik göç faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bunun sonucunda yaklaşık 16.500 kişi Filistin’e göç etmiştir. Balfour Deklarasyonu’nun yayınlanmasından kısa süre sonra Filistin bölgesi İngiltere tarafından işgal edilmiş ve Siyonist faaliyetlerinin daha rahat gerçekleşmesinin önü açılmıştır (Kızıloğlu, 2012).

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı hakimiyetinden çıkan Filistin, 24 Temmuz 1922’de Milletler Cemiyeti’nin aldığı kararla İngiliz manda yönetimine bırakılmıştır. Filistin bölgesinde Arap ve Yahudi toplumları arasındaki iş birliğiyle manda yönetiminin geliştirilmesi ve Filistin’in bağımsızlığa hazırlanması, İngiliz manda yönetiminin temel esası olarak deklare edilmiştir. Milletler Cemiyeti’nin manda konusunda almış olduğu karardan kısa süre sonra 21 Eylül 1922’de ABD Kongresi de Filistin’de Yahudilere yurt kurulması konusunda Siyonistleri destekler yönde karar almıştır (Murat, 2019).

2.1. İngiliz Manda Yönetimi Dönemindeki Gelişmeler

Filistin’de İngiliz manda yönetiminin kurulması sonrası Filistin’e yapılan Yahudi göçleri İngilizlerin Yahudilere yönelik tavizkar tutumu nedeniyle artarak devam etmiştir. İngilizler başlangıçta bu göçlere bazı kısıtlamalar getirirler de Filistin’de manda yönetiminin başladığı 1922’de 84.000 civarında olan Yahudi nüfusu on yıl içinde 181.000 kişiye yükselmiştir. Bu süreçte Yahudiler, Arapların büyük toprak sahiplerinin elinde bulunan topraklarını değerinin 40 ila 80 misli fiyatlarla satın almışlardır (Kasalak, 2016). Göçler ve toprak satışlarının neticesinde bölgedeki Arap nüfus ekonomik yönden yoksul hale gelmiş ve bu nedenle ayaklanmalar başlamıştır. 1920-1930 yılları arasındaki on yıllık dönemde üç büyük Arap ayaklanması meydana gelmiştir (Önal, 2020).

1929 yılında yaşanan ayaklanma sonrası İngiltere, Filistin’e iki ayrı komite göndererek incelemeler yaptırmıştır. Yapılan incelemelerin sonucunda hazırlanan rapor 1930’da Passfield Beyaz Kitabı adı altında yayımlanmıştır. Bu kitap Filistin konusunda Arap toplumunun haklı olduğunu kabul eden tek belge olması yönünden önemli bir yere sahiptir. Raporunda Yahudilerin Filistin’e yönelik göçlerinin ve toprak satın almalarının Araplarda işsizliği arttırdığına dikkat çekilerek bunların sınırlandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu raporun yayımlanması üzerine Yahudiler büyük tepki göstermişlerdir. Bu durum karşısında İngiltere geri adım atmış ve Balfour Deklarasyonu’ndaki görüşünde değişme olmadığını ifade etmek zorunda kalmıştır (Kızıloğlu, 2012). 1930’lu yılların ikinci yarısına gelindiğinde Filistin’de grevler etkili olmuştur. Bunda Almanya’da iktidara gelen Nazi yönetiminin Yahudilere yönelik sert

tutumunun Filistin'e yönelik yeni bir göç dalgasına sebep olmasının etkisi büyüktür (Örücü, 2018). 1933 Mart ayında Filistin Yürütme Komisyonu bir bildiri yayımlayarak, Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin bölgedeki Arap varlığını tehlikeye soktuğunu ve bunun da İngiliz manda yönetiminin göz yumması neticesinde olduğunu belirtmiştir. Tüm Arapları göreve çağıran komite muhtemel sorunlardan İngiltere'yi sorumlu tutmuştur. Bunun sonucunda Ekim 1933'te Filistin'de genel grev ilan edilmiştir. Yahudilerde aynı dönemde manda yönetiminin ABD'ye devredilmesi için gösterilerde bulunmuşlardır (Önal, 2020). Filistin'deki İngiliz manda yönetiminin Yahudilere yönelik taraflı tutum sergilemesi ve Filistin'e yönelik Yahudi göçünün devam etmesine ses çıkarmaması sonucu 1936'da üç yıl süren Büyük Arap İsyanı başlamıştır. İsyanın yönetimini sağlamak için Yüksek Arap Komitesi oluşturulmuştur. Ayaklanmanın geniş bir alana yayılması sonrası İngilizler Filistin'e bir heyet göndererek inceleme yaptırmıştır. Başkanı Lord Robert Peel olan bu heyet 1937'de Peel Raporu adı verilen raporunu İngiliz Hükümeti'ne sunmuştur. Raporda Arap ve Yahudi toplumlarının ayrı iki devlet olması gerektiği belirtilmiş, Kudüs şehri için uluslararası bir statü önerilmiştir. Yahudiler, bir Yahudi Devleti kurulmasının ilk adımı olması nedeniyle bu raporu kabul etmişler ancak Araplar karşı çıkmışlardır (Kızıloğlu, 2012). Arap ayaklanmalarının yaygınlaşması ve İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması üzerine İngilizler, Ortadoğu'da Arapları küstürmek istemediklerinden dolayı 1939'da Mac Donald Beyaz Bildirisi'ni yayınlamışlardır. Bu bildiri ile Arap ve Yahudi toplumlarını uzlaştırmayı düşünen İngiltere, on yıl içinde Filistin'e bağımsızlık verileceğini ve her iki toplumun da kurulacak devlette eşit şekilde temsil edileceğini belirtmiştir. Ayrıca beş yıl süre ile sadece 75.000 Yahudi'nin Filistin'e göçüne izin verileceği, toprak satışına da sınırlama getirileceği ifade edilmiştir. Ancak bu bildiri iki toplumu da memnun etmemiştir (Örücü, 2018).

3. İsrail Devleti'nin Kurulması

İngiltere, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'daki diğer devletler gibi büyük bir yıkıma uğramış ve ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Bu ortamda Filistin'deki Arap-Yahudi çatışmalarını önleyemeyen İngiltere, Filistin sorununu yeni kurulan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın (BM) çözmesi için girişimlerde bulunmuştur (Kızıloğlu, 2012). İngiltere 2 Nisan 1947'de BM'ye resmen başvurmuş, BM de konuyu gündemine almıştır. BM'nin konu üzerinde çalıştığı süreçte Yahudiler bağımsız bir devlet kurmak için, Arap devletleri ise başta Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan olmak üzere bağımsız bir Filistin Devleti kurulması için mücadele etmişlerdir (Murat, 2019). BM, konunun çözümü için 11 kişiden oluşan Filistin Özel Komitesi'ni kurmuş ve komite yaptığı çalışmalar sonucunda iki ayrı proje hazırlamıştır. Çoğunluğun desteklediği proje Taksim Planı adı verilen, Filistin'de Arap ve Yahudi

devletlerinin kurulmasını ve Kudüs'ün uluslararası statüde olmasını öneren projeydi. Azınlığın desteklediği proje ise Filistin'de başkenti Kudüs olan, Arap ve Yahudi toplumlarının bir arada yaşadığı iki toplumlu bir Filistin Devleti'nin kurulmasını öneren projeydi. Yahudilerin kısmen destek verdiği Taksim Planı'na Araplar karşı çıkmışlardır. Ancak BM Genel Kurulu 29 Kasım 1947'de yaptığı oylama sonucu Taksim Planını kabul etmiştir (Önal, 2020). Kabul edilen projede BM, Filistin'in taksimi konusunda Yahudilerden yana bir tutum sergilemiştir. Projeye göre kurulacak olan Yahudi Devleti için Filistin topraklarının yaklaşık yüzde 57'si verilecekti. Ancak Taksim Planı kabul edildiği sırada Filistin'de Yahudiler sadece yüzde 6'lık bir toprağa sahiptiler ve nüfusun da yüzde 30'unu oluşturmaktaydılar (Örücü, 2018).

Araplar, Taksim Planının BM'de kabul edilmesinden bir gün sonra Filistin genelinde grev ilan ederek bölünmeyi önlemeye çalışmışlardır. 1948 yılı başında da Kudüs, Arap Özgürlük Ordusu tarafından kuşatma altına alınmıştır (Murat, 2019). Bu ortamda İngiltere de 15 Mayıs 1948'de Filistin'de manda yönetimine son vereceğini ilan ederek askerlerini bölgeden çekmeye başlamıştır. Bu durum üzerine bölgedeki Yahudiler, Filistinli Arapları baskı ve şiddet yoluyla göçe zorlamaya ve yayılcı bir siyaset izlemeye başlamışlardır. Yahudilere ait radikal bir örgüt olan Irgun, 9 Nisan 1948'de Arapların yaşadığı Deir Yasin köyünü basarak 254 kişiyi öldürmüşlerdir. Araplar da bu katliama karşılık olarak 13 Mayıs 1948'de Kfor Etzion adlı yerleşim yerindeki 124 Yahudi'yi öldürmüşlerdir (Kızıloğlu, 2012, s.59). Filistin'de yaşanan şiddet olaylarını önlemek için BM Güvenlik Konseyi 17 Nisan 1947'de tarafların bölgedeki çatışmaları ve şiddet olaylarını durdurmalarını istemiş ancak herhangi bir sonuç alınamamıştır (Murat, 2019). 14 Mayıs 1948'de Filistin'deki İngiliz manda yönetiminin resmen sona ermesinden kısa süre önce Yahudi Milli Konseyi İsrail Devleti'nin kurulduğunu dünyaya duyurmuştur. Yeni devleti, kuruluş ilanından dakikalar sonra ABD tanımıştır. Birkaç gün sonra da Sovyetler Birliği İsrail Devleti'ni tanıdığını bildirmiştir. Bölgedeki Arap devletleri ise bu kuruluş kararına tepki göstererek İsrail'e saldırmışlar ve Arap-İsrail Savaşı'nı başlatmışlardır (Önal, 2020). Böylece Theodor Herzl'in yaklaşık elli yıl önce günlüğüne yazdığı durum gerçekleşmiştir. Ancak kurulan bu devlet çatışma ortamını sona erdirmemiş ve günümüze kadar bölgede çatışma eksik olmamıştır.

Sonuç

Yahudiler, Roma İmparatorluğu döneminde M.S. 70 yılında Filistin'den sürgün edilerek dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir. Avrupa'da Hristiyanlığın kabul edilmesiyle beraber Yahudiler toplumdan tecrit edilmişler ve Hazreti İsa'nın katilleri olarak kabul edilmişlerdir. Yahudiler bu süreçte sadece Türk ve Müslüman ülkelerde huzur ve güven içinde yaşayabilmişlerdir. Dünyanın değişik bölgelerine yayılan Yahudilerin yeniden Filistin'e

dönerek bir Yahudi Devleti kurma düşünceleri Siyonizm olarak adlandırılmıştır. Siyonizm düşüncesi özellikle 19. yüzyılda Avrupa’da Antisemitizm düşüncesinin etkisiyle Yahudilere yönelik baskıların artması sonucu Yahudiler arasında yaygınlaşmıştır. “Yahudi Devleti” adlı kitabı yazan Theodor Herzl, yaptığı çalışmalarla İsviçre’nin Basel şehrinde Birinci Siyonist Kongresi’ni toplamış ve Dünya Siyonist Örgütü Başkanlığına seçilmiştir. Bu kongre sonucu Siyonizm faaliyetleri daha örgütlü hale gelmiştir. Siyonistler Filistin’deki amaçlarına ulaşmak için bölgeye yoğun bir göç hareketi başlatmışlar ve Filistin’de toprak satın alma yoluna gitmişlerdir. Bu arada Theodor Herzl, Osmanlı padişahı 2. Abdülhamit ile çeşitli tarihlerde görüşmeler gerçekleştirerek Filistin’de Yahudi yurdu kurulması konusunda destek istemiş ve bunun karşılığında ekonomik yardım tekliflerinde bulunmuştur. Ancak 2. Abdülhamit teklifleri reddettiği gibi, Yahudilerin Filistin’e yönelik göçlerine ve Yahudilere mülk satışına da sınırlamalar getirmiştir.

Osmanlı Devleti’nden gerekli desteği bulamayan Siyonistler, Theodor Herzl’in ölümü sonrası Weizmann’ın liderliğinde İngilizlerle temaslara başlamışlar ve 1917 Balfour Deklarasyonu ile Yahudi Devleti konusunda İngiliz hükümetinden teminat almışlardır. 1922’de Filistin’de İngiliz manda yönetiminin kurulması ile beraber Siyonistler daha rahat hareket etmeye başlamış ve Filistin’e yapılan Yahudi göçleri artmıştır. Bu durum bölgedeki Arapların tepkisine yol açmış ve Filistin’de uzun yıllar süren Arap-Yahudi çatışmalarına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası büyük yıkıma uğrayan İngiltere, bölgenin durumunu belirlemek için BM’ye başvurmuş ve BM’de aldığı kararla Filistin’i, Arap ve Yahudiler arasında taksim ederek Yahudi Devleti’nin kuruluşunu kabul etmiştir. 14 Mayıs 1948’de İsrail Devleti resmen ilan edilmiş, bu durum Arap-İsrail Savaşı’na neden olmuştur. Günümüze kadar da bölgede çatışmalar durulmamış, Osmanlı hakimiyeti olduğu dönemdeki huzur ortamı sağlanamamıştır. Bölgede yaşananlara dikkat çekilmesi ve tüm toplumların buna insani bakış açısıyla yaklaşması elzem görünmektedir.

Kaynaklar

- Ediz, İ. (2015). Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin’de Toplum ve Siyaset 1919-1922. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 141-176.
- Erdemir, H. (2011). İsrail Devleti’nin İlanından Önce David Ben-Gurion’un Filistin’i Yahudileştirme Politikası. *Gazi Akademik Bakış*, 8, 175-194.
- Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 65-78.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64.

Murat, T. (2019). İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Basınına Yansımaları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 449-468.

Öke, M. K. (2006). Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu. *Marife*, 6(1), 261-270.

Önal, T. (2020). Sykes-Picot Antlaşması'ndan İsrail'in Kuruluşuna Kadar Filistin Meselesi. *Tarih Okulu Dergisi* (44), 246-265.

Örücü, S. (2018). Yahudi Diasporası'nın Filistin'e Göçü Ve İsrail Devleti'nin Kuruluşu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 202-233.

Tokgöz, H. (2017). İsrail Devleti'nin kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm. *Anasay*, 1, 183-195.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş tarihi |Received:11.09.2024

Kabul tarihi |Accepted:28.01.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Lala Mikayilzade

<https://orcid.org/0000-0001-9664-115X>

PhD in Pedagogy, Leading Researcher ANAS Institute of Oriental Studies named after acad. Z.M. Bunyadov, Azerbaijan, lala-mak70@mail.ru

Atf Künyesi / CitationInfo

Mikayilzade, L. (2025). Azerbaycan Kurikulum Eğitim Modelinde İletişimsel Konuşmanın Gelişim Sorunları. *AkademikTarih ve DüşünceDergisi*, 12 (1), 276-283.

Azerbaycan Kurikulum Eğitim Modelinde İletişimsel Konuşmanın Gelişim Sorunları

Öz

Makale, Kurikulum eğitim modelinde iletişimsel konuşmanın geliştirilmesine ayrılmıştır. İletişimsel konuşma, özel bir çalışma konusu olan bir dil bölümüdür. Öğrencilerin sözlü ve yazılı konuşma becerilerini geliştirmek bu bölümün ana görevlerinden biridir. 2015 yılından bu yana Azerbaycan dili programlarında ve ders kitaplarında tutarlı konuşmayı geliştirmek amacıyla metinlerden yararlanılmaktadır. Bu metinlere dayanarak öğrencilerin sözlü ve yazılı konuşmaları geliştirilir. İletişimsel konuşmanın temel hedeflerinden biri, öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek, onlara edindikleri bilgileri konuşma aktivitesinde kullanmayı öğretmek ve kendi konuşmaları üzerinde kontrol kazandırmaktır. Bu çalışmada iletişimsel konuşmanın gereklilikleri incelenmekte ve iletişimsel konuşma alışkanlıklarının geliştirilmesine yönelik yöntem ve araçlar analiz edilmektedir. Çağdaş bir eğitim programı olan Kurikulum'a göre, her sınıfta yazma içerik satırında uygulamalı yazma örneklerine yönelik standartlar belirlenmiştir. Bu yazma becerilerinin oluşumu öğrencilerin toplumdaki ihtiyaçlarına göre hesaplanmaktadır. Çalışmada ayrıca iletişimsel konuşmanın gelişimine sadece Azerbaycan dili dersinde değil, diğer konularla bağlantılı olarak da dikkat çekilmiştir. Makale ayrıca iletişimsel konuşmanın aşamalarını incelerken anlatım ve deneme yazmanın önemini de tartışmaktadır. Bu bağlamda makalede öğrencilerin iletişim olanaklarını genişletmenin yolları da incelenirken literatür kaynakları kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Müfredat, İletişimsel Konuşma, Öğrenci, Öğretmen, Azerbaycan, Kurikulum

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Problems of Development of Communicative Speech in Azerbaijan Kurikulum Education Model

Abstract

The article is devoted to the development of communicative speech in the Kurikulum training model. Communicative speech is a language section, which is a special subject of study. Developing students' oral and written speaking skills is one of the main tasks of this section. Since 2015, texts have been used in Azerbaijani language programmes and textbooks to develop coherent speech. Based on these texts, students' oral and written speech is developed. One of the main goals of communicative speaking is to develop students' language skills, to teach them to use the acquired knowledge in speaking activity and to give them control over their own speech. This study examines the requirements of communicative speech and analyses the methods and tools for developing communicative speech habits. According to Kurikulum, a modern educational programme, standards for practical writing examples are set in the writing content line in each grade. The formation of these writing skills is calculated according to the needs of students in society. The study also draws attention to the development of communicative speech not only in the Azerbaijani language course, but also in connection with other subjects. The article also discusses the importance of writing narratives and essays while analysing the stages of communicative speech. In this context, literature sources were used in the article while examining the ways of expanding students' communication possibilities.

Keywords: Curriculum, Communicative Speech, Student, Teacher, Azerbaijan, Kurikulum

Giriş

Müfredat dünya çapında en yaygın eğitim modellerinden biridir ve reformların bir yönüdür. Müfredat kavramı ilk kez 70'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde tanıtıldı. Daha sonra (1876'da) bir terim olarak oluşturuldu ve geliştirildi ve 1918'den beri uygulanmaktadır. Müfredat Latince bir kelimedir. "Bilim", "yol", "yön", "koşu" anlamına gelmektedir. İşlem sonrasında yabancı ülkelerin sözlüğüne "müfredat planı", "program", "eğitim kursu" gibi terimler eklenmektedir. 1990'lı yılların sonundan itibaren Azerbaycan Türkçesi'nin söz varlığına dahil edilerek terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Program, 2008 yılından bu yana uygulanmaktadır.

Toplumda yeni ilişkilerin oluşması, sosyal ağların hayatımızda giderek daha fazla yer alması, bunlar aracılığıyla yabancı insanlarla iletişim kurulması, son yıllarda ülkemizde düzenlenen dünya standartlarındaki etkinliklere ek olarak yurtdışındaki bazı eğitim kurumlarıyla ilişkilerin kurulması (Formula 1, Eurovision, İslam Oyunları vb.) bunun sonucunda ülkemize gelen yabancı akını ve diğer etkenler ülkemizdeki müfredat sisteminin uygulanmasını daha da hızlandırmıştır. Müfredat, içeriği, organizasyonu ve değerlendirilmesine ilişkin tüm konuları yansıtan kavramsal çerçeve bir belgedir (Kurikulum, 2008). Müfredat, mevcut eğitim sisteminin yeniden oluşturulmuş bir programdır ve eğitimin temelini oluşturan bir belge olarak dünya

çapında kabul görmektedir. Ülkemizdeki önceki eğitim sisteminde öğretmenler sınıfta otoriterdi. Ödevleri kontrol eder, dersle ilgili sorular sorar, sonra da yeni dersi anlatır, değerlendirmeleri yürütür ve dersi tamamlarlardı. Yani eski sistemdeki öğretmen öğrencinin beynine yerleştirdiği teoriyi, formülleri ve kuralları ezber yoluyla öğrencilere sunardı. Ancak bu rejim artık çağdaş eğitim sistemine ve öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap vermemektedir, tam olarak yanıt vermiyor. Çünkü yeni nesil daha çok araştırarak öğrenmeye meraklı çalışıyor. Eğer bir öğrenci öğrendiği formülü uygulayabiliyorsa o zaman bilgisini göstermiş olur bunu bir beceriye dönüştürebildi. Öğrenci, bilgisini uygulayarak yalnızca beceriler kazanmakla kalmaz, öğrenci alışkanlıkları, değerleri ve nitelikleri gibi yeterlilikleri de içerir oluşturuldu. V-XI. sınıflar için Azerbaycan dili dersi müfredat eğitim programı, bu sınıflardaki dersin özelliklerini, Azerbaycan dilinin öğretiminin hedef ve amaçlarını ve dersin içeriği, organizasyonu ve değerlendirilmesiyle ilgili tüm özellikleri yansıtmaktadır. Azerbaycan dilinin ortaöğretim kurumlarında öğretilmesi, milli menfaatler ve devletçilik açısından önemli konulardan biridir. Dünya ülkelerinde ana dilin öğretilmesi, ulusal düşüncenin şekillenmesinde önemli bir araçtır. İşte bu nedenle anadil, bu değerlerin oluşumunda önemli bir rol oynar. Her öğrenci ilkokula belli bir konuşma becerisiyle başlar ve ileri sınıflarda bu beceriler en üst seviyeye ulaşır. Okullarda tutarlı konuşmanın geliştirilmesine yönelik çalışmaların müfredat programına göre sistemli, tutarlı ve düzenli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.

1.Kurikulum Eğitim Modelinde İletişimsel Konuşma

İletişimsel konuşma, özel bir çalışma konusu olan bir dil bölümüdür. Öğrencilerin sözlü ve yazılı konuşma becerilerini geliştirmek bu bölümün ana görevlerinden biridir. İletişimsel konuşmanın temel hedeflerinden biri, öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek, onlara edindikleri bilgileri konuşma aktivitesinde kullanmayı öğretmek ve kendi konuşmaları üzerinde kontrol sağlamaktır. İletişimsel konuşmanın teorik temelleri akılda tutulmalı ve her akademik yıl bu becerilerin geliştirilmesine yardımcı olacak çalışma ve görevlerden yararlanılmalıdır. Okullarımızda iletişimsel konuşma becerilerini geliştirmek için birçok yöntem ve araç kullanılmaktadır. Modern bir eğitim programı olan müfredatta ağırlıklı olarak her sınıfta yazılı içerik satırında uygulamalı yazı örneklerine ilişkin standartlar bulunmaktadır (Kurikulum, 2015). Bu yazma becerilerinin oluşumu öğrencilerin toplumdaki ihtiyaçlarına göre hesaplanır. İletişimsel konuşmanın gelişmesiyle öğrencilerin konuşmasının akıcı, etkili, tutarlı ve anlaşılır olması gerekir. Bunun için iki önemli koşulun karşılanması gerekir:

1. Öğrenci ifade edeceği görüşün içeriğini doğru anlamalıdır.
2. İfade edilecek fikir dilbilgisi ve üslup açısından doğru olmalıdır.

Dolayısıyla öğrencilerin iletişimsel konuşmasını geliştirmek için içerik ve biçimin dikkate alınması gerektiği açıktır. İletişimsel konuşmanın gelişimi sadece Azerbaycan dili dersinde değil, diğer konularla bağlantılı olarak da yapılmalıdır. Okullarda yapılan gözlemler öğretmenlerin konuşma gelişimine ayrılan zamanı doğru kullanmadıklarını göstermektedir. İletişimsel konuşmayı geliştirmek, öğrencilerin dış dünyayı doğru bir şekilde algılamalarını, onu dilbilgisi ve üslup açısından okuryazar bir şekilde ifade etmelerini sağlar. Öğrencilerin yazılı konuşmalarına hakim olabilmek için öncelikle sözlü konuşmalarının geliştirilmesi gerekmektedir.

İletişimsel konuşmanın gereklilikleri tam olarak anlaşılmadan, bunu öğrencilere aşlamak imkansızdır. İletişimsel konuşma şu koşulları gerektirir:

1. İletişimsel konuşmanın içeriği eksiksiz olmalıdır.
2. Aktarılan konuşma mantıksal olarak tutarlı olmalıdır. İletişimsel bir konuşma oluştururken onu oluşturan cümleler arka arkaya gelmeli, biri diğerini tamamlamalıdır.
3. Aktarılan konuşma üslup açısından doğru olmalı, sözcük açısından zengin kelimelere izin verilmelidir.
4. Aktarılan konuşma saf ve temiz olmalıdır.
5. İletişimsel konuşma öğrencilerde bağımsızlığı geliştirmelidir.

Öğrencilerin bağımsız olarak makale, bildiri ve makale yazabilmeleri için öncelikle sözlü konuşma becerilerini geliştirmeleri gerekir (Həsənov, 2011). İfadeler ve denemeler öğrencilerin düşünme ve konuşmalarının gelişmesinde oldukça önemlidir. Öğretmen, öğrencilerin ifade ve kompozisyon yazmayı öğrenmeleri konusunda duyarlı olmalıdır.

2. Kurkulum modelinde İletişimsel Konuşmanın Gelişim Sorunları

Kurkulum modelinde iletişimsel konuşmanın ilk aşaması bir ifadedir ve bir sonraki aşama bir makale ve bir denemedir. Anlatım yazısı yazarken sadece metinde anlamı bilinmeyen kelimelerle sınırlı kalmamak gerekir. Metindeki zor kelime ve ifadeler önceden tanımlanmalı, Azerbaycan Türkçesi derslerinde bu kelimelerin yazılışına, telaffuzuna, anlamlarının açıklanmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Öğretmen bir açıklama yazarken metni önceden planlamalıdır. Öğrenci bir ifade yazarken öncelikle metnin içeriğini tanır ve daha sonra bu içeriği kendi sözleriyle ifade eder. İfade yazmanın amacı, öğrencilerin öğretmen tarafından okunan metnin içeriğini anlamaları ve bunu başkalarına uygun bir biçimde aktarabilmeleridir. Öğretmen sınıfta metni okurken baştan itibaren okumaya hazırlanır. Evde birkaç kez okuyup içeriğini ve fikirlerini öğrendikten sonra öğrencilere okur. Bu tür etkileyici okuma, öğrencilerin metnin içeriğini anlamalarını sağlar. Çünkü öğrenci dinleyici rolündedir. Bu nedenle öğretmenin metni doğru okuması öğrencilerin metni anlaması için önemli bir durumdur. Denemeler öğrencilerin

bilgi edinmelerine, hafızalarını güçlendirmelerine, yazım becerilerini geliştirmelerine ve iletişimsel konuşmayı geliştirmelerine yardımcı olur. Anlatım yazımı için metin seçerken öğrencilerin bilgi ve eğitimini etkilemesine dikkat etmek gerekir. Bu nedenle metin seçimine büyük bir sorumlulukla yaklaşmak gerekir. İfadelerin öğretilmesi ve kontrol edilmesi aynı amaca hizmet etse de yazılış şekillerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yani öğretmen öğretim ifadesinin yazılması sırasında sıraların arasında dolaşırken ihtiyacı olanlara, özellikle de zayıf öğrencilere yardım eder ancak yazım kontrolünde bunu yapmaz. Bu bağlamda bazen 2 saat yazım denetiminin yapılmasına, 1 saat ise cümle öğretimine ayrılır. İfade yazma üç aşamadan geçer:

1. Anlatım yazımına hazırlık aşaması
2. Bildirinin yazılması
3. Hataları yazmak, değerlendirmek ve üzerinde çalışmak.

Buradan bakıldığında dersin belli bir kısmının beyanın hazırlanmasına, diğer kısmının ise icrasına ayrıldığı görülmektedir. İfadenin kalitesi büyük ölçüde buna hazırlık derecesine bağlıdır. Bir beyanın yazılması için hazırlık aşağıdaki gibidir:

1. Defterler dağıtıldıktan sonra öğretmen konuyu duyurur ve tahtaya yazar ve metni bir kez okur.
2. Metinden zor kelime ve ifadeler seçilir, açıklanır ve bir plan yapılır.
3. Daha sonra öğretmen metni ikinci kez okur.
4. Dersin 20-25 dakikası açıklamanın hazırlanmasına, geri kalanı ise uygulanmasına ayrılmıştır.

Bazen öğretmenler beyanı yazarken hata yaparlar. Genellikle ifadenin planı tahtaya yazılır ancak bazı öğretmenler bunu not defterine yazar. Planı bir not defterine yazmanız tavsiye edilmez. Bu da mantıksal doğruluğu yansıtmaz. Plan tüm sınıflardaki öğrenciler için tasarlandığından kullanımı genel olmalıdır. Bazen açıklamanın planı hazırlanırken çeşitliliğe izin verilir. İfadenin planı 3 biçimdedir: 1) soru cümlesi, 2) ünlem cümlesi, 3) isim cümlesi.

Planın ilk paragrafı herhangi bir biçimde başlamışsa diğerleri de o biçimde olmalıdır. İfade metinleri de dikkatle seçilmelidir.

1. Anlatım için seçilen materyal konuya göre renkli olmalıdır.
2. Öğrencilerin yaş özelliklerine uygun olmalıdır.
3. Anlatım için seçilen materyal dil açısından kaliteli olmalı, öğrenciyi zora sokacak kelime ve cümleler bulunmamalıdır.
4. Anlatım materyali öğrencinin yaşam deneyimine göre seçilmelidir.

İfadenin türüne ve içeriğine göre basitten karmaşığa doğru ilerlemek gerekir.

Kompozisyon yazmanın iletişimsel konuşmanın gelişiminde büyük önemi vardır. Yaratıcı hayal gücünün meyvesi olan denemeler, konuşma gelişiminin en yüksek aşamasıdır. Kompozisyon yazarken öğrenciler düşüncelerini tam, açık ve tutarlı bir şekilde ifade etme becerisi kazanırlar."İfade yazma öğrencilerin zihinsel aktivitelerini artırır, analiz-kompozisyon becerilerini geliştirir. Öğrenciler kompozisyon yazarken gerekli materyali seçmeyi, analiz etmeyi ve sistematize etmeyi, kendi sözleriyle gerekçelendirmeyi ve fikirlerini tutarlı bir şekilde ifade etmeyi öğrenirler (Məhərrəmovə, 2014). Büyük eğitimci K. D. Ushinsky şunu söyledi: denemeler, gerçek terimler olmalı, yani öğrenciler bu terimleri sözlü ve yazılı olarak bağımsız görüşlerini ifade etmek için kullanılmalı, başkalarının cümlelerini yan yana koymakla meşgul olmamalıdır (Ushinskiy,1948). Kompozisyonlarda öğrenciler sadece konuyu bilirler. Yaşam deneyimlerine ve bilgilerine dayanarak bu konuyla ilgili bir makale yazmalıdırlar. Kompozisyon yaratıcılığa dayalıdır ve öğrenci kompozisyonu kendi fikirleriyle yazar. Yazılı bir makale geliştirmek çok fazla pratik gerektirir. Yazılı bir makale, sözlü bir makalenin yalnızca grafiksel bir temsili değildir. Bu nedenle, yazılı iletişimsel konuşmanın geliştirilmesine yönelik dersler önemli bir rol oynamaktadır. Öğrenci kompozisyon yazarken bir yandan konuşmasını kontrol eder.Bu durum onun yazıları üzerinde düşünmesine ve onları daha da geliştirmesine fırsat yaratır. Bir bildiri ve kompozisyon yazarken öğrenci fikirlerini, kelimelerini ve cümlelerini bildiği gibi metne girer.

Öğrencilerin alt sınıflarda kompozisyon yazmaya başladıkları, üst sınıflarda ise bunun daha da geliştiği bilinmektedir. Öğrencilerde kompozisyon yazma alışkanlığının oluşturulması öğretmenin sıkı çalışmasını ve çabasını gerektirir. Öğretmen öğrencilere istediği zaman makale yazdırmalıdır. Öğretmen öğrencilerinin okur-yazar olmasını istiyorsa, onlara serbest bir konu hakkında makale yazmayı öğretmelidir. Öğretmen öğrencilerin kompozisyon yazarken ek materyal kullanmasını engellemelidir. Öğrencinin hangi konu üzerine makale yazacağını önceden bilmemesi gerekir. Öğretmen öğrencileri seçeneklerle birlikte kompozisyon yazmaya hazırlamalıdır. Öğretmen, sınav ve eğitim yazıları sırasında öğrencilerin üç konu etrafında hazırlanmasını sağlamalıdır. Kompozisyon konuları sıkı çalışma, doğa, çeşitli bayramlar ve tarihi günler, vatanımız vb. kapsamalıdır. Üç tür makale vardır:

1. Gelişme biçimindeki denemeler (masal, hikâye).
2. Betimleyici yazılar
3. Yargılama yazıları

Okullarımızda kendine özgü biçim olanaklarına sahip farklı gramer yapıları kullanılmaktadır. Makaleler ve kompozisyonlar ne kadar iyi hazırlanmış olursa olsun, öğrenciler yazılarında hata yaparlar. Öğretmen bu hataları tespit etmeli ve sistematik olarak bunlar üzerinde

çalışmalıdır. Modern eğitim sisteminin müfredatlarında bu konuya özel önem verilmiştir. Öğretmenlere yönelik ders kitapları ve öğretim yardımcı programları, dil kurallarından ziyade öğrencilerin iletişimine, fikirlerini açık ve akıcı bir şekilde ifade etmesine odaklanmaktadır. Bu nedenle tutarlı konuşma becerisini geliştirme konusu büyük önem taşımaktadır. Ayrıca tutarlı bir konuşmanın içerik olarak eksiksiz, üslup olarak doğru ve mantıksal olarak tutarlı olması gerektiği de unutulmamalıdır. Bahsettiğimiz tüm bu temel unsurların öğrencilere öğretim sürecinde aşılması gerekmektedir. Son olarak bu konunun günümüzde de güncelliğini koruduğunu belirtmek gerekir.

Sonuç

Azerbaycan müfredat eğitim modelinde tutarlı konuşma konusu önem taşımaktadır. Hem sözlü hem de yazılı konuşmanın önemi büyüktür. Makalede tutarlı konuşmanın gelişim aşamaları incelenmektedir. İletişimsel konuşmanın temel amaçlarından biri öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek, edindikleri bilgileri konuşma etkinliklerinde nasıl kullanacaklarını öğretmek ve kendi konuşmaları üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlamaktır. İletişimsel konuşmanın teorik temelleri akılda tutulmalı ve her eğitim öğretim yılında bu becerilerin geliştirilmesine yardımcı olacak alıştırmalar ve görevler kullanılmalıdır. Yapılan araştırmalar dikkate alındığında tutarlı konuşma konusunun Azerbaycan müfredat eğitim modelinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Hem sözlü, hem de yazılı konuşmanın önemi büyüktür. Makalede tutarlı konuşmanın gelişim aşamaları incelenmektedir. İletişimsel konuşmanın temel amaçlarından biri öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek, edindikleri bilgileri konuşma etkinliklerinde nasıl kullanacaklarını öğretmek ve kendi konuşmaları üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlamaktır. İletişimsel konuşmanın teorik temelleri akılda tutulmalı ve her eğitim öğretim yılında bu becerilerin geliştirilmesine yardımcı olacak alıştırmalar ve görevler kullanılmalıdır. Tutarlı konuşmanın bir diğer özelliği ise konuşanların iletişim yeteneklerini genişletmesi ve onlarda düşünme, öğrenme, konuşma becerilerinin yanı sıra konuşma türlerini de oluşturmasıdır.

Kaynaklar

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri İnstitutu. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (2015). Kurikulumu. Maarif.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil konsepsiyası. (2008). Milli Kurikulum. Kurikulum. № 1. Maarif.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ana dili fənni kurikulumu. (2009). (V-XI sınıflar). Azərbaycan müəllimi.

Həsənov, F. (2011). *Şagirdlərin şifahi rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin xüsusiyyətləri*. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. № 4. Maarif.

Məhərrəmov, İ. (2014). *Şagirdlərdə rəbitəli nitqin inkişafı məqsədilə aparılan işlər haqqında. Filologiya məsələləri*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, № 5. Maarif.

Ushinskiy, K. D. (1948). *Moskovskaya oblast'*. Poligrafiya, chast'.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi / Review article

Geliş tarihi |Received:04.12.2024

Kabul tarihi |Accepted:18.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Şarafat Taş

<https://orcid.org/0009-0002-3600-9341>

Principal, Gürbüz İmam Hatip secondary school, Türkiye, serafat2121@hotmail.com

Sevim Ertit

<https://orcid.org/0009-0000-9607-9240>

Teacher, Abdulkadir Perşembe Preschool, Türkiye, sevimertit@hotmail.com

Tuba Ateş

<https://orcid.org/0009-0003-5738-4607>

Teacher, Abdulkadir Perşembe Preschool, Türkiye, tuba.yavuz.ates88@gmail.com

Nurettin Kaya

<https://orcid.org/0009-0004-9160-8878>

Asistant Principal, Public Education Centre, Türkiye, kayanurettin123456@gmail.com

Esra Çim

<https://orcid.org/0009-0001-4228-051X>

Principal, Public Education Centre, Türkiye, esracim.1988@gmail.com

Murat Özten

<https://orcid.org/0009-0001-3387-6856>

Teacher, 700. Yıl Secondary school, Türkiye, murat_oz24@hotmail.com

Betül Kılıç Gilik

<https://orcid.org/0009-0002-0989-3645>

Teacher, Abdulkadir Perşembe Preschool, Türkiye, bkilicgilik@gmail.com

Atf Künyesi / Citation Info

Taş, Ş., Ertit, S., Ateş, T., Kaya, N., Çim, E., Özten, M. & Gilik Kılıç, B. (2025). İlköğretimde Çalışan Branş Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Davranışlarının İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 292-306.

İlköğretimde Çalışan Branş Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Davranışlarının İncelenmesi

Öz

Öğretmenler, toplumların geleceğini belirlemede son derece önemli görevi olan bireylerdir. Bu manada öğretmenlerin toplumları muasır düzeye ulaştıracak kişiler olduğunun altı çizilmelidir. Bu kıymetli görevi yerine getirirken öğretmenlerin rahat bir şekilde işini yapmaları ve problemlerle karşı karşıya kalmamaları gerekir. Öğretmenlerin bu hususta sınıf içerisinde rahat olması ve sınıf yönetimi konusunda ihtiyaç duyulabilecek becerileri taşıması şarttır. Eğitim kurumları açısından böylesine önem arz eden bu çalışmanın amacı ilköğretimde çalışan branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarının

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

incelenmesidir. Araştırmanın evrenini 2023-2024 eğitim öğretim yılında Diyarbakır merkez ilçelerinde çalışan 13547 öğretmen oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme ise evrenden tesadüfi örnekleme yoluyla ile belirlenen 250 öğretmenden oluşmaktadır. Araştırmanın verileri Yüksel (2013) tarafından geliştirilen Sınıf Yönetimi Ölçeği hullanılarak toplanmıştır. Ölçek, 46 madde ve 5 alt boyuttan oluşmaktadır. Yapılan analizler sonucunda branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarının cinsiyetlerine, eğitim düzeylerine ve kıdemlerine göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sınıf yönetimi, Öğretmen, Eğitim, Sınıf düzeni

Investigation of Classroom Management Behaviours of Primary School Subject Teachers

Abstract

Teachers are individuals who have an extremely important role in determining the future of societies. In this sense, it should be underlined that teachers are the people who will bring societies to the contemporary level. While fulfilling this valuable task, teachers should do their job comfortably and not face problems. In this regard, teachers should be comfortable in the classroom and have effective skills in classroom management. The aim of this study, which is so important for educational institutions, is to examine the classroom management behaviours of branch teachers working in primary education. The population of the study consists of 13547 teachers working in the central districts of Diyarbakır in the 2023-2024 academic year. The sample of the study consists of 250 teachers determined by random sampling from the universe. The data of the study were prepared by using the Classroom Management Scale developed by Yüksel (2013). The scale consists of 46 items and 5 sub-dimensions. As a result of the analyses, it was seen that teachers' classroom management behaviours did not differ significantly according to their gender, education level and seniority.

Keywords: Classroom management, Teacher, Education, Classroom organisation

Giriş

Öğretmenler, toplumların geleceğini belirlemede son derece önemli görevi olan bireylerdir. Bu manada öğretmenlerin toplumlara muasır medeniyetler düzeyine ulaştıracak kişiler olduğunun altı çizilmelidir. Bu kıymetli görevi yerine getirirken öğretmenlerin işlerini rahat bir şekilde yapabilmeleri için problemlerle karşılaşmamaları önem arz etmektedir. Mutluluk psikolojik manada sıhhatli olmaya bağlıdır. Çocukların yetişme sürecinde kaliteli bir eğitim kadar kendi sorumluluklarının bilincinde, aktif ve güçlü öğretmenlere de gereksinim vardır. Bu doğrultuda eğitimin tüm kademelerinde kalitenin ve niteliğin artırılması için gerekli fedakârlıkların yapılması, öğretmenlerin meslekleriyle alakalı her şeye erişebilmesi ve mesleki gelişimlerine destek sağlanması şarttır. Sınıf yönetimi, okulların ve öğretmenlerin, sınıf içerisinde öğrencilerin uygun davranışlarını oluşturup devam sağlama sürecini içermektedir. Sınıf yönetimi stratejilerinden yararlanmada amaç olumlu sosyal davranışların gelişmesini sağlamak ve öğrencilerin akademik katılımlarını arttırmaya çalışmaktır. Etkili sınıf yönetimi ilkeleri tüm derslerde ve sınıf düzeylerinde işe yaramaktadır. Sınıf yönetimi esasında

bir öğretmenin öğrencilerin uymaları gereken birtakım beklenti oluşturma biçimidir. Öğrencilerin başarılı olabileceği bir öğrenme ortamının oluşmasında yardımcı olan birtakım kural ve rutinleri kapsamaktadır. Etkili sınıf yönetimi, zamanın iyi değerlendirilmesini, belli sınırların uygulanmasını ve sabırlı olabilmeyi içermektedir. Öğrencilerin dürtülerini kontrol edebilmelerini sağlamaya çalışmak kolay değildir. Fakat bu kuralların ve sınırların belirlenmesi öğrencilerin ileriki hayatında ve eğitim öğretim süreçlerinde başarılı olmalarını sağlayacak bilinci kazandırabilir. Sınıf yönetiminin pek fazla tanımı bulunmaktadır. Ağaoğlu'na göre (2012) bir eğitimcinin öğrencinin başarısına ve öğrenmesine yardımcı olan bir sınıf ortamını sürdürmek için kullandığı yöntem ve stratejiler olarak tanımlar; Erden'e (2000) göre bir sınıfı yönetmeyle ilgili pek çok pedagojik strateji olmasına rağmen, ortak bir payda öğrencilerin başarılı olmalarını sağlayan bir ortamda olduklarını hissetmelerini sağlamasıdır; Balay' a göre (2012) sınıf yönetimi; öğretim için gerekli materyalleri yönetmek; Turan'a göre (2011) sınıf yönetimi ve öğrencilerin psikolojik ve öğrenme ihtiyaçları konusundaki güncel araştırma ve teorilerin anlaşılmasına rehberlik etme süreci; Sarıtaş'a göre (2000) öğretmen ve öğrenciler arasında olumlu ilişkilerin oluşturulması şeklinde tanımlanmıştır. Sınıf yönetimi eğitim yönetiminin önemli ve de etkili bir süreci olarak değerlendirilmiştir (Gündüz & Can, 2013). Sonuç olarak, bu çalışmanın hedefi, ilköğretimde çalışan branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarını incelemektir.

1. Sınıf Yönetimi

Sınıf düzeni, istenen amaca ulaşabilmek için uygun teknik, strateji ve modellerin sınıf yönetimine göre düzenlenmesi çalışmanın bütünlücülüğünü sağlamış olur. Sınıf yönetimi sayesinde sınıf daha düzenli ortam ise daha huzurlu olur. Sınıf düzeni ortamının iyi olması yalnızca öğretmen öğrenci etkileşimini değil öğrenci etkileşiminde iyi olmasına katkıda bulunur. Öğretmen, planlanması gerekli etkinlikleri programlı belirli bir düzen içerisinde takip eden öğrenim öğretim ortamının birbiriyle disiplinli düzenli biçimde yürümesini sağlar (Çalık, 2012).

2. Sınıf Yönetiminin Alt Boyutları

2.1. Sınıfın Fiziksel Düzeni

Sınıf yönetimin etkili olma basamaklarından biri olan sınıfın fiziki yapısı öğrencilerin dikkatini celp etmelemdir (Kaya & Ağaoğlu, 2013). Sınıfın genişliği, sınıfın alanının çeşitli etkinlik yapımı için ayarlanması, bölünmesi, ısı, ışık, gürültü, nem, renkler, düzenekler, en önemlileridir (Başar, 1999). Sınıfın fiziki yapısı öğrenme üzerinde etkisi olan faktörlerden biridir. Bu sebeple sınıfın fiziki yapısı öğrencinin bilişsel, duyuşsal, psikomotor becerilerine hitap etmelidir. Fiziksel düzenlemeler öğrenciye iyi bir eğitim ortamı sağlamak ve öğrenciye okulu daha cazip hale getirmek için yapılmaktadır. Öğrenmeyi olanaklı hale getiren ve

pekiştiren olumlu ve teşvik edici bir sınıf atmosferi olmadan, akademik başarı, öğrencinin derse katılımını beklemek gerçekçi değildir (Kalin vd., 2017). Sınıfın fiziki yapısını uygun hale getirmek için bazen mevcut azaltma yoluna gidilebilmektedir. Bu sayede sınıfın büyüklüğü ile öğrenci sayısı uyumlu hale getirilmeye çalışılmaktadır. Sınıf fiziki düzeni ve oturma düzeninin değişiklikler öğrencilerin öğrenme sonuçlarını iyileştirecek ve hem öğretmenleri hem de öğrencileri öğretme ve öğrenme süreçlerinde kolaylaştırabilir (Ramli, Ahmad ve Masri, 2013).

2.2. Öğrenme Öğretme Süreci

Öğrenme ve öğretme sürecinde öğrencilerin genel hazırbulunuşluk yapılarının belirlenen hedefe ve amaca ulaşmada ortaya konulacak kısa veya uzun planlı ders anlatımı buna göre kaynakların belirlenmesi ve bu doğrultuda eğitim yöntemlerin belirlenmesidir. Günümüzde öğrenme öğretme sürecinde teknolojiden yararlanması büyük bir kolaylık, çeşitlilik ve zenginlik sağlar. İnternet, bir sınıf ortamında öğrenciler ve öğretmenler için başka türlü kolayca sağlanamayacak olan öğretim materyallerine ve diğer bilgilere erişim sağlamaktadır (Boholano vd., 2020). Öğretmen öğretme öğrenme sürecinde zamanı etkili kullanarak zengin bir öğrenme ortamı sağlayabilmektedir. Öğretmen aynı zamanda bu süreçte zaman yönetimi konusunda da dikkatli olmalıdır (Değirmenci, 2017). Zamanı etkili kullanmanın sınıf yönetimine ve öğretme öğrenme sürecine katkısını şöyle sıralamaktadır:

- Diğer kişilerle daha fazla iletişim kurma imkânı sağlar.
- Okulun ve sınıfın sorunlarını çözmeye ve geliştirmeye yönelik toplantılar daha fazla yapılır.
- Öğrencilerle daha uzun süre ve faydalı bir şekilde beraber olunur (Ada & Ünal, 2000).

2.3. İletişim

Öğretmenlerin iletişim becerileri eğitim süreçlerinde etkili olan faktörlerden biridir (Pal, Halder & Guha, 2016). Yaşanan sorunları çözmek, sınıf yönetimi sürecinde avantaj sağlamaktadır. İletişim becerileri sınıf yönetiminde etkili olduğu gibi günlük ve profesyonel yaşamda ilişkilerin sürdürülmesinde iletişim hayati önem taşımaktadır (Kavrayıcı, 2020). Öğrenme sürecinin kalitesi öğrenmede kullanılan iletişimin niteliğine bağlıdır. İyi iletişim hem kişisel hem de profesyonel olarak başarılı ilişkilerin temelidir. İletişim sadece sözlü anlatımda değil jest, mimik ve beden dili bağlamında da ele alınmaktadır. Öğretmenlerin öğrencilerle kurduğu iletişim sınıf yönetiminin nasıl sağlandığını belirleyen faktörlerden biridir. Etkili bir iletişimde göz teması ve empatik bir anlayış söz konusudur. Öğretmen tarafından anlaşıldığını ve görüldüğünü hisseden öğrencinin derse katılımı ve sınıf aidiyeti daha iyi olabilmektedir (Barry, Bodenhamer & O'Brien, 2011). Öğretmenlerin istenilen iletişim becerilerine sahip olamama durumunda iletişimsel olarak karşılaştığı problemlere uygun davranışı seçmekte güçlük çekebilmektedir. Empatik olmayan ve etkin bir dinleme içerme iletişimde mesajın alıcı

tarafından dikkate alınması güçleşmektedir. Bu durum öğrencinin görülme ihtiyacının yok sayılmasına ve sınıftan kopmasına neden olabilmektedir. Bu durum sınıf yönetimini olumsuz etkileyebilmektedir. Öğrencinin seviyesine, yaşına, bilişsel durumuna göre iletişimi önemlidir. Öğrencilerle göz temasının etkili kullanılması, sesini etkili kullanması ve sınıf içi iletişimde öğretmenin vücut dilini ifade etmesi demektir. Etkin bir sınıf yönetimi için öğretmenin sözlü ve sözsüz iletişimi iyi seviyede kullanabilmesi gerekmektedir (Pal, Halder & Guha, 2016).

2.4. Davranış Yönetimi

Sınıf içinde davranış yönetimi öğretmenlerin dikkat etmesi gereken alanlardan biridir. Öğrencinin düşüncelerinin dikkate alınması, açık ve sade bir iletişim kullanılması, adil bir yaklaşım sergilenmesi, istenmeyen davranışların yaptırımlarla sonuçlandırılması ve tutarlı bir disiplin anlayışı sergilenmesi gibi birçok durum davranış yönetimi bağlamında ele alınmaktadır (Özyürek, 1996). Öğretmenler, öğrencilerin davranış yönetimleri ile ilgili durumlar için elinden geleni fazlasını yapmaktadırlar. Bu durum eğitimin sadece bilgi aktarımı olmaması ile yakından ilişkilidir. Sınıf yönetiminin zorlayıcı kısımlarından biri olan davranış yönetimi eğitimin en önemli konularındadır (Kayabaşı, 2009). Öğrenme sürecinde istenilen başarıyı yakalayabilmek ve sınıf ortamında gereken atmosferi oluşturabilmek için davranış yönetiminin dikkatli yürütülmesi gerekmektedir. Öğrencilerin davranışlarını yönetebilmek öncelikle öğrenciden beklenenlerin açık bir biçimde ifade edilmesini gerektirmektedir. Bu konuda Sieberer & Nagler (2016) aşağıda yer alan maddeleri önermektedir: Dönem başında öğrencilerle birlikte uyulması gereken sınıf kurallarını belirlemek gerekmektedir.

- Öğretmenler kuralların uygulanmasında tutarlı ve kararlı olmalıdır.
- Öğretmen tüm çalışmalarını planlamalıdır.
- Öğretmen sınıf etkinliklerini düzenli geçekleştirmelidir. Sınıfta olumsuz olan davranışlara yönelmelerine neden olacak boş zamana mahal vermemelidir.
- Öğretmen öğretim özelliklerine göre sınıfı düzenlemelidir.
- Öğretmen sınıfı sürekli kontrol altında tutmalıdır. İlgi çekici etkinliklerle dikkat toplamalıdır.
- Öğrencileri çeşitli tekniklerle ve gözlemlerle yakından tanımalıdır.
- Öğrencinin dikkatini başka yöne yönlendirerek uygun olmayan davranışlar engellenebilir.
- Uygun olmayan davranışlar gösteren öğrencinin davranışları sınırlandırma tekniği ile engellenmelidir.

Yukarıda yer alan maddeler öğretmenlerin öğrencilerden beklenen davranışları sergilemelerini sağlamaları için işlevsel tavsiyeleri içermektedir. Öğrencilerin kendilerinden

beklenen davranışlara dair farkındalık geliştirmeleri davranış yönetiminin kolaylaşmasına zemin hazırlamaktadır. Uygun sınırlarla çerçeveselendirilen eğitsel süreçlerden verim elde etmek daha mümkündür (Ada & Ünal, 2000).

2.5. Motivasyon

Eğitimde motivasyon, öğrenciyi derse karşı güdülemek derse katılımını teşvik etmektir (Akbaba, 2006). Öğrencinin dikkati dağıldığında dikkat toparlayıcı etkinlikler yapılması ve öğrencinin olumlu davranışının pekiştirilmesidir. Sağlıklı bir şekilde öğrenmenin gerçekleşmesinde en temel basamaklardan biridir (Vatansever, 2015). Sınıf yönetiminde olumlu bir iklim ve motivasyon sağlamak şu hususlara dikkat etmesi gerektiği düşünülmektedir (Wiseman & Hunt, 2008):

1. Öğrencinin öğreneceği konu basit olarak tanıtılmalıdır.
2. Öğretmen öğrencide öğrenme ihtiyacı oluşturmmalıdır.
3. Öğretmen öğrencinin dikkatini çekecek etkinliklerde bulunmalıdır.
4. Öğretmenin konuyu sunumu coşkulu ve hareketli olmalıdır.
5. Konuyu günlük hayatla ve yaşamla ilişkilendirmelidir.
6. Konuyu ilginç hale getirmelidir.
7. Ödül ve ceza sistemi etkili olmalıdır.
8. Öğrencinin yaptığı yanlışsa yada doğruysa durum kendisine açıklanmalıdır.
9. Öğrencinin etkin katılımı sağlanmalıdır (Ada & Ünal, 2000).

3. Sınıf Yönetim Profilleri

3.1. Otoriter Sınıf Yönetimi Profili

Sınıf yönetiminde otoriter olmak öğretmenin "kural koyduğu" ve çok sıkı bir şekilde uyguladığı bir yönetim profilidir. Öğretmenlerin hiçbir kuralının ve öğrencileri için hiçbir beklentilerinin olmadığı bir durum söz konusudur. Bu profilin uygulandığı sınıfların bazı özellikleri şunlardır: (Ekici, 2018).

- Sınıf kuralları katı bir şekilde yerine getirilir. Daima sınıfın sessiz olması için uyarılarda bulunulur. Sınıfın fiziki ortamı çok düzenlidir.
- Derse geç gelen öğrenciler cezalandırılır. Gereksiz izin verilmez. Öğrenciler kurallar doğrultusunda hareket eder.
- Oluşturulan kurallara daima uyulması beklenir kurallar ile alakalı sorular sorulabilir ama asla eleştiri durumu haline getirilmez.
- Yapılan davranışa dönüt bildirilmez. Öğrenci doğru ve yanlış davranışı kurallar çerçevesinde bilir.

• Sınıf içinde tek tip etkinlik vardır. Farklı alternatif etkinlikler düşünülmez. Tüm derler ona göre dizayn edilir.

• Öğrenciler dersi sadece öğretmenden öğrenirler. Bundan dolayı dersi derste sessiz bir şekilde dinlerler.

• Etkinlik konusunda öğrenciler dikkate alınmaz.

• Tüm kararları öğretmen verir. Öğrencinin pasif olduğu bir yönetim stildir. Öğrencilerden olgun davranışlar beklenir. Kurallara uymamanın belirli cezaları vardır. Öğretmenler korku kapsamında saygınlığını kazanır (Cüceloğlu, 2002).

3.2. Takdir Edilen Sınıf Yönetim Profili

Öğrencilerin dikkate alındığı bir sınıf yönetim profilidir. Şunları sınıf yönetim profili kapsamında aktarabiliriz: (Ekici, 2018).

• Oluşturulan kuralların ön açıklamaları yapılır. Öğrenciler kurallara uymadığında dikkatli bir şekilde uyarılırlar.

• Öğrencilerin sergiledikleri davranışlara dönüt bildirilir.

• Öğrencilerin fikir paylaşımlarına değer verilir ve fikir paylaşımları için ortam oluşturulur.

• Öğrencilere yönelik sürekli etkinlikler yapılır ve öğrencilerin katılımları için sürekli desteklenir. Öğretmen yapılacak projelere gerekli desteği sağlar. Sınıf içinde etkinlik çeşitliliği vardır. Öğrenciler öğretmenden öğrendikleri kadar arkadaş ortamlarından da öğrenirler (Ekici, 2018)

3.3. Başıboş Sınıf Yönetim Profili

Öğretme beklentilerini en düşük seviyede tutmaktadır. Kurallara pek dikkat edilmez. Öğretmen sadece izlemekle yetinmektedir.

• Öğrencilere asla hayır denmez. İstenmeyen davranışlarından dolayı uyarı yapılmaz.

• Öğrenci kurallara uymadığı zaman önlemeye yönelik bir durum söz konusu olmaz sadece öğrencinin davranışları izlenir (Ekici, 2018).

4. Yöntem

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Öğretmen algılarına göre ilköğretimde çalışan branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarını bazı değişkenlere göre tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2005). İlişkisel tarama modeli geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır.

4.2. Veri Toplama Araçları

a. Demografik Bilgiler Formu: Öğretmenlere ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, eğitim düzeyi, okul türü ve kıdem gibi özellikler yer almaktadır.

b. Sınıf Yönetimi Ölçeği: Yüksel (2013) tarafından geliştirilen ölçek, araştırmacılar tarafından uyarlanılarak kullanılmıştır. Uyarlama çalışması 250 branş öğretmeni ile yürütülmüş. Sınıf Yönetimi Becerileri Ölçeği beş alt boyuttan oluşmaktadır. Birinci alt boyut “Sınıfın Fiziksel Düzeni”; ikinci alt boyut “Öğrenme-Öğretme Süreci”; üçüncü alt boyut “İletişim”; dördüncü alt boyut “Davranış Yönetimi” ve beşinci alt boyut “Motivasyon” olarak adlandırılmıştır. Ölçek maddelerinin faktör yük değerleri .44 ile .72 arasında değişmektedir. Faktörlerin toplam varyansa yaptıkları katkı %52,37’dir. Ölçeğin güvenilirliğini belirlemek için araştırmacılar tarafından yapılan iç tutarlılık analizinde Cronbach (α) katsayısı .90 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre ölçeğin güvenilir olduğu söylenebilir.

4.3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 2022-2023 eğitim öğretim yılında Diyarbakır merkez ilçelerinde görev yapan 13547 öğretmenden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme, evrenden tesadüfi örnekleme yoluyla ile belirlenen 250 branş öğretmeninden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	135	54,0
Erkek	115	46,0
Eğitim Düzeyi		
Lisans	218	87,2
Lisansüstü	32	12,8
Kıdem Düzeyi		
1-9	75	30,0
10-19	87	34,8
19 ve üstü	88	35,2

Tablo 1’de katılımcıların demografik özelliklerine yer verilmiştir. Araştırmaya katılanların %54,0’ı erkektir. Ayrıca katılımcı öğretmenlerin %87’si lisans eğitim düzeyine sahip olduğu ve son olarak katılımcıların %35,2’si 19 üstü kıdeme sahip olduğu görülmektedir.

4.4. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri SPSS- 22.0 programına aktarıldıktan sonra verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterdikleri sonucuna varılmıştır. Araştırma verilerinin analizinde: aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca araştırmada, t-testi ve ANOVA testi kullanılmıştır.

5. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir.

Branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarını bazı değişkenlere göre sahip olma düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarına sahip olma düzeyleri

Boyutlar	$\bar{X}$	SS	N
Sınıfın Fiziksel Düzeni	3,10	,74	250
Öğrenme-Öğretme Süreci	3,09	,83	250
İletişim	3,02	,89	250
Davranış Yönetimi	3,16	,80	250
Motivasyon	2,99	,77	250

Tablo 2’ye bakıldığında sınıf yönetimi ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamanın ($\bar{X}=3,72$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Buna göre, araştırmaya katılan öğretmenlerin sınıf yönetim davranışlarını yüksek düzeyde algıladıkları söylenebilir. Branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışları açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3 Branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Sınıfın Fiziksel Düzeni	Kadın	135	3,11	,87	-1,55	851	,210
	Erkek	115	3,36	,58			
Öğrenme-Öğretme Süreci	Kadın	135	3,25	,96	-1,75	259	,364
	Erkek	115	3,00	,71			
İletişim	Kadın	135	2,69	,39	-1,66	365	,274
	Erkek	115	2,85	,44			
Davranış Yönetimi	Kadın	135	3,01	,49	-1,94	178	,256
	Erkek	115	2,99	,81			
Motivasyon	Kadın	135	3,02	,69	-3,41	961	,145
	Erkek	115	3,10	,76			

*p>0,05

Tablo 3 incelendiğinde öğretmenlerin cinsiyet değişkenine göre okul branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği görülmektedir (t=-1,66; p=.249). P değeri 0,05 ten büyük olduğu için öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının cinsiyete göre farklılaşmadığı söylenebilir. Araştırmanın alt problemde öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının eğitim düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği de incelenmiş ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarının eğitim düzeyi değişkenine ilişkin t-testi sonuçlar

Boyut	Eğitim Durumu	N	$\bar{x}$	S	t	sd	P
Sınıfın Fiziksel Düzeni	Lisans	218	3,05	,68			
	Yüksek Lisans	32	3,03	,42	,874	374	,177
	Lisans						
Öğrenme-Öğretme Süreci	Lisans	218	3,13	,59			
	Yüksek Lisans	32	3,09	,87	,354	741	,254
	Lisans						
İletişim	Lisans	218	3,11	,68			
	Yüksek Lisans	32	3,08	,73	,697	690	,541
	Lisans						
Davranış Yönetimi	Lisans	218	3,17	,69			
	Yüksek Lisans	32	3,19	,87	,469	566	,365
	Lisans						
Motivasyon	Lisans	218	3,21	,88			
	Yüksek Lisans	32	3,02	,73	,258	378	,120
	Lisans						

*p>0,05

Tablo 4'e incelendiğinde öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının eğitim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($t_{[530]}= 291$; $p>0,05$). Araştırmanın alt probleminde öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının öğretmenlerin çalışma süresine göre farklılık gösterip göstermediği de incelenmiş ve sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 5. Branş öğretmenlerin sınıf yönetimi davranışlarının kıdem değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Kıdem	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Sınıfın Fiziksel Düzeni	1-9	75	3,20	,85	Gruplar arası	87	,674	,265	---
	10-19	77	3,41	,69	Gruplar içi	80			
	19 ve üstü	78	3,36	,67	Toplam	98			
Öğrenme-Öğretme Süreci	1-9	75	3,12	,55	Gruplar arası	101	,632	,152	---
	10-19	77	3,02	,45	Gruplar içi	122			
	19 ve üstü	78	3,09	,41	Toplam	99			
İletişim	1-9	75	3,23	,102	Gruplar arası	87	,554	,204	---
	10-19	77	3,33	,95	Gruplar içi	77			
	19 ve üstü	78	3,27	,83	Toplam	69			
Davranış Yönetimi	1-9	75	3,24	,61	Gruplar arası	85	,710	,144	---
	10-19	77	3,26	,65	Gruplar içi	77			
	19 ve üstü	78	3,28	,88	Toplam	78			
Motivasyon	1-9	75	3,22	,96	Gruplar arası	69	,587	,320	---
	10-19	77	3,24	,82	Gruplar içi	65			
	19 ve üstü	78	3,26	,74	Toplam	58			

*p>0,05

Tablo 5 incelendiğinde öğretmenlere göre sınıf yönetimi davranışlarının mesleki kıdeme göre farklılaşmadığı görülmektedir (F= ,631; p = .217). Bu kapsamda farklı mesleki kıdemlere sahip öğretmenlerin birbirine yakın algılara sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu araştırma, ilköğretimde çalışan branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışlarının incelenmesi amaçlamıştır. Araştırmaya toplamda 250 kişi katılım göstermiştir. Araştırmada branş öğretmenlerinin sınıf yönetimi davranışları ile cinsiyet, yaş, eğitim durum değişkenlerine

göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür. Araştırma bulgularının, paralellik gösterdiği araştırmalar bulunmaktadır. Akgün & Dinçer (2015)'in yaptığı araştırmada, okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetimi becerilerinin demografik özelliklere göre anlamlı bir farklılık göstermediğini görülmüştür. Çalışma sonucumuzu destekler niteliktedir. İlgar (2007)'in ilköğretim öğretmenleri üzerinde yaptığı çalışmasında medeni durum ile sınıf yönetimi becerileri arasında evli ve diğer medeni durumda olanların lehine anlamlı bir fark olup, bekar öğretmenlerden daha yüksek düzeyde sınıf yönetimi becerilerine sahip olduklarını bulmuştur. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ışığında şu öneriler getirilebilir: Sınıf öğretmenlerinde sınıf yönetim düzeyleri incelenebilir. Araştırma evreni genişletilebilir.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, E. (2012). Sınıf Yönetimi ile İlgili Genel Olgular. Kaya, Z. (ed.), *Sınıf Yönetimi*. Pegem Akademi.
- Akbaba, S. (2006). Eğitimde Motivasyon. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (13), 343-361.
- Akgün, E. (2013). Okul Öncesi Eğitimde Sabah Rutinlerinin İncelenmesi: Fransa Örneği/A Study on Morning Routines in Preschool Education: The Case of France. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(24), 77-85.
- Akgün, E. & Dinçer, Ç. (2015). Okul öncesi öğretmenleri için sınıf yönetimi becerileri ölçeğinin geliştirilmesi ve öğretmenlerin sınıf yönetimi becerilerinin çeşitli değişkenlerle ilişkisi. *Eğitim ve Bilim*, 40(177), 187- 201.
- Balay, R. (2012). *2000'li Yıllarda Sınıf Yönetimi*. Pegem Akademi.
- Barry, B. E., Bodenhamer, J. & O'Brien, Jr, J. J. (2011). *Student nonverbal communication in the classroom. In American Society for Engineering Education* (pp. 1-14). American Society for Engineering Education.
- Başar, H. (1999). *Sınıf Yönetimi*. MEB yayınları.
- Boholano, H. B., Balo, V. T. M., Pogoy, A. M. and Alda, R. (2020). Technology Enriched Teaching in Support of Quality Education in the 21st Century Skills. *Solid State Technology*, 63(5), 6795-6804.
- Cüceloğlu, D. (2002). *İçimizdeki biz*. (35. B.). Remzi.
- Çalık T. (2012). Sınıf Yönetimi İle İlgili Temel Kavramlar. *Sınıf Yönetimi*. L. Küçükahmet. (Ed). Pegem Akademi.
- Değirmenci, Y. (2017). *Zaman Yolcusuna Söylenecekler*. Tahlil Yayınları.
- Ekici, C. (2018). *Öğretmenlerin teknolojik pedagojik alan bilgisi (TPAB) ile sınıf yönetimi becerileri arasındaki ilişki (Çanakkale Örneği)* [Yüksek lisans tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi]. Yök Tez.

- Erden, M. (2000). *Sınıf Yönetimi*. Alkım Yayınları.
- Gündüz, Y. & Can, E. (2013). Öğrenci görüşlerine göre ilköğretim ve ortaöğretim öğretmenlerinin sınıf yönetimi ilkelerine uyma düzeyleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 19 (3), 419-446.
- İlgar, L. (2007). *İlköğretim Öğretmenlerinin Sınıf Yönetimi Becerileri Üzerine Bir Araştırma* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kalin, J., Peklaj, C., Pečjak, S., Levpušček, M. P., & Zuljan, M. V. (2017). Elementary and Secondary School Students' Perceptions of Teachers' Classroom Management Competencies. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 7(4), 37-62.
- Karakaya, E., & Tufan, M. (2018). Social skills, problem behaviors and classroom management in inclusive preschool settings. *Journal of education and training studies*, 6(5), 123-134.
- Kavrayıcı, C. (2020). Communication Skills and Classroom Management: The Mediating Role of Problem Solving Skills. *Journal of Teacher Education and Educators*, 9(1): 125-137.
- Kaya, S., & Ağaoğlu, E. (2013). Opinions of instructors related to the physical layout dimension of virtual classroom management. *Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ), Special Issue*, 2(1), 1342-1350.
- Kayabaşı, Y. (2009). *Sınıf Yönetimi*. Pegem Akademi.
- Özyürek, M. (1996). *Sınıfta Davranış Yönetimi*. Şahin Yayınları.
- Pal, N., Halder, S., & Guha, A. (2016). Study on communication barriers in the classroom: a teacher's perspective. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 6(1), 103-118.
- Ramli, N. H., Ahmad, S., & Masri, M. H. (2013). Improving the classroom physical environment: Classroom users' perception. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 101, 221-229.
- Sarıtaş, M. (2000). *Sınıf yönetimi ve disiplinle ilgili kurallar geliştirme ve uygulama: sınıf yönetiminde yeni yaklaşımlar*. Nobel Yayınları.
- Sieberer-Nagler, K. (2016). Effective classroom-management & positive teaching. *English language teaching*, 9(1), 163-172.
- Turan, S. (2011). Sınıf Yönetiminin Temelleri. Şişman, M., Turan, S. (ed.), *Sınıf Yönetimi*. Pegem Akademi.
- Ada, S. & Ünal, S. (2000). *Sınıf yönetimi*. Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Birimi.
- Vatansever, B. H. (2015). Sınıf Yönetiminde Öğrenci Motivasyonu ve Motivasyonu Etkileyen Etmenler. *Electronic Turkish Studies*, 10(3), 10-25.
- Wiseman, D. G., & Hunt, G. H. (2013). *Best practice in motivation and management in the classroom*. Charles C Thomas Publisher.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yüksel, A. (2013). Sınıf öğretmenlerinin sınıf yönetimi becerilerinin değerlendirilmesi (Afyonkarahisar ili örneği) [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Mohammad Qurban Hakimi

<https://orcid.org/0009-0005-6121-5069>

Master's degree student in health management, İstanbul Kent University, Türkiye, masihyk2018@gmail.com

Atf Künyesi / Citation Info

Yawar, M. E. & Qurban, H. M. (2025). A Review of the Ethical and Legal Challenges of Using Artificial Intelligence in the Health System. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 307-318.

A Review of the Ethical and Legal Challenges of Using Artificial Intelligence in the Health System

Abstract

Today, artificial intelligence technologies can provide unimaginable benefits to the health system. While artificial intelligence has significant potential to improve the performance of the health system, on the other hand, it also comes with challenges that sometimes lead to harm in the health system. Therefore, the aim of the present study is to review the ethical and legal challenges associated with the use of artificial intelligence in the health system. This is a review study. To collect information, an evidence search was used in the Web of Science, PubMed, and Scopus databases using the keywords artificial intelligence, medical ethics, health rights, health care, and human dignity. In all stages of the present research design, honesty and trustworthiness were observed, while respecting the originality of the text. The research findings regarding ethical challenges can be attributed to trust in artificial intelligence, violation of human dignity in artificial intelligence, respect for the principle of individual autonomy and its rules, artificial intelligence in the diagnosis of complete treatment, and artificial intelligence and emotional function. Legal challenges include standardization of artificial intelligence in medicine, artificial intelligence and civil liability, artificial intelligence and medical guarantees, artificial intelligence and violation of data privacy, and Artificial Intelligence and Cybersecurity are.

Keywords: Artificial Intelligence, Medical Ethics, Health Rights, Health Care, Human Dignity

Sağlık Sisteminde Yapay Zeka Kullanımının Etik ve Yasal Zorlukları Üzerine Bir İnceleme

Öz

Günümüzde yapay zekâ teknolojileri sağlık sistemine hayal bile edilemeyecek faydalar sağlayabilmektedir. Yapay zeka, sağlık sisteminin performansını artırma konusunda önemli bir potansiyele sahip olsa da, diğer yandan, bazen sağlık sisteminde zarara yol açan zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, bu çalışmanın amacı yapay zekânın sağlık sisteminde kullanımıyla ilgili etik ve yasal zorlukları gözden geçirmektir. Bu bir derleme çalışmasıdır. Bilgi toplamak için Web of Science, PubMed ve Scopus veri tabanlarında yapay zekâ, tıp etiği, sağlık hakları, sağlık hizmetleri ve insan onuru anahtar kelimeleri kullanılarak bir kanıt taraması yapılmıştır. Mevcut araştırma tasarımının tüm aşamalarında, metnin özgünlüğüne saygı gösterilirken dürüstlük ve güvenilirlik gözetilmiştir. Etik zorluklara ilişkin araştırma bulguları, yapay zekaya güven, yapay zekada insan onurunun ihlali, bireysel özerklik ilkesine ve kurallarına saygı, tam tedavinin teşhisinde yapay zeka ve yapay zeka ve duygusal işlev olarak atfedilebilir. Yasal zorluklar arasında ise tıpta yapay zekânın standardizasyonu, yapay zekâ ve hukuki sorumluluk, yapay zekâ ve tıbbi garantiler, yapay zekâ ve veri gizliliğinin ihlali ve Yapay Zekâ ve Siber Güvenlik yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Tıp Etiği, Sağlık Hakları, Sağlık Hizmetleri, İnsan Onuru

Introduction

With recent advances in digital data collection, machine learning, and computational infrastructure, applications of Artificial Intelligence (AI) are expanding into areas previously thought to be the domain of human experts (Yu, Beam & Kohane, 2018). AI is rapidly moving to transform the healthcare system. By combining big data and powerful machine learning techniques, innovators have created the conditions to begin developing tools to improve the clinical care process, advance medical research, and improve efficiency. These tools rely on algorithms, programs that are created from healthcare data and can make predictions or recommendations. However, the algorithms themselves are often too complex to be understood or even explicitly stated (Price et al., 2017) or artificial intelligence is the study of ideas that enable computers to perform tasks that make humans appear intelligent. The main goals of artificial intelligence are to make computers more useful and understandable (Pashkov, Harkusha & Harkusha, 2020).

1. Artificial Narrow Intelligence (ANI): Artificial Intelligence currently has very high capabilities in recognizing unexpected patterns in data sets.

2. Artificial General Intelligence (AGI): Intelligence that could one day have the full cognitive capacity of a human and be able to reason, remember, and solve problems like you do. (Ibid)

3. Artificial Super Intelligence (ASI): Artificial Super Intelligence (AI) can theoretically have the combined cognitive capacity of humanity or even more. It is obvious that humanity will not be able to understand it.

AI currently encompasses a wide range of subfields, from the general (learning and perception) to the specific, such as playing chess, proving mathematical theorems, writing poetry, driving on a busy street, and diagnosing diseases. As robots are actually objects that can take on different physical forms and communicate independently with humans. They are capable of caring for humans in need of help, such as the elderly, although they certainly cannot have a compassionate understanding of care.

However, artificial intelligence technology is still in its infancy and more studies are being conducted, as it becomes more advanced each year than the previous one. The development of AI-based technologies raises some of the key practical issues surrounding AI implementation, including data sharing and privacy, algorithm transparency, data standardization, and cross-platform interoperability, as well as concerns for patient safety (He, et.al., 2019). AI should be designed to reduce health disparities, report meaningful clinical outcomes, and improve diagnosis and treatment. It should increase the value of healthcare, take into account the biographical drivers of health, be easily designed for the local population, improve the healthcare and medical care system, and facilitate shared decision-making (Badal et al., 2023). Artificial intelligence is expected to significantly impact medical practice and healthcare delivery in the near future, so it is crucial that primary care physicians understand new technologies so that they can evaluate studies and research based on artificial intelligence and clinical research. Therefore, the current research aims to answer the question: What legal and ethical challenges does artificial intelligence technology pose in the health system?

The present study has taken into account the ethical aspects of library research, including text authenticity, reliability, and trustworthiness. This study is a review. To collect information, an evidence search was used from the Web of Science, PubMed, and Scopus databases, and the Google Scholar search engine. Articles published in 2014-2023 were also included; This study was conducted from April to October 2023 and used the English equivalents of key terms such as artificial intelligence, medical ethics, health rights, health care, and human dignity. The number of articles searched was 50, of which 22 were cited. The methodology is through an extensive literature review, analysis, scholarly research, and the views of leading individuals in this field and the nature of the guidelines.

1. Findings

Despite the widespread use of artificial intelligence technologies in healthcare and medicine, there are still challenges in the healthcare system, which are discussed in the following sections: Ethical Challenges of the Application of Artificial Intelligence in the Healthcare System, as described in Table 1, and Legal Challenges of the Application of Artificial Intelligence in the Healthcare System, as described in Table 2.

Table 1: Ethical Challenges of Using Artificial Intelligence in the Health System

Manifestations of the ethical challenges of artificial intelligence
Trust in artificial intelligence
Violation of human dignity in artificial intelligence
Respect for the principle of individual autonomy and its rules
Artificial Intelligence in Diagnosis and Treatment
Artificial Intelligence and Emotional Functioning

Table 2: Legal Challenges of Using Artificial Intelligence in the Health System

Manifestations of the legal challenges of artificial intelligence
Standardization of Artificial Intelligence in Medicine
Artificial Intelligence and Civil Liability
Artificial Intelligence and Medical Insurance
Artificial Intelligence and Cybersecurity
Artificial Intelligence and Data Breach

It is important to note that the challenges mentioned in the present study are general, therefore they include Afghanistan as well as other countries internationally.

2. Discussion

1. Ethical Challenges of Artificial Intelligence in the Health System: Along with the increasing use of artificial intelligence technology in medical sciences and healthcare, there are also some ethical challenges, which are referred to in the following as the most important ethical challenges of artificial intelligence in the health system.

2.1 Trust in Artificial Intelligence

Among the ethical challenges of artificial intelligence in the health system, the discussion is about trust in artificial intelligence. People expect similar performance standards for AI doctors and human doctors, and trust in AI does not increase when people are told that AI doctors are better than human doctors. The important point is that we find that the trust gap between AI and human diagnoses narrows when individuals are encouraged to choose AI in a

free-choice model between human and AI diagnoses, with trust in AI diagnoses increasing significantly when participants are able to choose their own doctor (Juravle, et. al. 2020). People are more concerned about AI technology and programs. Most people have a positive attitude and believe that AI doctors will completely or partially replace human doctors. The general public also has a more positive attitude towards medical AI. Distrust of AI and lack of humanistic care are important reasons why some people still have a negative attitude towards medical AI.

Instead of focusing solely on technical issues, stakeholders need to pay more attention to improving the credibility of technology companies and addressing the emotional needs of patients, because relying on the intelligence of health and medical centers will improve health care (Gao, et, al.. 2020).

2.2. Violation of human dignity in artificial intelligence

Among the ethical challenges to be addressed in artificial intelligence in the health system, one can point to the violation of human dignity. Social awareness of the “worth” of a person is at the core of the concept of human dignity. However, some actions may disregard this value of a person and therefore there may be a need to protect against such actions. Furthermore, failure to anticipate the unintended consequences of artificial intelligence may impact human dignity.

As well as the uncertainty in creating a balance between innovation and the protection of fundamental rights, or the uncertainty about whether current regulations are sufficient or vice versa, researchers are forced to develop new regulations for new technologies and artificial intelligence, while there are concerns about the impact of artificial intelligence on human rights, which can be referred to in the recommendation of the Council of Europe Commission on Human Rights to ensure the strengthening of And ensuring that AI does not undermine human rights is a key factor in the world we live in. This recommendation, entitled “Unpacking AI: 10 Steps to Protect Human Rights,” presents a number of steps that national authorities can take to maximize the potential of AI systems and prevent or mitigate their negative impact on people’s lives and rights.

This recommendation focuses on 10 main areas of action, which include: 1) human rights impact assessment; 2) public consultation; 3) human rights standards in the private sector; 4) information and transparency; 5) independent oversight; 6) non-discrimination and equality; 7) data protection and privacy; 8) freedom of expression, freedom of association and association and the right to work; 9) access to healthcare; 10) promoting AI literacy. Ethics Guidelines for

Trustworthy Artificial Intelligence (Ethics Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence) is another recommended resource in this field (Balthazar, et.al. 2018). For the development of artificial intelligence in Iran, a guideline in the form of a national document on artificial intelligence has been submitted to the Supreme Council of the Cultural Revolution to guide the discussion of artificial intelligence in a centralized manner. Therefore, in order to prevent violations of human dignity, it is proposed to compile a comprehensive document on artificial intelligence in medicine.

2.3. Respect for the principle of individual autonomy and its rules

Based on the findings of the present study, other ethical challenges of artificial intelligence in the health system include respect for the principle of individual autonomy and its rules, such as respect for privacy and informed consent.

Just as the Bactrian and Belmont oaths set out basic principles for how physicians should interact with patients and individuals under investigation, the increasing use of big data and artificial intelligence techniques These principles need to be reexamined in light of potential issues around privacy, confidentiality, data ownership, informed consent, epistemology, and inequality (Balthazar, et.al. 2018). Among the standards and values in the principles of medical ethics is respect for justice in equal access to health and medical services. The principles of “ethical AI” are increasingly being developed with the recent proliferation of directives, including the EU Artificial Intelligence Law proposed by the European Commission on April 21, 2021, and the statement of the G7 leaders in the so-called Hiroshima Process on Artificial Intelligence, which seek to establish ethical rules and boundaries for this new technology. With few exceptions, they interpret the ethics of AI within the liberal political framework of concerns about privacy, transparency, governance, and non-discrimination. One of the main obstacles to creating “ethical AI” is how to operationalize high-level principles so that they translate into the design, development, and use of technology in the work process.

This is because organizations can interpret ethics as ad hoc and without any oversight, and view ethics as just another technological problem with technological solutions. There is a lack of clear, formal standards for fair, appropriate, or just AI in areas where people depend on and work with it (Cole, Cant, Spilda & Graham, 2022). There are concerns that medical AI models could perpetuate prejudices and harm marginalized populations. They can acquire biases during training, when they underrepresent particular datasets or groups of patients (Obermeyer, et.al.2019). Just as every technological advance opens up ethical debate, the implications of AI for medical ethics must be identified, anticipated, and addressed so that AI

can be used without compromising important professional ethical principles. It can perhaps be said that in some cases, the interference of human factors, including sexual and racial bias, leads to the emergence of ethical issues for artificial intelligence in healthcare and medical care.

2.4. Artificial Intelligence in Diagnosis and Treatment Completion

Another ethical challenge of artificial intelligence in the health system is the issue of determining the benefit of treatment or treatment completion by artificial intelligence. Although robots have been generally accepted in diagnosis and treatment, there is no clear evidence that people with dementia benefit from robots for cognition, neuropsychiatric symptoms, or quality of life (Yu, C. et al., 2022.) Models Medical AIs typically lack prior knowledge of the medical domain, in contrast to a full-fledged physician, before being trained for their specific tasks. Instead, they must rely solely on statistical correlations between the characteristics of the input data and the prediction target, without having any background information (e.g., on pathophysiological processes). This lack of background makes them more difficult to perform specific medical tasks, especially when task-related data is scarce (Moor, et al., 2023). It seems that complex medical conditions such as depression and mental health can be better managed by AI than humans, because AI can use an individual's comprehensive medical data in decision-making. The strength of AI systems is that they can predict and usually can provide a statistical probability of an outcome. However, a statistical probability does not necessarily hold true for individual cases. It matters who makes the diagnostic decisions and, more importantly, what the outcomes will be for resource allocation cases; Undoubtedly, artificial intelligence will replace the diagnosis and treatment in a wide and increasing number of areas, whether it is desired or not, and only with the development of knowledge and technology, so the final decisions must be made by humans.

2.5. Artificial Intelligence and Emotional Function

Another ethical challenge of artificial intelligence in the health system is the issue of artificial intelligence and its emotional function. Intelligent humanoid robots will likely be integrated into nursing and care functions. However, their proper integration requires a detailed explanation and explanation of their basic capabilities, especially regarding their competences in replicating and depicting emotional functions such as empathy. Current humanoid robots can demonstrate rudimentary forms of empathy.

As these machines become increasingly common in healthcare settings, they are expected to express empathy as a natural function, rather than simply displaying artificial empathy as a replication of human empathy (Pepito et al., 2020). Of course, AI and robotics practitioners

have sought to change the nature of relationships and increase the human power of these types of interactions by increasing the resemblance and design of humanoid robots. However, scientific research has proven that body language, eye contact, and tone of voice have an important effect on establishing empathetic and compassionate connections between observers and receivers. It is important to note that the use of AI technology also raises important ethical and moral issues. Certainly, much work is needed to understand and respond to the social implications of AI and responsible innovation algorithms.

2. Legal Challenges of Artificial Intelligence in the Health System

Considering that the increasing use of artificial intelligence technology improves the level of quality in the health system, there are also some legal challenges, which are referred to below as the most important legal challenges of artificial intelligence in the health system.

3.1. Standardization of Artificial Intelligence in Medicine

Another legal challenge of artificial intelligence in the health system is the discussion of standardization of artificial intelligence in medicine. The purpose of standardization is to ensure the ethical consideration of the benefit of patients, because the main challenge is not in the AI technology itself, which is rapidly developing, evolving, and discovering new areas of use, but in the legal framework, which clearly lacks appropriate regulations and some political, ethical, and financial developments (Rodrigues, 2020). Therefore, the use of AI technology in medicine requires standardization and the definition of a specific mechanism in the form of The Health System Laws on the Use of Artificial Intelligence in Medicine. Since artificial intelligence tools are currently being developed towards clinical implementation and there is currently a lack of educational opportunities for artificial intelligence in medicine, it is proposed that artificial intelligence be considered for inclusion in the formal medical education program. As an interim step, the Editorial Board of the Journal of Radiology has developed a list of nine key considerations that will help in evaluating AI research. The goal of these considerations is to improve the safety and application of AI research in diagnostic imaging.

These considerations are for the authors, but reviewers and manuscript readers may also find these points useful: 1. - Define all three image sets (training, validation, and test image sets) of the AI experiment carefully; 2. Use an external test set for the final statistical report; 3. Preferably use images from multiple vendors for each stage of AI evaluation (training, validation, test sets); 4. Justify the size of the training, validation, and test sets; 5. Train the AI algorithm using a reference standard that is widely accepted in our field; 6. Explain any image preparation for the AI algorithm; 7. Test the performance of AI for radiologists; 8. Demonstrate

how AI algorithms make decisions; 9. AI algorithms should be publicly available to validate performance claims (Bluemke et al., 2020). The above points can be useful as a preliminary guide to improving the robustness of scientific results in AI and machine learning in radiology.

3.2. Artificial Intelligence and Civil Liability

Another challenge of artificial intelligence in the health system is the debate over civil liability. If a deep learning algorithm loses its diagnostic power, does the doctor accept the judgment and the patient suffer the consequences? What happens if an autonomous surgical robot injures a patient during a procedure? It is an ongoing debate about who will be liable in the future when robots and artificial intelligence act independently to harm patients. The current consensus is that a professional is liable if they use a tool in a situation outside its regulatory approval, or misuse it, or use it despite reasonable professional doubts about the reliability of the evidence surrounding the tool. With the knowledge of the toolmaker who hides negative facts. In any other case, the responsibility lies with the developers and the companies behind them (Meskó & Görög, 2020). Integrity, transparency, and consideration for human dignity are among the things to consider. The use of artificial intelligence in medicine can cause harm and, as a result, civil liability. There is no mandatory law in this field for the development of the use of artificial intelligence technology in healthcare and medical care. Of course, artificial intelligence technology and deep learning should be used in practice in healthcare and medical care in order to address the emerging challenges.

3.3. Artificial Intelligence and Medical Assurance

Another challenge of artificial intelligence in the health system is the discussion of medical assurance. Therefore, the legal regulation regarding the liability of doctors in Afghanistan is being reviewed.

According to Islamic penal law, "Whenever a doctor causes death or bodily injury in the treatment he performs, he is liable unless his actions are in accordance with medical regulations and technical standards, or he has been acquitted before the treatment and has not committed any negligence. If the acquittal of the patient is not valid due to his being a minor or insane, or if it is not possible to obtain an acquittal from him due to unconsciousness or the like, the acquittal of the patient's guardian is required." It is the same as Comment 1 of the same article, if the doctor is not at fault or has committed any fault in his knowledge or practice, there is no guarantee for him, even if he has not been acquitted. Now the question is, is the use of artificial intelligence based on technical considerations? In this case, it should be viewed as a new medical tool. And what if an error occurs on the part of the artificial intelligence device or

algorithm itself when using artificial intelligence that works with deep learning? Is AI responsible, or is the device manufacturer or the doctor? It seems that in this context, the doctor should inform the patient that he or she is going to benefit from the new technology in treatment and absolve him or her of it. There are also generally ethical questions regarding obtaining consent from the patient, which are: Are patients aware of the data collection? Have they given consent? What have they given consent to? And if so, is this consent given voluntarily? It is essential that doctors, before obtaining consent, clarify the consequences of data collection by artificial intelligence, how this data will be used, and obtain the patient's consent to the use of the data in the field of treatment or research.

3.4. Artificial Intelligence and Cybersecurity

Another challenge of artificial intelligence in the healthcare system is the discussion of cybersecurity. It has been previously shown that humanoid robots are useful in healthcare. To ensure successful interaction with humanoid robots, it is necessary to understand the factors that affect users' sense of security. Ensuring patients feel safe is considered a key principle of good care (Nyholm, Santamäki-Fischer & Fagerström, 2021). Safety is a variable concept that varies over time and place, but it has its own specific characteristics. Issues related to patient security are issues that must be considered in promoting health rights, as the security of the cyberspace in which information flows must be ensured and the theft of patient and health system information, which can be vital for a country, must be prevented.

3.5. Artificial Intelligence and Data Breach

Another legal challenge of artificial intelligence in the health system is the breach of data confidentiality and patient privacy, which is a matter of organizational responsibility. Artificial intelligence's access to medical and treatment information of patients today is an influential factor in the treatment process.

Patient medical records contain data that is very valuable to their owners. This information is also used for health system policy-making. Given the large volume of patient data being collected, there is a risk of privacy violations. A partial solution to the problem of data protection and privacy is to anonymize patients (Narayanan & Shmatikov, 2009) because data anonymization or re-identification, in which data is cross-referenced with other data sets and individuals are re-identified, is well developed.

With the increasing number of data sets used by Big Data and the increasingly powerful capabilities of artificial intelligence, the risk of data anonymization increases. When combined with social media databases, all the information available is easily accessible. However,

although data anonymization is fraught with risks, the effort to do so is better than no effort. (Masters, 2023). Artificial intelligence in medicine needs access to medical records and health data. Sensors, medical algorithms, applications, and any other source of information it can learn from. The data can come from healthcare institutions or from individuals, even if the institutions generate the data anonymously. In many cases, it has been proven that individual profiles can be traced (Meskó & Görög, 2020). Since healthcare, medical, and biomedical science institutions work with vast amounts of patient information, they need to protect patient data from cyberattacks.

Conclusion

When it comes to the technologies we use for healthcare and medical services and the health system, our decisions should be based on compliance with ethical and legal principles and rules and regulations that do not violate human dignity, so efforts should be made to standardize artificial intelligence applications in all fields of medical sciences.

Health policymakers should develop policies on the use of artificial intelligence in medicine and the production of medical technologies based on artificial intelligence, as well as create guidelines for doctors and other medical personnel who use new technologies in health care and treatment, in order to prevent potential risks and consequences. Any AI-based technology considered for use in healthcare and the health system must be efficient, safe, standardized, and regulated. New technologies focused on AI applications in the health system should be guided in a way that ensures that the AI tools used primarily help address the emerging challenges, therefore, for the better use of AI in the health system, suggestions are presented in the form of fundamental, applied, and research approaches. In order to effectively use AI technology, proactive preparation for its emerging challenges is essential. It is necessary to strengthen research on the ethical and legal issues of AI and its applications in an interdisciplinary manner.

References

- Badal, K. et al. (2023). Guiding principles for the responsible development of artificial intelligence tools for healthcare. *Communications Medicine*, 3(1), 47.
- Balthazar, P., et al. (2018). Protecting your patients' interests in the era of big data, artificial intelligence and predictive analytics. *Journal of the American College of Radiology*.; 15(3), 580-586.
- Bluemke, D.A. et al. (2020). Assessing radiology authors, reviewers and readers-from the radiology editorial board. *Radiological Society of North America. Radiology*, 294 (3), 487-489.

- Cole, M., Cant, C., Ustek Spilda, F., & Graham, M. (2022). Politics by automatic means? A critique of artificial intelligence ethics at work. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 5, 869114.
- Gao, S. et al. (2020). Public perception of artificial intelligence in medical care: Content analysis of social media. *Journal of Medical Internet Research*, 22(7), e16649.
- He, J. et al. (2019). The practical implementation of artificial intelligence technologies in medicine. *Nature Medicine*, 25 (1), 30-36.
- Juravle, G. et al. (2020). Trust in artificial intelligence for medical diagnoses. *Progress in Brain Research*, 253, 263-282.
- Masters, K. (2023). Ethical use of artificial intelligence in health professions education: AMEE Guide No. 158. *Medical Teacher*, 45(6), 574-584.
- Meskó, B. & Görög, M. (2020). A short guide for medical professionals in the era of artificial intelligence. *NPJ Digital Medicine*, 3 (1), 126.
- Moor, M. et al. (2023). Foundation models for generalist medical artificial intelligence. *Nature*, 616 (7956), 259-265.
- Narayanan, A., & Shmatikov, V. (2009, May). De-anonymizing social networks. In *2009 30th IEEE symposium on security and privacy* (pp. 173-187). IEEE.
- Nyholm, L., Santamäki-Fischer, R., & Fagerström, L. (2021). Users' ambivalent sense of security with humanoid robots in healthcare. *Informatics for Health and Social Care*, 46(2), 218-226.
- Obermeyer, Z. et al. (2019). Dissecting racial bias in an algorithm used to manage the health of populations. *Science*, 366 (6464), 447-453.
- Pashkov, V. M., Harkusha, A. O. & Harkusha, Y.O. (2020). Artificial intelligence in medical practice: Regulative issues and perspectives. *Wiad Lek*, 73(12 cz 2), 2722-2727.
- Pepito, J. A. et al. (2020). Intelligent humanoid robots expressing artificial humanlike empathy in nursing situations. *Nursing Philosophy*, 21(4), e12318.
- Price, I, et al. (2017). Artificial intelligence in health care: Applications and legal issues. *The Sci Tech Lawyer*, 14(1), 10-13.
- Rodrigues, R. (2020). Legal and human rights issues of AI: Gaps, challenges and vulnerabilities. *Journal of Responsible Technology*, 4, 100005.
- Yu, C. et al. (2022). Socially assistive robots for people with dementia: Systematic review and meta-analysis of feasibility, acceptability and the effect on cognition, neuropsychiatric symptoms and quality of life. *Ageing Research Reviews*, 78, 101633.
- Yu, K.H, Beam, A.L. & Kohane, I. S. (2018). Artificial intelligence in healthcare. *Nature biomedical engineering*, 2(10), 719-731.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Sameulhaq Amany

<https://orcid.org/0009-0009-4681-2761>

Master's student in Administration and Economics, Sabahattin Zaim University, Türkiye, sameulhaq.amany01@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Amani, S. (2024). The Use of Artificial Intelligence in Teaching History and its Effects on Community Leadership. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 319-332.

The Use of Artificial Intelligence in Teaching History and its Effects on Community Leadership

Abstract

One of the most important educational phenomena that will be used more in the future is artificial intelligence, which has received a lot of attention due to its importance and application in education. The use of artificial intelligence in the education of history, society and healthy leadership of the administration will be necessary in the near future. Therefore, research in the field of applications, challenges and opportunities, as well as the correct way of using artificial intelligence, is considered one of the most important tasks of history researchers. In this research, while dealing with these issues, we are investigating the role of artificial intelligence in the education of history, society and healthy leadership. And according to the obtained results, it can be said that the use of artificial intelligence in teaching the history of society and healthy leadership of the department can be considered as a more appropriate substitute for teachers, because of some of the shortcomings of traditional teaching. Artificial intelligence alongside the teacher can significantly reduce the stress and pressure of the teacher and student and play a significant role in the effectiveness of history education.

Keywords: Artificial Intelligence, History Education, Community Leadership

Tarih Öğretiminde Yapay Zeka Kullanımı ve Toplum Liderliği Üzerindeki Etkileri

Öz

Gelecekte daha fazla kullanılacak olan en önemli eğitim olgularından biri, eğitimdeki önemi ve uygulaması nedeniyle çok fazla ilgi gören yapay zekadır. Yapay zekanın tarih, toplum ve yönetimin sağlıklı liderliği eğitiminde kullanılması yakın gelecekte gerekli olacaktır. Bu nedenle, uygulamalar, zorluklar ve fırsatlar alanındaki araştırmaların yanı sıra yapay zekanın doğru kullanım şekli, tarih araştırmacılarının en önemli görevlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu araştırmada, bu konularla ilgilenirken, yapay zekanın tarih, toplum ve sağlıklı liderlik eğitimindeki rolünü araştırıyoruz. Elde edilen sonuçlara göre, geleneksel öğretimin bazı eksikliklerinden dolayı, toplum tarihi ve sağlıklı liderlik bölümünün öğretiminde yapay zeka kullanımının öğretmenlerin yerine daha uygun bir ikame olarak düşünülebileceği söylenebilir. Öğretmenin yanında yapay zeka, öğretmen ve öğrencinin stres ve baskısını önemli ölçüde azaltabilir ve tarih eğitiminin etkinliğinde önemli bir rol oynayabilir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Tarih Eğitimi, Toplum Liderliği

Introduction

The quality of education and the effectiveness of educational systems is one of the most important concerns of educational systems and development decision makers in every country. Information and communication technology has the ability to reduce costs, increase quality, and align the products of the education system with the needs of the society through a documented program and by changing the structure and methods of education. And align and in Take a step to apply the training.

The use of modern educational and training equipment and technologies in the direction of education and upbringing goals has been noted in the document on the development of education and upbringing foundations. The use of artificial intelligence as a type of new technology in education is worthy of attention. One of the neglected discussions among the history researchers is the study of history teaching methods for people of different ages. (Lashgarara et al., 1994). In other words, there is still no standard and accepted classification for the ages of history students, and the reason for this may be the lack of harmony and coordination between the authors of history lessons from childhood to adulthood. Meanwhile, the role of technology in history education in today's world has gained extraordinary importance. (AI)A card (John McCarthy) was invented and created. The main goal of artificial intelligence is to imitate human cognitive function and perform activities that are usually performed by a human (Chen et al., 2020). Before the introduction of computers and other related technologies, teachers and students were engaged in teaching and learning mechanically or by using natural human effort. With the introduction of microcomputers and, by extension,

personal computers in the 1970s, which, according to Flamm, provided more computing power and marked an important transition to the electronic era, the development of computers Individuals make this possible for individuals and other institutions Non-governmental organizations used the computer for various reasons. These transfers heralded the expansion of computers in various sectors such as education and economy (Chen et al., 2020). Recent developments in the field of education around the world force teachers to update their teaching methods. Also, traditional methods and relying on rhetoric-based strategies have lost their use. The history lesson deals with the history of people and societies that do not exist in the present, so it is difficult for the student to understand it. To solve such problems, one can use new educational phenomena such as artificial intelligence. In this research, we are looking for practical proof of one of the newest phenomena in the field of education, that is, artificial intelligence, which is one of the valuable opportunities in history education.

1. Research Background

Xiling Chen and colleagues (2022) in a research under the title of two decades of artificial intelligence in education: contributors, collaborations, research topics, challenges and future directions, on transparency regarding the use of learning data. Yarandeh to achieve personalized learning Increasing the acceptance of artificial intelligence by teachers by involving them in the system design and convincing them of the effectiveness of artificial intelligence by designing strong experiments and also moving towards "implementation" Emphasis on artificial intelligence in education for designing an educational system with higher generalizability. and promising areas in the field of artificial intelligence in education: personalized education, teaching robots, student performance prediction, classroom speech analysis, neural networks evaluation for Identifying how to teach; Emotional calculations are used to identify the feelings of the learner.

Bertram and his colleagues (2021) in their research entitled Artificial Intelligence in History Education, analyzing the linguistic content and complexity of student writings in the CAHisT (Computational Assessment of Historical Thinking) project, examine the challenges of exam evaluation. The students' assignments and assignments in the history course are completed and declared. that the use of standard test formats in the evaluation of historical competences has been criticized recently. Historical researchers have argued that open-ended items are more suitable for evaluation. However, providing large-scale evaluations of open answers is time-consuming and creates challenges regarding the objectivity, reliability, and repeatability of rankings, so to solve this problem, he suggests the use of a tool called artificial

intelligence. don't. Bertram et al. (2021) in a research titled artificial intelligence in education states that artificial intelligence affects education in different ways. Artificial intelligence has produced educational tools that have attracted attention due to its potential including: improving the quality of education and strengthening teaching and learning methods. As AI educational solutions mature, AI can help fill the gaps. The place of artificial intelligence in modern education and learning cannot be denied. With the presence of artificial intelligence, there will be many changes in the teacher's responsibilities. In the coming decades, artificial intelligence will transform education.

Hayat Abdi (2021) in a research entitled Artificial Intelligence in the Service of Education, including the number of successful countries' businesses in the application of Artificial Intelligence in education, considers one of the functions of Artificial Intelligence in the grading process and believes that although Artificial intelligence cannot This field completely replaces the human, but it performs the process very close to the human. Today, it is possible for teachers to automatically score almost all types of multiple-choice and blank questions, and of course, automatic scoring of explanatory questions is not far away and will be implemented in the near future.

Guan et al., (2020) in a study titled: Artificial Intelligence Innovation in Education: A Historical Analysis Based on Twenty Years of Data, states that in line with the changing role of artificial intelligence technology in education with the prevalence of distance education, Ahed We are increasing research outputs in the implementation and design of intelligent education in schools. This research also considers the use of artificial intelligence in education not only in technology, but also in the educational, cultural, social, economic, moral and psychological dimensions of education, and from this point of view, the research of artificial intelligence Artificial in education is research in nature between the fields of knowledge. The current research was done using library resources and the latest researches in the field of artificial intelligence in education and using the descriptive-analytical method.

2.Theoretical Concepts of Research

2.1.The Concept of Education

Education is said to be the activities that are planned by the teacher or the teacher with the aim of making learning easier and flows between the teacher and one or more students in the form of a reciprocal action (Sadeghi, 2017). Education is neither an institution nor a course, but education is a set of activities that are in the service of education and training, usually the activities that the teacher does alone or with the help of educational materials are called

education. He defines education in the following way: education is any pre-planned activity or arrangement whose goal is to create learning in students (Seif, 2011).

2.2.The Concept of History Education

One of the important lessons in the education system of every country, including Afghanistan, is history. The history of any nation is a symbol of that nation's identity, which plays a major role in the formation of the personality and identity of its youth. The country of Afghanistan also has a very long history and the age of its civilization reaches several thousand years. The historical traces of this glorious civilization are very diverse and abundant. Knowing this vast historical world requires continuous and deep education and training (Khirandish, 2000).

2.3.The Concept of Artificial Intelligence

Computer communication and information technologies have continued to evolve over the years and have led to the development of artificial intelligence. According to Capin, artificial intelligence is the ability of machines to adapt to new situations, deal with emerging situations, solve problems, answer questions, machine maps, and perform various other functions. It needs a level of normal human intelligence. Artificial intelligence is the pinnacle of computers, computer-related technologies, machines, and innovations and advances in information communication technology that gives computers the ability to perform close or human-like functions. In the direction of accepting and using new technologies in education, artificial intelligence has also been widely used in the education sector (Chen et al, 2020). We can describe artificial intelligence as the use of technology to automate tasks that "usually require human intelligence" (Nozad, 2019). In modern terms, artificial general intelligence refers to the ability of a machine to establish communication, reasoning and independent action in familiar and new scenarios in a similar way to a human (Kazemi, 2020). A common misconception in this regard is that existing artificial intelligence systems produce their results by engaging in a type of artificial computer cognition that matches or exceeds human-level thinking. Artificial intelligence systems can often produce useful and intelligent results without intelligence.

These systems do this work to a great extent in a heuristic way by identifying data patterns and using knowledge, laws and information that are specially coded by people, however, this data does not correspond to human thought (Nozad, 2019).

In general, artificial intelligence is defined in four categories:

- Systems that think like humans.
- Systems that think rationally.

- Systems that behave like humans.
- Systems that behave rationally.

The distinction between human and rational behavior is from the point of view that human beings are not necessarily perfect and are subject to errors in reasoning (Nekuifar, 2020). (AI), as a machine-based technique with algorithmic power for predictions, diagnoses, recommendations and decision-making, in the educational community due to its potential to support learning in various contexts over the years. The latter has become important (Chen et al., 2022) . The use of artificial intelligence in leadership training and Sarman Dehir. Actually, the innovation of artificial intelligence in training has changed from ideal laboratory scenarios to real learning contexts with more complexity. Companies in the educational technology (EdTech) industry have developed personalized adaptive learning systems that enable personalized learning, assistive learning systems that manage the classroom environment, grading, assessment, and homework. A second language helps and the management system of the institution that helps with the registration of students and questions and so on (Guan et al., 2020). It seems that education is fixed in terms of time, place and fixed activities. Learning is done continuously, especially for young people. Traditional educational systems have been known to be inflexible, but they are now changing to adapt to the technological advancements of today's world. One of the key technologies that is ready to change education is artificial intelligence (AI). It has an artificial intelligence implementation (Bertram et al., 2021). While artificial intelligence can never replace human teachers, it can play a big role in the classroom. Artificial intelligence can allow teachers to hand over all assignments and grading process to an artificial intelligence so that teachers can spend more time with students. Despite the cost and the need for the Internet, artificial intelligence is useful for teaching. Since teachers cannot always be available and students need a teacher along with them, working with an AI tutor can help students who have social or academic anxiety (Bertram et al., 2021).

3.The Role of Artificial Intelligence in Teaching History and Leadership

The three roles assigned to artificial intelligence in teaching are: Providing applied teaching strategies: The goal of special teaching systems is to recommend educational content and provide assignments that are suitable for different educational needs. For example, Chen et al. (2022) used artificial intelligence systems using multimodal sensor data to identify the emotional state of students and help teachers determine the optimal content delivery, teaching methods, and communication strategies. They chose (Thomas et al., 2023). Increasing the ability of teachers to teach: a combination of computer-aided learning and artificial intelligence

technologies are used to help teachers manage their classroom teaching. Artificial intelligence technologies to support teaching in different subject classes (such as physical education, language and history) by uploading, assigning and distributing tasks and tasks and by expressing problems based on the text used. These programs have greatly improved the efficiency of classroom management for teachers (Thomas et al., 2023). However, most teachers do not have a proper understanding of how technologies work. Without understanding the mechanism of assignment determination and teaching strategy recommendations, teachers have felt that their control is reduced and they are working with a black box. The resulting decrease in self-efficacy may discourage teachers from using artificial intelligence to support teaching in their classrooms (Thomas et al., 2023). Support for teacher's professional development: artificial intelligence technologies have been used not only to support education, but also to support teachers' professional development. For example, the use of intelligent teaching evaluation models that are made from the data of the teachers' own teaching in comparison with human and objective evaluations makes the teachers less offended by criticism and encouraged to talk about the methods Think about your teaching (Thomas et al., 2023). A case study of the challenges and opportunities of artificial intelligence. Although the possibilities of artificial intelligence are exciting, a number of challenges prevent the full realization of artificial intelligence in various educational institutions. These challenges include:

1. The ability of artificial intelligence is limited: the abilities of artificial intelligence are limited in education.
2. Unanswered questions: There are many unanswered questions about the role of artificial intelligence and how to manage it in higher education.
3. Trust: It may be difficult for parents and school administrators to trust artificial intelligence technologies that are used to influence or make decisions about student learning.
4. Ethical problem: It is a situation that a person is faced with, on the one hand, with morals or conscience and on the other with life. Another moral problem that today's society is facing is the "humanism" of man (Bertram et al., 2021).

4.Opportunities

Artificial intelligence tools are gradually changing the way of education. They can help make global classrooms accessible to all. Nowadays, artificial intelligence applications in education (AIED) are widely used by language learners and teachers. Although artificial

intelligence provides many benefits for students and teachers, it cannot replace teachers. The advantages of artificial intelligence for students, teachers and schools include:

1. Education at any time: artificial intelligence affects how children learn and from where. Applications based on artificial intelligence allow students to study in their free time and receive feedback from teachers in real time.

2. Virtual tutors: Artificial intelligence-based platforms provide virtual tutors to follow the progress of students.

Artificial intelligence has shown promise as a tool for monitoring students' performance.

3 Better interaction: Modern technologies such as VR and gamification help students participate in the learning process and make it more interactive and personal.

4. The opportunity to find a good teacher: educational institutions have many teachers, so the student has the opportunity to establish a relationship with other specialists.

5. Helping the teacher: Artificial intelligence can be a great ally for a teacher.

Artificial intelligence can help the teacher to reduce the burden of administrative tasks such as grading exams, grading students' assignments, planning, etc. and save a lot of time.

6. Training for teachers: artificial intelligence makes public information available to teachers at any time of the day.

7. Connecting everyone: Artificial intelligence tools can help make global classrooms accessible to everyone and foster greater collaboration, communication, and cooperation between schools and countries.

8. Cost reduction: Artificial intelligence can accelerate and reduce the cost of learning.

9. Improves efficiency: Artificial intelligence reduces the burden of repetitive tasks that teachers and schools have to deal with on a daily basis.

For example, students can use tools equipped with artificial intelligence to learn pronunciation, meaning and correct use of words. From classroom interactions, lesson learning, and management processes, artificial intelligence makes everything better and more efficient (Bertram et al., 2021).

5.The Use of Artificial Intelligence in Providing Feedback in History and Society Education

Another of the frequent applications of artificial intelligence has been providing guidance and feedback to students by analyzing and analyzing their work and learning process. For example, Bonneton-Botte et al. (2020) used an artificial intelligence program for offices to recognize and analyze students' handwriting and then analyze its spatial and temporal features

(such as shape, order, and direction of sections). This program gave feedback to the students at the end of each writing session (Thomas et al. 2023). Students in traditional educational environments rarely receive preferred or required formative feedback (Nazrovi et al., quoted from Moline). Considering the fact that the time for presenting the history lesson in education and upbringing is very limited compared to the volume of the book, especially in the field of humanities as one of the specialized courses, and the number of students present in the class is generally high; Other teachers do not have enough time to provide feedback and constructive feedback due to overloaded assignments or busy classes.

Also, without grades, teachers may not have the ability to evaluate students' progress. One of the most important aids of artificial intelligence in history education and meaningful learning is to give students instant feedback on learning progress. To some extent, delayed return, denied return. In order to strengthen student participation, improve progress, motivation and self-regulation (Sohrablo., citing Zimmerman and Labuhn), constructive feedback should be immediate. With the help of artificial intelligence, the best feedback can be provided in the shortest possible time (Sohrablo., 2020). Open-ended assignments, such as those that require short written answers, are essential tools in assessing students' independent thinking skills. They may also be used as valuable indicators of students' specific competencies in humanities subjects (eg, history) that require independent thinking skills. (Bertram quoted from Smith). However, history education researchers have acknowledged that creating an objective and reproducible assessment of students' writings is challenging.

It is also a very time-consuming job. Machine learning methods (for example, algorithms that make predictions on unseen data based on a sufficiently large training sample) provide new possibilities for assessing what students in They have written about history, they present it (Bertram et al., 2021).

7.Application of Artificial Intelligence in Presenting Virtual Reality in History Education

Due to the unavailability of the events and societies discussed in the history lesson, as well as the generational difference, the understanding of historical topics is difficult for students in comparison with other lessons. Therefore, to solve this problem, you can think of a measure so that the students can learn better by being in the taught situations. Using virtual reality technology is one of the ways to solve this problem.

8.Using Artificial Intelligence to Produce Intelligent Content

One of the effects of using artificial intelligence in education is the production of intelligent content; Artificial intelligence and training together create new techniques; This support can be all that is needed to ensure that all students achieve academic success. The production of intelligent content also includes virtual content such as conferences and video lectures.

For example, in the history lesson, different intelligent contents can be produced by means of Adobe Flash Professional CC software. Nowadays, the use of electronic tools such as mobile phones and computers has increased. A very useful feature of the Flash software is that it can create different outputs for Android, IOS, Windows and Flash devices from the created content, which helps teachers and students to create content. themselves in smart mobile phones and computers and Tablets and virtual spaces can be easily used in the form of teaching methods such as reverse learning. In this way, the order of Sassanid kings can be designed for students (Sohrablo, 2020).

9.The Use of Teaching Robots in the Teaching of History and the Evening of the Day

Robotics is an interdisciplinary branch of engineering that develops physical devices that can be used as substitutes for humans. In popular culture, we often see robots as a revolutionary technological fix or as a threat, perhaps by replacing teachers (Mostofi, 2022). The goal of new educational programs is to involve, encourage and activate students. The teaching robot is one of the newest uses of artificial intelligence in education. In a primary school in Finland, they use a teaching robot named "Ilyas" to teach language and a robot named "Obot" to teach children math. These robots are equipped with software that can detect the level of students' understanding and understand their needs. As a result, they behave in ways that encourage students to learn and at the same time inform the teacher about problems (Kazemi, 2020). One of the advantages of using robots in education is that students can practice points over and over again without fear of making mistakes and being ridiculed. These teaching robots do not get tired of repetition. Of course, it should be noted that despite the ability of these robots in teaching, they are not able to establish order in classrooms with busy and talkative students. Therefore, the presence of teachers in such classes is also mandatory (Kazemi, 2020). In the history lesson, robots can be used to evaluate students in class, because these robots greatly reduce the stress of students during the evaluation of oral evaluations; They also encourage students to learn more and give a more accurate result at the discretion of the teacher. The

potential of artificial intelligence to evaluate students' writings in the history course is more suitable for understanding students' historical thinking skills than standard test formats.

However, the challenge of evaluating these types of writings still remains. Open-ended assignments may be feasible in classes where teachers grade a manageable number of student assignments, but in large-scale studies, assessing open-ended assignments is time-consuming and costly. The qualitative psychometric criteria of objectivity, reliability and validity are also applied in the open-ended exam formats. This means that in order to evaluate students' writings with qualitative methods (that is, qualitative content analysis), the evaluation and ranking criteria should be clear and transparent. Therefore, the existence of a distinctive coding system and evidence of inter-rater reliability is necessary.

This manual assessment based on a coding system is double the discrimination and accuracy, time-consuming and expensive, so that experimental studies based on open-ended measurements (including the need for bimetric reliability) Lips are limited to relatively small samples (Bertram et al., 2021).

The vital advantage of artificial intelligence is that the computer, assuming that it has learned the right patterns in advance, can evaluate a large amount of qualitative data without the cost of human resources. It even enables the use of open-ended tasks in large-scale evaluations and large-scale intervention studies. In the field of education, there are digital approaches to education in the form of math tutoring systems such as Bettermarks. And in the field of language learning, there are online language learning programs such as Babbel and Duolingo.

Recently, intelligent language learning systems providing personalized feedback have also started to appear: language learners receive automatic feedback according to their individual needs, and this feedback opens up new opportunities in the design of workbooks. offers online. Therefore, artificial intelligence of this potential has the ability to open new ways to evaluate students' writings about history (Bertram et al., 2021). The ability of artificial intelligence to provide personalized learning is not flexible in the history of traditional education. Artificial intelligence enables personalized or adaptive learning. Artificial intelligence can provide a level of differentiation that personalizes learning specifically for a student.

Artificial intelligence helps to create a personal study plan for each student and as a result adjusts the studies based on the special needs of the student. This opens up new ways to interact with students with learning disabilities. Personal training increases efficiency, improves access

and measures productivity (Mostofi, 2022). Based on this and considering the difference in the level of historical information of the students and the difference in the level of interest and learning of the students in the course of history, with the use of artificial intelligence, personalized training methods can be used for each student separately. Designed and implemented. The use of face recognition technology has wide applications in China, and China has become one of the pioneers in the use of face recognition in social control.

This country has been using facial recognition cameras for many years to identify and control citizens in the country. But this time, this technology has been opened to schools. This system has the ability to recognize students' facial expressions. In the mentioned system, the camera sends the information to a computer to show by processing it that at any moment the students are really enjoying the lesson or their attention is distracted. The computer of this system can detect seven different emotions in students, including neutral, happy, upset, hopeless, angry, scared and excited.

After the system detects that another thought has distracted the student from the lesson, by sending a message to the teacher, it informs him of this so that he can change his teaching method if necessary (Hayat Abdi, 2022).

Conclusion

Considering the important role of history education in the development of societies and its influence on national identity, it is necessary to reconsider the ways and methods used in the field of history education and teaching, and the current strategies and possibilities at the world level. He used it for this purpose. Artificial intelligence is the most emerging phenomenon in the field of technologies related to education. Although this phenomenon cannot replace the original teacher, but by using it along with the training of specialized teachers, it can attract the maximum participation of students and at the level of community leadership in the teaching process, reduce the stress caused by evaluation, and provide appropriate feedback by the teacher and personalization of the process. The teaching of various subjects, especially the history lesson, which today relies on traditional methods including lectures, which causes students to become inactive in the classroom, is dated and suffers from many shortcomings in the teaching process. Also, with the help of artificial intelligence, the mental and emotional state of the students and their level of readiness to receive the concepts can be found, and according to these issues, the most appropriate strategies and methods for teaching the best possible date can be found. Showed In order to make this research more effective, the following suggestions are announced:

1. Although the use of artificial intelligence still has limitations, history teachers can improve their knowledge by participating in different classes in accordance with global developments and learn ways to use this phenomenon. They are
2. Using artificial intelligence and programs such as: Adobe Flash Professional CC and producing content by means of such pre-coded programs, in addition to providing easy access to teachers unfamiliar with the process of coding in content design and production He becomes intelligent; It motivates students to learn more.
3. Informing students and their parents about the opportunities and challenges of using artificial intelligence is one of the most important stages of using this technology, which will attract more and better cooperation from them.
4. Allocation of the related budget for the use of artificial intelligence in the leadership schools of the organization, considering the cost of its use, both in the field of education and in the field of providing its equipment, is considered one of the most important proposals of the current research. be
5. Improper use of artificial intelligence may lead to the violation of human rights, so it is necessary to create the necessary legal awareness for the people before this phenomenon spreads.
6. The use of any new technology requires the promotion of the correct culture of its use, so before using artificial intelligence, the complete readiness of the target society must be ensured.

References

- Bertram, C. et al. (2021), Artificial intelligence in history education, Linguistic content and complexity analyses of student writings in the CAHisT project, *Journal Pre-proof*. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666920X21000321>
- Chen, L. et al. (2020). Artificial Intelligence in Education: A Review:IEEE access . <https://ieeexplore.ieee.org/document/9069875>
- Chen, X. et al.(2022). Two Decades of Artificial Intelligence in Education. *International Forum of Educational Technology & Society* . https://scholars.ln.edu.hk/ws/portalfiles/portal/41220986/25_1_03.pdf
- Guan, C. et al. (2020). Artificial intelligence innovation in education: A twenty-year data - driven historical analysis. *International Journal of Innovation Studies*, 4 134-147 . <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2096248720300369>
- Kazemi, F. K. (2020). The use of artificial intelligence in teaching and learning Publisher: *Educational Technology Growth Monthly*, 35, 7, 6-7. Tehran. <https://tinyurl.com/29fkn3tm>
- Khirandish, A. R. (2000). History teachers of Iran's borders of history and culture. *History Education Development Magazine*. 6. 2 pages - 2 to 3. <https://tinyurl.com/2d4dp66n>

Lashgarara, F. et al. (1994). Comparison of the viewpoints of art students and art students of agricultural schools in Tehran province regarding the needs and challenges of using technology. *Information and communication, chapter of management research Agricultural Education*, 31 37-45. https://itvhe.areeo.ac.ir/article_101381.html

Mostofi, S. (2022). *Performance of Artificial Intelligence in Learning and Education, Seventh National Conference on New Approaches in Education and Research*. Civilica.

Nozad, M. A. (2019). Examining how to use information technology in history education. *National Conference of Future Schools*, first period. 20-45.

Sadeghi, A. (2017). The role and importance of field visits in geography and earth sciences education. *Poish Quarterly in Humanities Education*, 8, 79 – 87. <https://tinyurl.com/2vd2w2vv>

Seif, A. A. (2011). Book of *Measurement and measurement in educational sciences*. Payam Noor University Publications. https://press.pnu.ac.ir/book_28326.html

Sohrablo, M. (2020). Production of teacher-made and interactive electronic content for teaching geography. *Rashad*, 35 (2), 3 pages - from 7 to 9. <https://tinyurl.com/4z6pwbee>

Thomas, K.F. et al. (2023), Systematic literature review on opportunities, challenges, and future research recommendations of artificial intelligence in education. <https://tinyurl.com/3przxwpe>

Ökkeş Küçükdağılkan

<https://orcid.org/0000-0002-8739-5492>

PhD Student, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Department of History, Türkiye, okkeskd@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Küçükdağılkan, Ö. (2025). Yol/Seyahat Güvenliğinde Bir Süvari: Kethüdâyeri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 333-351.

Yol/Seyahat Güvenliğinde Bir Süvari: Kethüdâyeri

Öz

17'nci yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yol/seyahat güvenliği müşterek bir çalışma ile sağlanmaktadır. Bu müşterek çalışma farklı sınıflardan muhtelif birliklerin dirsek temasını kapsamaktadır. Yüzyılın yetki alanlarının ve görev tanım formlarının standart olmaması, yolları kullananların farklı amaçları taşımaları bu çalışma usulünü bir gereklilik olarak ortaya çıkarmıştır. Yollardan; ordu unsurları, devlet görevlileri, tüccarlar, din adamları, hazineler, surre alayları, değerli hayvan ve iaşeler geçmektedir. Gerek bu çok yönlü fonksiyonlu durum gerekse ağırlıklı olarak eşkıyalık faaliyetleri yolların/seyahatlerin güvenliğinde geniş bir organizasyonu elzem hale getirmiştir. Yol/seyahat güvenliğini sağlamak amacıyla bu geniş organizasyon içerisinde yer alanlardan biri de kethüdâyeridir. Kethüdâyeri taşrada konumlanmış olan altı bölük halkının (kapukulu süvarileri) amiri mahiyetinde olan zabittir. Bu amir şahsiyetler yol/seyahat güvenliğini konu alan birçok belgede diğer taşra yöneticileri ile birlikte merkezi otorite tarafından muhatap alınmıştır. Ancak onları diğer yöneticilerden ayıran nitelik hem seçkin süvari olmaları hem belgelerde ilk sıralarda yer almaları hem de müşterek çalışmaya uyumlu sınıflarıdır. Ez cümle; bu çalışma özelde yol/seyahat güvenliklerinde yer alan kethüdâyeri ve maiyetinin işlevlerinden bahsederken genelde ise organizasyonda yer alan diğer paydaşların araştırılmasını naçizane gaye edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kethüdâyeri, Altı Bölük Halkı, Yol Güvenliği, Seyahat Güvenliği, Kapukulu Süvarileri

A Cavalryman in Road/Travel Safety: Kethüdâyeri

Abstract

In the 17th century Ottoman Empire, road/travel safety was ensured through a joint effort. This joint endeavour involves the elbow contact of various units from different classes. The non-standardisation of jurisdictions and job description forms of the century, and the different purposes of those using the roads made this working method a necessity. Elements of the army, state officials, merchants, clergy, treasures, surre regiments, valuable animals and supplies travelled along the roads. Both this multifunctional situation and banditry activities made a wide organisation essential for the security of the roads/travels. The kethüdâyer was one of the officers within this large organisation to ensure road/travel safety. Kethüdâyeri was the officer in charge of the six companies (kapukulu cavalry) stationed in the provinces. In many documents dealing with road/travel security, these officials were addressed by the central authority together with other provincial administrators. However, what distinguishes them from other administrators is that they were elite cavalrymen, ranked first in the documents and were compatible with joint labour. In a nutshell; this study humbly aims to investigate the functions of the kethüdâyeri and his entourage in road/travel security in particular and the other stakeholders in the organisation in general.

Keywords: Kethüdâyeri, Six Company People, Road Security, Travelling Security, Kapukulu Cavalry

Giriş

Yol/seyahat güvenliğini sağlamak bürokrasi isteyen bir iş yüküdür. Bu iş yükü bir sigortadan ziyade tazminata karşılık gelir (Ortaylı, 2020, s. 326-329). 17'nci yüzyılda yol/seyahat güvenliklerinde tavizler yaşanmış ve menfi olaylar meydana gelmiştir (Griswold, 2002, s. 27). Bilhassa hazine ve barutun nakliyat dönemlerinde yol güvenliğinin tedbirini almak çok önemli bir mesele olmuştur. Çünkü böyle dönemlerde eşkıyalık saldırıları yoğunlaşmıştır (Ekin, 2013, s. 163). Söz konusu güvenliğin sağlanmasında başat rol derbent teşkilatına aittir (Ortaylı, 2020, s. 327). Derbentler muayyen bir bölgeyi karşılayan hakim yerler olduğundan çoğunlukla yol/seyahat güvenliklerinde nezaret görevini icra etmemiştir. Bu durumdan dolayı mihmandarlık ve nezaret gibi hizmetler başka birliklerin hanesine de yazılmıştır (Orhonlu, 1967, s. 114). Osmanlı Devleti yol/seyahat güvenliği için köylere de hizmet paylaşımı yapmıştır. Buna göre yetki alanlarında herhangi bir vukuat olursa sorumluluk köyler üzerine yüklenmiştir (İnalçık vd., 2004, s. 298). İstanbul-Suriye yol güzergâhı Anadolu yol ağının bel kemiğidir (Taeschner, 2010, s. 126). İstanbul-Suriye yol güzergâhının Rumeli muadili ise İstanbul-Belgrad yol güzergâhıdır (Taeschner, 2010, s. 134). Osmanlı Devleti yolları Rumeli ve Anadolu genel başlığında sağ-sol veya merkez/orta yol ayrımı ile sınıflandırılmıştır (Orhonlu,

1967, s. 60-61). Başkent İstanbul başlangıç noktası olarak belirlendiğinde bu 3 koldan çıkılan seyahat Rumeli'de; Selanik/Atina-Edirne/Sofya/Belgrad/Budin ve Kırım'a ulaşım sağlarken Küçük Asya'da ve Arap eyaletlerinde, Erzurum/Kafkasya-Diyarbakır/Musul/Bağdat/Basra-Halep/Şam/Kahire veya Mekke'ye ulaşır (Aksan vd., 2011, 127-128). Bu sınıflandırmadan ayrı olarak yollar niteliklerine göre de tasniflenir. Ordu ve kervan yolu ayrıdır (Taeschner, 2010, s. 43). Osmanlı Devleti'nde Anadolu'da 2 ordu yolu vardır. İlki; İstanbul-Suriye, ikincisi; İstanbul-Ereğli güzergahlarıdır. İkinci alternatif güzergahının sonu olan Ereğli kavşak oluşturmaktadır. Bu kavşaktan sonra Kayseri/Sivas/Erzurum/İran güzergahı devam eder (Taeschner, 2010, s. 221). Diğer bir yol niteliği ise Anadolu ticari yollarıdır (İnalçık vd., 2004, s. 273-275-276). Anadolu'nun orta/merkez kısmını oluşturan önemli bir yol güzergahı genelde tüccarlar, hacılar ve seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Orta kol Karaman'ı içerisine alan çok geniş ve emniyetinin sağlanmasının çok güç olduğu bir yoldur (Orhonlu, 1967, s. 114). Ancak tüm bu sınıflandırmalar mutlak bir ayrımı ifade etmez. Bazen ordu birlikleri kervan yolunu da kullanmışlardır (Taeschner, 2010, s. 213). Ordu yolu ve hac yolu arasında fark olsa da (Taeschner, 2010, s. 176) bu iki yol bazı yerlerde birleşmiştir (Taeschner, 2010, s. 169-174).

Bu yol ağları arasında seyahat edilirken önemli geçiş noktaları ve konaklama yerleri vardır. Özellikle kervan konaklama yerleri seyahat edenler için hayati öneme sahiptir. Bu kervan hanları özelliklerine göre çeşitlilik gösterir (İnalçık vd., 2004, s. 613). Ticari nitelikli bir kervanın konaklama yeri ile hac kervanının konaklama yeri farklıdır (İnalçık vd., 2004, s. 245-247). Derbentler ise önemli geçiş yerleridir. Derbentler ıssız yerlerde tesis edilmekle birlikte bir yerleşimin yakınında da olabilir. Seyahat edenlerin konaklama yeri olan hanlar aynı zamanda bir derbent sayılmaktadır. Bir yerin derbent olması için kavşak noktasında ve merkezi bir durumda olması lazımdır (Orhonlu, 1967, s. 10-11). Derbentler niteliklerine göre hizmet verirler. Derbent mahiyetinde olan kaleler genelde hacıların güvenliğini sağlar (Orhonlu, 1967, s. 25). Büyük vakıf şeklindeki derbent tesisleri boş bir araziyi şenlendirme amacı taşır. Han ve kervansarayların derbent olarak kullanılması tüccar-yolcu ikameti ve emniyeti içindir (Orhonlu, 1967, s. 29-31). Köprü yerlerinde bulunan derbentler köprülerin güvenliğini sağlamıştır (Orhonlu, 1967, s. 32-33).

Yolları kullanan ve güvenlik hizmetlerinden faydalananların mesafe-zaman bilgilerine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Bu bilgiler aynı zamanda 17'nci yüzyıl ulaşım bilgilerini ihtiva etmektedir. Normal şartlarda ilerleyen 30.000 kişilik bir ordu günde yaklaşık 20 km yol alır (Parker, 2018, s. 160). Bizans ordusu Orhan ile savaşaacağı zaman piyadeler günde 25 km yürüyerek 2 günde 50 km mesafe kat etmiştir (Emecen, 2015, s. 20). Kanuni Sultan Süleyman

ordu ile birlikte 129 günde 1.500 km yol gitmiştir. Bu, günde 11,6 km yol alması demektir (Uyar vd., 2020, s. 135). 1663 başlarında ordunun Edirne'den Drava kavşağına gelmesi 85 günü almıştır (Aksan, 2017, s. 78). Bir paşanın İstanbul'dan Kahire'ye gelmesi 3 aylık bir zamana denk gelmektedir (Thévenot, 2014 s. 212). Suriye İstanbul'a yürüyerek 30 günlük uzaklıktadır (Griswold, 2002, s. 47). Deve ile Şam-Mekke arası 61 günlük uzaklıktadır (Ortaylı, 2020, s. 336). Arap yarımadasının her tarafını kapsayan bir gezi 6.5 ay sürmektedir (Salzmann, 2011, s. 68). Kahire-Mekke arası 45 günlük mesafededir (Thévenot, 2014 s. 204). Sudan-Kahire arası develerle 40-50 güne karşılık gelir (Thévenot, 2014 s. 225). Menziller arası dört ile sekiz saatlik yürüyüş mesafesindedir (Uyar vd., 2020, s. 153). Bir gemi akıntı ile saatte 10 mil (16 km) alır (Thévenot, 2014 s. 35).

1. Kethüdâyeri ve Yol/Seyahat Güvenliği

Kethüdâyeri ve maiyeti altı bölük halkı süvari olmalarından mütevellit bu geniş yol ağının güvenliğinden sorumlu tutulmuşlardır. Yol/seyahat güvenliği çok geniş bir organizasyonu gerektirir. Hem mekan hem zaman hem de güvenlik boyutlarında düşünüldüğü zaman süvari birliklerinin bu organizasyonlarda bulunmaması düşünülemez. Çünkü bu iş yükü salt bir mevkiye/şahsa tanımlanmış değildir. Keza, 17'nci yüzyılda standart bir vazife dağılımından söz etmek zordur (Wiesner-Hanks, 2019, s. 446-447). Tek bir standart doğrudan bahsetmek mümkün değildir (Black, 2003, s. 12). Yüzyıl itibariyle "yönetme" işinin altın kurallara bağlı olmadığı da ortada duran bir gerçekliktir (Barkey, 1999, s. 26). Mekan olarak geniş bir alanda hüküm süren Osmanlı Devleti'nin siyasi, iktisadi, askeri vb. uygulamalarında da belli bir standartlaşmış vazife tanımı kendisini göstermez (Bilge, 2015, s. 70). Yetki alanı meselesinin bu kadar şeffaf olması tek bir müesseseye muayyen sorumluluklar yüklemenin ve tek bir müessese üzerinden mutlak bir vazife tanımı çıkartmanın doğru olmadığını gösterir. Sonuçta derbentçiler yol/seyahat güvenliğinden sorumlu olduğu kadar bazı bölgelerde köylüler de bu hizmeti karşılamıştır (İnalçık vd., 2004, s. 298). Piyade olan yeniçerinin yol/seyahat güvenliğinde pasif kaldığını ve bir vazifesinin olmadığını söylemekte doğru değildir. Burada geniş bir bürokrasi ve eş güdümlü hareket tarzı dikkati çekmektedir.

Kethüdâyeri'nin amirliğini yaptığı altı bölük halkı da niteliğinden (*süvari*) dolayı seyahatlerde güvenliği sağlamada yer almıştır. Seyahat halindeki bir gruba saldırılar genelde hem sürat bakımından hem çevresinin sarılması bağlamında hem de manevra bakımından süvariler tarafından gerçekleştirileceğinden taşrada bulunan kapukulu süvarilerine bu nedenden dolayı ihtiyaç duyulmuştur. Bu bakımdan seyahat güvenliklerinde piyade olan yeniçeriden ziyade süvari olan altı bölük halkının baskınlığı düşünülebilir (Parker, 2018, s. 125).

2. Bürokratların/Devlet Görevlilerinin Seyahat Güvenliği

Yol güvenliğine ihtiyaç duyanlar arasında dönemin bürokratları vardır. Özellikle Osmanlı Devleti bu konuda aralarında var olan rekabetten ötürü İran elçilerine karşı ayrı bir özen göstermiştir (İnalçık vd., 2004, s. 736). Elçiler kervan yolundan ziyade ordu yolunu kullanırdı. İran elçisinin yol güzergahı hem elçilerin hem de ordu yolu güzergahı hakkında bilgi verir (Taeschner, 2010, s. 145-146). Netherland elçisi, Gelibolu konsolosunun türlü meseleler için İstanbul'dan İzmir'e gideceğini ve bunun için güzergâh boyunca güvenliğinin sağlanması noktasında arzda bulunmuştur. Bunun sonucunda ise söz konusu konsolosun geçeceği güzergâhlar boyunca kendisine, malına ve eşyasına herhangi bir zararın gelmemesi için emniyet tedbirlerine uyulması bağlamında taşra yöneticileri ikaz edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/1010). Yol güvenliğine ek olarak İran Şahı'nın göndermiş olduğu elçiye Edirne'ye varıncaya kadar ahır ihtiyacının ve konaklama ihtiyacının karşılanması emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 103/2). Elçilere dönüşlerinde de aynı ihtimam gösterilmelidir. “*Süvar kulağuzlar*” cümlesi altı bölük halkı olarak yorumlanacağı gibi farklı süvari birlikleri için de kullanılmış olabilir. Bu ifade altı bölük halkından farklı süvari birlikleri için kullanılsa dahi taşrada profesyonel süvari birliklerinin başında bulunan kethüdâyerinin bu olayın takibinden sorumlu olması yüksek ihtimali bünyesinde barındırmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM. 89/153). Görel elçisinin seyahat güvenliğinin temini taşra birimlerini yetki alanlarına göre harekete geçirmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 90/401). Elçilerin maiyetinde olan kişilerin yol güvenliği ve müdahaleye maruz kalmamaları için emirler yazılmıştır (Karakoyun, 2014, s. 234). Elçilerin bu gibi ziyaretleri düşünülerek bütçeye bunlar için ödenek ayrılmış ülkeyi ziyaret eden elçilerin ihtiyaçları ve hizmetleri bu bütçelerden karşılanmıştır (Arslanboğa, 2013, s. 119). Fransa Kralı Kâtibi'nin Kudüs'e olan yolculuğunun sigortası Osmanlı Devleti asayiş ve temin ağıdır (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 250). Nemçe Kralı'nın kethüdasına mihmandarlık talebi aynı zamanda Anadolu coğrafyasının yol yoğunluğunu gösterir (BOA, A.DVNS.MHM. 92/262). Diğer yabancı olan ve yol güvenliği, konaklama ve temin işleri gibi hizmet talep edenlere bakıldığında; Moskov Elçileri (BOA, A.DVNS.MHM. 111/2374), Rus Heyeti (BOA, A.DVNS.MHM. 57/304) görülmektedir.

Muayyen bir iş/olay için seyahat etmesi gereken bürokratlara ve devlet görevlilerine mihmandarlık yapmak, güvenliklerini sağlamak ve nezaret etmek kethüdâyerinin mükellef olduğu diğer bir iş koludur. Merkez tarafından gönderilen bir çavuşun güvenliği ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması kethüdâyerinin de içinde bulunduğu taşra yöneticileri üzerine vazife

tanımlanmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 94/124). Bazı görevlilerin gidiş ve dönüşleri olmak üzere işlerinin halledilmesi istenir, tüm ihtiyaçlarının karşılanması not düşüldü (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 97). Bir kişinin yol güvenliği 20 kişi ile tehlikeye atılabilmektedir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 2/311).¹ Bu bağlamda Azak tarafına görevlendirilmiş donanmada kullanılmak üzere Mustafa kaptan, çevre bölgelerden kendi rızalarıyla temin ettiği garib yiğitlerine hariçten müdahale olmaması için güvenlik talebinde bulunmuştur. Merkez, kethüdâyerinin içinde bulunduğu taşra yöneticilerine bu talebi görev yazmıştır (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 22/721). Tevcih, atama ya da tayin gibi işlemlerden sonra görev yerleri değişen taşra yöneticilerinin güvenliği, ihtiyaçları, muhafazası ve yeni görev yerine ulaşmaya kadar yanına mihmandar verilmesi gibi işlemlerin planlanması ve yürütülmesi yine taşra yöneticilerinden istenilen hizmetler arasındaydı. Yol/seyahat güvenliklerinde kethüdâyeri süvari birliğinin amiri olmasından kaynaklı öne çıkmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 102/411).² Tayin olan devlet görevlilerinin maiyetiyle birlikte seyahatlerinin sürekliliği için menzil beygirlerinden yararlanılması ya da menzil beygiri yoksa reayadan beygir tedarik edilmesi emredilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 80). Kethüdâyerinin yol/seyahat güvenliğini sağladıkları görevliler arasında; murabahacılar (BOA, A.DVNS.MHM. 92/148), ulaklar (Şahin, 2010, s. 147), darphane emini (BOA, A.DVNS.MHM. 57/45), haremeyn mukataası başhalifesi (BOA, A.DVNS.MHM. 57/43), sürre-i şerif emîni (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 6/610) ve muharrir olarak adlandırılan tahrirciler vardır. Ancak bu görevlilerin sadece yolda değil, işi icra ederken de kethüdâyeri tarafından kolluk kuvveti gibi emniyeti sağlanmıştır (Şahin, 2008, s. 158). Merkezi otorite bazen askeri birlikler içerisinde birilerini huzura çağırılmaktadır. Söz konusu şahsın güvenli bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi istenir, ne için çağrıldığına yer verilmezdi. Yanına verilen adam sayısına ve sürekli tembih edilmesine bakılırsa çok önemli bir husus için olduğu tahmin edilebilir (BOA, A.DVNS.MHM.ZYL.d. 18/226). Miri malların hususu için yola çıkan bir devlet görevlisine taşra ileri gelenleri tarafından uyulacak usul detayları ile anlatılırdı. Menzil

¹ “Sultân Mehmed Hân tâbe serâhunun medresesi müderrisi olan iftihârü'l-ulemâi'l-muhakkikîn mevlânâ Abdullah zîdet fezâilehu vesâirleri sütte-i sa'âdetime arz-ı hâl idüp mumâ ileyh yirmi mikdar akrabasıyla Asitâne-i sa'âdete gelürken Kangırı sancağında vâkı' Karacaviran nâm menzil kurbunda beyne's-salâteyn garîb (?) tâifesinden Kara Kalender ve oğlu Kara Mehmed ve oğulları (boş) ve (boş) nâm yirmi neferden ziyâde harâmî ile bunları basup cümle emvâl ve erzâkların gâret idüp”

² “Edirne'den Haleb'e varınca yol üzerinde vâkı' kâdîlara ve mütesellimlere ve kethudâyerleri ve yeniçeri serdarları ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki Akzâ kuzâtî'l-müslimîn mevlânâ Abdülhalim zîdet fezâilehu arz-ı hâl idüp mumâ ileyhe bin yüz üç senesi Recebi gurrelerinden zabt etmek üzere Haleb kazâsı tevcih olunmağla her kangınızın taht-ı kazâsına dâhil olur ise mahûf olan mahallerde yanına askeri tâifesinden koşup emîn ve sâlim birbirlerine irsâl ve isâl olunmak için yazılmışdır”

beygirinden kaç tane ve kaç kişiye verilmesi gerektiği, sorunla karşılaşırsa ne yapılması gerektiği gibi hususlar paylaşıldı (BOA, MŞH.ŞSC.d. 5879/176). Bazı kişilerin seyahatlerinde yanında bulunanlara ise at tedariki geçmektedir. Menzil beygiri, re's beygir, tuvana beygir gibi beygir niteliklerine kadar belirtilmektedir. Bu çok yönlü hizmetlerin yerine getirilmesinde taşra yöneticileri arasında bulunan kethüdâyerinin baskın bir konuma sahip olduğu düşünülebilir. Çünkü kethüdâyeri tahsil, temin, tedarik, lojistik ve emniyet gibi hizmetlerde ihtisas sahibi olan altı bölük halkı birliklerinin amiri durumundadır (Şahin, 2010, s. 147). Ayrıca merkezden gönderilen ulaklara beygir temini işi çok önemlidir. Bu emirler bizzat taşra ileri gelen yöneticilerine gönderilmektedir. Özellikle kethüdâyerinin ismine sık rastlanılmaktadır. Bu teminlerin kim tarafından nasıl yapılacağı hususu bazı belgelerde ayrıntıları ile anlatılmıştır. Bu teminlerin ne derece önemli olduğu beygirsiz kalan ulakların reyanın beygirlerine binmeye başlayıp tüccarların kervanlarına musallat olarak asayiş bozan bir silsileyi başlatmasından anlaşılmaktadır. Tüm bu düzenin yolunda gitmesi bir beygirin tedarik işinin doğru gitmesi ile ilgilidir (Gürhan, 2012, s. 293).

İstanbul'dan rikabı hümayûna gelecek olan iki cariyenin güvenliklerinin sağlanarak istenilen yerde bulunma işi yine aynı kadronun (taşra ileri gelen yöneticileri) yaptığı işler arasındadır (BOA, A.DVNS.MHM. 96/421.) Kethüdâyeri ve maiyeti Mekke şerifine gönderilen hediyelerin ve bu hediyeleri vardığı noktada söz konusu şahsa/shâhıslara/makamlara teslim edecek görevlinin yol boyunca güvenliğinin sağlanması ve ihtiyaçlarının görülmesi yönünde yazılan hükümlerde yine yol güvenliğini sağlayacaklar arasındadır (BOA, A.DVNS.MHM. 104/689).³ Sürgün olan Kasım Giray'ın seyahat güvenliğinin sağlanması konusu her ne kadar hukuki bir iş yükünü karşılasa da mahkûm nezaretinin güvenliği söz konusu olduğundan burada ifade etmekte fayda vardır (BOA, A.DVNS.MHM. 111/1130). Mısır'a giden devlet görevlisinin sağ salim gitmesinde emniyetin sağlanması, konaklamasına yardımcı olunması, yanındakilerin ve kendisinin belirlenen usuller ile ihtiyaçlarının karşılanması, emniyetsiz yerlerde yanına adam verilmesi, kılavuz tahsis edilmesi gibi çok disiplinli ve branşlı bir operasyonun içerisinde altı bölük halkının olmaması düşünülemez (BOA, MŞH.ŞSC.d. 6155/292). Sefer zamanlarında önemli kişilerin seferde olan orduya gelmeleri emredilirdi. Ancak bu belgede iş bölümüne dair *"bir mahfûz mahalle kondurub ve gicelerde yanına müstevfi yeniçeriler ta'yîn ve bekletdirüb ve gider olduk da dahi yanına yarar âdemler ve kilağuzlar koşulub"* ibaresi geçer. Yani seyahat

³ *"Edirne'den Mekke-i Mükerrreme'ye varınca yol üzerinde vâkı' olan kâdîlara ve mütesellimlere ve kethudâyerlerine ve yeniçeri serdârlarına ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki Cenâb-ı emâret-meâb emîr-i Mekke-i Mükerrreme olan Şerif Sa'd dâme uluvvuhuya hil'at-i fâhire ve nâme-i hümayûn-ı şevket-makrûnumla revân olan hâssa musâhiblerinden bî-nihâye Mehmed zîde mecduhuya kânûn üzre yol hükmü yazılmışdır."*

halinde olan kişiler eğer emniyetli bir yere iskan ederse, artık piyade olan yeniçerilerin korumasındadır. Seyahat halinde iken yeniçerinin adının geçmemesi süvarilerin giderken nezaret etmiş olabileceğini gösterir (BOA, A.DVNS.MHM. 57/23). Bazen bir paşa eşkıyalık faaliyeti için müfettiş olarak merkezden görevlendirilir. Bu görevli şahsiyetin konakladığı yerlerde güvenlik sağlanmalıdır. Bu iş için yine kethüdâyerinin adı geçer. Ayrıca buradaki güvenlikten başka olarak beş gün için iaşe desteğinin/tedarikin sağlanması istenmiştir (Gülcan, 1989, s. 66). İhtisas alanlarına göre işler tasniflenmiştir. Şemsi Han adında bir devlet görevlisi yedi kule zindanlarında haptir. Padişahın izniyle çıkartılıp Ağrı'ya gönderilecektir. Bu kişinin yanına bazı kimseler koyulur ve yola çıkar. İşte bu yola çıkış üzerine tüm yol boyunca taşra ileri gelenlerine haber verilmektedir. Taşra ileri gelenlerinin bu işte işlevi; menzil beygiri bulmak, kılavuzluk yapmak ya da bulmak, muhafızlar ayarlamak, erzaklarının teminini sağlamak ve emniyetinden sorumlu olmaktır. Yapılacak işler çok çeşitlidir ve uzmanlık alanlarını ilgilendirmektedir. Burada bir iş bölümü olduğu vazih bir şekilde ortadadır. Bu iş bölümünü taşra ileri gelenleri kadı başkanlığında halletmektedir (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 266). Bu uzmanlık onları türlü sektörlerde uzmanlaşmalarına sebebiyet verecektir (Parker, 2018, s. 276). Yol/seyahat güvenliğinde kethüdâyerinin mihenk taşı durumunda olduğu bazı kayıtlarda sadece kadı ve kendi adının anılmasından anlaşılmaktadır. Bu durum süvari olmanın avantajından kaynaklanan bir iş yüküdür. Tüm bu seyahatlerde her uzmanlık ve yetki alanına sahip grup/shahıs bir devir işlemi ile sorumlu olduğu kafiye/shahıs diğer sorumluluğu alacak grup/shahsa bir temessük ile devretmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 94/179).

3. Tüccar Kafilesinin Seyahat Güvenliği

17'nci yüzyıl sonlarına doğru doğu Akdeniz'in yerel ihracatı hatırı sayılır orandadır (İnalçık vd., 2004, s. 602). Bu bölge içerisinde yer alan Osmanlı Devleti şehirleri ticari canlılıkta öne çıkar. Halep'in ticari ağı uluslararası bir konuma sahiptir. Venedikli tüccarlar Anadolu coğrafyasında faaliyet gösterirler (İnalçık vd., 2004, s. 627). 17'nci yüzyılda İngiliz tüccarlar Osmanlı Devleti'ne kalay gibi değerli savaş malzemeleri sağlarlar (İnalçık vd., 2004, s. 652). Hintli Müslümanlar dahi Osmanlı Devleti içinde ticarete bulunurlar. Böyle bir kavşak noktasının güvenliği şüphesiz çok önemlidir (İnalçık vd., 2004, s. 653). Her Perşembe Bursa-İzmir arası kervanın olması tüccar ve kervan yollarının potansiyeli ve yoğunluğu hakkında bilgi verir (Thévenot, 2014 s. 115). Tüccar kafilelerinin ya da kervanların faaliyetleri ticari-iktisadi olduğundan güvenlik ihtiyacı hayati bir öneme sahiptir (Griswold, 2002, s. 50). Ticaret kervanları uğradığı her merkezde alışveriş içerisinde bulunur. Bu bağlamda kervanlar seyyar

pazar niteliğindedir (Ortaylı, 2020, s. 331-334). 17'nci yüzyılda seyahatte bulunanların düşünce ve duygularına bakıldığında korku, heyecan ve endişe duyguları ile karşılaşmaktadır. Bu duygular seyahat için güvende hissetmenin en büyük ihtiyaç olduğunu ortaya koyar (Thévenot, 2014 s. 32). Bu kabilelerin güvenliği farklı birliklerle sağlanır. Derbent yine bu güvenlik işini takip eden müesseseler arasındadır. Ancak derbent muayyen noktaların güvenliğini sağlayarak bir güvenlik şeridi meydana getirir (Orhonlu, 1967, s. 70). Ticaret kervanlarının güvenliğine dair taşrada ikamet edenlerden de yardım istenirdi (Salzmann, 2011, s. 191). Ayrıca ticari kervanlar için genelde atlı (süvari) gruplar planlanırdı (Thévenot, 2014 s. 117). Merkezi otorite bu güvenliği sağlamak adına tüccarlar için koruma buyrultuları yazmıştır (İnalçık vd., 2004, s. 654). Tüccar kfilesinin kendine özel bir güvenlik kadrosu olmadığından bu hizmet merkezi yönetim tarafından yapılmıştır (Ortaylı, 2020, s. 326-327). Osmanlı Devleti toprağına girmek isteyen bir tüccar ve seyyah belli bir prosedüre uymak zorundadır. Bu prosedürde yabancı konsolos ile tüccar arasında doğrudan bir ilişkinin varlığından söz edilir (İnalçık vd., 2004, s. 237-239).

Ticaret yapacak taifenin mallarına müdahalenin engellenmesi ve haksız yere vergi tahsil edilmesinin önüne geçilmesi devlet tarafından sağlanacak güvenliğin muayyen bir iş kolunu oluşturmaktadır. Bu iş kolunun içerisinde süvari olan kethüdâyeri ve maiyeti faal rol oynamıştır. Vergi tahsilinde altı bölük halkının başat bir şekilde oynadığı rol göz önünde bulundurulursa neden kethüdâyerine hüküm yazıldığı ortaya çıkar (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3/523). Venedikli bir tüccarın (Kompirne) güvenliğinin sağlanması için taşra yöneticilerine emir gönderilmiştir. Söz konusu tüccarın seyahati İstanbul'dan Trabzon'a, Trabzon'dan Erzurum'a, Erzurum'dan Tebriz'e rotalıdır. Güzergâh hem deniz yolunu hem de kara yolunu kapsamaktadır. Karada hiç şüphesiz altı bölük halkının içinde olduğu geniş bir emniyetten bahsetmek mümkündür (BOA, A.DVNS.MHM. 96/604). Tüm bu güzergâh boyunca söz konusu tüccarın emniyet tedbiri alınmalıdır. Bu gibi seyahat eden tüccarların öncelikle tüccar vekilli bulunurdu. Bu vekiller aracılığıyla merkezden tüccarın nerelere, ne için, ne zamana kadar gideceği bildirilir ve güvenliğinin sağlanması talep edilirdi. Bunun sonucunda ise tüccar/tüccarlar arasında bir ahitname imzalanır ve bu hukuki metnin meşruluğunda taşra yöneticilerine yazılar yazılıp güvenliğinin korunması istenirdi. İşte burada kethüdâyeri ve onun maiyeti olan altı bölük halkı bu güvenlikten sorumlu tutulmuştur (BOA, A.DVNS.MHM. 94/107).

Osmanlı Devleti'nde bulunan şehirlerin iktisadi faaliyetleri yoğun bir şekilde batı tüccarlar tarafından bilinir ve iktisadi faaliyetler için ziyaretler gerçekleştirirlerdi. İşte bunlardan biri olan İngiliz tüccar maiyetiyle birlikte bazı şehirleri gezmek istemiş (hepsi

ticaretin yoğun yaşandığı yerler) ve bu ziyaret esnasında güvenliklerini tehlikeye sokmamak için sarık giymek ve silah taşımak istemişlerdir. Böyle bir talep ise merkezin olurluğunu almış ve tehlikeli yerde silah taşımalarına, sarık giymelerine izin vermiştir. Bu izin mukabilinde onlara müdahale edilmemesi için sorumluluk yine taşra ileri gelen yöneticilerine yüklenmiştir. Bu tüccarın seyahat izin belgesi vekil tarafından değil elçi teklifi ile oluşturulmuştur (BOA, A.DVNS.MHM. 96/325,326).

Kuyumcuların taşıdıkları malın niteliği ve niceliği seyahatin güvenliğinin niceliğini ve aynı zamanda güvenliği sağlayacak birliklerin niteliğini belirlemede etkindir (BOA, A.DVNS.MHM. 95/299). Aynı zamanda yabancı tüccarlara yönelik taşra unsurları tarafından haksız müdahalelerin engellenmesi noktasında da emirler gönderilmiştir. Bu müdahalelerin engellenmesinde kolluk kuvveti olarak askeri birlikler yer almıştır. Bilhassa altı bölük halkının niteliklerinden ötürü hareket halinde olan bu tüccar taifelerine mihmandarlık yapma olasılığı yüksektir (Karakoyun, 2014, s. 275). Seyahat halindeki taife eğer bir yerde konaklamak isterse burada devreye piyade olan yeniçeriler ya da derbentçilerin girmesi muhtemeldir. Çünkü han ve kervansaraylar derbent olarak kullanılabilir. Bu yerler daha çok konaklama ve konaklama esnasında güvenliği sağlayan yerlerdir. Muhtemel ki kethüdâyeri ve altı bölük halkının güvenlik vazifesi daha çok seyahat esnasındadır (Orhonlu, 1967, s. 31-70).

4. Surre Alaylarına ve Maiyetine Nezaret

Siyasi meşruiyetin simgelerinden biri kutsal kentlere düzenlenen hacıların yol güvenliğini sağlamak ve onların koruyuculuğunu üstlenmektir. Yol menzillerinin bakımı ve hac kervanlarının korunması için görevlendirilen askerler bu meşruiyetin bazı icracılarıdır (İnalçık vd., 2004, s. 732-734). Surre alayları ve güvenliği içinde aynı şey söylenebilir (Aksan vd., 2011, 133-134). Osmanlı Devleti bu meşruiyet simgesine ve misyonuna önem vermiş surre alaylarının ve hac yollarının güvenliğini sağlamıştır (İnalçık vd., 2004, s. 81).

“Hac zamanı dağıtılmak üzere Haremeyn’e gönderilen eşya ve hediyeleri ifade eden bir terim.” olan surre, her sene bir kabile ile Mekke’ye doğru yola çıkardı. Bu kabileye ise surre alayları denilmiştir (Buzpınar, 2009, s. 567-569). Surre alayları Mekke’de bulunan Kâbe’nin örtüsünü ve muhtelif hediyeleri muhtevasında bulundururdu. Bu yük, son derece değerli ve pahalı bir yük olmakla beraber güvenliği de titizlik isteyen bir işti. Sadece surre alaylarına harcanan paradan bir hisse olan Mısır hazinelerinden gelen meblağ kayda değer bir tutardır (Simeon, 2016, s. 160). Bu alayların muhtevalarına Simeon’un gözünden bakılırsa; *“sırma ile işlenmiş örtü, bu örtüyü 200 kadın yapar, örtüde değerli taşlar kullanılır, örtünün maliyeti 40-50 bin altındır, yol masrafı için 40 bin altın verilir, örtünün yanında fakir hacılarda gider...”*

ifadelerine rastlanır. (Simeon, 2016, s. 160-161) Hacılar zengin kişilerdir (Salzmann, 2011, s. 219). ve hacca ağırlamalar bir bayram gibi geçer (Ekin, 2013, s. 429). Ayrıca hac kervanı ile ticaret kervanı bir arada yol alır (İnalçık vd., 2004, s. 375). Bu değerli kervana bir de içinde değerli birçok emval barındıran surre alayları eklenince güvenlik çok önemli bir ihtiyaç haline gelir (Simeon, 2016, s. 160).

Bu alayların güvenliğinden kadı, beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim, yeniçeri serdarı, iş erleri gibi yöneticiler sorumludur. Bu yöneticilerden biri de kethüdâyeridir. Kethüdâyeri ihtimal ki maiyetinde bulunan altı bölük halkını bu vazife için diğer askeri birlikler ile birlikte koordinasyonunu sağlamış olabilir. Bu görevde yine derbentçileri de görmek mümkündür. Hacıların güvenliğini sağlamada derbetçilerin önemi büyüktür. Ancak bunlar belli bir noktayı koruyan gruplardır. Seyahat esnasında onlara nezareti gerçekleştirdiklerini söylemek zordur. Çünkü bunlar muayyen bir bölgenin kontrolünü sağlayan karakollar olarak görülür. Hacıların güvenliği de zaten bu açıklama minvalinde derbend mahiyetinde kalelerde gerçekleşir (Orhonlu, 1967, s. 25). Belli noktalara kadar güvenlik yeniçerilerle birlikte yapılıyor olabilir ancak yeniçerilerin piyade olmasından dolayı daha çok altı bölük halkının bu alaylara nezaret ettiğini söylemek pek yanlış olmaz. Nezaret etmek işini yapmayıp muhtelif hizmetleri de (temin-tedarik vb.) yerine getirmiş olma ihtimalleri yüksektir. Şeriyye sicillerinde bu güvenliğin nasıl ve kimlerle sağlanması gerektiğine yer verilir (BOA, MŞH.ŞSC.d. 6158/188). Alayın başındaki kişinin adı zikredilerek görev tayini yapılır (BOA, A.DVNS.MHM. 108/299). Sadece bu alayların değil bu alayların maiyetinde çalışacak olanların güvenliği de önemlidir. Örneğin; sakabaşlarının güvenliği ve ihtiyaçlarının karşılanması bu kapsamda sayılabilir (BOA, A.DVNS.MHM. 99/458).

Bu surre alaylarının, hacıların ve bunlarla birlikte giden görevlilerin yiyecek ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağına dair usulde (cari narh) resmi kayıtlarda belirtilir. Kişilerin yiyecek ihtiyaçlarını, hayvanların yem ihtiyacını, kişilerin konaklama ihtiyaçlarını karşılama ve tüm bu grubun güvenliklerini sağlama gibi çok çeşitli hizmetler vardır. Bu hizmetlerin tek bir müessese tarafından icra edilemeyeceği bilindiğinden taşra yöneticileri toplu muhatap alınmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 104/800). Hac yollarının korumasını aileler de yapmaktadır (Anastasopoulos, 2021, s. 483). Kethüdâyeri ve altı bölük halkının bu işlerde yer aldığı kesindir. Ancak mutlak bir sorumluluk tanımı yapılamaz.

5. Din Görevlilerinin Seyahat Güvenliği

Anadolu yol ağını sadece Müslüman hacılar kullanmamıştır. Batılı Kudüs hacıları karayolundan seyahat ettiklerinde İstanbul-Suriye yol güzergâhını kullandıkları için

güvenlikleri gözetilmiştir. Aslında bu hacılar genelde deniz yolunu kullanmıştır. Ancak bir elçi maiyetinde gelmişler ise karayolunu kullanmayı tercih etmişlerdir (Taeschner, 2010, s. 127-128).

Kudüs’de Rum patrik olan Doseni isimli rahip muhtelif meseleler için İstanbul’a gelmiş ve geri Kudüs’e gidecektir. İşte bu geliş/gidiş esnasında rahibin değerli mal/eşyasına ve hayvanlarına herhangi bir müdahalenin engellenmesin önüne geçilmelidir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/681). İlim yolculuğu yapan araştırmacıların ve bilim insanlarının yol güzergâhı boyunca güvenliğinin sağlanması ve mihmandarlığının yapılması yine birçok makamı ilgilendiren bir mevzudur. Bu ilgililerden biri de kethüdâyeridir (BOA, A.DVNS.MHM. 110/1239). Bir Yahudi bazı meseleler için Kudüs’e gidecektir. Yol emniyetinin sağlanması, ne silahına ne de sarındığı tülbente dahi zarar gelmemesi için çalışılması kethüdâyerinin içinde bulunduğu taşra yöneticilerinin planlayacağı bir sorumluktur (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 372). Rahipler seyahat güvenliğini sıklıkla talep etmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 95/110). Askerî birlikler her ne kadar din adamlarının güvenliğini sağlamakla yükümlü olsa da kendileri de gerek yolda gerekse ayinlerini yaptıkları yerde onları rahatsız etmişlerdir (BOA, MŞH.ŞSC.d. 6156/192).

6. Değerli Eşya/Mal/Hazine/Hayvan/İaşe ve Maden İntikalinin Güvenliği

Kethüdâyerlik müessesesi değerli eşya/mal/hazine/hayvan/iaşe ve maden intikalinin güvenliklerinde de aktif rol almıştır. Aslında bu tarz güvenlikler derbentçiler tarafından karşılanmıştır. Ancak kethüdâyeride yer almıştır. Hatta kethüdâyeri ya da maiyetinden kimseler bizzat derbent muhafazasında bulunmuştur (BOA, A.DVNS.MHM. 99/394). Bu değerli eşyaların güvenliğinin nasıl sağlanacağı ile alakalı yapılacaklar, belgelerde detayları ile yazılmış ve taşra yöneticilerinin iş taksimatına bırakılmıştır (Yıldırım, 2002, s. 165; MŞH.ŞSC.d. 6158/177).

6.1. Hazinelerin Sevkiyat Güvenliği

Osmanlı Devleti’nde hazine çeşitleri çoktur. Özellikle Mısır hazinesi hem hacim hem de güvenlik tedbirinde özel bir yere sahiptir. Yine bu güvenlik ortak bir meseledir (Thévenot, 2014 s. 190-191). Söz konusu hazinelerin güvenliğinin sağlanması istenirken, yanında gelecek devlet adamına da mihmandarlık yapılmalıdır (BOA, A.DVNS.MHM. 94/114; BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 5/563). Hazine belli bir intikal sırasına ve yürüyüş şekline dikkat edilirdi (Simeon, 2016, s. 164).

Mısır hazinesinden ayrı olarak muhtelif niteliklere haiz hazinelerin güvenliği de önemlidir. Özellikle Kayseri-Diyarbakır arası hazine güvenliğine muhtaçtır. Hazine güvenliği

tümen boyutundadır (Griswold, 2002, s. 135). Halep hazinesinin güvenli bir şekilde irsali kethüdâyerinin içinde bulunduğu taşra yöneticilerinin müşterek sorumluluğundaydı (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 5/548). Hazineser genelde hazine kethüdası ile birlikte gelirdi. Bu hazine içerisinde muhtelif değerli eşyalardan dolayı hazine kethüdasının ve maiyetinin bu tür bir hazineyi Anadolu'nun türlü coğrafyalarında koruması zordur. Taşra kuvvetlerin desteğine ihtiyaç duyulurdu (BOA, A.DVNS.MHM. 96/703). Hazineser nakliyatı için hazine maiyetinde bulunan görevlilere beygirin temin edildiği yerler arasında yol boyunca sıralanmış menzil haneler yer alırdı (Orhonlu, 1967, s. 42-43). Hazineser bölgeden bölgeye taşınırken taşra yöneticileri birbirlerine irsal ederlerdi (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 5/210). Valide Sultan'ın haslarından gelen değerli iaşelerin yanında, Valide Sultan hazinesinin güvenliği için emniyet tedbiri alınmaktadır. Yola çıktığı yerden başlamak üzere İstanbul'a değin tüm yol üzerinde bulunan taşra yöneticilerine yazılan emirlerde hazinenin korunmasına değinilmiştir. Kethüdâyeri bu hizmette muhtemelen güvenliğin nasıl ve kimlerle sağlanacağını planlamış ve maiyetine bu yönde talimatlar vermiştir. Merkez bu konuda taşradaki yöneticiye “*yiğit ve işe yarar ademler*” diyerek aslında hazineyi korumakla yükümlü olacak kişilerin niteliklerini sıralamıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 96/591). Hazineser her zaman İstanbul'a gelmemiştir bazen de İstanbul'dan çıkan hazineser olmuştur. Bunlar hediye, ulufe (mevacib) içindir. İstanbul'dan çıkıp Anadolu'nun herhangi bir coğrafyasına giden hazine için yine güvenlikte aynı prosedürler takip edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 103/43). Kırım Hanı olan Selim Giray'a gönderilmek üzere içerisinde hazine, kılıç ve kaftan gibi değerli emval/eşya olan hazinenin emniyetli bir şekilde gitmesi için kethüdâyeri başta olmak üzere diğeri eli kılıç tutanlara emirler yazılmıştır. Ancak kadıdan sonra eli kılıç tutan en kıdemli görevlinin kethüdâyeri olması vazife dağılımının sorumluluğunu gösterir. Ayrıca belgede “*birbirinize irsâl ve isâli için ihtimâm-ı tâmm eyleyesiz*” emri bu gibi hazineser muayyen noktalarda devir teslim ile yapıldığına dayanaktır (BOA, A.DVNS.MHM. 104/597).⁴ Hediye dışında maaş için hazineser gönderilmiştir. Bu hazine aynı ya da nakdi olabilirdi (BOA, A.DVNS.MHM. 103/420). Mevacib için Bitlis taraflarından İstanbul'a gelen hazine, hazineser sevkياتının iki yönlü (Anadolu-İstanbul: İstanbul-Anadolu) olduğunu gösterir (BOA, A.DVNS.MHM. 94/153). Mardin mukataasından mürekkep hazinenin güvenlik işi de kayda değerdir. Çünkü bu hazine kapı kullarının maaşı için kullanılacaktır (Alidağı, 2009, s. 190). Girid muhafazasında olan kapukullarının ulufelerinde

⁴ “Edirne'den Kırım'a varınca yol üzerinde vâkı' olan kâdîlara ve kethüdâyeri ve yeniçeri serdârına ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki Hâlâ Kırım hânı olan sa'âdetlü Selim Giray Hân hazretlerine dergâh-ı mu'allâm kapucular kethüdâsı Abdi zîde mecduhu ile irsâl olunan hazîne ve kılıç ve kaftanın emîn ve sâlim birbirinize irsâl ve isâli için ihtimâm-ı tâmm eyleyesiz diyü yol hükmü yazılmıştır.”

kalan bakiyeleri olan 282 kese akçenin Girit adasına irsali ve Vezir Hüseyin Paşa'ya teslim edilmesi hususu kadının, kethüdâyerinin, yeniçeri serdarının ve iş erlerinin görev hanesine yazılmıştır (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3/396).

Bedel-i avârız malının güvenli bir şekilde irsali gibi muhtelif vergilerden oluşan hazinelerin korunması diğer bir husustur (BOA A.DVNS.ŞKT.d. 6/600). Sürsat ve bedeli nüzulden oluşan hazinelerin güvenliği yine aynı kadrolar tarafından sağlanmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 96/344). Ceb-i Hümâyûn akçesinin ve maiyetinin güvenliği kethüdâyerinin içinde olduğu yönetici kesimin sorumluluğuna verilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. 95/356). Habbelü bedeliyesinden oluşan hazinenin güvenliği ve sevkiyatı da bir o kadar önemlidir (BOA, A.DVNS.MHM. 57/167). Kethüdâyeri diğer taşra yöneticileri ile birlikte Erdel voyvodası tarafından tahsil edilen haracın bir elçi tarafından getirilmesindeki güvenliği de takip etmiştir (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 2/272).

Kıbrıs'tan gelen hazinelerin güvenliğinin sağlanması ve hazinenin sevkiyatından sorumlu olan kadronun ihtiyaçlarının karışlanması yine taşra yöneticilerinden istenen hizmetler arasındadır. Bu hazinenin sevkiyat güvenliği için cebeci koyulması özel olarak talep edilmiştir. Burada cebeci istenmesi de kayda değerdir. Cebecilerin niteliğinden kaynaklı bir istek olabilir (Alidağı, 2009, s. 147). Ayrıca Kıbrıs dışında Mısır'dan gelen "*Doğancı Hazinesi*"nin güvenliği de dikkati çekmektedir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/109).

Sefer zamanlarında bölük halkının ve ocağın mevacibleri mukataalardan karşılanmıştır. Bu mukataa gelirlerinin güvenli bir şekilde muharebe alanına taşınması gereklidir. Ödenmesi gereken mevaciblerin geç ödenmesi ya da hiç ödenmemesi gibi aksaklıklar muharebenin sonucuna etki edecek nedenlerden olduğundan mazeret kabul edilemez bir sorumluluğu bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla mevacib hazinelerinin yol güvenliği hayatidir (Şen, 2018, s. 135). Sefer zamanlarında altı bölük halkı muharebe meydanlarında sultanın çadır çevresini ve hazineyi korumaya almaktadır. Bu yönde uzmanlaşmış olması hazine güvenliğinde bu birliği ön plana çıkartırken belgelerde neden kethüdâyerine hitap edildiğini açıklar.

6.2. Değerli Hayvanların Sevkiyat Güvenliği

Sefer için gerekli olan hayvanların, yemlerin ve onların bakımları için gerekli olan emval ve eşyanın dışında bazı özel değeri olan hayvanlarında taşradan merkeze sevkiyat güvenliğinin sağlanması için kethüdâyerine emirler verilmiştir. Bu değerli ve özel hayvanlar arasında tazı popülerdir (BOA, A.DVNS.MHM. 94/124). Tazı ihtimal ki sultanın şikar-ı hümâyûnu içindir (Canbakal, 2009, s. 75). Çünkü av köpeğinin cinsi tazıdır ve avcı birlikleri içinde kullanılır (Uyar vd., 2020, s. 443-444). Belgelerde geçen "*Bazı güzide tazılar vardır*", "*Benim makama*

yakışır.” cümleleri ile tazılar övülmüştür. Bu tazıların alınmasında usul çok önemlidir. Haksızlık yapılmamasının üzerinde durulmaktadır. Belirlenen kişilere teslim edilerek emniyet tedbirlerine uygun bir şekilde ulaştırılmalıdır (Gülcan, 1989, s. 337).

Beygirlerin nakli için de emir yazılmıştır. Konaktan konağa aktararak ulaşımın sağlanmasına dair yargı, işin işleyişi hakkında ip ucu vermektedir. Konaklar arası getirip götürme işi muhtemelen her seferinde başka birlikler tarafından yapılmıştır. Ayrıca bu hayvan nezaretlerinde bir de güdücü ayarlanması gerekmektedir. Güdücü de yine para mukabilinde temin edilmektedir. Kethüdâyeri'nin de içinde bulunduğu bu temin ve emniyet işlerinin düzenlenmesinde çok yönlü bir ihtisaslaşma göze çarpmaktadır. Hayvanların temin edilip toplanması, yol boyunca güvenliğinin sağlanması, yol boyunca hayvanların bakımının yapılması ve yemlerinin tedariki, hayvanlara bakacak olan güdücülerin temini gibi işler bunu desteklemektedir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/608).

6.3. Değerli İaşe Sevkiyat Güvenliği

Valide sultanların haslarından gelecek olan balın sevkiyat güvenliği için yol üzerinde bulunan taşra ileri gelen yöneticilerine yazılan emir tam manasıyla değerli iaşe sevkiyatını karşılar. Kethüdâyeri, yeniçeri serdari, iş erleri, derbentçiler vb. gibi taşrada asayiş ve emniyetten sorumlu olan nitelikleri ve sınıfları farklı unsurlar müşterek hareket edilmeye teşvik edilirdi. Gece balın bir bekçi tarafından beklenilmesi, yolda iken emin kişiler tarafından nezaret edilmesi ve belirlenen noktalarda bir diğer emin kişiye teslim edilmesi bu müşterekliği gösterir (BOA, A.DVNS.MHM. 94/67). Ribas eşribesinin sevkiyat güvenliği de değerli iaşeler içerisinde gösterilebilir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/15).

6.4. Değerli Maden/Cevahir Güvenliği

Rikab-ı hümâyûna gidecek olan değerli taşların güvenli bir şekilde ulaştırılmasında görevli addedilen taşra yöneticileri arasında kethüdâyerinin ismi geçmektedir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/683). Kütahya'dan İstanbul'a gidecek olan mücevherler içinde aynı emniyet tedbiri lazımdır (BOA, A.DVNS.MHM. 96/650). Bu her zaman değerli taş olmamıştır. Ordu için vurucu güç olan topların yapımında kullanılan bakırın güvenliği sağlanmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 103/621). Aynı şekilde mühimmat üretimi için hammadde olan madenlerin iskelelere kadar güvenli bir şekilde nakliyatının yapılması kethüdâyerinin de içinde bulunduğu taşra yöneticilerine bırakılan işlerden biridir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/119).

6.5. Diğer Değerli Mal/Eşya/Hazine Güvenliği

Enderun-ı hümâyûn yelkeni için İzmir'den gelecek kumaşların güvenliğinde İstanbul ve İzmir arasında bulunan taşra yöneticilerine hüküm yazılmıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 96/666).

Müteveffa şahısların geride kalan muhallefatları güvenli bir şekilde merkeze ulaştırılmalıdır. Bu ulaşımın eşkıyalardan ve dahi türlü emniyetsizliklerden korunması lazımdır (BOA, A.DVNS.MHM. 103/426). Muhallefat güvenliğinde kethüdâyeri tam bir icracıdır. İşlerin çoğunun planlanmasını yapmalı ve sonuçlandırmalıdır. Özellikle işin planlama aşamasında yer alması sadece güvenlik/emniyet ilgili değil hukuki olaylarda da bu müessesenin (kethüdâyeri) yetkinliğini göstermektedir (Uzun, 2011, s. 383-443). Sefer öncesi ve sefer esnası dışında cepbane, mühimmat tedarikinden veyahut tedarik edilen envanterin sevkiyat güvenliğinden sorumlu tutulanlar arasında bulunan kethüdâyeri, kaleler için sevkiyat olunan cepbane ve mühimmatın güvenliğini sağlamakla mükelleftir. Burada yeniçeri serdarı ve iş erleri de plan içerisinde yer almıştır (BOA, A.DVNS.MHM. 94/211). Ayrıca kutlamalar için kullanılacak fişek ve şenlik aletlerinin görevlileri ile birlikte sağ salim bir şekilde padişahın bulunduğu yere gönderilmesinde kethüdâyeri başta olmak üzere diğer seyfiyelerin koordineli çalışması gerekmektedir (BOA, A.DVNS.MHM. 96/519).

Sonuç

Yol/seyahat güvenliği taşrada birçok birimin dirsek temasında olduğu bir devlet hizmetidir. Tek bir müessese üzerinde bir yetki tanımı yapmak doğru değildir. Müşterek bir çalışmayı ifade eden bu hizmetin icrasında şüphesiz süvarilerin olmaması düşünülemezdi. Taşrada ise süvarilerin en seçkini olan altı bölük halkı ve amiri kethüdâyeri bu kapsamda muhatap alınan birliklerdir. Bu müşterek yapılan hizmette muhtemelen kethüdâyerinin baskınlığı ön plandadır. Öncelikle kethüdâyerinin belgelerde kadıdan sonra ve ehl-i seyf arasında ilk muhatap alınması, sonrasında altı bölük halkının taşrada tahsil, temin, tedarik ve lojistik güvenliği gibi hizmetlerde bulunması ve ihtisaslaşmış olması bu birliklerin yol/seyahat güvenliklerinde baskınlıklarını destekleyen delillerdir. Çünkü yol/seyahat güvenliği öyle ya da böyle ihtisaslaşmış oldukları hizmetlerin icrasını gerektirmektedir. Kethüdâyeri ise söz konusu hizmetlerin icrasını sağlamak için maiyeti olan altı bölük halkını sevk ve idare etmiştir.

Kaynaklar

I.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

Mühimme Defterleri-A.DVNS.MHM.

57, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 102, 103, 104, 108, 110, 111.

Atık Şikayet Defterleri-A.DVNS.ŞKT.d.

2, 3, 5, 6, 22.

Şer'îye Sicilleri-MŞH.ŞSC.d.

Kayseri

5879.

Konya

6155, 6156, 6158.

Mühimme Zeyli Defterleri-A.DVNS.MHM.ZYL.d.

18.

II. Yayımlanmış Belgeler

Alidağı, L. (2009). *78/3 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (H.1078-1079/M.1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.

Karakoyun, E. (2014). *Fransa Ahkâm Defteri (1666-1687) (İnceleme-Metin)*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Yök Tez.

Şahin, E. (2008). *1684 - 1686 Yılları Arasında Bolu'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (835 Numaralı Bolu Şer'îye Siciline Göre)*. [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yök Tez.

Şahin, A. (2010). *74/2 Numaralı Kayseri Ser'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.

Şen, S. (2018). *30 Numaralı Atık Şikâyet Defteri (1110/1698) (İnceleme-Metin)*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Yök Tez.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2002) , *85 Numaralı Mühimme Defteri 1040-1041 (1042)/1630-1631(1632) Özet-Transkripsiyon-İndeks*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Uzun, C. (2011). *H. 1048-1049 / M. 1638-1639 Tarihli Harput Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. [Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi]. Yök Tez.

Yıldırım, A. (2002). *91/3 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1095-M. 1684)*. [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.

III. Araştırma ve İncelemeler

Aksan, V. ve Goffman, D. (ed.) (2011). *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı*. (Çev. Onur Güneş Ayas). Timaş Yayınları.

Aksan, V. (2017). *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*. (Çev. Gül Çağalı Güven). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Anastasopoulos, A. (ed.) (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*. (Çev. H. Ebru Aksoy). Küre Yayınları.

Arslanboğa, K. (2013). 1589-90 Malî Yılına Ait Osmanlı Devleti Bütçesinin Oluşturulması ve İncelenmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 113-125.

Barkey, K. (1999). *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bilge, S.M. (2015). *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*. Kitabevi.

Black, J. (2003). *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*. (Çev. Yavuz Alogan). Kitap Yayınevi.

Buzpınar, Ş.T. (2009). Surre, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (37), 567-569.

Canbakal, H. (2009). *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. (Çev. Zeynep Yelçe). İletişim Yayınları.

Ekin, Ü. (ed.) (2013), *Prof.Dr. Özer Ergenç'e Armağan*. Bilge Kültür Sanat.

Emecen, F. (2015). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. Timaş Yayınları.

Gülcan, M. (1989). *Konya'da İçtimai ve İktisadi Hayat (1675-1676)*. [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yök Tez.

Griswold, W. (2002). *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gürhan, V. (2012). *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*. [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez.

İnalçık, H. ve Quataert, D. (ed.) (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. (Çev. Halil Berktaş). Eren Yayıncılık.

İnalçık, H. ve Quataert, D. (ed.) (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. (Çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper) Eren Yayıncılık.

Orhonlu, C. (1967). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*. Eren Yayıncılık.

Ortaylı, İ. (2020), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat.

Parker, G. (2018). *Askerî Devrim Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500-1800*. (Çev. Tuncay Zorlu) Küre Yayınları.

Salzmann, A. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*. (Çev. Ayşe Özdemir). İletişim Yayınları.

Simeon, P. (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). Köprü Kitap.

Taeschner, F. (2010). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*. (Çev. Nilüfer Epçeli). Bilge Kültür Sanat.

Uyar, M. ve Erickson, E. (2020). *Osmanlı Askeri Tarihi*. (Çev. Mesut Uyar). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Wiesner-Hanks, M. (2019). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. (Çev. Hamit Çalışkan). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Sameulhaq Amany

<https://orcid.org/0009-0009-4681-2761>

Master's student in Administration and Economics, Sabahattin Zaim University, Türkiye, sameulhaq.amany01@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Amani, S. (2024). Impact and Role of Information Technology Application on the Success of Leadership, Organization, Society and Individual. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 352-364.

Impact and Role of Information Technology Application on the Success of Leadership, Organization, Society and Individual

Abstract

Information technology is one of the important environmental factors that has a serious impact on the location, performance and fate of societies, organizations and individuals. The senior managers of the organization have understood the significant impact that information technology can have on the success of the organization. Managers hope to increase their understanding and knowledge of the methods based on information technology that have been used and also the possibility of successfully using them to gain a competitive advantage. Therefore, the board of directors and executive directors need to increase the management and supervision of IT, in order to make sure that IT follows and achieves the organization's strategies and goals. IT Governance is considered as an indispensable separate part of the management of the organization. This article has been prepared with the aim of introducing information technology leadership and the reasons for its importance and how to implement it in order to help managers in the direction of using information technology leadership in organizations. Information technology leadership is a phrase that is used to describe how people consider information technology in the management, supervision, control and leadership of an organization.

Keywords: Information Technology, IT, ITG, Organizational Success

Bilgi Teknolojileri Uygulamalarının Liderlik, Organizasyon, Toplum ve Bireyin Başarısı Üzerindeki Etkisi ve Rolü

Öz

Bilgi teknolojisi, toplumların, kuruluşların ve bireylerin konumu, performansı ve kaderi üzerinde ciddi bir etkiye sahip olan önemli çevresel faktörlerden biridir. Kuruluşun üst düzey yöneticileri, bilgi teknolojisinin kuruluşun başarısı üzerinde sahip olabileceği önemli etkiyi anlamışlardır. Yöneticiler, kullanılan bilgi teknolojisine dayalı yöntemler hakkındaki anlayış ve bilgilerini artırmayı ve ayrıca rekabet avantajı elde etmek için bunları başarılı bir şekilde kullanma olasılığını artırmayı ummaktadır. Bu nedenle, yönetim kurulunun ve üst düzey yöneticilerin, BT'nin kurumun stratejilerini ve hedeflerini takip ettiğinden ve bunlara ulaştığından emin olmak için BT'nin yönetimini ve denetimini artırması gerekir. BT Yönetişimi, kurum yönetiminin vazgeçilmez ayrı bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu makale, bilgi teknolojileri liderliğini tanıtmak, öneminin nedenlerini ve nasıl uygulanacağını anlatmak ve yöneticilere bilgi teknolojileri liderliğini kurumlarda kullanma yönünde yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır. Bilgi teknolojisi liderliği, insanların bir kuruluşun yönetiminde, gözetiminde, kontrolünde ve liderliğinde bilgi teknolojisini nasıl değerlendirdiklerini tanımlamak için kullanılan bir ifadedir.

Anahtar kelimeler: Bilgi Teknolojisi, BT, BTG, Örgütsel Başarı

Introduction

The discussion about the effect of information technology on individuals, organizations and society is not a new topic, and this topic has been discussed since the beginning of the emergence and expansion of information technology. There are still people who believe that humanity is threatened by technological development. We are in a vital relationship with technology. Despite this, we should be aware of its effects on ourselves as individuals and as members of organizations and society. Therefore, in the continuation of this article, the impact of information technology on organizations, individuals and society will be discussed.

The use of computers and information technology has created some changes in organizations. These changes can be seen in areas such as structure, authority, power, content of work, occupational hierarchy of employees, supervision and occupation of managers. A summary of this discussion will be explained below (Ahituv & Neumann, 1994).

1. Organizational Hierarchy

Information technology allows for a wider control area and a reduction in the number of specialists to increase productivity and efficiency. Information technology allows organizations to control specialist knowledge and reduces the need for technical skills in the organization. It is logical that after the level of management in organizations has decreased, there will be a need

for less level and staff managers in those organizations. This process is mostly shown by the phenomenon of reduction or shrinking of the size of middle management (Sharify & Yawar, 2024). Computers are replaced by office jobs, since the need for information systems specialists increases, the ratio of white-collar workers to blue-collar workers in such organizations increases (Sharify & Yawar, 2024). Another change in the organizational structure is the possibility of creating a technology center, an electronic business center, a decision support systems department, or an intelligent systems department. In this way, special units are created for information management and information technology in the organization (Mohsen & Azhir 2016).

1.1. Concentration of Power or Choice

Whether the widespread use of information technology will lead to concentration or lack of concentration in business operations and management may depend on the philosophy of senior management. The higher the level of control and influence of the lower level employees of the organization on the decision-making process in the organization, it can be concluded that the concentration in the organization has decreased and if with the use of information technology in the organization, the level of control and the influence of managers on the decision-making process will increase, focus. Therefore, it is not possible to provide a specific and clear model in this case (Kenneth & Loudon, 2005).

1.2. Power and Location

Considering that information is a source of power, with the introduction of information systems in the organization, the amount of information under people's control will change, and thus the power of people (power derived from information) will change (Al-Dari, 2021).

1.3. Changes in Supervision

The fact that the work of the employees is done online and stored electronically provides the possibility of more monitoring. Information technologies are actually a means to facilitate control and supervision (Momeni, 2001).

1.4. The Effect on Job Displacement

An interesting topic is job mobility or job transfer. Today, you can find the amount of money that is paid to a job in any place on a website. The use of video conference for interviews and intelligent agents or representatives to find jobs and new employees increases the probability of employee turnover (Saadati et al., 2015).

1.5. Other Effects of Information Technology on The Organization

Information technology will probably have the following effects on the organization:

- Automation of normal decisions.
- Less need for allocation for some decisions.
- Less reliance on specialists to support senior managers.
- Giving power and discretion to the middle and lower levels of management because of knowledge bases.
- Decision-making by means of non-management employees.
- Redistribution of power among managers and transfer of power to the bottom of the organization.
- Electronic support of complex decisions (website, intelligent agents, decision support systems).

Some managers report that the computer gives them more time to go out of their office and be more in the flow of things. They also found that they could spend more time on planning activities. Another aspect of the management challenge lies in the ability of information technology to support the decision-making process. Information technology can change the decision-making process and even decision-making styles. For example, gathering information for decision-making will be done much faster. Intelligent web-based agents or agents can examine the environment and interpret information. Information technology processes reduce the time needed to complete each step in the decision-making process. Another possible impact on managers' jobs can be a change in leadership requirements. What is generally considered to be the characteristics of good leadership, may be significantly changed by using information technology. For example, when face-to-face communication is replaced by e-mail and computer conferencing, the leadership qualities attributed to appearance and clothing are minimized (Sharify, 2024.)

2. Work and Information Technology

Information systems affect people in different ways. What is an advantage for one person may not be so for another. Some of the ways that information technology can influence people's perceptions and behavior will be examined in this section of the article.

2.1. The Effect on Job Satisfaction

Although some jobs may be fundamentally enriched by information technology, other jobs may be repetitive and less satisfying. For example, in the early 1970s, researchers predicted that computer-based information systems would reduce management's opinion or vote in decision-making, and thus create dissatisfied managers (Maryam & Eshaghi, 2016).

2.2.Lacking Human Qualities

A major criticism of traditional data processing systems is their potential negative impact on individuals' personality. They consider the activities that are computerized to be devoid of human qualities and personality. Some people feel that they lack identity and human qualities due to being computerized. On the other hand, some people are so addicted to the web that they cancel their daily activities at work or at home and create new organizational and social problems (Sharify & Yawar, 2024).

3. The Status of IT Structure in 21st Century Organizations

In the 21st century, organizations are moving towards processing, and managers' attention is focused on the company's processes, as a result, information technology is a powerful factor for this information. Organizations need information technology to increase integration and standardize processes, increase the speed of globalization process, reconstruction and frequent changes of business. Information technology helps the organization to be a processor. In this way, four processes and six principles related to information technology support the organization. Several years ago, IT executives focused on three core IT processes, including planning, transition, and operations, to achieve IT alignment with the business, but today's analysis focuses on four core processes for IT organizations. It has been noted that they consist of:

- The ability to create organizational changes: modern capabilities of information technology, web technologies, software packages, etc.
- Providing solutions for strategic requirements: ordering, outsourcing, and
- Ensuring infrastructure services that are cost-effective: the existence of peer-to-peer centralized databases
- Management of intellectual capitals: using specialized knowledge. The six principles of information technology that are important for the effective operation of the four mentioned processes are:
  - Architectural design: IT architecture determines how the infrastructure will be created and maintained.
  - Program management: including the management of dynamic application solutions and solutions that cause incremental growth.
  - Management of contracts and resources: IT units are responsible for negotiating and managing contracts concluded with commercial units. There are internal and external contracts.

- Process analysis and design: In order to become a process, companies need mechanisms for identifying, analyzing, storing and communicating business processes.
- Change management: for continuous improvement of processes and implementation of new software solutions.
- Development of skilled human resources in information technology: ensuring the existence of information technology specialists with the required skills.

Considering the complex structures that IT organizations have in the implementation of information technology, and also considering their need to apply new standards, that is, using comprehensive and continuous standards for organizations to be more innovative. Also, in order to create coordination and integration between the processes, as well as considering due to the need for information systems qualifications and staff training, the need to control and supervise the actions related to information technology was felt in the organization, and for this purpose information technology leadership was introduced (Brown & Jeanne, 1999).

4. What is Information Technology Leadership?

Information Technology Leadership (ITG) is the responsibility of the Executive Board. Information technology leadership is an inseparable part of organization management, including leadership and organization of structures and processes; to make sure that the organization's information technology supports and develops the organization's goals and strategy or not? The managers' negative experiences from the use of this technology, including the loss of credibility, delays in providing services, the inefficiency of the organization's main information technology processes and its initial failure, led the organization to they use information navigation and it was based on these reasons that information technology leadership became important and was used in organizations. Information technology leadership is used to ensure the achievement of information technology performance for the following purposes:

- Coordination of information technology with the organization and realization of the promised benefits.
- To use information technology to enable the organization to use the opportunities and maximize the benefits.
- To effectively use the resources related to information technology.
- Appropriate management of risks related to information technology.

Who are involved in the information technology leadership organization? The responsibility of information technology leadership in organizations is primarily the

responsibility of the executive directors and the board of directors, and then the operating managers must prepare the organizational structures to support the implementation and implementation of the information technology strategy. Information managers to create a bridge between information technology and business. Information technology steering committees and other similar committees are also involved (Loudon, 2014). What activities does information technology management cover? Leadership is focused on five main levels in the organization, which is shown in Figure 2. Two of the five main output levels are:

- Value transfer: focusing on cost optimization and information technology value creation. It is meant to transfer the credit value that the organization gains from the use of information technology.
- Risk management: protection of assets related to information technology, improvement of errors and inconsistencies, continuity and continuity of operations and their continuity. Three of the five main levels are drives that are necessary to obtain outputs, which include:
- Determining and setting the strategy: focusing on the coordination of information technology strategy with business solutions.
- Management of resources: improving knowledge and technological infrastructures.
- Performance evaluation and measurement: tracking project output (what is delivered) and monitoring information technology services (Alvani & Nejad, 2015).

None of the first four factors can be managed well without the existence of an evaluation factor and performance measurement. After introducing the information technology leadership to the organization, to start the implementation and implementation of the information technology leadership, in order to determine the status of the organization, use the relevant checklists, which five factors have been mentioned. It is an effective method for the full implementation of information technology leadership, there are various standards (Research about technology and new technologies, article about the impact of technology on human life and new technologies of the world) such as (COBIT= Controlive Objectives for Information & Related Technology), among them, COBIT prepared by the IT Governance Institute and internationally as a good model for Information control, IT and related risks have been accepted and information technology management has been selected for implementation and audit (IT Governance Institute, COBIT, 3rd Edition Hardcover – September 1, 2000).

5. COBIT Framework

In recent years, it is obvious that there is a need for a reference framework for control and security in information technology news, and there is also a greater need for the users of

information technology services to be audited. Made by internal groups and a third party, guaranteed to do. Also, in order to gain a competitive advantage and be efficient in terms of cost by relying on technology, in order to achieve success in organization management and information technology management and monitoring and evaluation of the organization's performance, for developing business goals and requirements in order to respond to needs, from The reference framework called COBIT is used. The definitions that should be considered in the COBIT framework are:

- Control: policies, implementation methods, activities and organizational structures that have been designed to ensure that business goals will be achieved and adverse events will be prevented, or reduced or corrected.
- The goals of information technology control: expressing the desired results or plan that will be obtained through the implementation of operational methods, control of a specific activity.
- Information technology leadership: creating relationships and processes to guide and control the organization to achieve the goals of the organization, to create added value or to balance the risks resulting from the implementation of information technology. and its processes.
- The main goal of the COBIT project is to develop clear policies and appropriate models for information technology security and control, for global approval by specialized, governmental and commercial organizations. The goal of COBIT is to achieve business goals (IT Governance Institute, COBIT, 3rd Edition Hardcover – September 1, 2000)

6. The Principles of The COBIT Framework

COBIT is a model for information technology leadership. The basic concept of the COBIT framework is that the control over the information technology is created due to the fact that this information must support business goals or requirements. The COBIT framework is considered at three levels: At the bottom level, there are activities and tasks that are needed to achieve measurable results. Activities have a life cycle while duties are more discrete. Then the processes are defined as a set of activities and tasks in a higher layer. At the highest level, which is the focus of COBIT, the processes are gathered in one area. Therefore, from a conceptual point of view, the COBIT framework can be considered from three dimensions:

1. Information Standards;
2. Information Technology Resources;
3. Processes Related to Information Technology;

We can say these three dimensions in the COBIT cube as 4. The four broad areas considered in COBIT are: planning and organization, creation and implementation, delivery and support, monitoring. Thus, in the field of planning and organization, strategy, tactics and concerns related to IT identification can be collected in the best way to achieve business goals. In the field of creation and implementation to know and create an information technology strategy, possibilities must be identified, developed or created. In the field of delivery and support, delivery to the location and provision of the required services are taken into consideration and the required support processes must be initiated. In terms of supervision, all IT processes must be regularly evaluated in terms of quality and compliance with control requirements (COBIT®3rd EditionFrameworkJuly 2000Released by the COBIT Steering Committee and the IT Governance Institute).

7. How Do You Introduce COBIT to The Organization?

COBIT usually creates approved activities for managing and controlling information resources and information technology. COBIT is designed for three groups:

- For COBIT managers: it helps to establish the balance between investment risks and their control in often unpredictable environments.
- For COBIT users: It helps to ensure the security and control of IT services provided by internal groups and third parties.
- For COBIT auditors: it helps to document and present their views and opinions about the internal controls of information technology for the information and awareness of the managers, to be effective.

As a result, to introduce COBIT in an organization, we must introduce it to the three groups of people mentioned in the organization and make them aware of the benefits of COBIT. To accept COBIT, who should be affected? Basically, COBIT is a framework for information and communication technology managers of an organization. Therefore, managers, especially creators of information technology policy, play an important role in the adoption and creation of COBIT in the organization. In addition to operating managers, information managers and strategic committees, other key people including executive managers, business process owners and top managers should also adopt COBIT. Why should an organization adopt COBIT? The reasons that encourage managers and key decision makers to accept COBIT are:

1. Due to the problems experienced by the organizations.
2. Managers' need to supervise the organization's resources.

3. By controlling information technology resources, the total cost of providing its services can be reduced.
4. COBIT will reduce the fear, anxiety and uncertainty of managers due to not achieving business goals.
5. Making sure that the organization complies with applicable laws and is enforceable.
6. Creating and establishing improved communication between managers, users and auditors by using COBIT.
7. COBIT provides a framework for identifying risks related to information technology and evaluating and controlling them. (Larry, 1984).
8. Some organizations have improved themselves by using COBIT, comprehensive and integrated audits. Source no: 4 above (COBIT®3rd Edition Framework July 2000 Released by the COBIT Steering Committee and the IT Governance Institute).

8. What are the Scope and Limitations of COBIT?

In order for COBIT to be implemented successfully, everyone should know what COBIT is, what it is used for, and what it can do. There are several points at this time:

1. COBIT is a new way of thinking.
2. COBIT is a framework that should be compatible with the organization.
3. COBIT should be used as a source of management, control and audit.
4. Key employees must be aware of COBIT and receive training to achieve a successful implementation.

9. How to Implement COBIT in Your Organization?

Successful adoption of COBIT requires training. After introducing COBIT in the organization, in order to implement it, first the main managers must be fully familiar with it and accept it. After approval, it is necessary that COBIT is identified as an appropriate model in the regulations, policy and implementation methods, and then risk assessment and audit planning are done through the forms mentioned below. The forms are:

- Pre-audit activities form: identification of whether the audit activities related to the information technology process are in the pre-audit area? This form is completed by the audit team.
- Section report summary form: identification of processes related to information technology that are considered more important

This form is completed by department managers:

- Risk assessment form: helping the audit team to identify processes related to information technology where there will be risk. This form is completed by the audit team or managers or jointly.
- Form of responsible groups: to identify those who carry out each process related to information technology and those who are ultimately responsible for each process. This form is completed by the audit team with the participation of the managers of the department to be audited.
- Performing an audit using COBIT, after programming, the audit process is performed based on the following steps:
  1. Determining the type of audit: Select the required type of audit for the department that needs to be audited. Types of audits that are possible are to be completed, including: financial, performance, interest, etc.
  2. Determining the audit objectives: After choosing the audit type, it is time to define the COBIT control objectives to gain insight. And to be more aware of the processes related to the selected information technology for this audit.
  3. Audit development and planning: If there is an audit program, that program is compared with the COBIT audit guide, and if there is no audit program, an audit program is prepared through the COBIT audit guide.

In this step, the following activities are performed: comparing the audit objectives with COBIT control objectives, comparing the audit program with the COBIT audit program, adding the audit activities suggested by the regulations and organizational guidelines and the law.

4. Conducting an audit: an audit is conducted according to the COBIT audit guide.
5. Writing an audit report: writing the results by focusing on the goals that have been achieved and the goals that have not been achieved (source no. 4) (Larry, 1984).

Conclusion

According to the topics presented in this article, it can be concluded that information technology has a great impact on all dimensions and functions of organizations, and managers of organizations are required to Attention is given to issues related to information technology. Otherwise, they are condemned to death. Regarding the impact of information technology on the society, it should be noted that information technology has brought with it countless opportunities and threats. Finally, the people of the society, as an element of the societies and organizations, are strongly influenced by information technology. Information technology is an inseparable part of business and its leadership is an inseparable part of organization

management. In information technology management, the roles and responsibilities must be clearly identified and committees such as the steering committee (at the executive level) and the strategy committee (at the management level) have been formed, then a plan for implementation and implementation. Leadership, like COBIT, is necessary. In order to carry out leadership, the following tasks must be done: preparation of the organizational framework for managers, coordination of information technology strategy with business goals, identification of risks, definition and identification of process levels, identification of inconsistencies and contradictions. Yes, the development of improvement strategies, the evaluation of the results of these works will be repeated until complete improvement.

References

- Alvani & Nejad, T. (2015). *Management Information Systems*, Hamon Software Publications, first edition <https://tinyurl.com/f4cyxbyy>
- Brown, C. V., & Ross, J. W. (1999). *The IT organization of the 21st century: moving to a processed-based orientation*. no publishing house.
- Al-Dari, H. (2021). *The book of information systems in management*. Payam Noor University, <https://tinyurl.com/4tk2wzyh>
- Momeni, H. (2001). *Information and Communication Technologies Management Book*. University Publishing Center, Tehran, Iran. <https://tinyurl.com/4uukpfrf>
- COBIT, (2000). *IT Governance Institute*. 3rd Edition <https://tinyurl.com/2s3juh5e>
- Kenneth, C. & Loudon, J. P. (2005). *The Book of Organizational Management Information Systems*. Rasa Publishers. <https://tinyurl.com/54tbvtjw>
- Loudon, K. (2014). *Management Information Systems, translated by Rezai Najad*. Rasa Publications, 6th edition. <https://tinyurl.com/3dfaarpy>
- Larry R. H. (1984). *Experience with INTELLECT: Artificial Intelligence Technology Transfer*. AI Magazine, 5, 2, <https://tinyurl.com/zckvsn37>
- Maryam, L. & Eshaghi, M. (2016). Investigation of the effect of nanotechnology on the environment. *Environmental Science and Technology*, 4 (19), 61-49. <https://tinyurl.com/yc87hesv>
- IT Governance Institute, COBIT, 3rd Edition Hardcover – September 1, 2000, <https://tinyurl.com/2s3juh5e>
- Saadati, M. R. et al. (2015). Educational technology and its role in education, place of publication: First International Conference on Psychology and Educational Sciences, Tehran, Iran. <https://civilica.com/doc/460092/>

Mohsen, V. & Azhir, M. (2016). *The impact of technology on human life*. The first conference on structure and architecture, Tehran, Iran. <https://tinyurl.com/3peddv99>

Momeni, H. (2001). *Management of Communication and Information Technologies*. University Publishing Center. <https://tinyurl.com/3hfxj5py>

Ahituv, N. & Neumann, S. H.(1994). *Book of Norton Riley, Principles of Information Systems for Management*. publisher Business and Educational Technologies. <https://tinyurl.com/2p88ftju>

Research about technology and new technologies, article about the impact of technology on human life and new technologies of the world. <https://tinyurl.com/mryhpnst>

Sharify, A. J. (2024). Positive and Negative Effects of Technology on Organization Culture. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 137-147.

Sharify, A. J. & Yawar, M. E. (2024). Examining the Impact of Transformational Leadership in the Development of Organizational Voice An Analysis of the Mediating Impact of Information and Communication Technology. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 210- 228.

COBIT®3rd EditionFrameworkJuly 2000Released by the COBIT Steering Committee and the IT Governance Institute <https://tinyurl.com/rsjzckc>

İlker Gedik

<https://orcid.org/0009-0000-7514-7902>

Graduate Student, Fatih Sultan Mehmet Foundation University, Postgraduate Education Enstitüsü, Türkiye, gedikilker@gmail.com

Zehra Gedik

<https://orcid.org/0009-0008-7842-7887>

Teacher, Republic of Turkey Ministry of National Education, Türkiye, zgedik.29@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Gedik, İ. & Gedik, Z. (2025). Genç Osman'ın Reformist Vizyonu: Osmanlı Merkezîyetçiliği ve Yeniçeri Direnci. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 365-377.

Genç Osman'ın Reformist Vizyonu: Osmanlı Merkezîyetçiliği ve Yeniçeri Direnci

Öz

Genç Osman, Osmanlı padişahları arasında reformcu kimliğiyle öne çıkan ve yenilikçi fikirleriyle dikkat çeken bir hükümdardır. 1618 yılında tahta çıkan II. Osman (Genç Osman), özellikle Yeniçeri Ocağı'nın disiplinini ve gücünü sorgulamış, bu kurumu dönüştürmek istemiştir. Osmanlı ordusunun temel dayanağı olan Yeniçeriler, zamanla askerî görevlerinden uzaklaşarak sosyal düzeni bozan bir güç hâline gelmişti. Genç Osman, ordunun modernleşmesi ve devletin yeniden güçlenmesi için Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı ve yerine daha disiplinli bir askerî yapı kurmayı planlamıştı. Ancak bu girişim, Yeniçeriler arasında büyük bir tepkiyle karşılandı. 1622 yılında patlak veren Yeniçeri isyanı, Genç Osman'ın reform çabalarını başarısızlığa uğrattı. İsyân sonucunda Genç Osman tahttan indirildi ve maalesef trajik bir şekilde öldürüldü. Bu olay, Osmanlı tarihinde hem bir padişahın ilk kez kendi askerleri tarafından öldürülmesi hem de reform çabalarının engellenmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Genç Osman ve Yeniçeriler arasındaki bu gerilim, Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli yönetim ve ordu sorunlarına dair derin ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Genç Osman, Yeniçeriler, Osmanlı İmparatorluğu, reform, isyan, askerî yapı, modernleşme

Young Osman's Reformist Vision: Ottoman Centralisation and Janissary Resistance

Abstract

Young Osman was a ruler who stood out among the Ottoman sultans with his reformist identity and drew attention with his innovative ideas. Osman II (Young Osman), who ascended the throne in 1618, questioned the discipline and power of the Janissary Corps and wanted to transform this institution. The Janissaries, the mainstay of the Ottoman army, had become a force that disrupted social order by moving away from their military duties over time. Young Osman planned to abolish the Janissary Corps and replace it with a more disciplined military structure in order to modernise the army and strengthen the state. However, this initiative was met with a great reaction among the Janissaries. The Janissary rebellion that broke out in 1622 failed Genç Osman's reform efforts. As a result of the rebellion, Young Osman was deposed and unfortunately tragically killed. This event is an important turning point in Ottoman history, both in terms of the first assassination of a sultan by his own soldiers and the prevention of reform efforts. This tension between Young Osman and the Janissaries provides profound clues to the long-term governance and military problems of the Ottoman Empire.

Keywords: *Young Osman, Janissaries, Ottoman Empire, reform, rebellion, military structure, modernisation*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl itibarıyla küresel ölçekte değişen güç dengeleri ve içsel zorluklarla mücadele eden bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, "duraklama" olarak adlandırılan ancak daha geniş perspektiften bakıldığında bir "yeniden yapılanma" ve kriz arayışları çağı olarak da tanımlanabilir. Osmanlı Devleti'nin idari, askerî ve ekonomik yapıları, klasik dönemden itibaren süregelen başarılarla rağmen giderek artan bir bozulma sürecine girmiştir. Özellikle merkezî otoritenin zayıflaması, taşra yönetiminde ayanların güçlenmesi ve Yeniçeri Ocağı'nın işlevsel disiplini kaybetmesi, devletin temel kurumlarını tehdit eden başlıca sorunlar arasında yer almıştır. Bu bağlamda, II. Osman (Genç Osman), Osmanlı tahtına çıktığında devletin yeniden güçlü bir merkezi otoriteye kavuşturulması gerektiğini savunan reformist bir padişah olarak tarih sahnesinde belirginleşmiştir (İnalçık, 2019). Genç Osman'ın hükümdarlığı, yalnızca genç yaşına rağmen aldığı cesur kararlarla değil, aynı zamanda Osmanlı tarihindeki reform çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığı bir dönemin sembolü hâline gelmiştir. Genç Osman'ın dönemini anlamak için Osmanlı askerî yapısının ve Yeniçeri Ocağı'nın tarihsel evrimi kritik bir önem taşır. Yeniçeri Ocağı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, padişahın doğrudan kontrolünde, tam sadakat ve disiplinle çalışan bir askerî kuvvet olarak işlev görmüştür. Ocağın temeli, Balkanlar'da

uygulanan devşirme sistemiyle alınan gençlerin askerî eğitimden geçirilmesiyle atılmıştır. Bu sistem, askerlerin Osmanlı ailesine ve ideallerine bağlı bireyler olarak yetişmesini sağlamış ve fetihlerin önemli bir itici gücü olmuştur. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren Yeniçeri Ocağı'nın askerî ve sosyal yapısı bozulmuş; devşirme sisteminin yerine, şehirlerde yaşayan halktan gönüllü alımına geçilmiş, bu da ocağın disiplini üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır (Uzunçarşılı, 2011).

Yeniçerilerin bozulmasının sadece askerî alanda değil Osmanlı'nın genel toplumsal düzeninde de olumsuz etkileri olmuştur. Yeniçeriler askerlik dışı işlere yönelmiş, ticaretle uğraşmış ve bir süre sonra İstanbul sokaklarında sosyal huzursuzlukların başlıca kaynağı hâline gelmiştir. Bu durum Osmanlı yönetiminde geleneksel yapının reform edilmesi gerektiğini savunan bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Ancak bu reform çabaları tarih boyunca yerleşik çıkar gruplarının direnciyle karşılaşmış; özellikle Yeniçeriler, kendi varlıklarını tehdit eden her türlü değişim girişimine şiddetle karşı çıkmıştır. Genç Osman, bu sistemin sürdürülemez olduğunu fark ederek, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı ve yerine daha modern bir askerî düzen kurmayı amaçlamıştır (Finkel, 2006).

Genç Osman'ın reform planları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel yönetim anlayışına yönelik kapsamlı bir meydan okuma niteliği taşır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması planı, yalnızca askerî bir düzenlemeyi değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yönetim felsefesini yeniden şekillendirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, Genç Osman'ın reform girişimleri, 17. yüzyılda Avrupa'daki modernleşme çabalarıyla da paralellik göstermektedir. Batı'da yaşanan askerî devrimler, profesyonel orduların önemini artırırken, Osmanlı ordusu bu dönüşümlere uyum sağlayamamış ve geleneksel yapısını sürdürmeye çalışmıştır. Genç Osman'ın planı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki bu dönüşümlere cevap verme çabası olarak da değerlendirilebilir (Kafadar, 2009).

Genç Osman'ın hükümdarlığının en dikkat çekici yönlerinden biri, onun diplomatik ve dinî liderlik konularına verdiği önemdir. Özellikle 1622 yılında planladığı Hac ziyareti, Osmanlı padişahlarının İslam dünyasındaki liderlik rolünü pekiştirme ve Arabistan üzerindeki Osmanlı otoritesini yeniden güçlendirme çabası olarak görülmüştür. Ancak bu ziyareti gerçekleştirme planı, dönemin mevcut askerî ve siyasi dengelerini tehdit etmiş ve Yeniçeriler tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Hac ziyareti, aynı zamanda Genç Osman'ın İstanbul'dan uzaklaşarak reform planlarını daha güvenli bir ortamda uygulama stratejisi olarak da yorumlanmıştır (Peirce, 1993).

1622 yılında patlak veren Yeniçeri isyanı, Osmanlı tarihinin en trajik ve sembolik olaylarından biridir. İsyân, yalnızca Genç Osman'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesiyle

sonuçlanmamış; aynı zamanda Osmanlı reform tarihinin ne denli kırılğan olduğunu da ortaya koymuştur. Genç Osman'ın öldürülmesi, bir padişahın kendi askerleri tarafından katledildiği ilk olay olarak Osmanlı tarihine geçmiştir. Bu olay, sadece bir yönetim krizi olarak değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun yeniliklere karşı direncini gösteren bir dönüm noktasıdır. İsyanın ardından, Osmanlı Devleti'nde reform çabaları uzun bir süre askıya alınmış ve merkezi otoritenin zayıflaması hızlanmıştır (Yalçın, 2020). Bu çalışmada, Genç Osman'ın reform girişimlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri, Yeniçerilerle olan çatışması ve bu sürecin Osmanlı yönetim sistemine uzun vadeli etkileri ele alınacaktır. Çalışma, Osmanlı tarihinin bu kritik dönemine ışık tutmayı amaçlamakta ve padişahın yenilikçi vizyonunun yanı sıra başarısızlıklarının nedenlerini de kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. İlk bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki genel durumu ve Yeniçeri Ocağı'nın yapısal sorunları ele alınacaktır. İkinci bölümde, Genç Osman'ın reform girişimleri ve bu girişimlere yönelik direniş incelenecektir. Son olarak, Genç Osman'ın trajik ölümü ve bu olayın Osmanlı yönetim felsefesi üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

1. Genç Osman'ın Reform Çabaları

Genç Osman'ın reform çabaları, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve askerî sorunları doğrudan hedef almıştır. 17. yüzyılın başlarında Osmanlı, bir yandan Avrupa'daki güç dengelerinin değişimiyle mücadele ederken, diğer yandan iç yapısındaki çözümleri engellemeye çalışıyordu. Yeniçeri Ocağı, başlangıçta Osmanlı ordusunun temel taşlarından biri olmasına rağmen, zamanla askerî disiplinden uzaklaşmış ve ekonomik ayrıcalıklar peşinde koşan bir zümre hâline gelmişti. Bu süreç, sadece askerî etkinliği zayıflatmakla kalmamış, aynı zamanda devletin maliyesine ve toplumsal düzenine de zarar vermiştir. Yeniçeriler, vergi sistemine zarar veren ayrıcalıklar talep etmiş, taşrada güç kazanan ayanlar ile ittifaklar kurmuş ve merkezî otoritenin zayıflamasına doğrudan katkı sağlamıştır (Uzunçarşılı, 2011).

Genç Osman, bu yapısal sorunları çözmek için cesur bir reform programı tasarlamıştır. Öncelikle Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı ve yerine yeni bir ordu kurmayı planlamıştır. Bu yeni ordu, Batı'daki modern askerî uygulamalardan etkilenerek oluşturulacak, daha disiplinli ve etkin bir güç olacaktı. Ancak bu reform planı, yalnızca askerî bir düzenleme değil, aynı zamanda Osmanlı devlet yapısının köklü bir şekilde yeniden düzenlenmesini öngörüyordu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hem askeri hem de siyasi bir devrim anlamına geliyordu; çünkü bu yapı, yalnızca bir askerî sınıf değil, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinin ve toplumsal düzeninin ayrılmaz bir parçası hâline gelmişti (İnalçık, 2019).

Bu kapsamda, Genç Osman'ın reform planları yalnızca askerî sistemle sınırlı kalmamış, saray yönetimi ve bürokratik yapılanmayı da hedef almıştır. Rüşvet ve kayırmacılık gibi sorunlarla mücadele etmek, Genç Osman'ın öncelikleri arasında yer alıyordu. Sadrazamlık ve diğer yüksek düzey yönetim kademelerine liyakat esasına göre atama yapılmasını savunan padişah, devlet işleyişinde adaleti ve etkinliği artırmayı amaçlamıştır. Bunun yanı sıra, taşradaki ayanların güçlenmesiyle ortaya çıkan yerel yönetim krizine de müdahale etmeyi planlamıştır. Bu süreçte, ayanların kontrol altına alınması ve merkezî otoritenin taşrada yeniden tesis edilmesi için idari reformlar üzerinde çalışmıştır (Kafadar, 2009).

Diplomatik alanda ise, Genç Osman'ın Hac ziyareti planı, padişahın Osmanlı Devleti'nin uluslararası ve bölgesel konumunu güçlendirmeyi hedeflediğini göstermektedir. Hac ziyareti, sadece bir dinî görev olmaktan öte, Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerde Osmanlı otoritesini artırma ve halk nezdinde padişahın meşruiyetini güçlendirme girişimi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu plan hem saray çevresinde hem de Yeniçeriler arasında büyük bir tepkiye yol açmıştır. Padişahın bu ziyareti gerçekleştirme amacı, onun Yeniçeri Ocağı'ndan tamamen bağımsız bir güç oluşturmayı planladığına dair bir işaret olarak görülmüş ve endişeleri daha da artırmıştır (Yalçın, 2020).

2. Yeniçeri İsyanı ve Genç Osman'ın Sonu

Osmanlı Devleti'nin tarihindeki en dramatik olaylardan biri olarak kabul edilen 1622 Yeniçeri İsyanı, yalnızca bir askerî başkaldırı değil, aynı zamanda geleneksel yapıların reform çabalarına karşı gösterdiği direnç açısından kritik bir dönüm noktasıdır. Genç Osman'ın Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmaya yönelik reform girişimleri, o dönemdeki askerî, toplumsal ve siyasi dengeleri temelden sarsmıştır. Bu durum, yalnızca Yeniçeriler arasında değil, saray çevresindeki diğer çıkar gruplarında da büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. Sonuç olarak, Genç Osman'ın yenilikçi politikaları, kendi hükümdarlığının sonunu hazırlayan bir süreci tetiklemiştir.

3. İsyanın Sosyal ve Ekonomik Arka Planı

Yeniçeri Ocağı, Osmanlı ordusunun temel taşlarından biri olarak kurulduğu 14. yüzyıldan itibaren disiplin ve liyakat temeline dayalı bir askerî sistem olarak işlev görüyordu. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren, bu yapının çözülmeye başlaması, Osmanlı Devleti'nde geniş çaplı bir askerî ve sosyal dönüşüm sürecini başlatmıştır. Yeniçerilerin askerlik dışında ticaret ve diğer ekonomik faaliyetlere yönelmesi hem orduyu zayıflatmış hem de toplumsal düzen üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Özellikle Celali İsyanları gibi taşradaki ayaklanmaların bastırılmasında yetersiz kalan Yeniçeriler, artık devletin otoritesini sağlayan bir güç olmaktan ziyade, merkezî yönetim üzerinde baskı kuran bir gruba dönüşmüştür (Faroqhi, 2006). Ekonomik bozulmalar da isyanın önemli sebeplerindendir. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda

karşılaştığı mali kriz, Yeniçerilerin maaşlarının düzensiz ödenmesine yol açmış ve bu durum, askerî sınıf arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Aynı zamanda Yeniçerilerin taşrada ayanlarla kurduğu çıkar ilişkileri, merkezî otoritenin daha da zayıflamasına neden olmuştur. Genç Osman'ın reform planları, bu ekonomik ayrıcalıkları hedef aldığı için, Yeniçerilerin şiddetle karşı çıktığı bir girişim olarak görülmüştür (Shaw, 1976).

4. Saray Çevresindeki Muhalefet ve İsyanın Tetiklenmesi

Genç Osman'ın reform çabalarının yalnızca Yeniçerilerle sınırlı kalmadığı, saray içerisindeki çıkar gruplarını da tehdit ettiği açıktır. Padişah, sadece askerî düzeni değiştirmeyi değil, aynı zamanda bürokratik yapıyı da yeniden düzenlemeyi hedeflemiştir. Sadrazamlık ve diğer yüksek makamlara liyakat esasına dayalı atamalar yapılması, saray bürokrasisinin geleneksel yapısında büyük bir dönüşümü gerektiriyordu. Ancak bu durum, rüşvet ve kayırmacılık üzerinden güç kazanan saray çevresindeki grupların tepkisine yol açmıştır (Peirce, 1993). İsyanın en önemli tetikleyicilerinden biri de Genç Osman'ın Hac ziyareti planı olmuştur. Bu ziyaret, halk nezdinde bir meşruiyet hamlesi olarak görülse de, saray çevresi ve Yeniçeriler tarafından padişahın bağımsız bir güç oluşturma çabası olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Yeniçeriler, bu ziyaretin padişahın kendilerini dışlayan bir askerî düzen kurma planının parçası olduğuna inanmışlardır. Bu durum, isyancıların Genç Osman'a karşı daha sert bir tutum sergilemesine neden olmuştur (Kafadar, 2009).

5. İsyanın Seyri ve Sonuçları

1622 yılında patlak veren Yeniçeri isyanı, hızla büyüyerek kontrol edilemez bir hâl almıştır. İsyancılar, Sultanahmet Meydanı'nda toplanarak hem padişahın reformlarından vazgeçmesini hem de tahtan indirilmesini talep etmişlerdir. Bu sırada, Genç Osman'ın reform planlarına destek vermesi beklenen saray bürokrasisi ve ulema sınıfı, isyancılara karşı sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bu durum, padişahın yalnız kalmasına ve isyanın kontrol altına alınamamasına yol açmıştır. İsyancılar, padişahı tahttan indirerek IV. Mustafa'yı yeniden tahta çıkarmış ve Genç Osman'ı Yedikule Zindanlarına götürmüştür (Uzunçarşılı, 2011). Genç Osman'ın zindanlarda katledilmesi, Osmanlı tarihinde yalnızca bir padişahın askerleri tarafından öldürülmesi açısından değil, aynı zamanda devletin reform sürecinin başarısızlıkla sonuçlanması açısından da büyük bir kırılma noktasıdır. Padişahın öldürülmesi Osmanlı hanedanlığının kutsallığına ve meşruiyetine ciddi bir darbe vurmuş, aynı zamanda merkezî otoritenin zayıfladığını göstermiştir (Yalçın, 2020).

6. Reform Çabalarının Engellenmesi ve Uzun Vadeli Etkileri

Genç Osman'ın reform çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde ciddi bir gecikmeye yol açmıştır. Yeniçeri

Ocağı'nın kaldırılmasına yönelik girişimler, ancak 1826 yılında Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirilebilmiştir. Ancak bu süre zarfında, Osmanlı Devleti hem iç hem de dış tehditlere karşı yeterince etkin bir şekilde mücadele edememiştir. Genç Osman'ın başarısızlığı, reformist padişahların karşılaştığı dirençlere dair önemli bir örnek sunmakta ve Osmanlı'nın geleneksel yapılarının modernleşme çabalarına nasıl engel olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Finkel, 2006).

7. Osmanlı'da Askerî Reformların Başarısızlık Sebepleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî reform girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, çeşitli tarihsel, toplumsal ve siyasi etkenlere dayanmaktadır. Genç Osman'ın Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma ve yerine daha disiplinli, modern bir ordu kurma hedefi hem dönemin güç dengelerine hem de Osmanlı toplum yapısına ters düşmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı'da askerî reform girişimlerinin neden başarısız olduğu sorusu hem Genç Osman'ın trajik sonunu hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun reform süreçlerindeki genel yapısal sorunları anlamak açısından önem taşır.

7. 1. Yeniçeri Ocağı'nın Sosyal ve Ekonomik Gücü

Yeniçeri Ocağı, Osmanlı toplumunda yalnızca bir askerî teşkilat olmaktan öte, geniş bir sosyal ve ekonomik ağı merkezindeydi. 16. yüzyıldan itibaren Yeniçeriler, Osmanlı şehir yaşamında önemli bir yer tutmuş, tımar sistemi dışındaki gelir kaynaklarına erişim sağlamış ve esnaflık gibi faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu durum, Yeniçeri Ocağı'nı devletin askerî kapasitesinden çok, toplumsal yapının ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Ayrıca Yeniçeriler, kendi ekonomik ve sosyal çıkarlarını koruma noktasında güçlü bir örgütlenme yapısına sahipti. Padişahların maaş artırımları ve çeşitli imtiyazlarla ocağı kontrol etme çabalarına rağmen, Yeniçeriler saray üzerinde büyük bir baskı unsuru olarak varlıklarını sürdürmüştür (Uzunçarşılı, 2011).

Yeniçeri Ocağı'nın bu güçlü yapısı, herhangi bir reform girişimini daha başlamadan zora sokmuştur. Genç Osman'ın ocağı kaldırma planı, Yeniçeriler tarafından yalnızca askerî bir müdahale olarak değil, ekonomik ve sosyal ayrıcalıkların ellerinden alma girişimi olarak algılanmıştır. Özellikle İstanbul'daki esnaf sınıfıyla kurulan yakın bağlar, Yeniçerilere toplumsal destek kazandırmış ve isyanların daha geniş bir tabana yayılmasına yol açmıştır. Bu durum, Osmanlı reformlarının yalnızca teknik değil, aynı zamanda toplumsal boyutunun da olduğunu göstermektedir (Faroqhi, 2006).

7. 2. Reformlara Karşı Muhafazakâr Direniş

Osmanlı toplumunun büyük bir kısmı, özellikle dinî ve geleneksel normlara bağlı bir yaşam tarzını benimsemişti. Bu muhafazakâr yapının, reform girişimlerine karşı güçlü bir

direnç oluşturduğu bilinmektedir. Yeniçeri Ocağı, sadece askerî bir yapı değil, aynı zamanda Osmanlı'nın geleneksel değerlerini temsil eden bir kurum olarak da algılanmıştır. Genç Osman'ın reform planları, bu nedenle, dönemin muhafazakâr unsurları tarafından Osmanlı düzenine bir tehdit olarak görülmüştür (İnalçık, 2019).

Bu muhafazakâr direnişin bir diğer kaynağı, ulema sınıfının reformlar karşısındaki tutumudur. Osmanlı uleması, Genç Osman'ın Hac ziyareti gibi yenilikçi planlarını dini bir görevden çok siyasi bir manevra olarak değerlendirmiş ve padişahın bu girişimlerini desteklememiştir. Ulemanın desteğini alamayan bir reform girişiminin, halk tarafından benimsenmesi ve hayata geçirilmesi son derece zordu. Bu bağlamda, Genç Osman'ın yalnız kalması, reformlarının başarısız olmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

7. 3. Yönetimsel Zafiyetler ve Saray İçi Entrikalar

Osmanlı yönetim yapısı, 17. yüzyıl itibarıyla, padişahın otoritesini destekleyen bir bürokratik ve askerî sistemden ziyade, çeşitli çıkar gruplarının çatıştığı bir arenaya dönüşmüştü. Saray içinde etkili olan harem ağaları, bürokratlar ve hatta bazı vezirler, Genç Osman'ın reform planlarına destek vermek yerine, kendi çıkarlarını koruma kaygısıyla hareket etmişlerdir. Bu durum, reform girişimlerini içeriden baltalamış ve Yeniçerilere karşı etkili bir savunma oluşturulmasını engellemiştir (Kafadar, 2009). Özellikle Genç Osman'ın tahttan indirilme sürecinde, sarayın güçlü aktörlerinin isyancılara karşı tarafsız bir tutum sergilemesi, padişahın zayıflığını gözler önüne sermiştir. Merkezi yönetimdeki bu zafiyet, yalnızca Genç Osman'ın reform girişimlerini değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun genel modernleşme çabalarını da sekteye uğratmıştır.

7. 4. Yeniçeri İsyanlarının Gelenekselleşmesi

Yeniçeri Ocağı'nın 17. yüzyıl boyunca Osmanlı siyasetinde artan rolü, isyanların giderek bir "gelenek" hâline gelmesine yol açmıştır. Herhangi bir reform girişimi, Yeniçeriler tarafından doğrudan bir tehdit olarak algılanmış ve isyanla karşılık bulmuştur. Genç Osman'ın reformları da bu geleneğin bir kurbanı olmuş, Yeniçeriler padişahın otoritesine karşı açık bir meydan okuma gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak, Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı yalnızca bir padişahın trajik sonu değil, Osmanlı reform tarihindeki yapısal sorunların bir yansımasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın toplumsal ve ekonomik gücü, muhafazakâr direniş, yönetimsel zafiyetler ve isyan kültürü, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının önündeki temel engeller olmuştur. Bu süreç, Osmanlı'nın uzun vadede hem iç hem de dış baskılara karşı zayıflamasına yol açmıştır.

8. Genç Osman Dönemi Reformlarının Uzun Vadeli Etkileri

Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği üzerinde derin ve uzun vadeli etkiler bırakmıştır. 1622 yılında gerçekleşen Yeniçeri isyanı ve Genç Osman'ın öldürülmesi, Osmanlı tarihindeki bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu olay, sadece bir padişahın trajik sonunu değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun reform süreçlerindeki yapısal problemleri de gözler önüne sermiştir. Bu bölümde, Genç Osman dönemi reformlarının başarısızlığının Osmanlı siyasi, askerî ve toplumsal yapısı üzerindeki uzun vadeli etkileri detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

8. 1. Siyasi Etkiler

Genç Osman'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi, Osmanlı padişahlarının otoritesinin zayıfladığının açık bir göstergesi olmuştur. Bu olay, Yeniçerilerin yalnızca askerî bir sınıf olarak değil, aynı zamanda Osmanlı siyasetinde belirleyici bir güç hâline geldiğini göstermiştir. Bundan sonraki dönemde, Yeniçeriler, devlet yönetimine müdahale etme cesaretini daha sık göstermiştir. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda sık sık patlak veren Yeniçeri isyanları, Osmanlı yönetim yapısında istikrarsızlığa neden olmuş ve merkezî otoritenin daha da zayıflamasına yol açmıştır (Faroqhi, 2006).

Genç Osman'ın öldürülmesinin ardından tahta çıkan IV. Murad döneminde, padişahlar Yeniçeriler üzerinde yeniden otorite kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimler genellikle kısa vadeli olmuş ve Yeniçeri Ocağı'nın temel yapısı korunmuştur. Bu durum, Osmanlı padişahlarının reform girişimlerinin sistematik bir plan çerçevesinde değil, çoğunlukla bireysel çabalarla sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır.

8. 2. Askerî Etkiler

Genç Osman'ın Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma planlarının başarısızlığı, Osmanlı askerî yapısının uzun süre modernleşememesine yol açmıştır. Avrupa devletlerinin 17. yüzyılda hızlı bir şekilde askerî teknoloji ve taktiklerini modernize ettiği bir dönemde, Osmanlı ordusu geleneksel yapısını büyük ölçüde korumuş ve bu durum Osmanlı'nın askerî etkinliğini zayıflatmıştır. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın büyük ölçüde savunma savaşlarına yönelmesi, bu durumun açık bir göstergesidir (Shaw, 1976). Yeniçeri Ocağı'nın reforme edilememesi, Osmanlı ordusunun giderek savaşlardaki etkinliğini kaybetmesine neden olmuştur. 1683 II. Viyana Kuşatmasının başarısızlığı ve ardından gelen Karlofça Antlaşması (1699), Osmanlı ordusunun modernize edilememesinin doğrudan sonuçları olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Genç Osman'ın modern bir ordu kurma girişimi, başarısız olsa da Osmanlı'nın ilerleyen yüzyıllardaki askerî reform ihtiyaçlarını ortaya koyan erken bir girişim olarak tarihe geçmiştir.

8. 3. Toplumsal ve Ekonomik Etkiler

Yeniçeriler, Genç Osman'ın reform planlarına yalnızca askerî bir tehdit olarak değil, ekonomik ve toplumsal ayrıcalıklarına yönelik bir saldırı olarak da karşı çıkmışlardır. Bu nedenle, isyan sonrası dönemde Yeniçeriler, toplumsal ve ekonomik güçlerini daha da artırmışlardır. Yeniçerilerin esnaflık yapması ve ticarî faaliyetlerde bulunması, şehir ekonomisinde dengesizliklere yol açmış, bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur (Uzunçarşılı, 2011). Genç Osman'ın öldürülmesi, aynı zamanda Osmanlı toplumunda reform girişimlerine olan güveni de sarsmıştır. Halk, padişahların reform girişimlerinin başarısız olması durumunda, bu girişimlerin doğrudan kendilerini de etkileyebileceğini düşünmeye başlamıştır. Bu durum, Osmanlı toplumunda muhafazakâr düşüncenin güçlenmesine ve yenilikçi fikirlere karşı daha temkinli bir yaklaşım sergilenmesine yol açmıştır.

8. 4. Reform Geleneği Üzerindeki Etkiler

Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı, Osmanlı reform geleneği üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Osmanlı padişahları, özellikle 18. yüzyıldan itibaren reform girişimlerinde bulunmuş olsalar da bu girişimler büyük ölçüde Genç Osman'ın deneyiminden ders alınarak planlanmıştır. III. Selim dönemindeki Nizam-ı Cedid reformları ve II. Mahmud dönemindeki Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826), Genç Osman'ın reform girişimlerinin yarım kalan mirası olarak değerlendirilebilir (Faroqhi, 2006). Genç Osman döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan reform girişimleri zamanında büyük bir direnişle karşılaşmış ve hedeflerine tam anlamıyla ulaşmadan başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci açısından oldukça önemli bir başlangıç noktasını temsil etmektedir. 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi daha kapsamlı modernleşme hamlelerinin altyapısını oluşturan bu reformlar, Osmanlı Devleti'nin yönetim, toplum ve ordu düzeninde köklü değişiklikler yapma çabalarının erken bir örneği olarak tarihte yerini almıştır. Genç Osman'ın reform hareketlerinin Osmanlı modernleşme tarihinin önemli bir dönüm noktası ve sonraki reform hareketlerine ilham kaynağı olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl itibarıyla güçlü merkezi otoritesinin yıpranmaya başladığı, askerî başarılarının azaldığı ve toplumsal yapıdaki değişimlerin yönetimi zorlaştırdığı bir dönemden geçmiştir. Bu dönemde, reform ihtiyacı daha önce hiç olmadığı kadar belirginleşmiştir. Ancak reform girişimleri, Osmanlı'nın mevcut yapısındaki dirençli unsurlar nedeniyle genellikle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. II. Osman (Genç Osman), kısa süren hükümdarlığı boyunca bu zorluklara cesur bir liderlik sergileyerek çözüm aramış ve Osmanlı modernleşme sürecinin öncü isimlerinden biri olmuştur. Ancak onun reform çabaları,

döneminin sosyo-ekonomik ve siyasi bağlamı göz önüne alındığında oldukça radikal ve erkenci girişimler olarak değerlendirilmiştir.

Genç Osman'ın reform çabalarını anlamak için, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki iç ve dış dinamiklerini değerlendirmek gerekmektedir. Osmanlı, 16. yüzyıldaki hızlı genişleme döneminden sonra duraklama ve yer yer gerileme belirtileri göstermeye başlamıştır. Özellikle merkezi otoritenin zayıflaması, taşradaki ayanların güçlenmesi ve ordunun disiplinini kaybetmesi, Osmanlı yönetim yapısında bir çözülmeye işaret etmiştir. Avrupa'da yaşanan askerî devrimler ve profesyonel orduların gelişimi, Osmanlı ordusunun geleneksel yapısını daha da zayıf bir konuma getirmiştir. Avrupa'daki bu değişimlere ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın bozulması nedeniyle askerî alanda gerilemiştir (Finkel, 2006). Yeniçeri Ocağı'nın bozulması, Osmanlı yönetimindeki yapısal sorunların en belirgin yansımasıdır. Ocağın disiplinsiz ve işlevsiz bir yapıya dönüşmesi, Osmanlı ordusunun savaşlardaki etkinliğini azaltmış ve devletin askerî gücünü zayıflatmıştır. Daha da önemlisi, Yeniçeriler artık yalnızca askerî bir sınıf değil, aynı zamanda siyasi ve ekonomik bir baskı grubu hâline gelmiştir. Yeniçeriler, ticaretle uğraşarak ekonomik alanda söz sahibi olmuş, devlet içinde ayrıcalıklı bir sınıf hâline gelerek toplumun geri kalanıyla uyumsuzluk yaşamışlardır. Bu durum, Genç Osman'ın Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı planlamasının temel nedenlerinden biri olmuştur (Uzunçarşılı, 2011). Genç Osman, Osmanlı Devleti'nin sorunlarına cesur ve yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir. Hükümdarlığının başında, mevcut yapının sürdürülemez olduğunu anlamış ve köklü değişiklikler yapmayı hedeflemiştir. Genç Osman'ın en dikkat çekici reform önerisi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine daha modern ve disiplinli bir askerî yapı kurulmasıydı. Bu girişim, yalnızca Osmanlı ordusunun etkinliğini artırmayı değil, aynı zamanda merkezi otoriteyi güçlendirmeyi de amaçlamıştır. Ancak bu reform çabası, Yeniçeri Ocağı'nın Osmanlı yönetimindeki geleneksel ve güçlü konumu nedeniyle büyük bir dirençle karşılaşmıştır (İnalçık, 2019). Genç Osman'ın planladığı Hac ziyareti de onun reformist vizyonunun bir parçası olarak değerlendirilebilir. Hac ziyareti, hem Osmanlı tahtının İslam dünyasındaki liderlik rolünü güçlendirme hem de padişahın şahsi otoritesini pekiştirme amacı taşımıştır. Ancak bu girişim, Yeniçeriler tarafından padişahın İstanbul'dan uzaklaşarak ocağı ortadan kaldırma planının bir parçası olarak algılanmıştır. Bu durum, reformların başarısızlık nedenlerinden biri olan iletişim eksikliğini ortaya koymaktadır. Genç Osman'ın reform vizyonu, geniş bir toplumsal ve siyasi desteği harekete geçiremediği için isyanla sonuçlanmıştır (Peirce, 1993). Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı, Osmanlı yönetimindeki yerleşik güç odaklarının reform karşısındaki direnciyle doğrudan ilişkilidir. Yeniçeri Ocağı, Osmanlı yönetiminde yalnızca askerî bir yapı değil, aynı zamanda güçlü bir

siyasi ve toplumsal aktördü. Ocağın kaldırılması, sadece askerî yapıyı değil, aynı zamanda Osmanlı toplumundaki güç dengelerini de değiştirecek bir girişim olarak görülmüştür. Bu nedenle Yeniçeriler, reform girişimlerini kendi varlıklarına yönelik bir tehdit olarak algılamış ve şiddetle karşı çıkmıştır.

Bunun yanı sıra, Genç Osman'ın reformları uygulama sürecindeki iletişim eksikliği ve destek toplama konusundaki yetersizlikler, girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasına katkıda bulunmuştur. Reformların başarısı, geniş bir toplumsal ve siyasi desteği gerektirirken, Genç Osman bu desteği sağlayamamış ve yalnız kalmıştır. Ayrıca, dönemin Osmanlı bürokrasisi ve ulema sınıfı da reformlara karşı mesafeli bir tutum sergilemiş, bu da padişahın planlarını hayata geçirmesini zorlaştırmıştır (Finkel, 2006). Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecine önemli bir ders olarak yansımıştır. Reformların başarısız olması, Osmanlı ordusunun modernleşmesini ve devletin merkezi otoritesinin yeniden güçlendirilmesini geciktirmiştir. Ancak Genç Osman'ın çabaları, Osmanlı tarihindeki reform hareketlerinin öncüsü olarak değerlendirilebilir. Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi 19. yüzyıl reformları, Genç Osman'ın vizyonuna benzer bir modernleşme anlayışını yansıtmaktadır.

Genç Osman'ın trajik ölümü, Osmanlı tarihindeki reform çabalarının kırılma noktasını göstermiştir. Bir padişahın kendi askerleri tarafından öldürülmesi, Osmanlı yönetimindeki geleneksel güç odaklarının ne kadar güçlü olduğunu ve reform yapmanın ne kadar riskli bir girişim olduğunu ortaya koymuştur. Bu olay, Osmanlı Devleti'nin reform süreçlerinde karşılaştığı temel sorunların bir özeti niteliğindedir (Kafadar, 2009). Genç Osman'ın reform girişimlerini anlamak için, aynı dönemde Avrupa'daki modernleşme süreciyle karşılaştırma yapmak önemlidir. Avrupa'da 17. yüzyılda başlayan askerî devrimler, profesyonel orduların yükselişi ve devletlerin merkezi otoritelerini güçlendirme çabaları, Osmanlı'nın geride kalmasına neden olmuştur. Avrupa devletleri, askerî modernleşme sürecinde teknolojik yenilikleri benimseyerek ve daha disiplinli ordular kurarak güç kazanırken, Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısı bu tür yeniliklere direnç göstermiştir. Genç Osman'ın Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma girişimi, Osmanlı Devleti'nin bu değişimlere uyum sağlama çabası olarak değerlendirilebilir; ancak başarısızlıkla sonuçlanması, Osmanlı'nın bu süreçte geri kalmasına neden olmuştur (Peirce, 1993). Genç Osman'ın reform girişimlerinin başarısızlığı, yalnızca askerî ve siyasi yapıları değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun reform karşısındaki muhafazakârlığını da ortaya koymuştur. Yeniçeriler, Osmanlı toplumunun bir parçası hâline gelmiş ve halkın gözünde yalnızca bir askerî sınıf değil, aynı zamanda sosyal düzenin bir unsuru olarak algılanmıştır. Bu durum, reformların yalnızca askerî ve siyasi düzeyde değil, aynı

zamanda toplumsal düzeyde de karşılık bulması gerektiğini göstermektedir. Genç Osman'ın reformları, Osmanlı toplumundaki bu dinamiklerle yeterince uyumlu olmadığı için başarısız olmuştur (Finkel, 2006).

Sonuç olarak, Genç Osman'ın reform çabaları, Osmanlı modernleşme tarihindeki erken ve cesur bir girişim olarak değerlendirilebilir. Ancak bu girişimler, dönemin koşulları göz önüne alındığında fazla radikal ve erken adımlar olarak kalmıştır. Onun trajik ölümü, yalnızca bir padişahın hayatına değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin reform potansiyeline de zarar vermiştir. Genç Osman'ın reform vizyonu, Osmanlı Devleti'nin modernleşme gereksinimlerini erken fark ettiğini ancak bu gereksinimlere uyum sağlama konusunda zorluklar yaşadığını göstermektedir. Bu olay, Osmanlı tarihindeki değişim ve muhafazakârlık arasındaki gerilimi anlamak için kritik bir öneme sahiptir ve Genç Osman'ın reform girişimleri, Osmanlı modernleşme sürecinin habercisi olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Faroqhi, S. (2006). *The Ottoman Empire and the World Around It*. I.B. Tauris.

Finkel, C. (2006). *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. Basic Books.

İnalçık, H. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Dönem (1300-1600)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kafadar, C. (2009). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. University of California Press.

Peirce, L. P. (1993). *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford University Press.

Shaw, S. J. (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press.

Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Devleti Teşkilatına Dair Kaynaklar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yalçın, A. (2020). *Osmanlı Tarihi: Reform ve İsyandar Çağı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yeşim Nalçacı

<https://orcid.org/0009-0002-8784-1728>

Teacher, Ahmet Şimşek Primary School, Türkiye, yesimnalcaci8@gmail.com

İbrahim Turhan

<https://orcid.org/0009-0008-5679-0036>

Teacher, Ertuğrul Gazi Secondary School, Türkiye, ben_lion2003@hotmail.com

İsmail Güzel

<https://orcid.org/0009-0005-7728-0404>

Branch Manager, Yenışehir District Directorate of National Education, Türkiye, ismailguzel22@gmail.com

Ali Haydar Emrem

<https://orcid.org/0009-0002-8539-889X>

School Principal, Yenitaskent Yusuf Bayık Primary School, Türkiye, alihaydaremrem@gmail.com

Atf Künyesi / Citation Info

Nalçacı, Y., Turhan, İ., Güzel, İ. & Emrem, A. H. (2025). Meslek Etiği ve Öğretmenlik Meslek Etiğine İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Belirlenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 378-392.

Meslek Etiği ve Öğretmenlik Meslek Etiğine İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Belirlenmesi

Öz

Eğitim, gerçekten insanların bakış açısını geliştirmesi, huzura ulaşması ve üst kademelerde yer edinmeleri için çok önemlidir. Eğitim sayesinde insanlar, bilgi ve becerilerini artırarak kendilerini geliştirirler. Eğitim ayrıca, insanların kişisel ve toplumsal değerleri, önyargıları ve kültürel farklılıklar konusunda daha bilinçli olmalarını sağlar. Ülkelerin gelişimi açısından da eğitim çok önemlidir. Sonuç olarak, eğitim, hayatın her anında ve her alanında olması gereken bir süreçtir. İnsanların ve ülkelerin geleceğini şekillendiren en önemli faktörlerden biridir. Bu çalışmanın sonuçları, Türkiye'deki eğitim sistemi ve öğretmenlerin meslek etiği konusundaki durumunu açıklayacak ve önemli öneriler sunacaktır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, Türkiye'deki eğitim sistemi ve öğretmenlerin meslek etiği konusunda gerekli düzenlemelerin yapılması ve öğretmenlerin mesleki gelişimlerini desteklemek için çeşitli programlar ve kaynaklar sunulması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu Dönem Projesi yazımında kaynak

taramasına yer verilmekle birlikte nicel ve nitel araştırma yöntemlerine başvurulmuş ve etik kavramı ve öğretmenlerin mesleki etik davranışlara ilişkin görüşlerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada Mersin merkez ilçelerinde çalışan öğretmenlerden oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme, evrenden tesadüfi örnekleme yoluyla ile belirlenen 97 öğretmenlerden oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin analizinde; aritmetik ortalama, standart sapma, frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca araştırmada, t-testi, ANOVA testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular analiz edilerek, öğretmenlerin etik davranışlarına ilişkin görüşleri ve farklı değişkenler arasındaki ilişkiler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Etik, Öğretmenlik Meslek Etiği, Öğretmen eğitimi, Eğitim Sistemi

Determination of Teachers' Views on Professional Ethics and Teaching Professional Ethics

Abstract

Education is really very important for people to improve their perspective, to reach peace and to gain a place in the upper levels. Through education, people improve themselves by increasing their knowledge and skills. Education also makes people more aware of personal and social values, prejudices and cultural differences. Education is also very important for the development of countries. As a result, education is a process that should be in every moment and in every field of life. It is one of the most important factors shaping the future of people and countries. The results of this study will explain the status of the education system and teachers' professional ethics in Turkey and provide important recommendations. In line with the results obtained, it emerges that necessary arrangements should be made regarding the education system and teachers' professional ethics in Turkey and various programmes and resources should be provided to support teachers' professional development. In the writing of this Term Project, quantitative and qualitative research methods were used in addition to the literature review and it was aimed to examine the concept of ethics and teachers' views on professional ethical behaviours in terms of some variables. In the study, teachers working in the central districts of Mersin were included. The sample of the study consists of 97 teachers who were determined by random sampling from the population. In the analysis of the research data; arithmetic mean, standard deviation, frequency and percentage values were calculated. In addition, t-test and ANOVA test were used in the study. By analysing the findings obtained, teachers' views on ethical behaviours and the relationships between different variables were revealed.

Keywords: Ethics, Teaching Professional Ethics, Teacher Education, Education System

Giriş

Etik, özellikle de meslek etiği, günümüzde giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Meslek etiği, bir mesleğin hedefleri ve değerleri doğrultusunda davranmayı ve mesleki sorumlulukları yerine getirmeyi amaçlayan bir disiplindir. Özellikle öğretmenlik mesleği gibi toplumsal sorumluluk taşıyan mesleklerde, meslek etiği çok önemlidir. Eğitim sistemi içindeki öğretmenler, öğrencilerin eğitim ve gelişimini şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır

(Çelikten, Şanal & Yeni, 2005). Bu nedenle, öğretmenlerin etik değerleri ve meslek etiği ilkeleri doğrultusunda hareket etmeleri son derece önemlidir. Öğretmen eğitimi programları da bu konulara ağırlık vermektedir. Öğretmenlerin görüşleri ve deneyimleri de meslek etiği konusunda yapılan araştırmalarda dikkate alınmaktadır. Günümüzde birçok meslek dalı ile ilgili etik kurallar belirlenmekte ve meslekte çalışanların bu ilkelere uymaları beklenmektedir. Meslek etiği, toplumsal iş bölümünün ortaya çıkması ve bununla beraber bazı işlerin bazı kişiler tarafından daha ustalıkla, daha adil bir şekilde yapılabilmesi sonucunda gelişen meslek sahibi olma süreci ile birlikte doğmuş ve gelişme göstermiştir (Aydın, 2006). Öğretmenlerin meslek hayatları boyunca karşılaşılabilecekleri etik sorunlar konusunda bilinçli olmaları, meslek etiği ilkelerini bilmeleri ve uygulamaları önemlidir. Bu durum özellikle öğretmen eğitiminde vurgulanmalıdır. Etik dışı davranışların farkında olunması ve problemlerle karşılaşıldığında uygun davranış şekillerinin bilinmesi, öğrenci-öğretmen ilişkilerinde güven ve saygıyı artıracaktır. Bu nedenle öğretmenlerin etik davranışları ve karşılaştıkları problemlere nasıl yaklaşacakları konusunda eğitim almaları gerekmektedir. Bu çalışmada öğretmenlerin meslek etiği ve etik dışı davranışlarına ilişkin algıları farklı demografik değişkenlere göre analiz edilecektir. Bu çalışma, öğretmenlerin mesleki etik bilincini ve etik karar verme süreçlerini anlamak ve geliştirmek için önemli bir adım olacaktır. Ayrıca eğitim sistemi ve öğretmen eğitimi konularında politika yapımcıların ve eğitimcilerin dikkate alabilecekleri sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır.

Alt problemler, öğretmenlerin öğretmenlik mesleği etiği konusundaki düşüncelerinin demografik faktörlere göre nasıl değiştiğini analiz etmek için belirlenmiştir. Bu faktörlerin, öğretmenlerin meslektaşları ve öğrencileriyle olan ilişkileri, görevle ilgili sorumlulukları ve genel görüşleri üzerinde etkisi olup olmadığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi ve kıdeme göre farklılıkların varlığı incelenecektir:

- Cinsiyete göre farklılık var mıdır?
- Eğitim durumuna göre farklılık var mıdır?
- Kıdeme göre farklılık var mıdır?

Araştırma sonuçlarına dayanarak, öğretmenlerin mesleki etik konusunda görüşlerinde farklılıkların olduğu ortaya çıkmış olabilir. Bu farklılıkların belirlenmesi, öğretmen eğitimi programlarında veya mesleki gelişim programlarında dikkate alınarak, öğretmenlerin meslek hayatları boyunca daha etik davranışları için gerekli önlemlerin alınmasına yardımcı olabilir. Ayrıca, öğretmenlerin etik davranışlarının önemi ve meslek etiği ilkelerinin öğretilmesi de bu çalışmanın sonuçlarından biri olabilir.

Bu araştırmanın amacının öğretmenlerin mesleki etik davranışlar hakkındaki görüşlerini incelemek ve demografik değişkenlere göre farklılıkları tespit etmek olduğu belirtilmektedir. Bu araştırmanın sonuçları öğretmenler için etik davranış düzeyinin belirlenmesine ve öğretmen yetiştirme programlarının içeriğine etik konuların eklenmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca, bu araştırmanın sonuçları ilgili alanlarda çalışan araştırmacılara da güncel bir kaynak sunarak yeni tartışma ve bakış açısı sağlayabilir. Bu nedenle, bu araştırmanın eğitim ortamına katkı sağlayacak bir çalışma olduğu sonucuna varılabilir.

Günümüzde hızla ilerleyen yaşam koşulları ve eğitim ortamına uyum sağlamak için bazı ilkelere hassasiyetle önem vermek, amaçlara ulaşmada yol gösterici olacaktır. Etik ilke ve değerler bu ilkelerin en önemlilerindedir. Özellikle de eğitim ortamında etik değerlere uygun davranışlar sergilemek, öğretmenlerin toplumda örnek olmalarını ve gelecek nesillere iyi bir örnek teşkil etmelerini sağlar. Bu sayede öğrenciler, öğretmenlerinin davranışlarını örnek alarak etik değerlere uygun davranışlar sergileyebilirler. Öğretmenlerin etik değerlere uygun davranışları, aynı zamanda velilerin ve toplumun güvenini kazanmalarına yardımcı olur ve okulun başarısına olumlu bir şekilde yansır. Bu bağlamda, öğretmenlerin mesleki etik davranışlarının önemi büyüktür. Öğretmenlerin etik ilkelere uygun davranışları, öğrencilerin öğrenim sürecini olumlu bir şekilde etkilerken, aynı zamanda toplumda da saygınlık kazanmalarını sağlar. Bu nedenle, öğretmenlerin mesleki etik davranışlarına ilişkin araştırmalar yapmak ve bu konuda farkındalık oluşturmak son derece önemlidir. Yöneticilerle, velilerle, öğrencilerle ve diğer çevreyle etkili bir şekilde iletişim içinde olan öğretmenler sağlam gelecek nesiller anlamına gelmektedir. Bu çalışmada Öğretmenlerin mesleki etik davranışları hakkındaki görüşleri incelenerek, mesleki etik davranışların hizmet ve adalet niteliğinin yükselmesine katkı sağlaması hedeflenmektedir. Araştırma sonuçları, öğretmenlerin mesleki etik davranışlarının farkında olmalarına ve etik dışı davranış alışkanlıklarının en aza indirilmesine katkıda bulunacak. Bu da geleceğimizi şekillendirecek olan insanları yetiştiren öğretmenlerin mesleki etik davranışlarına daha fazla önem vermelerine ve eğitim sistemi içinde etik konuların yer aldığı programların geliştirilmesine yönelik adımlar atılmasına katkı sağlayacaktır. Araştırma, Türkiye’de mesleki etik alanında yapılan çalışmaların azlığı nedeniyle önemli bir boşluğu dolduracak ve öğretmenlik meslek etiği ile ilgili yapılan ilk araştırmalardan biri olma özelliği taşıyacaktır.

1. Kurumsal Çereve

1.1. Etik

Etik, bireylerin ve toplumların doğru ve yanlış davranışları tanımlamalarına dair kavramları içeren bir felsefi disiplindir diyebiliriz. Etik, bir kişinin neyin doğru veya yanlış

olduğunu belirlemesine ve bu doğru veya yanlış davranışlara göre hareket etmesine yardımcı olur. Etik kavramları, birçok farklı kültür, din, felsefe ve birçok disiplin tarafından konu olarak alınır. Etiğin önemini kavramaya başlayan ülkemizde çoğu meslek dalı bu alanda çalışmalar yapmaya başlamışlardır ve kendi meslek dallarının gelişimine katkıda bulunmaktadır (Aydın, 2006). Etik sözcüğü, Yunanca “karakter”, “adet”, “usul” veya “gelenek” anlamına gelen “ethos” (Köknel, 1996), sözcüğünden üreyen bir sözcüktür. Ethos’tan üretilen “ethics” kavramı da, ideal ve soyut olana işaret ederek, ahlak kurallarının ve değerlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2006).

1.2. Eğitim ve Öğretimde Etik

Eğitim ve öğretimde etik, öğrenme-öğretme sürecinde etik değerlerin ve ilkelerin önemiyle ilgilidir. Eğitim ve öğretimde etik, öğretmenlerin, öğrencilerin, velilerin ve diğer paydaşların etik sorumluluklarını ve davranış standartlarını belirler. Öğretmenler, öğrencilerin akademik ve kişisel gelişimlerine yardımcı olmaktan mutluluk duyarlar ve bu süreçte etik değerlerin önemini anlamalıdır. Öğretmenler, öğrencilere dürüstlük, saygı, adalet ve sorumluluk gibi etik değerleri öğretmeli ve örnek olmalıdırlar (Harvey, 2004). Örnek olacakları bu davranışlar etik kavramları da aynı zamanda ifade etmektedir. Öğrenciler de eğitim ve öğretimde etik değerlerin önemini anlamalıdır. Öğrenciler, öğrenme sürecinde dürüst olmalı, diğer öğrencilerin haklarına saygı göstermeli ve öğretmenlerine karşı saygılı ve saygın davranışlar sergilemelidirler. Öğretmen ve öğrenci ilişkisinde etik kurallar da önem arz eder. Eğitim ve öğretimde etik, ayrıca velilerin ve diğer paydaşların da etik davranışlarını belirler. Veliler, öğrencilerin eğitim ve öğretiminde aktif bir rol oynarlar ve öğrencilerin başarısı için etik davranışlarına özen göstermelidirler. Diğer paydaşlar da eğitim ve öğretim sürecinde etik sorumluluklarını yerine getirmelidirler. Eğitim ve öğretimde etik, öğrencilerin ve toplumun gelecekteki liderlerini yetiştirmek için önemlidir. Etik davranışlar, öğrencilerin kişisel ve akademik gelişimlerini sağlamak için gereklidir ve aynı zamanda toplumda saygın, dürüst ve sorumlu bir birey olmalarını sağlar (Torlak, 2001).

1.3. Öğretmenlik Mesleğinde Etik

Her mesleğin kendine özgü özellikleri ve o meslekte olmak için gereklilikleri vardır. Burada dikkate alınması gereken husus, her meslekle ilgili, meslekte çalışanlar tarafından bu gereklilikler ve niteliklerin bilinmesi gerekliliğidir (Kırbaş & Çevik, 2017). Bu konu, özellikle söz konusu meslekte çalışanlar ve çalışmayı düşünenlerle o mesleğe ait gereklilikler arasındaki uyum derecesinin belirlenmesi açısından da önemlidir. Çünkü meslek etiği her şeyden önce, o mesleği sürdürenlerin mesleğin gerektirdiği nitelik ve özelliklere ne derecede sahip olup

olmadığıyla yakından ilgilidir (Torlak, 2001: 84). Meslek etiği açısından mesleğin gerektirdiği özelliklere sahip olma yanında yapılan işe kendini adama, o işte en iyi olmaya çalışma ve meslek onuruna sahip çıkmanın da önemli bir konu olduğudur. Diğer taraftan meslek sahibi olmanın o kişiye sağladığı birçok imkândan de söz etmek olasıdır (Arslan, 2001). Onurlu bir meslek dalı olan öğretmenlik en çokta adalet konuları ele alınır. Çünkü öğretmenler adaletli olmaya itilir (Selimoğlu, 2006). Gün içerisinde o kadar çatışma ve olaylarla ilgilenir ki arabulucu olmak zorundalığı artık onunla bütünleşmiştir. Dolayısıyla etikte toplumu ilgilendiren bir kavram olarak baktığımızda mesleğimiz gereği bizi en çok anlatan kavram olmalıdır. Etik ahlak, adalet, güzel ve onurlu davranışları anlatır (Hermond, 2005). Öğretmenlik mesleği, toplumun en saygın mesleklerinden biridir. Öğretmenler, öğrencilerin hayatında önemli bir rol oynarlar ve gelecekteki toplum liderlerinin yetiştirilmesinde büyük bir sorumluluk üstlenirler. Bu nedenle, öğretmenlerin etik davranışları son derece önemlidir. Öğretmenler, öğrencilerine iyi bir örnek olmalıdır. Etik değerlere uygun davranışlar sergilemeli ve öğrencilerin de bu değerleri öğrenmesine yardımcı olmalıdırlar. Öğretmenler, öğrencileriyle aralarındaki ilişkiyi doğru bir şekilde yönetmeli ve öğrencilerin güvenini kazanmalıdırlar.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Yöntemi

Öğretmenlerin benimsedikleri eğitim felsefelerinin bazı değişkenlere göre tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır. (Yıldırım ve Şimşek, 2018). İlişkisel tarama modeli geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır.

2.2. Veri Toplama Araçları

a. Demografik Bilgiler Formu: Öğretmenlere ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, kadro durumu ve kıdem gibi özellikler yer almaktadır.

b. Öğretmen Etik Davranışlar Ölçeği: Veri toplama aracının geliştirilme sürecinde “Öğretmen ve Yöneticilerde Etik” konusunda yapılan bir proje çalışmasında (Aslan ve ark., 2009) öne çıkan etik ile ilgili kavramlar dikkate alınmış, ayrıca konu ile ilgili literatür taraması da yapılmıştır. Ölçme aracının ilk formu, 5’li Likert tipinde hazırlanmış 48 maddeden oluşmuştur.

2.3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 2022-2023 eğitim öğretim yılında Mersin merkez ilçelerinde görev yapan öğretmenden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini, evrenden tesadüfî örnekleme yoluyla ile belirlenen 97 öğretmenden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	77	77,7
Erkek	20	22,3
Eğitim Durumu		
Lisans	70	72,0
Yüksek Lisans	27	28,0
Kıdem Düzeyi		
1-9	14	15,0
10-19	35	36,0
19 ve üstü	48	48,0

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri SPSS- 22.0 programına aktarıldıktan sonra verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterdikleri sonucuna varılmıştır. Araştırma verilerinin analizinde: aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca araştırmada, t-testi ve ANOVA testi kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Araştırmaya Katılan Öğretmenlerin Öğretmenlik Mesleği İle İlgili Etik Kavram Görüşleri ile İlgili Bulgular

Bu bölümde öğretmenlik mesleği ile ilgili etik kavram görüşleri hakkında bilgi verilecektir.

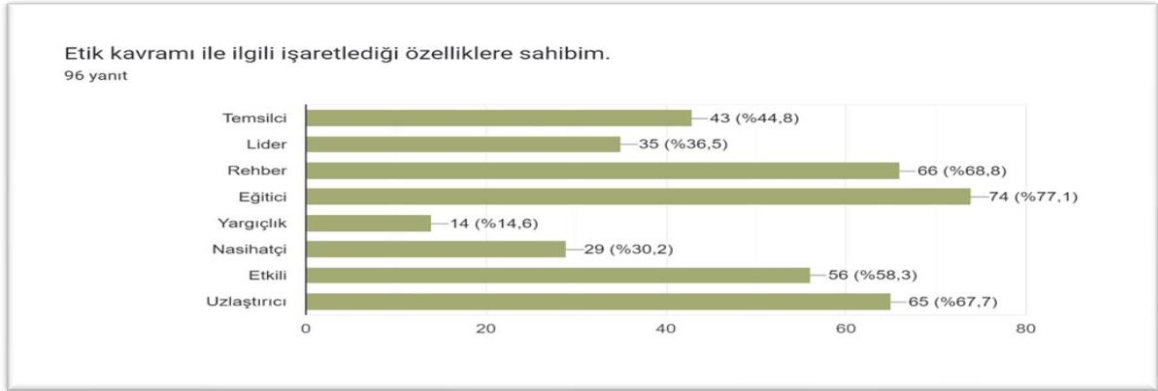
Tablo 2. Etik Kavramı Hakkında Görüşlerle İlgili Bulgular

	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
Etik Kavramı Hakkında Görüşler			
Etik kavramı ile ilgili yeterli bilgiye sahibim.	81	16	0
Etik kavramı ile ilgili davranışları gözlemleyebilirim.	82	15	0

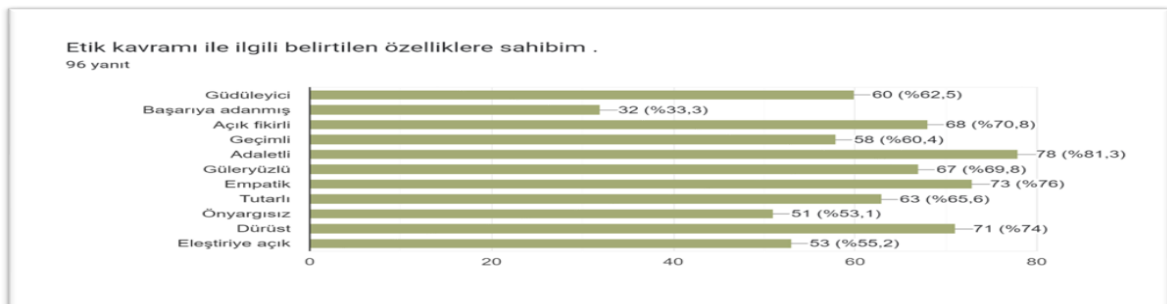
Eğitim ve öğretimde etik kavramı ile ilgili bilgi ve davranışa sahibim.	79	18	0
Etik davranışlar konusunda kendimi geliştirebilirim.	86	9	1

Etik kavramı ile ilgili yapılan bulgularda etik kavramına öğretmenlerimizin hâkim olup olmadıkları ile ilgili görüşlerin alınmıştır. Öğretmenlerimiz etik kavramı ile ilgili ne biliyor ve anket sorularına nasıl cevap verecekler konusuna değinerek anketin güvenilirliği artırılmıştır. Etik kavramı ile ilgili bulgulara bakıldığında öğretmenlerimiz etik kavramı ile ilgili yeterli bilgiye sahip olup olmadıklarına ilişkin 81 kişi bilgisi olduğunu 16 kişi kararsız olduğunu ama kavramla ilgili bilgisini yetersiz gören öğretmen olmadığı sonucuna varılmıştır. Bu da bize bulguların araştırma açısından yeterli ve güvenilir olduğunu göstermektedir. “*Etik kavramı ile ilgili davranışları gözlemleyebilirim.*” anket sorusuna öğretmenlerimizin 82’si katılıyorum, 15’i ise kararsızım cevabını vermiş olup; etik davranışları gözleme konusunda hiç bilgisi olmadıklarını düşünmemektedirler. Bu bulgulara dayanarak öğretmenlerimiz anket için gerekli etik bilgilere sahip olduklarını ve etik kavramı ile ilgili görüşlere verecekleri cevaplara güvenilir sonuçlar vereceklerdir.

Tablo 3. Etik Kavramı ile Sahip Olunan Özelliklere Ait Bulgular

Öğretmenlerimiz etik kavramı ile ilgili temsilci, lider, rehber, eğitici, yargıçlık, nasihatçi, etkili, Uzlaştırıcı özelliklere sahip olup olmadıklarına ilişkin görüşlerini paylaşmışlardır. Bu

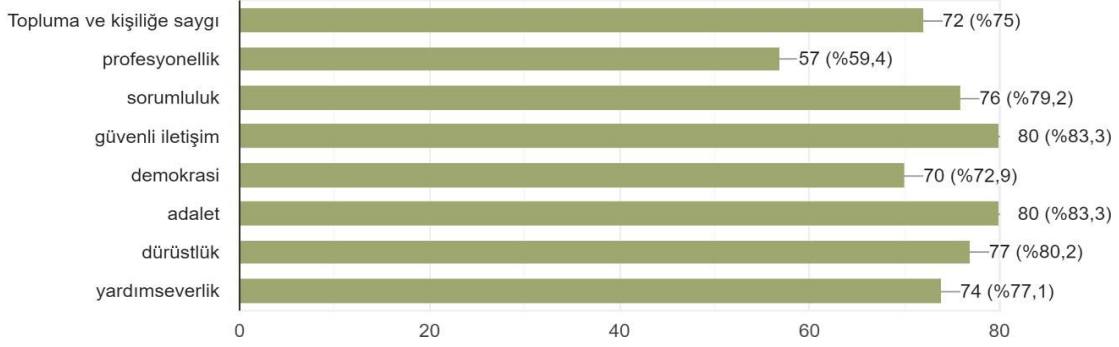
görüşler içerisinde etik kavramı kişisel olarak çok farklılaştığı için cevaplar farklılık göstermiştir. Fakat etik kavramına dair anketin bir önceki bölümünde bilgiye sahip oldukları için iki özellik dışında yüzdelik dilimleri birbirine yakındır. En yüksek özellik meslek gereği ile adaletli özelliğidir. Çıkan bu sonuç etik kavramına ne kadar da uyan bir özelliktir. Etik deyince ilk akla gelen adaletli olma özelliği öğretmenler tarafından da benimsenmiş olup sonuçların güvenliğini desteklemektedir. Onun ardından eğitcilik kavramına 74 (%77,1) yanıt verilmiştir. Eğitcilik kavramı etik kavramı ve mesleğimizin de gereği olduğu için anketi güvenilir kılmaktadır. Empatik olma özelliğine 73 (%76) cevap verilmiştir. Onun ardından en önemli etik kelimesi çok iyi tanımlayan birdiğer kavram ‘dürüst’ olma kavramı 71 (%74) cevaplandırılmıştır. Açık fikirli 68 (%70,8) güler yüzlü 67 (%69,8) cevap sayısı ile kavramları devamında geçmektedir. Eğitciliğin diğerk bir rolü ve ayrılmaz parçası olan rehber olma özelliği de 66 (%68,8) yanıt alarak etik kavramı ile ilgili görüşlere katkı sağlamaktadır. Uzlaştırıcılık özelliğine 65 (%67,7) yanıt verilmiştir. Uzlaştırıcılık süreci, taraflar arasında dürüstlük, açıklık ve saygı gibi etik prensiplere dayanır. Uzlaştırıcının etik davranması, tarafların güvenini kazanmasına ve sürecin başarılı bir şekilde tamamlanmasına yardımcı olur. Tutarlılık kavramı 63 (%65,6) cevap sayısı alarak dürüstlük kavramına da yakın yüzde ile güvenilirliği göstermektedir. Güdüleyici olma özelliği 60 (%62,5) cevaplandırılmıştır. Geçimli olma kavramına 58(%60,4) kişi ‘Katılıyorum’ cevabını vermiştir. Etkililik özelliği de uzlaştırıcılıkla yakın bir özellik olup birbirine yakın yanıtlar almıştır. Etkililik özelliği 56 (%58,3) yanıt almıştır. Eleştiriye açık olma kavramına 53 (%55,2) kişi yanıt vermiştir. Önyargısız olma kavramı ile ilgili 51 (%53,1) kişi ‘Katılıyorum’ cevabını vermiştir. Temsilcilik özelliği 43 (%44,8) yanıt almıştır. Temsilciler, etik davranışları ile birlikte, temsil ettikleri kişi veya grupların çıkarlarını koruyabilirler. Bu, temsilcilerin başarılı bir şekilde görevlerini yerine getirmelerine ve toplumun güvenini kazanmalarına yardımcı olur. Liderlik davranışı 35 (%36,5) yanıt almıştır. Öğretmenlerin etik davranışları içerisinde olması gereken bir özelliktir. Liderlerin etik davranışları, liderin toplumda saygın bir konumda kalmasına ve liderin çevresindeki insanların güvenini kazanmasına yardımcı olur. En düşük yanıt değerleri nasihatçi 29 (%30,2) ve yargıçlık 14 (%14,4) özelliklerine aittir. Bazı öğretmenlerimiz etik kavramı konusunda kararsız olduklarını görüşlerinde belirtmişlerdi. Etik kavramı olumlu bir kavram gibi gözükürken bu iki kavram olumsuz gözükmektedir. Gönümüz toplumunda yargıçlık ve nasihat eden olarak algılanan kavramlar aslında tam da etik kavramı için olumsuzluk içermez. İyi bir nasihat vermek hem karşı tarafa yardımcı olacak hem de onun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde verilmelidir. Empati kurarak yapılmalıdır. Öğretmenlerimizin bu kavrama verdikleri

yanıtlardan olumsuz anladıklarını düşünebiliriz. Yargıçlık adaleti savunan olarak düşündüğümüzde olumlu anlamı vardır. Yargıçlık etik davranışları, hukukun uygulanması ve adaletin sağlanması açısından büyük önem taşır.

Tablo 4. Öğretmenlik Mesleğinde Etik Kavramı ve Davranışlarla İlgili Bulgular

Öğretmenlik meslek etiği ile ilgili belirttiğim davranışlara sahibim.

96 yanıt

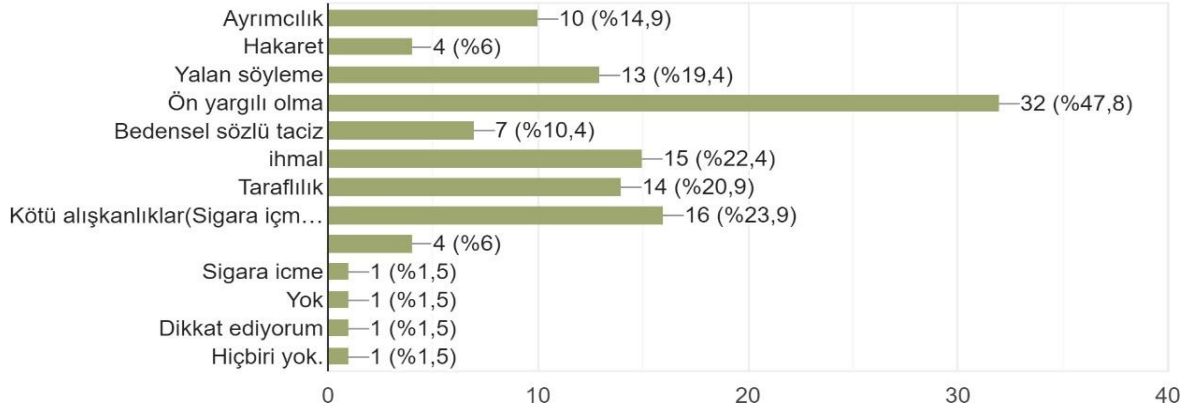

Öğretmenlerin mesleki etik davranışları, öğrencilerin eğitim hayatlarını ve toplumda yer alacakları geleceklerini doğrudan etkiler. Öğretmenlerin mesleki etik davranışları, öğretmenlerin öğrencilere karşı sorumlu ve saygılı olmalarını, mesleki gelişimlerine katkı sağlamalarını ve toplumda örnek bir rol model olmalarını gerektirir. Tablo 4' teki bulgulara göre 80 (%83,3) kişi adalet ve sorumluluk kavramına, 77 (80,2) kişi dürüstlük kavramına, 76 (79,2) kişi sorumluluk kavramına, 74 (77,1) yardımseverlik kavramına, 72(%75) kişi toplum ve kişiliğe saygı kavramına, 70 (%72,9) kişi demokrasi kavramına ve 57 (%59,4) kişi profesyonellik kavramına yanıt vermişlerdir. Etik ve adalet birbirini tamamlayan kavramlardır. Etik, doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmak için kullanılan bir kavramdır. Etik, kişilerin doğru olanı yapmasını ve yanlış olanı yapmamasını teşvik eder. Adalet ise, doğru ve yanlış arasında seçim yaparken, tüm tarafların eşit olarak değerlendirildiğinden emin olunmasını sağlar. Bu sebeple adalet kavramının yüksek çıkması güvenilirliğin yüksek olduğunu gösterir. Etik ve sorumluluk, birbirini tamamlayan kavramlardır. Etik, doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmak için kullanılan bir kavramdır. Etik, kişilerin doğru olanı yapmasını ve yanlış olanı yapmamasını teşvik eder. Sorumluluk ise, kişilerin eylemlerinin sonuçlarına katlanması gerektiği anlamına gelir. Örneğin, bir öğretmenin etik davranışı, öğrencilerin eğitimine öncelik vermesidir. Bu etik davranış, öğretmenin öğrencilerine karşı sorumluluk duymasını gerektirir. Öğretmen, öğrencilerine doğru bilgi ve becerileri sağlamak için sorumlu tutulur. Eğer öğretmen, etik davranışlarını sergilemezse, öğrencilerin eğitimi olumsuz yönde etkilenebilir ve öğretmen, bu sonuçlardan sorumlu tutulabilir.

Tablo 5. Etik Dışı Davranış Özellikleri ve Bulguları

Eğitimde aşağıda belirttiğim etik dışı davranışlara dikkat etmediğim oluyor.

67 yanıt

Etik dışı, kabul edilemez veya doğru olmayan davranışları ifade eden bir terimdir. Etik, insanların doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmasına yardımcı olan bir kavramdır. Etik ilkeler, insanların birbirlerine saygı duymalarını, dürüst olmalarını, adaletli davranmalarını ve sorumluluklarını yerine getirmelerini teşvik eder. Etik dışı davranışlardan seçtiğimiz bazı özellikler ve görüş sayılarını inceleyelim: Ön yargılı olma özelliği 32 (%47,8), kötü alışkanlıklar 16 (%23,9), ihmal 15 (%22,4), taraflılık 14 (%20,9), yalan söyleme 13 (%19,4), ayrımcılık 10 (%14,9), hakaret 4 (%6) cevaplarını vermişlerdir. Öğretmenlerimizin bazıları bu soruya çekimser kalmıştır. Yaklaşık 3 öğretmenimiz hiçbir özelliği göstermediği görüşüne katılmıştır. Etik dışı davranışlar, genellikle insanların haklarına veya çıkarlarına zarar verebilir. Etik dışı davranışlarda bulunan kişiler, toplum tarafından eleştirilebilir, yasal yaptırımlarla karşı karşıya kalabilir veya mesleki itibarlarını kaybedebilirler.

Sonuç

Etik çok boyutlu bir kavramdır ve farklı açılardan ele alınabilir. Etik, bireylerin ve toplumun doğru ve yanlış, iyi ve kötü olarak algıladığı davranışları belirleyen ve yönlendiren bir kavramdır. Bu nedenle, etik çerçevesinde yenilikçi yaklaşımlarla hem faydacılığı hem de etik olanı sağlayan davranışların benimsenmesi önemlidir. Etik anlayışının tarih boyunca eğitim ortamında kullanıldığı ve eğitimin gelişimine katkı sağladığı doğrudur. Eğitim, bireylerin değerlerini ve etik anlayışlarını şekillendirmeye yardımcı olan bir ortamdır. Eğitim kurumları, öğrencilere doğru ve yanlış arasındaki farkı anlamalarına ve etik davranışlar sergilemelerine yardımcı olmak için etik değerleri öğretir. Sonuç olarak, etik kavramı, bireylerin ve toplumun doğru ve yanlış davranışları belirlemelerine yardımcı olan bir kavramdır. Eğitim kurumları,

öğrencilere etik değerleri öğretmek, doğru ve yanlış arasındaki farkı anlamalarına yardımcı olur ve böylece toplumda etik davranışların geliştirilmesine katkı sağlarlar. Genel olarak, öğretmenler etik kavramını anlamakta ve etik davranışlar sergilemek konusunda bilinçlidirler. Öğretmenler, öğrencilerinin güvenliği ve refahı ile ilgili olarak özel bir sorumluluk taşırlar ve etik davranışların önemini anlarlar. Etik ilkelerin öğretmenlik mesleğinde önemli bir rol oynadığı farkındadırlar ve öğrencilerine doğru ve yanlış arasındaki farkı anlatmaya ve etik değerleri öğretmeye çalışırlar. Anketteki etik kavramı ile ilgili çıkan sonuçlarda da öğretmenlerin mesleki çalışmaları gereği etik kavramına göre davrandıkları görüşlerinden bahsetmiştik. Ancak, her öğretmenin etik kavramına aynı düzeyde hâkim olduğunu söylemek doğru değildir. Bazı öğretmenler etik konusunda daha fazla bilgiye ve farkındalığa sahip olabilirken, bazıları bu konuda daha az bilgiye sahip olabilir. Bu nedenle, öğretmenlerin etik konusunda sürekli olarak kendilerini geliştirmeleri, etik eğitimlerine katılmaları ve etik ilkeleri öğrenmeleri önemlidir. Bu, öğretmenlerin etik davranışları konusunda daha bilinçli ve duyarlı olmalarını sağlar. Öğretmenlerimiz de sürekli kendilerini geliştirmeleri konusuna önem verdikleri için anket sonuçlarında etik ve etik dışı kavramlarla ilgili eğitim almaları gerektiğine de cevap vermişlerdir. Yapılan araştırma ve ölçek uygulamaları sonucunda, araştırmadan aşağıdaki gibi sonuçlara ulaşabildik diyebiliriz:

Bu araştırmanın sonuçları, öğretmenlerin etik olmayan davranışlar hakkındaki görüşlerinin incelenmesi açısından önemlidir. Elde edilen sonuçlar, öğretmenlerin genel olarak etik değerlere saygı gösterdiklerini göstermektedir. Ancak, bazı öğretmenlerin etik olmayan davranışlara karşı daha hoşgörülü oldukları ve bazı öğretmenlerin de bu konuda daha katı oldukları görülmektedir. Elde edilen sonuçlar, öğretmenlerin etik konusunda eğitim almalarının önemini vurgulamaktadır. Bu eğitimler, öğretmenlerin etik davranışları konusunda daha bilinçli ve duyarlı olmalarını sağlayacaktır. Ayrıca, sonuçlar, öğretmenlerin etik davranışlarına ilişkin politika ve yönergelerin geliştirilmesinde de kullanılabilir. Gelecekte yapılacak çalışmalar için de önemli bir kaynak olan bu araştırma, öğretmenlerin etik konusundaki farkındalığını artırmak ve mesleki etiğe uygun davranışları teşvik etmek için bir fırsat sunmaktadır. Bu şekilde, eğitim öğretim ortamında daha sağlıklı bir etik iklim oluşabilir ve öğrencilerin güvenliği ve refahı için gerekli olan etik değerlerin benimsenmesi sağlanabilir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin çoğunluğunu lisans mezunları oluşturmaktadır. Öğretmenler kıdem ve cinsiyet açısından ele alındığında, kadınların sayısı erkeklerden fazla, kıdem olarak ise orta yaş grubu ortalamayı oluşturmaktadır. Katılımcı bir grubunun olduğunu söylemek mümkündür. Öğretmenlerin demografik farklılığının etik davranışlar ve etik dışı davranış bilincinin fazla çeşitlenmesine neden olduğu söylenemez. Anket sorularına verilen cevaplar, istisnalar olmakla birlikte, büyük

oranda benzerlikler göstermektedir. Yakın çevre okullarını ele almanın ve aynı kültür içinde eğitim öğretim görevlerinde bulunmanın da böyle bir benzerliğe katkı sağladığı düşünülebilir. Araştırma sorularına verilen cevapların cinsiyetler olarak önemli bir farklılık göstermediği ortaya çıkmıştır. Öğretmenler arasında etik davranışların ne olduğu konusunda farklı anlayışlar ve yargılar mevcuttur. Bazı öğretmenler, mesleki etik değerlerin sadece yasalara uygun davranmakla sınırlı olduğunu düşünürken, diğerleri etik davranışların daha kapsamlı olduğuna inanır. Öğretmenlerin bazıları, öğrencilerini ayrımcı davranarak veya cinsiyet, ırk, din veya kültür gibi özellikleri nedeniyle önyargılı bir şekilde ele alabilirler. Bu tür davranışlar, öğrencilerin güvenliğini ve refahını etkileyebilir ve eğitim ortamındaki olumsuz bir iklim yaratır. Öğretmenlerin bazıları, iş arkadaşlarına veya öğrencilere karşı taciz, kötü muamele veya şiddet gibi davranışlar sergileyebilirler. Bu tür davranışlar, öğrencilerin ve meslektaşların güvenliğini tehlikeye atar ve etik değerleri ihlal eder. Bu tür etik dışı davranışların varlığı, eğitim ortamındaki güvenliği, öğrencilerin başarısını ve refahını etkileyebilir. Bu nedenle, öğretmenlerin etik konusunda daha bilinçli ve duyarlı olmaları ve mesleki etik değerlere saygı göstermeleri ve bu konuda eğitim almaları gerekmektedir.

Uygulayıcılara Yönelik Öneriler; Öğretmenlere yönelik yaptığımız bu araştırmada öğretmenlerin etik bilgiye sahip olup olmadıkları, etik konusunda neler bildikleri, kendilerinde buldukları etik davranışlar ve etik dışı davranışlarla ilgili görüşler saptadık. Etik kavramı herkes için eşit şekilde geçerlidir ve öğretmenler etik ilkeleri uygularken, hiçbir öğrenciyi diğerlerine tercih etmemeli ve ayrımcılık yapmamalıdır. Kişilik özellikleri veya diğer faktörlerin, öğretmenin etik davranışlarını etkilemesine izin vermek, öğretmenin profesyonelliğine ve öğrencilerin haklarına zarar verebilir. Bu nedenle, her öğretmen etik kavramını aynı standartlarda uygulamalı ve öğrencilerine adil ve eşit davranmalıdır. Bir öğretmen olarak, etik kavramını bilmek ve uygulamak, mesleki sorumlulukların bir parçasıdır. Ancak, öğretmenlerin etik kavramını tam olarak anlaması ve uygulaması her zaman mümkün olmayabilir. Bazı öğretmenler etik konusunda yeterli eğitim almamış olabilir veya farklı kültürel veya sosyal bağlamlarda yetişmiş olabilirler. Bu nedenle, öğretmenlere etik konusunda eğitim vermek ve bu konuda farkındalığı artırmak önemlidir. Ayrıca, okul yönetimi ve meslek örgütleri gibi kurumlar da öğretmenlerin etik davranışlarını gözlemlemeli ve gerektiğinde düzeltici önlemler almalıdır. Sonuç olarak, öğretmenlerin etik kavramını tam olarak anlamaları ve uygulamaları, öğrencilerin güvenliğini kazanmaları ve mesleki itibarlarını korumaları için önemlidir. Etik dışı davranış eğitimi, öğretmenlere etik kavramlarını anlamalarına, bu kavramları uygulamalarına ve etik dışı davranışlardan kaçınmalarına yardımcı olmak için tasarlanmış bir eğitimidir. Bu

eğitim, öğretmenlerin mesleki sorumluluklarını anlamalarına, öğrencilere ve diğer öğretmenlere saygı duymalarına ve adil ve dürüst davranmalarına teşvik etmek için tasarlanmıştır. Etik dışı davranış eğitimi, öğretmenlere etik kuralları, değerleri ve ilkeleri öğretirken, bu kavramların somut örneklerini de sunar. Öğretmenlere, etik dışı davranışların neler olduğu, neden önemli oldukları ve nasıl önlenebileceği konularında bilgi verilir. Bu eğitim, öğretmenlerin mesleki gelişimlerine de katkıda bulunur. Etik dışı davranış eğitimi, öğretmenlere mesleki itibarlarını korumak, öğrencilerin güvenini kazanmak ve etik değerlere uygun davranmak için gerekli olan araçları sağlar.

Araştırmacılara Yönelik Öneriler; Mersin ilinde Akdeniz ilçesinde öğretmenlerine yönelik olarak yapılan bu çalışmanın aynı öğretmen grubuna ilerleyen zamanlarda tekrar uygulanması zamanla etik kavramı algılarında değişimler olup olmadığını ortaya koyacaktır. Öğretmenlerle etik eğitimi verilmeden önce ve verildikten sonra bu tür bir anketler yapılması etik eğitiminin öğretmen etik algılarını ileri düzeyde değişebildiğini ortaya koyacaktır. Öğretmenleri etik dışı davranmaya zorlayan etmenlerin analiz edilmesi ve konu alan çalışmalarının yapılmasına ihtiyaç vardır. Öğretmenlerin etik dışı kavramlarda net bilgisi olsa da bu konuda net bir bilgiye sahip olmayanlara eğitim verilmesine de ihtiyaç vardır. Bu çalışmalar sonucunda istenmedik davranışları düzeltmeye gidilebilir. Bu çalışmanın öğretmenlerle birlikte öğrencilerle de yapılması çalışmayı daha güçlü kılacaktır. Etik konusunda araştırmalar yapılırken fiziki ve coğrafi koşullar, kültürel koşullar, kişisel özellikler yer ve zaman unsurlarına da dikkat etmek gerekmektedir. Değişen ve gelişen toplumuz için etik konulu araştırmalar sık sık tekrarlanmalı ve değişen toplumla birlikte etik ilkeler de güncellenmelidir. Güncelleme konusunda sadece öğretmenlerin eğitime alması değil tüm toplumun da buna katılması şart olmalıdır. Toplumların gelişiminde toplumsal kurallara dikkat etmenin büyük önemi vardır. Bu sebeple yerel bir alanda yapılmış bu tür çalışmaların çeşitlendirilip ulusal değerler ve etik değerleri günlük hayata entegre haline getirmenin önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Aslan, A. E. ve ark. (2009). A Study on professional ethic perceptions of teachers and school principals. *European Journal of Educational Studies*. 1(3), 145- 173.
- Arslan, M. (2001). *İş ve Meslek Ahlakı*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Aydın, İ. (2006). Eğitim ve öğretimde etik. Pegem Akademi.
- Çelikten, M., Şanal, M. & Yeni, Y. (2005). Öğretmenlik mesleği ve özellikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(19), 207-237.

Harvey, E. (2004). Liderlik ve etik. *Executive Excellence*, 8(87), 23.

Hermond, D. (2005). Ethical leadership is not optional: how LPPs can help. *International Journal Of Scholarly Academic Intellectual Diversity-Electronic*, 8(1), 1-5.

Kırbaş, D. & Çevik, F. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemleri ve araştırma etiği*. Nobel Tıp Kitabevleri.

Köknel, Ö. (1996). *Bireysel ve toplumsal şiddet*. Altın Kitapları Yayıncılık.

Selimoğlu, S. K. (2006). Türk Muhasebe Uygulamalarında Etik. *Mali Çözüm Özel Sayı*, 437-456.

Torlak, Ö. (2001). Pazarlama Ahlakı: *Sosyal Sorumluluklar Ekseninde Pazarlama Kararları ve Tüketici Davranışları Analizi*. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi | Review article

Geliş tarihi | Received: 11.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 18.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Ahmet Nurhak Özalp

<https://orcid.org/0009-0007-0110-6930>

Asistant Principal, Çay Mahallesi İmam Hatip Secondary School, Türkiye, ahmtzalp33@gmail.com

Berat Ekin

<https://orcid.org/0009-0004-6226-2652>

Principal, Kocaalan Primary School, Türkiye, beratekin412@gmail.com

Ferat Karaduman

<https://orcid.org/0009-0008-0426-6734>

Principal, Yolbulan Primary School, Türkiye, karaduman_021@hotmail.com

Gülşah İrven Tekyıldız

<https://orcid.org/0009-0005-8480-0826>

Teacher, Piri Reis Secondary School, Türkiye, gulsahirven@windowslive.com

İbrahim Sayar

<https://orcid.org/0009-0002-0391-701X>

Principal, Başdeğirmen Primary School, Türkiye, sayari28@gmail.com

Derya Erol Zorsu

<https://orcid.org/0009-0006-1727-4907>

Teacher, Çağdaşkent Şehit Erol Ozkul Primary School, Türkiye, devino07@hotmail.com

Muhammet Ceyhan Balkaya

<https://orcid.org/0009-0004-8952-8983>

Teacher, Ertuğrul Gazi Secondary School, Türkiye, mceylanbalkaya@hotmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Özalp, A., N., Ekin, B., Karaduman, F., İrven Tekyıldız, G., Sayar, İ., Erol Zorsu, D. & Balkaya, M. C. (2025). Okul İdarecilerinin Duygusal Zekâ Düzeylerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 393-402.

Okul İdarecilerinin Duygusal Zekâ Düzeylerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi

Öz

Okul idarecilerinin duygusal zekâ düzeylerini belirleme amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Araştırma tanımlayıcı, kesitsel ve ilişkisel tiptedir. Araştırmanın evreni 2024-2025 eğitim öğretim yılında Diyarbakır Yenişehir de görev yapan okul idarecilerinden oluşmaktadır. Araştırmanın evren büyüklüğü %97 güven aralığı %4 hata payı ve %97 güç analizi ile 200 okul idarecisinden oluşmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Veriler, Demografik Bilgiler Formu ve Duygusal Zekâ Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 10-15 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, yaş, öğrenim durumu gibi demografik özellikleri ile duygusal zekâ ölçeğinin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, idarecilerin demografik sorular ile ölçekler arasında birkaç alt boyut dışında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. (* $p>0,05$).

Anahtar Kelimeler: Okul, idareci, Duygusal Zekâ, Öğretmen, Eğitim

Investigation of Emotional Intelligence Levels of School Administrators According to Some Variables

Abstract

This study was conducted to determine the emotional intelligence levels of school administrators. The research is descriptive, cross-sectional and relational type. The population of the research consists of school administrators working in Diyarbakır Yenişehir in the 2024-2025 academic year. The population size of the research consists of 200 school administrators with 97% confidence interval, 4% margin of error and 97% power analysis. Data were collected using the Demographic Information Form and Emotional Intelligence Scale. Data collection took approximately 10-15 minutes. According to the findings of the study, when the mean scores of the emotional intelligence scale were compared with the demographic characteristics such as gender, age, educational status, there is no statistically significant difference between the demographic questions of the administrators and the scales except for a few sub-dimensions (* $p>0.05$).

Keywords: School, administrator, Emotional Intelligence, Teacher, Education

Giriş

Zekâ (IQ) kavramı ve insan zihni psikolojide her zaman ilgi ve araştırma konusu olmuştur. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda; zekâ ve başarı arasındaki ilişki geniş çapta incelenmiştir. Ancak günümüzde başarının sadece bilişsel zekâ ile ilgili olmadığı, aynı zamanda duygusal zekâyı da gerektirdiği anlaşılmaktadır (Fotourehchi & Şahinöz, 2016). Duygusal zekâ, duygu ve zekâ kavramlarının bütünleştirilmesinden kaynaklanır. Zekâ, soyut düşünme, anlama, problem çözme, hafıza, yeni ve eski bilgileri güncel durumlara uyarlama, mantıksal düşünme ve uygulanma gibi bilişsel yeteneklerden biri olarak kabul edilmekle birlikte aynı zamanda insanın potansiyelini ortaya çıkarmasını sağlayan bilişsel bir yetenektir. Farkına varmamıza ilham verir ve ilerlemeyi sağlar. Kişisel alanı sorgulayarak ve analiz ederek daha da gelişin, öğrendiklerinizi günlük yaşama dahil etmektir. Bunlar davranışa neden olan özelliklerdir. İngilizcede Duygusal Zekâ (EI) veya Emotional Quotient (EQ), Türkçede Duygusal Zekâ (EQ) olarak çevrilen duygusal zekâ, duyguları ve zekâyı kapsayan ve üzerinde yoğun araştırmalar yapılan bir zekâ kavramıdır. Duygusal zekânın Türkçede kalp ile aynı anlama geldiğine dair kaynaklar bulunmaktadır (Usta, 2015). Bu açıdan bakıldığında duygusal zekânın kültürümüzde yeni bir kavram olmadığı, yüzyıllar boyunca bu konuyu ele alan birçok yazı ve sözün olduğu bilinmektedir. Zekâ ile ilgili bir kavramdan bahsedebilmek için kavramın insan beyninin belli

bir bölgesinin işleyişinde etkili olması gerekmektedir. Araştırmacılara göre 1990'lı yılların başında insanların duygusal zekâları sayesinde topluma kabul edildikleri anlaşılmıştır (Şenel, 2015). 1990'ların ortalarında, bilişsel zekânın zeki olarak sınıflandırılmanın tek kriteri olmadığı, duygusal zekânın hayattaki başarısının en temel unsuru olduğu fikri yerleşmeye başladı. Duygusal zekâ kavramı literatüre yerleştiğinden bu yana, özellikle kavramı geniş kitlelere ulaştıran kitaplar sayesinde oldukça ilgi gören bir konu haline gelmiştir. 20. yüzyılda insanların zekâ düzeyini değerlendirmek amacıyla bir dizi ölçüm aracından oluşan zekâ testleri kullanıldı (Yılmaz, 2017). Zekâ ölçümleri genellikle psikolojik sorunları tespit etmek için kullanıldığından, IQ'yu değerlendirmek için kullanılan ölçümler sağlıklı insanlara uygulanabilirliği ve değerlerinin güvenilirliği açısından birçok eksikliğe sahiptir. Ayrıca zekâ testleri, bireyin yaşamdaki başarısını ölçme ve tahmin etme konusundaki yetersizlikleri nedeniyle eleştirilmiştir. Yıllar boyunca yapılan araştırmalar, yüksek IQ'ya sahip kişilerin genellikle hayatta çok az başarıya sahip olduğunu, düşük IQ'ya sahip kişilerin ise genellikle başarılı kabul edildiğini göstermiştir (Süslü, 2016). Duygusal zekânın varlığını kabul eden ve gelişimine katkı sağlayan teoriler, duygunun zihinsel bir aktivite olduğu fikrine dayanmaktadır. Duygunun bir zekâ kaynağı olarak dahil edilmesi 1920'lerin başında önerildi. Duygusal zekânın örneklerini bulan Salovey ve Mayer'in tanımına göre duygusal zekâ kavramı, insanların başkalarının ve kendilerinin duygularını gözlemleyerek, bu duyguları ayırt ederek ve bu süreçten kazanarak kazandıkları bilgi ve becerileri ifade etmektedir. Duygusal zekâ kavramı sosyal zekânın bir alt boyutudur (Salovey & Mayer, 1990). Daha sonra Goleman, "Duygusal Zekâ" adlı bir kitap yayımlayıp burada insanların iki tür zekâyâ sahip olduğunu belirtmiştir: entelektüel zekâ ve duygusal zekâ. Bu iki zekâ türü birbirini etkiler ve tamamen farklı olmalarına rağmen insanın algılama biçimini temsil ederler. Entelektüel zekâ, bireylerin genel olarak anlayıp tanıyabildiği bir biliş şeklidir; duygusal zekâ ise bireylerin anlayamadığı, dürtüsel, güçlü, bazen mantıksız ve entelektüel zekâ gibi bilinçten uzak bir biliş şeklidir. Bu konuyla ilgili nörolojik araştırmalar ve beyin görüntüleme, duygusal zekâ literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Araştırmalar, limbik sistemin bir unsuru olan amigdalanın duygusal zekâ açısından da aynı derecede önemli olduğunu ve bu bütünün, entelektüel zekâ da dahil olmak üzere beynin büyük bölümlerini yönlendirip kontrol edebildiği sonucuna varıyor (Şenel, 2015). Bilişsel zekâ (IQ) ve duygusal zekâ (EQ) birbiriyle çelişen kavramlar olarak biliniyor ancak gerçekte karşılaştırıldığında kişiye daha sağlıklı bir tanım ve değer duygusu sağlayabilen iki zekâ türüdür. Bu bakımdan "zekâ" tanımının hem bilişsel hem de duygusal zekâyı içermesi gerekmektedir. Stein ve Howard (2003), göre duygusal zekâ ve entelektüel zekâ kavramları çelişkili olmayıp farklı zekâ türleridir. Pek çok araştırma sözü edilen iki zekâ türünün birbirinden farklı olduğunu ortaya koysa da bazıları duygusal ve bilişsel zekâ arasında küçük

de olsa bir ilişkinin olduğunu bildiriyor. Duygusal zekâ üzerine yapılan araştırmalar, duygusal zekânın çeşitli değişkenlere bağlı olduğunu bulmuştur. Duygusal zekânın depresyonu öngörmeye etkili olduğu, benlik saygısı ve psikolojik iyi oluşla pozitif, kaygı ve sosyal kaygı ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur (Seven, 2019). Bu özelliklerden yöneticilerin faydalanabilmesi için belli düzeyde zekâ gerekir. Bu noktada, bilgiyi öğrenme ve günlük yaşamda pratik görevleri yerine getirme becerisini sağlayan zekâ düzeyi olarak ifade edilen "psikanalitik zekâ" veya "IQ" devreye girmektedir. Ancak zihinsel zekâ (IQ), sezgi, duygu ve duygu gibi daha soyut durumları açıklamakta yeterli değildir ve artık liderlikte başarı için minimum zekâ düzeyi olarak kabul edilmektedir. 20. yüzyıl, yöneticilikte başarılı olmak için manevi zekânın tek başına yeterli olmadığını, başarılı liderlerin farklı değer, anlayış ve zekâyâ sahip olması gerektiğini göstermiştir (Süslü, 2016). Bu kavramlardan ikisinin çok önemli olduğu düşünülmektedir. Modern yöneticilik teorisi çerçeveleri, yöneticilerin çalışanlarının duygusal durumunu değerlendirdiği ve teşvik ettiği "duygusal zekâ" ve "yöneticilik" kavramlarına atıfta bulunmaktadır. Kurumların, organizasyonların ve eğitim tesislerinin küresel dünyanın getirdiği değişen çalışma ortamında başarılı olabilmeleri için yöneticilerin iyi liderler olmaları son derece önemlidir (Güler & Marşap, 2019). Günümüzde önemli eğitim kurumları olarak hizmet veren ve geleceğin lider ve liderlerini yetiştiren üniversitelerde görev yapan yöneticiler için özellikle güçlü liderlik becerilerine ihtiyaç duyulmaktadır. "Büyük liderler doğulur, olunmaz" sözünden hareketle liderlik ve yönetim, birçok alanda sürekli tartışılan ve üzerinde çalışılan konulardır. Tüm bu tartışmalar, yöneticilerin ne tür zekâyâ sahip olduğu ve bu zekâ türlerinden biri olan duygusal zekânın, bir yöneticinin liderlik özelliklerini nasıl etkilediği etrafında dönüyor. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, çok değer verilen bir kuruluş olan eğitim kuruluşunda liderlik rolü üstlenen yöneticilerin duygusal zekâ ile sosyo demografik özellikleri arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmaktır. Araştırmanın amacı, okul idarecilerinin duygusal zekâ ile sosyo demografik özellikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırma Diyarbakır ilinde rastgele örnekleme yoluyla seçilecek olan okul idarecileri ile sınırlıdır. Zaman açısından 2024-2025 yılı verileriyle sınırlıdır. Örneklem açısından belirlenen okullar ile sınırlıdır.

Araştırma kesitsel, tanımlayıcı ve ilişkisel tiptedir. Okul idarecilerinin duygusal zekâ ile sosyo demografik arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada "İlişkisel Tarama Modeli" kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki veya daha fazla değişken arasında ortak değişkenliğin varlığını belirlemeyi amaçlayan bir tarama yaklaşımıdır. İlişkisel tarama modellerinde değişkenlerin birlikte değişip değişmediği. Bir değişiklik meydana gelmişse bunun nasıl meydana geldiği ortaya çıkarılmaya çalışılır (Bahtiyar & Can, 2016).

1. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni 2024 yılında Diyarbakır Yenişehir ilçesinde bulunan devlet okullarında görev yapan 200 okul idarecisinden oluşmaktadır. Araştırmanın evren büyüklüğü %97 güven aralığı %4 hata payı ve %97 güç analizi ile 200 okul idarecisinden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	170	72,4
Kadın	30	27,6
Yaşınız		
18-35	55	26,0
36-45	100	50,0
46 ve üzeri	45	24,0
Öğrenim Durumunuz		
Lisans	130	65,0
Yüksek Lisans	60	30,0
Doktora	10	5,0

2. Veri Toplama Araçları

1. Demografik Bilgiler Formu: Okul idarecilerine ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, yaş, öğrenim durumu gibi özellikler yer almaktadır.

2. Duygusal Zeka Ölçeği: Haggerty, Hall, Schutte, Cooper, Malouff, Dornheim ve Golden tarafından geliştirilen ölçek, Mayer ve Salovey'nin 1990 yılındaki çalışmasının modeline dayanmaktadır (Salovey ve Mayer, 1990). Schutte'nin duygusal zekası daha sonra Huang, Saklofese, Austin, McKenney ve Huang tarafından güncellendi ve yayınlandı. Bu ölçek toplam 41 maddeden oluşmaktadır. 2011 yılında bu ölçeğin psikometrik özellikleri incelenmiş ve Türkçeye uyarlaması Saltukoğlu, Tok ve Tatar tarafından yapılmıştır. Ölçeğin yeni formunda önerilen 41 faktör üç bölümde ele alınmıştır. Bunlar duygusal değerlendirme, iyimserlik/ruh hali düzenleme ve duyguların kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Tatar, Tok & Saltukoğlu, 2011).

3. Verilerin Toplanması

Veriler, yüz yüze görüşme tekniği ile toplanmıştır. Anketlerin doldurulmasında okulun sakin olduğu saatler tercih edilmiştir. Tercihen öğleden sonra 14.00-17.00 saatleri arasında veriler toplanmıştır. Araştırmanın amacı ve içeriği hakkında bilgilendirilen idareciler yazılı form alınmıştır. Ardından anket formlarını doldurmaları istenmiştir. Veriler, yaklaşık 10

dakikada doldurulmuştur. Ölçeğin güvenilirliği için maddelerin Cronbach Alpha içtutarlılık katsayılarına bakılmıştır. Ölçeğin geneline ait güvenilirlik katsayısı ,97 olarak hesaplanmıştır.

4. Verilerin Analizi

Çalışma verileri SPSS-22.0 programına (Sosyal Bilimler İstatistik Paketi) aktarılmış ve ardından verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma verileri analiz edilirken aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, t-testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi de kullanıldı (Yıldırım & Şimşek, 2011).

5. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir. Okul idarecilerinin duygusal zekâ düzeylerinin alt boyutlarına sahip olma düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Duygusal Zekâ Ölçeği	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
Duyguların Değerlendirilmesi	3,02	,80	17
Ruh Halinin Düzenlenmesi/İyimserlik	3,05	,81	15
Duyguların Kullanımı	3,11	,85	9
Genel Toplamda Duygusal Zekâ Ölçeği	3,15	,83	41

Tablo 2’ye bakıldığında Duygusal Zekâ Ölçeğine bakıldığında ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamanın ($\bar{X}= 3,06$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Duyguların Değerlendirilmesi boyutu ($\bar{X}=3,02$), Ruh Halinin Düzenlenmesi/İyimserlik boyutu ($\bar{X}=3,15$) ve Duyguların Kullanımı boyutu ($\bar{X}=3,11$) boyutlarının da orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Okul idarecilerinin zekâ ölçeği davranışlarının cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçlar

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Duyguların Değerlendirilmesi	Erkek	170	2,87	,87	-1,70	745	,175
	Kadın	30	2,76	,79			
Ruh Halinin Düzenlenmesi/İyimserlik	Erkek	170	2,90	,65	-1,65	368	,190
	Kadın	30	2,68	,74			
Duyguların Kullanımı	Erkek	170	2,74	,82	-1,76	740	,173
	Kadın	30	2,86	,70			

Katılımcıların demografik özellikleri ile duygusal zekâ ölçeği puan ortalamaları kıyaslandığında, okul idarecilerinin cinsiyet ile Duyguların Değerlendirilmesinin istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 4. Okul idarecilerinin zekâ ölçeği davranışlarının yaş değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Yaş düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Duyguların Değerlendirilmesi	18-35	55	3,01	,77	Gruplar arası	70			
	36-45	100	3,10	,90	Gruplar içi	76	,748	,354	---
	45 ve üstü	45	3,14	,95	Toplam	91			
Ruh Halinin Düzenlenmesi/İyimserlik	18-35	55	3,20	,93	Gruplar arası	80			
	36-45	100	3,05	,94	Gruplar içi	71	,578	,374	---
	45 ve üstü	45	3,09	,85	Toplam	95			
Duyguların Kullanımı	18-35	55	3,01	,76	Gruplar arası	83			
	36-45	100	3,08	,91	Gruplar içi	96	,697	,479	---
	45 ve üstü	45	3,14	,86	Toplam	89			

Katılımcıların demografik özellikleri ile duygusal zekâ ölçeği puan ortalamaları kıyaslandığında, okul idarecilerinin yaş ile duygusal zekâ ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. * $p>0,05$ Okul idarecilerinin medeni durum değişkenine göre duygusal zekâ davranışları açısından fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Okul idarecilerinin zekâ ölçeği davranışlarının eğitim düzeyi değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Eğitim Düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Duyguların Değerlendirilmesi	Lisans	160	3,02	,94	Gruplar arası	92			
	Yüksek Lisans	30	3,20	,63	Gruplar içi	74	,259	,147	---
	Doktora	10	3,14	,57	Toplam	88			
Ruh Halinin Düzenlenmesi/İyimserlik	Lisans	160	3,05	,88	Gruplar arası	72			
	Yüksek Lisans	30	3,09	,69	Gruplar içi	47	,783	,265	---
	Doktora	10	3,17	,80	Toplam	69			
Duyguların Kullanımı	Lisans	160	2,95	,99	Gruplar arası	64			
	Yüksek Lisans	30	2,91	,57	Gruplar içi	79	,741	,350	---
	Doktora	10	3,03	,66	Toplam	83			

Okul idarecilerinin demografik özellikleri ile duygusal zekâ ölçeği puan ortalamaları karşılaştırıldığında, idarecilerin eğitim durum ile duygusal zekâ ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Sonuç

Bu araştırma, okul idarecilerinin duygusal zekâ düzeyleri ile sosyo demografik özellikleri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesini amaçlamıştır. Araştırmaya toplamda 200 kişi katılım göstermiştir. Araştırmada okul idarecilerinin duygusal zekâ düzeylerinin, cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür. Araştırma bulgularının, paralellik gösterdiği araştırmalar literatürde olmayı benzer nitelikte yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Ergin'in (2008) ve Gürol'un (2008) duygusal zekâ üzerine yaptıkları çalışmalarıyla benzer özellik göstermektedir. Baron ve arkadaşlarının 2000 yılında Acar'ın 2002 yılında çalışmış olduğu "Duygusal Zeka Yeteneklerinin Göreve Yönelik ve İnsana Yönelik Liderlik Davranışları İle İlişkisi" ve anketini kullandığım Ergin' in 2008 yılında yaptığı "Okul Yönetimde Duygusal Zeka ve Dönüşümsel Liderliğe İlişkin Öğretmen Algıları" adlı çalışmasında elde ettiği sonuçlar ile bağdaşmaktadır. Bu araştırmalara göre okul müdürlerinin duygusal zeka puanları ile sosyo demografik özelliklerine yapılan t-testi ve anova sonucunda,

anlamli bir farklılık göstermektedir. Öztekin'in (2006) yaptığı "Orta öğretim kurumlarında görev yapan yöneticilerin duygusal zeka becerilerini okul yönetiminde kullanma düzeylerinin değerlendirilmesi" adlı çalışmada hem öğretmen hem de yönetici yardımcısı görüşlerine göre yöneticilerin duygusal zeka puanlarının kişisel özelliklerine göre anlamli bir değişim göstermediği sonuçları ile aynı doğrultudadır. Bu durumun araştırma sırasında elde edilen verilerle tutarlı olduğu görüldü. Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan duygusal zeka araştırmalarının içerik ve metodolojik olarak benzerlikler taşıdığını, bu çalışmaların belirli bir düzeyde ilerleme kaydettiğini ve aralarındaki farklılıkları dikkate alan çalışmalar sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Araştırma sırasında elde edilen bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir: Öğretmenlerin duygusal zekâ düzeyleri incelenebilir. Duygusal zeka düzeyleri öğretmenlerin, okul müdürlerinden en çok hangi liderlik türü davranışlarını bekledikleri araştırılabilir.

Kaynaklar

- Bahtiyar, A. & Can, B. (2016). Fen Öğretmen Adaylarının Bilimsel Süreç Becerileri İle Bilimsel Araştırmaya Yönelik Tutumlarının İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* (42), 47-58.
- Güler, H. N. & Marşap, A. (2019). Duygusal zekâ ve duygusal emek etkileşimi üzerine bir literatür incelemesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi, 18*(35), 63-81.
- Seven, E. (2019). *Duygusal zekâ ve duygusal zekânın tüketicilerin hedonik satın alma davranışlarına etkisi* [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Yök Tez.
- Stein, S. J. & Howard E. B. (2003). *Duygusal zeka ve başarının sırrı*. (Çev. M. Işık). Özgür Yayınları.
- Süslü, B.S. (2016). *Duygusal zekâ ve örgütsel stres: Örgütlerde hemşirelerin duygusal zekâ becerileri ve stresle başa çıkma düzeyleri arasındaki ilişki* [Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi]. Yök Tez.
- Şenel, E. (2015). *Beden eğitimi ve spor yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerin sosyal destek alguları, genel öz yeterlik inançları ve duygusal zekâ düzeylerinin değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Yök Tez.
- Usta, Ç. Y. (2015). *İlkokul Öğretmenlerinin Duygusal Zeka Düzeyleri İle Okul Müdürlerinin Liderlik Stilleri Anlayışları Arasındaki İlişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yök Tez.
- Yılmaz, S. (2017). *Çalışanların katılımcı liderlik uygulamalarına ilişkin algularının belirlenmesi: Kardemir A.Ş. örneği* [Yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi]. Yök Tez.
- Ergin, D. (2008). *Okul Yönetiminde Duygusal Zeka ve Dönüşümsel Liderliğe İlişkin Öğretmen Alguları* [Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Yök Tez.

- Gürol, Ö. (2008). *İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Duygusal Zeka Düzeyleri ile Stresle Başa Çıkma Becerileri Arasındaki İlişki* [Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yök Tez.
- Acar, F. (2002). *Duygusal Zeka Yeteneklerinin Göreve Yönelik ve İnsana Yönelik Liderlik Davranışları ile İlişkisi: Banka Şube Müdürleri Üzerine Bir Alan Araştırması* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yök Tez.
- Öztekin, A. (2006). *Orta Öğretim Kurumlarında Görev Yapan Yöneticilerin Duygusal Zeka Becerilerini Okul Yönetiminde Kullanma Düzeylerini Değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yök Tez.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Arastırma Yöntemleri*. (8th ed.). Seckin Yayınevi.
- Fotourehchi, Z. & Şahinöz, A. (2016). Dto Doha Müzakereleri ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2017-2040.
- Salovey, P. & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality*, 9(3), 185-211.
- Tatar, A., Tok, & S. Saltukoğlu, G. (2011). Gözden Geçirilmiş Schutte Duygusal Zekâ Ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni-Bulletin of Clinical Psychopharmacology*, 21(4), 325-338.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi | Review article

Geliş tarihi | Received: 19.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 13.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Said Abdullah Sadat

<https://orcid.org/0009-0002-0066-1960>

Rector's Adviser at International Science and Technology University, Warsaw, Poland, abdullah.sadat@istu.edu.pl

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Sadat, S. A. (2025). Problems of Using Artificial Intelligence as a Judge in Legal Proceedings. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 403-420.

Problems of Using Artificial Intelligence as a Judge in Legal Proceedings

Abstract

Artificial intelligence, as one of the most important human achievements in the twenty-first century, is expanding its dominance in the scientific, technical, industrial, and artistic fields, and is casting its shadow over various activities in these fields. The field of law, and especially the field of litigation and judgment, is also being influenced by this technology, with both hesitation and certainty. The present article aims to explain the challenges of using this new technology as a substitute for a court judge. It seems that this technology, despite all its achievements and the opportunities it can bring to the judicial system, faces serious challenges in matters such as legal reasoning, respect for impartiality, and public acceptance. This study, using a descriptive-analytical method, while explaining the shortcomings of this new technology in the field of justice, reveals the fact that artificial intelligence, with its current capabilities, cannot be considered a complete replacement for the judicial position and is better used as a tool in the service of judges, helping them to resolve disputes more quickly and accurately. These challenges are compounded in Iranian law, which is influenced by jurisprudential ideas regarding the

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

qualifications of a judge and lags behind current practices in other legal systems in the use of new technologies such as artificial intelligence.

Keywords: Artificial Intelligence, Legal Proceedings, New Technology Law, Artificial Intelligence Judge

Yapay Zekanın Hukuki Süreçlerde Yargıç Olarak Kullanılmasının Yaratacağı Sorunlar

Öz

Yirmi birinci yüzyılın en önemli insani başarılarından biri olan yapay zekâ, bilimsel, teknik, endüstriyel ve sanatsal alanlarda hâkimiyetini genişletmekte ve bu alanlardaki çeşitli faaliyetlerin üzerine gölgesini düşürmektedir. Hukuk alanı ve özellikle de dava ve yargılama alanı da bu teknolojiden hem tereddütlü hem de kesin bir şekilde etkilenmektedir. Bu makale, bu yeni teknolojinin bir mahkeme hakiminin yerine kullanılmasının zorluklarını açıklamayı amaçlamaktadır. Bu teknolojinin, tüm kazanımlarına ve yargı sistemine getirebileceği fırsatlara rağmen, hukuki muhakeme, tarafsızlığa saygı ve kamuoyu kabulü gibi konularda ciddi zorluklarla karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bu çalışma, betimleyici-analitik bir yöntem kullanarak, bu yeni teknolojinin adalet alanındaki eksikliklerini açıklarken, yapay zekânın mevcut yetenekleriyle yargı pozisyonunun tamamen yerine geçemeyeceği ve hâkimlerin hizmetinde, uyumsuzlukları daha hızlı ve doğru bir şekilde çözmelerine yardımcı olacak bir araç olarak kullanılmasının daha iyi olacağı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu zorluklar, bir yargıcın niteliklerine ilişkin içtihadî fikirlerden etkilenen ve yapay zeka gibi yeni teknolojilerin kullanımında diğer hukuk sistemlerindeki mevcut uygulamaların gerisinde kalan İran hukukunda daha da artmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Hukuki İşlemler, Yeni Teknoloji Hukuku, Yapay Zeka Hâkimi

Introduction

It is difficult to provide a single definition of artificial intelligence. However, it can be interpreted as a system that “displays intelligent behavior by analyzing the environment and taking various measures while maintaining a degree of autonomy” (Ansari et al., 2021). “This technology is gradually expanding its power over various fields, including legal matters. Lawyers are also suddenly faced with the reality that the practical field of law may be significantly affected by this technology; To the extent that some today speak of “robotic justice” and “artificial intelligence judges”, and some countries are already using this technology in their judicial systems. For example, in 2019, the Estonian Ministry of Justice announced that it would use artificial intelligence judges in lawsuits with claims of less than \$7,000 (Niiler, 2019). In China, there are also systems that use artificial intelligence to identify differences in the department's procedures and report the differences to higher authorities, helping to create unified procedures for similar cases (Yu & Guondong, 2019). Despite all the opportunities that

artificial intelligence can provide for the judicial system and judges, replacing judges in courts with artificial intelligence faces numerous challenges, the most important of which are the subject of this paper. In the first part, we discuss the fact that although AI can be a solution in clear cases with limited demands, the legal reasoning process faces serious difficulties in cases that are novel and lacking in judicial procedure. In the second part, we analyze the concept of AI impartiality in the judicial process, and in the third part, we address the acceptability of these systems as judges. In the fourth section, we will consider the specific challenges that artificial intelligence will face if used as a judge in the Iranian judicial system, and finally, we will present the results of this research.

1. Challenges of Artificial Intelligence in Legal Argument

Judges are in the process of inevitably considering arguments. Although artificial intelligence, using technologies such as expert systems, machine learning, and natural language processing, seems to be successful in organizing formal arguments, these arguments are often used in simple and clear cases and face serious challenges in “creative cases” and “difficult cases”

1. 1. Novel Cases (No Judicial Precedent)

“The concepts of natural law and natural society have frequently been regarded as ideological illusions, especially since the rise of modernism. With modernism, the rejection of a teleological view of nature, the explanation of nature through a modern scientific and positivist method, and the detachment from the traditional references of legislators, followed by an emphasis on the individual, are considered complete departure from the understanding of the pre-modern era” (Ebinç, 2024, p. 506).

In legal proceedings, it often happens that the answer to a legal question cannot be found in the laws of the subject. In most legal systems, solutions are devised for such cases. In the Afghan legal system, this solution is basically in the Constitution and the Code of Civil Procedure. In such circumstances, the judge must use his or her own initiative and apply legal principles (and, in the Afghan legal system, a valid fatwa) to resolve the case. In such a situation, in countries where judges play a more active role in creating and interpreting legal rules, the issue of AI substitution faces more serious challenges; Because in these legal systems, creative cases play an important role in changing and evolving legal rules in line with the needs of society; while artificial intelligence, due to its lack of creativity, is not capable of comprehensively addressing cases that lack significant precedent in the judicial process. One of the important challenges of artificial intelligence in case decision-making arises in machine

learning. Machine learning is only useful in situations where the information the system analyzes is similar to new information that the system receives.

In cases where there is no precedent in the legal process, artificial intelligence cannot achieve the desired result. This situation also arises in a situation where the case law is not quantitatively rich in terms of the subject matter at issue for an AI system to be able to extract a pattern from among the votes and apply that pattern to the subject at hand (Surden. 2019). Indeed, the exercise of judicial discretion in novel cases requires assessing the circumstances of that case with a fresh perspective that is beyond the scope of machine learning (Sourdin & Zariski, 2018). For example, when an intelligent system uses data from before the coronavirus pandemic, it cannot respond appropriately to the changing conditions caused by the pandemic during the coronavirus pandemic, since the legal system's response to the pandemic is not reflected in the system's data. However, a group of commentators have pointed to studies in which artificial intelligence has been successful in dealing with novel and unprecedented cases. These results, of course, have been achieved in the medical field. In medicine, artificial intelligence is widely used in the diagnosis of diseases. These systems, which use "predictive search," are able to learn even in cases where there are artificial variables in the diagnosis of a disease. These authors have also expressed hope that such results can be repeated in the case of an artificial intelligence judge. However, since these systems have not yet reached this level of development in the field of law, it is difficult to judge whether artificial intelligence can also produce significant results in creative cases.

1.2. Difficult Cases

1.2.1. Definition and Examples

Difficult cases are a general term that may also include novel cases, but in a specific sense they refer to cases in which the law or judicial procedure already contains provisions, but these provisions do not have the necessary transparency and the boundaries of the rules that can be applied to the case are not clear.

It seems that in difficult cases, it is not possible to give a definitive decision in favor of one of the parties to the dispute. In other words, difficult cases are those in which "the judge cannot rely on the application of a generally accepted rule of law" (Jafari, 2021). Sometimes it happens that the ruling on the case is clearly stated by the legislator, but the application of that rule as it is leads to an unjust result. In these cases, judges may not be able to satisfy their moral conscience when applying the legal rule and often seek to avoid the unjust result while respecting the rule of law. For example, in a lawsuit seeking damages for a contract in which

the obligation was determined in an unconventional manner, the Supreme Court of the country, going beyond the express nature of the Civil Code, ruled that this condition was invalid.

The judicial process poses numerous challenges for the judge. Legal witnesses may provide him with conflicting opinions on how to properly resolve a dispute. In the view of some, the judge's mind is bombarded by conflicting forces during the trial, not all of which are self-conscious. In fact, the judicial process at the highest levels cannot be considered a discovery, but rather a kind of invention (Cardozo, 1921). Judges often review a case repeatedly; They may change their minds several times during the trial and imagine the future of the parties to the case in different scenarios. Some of them may believe this based on the idea of Blackstone (Blackstone, 1765) which they believe is benevolent, while others, who are secular-minded, adhere to unchangeable moral principles (Wu, 2019). While none of these contradictions occur for an AI judge.

1.2.2. Disagreements related to the philosophy of legal proceedings

There are deep legal philosophical disagreements regarding difficult cases, which the entry of artificial intelligence into the legal arena has once again brought to the fore. The theory of difficult cases was first proposed in the philosophy of law by moderate positivists.

They believed that in cases where a clear ruling that would be conclusive of the case could not be found, the judge could, according to his own discretion, decide in favor of either party. Some American lawyers, such as Dworkin, believe that judges, faced with difficult cases, fill legal gaps with a kind of moral argumentation based on rights (Dworkin, 1977). Regarding the role of ethics in law, extreme positivists believe that moral judgment should have no role in determining law. If we accept this view, artificial intelligence could easily replace humans if it could make more evidence-based judgments and not use ethical considerations in its decision-making (Davis, 2018). In contrast to the positivist view, the natural law school believes that legal interpretation by judges is essential in cases requiring moral judgment; however, artificial intelligence does not have the capacity to make moral judgments.

Some believe that in the near future, artificial intelligence will be able to perform the descriptive aspects of legal interpretation better than humans; however, this does not mean that artificial intelligence should replace judges; Since only a small part of what a judge does during a trial is descriptive (Davis, 2018). Since the beginning of the twentieth century, significant differences have arisen between the two schools of legal realism and legal formalism over the manner of judicial decision-making. In the model presented by the formalists, law has definite and definite rules. When faced with cases, judges use a logical analogy, placing the facts of

each case in the first premise and the legal rule in the second premise, and then draw a conclusion.

In more complex cases, where the rules are unable to provide a specific conclusion, judges use more complex methods of analogy in their legal reasoning to achieve their goal. In contrast, realists believe that judges typically react emotionally to the facts of a case and then provide legal justifications for their response, rather than considering the case based on legal rules. (Sourdin, 2021). For some lawyers, reducing law to computer science is inherently a formalist view of law that seeks to understand law not as a fluid social phenomenon, but as an unchanging entity. In this approach, all the arguments that have been formulated in the legal arena in favor of artificial intelligence share the commonality of ignoring the most important lesson of legal realism, which is that there is not necessarily one best or most correct answer in all cases (Michaels, 2019). In this regard, some have stated that: “Many legal cases require complex legal, ethical, and even political reasoning for decision-making. It is very difficult to imagine that software algorithms can operate in these conventional decision-making processes. (Condlin, 2017). The findings of experts in other sciences also confirm the formalist view. A group of researchers investigating the prediction of decisions of the European Court of Human Rights using natural language processing found that judges in difficult cases responded more to the facts of the case than to the relevant legal rules, and by analyzing the facts of the case, they were able to predict with greater accuracy the likely decision of the European Court of Human Rights (Aletras et al, 2016). Extensive empirical research into the judicial decision-making process in many high courts and international tribunals, particularly the US Supreme Court, has shown that comparative reasoning does not play as much of a role in court decisions as formalists claim. Another interesting point is that the higher up the court hierarchy, the less comparative reasoning is used in decisions. In other words, lower courts and higher courts use comparative reasoning more and less (Aletras et al, 2016). According to some researchers, 90 percent of the judgments of the lower courts are mechanical and predetermined, and the judge has no choice but to simply adapt them. However, judges of the appellate courts often approach legal rules in an open manner and see those rules as a means to an end that is reasonable and fair (Jafari, 2021). This is while artificial intelligence lacks the common sense to recognize fair and reasonable concepts.

1.2.3. The exercise of judicial authority by an artificial intelligence judge

Pazner has stated, emphasizing that judicial work is not limited to the application of rules, that if the only thing judges do is to apply clear and unambiguous rules, it would be better for

them to give way to digital programs and artificial intelligence, before they are replaced by these systems.

But even those who see the work of judges as limited to finding facts and applying rules acknowledge that this idea is not entirely practical and that judges are inevitably bound to exercise their own discretion in some cases (Posner, 2008). Automated decision-making systems are programmed based on a specific logic that applies rigid, predetermined rules and criteria to case facts entered into these systems by users or judicial officers. This is while many decisions require in-depth judicial review and sometimes the exercise of the judge's discretion. In such discussions, complex and delicate questions are raised that cannot be answered using rigid and inflexible codified standards; rather, various elements must be weighed and a balance must be struck between them.

If an AI judge were to be used in such cases, the application of predetermined balances would create doubts about the impartiality of the judicial system (Perry, 2017). Some believe that the inflexibility that exists in some forms of AI judges is not compatible with authoritative judgments, because in these judgments, the judge considers the values of society, the situation of the parties to the case, and other relevant circumstances, and then proceeds to issue a ruling. But this is not currently possible for artificial intelligence (Sourdin, 2018). Some writers have made an interesting distinction between authority, in terms of strength and weakness. According to them, "strong authority" is conceivable in a situation where the judge is completely free to choose one of the countless solutions that exist in the theoretical field for a given case. In contrast, "weak or regulated authority" refers to a situation where this freedom is relative and the judge must choose one of the pre-existing options. Some jurists believe that strong authority does not have the ability to be justified by logical means and in many cases, judges provide logical justifications for their decisions after they have made them.

However, it should not be overlooked that the exercise of judicial power in difficult cases is not something that exists equally in all judicial systems. In some systems, judges play a determining role in the construction and application of legal rules; while in others, efforts are made to limit the role of judges to the application of pre-existing rules. For example, Article 1, paragraph 2, of the Swiss Civil Code provides: "If a case is not settled by law or customary law, the court shall "decide the case in accordance with the rules which the legislature may lay down. In doing so, the court shall apply the most common doctrine and customary law" (Wu, 2019). A comparison of this article with the principle of the Afghan Constitution and the Code of Civil Procedure can reveal the difference in the two legal systems' view of the trust they place in the

authority of judges. According to some experts, artificial intelligence is not capable of handling challenging and difficult cases, and this task is better left to human judges. Human judges have clear advantages over their algorithmic counterparts when dealing with challenging cases. In particular, the software cannot understand the context of the text and the nuances of its grammar and syntax. According to this group of researchers, difficult cases require balancing values, but artificial intelligence cannot understand moral and human values. Furthermore, in many of these cases, blindly following the rules of the law leads to unfair and sometimes irrational outcomes that require review by human judges to prevent (Wu, 2019). Although this group of authors recommends using AI in simpler cases, such as insurance cases, consumer transactions, claims, simple contractual disputes, and the like. A point that is less considered is that the classification of these cases is done by the court.

Although the cases may seem simple to the court, their outcome can be very crucial and decisive for the parties to the lawsuit (Wu, 2019). Therefore, determining criteria for case classification and task allocation between humans and artificial intelligence in the judiciary will not be a simple task.

2. AI Judge Bias

The next challenge in AI judging is algorithmic bias, which is the situation where an automated system distinguishes an individual or group in its decisions and makes decisions about them differently from others.

This situation prevents an AI judge from being able to resolve disputes impartially. Justice Hodge, a judge of the High Court of England, has listed some of the subtle ways in which bias can enter artificial intelligence systems, including:

1. The data used in the development of the system;
2. The data that the system processes in the course of its operation;
3. The person or organisation that produced that data (Wu, 2019).

In fact, in addition to internalizing human bias, artificial intelligence also has its own specific biases, and artificial intelligence can produce biased results for three reasons: first, bias from the pre-existing data that is used in coding and designing artificial intelligence systems; second, technical bias that arises from system limitations, such as the lack of a background of simplified concepts and formulas that attempt to encode existing reality into language; Third, “future bias” that occurs as a result of users’ engagement with AI.

Some have suggested, citing pre-existing bias, that AI can implicitly carry biases that negatively impact minority groups in society. In their view, developers of AI systems are often

from particular groups; They are often educated white or black men, and the systems they design do not reflect the beliefs, experiences, and preferences of vulnerable social groups. (Cruz, 2019). On the other hand, some believe that an AI judge might be less biased in his or her decisions than a human judge. If AI replaces judges, litigants will no longer have to worry about a judge ruling against them simply because they have a friendly relationship with the opposing attorney (Volokh, 2019). Sometimes there is an expectation that algorithms will always perform flawlessly, unlike humans, who can make mistakes (Prahl & Van Swol, 2017). Human judges may also have biases, including ethnic, national, and religious biases, and the decisions of human judges should not be considered sacred when comparing the decision-making of artificial intelligence and human judges. Every judge, whether he likes it or not, has specific behavioral characteristics that have become the property of his mind, and individual biases also arise from this situation and sometimes affect the fairness of a trial.

A judge may unconsciously have opposing feelings, such as sympathy or disgust, towards witnesses, lawyers, or litigants (Sourdin, 2021). Nevertheless, it seems that an artificial intelligence judge cannot be considered exempt from biased actions either; because just as judges introduce their biases into the judicial process, programmers also transfer their biases and orientations to machines (Pasquale & Cashwell, 2018). Therefore, algorithms can also be fed data that is not free from social, economic, and cultural considerations (Završnik, 2021). Concerns about the discriminatory nature of AI judges' decisions may, according to some, outweigh other challenges. Especially since, by comparison, human judges can be criticized and reprimanded for biased decisions (Pasquale & Cashwell, 2018). It seems that the best solution is still to use hybrid systems so that the AI's decisions are reviewed by humans and the final responsibility is placed on the shoulders of human judges.

3. Acceptability of decisions issued by artificial intelligence

3.1. Comparison of the acceptability of a human judge with an artificial intelligence judge

The judiciary, apart from the roles it performs and the services it provides, also has an external appearance. In this sense, this institution must be accepted by the public as a reference for public grievances and a fair and impartial institution. It seems that the purpose of establishing some legal articles is to maintain this external aspect of the judiciary.

For example, according to the Civil Procedure Code, in the event of a settlement between the parties, the arbitrator may have a causal or relative relationship with one of the litigants, but this case, according to the article of the same law, is subject to the judge's rejection and cannot

be settled. This situation may be due to the fact that even if the parties settle in such a case, the external appearance of this proceeding and what is perceived to the public may not be fair.

For a judge's decision to be even relatively acceptable to the public, it must first be well-reasoned and reasoned, and secondly, there must be relative confidence in the impartiality of the judge conducting the hearing. Obviously, people will not accept an unbiased and biased trial, but for judicial reasoning to be generally acceptable, it must appear reasonable to everyone when the judge explains his or her method of work.

According to some, “Judges, despite their arrogance and pride, earnestly seek to have others accept them; then they justify their decision in order to make it appear correct, and this is the flow of logic and reasoning in the trial” (Jafari, 2021). On the other hand, a healthy judicial system places the judge in a position where he is not afraid of anyone when making a decision and is solely guided by the law and his own conscience. The independence of the judge requires that he not be influenced by the emotions of the community, but this does not mean that the decisions issued by the court should be in a way that the general public considers unfair.

Although the standard of justice in a judicial decision is the law and regulations of the matter and not current custom, the unacceptability of the judicial system by the people is considered a danger signal for that system to maintain its position in the public mind as a reference for injustice rather than reforming its own course of action (Abuzari, 2021). In the view of some, an ideal judge is an impartial judge who uses completely objective legal reasoning to resolve disputes. He is able to remove “himself” from the decision-making process, putting aside his personal values and cultural and ethnic prejudices during the decision-making process.

From another perspective, a person, by virtue of being a person, can never be completely free from his beliefs, feelings, and experiences. Accordingly, the reluctance in society to accept an artificial intelligence judge is due to the fact that the ideal judge does not correspond to society's perception of a good judge. People consider a trial to be worthy of reaching the right conclusion based on their understanding of justice (Ćapeta,2017). In the case of human judges, their knowledge, personality, and authority, as well as their oath of impartiality, may be trusted and accepted. Thus, even if, due to a large workload, a judge issues a short opinion and does not have the opportunity to develop his arguments, these opinions may be accepted by the majority.

However, in the case of artificial intelligence, such trust and confidence in the good intentions of the system is not applicable, and the arguments written in the opinion are the only means of considering it acceptable or unacceptable (Volkh, 2019).

3.2. Public Acceptance of the Dispute Resolution Process by an Artificial Intelligence Judge

It is a public right and a feature of a democratic and free judiciary for the public to witness the judge's search for competent decision-making and conscious effort to resolve the dispute. Ignoring this fact leads to a decrease in public trust in the courts (Kirby, 1999). Therefore, despite the wide range of factors that can influence human judges, decisions made by human judges may currently enjoy greater legitimacy than those made by AI judges. An empirical study has shown that the more AI is involved in a judicial decision, the less legitimacy it has in the eyes of the public. Therefore, at present, a decision made by a human is considered more legitimate and perhaps fairer (Crootof, 2019). Although AI decisions may be justified in the form of some mathematical statement, they are not justified to a degree that the general public or litigants can understand and be satisfied with. It would be unacceptable for the Supreme Court to be told that an intelligent system analyzed the case and used mathematical formulas to convict you. The legitimacy of dispute resolution depends to some extent on the human aspect of the adjudication process. Some commentators have raised concerns that as the role of AI judges increases in the judicial sphere, the efforts that human judges usually make to promote interaction with litigants will be undermined.

Interaction and empathy with litigants make the judicial system more acceptable, and because AI judges lack such opportunities, they will be less able to create a sense of respect among litigants, especially the losing party (Re & Solow-Niederman, 2019) It can be said that at present, a group of people also have a hostile view of the judicial system; because resolving disputes is sometimes expensive and many people cannot afford to hire good lawyers or cannot afford to hire a lawyer at all.

For this reason, the judiciary has been recognized as a system that works in the interests of wealthy individuals and companies. In addition, people believe that the resolution of disputes in this system is very slow. If artificial intelligence can solve these problems objectively and change people's perception of the judicial system, people will accept it, having overcome the weaknesses of these systems (Volkh, 2019). A group that disagrees with the above views has also acknowledged that human courts have their own specific advantages. They believe that between a decision made by a human and a decision made by an artificial intelligence, even if

both reach the same conclusion, the decision of a human judge will be more acceptable. It is possible that in the future, a decision made by a human judge, especially in sensitive cases, will be considered a sign of justice.

However, as society has become accustomed to software replacing everything from buying tickets and stocks to making doctor's appointments, the benefits of human intervention in the justice system may not lose their importance in the future (Wu, 2019). It seems that the acceptance of AI opinions, especially where there is no supervision, will be difficult for the public and people will not be comfortable with these decisions. Some studies even show that the acceptance rate of these opinions is lower in cases where human judges are also reviewing them.

However, in the medical field, where the use of artificial intelligence in diagnosing diseases has a longer history, a comparison of old and new research shows that the acceptability of artificial intelligence diagnoses among patients has increased, and the same phenomenon could be repeated in the case of an artificial intelligence judge (Zalnieriute et al, 2019). However, regardless of the outcome of the case in substance, litigants should feel that they have been given the opportunity to present their claims and defenses and that their statements have been heard.

Therefore, the use of an artificial intelligence judge ignores the human element of dispute resolution, and if this element is of fundamental importance to the judicial system, greater caution should be exercised in employing these systems and appropriate measures should be considered (Surden, 2019). In the view of some jurists, "the commodification of the judicial system is incompatible with the rule of law." Accordingly, it has been suggested that any move to create the perception among the public that the court is a service rather than a place should be resisted. In particular, in the absence of direct human contact, the perception will be that the value of the work done is not tangible (Sourdin, 2018). In other words, the more informal and routine the communication becomes, the less its impact and the less the power of the court and the less respect for its decisions will be.

It seems that the use of technology in the courtroom will also depend to a large extent on the atmosphere prevailing in the judicial system. According to Pazner, active justice is of great importance as opposed to passive justice. According to him, judges in Western countries have a pragmatic approach. In other words, they try to shape the judicial system according to their own personal views. This approach is different from other systems, where judges are expected to provide the public service that is requested of them and to be more obedient (Posner, 2006).

It seems that in systems where the judiciary plays an active role in the development and maintenance of the judicial system, the employment of an artificial intelligence judge will face more challenges, and this new technology will be more popular in systems where the judiciary is a passive occupation and judges are selected from among conservative and authoritarian individuals.

4. Specific Challenges of the Afghan Legal System

4.1. Responsibility of Artificial Intelligence in the Position of Judge

One of the important challenges that arises around the axis of artificial intelligence adjudication is the responsibility of these systems. Does a computer program have the authority to initiate a judgment that is final between the parties and take responsibility for issuing the verdict? This question has even penetrated the judicial process of some countries.

Sophia) which was heard in the Federal Court of Australia, the court held that a reviewer could not rely on a computer-generated letter as a legal basis because it could not be considered a tax authority's decision to pay a tax debt, as the decision required a mental process to reach a conclusion and the decision-maker must have had the intention to express that conclusion. A letter issued by a computer has neither of these two characteristics (Brookes & Mitchell, 2018). Regarding the liability of artificial intelligence, it seems that the situation of each legal system is different. Some systems with a personality for artificial intelligence may consider independent liability for these systems in the distant future. As in some systems, initial steps have been taken in this regard. Saudi Arabia's action in granting citizenship to the humanoid robot "Sophia" and Japan's action in granting Tokyo residency to an intelligent system are among them (Chesterman, 2020). In Afghan civil law, the responsibility of judges is assigned. According to some writers, the responsibility of a judge has 4 elements, which are:

- 1- Making a judicial decision
- 2- Making a mistake or omission
- 3- Occurrence of damage
- 4- Causal relationship between the mistake or omission and the occurrence of damage (Abhari, 2011).

It seems that the first pillar is only achieved if the AI judge resolves the dispute independently, and in cases where the AI decision is reviewed by human judges, the decision cannot be attributed to the AI and all responsibilities, including civil, criminal and disciplinary, will be borne by the human judge.

Assuming that AI can judge independently, it seems that the most important missing element that would taint AI's liability is the causal relationship and the ability to attribute the decision to AI. In the Iranian legal system, since the legal personality of AI has not been recognized, it must be acknowledged that "AI is a product, [therefore] it cannot prevent the liability of others" (Hekmatnia et al, 2019). In the Iranian legal system, since there is no law on this matter, if these systems are used in the judicial system in a judicial capacity, the responsibility for their mistakes or negligence will be the responsibility of the state. The civil law will also support the above view; Although judges cannot be considered employees in the specific sense, by analyzing the provisions of this article, damages caused by the mistake of an artificial intelligence judge can be considered as a result of the deficiency of state resources, and this power can be considered a strong cause of the damage, and the ultimate responsibility can be attributed to the state.

4.2. Conflict with the Concepts of Jurisprudence in the Legal System (Afghanistan)

If artificial intelligence wants to replace human judges in the Afghan legal system and independently initiates decision-making and issuing verdicts, it will face challenges that are specific to the Iranian legal system and its infrastructure, namely Imamiyya jurisprudence. Furthermore, although robots can now speak, see, make rational decisions, and store information, they can hardly be called eloquent, perceptive, intelligent, or knowledgeable in the legal sense. According to some, "Regarding the mandatory ruling on using general artificial intelligence as a judge, There are two views: Some jurists believe that if an individual is merely authorized by the judge to apply concepts and rulings to their evidence and is immune from error and mistake, it is not far from being permissible. Some jurists have considered it necessary to use it, and some have considered it impermissible, and some have considered its practical possibility remote, but they believe that there is no obstacle to using it as a tool.

In this regard, it seems that if artificial intelligence can make decisions based on laws and in the absence of laws, based on valid fatwas, and its decisions are monitored by human judges, it is possible that those jurists who believe in the permissibility of the judgment of a simulated judge will consider the judgments of artificial intelligence to be valid. From another perspective, one should not overlook the remarkable service that artificial intelligence can provide to judges in recognizing the prevailing view in courts or identifying a valid fatwa from among the multitude of jurisprudential opinions presented, in the absence of explicit regulations.

Conclusion

The application of artificial intelligence in the field of legal proceedings can bring valuable opportunities for the judiciary and judges. However, the complete replacement of the court judge with artificial intelligence currently faces serious challenges and insurmountable problems. One of the most important of these challenges is in legal reasoning for difficult cases. In employing an AI judge in these cases, two schools of thought, positivism and formalism on the one hand, and natural law and realism on the other, are at odds with each other. Positivists and formalists believe that law has definite and fixed rules that the judge, by applying them and using legal analogy, determines the outcome of the case. In contrast to the formalists, the laws of the subject and judicial procedure in many cases and in difficult cases do not have an answer or their answer is in conflict with justice and legal evidence. In these cases, judges fill the legal vacuum with a kind of right-centered moral judgment that is beyond the scope of artificial intelligence. With these characteristics, it seems that the current capabilities of AI are more compatible with the ideas of formal logic and legal formalism, but considering its current capabilities, it may not be able to handle difficult cases correctly. Another challenge for the AI judge is algorithmic bias. These biases find their way into AI decisions through various channels. In such circumstances, one cannot expect perfect results from artificial intelligence; because human judges also have flaws and may not act completely impartially in their decisions. However, such a perception is not compatible with conventional understanding, and people always expect flawless results from machines; otherwise, computers would never replace abacuses. The decisions issued by the judicial system must be socially acceptable and accepted by the entire social system and the people, and for this purpose, it is necessary for the decisions issued to be reasoned and well-founded. Although this challenge will be mitigated if artificial intelligence can speed up the process and reduce costs, empirical research shows that votes cast by automated systems have met with low public acceptance, and people prefer to have votes cast by these systems reviewed by human judges. Some of the challenges posed by the use of artificial intelligence in judicial systems stem from the specific characteristics of that legal system. The Afghan legal system is no exception to this issue. Many of the assumptions that exist regarding the judiciary and the conditions of judges in the Afghan legal system are, of course, human-specific and cannot be created by artificial intelligence. Regarding the liability of the AI judge issuing the ruling, in some countries, there are signs of assigning legal personality to AI. If AI judges are developed in these countries, it is not unlikely that liability will be placed on these systems themselves, which of course requires the allocation of funds or

liability insurance for them. However, in other systems, including the Afghan legal system, the civil liability of AI judges is subject to general rules of liability, and AI cannot be considered a customary cause in the chain of causation. In these systems, the ultimate responsibility, assuming that there are no judges overseeing the decisions of AI, will lie with human overseers, the developers of these systems, in other words, the state. Finally, it can be stated that although artificial intelligence can be a breakthrough in accelerating, facilitating, and increasing the accuracy of the judicial system in legal proceedings, the development and application of this technology requires the necessary measures and careful studies. Artificial intelligence, with its current capabilities, is not capable of completely replacing the work of the judiciary at all levels, for obvious reasons. However, by conducting simpler trials, the workload of judges can be reduced, although in these trials, human judges' supervision of AI decisions is also necessary. In more complex cases and high-level appeals, human judges should maintain their role as the guardians of justice in the judicial system, contributing to legal development by meeting social needs, with a deep understanding of the society, culture, ethics, and customs prevailing in a country. In Afghan law, it is appropriate for the legislator and other relevant institutions to take steps as soon as possible towards the optimal and controlled use of this tool in the field of judicial proceedings at the initial stages and in small cases, so that society can benefit from the beneficial results of this technology.

References

- Abuzari, M. (2021). *Law and Artificial Intelligence*. Mezan Publications, first edition 2021, <https://tinyurl.com/49jyz38c>
- Aletras, N., et al. (2016). Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: A natural language processing perspective. *PeerJ computer science*, 2, e93.
- Ansari, B. et al. (2021). Book, Data Rights and Artificial Intelligence: Concepts and Challenges, University of Kurdistan Central Library Publisher. [Fhttps://libapp.uok.ac.ir/site/catalogue/231326](https://libapp.uok.ac.ir/site/catalogue/231326)
- Brookes, T. & Mitchell, B. (2018). Automated correspondence not necessarily a 'decision' which can be relied on, <https://www.ashurst.com/en/news-and-insights/legal>
- Čapeta, T. (2017). Of Judges and Robots”, in: Challenges of Law in Life Reality , Edited by Marko Ilešič , Slovenia: University of Ljubljana.
- Capeta, T. (2017). Of judges and robots. *Liber amicorum Marko Ilešič-Challenges of Law in Life Reality, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, Ljubljana*, 129-142.
- Cardozo, B.N. (1921). *The Nature of Judicial Process*. Yale University press.

- Chesterman, S. (2020). Artificial intelligence and the limits of legal personality. *International & Comparative Law Quarterly*, 69(4), 819-844.
- Condlin, R. J. (2017). Online Dispute Resolution: Stinky, Repugnant, or Drab? Faculty Scholarship. 1576. https://digitalcommons.law.umaryland.edu/fac_pubs/1576
- Crootof, R. (2019). Cyborg Justice and the Risk of Technological–Legal Lock-in. *Columbia law review*, 119(7), 233-251.
- Cruz, S. E. (2018). Coding for cultural competency: expanding access to justice with technology. *Tenn. L. Rev.*, 86, 347.
- Davis, J. P. (2018). Law without mind: AI, ethics, and jurisprudence. *Cal. WL Rev.*, 55, 165.
- Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press.
- Abhari, H. (2011) *Civil Law Book (Civil Liability of Judges in Iranian Law)*. Eternal Forest Publications. <https://tinyurl.com/2hvf9s7>
- Ebiņç, S. (2024). The Transformation of Social Contract Theory: From Classical Natural Law Theory to the Individual of Liberalism. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 14 (1), 505-528.
- Hekmatnia, M. et al. (2019). civil Liability for damages caused by robots based on autonomous artificial intelligence. *Islamic Law*, 16(60), 231-258.
- Jafari, T. H. (2021). Demon in the Glass: In the Philosophy of Judicial Procedure. Negah Moasar Publications, <https://www.majdpub.ir/Home/BDetails/10809>
- Kirby, M. (1999). The future of courts—do they have one?. *Journal of the Indian Law Institute*, 41(3/4), 383-391.
- Michaels, A. C. (2019). Artificial intelligence, legal change, and separation of powers. *U. Cin. L. Rev.*, 88, 1083.
- Niiler, E. (2019). Can AI be a fair judge in court? Estonia thinks so. *Ars Technica*.
- Pasquale, F., & Cashwell, G. (2018). Prediction, persuasion, and the jurisprudence of behaviourism. *University of Toronto Law Journal*, 68(supplement 1), 63-81.
- Perry, M. (2017). iDecide: administrative decision-making in the digital world. *Australian Law Journal*, 91(1), 29-34.
- Posner, R. A. (2006). The role of the judge in the twenty-first century. *BUL rev.*, 86, 1049.
- Posner, R. A. (2010). *How judges think*. Harvard University Press.
- Prahl, A., & Van Swol, L. (2017). Understanding algorithm aversion: When is advice from automation discounted?. *Journal of Forecasting*, 36(6), 691-702.

Re, R. M. & Solow-Niederman, A. (2019). Developing artificially intelligent justice. *Stan. Tech. L. Rev.*, 22, 242.

Sourdin, T. (2021). *Judges, technology and artificial intelligence: The artificial judge*. Edward Elgar Publishing.

Sourdin, T., & Zariski, A. (Eds.). (2018). *The responsive judge: international perspectives* (Vol. 67). Springer.

Sourdin, T. (2018). Judge v Robot?: Artificial intelligence and judicial decision-making. *University of New South Wales Law Journal, The*, 41(4), 1114-1133.

Surden, H. (2019). Artificial intelligence and law: An overview. *Georgia State University Law Review*, 35(4).?

Taruffo, M. (1998). Judicial decisions and artificial intelligence. In *Judicial Applications of Artificial Intelligence* (pp. 207-220). Springer Netherlands.

Volokh, E. (2019). Chief justice robots. *Duke law journal*, 68(6), 1135-1192.

Blackstone, W. (1766). *Commentaries on the Laws of England: Book the First* (Vol. 1). Clarendon Press.

Wu, T. (2019). Will artificial intelligence eat the law? The rise of hybrid social-ordering systems. *Columbia Law Review*, 119(7), 2001-2028.

Yu, M. & Guondong, D. (2019). Why Are Chinese Courts Turning to AI? <https://thediplomat.com/2019/01/why-are-chinese-courts-turning-to-ai/>

Zalnieriute, M. et al. G. (2019). The rule of law and automation of government decision-making. *The Modern Law Review*, 82(3), 425-455.

Završnik, A. (2021). Algorithmic justice: Algorithms and big data in criminal justice settings. *European Journal of criminology*, 18(5), 623-642.

Şenol Deniz

<https://orcid.org/0000-0003-2553-1070>

Dr. Lecturer, School of Foreign Languages, Ankara University, Türkiye, sdeniz@ankara.edu.tr

Atf Künyesi | Citation Info

Deniz, Ş. (2025). Romantik İlişkilerde Duygusal Bağımlılığı Keşfetmek. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 421-442.

Romantik İlişkilerde Duygusal Bağımlılığı Keşfetmek

Öz

Romantik ilişkilerde duygusal bağımlılık, ilişki memnuniyetini azaltan ve güç dengesizliklerine yol açan önemli bir psikolojik sorundur. Bu durum, genellikle güvensizlik, kaygı ve sürekli onay ihtiyacı ile ilişkilidir. Makale, duygusal bağımlılığın psikolojik temellerini, ilişki dinamiklerine etkilerini ve bu sorunun azaltılmasına yönelik terapötik stratejileri incelemektedir. Bowlby'nin (1969) bağlanma teorisi, duygusal bağımlılığın erken dönem bakım veren ilişkilerinden kaynaklandığını ve özellikle kaygılı bağlanma stiline sahip bireylerde daha sık görüldüğünü vurgular. Bilişsel-davranışçı terapi (BDT), bağlanma temelli terapi (BTT) ve duygu odaklı terapi (DOT) gibi yaklaşımlar, olumsuz bilişsel kalıpları değiştirme ve duygusal özerklik geliştirme açısından ele alınmaktadır. Ayrıca, farkındalık temelli müdahalelerin (FTM'ler) bireylerin duygusal düzenleme ve öz farkındalık geliştirmesindeki rolü değerlendirilmektedir. Duygusal bağımlılığın ilişki memnuniyeti ve iletişim üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çeken çalışma, daha sağlıklı ilişkiler için terapötik müdahalelerin önemini vurgulamaktadır. Gelecek araştırmaların, bu yöntemlerin etkinliğini ve farklı bireysel ihtiyaçlara uygunluğunu incelemesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Duygusal Bağımlılık, Bağlanma Teorisi, Bilişsel-Davranışçı Terapi, Duygu Odaklı Terapi, Mindfulness Temelli Müdahaleler*

Exploring Emotional Dependency in Romantic Relationships

Abstract

Emotional dependency in romantic relationships is a significant psychological issue that diminishes relationship satisfaction and leads to power imbalances. It is typically associated with insecurity, anxiety, and a persistent need for validation. This article examines the psychological foundations of emotional dependency, its impact on relational dynamics, and therapeutic strategies aimed at mitigating its effects. Bowlby's (1969) attachment theory underscores that emotional dependency originates from early caregiver relationships and is particularly prevalent among individuals with an anxious attachment style. Cognitive-behavioral therapy (CBT), attachment-based therapy (ABT), and emotion-focused therapy (EFT) are explored in terms of their efficacy in restructuring maladaptive cognitive patterns and fostering emotional autonomy. Additionally, the role of mindfulness-based interventions (MBIs) in enhancing emotional regulation and self-awareness is assessed. By highlighting the detrimental effects of emotional dependency on relationship satisfaction and communication, this study underscores the necessity of therapeutic interventions in promoting healthier relational dynamics. Future research should focus on evaluating the effectiveness of these approaches and their adaptability to diverse individual needs.

Keywords: *Emotional Dependency, Attachment Theory, Cognitive-Behavioral Therapy, Emotion-Focused Therapy, Mindfulness-Based Interventions*

Giriş

Romantik ilişkiler, insan deneyiminin önemli bir parçasıdır ve duygusal, psikolojik ve sosyal iyi oluşu şekillendirir. Ancak, gerçek sevgi ile alışkanlık temelli bağlanma arasındaki ayrım, özellikle duygusal bağımlılık baskın bir faktör haline geldiğinde bulanıklaşabilir. Duygusal bağımlılık, bireylerin öz değer, güvenlik veya kimlik için partnerlerine bağımlı hale gelmesini ifade eder (Sternberg, 1986). Bu durum ilişkilerde uyumsuz dinamiklere yol açabilir. Bu olgu, genellikle güvensiz bağlanma stilleri, bilişsel çarpıtmalar ve düşük benlik saygısı gibi kişilik özellikleriyle iç içe geçer. Gerçek sevgi, büyümeyi, karşılıklı saygıyı ve özerkliği teşvik ederken, duygusal bağımlılık kişisel gelişimi engelleyebilir ve sağlıksız ilişki kalıplarını sürdürebilir (Shaver & Mikulincer, 2007).

1. İlişkilerde Sevgi ve Alışkanlık

Sevgi, çeşitli disiplinlerde kapsamlı bir şekilde incelenmiş bir kavramdır, ancak duygusal alışkanlık ile örtüşmesi yeterince araştırılmamıştır. Sevgi, genellikle bireylerin ve ilişkilerin iyi oluşuna katkıda bulunan şefkat, bağlılık ve yakınlık gibi unsurlarla karşılık, alışkanlık temelli bağlanma, genellikle duygusal bağımlılıktan kaynaklanır ve bireyler, gerçek sevgi veya karşılıklı

büyümeden ziyade yalnızlık veya terk edilme korkusuyla ilişkiyi sürdürme eğilimindedir. Bu bağımlılık, özellikle bir veya her iki partnerin güvensiz bağlanma stilleri (kaygılı veya kaçınan bağlanma gibi) sergilediği ilişkilerde belirgindir (Hazan & Shaver, 1987).

Araştırmalar, duygusal bağımlılığın sıklıkla erken bağlanma deneyimlerinden kaynaklandığını ve karşılanmayan duygusal ihtiyaçların veya tutarsız bakım verme kalıplarının yetişkinlikte bağımlılığa yatkınlık yarattığını göstermektedir (Bowlby, 1988). Örneğin, kaygılı bağlanma stiline sahip bireyler, partnerlerinden aşırı güvence ve onay ihtiyacı geliştirebilir ve bu duyguları sevgiyle karıştırabilir. Benzer şekilde, kaçınan bağlanmaya sahip bireyler, duygusal ihtiyaçlarını bastırırken, duygusal rahatsızlık veya kırılganlık korkusuyla partnerlerine alışkanlıkla bağlı kalabilir (Mikulincer & Shaver, 2007).

2. Romantik İlişkilerde Duygusal Bağımlılığın Rolü

Duygusal bağımlılık, ilişki dinamiklerini önemli ölçüde etkiler ve kıskançlık, sahiplenme ve terk edilme korkusu gibi uyumsuz davranışlara yol açar. Bu davranışlar, bağımlı partnerin duygusal istikrar için diğerine giderek daha fazla bağımlı hale geldiği bir döngü yaratabilir ve bu durum partnerin bu taleplerle bunalmış veya kısıtlanmış hissetmesine neden olabilir. Zamanla, bu tür dinamikler güveni, yakınlığı ve ilişki memnuniyetini aşındırabilir. Ayrıca, duygusal bağımlılık, düşük benlik saygısı, çözülmemiş travmalar veya kişisel kimlik eksikliği gibi altta yatan sorunları gizleyebilir. Örneğin, düşük benlik saygısına sahip bireyler, ilişkiyi bir destek kaynağı yerine öz değer kaynağı olarak algılayabilir. Bu bağımlılık, bir partnerin bakım verme rolünü üstlendiği, diğerinin ise bağımlı kaldığı bir dengesizlik yaratarak duygusal iç içe geçmişlik döngüsünü sürdürebilir (Deci & Ryan, 2000).

3. Bilişsel-Davranışçı Perspektiften Sevgi ve Alışkanlık

Bilişsel-davranışçı bir perspektiften sevgi ve alışkanlık, ilişkiyi sürdüren temel düşünce kalıpları ve davranışlarla ayırt edilebilir. Gerçek sevgi, nezaket eylemleri, paylaşılan deneyimler ve şefkat ifadeleri gibi olumlu pekiştirme ile karakterize edilir ve bu durum partnerler arasındaki bağı güçlendirir (Bandura, 1977). Buna karşılık, alışkanlık temelli bağlanma genellikle yalnızlık, reddedilme veya toplumsal yargı gibi olumsuz sonuçlardan kaçınma nedeniyle ilişkiyi sürdürme davranışını içerir (Rusbult et al., 1986). Bilişsel çarpıtmalar da duygusal bağımlılıkta önemli bir rol oynar. Örneğin, partnerlerini idealleştirme eğilimindeki bireyler, kırmızı bayrakları veya sağlıksız davranışları görmezden gelebilir ve bağımlılıklarını sevgi olarak rasyonalize edebilir

(Beck, 1976). Benzer şekilde, olası ayrılıklara yönelik felaketleştirme düşünceleri, ilişkiyi her ne pahasına olursa olsun sürdürme duygusu yaratabilir ve bu durum alışkanlık kalıplarını daha da pekiştirebilir (Ellis, 1962).

4. Kişilik Özelliklerinin Etkisi

Kişilik özellikleri, romantik ilişkilerde sevgi ve alışkanlık arasındaki etkileşimde de önemli bir rol oynar. Nevrotiklik, düşük benlik saygısı ve dış kontrol odağı gibi özellikler, duygusal bağımlılık düzeylerinin artmasıyla ilişkilidir. Örneğin, nevroitik bireyler artan duygusal tepki ve terk edilme korkusu yaşayabilir ve bu durum onları bağımlılığa daha yatkın hale getirebilir (Costa & McCrae, 1992). Buna karşılık, güvenli bağlanma ve yüksek benlik saygısı gibi olumlu kişilik özellikleri, daha sağlıklı ilişki dinamiklerine katkıda bulunur. Bu özellikler, bireylerin ilişkilere eksiklikten ziyade bolluk duygusuyla katılmasını sağlayarak karşılıklı saygı, destek ve büyümeyi teşvik eder (Bartholomew & Horowitz, 1991).

5. Duygusal Bağımlılığı Ele Almak: Terapötik Müdahaleler

Duygusal bağımlılığı tanımak ve ele almak, daha sağlıklı ilişkiler teşvik etmek için esastır. Bilişsel-davranışçı terapi (BDT), bağlanma temelli terapi (BTT) ve farkındalık uygulamaları gibi terapötik müdahaleler, bireylerin bağımlılığa katkıda bulunan temel faktörleri belirlemesine ve ele almasına yardımcı olabilir (Johnson, 2004). Örneğin, BDT teknikleri, bilişsel yeniden yapılandırma ve davranışsal aktivasyon gibi yöntemlerle, bireylerin bilişsel çarpıtmaları sorgulamasına ve daha sağlıklı ilişki kalıpları geliştirmesine yardımcı olabilir (Beck, 1976).

Sonuç olarak, sevgi ve alışkanlık arasındaki ayırım, duygusal, bilişsel ve kişilik faktörlerinin karmaşık bir etkileşimidir. Duygusal bağımlılığın dinamiklerini anlamak ve temel nedenlerini ele almak, bireylerin alışkanlık temelli bağlanmalardan kurtulmasını ve gerçek sevgiye dayalı, daha tatmin edici ilişkiler geliştirmesini sağlayabilir.

6. Literatür Taraması

6.1. Teorik Çerçeve

Romantik ilişkilerde sevgi ve alışkanlık bağının ayrımı, çeşitli teorik yaklaşımlar üzerinden analiz edilebilir. Bağlanma teorisi, sosyal değişim teorisi ve bilişsel-davranışsal perspektifler, duygusal bağımlılığın psikolojik, duygusal ve sosyal boyutlarına dair değerli bilgiler sunar. Bu çerçeveler aracılığıyla duygusal bağlılığı incelemek adına sevgi ve alışkanlık arasındaki temel kavramları ayırt edebilir ve romantik ilişkilerde duygusal bağımlılığı ele almak için bir temel oluşturabiliriz.

6. 2. Bağlanma Teorisi: Duygusal Bağımlılığın Temeli

Bowlby (1969) tarafından geliştirilen bağlanma teorisi, erken dönemdeki bakım veren-çocuk etkileşimlerinin, romantik ilişkiler dahil olmak üzere yetişkinlikteki bağlanma stillerini şekillendirdiğini öne sürer. Bu bağlanma stilleri güvenli, kaygılı, kaçınan ve dağınık bireylerin yakınlık, bağımlılık ve duygusal düzenlemeye yaklaşımlarını etkiler (Bartholomew & Horowitz, 1991). Güvenli bağlanan bireyler, karşılıklı saygı, güven ve duygusal özerklik temelinde sağlıklı ilişkiler yaşama eğilimindedir. Buna karşılık, kaygılı veya kaçınan bağlanma stillerine sahip bireyler duygusal bağımlılığa daha yatkındır. Kaygılı bağlanan bireyler genellikle aşırı derecede güvence ve onay arayarak terk edilme korkusu yaşar ve bağımlılığı aşkla eşdeğer tutar (Mikulincer & Shaver, 2007). Öte yandan, kaçınan bağlanan bireyler duygusal yakınlıktan kaçınsa da değişim veya duygusal savunmasızlık korkusuyla alışkanlık gereği ilişkiye bağlı kalabilir (Fraleley et al., 2016). Araştırmalar, duygusal bağımlılığın çözülmemiş bağlanma ile ilgili güvensizliklerin yetişkinlikteki ilişkilere yansımalarıyla ortaya çıktığını göstermektedir. Örneğin, Gillath et al. (2016), kaygılı bağlanma stillerine sahip bireylerin kıskançlık ve sahiplenme gibi uyumsuz bağımlılık davranışları sergileme olasılıklarının daha yüksek olduğunu bulmuştur. Benzer şekilde, kaçınan bağlanan bireyler, tam anlamıyla duygusal bağlılık göstermeden alışkanlıkla bağlanma davranışı sergileyebilir. Bağlanma temelli terapi, bu uyumsuz kalıpları değiştirerek bireylerin güvenli bağlanma davranışları geliştirmesine yardımcı olur. Terapistler, bireylerin bağlanma stillerinin ilişkilerindeki etkisini fark etmelerine ve daha sağlıklı dinamikler oluşturmalarına destek sağlar (Siegel, 2012).

6. 3. Sosyal Değişim Teorisi: Aşk, Alışkanlık ve İlişki Maliyetleri

Sosyal değişim teorisi, aşk ve alışkanlık ayrımını anlamak için bir diğer değerli bakış açısı sunar. Bu teoriye göre, ilişkiler, partnerler arasında algılanan maliyet ve faydalara dayalı olarak sürdürülür (Thibaut & Kelley, 1959). Duygusal bağımlılık, bir partnerin ilişkiden bağımsız olarak erişemeyeceğini düşündüğü temel duygusal, sosyal veya psikolojik kaynakları ilişkiye atfetmesi durumunda ortaya çıkabilir (Rusbult et al., 1986). Alışkanlık bağlanması genellikle yalnızlık, mali istikrarsızlık veya toplumsal yargılama gibi olumsuz sonuçlardan kaçınma gerekliliği algısı, ayrılığın faydalarını gölgede bıraktığında gelişir. Bu dinamikler, duygusal bağımlılığın yüksek olduğu ilişkilerde özellikle yaygındır. Örneğin, Karney ve Bradbury (1995), bağımlı ilişkilerdeki

bireylerin olumsuz deneyimleri rasyonalize ederek mevcut durumu sürdürme eğiliminde olduğunu ve bu bağımlılığı aşkla karıştırabileceklerini öne sürmüştür. Ayrıca, sosyal değişim teorisinin bir uzantısı olan bağımlılık teorisi, ilişkileri sürdüren bağımlılığın rolüne dikkat çeker. Gerçek aşkın güttüğü bağlılık, karşılıklı yatırım ve ortak hedefleri yansıtırken, bağımlılıktan kaynaklanan bağlılık genellikle kayıp veya değişim korkusundan kaynaklanır (Van Lange et al., 1997). Bu dinamiklerin farkına varmak, bireylerin ilişkilerinin ardındaki motivasyonları değerlendirmelerine ve aşk ile alışkanlık arasındaki ayrımı yapmalarına yardımcı olabilir.

6.4. Bilişsel-Davranışsal Perspektifler: Duygusal Bağımlılık ve Bilişsel Çarpıtmalar

Bilişsel-davranışsal perspektiften, duygusal bağımlılık ve alışkanlık bağlanması uyumsuz düşünce kalıpları ve davranışlara dayanır. Bilişsel çarpıtmalar idealizasyon, felaketleştirme ve kişiselleştirme gibi bağımlılığı destekleyerek ilişki hakkında irrasyonel inançların pekişmesine katkıda bulunur (Beck, 1976). Örneğin, partnerlerini idealize eden bireyler, olumsuz özellikleri veya davranışları görmezden gelebilir ve duygusal bağımlılıklarını güvensizlik yerine aşka atfedebilirler. Benzer şekilde, olası ayrılıklarla ilgili felaketleştirme, alışkanlık bağlanmasını sürdüren bir aciliyet duygusu yaratabilir (Ellis, 1962). Kişiselleştirme, yani ilişki sorunlarını kişisel kusurlara bağlama eğilimi, bağımlılığı daha da şiddetlendirerek yetersizlik duyguları ve reddedilme korkusunu artırabilir (Leahy, 2001). Davranışsal kalıplar da bağımlılığın sürdürülmesinde rol oynar. Yalnızlık veya çatışmadan kaçınmak gibi negatif pekiştirme, bireylerin memnuniyetsizliklerine rağmen bağımlı ilişkilerde kalmasını motive eder (Rusbult et al., 1986). Buna karşılık, ortak etkinlikler ve sevgi ifadeleri gibi pozitif pekiştirme, partnerler arasında anlamlı bağlar oluşturarak gerçek aşkı destekler (Skinner, 1953). Bilişsel davranışçı terapi (BDT), duygusal bağımlılığı ele almak için etkili araçlar sunar. Bilişsel yeniden yapılandırma ve davranış aktivasyonu gibi teknikler, bireylerin bilişsel çarpıtmaları sorgulamalarına ve daha sağlıklı ilişki kalıpları geliştirmelerine yardımcı olur (Beck, 2011). BDT, bireylerin ilişkilerinde özerklik ve dayanıklılık geliştirmelerini sağlayarak öz farkındalık ve duygusal düzenleme becerilerini destekler.

6.5. Kesişimsellik ve Sosyokültürel Etkiler

Teorik çerçeveler, aynı zamanda duygusal bağımlılığı şekillendiren sosyokültürel faktörlerin rolünü vurgular. Toplumsal cinsiyet normları, kültürel beklentiler ve sosyoekonomik faktörler, bireylerin ilişkilerini algılama ve yürütme biçimlerini etkiler. Örneğin, geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri genellikle kadınlara daha yüksek bir duygusal yük bindirerek onları bağımlılığa daha duyarlı hale getirir (Simon & Barrett, 2010). Kültürel farklılıklar da bağlanma stillerini ve

ilişki dinamiklerini etkiler. Ailevi ve sosyal yükümlülükleri vurgulayan kolektivist kültürler, bireysel özerklik yerine ilişki istikrarını önceliklendirerek alışkanlık bağlanmasını teşvik edebilir (Triandis, 1995). Buna karşılık, bireyci kültürler, bireysel gelişim ve bağımsızlığa değer vererek ilişkilerin aşk temelinde kurulmasını teşvik edebilir.

Bu sosyokültürel etkilerin anlaşılması, kültürel açıdan duyarlı terapötik yaklaşımların geliştirilmesi için önemlidir. Terapistler, danışanların toplumsal normların ve beklentilerin ilişki dinamiklerini nasıl şekillendirdiğini keşfetmelerine yardımcı olabilir, böylece ilişkileri hakkında bilinçli kararlar alabilmelerini sağlar.

6.6. Teorik Çerçevelerin Entegrasyonu

Bağlanma teorisi, sosyal değişim teorisi ve bilişsel-davranışsal perspektiflerin entegrasyonu, aşk ve alışkanlık ayrımına dair kapsamlı bir anlayış sunar. Bu çerçeveler, bireysel psikolojik faktörlerden kişilerarası dinamiklere ve sosyokültürel etkilere kadar uzanan duygusal bağımlılığın çok yönlü doğasını ortaya koyar. Örneğin, bağlanma teorisi bağımlılık kalıplarının nasıl şekillendiğini açıklarken, sosyal değişim teorisi ilişkileri sürdüren maliyet-fayda dinamiklerini aydınlatır. Bilişsel-davranışsal perspektifler ise bağımlılığı ele almak için pratik araçlar sunarak bireylerin uyumsuz düşünce kalıplarını ve davranışlarını sorgulamalarına olanak tanır. Birlikte ele alındığında, bu çerçeveler, romantik ilişkilerde duygusal bağımlılığı anlamak ve ele almak için bütüncül bir yaklaşım sağlar.

Bağlanma teorisi, sosyal değişim teorisi ve bilişsel-davranışsal perspektifler gibi teorik çerçeveler, romantik ilişkilerde aşk ve alışkanlık ayrımına ilişkin değerli bilgiler sunar. Duygusal bağımlılığın psikolojik, duygusal ve sosyal boyutlarını anlamak, bireylerin gerçek aşka dayalı daha sağlıklı ilişki dinamikleri geliştirmelerine olanak tanır. Bu çerçeveler ayrıca terapötik müdahaleler için bir temel sağlayarak bireylerin bağımlılığa katkıda bulunan temel faktörleri ele almalarını ve ilişkilerinde özerklik ve dayanıklılık geliştirmelerini mümkün kılar.

7. Yöntem

Romantik ilişkilerde duygusal bağımlılığı incelemek için kullanılan yöntem, kapsamlı bir nitel yaklaşımı gerektirmektedir. Bu bölüm, duygusal bağımlılığı araştırmak için gereken araştırma tasarımı, veri toplama stratejilerini, analiz tekniklerini ve etik hususları açıklamaktadır. Nitel yöntemlerin kullanımı, olgunun derinlemesine anlaşılmasını sağlar ve karmaşık, öznel deneyimlerin keşfine olanak tanır (Creswell, 2014).

7.1. Araştırma Tasarımı

Bu çalışma, romantik ilişkilerde duygusal bağımlılığı incelemek amacıyla nitel bir araştırma tasarımı benimsemektedir. Nitel bir yaklaşım, bireylerin zengin ve nüanslı deneyimlerini yakalamada ve duygusal bağımlılıkla ilgili temel temaları ve kavramları ortaya koymada özellikle avantajlıdır (Creswell & Plano Clark, 2017). Bu çalışmada özellikle keşifsel bir yaklaşım benimsenmiş olup, literatür taraması yoluyla duygusal bağımlılıkla ilgili mevcut teoriler, bulgular ve perspektifler derinlemesine incelenmiştir.

Bu inceleme, literatür taraması, duygusal bağımlılığı incelemek için sevgi ve alışkanlıkla bağlanma gibi temalar üzerine yapılmış önceki araştırmaların kapsamlı bir analizini içermektedir. Literatür, duygusal bağımlılıkla ilgili kavramsal çerçeveleri, mevcut teorileri ve empirik bulguları bir araya getirerek sevgi ve alışkanlık arasındaki farkları anlamaya yönelik derinlemesine bir inceleme sunmaktadır.

7.2. Veri Toplama

Bu çalışmanın veri toplama süreci, yalnızca mevcut literatüre dayalıdır. Sevgi, alışkanlıkla bağlanma ve duygusal bağımlılık üzerine yapılmış önceki çalışmalar incelenmiş ve analiz edilmiştir. Literatür taraması, çeşitli akademik dergiler, kitaplar ve güvenilir veri tabanlarından (örn. JSTOR, Google Scholar, Wos) elde edilen makaleler ve kitaplar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Seçilen literatür, sevgi ve alışkanlık arasındaki teorik farklar, duygusal bağımlılık dinamikleri ve ilişkilerdeki alışkanlıkla bağlanma ile ilgili bulgulara odaklanmaktadır.

7.3. Veri Analizi

Bu araştırmada veri analizi için tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yaklaşım, literatürde yer alan temel temalar ve alt temalar üzerinde yoğunlaşarak, duygusal bağımlılığı sevgi ve alışkanlık arasındaki ilişkilerle ilgili ortak kavramsal çerçeveleri ve teorik anlayışları tanımlamayı amaçlamaktadır (Braun & Clarke, 2006). Literatürdeki anahtar temalar, duygusal bağımlılığın tetikleyicileri, alışkanlıkla bağlanmanın davranışsal kalıpları ve sevgi ile alışkanlık arasındaki kavramsal ayrımlar gibi konuları içermektedir. Bulguların geçerliliğini ve güvenilirliğini sağlamak için literatürden elde edilen veriler, sürekli karşılaştırma yöntemiyle analiz edilmiştir. Bu yöntem, literatürdeki çeşitli görüşleri karşılaştırarak ortak temalar ve teoriler arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri netleştirmeyi amaçlamaktadır (Glaser & Strauss, 1967).

7.4. Etik Hususlar

Çalışmanın etik hususları, doğrudan katılımcılarla ilgili olmadığı için daha çok literatürün etik standartlarına dayanmaktadır. Literatür taraması sırasında kullanılan kaynaklar daha önceden araştırmanın veri toplama tekniği bölümü açıklamasında da belirttiği gibi akademik etik kurallara uygun şekilde seçilmiş ve yalnızca güvenilir ve saygın yayınlardan alınmıştır.

7.5. Güçlü Yönler ve Sınırlamalar

Nitel tasarım, literatür taramasına dayalı olarak derinlemesine bir anlayış sağlar ve sevgi ile alışkanlık arasındaki ilişkiyi duygusal bağımlılığı anlamak adına daha net bir şekilde kavrayabilmemizi mümkün kılar. Ancak, bu çalışmanın yalnızca mevcut literatüre dayanması, araştırmanın genel geçerliliği açısından sınırlamalar getirebilir. Literatür taramasının yalnızca mevcut bilgilerle sınırlı olması ve katılımcı verisi toplanamaması, bulguların bazı durumlar için genellenebilirliğini kısıtlayabilir.

8. Duygusal Bağımlılığa Katkı Sağlayan Faktörler

Duygusal bağımlılık, bireylerin duygusal destek ve onay için aşırı derecede partnerlerine bağımlı oldukları bir durumdur ve psikolojik olarak ilişkiyi şekillendiren ve sosyo-kültürel faktörlerin karmaşık bir etkileşimiyle şekillenir. Bu bölüm, bağlanma teorisi, özgüven dinamikleri, ilişki kalıpları ve toplumsal etkilerden yararlanarak duygusal bağımlılığa katkı sağlayan ana faktörleri incelemektedir. Bu faktörlerin anlaşılması, duygusal bağımlılığın sağlıklı karşılıklı bağımlılıktan ayırt edilmesi için önemlidir (Hazan & Shaver, 1987; Feeney & Noller, 1996).

8.1. Bağlanma Tarzları ve Duygusal Bağımlılık

Bağlanma teorisi, ilişkilerde duygusal bağımlılığı anlamak için temel bir çerçeve sunmaktadır. Bowlby'ye (1988) göre, erken bağlanma deneyimleri, bireylerin duygularını nasıl düzenlediğini ve yakın bağlar kurduğunu önemli ölçüde etkiler. Güvensiz bağlanma stilleri, özellikle kaygılı-bağlı bağlanma, duygusal bağımlılıkla güçlü bir şekilde ilişkilidir.

Kaygılı-bağlı bireyler sıklıkla terk edilme korkusu yaşar ve partnerlerinden aşırı güvence talep eder, bu da bağımlılık ve ilişki istikrarsızlığı döngüsüne katkı sağlar (Mikulincer & Shaver, 2007). Bu bireyler, bağlanma sisteminin aşırı aktivasyonunu sergileyerek, ilişki tehditlerine karşı artan duyarlılık ve sürekli duygusal yakınlık ihtiyacı gösterir (Shaver et al., 2005). Örneğin, Fraley ve Shaver (2000), kaygılı-bağlı bireylerin duygusal düzenleme için partnerlerine daha fazla başvurma eğiliminde olduklarını ve bunun ilişkiyi zorlayan bağımlılık kalıpları oluşturduğunu bulmuşlardır. Tersine, duygusal yakınlığa önem vermeyen kaçınmacı bağlanma tarzına sahip

bireyler, belirgin bağımlılık davranışları sergileme eğiliminde değildir. Ancak, duygusal olarak katılımda bulunmaktan kaçınmaları, kaygılı-bağlı partnerlerinin bağımlılığını şiddetlendirebilir ve sağlıklı ilişki dinamiklerini sürdürebilir (Collins & Feeney, 2004).

8.2. Özgüven ve Duygusal Bağımlılık

Düşük özgüven, duygusal bağımlılığa katkı sağlayan bir diğer önemli faktördür. Düşük özgüvene sahip bireyler genellikle yetersizlik duygularıyla mücadele eder ve kendi değerlerini artırmak için partnerlerinden onay talep eder (Murray et al., 2000). Bu dış onay bağımlılığı, ilişkinin güç dengesizliğine yol açar, çünkü bağımlı partner duygusal denge için partnerinin onayına aşırı bağımlı hale gelir (Knee et al., 2002). Murray et al. (1996)'daki araştırması, düşük özgüvene sahip bireylerin ilişkilerini kırılgan ve belirsiz olarak algılama eğiliminde olduklarını, bu durumun bağımlılıklarını daha da artırdığını göstermektedir. Bu bireyler sıklıkla, çatışma ya da reddedilme korkusu nedeniyle kendi ihtiyaç ve arzularını bastırarak kendilerini susturur (Jack & Dill, 1992). Bu tür davranışlar sadece özerkliklerini zayıflatmakla kalmaz, aynı zamanda zamanla ilişki tatminini de erozyona uğratar.

8.3. Bilişsel Bozukluklar ve Terk Edilme Korkusu

Bilişsel bozukluklar, felaketleştirme düşüncesi ve kişiselleştirme gibi, duygusal bağımlılıkta önemli bir rol oynamaktadır. Bağımlı bireyler, küçük ilişki sorunlarını yaklaşan terk edilmenin işaretleri olarak yorumlama eğilimindedir ve bu durum artan kaygı ve yapışkanlıkla sonuçlanır (Beck, 2011). Bu terk edilme korkusu, derinlemesine yerleşmiş güvensizliklerden ve çözülemediği bağlanma yaralarından kaynaklanır ve bu da partnerlerinden güvence almayı artırır (Rholes & Simpson, 2004). Ayrıca, bağımlı partnerin terk edilme korkusu, yakınlık sağlamak ve ayrılmayı önlemek amacıyla kontrol edici ya da manipülatif davranışlara yol açabilir. Bu davranışlar, güvensizlikten kaynaklansa da ilişki üzerindeki ek baskıyı artırarak bağımlılık döngüsünü pekiştirebilir (Carnelley et al., 1994).

8.4. İlişki Dinamikleri ve Güç Dengesizlikleri

Bir ilişkinin dinamikleri de duygusal bağımlılığa katkı sağlayabilir. Bir partnerin baskın bir rol üstlenip diğerinin itaatkâr ya da bağımlı bir pozisyon benimsemesiyle güç dengesizlikleri, duygusal bağımlılıkla karakterize edilen ilişkilerde sıklıkla ortaya çıkar (Dijkstra & Barelds, 2008). Bağımlı partnerler, partnerlerinin ihtiyaç ve tercihlerine kendi ihtiyaçlarının pahasına öncelik verebilirler ve bu da bireysellik ve özerklik kaybına yol açar. Zamanla bu dinamik, çaresizlik duygusu yaratır ve bağımlı partnerin, duygusal ve karar verme desteği için dominant partnerine olan bağımlılığını pekiştirir (Winnicott, 1965). Ayrıca, tutarsız olarak sunulan şefkat ve onay gibi,

aralıklı pekiştirme ilişkisi kalıpları, bağımlılığı artırabilir. Bu tür kalıplar, bağımlılıkta gözlemlenenlere benzer şekilde, artan duygusal yatırım ve onaylama arzusu döngüsünü yaratır (Baumeister & Leary, 1995).

8.5. Sosyo-Kültürel Etkiler

Sosyo-kültürel faktörler, geleneksel cinsiyet rolleri ve ilişki beklentilerini pekiştirerek duygusal bağımlılığı şekillendirir. Birçok kültürde, kadınlar ilişkileri ve bakım vermeyi ön planda tutmaya teşvik edilir, bu da onların duygusal bağımlılığa daha duyarlı hale gelmelerine yol açabilir (Eagly & Wood, 2012). Bu beklentiler, kadınların ilişki uyumunu sağlamak uğruna özerkliklerinden ödün vermeleri gibi eşitsiz ilişki dinamiklerini sürdürür. Ayrıca, “ruh eşleri” ve “sonsuz mutlu sonlar” gibi romantik aşkın toplumsal idealleri, gerçekçi olmayan beklentiler ve bağımlılık davranışları yaratabilir. Medya, idealize edilmiş ilişkileri betimleyerek, bireylerin romantik partnerlerini mutluluk ve tatminin tek kaynağı olarak görmelerine yol açabilir (Hirsch & Wardlow, 1999).

8.6. Psikolojik ve Nörobiyolojik Faktörler

Depresyon ve anksiyete gibi psikolojik faktörler, duygusal bağımlılıkla yakından ilişkilidir. Depresyondaki bireyler, genellikle güvenceye ihtiyaç duydukları ve yalnızlık korkusu yaşadıkları için artan bağımlılık sergilerler (Coyne, 1976). Benzer şekilde, anksiyete, ilişki güvensizliklerini artırarak aşırı yapışkanlık ve terk edilme korkusu yaratır (Cassidy & Shaver, 2016). Nörobiyolojik açıdan, oksitosin (genellikle “bağlanma hormonu” olarak adlandırılır) rolü göz ardı edilemez. Oksitosin bağlanma ve güveni teşvik etse de bağımlı bireylerde aşırı aktivasyon, partnerlerine olan bağlılıklarını artırarak bağımlılık kalıplarını pekiştirebilir (Feldman, 2012).

8.7. Çocukluk Deneyimleri ve Aile Dinamikleri

Erken çocukluk deneyimleri ve aile dinamikleri, yetişkinlikteki duygusal bağımlılığı önemli ölçüde etkiler. İstikrarsız bakım ya da ihmal gibi ortamlar içinde büyüyen bireyler, romantik ilişkilerinde bağımlılık davranışları geliştirme eğilimindedirler (Bowlby, 1988). Aşırı korumacı ebeveynlik deneyimi yaşayan çocuklar, özerklikle mücadele edebilir, duygusal destek ve karar verme için dışsal figürlere bağımlı hale gelebilirler. Bu aşırı bağımlılık, yetişkinliğe taşınarak romantik ilişkilerde duygusal bağımlılık olarak kendini gösterebilir (Soenens et al., 2007).

Ez cümle, romantik ilişkilerde duygusal bağımlılık, psikolojik, ilişki ve sosyokültürel faktörlerin karmaşık bir etkileşimi sonucu ortaya çıkar. Güvensiz bağlanma stilleri, düşük benlik

saygısı, bilişsel çarpıtmalar, güç dengesizlikleri, toplumsal normlar ve çocukluk deneyimleri, bağımlılık davranışlarının gelişimine ve sürekliliğine katkıda bulunur. Bu faktörlerin tanınması ve ele alınması, sağlıklı ilişki dinamiklerini teşvik etmek ve bireylerin özerklik ile duygusal direnç kazanmalarını sağlamak için çok önemlidir. Gelecekteki araştırmalar, duygusal bağımlılığı hafifletmeye yönelik müdahaleleri ve aynı zamanda ilişkilerde karşılıklı bağımlılığı ve karşılıklı saygıyı teşvik etmeyi hedeflemelidir.

9. Duygusal Bağımlılığın İlişki Dinamikleri Üzerindeki Etkileri: Duygusal Bağlılığın Sonuçlarını Keşfetmek

Duygusal bağımlılık, genellikle bağlanma davranışları ve çocukluk deneyimlerine dayansa da romantik ilişki dinamikleri üzerinde derin ve çok yönlü etkiler yaratmaktadır. Bu bölüm, duygusal bağımlılığın ilişki tatminini, iletişim kalıpları ve güç yapılarını nasıl etkilediğini inceleyecektir. Ayrıca, bağımlılığın bireyler ve ilişkileri üzerindeki uzun vadeli sonuçlarını vurgulayarak, duygusal bağımlılık bağlamında ilişki zorluklarını daha derin bir şekilde anlamaya katkı sağlayacaktır.

9.1. İlişki Tatmini Üzerindeki Etki

Duygusal bağımlılık, genellikle ilişki tatmini üzerinde derin bir etkiye sahip olup, zamanla bu tatmini azaltabilir. Bağımlı bireyler, duygusal düzenlemeyi partnerlerinden yoğun bir şekilde talep ederler ve bu durum ilişkide dengesizlik duyguları yaratabilir (Murray et al., 2000). Bir partner, diğerinin duygusal ihtiyaçlarından bunaldığında, kızgınlık birikerek tatminsizlik ve ilişkiden çekilme ile sonuçlanabilir (Knee et al., 2002). Rusbult, Martz ve Agnew (1998) tarafından yapılan araştırmalar, bağımlılıkla karakterize edilen ilişkilerin genellikle dengesiz güç dinamiklerine sahip olduğunu, bağımlı partnerin duygusal olarak sağlıksız bir şekilde aşırı yatırım yaptığını göstermektedir. Bu güç dengesizliği, her iki partnerin de ilişki tatminini azaltabilir. Bağımlı bireyler, terk edilme korkusuyla ilişkilerde hapsolmuş hissedebilirken, bağımlı olmayan partner duygusal taleplerin baskısıyla bunalmış hissedebilir (Dijkstra & Barelds, 2008). Sonuç olarak, duygusal yatırımın dengesizliği tatmini düşürür ve partnerler duygusal tükenmişlik, çekilme veya kızgınlık yaşayabilir. Ayrıca, yüksek duygusal bağımlılığa sahip bireyler genellikle aşırı bir güvence ve onay ihtiyacı ifade ederler, bu da diğer partner tarafından kontrol edici davranışlar olarak algılanabilir (Shaver & Hazan, 1987). Bu durum, partnerin kendi duygularını veya ihtiyaçlarını özgürce ifade etme yeteneğini olumsuz yönde etkileyebilir, bu da duygusal boğulma ve geri çekilme duygularına yol açabilir.

9.2. İletişim Kalıpları ve Çatışma Dinamikleri

Duygusal bağımlılık, ilişki içindeki iletişim kalıplarını da önemli ölçüde etkiler. Bağımlı bireyler, ilişki tehditlerine karşı daha duyarlı olurlar ve genellikle belirsiz veya nötr davranışları terk edilme veya reddedilme belirtileri olarak yorumlarlar (Mikulincer & Shaver, 2007). Bu aşırı duyarlılık, aşırı iletişim kurmaya veya duygusal doğrulama elde etmeye yönelik pasif-agresif davranışlara yol açabilir. Örneğin, kaygılı bireyler, partnerlerini bunaltacak şekilde aşırı mesaj atma, arama veya sürekli güvence talep etme gibi davranışlar sergileyebilirler (Fraley & Shaver, 2000). Diğer taraftan, duygusal bağımlılığa sahip bireylerin partnerleri, ilişkinin taleplerinden uzaklaşmak için kaçınan veya küçümseyen iletişim tarzları sergileyebilirler (Feeney & Noller, 1996). Bu tür bir geri çekilme, bağımlı partnerde güvensizlik duygularını daha da artırabilir, bu da çatışmaların artmasına ve ilişki tatminsizliğine yol açabilir. Zamanla, bu olumsuz iletişim kalıpları, yanlış anlamalar ve duygusal geri çekilme döngülerine yol açarak ilişkiyi zayıflatabilir (Collins & Feeney, 2004).

Duygusal bağımlılıkla karakterize edilen ilişkilerde çatışmalar genellikle karşılanmayan duygusal ihtiyaçlar veya terk edilme korkusu etrafında şekillenir. Bağımlı bireyler, algılanan küçümsemelere karşı kaygıdan öfkeye kadar değişen yüksek duygusal tepkilerle reaksiyon gösterirler, bu da çatışmaların tırmanmasına neden olabilir. Bu tür kalıplar, çiftin sağlıklı çatışma çözümü ve duygusal ifade becerilerini engelleyerek, sağlıklı bir ilişki sürdürme yeteneklerini zorlaştırabilir (Gottman & Silver, 1999).

9.3. Güç Dengesizlikleri ve Kontrol

Duygusal bağımlılığın dinamikleri, genellikle önemli güç dengesizlikleriyle işaretlenir. Bir partnerin duygusal olarak bağımlı olduğu bir ilişkide, diğer partner istemeden baskın veya kontrol edici bir rol üstlenebilir (Winnicott, 1965). Bağımlı bireyler, duygusal dengeyi korumak için kendi ihtiyaç ve arzularından fedakârlık yaparak partnerlerinin tercihlerine uyum sağlamaya çalışabilirler (Dijkstra & Barelds, 2008). Bu ilişki dinamik, bağımlı olmayan partnerin karar verme süreçlerinde güç ve kontrol kazanmasıyla, sağlıklı bağımlılık kalıplarını pekiştirebilir.

Aşırı durumlarda, duygusal bağımlılık manipülasyon veya zorlamaya yol açabilir, burada bağımlı birey suçluluk veya duygusal baskı kullanarak ilişkiyi sürdürmeye ve terk edilme korkusunu engellemeye çalışabilir. Bu davranış, sürekli duygusal doğrulama ihtiyacı tarafından

bilerek veya bilmeyerek yönlendirilebilir, bu da kontrol ve duygusal manipülasyonun sağlıklı bir döngüsünü yaratır (Carnelley et al., 1994). Zamanla, bu dengesizlik, bir partnerin duygusal olarak tükenmiş hale gelmesine, diğerinin ise bağımlılık ve terk edilme korkusu döngüsünde sıkışıp kalmasına yol açabilir (Rholes & Simpson, 2004). Ayrıca, bağımlı partnerin sürekli yakınlık ve güvence ihtiyacı, kendi kişisel gelişim ve özerkliklerini engelleyebilir. Collins ve Feeney (2004) tarafından yapılan araştırmalar, böyle güç dengesizliklerinin genellikle bağımlı partnerin bağımsız işlevsellik kapasitesini azalttığını, bu da düşük benlik saygısına ve artan savunmasızlık duygusuna yol açtığını göstermektedir.

9.4. Her İki Partner İçin Uzun Vadeli Sonuçlar

Duygusal bağımlılığın uzun vadeli etkileri, sadece mevcut ilişki dinamiğiyle sınırlı kalmaz. Bağımlı bireyler için, partnerlerine duygusal doğrulama için sürekli bağımlı olmak, benlik saygısını ve özerkliği zayıflatabilir. Kendilerini başka bir kişinin ellerine bırakarak benlik değerlerini yerleştirdiklerinde, güvenli bir kimlik geliştirmekte zorlanabilirler, bu da uzun vadeli tatminsizlik ve ilişki istikrarsızlığına yol açabilir (Murray et al., 1996). Zamanla, bu bireyler, ilişki sağlıklı veya duygusal olarak tükenmiş olsa bile partnerlerinden ayrılmayı hayal edemez hale gelebilirler.

Bağımsız olmayan partner için, duygusal bağımlılığa uzun süre maruz kalmak tükenmişlik ve duygusal yorulmaya yol açabilir. Sürekli olarak bağımlı bireyin duygusal ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalan partner, duygusal olarak tatminsiz ve kızgın hissedebilir (Shaver et al., 2005). Bu duygusal yükler, ilişkinin zarar görmesine yol açabilir, bu da diğer partnerin duygusal bağımlılığını daha da artırarak ilişkiyi bozan bir döngü oluşturabilir (Feeney & Noller, 1996). Ayrıca, Hazan ve Shaver (1987) tarafından yapılan araştırmalar, bağımlı bir partnerin duygusal taleplerinin, bir bireyin güvenli bağlanmalar kurma ve gelecekteki ilişkilerde güven oluşturma yeteneğini etkileyebileceğini öne sürmektedir. Duygusal tükenmişlik ve ilişki istikrarsızlığının travması, bireyin sağlıklı bağlar geliştirmesini engelleyen çözülmemiş duygusal izler bırakabilir (Shaver et al., 2005).

9.5. Müdahaleler ve İlişki Onarımı

Duygusal bağımlılık, ilişki dinamikleri üzerinde önemli zorluklar yaratabilse de müdahale ve onarımı mümkündür. Duygusal bağımlılığın belirtilerini tanımak, örneğin sürekli güvence talebi, duygusal tükenmişlik veya güç dengesizlikleri, iyileşmenin ilk adımıdır (Mikulincer & Shaver, 2007). Çift terapisi ve bireysel danışmanlık, her iki partnerin endişelerini ifade edebileceği,

bağlanma geçmişlerini keşfedeceği ve sağlıklı duygusal düzenleme stratejileri geliştirebileceği güvenli bir alan sağlayabilir.

Benlik saygısını artırmak ve duygusal bağımsızlık geliştirmek, bağımlı partner için temel hedeflerdir. Murray et al. (2000) tarafından belirtildiği gibi, partnerlerin ilişkiden bağımsız olarak benlik değerini geliştirmeleri teşvik edilerek, bağımlılık davranışları azaltılabilir. Ayrıca, açık iletişim ve karşılıklı saygının teşvik edilmesi, güç dengesizliklerini onarmaya ve ilişki tatminini artırmaya yardımcı olabilir (Gottman & Silver, 1999). Çiftler ayrıca, duygusal aşırı tepki döngülerini tetiklemeyen çatışma çözme stratejileri öğrenerek fayda sağlayabilirler.

Anlaşılabileceği üzere duygusal bağımlılığın ilişki dinamikleri üzerindeki etkisi geniştir; tatmin, iletişim, güç yapıları ve ilişkinin uzun vadeli sağlığı üzerinde etkili olur. Duygusal bağımlılık, her iki partneri de tükenmiş hale getiren çatışma, kızgınlık ve duygusal tükenmişlik döngüleri yaratan dengesizliklere yol açabilir. Duygusal bağımlılığa katkıda bulunan faktörlerin ve ilişki dinamikleri üzerindeki sonuçlarının anlaşılması, daha sağlıklı ve eşitlikçi ilişkiler geliştirmek için çok önemlidir. Bu sorunlar, iletişim, terapi ve öz farkındalık yoluyla ele alınarak, çiftler daha güvenli ve dengeli bağlar kurmak için çalışabilirler.

10. Terapatik Müdahaleler: Romantik İlişkilerde Duygusal Bağımlılığı Ele Almak

Romantik ilişkilerdeki duygusal bağımlılık, genellikle dengesiz güç dinamiklerine, azalan tatmine ve iletişim zorluklarına yol açarak bireyler ve partnerleri için önemli zorluklar oluşturur. Bu sorunları ele almak, sağlıklı ilişki dinamiklerini teşvik etmek ve bireylerin duygusal özerkliklerini yeniden kazanmalarına yardımcı olmak için etkili terapötik müdahaleler önemlidir. Bu bölümde, duygusal bağımlılığı hafifletmeye yönelik etkili terapötik yaklaşımlar ve müdahaleler ele alınacak, özellikle bağlanma temelli terapi, bilişsel-davranışsal teknikler ve duygu odaklı terapi üzerinde durulacaktır.

10.1. Bağlanma Temelli Terapi (BTT)

Bağlanma teorisi, Bowlby (1969) tarafından ortaya atılmış olup, erken çocukluk deneyimlerinin bireylerin romantik ilişkilerdeki beklentilerini ve davranışlarını şekillendirdiğini öne sürer. Duygusal bağımlılığı olan bireyler genellikle bağlanma güvensizlikleri gösterir, bu da aşırı güvence arama, terk edilme korkusu ve ilişki tehditlerine karşı artmış duyarlılık gibi kaygılı bağlanma davranışları olarak kendini gösterir (Mikulincer & Shaver, 2007). Bağlanma temelli

terapi (BTT), bu bağlanma desenlerini anlamak ve yeniden şekillendirmek suretiyle duygusal bağımlılığı hafifletmeyi amaçlar.

BTT'nin temel bileşenlerinden biri, bireylerin güvenli bağlanmalar geliştirmelerine yardımcı olmaktır; bu, güven, duygusal düzenleme ve özerklik ile karakterizedir. Terapide, bireylere erken bağlanma geçmişlerini keşfetmeleri ve bu deneyimlerin mevcut ilişkilerini nasıl etkilediğini anlamaları teşvik edilir (Shaver & Hazan, 1987). Bağlanma desenlerinin farkına vararak, bireyler bağımlılık döngüsünü kırmak ve daha sağlıklı, güvenli ilişki dinamikleri kurmak için çalışabilirler. Johnson (2004) tarafından yapılan araştırmalar, BTT'nin ilişki tatminini önemli ölçüde iyileştirebileceğini ve partnerler arasında duygusal uyum sağlayarak güvenli bir duygusal bağ oluşturarak duygusal bağımlılığı azalttığını önermektedir. Ayrıca terapistler, her iki partnerle birlikte güvenli bağlanma davranışlarını teşvik ederler; örneğin, duygusal açıklık ve birbirlerinin ihtiyaçlarına duyarlı olma. Bu, bağımlı partnerin ilişkide güven duygusunu daha fazla güvence arayışına veya doğrulama ihtiyacına gerek duymadan hissetmesine yardımcı olabilir. Karşılıklı partner ise duygusal destek sağlama konusunda aşırı yorgun veya duygusal olarak tükenmiş hissetmeden bunu öğrenebilir.

10.2. Bilişsel-Davranışsal Terapi (BDT)

Bilişsel-davranışsal terapi (BDT), duygusal bağımlılığı ele almak için başka bir etkili terapötik müdahaledir. BDT, duygusal bağımlılığa katkıda bulunan olumsuz düşünce desenlerini ve davranışları tanımlamaya ve sorgulamaya odaklanır (Beck, 2011). Duygusal bağımlılık bağlamında, bireylerin genellikle kendileri, değerleri ve sürekli doğrulama olmadan sevebilecekleri konusunda olumsuz inançları vardır. Bu inançlar, bağımlılığın bir döngüsünü oluşturabilir; burada bireyler aşırı güvence aramak suretiyle duygusal gerilim yaratırlar.

BDT, bireylerin bu bilişsel çarpıtmaları yeniden şekillendirmelerine ve ilişkilerinde daha gerçekçi ve dengeli bir bakış açısı geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlar. Örneğin, bir birey, partneri sürekli duygusal onay sağlamadığı sürece sevelemeyeceği inancını sorgulamayı öğrenebilir. Bilişsel yeniden yapılandırma yoluyla, bireyler kaygı ve güvensizlik yaratan düşünceleri tanımayı ve bunları daha sağlıklı, uyumlu düşünme şekilleriyle değiştirmeyi öğrenebilirler (Burns, 1980).

Bilişsel yeniden yapılandırmanın yanı sıra, BDT aynı zamanda bireylerin duygusal öz-düzenleme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olacak davranışsal stratejileri de içerir. Bu stratejiler, mindfulness uygulamaları, gevşeme teknikleri ve bireylerin rahatsız edici duyguları zararlı davranışlara (örneğin, partnerlerine yapışmak veya sürekli güvence aramak) başvurmadan

tolere etmelerini teşvik eden maruz kalma egzersizlerini içerebilir. Dimeff et al. (2005) yaptığı araştırmalar, BDT'nin kaygıyı ve duygusal bağımlılığı azaltmada etkili olduğunu, duygusal düzenleme ve bilişsel esneklik sağladığını desteklemektedir. BDT, özellikle çift terapisi ile birleştiğinde etkili olabilir, çünkü her iki partner de bireysel düşünce desenlerinin ilişki dinamiklerine nasıl katkı sağladığını anlamada fayda görebilir. Bu süreçle, her iki birey de daha dengeli ve duygusal olarak destekleyici bir ilişki kurmak için birlikte çalışabilir.

10.3. Duygu Odaklı Terapi (DOT)

Duygu odaklı terapi (DOT), ilişkilerde duyguların rolüne odaklanan bütünsel bir yaklaşımdır. Johnson (2004) tarafından geliştirilen DOT, bireylerin ve çiftlerin duygularını anlamalarına ve düzenlemelerine yardımcı olmayı, ilişkilerde duygusal güvenlik ve samimiyet geliştirmeyi amaçlar. DOT, duygusal bağımlılığı olan bireyler için özellikle etkilidir, çünkü bağımlılık davranışlarının sıklıkla arkasında yatan yoğun duyguları işlemelerine ve yönetmelerine yardımcı olur. DOT'ta, bireyler ve çiftler terapist ile birlikte duygusal savunmasızlıkları ve karşılanmamış duygusal ihtiyaçları tanımlarlar. Terapist, birey veya çift ile birlikte, bağımlılığa yol açan derin duygusal deneyimleri (örneğin, terk edilme korkusu veya düşük benlik saygısı) keşfeder. Johnson ve Greenberg (1985) tarafından yapılan araştırmalar, DOT'un ilişki tatminini iyileştirdiğini ve aşırı güvence arayışına başvurmadan duygusal bağ kurmayı teşvik ettiğini bulmuştur. DOT sayesinde duygusal bağımlılığı olan bireyler, partnerlerinden aşırı derecede duygusal düzenleme talep etmeden duygusal ihtiyaçlarını daha sağlıklı yollarla ifade etmeyi öğrenebilirler.

10.4. Benlik Saygısı Geliştirme ve Güçlendirme

Terapistler, duygusal bağımlılıkla mücadele eden bireylerde benlik saygısını artırmanın ve duygusal özerkliği teşvik etmenin önemini de vurgularlar. Düşük benlik saygısı, duygusal bağımlılığın anahtar faktörlerinden biri olarak kabul edilir; çünkü kendini güçlü bir şekilde değerli hissetmeyen bireyler, doğrulama ve duygusal düzenleme için partnerlerine daha fazla bağımlı hale gelirler (Murray et al., 2000). Benlik saygısı geliştirmeye odaklanan terapötik müdahaleler, bireylerin daha güvenli ve olumlu bir benlik algısı geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlar ve bu da dışsal doğrulamaya olan bağımlılıklarını azaltır. Benlik saygısını geliştirme teknikleri, olumsuz özdeğer inançlarını tanımlama ve sorgulama, öz şefkat uygulamaları ve bağımsızlık ile özerklik teşvik eden kişisel hedefler belirleme gibi yöntemleri içerebilir (Neff, 2003). Bireylerin kendi değerlerini ve kapasitelerini fark etmeleri teşvik edilerek, terapistler onlara başkalarının onayına

dayanmayan bir özerklik duygusu geliştirmelerinde yardımcı olurlar. Bireyler benlik saygısını artırdıkça, bağımlılık davranışlarına daha az eğilim gösterirler ve daha sağlıklı, dengeli ilişkiler kurma eğiliminde olurlar.

Sonuç

Sonuç olarak, romantik ilişkilere duygusal bağımlılığın etkisi, ilişki dinamiklerini, bireysel refahı ve ilişki tatminini derinden etkileyen karmaşık bir meseledir. Bu inceleme, bağlanma stilleri, erken deneyimler ve bilişsel desenler dahil olmak üzere duygusal bağımlılığa katkıda bulunan çeşitli faktörleri ele almış, ayrıca ilişki tatmini, iletişim desenleri ve güç dinamikleri üzerindeki önemli etkileri incelemiştir. Bağlanma temelli terapi, bilişsel-davranışsal terapi, duygu odaklı terapi, benlik saygısı geliştirme ve mindfulness tabanlı müdahaleler gibi terapötik müdahaleler, duygusal bağımlılığı ele almak için etkili yaklaşımlar sunmaktadır. Bu müdahaleler, duygusal özerklik, güvenli bağlanma ve daha sağlıklı ilişki dinamiklerini teşvik etmeyi amaçlar, nihayetinde duygusal refah ve ilişki istikrarını artırır.

Bu araştırma boyunca gösterildiği gibi, duygusal bağımlılık anlaşılabilir ya da aşılabilir bir engel değildir. Doğru terapötik destekle, bireyler bağımlılık davranışlarını azaltmak ve daha dengeli, tatmin edici ilişkiler kurmak için gerekli beceri ve öz-farkındalığı geliştirebilirler. Gelecekteki araştırmalar, bu müdahalelerin etkinliğini keşfetmeye devam etmeli ve duygusal bağımlılık yaşayan bireylerin benzersiz ihtiyaçlarını daha iyi karşılayacak terapötik teknikleri geliştirmelidir. Bütünsel ve entegre bir tedavi yaklaşımını benimseyerek, bireyler duygusal özerkliklerini yeniden kazanabilir ve daha sağlıklı, güvenli ilişkiler geliştirebilirler. Nihayetinde, duygusal bağımlılığı ele almak kişisel büyüme, öz-farkındalık ve karşılıklı saygı gerektiren bir süreçtir, bu da bireylerin daha güçlü ve dirençli duygusal bağlar kurmasına olanak tanır.

Etik Beyan

Bu araştırma makalesi, literatür taraması yöntemiyle hazırlandığından, herhangi bir insan veya hayvan katılımına gerek duyulmamıştır. Bu nedenle, çalışma için etik kurul izni alınmasına ihtiyaç yoktur.

Çıkar Çatışması: Makale tek yazarlıdır. Yazarın beyan edeceği hiçbir çıkar çatışması/ilişkisi mevcut değildir.

Yazar Katkı Oranı: Yazar katkı oranı %100'dür.

Kaynaklar

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. DOI: 10.1037/0033-295X.84.2.191

- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226-244. DOI: 10.1037/0022-3514.61.2.226
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497-529.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. International Universities Press.
- Beck, A. T. (2011). Cognitive therapy: A 30-year retrospective. *American Psychologist*, 56(5), 397-404.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Volume I: Attachment*. Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. Basic Books.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Burns, D. D. (1980). *Feeling good: The new mood therapy*. New American Library.
- Carnelley, K. B., Pietromonaco, P. R., & Jaffe, K. (1994). The influence of adult attachment styles on romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(3), 618–628. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.66.3.618>
- Cassidy, J., & Shaver, P. R. (2016). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*. Guilford Press.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual*. Psychological Assessment Resources.
- Collins, N. L., & Feeney, B. C. (2004). An attachment theory perspective on interpersonal relationships. In M. J. Montemayor, G. R. Adams, & T. P. Gullotta (Eds.), *Adolescent development and the life course* (pp. 195–234). Academic Press.
- Coyne, J. C. (1976). Depression and the response of others. *Journal of Abnormal Psychology*, 85(2), 221-230.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.)*. Sage Publications.

- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2017). *Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.)*. Sage Publications.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227-268. DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01
- Dijkstra, P., & Barelds, D. P. H. (2008). Personality and relationship satisfaction: A comparison between married and cohabiting couples. *Journal of Personality and Social Psychology, 94*(2), 438-448.
- Dimeff, L. A., Linehan, M. M., & Nadkarni, L. (2005). Dialectical behavior therapy for people with borderline personality disorder: A systematic review. *Journal of Clinical Psychology, 61*(1), 1-18. <https://doi.org/10.1002/jclp.20058>
- Ellis, A. (1962). *Reason and Emotion in Psychotherapy*. Lyle Stuart.
- Eagly, A. H., & Wood, W. (2012). Social role theory. In P. A. M. van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 458-476). SAGE Publications.
- Feeney, J. A., & Noller, P. (1996). *Adult attachment*. Sage Publications.
- Feldman, R. (2012). Oxytocin and social affiliation in humans. *Hormones and Behavior, 61*(3), 380–391. <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2012.01.008>
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology, 4*(2), 132-154.
- Gillath, O., Karantzas, G., & Fraley, R. C. (2016). *Adult Attachment: A Concise Introduction to Theory and Research*. Academic Press.
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine Publishing.
- Gottman, J. M., & Silver, N. (1999). *The seven principles for making marriage work*. Three Rivers Press.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), 511-524. DOI: 10.1037/0022-3514.52.3.511
- Hirsch, A. E., & Wardlow, D. (1999). Romantic love and the media. *Sex Roles, 40*(9-10), 875-889.
- Jack, D. L., & Dill, D. L. (1992). The silencing of women in mental health. *Psychology of Women Quarterly, 16*(1), 97-112.

- Johnson, S. M. (2004). *The Practice of Emotionally Focused Couple Therapy: Creating Connection* (2nd ed.). Brunner-Routledge.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, methods, and research. *Psychological Bulletin*, 118(1), 3–34. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.118.1.3>
- Knee, C. R., Canevello, A., & Bush, K. A. (2002). Implicit theories of relationships: Implications for conflict resolution. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(7), 1025-1038.
- Leahy, R. L. (2001). *Cognitive therapy techniques: A practitioner's guide*. The Guilford Press.
- Murray, S. L., Holmes, J. G., & Griffin, D. W. (1996). The portrayal of the self in romantic relationships: The role of self-esteem and partner's evaluations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(6), 1227-1243.
- Murray, S. L., Holmes, J. G., & Collins, N. L. (2000). The reference and emotional significance of close relationships: Integrating two perspectives on relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(2), 377-386. <https://doi.org/10.1177/0146167200265008>
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. Guilford Press.
- Neff, K. D. (2003). *The development and validation of a scale to measure self-compassion*. *Self and Identity*, 2(3), 223-250. <https://doi.org/10.1080/15298860309027>
- Rholes, W. S., & Simpson, J. A. (2004). *Attachment theory and close relationships*. Guilford Press.
- Rusbult, C. E., Zembrodt, I. M., & Gunn, L. K. (1986). Exit, voice, loyalty, and neglect: Responses to dissatisfaction in romantic involvements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(5), 1200-1212. DOI: 10.1037/0022-3514.49.5.1200
- Rusbult, C. E., Martz, J. M., & Agnew, C. R. (1998). The investment model scale: Measuring commitment level, satisfaction level, quality of alternatives, and investment size. *Personal Relationships*, 5(4), 357–391. DOI: 10.1111/j.1475-6811.1998.tb00177.x
- Shaver, P. R., & Mikulincer, M. (2005). Attachment theory and close relationships: A decade of progress. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(6), 891–906. <https://doi.org/10.1177/0265407505056499>
- Siegel, D. J. (2012). *The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are* (2nd ed.). Guilford Press.
- Simon, R. W., & Barrett, A. E. (2010). Non-marital romantic relationships and mental health in early adulthood. *Social Science Research*, 39(4), 557-569.

Soenens, B., Vansteenkiste, M., & Luyten, P. (2007). The parental psychological control scale: A multidimensional approach. *Journal of Child and Family Studies*, 16(2), 173-187.

Skinner, B.F. (1953). *Science and Human Behavior*. Free Press.

Sternberg, R. J. (1986). A triangular theory of love. *Psychological Review*, 93(2), 119–135. DOI: 10.1037/0033-295X.93.2.119

Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Westview Press.

Thibaut, J. W., & Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*. Wiley.

Winnicott, D. W. (1965). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. International Universities Press.

Van Lange, P. A. M., Rusbult, C. E., Drigotas, S. M., Arriaga, X. B., Witcher, B. S., & Cox, C. L. (1997). Willingness to sacrifice in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(6), 1373–1395. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.6.1373>

Elmar Ismayılzada

<https://orcid.org/0009-0005-7789-3956>

PhD student in Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan,
ismaylzadelmar@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ismayılzada, E. (2025). "Facing the Fractures": Exploring Challenges in Bosnia's Peacebuilding Journey. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 443-450.

"Facing the Fractures": Exploring Challenges in Bosnia's Peacebuilding Journey

Abstract

The article deals with the path of development and the challenges in modern terms of peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. After the signing of the Dayton Agreement in 1995, peacebuilding activities were started in Bosnia and Herzegovina by the international community. Over the past period, peacebuilding has achieved limited success in the conflict. Ukrainian war in 2022 also affected the conflict of Bosnia and Herzegovina. The accusation of the West by Russia and China in the problem of Bosnia and Herzegovina raised doubts about the effectiveness of peacebuilding. From this point of view, this topic is relevant in current terms. Methodology: Analysis and synthesis methods were used in the preparation of the study. The study identified successes, failures and shortcomings of peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. The position of local actors, criticism and current challenges in the peacebuilding process were analyzed. Based on the current international situation, the study concludes that it is necessary to adapt peacebuilding to the challenges of the time, the importance of its long-term application in the Bosnia and Herzegovina conflict.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Peacebuilding, Conflict, International, Actor

"Çatlaklarla Yüzleşmek": Bosna'nın Barış İnşası Yolculuğundaki Zorlukları Keşfetmek

Öz

Bu makale, Bosna Hersek'te barışın inşasının gelişim sürecini ve modern anlamda karşılaşılan zorlukları ele almaktadır. 1995'te Dayton Anlaşması'nın imzalanmasının ardından uluslararası toplum tarafından Bosna Hersek'te barış inşası faaliyetleri başlatılmıştır. Geçen süre zarfında, barış inşası

çatışmada sınırlı bir başarı elde etti. 2022'deki Ukrayna savaşı Bosna Hersek'teki çatışmayı da etkiledi. Rusya ve Çin'in Bosna Hersek sorununda Batı'yı suçlaması, barış inşasının etkinliği konusunda şüpheleri artırdı. Bu açıdan bakıldığında, bu konu güncel açıdan önemlidir. Metodoloji: Çalışmanın hazırlanmasında analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma, Bosna Hersek'te barış inşasının başarılarını, başarısızlıklarını ve eksikliklerini tespit etmiştir. Barışın inşası sürecinde yerel aktörlerin konumu, eleştiriler ve mevcut zorluklar analiz edilmiştir. Çalışma, mevcut uluslararası duruma dayanarak, barış inşasının zamanın zorluklarına uyarlanmasının gerekli olduğu ve Bosna Hersek çatışmasında uzun vadeli uygulanmasının önemi sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Bosna Hersek, Barış İnşası, Çatışma, Uluslararası, Aktör*

Introduction

After the end of the war in Bosnia and Herzegovina, the international community began peacebuilding activities here. Peacebuilding was carried out by NATO, EU, OSCE, UN, OHR and other organizations in the political, economic, social, military and other fields. In carrying out this activity, negotiations and cooperation with local actors were held. Over the past period, NATO's withdrawal from Bosnia and Herzegovina and the passivity of US policy towards Bosnia and Herzegovina have raised doubts about the effectiveness of the peace-building process. The impacts of the Ukrainian war, which started in 2022, soon began to be observed in Bosnia and Herzegovina. This drew attention to the assessment of peacebuilding activities in Bosnia and Herzegovina. The topic is relevant from this point of view.

In preparing the study, preference was given to data from the recent period. Sources indicate that the successes of the international community were in the creation of institutions (Kozljak, 2021) and failures were in the reform process (Fazlić, 2020). Some criticisms of peacebuilding in Bosnia and Herzegovina have been directed at the activities of the High Representative (International Crisis Group, 2022). Mainly historical factors (Kapetanović & Illerhues, 2015) and complex political system were determined as peacebuilding difficulties (Jaeho & Sup, 2023). The study highlights the factors and challenges facing Bosnia and Herzegovina that are delaying this process, along with identifying the point to which their peacebuilding activities have reached. From this perspective, the study demonstrates a comprehensive approach to the question. The study has scientific significance in terms of highlighting the current state and forecasting the future of peacebuilding in Bosnia and Herzegovina.

1. Brief historical review of the conflict in Bosnia and Herzegovina

After the death of B. Tito in Yugoslavia, problems began to appear in the political, economic and other spheres. Unlike Slovenia and Croatia, in Bosnia and Herzegovina the

reaction to these events became passive (Bjarnason, 2001). Different positions of ethnic groups within Bosnia and Herzegovina on the breakup of Yugoslavia have led to the incitement of conflict. A practical reflection of this manifested itself in the declaration of independence (Harland, 2017). The Yugoslav government wanted to restore its power in Bosnia and Herzegovina. Therefore, it participated in the war on the side of the Serbs. The "search for security" resulting from these processes led to the outbreak of ethnic war in Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995 (Demény, 2011). Groups supported by the parties of the conflict in the war changed occasionally. This indicated distrust between them. Ethnic groups were supported by "parent states." Bosnian Croats supported by Croatia, Serbs supported by Serbia throughout the war (Mearsheimer, Evera & Van, 1995). There were cases when contradictions reigned within the ethnic group (example of Fikret Abdić) (Bjarnason, 2001). The peace plans proposed by international actors (Carrington-Cutileiro Plan, Vance-Owen Plan, Owen-Stoltenberg Plan, Contact Group Plan) were rejected by the parties either because of superiority or an external power factor. A practical step towards peace during the war can be considered the achievement of an agreement between Bosnians and Croats in 1994 through US mediation (Mearsheimer, Evera & Van, 1995). In 1995, the aggravation of humanitarian problems in the conflict zone and the loss of control over the process revealed the importance of the intervention of the international community in the conflict for ending the war. As a result, international actors, using pressure tools, forced the parties of the war to sign The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina on December 14, 1995. This agreement did not satisfy the requirements of the parties and marked the beginning of a new system.

2. Peacebuilding activities in Bosnia and Herzegovina (1995-2024).

The peacebuilding acts in Bosnia include attempts to amend the Constitution, the Restoration and Recovery Program (Özoflu & Besgu, 2023). White Ribbon Day (Kazansky, Marijana Musladin & Ondrejmkova, 2021). Truth and Reconciliation Commission (Raluca, 2020). Within the framework of these activities and attempts, the international community was successful or unsuccessful.

Reforms carried out by the international community in Bosnia and Herzegovina towards the Constitutional Court, Indirect Taxation, High Judicial and Prosecutorial Council were successful. Security reforms have achieved the determined results (Kozljak, 2021). In the political and legal terms, "April Package," "Butmir Package," and "Prud Agreement" reforms were unsuccessful. "Compact for Growth and Employment" ("Reform Agenda") reform was

considered an indicator of the growing attention of the international community to the economic sphere (Fazlić, 2020). The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) and the War Crimes Chamber, created to carry out the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina, have not made significant progress (Jaeho & Sup, 2023). Although the goal was achieved during the 2002 constitutional amendment, practical results were limited (Dedić, 2020). To assess peacebuilding in Bosnia and Herzegovina, it is necessary to refer to a number of international indexes. The Fragile State Index, Political Stability Index and Global Peace Index are considered useful in this regard. According to the Fragile States Index 2023, Bosnia and Herzegovina ranks 77th among 179 countries. The report assesses Bosnia and Herzegovina as "elevated warning." Compared to last year, this figure was less. The Factionalized Elites section was higher than the others (The Fund for Peace. Fragile States Index Annual Report, 2023). According to the 2022 Political Stability Index, Bosnia and Herzegovina ranked 131st out of 193 countries (Political stability - Country rankings, 2024). According to the Global Peace Index in 2023, Bosnia and Herzegovina ranked 61st out of 163 countries. In the index, this country is rated as "high" (Institute for Economics & Peace. Global Peace Index, 2023). Threats to peacebuilding in Bosnia and Herzegovina are both within and outside the country. Internal threats include the subversive position of the Bosnian Serbs and Croats. The secessionist position of the Republika Srpska and some of the Bosnian Croats affects the stability of the Dayton system negatively. Republika Srpska's steps to slow down the integration process to NATO is a clear example of prioritizing political interests (Larsen, 2020). Russia and China are indicated as external threats. By supporting Republika Srpska, Russia disputes the authority of Western states and slows down the peacebuilding process in Bosnia and Herzegovina. The group of "Night Wolves" is considered one of the strongholds of Russia in this country (Cipan & Kirichenko, 2024). China stands out as a potential threat, in this context "concern about the spread of authoritarianism and economic and political dependence" is emphasized in Bosnia and Herzegovina (Bagheri & Bagheri, 2020). The Dayton system in Bosnia and Herzegovina is subject to a number of criticisms. A weak and complex federal system, the formation of a "culture of dependence" on external forces (Dempsey, 2001) the dominance of "corporatism" in the political system are considered these criticisms (Memović & Trlin, 2022). In 2005, the Venice Commission of the Council of Europe published an article criticizing interference of the High Representative to the system (International Crisis Group, 2022). The fact that political parties did not form a coalition during peace-building in Bosnia and Herzegovina indicates the shortcomings of the process (Pejanović, 2020). In historical

terms, Bosnia and Herzegovina has never been a single voluntary political union throughout history, peoples tried to live in the same area as a result of the coercive policies of the imperialist forces (Kapetanović & Illerhues, 2015). There are various approaches among ethnic groups to the 1992-1995 war (Hronešová, 2022). 82% of the population in the Bosnian-Croat Federation, 66% of the population in the Republika Srpska welcome Bosnian citizenship (Ruge, 2020). In Bosnia and Herzegovina, there are different views between the Bosniak, Croatian and Serbian political elites on centralization. Bosniaks favor centralization. Serbs oppose the idea, arguing that centralization would disrupt Dayton's system. Croats cannot formulate a specific position on this issue (Atanasov et al., 2023). Croats express concern about the increasing political weight of Bosniaks in the state system (Kivimäki, Kramer & Pasch, 2012). Bosnian Serbs prefer more to independence instead of membership in the European Union (Bugajski, 2013). Most Bosniaks and Croats oppose it. According to public opinion, Serbs are more interested in dividing Bosnia and Herzegovina (Bugajski, 2013). One of the reasons for the ineffective peacebuilding in Bosnia and Herzegovina is the distant attitude of the population to politics. The "war factor" played a role in the population's departure from politics and led nationalist politicians to enter the political arena. An effective civil society for peacebuilding has not been formed exactly (Milan, 2020). The relations of each ethnic group with foreign countries that it considers close to it can accelerate disintegration within the country (Kivimäki, Kramer & Pasch, 2012). Weak political participation of local actors led to the developing of "dependence syndrome" (Fischer, 2006). The issue of economic and social inequality should be a problematic issue in peacebuilding (Hadžić, 2021). The peacebuilding process faces a number of obstacles. A complex state system prevents the efficient implementation of reconciliation processes (Jaeho & Sup 2023). Economic, state and administrative problems in Bosnia and Herzegovina are leading to a slowdown in economic reforms (Kivimäki, Kramer & Pasch, 2012). As an obstacle to reconciliation, it can be put forward a position of the Republika Srpska on genocide (Stojarová, 2019). The use of vetoes by political parties to support their interests prevents to implement peacebuilding (Rezza & Mirkovic, 2019/2020). It should also be noted the role of international reactions to factors that impede the peacebuilding. In this sense, the peculiarities of the US and European Union policy towards the Republika Srpska should be emphasized (Pepi, 2021). As a result, the international community has valid reasons to continue the peacebuilding practice in Bosnia and Herzegovina. It takes a lot of time and effort to transition from negative peace to positive peace in Bosnia and Herzegovina. It depends on cooperation between international and local actors.

Conclusion

Although peacebuilding in Bosnia and Herzegovina since 1995 has played a role in stabilizing the country, it has not been able to provide all types of security effectively. Although a number of successful examples have emerged during the process, criticism is directed at international, regional and local actors. Successful US/NATO military security activities contradict the shortcomings of European Union/High Representative activities that continue in the civilian sphere. Failure to implement legal reforms minimizes the expectations of the international community from Bosnia and Herzegovina. The Russian threat that emerged in Europe after the 2022 Ukrainian war is prompting the European Union to speed up the issue of Bosnia and Herzegovina's membership. The delay by Western states in closing the High Representative suggests that this organization is still necessary. Failures in key peacebuilding areas indicate that this process will still continue for a long time.

References

- Atanasov, P., Sasajkovski, S., Lazarevski, P., Maljichi, D., & Zarevski, D. (2023). Can Volatile Societies Support Stable States?: Case Studies of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, and North Macedonia.
- Bagheri, A., & Bagheri, S. (2020). The balance of power in the Balkans. *Harvard International Review*, 30.
- Bjarnason, M. (2001). The War and War-Games in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. *The Main Events, Disagreements and Arguments, Resulting in, a "De Facto" Divided Country*. Reykjavik: Magnus Bjarnason.
- Bugajski, J. (2013). *Return of the Balkans: Challenges to European Integration and US Disengagement*. Strategic Studies Institute and US Army War College Press.
- Country rankings (2024). www.theglobaleconomy.com. *Political stability - Country rankings*. https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/.
- Dedić, H. (2020). Dayton Peace Agreement and Political Reforms in the Context of the Transition of Bosnian-Herzegovinian Society. *International scientific journal European Perspectives*, 11(2 (20)), 41-58.
- Demény, G. (2011). *Factors of socio-economic uncertainty in the Bosnian War*. Microcon
- Dempsey, G. T. (2001). Bosnia: The Making Of A Potemkin State. *National Security and The Future*, 117-161.
- Farcas, R. (2020). Bosnia and Herzegovina: the Failure of Post-Conflict Reconciliation. *Astra Salvensis-revista de istorie si cultura*, 8(2020), 119-132
- Fazlić, F. (2020). Twenty five years of the Dayton Agreement. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 23(2), 165-186.

- Fischer, M. (2006). Bosnia's Challenge: Economic Reform, Political Transformation and War-to-Peace-Transition. *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina—Ten Years after Dayton*. Münster & London: Lit-Verlag, 441-470.
- Hadžić, F. (2021). Social And political (the Others) exclusions within the post-Yugoslav ethnonational institutionalization in Bosnia and Herzegovina. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 171-196.
- Harland, D. (2017). Never again: International intervention in Bosnia and Herzegovina. *UK Government Stabilisation Unit*.
- Hronešová, B. J. (2022). Ethnopolitist denial and crime relativisation in Bosnian Republika Srpska. *East European Politics*, 38(1), 21-42.
- Jaeho, K., & Sup, K. C. (2023). A Self-determined Failure of the Ethnically Fractionalised?: A Comparative Review of Self-Deterministic Peacebuilding Governance in Bosnia-Herzegovina and Myanmar. *Journal of International and Area Studies*, 30(2), 25-46.
- Institute for Economics & Peace. *Global Peace Index 2023: Measuring Peace in a Complex World*. Institute for Economics & Peace, 2023.
- International Crisis Group. (2022). *Managing the Risks of Instability in the Western Balkans: Europe Report*. International Crisis Group.
- Kapetanović, A. (Ed.). (2015). *The Legacy of Peace: Bosnia and Herzegovina 20 years after the Dayton Peace Accords*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Kazansky, R., Musladin, M., & Ondrejmkova, I. (2021). Bosnia and Herzegovina: from war to negative peace. *Security Dimensions: International & National Studies*, 35, 50-64.
- Kirichenko, D., & Cipan, V. (2024). Russian Influence and Disinformation Operations in the Balkans. *Georgetown Security Studies Review* 11, 65-85.
- Kivimäki, T., Kramer, M., & Pasch, P. (2007). The Dynamics of Conflict in the. *European Journal of International Relations*, 16(2), 297-309.
- Kozljak, A. (2021). International community must fulfil uncompleted work in Bosnia and Herzegovina. *Skopje, North Macedonia*, 28, 28-36.
- Larsen, H. B. L. (2020). The Western Balkans between the EU, NATO, Russia and China. *CSS Analyses in Security Policy*, 263.
- Mearsheimer, J. J., & Van Evera, S. (1995). When peace means war. *New republic*, 18, 16-21.
- Memović, E. H., & Trlin, D. (2022). Political Parties in Bosnia and Herzegovina and the Principle of the Constituency of Peoples. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 22(1). 51-66.

Milan, C. (2020). Reshaping citizenship through collective action: Performative and prefigurative practices in the 2013–2014 cycle of contention in Bosnia & Herzegovina. In *Activist Citizenship in Southeast Europe* (pp. 10-25). Routledge.

Özoflu, M. A., & Besgul, B. (2023). A Critical Analysis of the Neoliberal State-Building in Bosnia and Herzegovina: The Gap Between Aims and Achievements. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 14(1), 131-150.

Pejanović, M. (2020). Dayton Peace Accords—A Turning Point in the Historical Sustainability of Bosnia and Herzegovina. *International scientific journal European Perspectives*, 11(2 (20)), 17-39.

Pepi, P. (2021). The Road to Independence: Historical Background, Legality, and Legitimacy of the Proposed Secession of the Bosnian Serbs from Bosnia and Herzegovina. *Penn St. JL & Int'l Aff.*, 10, 249.

Ruge, M. (2020). *Hostage State: How to Free Bosnia from Dayton's Paralysing Grip*. ECFR,

Stojarová, V. (2019). Unifying the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina—mission completed?. *Vojenské rozhledy*, 28(3), 71-82.

The Fund for Peace. (2023). *Fragile States Index Annual Report 2023*. The Fund for Peace.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 30.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 25.01.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Dilfuza Mulloboeva Abdusamadovna

<https://orcid.org/0009-0005-6442-2741>

Ph.D., Associate Professor, Doctoral Candidate at the Department of History of Philosophy and Social Philosophy Faculty of Philosophy, Tajik National University (TNU) Republic of Tajikistan, mullabaeva_dil@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Mulloboeva Abdusamadovna, D. (2025). History of Tajik Philosophy in the Context of Social and Cultural Transformation of the 20th–21st Centuries. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 451-464.

History of Tajik Philosophy in the Context of Social and Cultural Transformation of the 20th–21st Centuries

Abstract

Tajik philosophy is a unique combination of ancient traditions and modern intellectual trends, having undergone significant transformations in the 20th–21st centuries. The article examines the key stages of its development, starting with the Jadidist movement and the Soviet period, to the post-Soviet evolution, including a return to national traditions and interaction with the world philosophical community. Particular attention is paid to the influence of Islamic philosophy, Sufism and the legacy of such outstanding thinkers as Ibn Sina and Nasir Khusrow. The influence of Western philosophical concepts and the formation of a new philosophical paradigm in the context of globalization are analyzed.

Keywords: *Jadidism, Islamic philosophy, Marxism, post-Soviet philosophy.*

20-21. Yüzyılların Sosyal ve Kültürel Dönüşümü Bağlamında Tacik Felsefe Tarihi

Öz

Tacik felsefesi, 20.-21. yüzyıllarda önemli dönüşümler geçirmiş, kadim geleneklerle modern entelektüel eğilimlerin eşsiz bir bileşimidir. Makale, Ceditçi hareket ve Sovyet döneminden başlayarak,

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

ulusal geleneklere dönüş ve dünya felsefe camiasıyla etkileşim de dahil olmak üzere Sovyet sonrası evrime kadar gelişiminin kilit aşamalarını incelemektedir. İslam felsefesi, Sufizm ve İbn Sina ve Nasır Hüsrev gibi seçkin düşünürlerin mirasının etkisine özellikle dikkat edilmektedir. Batılı felsefi kavramların etkisi ve küreselleşme bağlamında yeni bir felsefi paradigmanın oluşumu analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Cedidizm, İslam felsefesi, Marksizm, Sovyet sonrası felsefe.*

Introduction

Philosophy reflects the internal dynamics of society, its values and cultural transformations. The history of Tajik philosophy was formed in the complex interaction of ancient traditions and modern intellectual trends. This process included the influence of various civilizational layers - from Zoroastrianism and medieval Islamic rationalism to Western philosophical concepts that became part of the global intellectual discourse. In the 20th and 21st centuries, Tajik philosophy underwent significant changes due to historical and social factors. Jadidism, Soviet dialectical materialism and the subsequent revival of interest in national and religious traditions shaped its modern appearance. Today, Tajik philosophy continues to develop at the intersection of tradition and modernity, striving to preserve its identity in the context of globalization. This study aims to analyze the key stages of the evolution of Tajik philosophical thought in the 20th–21st centuries, examine its features in the context of social and cultural changes, and assess the influence of Western and Eastern intellectual traditions. Particular attention is paid to the role of Islamic philosophy, Sufism, and the legacy of such outstanding thinkers as Ibn Sina and Nasir Khusrow. To understand the contemporary challenges facing Tajik philosophy, it is necessary to examine the historical background of its development. The following sections will analyze the key trends of philosophical thought in Tajikistan, beginning with the Jadid era and the influence of the Russian Empire.

In the 19th century, the Russian Empire, following its colonial policy, began an active military takeover of Central Asia, viewing the region as strategically important for expanding its influence. This invasion became part of the global confrontation between Russia and Great Britain, known as the “Great Game”, where both powers sought to strengthen their positions in Central Asia (Becker, 2004, p. 67).

The capture of Central Asia by the Russian Empire took place in several stages:

1. **Conquest of the Kazakh steppes (1730–1850s):** Russia established control over the Kazakh khanates, depriving them of independence. This was the first step in advancing further south.
2. **Defeat of the Kokand Khanate (1853–1876):** Russian troops began advancing deep into Central Asia, attacking the Kokand fortresses and finally eliminating the khanate.
3. **War with the Emirate of Bukhara (1866–1873):** Bukhara put up fierce resistance, but was forced to recognize the Russian protectorate.
4. **The fall of the Khiva Khanate (1873):** The Russian army, having numerical and technical superiority, defeated the forces of Khiva, finally subordinating it to the power of the empire.
5. **Capture of the territories of modern Tajikistan (1880s):** After establishing control over the Bukhara Emirate, the Russian Empire gradually extended its power to the Tajik lands, imposing a colonial system of governance.

The military expansion was accompanied by brutal battles, mass executions and violent suppression of resistance of the local population. Russian troops used advanced artillery and firearms technologies, while the Central Asian armies relied mainly on traditional methods of warfare, which predetermined their defeat (Martin, 2013, p. 143). The military conquest was followed by administrative colonization: traditional systems of governance were eliminated, imperial laws were introduced, and active development of the region's natural resources began in the interests of the Russian Empire. After the final establishment of Russian control, Tajikistan was not incorporated into Russia as a separate administrative unit, but became part of the Emirate of Bukhara, which was transformed into a formal vassal state under the control of St. Petersburg. This meant that the rulers of Bukhara retained some autonomy, but in fact carried out the will of the imperial center.

The Russian government carried out a number of economic reforms aimed not at developing the region, but at exploiting its resources in the interests of the metropolis:

- The mass migration of Russian peasants to Central Asia began, which led to land conflicts between the local population and the settlers.
- Railways were built, but their main purpose was to transport resources to Russia, not to develop local infrastructure.
- Tajik farmers were forced to grow cotton instead of traditional crops to meet the needs of the Russian textile industry.

One of the key aspects of Russia's colonial policy in Tajikistan concerned education. Imperial authorities sought to destroy traditional madrasa education systems and replace them with Russian-language schools. In the 1870s, Russian-native schools began to appear in the region, where students were taught Russian curricula, including the basics of European philosophy, history, and natural sciences (Keller, 2019, p. 89).

However, the Russian authorities encountered resistance from the local intelligentsia, especially among Islamic theologians and traditional scholars, who saw the new educational system as a threat to the region's Islamic identity (Sahadeo, 2007, p. 219). The European philosophical traditions brought by the Russian Empire began to penetrate the intellectual environment of Central Asia, including Tajikistan. The works of Kant, Hegel, Rousseau, and Descartes were taught in Russian-native schools, which led to the emergence of a new generation of Tajik thinkers who combined European ideas with traditional Eastern philosophy (Becker, 2004, p. 145).

One of the key figures of the Tajik Enlightenment was Ahmad Donish (1827–1897), a philosopher, scholar, and reformer. In his works, he criticized the social and political foundations of the Bukhara Emirate, advocating for reforming education and the system of public administration (Gafurov, 1989, p. 278).

Donish proposed updating the madrasah curricula to include secular subjects, as well as reforming the state structure by creating consultative bodies modeled on European parliaments (Fry, 2000, p. 156). His ideas touched on issues of economic and political reform, religious renewal, and cultural education, which had a significant influence on subsequent generations of Tajik thinkers (Masov, 2008, p. 97).

Donish's philosophical legacy continues to be studied in the context of the interaction between traditional Islamic teachings and modern concepts of public administration. His works remain relevant in discussions of educational reform and political modernization.

The incorporation of Central Asia into the Russian Empire had a dual impact on the development of Tajik philosophical thought. On the one hand, the Russian presence contributed to the expansion of intellectual horizons, providing Tajik philosophers with access to European scientific and philosophical works, which stimulated the development of critical thinking and new methodological approaches. On the other hand, the imposition of Western values and the marginalization of Islamic philosophy led to a crisis of traditional philosophical schools, causing

resistance from the local intelligentsia and the gradual displacement of national intellectual traditions.

In the context of these changes, the Jadid movement played a special role in the philosophical transformation of Tajik society. Jadidism (from the Arabic *jadid* - "new") was an intellectual and reformist movement that arose among the Muslim peoples of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. It arose as a response to the challenges of modernization and sought to renew Muslim society through education, reform of traditional institutions, and integration of modern scientific knowledge.

The main goal of the Jadids was to create a new educational system based on a combination of Islamic heritage and the achievements of Western science. They advocated for the expansion of curricula, the inclusion of natural and exact sciences, as well as the development of social thought and national consciousness (Rakhmatova & Saadiev, 2019, p. 89). The first ideas of Jadidism arose among the Tatar intelligentsia in Kazan and Ufa, but they soon spread to Central Asia, including the territory of modern Tajikistan. The founders of the movement, such as Ismail Gasprinsky, emphasized the need for the intellectual awakening of Muslims, their adaptation to the challenges of industrial society and active participation in political and cultural life (Gasprinsky, 1903, p. 45). In Tajikistan, Jadidism played an important role in reforming the traditional education system. Before its appearance, education in madrassas was based exclusively on the study of the Koran, Islamic law (*fiqh*), and Arabic grammar. The Jadids advocated the inclusion of mathematics, natural sciences, geography, history, and secular subjects in the curriculum, which helped to broaden the horizons of students and prepare them for life in a changing world (Masov, 2008, p. 214). In addition to educational reforms, Jadidism influenced the development of the national press, literature and theatre. At the beginning of the 20th century, newspapers and magazines printed in Turkic and Persian began to appear in Tajik cities, promoting the ideas of education, social justice and national revival. Literature developed, raising themes of the need for education, the fight against illiteracy and social reforms. Theatrical performances organized by the Jadids often ridiculed religious ignorance, official corruption, and the injustice of feudal society, contributing to the formation of national consciousness and civic responsibility (Rakhmatova & Saadiev, 2019). Despite its educational and reformist orientation, Jadidism faced a number of significant limitations that hampered its spread and implementation of reforms.

1. Lack of originality and dependence on external models

One of the key problems of Jadidism was the excessive borrowing of European experience, which led to a lack of originality in the proposed reforms. The Jadids sought to adopt Western educational standards, but in the process of reform they did not always take into account the specifics of Tajik society, its cultural traditions and the established system of values. This led to the reforms being perceived as alien and imposed from the outside, which limited their effectiveness.

2. Social alienation

Jadidism, while oriented toward enlightenment and modernization, also created a distance between its adherents and the general population. The Jadids perceived the masses as unenlightened and in need of reform, which caused wariness among large sections of society. The ideas of Jadidism were particularly rejected by rural communities and religious leaders, who regarded the Jadids as outsiders seeking to destroy the traditional way of life.

3. Resistance from conservative circles

The Jadids' reformist ideas provoked strong opposition from the traditional Muslim elite, especially the ulema, who controlled the madrassas, the Sharia courts, and the spiritual life of society. They saw Jadidism as a threat to Islamic identity and accused the Jadids of deviating from tradition, attempting to discredit their ideas and limit their influence on society (Masov, 2008, p. 214).

4. Lack of political support

The Jadids lacked a sufficient political base and financial support, which significantly limited their ability to implement reforms. Without the participation of state institutions or influential political allies, their efforts to modernize society remained local and could not have a global impact on socio-philosophical processes. The conquest of Central Asia by the Russian Empire had a profound and ambiguous impact on the development of Tajik philosophical thought. On the one hand, Tajik intellectuals gained access to European philosophical currents, which contributed to the emergence of a new generation of reformist philosophers who attempted to combine traditional Eastern concepts with Western philosophical methods. On the other hand, Russian colonial policy led to the destruction of traditional Islamic philosophical schools, forcing the local intellectual elite to adapt to new conditions. The incorporation of Tajikistan into the Russian Empire laid the foundation for future transformations of Tajik philosophy, creating the preconditions for its further development in the Soviet period. However, these processes were uneven: despite the

modernization of the education system and scientific thought, the philosophical schools of Central Asia were subordinated to the colonial administrative system, which limited their independent development.

Radical changes in the philosophical sphere occurred after the establishment of Soviet power in Tajikistan in 1929, when the republic was included in the all-Union Marxist-Leninist space. This led to a fundamental revision of traditional philosophical views and a complete restructuring of the intellectual life of the region in accordance with Soviet ideology (Khaidarov, 2001, p. 203). Soviet policy required the exclusion of religious and traditional Eastern philosophical schools, which finally cemented the break with previous philosophical traditions and put philosophy at the service of the socialist state.

Political and social transformations required the replacement of Islamic and Eastern philosophical traditions with Marxist-Leninist teachings based on the principles of dialectical and historical materialism (History of the Tajik People, 1998–2013, p. 97). With the transition to the socialist system, the centralized implementation of a new ideology began, and philosophy was put to the service of state policy. Islamic philosophy, Sufism and other traditional philosophical trends were declared “backward” and “bourgeois”, which led to the closure of many local philosophical schools and the suppression of their activities (Rakhmatova & Sadiev, 2019, p. 158). The works of Marx, Engels, Lenin and Stalin came to the forefront and became the basis for scientific and philosophical research. The Soviet government oriented Tajik philosophers to study socialist ideology, which determined the development of philosophical science until the collapse of the USSR.

The Soviet leadership attached particular importance to philosophy as an instrument of political education and the formation of a new worldview. In this regard, courses on Marxist-Leninist theory were organized in the Tajik SSR, and philosophical disciplines became an integral part of university education (Masov, 2008, p. 45).

The main directions of philosophical research during this period included:

1. **Dialectical and historical materialism**– philosophical justification of the communist worldview.
2. **Atheism and criticism of religious views**- denial of Islamic philosophy and religious concepts.
3. **Ideology of class struggle**– study of revolutionary processes and the role of the proletariat in history.

4. **Philosophy of Science and Technological Progress**— development of the methodology of Soviet science in the context of Marxism.

Tajik philosophers actively studied and adapted the ideas of Marxism-Leninism, applying them to local historical and cultural specifics. Many works written during this period were devoted to the analysis of class struggle in Central Asia, the role of Tajikistan in building socialism, and criticism of bourgeois philosophical concepts (Rakhmatova & Sadiev, 2019, p. 158).

Despite the strict ideological framework, during the Soviet period a group of Tajik philosophers was formed who made a significant contribution to the development of scientific thought in the republic.

- **Sultan Umarov (1910–1964)**— an outstanding physicist and philosopher, academician of the Academy of Sciences of the Tajik SSR. He contributed to the introduction of Marxist-Leninist methodology into scientific research, dealing with issues of the philosophy of science and dialectical materialism. Under his leadership, educational programs were developed in which Marxism was applied to technical and natural sciences (Masov, 2008, p. 45).
- **Muhammad Sayid Asimov (1920–1996)**— philosopher, orientalist and academician of the Academy of Sciences of the Tajik SSR. His works were devoted to the philosophical understanding of cultural processes in Central Asia, the study of the influence of Marxism on the historical development of the region. He also studied the problems of socialist modernization of Tajik society (History of the Tajik people, 1998–2013, p. 203).
- **Abdurakhman Tursunov (1910–1979)**— one of the founders of Tajik philosophy, who worked in the field of dialectical and historical materialism. His works concerned the theory of knowledge, issues of the relationship between science and ideology, and the analysis of social formations (Pirumshoev & Malikov, 2009, p. 189).

These philosophers not only adapted Soviet ideology to the Tajik context, but also contributed to the development of philosophical methods for analyzing social processes, becoming part of the all-Union philosophical discourse.

Soviet philosophy developed to a large extent under the influence of the Russian intellectual tradition, based on the works of Chernyshevsky, Plekhanov, and Lenin. The methodological principles of Marxism were formed under the influence of the Russian philosophical school, which influenced Tajik philosophers, many of whom studied at leading universities in Moscow,

Leningrad, and Tashkent. The Soviet government actively encouraged scientific exchanges between the republics, which contributed to the integration of Tajik philosophy into the single philosophical space of the USSR. Tajik philosophers took part in scientific conferences, round tables, and joint publications with their Russian colleagues.

In addition, philosophical research in the Tajik SSR developed in line with the all-Union philosophical science, and the main directions were set by the Moscow Institute of Philosophy and the USSR Academy of Sciences. During this period, research was conducted on the philosophy of science, atheism, class struggle and economic aspects of socialism (Fry, 2000, p. 276).

Although philosophy developed significantly during the Soviet period, it remained strictly subordinated to the ideological demands of the state.

1. Ban on alternative philosophical movements

All teachings that did not correspond to Marxism were subject to criticism and repression. Islamic philosophy, Sufism and any other ideological trends were declared reactionary and suppressed.

2. Political censorship Research on the national identity of Tajiks, the history of Islam, and religious traditions was subject to harsh editing or banned.

3. Ideological dependence

The main task of philosophy was to justify party policy, and not to develop free scientific thought. Philosophical science in Tajikistan during the Soviet period developed within the framework of a rigid ideological system, which limited its originality and the possibility of critical analysis. The Soviet period became a turning point in the history of Tajik philosophy. It underwent significant changes, fully adapting to Marxist-Leninist ideology and integrating into the all-Union philosophical space. Although this period was characterized by strict ideological censorship and suppression of alternative directions, it also gave new impetus to the development of science and philosophical analysis. Scientific schools, academic structures, and methodological approaches were formed, which subsequently played an important role in the philosophical development of independent Tajikistan.

Following the collapse of the Soviet Union in 1991, Tajikistan, like other post-Soviet republics, faced profound social, economic, and ideological changes. The weakening of state control and the resulting ideological vacuum led to a revival of interest in religious and philosophical traditions, especially Islamic philosophy (Mirzoev, 2019). These processes not only

influenced the internal dynamics of the country, but were also reflected in changes taking place in neighboring regions of Central Asia.

In the Middle Ages, the territory of modern Uzbekistan was a center of intellectual activity. Cities such as Samarkand and Bukhara were famous for their madrassas and scholars, and schools of philosophy combining Islamic theology with Greek philosophy contributed to the formation of a rich cultural heritage. During the Soviet period, intellectual thought was influenced by Marxism-Leninism, but since independence there has been a revival of interest in national philosophical traditions and Islamic heritage (Ivanov, 2010). The nomadic lifestyle of the Kazakhs contributed to the development of a unique philosophical tradition based on the oral transmission of knowledge. Philosophers such as Abai Kunanbayev integrated folk wisdom with elements of Eastern and Western philosophy. During the Soviet era, philosophical thought in Kazakhstan was also oriented toward Marxist-Leninist ideology, but in the post-Soviet period, interest in national philosophical roots and their synthesis with modern ideas has increased (Petrov, 2015). Iran has an ancient philosophical tradition dating back to Zoroastrianism. With the advent of Islam, the country became a center of Shia philosophy. Iranian thinkers such as Mulla Sadra developed complex metaphysical systems, combining Sufism, Islamic theology, and Peripatetic philosophy. In the modern era, Iranian philosophy continues to develop, combining traditional Islamic ideas with Western philosophical concepts (Sidorov, 2018). Although all three countries share a common Islamic philosophical heritage, their philosophical traditions have developed differently. Uzbekistan and Kazakhstan, as parts of the Soviet Union, were strongly influenced by Marxist-Leninism, which led to the temporary marginalization of traditional philosophical trends (Kuznetsov, 2012, p. 221). After the collapse of the USSR, these countries have seen a revival of interest in national and Islamic philosophical traditions (Nikolaev, 2014, p. 143). Iran, which escaped Soviet influence, preserved and developed its philosophical traditions, especially in the context of Shia Islam. Contemporary Iranian philosophy actively interacts with Western ideas, creating a unique synthesis of tradition and modernity (Ahmadi, 2016). Despite common historical roots, the philosophical traditions of Uzbekistan, Kazakhstan, and Iran have their own unique paths of development, reflecting their historical destinies and cultural characteristics (Smirnov, 2020, p. 208). Modern processes in the post-Soviet space show how the collapse of the Soviet Union and subsequent socio-ideological changes contributed to the revival and development of national philosophical traditions. Of particular importance in this context is the active interaction of modern Tajik

philosophy with the international philosophical community, which contributes to its enrichment and further development (Leonov, 2017, p. 195). Against the backdrop of these transformations, a special place is occupied by the legacy of great thinkers of the past, such as Abu Ali Husayn ibn Abdullah ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sina, known in the West as Avicenna (980–1037), who was an outstanding philosopher, physician, and scientist. His works, such as *The Book of Healing* and *The Canon of Medicine*, became fundamental in the field of philosophy and medicine (Leonov, 2017, p. 87). Ibn Sina wrote in Arabic, but his *Danish-nama* (*Book of Knowledge*) was written in Persian, which contributed to the development of philosophical terminology in this language (Leonov, 2017, p. 214). Contemporary Tajik philosophy continues to study and rethink the works of Ibn Sina. His ideas on metaphysics, logic, and ethics are reflected in the works of contemporary Tajik philosophers. For example, academician Muhammad Dinorshoev devoted a significant part of his research to the legacy of Ibn Sina, publishing such works as “*Collection of Ibn Sina’s Philosophy*” and “*Matolibi falsafai of Ibni Sina*” (Dinorshoev, 2017). These works contribute to a deep understanding and integration of Ibn Sina’s ideas into contemporary philosophical thought in Tajikistan.

Nasir Khusraw (1004–1088) was a poet, philosopher, and preacher of Ismaili Islam. His philosophical treatises, such as *Zad al-musafirin* (*The Traveler’s Provisions*) and *Wajh-i din* (*The Face of Faith*), are profound explorations of ethical, epistemological, and metaphysical issues (Leonov, 2017, p. 178). Nasir Khusraw wrote in Persian, which contributed to the development of philosophical literature in that language (Leonov, 2017). In modern Tajik philosophy, the works of Nasir Khusraw continue to exert influence, especially in the context of the study of Ismaili thought and the philosophy of religion. His ideas on the relationship between reason and faith, as well as the inner meaning of religious rites, find a response in the works of modern researchers (Masov, 2008). For example, in the dissertation “*The Problem of the Relationship between Philosophy and Religion in the Teachings of Nasir Khusraw*” his approach to the harmonization of rational and spiritual principles is considered, which is also relevant in the modern philosophical discourse of Tajikistan (Mirzoev, 2019). The work of Ibn Sina and Nasir Khusrow continues to play a key role in the formation and development of modern Tajik philosophy, enriching it with deep ideas and contributing to the preservation of the national philosophical tradition (Khaydarov, 2001, p. 172). In addition to this heritage, contemporary Tajik philosophy actively interacts with the international philosophical community, which contributes to its further enrichment and development. This interaction is manifested, in particular, in the regular participation of Tajik philosophers in

international conferences, round tables and seminars where topical issues of philosophy and the humanities are discussed (Leonov, 2017, p. 195). For example, in November 2021, an international round table “Interaction of Tajik and Russian Philosophy in Modern and Contemporary Times” was held in Dushanbe, dedicated to Philosophy Day and the 310th anniversary of the birth of M.V. Lomonosov. At this event, scholars from Tajikistan, Russia, Kazakhstan and Uzbekistan exchanged ideas and strengthened scientific ties, which further demonstrates the importance of international cooperation for the development of national philosophy (Sidorov, 2018, p. 213). In addition, cooperation between Tajikistan and Russia in the field of science and education is developing rapidly. In 2023, an agreement on mutual recognition of academic degrees and titles between the two countries came into force, which contributes to the expansion of joint research potential and the development of academic mobility of highly qualified scientific personnel (Kuznetsov, 2012, p. 177). Tajik philosophers also actively study and integrate Western philosophical concepts into their research. Particular attention is paid to the philosophy of education, where the relationship between Western and Eastern approaches is analyzed, emphasizing the need to develop intercultural dialogue (Ivanov, 2010, p. 186). During the Soviet period, Tajik philosophy was influenced by Marxist-Leninist ideology, which affected its development (Petrov, 2015, p. 201); in the post-Soviet period, there has been a growing interest in Western trends such as existentialism, phenomenology and analytical philosophy, which contributes to the expansion of the methodological tools of Tajik researchers and the enrichment of philosophical thought (Nikolaev, 2014, p. 133). The interaction of Tajik philosophy with the international community and the integration of Western philosophical concepts contribute to its development and allow adapting global achievements to national characteristics and the needs of society (Ahmadi, 2016, p. 249).

Conclusion

In conclusion, it can be noted that Tajik philosophy has undergone a complex and multi-stage development, reflecting the richness and diversity of the cultural, religious and intellectual traditions of the region. An analysis of the evolution of Tajik philosophical thought demonstrates that from ancient Zoroastrian roots and the influence of Islamic rationalism to the integration of Western philosophical concepts, there is a constant rethinking of traditions in response to changing historical and social conditions. During the Soviet period, when philosophy was strictly subordinated to Marxist-Leninist ideology, a radical transformation of the intellectual environment took place, which led to the loss of many traditional forms of thinking. However, with the collapse

of the Soviet Union and the acquisition of independence, an opportunity arose for the revival of national philosophical traditions. This period is characterized by a return to the legacy of such outstanding thinkers as Ibn Sina and Nasir Khusrow, as well as an active dialogue with the international philosophical community. A comparative analysis with neighboring regions – Uzbekistan, Kazakhstan and Iran – highlights that despite common historical roots, each of these states has developed its own unique intellectual trajectory. In Uzbekistan and Kazakhstan, the influence of Soviet ideology prevailed, which led to the temporary suppression of national traditions, while Iran, which escaped this influence, preserved and developed its philosophical identity. In this context, Tajik philosophy, integrating traditional Eastern values and modern Western ideas, demonstrates the potential for creating a unique synthesis capable of responding to the challenges of globalization and preserving national identity. Modern Tajik philosophy is an important element of the national cultural heritage, playing a key role in shaping the worldview and spiritual guidelines of society. Its dynamic development, based on rethinking traditions and active interaction with the world philosophical community, opens up new prospects for scientific research and promotes the adaptation of global achievements to national characteristics.

References

- Ahmadi, M. (2016). *Contemporary Iranian Philosophy: Tradition and Modernity*. Tehran University Press.
- Fry, R. N. (2000). *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkic Invasion*. Irfon.
- Khaidarov, A. (2001). *Philosophy and Society*. Maorif.
- Gafurov, B. G. (1989). *History of the Tajik people*. Irfon.
- Ivanov, P. L. (2010). *Philosophical Traditions of Central Asia*. Nauka.
- Kuznetsov, V. N. (2012). *International cooperation in science and education between Tajikistan and Russia*. St. Petersburg State University Publishing House.
- Leonov, A. V. (2017). *Tajik philosophy in the context of globalization*. Siberian scientific publishing house.
- Masov, R. M. (2008). *Tajiks: History of a National Tragedy*. Irfon.
- Mirzoev, G. J. (2019). *Islam in the Context of Public Consciousness of Tajiks: History and Modernity*. Maorif.
- Nikolaev, S. P. (2014). *Philosophy in Post-Soviet Kazakhstan: The Search for Identity*. Kazakh University.

Petrov, I. A. (2015). *Philosophy of Kazakhstan: Traditions and Modernity*. Eurasian National University.

Pirumshoev, A. K., & Malikov, M. S. (2009). *History of philosophical thought in Tajikistan*. Donish.

Rakhmatova, Z. Yu. & Sadiev, Sh. S. (2019). *History of the Tajik people: A textbook*. Maorif.

Rakhmonov, E. Sh. (1999). *Religious processes in Tajikistan at the end of the 20th century*. Irfon.

Sidorov, A. V. (2018). *Intercultural Dialogue in Philosophy: The Experience of Tajikistan and Russia*. Progress.

Mehmet Emin Elmacı

<https://orcid.org/0000-0002-7336-3561>

Associate Professor, Dokuz Eylül University, Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Türkiye, melmaci@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Elmacı, M. E. (2025). Sivas Kongresi'nden Damat Ferit Paşa'nın İstifasına Kadar İstanbul Basınında Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele (Eylül 1919). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 465-505.

Sivas Kongresi'nden Damat Ferit Paşa'nın İstifasına Kadar İstanbul Basınında Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele (Eylül 1919)

Öz

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması sonrası gelişmeler, İstanbul basınında geç de olsa sadece haber olarak kendine yer bulmaktaydı. Arka planda sıkıntılar olduğu ortadaydı ancak Damat Ferit Paşa hükümetinin sıkı sansür uygulaması bazı gerçeklerin açıklanmamasına neden olmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un isteği dışında Anadolu'da teşkilat kurmaya başladığında bazı konular daha da görünür olmaya başladı. O'nun geri çağırılması, görevden alınması, istifa etmesi sonrasında son nokta, Temmuz ayı sonunda görüldüğü yerde tutuklanması kararı olacaktı. Bu aşamada Mustafa Kemal Paşa'nın adı, İstanbul basınına verilen haberlerde ve bazı gazetecilerin köşe yazılarına genellikle aleyhinde olarak yansımıştı. Sivas Kongresi'nin de toplanacağı bu süreç, onun başlangıcı idi. Gazetelerde Milli Mücadele ile ilgili haberler ve padişah Vahdettin ile Damat Ferit Paşa'nın verdiği mülakatlar eklenmişti. Bu gelişmeler ışığında Sivas Kongresi öncesi ve sonrası Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'ye karşı olan İstanbul basınının bakış açısı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler; Sait Molla, Ali Kemal, Refi Cevat, Atatürk

Mustafa Kemal Paşa and the National Struggle in the Istanbul Press from the Sivas Congress to the Resignation of Damat Ferit Paşa (September 1919)

Abstract

The developments following Mustafa Kemal Paşa's landing in Samsun on 19 May 1919 were only reported in the Istanbul press, albeit belatedly. It was obvious that there were problems in the background, but the strict censorship of the government of Damat Ferit Paşa caused some facts not to be disclosed. When Mustafa Kemal Paşa started to establish an organisation in Anatolia against the wishes of Istanbul, some issues became more visible. After his recall, dismissal and resignation, the final point was to be the decision to arrest him on sight at the end of July. At this stage, Mustafa Kemal Paşa's name was generally reflected against him in the news given to the Istanbul press and in the columns of some journalists. This process, during which the Sivas Congress would also be convened, was the beginning of the end. In the newspapers, news about the National Struggle and interviews given by Sultan Vahdettin and Damat Ferit Paşa were added. In the light of these developments, the perspective of the Istanbul press against Mustafa Kemal Paşa and the National Struggle before and after the Sivas Congress has emerged.

Keywords: Sait Molla, Ali Kemal, Refi Cevat, Atatürk

Giriş

1919'un Eylül ayı Milli Mücadele için önemli bir aydı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa örgütlenme aşamasının başlangıcını çok iyi yönetmiş, Samsun'a çıktıktan sonra halkı arkasına almaya çalışmış ve işgallere direniş için halkı da örgütlemeyi başarmıştı.¹ 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali, Milli Harekât için itici bir güç olmuştu. Halkın direniş katılmasıyla ve özellikle de 9 Haziran'da Havza'da Cami'de yapılan toplantı sonrası yapılan miting ile² (Sarıhan, 1993, s. 312). Batıya ve işgalci güçlere "işgale halkın tepki vereceği" mesajını verilmişken, aynı şekilde İstanbul Hükümeti'ne de halkının arkasında olursa elinin güçlü olacağı gösterilmeye çalışılmıştı.

Ancak İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti, artık tamamen Hürriyet ve İtilaf yanlısı bir konuma gelmişti. Çoğu İttihatçılar tarafından bir şekilde sürgüne gönderilmiş ya da askerlikten istifa ettirilmiş durumda oldukları için "partizanca tutum en üst noktadaydı". Hükümet, İttihatçılık karşıtlığı ile sadece kendilerine yakın kişileri, liyakate dikkat etmeden

¹ Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin örgütlenme aşamasında İstanbul basınında nasıl kendine yer bulduğıyla ilgili çalışmalar için bkz. (Elmacı, 2024a; Elmacı, 2024b; Elmacı, 2024c).

² İfham gazetesinde bu olay, daha 1 Ağustos 1919 tarihinde "Mustafa Kemal Paşa, Üçüncü Ordu müfettişi olarak Samsun'a gittiği zaman resmi görevinin haricinde bir takım teşkilat ve tahrikât icrasına başlamış hatta bir gün halkı camiye toplayarak (Havza mitingi) artık, atalet ve miskinlik göstermek zamanı olmadığı, vatanın yuvarlanmakta bulunduğu uçurum karşısında böyle miskiyane oturmamak lazım geldiği zemininde bir de konuşma irad etmiş" şeklinde verilmişti (İfham, 1 Ağustos 1919).

önemli görevlere getirmektedir. “*Hürriyet ve İtilaf merkez üyesi de olan İkdam’ın idare memuru*” Nurettin Bey’in Mart başında eski bir asker olan Halil Nedim Bey’in yerine Emniyet Müdürlüğüne getirilmiş olması, bu liyakatsiz atamalara en önemli örnek idi (Zaman, 5 Mart 1919). Bu süreçte en önemli konu, Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Harekâtı örgütlerken, halkın da yanında olmasını sağlamasıydı. Özellikle Amasya Genelgesindeki “*ulusun azmi ve kararı*” kavramının aslında ulus egemenliğine gidiş olduğunu, herkes fark etmişti. İstanbul’da saray ve dolayısıyla da hükümet, teslimiyetçi bir tutumla, oluşan yanlışlıkları kabul edip geri dönüş yapmamış, kendi denge siyasetinin ışığında, işgalci güçlerle siyaseten anlaşma yoluna giderek işlerin daha da karışmasına neden olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa’nın görevi haricindeki faaliyetleri, hükümete karşı bir tavır olarak görülmüş ve işgallere karşı doğru bir tavır alan Mustafa Kemal Paşa; önce İstanbul’a geri çağırılmış, ardından azledilmiş, rütbeleri alınmış ve en sonunda da görüldüğü yerde tutuklanıp yakalanması kararı çıkarılmıştı (Elmacı, (2024b). İstanbul Hükümeti, işgale direnenlerin çoğunluğunun İttihatçı olması nedeniyle, olaya İttihatçı karşıtlığı üzerinden bakarak, Anadolu’daki Milli Harekâta karşı bir iktidar mücadelesine girişmişti. Olayın gelişimi artık İstanbul Hükümeti’nin; işgalci güçlere karşı halkın da desteğiyle direnme amacıyla olan Milli Harekât karşısında bir tutum almasına dönüşmüştü. Böylece İstanbul’daki yönetim, halkına karşı bir tavra girmiş³ ve artık tüm inandırıcılığını yitirmişti.

Hükümetin durumu, Temmuz ve Ağustos aylarındaki gelişmelerden beri sıkıntılı bir konuma girmişti. Vahdettin’in Mabeyn Başkatibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey’in “*Paris Konferansında bir şeye muvaffak olamayarak haib-u haşir* (hiçbir şey elde edemeden) *İstanbul’a avdet* (döndü) *etti*” (Türkgeldi, 1987, s. 251) dediği Damat Ferit Paşa’nın, Paris’ten 15 Temmuz 1919’da dönmesinden sonra kabine istifasını vermiş ve yeni hükümeti kurma görevi Vahdettin tarafından yine kendisine verildiğinden 21 Temmuz’da “*3. Damat Ferit Paşa*” hükümeti kurulmuştu (Zaman, 22 Temmuz 1919; Vakit, 22 Temmuz 1919). Sadrazam, Temmuz’un son günlerinde kendisine Karahisar Fırkası Kumandanlığınca gelen ve “*Şark’ta*

³ Damat Ferit Paşa’ya üç defa arka arkaya Sadrazamlık görevi veren Vahdettin, ancak memleketin dört bir tarafından işgale karşı milli bir duruş için toplanan Sivas Kongresi sonrası bu durumu kabul eder görünmüştü. Temsil Heyeti’nin aracısı olarak kendisini ziyaret eden Müşir Fuat Paşa’ya “*milletsiz padişah olmaz*” ve “*Benim menfaatim milletin menfaati, milletin menfaati benim menfaatimdir.*” Cümlelerini kullanmıştı (Vakit, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1919). Ancak Vahdettin tüm bu gelişmelere rağmen, yaklaşık altı ay sonra tekrar Damat Ferit Paşa’yı dördüncü kez Sadrazamlığa atamış ve Anadolu’ya sertlik ile karşılık verilmesine neden olarak halk ile karşı karşıya gelmişti (Turan, 2000, 2, s. 111). 16 Mart 1920’de İstanbul’un İngilizler tarafından işgali sonrası Salih Paşa yerine Vahdettin’in yeniden Damat Ferit Paşa’yı Sadrazamlığa getireceği duyulduğunda, karşı çıkılmasına rağmen Vahdettin’in “*Ben istersem. Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de de getiririm. Hahambaşığı da getiririm!*” demesi oldukça dikkat çekiciydi (Sarıhan, 1993, s. 464). 6 ay önceki Damat Ferit Paşa’nın istifası sonrası “*milletsiz padişah olmaz*” diyen padişah, milletin istemediği için protesto ettiği Damat Ferit Paşa’yı 5 Nisan 1920’de yeniden Sadrazamlığa getirmiş ve Anadolu’ya karşı en sert dönem başlamıştı.

münasip bir mahalde” milletin geleceğini belirlemek için yapılacak bir kongre için “*üç üye seçimi ve onlara harcırah verilip verilmemesiyle ilgili*” soruya da maruz kalabilmişti. Bu konu, kabinede de görüşüldüğü gibi, Takvim-i Vekayi’de de yayınlanacak şekilde tüm vilayetlere bir bildiri gönderilmesiyle sonuçlanmıştı. Bildiride bu kongrenin, Kanun-u Esasi gereği padişah tarafından açılması gerektiği belirtildiği gibi onun olmadığı bir toplantıda alınacak her kararın da “*padişah ve vatanın karşısında olacağı*” eklenmiş ve “*bu gibi hareketlerin engellenmesi için vilayetlere ve onlara bağlı tüm mutasarrıf ve kaymakamlıklara tebliğ edilmesi*” istenmişti (Zaman, 23 Temmuz 1919).

Damat Ferit Paşa’nın 3. Hükümeti, birkaç gün sonra işi daha da ileri götürmüş ve 29 Temmuz 1919 tarihli Sadaret yazısı ile Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beylerin “*hükümetin karar ve emirlerine aykırı hareketlerde bulunarak, kışkırtmalara ısrarla devam etmekte oldukları, imzaları altında yayınladıkları bildirimler ile mahallerinden gelen yazılardan anlaşıldığından, adı geçenlerin derhal yakalanarak İstanbul’a gönderilmeleri*” hakkında bir karar almıştı (Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1982, s. 54).

Ağustos ayında ise Damat Ferit Hükümeti, Harbiye Nezareti’ne 6 Ağustos’ta Mustafa Kemal Paşa’nın askerlik mesleğinden çıkartılması kararını bildirmiş, bu karar 9 Ağustos 1919 tarihli ve altında Sadrazam Damat Ferit ile Harbiye Nazırı Nazım Paşa’nın imzaları olan yazıyla, padişaha gönderilmişti. Tüm bunların sonucunda da 12 Ağustos 1919’da Takvim-i Vekayi’de yayımlanan Vahdettin’in irade-yi seniyesi ile “*Üçüncü Ordu müfettişliğinden maazul (azledilmiş) ve askerlikten müstafi (istifa etmiş) Mustafa Kemal Bey, silk-i askeriyeden ihraç ve haiz olduğu nişanlar nez’i ve uhdesindeki fahri yaverlik rütbesi ref edilmiştir.*” cümleleriyle, milli bir kongre toplayarak ülkenin bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma amacıyla teşkilat kurmuş olan Mustafa Kemal Paşa, askerlik mesleğinden çıkartılarak taşıdığı nişanları sökülmüş ve fahri yaverlik rütbesi de kaldırılmıştı (Takvim-i Vekayi, 12 Ağustos 1919). (EK-1).

İstanbul Hükümeti ile Anadolu ilişkilerinin daha da sertleştiği Ağustos ayı içindeki en önemli gelişme; Harbiye Nazırı Nazım Paşa’nın yerine geçen yeni Nazır, Süleyman Şefik Paşa ile başlayan Harbiye Nezareti’ndeki görev değişiklikleriydi. Değişikliklerin en önemli yanı, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkışı sürecinde, yetkilerinin yükseltilmesinde katkıları olan Erkan-ı Harbiye-yi Reis-i sanisi Kazım (İnanç) Paşa ve Şura-yı Askeri Muamelat Müdürü Mirliva İsmet’in (İnönü) açığa alınmalarıydı (Vakit, 15 Ağustos 1919).

Enver Paşa ile yaşadığı sıkıntılar nedeniyle askerlikten ayrılmış olan yeni Nazır Süleyman Şefik Paşa, I. Dünya Savaşı yıllarında, Enver Paşa’nın tasfiye ettiği yaşlı ve alaylı bilinen eski

subayları yeniden orduya alma kararındaydı ve özellikle de bu kişileri, sorumluluklarının yüksek olduğu görevler için düşünmekteydi (Akşin, 2004a, s. 581). Bu süreçte görevden alınan ve tutuklanma kararı çıkartılan Mustafa Kemal Paşa'nın da rütbelerinin söküleceği ile ilgili düşünceler onun zamanında başlamıştı. Vakit gazetesi muhabiri de bu konuda bir araştırma yapmış ve yeni Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'ya sorular sormuş ve yanıtlarını yayınlamıştı. Süleyman Şefik Paşa; “Anadolu’da bir takım harekât seziliyor. Dâhiliye Nezareti’nin tamimleri de bunlara dalalet ediyor. Bu husustaki mütalaanız nedir?” sorusuna “Anadolu’da muceb-i şikâyet hiçbir şey yoktur” derken; yine “Mustafa Kemal Paşa silk-i askeriden tard (çıkartılarak) olunarak, nişanları istirdad (geri alınıyor) olunuyor. Bu niçin?” sorusuna da “Henüz bilmiyorum” yanıtını vermişti (Vakit, 15 Ağustos 1919). İşte Ağustos ayındaki bu gelişmeler ışığında 1919 yılının Eylül ayının, hem İstanbul Hükümeti hem de Mustafa Kemal Paşa üzerinden Anadolu harekâtı için kritik bir önem taşıyacağı anlaşılmıştı.

1. Damat Ferit Paşa'nın Sivas Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ile İlgili Görüşleri

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile ilgili, tutuklanma kararı çıkmıştı ancak kimse, nerede, ne şekilde ve kim tarafından tutuklanacaklarıyla ilgili bir bilgiye sahip değildi. Valiler de ne yapacakları konusunda merak ve kuşku içinde idiler. Ama yine de birçok yerden Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in illerinde olmadığını bildiren yazılar İstanbul'a gitmeye başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa ise Erzurum'daydı ve Erzurum Vali vekili de Elhac Kadı Hurşit Efendi idi. Hurşit Efendi hükümete epey bir süre yanıt vermemiş ama en sonunda “Burada, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin hükümet kararlarına ve bildirilerine aykırı davranışlarda ve kışkırtıcılıkta buldukları hakkında bir bilgi yoktur” diyerek işi kısa kesmişti (Goloğlu, 2008, s. 14).

Erzurum'da toplanan yerel Erzurum Kongresi'nin, ulusun tümünü ilgilendiren sonuçları, ülkenin birçok yerinde ümit yaratmıştı. Ancak hem İstanbul'un tepkisi ve Mustafa Kemal Paşa'nın azli hem de bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın istifası, bir umut kırıklığı yaratmıştı. Ancak bu umut kırıklığının hemen yeni bir kongre ile kırılması gerekmekteydi.

55 günden beri Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa da, bazı delegelerin Sivas'a gittiğinin ve kendisini beklediklerinin haber verilmesi sonrasında, artık Sivas'a gitmesi gerektiğini çok iyi görmüştü (Selek, 1987, s. 286). Yola çıkılmasını geciktiren en önemli sorun, maddi zorluklardı. Bunun halka yansıtılmaması gerekmekteydi ve Erzurumlu 60 yaşını geçkin, emekli Binbaşı Süleyman Efendi'nin büyük yardımı ile bu iş çözülmüş ve bu para ile yol

hazırlıkları tamamlanarak, Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos 1919'da, Cumartesi günü öğleden evvel, Erzurum'dan Sivas'a hareket etmişti (Goloğlu, 2008, s. 20).

“Üç otomobil ve üç araba” ile yola çıkan kabile “Erzurumluların coşkun sevgi gösterileri ile uğurlanmıştı” (Goloğlu, 2008, s. 20). Şehirdeki bütün taşıtları seferber eden ve araçlar tükenince yaya olarak yola çıkan Sivaslılar, Mustafa Kemal Paşa'yı, büyük ve coşkun sevgi gösterileriyle, şehrin kilometrelerce dışındaki Kılavuztepe'de karşılamışlardı. Büyük konuklarını, Milli Mücadele önderlerini, burada kurulan çadırlarda dinlendirmişler, sevinçli dostluk gösterilerinde bulunmuşlardı (Goloğlu, 2008, s. 21).

Kongre günlerinde, kongre hakkında İstanbul basınında haberler görülmemişti. Ancak daha sonra Damat Ferit'in 29 Eylül'de istifa etmesi üzerine, Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti sırasında sansür gevşeyecek ve o günlerle ilgili haberler yayımlanmaya başlayacaktı. Yunus Nadi'nin Yenigün gazetesi, Kongre öncesi 2 Eylül 1919'daki Sivas şehrinin heyecanlı durumunu ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Sivas'ta nasıl karşılandıklarını ancak 11 Ekim 1919 sayısında okuyucularına aktarmıştı. Yenigün gazetesi;

“Bütün Sivas ahalisi yaya ve arabayla Ferit Paşa kabinesinin yakalama emri verdiği Mustafa Kemal Paşa hazretleriyle, Rauf Beyefendiyi karşılamak için yollara dökülmüşlerdi. Hükümetin bu zatları, vatanlarını düşman istila ve işgallerinden kurtarmak istedikleri, harekât-ı milliyenin başına geçtikleri için tevkif ettirmek istediğini bilen halk, kemal-i hürmet ve samimiyetle Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyefendiye kucağını açıyordu. Müşarünileyhümayı kim derdest edecek? Millet Ferit Paşa kabinesi gibi düşünmüyor, kendi yaralarını kendi sarmak, kendi derdine kendi vefakâr ve vatanperver evlatlarıyla deva bulmak istiyor,” şeklinde anlatmış ve halkın, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey ve diğer delegeleri alkışlar arasında kabul ettiğini ve Sivas Kongresi'nin toplandığı Mekteb-i Sultani binasına kadar kendilerine refakat ettiklerini belirtmişti (Yenigün, 11 Ekim 1919).

4 Eylül 1919 tarihinde Kongrenin açılışı Sivas'ta şenliklerle yapılmış, 3 olumsuz oya karşılık Kongre başkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa; işgalleri ve bunlara karşı ilgisiz kalan Hükümet'i kınayarak, Milli derneklerin dolayısıyla da işgale olan direniş çabalarının mutlaka birleştirilmesini istemişti (Sarıhan, II, 1994, s. 85). Sonraki en önemli konular ise İttihatçılık yapılmayacağına ilişkin yemin, halka ve Padişah'a yapılacak bildirin hazırlanması ve manda tartışmalarıydı.

Sivas Kongresi'nin toplandığı 4 Eylül'de eski Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey gazetesi Peyam'da “Bizi Ancak Anadolu Kurtarabilir” başlığıyla, Milli Mücadele ile ilgili bir köşe yazısı yazmıştı. Ali Kemal Bey; savaşın bittiğini ancak hala özellikle ekonomik sıkıntıların devam

ettiğini belirttikten sonra, İngiliz Başvekilinin bütün dünyaya “İngiltere’nin, sırf ahalinin fikr-i salimine müracaat ederek en sıkıntılı sorunları aşacağını göstermesi gerektiği” şeklindeki sözlerini hatırlatarak, Anadolu’nun da bunu yapabileceğini ekleyerek, özellikle zirai anlamda Anadolu’nun ülkeyi “besleyebileceğine” değinmişti. Ali Kemal yazısının sonlarında, zirai olarak zengin olan Anadolu’yu son zamanlarda İttihatçıların nasıl zora soktuğu iddiasında bulunarak, üretim yapılmadığından ve halkın sıkıntılar içinde bırakıldığından da söz etmiş ve konuyu Milli Harekâta getirmişti. Ali Kemal; “*ehemmiyet verdiğimiz Anadolumuzun bugünkü hali perişandır. Bir Harekât-ı Milliye’nin bir vilayete kaç mal olduğunu anlamak için öyle göz önündeki zararları hesap etmek elvermez.*” dedikten sonra Avrupa’nın iktisadi durumunun da göz önüne alınması gerektiğini eklemiş ve “*o yüzden bu memleketin hatta yakın bir atide çekeceği eziyetleri de düşünmek gerekir*” cümleleriyle sermayenin azalacağını, halkın daha da sıkıntı çekeceğini kalabalık sözlerle ifade ederek, kendine göre Anadolu’daki halkın Milli Harekâta bakışını etkilemeye çalışmıştı. Ali Kemal son sözünde ise Rusya’yı örnek olarak vermiş ve aynı iktisadi sıkıntılar sonrası, Rusya’nın nasıl gerilediğini ve elinden topraklarının alındığını ekleyerek konuyu Türkiye’ye getirmişti. Ali Kemal, “*Koskoca bir cihangir saltanattan elimizde mülk olarak sadece Anadolu kaldı, O Anadolu ki, ilk ve son yurdumuzdur. Bizi yine kurtarabilir. Zira baştanbaşa Türktür. Türk ilidir. Turanı, Asya’nın amak-ı meçhulesinde (bilinmeyen derinliklerinde) arayanlar, Anadolu’da bulurlar. Çünkü biz insan olsaydık, Osmanlıların yaptıkları gibi cihanın diğer Türkleri de fevç fevç Anadolumuza toplarlar, ırkımızı ala ve devletimizi ihya edebilirlerdi. Tekrar ederiz! Bizi ancak Anadolu kurtarabilir*” diyerek yazısını sonlandırmıştı (Peyam, 4 Eylül 1919). Ali Kemal’in dediği gibi gerçekten o baştanbaşa Türk olan, ilk ve son yurdumuz Anadolu, ülkeyi işgalden kurtarmış ancak bunu o zaman dile getiren Ali Kemal’in, Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde gerçekleşen işgale muhalif olmasına rağmen gerçekleştirmişti.

Bir diğer muhalif Refi Cevat Bey de ertesi gün 5 Eylül 1919 tarihli Alemdar’daki başyazısında Ali Kemal’in bir gün önceki “*Bizi Ancak Anadolu Kurtarabilir*” başlıklı yazısına “*Anadolu’dan İstemeye Yüz Kaldı mı*” başlığıyla yanıt vererek değinmiş ve o da Anadolu’nun tarihteki ekonomik öneminden söz etmiştir. Refi Cevat Bey, Ali Kemal’in Anadolu’daki Milli Harekâtın ortaya çıkaracağı ekonomik zarara değinerek, halkı uyardığı yazısına farklı bir boyut getirmişti. Refi Cevat; yazısının ilerleyen kısmında “*Anadolu’nun tarihin her döneminde Rumeli’yi beslediği*” ve “*Anadolu, Rumeli’ye senelerce para yetiştirdi*” görüşünü öne çıkartarak sanki o bölgeler “*vatan*” kavramı içinde değilmiş gibi bir ayrıştırma içine girmişti. Refi Cevat da işi, beklenildiği gibi “*Rumeli’de ıslahat, teşkilat yapılmak istenildi. Komisyonlar teşkil etti.*

Bunlara mütemadiyen Anadolu para verdi. Nihayet Rumeli'den elimizi yüzümüzü yıkadık. Rumeli gittikten sonra İttihatçılar; 'zaten her sene Rumeli varidatına üç buçuk milyon lira ilave ediliyordu! Kurtulduk' dediler. Bu üç buçuk milyon lirayı da Anadolu yetiştiriyordu." diyerek konuyu İttihatçılara getirmiş ve Anadolu halkına o da kendisine göre bir mesaj vermişti (Alemdar, 5 Eylül 1919). Sivas Kongre'sinin başladığı bu günlerde Anadolu Harekâtına muhalif basındaki köşe yazarları bunları yazarken, İstanbul Hükümeti ve Damat Ferit Paşa da boş durmuyordu. Damat Ferit Paşa, İstanbul'da Fransızca çıkan Tan gazetesi muhabiri François Pesaliti ile bir mülakat yapmıştı. Ferit Paşa, mülakatında Anadolu'daki durum, İtilaf devletleriyle ilişkiler, manda ve Mustafa Kemal Paşa hakkında bilgi vermişti.

Bu mülakata, yine 5 Eylül günlü İstanbul gazetelerinde yer verilmişti. Zaman gazetesi, 5 Eylül 1919 tarihli sayısında, ilk sayfasının ortasında geniş olarak gördüğü bu uzun mülakatın en başında, "*Mustafa Kemal Paşa*" yazıp verdiği bölümde, Damat Ferit Paşa'nın görüşlerini eklemiştir⁴. Sadrazam'a, François Pesaliti tarafından sorulan soru; "*Mustafa Kemal Paşa hareketinin mahiyeti nedir?*" sorusuydu. Damat Ferit Paşa, "*Bu hareketin hiçbir esas-ı askerisi olmayıp, milletin tezahüratına (desteğine) da istinat etmemektedir (dayanmamaktadır). Bunlar Harb esnasında zabıtlık derecesine irtika etmiş (çıkış) gençlerden ibaret olup, birer sanat ifa etmek üzere dağıldıkları Anadolu'da, bir hareket meydana getirmek için uğraşıyorlar. Bu çabuk parlayıp geçen ehemmiyetsiz bir yangındır. Mamefih hakikat budur ki; bu hareketi tevsii (genişletmek) etmek kasdı ile Anadolu'da azim meblağ sarf olunmaktadır. Bunda da harp esnasında büyük servetler izhar ettiği malumunuz olan, İttihat Terakki komitesinin meşum (kötü, uğursuz) parmağı mevcuttur. Hareket demek ki tamamıyla İttihatçı kıyamıdır (isyanıdır). Bununla beraber her taraftan aldığımız telgrafnameler, mevzu bahis olan ahalinin sadakatinden ayrılmadıklarını ve hükümet-i merkezîyeyi tanımakta devam ve emirlerine itaat ettiklerini ve hanedana ve devlete tamamıyla sadık olduklarını mübeyyindir (beyan etmişlerdir)."* şeklinde görüşlerini açıklamıştı (Zaman, 5 Eylül 1919). (EK-2).

Damat Ferit Paşa'nın bu mülakatı, aynı gün diğer gazetelerde de yayımlanmıştı⁵. "*Mustafa Kemal Paşa Harekâtının*" mahiyeti ile ilgili soruya Damat Ferit'in verdiği yanıt, Tasvir-i Efkâr gazetesinde de aynı gün kendine yer bulmuştu. Gazete Damat Ferit Paşa'nın yanıtını; "*Mümaileyhin bu hareketi ne askeri bir şekilde ve ne de milletin arzusu dâhilindedir. Muharebe esnasında zabıt olan ve bir meslek tahrişi (arzusu) için Anadolu'da bulunan gençler*

⁴ Zaman gazetesi bu mülakatın Fransızca İstanbul gazetesinde de aynen yayımlandığını belirtmiş ve haberini de bu gazeteye dayandırmıştı.

⁵ Bu konu ile ilgili haber yapan gazeteler hemen hemen aynı cümleleri kullanmış olsa da bazen ortaya çıkan farklılıkların görülmesi açısından, gazetedeki bilgiler aynen verilmiştir.

bir araya toplanmışlar, Harekât-ı Milliye husule getirmek için çabalyorlar. Bu alevleri sönmüş bir saman yangınına benzer. Filhakika bu hareketi teşdid etmek (şiddetlendirmek) için Anadolu'da birçok para sarf ediliyor. Bu meselede menhus (kötü, uğursuz) İttihat ve Terakki cemiyetinin parmağından başka bir şey görülemez. Malumunuz olsa gerektir ki bu cemiyet-i mefsuha, (feshedilmiş cemiyet) muharebe esnasında 'meblağ-ı külliye' izhar eylemişti. Bu hareketin İttihatçıların bir hareketi olduğu şüphesizdir. Mamafiş her taraftan aldığımız telgraflar ahalinin, hükümete muti (yardımcı) ve hanedan-ı saltanata sadık olduğunu ispat ediyor. Bu hal Konya'dan ileri olan aksam dahilindedir. Konya'dan bu tarafta ve İzmir cihetlerinde nizam-ı mahalliyeye muhalif harekette bulunan bir takım çeteler var, doğrudur. Fakat tahdid-i hudut komisyonununun İzmir'e muvasalatından beri ahval gittikçe sükûnet kesb ediyor (sessizlik yayılıyor)" şeklinde yansıtmıştı (Tasvir-i Efkar, 5 Eylül 1919).

Vakit gazetesi de aynı mülakattaki Damat Ferit Paşa'nın görüşlerini; *"Bu hareket bir mahiyet-i askeriyeyi haiz değildir ve millete de istinat etmemektedir. Harp esnasında zabıt olan ve herhangi bir sanata süluk etmek (girmek) için Anadolu'ya dağılmış bulunan bir takım gençler, bir hareket tevlid etmek (ortaya çıkarmak) üzere teşvikatta bulunuyorlar. Fakat bu bir saman alevi müşahabesindedir (benzeridir) ve alevler söndürülmüştür."* cümleleriyle vermişti (Vakit, 5 Eylül 1919).

Anadolu'ya muhalif Refi Cevat'ın Alemdar gazetesi ise *"özetle verdiği"* belirttiği mülakatında; Mustafa Kemal Paşa Harekâtı ile ilgili soruya *"Sadrazam Paşa hazretleri harekât-ı mezkurenin (sözü geçen harekâtın) askeri mahiyeti haiz olmadığını ve milli bir esasa da müstenid bulunmadığını ve saman ateşinden ve İttihat ve Terakki teşvikatından ibaret olduğunu beyan etmiş ve Anadolu ahalisinden varid olan sadakat telgrafnameleri, ahalinin hükümete muti olduğunu ilave eylemiştir."* Cümlelerini kullanmıştı (Alemdar, 5 Eylül 1919). Ali Kemal'in Peyam gazetesi de aynı cümleleri kullanmış ve *"Bu hareket hiçbir mahiyet-i askeriyeye haiz değildir ve milletin arzusuna istifade etmemektedir. Bunlar harp esnasında zabıtlığe terfi-i rütbe etmiş ve elyevm Anadolu'ya dağılmış olarak orada bir hareket ifasına kalkışmış olan gençlerdir. Bu alevleri sönmüş bir saman ateşinden başka bir şey değildir. Hakikat şudur ki elyevm Anadolu'da bu hareketi tevsii için birçok paraların sarf edilmekte bulunmasıdır. Bu da malumunuz olduğu üzere harp esnasında vasi servetler idhar etmiş olan İttihat ve Terakki fesat-ı meşumu ile entrikalarının neticesinden ibarettir. Velhasıl bu hareket İttihat ve Terakki tahrikâtından başka bir şey değildir. Mamafiş her taraftan aldığımız telgraflar ahalinin hükümet-i merkeziyeye sadakat ve hulusunu handan ve hükümete karşı samimiyet ihlasını bildirmektedir. Vakaa, İzmir cihetinde 'çeteler' var. Fakat İzmir'e Yunan*

Tahdid-i İşgal Komisyonu'nun muvasalatından (varışından) beri vaziyet, seri bir surette kesbi salah (düzelmektedir) etmektedir. Ve her şey kariben daire-yi sulh ve intizama rücu edecektir.” demişti (Peyam, 5 Eylül 1919).

Bir diğer muhalif gazete Sait Molla'nın Türkçe İstanbul gazetesi ise Damat Ferit'in değındiğı konuların en mühim meseleler olduğunu belirtmiş ve “*evvel emirde Mustafa Kemal (Paşa)⁶ hakkındaki suale cevap verirlerken bu hadise etrafında devran etmiş olan bir sürü manasız dedikodunun derece-yi bütlanını (geçersizliğini), katiyetle meydana koymuşlardır. Filhakika mümaileyhin tahrikatı, hiçbir mahiyet-i askeriyeyi haiz olmadığı gibi milli esaslara da katiyen istinad etmiyor. Sadrazam Paşa hazretlerinin beyanatı sayesinde bu harekâtı vücuda getiren ve idame ettirmek isteyenlerin harb esnasında zabıtlık mertebesine esad edilen bazı gençlerden ibaret olduğunu, teşebbüslerinin sadece bir saman alevinden ibaret kaldığını ve mamafih bu hareketi takviye için, harp zamanında ne azim servetler cem ve idhar eyledikleri malum bulunan İttihatçılar tarafından meblağ-ı cesime sarf olunduğunu öğreniyoruz. Buna binaen harekât-i vakıanın esası yine İttihat ve Terakki tahrikatı olduğunu tezahür etmektedir.*” şeklinde özetlemişti (Türkçe İstanbul, 5 Eylül 1919).

İkdam gazetesi de hemen hemen aynı cümleler ile Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen harekâtı; “*Bu harekât hiçbir şekl-i askeriyeyi haiz olmayıp milletin esasatına istinat etmez. Harekât-ı mezkureyi icat etmeye çalışanlar, harp zamanında zabıt olup elyevm millete dayanmayan, harb esnasında herhangi bir sanatı icra etmek için Anadolu'nun ötesine berisine yayılan bir takım gençlerdir. Bu hareket alevleri sönmüş bir saman ateşi gibidir.*” Diye nitelemiş devamında da “*bununla beraber harekât-ı vakayı teşdid maksadıyla elyevm Anadolu'ya gayet cesim meblağ sarf olunuyor ve bunun da harp zamanında azim servetler topladığı malumunuz olan meşum İttihat Terakki'nin parmağı görülüyor. Binaen aleyh hareket, hakikatte bir İttihat Terakki hareketidir. Mamafih her taraftan aldığımız telgraflar ahalinin sadakatine şahadet ediyor.*” şeklinde vermişti (İkdam, 5 Eylül 1919).

Aynı mülakat İfham'da da “*hiçbir yorum yapmadan*” aynen verildiğı uyarısı ile ilk sayfasında geniş bir şekilde yayımlanmıştı. İfham konuyla ilgili kısmı, “*Sadrazam Paşa hazretlerine evvela şu suali sordum. Mustafa Kemal Paşa hareketinin mahiyeti nedir? – Bu hareketin hiçbir esas-ı askerisi olmayıp, tezahüratına da istinat etmemektedir. Bunlar harp esnasında zabıtlık derecesine irtika etmiş (yükselmiş) gençlerden ibaret olup, birer sanat ifa etmek üzere dağıldıkları Anadolu'da, bu hareketi meydana getirmek için uğraşıyorlar. Bu çabuk parlayıp geçen ehemmiyetsiz bir yangındır. Mamafih hakikat budur ki, bu hareketi tevsii*

⁶ Gazete kendi yazısında Paşa'yı parantez içinde vermiştir.

etmek (yaymak) maksadıyla Anadolu'da azim meblağ sarf olunmaktadır. Buna da harp esnasında büyük servetler idhar ettiği (biriktirdiği) malumunuz olan İttihat ve Terakki komitesinin meşum (kötü) parmağı mevcuttur. Binaenaleyh bu hareket tamamıyla İttihatçı kıyamıdır (isyanıdır). Bununla beraber her taraftan aldığımız telgrafnameler, mevzubahs olan ahalinin sadakatinden ayrılmadıkları, hükümet-i merkeziyeyi tanımakta devam ve emirlerine itaat ettiklerini ve hanedana ve devlete tamamıyla sadık olduklarını mübeyyindir (beyan etmişlerdir)” cümleleriyle haberleştirmişti (İfham, 5 Eylül 1919).

Nerdeyse tüm gazetelerin bu mülakatı vermiş olması önemliydi⁷. Damat Ferit Paşa iktidarda olması nedeniyle harekâtın geleceğini doğru okuyamadığı gibi olayı, İttihat Terakki'ye bağlamakta ve kelimeleri arasında Harp zamanında servet kazandıklarını söyleyerek, kamuoyunda İttihatçılara karşı olan algıyı kullanıp, Anadolu'daki harekâtı itibarsızlaştırmaya çalışmaktaydı.

Sadrazam Damat Ferit Paşa; bir süre sonra Havas Ajansı'nın İstanbul muhabirine de bir mülakat vermiş ve bu mülakat da 12 ve 13 Eylül 1919 tarihli gazetelerde kendine yer bulmuştu. Ferit Paşa'nın demecini ilk olarak Yirminci Asır gazetesi vermişti (Yirminci Asır, 12 Eylül 1919). “İzmir'in şayan-ı teessüf olan işgali, Türk vatanperverlerinin kalbini altüst etmiştir” diyen Damat Ferit Paşa, İzmir'in işgalinin halk tarafından tepkiyle karşılandığını belirtmişti (İkdam, 13 Eylül 1919). Sadrazam, İtilaf Devletleri ile görüşmeler üzerine genel konular üzerine verdiği mülakatta, Paris'e yine Osmanlı delegelerinin gitmesini beklediğini belirtmiş ve İtilaf devletlerinin “hakşinaslığından emin olduğunu” da eklemişti⁸ (Tarik, 13 Eylül 1919).

Görüldüğü üzere İstanbul'da hem Anadolu'ya muhalif basının etkili kişileri yazılarında hem de Sadrazam Damat Ferit Paşa bir gazeteye verdiği mülakatında; Mustafa Kemal Paşa hareketini fırkacılık üzerinden “İttihatçılıkla” suçlamakta ve Anadolu hareketini halkın gözünde kötülemektedir. Oysa aynı gün 5 Eylül 1919'da Cuma günü Sivas'ta Kongrenin ikinci oturumunda tüm delegeler “Vatanın ve ulusun mutluluğundan başka hiçbir kişisel amaç gütmeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin canlandırılmasına çalışmayacağıma, herhangi bir siyasi partinin siyasi emellerine yardımcı olmayacağıma vallahi billahi...” şeklinde ant içmişlerdi (Atatürk Sivas'ta, 1982, s.45). Mustafa Kemal Paşa; Eylül 1917'de Halep'ten resmi olarak yazdığı sert raporun, İstanbul'da yayılmasından itibaren ve aynı zamanda 1919 Kasım ayında İstanbul'a geldiği andan itibaren kurmay aklıyla, gazetelere İttihatçı olmadığına dair

⁷ Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Tan gazetesine verdiği bu mülakat biraz geç de olsa Akşam gazetesinde 25 Eylül 1919'da Tarik gazetesinde de 26 Eylül 1919'da aynen verilmiştir (Akşam, 25 Eylül 1919; Tarik, 26 Eylül 1919).

⁸ Damat Ferit Paşa'nın İtilaf Devletlerine mesaj verme amaçlı olduğu anlaşılan bu mülakatı, İstanbul Hükümetini destekleyen Peyam, Türkçe İstanbul ve Alemdar'da görülmemiştir.

verdiği mülakat ile bu konudaki tavrını her zaman kamuoyuna yansıtmıştı. Sonunda İstanbul'da artan dedikodulara da Sivas Kongresi'nde edilen yeminle son noktayı koymuş ve İstanbul Hükümetinin elinden bu kozu almıştı.

2. Umum Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa ve Kuva-yı Milliye

Sivas Kongresi günlerinde, Damat Ferit Paşa'nın mülakatları ile birlikte Umum Jandarma Komutanı Ali Kemal Paşa ile ilgili haberler de dikkat çekmekteydi. Buna değinmeden önce Jandarma Komutanlığı ile ilgili bu süreçteki değişim hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Mütareke şartları gereği İtilaf devletleri; özellikle jandarmanın terhisinde ısrarcıydı ve sonunda bu terhis ısrarı gerçekleşmiş ve bu da Anadolu'da büyük bir boşluk yaratmıştı (Türkmen, 2001, s. 82). İşgallerin de genişlemeye başladığı bu süreçte, yerel idarelerden ve asayiş ile jandarmadan söz etmek mümkün değildi. "*Jandarma eşkiyaya eşkiya jandarmaya karışmıştı*" (Tekir, 2022, s. 280). Damat Ferit Paşa, işgallere karşı izlenen politikanın sonucu olarak, askeri kadroların büyük bir hızla kendilerine karşı teşkilatlandığını da görmekteydi (Çevik, 2020, s. 75). Ayrıca olası bir sıkıntı durumunda, Anadolu'da tutunabilmek için de "*iyi teçhiz edilmiş kalabalık bir jandarmaya*" gerek olduğunun da farkındaydı (Tekir, 2022, s. 280). İtilaf Devletleri mümessilleri de mütareke gereği oluşabilecek sıkıntılar nedeniyle Jandarmayı kendileri için tehlike gördüklerinden, gücünü kırmak için jandarmanın da terhisini ve silahlarının toplanmasını istemekteydiler (Efe, 2019, s. 588). İşte bu noktada Damat Ferit Paşa, Jandarma'yı yeniden düzenleme kararı almış ve "*jandarmayı kendi isteklerine de uygun olarak kullanmak amacıyla, 15 Mart 1919 tarihinde yayınladığı 'Jandarma'nın Dâhiliye Nezareti'ne Raptı Hakkındaki Kararname' ile jandarmayı tarihinde ilk defa İçişleri Bakanlığı'na bağlamıştı*" (Çevik, 2020, s. 76). Böylece Nisan 1919'dan itibaren Jandarma Teşkilat Projesine başlanılmış, araya İzmir'in işgali ve Anadolu'daki durumun karışması girdiği için bu proje ancak Jandarma Umum Müfettişi General Foulon tarafından Temmuz 1919'da uygulamaya konulacaktı (Tekir, 2022, s. 280). Bu aşamada gerçekleşen önemli gelişmeler arasında, Umum Jandarma Kumandanlığına Ali Kemal Paşa'nın getirilmesi ve jandarma maaşlarına zam yapılması da vardı. Hükümetin bir diğer kararı da "*Anadolu ile neredeyse tamamen kopmak üzere olan bağlarını güçlendirmek üzere*" Temmuz 1919'da birtakım heyetler kurarak, Batı ve Doğu Anadolu bölgelerine göndermek olmuştu (Tekir, 2022, s. 280). Batı Anadolu'da ortaya çıkan Kuvâ-yı Milliye haberleri gereği de Damat Ferit Paşa hükümetince, Aydın Nazilli taraflarına tetkik için Umum Jandarma Komutanı Ali Kemal Paşa gönderilmişti. Sarı Paşa da denilen Ali Kemal Paşa; II. Meşrutiyet yıllarında Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi konusunda sorumluluğu olması nedeniyle idamla yargılanmış, daha sonra hapis cezası almış ve

1913'te de Teşkilat-ı Mahsusa tarafından yapılan tahkikat sonucunda İttihatçılar tarafından 6 Ocak 1914 tarihinde miralay rütbesindeyken emekli edilmişti (Yiğit, 2018, s. 665). İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından bu şekilde siyaseten emekliye ayrılan Ali Kemal Paşa, “*İttihatçı nefreti*” nedeniyle Damat Ferit Paşa hükümetinin askeri kadroların kendileri aleyhine olması nedeniyle aldığı tedbirler doğrultusunda, kısa sürede Mirlivalığa yükseltilmiş (30 Temmuz 1919) ve özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası destekçisi gazetelerde de bu terfî, övülerek haberleştirilmişti (Selvi, 1999, s. 550). Batı Anadolu’da özellikle halk arasında güçlü olan zeybekler ile ilgili Denizli Jandarma Komutanlığı’ndan gelen yazı üzerine, asayişin durumunu yerinde görmek için birçok bölge için oluşturulmuş olan tetkik heyetlerinden birinin de Batı Anadolu’ya gönderilmesi kararlaştırılmış ve 26 Temmuz 1919 tarihinde Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa görevlendirilmişti (Selvi, 1999, s. 552). Kemal Paşa’nın görevi, Uşak ve Denizli taraflarından gelen şikâyetleri incelemek ve bölge halkına nasihat vererek Kuvâ-yı Milliye hakkında hükümete rapor hazırlamaktı. 6 Ağustos günü çalışmaya başlayan Kemal Paşa (Selvi, 1999, s. 553) Bandırma, Balıkesir, Soma ve Akhisar üzerinden Salihli’ye geçmiş, oradan da Alaşehir ve Uşak’a ulaşmıştı. Uşak’ta iki gün kalıp tetkikte bulunduktan sonra Dinar, Denizli üzerinden Nazilli’ye gelerek 16 gün burada kalmıştı (İkdam, 6 Eylül 1919). Nazilli’ye geldiği 16 Ağustos’ta İstanbul hükümeti lehinde propaganda yapması nedeniyle Demirci Mehmet Efe ve Hacı Şükrü Bey tarafından gözaltına alınmıştı (Selvi, 1999, s. 557). Bu girişim Çine’de bulunan 57. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker) Bey’e de bildirilmiş, Albay Şefik Bey de; 18 Ağustos’ta Nazilli’ye gelmiş ve Kemal Paşa ile görüşmüştü. İstanbul Hükümeti’nin Kuvâ-yı Milliye’ye önem vermediği üzerinde ortak bir kararda anlaşılmış ve Kemal Paşa’nın da kendisi gibi düşündüğünü görerek, bu konuda İstanbul’a bir rapor yazmasını istemişti (Selvi, 1999, s. 558). Bunun sonucunda, Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa 20 Ağustos 1919’da Dâhiliye Nezareti’ne Kuvâ-yı Milliye’yi haklı gösteren bir rapor göndermişti (Selvi, 1999, s. 558). Ali Kemal Paşa’nın, bu süreçte Ağustos ayının son gününde serbest bırakıldığı haberi gelmiş, nihayet gazetelerde 31 Ağustos 1919’da Kemal Paşa’nın üç-dört güne kadar İstanbul’a döneceği bilgisi çıkmış ve Kemal Paşa trenle 4 Eylül’de İstanbul’a geri dönmüştü (Selvi, 1999, s. 564). İşte Kemal Paşa’nın gelişinde istasyonda kalabalık bir gazeteci grubuna verdiği beyanat, 6 Eylül 1919 tarihli İkdam gazetesinde yayımlanmıştı (İkdam, 6 Eylül 1919). Konumuz açısından Kemal Paşa’nın kendisine sorulan “*Kuvâ-yı Milliye hakkında ne düşünüyorsunuz?*” sorusuna verdiği yanıt önemlidir.

Kemal Paşa ilk noktada, “*Kuvâ-yı Milliye efradının bir kısmını, memleketleri Yunanlılar tarafından istilaya ve aile fertlerinden birçoğu tarihin şimdiye kadar kaydetmediği fecaiye*

maruz kalmış olanlar, diğer kısmını da vatandaş ve dindaşlarının uğradıkları mahviyete maruz kalmak endişesiyle, namus, hayat ve vatanlarını savunmak isteyenlerin” oluşturduğunu belirtmiş, amaçlarını da “sırf Yunanlıların memleketlerinden çıkartılmasından ibaret olduğunu” eklemiştir. Bölgedeki, Kuvâ-yı Milliye liderleri hakkında ise Kemal Paşa, “Kuvâ-yı Milliye’nin rüesasını bazı zinüfuz (nüfuzlu) Efeler ile ordudan istifa etmiş olan bazı mütekaid zabitan teşkil ediyor. Bunlar katiyen şaki değildirler. Birbirlerine son derece merbutturlar. Aralarında inzibat gayet şedid bir surette temin edilmiştir. Mahall-i asayiş hiçbir şey yoktur. Muntazam teşkilatları vardır. Münavebe (nöbetleşe) ile birbirlerine mezuniyet veriyorlar.” demiş ve bazı “adi suçlar” ve “Yunanlılara casusluk” suçlarını anında cezalandırdıklarını da belirtmişti (İkdam, 6 Eylül 1919).

Kemal Paşa’nın Kuvâ-yı Milliye liderleri ile ilgili olarak vermiş olduğu “Kumandanları Demirci Efe Mehmet, Hacı Şükrü ve Yörük Ali’dir. Demirci Efe hakikaten bir efedir. Vatanını düşünür, muhterem bir zat. Hacı Şükrü Bey, 27nci Fırka Alay kumandanlığından emeklidir. Yörük Ali 20 yaşında olduğu halde, 100 kişiye bedeldir. İki defa Aydın’ı istirdad (kurtarmıştır) etmiştir. Bundan başka harekâtı idare edenler arasında pek akıllı adamlar mevcuttur. Ve maiyetleri efelerine son derece bağlıdırlar. Asker katiyen karışmıyor çünkü bu milli bir galeyandır. Onun için ahali yapıyor” bilgileri de önemlidir.

İkdam muhabirinin İttihatçılığı kastederek “Fırka propagandası var mıdır?” şeklindeki sorusunda Ali Kemal Paşa; “Katiyyen öyle bir şey yoktur. Fırka meselesi olmadığı gibi Sosyalistlik gibi mesalik-i saire de yoktur. Gaye Yunanlıların tardıdır (çıkartılmasıdır)” dedikten sonra muhabir bu kez “Mustafa Kemal Paşa ile tesis-i münasebet ediyorlar mı?” sorusu gelmiş; Ali Kemal Paşa da “Hayır! Hatta onların Alaşehir’de akdedecekleri kongreye murahhas göndermeleri talep olundu. Mezkur kongrenin ihtimal ki firkacılık maksadıyla içtima etmekte olduğunu nazar-ı dikkate alarak murahhas göndermediler⁹” yanıtını vermişti.

Kemal Paşa demecinin sonunda ise halkın, padişaha ve hükümete bağlı olduğunu belirterek, “biz sırf bu fecaiden dolayı silaha sarılmağa mecbur kaldık. Biz hiçbir fırka, hiçbir meslek tanımıyoruz. Düşündüğümüz yalnız vatanımızdır. Bunun için bu kadar kan döküyoruz” dediklerini anlatmıştı (İkdam, 6 Eylül 1919).

⁹ Batı Anadolu kongrelerinin İttihatçılığı üzerine Bkz. Kocaoğlu, (2006) ve Zürcher, (2005). Gerçekten de İzmir’in işgali sonrası bu yerel kongreler, İttihatçıların gücünü artırmaya başlamıştı. Alaşehir Kongresi de 16–25 Ağustos 1919 tarihleri arasında Balıkesir Hareket-i Milliye Merkez Heyeti tarafından toplanmıştı ancak Erzurum’dan Mustafa Kemal Paşa’nın da Ali Fuat Paşa aracılığıyla bu kongreye bir telgraf çektiği de bilinmektedir (İpek, 2013, s. 239.) Bu nedenle de dönemin kamuoyundaki algı nedeniyle Kemal Paşa da bu şekilde yorum yapmış görünmekte.

Umum Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa, tam da Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu günlerinde gazetelerde kendine "*Kemal Paşa*" olarak yer bulmuş ve Mustafa Kemal Paşa ve Ali Kemal Bey ile karıştırıldığı da olmuştur. Ancak gönderildiği bölgede gözaltında tutulması ve sonra bırakılması sonucunda İstanbul'a gelmiş ve geldiği gün görüldüğü kadarıyla Kuvâ-yı Milliye'yi olumlu şekilde tanıtan bir mülakat vermişti. İttihatçılara duyduğu nefreti bilinen Sarı (Ali) Kemal Paşa¹⁰, "*firkacılık*" sorusuna verdiği "*katiyen öyle bir şey yok*" yanıtı ile İttihatçılığın bölgede olmadığını da belirtmiş, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın da Alaşehir Kongresini düzenleyenler arasında olduğunu ima ederek, Demirci Efe Mehmet, Hacı Şükrü ve Yörük Ali'nin temsil ettiği Batı Anadolu Kuvâ-yı Milliyecileri'nin de Alaşehir Kongresini "*firkacıların düzenlediği*" bilgisi nedeniyle, Alaşehir Kongresine katılımcı göndermediklerini de iddia etmişti.

3. 21 Eylül 1919 Tarihli Vahdettin'in Beyannamesi ve Kuvâ-yı Milliye

Mustafa Kemal Paşa görevinden alınmış, kendisi de istifa etmiş olmasına rağmen Erzurum Kongresi'nin toplanması ve ulusal anlamda önemli kararlar alınmasıyla Milli Harekât önemli bir noktaya gelmişti. Özellikle çevresindeki asker arkadaşlarının ona güvenlerini belirtmesi, liderliğini de perçinlemişti. Milli Harekât devam etmekte ve Sivas Kongresi hazırlıklarına da başlanmıştı.

İstanbul'da ise Damat Ferit Paşa'nın Paris'ten dönmesi, işlerin değişmesine neden olmuştu. Damat Ferit Paşa; "*Anadolu'da olup bitenleri 'İhtilâlcî hareketler' olarak vasıflandırmış*" ve bu ihtilali büyümeden bastırma düşüncesine gelmişti (Selek, 1987, s. 286).

Bunu gerçekleştirmek amacıyla

"1 — Anadolu'daki millî hareketi ve kongreleri halkın gözünde değersiz bırakmak amacıyla Millî Meclisin toplanması için seçim hazırlığı emri vermek.

2 — Anadolu'ya, hükümete bağlı kumandan ve valiler tâyin ederek ihtilâlcileri zaafa düşürmek ve devlet otoritesini sağlamak.

3 — Genelgelerle, uyarmalarla toplanmasına engel olunamayacağı anlaşılan Sivas Kongresini toplantı hâlinde iken basarak, ihtilâlcileri toptan yakalayıp, millî hareketi başsız bırakmak.

4 — Padişahı, ihtilâlcilere karşı silâh olarak kullanmak." tedbirlerini planlamış ve uygulamaya da sokmuştu (Selek, 1987, s. 286).

---

¹⁰ Ali Kemal Paşa, ilerleyen zamanlarda hakkındaki istihbarat raporlarında karakteri ve çalışmaları üzerinde olumlu değerlendirmelerle anılsa da Milli Mücadele sürecinde "*İttihatçı nefretinin duygusallığı ile*" Damat Ferit Paşa Hükümetinde yer alması ve "*itaatkar politikası*" nedeniyle "*son nefesine kadar*" denetim altında tutulmuştur (Yiğit, 2018, s. 665).

Bu amaçla Damat Ferit Paşa'nın yabancı basına verdiği demeçlerde ve Anadolu'ya muhalif basında, etkili yazarların kaleminden çıkan “*itibarsızlaştırma*” yazıları yayımlanmıştı. Sivas Kongresi'nin toplanmaması için çaba gösterilmiş, atadıkları El Aziz Valisi Ali Galip Bey aracılığıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanıp İstanbul'a getirilmesine çabalanmış ve İngilizlerin de desteğiyle Anadolu'da bir Kürt-Türk çatışmasına kadar gidecek bir kaos yaratılmaya çalışılmıştı. Sivas Kongresi'nin her şeye rağmen toplanması ve alınan kararların tüm ulusa yayılması, artık ağırlık merkezini Sivas'taki Temsil Heyeti'ne çevirmişti. Damat Ferit Paşa'nın “*saman ateşi*” diyerek küçümsediği yurdun dört bir tarafında oluşmuş olan “*çoban ateşleri*” Sivas'ta birleşmiş olarak dünyanın gözü önüne çıkmıştı.

Son noktada, İstanbul'un etkisinin artırılması için Padişah Vahdettin'in bir bildiri yayımlaması düşünülmüş ve “*Anadolu'ya karşı silah olarak*” kullanılmasına karar verilmişti.

Padişah, İngilizlerin Anadolu'daki Milli Harekât üzerine bir askeri girişimi istemediğinin¹¹ ve daha uzlaşmacı bir tavır peşinde olduğunun anlaşılmasıyla işin içine girmiş ve “*bir hakem gibi araya girip*” tarafları uzlaştırmaya çalışması uygun görülmüştü (Akşin, 2004b, s. 598). İşte bu süreçte, Temsil Heyeti'nin İstanbul Hükümeti ile haberleşmeyi de kesmesi sonrasında Padişah Vahdettin; 20 Eylül 1919 tarihinde kabine toplantısı yapan Damat Ferit Paşa ile huzurunda görüşmüş (Peyam, 21 Eylül 1919) ve ardından “*Mabeyn-i hümayun-u mülukane başkâtibi*” Ali Fuat (Türkgeldi) Bey aracılığıyla tüm vilayetlerdeki devlet dairlerine tebliğ edilmesini istediği bir beyanname yayımlamıştı¹² (Tasvir-i Efkâr, 21 Eylül 1919). Bu 20 Eylül beyannamesinin içeriğine geçmeden önce, mutlaka belirtilmesi gereken önemli bir konu daha vardır ki o da, Padişah Vahdettin'in, 20 Eylül'de yayımlayacağı bu beyannameden bir gün önce, yani 19 Eylül 1919'da Fransız Journal des Débats¹³ gazetesine öğleden sonra 16.00'da bir demeç vermesidir (Journal des Débats, 22 Septembre 1919). Daha önemlisi ise padişahın bu demecinin Journal des Débats'ın ancak 22 Eylül günlü sayısında yani tüm dairelere gönderilen 20 Eylül beyannamesinden iki gün sonra yayımlanmasıdır. Birçok Fransız gazetesi akşam nüshalarında, Journal des Débats'da yayımlanan padişahın bu demecine yer vermişlerdi. Nitekim Journal des Débats gazetesi de bu demecin önemini farkında olarak, verdikleri

¹¹ Sina Akşin'e göre askeri anlamda sertlik yanlısı bir girişim, hem asayiş bozacak hem de başarı ihtimali bulunmuyordu.

¹² Bu beyanname o dönem gazetelerde Osmanlıca olarak yayımlanmıştır (İkdam, 21 Eylül 1919); (Alemdar, 21 Eylül 1919); (Türkçe İstanbul, 21 Eylül 1919); (Tasvir-i Efkâr, 21 Eylül 1919). Daha sonra orijinal metin, Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 1927'de Nutuk'un Vesikalar kısmında yayımlanmıştır (Kemal Paşa, 1927, s. 156). Ayrıca 1954 yılında Harp Tarihi Vesikalarında da günümüz harflerine çevrilmiştir (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1954).

¹³ Fransızca Debats gazetesi, Orta Doğu'da Fransız ve İngiliz çıkarlarına çalışan bir gazeteydi (Bayraktar, 2007, s. 699).

sultanın demecini akşam nüshalarında Fransız gazetelerinin yayımladığını, 23 Eylül sayısında belirterek bunları yorumlamıştı (Journal des Débats, 23 Septembre 1919). Gazete; genel olarak Fransız basının, Abdülmecit'ten başlayan Fransa'ya bağlılığın geleneksel olarak devam ettiğini belirten padişahın, Anadolu ile uzlaşmacı önerilerini samimi bulmadıklarını belirtmişti.

Vahdettin'in mülakatı verdiği, *Journal des Débats* gazetesinin muhabiri Robert Raynau'ya (Jaeschake, 2001, s. 141) göre, bu mülakat padişahın tahta geçtiğinden beri bir Fransız gazeteciye verdiği ilk mülakat idi (Journal des Débats, 22 Septembre 1919). Mülakatına Fransa'ya duyduğu sempatinin ne kadar güçlü olduğunu belirterek başlayan Vahdettin, ilk olarak ülkedeki önemli işleri gecikmeden açıklığa kavuşturabilmek için daveti kabul ettiğini eklemiş ve “*Fransa ve müttefikleriyle on aydan beri ne barıştayız ne de savaşta ve bu benzeri görülmemiş bir durum*” dedikten sonra, bu konunun Osmanlı Devleti'ni her zamankinden daha ciddi maddi ve manevi bir sıkıntıya soktuğunu söylemişti.

Damat Ferit Paşa'nın daha göreve gelmeden kendi emri ile İngiliz ve Fransız komutanlarla karşılıklı olarak, savaşa son verecek bir barış görüşmesi için İngiliz Amirali ile karadan ve Fransız komutanla da denizden iletişime teşebbüs ettiğini belirten Vahdettin, o dönem kendisinin önünde bunun için büyük zorluklar olduğu için bu girişimin engellendiğini belirtmiş şimdi ise “*şövalye ruhlu*” General Townshend'in İstanbul'da olması sayesinde bir girişimin yeniden başladığını eklemişti (Journal des Débats, 22 Septembre 1919). Vahdettin, bu girişiminin “*savaşan taraflardan birinin savaşı sona erdirmek amacıyla ilk ve en samimi jesti olarak tarihe kaydedilmesi*” gerektiğini söylemiştir. Vahdettin, ülkenin savaşa girmesinin, verdikleri zararı şimdi daha iyi anlayan bir avuç suçlunun işi olduğunu eklemiş ve ülkenin zararının ciddi olduğunu belirterek “*Müttefiklerin, Türk toprakları üzerindeki asırlık mülkiyetimize, bağımsızlığımıza, benliğimize, Türk eserlerine ve Türk çoğunluğuna (çocukluluk üzerinden giderek) saygı göstermeyeceklerine inanmayı reddediyoruz.*” cümleleriyle mülakatına devam etmişti.¹⁴

Gayrimüslim halkın da maddi ve manevi haklarının güvencelerinden uzun süre mahrum kalmaması gerektiğini söyleyen Vahdettin; “*Ben İmparatorluk hanedanında, Hıristiyanlara karşı liberal politikasıyla ünlü tek sultan olan Abdülmecid'in oğlu olduğumu unutamam. Avrupa'nın dostu ve Batı medeniyetinin hayranı olan bir hükümdarın okulunda yetişmiş biri olarak, ne atalarımın kanunlarına ne de savaştan doğan ve tek bir kelimenin özetlediği yenedünyanın getirdiği yükümlülüklerle karşı gelmeyeceğim: Liverie (Özgürlük). Bu özgürlüğü*

¹⁴ Vahdettin'in Fransız gazetesinde bulunan bu paragraftaki görüşleri, daha sonra Osmanlı basınında yer almamıştır.

talep ediyorum. Ayrıca temsilcisi olduğum, evrenin ve Tanrı'nın huzurunda kaderinden sorumlu emanetçisi olduğum ve nasıl koruyacağımı bileceğim halkımın kaderi için de savunacağım.” cümlelerini kullanmıştı (Journal des Débats, 22 Septembre 1919). Özellikle İzmir'in işgali sonrası Yunanlıların İzmir'e yerleşmesiyle, Batıdaki şehirlerin ve toprakların da elimizden alınacağına dair olan kaygının, halkın arasında şiddetli bir kızgınlığa neden olduğunu belirten Vahdettin; Hükümetinin gerçekçi olarak benimsedikleri yöntemlerle politika yürüttüğünü, bunun kutsallığının da zedelenmemesini istemiş ve dünya düzeninin ve barışının yeniden tesis edilmesine yönelik tutumları özenle düzenlenmesini ve barışın korunmasını istemiştir. Vahdettin'in bunu belirtirken “*tebaamızı itaatkâr tutarken*” bağımsızlığımızı savunabilmek için yapılacak bir barış konferansından adalet beklediğini söylemesi de düşüncesini ortaya koymuştur. Vahdettin sözlerinin sonunda; “*Fransız basınının bize yönelik yargılarının sertliğini yumuşattığını ve bizi daha adil bir şekilde değerlendirmeye başladığını gördüğümde hissettiğim minnettarlık duygusunu, Fransa kamuoyuna iletmenizi rica ediyorum.*” dedikten sonra “*Her halükarda ben ve halkım, 1854'ten itibaren ve en sonda da 1878'de Fransa ve İngiltere'nin, birlikte Türkiye'ye değerli yardımlarda bulunduğunu unutmuyoruz. Bunun yanında Monroe tarafından konulmuş bazı çekinceleri olan doktrin ve ilkelerine saygı duyduğumuz Büyük Amerikan Cumhuriyeti'nin de yardımını yeniden kazanmayı umuyoruz,*” cümleleriyle konuşmasını bitirmişti (Journal des Débats, 22 Septembre 1919). İstanbul gazeteleri ise Journal des Débats'da yayımlanan padişahın bu demecine ancak 24 Eylül günlü sayılarında ve önem verdikleri yerleri öne çıkartarak yer vermişlerdi. Alemdar ve Tasvir-i Efkâr, haberi alt manşetlerinde padişahın “*İzmir namı, Türklerin kalbinden silinemez. İzmir işgali hadisesinde, ne benim ne milletimin unutamayacağımız bir tehdid ve hakaret mündemiçtir*” cümlesini manşetlerine taşımışlardı (İkdam, 24 Eylül 1919; Alemdar, 24 Eylül 1919; Tasvir-i Efkâr, 24 Eylül 1919; Tarik 26 Eylül 1919). Gazetelere göre Padişah, Fransızca bir gazete olan Deba¹⁵ gazetesi muhabiriyle Yıldız Köşkü'nde bir görüşme yapmıştı. Deba gazetesine verdiği mülakatta Vahdettin, ilk olarak İtilaf Devletlerinin, Osmanlı Hükümeti'nin geleceği ile ilgili bizzat Türkler ile müzakerede bulunmayacaklarına ihtimal vermediğini belirtmiş ve Türkiye ile ilgili sulhün geciktirilmesi nedeniyle teessüflerini iletmışti. Vahdettin'in demeci özetlenerek “*Anadolu muhtaç olduğu Müslümanlık himayesinin, maddi manevi himayesinden daha ne kadar süre mahrum edilebilir. Fırkacılık ihtilafatı, davamızdaki kutsiyeti soldurmamalıdır. Bağımsızlığımızı ve istiklalimizi korumayı ümit ediyoruz. Sulh*

---

¹⁵ İstanbul gazeteleri, haberlerinde “Journal des Débats” gazetesine sayfalarında kısaca “Deba” olarak yer vermişlerdi.

konferansının bizim ile görüşmesini endişeli bir surette bekliyoruz. Konferansın yakında murahhaslarımızı davet edeceğini ve bizim sesimiz işitilmeksizin bir takım mukarrerat ittihaz edilmeyeceğini ümit ediyoruz. Biz burada tebaamızı, sükut ve itaat dairesinde idame ve muhafaza etmemize rağmen istiklalimizi müdafaa edeceğimize ümitliyiz. Fakat müttefikler mevcudiyetini muhafaza eden ve hatalarını tamire hazır bulunan Türkiye'nin sadasını istima etmek hakkına malik olduğunu tasdik edeceklerdir. Fransa ve İngiltere mazide Türkiye'ye fevkalade muavenet göstermişlerdir. Bugün gerek kendilerinin ve gerek Monroe kaidesinin icap ettirdiği kuyud-u ihtirazyeye rağmen büyük Amerika Cumhuriyetinin muavenetlerini istihsal edeceğimizi ümit ediyoruz.” Şeklinde kısa cümlelerle verilmişti (İkdam, 24 Eylül 1919).

İstanbul basının verdiği Vahdettin bu mülakatında; orijinal gazete metninde olmadığı halde, ülkenin bazı hassasiyetlerini dile getirmiş ancak bir “*fırkacılık*” sorunu olduğunu, yapılacak sulh konferansına çağrılmasında geç kalınması nedeniyle de endişeyle beklediklerini ve daha önemlisi de halkın “*sükut ve itaat*” dairesinde tutulduğunu itiraf etmekte ve müttefiklerin “*hatalarının tamire hazır olan*” Türkiye'nin sesini duymadan bir takım kararlar alabileceği kaygısıyla da böyle bir noktada olunmamasını ümit ettiğini belirtmişti. Son sözlerinde de “*mazide Türkiye'ye fevkalade yardım göstermiş olan*” Fransızlar ve İngilizlerin ve “*Büyük Amerika Cumhuriyetinin*” yardımını beklediklerini de eklemişti (İkdam, 24 Eylül 1919).

Bir Fransız gazetesine verdiği ve özellikle kaygılarını dile getirerek büyük devletlerin yardımına sığındığı bu demecinden bir gün sonra Vahdettin, 20 Eylül 1919'da bu kez millete bir beyanname yayımlamıştı (Türkçe İstanbul, 21 Eylül 1919- EK-3). Bu beyanname ile ilgili Vahdettin'in Mabeyn kâtibi Ali Fuat Bey; “*Yunanlılar tarafından İzmir'in işgali neticesinde Anadolu'da toplanan ve Kuvâ-yı Milliye ile hükümet-i merkeziye beyninde husûle gelen ihtilâf-ı efkâr üzerine Ferid Paşa, taraf-ı şâhânedan ahaliye hitaben bir beyannâme neşrine lüzûm göstermiş*” şeklinde teklifin, Damat Ferit Paşa'dan geldiğine dair bir cümle kurmuştur (Türkgeldi, 1987, s. 261). Oysa Akşin'e göre; Damat Ferit Paşa'nın 23 Eylül'de başyaverliğine atanan Kemal Bey'e göre beyanname, Sadrazam'ın dikte ettiği bir bildirge olmayıp “*Padişah'ın kendi öz bildirgesiydi*”¹⁶ (Akşin, 2004a, s. 600).

Milli Mücadele tarihi açısından çok önemli olan bu beyannamesinde Vahdettin, Anadolu'da çıkan durumdan, bölgeden gelen ayrıntılı telgraflarla haberdar olduğunu belirttikten

---

¹⁶ Ali Fuat Türkgeldi; padişah ile yalnız kaldığında, bu sert cümlelerle dolu bildirinin Anadolu'daki harekâtı daha da artıracığını Vahdettin'e söylemesi üzerine, bundan vazgeçtiğini ve padişahın 21 Eylül 1919 beyannamesinde sadece “*hükümetin görüşlerinin rehber alınması gerektiği*” cümlesiyle yetinildiğini belirtmişti (Türkgeldi, 1987, s. 262).

sonra esef verici be durumun, İzmir İşgali ve onu takip eden fecii olaylar ile Doğu Anadolu illerinin geleceği hakkındaki rivayetlerin halk arasında çıkardığı tepkiden kaynaklandığını eklemiştir. Bu olaylar ve şayiaların bütün ahaliyle birlikte kalplerde çok derin etkisi olduğunu belirten Vahdettin, milletin ve devletin haklarını korumak için emir vererek gayret göstermenin pek tabii olmasına rağmen bu önemli anlarda hükümet ve millete düşen görevin, en makul siyasi teşebbüsler ve halk arasındaki birliğin sağlanması ve haklarımızın korunmasına çalışmaktan ibaret olduğunu halka duyurmuştu (Alemdar, 21 Eylül 1919).

Vahdettin, hükümetin takip ettiği siyaset neticesinde İzmir fecayini, Avrupa devletlerinin nazarı dikkatine sunduğunu ve bölgeye de bir özel heyet göndererek, tarafsız tahkikat başlattığını ve bu sayede hakkımızın korunmasına katkı sağladığını da eklemiştir. Hükümetin ayrıca Anadolu Vilayat-ı Şarkiyesine dair olan “*rivayat ve şaiyata*” karşı da her türlü teşebbüste bulunduğunu ve zaten milli birliği bozacak hiçbir karar ve teklif olmadığı halde memleket içindeki asayişin yok edecek ve hükümetin nüfusuna zarar verecek her girişimin, milletin arasındaki ayrışma ve bölünmeye neden olan her türlü teşebbüsün, devletimizin hayati ve temel çıkarlarıyla uygun olmadığını belirtmiştir.

Vahdettin beyannamesinde, Anadolu’daki hareketi kastederek “*Bazı kimseler tarafından memleketin vaziyet-i hakikiyesi tebdil ve güya ahali ile hükümet arasında muhalefet vücudu ilan edilerek, hakkımızda Avrupa efkar-ı umumiyesinin tağlit (yalan yere) kılınması, menafi-i aliye-yi memleketi külliye rahnedar (yaralayacağı) edebileceği gibi bilvucuh şayan-ı teesüf olan bu hall-i şerait-i kanuniye dairesinde bir an evvel icrasını arzu eylediğimiz intihabatı da düçar-ı teehürat (seçimi erteleyerek) ederek sulhün takarrüb etmekte (kararlaştırılmakta) bulunduğu bir sırada vücudu laabüd olan (gerekli) Heyeti Mebusan’ın içtimainı taavik (geciktirecek) ve bu yüzden hükümetin müşkülâtını tezyid (artıracaktır) edecektir.*” cümlelerini kullanmıştır (Alemdar, 21 Eylül 1919).

Padişah bazı kişiler tarafından ülkenin gerçek gündeminin değiştirilmesi ve güya halk ile hükümet arasında anlaşmazlık olduğunun ilan edilmesinin, Avrupa kamuoyunda hakkımızda yanlış anlamalara neden olduğunu belirterek, bu durumun memleketin yüksek çıkarlarını tamamen yaralayacağı gibi yasal şartlar içinde bir an önce yapılmasını istedikleri seçimlerin de ertelenmesine neden olacağını, bunun da barışın arandığı şu sırada gerekli olan Meclisin açılmasını da geciktireceğini belirtmiştir.

Vahdettin, bunun hükümetin sıkıntılarını da artıracak olduğunu ekledikten sonra halktan ne istediğini açıklamıştır. Vahdettin isteğini “*Bugün umum efrad-ı milleten intizarım (beklentim), hal ve mevkiinin nezaketinin bittakdir muhafaza-yı sükun ve itidal ve ahkam-ı kavanine ve*

evamir-i hükümete tamami-i ittiba (tam tabii olma) ile *memleketin intizam ve asayişinin muhil* (ihlal eden) *harekattan içtinab* (kaçınmak) *eylemek ve bu suretle kariben* (yakında) *sulh müzakeresine davet olunacak Osmanlı murahhasları, konferans muhacehesinde milletle hemahenk olarak ispat-ı mevcudiyet edebilmektir.*“ cümleleriyle duyurmuştu (Alemdar, 21 Eylül 1919).

Görüldüğü üzere Vahdettin, ülkenin durumunun hassas olduğu şu dönemde halkın bunu anlamasını ve sessizlik ve itidalini korumasını, kanunlara ve hükümetin emirlerine de tam bir bağlılıkla uymasını istemişti. Vahdettin ayrıca memleketin düzenini ve asayişini bozacak hareketlerden kaçınılmasını ve bu sayede de yakında davet edileceğini umduğu barış görüşmelerinde, Osmanlı delegelerinin halk ile ahenkli olduklarını göstermelerine katkı sağlanması gerektiğini belirtmişti. Vahdettin bu sözleriyle, Anadolu harekâtını desteklemediğini de açıkça ortaya koymuştu.

Vahdettin’in bu konudaki zihniyetini gösterecek olan cümleler, beyannamenin devamındaki son kısımda, daha iyi görülecekti. Vahdettin altı buçuk asırdan beri Avrupa denge politikasında önemli bir yeri olan devletin birlik ve bütünlüğü ile Osmanlı milletinin haysiyetini koruyacak bir barışa yakında ulaşılmasını, Allaktan ümit ettiğini söylemiş ve büyük devletlerin değerli duygu düşüncelerinin ve de gerçekleri daha iyi anlamaya başlayan Avrupa ve Amerika kamuoyunun itidalli olmasının da bu ümidini sağlamlaştırdığını belirtmişti.

Vahdettin son olarak ise hükümetin içerdeki her türlü sıkıntıdan uzak olarak, memleketimizin her tarafında da kanuna harfiyen uyulmasının ve tebaanın haklarının korunmasının hükümetin başlıca amacı olduğunu ekledikten sonra, hükümetin de bu amaçlara ulaşmak için çalışacağını belirtip sözlerine son vermişti (Alemdar, 21 Eylül 1919). Vahdettin, bu açıklamalarıyla devletin birlik ve bütünlüğünün sağlanmasını, dışarıdaki devletlere bağlamış, dayanak noktasına halk yerine o devletlerin değerli düşüncelerine güvenerek, onların kararlarıyla barışa ulaşılmasını ümit etmiştir.

4. Vahdettin’in Beyannamesi’ne Verilen Destekler ve Tepkiler

Vahdettin’in bu beyannamesi, o dönem için aynı düşüncede olan Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ile Nigeşban Cemiyeti tarafından desteklenmekteydi ki gazetelere açıklamalar yapılmıştı. Bu iki cemiyetin görüşlerinin aynen verilmesi, Vahdettin’in beyannamesinin de kamuoyunda nasıl algılandığını göstermek açısından önemlidir. İkdam bu muhtıraları ana sayfasında “*Beyanname-yi Hümayun Münasebetiyle Muhtıralar*” ana başlığı altında vermişti (İkdam, 23 Eylül 1919). Anadolu’da 400 şubesi olduğu belirtilen Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti, Sadrazam Damat Ferit Paşa’ya sunduğu muhtırada, “*padişahın beyannamesinden müsteban*

(açık) olduğu vecihle İzmir Hadisesi¹⁷ gibi ahiren memleketin maruz bulunduğu bazı ahvalden dolayı, millette peyderpey husule gelen heyecanları, hedefinden inhiraf ettirerek (saptırarak) bundan menafi-yi din ve devlete mugayir (devlet ve din yararına aykırı) surette istifade etmek yolunu tutan ve bu vesileyle kendilerinde bigayr-i hak (haksız yere) millet namına söz söylemek cüretini görerek, hükümetin muvaffakiyat-ı siyasiyesini taakim (sonuçsuz bırakma) etmek ve bilnetice millet ve devleti esir-i menafi-yi ittihaz etmek (esir gösterme çıkarımı) isteyen erbab-ı tesvilin (aldatanların) amalini tatmin eylemek sevdasına düşen ve nisbet ve vataniyeleri meşkûk (bağları ve vatanları şüpheli) ve hayatları daima ihtilal ile şaibedar olan bazı kimselerin, hükümete karşı hücum için kâh fırkacılık, kâh bitarafılık ve fırkasızlık gibi muntakız (parçalanmış) ve muhtelif tabirlerle memlekette daima şikak (muhalefet) ihzarına çalışmalarını [vatanın nef ve sürurunu (çıkarmı), kendi nef ve süruru addeden ve bu uğurda her fedakârlığa müheyya (hazır) bulunan ve asırların tecrübeleriyle sabit olduğu üzere halife ve padişahlarına ve hükümet-i meşrularına sadakat ve itaat hasisesiyle (hisleriyle) mümtaz olan] vatanın öz evlatlarının tecviz edemeyeceklerinin (izin veremeyeceklerinin) hakpay-ı seniyyeye arzını ve istirham eyleriz” cümlelerini kullanmışlardı (İkdam, 23 Eylül 1919).

Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti; Anadolu’daki İzmir’in işgaline karşı tepkileri ve halkta oluşan heyecanları hedefinden saptıranlar olduğunu belirtmiş, din ve devlet çıkarlarına karşı olarak yararlanmak isteyen kişilerin millet adına söz söyleme cüretinde de bulduklarını ifade etmişti. Anadolu’daki milli teşkilattan söz ettikleri açık olan bu muhtırada; Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını, kendi amaçları için çalışan, vatanları ve bağları kuşkulu olan ve hayatları boyunca ihtilal ile şaibeli kişiler olarak göstermişti. Cemiyet kendilerini de “asırlardır tecrübe edildiği üzere vatanın çıkarlarını kendi çıkarları olarak gören, bu uğurda her fedakârlığı yapan, halife ve padişah ile meşru hükümete sadık ve itaatli olan vatanın öz evlatları” olarak nitelemişti. Cemiyet son noktada da milleti ve devleti esir etmek isteyen kendi şahsi çıkarlarını düşünenlerin, hükümete karşı saldırmak için fırkacılık veya tarafsızlık ve fırkasızlık gibi bozulmuş çeşitli tabirlerle memlekette daima anlaşmazlık çıkarmaya hazır olanların çabalarını, vatanın öz evlatları olarak uygun bulmadıklarını ifade etmişlerdi (İkdam, 23 Eylül 1919).

Padişahın bu bildirisinin hemen ardından bir başka bildiri Nigehban Cemiyeti’nden¹⁸ gelmişti. Nigahban Askeri Cemiyeti’nin bildirisine de İkdam gazetesi aynı sayıda yer vermişti. Buna göre Cemiyet bildirisinin ilk kısmında aynen;

¹⁷ O dönemde padişah da dâhil olmak üzere herkes tarafından “İzmir fecaisi” denilmesine rağmen Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti “İzmir hadisesi” olarak bahsetmiştir.

¹⁸ Nigehban Cemiyeti, İttihatçıların kafir olduklarına ve öldürülmelerinin farz olduğuna iman gücüyle inanan, ama Türk Ordusu tarafından tanınmayan bir cemiyet idi (Toker, 2006, s. 54). Ana amaçları da İttihat Terakki zamanında ordudan uzaklaştırılan alaylı subayların geri dönmesini sağlamaktı (Ertan, “Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi”

“4 harp senesinde Türk millet-i necibiyesini sıcak ve soğuk cephelerde 3 milyona yakın zayıf ile mahv ve ifna (mahv ve yok eden) ve vatanın son kuvvetini de Filistin cephesinde teslim ettikten sonra, mahkeme-yi kübra-yı millete verilecek hesap ve sorulacak suallerden kaçarak, milletin bakiyettüsuyuf (geri kalanını) ve kalpleri yaralı evladının kemiklerinden, kendi siyaset ve cinayatına siper yapmak maksadıyla, bu defa da Anadolu Harekâtı meydana getiren ve Müdafaa-i Milliye nam-ı mukaddes ve meşruu altında oyun oynamak isteyen erkan, umera ve zabitanın, icraat-ı müsarrasını (acele girişimleri) biz, sadık Nigehban Cemiyeti zabitan kulları, takbih eder (kınar-çirkin bulur) ve bu gibi harekattan nefret ettiğimiz sade-yi seniye-yi hazret-i Hilafetpenahiye arz-ı delalet buyurmanızı istirham ve sadakatimizi tebyin (beyan) ile iftihar ederiz.” demişti (İkdam, 23 Eylül 1919).

Cemiyet bu ilk kısımda görüldüğü gibi özellikle harp zamanı asker kayıplarına dikkat çekmiş ve o dönem gazetelerde isim verilmeden Filistin cephesinde askeri teslim etmekle suçlanan Mustafa Kemal Paşa’dan bahisle¹⁹, bu kayıplardan sorumlu tuttuğu kişileri, millete hesap vermek yerine sorulardan kaçtığını belirtmişti²⁰. Aynı cemiyet bu şekilde nitelediği ama isim vermediği kişileri, kalpleri yaralı olan milletin ve evlatlarının kemiklerini kullanarak kendi siyasetlerinin ve cinayetlerini saklamak için bu kez bir Anadolu Harekâtı ortaya çıkardıklarını da ekleyerek, bu kişileri bu kez dolaylı ama net olarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olarak açıklamıştı. Cemiyet, meşru ve mukaddes olarak kendisini ifade eden Müdafaa-yı Milliye’yi bir oyun olarak gördüklerini ve bu oyunu oynamakla suçladığı kurmay subay ve askerlerin tümünün gerçekleştirdiği girişimleri de Nigahban Cemiyeti olarak kınadıklarını ve de nefret ettiklerinin padişaha bildirilmesini istemişti (İkdam, 23 Eylül 1919).

Cemiyet bildirisinin ikinci kısmında ise “4 harp senesinin, elem ve meşsakını (sıkıntı) sevgili asker evladyıla birlikte omuzlarımızda ve kıymetli saltanatlarının muhabbetini, ecdad-ı azam-ı tarihleri ile beraber kalplerinde taşıyan biz zabitan kullarınız, beyanat-ı şahanelerini yaralı kalplerimize bir merhem-i şafi (şifa veren) bulduk. Pek yorgun ve vazife-yi diniye ve vataniyesini, uğur-u şahanede pek mebzul (bol) olarak döktüğü kanla ika ettiğine (yerine

---

Maddesi) Daha önce kendilerine yakın olan Anadolu muhalifi Türkçe İstanbul gazetesinde “Millete beyanname” adı altında bir bildiri ile Anadolu’da milli müdafaa harekâtını “çete” olarak nitelemiş ve bunların içine askerlerin de girdiğini belirterek “geçmişlerini tamir etmek için bir defa daha deneme yaparak, halkı tekrar sefalet sürüklemeye neden olacağını” belirterek karşı tutum almışlardı (Türkçe İstanbul, 7 Temmuz 1919).

¹⁹ O dönem Filistin cephesinde IV. Ordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa’nın yaveri olan Cevat Rifat (Atılhan) Bey, İkdam gazetesinde yazı yazmış ve genel olarak IV. Ordu Komutanı dışında, VIII. ve VII. Ordu komutanlarını suçlamıştı. Buna karşılık, VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa da gazeteci Suphi Nuri imzasıyla bir kaç kez karşılıklı olarak gazetelerde bu konuda sert yazışmalarda bulunmuştu. İkdam gazetesi de bu konuyu gündemde tutmuş ve Suphi Nuri Bey’in verdiği yanıtların adını vermeden Mustafa Kemal Paşa’ya ait olduğunu da belirtmişti Bkz. (Elmacı, 2022, s.229).

²⁰ Oysa belirtildiği üzere Mustafa Kemal Paşa, Suphi Nuri aracılığıyla bu konuda sert yanıtlar vermişti. Ancak bu yazılar Suphi Nuri imzasıyla yayımlandığı için farkına varılmamıştır.

getirmek) *kani olan milletimize artık, sükun ve istirahat emreden beyanat-ı şahaneleri, aynı hükümet ve bir enmuzec-i şefkat ve merhamettir* (merhamet ve şefkat örneğidir). *Beyanat-ı şahaneyi okurken gözlerimizin yaşıyla ıslatıp, hakpa-yı şahaneye tekrar'ül alev tekrar, kalben arz-ı sadakat ve ubudiyet ettik. Ömr ve afiyet-i şahanelerinin müzdad* (artması) *olması duasını ref-i bargahı uhdiyet eyleriz ol babda..*” (İkdam, 23 Eylül 1919) cümlelerini kullanmıştı.

Bildirisinin bu kısmında, tamamen padişah ve hilafete bağlı olduğunu belirterek, bu beyannamenin kendileri için “*yaralı kalplerine şifa veren bir merhem*” olduğunu da belirten Nigahban Cemiyeti; yorgun olan ve dini vatan ve saltanat uğrunda bolca kan döken millete, “*sükun ve istirahat emreden*“ bu padişah beyannamesinin bir merhamet ve şefkat örneği olduğunu da eklemişti. Cemiyet yazının sonunda, bu beyannameyi okurken gözlerin yaşlandığını da ifade etmiş ve padişaha kalben sadakatlerini sunmuşlardı.

Anadolu’ya muhalif olan Alemdar gazetesi, beyannameye destek veren “*arızaları*” yayımlamaktaydı. Bu gelen yazılara giriş yapan Alemdar gazetesi;

“*Anadolu’da bazı derbederler tarafından makasid-i malume ve melune ile icat edilmek istenilen müfsidetkerane* (fesat) *hareketin, milletin samim kalbinde ne büyük bir his-i istihkar ve nefret ile karşılandığını, beyanname-yi hümayun vesilesiyle Anadolu’nun muhtelif köşelerinden ve müteaddid cemiyetlerinden, makam-ı Sadarete ve matbuata gelen telgraflar, pek aşikar surette gösteriyor. Biz bu husustaki fikirlerimizi şimdiye kadar biddefeat söylediğimiz cihetle, burada tekrar etmiyor ve ancak bu tezahüratın sayfalarımızın müsait olabileceğine tercüman olmakla iktifa ediyoruz.*” cümleleriyle sunmaya devam etmekteydi (Alemdar, 25 Eylül 1919).

Yine aynı sayıda bu kez Mütekaideyn-i Askeriye Cemiyeti²¹ de aynı şekilde başkanları emekli asker Mustafa Paşa tarafından, Sadrazama yazdıkları dilekçe ile padişaha destek vermişti. Mustafa Paşa da; Meşrutiyet döneminden harbin sonuna kadar çeşitli melanet ve mezalim dolu vukuat icrasından geri kalmayan ve devlet adına olarak Avrupa’dan borç alınan birçok milyon lirayı israf ederek devlet hazinesini pervasızca yağma eden ve Osmanlı milletini şahsi çıkarları için ve cemiyet amaçlarının devamı için harbe sürükleyen ve yalnız Osmanlı topraklarındaki Müslümanları değil, diğer kıtalarda bulunan İslam ahalisini de mahv ve perişan eylemiş ve en nihayetinde de gerek Osmanlı kanunlarından ve Avrupa’daki İngiliz ve Fransız ve İtalyanların bu durumu anlayarak yaptıkları adil araştırmaları sonrasında, korkmuş olan ve harp senelerinde birçok günahsızın kanlarına elleri bulaşmış ve yüzbinlerce kişinin mal ve mülklerini gasp ve zapt eylemiş kişilerin, kendi cinayetlerini saklamak için bu işe giriştiklerini

²¹ Emekli Askerler Cemiyeti.

belirtmişti. Mustafa Paşa son sözlerinde; “*birkaç aydan beri Anadolu’da bazı safdil, ahaliyi işgal suretiyle vaki olan teşebbüs ve hareketini, üyesi altmış bini müteceviz erkan ve ümera-yı zabitanadan oluşan Umum Mütekaideyn-i Askeriye Cemiyeti, kemal-i nefret ile takbih eder.*” cümleleriyle bildirisini bitirmiş ve padişahın çıkarına olmayan bu gibi hareketleri telin ettiklerinin de padişaha bildirilmesini istemişti (Alemdar, 25 Eylül 1919). Aynı şekilde Ulemadan Abdurrahim ve Hayri Efendiler, eşraftan Hacı Mehmet Nuri, Abdurrahim Fevzi, Süleyman Ruhi, İsmail Hakkı, Arif, Abdulvahap Efendiler ve diğer 15 imzayla Eskişehir ahali namına çekilen telgrafta, Eskişehir halkının “*Osmanlılığın beşiği padişahına sadakat ve ihlasta daim*” olduğu belirtilmiş ardından, “*Hilafetin ehadı ve zat-ı akdes-i hilafetpenahilerinin cidden en sadık kulları*” olan Eskişehir halkı olarak; padişahın başka “*hiç bir tesire baş eğmeyeceğiz*” denilmişti (Alemdar, 25 Eylül 1919). Mağduriyn-i Siyasiye Cemiyeti²² başkanı ve on bin siyasi mağdur adına kurucularından Mehmet imzasıyla gelen bir başka telgrafta da “*harekat-i fesadiyeyi protesto ve red mealinde*” bir arıza da Sadaret aracılığıyla padişaha gönderilmiş ve padişaha destekte bulunarak, onunla aynı şekilde durumu protesto ettikleri bildirilmişti (Alemdar, 25 Eylül 1919). Görüldüğü üzere bu beyanname en çok İstanbul’da İttihat Terakki karşıtı olan ve Anadolu’ya da muhalefet eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Nigahban Cemiyeti ile padişah yanlısı cemiyetler tarafından sahiplenilmiş, övülmüş ve bu beyannamenin Anadolu hareketi aleyhinde olduğu düşünülerek, Anadolu harekâtı itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Padişahın beyannamesi, Anadolu Harekâtı karşıtı olarak görülmüş ve kendisine destek verilmişken, Anadolu Harekâtı eleştirilmiş ve protesto edilmişti.

Padişahın, Damat Ferit Paşa Hükümeti’ne destek verilmesini isteyen beyannamesi üzerine, İstanbul’da hükümeti destekleyen gösteriler de yapılmaya başlanmıştı (Akşin, 2004b, s. 600). “*Kendi iddialarına göre 400’e yaklaşan şubeleriyle Hürriyet ve İtilaf, 3 bini aşkın subay adına Nigehban-ı Askeri, 48 şubeli Trabzon Ademi Merkeziyet, 60 binden fazla subayı temsil eden Mütekaidin-i Askeriye cemiyetleriyle, Cemiyet-i Müderris*” üyeleri bu gösterilerde beyannameyi desteklediklerini belirterek “*İttihatçı diye damgaladıkları milliyetçileri ağır biçimde suçlayan yazılar*” yayımlamışlardı (Akşin, 2004b, s. 600).

Vahdettin’in bu beyannamesi, Anadolu Harekâtına muhalif gazetelerde de haberleştirilerek savunulmuştur. Ali Kemal’in başyazarı olduğu Peyam gazetesi, bu beyannameyi, hemen ertesi gün 21 Eylül sayısında aynen vermiş ve Ali Kemal de köşesinde, sonuç olarak belirttiği “*bu beyannameyi hümayun, basireti kapananlar için bile son bir fırsattır. Şikaki (ikileşme) unutsunlar. Şikaki bir tarafa bıraksınlar. Padişahımızın etrafına fedakârane*

²² Siyasi Mağdurlar Cemiyeti.

toplanan hükümet ve milletle müttelihden elele vererek vatani bu havelnak (korkunç) çukurdan kurtarmaya çalışsınlar. İşte insanın yüzünü ağartan, vicdanını genişleten, böyle bir içtihatır. Yoksa gelişiğüzel kırmaktan ve dökmekten ibaret bulunan 'olacak' gayreti değil." cümleleriyle övmüş ve bu beyannameyi basireti kapananlar için son fırsat olarak nitelenmişti (Peyam, 21 Eylül 1919). İkdam gazetesi "*Beyannameyi Hümayun Münasebetiyle*" başlıklı isimsiz editoryal yazısında beyannameyi yorumlayarak, padişahın Anadolu'da ortaya çıkan harekâtın, İzmir'in işgali sonrasındaki rivayet ve şayialar nedeniyle çıktığını belirtmesini vurgulamıştı. İkdam sonuçta, beyannamenin padişah tarafından "*hiçbir tarafı hainlik ve asilik*" olarak itham etmediğini, "*derin bir pederane hissiyle*" ve "*basiretli bir fikirle*" bütün millet efradını, ittihada ve millet ile hükümeti ahenkli olmaya davet ettiğini belirtmişti. İkdam gazetesi en son cümlesinde de "*bu beyanname-yi şahane, umum milletin efkâr-ı amalîne dahi tercüman olduğu için bu arzu-yu şahanenin temini husulüne çalışmak, gerek millet gerek hükümete terettüb eden (düşen) en büyük bir borcudur.*" yorumunda bulunmuştu (İkdam, 22 Eylül 1919). Vahdettin'in hükümetin desteklenmesini istediği beyannamesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa da Sivas'tan padişaha 22 Eylül 1919 tarihli bir telgraf çekmişti. "*Anadolu ve Rumeli Heyeti Temsiliyesi namına Mustafa Kemal*" imzasını kullanan Paşa, tekrar padişaha telgraf yazma nedenini "*mevcut Vekiller heyetinin hakikatleri gizleyerek zâtı şehinşahilerine arz ettiği ve duyurduğu gibi meşru olmayan bir emel değil, milletin haklı talepleridir.*" şeklinde açıklamış ve gerçeklerin kabinenin ihanetiyle kendisine arz edilmediğini, bunun da "*memleketin ve hümayunlarının sadık tebaası zararına, telafi edilemez bir hesap kayıt ve teşkil*" ettiğini belirtmişti (Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2007, s. 92).

Mustafa Kemal Paşa, Ferit Paşa'nın görüşlerinin de eklenerek vilayetlere tebliğ edilen padişahın beyannamesinin içeriğinden çok, açık olarak "*milletin meşru emelleri ve maksatları ve kabinenin işleyip fiilen ve belgelerle sabit hainane harekâtının*" padişahın gizlendiğini belirtmişti. Ayrıca bunun da; Ferit Paşa'nın, padişaha gerçek dışı bilgiler vermesi nedeniyle millet ve vatana karşı işlemekte olduğu ihaneti ikiye katladığını ve artık çekilmez bir duruma getirdiğini ifade etmişti. Mustafa Kemal Paşa; özellikle tüm tepkiyi verdiği Damat Ferit Paşa'nın "*Tarihin hiçbir ihanet sayfasıyla karşılaştırılamayacak bir ihanet*" içinde olduğunu belirtmiş ve "*ahaliyi, yekdiğeri aleyhine kışkırtan ve milleti yabancı ihtiraslarına feda eden*" bu kabinenin "*milli arzuya aykırı olarak mevkiinde kalması, pek büyük felaketler çekmekte ve hazırlamaktadır.*" uyarısında da bulunmuştu (Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2007, s. 92).

Herkesin, ülkede asayişin sağlanmasını beklerken, "*vilayetlere çekilen telgraf namelerle, bir taraftan itaat eden aşiretleri, ahali fertleri üzerine teşvik ile beraber*" aynı zamanda

“memleketin karışıklık içinde ve yardıma muhtaç olduğunu resmen beyan ederek yabancı müdahalesini davet eyleyen”, “diğer taraftan Doğu Vilayetlerinde geniş bir Ermenistan teşkiline ve Toros silsilesinin güneyinde kalan yerleri terke hazır bulunduğunu ifade” ile “dahili ve harici düşmanlarımızın emellerini desteklemek ve tatmin etmek isteyen bir kabinenin iktidar mevkiinde kalmasını” düşmanlarımızdan başka hiç kimsenin arzu etmeyeceğini de belirten Mustafa Kemal Paşa, son söz olarak “Milletin itimadına dayanmadığı, İtilaf devletlerince de malum bulunan Ferit Paşa kabinesinin bu şekilde işbaşında kalması, delegelerimizin Konferans'a davet ve kabul edilmemesi, kabulü halinde de, evvelce olduğu gibi bu defa da tart ve iade ile aleyhimizdeki hükmün tebliğiyle yetinilmesini gerektirecektir ki, bunun neticesi olarak ortaya çıkması tabii olan felaketin milleti büsbütün karamsarlığa uğratacağını zatı şahaneleri pek iyi takdir buyururlar.” dedikten sonra padişahın “memleketi korumak için Ferit Paşa kabinesinin hemen düşürülmesiyle, herkesin itimadına mazhar zevattan meydana gelen bir kabinenin teşkiline” izin vermesini “bütün millet namına niyaz ve istirham eyleriz” cümleleriyle yazısını bitirmişti (Atatürk'ün Bütün Eserleri 4, 2007, s. 92).

5. Muhalif Türkçe İstanbul Gazetesinde Sait Molla'nın Mustafa Kemal Paşa ile İlgili Yazısı

Muhalif basında “itibarsızlaştırma” yazıları devam etmekteydi. Sait Molla; Türkçe İstanbul gazetesinde, 18 Eylül günlü sayısında “Anadolu'daki Cereyanların Sonu” başlıklı bir yazı yazmış ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili, doğum yerini adının başına koyarak, bir yazı yazmıştı (Türkçe İstanbul, 18 Eylül 1919).

Yazısına “Anadolu'nun birkaç şehrinde başta Selanikli Mustafa Kemal Paşa olduğu halde buradan giden bazı kimselerin efratıkâr (kişisel) cüretleri, memleketi öyle bir hale getirdi ki, artık ne himayeden, ne mandadan, ne müzaheretten bahse imkân kalmadı.” cümleleriyle başlayan Sait Molla; zihniyetini çok net ortaya koyacak şekilde “manda-himaye ve yardımdan artık bahsedilmemesinden rahatsız olduğunu” göstermişti. Çünkü cümlesinin devamında kendisinin daha önce de söylediğini belirttiği bu durum, “muavenet ve müşavere suretiyle de vatanımızda bir hüsn-ü netice husulü ihtimalini de hemen hemen katt etti.” diyerek asıl sorun ettiği konuyu, yani yardım ve görüşmeler sonucunda vatan için iyi bir sonuç alma ihtimalinin de ortadan kalktığını açıklamıştı.

Sait Molla, daha önce şahsi çıkarları peşinde koşanların, memleketi zor duruma düşürecek kadar “hamiyetsizlik” göstereceklerini hatırladıkça, akıllarından bu düşünceleri “def etmeye” çalıştığını söyledikten sonra, bunu yapmakla “kendimizi aldatmışız.” demişti.

Sait Molla “Gördük öğrendik ki, o cüretkârların; memleketimizi atide bile kurtarabilemeyeceğimiz vaziyet ve eşkal içine atarken” vatan hissi duymadıklarını belirtmiş ve “şekavetin, şenaatın (rezillik ve kötülüğün) bu derecesinin” tarihin hiçbir yerinde mevcut olmadığını eklemiştir.

“Acaba Anadolu’ya giden bu eşhas-ı mahdude (sınırlı kişiler)”, bu cüreti izhar ederken hangi kuvvete güveniyorlar idi.” diye soran Sait Molla, konuyu daha önce Almanya’dan gelen toplara, tüfeklere, subay ve askerlere getirerek, kumandanlarla gelen yüklü bir miktardaki nakit para olduğu halde bir şey yapılamadığından bahsetmiş “bir işi, bunların hepsinden mahrum olduğumuz zaman mı başarılı olabileceklerini zan ediyorlar” karşılaştırmasını da yapmıştır.

Sait Molla, o dönem bunlara hiçbir güçleri ve siyasetleri olmadığı halde izin verenlerin de olduğunu, onların da başka noktada çıkar elde ettikten sonra, hızla bu kişilerden uzaklaştığını eklemiştir. Bir dış gücün de eskiden varlığını belirten Sait Molla, o dönemdeki cüretkârların, bu dış güç tarafından önce haysiyet, ikinci olarak da insanlık ve çıkar konusundaki araştırmaları sonucunda, İttihatçıları kastederek bugün Anadolu’da bu harekate kalkanların, o dönem de memleketi bir oldubittiye getirdiklerini belirtmiştir.

Sait Molla bu noktada kişileri “İdare dimağı” ve “İhtilalci dimağı” olarak ayrı ayrı ikiye ayırmış ve bunların farklı fikir ve dengelere sahip olduğunu ekleyerek, Mustafa Kemal Paşa’nın örgütlediği teşkilatı kastederek, “memleketimizin bugün maruz olduğu emr-i vaka, şüphesiz ki on seneden beri gördüğümüz felaketlerin sonuncusudur” demiştir. Sait Molla’ya göre o dönemin felaketlerini saymak gerekirse, bunların tümü “ihtilalci dimağ” tarafından yaratılmıştır. Yine ona göre, gelen bir felaketten sonra örnek alınmak istenmediği için üçüncü, beşinci hatta yüzüncü kez, her birisi ayrı ayrı felaketler gelmekteydi. Ve her defasında bu cüretkarların tek savunmalarının, dönemin hükümetlerini istemedikleri için “memleketin düzelmesi için çalıştıklarını söylemekten ibaret” olduğunu söyleyen Sait Molla; “Çanakkale’de, Kafkasya’da, Irak’ta sefaletten alem kırılırken, bu kadar evlad-ı vatan asılırken, hırsızlığın, şekavetin son dereceleri millete reva görülüyorken, sokaklarda açıktan kıvrılarak adam ölürken, zavallı askerler harp cephelelerinde hayvanlar gibi otlarken, bu Efendiler nerede idiler, kabineyi istemezlermiş!” cümleleriyle bu kişilerin hükümet düştükten sonra da bu cinayetleri görmemelerini, eleştirmiş ve “bunlara iştirak eden kimseler, şimdiki kabinenin hatasından nasıl bahsedebiliyorlar, bu adamlara hassasiyet yeni mi arz oldu? Madem ki bu adamların ellerinde Anadolu’ya giderek bu gibi hallere cüret etmek iktidarı varmış, bu iktidarı daha o zaman sarf etmek mukteza-yı hamiyet değil miydi.” demiştir.

Başyazısının sonunda ise Sait Molla; “*Hülasa memleket bugün, İttihatçı zihniyetiyle son vaziyeti almaktadır. Anadolu'dakilerin son cüreti kendilerinin istikbalini mahvettiği gibi vatanın da vaziyetini istediğimiz şekilden başka bir hale ilka eylemektedir (çevirmektedir).* ” diye sonuçlandırırken işi, hiç kullanmadığı o eleştirdiği gruba getirmiş ve ismini “*İttihatçılar*” diye vererek yazısını bitirmişti (Türkçe İstanbul, 18 Eylül 1919).

Görülüyor ki o dönem İstanbul hükümetini destekleyenlerin tek dayanak noktaları, Anadolu'daki harekâtı gerçekleştirenlerin İttihatçılar olmasıydı. Bu nedenle, konulara bu bakış açısıyla bakmışlar ve manası olmayan ve işgale karşı direnme hareketini “*karşı tarafı itibarsızlaştırma yazılarıyla*” sindirmeye çalışmışlardı. Sait Molla'nın bu yazısı ve Peyam'da Ali Kemal'in, Alemdar'da da Refi Cevat'ın yazıları da hep bu yönde olmuş, bu da gündemi ve halkın isteğini göz ardı etmelerine neden olmuştu. Anadolu Harekâtı'nı yapanları, siyaseten ve şahsi çıkarları için çalışmakla suçlarken, on yıldır iktidarda olamamaları sonrası iş başına veya iktidara geldiği bu ortamda, kendi şahsi çıkarlarını savunmak için bilerek veya bilmeyerek Anadolu harekâtını itibarsızlaştırdıklarının da farkında olamamışlardı.

Mustafa Kemal Paşa; bu itibarsızlaştırma yazılarına daha sonra cevap vermek üzere işlerine devam etmekteydi. İstanbul, Sivas Kongresi'nin önemini fark etmiş ama engelleyememişti. Anadolu'da Temsil Heyeti ise padişaha doğrudan ulaşabilecek bir kişi olan Müşir Fuat Paşa aracılığıyla ve son girişimlerini de gerçekleştirmiş ve Damat Ferit Paşa'nın 29 Eylül 1919'da istifasını sağlamıştı (Elmacı, 2024d, s. 213).

6. Muhalif Peyam Gazetesinde Ali Kemal Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile İlgili Yazısı

İstanbul basınında, Anadolu harekâtı ve Mustafa Kemal Paşa aleyhindeki yazılar devam etmekteydi. Bu süreçte son çaba, bu kez Peyam'da 28 Eylül 1919'da Ali Kemal Bey'den gelen bir başyazı olmuştu. Ali Kemal, Damat Ferit Paşa'nın istifasına ve sonrasında da Anadolu Harekâtı'nın tanınmasına gidecek süreçten bir gün önce “*Kimi Aldatıyorlar?*” başlıklı başyazısında, daha ilk cümlesine Mustafa Kemal Paşa ile ama (Paşa) unvanını kullanmadan başlamış ve onları “*Celali*” olarak nitelemişti. Ali Kemal de, Sait Molla gibi halkın İttihatçılara olan tepkisini kullanmaya karar vermiş ve Sait Molla'nın on gün önce yazdığı başyazısındaki içeriği aynen temel alarak farklı cümlelerle yazmıştı (Peyam, 28 Eylül 1919).

Ali Kemal, ilk cümlesinde “*Başta Mustafa Kemal olduğu halde, Anadolu'daki Celaliler iddia ediyorlardı ki güya İzmir Yunanistan'a verildiği, Şarki Anadolu Ermenilere vaat edildiği, galeyan-ı hissiyatla böyle ayaklanıyorlardı. Kimi aldatıyorlar? İzmir'i kurtarmak için ne gayret sarf ediyorlar? Ne celadet gösterdiler? Şarki Anadolu'da ise asayiş ihlal ile savaşarak, Amerika'dan itibaren devletleri bir derece, daha aleyhimize çevirmekten başka ne yaptılar?*”

Görüyoruz. Fakat kimi aldatıyorlar?” demiş, ardından o da İttihat Terakki dönemine giderek, “Bu millet bilmiyor ve hatırlamıyor mu ki on sene evvel idi. Yine bu ocak, yine bu zorbalar, yine böyle göz boyacılıkla ‘Meşrutiyet’i kurtarıyoruz, kurtaracağız’ diye Selanik’ten bir ordu ile bir Harekât ordusuyla geldiler. Âlemi iğfal (kandırarak) ederken, payitahtımıza girdiler. Girdikten sonra yapmadıkları hebaseti (alçaklık), fazahatı (rezillik) bırakmadılar. Sokak ortalarında hangi sarıklıyı yakaladırsa mürteci diye vurdular. Öldürdüler. Darağaçlarını kurdular. Alay alay masumları astılar. Sarayları yağma ettiler. Namus üzerine verdikleri sözü bile ayakaltına alarak halifeyi hal eylediler. Koskoca bir ordu efradını, binlerce Anadolu uşaklarını irtica ve isyan vesileleriyle kırdılar. Fakat o zamandan beri hangi Meşrutiyeti tesis ettiler? Kimi aldatıyorlar?” cümleleriyle, 31 Mart isyanından söz etmeden ilginç bir benzetme yapmıştı.

Ali Kemal, sert cümlelerine devam ederek *“Bu millet, anlamadı, öğrenemedi mi ki ocak, hin-i hacette (gerektiğinde) her fırlıdağa geliyor. Hatta ecnebi parmağıyla da düşer, kalkar, tutuşur, ocağın kahramanları Enver, Talat, Cemal değil midir ki daha harb-i umumi zuhur eder etmez, Almanya ile hafi (gizli) bir muahede akd eylediler ve milleti, istikbalini düşünmeden, taşınmadan ecnebi bir devletin ihtirasına kurban ettiler. Boş boşuna mı?.”* dedikten sonra ilginç bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhinde İngiliz gizli servisi tarafından bir propaganda kitabı olarak yayımlanmış olan *“Blue Book”* Mavi Kitap’tan örnek vererek *“İngiltere’nin Mavi Kitabı’nda, hayretle okumuyor muyuz ki, tamamen o esnalarda Berlin’den Dersaadet’e, sandık sandık altın geldi. Acaba bu paralar nereye gitti? Acaba kısmen ocağın kısmen de o şanlı anlı zorbaların keselerine girmedi mi? O gün öyle yapan bir hizb-i meşum, bugün başı sıkışınca daha neler yapmaz?. Kimi aldatıyorlar? ”* şeklinde yazmıştı.

Ali Kemal, okuyucusunu etkilemek adına millete seslenmeye devam etmiş ve *“Bu millet düşünmez mi ki, şimdi müdafaa-yı milliye davasına kalkışan bu pervasızların nazarında, Türklerin hayatları hiç hükmündedir. Harb-i umumi esnasında Galiçya, Dobruca cephelerinde Avusturyalıların, bhusus Bulgarların ela gözleri için binlerce Türk askeri göz göre göre feda edilmedi mi? O kurnaz olduğu kadar yaman müttefiklerimiz, en büyük tehlikelere sade o kurbanlık askerlerimizi sevk ettirmiyorlar mıydı? Her fırsatta Türkleri kırdırmıyorlar mıydı? Diğer cephelerde nafîle yere kırılanları, hele aklıktan hala ölenleri hesaba alırsanız bu yüzden zayıyatımız milyonları bulur. Zorbalar işte Türkü ve Müslümanı böyle siyanet (himaye) ettiler. Fakat hala kimi aldatıyorlar? ”* diyerek yazısına devam etmişti.

Ali Kemal yazısı boyunca hep İttihatçılar üzerinden Cihan Harbi ile ilgili konuları dile getirmiş ve halka karşı korku ve kaygı salmaya çalışmıştır. Yazısının sonunda konuyu yine Anadolu Harekâtı’na getirmiş ve *“Anadolu hareketleri, bu oyunların en acemilerinden, en*

ahmaklarından biridir. Çünkü siyaset ve adalet bir tarafa dursun, hakaik-i ahvalden (gündemdeki gerçeklerden) bu derece gaflet, cehalet hiçbir idrake sığmaz. Belki kıyıda bucakta birkaç sade dil, bu devletin şu muhallik (olmazlık) vaziyetini daha muhallik bir hale sokmak, bu suretle de istiklalimize, en son darbe-yi ihaneti vurmak milletimize bir hizmettir, zehabına kapılınsınlar. Fakat milletin büyük bir ekseriyeti bu cinnetleri hıyanetleri telin eyler.

Bu toprakta düşman parasıyla çalışanlar da bu millete ancak bu derece ihanet edebilirlerdi. Son posta ile gelen evrak havadında (olaylarında) izlerini görüyoruz. Bu ahmakçasına müsademelere, bu çirkin hadiselere istinaden aleyhimize kim bilir daha ne ağır hükümler verildi ya da verilmek üzeredir.” cümleleriyle, Anadolu Harekâtını “acemi”, “ahmakça”, “gaflet” ve “cehalet” kelimeleriyle nitelemiş ve sonunda da “ihanel” ifadesini kullanmıştır.

Ali Kemal, yazısının en son kısmında da “Bu mülk ve milleti böyle vartalara uğratmak güya milli bir hareket, Türklüğe hizmet imiş, öyle mi? Kimi aldatıyorlar? Bir (Bela Kun²³) yüzünden Macarlar neler çekti, gördük. Beraber Mustafa Kemal belasından daha ucuz kurtulabilirsek, daha ziyade pay-ı istila altında ezilmez isek Allah’a şükür etmeliyiz.” diyerek Mustafa Kemal Paşa’yı, Macar Komünist lider Béla Kun ile benzeştirmiş ve Milli Harekâtın, Milli ve Türklüğe hizmet olmadığını ima ederek, Mustafa Kemal Paşa’yı da kelime oyunu ile “bela” olarak nitelemiş ve “Mustafa Kemal belasından ucuz kurtulabilirsek Allah’a şükretmeliyiz” yorumuyla yazısını bitirmiştir.

Ali Kemal de aynen Sait Molla gibi işe “Selanik”i karıştırmış ve bakış açısını Harekât Ordusunun girişimine kadar götürerek tavrını Mustafa Kemal Paşa aleyhinde belirlemiştir. İlginç ki İngilizlerin bir propaganda kitabı olarak Osmanlı hakkında yayımladıkları Mavi kitaptan örnek dahi verebilmişti. Son kısmındaki öngörülerinin de diğer öngörülerini gibi tutmadığı görülen Ali Kemal, sadece siyaseten bakışı nedeniyle gerçekleri görememiş ve yazılarıyla birçok kişiyi etkilemişti..

7. Damat Ferit Paşa’nın İstifasına Gidiş

Damat Ferit Paşa Hükümeti, son kozlarını oynamaktaydı. Bunlardan birisi Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey’i zorla tutuklatarak İstanbul’a getirmek bir diğeri de Anadolu üzerine silahlı asker göndermek idi (Akşin, 2004b, s. 558). Sivas’a Vali atanan Reşit Paşa, şehre geldiğinde içinde bulunduğu durumda bir Kongre düzenleneceği bilgisini Mustafa Kemal

²³ Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda ortaya çıkan Macar İhtilal hareketleri sırasında, Mihály Károlyy’nin kurduğu Macaristan Cumhuriyetinin yerine, Lenin’e yakın bir gazeteci olan Béla Kun’un, 1919 yılında kısa bir süreliğine Macaristan Komünist Cumhuriyeti’ni ilan etmesi (Uysal, 2021, s. 74) ve daha sonra da Macar ulusal ordunun bu Bela Kun hükümetine son vermesi kastediliyor (Karagülmez, 2023, s. 163).

Paşa'dan almış ancak İstanbul'dan Dâhiliye Nazırı tarafından da Paşa ile irtibat kurulmaması telgrafi geldiğini bildirmiş ve “*Mustafa Kemal Paşayı hem haklı, hem kuvvetli görüyordum. Lâkin o hakkın ve o kuvvetin müsbet netice verecek, galip itilâf devletlerini kararlarından döndürecek, sarayı ve Babıâliyi miskinlikten kurtaracak kadar müessir olacağını tahmin edemiyordum. Ne yapmalıydım, yurda faydalı olacak adımı nasıl kararlaştırmalıydım? Ben ne Dâhiliye Nazırına, ne Mustafa Kemal Paşaya cevap yazmayarak, idrâkimle vicdanım arasında muhakemeler, münakaşalar yürütürken*” (Reşit Paşa'nın Hatıraları, 1939, s. 43) El Aziz Valisi Ali Galip'in kendine ziyarete geldiğini belirtmişti. Ali Galip'in kendisine Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklatarak İstanbul'a gönderilmesi teklifini de yaptığını ekleyen Reşit Paşa, her ne kadar Ali Galip Bey'e de gerekli ihtarı yapıp, Mustafa Kemal Paşa'yı hapsetmek istiyorsa, “*kendi vilâyet hudutları içinde*” yapması gerektiğini de eklese de bir süre kesin kararını verememişti.

Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa'yı Sivas'ta tutuklayabilecek bir kişi ortaya çıkmıştı. Bu kişi, Alemdar gazetesinin 4 Eylül günlü sayısında “*Sivas Vali ve Kumandanlığı*” başlığıyla verilen küçük bir haberde Sivas Valiliğine ve kumandanlığına atandığı belirtilen Mamuratülaziz Valisi Ali Galip Bey idi (Alemdar, 4 Eylül 1919). Bu görevin kendisine verildiği belli olan El Aziz (Elazığ) Valisi Ali Galip bu görevi gerçekleştirmek için hamle yapmasına rağmen, Sivas Vali'sinin olumsuz yanıtı ve bunu öğrenen Mustafa Kemal Paşa'nın sert geçen bir görüşmesi sonrası, bu girişim olumsuz olmuştur (Akşin. 2004a, s. 559). Nitekim olayların sonucunda 18 Eylül 1919 tarihli Alemdar gazetesinde “*Anadolu Ahvali- Bir Tekzip*” başlığı ile Matbuat Müdürlüğü'nden gelen bir tekzip yayımlanmış ve Sivas Valisi Reşit Paşa'nın değiştirilerek yerine Mamuratülaziz Valisi Ali Galip Bey'in geçmesinin kararlaştırıldığı halde, daha sonra Ali Galip'in memuriyetinde kalmasının uygun görüldüğüne dair bir haberle, atama tekzip edilmişti (Alemdar, 18 Eylül 1919). Çabalarında başarısız olan Ali Galip, bu kez 21 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa'ya çektiği telgrafta “*Anadolu'daki asileri*” kendi bölgesinden aşiretlerden adam toplanmasını istemişti. Ancak Damat Ferit'in bölge halkının fazla kışkırtılmaması düşüncesiyle buna yanaşmamıştı (Turan, 2000, s. 249). Beyannameye rağmen, işler artık Milli Harekâtın istediği şekilde gitmeye başlamıştı. İstanbul Hükümeti Anadolu'da baş gösteren durumu yönetmekte zorlanıyordu. 24 Eylül 1919'da İstanbul'a bağlı olan Konya Valisi Cemal Bey, can güvenliği olmayışı nedeniyle bölgedeki İngiliz subayına da danışarak, Konya'yı terk etmiş (Sarıhan, 1994, s. 128), yine İstanbul tarafında yer alan Trabzon'daki Vali Mehmet Galip Bey de tutuklanmış olduğu için bu iki ilde

kontrol, Temsil Heyeti'ne geçmişti (Akşin, 2004b, s. 602). Konya'da Milli Harekât lehine gösteriler de başlamıştı.

Bu arada İstanbul Hükümeti tedbirlerini artırmış, Bursa'ya; daha önce başında olduğu Divan-ı Harpte İttihatçıları yargılayan ve özellikle de Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Bey'i idama mahkûm eden, Mustafa (Nemrut) Paşa'yı atamıştı (Sarihan, 1994, s. 129), Ali Fuat Paşa'nın sıkıştırdığı Eskişehir'e de Damat Ferit Paşa'nın isteğiyle İngilizler asker göndererek şehir güçlendirilmişti (Akşin, 2004b, s. 603). Aynı zamanda Padişahın beyannamesi de birçok dernek tarafından kendi çıkarlarına olduğu için desteklenmeye devam etmekteydi.

Bu aşamada, İstanbul Hükümeti ile İngilizler arasındaki görüşmelerde; Ali Galip Bey ve Muhittin Paşa ile askeri bir yöntemle Sivas Kongresinin “engellenmesi” ve hatta “suikast” çabaları olumsuz sonuçlandığından, Mustafa Kemal Paşa üzerinden Milli Harekât ile “uzlaşma” yoluna gidilmesine karar verilmişti (Akşin, 2004b, s. 604).

Bu arada Damat Ferit Paşa'nın son çabaları içinde 28 Eylül'de, Eskişehir'i daha da güçlendirerek “gövde gösterisi” yaparak Milli Hareket ile uzlaşma çabası yer almış ve İngilizlerden “şehre 2000 asker gönderilmesi” ile ilgili bir nota gönderilmişti (Akşin, 2004b, s. 604). Ancak Fransız, İngiliz ve İtalyan yüksek komiserleri bu konuyu görüşerek, Konya'nın da elden çıkması göz önünde bulundurularak daha fazla asker gönderilmesinin bir “iç savaşa yol açacağı”, bunun işlerine gelmeyeceği, bu nedenle demiryollarının da elden çıkacağı için İstanbul'un gıda tedarikinin engelleneceği düşüncesiyle bu teklifi 29 Eylül 1919'da reddetmişlerdi (Akşin, 2004b,s. 604).

Bu red kararı, Damat Ferit Paşa'nın da yapacak bir şeyi kalmadığı anlamına gelmekteydi. İngilizlerin Anadolu'ya daha çok asker göndererek, şiddet yoluyla Milli Harekâtı bastırmanın kendi işlerine gelmeyeceğini görmeleri ile Damat Ferit Paşa'nın da arkasında kimse kalmamıştı. Sonunda Damat Ferit Paşa 29 Eylül 1919'da istifasını vererek 3'ncü hükümetinin süresini de bitirmişti.

Sonuç

1919'un Eylül ayı, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'yi örgütlenme noktasında önemli gelişmelerin olduğu ve kırılmanın da yaşandığı ay olarak önem kazanmaktadır. Özellikle Erzurum Kongresi sonrası daha da güçlenen direnişin örgütlenme aşaması, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde görevden alma ve tutuklama kararı ile engellenmeye çalışıldıysa da Damat Ferit Paşa'nın verdiği demeçte söz ettiği “ateş” söndürülemediği tam tersi daha da güçlenmeye başlamıştı. Sivas Kongresi yapılmış ve herkes Sivas'ta işgallere karşı bir girişimin olduğunu görmüştü. Milli bir teşkilat yapıldığı anlaşılmıştı. Artık neyin ve kimin “doğru ve

milli” olduğu görülmeye başlanmıştı. Bu anlamda tek çare olarak güçlü bir şekilde Sivas Kongresini engelleme yoluna giden İstanbul Hükümeti, bunda da başarı sağlayamamıştı. Son aşamada padişahın hakem olarak Anadolu’ya mesaj verilmesi düşünülmüş ve 21 Eylül 1919’da padişahın beyannamesi yayımlanmıştı. Öncelikle Padişah’ın Milli Mücadele’ye beyanname yayınlayarak gerçekleştirdiği bu müdahalesinde en başta kullandığı, ‘*Bugünlerde Anadolu’da ortaya çıkan ahval ve harekâtın safahatını, yerel kaynaklardan gelen telgrafların artmasıyla işittiğini*’ söylemesi önemli bir tespittir. Temsil Heyeti, her ne kadar o dönemin şartları gereği padişahı karşılarına almamak için, ‘*Damat Ferit Paşa’nın padişahı olan biteni sakladığı*’ şeklinde bir görüş içinde olmasına rağmen, padişahın bu beyannamesiyle her şeyin farkında olduğu anlaşılmaktaydı. Padişah halkın tepkisinin, İzmir’in işgali ve sonrasında da Doğu Anadolu’nun geleceği hakkındaki kaygılardan kaynaklandığını belirtmiş ve herkesin bu nedenle teessür içinde olduğunu da kabul etmişti. Vahdettin hükümetin de görevini yaptığını bu nedenle milletin arasındaki “*ayrışma ve bölünmeye neden olan her türlü teşebbüsün*” devletin temel çıkarlarına uymadığını da eklemişti. Beyannamesi’nin en önemli kısmında ise halk ile hükümet arasında ayrılık varmış gibi gösterilmesinin de Avrupa’da yanlış anlaşılacağını belirtmişti. Vahdettin bunun için ‘*kanun ve emirlere itaat edilmesini ve sessiz kalınarak, memleketin düzenini ve asayişini bozacak hareketlerden kaçınılmasını*’ istemişti. Vahdettin’in beyannamesine verilen Milli Mücadele karşıtı olanlar tarafından verilen tepkilerden de kamuoyunda bu beyannamenin nasıl karşılandığı da çok açıktır. Artık Temsil Heyeti vardı ve bir güç merkezi haline gelmişti. Sivas Kongresi günlerinde ülkenin birçok yerinden Damat Ferit Paşa’ya karşı tepki gösteren telgraflar çekilmiş ve hedef olarak Damat Ferit Paşa alınmıştı. Temsil Heyeti de bu anlamda İstanbul’daki devlet kurumlarına Damat Ferit Paşa’nın “*Kanun-u Esasi’ye aykırı davrandığı*” şeklinde telgraflarla Sadrazam üzerinde baskı oluşturmuştu. Bunun sonucunda da Damat Ferit’in istifasına gidilen yol açılmış Kuvâ-yı Milliye yeni bir boyuta geçmişti.

Kaynaklar

Gazeteler

Beyanname-yi Hümayun. (21 Eylül 1919). *Alemdar*.

Beyanname-yi Şahane. (24 Eylül 1919). *Alemdar*.

Sadrazam Ferit Paşa’nın Beyanatı. (25 Eylül 1919). *Akşam*.

Beyanname-yi Hümayun ve Tezahürat. (25 Eylül 1919). *Alemdar*.

Mütেকaidiyn-i Askeriye Cemiyeti’nin Bir Arızası. (25 Eylül 1919). *Alemdar*.

Zat-ı Hükümdar ve Millet Yekpare Bir Kitledir. (25 Eylül 1919). *Alemdar*.

Anadolu Ahvalı- Bir Tekzip. (18 Eylül 1919). *Alemdar*.

Sivas Vali ve Kumandanlığı. (4 Eylül 1919). *Alemdar*.

Ferit Paşa'nın Beyanâtı. (5 Eylül 1919). *Alemdar*.

Anadolu'dan İstemeye Yüz Kaldı mı?. (5 Eylül 1919). *Alemdar*.

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey. (1 Ağustos 1919). *İfham*.

Sadrazam Paşa'nın Beyanâtı. (5 Eylül 1919). *İfham*.

Sadrazam Paşa'nın Mühim Beyanâtı. (5 Eylül 1919). *İkdam*.

Jandarma Kumandanı Kemal Paşa'nın Beyanâtı. (6 Eylül 1919). *İkdam*.

Sadrazam Paşa'nın Beyanâtı. (13 Eylül 1919). *İkdam*.

Beyanname-yi Hümayun. (21 Eylül 1919). *İkdam*.

Beyanname-yi Hümayun Münasebetiyle. (22 Eylül 1919). *İkdam*.

Beyanname-yi Hümayun. (22 Eylül 1919). *İkdam*.

Beyanname-yi Hümayun Münasebetiyle Muhtıralar. (23 Eylül 1919). *İkdam*.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Muhtırası. (23 Eylül 1919). *İkdam*.

Nigahban Cemiyeti'nin Muhtırası. (23 Eylül 1919). *İkdam*.

Beyanname-yi Şahane. (24 Eylül 1919). *İkdam*.

Deba Muharririnin Mülakatı. (24 Eylül 1919). *İkdam*

Une Interview de Mehmed VI. (22 Septembre 1919). *Journal des Débats*.

La Presse et Interview du Sultan. (23 Septembre 1919). *Journal des Débats*.

Bizi Ancak Anadolu Kurtarabilir. (4 Eylül 1919). *Peyam*.

Sadrazam Paşa Hazretleriyle Mülakat. (5 Eylül 1919). *Peyam*.

Huzura Kabul-Babıali'de Vükela İçtimaları. (21 Eylül 1919). *Peyam*.

Beyanname-yi Hümayun. (21 Eylül 1919). *Peyam*.

Beyanname-yi Hümayun Suretiyle. (21 Eylül 1919). *Peyam*.

Kimi Aldatıyorlar. (28 Eylül 1919). *Peyam*.

(12 Ağustos 1919). *Takvim-i Vekayi*.

Padişahımızın Beyanat-ı Mülukaneleri. (26 Eylül 1919). *Tarik*.

Sadrazam Paşa'nın Yeni Beyanattı. (13 Eylül 1919). *Tarik*.

Padişahımızın Beyanat-ı Hümayunları. (24 Eylül 1919). *Tarik*.

Sadrazam Paşa'nın Beyanattı. (26 Eylül 1919). *Tarik*.

Sadrazam Paşa'nın Beyanattı. (5 Eylül 1919). *Tasvir-i Efkar*.

Beyanname-yi Hümayun. (21 Eylül 1919). *Tasvir-i Efkar*.

Beyanat-ı Şahane. (24 Eylül 1919). *Tasvir-i Efkar*.

Millete Beyanname-Nigahban Cemiyet-i Askeriyesi Tarafından. (7 Temmuz 1919). *Türkçe İstanbul*.

Ferit Paşa Hazretlerinin Beyanattı. (5 Eylül 1919). *Türkçe İstanbul*.

Anadolu'daki Cereyanların Sonu. (18 Eylül 1919). *Türkçe İstanbul*.

Beyanname-yi Hümayun. (21 Eylül 1919). *Türkçe İstanbul*.

Üçüncü Damat Ferit Paşa Kabinesi- Hatt-ı Hümayun Sureti. (22 Temmuz 1919). *Vakit*.

Harekat-ı Milliye ve Müşir Fuat Paşa. (7 Teşrinievvel-Ekim 1919). *Vakit*.

Harbiye Nezareti'nde Tebeddül. (15 Ağustos 1919). *Vakit*.

Sadrazam Paşa ile Bir Mülakat. (5 Eylül 1919). *Vakit*.

Harekât-ı Milliye Etrafında. (11 Ekim 1919). *Yeni Gün*.

Sadrazam Paşa'nın Beyanattı. (12 Eylül 1919). *Yirminci Asır*.

4.5 Ayda Üçüncü Ferit Paşa Kabinesi. (22 Temmuz 1919). *Zaman*.

Taşraya Tamim. (23 Temmuz 1919). *Zaman*.

Polis Müdüriyeti. (5 Mart 1919). *Zaman*.

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Muhtelif Meseleler Hakkındaki Beyanattı. (5 Eylül 1919). *Zaman*.

Eserler

Akşin. S. (2004a). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*. (C.1). Kültür Yayınları.

Akşin. S. (2004b), *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*. (C.2). Kültür Yayınları.

Kemal, A. (1919, Eylül 28). *Kimi Aldatıyorlar*. Peyam.

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri. (1911-1921). (1982). Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları.

Atatürk Sivas'ta. (1982). Sivas.

Atatürk'ün Bütün Eserleri. (2007). (C. 4). Kaynak Yayınları.

Bayraktar. H.(2007). Orta Doğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli Ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri Ve Devlet Adamlarının Tutumu. 38. C. II. (s. 679-704). *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*.

Beyanname-i Hümayun. (1954). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. 3/10. Vesika. 221. 1-3.

Çevik. Z. (2020). Birinci Meclis Gizli Celse Zabıtlarında Jandarma Teşkilatı Hakkında Görüşmeler (1920-1921). *Asya Studies*, 4 (14), 75-85.

Efe, İ. (2016). 30 Ekim 1918'den Ocak 1921'e Teşkilat, Tensikât ve İcraatlarıyla Türk Jandarması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 583-602.

Elmacı, M. E. (2022). *Mustafa Kemal Atatürk'ün Kamuoyunda Tanınması (1911-1919)T*. ATAM Yayınları.

Elmacı, M. E. (2024a). Milli Mücadelede Mustafa Kemal Paşa'nın Tutuklanma Kararının İstanbul Basınına Yansıması (Ağustos 1919). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (5), 3541-3574.

Elmacı, M. E. (2024b). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı Sonrasında Geri Çağırılma, Azil ve İstifa Süreçlerinin İstanbul Basınına Yansıması (Haziran -Temmuz 1919). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 3541-3574.

Elmacı, M. E. (2024c). Sivas Kongresi'nin Bir Sonucu Olarak Damat Ferit Paşa'nın İstifası'nda Bir Aracı: Deli Müşir Fuat Paşa. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 208-222.

Ertan, F.T. (t.y.). Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi. *Atatürk Ansiklopedisi*. ATAM. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nigehban-cemiyet-i-askeriyesi/>

Gazi Mustafa Kemal. (1927). Nutuk. Vesika No. 221.

Goloğlu. M. (2008). *Milli Mücadele Tarihi II*, Sivas Kongresi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İpek. G. (2013). *Alaşehir Kongresi'ne Katılanlar ve Sosyal Statüleri*. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (3), *Aralık 2013, Manisa Özel Sayısı*, 237-260.

Jaeschake. G. (2001). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri. (I)*. Cumhuriyet Kitapları.

Karagülmez. M. (2023). Macar Kaynaklarında Yeni Türk Devleti'nin Kuruluş Süreci ve Türkiye'deki Siyasi Hayata Dair Bazı Tespitler (1920-1938). *Karadeniz Araştırmaları*, XX/77: 157-177.

Kenan. S. (2011). Oğlu Âli Türkgeldi'nin Kalemile Son Osmanlı Mâbeyn Başkâtiplerinden Babası Ali Fuat Türkgeldi'nin Hayatı ve Eserleri. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 37. 139-164

Kocaoğlu. B. (2006). *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki fırkasının Dağılması (1918 - 1920)*. Temel Yayınları.

Reşit Paşa'nın Hatıraları. (1939). (Neşr.C. R. Yularkıran). Muallim Ahmet Halit Kitabevi.

Sait Molla. (18 Eylül 1919). .Anadolu'daki Cereyanların Sonu. *Türkçe İstanbul*.

Sarıhan, Z. (1993). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. (C.1). TTK Yayınları.

Sarıhan, Z. (1994). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. (C. 2). TTK Yayınları.

Selek. S. (1987). *Anadolu İhtilali*. (C.1). Kastaş Yayınevi.

Selvi. H. (1999). İstanbul Hükûmeti'nin Kuvâ-yı Millîye Hareketini Bölme Teşebbüsü: Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Sonuçları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15 (44), 547-566.

Tekir. S. (2022). *Osmanlıdan Cumhuriyete Jandarma (Kuruluş, Teşkilat ve Mücadele 1903-1938)*. Timaş Yayınları.

Toker. Y. (2006). *150'liklerden Portreler*. Toker Yayınları.

Turan, Ş. (2000). *Türk Devrim Tarihi*. (C. 1). Bilgi Yayınevi.

Türkgeldi, A. F. (1987). *Görüp İşittiklerim*. TTK Basımevi.

Türkmen, Z. (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*. TTK Yayınları.

Uysal. D. T. (2021). Macaristan'ın Sınır-Ötesi Soydaş Azınlık Politikası. *EURO Politika*, 8. 73-82.

Yiğit. Y. (2018). Muhalif Bir Kumandan: Son Jandarma Umûm Kamandanı Ali Kemal Paşa'nın İttihatçılarla İlişkisinin Doğası” *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyete Jandarma*. Berikan Yayınevi.

Zürcher, E. J. (2005). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. İletişim Yayınları.

Ekler

1. Takvim-i Vekayi, 12 Ağustos 1919
(Mustafa Kemal Paşa'nın Rütbelerinin Alınma Kararı)

تقویم وقایع		صفحه ۲
حک	محمد وحید الدین	
	اوچنجی اردو مفتشلکندن معزول و عسکر لکدن مستعفی مصطفی کمال بک سلك عسکریدن اخراج و حائز اولدینی نشانلر نزع و عهده سنده کی فخری یاورلک رتبه سی رفع ایدلمشدر .	
ماد	اشبو اراده سنیه تک اجراسنه حربیه ناظری مأموردر .	
اولنان اد	۱۲ ذی القعدة ۱۳۳۷ ۹ اغستوس ۱۳۳۵	
شرکتہ	صدر اعظم حربیه ناظری	
ماد	داماد فرید ناظم	
ماد		

3)- Türkçe İstanbul 21 Eylül 1919
(Vahdettin'in Beyannamesi)

The image shows a page from the newspaper 'İttihat ve Terakki' (No. 21, 1919). The main title at the top is 'Mevlânâme Hayyon'. Below the title, there is a portrait of a man in a military-style cap, likely a member of the Young Turk Revolution. The page contains several columns of text in Ottoman Turkish, including a section titled 'بر حیحال' (In Summary) and another titled 'بیاننامه هایون' (Mevlânâme Hayyon). The text discusses the political and military situation in Istanbul at the time, specifically mentioning the actions of the 'Kuvâ-yı Milliye' (National Forces) and the 'Kuvâ-yı Harakiye' (Imperial Forces). The page is dated '21 Eylül 1919' and includes the newspaper's name 'İttihat ve Terakki'.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 06.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 23.01.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Tarlan Orujova

<https://orcid.org/0000-0002-1594-5555>

Associate Lecturer, Khazar University, Department of Political Science and Philosophy, Azerbaijan, torucova@khazar.org

Atıf Künyesi | Citation Info

Orujova, T. (2025). The Analysis of Multicultural Concept in Azerbaijani Medium Secondary School “Knowledge of World” Textbooks. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 506-520.

The Analysis of Multicultural Concept in Azerbaijani Medium Secondary School “Knowledge of World” Textbooks

Abstract

This study explores how multiculturalism is represented in Azerbaijani-medium secondary school "Knowledge of the World" textbooks for grades 5 to 9. Azerbaijan presents itself as a multicultural society, but how well does this identity reflect in its education system? Through qualitative content analysis, this research examines key multicultural concepts—such as race, ethnicity, diversity, and discrimination—and how they are integrated into these textbooks. The findings show that while the textbooks emphasize tolerance and national unity, they provide only limited coverage of ethnic minorities, cultural diversity, and the complexities of inclusion. Islam is prominently featured, while other religions and cultures receive little attention. Critical discussions on discrimination and prejudice are largely absent, missing an opportunity to encourage deeper thinking about social justice. Overall, the study highlights that while Azerbaijani textbooks promote a positive view of multiculturalism, they could benefit from a more inclusive and detailed approach to better reflect the country's diverse society.

Keywords: *Multiculturalism, multicultural education, qualitative content analysis*

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Azerbaycan Ortaokul “Dünya Bilgisi” Ders Kitaplarında Çokkültürlülük Kavramının Analizi

Öz

Bu çalışma, Azerbaycan'da ortaokul 5 ila 9. sınıflar için hazırlanan “Dünya Bilgisi” ders kitaplarında çokkültürlülüğün nasıl temsil edildiğini araştırmaktadır. Azerbaycan kendisini çok kültürlü bir toplum olarak tanıtmaktadır, ancak bu kimlik eğitim sistemine ne kadar yansımaktadır? Bu araştırma, nitel içerik analizi yoluyla ırk, etnik köken, çeşitlilik ve ayrımcılık gibi temel çokkültürlü kavramları ve bunların bu ders kitaplarına nasıl entegre edildiğini incelemektedir. Bulgular, ders kitaplarının hoşgörü ve ulusal birliği vurgularken, etnik azınlıklara, kültürel çeşitliliğe ve kapsayıcılığın karmaşıklıklarına sadece sınırlı bir şekilde yer verdiğini göstermektedir. İslam belirgin bir şekilde öne çıkarılırken, diğer dinler ve kültürler çok az ilgi görmektedir. Ayrımcılık ve önyargı üzerine eleştirel tartışmalara büyük ölçüde yer verilmeyerek sosyal adalet konusunda daha derin düşünmeyi teşvik etme fırsatı kaçırılmaktadır. Genel olarak bu çalışma, Azerbaycan ders kitaplarının çokkültürlülüğe olumlu bir bakış açısını teşvik etmekle birlikte, ülkenin çeşitlilik içeren toplumunu daha iyi yansıtmak için daha kapsayıcı ve ayrıntılı bir yaklaşımdan faydalanabileceğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, çokkültürlü eğitim, nitel içerik analizi

Introduction

Currently, many countries, particularly in Europe, are experiencing a backlash against multiculturalism. In several European nations, multiculturalism is no longer seen as an effective strategy for managing ethnic, religious, and immigrant diversity. Prominent European leaders, such as German Chancellor Angela Merkel and British Prime Minister David Cameron, have publicly argued that multiculturalism has "failed" (Smee, 2010; Cameron, 2011). While negative attitudes toward multiculturalism persist across Europe, Azerbaijan, a country in the Caucasus region, presents itself as a multicultural society and a center of diversity. To reinforce its commitment to this identity, Azerbaijan officially declared 2016 the Year of Multiculturalism in an effort to promote cultural harmony and inclusivity.

As stated by the 2009 census, the ethnic composition of Azerbaijan consisted of over 91% Azerbaijanis, 2% Lezgians, 1.3% Armenians (with nearly all residing in the breakaway region of Nagorno-Karabakh), 1.3% Russians, 1.2% Talysh, 0.5% Avars, 0.4% Turks, 0.3% Tatars, 0.3% Tats, and 0.25% Ukrainians (World Population Review). Given Azerbaijan's ethnically diverse population and its official stance on multiculturalism as both state policy and a societal norm, this study aims to examine the extent to which the concept of multiculturalism is represented in Azerbaijani-medium secondary school “Knowledge of the World” textbooks.

According to the Multiculturalism Policy Index, "The adoption of multiculturalism in school curricula" is one of the key indicators of a multicultural policy (Kymlicka, 2012). The

objective of this study is to examine the representation of multiculturalism in Azerbaijani-medium secondary school "Knowledge of World" textbooks, utilized in grades 5 through 9, with the intent of assessing the extent to which these textbooks are responsive to multicultural considerations. As defined, "Multicultural education refers to any form of education or teaching that incorporates the histories, texts, values, beliefs, and perspectives of people from different cultural backgrounds" (Great Schools Partnership, 2013). While Azerbaijan embraces ethnic and religious diversity, it is imperative that curricula and textbooks reflect the history, culture, values, and lifestyles of minority groups, while also integrating perspectives on ethnicity, race, language, religion, economics, and gender.

Textbooks hold significant influence in shaping students' personalities and their perceptions of society. As such, the content of school textbooks—and the information they impart to the younger population—wields considerable power (Evans & Davies, 2000). The role of textbooks is irreplaceable, as they serve as conduits for the transmission of national values, norms, and traditions, whether directly or indirectly. Secondary school textbooks, in particular, play a pivotal role in the formation of societal values, norms, and ideologies. The integration of multicultural education within these textbooks contributes to the development of students' attitudes towards tolerance and acceptance of ethnic, religious, and linguistic diversity within society. Conversely, textbooks that perpetuate prejudice, discriminatory language, or hate speech will inevitably shape students' ideological frameworks and perceptions in a harmful direction. Furthermore, textbooks represent a vital source of information and serve as an essential tool for disseminating education to a broader audience due to their widespread availability. As noted by Brugelles and Cromer, "Textbooks are still the cheapest of available media, and they are easy to carry and use" (2009). It is important to highlight that Azerbaijan has yet to initiate research analyzing textbooks from a multicultural perspective. However, there are existing studies that have examined school textbooks from various other critical perspectives.

In her thesis "Gender Roles in Azerbaijani-Medium Secondary School Literature Textbooks", Aygun Dadashova critically examines the representation of gender roles in Azerbaijani secondary school literature textbooks for grades 5 through 9. Employing content analysis, she concludes that gender considerations were largely neglected during the development of these educational materials, resulting in an unequal distribution of gender roles. Her findings reveal a significant overrepresentation of male characters in both textual content and visual elements, while the presence of girls and women is markedly limited. Furthermore, the portrayal of women is confined to a narrow range of occupational roles, whereas men are

depicted in a more diverse array of professional capacities. The dominance of male figures in occupational contexts, she argues, may contribute to the social and professional marginalization of girls.

Shahla Sultanova (2012), in her study titled “Armenian Image in History Textbooks of Azerbaijan”, conducted a content analysis of two history textbooks intended for the 10th and 11th grades in Azerbaijani high schools. Her analysis indicates that the textbooks dedicate substantial space to presenting Armenia and Armenians as the primary adversaries of Azerbaijanis. The portrayal of Armenians is consistently negative, with the texts emphasizing conflict rather than fostering reconciliation. Sultanova concludes that Azerbaijani history education focuses disproportionately on promoting hostility toward Armenians, often at the expense of peace education and conflict resolution.

A growing body of international research has explored the representation of multicultural concepts in educational contexts. In her article “The Multicultural Curriculum: Education for Peace and Development”, Anita Lie investigates the 1994 Indonesian high school English curriculum, assessing whether English as a Foreign Language (EFL) textbooks adequately reflect the diverse cultural environments of students. Through content analysis, she examines representations of gender, local cultural traditions, and community development levels. The findings indicate significant limitations, with the textbooks appearing overly centralized and restrictive. Of particular concern is the underrepresentation of women and a pronounced gender bias favoring males, evident in the use of discriminatory language and stereotypical portrayals. Additionally, non-Javanese cultural groups were significantly less represented than Javanese and international content.

In “Multicultural Education in Social Studies Textbooks in South Korea and the United States: A Comparative Analysis” (2013), Younghan Kim investigates the application of multicultural education theories, such as multiple identities, culturally responsive content, and critical cultural consciousness, in five textbooks. His study seeks to identify both effective practices and areas where theoretical principles fail to translate into curricular content. The analysis reveals significant shortcomings, with none of the examined textbooks from either South Korea or the United States sufficiently addressing core multicultural values, theoretical frameworks, or inclusive educational ideals. Persistent deficiencies identified in prior studies remain unaddressed in these materials.

Likewise, Eunyoung Ji (2015), in her study “An Analysis of Multicultural Education in Korean Elementary Schools”, employs content analysis and teacher interviews to explore how

multicultural education is interpreted and implemented in Korean elementary schools. Her findings suggest that multiculturalism is often presented through negative stereotypes and that both teachers' perceptions and curricular materials lack the depth and continuity necessary for fostering a comprehensive understanding of cultural diversity.

1. Methodology, research question

The purpose of this study is to examine how multicultural values, perspectives, and principles are implemented in educational practices in Azerbaijan. Specifically, the study seeks to identify the extent to which the concept of multiculturalism is represented in Azerbaijani secondary school “Knowledge of the World” textbooks used from the 5th to the 9th grade.

The “Knowledge of the World” textbook was chosen for this study because it is an integral subject aimed at helping students develop a comprehensive system of knowledge, skills, and values necessary for understanding themselves as whole individuals—biologically, psychologically, socially, and spiritually. It fosters both national and universal values while contributing to personality development. Since textbooks often reinforce the perspectives of dominant groups and can perpetuate stereotypes while marginalizing minority views, this study explores whether minority perspectives are acknowledged or ignored in these textbooks. The primary research question guiding this study is: To what extent do Azerbaijani secondary school textbooks represent the concept of multiculturalism? The study specifically aims to assess whether and how multicultural principles are reflected in the selected textbooks. The study further aims to explore the following specific questions: Multicultural Responsiveness: How effectively do the “Knowledge of the World” textbooks represent multicultural values? Representation of Prejudice and Discrimination: Do the textbooks contain instances of prejudice or discrimination against any nation, religion, or language?

Concept Inclusion: To what extent do the textbooks incorporate the six core concepts of multicultural education—Race, Ethnicity, Discrimination, Prejudice, Assimilation, and Diversity—as identified by leading scholars (Banks, 2009; Bennett, 2007; Nieto, 2004). The questions which are mentioned above, state specifically the issues that should be to analyze in a textbook with regard multiculturalism concept. To address these research questions, six key concepts of multicultural education—Race, Ethnicity, Discrimination, Prejudice, Assimilation, and Diversity—were identified and examined through qualitative content analysis. Data were collected and analyzed based on both the manifest (explicit) and latent (underlying) meanings present in the texts. A qualitative content analysis approach was chosen because it allows for an in-depth examination of written materials and provides insights into how textbooks represent the histories, values, beliefs, and experiences of minorities. Content analysis is a research tool

used to determine the presence of specific words, concepts, and themes within texts. This method helps analyze textual content within its broader context.

Both manifest and latent content were analyzed. Manifest coding involved identifying explicit references to multicultural themes, while latent coding focused on uncovering deeper, implied meanings. As Babbie (2009) explains, "Coding manifest content involves identifying visible, surface-level content in concrete terms" (p. 338). However, manifest coding can lack depth in interpretation, so latent coding was also applied to capture more subtle meanings embedded in the texts. To ensure a comprehensive analysis, all textbooks from the 5th to the 9th grade were thoroughly reviewed. Texts were categorized and coded according to their subject matter, grade level, and representation of multicultural concepts.

Thematic analysis permits researchers to deepen their understanding of a given phenomenon by employing an interpretive approach. This methodology not only facilitates the acquisition of nuanced insights but also supports a more comprehensive exploration of complex issues through detailed investigation and analysis (Blumberg et al., 2011). In the subsequent phase of my narrative text analysis, I aimed to identify the themes and concepts most and least represented in relation to multicultural education. Six core concepts were drawn from the works of prominent scholars in the field of multicultural education, including Banks (2009), Bennett (2007), and Nieto (2004). These concepts are: Race, Ethnicity, Discrimination, Prejudice, Assimilation, and Diversity.

Racism, as conceptualized by Harrell (2000, p. 43), is defined as:

"A system of dominance, power, and privilege based on racial-group designations; rooted in the historical oppression of a group defined or perceived by dominant-group members as inferior, deviant, or undesirable; and occurring in circumstances where members of the dominant group create or accept their societal privilege by maintaining structures, ideology, values, and behavior that have the intent or effect of leaving non-dominant group members relatively excluded from power, esteem, status, and/or equal access to societal resources."

Applying this conceptual framework, the textbooks were examined for textual elements reflective of racial dominance, systemic inequality, or the dichotomy between the dominant "We" and the marginalized "They." The analysis revealed no explicit manifestations of racial dominance or dichotomous group portrayals within the materials. However, it was also observed that the textbooks did not provide a definition of racism, nor did they promote awareness or critical engagement with the concept.

Phinney and Ong (2007, p. 274) define ethnicity as:

"Ethnicity has been studied largely with reference to one's sense of belonging to an ethnic group, that is, a group defined by one's cultural heritage, including values, traditions, and often language."

Based on this definition, it was observed that the textbooks lack detailed explanations about ethnic minorities, their lifestyles, cultures, and traditions. For example, while historical figures such as Babek, Koroglu, Hezi, and Mehdi are mentioned, there is no information provided on heroes from other ethnic groups. Additionally, terms like "ethnicity" and "ethnic group" are rarely encountered in the texts.

The Cambridge Dictionary defines discrimination as: "Treating a person or a particular group of people differently, especially in a worse way than others, because of their skin color, sex, or sexuality" (Cambridge English Dictionary/Discrimination, 2024). According to this definition, no signs of discrimination against any national or religious groups, including Armenians, were found in the textbooks, which is a positive observation. However, the textbooks do not provide a definition of discrimination or raise awareness about the concept, which limits a comprehensive understanding of the topic. Prejudice is described in the Encyclopedia Britannica as:

"An adverse or hostile attitude toward a group or its individual members, generally without just grounds or before sufficient evidence. It is characterized by irrational, stereotyped beliefs. In the social sciences, the term is often used with reference to ethnic groups but can extend to biases based on factors unrelated to ethnicity, such as weight, disability, sexual orientation, or religious affiliation" (Encyclopaedia Britannica/Prejudice). According to the Encyclopaedia Britannica, "Assimilation, in anthropology and sociology, refers to the process whereby individuals or groups of differing ethnic heritage are absorbed into the dominant culture of a society" (Encyclopaedia Britannica/Assimilation).

Similarly, the Merriam-Webster Dictionary defines diversity as:

"The condition of having or being composed of differing elements: variety, especially the inclusion of people of different races, cultures, etc., in a group or organization" (Merriam-Webster/Diversity, 2024). The limitations of this study are acknowledged as inherent and unavoidable. The findings, while insightful, are insufficient for broad generalization, as the scope of the research is confined to the analysis of a single school subject. This restriction narrows the applicability of the conclusions and calls for further exploration across multiple subjects and educational contexts to achieve more comprehensive insights.

Description of textbooks

In Azerbaijan, the publication of textbooks is centrally regulated. Given the presence of two educational sectors in Azerbaijani schools, textbooks are published in both Azerbaijani and Russian languages. Despite the linguistic differences, the content, authorship, and structure of the “Knowledge of World” textbooks remain consistent across both sectors. These textbooks were published by the East-West publishing agency, and all editions have been made publicly accessible through the Electronic Textbooks Portal.

For the purpose of this study, the initial phase involved a comprehensive review of the “Knowledge of World” textbooks to identify texts with content relevant to multicultural education. Only texts with a clear multicultural orientation were selected for analysis, while texts addressing multiculturalism-neutral topics were excluded, as their generalized content did not contribute to the research objectives. The textbooks selected for analysis were published between 2014 and 2017.

Analysis of the “Knowledge of World” Textbooks by Grade Level

Fifth Grade

The “Knowledge of World” textbook for fifth grade was authored by Nushaba Mammadova, Konul Mahmudova, and Aynur Bakhmanlı, published in 2016 in Baku, Azerbaijan, and is designed for Azerbaijani-speaking students. The textbook comprises four sections: “Society,” “Environment,” “Nature,” and “Our Religion and Spirituality,” covering a total of 25 topics. Of these, five topics were examined, as they specifically addressed themes related to nations and religion. The remaining texts, which lacked direct relevance to multicultural education, were excluded from the analysis.

Sixth Grade

The sixth-grade “Knowledge of World” textbook, authored by Nushaba Mammadova and Konul Mahmudova, was published in 2017 in Baku, Azerbaijan. It consists of four sections: “My Spiritual World,” “I Rely on My State,” “From Living to Non-living,” and “Safe Life,” covering a total of 23 topics. Among these, only one topic was identified as containing a multicultural perspective.

Seventh Grade

The seventh-grade “Knowledge of World” textbook was authored by Nushaba Mammadova, Konul Mahmudova, and Sevil Bahramova, published in 2014 in Baku, Azerbaijan. The textbook is divided into four sections: “Healthy and Safe Life,” “Spiritual Life,” “Environment,” and “The Needs of Society,” comprising a total of 23 topics. One topic,

specifically discussing “Religion and Culture,” was selected for analysis due to its multicultural relevance.

Eighth Grade

The eighth-grade “Knowledge of World” textbook was authored by Nushaba Mammadova and Sevil Bahramova and published in 2015 in Baku, Azerbaijan. It consists of four sections: “The Laws of Nature,” “Society and State,” “My Spiritual World,” and “Live Safe and Healthy,” with a total of 21 topics. Only one section was identified as containing content relevant to multicultural education.

Ninth Grade

The ninth-grade “Knowledge of World” textbook, authored by Nushaba Mammadova, Konul Mahmudova, and Sevil Bahramova, was published in 2016 in Baku, Azerbaijan. It consists of three sections: “For Our Health and Security,” “Society and Its Prosperity,” and “Culture and Tolerance,” with a total of 18 topics. Notably, one entire section is dedicated to concepts of tolerance, including intercultural tolerance, religious tolerance in Azerbaijan, and multiculturalism.

2. Findings

In the 5th-grade textbook, pupils are introduced to the ethnic minorities of Azerbaijan, with an emphasis on the nation's historical reputation for tolerance. As part of the curriculum, students are encouraged to research the various ethnic groups living in Azerbaijan. This fosters a positive attitude toward diversity. However, the textbook lacks detailed explanations about the lives, cultures, and traditions of these ethnic minorities. Prominent national heroes, such as Babek, Koroglu, Hezi, and Mehdi, are discussed, but there is no mention of heroes from other racial or ethnic backgrounds. The next topic in the 5th-grade textbook addresses religion. It highlights the presence of monotheistic religions such as Islam, Christianity, and Judaism, alongside polytheistic traditions like Shamanism and Zoroastrianism. The text underscores the role of Islam in shaping religious tolerance in Azerbaijan. This point is supported by the words of Heydar Aliyev, the national leader, who stated:

"There are many religions in the world. Every religion has its own place. We Azerbaijanis are proud of Islam and have never been opposed to other religions, have not been hostile, and have not forced other people to obey our religion. We believe that people should respect all other cultures, religions, and spiritual values, regardless of their religion or culture, and must be tolerant of traditions they do not like." While the textbook reflects the significance of Islam in fostering tolerance, it provides only superficial information about other religions, such as Buddhism, Zoroastrianism, and Syncretism. Moreover, the tasks assigned to students

predominantly focus on research related to Islam, further emphasizing its centrality. In the 6th-grade textbook, one section titled "My Spiritual World" touches upon the spread of various religions in Azerbaijan. However, these religions are merely mentioned in passing, with Islam and its sacred holidays receiving in-depth attention. The dominance of Islam in the narrative remains evident.

The 7th-grade textbook features a topic titled "Religion and Culture" within the section on "Spiritual Life". The authors acknowledge the influence of religious values on moral and cultural development, yet the examples provided are predominantly drawn from Christianity and, especially, Islam. While it is noted that all religions encourage moral uprightness and honesty, the discussion subsequently focuses on the ethical teachings of the Quran. The promotion of Islam is particularly pronounced in this context. In the 9th-grade textbook, one section and six texts are explicitly based on a multicultural approach. This section, titled "Culture and Tolerance", underscores the importance of tolerance for societal development and security. The authors argue that without tolerance, it is impossible to achieve a comfortable and harmonious environment. Tolerance is defined as follows:

"A tolerant person is someone who respects their opponents, possesses the ability to tolerate opposing views, approaches them with patience, respects human rights, and honors the dignity of others. Tolerance also involves accepting people who are different from us."

The text includes a notable quote from Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan:

"Tolerance is the visiting card of Azerbaijan."

This statement highlights the high level of emphasis placed on promoting tolerance in Azerbaijan. The authors further stress that Islam, as a religion, promotes tolerance. However, they caution against equating Islam with extremism and terrorism, noting that individuals committing such acts under the banner of Islam do not represent the true values of the religion. This serves as a vital message to steer the younger generation away from radical and extremist ideologies associated with Islam. The textbook also provides an overview of Azerbaijan's ethnic and religious diversity. It highlights the presence of various places of worship, including mosques, churches, synagogues, and temples, not only in Baku but also in other regions of the country. Examples include the Russian Orthodox Church, representative offices of the Catholic Church, and functioning Jewish synagogues. Religious rituals and holidays are celebrated across the country, further illustrating Azerbaijan's historical commitment to tolerance. The

authors emphasize that, apart from the territorial disputes with Armenians, Azerbaijan has been free of religious or ethnic conflicts, fostering an environment of national and religious harmony.

The promotion of tolerance and multiculturalism is also embedded in Azerbaijan's legal framework. The textbook references the Constitution of Azerbaijan, adopted in 1995, which enshrines the principles of freedom of religion and conscience. Article 48 of the Constitution states:

Everyone enjoys the freedom of conscience. Everyone has the right to define their attitude to religion, profess any religion individually or collectively, or profess none at all. They can also express and spread their beliefs concerning religion. Religious rituals may be freely carried out, provided they do not violate public order or contradict public morals. Religious beliefs do not exempt individuals from abiding by the law. No one can be forced to express their religious beliefs, perform rituals, or participate in religious ceremonies. This legal foundation promotes tolerance and multiculturalism at a high level, fostering respect for ethnic, religious, and cultural diversity.

The authors also reference Azerbaijan's participation in international events and conferences to highlight the durability and global recognition of its multicultural policy. For instance, a seminar titled "Coexistence of Religions in a Secular State: Positive Experience of Azerbaijan" held at the UK House of Lords in 2001 demonstrated the country's reputation for religious tolerance during its first decade of independence. Similarly, the 2002 Baku conference organized by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) acknowledged Azerbaijan as a model for tolerance and the coexistence of diverse cultures.

The textbook provides a concise definition of multiculturalism:

"Multiculturalism is a matter of respect for the rights and freedoms of all people, regardless of ethnicity or religion. In a multicultural society, every citizen has equal rights to develop their culture, language, traditions, ethnicity, and religion. This includes the right to establish schools in one's native language and to publish newspapers and magazines."

In the task section, students are encouraged to gather and analyze themes of homeland, elders, and motherhood as presented in the Dada Gorgud epic—a cornerstone of Azerbaijani literature. However, the absence of representation for the literatures of ethnic minorities is notable and diminishes the inclusivity of the curriculum. Moreover, six key concepts of multicultural education—ethnicity, race, diversity, assimilation, discrimination, and prejudice—are explored in the textbook. However, not all of these concepts are adequately defined or supported with relevant materials. The findings reveal varying degrees of integration of these seven concepts of multicultural education across the textbooks. Each concept is

addressed briefly and requires further elaboration to ensure a comprehensive understanding. Ethnicity- The terms "ethnic group" and "ethnicity" appear infrequently in the textbooks. When mentioned, these terms are used perfunctorily in discussions of diversity-related concepts but are not linked to broader topics like cultural change, cultural identity, multiculturalism, or traditional culture. A positive aspect noted in the textbooks is that minority groups are not referred to as "they," which helps avoid creating a sense of "otherness." Across the textbooks, there is a recurring statement that Azerbaijan has been a heterogeneous nation since ancient times. However, the discussion remains superficial, and the nuances of this heterogeneity are not explored in detail. Race- In comparison to "ethnic group" and "ethnicity," the term "race" and its related concepts, such as racial profiling and racism, are entirely absent from the textbooks.

Diversity- The authors highlight the presence of various minority groups in Azerbaijan. However, the treatment of diversity lacks depth, as comprehensive information about these groups is not provided. While the textbooks acknowledge that minority cultures exist and will persist, there is little explanation of how these cultures enrich Azerbaijani culture. The focus is largely on the assertion that Azerbaijan has been a culturally and ethnically diverse society since ancient times. It is emphasized that Azerbaijanis communicate with minorities on an equal footing, without discrimination or prejudice against their different cultures. Although the textbooks recognize and emphasize the value of diversity, the narrative remains predominantly centered on the concept of tolerance, leaving a deeper exploration of diversity underdeveloped.

Assimilation- The concept of assimilation is neither described nor addressed in any of the textbooks. Discrimination- Despite the prominence of discrimination as a critical concept when discussing issues faced by minority groups, the textbooks do not explain it. Nevertheless, there is no evidence of discrimination against ethnic minorities or diversity in the narratives presented. Prejudice- The concept of prejudice receives no attention in the textbooks. There are no texts or discussions that could be utilized to introduce or teach this concept to students.

Conclusion

This study analyzed five Azerbaijani school textbooks to assess the representation of multicultural education within the curriculum. The findings revealed several shortcomings in addressing multiculturalism comprehensively. While the textbooks emphasize ethnic, cultural, and religious identities, they lack sufficient examples and detailed discussions of these themes. The content is predominantly focused on Islam, leaving other religious and ethnic cultural identities underexplored.

Although the textbooks provide definitions for some concepts related to multicultural education, the treatment of these topics is inconsistent. Definitions of key ideas such as tolerance and multiculturalism are relatively detailed and include examples, yet other crucial concepts—such as ethnicity, diversity, discrimination, and prejudice—are insufficiently addressed or absent altogether. Despite these gaps, some chapters, particularly those focusing on religious diversity and democracy in contemporary society, hold potential for fostering multicultural education during classroom instruction.

The tasks assigned to students, such as gathering information about ethnic groups living in Azerbaijan, encourage awareness of the existence of minority groups and their associated issues. However, these activities often stop short of fostering critical thinking about the complexities and challenges faced by ethnic minorities in contemporary Azerbaijan. Celebrating cultural diversity is fundamental to building a truly multicultural society. While the textbooks touch upon concepts such as ethnicity and diversity, they fail to delve deeply into these ideas. The curriculum would benefit from incorporating more explicit and detailed explorations of cultural differences, including everyday life, food, music, and fashion.

Azerbaijan offers equal educational opportunities to all students, regardless of their gender, social class, ethnic, racial, or cultural backgrounds. The school curriculum favors safe and widely accepted themes, such as multiculturalism, tolerance, and intercultural harmony, while avoiding analytical discussions of more challenging issues, such as segregation, inequality, resistance, and injustice. These omissions limit students' ability to critically engage with social justice issues and to act as change agents beyond the classroom. The constitutional emphasis on tolerance has established a robust foundation for promoting multiculturalism in Azerbaijan. The high-level promotion of tolerance fosters a positive approach to ethnic, religious, and cultural diversity. The textbooks also highlight national identity while promoting regional, cultural, and global identities. Based on this study, three broad conclusions about multicultural education in Azerbaijan can be drawn: Positive Representation: Multiculturalism is addressed through specific and positive approaches in the textbooks. Content Gaps: While the curriculum and textbooks avoid discriminatory or prejudicial attitudes, they lack comprehensive and ongoing programs that effectively address multicultural education. Curriculum Development: An integrated approach to curriculum development is necessary to enhance multicultural education in Azerbaijan.

References

- Babbie earl. (2009). *The practice of social research*. (14th edition). Wadsworth Publishing.
- Banks, J. A. (2009). *Teaching strategies for ethnic studies*. (8th ed.). Allyn & Bacon.

Bennett, C. I. (2007). *Comprehensive multicultural education: Theory and Practice*. (6th ed.). Allyn & Bacon.

Brugeilles, C. & Cromer, S. (2009). *Promoting gender equality through textbooks. A methodological guide*.

Business Research Methods. (1March, 2011). (B. Blumberg, R. D. Cooper & P. S. Schindler). Paperback – *International Edition*.

Cambridge English Dictionary. (2024). Discrimination. In Cambridge English Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/discrimination>.

Cameron, D. (2011). *Multiculturalism has failed in Europe*. <https://www.france24.com/en/20110205-multiculturalism-has-failed-britain-says-pm-cameron>

Dadashova, A. (17-21 February 2020). *Gender Roles in Azerbaijani - Medium Secondary School Literature textbooks*. GCRF COMPASS Early Career Researcher Training School.

Encyclopaedia Britannica. (n.d.). Assimilation. In Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/assimilation-society>

Encyclopaedia Britannica.(n.d.). Prejudice. In Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/prejudice>

Eunyoung Ji. (2015). *An Analysis of Multicultural Education in Korean Elementary Schools*. <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/6108vc972>.

Evans, L. & Davies, K. (2000). No sissy boys here: A content analysis of the representation of masculinity in elementary school reading textbooks. *Sex roles*, 42(3-4), 255-270.

Gay, G. (2001). Curriculum Theory and Multicultural Education. In J. A. Banks & C. A. McGee Banks (Eds.). *Handbook of Research on Multicultural Education*. (pp. 25-43). Jossey-Bass.

Great Schools Partnership. (2013). *Multicultural Education in the glossary of education reform*. <https://www.edglossary.org/multicultural-education>.

Harrell, S. P. (2000). A multidimensional conceptualization of racism-related stress: Implications for the well-being of people of color. *American journal of Orthopsychiatry*, 70(1), 42-57.

Kymlicka, W. (2012). Multiculturalism - Success, Failure and the Future [file:///C:/Users/Admin/Downloads/TCM-Multiculturalism-Web%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/TCM-Multiculturalism-Web%20(2).pdf)

Lie, A. (2000) The Multicultural Curriculum: Education for Peace and Development. *Human Rights Education in Asian Schools*, 6 (1), 81–102.

Məmmədova, N., Mahmudova, K. & Bağmanlı, A. (2016). *Həyat bilgisi fənni üzrə 5-ci sinif üçün dərslik*. Qərb-Şərq nəşriyyatı.

Məmmədova, N. & Bəhramova, S. (2015). *Həyat bilgisi fənni üzrə 8-ci sinif üçün dərslik*. Qərb-Şərq nəşriyyatı.

Məmmədova, N. & Mahmudova, K. (2017). *Həyat bilgisi fənni üzrə 6-cı sinif üçün dərslik*. Qərb-Şərq nəşriyyatı.

Məmmədova, N., Mahmudova, K. & Bəhramova, S. (2016). *Həyat bilgisi fənni üzrə 9-cu sinif üçün dərslik* Qərb-Şərq nəşriyyatı.

Məmmədova, N., Mahmudova, K. & Bəhramova, S. (2018). *Həyat bilgisi fənni üzrə 7-ci sinif üçün dərslik*. Qərb-Şərq nəşriyyatı.

Merriam-Webster Dictionary. (2024). *Diversity*. In Merriam-Webster. <https://merriam-webster.com/dictionary/diversity>.

Nieto, S. (1992). *Affirming diversity: The sociopolitical context of multicultural education*. Longman, 10 Bank Street, White Plains, NY 10606.

Phinney, J. S. & Ong, A. D. (2007). Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions. *Journal of Counseling Psychology* Copyright 2007 by the American Psychological Association, 54 (3), 271–281.

Smee, J. (2010). Merkel's Rhetoric in Integration Debate is 'Inexcusable'. *Spiegel Online International*, 18.

Sultanova, S. (2012). Armenian Image in History Textbooks of Azerbaijan. *Caucasus Edition: Journal of Conflict Transformation*.

World Population Review. <http://worldpopulationreview.com/countries/azerbaijan>

Young Han Kim. Multicultural Education in Social Studies <https://digital.lib.washington.edu/>

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 11.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 20.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Latif Gökalp

<https://orcid.org/0000-0002-0585-991X>

Lecturer, Yozgat Bozok University, Şefaati Vocational School, Türkiye, latif.gokalp@yobu.edu.tr

Halime Ünalı Gökalp

<https://orcid.org/0000-0003-0650-3584>

Research Assistant Dr., Adıyaman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, Türkiye, [hgokalp@adiyaman.edu.tr](mailto:hokalp@adiyaman.edu.tr)

Atıf Künyesi | Citation Info

Gökalp, L. & Gökalp, H. Ü. (2025). Yoksulluğun Azaltılması, Özgüven ve Ulusal Kalkınma İçin Etkili Bir Araç: Sosyal Bilgiler Eğitimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 521-539.

Yoksulluğun Azaltılması, Özgüven ve Ulusal Kalkınma İçin Etkili Bir Araç: Sosyal Bilgiler Eğitimi

Öz

İnsanlığın karşı karşıya kaldığı en ciddi sorunlardan biri yoksulluktur. Küresel ekonomik durgunluklar her toplum ya da ülkeyi ciddi olarak düşünmeye ve var olabilmek için yeni stratejiler geliştirmeye itmektedir. Türkiye de geliştirdiği stratejiler çerçevesinde Sosyal Bilgiler eğitimini hem ulusal hem de ekonomik kurtuluş için doğru bir şekilde kullanmalıdır. Bu çalışma, Sosyal Bilgiler Eğitiminin Türkiye’de yoksulluğun azaltılması/ortadan kaldırılmasını teşvik etmede oynadığı rolü değerlendirmektedir. Ayrıca çalışma Sosyal Bilgiler kavramını, doğasını ve kapsamını vurgulamanın yanında yoksulluğun azaltılmasına yönelik Sosyal Bilgilerin bazı hedeflerini tartışmaya açmaktadır. Çalışma, yoksulluğun azaltılması ve iş yaratma programlarının bazı hedeflerini tanımlamaya devam ederek Sosyal Bilgiler eğitiminin yoksulluğun azaltılmasını nasıl desteklediğini ele almakta ve bazı önerilerde bulunmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler, Ulusal Kalkınma, Özgüven, Yoksulluk

An Effective Tool for Poverty Alleviation, Self-esteem and National Development: Social Studies Education

Abstract

One of the most serious problems facing humanity is poverty. Global economic recessions force every society or country to think seriously and develop new strategies to survive. Turkey, within the framework of the strategies it has developed, should use Social Studies education in the right way for both national and economic liberation. This study assesses the role of Social Studies Education in promoting poverty reduction/elimination in Turkey. It also highlights the concept, nature and scope of Social Studies and discusses some of the objectives of Social Studies for poverty alleviation. The paper goes on to identify some of the objectives of poverty alleviation and job creation programmes, discusses how Social Studies education supports poverty alleviation and makes some recommendations.

Keywords: *Social Studies, National Development, Self-esteem, Poverty*

Giriş

Sosyal Bilgiler, gelişmekte olan ülkelerde etkin problem çözücü ve karar verici bireyler yetiştirmek amacıyla beşeri ve sosyal bilimlerden gelen yöntem ve bilgileri bütünleştiren ve uygulayan bir programdır (Öztürk, 2015). Eboh ve Ukpong (1984), Sosyal Bilgilerin bir konu olarak insanın toplam yaşam biçimiyle ilgilendiğini belirtirken, CESAC (1979) Sosyal Bilgilerin insanı bir bütün olarak toplum içinde ele aldığını belirtmektedir. Genel olarak, Sosyal Bilgiler insanı çevresi içinde ele alan bir öğrenme alanıdır. Kan (2010), Sosyal Bilgiler'in insanı toplum içinde inceleyen bir ders olduğunu belirtirken, Dubey ve Barth (1980) Sosyal Bilgiler'i öğrencilere değerleri, sadakati ve topluma hizmet ruhunu aşlamayı amaçlayan bir ders olarak görmektedir.

Sosyal Bilgiler, sosyal bir grubun üyesi olarak insanın incelenmesi olarak tanımlamıştır (Akpan & Inyang, 2013). Ogunsanya (1984) Sosyal Bilgiler'in öncelikle kültüre bağlı olduğunu belirtirken, Ezewu (1986), Sosyal Bilgiler'i coğrafya, tarih, ekonomi, siyaset bilimi gibi çeşitli konularda bulunan gruplar halinde birlikte yaşamının tüm temel sanatlarının bir seçkisi olarak tanımlamaktadır. Uchendu'ya (2009) göre Sosyal Bilgiler, insanın nasıl yaşadığı ve yaşamının çevresindeki şeylerden, yani diğer insanlar, göller, nehirler, ormanlar, dağlar, otlar, araziler, ağaçlar gibi şeylerden nasıl etkilendiği ile ilgilendir. Okaför'a (1981) göre, "Hiç kimse bir ada değildir, insanlar hayatta kalmak için birbirlerine ihtiyaç duyarlar ve birbirlerine ihtiyaç duydukları için hiç kimsenin yeri doldurulamaz". İnsanlar gruplar halinde evlerde yaşar ve topraktan, sudan, havadan vb. yararlanırlar. Buna dayanarak, insanın sosyal bir çevrede yaşadığını söyleyebiliriz.

İnsan bir bölgede yaşar ve o bölgeden elde edebileceklerini kullanır. Bu, insanın fiziksel çevreyle birlikte yaşadığı ve etkileşim içinde olduğu anlamına gelir. İnsan aynı zamanda bilim ve teknolojiyi, çevresindeki sorunları çözenin bir aracı olarak kullanır. Bu nedenle Sosyal Bilgiler'in, insanın sosyal ve fiziksel çevresiyle nasıl yaşadığı ve etkileşime girdiği ve bilim ve teknolojinin insanın çevresinde iyi yaşamasına nasıl yardımcı olduğu ile ilgilenen bir öğrenme alanı olduğunu görebiliriz. Sosyal Bilgiler, insanların toplumun üyeleri olarak ne yapmaları gerektiğini bilmelerini ve yapmalarını sağlayan araçlardır (Akpan & Inyang, 2013; Edinyang vd., 2013).

Sosyal Bilgiler, Türkiye eğitim sisteminde temel derslerden biri olarak yerini almıştır. Türkiye'de Sosyal Bilgiler'in, ulusal birlik ve kalkınmayı, yoksulluğu azaltmaya yardımcı olan özgüveni teşvik eden bir araç olduğu söylenebilir. Ayrıca, öğrencilere olumlu tutumlar geliştirmeyi ve özgüveni teşvik edebilecek ilgili beceri ve bilgileri edinmeyi öğretmek eğitimi toplumla daha alakalı hale getirip böylece yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olabilir.

Aluyor (2000), yoksulluğun temel insani ihtiyaç ve beklentilerin yokluğu olduğunu belirtmiştir. Daha sonra gelenler arasında; yeterli gıda ve su, yeterli barınak, uzun yaşam, bilgi ve üretken çabalar yoluyla kendine ve ailesine maddi destek sağlama kapasitesi yer almaktadır. Dolayısıyla yoksulluk, her ne kadar böyle olsa da gelir yetersizliğinden daha fazlasıdır. Yoksulluk göreceli ve mutlak terimlerle tanımlanabilir. Göreceli yoksulluk, bir grubun, hane halkının veya bireyin ülkedeki veya ülkeler arasındaki ortalama yaşam koşullarına kıyasla durumunu ifade eder. Mutlak yoksulluk, bir grubun, hane halkının veya bireyin, gerçek değeri zaman içinde sabitlenen bir yoksulluk sınırına göre durumunu ifade eder (Akpan & Inyang, 2013; Yaşar & Açıkgöz, 2011).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 2024 Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE) raporu; Küresel ÇBYE veri tabanının bu yılki güncellemesi 20 ülkeden yeni veriler içermektedir. Rapor, 1.359 alt ulusal bölgeyi kapsayan 112 ülkenin ÇBYE verilerini sunmakta, sonuçlar, 6,3 milyar insandan 1,1 milyarının akut çok boyutlu yoksulluk içinde yaşadığını ve bunların yarısından fazlasının çocuk olduğunu göstermektedir. Yaygın yoksulluk yaşanan alanlar arasında barınma, sanitasyon, elektriğe ve yemek pişirmek için gereken enerjiye erişim, beslenme ve okul devamlılığı yer almaktadır (UNDP, 2024). Gümüş ve Acar (2023)'a göre dünyada aşırı yoksullar, 1990 yılı ile 2015 yılları arasında azalma eğilimi göstererek takribi 1,9 milyardan 800 milyonun altına düşmüş, 2015 yılı itibarıyla bahse konu yoksulların yarıdan fazlası Sahraaltı Afrika'da yaşamaktadır. 2030 yılına gelindiğinde aşırı yoksul insanların 10'da 9'unun bu

bölgede yaşayacağı tahmin edilmektedir. Dünya Bankası'na göre, 1990 yılında dünyada 1,895 milyar insan yoksulluk içinde yaşıyordu; 2015 yılına gelindiğinde bu rakam 735 milyona düştü. 1990 yılında dünyadaki aşırı yoksulların yarısı Doğu Asya ve Pasifik'te yaşarken, bölgedeki yoksul insanların sayısı 2015 yılına kadar önemli ölçüde azaldı. Dünyadaki aşırı yoksulların çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayıp, tarımda çalışmakta, 18 yaşın altında ve sınırlı eğitim olanaklarına sahiptir (World Bank, 2019). 2030 yılında dünya çapında tahmini 479 milyon insan hala aşırı yoksulluk içinde yaşıyor olacaktır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2022 Görelî Yoksulluk Oranı %14,4 olarak açıklamıştır. Ortalama bireysel kullanılabilir eşdeğer hane halkı gelirinin %50'si dikkate alınarak tanımlanan yoksulluk sınırına göre, 2022'de yoksulluk oranının %14,4; ortalama gelirin %60'ı baz alınarak hesaplanan yoksulluk sınırı kullanılarak hesaplanan yoksulluk oranının, son yılda 0,3 puan artarak %21,6'ya ulaştığını bildirmiştir (TÜİK, 2024). Gümüş ve Acar (2023)'a göre Türkiye'de geliri yüzde 40 yoksulluk riski altında 2012 yılında görelî yoksullar takribî 6,8 milyondur. Yoksulluk sınırı 3515 TL iken, yoksulluk oranı % 9,2 olup, yoksulluk açığı ise %22,3 olarak aktarılmıştır. 2022 yılında ise yoksul sayısı 5,7 milyon, yoksulluk sınırı 13 775 TL, yoksulluk oranı % 6,9 ve yoksulluk açığı ise %22,9'dur. 2012 ile 2022 yılları arasında yoksulluk oranı % 9,2'dan % 6,9'a düşmüştür.

1. Sosyal Bilgiler Kavramı, Doğası ve Kapsamı

Modern ortamda hiçbir şey durağan değildir, her şey dinamiktir ve bir dizi değişimden geçmektedir. Değişim alanlarından biri, Sosyal Bilgiler'in doğası hakkında konuştuğumuzda büyük önem taşıyan eğitimidir. İnsanlar Sosyal Bilgiler'i kültürel akış ve fikir aktarımı sonucu ortaya çıkan doğal bir gelişme olarak görmektedir. Sosyal Bilgiler, bu yüzyılın başından beri ve öncesinde Amerika ve İngiltere'de kabul edilebilir bir yenilik olmuştur (Evans, 2006; Ross, Mathison & Vinson, 2013; Ross, Mathison & Vinson, 2014). Türkiye'ye girişi ise bu ülkeler arasında var olan kültürel ve siyasi ilişkilerin mantıksal bir sonucudur.

Sosyal Bilgiler'in en önemli özelliği, ulusal birlik ve gelişmeyi engellemeye çalışan sömürge sisteminin kötülüklerini düzeltmek amacıyla mevcut eğitim sistemini incelemesi anlamında düzeltici bir çalışma olmasıdır (Akpan & Inyang, 2013). Sosyal Bilgiler'in doğası, insanın önemini vurgulayan çalışma olmasıdır. İnsan merkezi bir konuma yerleştirilir ve onun faaliyetleri fiziksel, sosyal psikolojik vb. olabilen çeşitli çevreleriyle ilişkili olarak incelenir (Hanaylı vd., 2020). Sosyal Bilgiler'in kapsamı, neyi kapsadığı veya neyi gerektirdiği ile ilgilidir. Sosyal Bilgiler'in kapsamı; mekân, zaman ve insan gelişimi faktörleri göz önüne alındığında sürekli değişen bir alan olmaya

devam edecektir. Sosyal Bilgiler, insanın bu geniş alanlarının bir parçasını oluşturan konu etrafında ilgili bilgi, değer ve becerileri bir araya getirmeye çalışır (Öztürk, & Kafadar, 2020). İnsanı merkeze alan, insanın kendini içinde bulduğu çeşitli ortamları nasıl manipüle ettiğini ve bu ortamlar tarafından nasıl manipüle edildiğini inceleyen bir konudur. Bu nedenle konu tarih, coğrafya, ekonomi, siyaset bilimi, psikoloji, sosyoloji vb. alanlardan alınan bilgi, beceri, kavram, tutum ve değerleri içerir (Superka vd., 1980). Sosyal Bilgiler, insanı kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlayan disiplinler arası bir çalışmadır. Diğer disiplinlerden farklı olarak, Sosyal Bilgiler kuramlar oluşturmayı amaçlamaz, daha ziyade insanı ve onun sayısız sorununu nasıl çözdüğünü daha geniş bir perspektifte anlamak için halihazırda formüle edilmiş kuramları birbiriyle ilişkilendirir veya bütünleştirir (Nelson, 2001; Bernard-Powers, 2001; Brant vd., 2016).

2. Yoksulluğun Azaltılması Açısından Sosyal Bilgiler'in Amaçları

Sosyal Bilgiler'de, insanın çevresiyle, bilim ve teknolojiyle ilişkisi incelenerek, bazı şeylerin önemli olduğu görülmüştür. Birincisi; gruplar, aileler, köyler, kasabalar, devletler halinde yaşayan insanların tek bir halk olarak birlikte yaşamayı öğrenmeleri gerektiğidir. Anlamayı öğrenmeli, kendileri ve içinde buldukları ortamlar birbirlerine tahammül edebilmeli, aralarındaki farklılıkları çözebilmeli ve toplumlarının, devletlerinin ve uluslarının ilerlemesi için birlikte çalışabilmeleridir (Arisi, 2015). İkinci olarak, bu işbirliği ve anlayış olmadan toplumlar birleşik, mutlu ve özgüvenen bir toplum olmaktan çıkacaktır. Hayatta kalmak ve müreffeh olmak için toplumun her üyesinin sadece yasalara uymak ve liderlere yardım etmek değil, aynı zamanda görevlerini iyi yapmak gibi bir sorumluluğu vardır (Akpan & Inyang, 2013).

Eboh ve Ukpong (1993)'e göre, Sosyal Bilgiler programının, yoksulluğun azaltılmasına yönelik hedeflerinden bazıları şunlardır:

1. Sosyal Bilgiler eğitimi, öğrencilerin iyi beceriler, alışkanlıklar ve birbirlerine ve ulusa karşı olumlu tutumlar geliştirmelerine yardımcı olarak iyi vatandaşlar ve ulus kurucuları olarak yetiştirmek ve böylece ulusun yoksulluğunu azaltmaya yardımcı olmaktır.

2. Sosyal Bilgiler, vatandaşların yaşam kalitelerini artırmak için fiziksel çevrelerinin kaynaklarını etkili bir şekilde bilmelerini ve kullanmalarını sağlar.

3. Sosyal Bilgiler eğitimi, insanların iyi bir muhakeme, ahlaki ve sosyal sorumluluk duygusu geliştirmelerine yardımcı olur, böylece yoksulluğu azaltacak toplum temelli projelerin yürütülmesine yardımcı olarak toplumlarının ve uluslarının yıkıcı değil yararlı üyeleri olabilirler.

4. Sosyal Bilgiler, insanların kendi kültürlerini ve diğer vatandaşların kültürlerini anlamalarını sağlayarak farklılıklarını ve tek bir büyük ulus içinde birlikte yaşama ihtiyacını takdir etmelerini sağlar.

5. İnsanların okuma, dinleme, gözlem ve analiz gibi farklı beceri ve yetkinlikler edinmelerine yardımcı olur.

6. Öğrencilerde sağlıklı ve müreffeh bir ulus için olumlu birliktelik, yoldaşlık ve işbirliği tutumlarının gelişmesine yardımcı olur.

7. Sosyal Bilgiler eğitimi aynı zamanda dürüstlük, doğruluk, sıkı çalışma, işte adalet ve adil oyun gibi uygun değerleri, kişinin özgüven kazanması ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına katkısı olarak telkin eder.

8. Sosyal Bilgiler'in öğretilmesi ve öğrenilmesi, doğal, insan yapımı, kültürel ve manevi kaynaklarıyla bir bütün olarak gelişen sosyal ve fiziksel çevremiz hakkında bir farkındalık ve anlayış yaratır ve yoksulluğun azaltılmasına yol açan kendi kendine yeterlilik için bu kaynakların rasyonel kullanımı ve korunmasını sağlar.

Sosyal Bilgiler eğitiminin genel amacı iyi vatandaşlar yetiştirmektir ve iyi vatandaşlar olabilmek için öğrencilerin işbirliği, sadakat, disiplin, adanmışlık, dürüstlük, ahlaki ve sosyal sorumluluk, doğallık, şenlik, empati, sempati ve insanlara ve toplumun kural ve düzenlemelerine karşı olumlu saygı gibi belirli nitelikleri öğrenmeleri ve kazanmaları gerekir (Ross vd., 2014; Barr vd., 1997).

3. Kavramsal Açıklamalar

3.1. Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması/Azaltılması

İnsanlık, toplumda var olan yoksulluk seviyesini kontrol etmeyi başaramaması durumunda büyük problemler ile karşı karşıya kalabilir. Yoksulluk, çıplak bir düşman olarak nitelendirilebilir ve nesnel/öznel olarak değerlendirilebilir. Günümüzde henüz çözülmemiş en eski sosyal sorunlardan biri olarak insanlığın önünde durmaktadır. Tarihsel olarak yoksulluk sorunu insan toplumunun ilk oluşumuyla birlikte başlamıştır. Geçmişteki ve günümüzdeki toplumlar ya köleler ve köle sahipleri, feodal beyler ve serfler ya da kapitalist ve işçi sınıfı arasında katmanlaşmıştır (Galadanci, 2013). Yoksulluğun azaltılması, yeterli gelir getirici projeler sunarak insanlar üzerindeki yoksulluğun acılarını ve sonuç etkilerini hafifletmek ya da tamamen ortadan kaldırmak için tasarlanmış bir hükümet programıdır (Turan, 2001; Srinivasan, 2004). Bu tanım, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın sürdürülebilir kalkınma için küresel amaçları çerçevesinde yoksulluğun her türlüüne son vermeyi hedefleyen, toplumumuzdaki yoksulluk ve işsizliği

azaltmayı, hafifletmeyi veya ortadan kaldırmayı amaçlayan sürdürülebilir insani kalkınma için kapasite geliştirmeye yönelik ciddi bir yaklaşım olarak yoksulluğun azaltılması amacıyla örtüşmektedir (UNDP, 2024).

3.2. Özgüven

Ikoku'ya (1980) göre özgüven, kişinin kendi hedeflerini belirleme ve bunları kendi faktörünü kullanarak kendi çabasıyla mümkün olduğunca gerçekleştirme hakkı ve yeteneğidir. Ayrıca, son derece organize olduğunu ve ulusların potansiyellerini ve bağımsızlığın gerçek anlamını gerçekleştirmelerine yardımcı olmak için yola çıktığını söylemiştir. Otoabasi (2009); özgüveni, yardım için başkalarına bağlı olmak yerine bir şeyleri kendi başına yapma veya karar verme yeteneği olarak görmüştür. Aynı şekilde, Agu'ya (2009) göre özgüven, sosyal, siyasi ve ekonomik kalkınmayı iyileştirmek ve hızlandırmak için kişinin kendi kaynaklarını kullanmasıdır. Benzer şekilde, Ogunfunmilakin ve arkadaşları (2019) özgüveni, içe yaratıcı bir şekilde bakmayı ve ulusun sosyo-ekonomik ve girişimci sorunlarına kendi hızıyla ve kendi uzun vadeli çıkarlarıyla oluşturduğu kendi değerlemesiyle çözüm sağlamayı amaçlayan bir kalkınma stratejisi olarak ifade etmiştir. Gundu (2003), özgüvenin şu anlama geldiğini belirtmiştir: İçe yaratıcı bir şekilde bakmayı ve ulusların sosyo-ekonomik ve teknolojik sorunlarına kendi çabalarıyla, kendi hızında ve kendi uzun vadeli çıkarlarıyla tutarlı bir şekilde kendi değerlemesiyle çözümler sunmayı amaçlayan bir kalkınma stratejisidir.

Özgüven aynı zamanda kişinin kendi kaynaklarını kullanarak sosyo-politik ve ekonomik kalkınmayı iyileştirmesi ve hızlandırması olarak da görülmektedir ki bu da hükümetin ya da başkalarının istihdam sağlamasını beklemek yerine kendi kendine iş yaratma şeklinde kendini göstermektedir (Akpan & Inyang, 2013). Dilenmeye başvurmadan kendi kendine yeterliliğe, bağımsızlığa ve özerkliğe ulaşmayı öngörür. (Agu, 2009). Özgüven, duygusal değerlerle yüklü ekonomik ve sosyo-politik bir terim olarak da kullanılabilir. Karar alma, kendisi için hedefler belirleme ve dış yardıma başvurmadan bunları gerçekleştirebilme becerisi anlamına gelir. Kendine saygı, özsaygı, sektörel azim ve kararlılık unsurlarını içinde barındırır. Bunlar, engeller ne olursa olsun bir kişinin belirtilen bir eylemi gerçekleştirmek için sağlam durmasını sağlayan bileşenlerdir. Aynı zamanda risk alma unsurunu da içerir (Kaya & Taştan, 2020).

3.3. Ulusal Kalkınma

Ulusal kalkınma kavramı genellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal bağımlılıkları olan ülkelerde ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümleri teşvik etmek için uygulanan politikalara ilişkin olarak kullanılmıştır. Terimin böyle bir kullanımı, ulusal kalkınmanın en saf biçimlerinin bu ülkelerde ortaya çıktığı fikriyle ilişkilidir (Chang & Grabel, 2004). Ulusal kalkınma terimi, ulusal yaşamımızın tüm alanlarında büyüme veya ilerleme anlamına gelmektedir. Buna sosyal, ekonomik ve siyasi hayatımız da dâhildir (Turhan, 2020). Gelişmekte olan bir ulus için kalkınma, Enahoro'nun (1974) toplumun, vatandaşları ürettikleri kadar ekonomik ve sosyal refaha sahip olan tam katılımcı ve modern bir topluma dönüşmesi olarak tanımladığı şey olarak düşünülmelidir. Ulusal kalkınma, hükümetin ve halkın, örneğin on ya da yirmi yıl gibi belirli bir zaman dilimi içinde ulus ve halk için neleri başarmak istediğiyle ilgilidir (Akpan & Inyang, 2013). Ulusal kalkınma hedefleri arasında ülke çapında tüm yerel yönetim merkezlerinin sağlanması, bir nehrin üzerine köprü inşa edilmesi ve topluluklar için iletişim bağlantısı sağlamak üzere üst geçit inşa edilmesi, geri kalmış eyaletlerin sanayileştirilmesi, federasyonun tüm eyaletlerinde veya bazı eyaletlerinde belirli bir süre içinde üniversiteler veya teknik okullar kurulması; daha iyi sosyal hizmetler ve daha iyi iletişim ve ulaşım olanakları yoluyla insanların yaşam standartlarının iyileştirilmesi vb. yer alabilir.

1950'ler ve 1990'lar arasında, gelişmekte olan dünyadaki pek çok ülke, devlet güdümlü kalkınma, ithal ikameci sanayileşme ve iç politika, sosyal yapılar ve dış ilişkilerde ilgili dönüşüm politikaları yoluyla sömürgecilik ve emperyal tahakküm tarafından belirlenen talihi tersine çevirmeye çalışmış, çoğu başarılı olamamıştır (Naseemullah, 2023). 1980'ler ve 1990'lara gelindiğinde, gelişmekte olan ülkelerin çoğu - gönüllü olarak ya da uyum kredilerinin koşulu olarak - devlet güdümlü kalkınmayı ortadan kaldıran, yerel ekonomileri küresel piyasalara entegre eden ve kaynak dağılımını belirlemede piyasaya öncelik veren neoliberal reform programlarını üstlenmiştir (Haggard & Kaufman, 2018). İkinci Dünya Savaşı'nın sonu ile Soğuk Savaş'ın sonu arasındaki yaklaşık kırk beş yıllık dönem, müdahaleci devletin ekonomileri ve toplumları amaçlı sanayileşme yoluyla dönüştürmedeki yükselişine ve ardından düşüşüne tanıklık etmiştir (Evcimen, 2011; Naseemullah, 2023).

4. Türkiye'nin Yoksulluğu Azaltma/Ortadan Kaldırmada Uyguladığı Bazı Politikalar

Türkiye'de çok sayıda sosyal yardım kuruluşu tarafından çeşitli sosyal yardımlar sağlanmaktadır. Bu kurumlar; Sağlık Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü ve Sosyal

Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile Sosyal Güvenlik Kurumu şeklinde sıralamak mümkündür.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu: Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF), Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu ile hayata geçirilmiştir. Türkiye'nin en büyük sosyal yardım kuruluşu olan Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, ülke genelindeki yardım faaliyetleri ile yoksul, dezavantajlı, muhtaç ve sosyal güvencesi olmayan muhtaç vatandaşlara, istihdam odaklı mesleki eğitim ve proje destekleri ile işsiz ve eğitimsiz vatandaşlara yönelik devletin sosyal sorumluluklarını yerine getirmektedir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024). Türkiye'de düzenli bir nakit sosyal yardım sistemi, Sosyal Risk Azaltma Projesi (SRAP) ile sağlanmıştır (DPT, 2007). Fonun gelirleri, bütçeden ayrılan kaynaklar ile birlikte kurum vergilerinden yapılan kesintiler, trafik cezaları ve RTÜK reklam gelirlerinden oluşmaktadır. Fon, kırsal kalkınmayı amaçlayan programlar, eğitim ile ilgili çeşitli proje ve araştırmaları desteklemektedir (Yıldırım & Doğan, 2012). SYDTF aynı zamanda 2001 yılında yürürlüğe giren ve ekonomik krizin yoksul aileler üzerindeki etkisini azaltmayı ve gelecekte benzer risklerle başa çıkma kapasitelerini artırmayı amaçlayan Sosyal Riski Azaltma Projesinin de uygulayıcı kuruluşudur (Altay, 2005). Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü tarafından sağlanan sosyal yardım türleri arasında aile yardımı, eğitim yardımı, özel yardım, engellilere yönelik yardım ve sağlık ile ilgili yardım yer almaktadır (Türk & Ünlü, 2016; Erol, 2014).

Aile Yardımları: Aile yardımı, konut, gıda ve yakıt yardımını içerir. Konut yardımı, ikamet edilemeyecek kadar eski, bakımsız ve sağlıksız evlerde yaşayan ihtiyaç sahibi vatandaşların evlerinin bakımı için aynı ve nakdi yardım şeklinde olmaktadır. Gıda yardımı kapsamında, ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı vatandaşların temel ihtiyaçlarını karşılamak için yılda dört kez, üçer aylık dönemler şeklinde kaynak aktarılır. Bir diğer aile yardımı türü ise yakıt yardımıdır. İhtiyaç sahibi ailelere ücretsiz kömür yardımı da içeren yakıt yardımı, 2003 yılından bu yana ihtiyaç sahiplerine sağlanmaktadır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024; Erol, 2014).

Eğitim yardımı: Eğitim yardımı, engelli yardımı, şartlı yardım transferi, ulaştırma eğitim yardımı ve yükseköğrenim bursları eğitim yardımının bir parçasıdır. Düşük gelirli ailelerin çocuklarının üniforma, çanta ve kırtasiye gibi eğitim ihtiyaçları Fon aracılığıyla sağlanmaktadır. Her eğitim öğretim yılı başında, ilkokul ve ortaokulda öğrenim gören düşük gelirli ailelerin

çocuklarına eğitim yardımı yapılmakta ve SYDTF'den Fonlara, bölgenin nüfusuna ve sosyoekonomik gelişmişlik düzeyine bağlı olarak okul malzemeleri (üniforma, çanta, kırtasiye) gibi eğitim ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynak aktarılmaktadır. Başka bir deyişle, yoksul öğrencilere eğitim imkânı sağlamak amacıyla bu öğrencilere burs sağlanmıştır (Gül, 2008). "Şartlı eğitim yardımı", çocukların okulda kalması şartıyla yapılmaktadır. Kız çocuklarına yapılan yardım miktarı, erkek çocuklarına yapılan yardım miktarından daha fazladır (Türk & Ünlü, 2016). 2003-2004 eğitim öğretim yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığı, kaynağı Vakıftan aktarılan, ücretsiz ders kitabı sağlamaya başlamıştır. Bununla birlikte engelli bireylere sağlanan eğitim yardımları da eğitim yardımı kapsamına girmektedir. "Özel Eğitime Gereksinim Duyan Öğrencilerin Okullara Erişiminin Sağlanması için Ücretsiz Taşınması Projesi" ile Milli Eğitim Bakanlığı ve SYDGM işbirliğiyle 2004-2005 eğitim öğretim yılından itibaren yürütülmektedir. Proje, özel eğitime ihtiyaç duyan öğrenciler için okullara ücretsiz erişim sağlamaktadır. Fon tarafından eğitim desteği kapsamında taşınmalı eğitim ve yükseköğrenim bursları da sağlanmaktadır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024).

Özel Yardımlar: Gerek aşevleri gerekse afet yardımları özel yardım kapsamına dâhildir. İşsizlik ile birlikte yoksulluğun yoğun hissedildiği bölgelerde ihtiyaç sahiplerine günlük yemek sağlanır. Ayrıca doğal afetlerden, terörizmden, göçlerden vb. etkilenenlere çeşitli yardım türleri sağlanır. Kaynaklar, Kurban Bayramı'ndan önce yılda iki kez Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'na (SYDV) aktarılır (SYDGM, 2012; Erol, 2014).

Sağlık Yardımları: Şartlı nakit transferleri, nüfusun en yoksul kesimlerinden gelen ailelerin tıbbi harcamalarını destekler. Ödemeler, düzenli tıbbi muayenelerden geçmeleri koşuluyla 0-6 yaş arası çocukların annelerine doğrudan yapılır. Hamile kadınlara, yeşil kartı olmayan kişilere ve engelli vatandaşlara sağlanan tıbbi yardım, sosyal yardım ve dayanışma fonları aracılığıyla sağlanır. Ayrıca, şartlı tıbbi bakım alan hamile kadınlara, düzenli tıbbi muayenelerden geçmeleri ve hastanede doğum yapmaları koşuluyla hamilelik bakımı sağlanır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024; Erol, 2014; Türk & Ünlü, 2016).

İstihdam Projeleri: Türkiye'de yapısal işsizlik sorununu çözmek için vasıflı işgücüne ihtiyaç duyulması nedeniyle, aktif ve pasif işgücü politikalarını etkin bir şekilde uygulayabilen İŞKUR adı altında bir yapı ile hizmet vermektedir. İŞKUR; 21.04.2021 tarih ve 73 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sonucu yeniden yapılandırılan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın bir kuruluşu olarak çalışmalarını sürdürmektedir (İŞKUR, 2024). Çeşitli düzenlenmeler vasıtasıyla genç ve kadın istihdamına yönelik teşvik uygulamaları getirilmiştir. Yine işsizlik nedeniyle belirli

bir süre ve belirli ölçüde iş yerinde çalışma isteği, yeteneği, sağlığı ve yeterliliğine sahip olmasına rağmen, kendi kusuru veya isteği dışında işini kaybeden sigortalıların gelir kaybını teminat altına alan, sigorta yöntemlerine göre işleyen zorunlu bir sigorta olarak işsizlik sigortası düzenlemesi getirilmiştir (İŞKUR, 2024). Ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu 30. maddesi gereği “Engelli ve Eski Hükümlü Projeleri” gerçekleştirilmektedir (İş Kanunu, 2003).

Konut Projesi: 1984 yılında yürürlüğe giren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu, Türkiye'deki konut sorununun çözümüne rehberlik eden ve özellikle finansman ve örgütlenme açısından temel ilkeleri tanımlayan bir çerçeve kanundur. Kanunun amacı, ülkemizin konut ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli devlet desteğini sağlamak ve bu amaçla örgütlenmiş bir idare aracılığıyla gerekli hizmetleri sunmaktır. Gelir kaynakları kanunla belirlenen bir "toplu konut fonu" kanunla kurulmuş ve bu fonu yönetmek üzere bir kamu idaresi yapılandırılmıştır (TOKİ Kurum Profili, 2024). Belirli projelerle kaynak yaratarak yoksulların çok düşük ve uygun maliyetlerle ev sahibi olmalarını sağlamaya çalışmakta ve ilgili idare bir şekilde kaynakları yoksullara aktarmaktadır.

Mikro Kredi Uygulaması: 2002 yılında Kadın Emekini Değerlendirme Vakfı (KEDV) Türkiye'nin ilk mikro kredi kuruluşu olan Maya adını verdiği kuruluş ile faaliyetlerine başlamıştır (Türk & Ünlü, 2016). Maya'nın amacı evde, tezgahta veya dükkanda kendi işini yapan veya kendi işini kurmak isteyen düşük gelirli kadınlara finansal destek sağlamaktır (Gökyay, 2008). Mikrokredi uygulamaları Yoksullukla Mücadele Projesi (DPT, 2007) çerçevesinde başlatılmıştır.

Belediye Sosyal Yardımları: Belediyeler, yardıma muhtaç yaşlılar için huzurevi inşa etmek, yaşlılara ücretsiz sağlık muayenesi ve bakımı yapmak, yiyecek, yakıt ve belediye otobüslerini ücretsiz veya indirimli olarak sağlamak gibi destekler sağlamaktadır. 5393 sayılı Kanuna göre, büyükşehir belediyeleri ve nüfusu 50.000'den fazla olan belediyeler, çocuk ve gençler için korunma evleri açmak zorundadır. Engellilere yönelik hizmetler de mevcuttur. Yardıma muhtaç engellileri barındırmak için bakım ve rehabilitasyon merkezleri açmak; danışmanlık ve rehberlik merkezleri açmak; ücretsiz sağlık muayenesi ve bakımı sağlamak; ayni ve nakdi yardımda bulunmak; belediye otobüslerini ücretsiz veya indirimli kullanmalarını sağlamak gibi hizmetler sağlanır (Türk & Ünlü, 2016; Çiçek, 2012).

5. Yoksulluğun Azaltılmasında Bir Araç Olarak Sosyal Bilgiler Eğitimi

İnsan, Sosyal Bilgiler eğitiminin eksenidir. Sosyal Bilgiler'in insan için bir faydası olduğu sürece, onun amaç ve hedeflerine ulaşmak ancak insanın yaratıcılığı sayesinde mümkün olacaktır.

Sosyal Bilgiler'in temel amacı; bireylerin, grupların ve örgütlerin, insanın sosyal ve fiziksel çevresinin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel gerçeklerinin farkına varmalarına yardımcı olmak ve bireyleri topluma uyum sağlayacak şekilde şekillendirerek ve yetiştirerek insanı hazırlamaktır (Egüz & Koçoğlu, 2024; Hanaylı vd., 2020).

Sosyal Bilgiler, aynı zamanda bireyin içinde yaşadığı toplumun gelişimine katkıda bulunabilmesi için gerekli olan zihinsel ve fiziksel becerileri, yetkinlikleri ve yetenekleri kazanmasına yardımcı olur ve bu da bireyin kendine güvenmesini ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasını sağlar (Birabil & Nwankwo, 2020). Bu yeni siyasi düzen döneminde, Sosyal Bilgiler'in öğretilmesi ve öğrenilmesi öğrencilerin sosyal ve yurttaşlık bilincini geliştirmelerine, onlara disiplin ve düzen aşımalarına ve etkili vatandaşlar olmalarına yardımcı olur (Akpan & Inyang, 2013; Galadanci, 2013).

Uygulanan yapısal değişim politikaları ve Türkiye'nin 1980'den sonra yaşadığı dönüşüm süreci ekonomik yapıyı da değiştirmiştir. Ekonomik yapı, ithalatı ikame eden bir yapıdan açık, ihracata dayalı bir büyüme yapısına dönüşmüştür. 1980'lerden 2000'lere kadar ekonomik krizler, yüksek kamu açıkları ve yüksek enflasyon sorunları yaşanmıştır. Ayrıca işsizlik ve gelir dağılımındaki eşitsizlik bu dönemin diğer önemli sorunları olmuştur. İyi planlanmış ve etkili bir şekilde öğretilen bir Sosyal Bilgiler programının, hükümetin bu sorunları çözme çabalarını tamamlaması beklenmektedir (Türk & Ünlü, 2016).

Türkiye'de yoksullukla mücadele anlamında birçok program aktif hale getirilmiştir. Bu programları: "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, Aile Yardımları, Eğitim Yardımları, Özel Amaçlı Yardımlar, Sağlık Yardımları, İstihdam Projeleri, Konut Projesi, Mikro kredi Uygulaması, Belediyelerin Sosyal Yardım Faaliyetleri" şeklinde sıralamak mümkündür. Bireylerin toplumda işlevsel ve etkili üyeler haline gelmeleri için bir yönlendirme veya eğitim olarak Sosyal Bilgiler, bu programların hedeflerine ulaşması için gerçek bir araçtır.

Sosyal Bilgiler kendi kendine yeterliliğe yol açar ve böylece bu öğrenme alanının öğretilmesi ve öğrenilmesi yoluyla öğrencilere fiziksel çevrelerinde bulunan farklı maden kaynakları ve ulusun ithalata başvurmaması için bu kaynakların nasıl kullanılacağı, korunacağı ve kontrol edileceği öğretilmesi için yoksulluğun ortadan kaldırılmasını teşvik eder (Akpan & Inyang, 2013; Galadanci, 2013).

Sosyal Bilgiler eğitimi, öğrencilerin toplumdaki bilim ve teknoloji hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarına yardımcı olur. Bilim ve teknoloji hakkındaki bilgi, belirli bir toplumdaki vatandaşların çoğunluğu için tam ve kazançlı istihdam yaratabilir, dolayısıyla yoksulluk azaltılır.

Bu aynı zamanda bir topluluğun yerli sanayisinin agresif dış rekabetten korunmasına da yol açabilir. Yerli bilim insanları ve teknoloji uzmanları araştırma ve geliştirme için seferber edilip, yeni fikirler icat edilir, gıda depolama tesisleri üretilir ve böylece üretilen bazı ürünlerde kendi kendine yeterlilik ve bağımsızlık elde edilir.

Sosyal Bilgiler; bir vatandaşın, vatandaşlık görevleri ve yükümlülükleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasını sağlar. Sosyal Bilgiler öğretimi ve öğreniminde birey, toplumda bazı vatandaşlık görev ve yükümlülüklerine duyulan ihtiyacı anlamak ve görmek için iyi bir şekilde bilgilendirilir. Buna vergilerin vadesi geldiğinde ödenmesi ihtiyacı örnek verilebilir. Vergi ödemesi “vatandaşların” o günkü hükümete bağlılığını ve desteğini gösterir. Hepsinden önemlisi, vergi ödeme, gelir kapasitesini artırmanın bir yolu ve ekonomik kalkınma için bir stratejidir; bu da kendi kendine yeterliliğin elde edilmesine ve yoksulluğun azaltılmasına yol açar.

Entegre bir çalışma alanı olarak Sosyal Bilgiler, Türk halkı arasındaki verimsizlik ve eşitsizlik sorununu kontrol etmek için özellikle yarının liderleri olan gençlerin zihnine vatanseverlik ruhunu aşılarmayı amaçlamaktadır. Çok disiplinli bir çalışma alanı olan Sosyal Bilgiler, insanın toplum içinde sürekli gelişen sosyal sorunlarını çözmek amacıyla çeşitli çalışma alanlarından genellemeler çıkarır. Ulusal kalkınma için yoksulluk sorununu çözmeye uygulanabilir bir araçtır.

Yiyecek, giyecek, barınak ve istihdam eksikliğinden kaynaklanan çok yüzlü bir olgu olarak yoksulluk, tatmin edici bir mesleki yaşamın oluşması için gerekli olan becerilerin kazanılması yoluyla azaltılabilir; bu da ekip nüfusunun ulusal kalkınma için kendi kendine yeterli olmasını sağlayacaktır. Sosyal Bilgiler’in temel amaçlarından biri de öğrencilerde dürüstlük, doğruluk, çalışkanlık ve sabır gibi olumlu tutum ve değerlerin geliştirilmesidir. Bu tutum ve değerler, bireylerin birbirlerine saygı duyduğu bir toplumda etkili bir vatandaş olmanın temel unsurlarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılması herhangi bir toplum için oldukça iddialı bir hedeftir, ancak yoksulların üretken potansiyellerini ve gelirlerini artırmayı hedefleyen uzun vadeli bir proje ile başarılabilir. Bir öğrenme alanı olarak Sosyal Bilgiler, yalnızca geçmiş deneyimleri düzeltmek için değil, aynı zamanda kendine güven ve ulusal kalkınmaya giden bir yol yaratmak için de tasarlanmıştır. Farklı kültürlerde ve sosyal bağlamlarda insanların boyutluluğunun kabul edilmesi, bireyleri sosyal sorunların çok boyutlu yüzleriyle karşı karşıya bırakmaktadır. Sosyal bir sorun olarak yoksulluk, ulusal kalkınma için tüm vatandaşların ortak

çabalarıyla çözülebilir. Toplumsal sorunların çözümünde bir araç ve itici güç olarak Sosyal Bilgiler, toplumda ticaret ve zanaatı teşvik etmek ve anlamlı bir kalkınma için yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik projelerin geliştirilmesine yardımcı olmak için eğitimin ilerlemesini sağlar.

Sonuç

Yoksulluk, önemli sosyal bir sorundur. Etkileri sadece yoksullarla sınırlı kalmamakta, tüm topluma nüfuz etmektedir. Kabul edilebilir ve arzu edilir bir yaşam için asgari gerekliliklerin eksikliğini ifade eder. Yukarıdaki tartışmaya dayanarak, Türkiye'nin yoksulluk çamuru olarak tasvir edebileceğimiz bir durumun etkisinde olduğu ve ulusal kalkınma için kendi kendine yeterliliğin gerçekleştirilmesi amacıyla ülkenin ve vatandaşlarının bu çamurdan çıkmasına yardımcı olmak için hükümetlerin farklı vitrin programları aracılığıyla çeşitli çabalar sarf edildiği açıktır. Bununla birlikte, bir öğrenme alanı olarak Sosyal Bilgiler, zihinleri harekete geçirmek ve kendimizi ulusal kalkınma için yoksulluğun ortadan kaldırılmasına adanmak için herkesin ortak çaba göstermesini gerektirmektedir. Yapılan değerlendirilmeler ışığında şu öneriler sıralanabilir:

- ✓ Yoksulluğun etkin bir şekilde azaltılması görevi siyasi olmaktan ziyade ekonomik bir mesele olmalıdır.
- ✓ Tarıma yönelik toplumsal tutumda ve hükümet politikasında değişime büyük ihtiyaç vardır.
- ✓ Hükümetin yoksulluğu azaltma programları tabana yayılmalıdır, yani yoksulluğu azaltmaya yönelik projelerin çoğu kırsal alanlarda yürütülmelidir, böylece ezilen kitleler bundan tam olarak faydalanacaktır.
- ✓ Hükümet, okuldan ayrılan gençlere toplum içinde iş fırsatları yaratmalıdır.
- ✓ Hükümet, aile planlaması, doğum kontrolü ve kaynakların daha iyi yönetimi gibi ekonomik açıdan karlı konulara vurgu yaparak kitlesel eğitim sağlamalıdır.
- ✓ Hükümet, küçük ölçekli sanayicilere ve imalatçılara iyi çalışmalarını ve ilerlemelerini sağlamak için kredi vermelidir.
- ✓ Sosyal Bilgiler öğretim programının çoklu bakış açılarının temsil edilmesiyle güçlenebileceği gerçeğinden hareketle sosyal konuların dinamizminin sağlıklı tartışmaların çerçevesini oluşturduğu ve ifade özgürlüğüne değer verildiği fikrini güçlendirdiği ifade edilebilir. Bu bağlamda Türkiye'de yoksulluk, bunun temel nedenleri ve ortadan kaldırılmasına yönelik çabaların, Sosyal Bilgiler ders kitaplarında çağdaş sosyal ve ekonomik konuların ön saflarında yer alabilir.

- ✓ Sosyal Bilgiler ders kitapları, öğrencilere tek bir ekonomik modele (serbest girişim kapitalizmi) atıfta bulunmak yerine, birden fazla ekonomik model öğretilerek geliştirilebilir.
- ✓ Sosyal Bilgiler öğretim programı geliştiricilerinin, çağdaş Türkiye'de öğrencilerin yoksulluğun varlığını bilmeleri gerektiğini kabul etmesi gerekmektedir. Ülkemizde bölgeler hatta iller arasında sanayi, turizm, madencilik vb. faaliyetler farklılaştığından bu bağlamda hem yoksulluk hem de servet dağılımının mevcut eğilim ve tarihi kayıtları analiz edilmelidir.
- ✓ Türkiye ekonomisindeki mevcut eğilimler ve yoksulluğun tarihsel kayıtları analiz edilerek, yoksulluğun azınlık topluluklarında ve kadınlarda olan orantısız etkileri sunulmalıdır.
- ✓ Refah reformu ve kamu sağlık sigortası gibi çeşitli sosyal politikalar karşılaştırılarak, bu tür sosyal politikaların yoksulluğun sürekliliğinden nasıl etkilendiği açıklanabilir.
- ✓ Yoğun ve orantısız yoksulluğun ülkemiz insanının sosyal gelişimi üzerindeki rolü açıklanabilir.
- ✓ Zenginler ile fakirler arasındaki belirgin farka sebep olan geçmiş ve mevcut faktörler belirlenerek bunun bireyleri ve toplumu nasıl etkilediği değerlendirilebilir. Gerek zengin ve fakir ülkeler gerekse insanlar arasındaki uçurumların nasıl büyüdüğü açıklanıp yoksulluğu azaltmak için tasarlanmış politikalar tanımlanabilir.
- ✓ Belki de en önemlisi hükümetlerin yoksullukla başa çıkmadaki rolü açıklanabilir.

Kaynaklar

- Agu, S. (2009). Recreating women education for self-Reliance and patriotism. *Journal of Qualitative Education*, 5 (3) May, 2009.
- Agu, S. O. (2009). Recreating women education for self-reliance and patriotism. *Journal of qualitative Education*, 5 (1), 13.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2024). *Aile Yardımları*. <https://www.aile.gov.tr/ss/sosyal->
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2024). *Eğitim Yardımları*, <https://www.aile.gov.tr/media>
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2024). *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu*. <https://www.aile.gov.tr/sygm/>
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2024). *Şartlı Eğitim (ŞEY) ve Şartlı Sağlık (ŞSY) Yardımı*, <https://www.aile.gov.tr/ss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/>

- Akpan, U.J. & Inyang, I.O.I. (2013). Regenerating social studies education for poverty alleviation, self-reliance and national development. *Journal of Teacher Perspective*, 7 (1), 1-12.
- Altay, A. (2005). Yoksulluk sadece devletin sorunu mu? Kamu harcamaları açısından bir değerlendirme, *Sosyo Ekonomi*, 2 (2), 156-178.
- Aluyor, V. (2000, April, 28). *World bank, women and poverty alleviation*. The Punch, Page 3.
- Arisi, R. O. (2015). The integrated nature of social studies curriculum and its implication for Nigerian society. *Asian Journal of Education and e-Learning*, 3 (2), 116-122.
- Barr, H., Graham, J., Hunter, P., Keown, P., & McGee, J. (1997). *A position paper: Social studies in the New Zealand school curriculum*. Prepared for the New Zealand Ministry of Education by the School of Education, University of Waikato, New Zealand.
- Bernard-Powers, J. (2001). Gender in the social studies curriculum. In E. W. Ross (Ed.), *The social studies curriculum: Purposes, problems, and possibilities* (pp.177– 199). State University of New York Press.
- Birabil, S.T. & Nwankwo, N.B. (2020). Social studies education: A linchpin for sustainable national development in Nigeria. *European Journal of Education Studies*, 7 (1), 338-344.
- Brant, J., Chapman, A., & Isaacs, T. (2016). International instructional systems: social studies. *The Curriculum Journal*, 27(1), 62–79.
- Cesac (1979). *Social studies 1*. Lagos: Heinemann Educational books Nigeria Limited.
- Chang, H-J. & Gabel, I. (2004). *Reclaiming development: An alternative economic policy manual*. Zed Boks.
- Çiçek, E. (2012). *Türkiye 'de belediyelerin sosyal hizmet ve sosyal politikaları: Batı Akdeniz örneği*. Korza Yayıncılık.
- DPT (2007). Gelir dağılımı ve yoksullukla mücadele özel ihtisas komisyonu raporu, *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007/2013*, Yayın no: DPT: 2742-ÖİK:691, Ankara.
- Dubey, D. L. & Barth, J. L. (1980). Problems and issues in teaching the methods of social studies in N.E.R.C. (Ed.) *Social Studies, Teaching issues and problems*. Benin: Ethiope Publishing corporation.
- Eboh, S. & B. Ukpong (1984). *Social studies for junior secondary schools and colleges*. Piaco Publishers.
- Eboh, S. Ukpong, D. E. (1993). *Social studies education for Nigerian University*. Whyte and Whyte Publishers.

- Edinyang, S.D., Eneji, C.V.O., Tijani, O.A. & Dunnamah, A.Y. (2013). Environmental and social studies education: A collaborative approach towards building an environmentally friendly society. *Educational Research*, 4(3), 222-226.
- Egüz, Ş. & Koçoğlu, E. (2024). Türkiye yüzyılı maarif eğitim modelinin sosyal bilgiler programı bağlamında değerlendirilmesi. E. Koçoğlu ve Ş. Egüz (Ed.), *Modüler Bağlamda Sosyal Bilgiler (Pedagoji Temelli Bakış) V*, (315-334). Pegem Akademi.
- Enahoro, A. (1974). Goodwill message in Okedara and Standford (eds). The role of adult education in community development. *Journal of Education in Development Area*, 1 (I).
- Erol, S. İ. (2014). Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü'nün yoksullara yönelik sosyal politikaları: Van örneği. *Journal of Life Economics*, 1 (2), 149-170.
- Evans, R. W. (2006). The social studies wars, now and then. *Social Education*, 70 (5), 317-321.
- Evcimen, O. (2011). *Transformation from national developmentalism to global developmentalism: The case of Turkey*. [Unpublished Doctoral Thesis, Middle of Technical University Thr Graduate School Of Social Science]. Yök.
- Ezewu, I. E. (1986). *Social studies for junior secondary schools bk1*. Evans Brothers (Nig.) Publisher.
- Galadanci, N. K. (2013). Social studies: A tool for poverty eradication and self-reliance for national development. *Journal Of Teacher Perspective*, 7 (1), 1-6.
- Gökyay, Ç. (2008). *Türkiye'de mikro kredi uygulamaları ve istihdama yansımaları*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Gundu, F. I. (2003). Food Security as a tool for self-reliance in Nigeria in *knowledge review*, 7 (3) October.
- Gül, H. (2008). Türkiye'nin eğitim sorunları, AKP'nin eğitime bakışı ve çözüm önerileri. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2 (4), 181-196.
- Gümüş, B. & Acar, M. (2023). Türleri, nedenleri ve boyutlarıyla Türkiye'de ve dünyada yoksulluk sorunu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5 (Özel Sayı), 92-105.
- Haggard, S. & Kaufman, R. (2018). *The politics of economic adjustment*. University Press.
- Hanaylı, G., Öztürk, A. A., Baysan, S., Vural, R. (2020). Sosyal Bilgilerin Doğası, Anlamı ve Nasıl Öğretildiği Üzerine Bir Durum Çalışması: Öğretmen Görüşleri. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11 (1), 210-238.

- Ikoku, E. U. (1980). *Self-reliance, Africa's survival*. Fourth Dimension Publishers.
- İş Kanunu, (2003). *4857 Sayılı İş Kanunu*. <https://www.mevzuat.gov.tr>
- İŞKUR, (2024). *Türkiye İş Kurumu (İŞKUR)*. <https://www.iskur.gov.tr>
- Kan, Ç. (2010). A.B.D ve Türkiye’de sosyal bilgilerin tarihsel gelişimi. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30 (2), 663-672.
- Kaya, N. & Taştan, N. (2020). Özgüven üzerine bir derleme. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 10 (2), 297-312.
- Naseemullah, A. (2023). The political economy of national development: A research agenda after neoliberal reform? *World Development*, 168, 2-13.
- Nelson, J. L. (2001). Defining social studies. in W. B. Stanley (Ed.). *Critical issues in social studies research for the 21st Century* (pp.15–37). Information Age Publishing.
- Ogunfunmilakin, I.B., Dorgu, T.E. & Adediran, A.A. (2019). Globalizing social entrepreneurship for self reliance and societal change for curriculum development in education system in Nigeria. *International Journal of Entrepreneurial Development, Education and Science Research*, 5 (1), 25-33.
- Ogunsanya, M. (1984). *Introduction to methodologies of social studies*. Evans Brothers (Nig.) Publishers – Limited.
- Okafor, F. (1981). *Ground work of social studies for schools and colleges*. Evans Publishers.
- Otoabasi, A. (2009). Recreating Education for nation building, *Journal of Qualitative Education*, 5 (3), 2.
- Öztürk, C. & Kafadar, T. (2020). Evaluation of the 2018 social studies curriculum. *Trakya Eğitim Dergisi*, 10 (1), 112-126.
- Öztürk, C. (2015). Sosyal bilgiler: Toplumsal yaşama disiplinler arası bir yaklaşım. C. Öztürk (Ed.), *Sosyal bilgiler öğretimi demokratik vatandaşlık eğitimi* (ss. 2-28). Pegem Akademi.
- Ross, E. W. Mathison, S., & Vinson, K. D. (2014). Social studies curriculum and teaching in the era of standardization. In E. W. Ross (Ed.), *The social studies curriculum: Purposes, problems and possibilities* (4th ed., pp.25–49). State University of New York Press.
- Ross, E. W., Mathison, S., & Vinson, K. D. (2013). Social studies education and standards-based education reform in north America: Curriculum standardization, high-stakes testing, and resistance. *Revista Latinoamericana de Estudios Educativos*, 1(10), 19-48.

- Srinivasan, T. N. (2004). Poverty and Its Eradication. In Mr. Saleh M. Nsouli (Ed.), *New Partnership for Africa's Development Macroeconomics, Institutions, and Poverty* (pp. 57-87). International Monetary Fund.
- Superka, D. P., Hawke, S., & Morrissett, I. (1980). The current and future status of social studies. *Social Education*, 44 (5), 362-369.
- SYGM (Sosyal Yardımlaşma Genel Müdürlüğü), (2012). *2012 Sosyal Yardım İstatistikleri Bülteni*, Araştırma-Geliştirme ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı Yayını.
- TOKİ, (2024). *TOKİ Kurum Profili Ekim 2024*. <https://i.toki.gov.tr/content/entities/main-page>
- Turan, N. (2001). Yoksulluğun azaltılması ve ortadan kaldırılmasında kooperatif işletmelerin rolü ve önemi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 75-116.
- Turhan, Y. (2020). Kalkınma kavramının tarihsel süreci ve etimolojik analizi. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, (29), 149-164.
- TÜİK, (2024). *Yoksulluk ve yaşam koşulları istatistikleri, 2022*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri->
- Türk, T. & Ünlü, H. (2016). Yoksullukla mücadele politikaları: 2000 sonrası Türkiye örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7 (14), 92-104.
- Uchendu, P. (2009). *Social studies education for Nigerian Universities*. Fourth Dimension Publishers.
- United Nations Development Programme (UNDP), (2024). *2024 global multidimensional poverty index (MPI)*. <https://www.undp.org/turkiye/publications/>
- United Nations Development Programme (UNDP), (2024). *Sürdürülebilir kalkınma için küresel amaçlar: Yoksulluğa son*. <https://www.kureselamaclar.org/>
- World Bank, (2019). Open Data <http://www.worldbank.org/en/understanding-poverty>
- Yaşar, M. R. & Açıkgöz, R. (2011). Yoksullukla mücadelede bütüncül bir politika: İnsani gelişme ve yardım merkezi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (36), 405-429.
- Yıldırım, A., Doğan, C. & Topcuoğlu, A. (2012). Türkiye’de 1980 - 2010 yılları arasında uygulanan yoksullukla mücadele politikalarının etkinliği üzerine bir analiz. *Ekonomik Yaklaşım Kongresi*, Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü, 1-20.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 10.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Gulizamira D. Batubekova

<https://orcid.org/0000-0002-9454-7191>

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, zamira_baubekova@mail.ru

Nazilya M. İrgebayeva

<https://orcid.org/0000-0002-6502-6856>

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, n.irgebaeva@mail.ru

Serik K. Zhantikeev

<https://orcid.org/0000-0002-3324-0401>

Candidate of Psychological Sciences, Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, zhantikeev_serik@mail.ru

Begaim Zhiyentayeva

<https://orcid.org/0000-0001-8860-7285>

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, b_jientaeva@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Batubekova, G. D., İrgebayeva, N. M., Zhantikeev, S. K. & Zhiyentayeva, B. (2025). Methodological Substantiation of Civic and Patriotic Education of Students in the Period of Globalization. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 540-554.

Methodological Substantiation of Civic and Patriotic Education of Students in the Period of Globalization

Abstract

In the modern world, national education policy has been able to maintain and give progressive movement to the educational space taking into account global trends. In the context of an unexpected pandemic, the problem of forming patriotism and civic values among young people has acquired particular relevance, new meaning and significance. The authors emphasize in the article that synergetic, wave and other approaches to studying the development of society necessitate new

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

approaches in scientific research related to the problem of civic-patriotic education of students. The work examines the specifics of the formation and development of the theory and practice of civic-patriotic education of student youth from the standpoint of systemic-activity, environmental and socio-cultural approaches. The emphasis is on the need for the pedagogical community to understand new technologies, forms and methods used in the implementation of civic-patriotic education.

Keywords: *Civic-patriotic education, methodological foundations of civic-patriotic education, methodology, educational environment*

Küreselleşme Döneminde Öğrencilerin Yurttaşlık ve Vatanseverlik Eğitiminin Metodolojik Olarak Kanıtlanması

Öz

Modern dünyada ulusal eğitim politikası, küresel eğilimleri dikkate alarak eğitim alanına ilerici bir hareket kazandırmış ve bunu sürdürebilmiştir. Beklenmedik bir pandemi bağlamında, gençler arasında vatanseverlik ve yurttaşlık değerleri oluşturma sorunu özel bir önem, yeni bir anlam ve önem kazanmıştır. Yazarlar makalede, toplumun gelişimini incelemeye yönelik sinerjik, dalga ve diğer yaklaşımların, öğrencilerin yurttaşlık-vatanseverlik eğitimi sorunuyla ilgili bilimsel araştırmalarda yeni yaklaşımlar gerektirdiğini vurgulamaktadır. Çalışma, sistemik-aktivite, çevresel ve sosyo-kültürel yaklaşımlar açısından öğrenci gençliğin yurttaşlık-vatanseverlik eğitiminin teori ve pratiğinin oluşumu ve gelişiminin özelliklerini incelemektedir. Pedagoji camiasının, yurttaşlık-vatanseverlik eğitiminin uygulanmasında kullanılan yeni teknolojileri, biçimleri ve yöntemleri anlama ihtiyacı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yurttaşlık-vatanseverlik eğitimi, yurttaşlık-vatanseverlik eğitiminin metodolojik temelleri, metodoloji, eğitim ortamı*

Introduction

Nowadays, the concept of educational policy all over the world is aimed at social consolidation and civil unity of society. It takes into account the high dynamism of society development, the rapid pace of youth formation in educational and personal aspects. Today, the goals and objectives of student education at the university are determined by the objective needs of society, since the pandemic that has broken out has become a serious challenge for education systems around the world. Modern social reality is different and is characterized by significant changes in the system of values and ideals. The problem of this study is that civic-patriotic education of student youth in the period of globalization remains insufficiently studied, despite the enormous accumulated experience in the search for mechanisms for the formation and conditions for the development of the personality of a citizen, a patriot. During the coronavirus pandemic, universities around the world switched to distance learning technology by creating an electronic information educational environment, including a wide range of tools: lectures with feedback, webinars, video lectures, logical diagrams, adaptive test training, testing and certification programs, online consultations, synchronous and asynchronous interaction of participants in the educational process and the formation of an electronic portfolio of students.

The relevance of the study is dictated by the need to create pedagogical conditions in which the main ideas and approaches to the development of the personality of a citizen, a patriot are implemented, taking into account the characteristics of the living space of young people, their socialization in a modern highly mobile, multiethnic and multicultural society. It should be noted that the educational environment in universities is a special socio-cultural space that has an ideal external form of spiritual and moral culture, which is the basis for the formation of citizenship. The aim of the study is to provide a methodological justification for the civic-patriotic education of student youth in Kazakhstan during the period of globalization.

Studies were taken into account that present vast experience in the development of spiritual and moral aspects of the individual (Andreev, Nyzbayaur, Baubekova, 2009). Materials and methods of research. The article uses regulatory documents, scientific works of famous educational researchers and psychologists. Methods: analysis, comparison, empirical experience, observation, questionnaire, statistical method, summarizing. The civic-patriotic development of a student involves the formation and development of the student's personality, the construction of an individual development paradigm taking into account his individual psychological characteristics and a certain social experience. Kazakhstani patriotism is based on the traditions of a secular state and at the same time is based on respect for all traditional

religions professed by the peoples of the country, and is based on deep traditions of interreligious dialogue and tolerance. Kazakhstani patriotism has a civic character and, recognizing the existing differences in political views and beliefs, presupposes respect for the political institutions and traditions that have developed in Kazakhstan over the years of independence. Of great importance for the formation of national identity is the ability of Kazakh culture to reproduce its unique national content, remaining open to the perception of the cultural experience of other peoples. An important component is its cultural and civilizational uniqueness, the openness of Kazakhstani patriotism to the world, a unique synthesis of Eastern and European cultures, a special culture of dialogue. At present, in Kazakhstan, as in many countries of the world, very effective systems have been created for the formation of high patriotic consciousness in citizens, a sense of loyalty to their state, readiness to fulfill civic duty and constitutional obligations to protect national interests. A study of the European educational system shows that the values of liberal education are based on the ideas of Wilhelm von Humboldt (1767-1835), the founder of the theory of education of a free citizen.

Currently, civic education in English-speaking countries (England, the USA, Canada and Australia) is based on liberal ideas formulated in the works of American scientists: philosopher J. Rawls, psychologists L. Kohlberg and M. Rokeach, sociologist and cultural scientist (Nurligenova, 2017). It is noteworthy that in the USA there is a whole system of education of American national patriotism. Formation and maintenance of the moral-psychological, ethical and intellectual level of the population of the country at the proper level is considered the most important aspect in achieving world leadership and strengthening the position of the leading power. For these purposes, a set of principles, values and ideas of a military, political, economic, moral-psychological and purely ethical nature is in effect, consistent with the national interests, goals and tasks of the state. This set is based on a number of national, socio-philosophical and political concepts. Here it is appropriate to note the concept of the "superiority of the American way of life", which is designed to promote the development of a sense of pride in one's country, for its achievements. The concept elevates the moral standards adopted in the USA, the established national character, traditions to the rank of "the most advanced", and promotes the formation of a real "religion of the American way of life" among Americans (Nurligenova, 2017). It should be noted that American patriotism is characterized by its focus on a system of ideas concerning public life, and not on the territory of residence or on the people themselves. Therefore, instead of the concepts of "homeland", "fatherland", the words "this country", "America", "American way of life" are more often used. This is largely explained by the fact that the United States, having gone through a relatively short path of development, is an alloy

of many nations that have found their homeland here. As a result of such education, a special sensitivity to national prestige, to everything American, loyalty to one's country is developed regardless of whether it is right or not.

The second concept, the “special mission of the United States in the world,” serves as a justification for the aspirations for world leadership and hegemony, and the belief in the superiority of everything American. It views Americans as a “chosen people,” who, under the guidance of “sinless leaders,” carry out the predestined destiny of the United States to rule the entire world “on its path to God.” This concept is used to justify the need to ensure the national interests of the United States by various means in any region of the world. In universities, colleges and schools, young people are instilled with a sense of pride in the brilliant achievements of Americans in science, technology, education, sports and other areas of social and scientific life. The scout movement plays a huge role in the military-patriotic education of the youth of the USA. All scout organizations are united in the Union of Scouts of the USA, headed by the national committee, which includes representatives of business circles, clergy and the highest military leadership of the country, charitable societies. In America, thanks to an effective system of patriotism formation, every citizen, regardless of nationality, is proud to be an American, a citizen of the United States.

An analysis of the educational process in Germany shows that patriotism in the country at the present stage is formed not by the state, but by society. Although it cannot be said that the state has left everything to chance and has given society the right to this kind of education. Some state and public institutions are tasked with working with young people to cultivate civic feelings in them and, as a consequence, love for the country and readiness to defend it. The family, the church community, the school, the Ministry of Defense, and many public organizations do everything to ensure that every German sees himself as a citizen and a patriot, ready to fulfill his duty to society and the country.

In America and European countries, the psychology of the nation, its values corresponding to the ideals of democracy, high moral standards and civic responsibility are formed through the education of patriotism and citizenship. The education system in these countries is focused on the preservation and development of traditional values for these countries. An attentive and touching attitude to their past, the desire to organically fit it into the present, and the careful thoughtfulness of the organization of the educational process testify to the great responsibility of the authorities to their people and country and to future generations (Aksenova, 2024). At the beginning of the 21st century, Western society is acutely experiencing

the negative experience of "democratic" reforms, as a result of which the basic spirit of citizenship was undermined. As a result, a significant part of the growing generation considers love for the homeland, patriotism and a sense of civic duty to be optional. This trend cannot but influence the new generation, therefore, changes are taking place in the field of education in Western Europe, designed to prevent moral decay and decline of the younger generation. Advanced educators see the main goal of youth policy in the field of education in the development of civic education and the formation of citizenship. In recent decades, there has been a high activity of states in the field of civic education of future generations. Thus, the problem of civic education has not lost its relevance in the process of historical development of human society. The historical and pedagogical analysis we have undertaken has shown that the current state of the problem of educating a citizen and a patriot has deep roots, is constantly developing, setting new tasks for Western society. The study and analysis of psychological and pedagogical literature made it possible to reveal the specifics of the formation and development of civic-patriotic education from the standpoint of systemic-activity, environmental and socio-cultural approaches. The system-activity approach is represented by motivational-value (development of motivation to serve the Motherland, to work for the good of one's country; loyalty to the system of national and national-confessional spiritual values, implemented by means of socio-cultural activities); target (focus on developing, in the context of socio-cultural activities, an individual who possesses the culture of civic dignity; effectively operating in a multinational multicultural environment); operational (comprehensive integrative implementation of cultural-creative, cultural-protective, design, social-protective, ethno-cultural, information-educational and communicative technologies of socio-cultural activities); resource (implementation of the regulatory framework, personnel and material and technical resources of socio-cultural activities) components. This approach is the creation of new socio-cultural and educational environments that would reflect the nature of the individual's relationship with the social, natural, cultural, informational, educational, adaptive-rehabilitative, creative environment and would ensure the inclusion of modern man in the process of civic-patriotic education.

The socio-cultural approach involves the formation of a value-based and responsible attitude of a person to the surrounding world; the creation of an environment and the organization of the process of civic-patriotic education in the context of universal human culture, specific cultural conditions of human life; the organization of interaction between the student and the world of culture at all levels (micro-, meso-, macro-) and within the framework of all age subcultures (peers, elders, youngers) (Titova, 2000). In the process of patriotic

education, activities allow expanding and deepening patriotic knowledge, forming patriotic views and beliefs, showing patriotic feelings, realizing the needs and interests of the individual. Positive emotional experiences associated with patriotic activities encourage a person to further activity, to overcome obstacles on the way to the set goal, which, in turn, contributes to the formation of skills and abilities necessary for practical activities, the development of feelings and motivation of a higher level. It is necessary to pay attention to the main problems of patriotic education:

*Lack of spiritual and moral values among young people.

*Poor knowledge of culture and history.

*Insufficient work of the teaching staff on civic-patriotic topics.

Having conducted a theoretical analysis of philosophical, psychological, pedagogical, and normative-legal sources, we came to the conclusion that “students’ citizenship” should be considered as an integrative quality of personality, represented by moral, legal, and socio-political blocks, including worldview (knowledge, beliefs, ideals, value orientations, etc.), behavior (norms, actions, attitudes, etc.) and assessment (qualitative state of moral, political, and legal self-awareness; style of thinking; cognitive assessments, etc.).

Higher education is a universal means and a necessary condition for civic education in modern conditions. It is one of the most important stages reflecting the level of civic self-awareness and public initiative based on the demonstrated readiness for socially significant actions. It is a space of experience and practical implementation of knowledge, skills and abilities obtained in the process of personal growth. It is a socially saturated initiative environment that forms developing structures of relations - the basis of human, group and social development. The complexity of the process of civic education is that its results are not as clearly tangible and do not reveal themselves as quickly as, for example, the results of the learning process.

In the study by E. N. Titova (2000), the following socio-pedagogical problems were identified that hinder the development of students’ citizenship in a modern university:

*deterioration of social well-being and social behavior of student youth, pessimism, withdrawal, reorientation of moral consciousness to phenomena condemned in the recent past (sexual promiscuity, drug addiction, theft, prostitution, etc.);

*a decrease in the educational potential of the university, a low level of psychological and pedagogical training of university teachers, the aging process of the teaching staff, the absence of officials in universities responsible for the education of students;

*lack of methodology for educational work at the university;

*in higher education, the process of education has been almost completely displaced in recent times, the gap between teaching and education is widening, and the moral, psychological and value-forming focus of the educational process has significantly decreased;

*In the consciousness and behavior of some young people, pragmatism, the desire for material wealth “at any cost,” and a disdainful attitude toward compliance with laws and other civic qualities are becoming stronger.

In this regard, it is advisable to develop forms and methods of educating students, new psychological and pedagogical guidelines that meet the new socio-economic and spiritual conditions of society's development. The practice of higher education requires a revision of the goals, principles, guidelines, and ideas that underlie moral and civic education. Social and cultural activities play a special role in solving priority areas of youth education at the university.

The main goal of socio-cultural activities is to create conditions for introducing people to culture and adapting to scientific and technological changes. Socio-cultural activities in the education of student youth involve the implementation of various forms of work: development of leisure activities; organization of exhibitions of students' creativity, meetings with interesting people; holding various creative competitions, festivals, participation in competitions of the republican and international levels (Andreeva, 2009). Experimental studies were conducted with students of 1-4 courses of the University of Turan-Astana. Master's students Murzataeva A., Maksyutova S.K. took part in the development of questionnaires and monitoring of the research results. About 100 students participated in various stages of the experiment. The experiment was based on a sociological survey, the instrument of which was a questionnaire we developed. The objectives of the sociological survey included:

*Determining the interests and value orientations of students in the field of national history and local history;

*To determine the level of students' awareness of the historical features and specifics of the development of intercultural contacts and interactions in Kazakhstan;

*Summarizing data on young people's knowledge of family traditions, relics and genealogy;

*Specification of civic-patriotic and spiritual-moral ideals and ideas of students;

*Definition degrees inclusions young people V leisure

*To identify the attitude of respondents towards the development of socio-cultural technologies based on the ethnocultural traditions and characteristics of the peoples inhabiting Kazakhstan.

In accordance with the objectives of the study, respondents were offered a developed questionnaire, which included questions grouped into appropriate blocks. The first block of questions was aimed at identifying the interests and value orientations of young people in the field of history of Kazakhstan and local history. The first question of this block was aimed at identifying the interest of the survey participants in the history of their native land. Almost a quarter of the survey participants noted that they read information about it with interest. Another 7% of respondents admitted that they themselves are interested in local history and conduct their own research on the problems of history and cultural traditions of their native land. At the same time, 29% of respondents do not consider information about the history of their native land interesting enough for themselves, another 11% of respondents admitted that they are not interested in this issue at all. Thus, no more than a third of the total number of students were really interested in the history and culture of their native land. It can be concluded that the implementation of cultural and leisure programs of local history orientation in the organization of social and educational work is relevant. Perhaps, the form of training - online - had an effect. However, among the shortcomings, the researchers identified many positive aspects in the educational process during online training, which turned out to be practically ineffective.

The respondents consider travel (42.7%) and excursions (41.3%) to be the most acceptable sources of local history information. Students also consider the Internet to be a fairly useful source of information (28.6%). Only every seventh student turns to books and periodicals for local history information. The empirical data obtained allow us to recognize the development of tourist centers and relevant tourist cultural and educational programs, as well as the Assembly of the Peoples of Kazakhstan, in the structure of organizing students' leisure time as promising.

The survey participants were also asked to self-assess their knowledge of the history and culture of their native region. Based on the survey results, it can be concluded that students have a positive assessment of their knowledge of local history. Almost two-thirds of respondents rated their knowledge as very good or fairly good. Every sixth respondent admitted that they are quite familiar with the history and culture of the region. High school students (71%) are fairly confident in their good knowledge, 34% of middle school students are convinced of their good knowledge. Thus, students positively assess their knowledge of the history and culture of

their native region. The survey results indicate the relevance of implementing leisure programs focused on local history, interethnic harmony and patriotic education. The majority of survey participants (49%) noted that information on the history and culture of Kazakhstan arouses their interest. Every fourth respondent answered that he often turns to information sources and videos on history. Similar judgments were expressed by 82% and 91%, respectively.

The absolute majority of survey participants (71%) noted that they have a generally positive attitude towards works of art that reflect the peculiarities of Kazakh history and culture. This interest is especially characteristic of senior students, which indicates a correlation between the growth of professional self-awareness and increased interest in the history of Kazakhstan and their native land. The second block of questions was devoted to the analysis of data on the awareness of young people regarding the historical features and specifics of the development of intercultural contacts and interactions in Kazakhstan. The survey showed a fairly wide range of opinions on this issue. A detailed classification and grouping of respondents' answers allowed us to conditionally form a kind of rating of methods and forms of intercultural interaction among respondents. The most common forms of intercultural contacts in the school environment were contacts with representatives of other ethnic cultures living and studying in a given school and region (from 72 to 87% of survey participants). The second most popular form of intercultural interaction is schoolchildren's contacts on the Internet (76%). Internet users reported that they had interacted many times with representatives of various peoples inhabiting Kazakhstan (81%), with citizens of the CIS countries (69%), and even with representatives of distant foreign countries (18%). The fourth form of intercultural contacts in the ranking was participation in university events dedicated to the issues of intercultural dialogue; the absolute majority of respondents (84%) indicated that they took part in such events. Based on the answers to this block of questions, it was concluded that students have sufficient information about the features and specifics of the development of intercultural contacts and interactions in Kazakhstan, which makes it relevant to develop socio-cultural events of civic-patriotic and ethnocultural orientation. The third block of questions was aimed at studying the factors of family influence on the processes of civic-patriotic education. Data on the knowledge of family traditions, relics and genealogy by young people were analyzed. During the study, an assumption was made that love for the Motherland is based on respect for the past of one's own family, its spiritual values. The criteria here were the students' knowledge of their genealogy, positive emotional attitude to the history of the family, its traditions, family relics, rituals and customs associated with the celebration of significant dates. The vast majority of respondents (57%) have very little information about their family history, know their own

genealogy only in general terms (26%) or have reliable information only about their great-grandmothers and great-grandfathers (31%). It is alarming that 15% of respondents have no information at all about their family history. Almost a quarter (23.7%) of survey participants indicated that they are not interested in their genealogy. Family history, in general, turns out to be more interesting for girls (37%), while young men express such an assessment in only 26% of their answers. High school students also give many positive answers (34.4%). More than half of the respondents (53%) indicated that their families carefully preserve old photographs that are passed down from generation to generation. Various types of family heirlooms are owned by 34% of respondents. Girls are more knowledgeable in this matter (69%), which can apparently be explained by the high rating of family traditions in the structure of their value orientations. In general, knowledge of and respect for family heirlooms is more typical for respondents over 16 years old. Family heirlooms are of the greatest interest and importance to high school students (68%).

The survey revealed a significant interest among young people in family traditions and holidays. Only 3% indicated that their families do not celebrate such holidays. 27% of survey participants indicated that their families traditionally celebrate many memorable dates. 71% of survey participants stated that traditional joint holidays are very typical for their family. Unfortunately, this attitude is not supported by specific actions to study and master this information, in addition, family heirlooms often turn out to be uninteresting and lost. Along with the indicated negative factors, a conclusion was made about the desire to learn more about the history of their own family among a significant part of respondents. The fourth block of questions was devoted to specifying the civic-patriotic and spiritual-moral ideals and ideas of students. The respondents' opinions were revealed about the most valuable and significant moral-patriotic and civic qualities that they value in themselves and those around them. The most prestigious qualities for a modern student were responsiveness, kindness, activity, a sense of personal freedom, the ability to withstand difficulties, respect for the rights of others, moral culture and a developed sense of duty. From 86 to 91% of survey participants noted them as the most significant. The preference for these qualities indicates a sufficient spread of democratic processes in society and the desire of modern youth to take an active life position. Students are generally focused on overcoming difficulties and achieving their goals. At the same time, complete personal freedom, based on a high moral culture, dominated by respect for the rights of others, kindness, responsiveness and a developed sense of duty, turns out to be significant. The second in the preference rating is the group of moral and patriotic qualities, characterizing

the value attitude of young people to the problems of the social orientation of the individual. From 73 to 81% of respondents chose this category. In the foreground in this group of qualities are respect for society and the state, as well as compliance with state laws. All this allows us to conclude that the process of forming a civil society in Kazakhstan is progressive. Such qualities as conscientious work, courage, bravery, determination, and the ability to make decisions were also quite valuable for the respondents. The respondents' choice of the listed values allows us to conclude that young people are focused on achieving success and career growth solely through their own efforts and an honest attitude to work. Respondents also take such qualities as politeness and patriotism quite seriously. For almost all informants (99%), the feeling of patriotism is manifested in love and protection of their homeland, the majority of respondents (64.4%) associate the concept of "homeland" with their place of birth. Less significant in the preference rating (55-63%) were such universal human values as loyalty, humanity, and dignity. Apparently, young people consider it possible to neglect them in everyday social practice. Political culture combined with intolerance to negative social phenomena are also not so popular. It can be assumed that such a low assessment of the above qualities is partly formed under the influence of the dominance of mass culture values, as well as the so-called "yellow" press. The last place in the preference rating was taken by the values of self-development and self-improvement. Less than half of the survey participants identified them as priorities. Self-criticism, conscientiousness, and self-improvement are not very popular among modern youth. Studying conscientiously, honor, and loyalty also fell into the category of low-prestige values. A dangerous socio-pedagogical tendency is that civic conscience and legal culture turned out to be among the "low-value" ones. All this speaks to the need for targeted work on the formation of civic-patriotic consciousness in modern youth, and the importance of axiological approaches to socio-cultural education. When asked about the meaning of the concept of "citizen-patriot", the majority of respondents (48%) answered that this is a quality that should be inherent to every citizen. 24% of respondents believe that there are very few people with such a quality in modern society, that is, they actually state the devaluation of patriotic feelings among modern Kazakhstanis. 28% believe that patriotism is more characteristic of the older generation and less typical of young people.

Nevertheless, 84% of respondents stated that the concepts of "homeland", "native land", "parental home" are very important for a modern person. Concepts related to the small homeland are more dear to high school students (up to 87%). At the same time, the youngest survey participants associate these concepts with excessive sentimentality. In the general logic of the study, it was appropriate to find out the understanding and ideas of young people about

the Motherland and patriotism. According to the data obtained, for the majority of respondents (64.4%), the Motherland is associated with the place where a person was born, a third of respondents (32.3%) draw a parallel between the Motherland and Kazakhstan; the country as a whole. The remaining survey participants identify the homeland with the place where their relatives live (14.4%). For all informants (99%), the feeling of patriotism is manifested in love and protection of their homeland, the Motherland. Only a few people (1%) believe that patriotism is expressed in "a good attitude towards the people you live with", "in the right attitude towards nature", etc. An integral part of the civil-patriotic component is the concept of "citizenship", the feeling of being a full member of society. For 38.8% of respondents, citizenship is a certain localization, living in a certain country. 22.6% of respondents associate citizenship with belonging to a certain nation, and 16.6% with the rights and obligations of a person to the state. 22% of respondents ignored the answer to this question. As the results of the study show, 25% of young people do nothing to strengthen their civic position. Of the entire array of respondents, only 16.6% are engaged in self-education, 5.5% are studying, and 5.5% demonstrate their civic position by expressing their own opinion. The remaining respondents found it difficult to answer.

Personal example plays an important role in the formation of civic-patriotic qualities of the modern generation. But only 33.3% of respondents believe their teachers when they talk about their love for the Motherland. Half of those surveyed have mixed feelings ("not always" believe). A categorical "no" was expressed by 16.7%. Moreover, only 38.8% of the surveyed youth consider the feeling of patriotism and civic consciousness important (for the rest of the respondents they are either not very important - 33.5%, or not important at all - 27.7%). At the same time, as part of the study, respondents were offered an improvised situation - the opportunity to choose their place of birth. It is encouraging that the majority of respondents preferred to remain citizens of Kazakhstan (66.6%). Along with the dominance of civic commitment, the option "just not in Kazakhstan" was supported by 11.1%, the rest of the survey participants found it difficult to answer this question. Thus, analyzing the data obtained as a result of the sociological survey on identifying civic-patriotic qualities, we can conclude that many representatives of the younger generation have insufficient knowledge about patriotism and citizenship. It can be stated that, in general, social optimism is characteristic of modern school youth. 56% of them are convinced that a person alone, relying only on his own strength, can really contribute to the prosperity and well-being of the homeland. At the same time, 13% are resolutely convinced of this position. 30% of survey participants doubt the likelihood of

such a situation, and only 11% believe that such a situation is impossible. The number of optimistic and maximalist answers decreases with the age of respondents. The analysis of the results of the answers to this block of questions allows us to conclude that the situation in the sphere of civic-patriotic education of youth is quite complicated. Serious developments are needed in the field of the model and technology of socio-cultural activities aimed at optimizing the axiological priorities of student youth, including by means of extracurricular work.

Conclusion

The analysis of the results of the sociological survey of students allowed to identify interests, needs, orientations and motivations in the field of civic-patriotic and multicultural education. The survey demonstrated sufficient interest of young residents in the historical and cultural heritage of Kazakhstan. Interest in the history and culture of the country as a whole and the native land stimulates a value attitude to the history of the family, genealogy, family heirlooms and traditions. As a consequence of this, a value attitude to the surrounding reality, to the small homeland is formed. During the survey, the respondents' opinions on the moral and psychological characteristics of young people, the most typical personal civic-patriotic qualities and properties were identified and summarized. The experimental work showed that most students are focused on the preservation and revival of domestic traditions of civic-patriotic education. It is noteworthy that students identify prospects for the implementation of creative professional plans, strive for a decent life within Kazakhstan, but do not yet have real mechanisms for achieving these goals. Based on the survey results, it can be concluded that many representatives of the younger generation have insufficient knowledge of patriotism and citizenship; the majority of respondents have not developed sufficiently civic-patriotic qualities that meet the challenges of the time. For the effective development of civic-patriotic qualities in student youth, we recommend the following conditions:

*ensuring the availability of extracurricular programs of civic-patriotic education for every student;

*specialized training and retraining of qualified specialists in socio-cultural activities who possess high competencies in implementing civic-patriotic education programs in a multicultural environment;

*active use of interactive forms of socio-cultural activities that develop intercultural dialogue and broad interaction;

*the use of the principles of mass cultural creativity, pluralism, democracy and public co-management of socio-cultural activities, which promote the manifestation of individual abilities of the individual, his initiative and creativity, as well as organizational qualities;

*development of appropriate information and methodological support for socio-cultural activities, including multicultural projects that involve a wide range of communications between representatives of different cultures.

This will make it possible to fulfill the organizational and pedagogical conditions associated with the inclusion of young people in multifaceted civic-patriotic activities using innovative technologies of socio-cultural activities aimed at developing communication skills in a multicultural environment, ensuring the inseparable unity of the processes of education and self-education of students, opportunities for self-actualization and self-realization of the individual in the process of socio-cultural activities.

Aksenova, E. A. (2024). Pedagogical innovations in the civil education of schoolchildren abroad, [http:// www.eidos.ru/iournal/2007/0Q3 -II.htm](http://www.eidos.ru/iournal/2007/0Q3 -II.htm) (accessed 2.06.2016).

Titova, E. N. (2000). *Formation of civic consciousness of students of higher educational institutions in the educational process of a technical university* [author's abstract. dis., candidate of ped. Sciences]. Tula.

Akademiik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academiik Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 15.02.2025

Kabul tarihi | Accepted: 24.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Vahit Bölükbaş

<https://orcid.org/0000-0002-6248-4085>

Dr. Lecturer, Aksaray University, School of Foreign Languages, Türkiye,
vahitbolukbas@aksaray.

Atıf Künyesi | Citation Info

Bölükbaş, V. (2025). Environmental Sustainability in Local Governments in TR33 Region. *Akademiik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 555-577.

Environmental Sustainability in Local Governments in TR33 Region

Abstract

With the industrial revolution and globalization, a rapid migration from rural to urban areas and an unbalanced and intense population growth in cities have aroused. Thus, problems such as housing, water, food, infrastructure, traffic, environment have emerged in cities. Environmental problems have started to emerge because of the unplanned and unpredictable use of limited natural resources such as soil, water, energy, and food. For this reason, projects and services have started to be implemented by international, national, and local administrations on a global scale. The United Nations, the European Union and environmental organizations act together to make the environment sustainable in cooperation with national and local governments worldwide. In Türkiye, environment-centered activities are conducted by local governments to ensure environmental sustainability. The data of the study, in which literature review and document analysis method, one of the qualitative research methods, were accessed from the activity reports of the relevant municipalities between 2021-2023. In the study, environmental sustainability-centered activities of local governments in the TR33 Region are examined. In the study, it was concluded that there are topics that need to be developed in the environmentally sustainability-centered activities of local governments in the TR33 region.

Keywords: Environmental sustainability, TR33 Region, Local governments, Türkiye

TR33 Bölgesi Yerel Yönetimlerinde Çevresel Sürdürülebilirlik

Öz

Sanayi devrimi ve küreselleşme ile birlikte kırdan kente hızlı bir göç yaşanmış, kentlerde dengesiz ve yoğun bir nüfus artışı ortaya çıkmıştır. Böylece kentlerde barınma, su, gıda, altyapı, trafik, çevre gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Toprak, su, enerji, gıda gibi sınırlı doğal kaynakların plansız ve öngörülemeyen kullanımı nedeniyle çevre sorunları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle küresel ölçekte uluslararası, ulusal ve yerel yönetimler tarafından projeler ve hizmetler uygulanmaya başlanmıştır. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve çevre örgütleri, dünya genelinde ulusal ve yerel yönetimlerle işbirliği içinde çevreyi sürdürülebilir kılmak için birlikte hareket etmektedir. Türkiye'de de çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması için yerel yönetimler tarafından çevre merkezli faaliyetler yürütülmektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmanın verilerine ilgili belediyelerin 2021-2023 yılları arasındaki faaliyet raporlarından ulaşılmıştır. Çalışmada TR33 Bölgesi'ndeki yerel yönetimlerin çevresel sürdürülebilirlik merkezli faaliyetleri incelenmiştir. Çalışmada TR33 bölgesindeki yerel yönetimlerin çevresel sürdürülebilirlik merkezli faaliyetlerinde geliştirilmesi gereken konu başlıkları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel sürdürülebilirlik, TR33 Bölgesi, Yerel yönetimler, Türkiye

Introduction

In the process that started with the industrial revolution, the rapid migration from rural to urban areas around the world has led to overcrowding in cities. Over time, cities have had to host far more people than their existing potential and the risk/problem that the existing limited resources are not sufficient for the people living in these places has started to emerge. Increasing population has led to unplanned urbanisation, an increase in the number of buildings, and an increase in the volume and amount of services provided by administrations. Different solutions have been tried to be found by the administrations in order to provide adequate services in the fields such as environment, energy, water, food, education, health, housing in cities that host people and places far above their capacity. In order to produce solutions at global, national and local levels for this situation experienced almost all over the world, it has been deemed necessary to develop a management perspective that will enable the existing resources to be sustainable (Pitelis, 2013, p. 658). Because of reasons such as global warming and climate change, it is aimed to use the capacity of natural resources at the maximum level and to benefit from these resources for as long as possible. In order to make this situation sustainable, it is aimed to realise the supply of people's needs within the framework of continuity as much as

possible by developing cooperation at global, national and local level under the leadership of the United Nations, implementing projects and introducing new management models such as governance.

The projects, activities and services developed by the administrations centred on environmental sustainability contribute positively to the protection and development of the environment. However, when evaluated, it is seen that the economic dimension of sustainable development is more important than the environmental dimension, and therefore the environmental dimension is put into the second plan in societies where the economy-oriented perspective is given importance. Perhaps the reason for this may be that the economic power of developed countries is seen as attractive by developing countries and the environment can easily be put on the back burner, consciously or unconsciously, in order to access economic power - by any means necessary. This is precisely the point where environmental sustainability should be emphasised as an important issue. The sustainability of natural environmental resources such as water, food, soil is seen as a vital issue for human beings because of reasons such as the fact that existing natural resources are at risk because of different reasons such as drought, desertification, and the speed of nature's self-renewal is negative compared to consumption processes. The administrations' cooperation has enabled environmental sustainability, achieved by transitioning to clean renewable energy sources, nearly eliminating carbon emissions, and phasing out fossil fuels.

In the study, the conceptual framework related to the concept of sustainable development is presented by starting with the methodology section and the concept of environmental sustainability and environmental sustainability practices of local governments are evaluated throughout the world and Türkiye, and then, under the title of environmental sustainability practices in TR33 region local governments, the services provided, activities conducted and projects conducted by local governments are included. The study ends with a conclusion and discussion section in which a general evaluation is made and information that can contribute to the regional administrations is presented.

1. Method

The aim of the study is to provide information on environmental sustainability practices in local governments in TR33 region. It is to provide information about the services, activities, projects and practices conducted by Afyonkarahisar Municipality, Kütahya Municipality, Manisa Metropolitan Municipality and Uşak Municipality in the TR33 region within the

framework of environmental sustainability. In the study where qualitative research method was used, literature review and document analysis method were used and the data of the study were obtained from the websites of local governments in TR33 region (Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa and Uşak), activity reports including the activities conducted between 2021-2023, reports published by Zafer Development Agency, to which local governments in TR33 region are affiliated, and online and printed publications in the literature on the subject.

The study is limited to the activities, services, projects and practices of local governments in the TR33 region between 2021-2023, which are centred on environmental sustainability in sustainable development. It is considered that the study is important to conduct a study in this context for the first time in the TR33 region of local governments under the title of environmental sustainability practices of local governments in relation to sustainable development. In the conclusion and discussion section of the study, because of the comparison made with the environmental sustainability-centred activities of the local governments in the TR33 region, which are implemented by other local governments in the country and local governments in different countries of the world, the necessity of implementing practices that are suitable for the potential of the region and that can carry this potential further is emphasised.

2. Conceptual Framework

Under this heading, information about the concepts of sustainable development and environmental sustainability is given.

2.1. Overview of The Concept of Sustainable Development

There are various definitions of sustainable development in the literature. It is seen that there is no clear and framed definition of this concept (Gedik, 2020). Researches reveal that there are more than 80 definitions in the literature on sustainable development (Ciegis et al., 2009, p. 32; Orlitzky & Waldman, 2011, p. 22; Salas-Zapata et al., 2017, p. 1132). However, when the common points in the definitions of the studies in the literature on this concept are evaluated, it is thought that sustainable development can be defined as follows. Sustainable development is defined as a development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs (Pitelis, 2013, p. 661). The concept of sustainable development is based on three moral imperatives: meeting human needs, ensuring social equality and respecting environmental limits (Holden et al., 2017, p. 216). The definition of the concept of sustainable development by Brundtland was made as "taking into account the needs of future generations while meeting the needs of the present

generation" (Ozmehmet, 2008, p. 1856). In the historical process, it is seen that the concept of sustainable development was first mentioned in a book titled "Sylvicultura Oeconomica (Guide to Growing Wild Trees)" by Hans Carl von Carlowitz in 1732. In the book, it is emphasized that the activities conducted in the mines in the Saxony Region damage the forested area in the region and that forests should be protected (Şen et al., 2018, p. 81). While sustainability was used only for the protection of forests in this region at the beginning of the 18th century, it started to be used for all forests in Germany by the end of the 18th century (Kaya, 2012, p. 44). By the 19th century, the concept of sustainability started to take place concretely in the literature (Bozlağan, 2005, p. 1013). The increase in environmental problems with the industrial revolution has been effective in exhibiting a holistic approach in environmental movements that developed only in industrialised regions initially. In 1972, it is seen that sustainable development processes were taken into consideration with the "Stockholm Conference" held in Stockholm, Sweden and the "Declaration on the Human Environment" announced at the United Nations Conference on the Human Environment. In this conference and declaration, the carrying capacity of the environment, the importance of international cooperation in solving environmental problems, and the relationship between environment and development were emphasised (Belli & Çelik, 2022, p. 68). While emphasising the relations between the environment and human beings at the conference, it is seen that the right to the environment was accepted as a human right and afterwards, environmental regulations started to be made in the constitutions of numerous countries around the world (Görmez, 2020, p. 61). In the same period, the study titled "Limits to Growth" prepared by the Club of Rome for academics at the Massachusetts Institute of Technology drew attention to the limited natural resources in the face of Western-type growth and development and stated that growth and development should be conducted under these limited resources (Şen et al., 2018, p. 87). Following the publication of the "Limits to Growth" report, the World Commission on Environment and Development was established by the United Nations in 1983 with participants from 20 different countries. In 1987, the commission, chaired by Gro Harlem Brundtland, submitted the "Report on Our Common Future", or the "Brundtland Report" as it is known in the literature, to the United Nations General Assembly. In order to realise the recommendations in the Brundtland Report and to evaluate the results, the "Climate Change Framework Convention" was signed by the heads of government and state from 179 countries at the "Earth Summit" at the Rio Conference held in 1992 (Çeçen, 2018, p. 46). In this conference, the "Agenda 21 Action Plan" was adopted, which

emphasised the cooperation of international, national and local governments in order to achieve sustainable development. In this action plan, it was emphasised that all people and administrations should be in a healthy and productive relationship in harmony with nature and the environment; the necessity of using the natural resources without harming others and the protection of the environmental rights of future generations, especially while conducting economic development processes (Şahinöz, 2019, p. 83). In 1993, with the establishment of the United Nations Commission on Sustainable Development, the European Union 5th Action Programme on sustainable development entered into force in the same year. In this programme, the principle of shared responsibility and the importance of protecting the environment before pollution were emphasised (Görmez, 2020, p. 63). In 1995, at the "United Nations Conference on Population and Development" held in Cairo; at the "Habitat I and Habitat II" conferences, the first of which was held in Vancouver in 1976 and the second of which was held in Istanbul in 1996; at the "Rio+5 Forum" held in 1997; and at the "United Nations Development Summit" held in 2000, road maps of sustainable development were determined on topics such as population, urbanisation, environment and nature protection, global warming and climate change, and the necessity of conducting sustainable development and environmental sustainability together was emphasised. In the summit titled "2030 Agenda for Sustainable Development" organised by the United Nations in 2015, development goals under 17 sub-headings and 169 sub-goals related to these goals were determined by considering the economic, social and environmental dimensions of sustainable development together (Erbay & Özden, 2018, p. 260). The concept of sustainable development is included in the literature as a concept addressed with economic, social and environmental dimensions. Considering the interrelationships between these areas, it is thought that sustainable development processes cannot be independent of each other (Munasinghe, 2009, p. 134). Economic sustainability is taking the necessary measures to ensure that economic resources can be used in the future and reducing the costs of using these resources (Şen et al., 2018, p. 81). Any economic sustainability system should be able to produce goods and/or services that meet the government's policies, do not disturb sectoral balances (do not create pressure in agriculture or manufacturing sector) (Haris, 2000, p. 25). Economic sustainability explains the scarcity of resources and how to manage them (Tıraş, 2012, p. 61). Social sustainability is a concept that adopts equality (such as income distribution, gender equality), access to social services such as health and education, ensuring accountability in politics and political participation as a principle (Şen et al., 2018, p.

87). Social sustainability system cares about meeting all these social needs (Haris, 2000, p. 25). The concept of social sustainability is also human-oriented (Tıraş, 2012, p. 61). In this study, information on the concept of environmental sustainability, which is the subject of the study, is included rather than information on economic and social development under the title of sustainable development (detailed information on economic and social sustainable development can be accessed from United Nations reports and sources published in the literature).

2.2. Concept of Environmental Sustainability

Environmental sustainability is meeting human needs without compromising the health of ecosystems (Morelli, 2011, p. 5). Environmental sustainability is the level of self-renewal of natural resources. Accordingly, the amount of utilisation of these resources should be lower than the rate of renewal of resources. In addition, the protection of human health, living life and environmental values is also considered within this scope (Kaypak, 2011, p. 26). Environmental sustainability aims to increase the resilience of the ecosystem against external influences and the balanced use and protection of natural resources (Şen et al., 2018, p. 79). According to the data of the U.S Department of Energy, (2024) environmental sustainability can be defined as creating and maintaining conditions that allow people and nature to exist in productive harmony and meet the social, economic, and environmental needs of future generations.

The concept of environmental sustainability is defined as the protection of the natural order and providing opportunities for these resources to renew themselves without harming natural resources. Protection of ecological diversity and natural resources in nature, sustainable use of renewable products, reduction of the use of non-renewable products, elimination of damage to living things in nature and the environment, protection of historical and cultural heritage are among the elements of environmental sustainability (Güner, 2020, p. 6). Environmental sustainability means ensuring the continuity of natural resources and also means that the rate of use of resources does not exceed the rate of self-renewal (Şahin, 2020, p. 62). Environmental sustainability refers to the responsible management of natural resources to meet current needs without jeopardising the ability of future generations to meet their needs (Ersöz & Ersöz, 2022, p. 44). According to the United Nations (2024), environmental sustainability aims to balance ecological, economic and social goals such as reducing carbon emissions, promoting renewable energy and ensuring equal resource access.

3. Environmental Sustainability Practices of Local Governments

One of the priority agenda items of administrations is environmental problems. Therefore, policies to be developed for the environment, services to be implemented and projects to be realised constitute an important area of responsibility of the administrations. Local governments play a major role in protecting the environment, preventing pollution of the environment, taking measures in this direction, and controlling and efficient use of resources, since they are the governments closest to natural resources, so local governments should take the necessary measures to ensure that their citizens and the city are not adversely affected by environmental problems. Services related to the protection of the environment and the elimination of environmental problems are of public nature and the realisation, supervision and responsibility of these services belong to local governments (Bell-McGillivray, 2000, p. 104). Local governments, as the closest administrative institutions to citizens, are seen as structures that make functional contributions to the solution of social, administrative and environmental problems of citizens (Abdulkakimoğulları et al., 2011, p. 74). Especially in recent years, there has been a significant increase in the duties and responsibilities of local governments around the world and numerous services previously provided by central governments are now transferred to local governments because of the importance of localisation. It is seen that local governments are assigned, authorised and responsible for developing environmental problems related to environment and environmental protection, preventing environmental problems and eliminating existing environmental problems, improving the quality of life of urban residents. Although the creation of a healthy and balanced environment, reduction of environmental problems and improvement of environmental quality of life depend on the joint efforts of citizens, local governments have important duties in organising such efforts. Within the framework of legal regulations, local governments in Türkiye have been given authority and responsibilities to protect the environment and developing environmental awareness. For example, municipalities are authorised and responsible for many environmental issues with the Law No. 5302 on Special Provincial Administration and the Law No. 5393 on Municipalities, and metropolitan municipalities are authorised and responsible for many environmental issues with the Law No. 5216 on Metropolitan Municipalities.

3.1. Practices Around The World

Local governments globally undertake diverse environmental sustainability projects, activities, and services under different classifications. The United Nations, the European Union,

international environmental organisations, environmentalist organisations, etc. are involved in the activities in the centre of environmental sustainability as partners and supporting institutions in the projects of local governments. In many countries around the world, local governments develop cooperation with these organisations and implement projects within the scope of environmental sustainability at local level. Some of the environmental sustainability projects of local governments from different parts of the world are as follows.

Within the scope of the greening and recreation strategy, with the project conducted in cooperation with the central government and local governments throughout the country in Singapore, activities and projects centred on environmental sustainability such as increasing social and recreational activities in cities, protecting the biodiversity of the region and expanding habitat areas, expanding green infrastructure, protecting and improving existing natural resources, collecting rainwater have been conducted (Tanuwidjaja, 2011, p. 3). In order to achieve the target of "zero carbon city", a "green city planning" project is being implemented in Vaxjo, Sweden. Within the scope of the project, innovative transport solutions, energy efficient buildings and increasing green areas throughout the city are being implemented in order to solve environmental problems throughout the city (Andersson, 2016, p. 1206). In Freiburg (Germany), projects on renewable energy have been developed by the local government in order to ensure environmental sustainability in renewable energy areas throughout the city (Şallı, 2016, p. 89). Within the scope of the "green city action plan project" launched in Vancouver, Canada in 2020, environmental sustainability-centred activities under the titles of building, climate and renewable energy, zero waste, green transportation, clean water, access to nature, clean air, less carbon footprint, and green economy are conducted in cooperation with the central government and local government (Affolderbach & Schulz, 2017, p. 678). Within the scope of the environmental sustainability-centred project conducted in the state of Maryland in the United States of America, it is aimed to develop green infrastructure in ecologically important areas of the region. For this purpose, central and local governments, in cooperation with international organisations and environmental organisations, have developed projects for the development of green energy and the protection of natural areas in order to minimise footprint, greenhouse gases and other factors that cause environmental pollution (Weber & Wolf, 2000, p. 270).

In Curitiba, Brazil, the importance of sustainable urban planning is emphasised, and it is aimed to increase the weight of public transport systems and bicycle paths in transport and

increasing green areas in order to ensure environmental sustainability. With the "smart environmental management" project in Seoul, South Korea, digital technology has been integrated into environmental management. Within the smart city concept, carbon emissions are monitored throughout the city and thus energy efficiency is increased. In the city, the local government also encourages the development of citizen awareness on environmental issues and the participation of citizens in decision-making mechanisms in services, projects and activities for this purpose.

3.2. Practices in Türkiye

As in the rest of the world, activities, services and projects centred on environmental sustainability are being implemented in Türkiye. According to the Municipality Law No. 5393, Articles 14 and 15, which explain the duties and responsibilities of the municipality, state that municipalities/local governments are authorised and responsible for environmental services. Green cities, renewable energy projects, use of natural resources, water efficiency, recycling, smart and environmentally friendly transport, protection of natural resources and soil, organic agriculture etc. services are conducted by local governments in cities. Since it is not possible to give detailed examples of these studies conducted in cities, this study presents summary information on environmental sustainability projects conducted by local governments randomly selected from across the country.

With the urban "GreenUp" project within the scope of the Horizon 2022 programme supported by the European Union and conducted within Izmir Metropolitan Municipality, it is aimed to reduce the effects of global climate change, improve water management, improve air quality and specify sustainable, innovative nature-centred solutions for Izmir. It is seen that local governments in Izmir have an understanding that develops environmentally friendly transport solutions with environmentally friendly transport, development of bicycle paths, activation of public transport projects, sustainable transport projects for electric vehicles and charging stations (Parlak & Atik, 2020, p. 91).

Local governments in Antalya prioritise recycling and waste management projects with many titles, such as renewable energy, smart transportation, park and green area service in order to ensure environmental sustainability. According to the data given in the Antalya Metropolitan Municipality annual report (2023), they have established waste sorting and recycling centres throughout the city. To make the recycling of wastes more effective throughout Antalya, waste separation systems have been established in both domestic and commercial enterprises and

awareness-raising services have been/are provided to the public on this issue. According to the data given in the Ankara Metropolitan Municipality annual report (2023), Ankara Metropolitan Municipality prioritises environmental sustainability in various areas such as afforestation under climatic conditions, increasing the existing potential and quantity of parks and green areas, protecting, increasing and supporting biodiversity, water management, efficient use of urban lands, zero waste, recycling, reducing the use of plastics, providing incentives for the construction of energy efficient buildings and supporting environmentally friendly housing projects with incentive practices such as green building certificates.

According to the data given in the Bursa Metropolitan Municipality annual report (2023), local governments provide support and incentives to farmers for the marketing and sale of products and ensuring the continuity of production in order to promote organic agriculture throughout Bursa. In particular, women's co-operatives and producers in disadvantaged groups are supported and enabled to continue agricultural production. According to the data given in the Samsun Metropolitan Municipality annual report (2023), Samsun Metropolitan Municipality aims to strengthen public transport systems and expand environmentally friendly transport solutions with the electric buses and bicycle lanes offered to citizens. It recycles a wide range of wastes and raises public awareness on this issue, increases green areas in the city and to protect existing natural resources within the scope of environmental sustainability-centred activities.

Various municipalities such as Trabzon Metropolitan Municipality, Kırşehir Municipality, Malatya Metropolitan Municipality, Samsun Metropolitan Municipality, Gaziantep Metropolitan Municipality, Adana Metropolitan Municipality, Hatay Metropolitan Municipality, Aksaray Municipality, Kastamonu Municipality provide support to local producers engaged in agricultural activities, especially in rural areas, to reduce the use of chemical fertilisers, to reduce the use of pesticides and chemicals harmful to the environment and human health, to teach efficient agricultural techniques and methods, to teach the necessary infrastructure and superstructure tools, vehicles, products.

4. Environmental Sustainability Practices in Local Governments in TR33 Region

With the Law No. 5449, development agencies were established in 26 (level 2 regions) according to the classification of statistical regional units throughout the country with the aim of developing national development starting from the local level and developing regional potential through intra-regional and interregional cooperation. According to the information on

official website of Zafer Development Agency “*zafer.gov.tr*”, it was officially established in 2009 to serve in the region classified as TR33, which covers the provinces of Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa, and Uşak. Zafer Development Agency plays a role in ensuring co-operation and co-ordination between the provinces of the region in order to ensure the comprehensive and holistic development of the region with all its economic, cultural, social, etc. dimensions and to accelerate its development.

A closer look at the projects, services and activities of the local governments in the provinces of the region centred on environmental sustainability shows that activities are conducted under the headings of environmental cleaning services, waste management, water management, recycling, zero waste, use of natural resources, renewable energy, reduction of carbon emission, green area and afforestation services, environmentally friendly transport services, etc.

4.1. Afyonkarahisar Municipality

Afyonkarahisar Municipality (AKB) conducts activities in the centre of environmental sustainability in the fields of environmental protection and cleanliness, air quality, waste management (zero waste, collection and management of vegetable waste oils, collection and management of textile wastes, collection and management of textile wastes, collection and management of packaging wastes, collection and disposal of excavation wastes), recycling, noise pollution, protection of natural resources, water management (water and sewerage services, municipal water and drinking water services, storm water network name services). In this context, projects are developed, activities are conducted and services are provided by the administration by using municipal resources, by making protocols with central government, environmental organisations and international organisations. A closer look at these activities conducted by AKB reveals the following data.

Under the heading of environmental protection and cleaning, it is seen that garbage collection is conducted on a daily routine basis in the streets and streets of all neighbourhoods throughout the provincial centre, garbage bins are cleaned, streets are cleaned with hygiene materials, visually polluting substances are disposed of and necessary improvement works are conducted. In this context, 79181 tonnes of domestic waste was collected in 2021, 75172 tonnes in 2022 and 79252 tonnes in 2023. According to 2023 data, the amount of domestic waste collected daily is around 217 tonnes. 7,500 tonnes of slag was collected in 2021, 6108 tonnes in 2022 and 7075 tonnes in 2023 (Afyonkarahisar Municipality annual report [ABFR], 2021,

pp. 293-294; 2022, pp. 292-293; 2023, pp. 357-358). In order to control air pollution caused by heating, it is aimed at encouraging the use of cleaner energy and thus increase air quality. For this purpose, private workplaces, public buildings and residences in neighbourhoods where natural gas or geothermal energy infrastructure works have been completed have been provided to transform their heating and central hot water systems, and thus efforts have been made to ensure the widespread use of alternative energy sources. In order to minimise environmental noise pollution, 54 inspections were conducted by the municipal staff in 2021, 72 in 2022 and 26 in the first 6 months of 2023 (ABFR, 2021, pp. 295-298; 2022, pp. 294-297; 2023, pp. 36-364). Within the scope of the zero waste project, waste bins were placed in municipal service buildings, public institutions and organisations, and places with heavy pedestrian traffic at different points of the city for separate collection of each waste code. Training seminars and conferences on a separate collection of mobile waste, vegetable waste oil, textile waste and packaging waste, recycling and climate change were organised. In this context, 570 kilograms of waste oil were collected from households, and 377,055 kilograms were collected from enterprises in 2021. 141,725 kg, 123,010 kg and 88,000 kg of textile waste were collected in 2021-2022 and 2023, respectively. 1,582,740, 3,030,231 and 1,357,734 kg of packaging waste were collected in 2021-2022 and 2023, respectively, and thus in 2021: 3,144,365 paper-cardboard was collected, saving 53,454,205 trees from being cut down; 677,773 plastic waste was collected, saving 10,844,368 barrels of oil; 14,300 metal waste was collected, saving 3,403,400 million kcal of energy; 178,290 glass waste was collected, preventing 40,115,250 kg of greenhouse gas emissions; and 2,354 kg of waste batteries were disposed of and rendered harmless to nature. In 2022: 37,934,007 trees were saved from being cut down by collecting 2,231,416 paper-cardboard; 9,139,057 barrels of oil were saved by collecting 560,710 plastic waste; 7,247,040 kg of greenhouse gas emissions were prevented by collecting 241,580 glass waste; and 6,425.63 kg of waste batteries were disposed of. In 2023: 745,575 kg of paper-cardboard collected, saving 12,098 trees from being cut down; 309,640 kg of plastic waste collected, saving 5,160 barrels of oil; 3,500 kg of metal waste collected, saving 2,558 million kcal of energy; 115.500 glass waste was collected, 3,468 kg of greenhouse gas emissions were prevented, and 5,080 kg of waste batteries were disposed of and rendered harmless to nature (ABFR, 2021, pp. 303-309; 2022, pp. 304-307; 2023, pp. 357-374). Improvement works were conducted by the municipality in order to minimise water cuts and water losses because of insufficient infrastructure in different neighbourhoods in the city centre. In this framework,

mains water and drinking water pipelines have been renewed and problematic water pipelines have been replaced with new model production pipes. New water wells have been drilled, and the water obtained from these wells has been allocated to the new lines in a hygienic way and without any loss or damage, against the risk that the existing water resources are insufficient to meet the needs. In order to store rainwater in the city centre, approximately 18,000 metres of rainwater lines were laid in 2021-2022 and 46,767 metres in 2023, thus improving the drainage system network in the city for the storage of rainwater. In the municipality's area of responsibility, especially in the summer months, disinfestation services are provided by the relevant units at specified hours within the scope of pest control. Considering the environmental sensitivity, green areas are protected and green areas and afforestation services are conducted at many accessible points of the city besides the existing green areas (ABFR, 2021, p. 324; 2022, p. 321; 2023, p. 638).

4.2. Kütahya Municipality

A close look at the information contained in the annual report of Kütahya Municipality [KBFR], reveals that Kütahya Municipality conducts projects, activities and services under the headings of environmental-cleaning services, waste management, recycling, green area services, afforestation services, air pollution control services, water management in the areas under the responsibility of the municipal administration in environmental sustainability. A closer look at these projects, activities and services reveals the following data in terms of environmental sustainability. Within the scope of environmental cleaning services, 1465 washing and disinfection operations were conducted by the municipal teams in the city centre and neighbourhoods in the main arteries and streets in 2021, 1375 in 2022 and 1453 in 2023. Washing and disinfection operations are conducted twice a day on the main arteries and once a day on the streets. An average of 250 tonnes of domestic waste is collected daily within the boundaries of municipal responsibility, and more than 450 garbage containers, underground garbage container systems, bagged garbage system and tank system are used throughout the city within the scope of environmental cleaning services. Within the scope of waste management services, Kütahya Municipality conducted 5375 tonnes of excavation and waste material cleaning in 2021, 119,808 tonnes in 2022 and 44,038 tonnes in 2023 (KBFR, 2021, pp. 254-256; 2022, pp. 142-143; 2023, pp. 150-151).

Within the scope of water management services, in order to ensure water efficiency, old network line pipes and equipment that have completed their service life in the city centre and

neighbourhoods, which cause loss, leakage and waste of water, have been replaced with new equipment that is more modern and prevents water waste, and 40,400 metres of new water network lines have been laid in these areas. Within the scope of water management services, rehabilitation works were conducted in canals, streams, creeks and ponds in various parts of the city, and the renovation and cleaning of rainwater discharge channels were carried out. By increasing the capacity of rainwater channels in the city centre, it has been possible to collect and reuse wasted rainwater. In this context, 7662 mt. of new rainwater lines were laid in 2021, 15,299 mt. in 2022 and 15,870 mt. in 2023. 20,795,386 m³ of water was treated in 2021, 25,049,910 m³ in 2022 and 23,299,894 m³ in 2023, and it is seen that environmental sustainability is prioritised in the effective use of natural resources (KBFR, 2021, p. 246; 2022, pp. 230-231; 2023, pp. 226-227). In 2022, Kütahya Municipality provided 5565 hours of agricultural irrigation services in 3,476,630 m² of agricultural area in order to ensure environmental sustainability in agriculture in different parts of the city. In 2023, this number was 5631 hours in 3,179,010 m² agricultural area. Within the scope of reducing carbon emissions in nature and expanding renewable energy production, projects for the installation of solar power plants have been conducted, and it is seen that the potential natural resources of the city are evaluated with the understanding of environmental sustainability at the point of energy supply required by the public. In this context, approximately 690,000 kwh of electricity was generated at different points of the city -Şehzadeler and Evliya Çelebi solar power plants - by utilising natural resources (304,465 kwh in Evliya Çelebi solar power plant and 385,295 kwh in Şehzadeler solar power plant) by 2023 (KBFR, 2021, pp. 68-70; 2022, p. 177; 2023, p. 179).

4.3. Manisa Metropolitan Municipality

Manisa Metropolitan Municipality has a climate change and zero waste department in order to ensure environmental sustainability. Manisa Metropolitan Municipality conducts activities under various headings within the scope of environmental sustainability in the areas where the municipality is responsible throughout the province. When the activity reports of Manisa Metropolitan Municipality for 2021, 2022 and 2023 are examined, it is seen that the municipality management has conducted activities under the headings such as waste management, water management, environmental cleaning services, recycling, green areas and afforestation works, services for the elimination of noise and excavation pollution, services to combat air pollution, energy efficiency, reduction of carbon emissions. According to the data

of the Manisa Metropolitan Municipality annual report [MBFR], information on the activities conducted within the scope of environmental sustainability is as follows.

For the first time in Türkiye, a municipality utilises railway transport besides road transport for the collection of solid wastes throughout the province. Domestic wastes and solid wastes from the districts are transported to waste disposal facilities and recycled by rail, as well as road transport. The activities conducted under the heading of waste management show that the amount of waste subjected to regular storage is 1,032,045 tonnes in 2021, 1,430,959 tonnes in 2022 and 1,869,307 tonnes in 2023. The amount of uncontrolled dumping of excavation, construction and demolition waste is 1,300,000.00 m³ in 2021, 1,646,090 m³ in 2022 and 1,302,140 m³ in 2023. The amount of material reused through recycling was 37,000 tonnes in 2021, 31,847 tonnes in 2022 and 20,400 tonnes in 2023 (MBFR, 2021, pp. 63-68; 2022, pp. 59-60; 2023, p. 144). Manisa Metropolitan Municipality encourages agriculture-based industry and technological investments to increase income and value-added production in rural areas. In addition, projects are developed, activities are conducted and services are provided within the scope of environmental sustainability in order to improve the quality of spatial life and thus reduce migration from rural to urban areas. Because natural resources are limited and under the threat of depletion, Manisa Metropolitan Municipality develops a sustainable water management and conducts different practices and projects in order to eliminate these problems and threats. It is seen that the water network lines, which have completed their lifespan and cause large amounts of loss and leakage throughout the province, have been renewed with modern water network lines, thus providing significant water savings (MBFR, 2021, p. 75; 2022, p. 68; 2023, p. 143).

Under the title of water saving and supporting the transition to irrigated agriculture, activities such as increasing the number of ponds in the province, increasing the number of agricultural irrigation facilities, activating agricultural filling facilities, increasing the number of agricultural irrigation pools and water tanks are conducted. Manisa Metropolitan Municipality has established irrigation facilities in 27 neighbourhoods, 23 of which are active, by using groundwater and surface water resources in 17 districts, and has enabled the abandonment of wild irrigation methods and the transition to irrigated agriculture using modern methods. Thus, irrigation services were provided on approximately 8633 decares of land belonging to 1,314 farmer families. It is aimed at reducing input costs and increase sustainable agricultural practices by subsidising the water fees to be used in agricultural irrigation by the

municipality. Within the scope of the projects developed with Zafer Development Agency, drilling of water wells to be used for agricultural purposes, provision of irrigation equipment and increasing water efficiency are provided (MBFR, 2021, p. 150; 2022, p. 136; 2023, pp. 64-65). To improve air quality and ensure its sustainability, it is aimed at reducing the use of fossil fuels and increase the share of renewable energy sources. For this purpose, it is seen that energy production is prioritised by using more natural resources such as sun and wind instead of fossil fuels. With the district heating system established in Soma district, energy was provided by improving the air quality of the district and using the energy resources required by the residences efficiently. With this application, carbon emissions of 146,360 tonnes/m³ in 2021, 152,852 tonnes/m³ in 2022 and 155,243.16 tonnes/m³ in 2023 were prevented. It is seen that the use of public transport is encouraged throughout the city and the use of bicycles, which is one of the alternative transport methods, is also encouraged. For this purpose, safe bicycle routes are constructed by the Manisa Metropolitan Municipality throughout the city. As of 2023, 27 kilometres of urban bicycle paths are planned to be built with the bicycle path project, a part of which has been completed. This project is carried out in cooperation with the Manisa Metropolitan Municipality and the private sector. (MBFR, 2021, p. 71; 2022, pp. 67-68; 2023, pp. 63-64).

Preferring electric buses in transportation and increasing the number of electric buses day by day are among the sustainable environmental practices of the Manisa Metropolitan Municipality. Increasing the rate of environmentally friendly electric buses in public transport vehicles within the municipality contributes to both improving air quality and reducing costs by reducing the use of fossil fuels. Preference in public transport vehicles is seen as an important factor in terms of environmental sustainability. It is important that these practices are not limited to the provincial centre and preferred throughout the city (in all districts) in order to ensure environmental protection and sustainability. Implementation of projects that prioritise and protect the environment and thus ensure environmental sustainability in Manisa, where industrial activities are intensively conducted and activities that cause environmental pollution are more - compared to other provinces in the region - are seen as studies that contribute to the livable Manisa city of today and tomorrow. Manisa Metropolitan Municipality conducts services throughout the city in order to protect, improve, and develop the existing potential of green areas and recreation areas in its area of responsibility. While protecting the existing green areas in environmental sustainability, park garden construction and afforestation works are

conducted at different points in order to bring more green areas to the city. Only in 2023, within the scope of the cooperation developed with Turgutlu Municipality, 1500 trees were planted in the region besides the existing trees in the second stage of the Irlamaz Valley. Sustainable water management is prioritised by using economical watering equipment in the regular irrigation of existing green areas, parks and trees (MBFR, 2021, pp. 102-106; 2022, pp. 77-78; 2023, pp. 103-104).

4.4. Uşak Municipality

Information on the projects, activities and services carried out by Uşak Municipality within the scope of environmental sustainability in 2021, 2022 and 2023 is as follows. In order to ensure environmental sustainability in the jurisdiction and responsibility area of Uşak Municipality, environmental cleaning services, disinfestation services, recycling and waste management (solid waste, domestic waste, medical waste, herbal waste, vegetable waste, mineral waste, electronic and industrial waste, etc.), excavation and rubble disposal services, parks, green areas, parks, green spaces, and rubble disposal services.) services, excavation and rubble disposal services, parks, green areas and afforestation services, services to combat environmental pollution, services to prevent noise pollution, services related to environmental health and environmental awareness, etc. (Uşak Municipality annual report [UBFR], 2021, pp. 102-106; 2022, pp. 77-78; 2023, pp. 103-104). In environmental sustainability, routine maintenance of parks, green areas and recreation areas are carried out throughout the city and in this context, general maintenance, hoeing, spraying, etc. of trees in various parts of the city are carried out. Tree planting, grass planting and greening services are given importance in order to improve the existing green area potential. Works are carried out to rehabilitate neglected green areas that cause environmental and visual pollution. In irrigation services for the maintenance of green areas throughout the city centre - although automatic irrigation systems are used to a limited extent in some areas - it is seen that efficient water management techniques are not used sufficiently, and instead of using modern irrigation techniques, water is transported by tankers to irrigate green areas (UBFR, 2021, p189-193; 2022, pp. 208-211; 2023, pp. 218-222). 431 trees were planted in 2021, 1236 in 2022 and 4150 in 2023 within the scope of "Green Uşak Project" and "Neighbourhood Park" throughout the city. In the city centre and neighbourhoods connected to the centre, 1490 shrub groups were planted in 2021, 8152 in 2022 and 3660 in 2023. In 2021 and 2022, 2400 m² of grass was planted and in 2023, 2400 m² of grass was planted, more than 5000 m² of grass was planted over the existing green

area potential, and it is seen that importance is given to greening works throughout the city by adding new green areas (UBFR, 2021, p. 194; 2022, p. 212; 2023, p. 225). Within the scope of waste management, 80,658,408 kg of municipal solid waste was collected in 2021, 74,564,520 kg in 2022 and 80,085,824 kg in 2023. 2920 kg. 2330 kg. in 2022 and 1000 kg. in 2023 waste batteries were collected. 16,124,250 kg. of packaging waste was collected in 2001, 8,152,620 kg. in 2022 and 7,321,900 kg. in 2023. Approximately 1 million tonnes of medical waste was collected, 313,751 tonnes in 2021, 322,733 tonnes in 2022 and 322,733 tonnes in 2013. 22,082 kg of vegetable waste oil was collected in 2021, 26,590 kg in 2022 and 12,570 kg in 2023. Within the scope of the zero waste project, 4 mobile waste collection centres, 210 recycling bins, 200 domestic waste containers, wastematik, pilmatik, oil bins, recycling baskets and indoor sorting boxes were provided. In order to raise recycling awareness, the municipality opened the "Recycling Park" in Kemalöz Neighbourhood (UBFR, 2021, pp. 235-238; 2022, pp. 374-378; 2023, pp. 423-426). Routine cleaning of 7348 garbage containers throughout the city is carried out and 80,000 tonnes of garbage was collected from these containers in 2021, 74,500 tonnes in 2022 and 80,085 tonnes in 2023. With electric garbage collection vehicles called "Garbage Jet", garbage cleaning services are carried out in narrow streets where it is not possible to enter garbage vehicles. With the joint participation of non-governmental organisations and citizens, environmental cleaning projects are carried out in the recreation areas in the city centre under cleaning mobilisation. In addition, neighbourhood markets are routinely cleaned at the end of the day. With the climate change adaptation projects prepared within the scope of the European Union, projects under the headings of smart transport, construction of electric bicycle roads, increasing the potential of recycling projects, drinking water supply and Geothermal Agriculture are being implemented (UBFR, 2021, p. 225; 2022, p. 238; 2023, p. 264).

Conclusion

The 2024 United Nations Sustainable Development Report ranks Türkiye 72nd out of 196 countries in environmental sustainability, evaluating areas like environmental protection, renewable energy, carbon emissions reduction, green spaces, and smart transportation. The report highlights Türkiye's underutilization of environmental potential and insufficient efforts in this field. Specific findings for the TR33 region are summarized below: In the regional assessments, it is seen that Afyonkarahisar Municipality lacks sufficient use of eco-friendly fuels in transportation, renewable energy initiatives, and green city elements like green

buildings and efficient water management. Despite its geothermal resources, the municipality underutilizes this potential due to insufficient investments. Kütahya Municipality needs improvement in eco-friendly transportation and energy-efficient infrastructure. Updating old lighting systems and increasing regional cooperation for sustainable projects could enhance environmental outcomes. Manisa Metropolitan Municipality progresses better than neighboring provinces, particularly in sustainable agriculture and renewable energy projects. To amplify its role, Manisa should prioritize environmentally sensitive initiatives and foster regional cooperation to catalyze sustainable development.

Uşak Municipality has significant potential in green areas, renewable energy, and agriculture but needs to emulate successful recycling and waste management practices. Collaboration with regional and international organizations could optimize resource use and enhance sustainability. For regional cooperation to advance environmental sustainability across the TR33 region, collaboration among local governments (Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa, Uşak), the Zafer Development Agency, and international partners is essential. Key focus areas include expanding renewable energy projects using local natural resources, promoting eco-friendly public transport integrated with smart systems, enhancing green space capacity and reducing industrial air pollution through stricter regulations, strengthening public environmental awareness through education and zero-waste initiatives and learning from successful practices in Türkiye and abroad.

Strong regional cooperation, supported by partnerships with central government and international organizations, can provide financial and technical resources without overburdening local budgets. Such initiatives will unlock the TR33 region's environmental potential and foster sustainable development, creating more livable and resilient cities.

References

Abdulhakimoğulları, E., Sezer, Ö. & Akpınar, M. (2011). Küresel ulusal ve yerel düzeyde bir insan hakkı olarak çevre hakkının gelişimi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (14), 61-88.

Affolderbach, J. & Schulz, C. (2017). Positioning Vancouver through urban sustainability strategies? the greenest city 2020 action plan. *Journal of Cleaner Production*, 164, 676-685.

Afyon Municipality annual report, (07.12.2024). Retrieved from <https://www.afyon.bel.tr/dokuman/0/4/faaliyet-raporlari>.

Andersson, I. (2016). Green cities' going greener? local environmental policy-making and place branding in the 'greenest city in Europe'. *European Planning Studies*, 24(6), 1197-1215.

- Bell, S.-McGillivray, D. (2000). *Environmental Law*, 5th Edition. Oxford University Press.
- Belli, A. & Çelik, Z. E. (2022). Sürdürülebilir çevre örneği: Türkiye’de yavaş şehirler (Cittaslow). *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 63-89.
- Bozlağan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka planı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(50), 1011-1028.
- Ciegis, R., Ramanauskiene, J. & Martinkus, B. (2009). The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios. *Engineering Economics*, 62(2), 28-37.
- Çeçen, M. (2018). *Sürdürülebilir çevre vizyonu açısından Türkiye’nin enerji politikalarında güneş enerjisinin geleceği* [Yüksek lisans tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi]. Yök Tez.
- Erbay, E. R. & Özden, M. (2018). Kentler sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeye nasıl yardımcı olabilirler?. *Social Sciences Research Journal*, 7(4), 255-268.
- Ersöz H.Ö. & Ersöz F. G. (2022). BİST Aydın ve Denizli şehir endekslerinde yer alan şirketlerin çevresel sürdürülebilirlik kodları, Business. *Economics and Management Research Journal*, 5(1), 34-49.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 3(3), 196-215.
- Görmez, K. (2020). *Çevre sorunları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Güner, U. (2020). *Çevresel sürdürülebilirlik*. Trakya Üniversitesi Yayını.
- Harris, J. (2000). *Basic principles of sustainable development, dimensions of sustainable developmnet*. Bawa, K. S. & Seidler R., Eolls (Ed.). Publishers/UNESCO, vol.1, Oxford, United Kingdom.
- Holden, E., Linnerud, K. & Banister, D. (2017). The imperatives of sustainable development. *Sustainable Development*, 25(3), 213-226.
- Kaya, A. (2012). *Mali sürdürülebilirlik: teori ve Türkiye uygulaması*. [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yök Tez.
- Kaypak, Ş. (2011). Küreselleşme sürecinde sürdürülebilir bir kalkınma için sürdürülebilir bir çevre, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 19-33.
- Kütahya Municipality annual report, (09.12.2024). Retrieved from <https://www.kutahya.bel.tr/stratejikyonetim.asp?id=5>.

Manisa Metropolitan Municipality annual report, (11.12.2024) Retrieved from https://www.manisa.bel.tr/t35_mali-hizmetler-dairesi-baskanligi.aspx?sayfa=icerik&sid=8.

Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: a definition for environmental professionals. *Journal of Environmental Sustainability*, 1(1), Article 2, 1-10.

Munasinghe, M. (2009). *Sustainable development in practice: sustainomics methodology and applications*. Cambridge University Press.

Orlitzky, M., Siegel, D. & Waldman, D. (2011). Strategic corporate social responsibility and environmental sustainability. *Business & Society*, 50(1), 6-27.

Ozmehmet, E. (2008). Dünyada ve Türkiye’de sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3(12), 1853-1876.

Parlak, E. & Atik, M. (2020). Dünyadan ve ülkemizden mavi – yeşil altyapı uygulamaları. *Peyzaj*, 2(2), 86-100.

Pitelis, C. (2013). Towards a more ethically correct governance for economic sustainability. *Journal of Business Ethics*, 118(3), 655-665.

Salas-Zapata, W., Rios-Osorio, L. & Cardona-Arias, J. (2017). Methodological characteristics of sustainability science: a systematic review, environment. *Development and Sustainability*, 19(4), 1127–1140.

Şahin, K. (2020). Eko-Kentlerin sürdürülebilirlik çerçevesinde incelenmesi. *Dsjournal*, 1 (1) (Haziran), 58-70.

Şahinöz, A. (2019). Sürdürülemeyen “sürdürülebilir kalkınma”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 77-101.

Şallı, S. (2016). Freiburg şehir yönetiminde iklim korumacı uygulamalar üzerine bir derleme. *Sayıştay Dergisi*, 103, 85-110.

Şen, H., Kaya, A. & Alpaslan, B. (2018). Sürdürülebilirlik üzerine tarihsel ve güncel bir perspektif. *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 77-101.

Tanuwidjaja, G. (2011). Park connector network planning in Singapore: integrating the green in the garden city. *The 5th International Conference of the International forum on urbanism (IFoU)*. (pp. 221-238). National University of Singapore.

Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 57-73.

U.S Department of Energy, (2024). *Environmental sustainability*, Retrieved from <https://www.energy.gov/lm/listings/environmental-sustainability>.

United Nations (2024). Environmental sustainability, Retrieved from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>.

Uşak Municipality annual report, Retrieved from <https://www.usak.bel.tr/faaliyet-raporlari>.

Weber, T. & Wolf, J. (2000). Maryland's green infrastructure – using landscape assessment tools to identify a regional conservation strategy. Environmental monitoring and assessment 63. *KluwerAcademicPublishers, Netherlands*. (pp. 265– 277).

Ali Çimen

<https://orcid.org/0009-0006-1089-6770>

Graduate Student, Nişantaşı University, Institute of Social Sciences, Türkiye,
alicimen@gmail.com

Fatma Kamiloğlu

<https://orcid.org/0009-0006-1089-6770>

Faculty Member Dr. Istanbul Nişantaşı University, Public Relations and Advertising
Department, Türkiye, fatma.kamiloglu@nisantasi.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Çimen, A. & Kamiloğlu, F. (2025). Orta Çağdan Günümüze Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 578-606.

Orta Çağdan Günümüze Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü

Öz

Alman milliyetçiliği, tarih boyunca iç ve dış etkenlerin etkisiyle önemli dönüşümler yaşamıştır. Bu makale, Alman milliyetçiliğinin iç politikadan toplumsal yapıya, ekonomik koşullardan kültürel dinamiklere uzanan iç faktörler ile uluslararası ilişkiler, güç dengeleri ve küresel olaylar gibi dış faktörlerin etkileşimiyle nasıl şekillendiğini incelemektedir. İç faktörler, Almanya'nın siyasi ve kültürel tarihi, sosyal yapısı ve kültürel unsurlarını içerirken, dış faktörler ise uluslararası ilişkiler ve güç dinamikleri gibi unsurlardan oluşmaktadır. Çalışma, Alman milliyetçiliğinin karmaşık yapısını anlamak için tarihsel bir çerçeve sunarak, bu dönüşümün hem Almanya'nın geçmişine hem de küresel tarih ve uluslararası politikaya ışık tutabileceğini vurgulamaktadır. Alman milliyetçiliğinin kökenleri, gelişimi ve modern biçimlerini ele alan makale, bu konudaki akademik tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır. İç ve dış faktörlerin etkileşimi, yalnızca Alman milliyetçiliği özelinde değil, genel olarak milliyetçilik ve ulusal kimlik oluşumları konusunda da literatüre katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Alman Milliyetçiliği, Uluslararası İlişkiler, Ulusal Kimlik

The Birth, Development and Transformation of German Nationalism from the Middle Ages to the Present

Abstract

Throughout its history, German nationalism has undergone significant transformations under the influence of internal and external factors. This article analyses how German nationalism has been shaped by the interaction of internal factors such as domestic politics, social structure, economic conditions and cultural dynamics, and external factors such as international relations, balance of power and global events. Internal factors include Germany's political and cultural history, social structure and cultural elements, while external factors include international relations and power dynamics. The study provides a historical framework for understanding the complex nature of German nationalism, emphasising that this transformation can shed light on both Germany's past and global history and international politics. By analysing the origins, development and modern forms of German nationalism, the article aims to contribute to the academic debate on the subject. The interaction of internal and external factors can contribute to the literature not only on German nationalism in particular, but also on nationalism and national identity formations in general.

Keywords: Nationalism, German Nationalism, International Relations, National Identity

Giriş

Milliyetçilik, modern dünyayı şekillendiren en güçlü ideolojilerden biridir ve toplumları birleştiren ve bölen bir güç olarak tarih boyunca önemli bir rol oynamıştır (Smith, 2010, s. 1-9). Alman milliyetçiliği ise, Avrupa tarihinde özellikle karmaşık ve etkili bir örnektir. Kökleri Napolyon Savaşları (1803-1815) dönemine kadar uzanan ve o tarihlerden itibaren Alman toplumunu derinden etkileyen bu ideoloji, Almanya'nın siyasi ve sosyal gelişimini belirleyen önemli bir faktör olmuştur (Conrad, 2010, s. 384-385). Romantizm akımından milliyetçi devletlerin kuruluşuna, iki dünya savaşının yıkıcı sonuçlarından Almanya'nın yeniden birleşmesine kadar pek çok önemli dönüm noktasında Alman milliyetçiliği belirleyici bir rol oynamıştır. Bu makale, Alman milliyetçiliğinin doğuşunu, gelişimini ve dönüşümünü Orta Çağ'dan günümüze kadar incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Kutsal Roma İmparatorluğu (962-1806) döneminden başlayarak, Alman milliyetçiliğinin erken dönem biçimleri ve "Alman kimliği" arayışının ilk adımları ele alınacaktır. Ardından 19. yüzyılda ulus-devletin yükselişiyle birlikte milliyetçiliğin nasıl güç kazandığı ve Alman birliğini nasıl şekillendirdiği analiz edilecektir. 20. yüzyılda milliyetçiliğin aşırı uçlara savrulması, 1933-1945 tarihleri arasında Almanya'yı yöneten Nazi rejimi ve II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) yıkıcı

sonuçları, radikal Alman milliyetçiliğinin karanlık yüzünü ortaya koymaktadır.¹ Son olarak, savaş sonrası dönemde Alman milliyetçiliğinin nasıl yeniden tanımlandığı ve günümüzdeki durumuna ışık tutulacaktır. Bu çalışma, kapsamlı bir literatür taramasına dayanmaktadır. Akademik çalışmaların yanı sıra, gazete haberleri, dergiler ve resmi raporlar gibi birincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu sayede, Alman milliyetçiliğinin tarihsel gelişimini çok yönlü bir perspektiften ele almak ve farklı dönemlerdeki tezahürlerini anlamak, Alman kimliğinin oluşumundaki temel sorulara yanıt aramak amaçlanmıştır.

1.Orta Çağ'dan Alman İmparatorluğu'nun Kuruluşuna

1.1. Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan Napolyon Savaşları'na

Alman milliyetçiliği, Alman ulusunun kültürel, dilsel ve tarihsel ortaklıklarını temel alan bir kolektif kimlik ve siyasi ideoloji olarak tanımlanabilir. Alman milliyetçiliğinin temellerinin, 962'den 1806'ya kadar hüküm sürmüş olan Kutsal Roma İmparatorluğu (Heiliges Römisches Reich) döneminde atıldığı kabul edilmektedir (Scales, 2012). Kutsal Roma İmparatorluğu, çok etnikli yapısına rağmen, Alman kimliğinin gelişebileceği gevşek bir çerçeve sağlamıştır (Mushal ve Grenier, 2020, s. 230). İmparatorluk, birleşik bir Alman ulus-devleti yaratmasa da Alman dili ve geleneklerinin gelişip yayılabileceği ortak bir siyasi ve kültürel alan sağlamış ve modern anlamda milliyetçilikten ziyade ortak bir Cermen kültürü temelinde bir birlik duygusu yaratmıştır (Cowan, 2010, s. 33-34). Protestan Reformu² sürecinde Martin Luther'in dinî metinleri halkın diliyle erişilebilir hâle getirmesi, Alman halkı arasında paylaşılan bir dil ve kültürel miras duygusunu pekiştirerek ulusal bilincin oluşması için gerekli olan zemini hazırlamıştır (Andrews, 2023; Qualben, 2008; Elsevier, 2000; Perkins, 2016). Alman diline verilen önem ve Luther'in yazılarının geniş çapta yayılması, parçalanmış Kutsal Roma İmparatorluğu içinde ortak bir kültürel çerçevenin sağlamaştırılmasına yardımcı olmuştur. Bu durum birçok entelektüel Alman milliyetçisi tarafından Alman milliyetçiliğinin filizlenmesi olarak değerlendirilmiştir (Engler & Klaiber, 2007). Otuz Yıl Savaşı (1618-1648), Avrupa tarihinin en yıkıcı çatışmalarından biri olup, Alman topraklarını parçalanmış ve harap halde bırakmış olsa da uzun vâdeli etkileri, özellikle “başa gelen felâket” duygusunun paylaşılmasıyla Alman ulusal kimliğinin gelişiminde ve Alman milliyetçiliğinin ilk tohumlarının atılmasında önemli bir rol oynamıştır (Cramer, 2007; Gunlicks, 2013). 1648'de sona eren bu savaşın

¹ İdeolojisi, radikal milliyetçiliğin bir türevidir olan Nazizm olan Adolf Hitler liderliğindeki hükümet, dünyayı İkinci Dünya Savaşı'na sürüklemiş, toplamda dünya genelinde 60-70 milyon dolayında insan hayatını kaybederken Almanya yerle bir olmuştur.

² Protestan Reformu, 16. yüzyılda Martin Luther'in Katolik Kilisesi'ne karşı başlattığı dinî harekettir. Luther, 1517'de Wittenberg'de 95 Tez'ini yayımlayarak kilisenin öğreti ve uygulamalarını eleştirmiştir. Aynı zamanda İncil'i Almancaya çevirerek, dinî metinlerin halka ulaşmasını sağlamıştır. Bu reform hareketi, Hristiyanlıkta büyük bir bölünmeye yol açmış ve Protestanlık mezhebinin doğmasına neden olmuştur.

ardından imzalanan Westphalia Barışı, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu daha da parçalayarak Alman devletlerinin bağımsızlığını pekiştirmiştir. Tarihçi Geoffrey Parker'a göre Westphalia Barışı'nın bu devletlerin özerkliğini güçlendirmekle birlikte, paradoksal olarak bu devletler arasında daha fazla birlik ve bütünlük arzusu doğurduğunu belirtir. Bu çelişkili sonuç, yavaş ama istikrarlı bir şekilde Alman ulusal bilincinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Parker, 1997). 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan, akılcılık, bilimsel düşünce ve bireysel özgürlükleri vurgulayan bir entelektüel hareket olan Aydınlanmanın da Alman milliyetçiliğinin gelişimi üzerinde etkili olduğu kabul edilir. Modern milliyetçiliğin entelektüel öncülerinden biri olarak kabul edilen Alman filozof, teolog, edebiyat eleştirmeni ve kültürel teorisyen Johann Gottfried Herder'in (1744-1803) geliştirdiği *Volksgeist* (Halkın Ruhu) kavramı, ortak dil ve kültürel geleneklere dayalı ulusal kimlik kavramının şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, düşünür, her ulusun kendi dil ve kültürü aracılığıyla kendini gösteren benzersiz bir "ruhu" olduğunu ve bunun bir ulusun özgünlüğünün ve meşruiyetinin temeli olduğunu savunmuştur (Suszycki, 2021, s. 73-74). Bu düşünce, Alman Romantik hareketini ve Almanya'daki sonraki milliyetçi düşüncüyü derinden etkilemiştir (Irmscher, 2024). Goethe'nin eserleri de Alman topraklarının parçalanmış olduğu bir dönemde kültürel birlik ve ulusal gurur duygusunun gelişmesine yardımcı olmuştur (Chen, 2024, s. 321-326). Jakob ve Wilhelm Grimm kardeşler ise, derledikleri halk masalları ve Alman dilinin kökleri üzerine yaptıkları çalışmalarla Almanya'nın farklı bölgelerindeki halk kültürünü bir araya getirerek, bir ulusal kültür ve kimlik oluşturulmasına katkıda bulunmuştur (Brown, 2014). Napolyon Savaşları (1803-1815) da Alman ulusal bilincinin gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Napolyon'un genişlemeci emelleri, 1806 yılında Kutsal Roma İmparatorluğu'nun dağılmasına yol açmış, Almanca konuşulan dünyayı, Fransız kontrolü altındaki parçalı bir yapıya dönüştürmüştü; 1813-1815 yılları arasında Fransızlara karşı verilen mücadele, özellikle de 1813'teki Leipzig Savaşı (Milletler Savaşı), Alman ve diğer Avrupa güçlerinin Napolyon'un emellerine ciddi bir darbe indirdiği belirleyici bir an olmuş, bu zafer, Alman konuşulan topraklarda büyük bir coşkuyla kutlanmış ve ulusal dirilişin güçlü bir sembolü haline gelmiştir (Ziemer, 2011). Alman idealist filozof ve milliyetçi düşünür Johann Gottlieb Fichte'nin (1762-1814) Prusya'nın Napolyon tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra verdiği Alman Ulusuna Söylevler (*Reden an die deutsche Nation*) adlı konuşmaları, Almanya'nın siyasi ve kültürel birliğini sağlama yolunda önemli bir ideolojik temel oluştururken, Herder'in attığı kültürel temelleri, Almanların kendi kaderlerini tayin etme ve birleşme sürecinde ideolojik bir zemin oluşturmuştur (Moore, 2008). Napolyon karşıtı coşkunun birleşik bir Alman ulusal kimliğinin gelişimini önemli ölçüde

hızlandırdığını belirten James Sheehan (1989), Fransızlara karşı gösterilen direnişin ve ardından verilen savaşların, Alman tarihinin ve ulusal bilincinin temel taşı olarak mitleştirildiğini ve Alman halkının “eşsiz dili, özgün ahlâk kodları ve şanlı tarihi” ile insanlık kültürünü dönüştürme gibi bir misyonu olduğuna inanan Fichte gibi kanaat önderleri eliyle, Alman ulusal gururunun şekillendirildiğini savunur (Sheehan, 1989).

1.2. Alman Milliyetçiliğini Besleyen Kültürel ve Edebi Hareketler

Bu dönemde milliyetçiliğin filizlenmesinde etkin olan akımlardan biri de edebiyat sahasında kendisini gösteren ve genç Alman yazarlar ve sanatçılar tarafından, duygusal yoğunluk, bireysel özgürlük, doğaya hayranlık ve toplumsal normlara karşı bir başkaldırı arzusuyla karakterize edilen ve 1760'ların sonlarından 1780'lerin başlarına kadar etkisini sürdüren Sturm und Drang (Fırtına ve Atılım) olmuştur. Sturm und Drang Hareketi, dilin önemine ve Alman kültürel kimliğine güçlü bir vurgu yapması, Johann Wolfgang von Goethe ve Friedrich Schiller gibi temsilcilerinin Alman folkloru ve ortaçağ efsanelerini yücelten eserler üreterek edebiyatı ulusal gururun bir kaynağı haline getirmesi, bireyin özgürlüğünü ve duygularını ön planda tutarak, kişisel ve ulusal özgürlüğe yönelik güçlü bir vurgu yapması ve ayrıca mitoloji, tarih ve doğayı ulusal kimliğin bir parçası haline getirmesiyle Almanca konuşan halklar arasında ortak bir kültürel zemin yaratmış, böylelikle Alman ulusal bilincinin gelişimine katkıda bulunmuştur (Murray, 2013).

1.3. Alman Konfederasyonu, Zollverein ve Erken Siyasi Milliyetçilik

Napolyon Savaşları'nın sonucunda 1815'teki Viyana Kongresi'nde Avusturya, Prusya ve diğer büyük Avrupa güçleri, Avrupa'da güç dengelerini koruma arzusuyla, Almanca konuşan 39 bağımsız devleti bir araya getiren gevşek bir konfederasyon oluşturmayı kararlaştırmış ve *Alman Konfederasyonu* (Deutscher Bund) kurulmuştur. Bu yapı, Alman milliyetçiliğinin filizlenmesi için gerekli olan siyasi ve kültürel ortamı da yaratmıştır (Schulze, 1991). Bu dönemde entelektüel ve kültürel çevrelerde yayılan milliyetçi fikirler, Johann Gottlieb Fichte, Ernst Moritz Arndt ve Friedrich Ludwig Jahn gibi figürler tarafından savunulmuş, Almanya'nın ulusal birliği ve kimliği üzerine yoğun tartışmalar yapılmış; bu fikirler, Wilhelm von Humboldt gibi düşünürlerin eğitim ve kültürel reformlarıyla desteklenmiş, Alman dilinin ve kültürünün birleştirici bir unsur olarak öne çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır (Jarausch, 1997). Bu dönemde kültürün yanı sıra ekonomik alanda da birlik arayışları görülmüş, Alman Konfederasyonu sürecinin en önemli gelişmelerinden biri olarak gümrük birliği (*Zollverein*) kurulmuş ve 39 Alman devletinin 25'i bu ekonomik birliğe katılmıştır. Tarihi William Carr, Zollverein'in ekonomik kalkınmadan ziyade Almanca konuşan toprakların birleşmesine dönük

politik bilincin gelişmesine katkıda bulunduğu ve birliğe giden yolda önemli bir kaldıraç olduğu fikrindedir (Carr, 1991). Alman Konfederasyonu, her ne kadar merkezi bir devletin kurulması amacıyla oluşturulmamış olsa da Prusya merkezli bir Alman milliyetçiliğinin gelişiminde hayati bir rol oynamış ve bu dönem, Alman ulusal kimliğinin şekillenmesi ve bu kimliğin siyasi bir birlik halinde somutlaşması için gerekli olan entelektüel ve siyasi zemini oluşturmuştur (Jansen, 2012).

1.4. 1848 Devrimleri – Liberal Romantizmden Devletçi Muhafazakarlığa

1848 Devrimleri sürecinde Alman devrimciler, Alman devletlerini anayasal bir çerçevede birleştirme amacıyla *Frankfurt Parlamentosu* (Frankfurter Nationalversammlung) çatısı altında ilk kez toplanmış ve burada yapılan anayasa çalışmaları, bir ulusal devletin kurulması yönünde önemli bir adım olarak görülmüştür (Clark, 2021, s. 145-146). Mark Hewitson, *Nationalism in Germany, 1848-1866: Revolutionary Nation* adlı eserinde, 1848-49 Devrimlerinin başarısız olmasına rağmen, Alman ulusal kimliği ve siyasi birliği konusunda önemli bir miras bıraktığını, bu dönemin liberal-demokratik milliyetçiliğinin, Almanya'nın politik ve kültürel yapısını derinden etkilediğini ve devrim sonrası Alman liberal ve demokratik milliyetçiliğinin Prusya'nın muhafazakar milliyetçiliği ile birleşerek, modern Alman ulusunun temellerini attığını savunmuştur. Hewitson'a göre 19. yüzyıl Alman milliyetçiliği sadece siyasi değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir yapı olarak kendisini göstermiş, 1848'de devrime karşı çıkan muhafazakâr Bismarck'ın liderliğinde bu milliyetçilik ilerleyen dönemde kurumsallaşmıştır (Brophy, 2012). 1848 sürecinde diğer Avrupa ülkelerindekilerden farklı olarak, Almanya'daki milliyetçi hareketler daha muhafazakâr bir yaklaşım sergilemiş, anayasal düzenlemelerle ulusal birliğin sağlanmasına odaklanmış ve diğer ülkelerdeki hareketlere kıyasla daha düzenleyici ve barışçıl bir rol oynamıştır (Desiderius-Erasmus-Stiftung, 2023). 1848 öncesinde Alman milliyetçiliği, kökleri Alman romantizmine dayanan, ortak bir Alman dili, kültürü, tarihi mirası etrafında şekillenen ve Napolyon Savaşları sonrasında Fransa karşıtı duygularıyla beslenen kültürel ve entelektüel bir hareketken, başarısız kalan devrim sonrasında Alman devletlerini anayasal bir çerçevede birleştirmeye yönelik daha politik, daha muhafazakar, daha pragmatik ve daha devlet odaklı bir çehreye bürünmüş, önceki yılların idealist ve kültürel odaklanmasından uzaklaşmıştır (Cramer, 2007). 1848 sonrasında Alman milliyetçiliği, liberallerin hedeflerini gerçekleştirememesi nedeniyle daha muhafazakâr güçler tarafından sahiplenilmiş özellikle Prusya'nın liderliğinde devlet inşası ve siyasal birliği sağlama amacı güden, daha sistematik, daha az devrimci ve daha çok devleti birleştirici bir ideolojiye dönüşmüştür (Cassels, 2002). Tüm bu süreçte, özellikle 1850-1880 yılları arasında Alman

milliyetçiliğinin birleşik bir Almanya olarak tarih sahnesine çıktığı süreçte Richard Wagner de Alman kültürel milliyetçiliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, operaları ve yazıları, sadece Alman mitleri ve efsanelerini kutsamakla kalmamış, aynı zamanda Almanya'nın birleşme ve kimlik arayışını yansıtmıştır (Kimbell, 2024).

1.5. Otto von Bismarck ve Almanya'nın Birleşmesi

Almanya'nın birleşmesi, Avrupa tarihinin en önemli süreçlerinden biri olurken, bu hareketin merkezinde Alman Şansölyesi Otto von Bismarck³ yer almıştır. Frankfurt Parlamentosu'nun 1848 Devrimleri sürecindeki başarısızlığı, Bismarck'ın “kan ve demirle birleşme” politikası olarak bilinen stratejisine ve daha merkezîyetçi ve otoriter bir yaklaşım benimsemesine zemin hazırlamıştır (Brabänder, 2023) İdeoloji yerine pragmatizmi ön plana çıkaran Real politik siyasetiyle Bismarck, Prusya'yı 1864'te Danimarka, 1866'da Avusturya'yla ve 1870'te Fransa ile savaşa sokmuş ve Prusya bu savaşların hepsinden galip çıkmıştır. Özellikle son savaşta Prusya, Fransa'yı ağır bir yenilgiye uğrattırırken, bu zafer, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlanmış, Almanya'nın birleşmesi nihayet “Küçük Almanya”⁴ formülü üzerinden tamamlanmış ve Prusya Kralı I. Wilhelm Alman İmparatoru ilan edilmiştir. Prusya-Fransa Savaşı son tahlilde uzun yıllar sürecek bir Fransız-Alman düşmanlığına yol açmış ve Alman milliyetçiliğinin keskinleşmesi ve Fransız karşıtlığına bürünmesine neden olmuştur (Gray, 2023; Andrea & Neel, 2011; Hamman, 2009). Alman milliyetçiliği, Bismarck için sadece bir araç değil, aynı zamanda birçok Alman'ı birleşme hareketini desteklemeye yönlendiren bir itici güç de olmuştur. Özellikle Romantizme dayanan entelektüel akımlar, bireysel prensliklerin sınırlarını aşan ortak bir Alman kimliğini teşvik etmiş, bu kültürel hareket, Bismarck'ın politik hedeflerini üzerine inşa edebileceği ideolojik temeli sağlamış, Zollverein tarafından kolaylaştırılan ekonomik entegrasyon, milliyetçi dayanışmayı güçlendirdiği gibi, Bismarck eliyle hayata geçen siyasi birleşmenin yolunu hazırlamıştır (Geiss, 2013). Bununla birlikte Alman birliğini sağlama yolunda önemli adımlar olan bu savaşlar, daha başından itibaren Alman ulusal bilincini ve milliyetçiliğini “dış güçlerle çatışma” temelinde şekillendirerek ileriye dönük bir açmaza da imza atmıştır (DeGroot, 2022).

³ Otto von Bismarck, 1815 yılında Schönhausen'da soylu bir ailede doğdu ve kamu hizmeti kariyerine hazırlanmak için klasik bir eğitim aldı. Hukuk eğitiminin ardından, 1836 yılında Prusya devlet hizmetine girdi ve kısa sürede muhafazakâr görüşleriyle tanınmaya başladı. Ancak, siyasi yükselişi, 1848 Devrimi'nden sonra, Prusya'daki devrimci hareketlere karşı sert duruşuyla tanınmasıyla başladı. Asker olmasa da birçok Prusyalı gibi radikal bir militaristti. 1862'de Prusya Kralı I. Wilhelm tarafından başbakanlığa getirildi.

⁴ Bismarck döneminde "Küçük Almanya" (Kleindeutsche Lösung) kavramı, Alman birliğinin Avusturya'sız bir şekilde, Prusya liderliğinde sağlanmasını ifade eder. Bu yaklaşım, Avusturya'nın dahil edildiği "Büyük Almanya" (Großdeutsche Lösung) planına karşı bir alternatifi temsil ediyordu. 1866'da Prusya'nın Avusturya'yı mağlup etmesiyle "Küçük Almanya" fikri galip gelmiş ve 1871'de Alman İmparatorluğu bu model üzerinden kurulmuştur.

Sonuç olarak Almanya, bir hanedanlık altında uluslaşmış ve milliyetçilik bunun kaldıracı olmuş, dolayısıyla Alman milliyetçiliği son tahlilde kültürel, romantik, nostaljik özünden sıyrılarak merkezi, güçlü bir otoriteye zincirlenerek devletin bir parçası olmuştur.

2. Dünya Savaşları ve Alman Milliyetçiliği

2.1. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası

Bismarck'ın politikalarıyla Avrupa'da büyük bir ekonomik ve siyasi güç haline gelen Almanya İmparator Wilhelm II döneminde daha agresif bir dış politika izlemeye başlamış, Alman Şansölyesi Bernhard von Bulow'un "Hiç kimseye gölge etmek istemiyoruz ama kendimiz için güneşin altında bir yer talep ediyoruz" (Torkunov, 2020) sözleriyle deklare edilen bu yayılmacı siyaset, ulusal onurun korunması ve ekonomik çıkarların genişletilmesi adına milliyetçiler tarafından da desteklenmiş, deniz gücünün artırılması ve Pan-Cermenizm gibi idealler de bu süreçte bu emperyal siyasetin yedeğine koşulmuştur (Wende, 2017). Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla milliyetçiliğin farklı tonlarını savunan militarist gruplar, daha fazla silahlanma, toprak genişlemesi ve güçlü bir dış politika çağrısında bulunmuşlar, bu grupların retoriği, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında daha radikal hâle gelmiştir (Berghahn, 2005). Ancak, savaşın uzaması ve büyük kayıplar, halk arasında derin bir hâyâl kırıklığı yaratmış, bu hâyâl kırıklığı, Alman ulusunun Almanya'nın sınırlarını aşan bir kavram olduğunu savunan aşırı milliyetçi hareketler tarafından manipüle edilmiş ve savaş sonrası dönemde baş gösterecek radikal milliyetçiliğin tohumlarını atmıştır (Wright, 1998). Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'da monarşi çökmüş ve 1919'da ilk demokratik hükûmete sahne olan Weimar Cumhuriyeti (1919-1933) başarısızlığı, halkın ve elitlerin önemli bir bölümünün hâlen tek adama dayalı bir otoriteye alışkın ve özlem içinde olduğu Almanya'da demokrasinin kök salmasını engellemiş, kurumlar halkın gözünde meşruiyet kazanamamış ve siyasi parçalanma ile ekonomik istikrarsızlık aşırı sağcı grupların yükselmesine neden olmuş, sonuç olarak savaş esnası ve sonrasında güç kaybeden aşırı sağcı milliyetçiliğin güçlü bir şekilde geri dönmeye başladığı görülmüştür (Lepsius, 2016; Berman, 2019). 1923'teki hiper enflasyon, Weimar Cumhuriyeti'ne duyulan güveni sarsmış ve radikal milliyetçi hareketlerin yükselişine zemin hazırlamıştır. Versailles Antlaşması'nın ardından başlayan Weimar dönemi, özellikle ağır savaş tazminatlarının neden olduğu ekonomik krizlerle şekillenmiştir. 1923, hiper enflasyon, darbe girişimleri ve toplumsal ayaklanmaların damga vurduğu bir yıl olmuş, sık sık değişen hükûmetler istikrarsızlığı derinleştirmiştir. Bu süreç, halkın demokrasiye olan inancını zayıflatmış ve otoriter rejimlere yönelimi artırmıştır (Herbert, 2019).

2.2. Völkisch Hareketin Doğuşu

Weimar döneminin koşulları, ideolojik ve kültürel bir akım olan Völkisch Hareketi (Völkische Bewegung) doğurmuştur. *Völkisch* kelimesi, Almanca "Volk" (halk, millet) kelimesinden türemiştir ve bu hareketin merkezinde etnik, kültürel ve ırksal bir Alman kimliği vurgusu yer almıştır (Mosse, 2021). Hareket, milliyetçilik, ırkçılık, antisemitizm ve kırsal yaşamın yüceltilmesi gibi unsurları bir araya getirmiş, Alman halkını biyolojik ve kültürel olarak üstün bir ırk olarak görmüş, hareketin savunucuları, "saf" Alman ırkının korunması gerektiğine inanmış ve diğer ırkları, özellikle Yahudileri, Alman toplumunun bütünlüğü için bir tehdit olarak görmüşlerdir (Wildt, 2012). Völkisch Hareket çerçevesinde 1918'de kurulan *Thule Cemiyeti* (Thule-Gesellschaft), Almanların "saf" bir ırk olduğunu ve Alman kimliğini tehdit eden "yabancı unsurların" (özellikle Yahudiler'in ve komünistlerin) bertaraf edilmesi gerektiğini savunmuş ve böylelikle radikal-ırkçı milliyetçiliğin taşıyıcısı olacak Nazi Partisi'nin ideolojik kültürel aparatlarından birine dönüşmüştür (Kolden, 2021; Tyson, 2008). Thule Cemiyeti üyesi ve Nazi ideoloğu Alfred Rosenberg, 1930'da yayımladığı *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (20. Yüzyılın Miti) adlı eserinde, Almanların üstün bir ırk olduğunu ve Yahudiler'in Alman toplumunu yozlaştırdığını savunarak, Almanların köklerine dönmesi ve Yahudi etkisinden arınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu görüşler, Nazizm'in radikal milliyetçi politikalarının temelini atmış ve Alman kimliğini yücelten bir inanç sistemi geliştirilmesine katkı sağlamıştır (Maner, 2018; Strmiska, 2005). Bununla birlikte Weimar döneminde, Alman milliyetçiliği homojen bir yapı sergilememiş, daha demokratik, barışçıl ve kapsayıcı Alman milliyetçiliği modelleri ortaya çıkmış olsa da 1929'da patlak veren büyük küresel ekonomik kriz (Büyük Buhran), Almanya'yı ekonomik açıdan çökerterek radikal milliyetçilerin ağırlık kazanmasına giden yolu açmıştır (Ziemann & Rossol, 2021; Storer, 2013). Nazi Partisi, bu ekonomik krizi, Weimar hükûmetinin başarısızlığı olarak gösterip, güçlü bir liderlik ve milliyetçi bir diriliş vaat ederek destek toplamıştır (Evans, 2004, s. 245-250). Adolf Hitler ve Naziler, ekonomik sıkıntıları, Versailles Antlaşması'nın getirdiği yüklerin bir sonucu olarak sunmuşlar ve milliyetçi bir "Alman Dirilişi" çağrısında bulunmuşlar, bunun sonucunda 20 Mayıs 1928 genel seçimlerinde sadece %2,6 oy almış olan Nazi Partisi, 31 Temmuz 1932'de bu oranı %37,3'e yükseltmiş ve nihayetinde 6 Kasım 1932 genel seçimlerinde oyların %33,1'ini alarak lideri Adolf Hitler'i 1933'te iktidara taşımıştır (Pinto, Eatwell ve Larsen, 2014, s. 41; Gerwarth, 2005, s. 142). Bu buhran döneminin yol açtığı ekonomik sıkıntılar ve siyasi belirsizlik, toplumun geniş kesimlerinde bir radikalleşmeye yol açmış, orta sınıfın ve küçük işletme sahiplerinin ekonomik güvencesizliği, onları Nazi Partisi gibi radikal

milliyetçi hareketlere yöneltmiş ve Nazi propagandası, ekonomik kriz dönemlerinde toplumun korkularını ve öfkesini milliyetçi bir söylemle kanalize etmiştir (Kirshner, 2024; Storer, 2013).

2.3. Nazi Dönemi ve Radikalleşen Alman Milliyetçiliği

Naziler, iktidarda kaldıkları on iki yıl boyunca, İtalyan faşizminden ilhamla, radikal ırkçı, radikal milliyetçi, komünizm, liberalizm ve demokrasi karşıtlığı ve özellikle Yahudi düşmanlığından müteşekkil *Nasyonal Sosyalizm*'i (Nazizm) Almanya'nın resmî ideolojisine dönüştürmüşlerdir. Bu dönemde, Hitler'in görüşleri üzerine inşa edilen; antisemitizm, sosyal Darwinizm ve *Lebensraum* (yaşam alanı) gibi kavramlarla beslenen bir dünya görüşünü ırkçı bir felsefeye dönüştürmüş olan *Mein Kampf* (Kavgam) isimli kitap, Nazizm'in kutsal kitabı olarak işlev görmüştür (Marx, 2019, s. 46-47). Nazizm, Hitler'in liderliği altında radikal ırkçı teoriler, antisemitizm, aşırı milliyetçilik ve otoriterlik gibi unsurlarla şekillenmiş; Aryan ırkının üstünlüğünü merkeze alarak Aryanlar'ın dünyayı yönetmeye muktedir olduğu fikrini yaymış, Yahudileri, ekonomik sıkıntılar ve siyasi istikrarsızlık gibi Almanya'nın sorunlarının suçlusu olarak göstermiş ve bu saptırılmış milliyetçilik anlayışı, Alman halkı arasında, "aşağı" olarak görülen ırklara, özellikle de Yahudilere, Romanlara ve diğerlerine karşı ayrımcılığı körüklemiştir (Prasad, 2024). Merkezinde, etnik vurgu olan bu yeni milliyetçilik, Alman halkını birleştirici ve homojen bir ulusal kimlik etrafında toplamayı hedeflemiş, bu ulusal birliği sağlamak için önemli bir araç olarak Volksgemeinschaft (Halk Topluluğu) kavramı ortaya atılmıştır. Volksgemeinschaft, yalnızca Alman ırkından olanların bu topluluğa dahil edilebileceğini öne sürerken, "istenmeyen" unsurları, özellikle Yahudiler ve diğer azınlık gruplarını dışlamış; bu yeni model Nazi milliyetçiliği, etnik saflık ve Alman ırkının üstünlüğü üzerine kurulurken, Darvinci biyolojik ırkçılıkla birleşerek, toplumdaki farklı etnik grupların ayrıştırılmasını ve arındırılmasını savunmuştur (Uhlitzsch, 2011; Wildt, 2012; Clauss, 2007, s. 27-36). Nazi propagandası bu etnik ayrımcılığı pekiştirmiş, Yahudiler başta olmak üzere "Alman olmayan" unsurların topluluktan dışlanmasını teşvik etmiş, Naziler'in Almanya'nın iç düşmanlardan temizlenmesi ve yeniden güçlü bir ulus-devlet haline getirilmesi gerektiği düşüncesine dayalı milliyetçilik anlayışı, geniş çapta propaganda yoluyla halka aşılarmıştır (Kallis, 2005). Dönemin Alman milliyetçiliğinin fiziksel coğrafyaya hitap edecek şekilde kullandığı Lebensraum kavramı, Nazi Almanyası'nın saldırgan yayılmacı politikalarının hem bir gerekçesi hem de itici gücü olarak hizmet etmiştir. Bir ulusun hayatta kalabilmesi için coğrafi olarak genişlemesi gerektiğini savunan kavram, coğrafyacı ve zoolog Friedrich Ratzel'in ulus-devlet ve toprak genişlemesi hakkındaki fikirlerinden doğmuş, jeopolitikçi Karl Haushofer tarafından geliştirilerek Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Alman emperyalist

politikalarının merkezine yerleştirilmiş ve nihayetinde Hitler tarafından Mein Kampf'a taşınarak yoğun propaganda yoluyla toplumsal bilince zerk edilmiştir (Stogiannos, 2018; Smith, 1991). Nazi propaganda siyaseti, sistematik ve uzun soluklu bir şekilde Yahudiler ve diğer azınlıkları Alman ulusunun saflığı ve birliği için tehdit olarak göstermiş, Lebensraum kavramı etrafında halkı ortak bir düşman etrafında birleştirerek ulusal bütünlük ve amaç duygusunu pekiştirmiş ve milliyetçiliği Nazi kimliğinin merkezine yerleştirerek Alman halkını, sürekli olarak sözde üstünlüklerinin ve tarihsel kaderlerinin hatırlatıldığı bir atmosfere mâruz bırakmıştır (Doob, 1950). Sonuç olarak 1933-1945 yılları arasında Nazi milliyetçiliğine ya da diğer bir deyişle Nazizm'e dönüşen Alman milliyetçiliği, etnik temizlik ve ırksal üstünlük üzerine kurulu bir ulus-devlet oluşturma çabası olarak şekillenmiş, Volksgemeinschaft ideali, bu milliyetçiliğin somut bir ifadesi olmuş, Alman toplumunun her türlü aşırılığa rıza gösteren ya da göz yuman bir şekilde yeniden şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamış ve dünyayı topyekûn bir felâkete sürüklemiştir.

3. Soğuk Savaştan Günümüze Alman Milliyetçiliği

3.1. Moral Çöküntü ya da İnkâr

İkinci Dünya Savaşı sürecinde yaklaşık 5 ila 6 milyon Alman askeri ve 1,5 ila 2 milyon sivil hayatını kaybetmiş, 12 ila 14 milyon Alman, yerinden edilmiş ya da mülteci konumuna düşmüş (Cooper, 2012), özellikle Berlin, Dresden, Hamburg ve Köln gibi büyük şehirler, büyük ölçüde harap olmuş, Savaşın sonunda, Almanya'daki konutların yaklaşık %20'si tamamen yıkılmış veya ciddi hasar görmüş, sanayi tesisleri, demiryolları, köprüler ve yollar gibi kritik altyapı da büyük oranda tahrip olmuştur (United States Strategic Bombing Survey, 1945). Alman halkı temel ihtiyaçlarını karşılamak için büyük zorluklarla karşılaşmış; karaborsalar, yiyecek ve giysi gibi temel malların bulunabileceği ana yerler haline gelmiş, pek çok aile, hayatta kalmak için mal takası yapmak zorunda kalırken, suç oranları her başlık altında artmış, erkek ya da kadın olsun para karşılığı fuhuş yaygınlaşmış, birçok şehirde, bir paket çikolata ya da bir paket kahve için bile cinayetler işlenmiş, halk, sık sık açlıktan dolayı işgâl güçleriyle çatışmalara girmiştir (Braun & Göttler, 2013; GEO Epoche Redaktion, 2020). Ülkenin harap hali, askeri yenilginin ağırlığı ve Nazi rejiminin suçlarıyla yüzleşme zorunluluğu, toplumsal moral üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş, yaygın bir suçluluk ve utanç duygusu hâkim olmuş ve bu psikolojik durum, özellikle savaş sırasında Nazi rejiminin işlediği suçlar ve Holokost'un ortaya çıkmasıyla daha da derinleşmiştir (GEO Epoche Redaktion, 2020). Amerikan ordusunun, Holokost'un gerçekleştirildiği toplama ve ölüm kamplarının yakınlarında bulunan şehirlerde yaşayan halkı, silah zoruyla düzenlenen turlarla bu kamplardaki manzarayla yüzleştirmesi,

Alman kamuoyunun önemli bir kesiminde şok etkisi yaratmış, Alman milliyetçiliğinin sorgulanmasının en büyük nedenlerinden biri olmuştur (Mauriello, 2017, s. 145-155). Bununla birlikte halkın bir kesimi, toplama kamplarında gördükleri kıyımları inkâr yoluna gitmiş, olan bitenleri “Müttefik propagandası” olarak damgalayarak inkârı tercih etmiş ya da bu zorunlu turların bazılarında ya kayıtsızlık sergilemişler ya da Buchenwald Toplama Kampı’nda yaşanan bir vakada görüldüğü üzere, bazıları katledilmiş Yahudiler’in oluşturduğu ceset yığınlarını “gülerek” karşılamıştır (Mauriello, 2017). Alman kamuoyu, Holokost başta olmak üzere rejim tarafından işlenen suçlar karşısında ezici olarak “Olan bitenlerden hiçbir haberimiz yoktu” yaklaşımını benimsese de (Frie, 2024), araştırmalar, Nazi rejimi gaz odaları haricindeki neredeyse her türlü bilgiyi medya ve propaganda yoluyla halkla paylaştığı için halkın büyük bir kısmının en geç 1943 itibarıyla büyük resimden haberdar olduğunu göstermiş (Frie, 2024; Lange, 2020), Kanadalı tarihçi Robert Gellately ise, 1933’ten itibaren Alman halkının büyük bir çoğunluğunun Yahudilere karşı işlenen soykırıma dair bilgilere sahip olduğunu ortaya koymuştur (Ezard, 2001).

3.2. Denazification⁵

On iki yıllık Nazi iktidarı süresince 70 milyonluk Alman nüfusunun 8,5 milyonu doğrudan Nazi Partisi üyesi ve daha milyonlarcası da partiye bağlı olarak faaliyet gösteren *Hitlerjugend* (Hitler Gençliği), *Sturmabteilung* (Fırtına Kıtası-Kısaca SA), *Schutzstaffel* (Koruma Timi-Kısaca SS) gibi çeşitli parti örgütleriyle ya da sivil organizasyonlarla doğrudan ya da dolaylı ilişkili içerisinde olmuş, 25 milyon kişi Alman İşçi Cephesi’ne, 17 milyon kişi Ulusal Sosyalist Halk Refahı Organizasyonu’na ve daha birçok kişi diğer Nazi bağlantılı organizasyonlara üye yazılmış, bazı kaynaklarda Nazi Partisi ve bu organizasyonlarla bağlantılı olanların sayısının 45 milyona kadar çıktığı tahminine yer verilmiştir (Academy of Political Science, 2017, s. 266). Her ne kadar Alman toplumunun rehabilite edilmesi ve ırkçı milliyetçilikten kurtulabilmesi için olmazsa olmaz bir şart olarak görülse de bu rakamların ışığında Müttefik Devletleri Avrupa Orduları Komutanı (sonrının ABD Başkanı) Dwight Eisenhower’ın Denazifikasyon sürecinin ancak 50 yılda tamamlanabileceği şeklindeki ifadesinin de gösterdiği üzere Almanya’yı Nazizm’den arındırma misyonu daha başından itibaren imkânsız bir görev olarak addedilmiştir (Gallant & Gallant, 2023). Sovyet kontrolündeki Doğu Almanya’nın Naziler’den arındırılmasına savaş bittikten hemen sonra başlanmıştır. Komünist basın, halka Nazi vahşetini tüm çıplaklığıyla servis etmiş, ancak Anglo-

---

⁵Almanya’nın Naziler’den ve Nazizm’den arındırılması programına verilen İngilizce isim. Almancada “Entnazifizierung” olarak bilinirken Türkçeye “Denazifikasyon” olarak geçmiştir.

Amerikan-Fransız bölgelerindeki basın Yahudilere karşı işlenen suçları vurgularken, Sovyet Doğu Almanya'sındaki gazeteler daha çok Naziler'in Sovyetler Birliği'ne karşı işlediği suçlara odaklanmıştır.

Sonuç olarak Almanları radikal milliyetçiler ve milliyetçilikten arındırma programı, ABD, İngiltere ve Fransa üçlüsünün Batı Almanları, Sovyetler'in ise Doğu Almanları kazanmak adına önceliği, Nazizm'i ve yan etkilerini temizlemekten “yeni müttefik kazanma”ya kaydırmasından dolayı, Soğuk Savaş'ın ilk kurbanı olarak, istenen sonuçlara tam anlamıyla ulaşılamadan sona erdirilmiş (Berger, 2017), birçok Nazi sempatisini, daha süreç yasal olarak sonlandırılmadan, 1948'den itibaren siyasi olarak yeniden etkin hâle gelmiş, tabana inildikçe cezalar ya para cezası ya da zorunlu emekliliğe dönüşmüş, ancak emekli edilenlerin ya da meslekten atılanların neredeyse tamamı birkaç yıl içerisinde yeni kurulan Batı Alman devletinin işleme adına göreve geri çağırılmıştır (Mamdani, 2020). Savaşı bizzat tecrübe eden Alman halkı savaş sonrasında kendi sorunlarıyla meşgul olduğu için Müttefiklerin zorunlu ya da gönüllü yüzleştirme çabalarından, tam olarak istenen sonuç alınamamış, çoğu kişi, Nazi politikalarının yıkıcı etkilerini fark edip Nazizm'e geri dönüşe karşı net bir duruş sergilese de belli bir kesim, yaygın acı ve pişmanlık duygusuna rağmen uzunca bir süre suçluluk ve sorumluluğun reddi seçenekleri arasında gidip gelmiştir (Hughes, 2014). Sonuç olarak Almanlar, savaşın hemen akabindeki gün ve aylarda Nazizm'in ve onun suçlarının etkilerini unutmak ya da onlarla yüzleşmek konusunda genellikle sessiz kalmayı tercih etmiş, bu sessizlik, Nazi döneminde işlenen suçların tam olarak kabul edilmemesine ve toplumsal bir yüzleşme yerine bir tür kolektif sessizlikle geçiştirilmesine yol açmış; halkın çoğu, Nazizm'in işlediği suçlar nedeniyle bireysel ya da kolektif sorumluluk hissetmekten kaçındığı için toplumsal bir hafızanın oluşumu engellenmiş ve “unutma” psikolojisine bürünen birçok Alman, Hitler'i iyi niyetli ama kötü yöneten biri olarak hatırlamaya devam etmiş ve son tahlilde 1950'lere kadar birçok Alman Hitler'i hâlâ hayranlıkla anarken, savaşın korkunç sonuçları ve Nazizm'in sebep olduğu yıkım ise geniş çapta kabul görmüştür (Maier-Katkin, 2007; Wienand, Wagner, Fulbrook ve Bird, 2016).

3.3. İki Almanya ve İki Farklı Yüzleşme Süreci

1950'ler boyunca, Nazi ideolojisine açıkça destek vermek veya anti-Semitik görüşleri savunmak, Batı Almanya'da toplumsal olarak kabul edilemez hâle gelmiş olsa da bu süreçte ülkede Nazi geçmişiyle ilgili siyasi ve toplumsal bir unutmaya eğilimi güçlenmiştir (Marcuse, 1993). 1952'de Batı Almanya Şansölyesi Konrad Adenauer'ın İsrail devletinden “manevi ve maddi olarak tazmin edilmesi gereken akıl almaz suçlar için” özür dilemesi, Almanya'nın

Holokost'taki sorumluluğunun inkâr edilemez bir şekilde tescili olmuştur. Bununla birlikte Batı Almanya'nın, bu adımı tamamen ahlâki değil, ağırlıklı siyasi nedenlerle attığı konusunda bir konsensus vardır. Bu bağlamda Adenauer'ın, Almanya'nın bu süreçteki suçlarını ve sorumluluklarını kabul ederken, bunu bir "kolektif Alman suçu" olarak değil, daha çok Naziler'in suçları olarak tanımlamaya özen göstermesine, bu suçu tüm Alman halkına yüklemekten kaçınarak, bir tür "seçici kabul" stratejisi izlemesine dikkat çekilmiş ve Batı Alman halkının büyük bir kısmının İsrail ile ilişkilerin kurulması konusunda (resmi ilişki 1965'e dek kurulmamıştır) tereddütlü olduğu ve tazminat ödemelerini ahlâki bir yükümlülük olarak değil yalnızca "teknik bir gereklilik" olarak gördüğü tespiti yapılmıştır (Daase, Renner, Horelt, Strassner ve Engert, 2015). Komünist Doğu Almanya ise, Soğuk Savaş bitene kadar Holokost ile ilgili resmi bir özür dilememiştir. 1950'lerde Doğu Almanya'da Nazizm ile yüzleşme süreci, Batı Almanya'dan oldukça farklı bir yaklaşım sergilemiş, Doğu Alman rejimi, Nazizm'in suçlarıyla yüzleşme ve geçmişle hesaplaşmayı daha çok komünist ideoloji çerçevesinde ele almış; Nazizm, genellikle faşizmin bir türeği olarak kabul edilirken, sosyalizm ile kapitalizm arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak görülmüş, Nazizm'in suçları, komünist rejimin meşruiyetini güçlendirmek için kullanılmış ve bu suçların sorumluluğu tamamen Batı Almanya'ya ve kapitalizme yüklenmiştir. Denazifikasyon sürecindeki yargılamalar genellikle sınırlı kalırken rejim, kendi komünist rejiminin meşruiyetini tehdit eden unsurları bastırmaya odaklanmış, Nazizm ile yüzleşme süreci, kolektif hafızanın sosyalist rejimin değerlerine uygun şekilde yeniden şekillendirilmesine odaklanmıştır. Eğitim sisteminde, Nazizm'in suçları üzerine yoğun bir vurgu yapılmış, bu suçlar kapitalizmin ve Batı Almanya'nın bir yansıması olarak sunulmuştur. Rejimin, Alman halkının geniş kesimlerinin bu suçlara iştirak ettiği gerçeğini göz ardı etmesi ve bunun yerine suçu "faşist elitlere" yıkması, "kolektif unutmaya" eğilimini beslemiştir. Son tahlilde Nazi geçmişiyle yüzleşme süreci, çoğunlukla ideolojik bir araç olarak kullanıldığı için Doğu Almanya'da gerçek anlamda bir toplumsal yüzleşme ve Nazizm'in tüm yönleriyle hesaplaşma gerçekleşmemiştir (Herf, 2013; Wolff-Powęska, 2015; New York Times, 1964).

3.4. Soğuk Savaş ve Vergangenheitsbewältigung⁶

1960'lar, Batı Almanya'da Nazi geçmişiyle daha açık bir şekilde yüzleşme dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, özellikle Nazi savaş suçlusunu Adolf Eichmann'ın İsrail'de yargılanması ve bu yargılamanın tüm dünyaya izletilmesi, Nazi suçlarına dair farkındalığı artırmış ve 1968 öğrenci hareketleri, Nazi dönemiyle yüzleşme ve toplumsal hesaplaşma taleplerini yükseltmiş, Almanya'da genç kuşaklar, ebeveynlerinin ve büyüklerinin Nazi dönemindeki rolünü sorgulamaya başlamış ve bir bakıma kendilerini o kuşaktan ve Nazi geçmişinden soyutlamayı hedeflemişlerdir (Cohen-Pfister & Veas-Gulani, 2010). Bu dönemde Holokost konusunda resmi bir özür dilemeyi reddeden ve içine kapanan Doğu Almanya'nın aksine Batı Almanya, Nazi geçmişiyle yüzleşmeyi tercih ederken, bu süreç, milliyetçiliğin daha ılımlı ve demokratik bir çerçevede yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Bu yeni milliyetçilik, geleneksel etnik temelli milliyetçilikten uzaklaşıp anayasal değerlere ve demokratik ilkelere dayanan bir "anayasal vatanseverlik" (Verfassungspatriotismus) olarak tanımlanmıştır (Sternberger, 1990). Özellikle Dolf Sternberger ve Jürgen Habermas gibi düşünürlerin çalışmaları, "anayasal vatanseverlik" kavramını popüler hâle getirmiştir. Bu aydınlar, Nazi ideolojisinin ve aşırı milliyetçiliğin yol açtığı yıkımlara bir tepki olarak, Batı Almanya'nın ulusal kimliğini yeniden inşa etme çabalarının merkezine anayasal değerleri koymuştur. Bu yeni vatanseverlik biçimi, bir ulusun üyelerinin ortak bir anayasa ve demokratik değerler etrafında birleşmesini öngörmekte ve etnik ya da kültürel homojenlikten ziyade bu ortak değerleri vurgulamaktadır (Bulmer & Solomos, 2014). Soğuk Savaş dönemi, Batı Almanya'da milliyetçiliğin önemli bir dönüşüm geçirdiği bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemde Batı Almanya, Sovyet tehdidine karşı NATO ve Batı Bloğu ile sıkı bir ittifak kurarak, milliyetçiliğini bu bağlamda yeniden tanımlamıştır. Askeri ve stratejik boyut, milliyetçiliğin merkezine yerleşirken, Batı Almanya'nın güvenliği ve savunması, ulusal kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, bu bağlamda, NATO'ya olan bağlılık, Batı Alman milliyetçiliğini şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Bununla birlikte Soğuk Savaş'ın getirdiği bölünmüşlük kalıcı bir durum olarak kabul edilmemiş, Almanya'nın yeniden birleşmesi ve Doğu Almanya'nın Batı ile entegrasyonu fikri, Batı Alman milliyetçiliğinin en temel hedeflerinden biri olarak kalmayı sürdürmüştür. Soğuk Savaş'taki Batı Alman milliyetçiliği, geçmişteki militarist ve yayılcı

---

⁶ Vergangenheitsbewältigung, Almanca bir terim olup "geçmişle yüzleşme" anlamına gelir. Bu terim, özellikle Nazi Almanyası'nın mirasıyla başa çıkma sürecini ve Alman toplumunun İkinci Dünya Savaşı sonrası bu geçmişle nasıl hesaplaştığını ifade etmektedir. Vergangenheitsbewältigung dönemi, Almanya'nın savaş sonrası yeniden inşa sürecinde, Nazi dönemi suçları ve Holokost ile yüzleşmesi, bunları kabullenmesi ve ulusal hafızada nasıl yer alacağına dair çabalarını kapsamaktadır (Kohlstruck, 2013).

kimliğinden farklı olarak, daha medeni ve uluslararası ilişkilerde daha stratejik bir yaklaşımla kendini göstermiş, Soğuk Savaş'ın ve ülkenin bölünmüşlüğü'nün yarattığı korku ve belirsizliklerle şekillenmiş ve yer yer, Sovyetler Birliği ile ABD arasındaki olası bir anlaşmanın, Batı Almanya'nın çıkarlarını tehlikeye atabileceği ve Almanya'nın ılelebet bölünmüş kalacağı endişesiyle de beslenmiştir (TIME, 1962). Batı Almanya, bu koşullar altında, daha bağımsız bir dış politika izleme arzusunu açıkça dile getirmiş, Başbakan Adenauer ve Savunma Bakanı Franz Josef Strauss, Batı Almanya'nın NATO içindeki rolünü güçlendirme ve ülkenin savunma kapasitesini artırma konusunda ısrarcı olmuş, ekonomik ve askeri açıdan güçlenmeyle paralel olarak ortaya çıkan bu yeni milliyetçilik, ülkenin sadece savunma alanında değil, aynı zamanda dış politikada da daha aktif bir rol üstlenme isteğini yansıtırken, uluslararası arenada daha bağımsız bir duruş sergileme ve kendi çıkarlarını daha güçlü bir şekilde savunma çabalarının bir yansıması olarak görülmüştür (Kaplan, 1961; TIME, 1962). Bu bağımsız duruş, kendisini en çarpıcı şekilde, Şansölye Willy Brandt'ın başta Doğu Almanya olmak üzere Doğu Bloku ile barışçıl ilişkiler kurmayı ve nihai aşamada Almanya'nın birleşmesini hedefleyen *Ostpolitik* (Doğu Politikası) siyasetinde göstermiştir. Amerikan yönetimleri, Batı Almanya'nın Batı'yla olan entegrasyonuna ve Sovyetler Birliği'ne karşı daha sert bir duruş sergilemesine öncelik verirken, Brandt'ın Almanya'nın Batı ile Doğu arasında bir köprü olma işlevini vurgulayan söylemi, Almanya'nın milliyetçiliğini yeniden tanımlamaya ve ulusal kimliğini daha kapsayıcı hâle getirmeye yönelik bir adım olarak görülmüş ve son tahlilde Soğuk Savaş boyunca Batı Alman milliyetçiliği Almanya'nın hem batıyla olan entegrasyonunu hem de doğuyla olan ilişkilerini dengeleme çabasıyla karakterize edilmiştir (Banchoff, 1999; Von Dannenberg, 2008). Öte yandan Batı Almanya'nın 1950'ler ve 1960'lardaki ekonomik mucizesi (Wirtschaftswunder) bu yeni milliyetçilik biçimini daha da güçlendirmiş, hızlı ekonomik büyüme ve artan yaşam standartları, Batı Almanya'nın demokratik başarılarına duyulan gururu pekiştirmiş, ekonomik mucizeyi yeni Alman kimliğinin merkezine oturtmuştur (Tognato, 2012; Wittlinger, 2010). Dönüşmekte olan bu yeni Alman milliyetçiliği, Batı Almanya'yı Batı Bloku'nun güvenilir bir üyesi yapmaya odaklanan ABD tarafından dikkatle izlenmiştir. CIA, Batı Almanya'da artan ekonomik güçle birlikte, daha büyük siyasi ve kültürel tanınma arzusu ve artan bir gurur duygusunun ortaya çıktığını, savaşın dehşetini doğrudan yaşamayan genç bir neslin yükselişinin milliyetçilikle ilgili genel tutumun değişimine katkıda bulunduğunu, bu neslin, suçluluk ve sorumlulukla ilgili yerleşik anlatıları sorgulamaya başladığını ve daha iddialı bir ulusal kimlik geliştirdiğini tespit etmiştir. 1984 tarihli rapor, bu yeni model Alman milliyetçiliğinin yansıması olarak sağcı siyasi hareketlerin yeniden canlanmasını, daha iddialı

dış politika arayışlarını, Alman tarihi, edebiyatı ve geleneklerine dönük canlanan ilgiyi göstermiş ve ekonomik koşulların kötüleşmesi veya dış tehditlerin algılanması durumunda bu yeni milliyetçiliğin yabancı düşmanlığına veya intikamcılığa dönüşme tehlikesine dikkat çekmiştir (CIA, 1984). Doğu Almanya ise Nazi geçmişiyle yüzleşmeyi "anti-faşist" bir ideoloji temelinde yapılandırmış ve bu yaklaşım, Doğu Alman devletinin meşruiyetini güçlendirmek için kullanılmıştır. Milliyetçilik, Sovyetler Birliği'ne ve sosyalist blok içindeki dayanışmaya dayalı bir milliyetçilik olarak tanımlanmış, Nazi Almanyası'nın mirası, Doğu Almanya'da tamamen reddedilirken, Batı Almanya'nın aksine, Nazi geçmişiyle yüzleşme daha çok ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır (Moroff, Larres & Wittlinger, 2022).

3.5. Avrupa Entegrasyonu ve Batı Alman milliyetçiliği

Batı Almanya, Nazi geçmişinden arınarak yeni bir ulusal kimlik inşa etme sürecinde Avrupa entegrasyonunu merkezî bir rol oynamıştır. Avrupa Birliği'nin kurucu üyelerinden biri olarak, ulusal kimliğini sadece Alman çıkarları üzerine değil, aynı zamanda Avrupa'nın refahı ve barışına katkı sağlama üzerine inşa etmiştir. Thomas Mann'ın "Alman bir Avrupa değil, Avrupalı bir Almanya" ideali, Alman politik elitleri tarafından benimsenerek Almanya'nın Avrupa entegrasyonundaki yerini sağlamlaştırmıştır (Pagden, 2002). Bu yaklaşım, Almanya'nın milliyetçilikten uzaklaşıp kozmopolit bir kimlik benimsemesine yol açmıştır. Avrupa Birliği vatandaşlığı, ulusal sınırları aşan bir aidiyet duygusu yaratarak Almanların birçoğunun geleneksel milliyetçilik anlayışından uzaklaşıp daha geniş bir Avrupa kimliğini benimsemesini sağlamış ve Almanya'nın Nazi geçmişiyle yüzleşmesi daha resmi ve kapsamlı bir hâle gelmiştir (Risse & Engelmann-Martin, 2002; Wiener, Jørgensen & Christiansen, 2001; Fondermann, 2006; Glaessner, 2005).

3.6. İki Almanya'nın Birleşmesi

Almanya'nın birleşmesi ile AB algısı da değişmiştir. 2005 Eurobarometer verilerine göre, Almanya'da AB üyeliğinin faydalı olduğuna inananların oranı %59'a düşerken, 1991'deki %74'lük desteğe kıyasla bu düşüş, birleşme sonrası küreselleşme, kimlik arayışları ve göçün yarattığı belirsizliklerin içe kapanmacı bir eğilime işaret etmektedir (Taylor, 2007). Batı Almanya'nın ekonomik model ve uygulamalarının Doğu'ya adapte edilmeden dayatılması, Doğu Almanlar arasında ekonomik sömürgeleştirme hissi yaratmış ve bu da milliyetçi duyguları arttırmıştır (Snower & Merkl, 2006). Birleşme, başlangıçta Doğu Almanlar arasında bir bütünlük hissi yaratmışken, sonrasındaki hızlı sosyal değişimler, belirsizlik ve kaygıya yol açmış; Doğu Almanlar, sosyal başarısızlıkları "öteki"ne yükleme eğilimi göstermiş ve bu

durum, eski sosyalist mirasın yok edildiği ortamda milliyetçi aşırılıkların güçlenmesine neden olmuştur (James & Stone, 2014).

3.7. Sınırlı ama Önemli Bir Tehdit: Neo-Nazizm

1990-2009 yılları arasında Neo-Naziler tarafından 180'den fazla insan öldürülmüştür. 2011'de Almanya'da yaklaşık 25.000 aşırı sağcının varlığı tespit edilmiştir (Hans, Schulz & Witte, 2011). Bu sayı, 82 milyonluk nüfus içinde küçük görünse de uzmanlar Neo-Nazi ideolojisi ile ana akım düşünce arasındaki örtüşmeye dikkat çekmektedir. Neo-Nazi ideolojisinin bazı ana akım düşünce kalıplarına sızarak aşırı görüşlerin normalleşmesine yol açtığı sonucuna varılmaktadır (Radvan & Troschke, 2012). Resmi raporlar da bu tehlikeyi vurgulamaktadır. 2020'de Almanya'da siyasi motivasyonlu suçlar rekor seviyelere ulaşmıştır. Toplam 44.692 siyasi motivasyonlu suç kaydedilmiş, bu rakam 2019'a göre %8,5'lik bir artışı ifade etmektedir. Bu suçların yaklaşık yarısı (%50) sağcı siyasi motivasyonlu olup, sağcı radikalizmin Almanya'daki en büyük güvenlik tehdidi olduğu sonucuna varılmıştır (Federal Ministry of the Interior and Community, 2021). Bu eğilim 2023'te de devam etmiştir. Federal Kriminal Dairesi'ne göre, Almanya'da siyasi motivasyonlu suçlar son 20 yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Toplam 60.028 vaka bildirilmiş; 1.270'i şiddet içerikli olmak üzere aşırı sağ siyasi motivasyonlu suçlar %23 artarak 28.945 vakaya ulaşmıştır (Gurwitt, 2024).

3.8. 2015 Mülteci Krizi ve AfD Partisi⁷

Arap Baharı çerçevesinde Suriye ve diğer bölgelerdeki çatışmaların tetiklediği büyük kriz, 2015 yılında Avrupa'ya eşi benzeri görülmemiş bir mülteci akınıyla sonuçlanmıştır. Mülteci akını, özellikle eski Doğu Alman şehirlerinde başta olmak üzere, zaten var olan milliyetçi hareketlerin güç kazanmasına yol açmış ve bu durum sağ popülist partilerin yükselişine katkıda bulunmuş, yabancı düşmanlığının yanına göçmen karşıtlığı da eklenmiştir (Smets, Leurs, Georgiou, Gajjala & Witteborn, 2019). Milliyetçilik ve göçmen karşıtlığı arasındaki bu ilişki, özellikle, 2013 yılında yerleşik düzen karşıtı ve Euro karşıtı bir güç olarak kurulmuş, ancak zamanla göçmen karşıtı bir partiye dönüşmüş olan AfD Partisi'nin yükselişine zemin hazırlamıştır. 2015 mülteci krizi, AfD'nin odak noktasını ekonomik konulardan göçmenlik meselelerine kaydırarak partiye büyük bir seçmen desteği kazandırmasıyla neticelenmiştir; Parti, İslam'ı ve göçmenliği Alman kültürüne tehdit olarak çerçeveleyerek siyasi kutuplaşmayı artırırken, son tahlilde bu süreç Almanya'da aşırı sağcı hareketlerin daha geniş bir kabul görmesine zemin hazırlamıştır (Gedmin, 2019). Irkçı milliyetçilikten beslenen ve sık sık suça karışan aşırı sağcılar, toplam nüfusa oranla sayıca çok marjinal kalmayı sürdürseler de

---

⁷ AfD (Alternative für Deutschland): Almanya için Alternatif

2024 yılı itibarıyla kamuoyunda en çok endişe uyandıran, bizzat Alman makamları tarafından “demokrasi sınırları içinde kalan aşırı sağ” olarak tarif edilen ve kurulduğu tarihten itibaren göçmen karşıtlığı üzerinden oylarını istikrarlı bir şekilde arttırmayı sürdüren AfD’dir (Smets vd.). Parti, 2015 yılında Almanya'ya gelen yaklaşık bir milyon sığınmacı ve mültecinin oluşturduğu siyasi iklimde daha fazla ivme kazanmış ve 2017'de ilk kez Federal Meclis’e (Bundestag) girmiş, Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrası enerji faturalarının yükselmesi, gıda enflasyonu ve Ukrayna'yı savunmanın yüksek maliyeti gibi konuları gündeme getirmesiyle popülerliğini arttırmıştır. Parti içinde liderlik mücadelesi ve ideolojik çatışmalar yaşanmış, özellikle 2015 yılında liderliğe gelen Frauke Petry'nin göçmen ve İslam karşıtı söylemleri arttırması, partiyi daha aşırı bir yöne çekmiş, Petry'nin partinin daha aşırı unsurlarıyla yaşadığı çatışmalar nedeniyle 2017 yılında partiden ayrılmasıyla parti, daha da sağa kaymış; bu süreç, partinin radikal sağcılar tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanmış ve AfD, Almanya siyasetinde önemli bir aşırı sağcı güç haline gelmiştir (Gessler & Hunger, 2022; Schwartz, 2017). 2017 yılından itibaren parlamentodaki lideri, 2022’den bu yana da partinin eş genel başkanı olan Alice Elisabeth Weidel, 18 Ocak 2024’de Sosyal Demokrat Parti'nin Eş Genel Başkanı Lars Klingbeil tarafından “kuzu postuna bürünmüş kurt” olarak tanımlanmış ve partinin göçmenleri toplu olarak sınır dışı etmeye dönük söyleminin ülkede korku iklimi yarattığını söylemiştir (Connolly, 2024). 2024 Kasım’ı itibarıyla partinin Thüringen Eyalet sözcüsü ve Flügel’in eski başkanlarından Björn Höcke gibi radikal figürler, partinin daha sağa kaymasına öncülük etmiştir. Höcke, Almanya'nın Nazi geçmişine dair yapılan özürlerin sona ermesi gerektiğini savunan ifadelerle, AfD'yi tarihsel olarak tartışmalı bir noktaya taşımış; Parti, özellikle iş güvenliği, refah sistemine yönelik tehditler ve kültürel bütünlük gibi konularda seçmenler arasında korku uyandırarak destek toplamış, geleneksel medyaya karşı güvensizlik yaratarak ve komplo teorileri yayarak, seçmenlerin radikal sağcı söylemleri benimsemesini sağlamıştır (Adaire, 2024; Jaraus, 2021; Chase & Goldenberg, 2019; Gurzu, 2017). AfD, doğrudan Nazizm ile özdeşleşmemekle birlikte, partinin radikal kanadı olan "Flügel" (Kanat) grubu, milliyetçi ve ırkçı söylemleriyle dikkat çekmektedir. Partinin üst düzey üyelerinden bazılarının sık sık Nazi rejiminin neden olduğu felâketleri sıradanlaştıran açıklamalarda bulunması Almanya'da büyük tepki çekmektedir. Björn Höcke, 2017’de, Berlin’deki Holokost anıtını, hâlen orada tutuluyor olmasına atıfla “utanç anıtı” olarak nitelendirmiş (Rosellini, 2020), Parti, 2021’den itibaren Almanya Anayasayı Koruma Dairesi (Bundesamt für Verfassungsschutz-BfV) tarafından “demokrasiyi reddetmemekle birlikte aşırı sağ bir parti” olarak tasnif edilmiş ve takibe alınmıştır. BfV'nin AfD'yi güvenlik tehdidi olarak sınıflandırma kararı, Almanya'nın

savaş sonrası tarihinde parlamentoda temsil edilen bir siyasi partinin bu şekilde izlenmesi anlamında bir ilk olsa da 2024 itibarıyla Almanya Parlamentosu'nda ana muhalefet partisi haline gelen AfD, şu anda ulusal parlamentodaki dört muhalefet partisinin en büyüğüdür ve 16 eyalet meclisinin tamamında milletvekilleri bulundurmaktadır (VOA, 2021). Parti, en büyük tepkiyi, bazı üyelerinin, 25 Kasım 2023'te Potsdam yakınlarındaki bir otelde Neo-Naziler ve diğer aşırılık yanlıları ile sığınmacıların, göçmenlerin ve entegrasyon sürecinde başarısız olduğu düşünülen Alman vatandaşlarının topluca sınır dışı edilmesinin tartışıldığı bir toplantıya katıldığı ortaya çıkmasıyla çekmiştir. Bu tür toplantılardan yedincisi olduğu öğrenilen buluşmada, Avusturyalı etno-milliyetçi kimlikçi hareketin lideri Martin Sellner'in, toplu sınır dışı etmenin pratikleri hakkında bir sunum yaptığı ortaya çıkmış, gelişmeler üzerine Almanya'da on binlerce kişi sokaklara dökülmüş ve en büyük protesto 16 Ocak'ta Köln'de 30.000 kişinin katılımıyla gerçekleşmiştir (Deutschlandfunk, 2024). Başbakan Olaf Scholz, bu toplantının anayasa mahkemesi tarafından incelenmesi gerektiğini belirtirken, diğer siyasetçiler de bu durumu sert bir şekilde eleştirmiş, kamuoyunda AfD'nin yasaklanması ve bazı önde gelen üyelerinin temel haklarının ellerinden alınması gibi talepler tartışılmaya başlamıştır. AfD'nin yasaklanması için yürütülen kampanyalar sürmekte olsa da yüksek düzeydeki politikacılar arasında bu konuda yeterli destek bulunmadığı için gerçekleşmesine ihmal verilmemektedir (Bensmann, von Daniels, Dowideit, Peters ve Keller, 2024). AfD'nin yükselişinde, geleneksel partiler olan CDU/CSU ve SPD arasında yaşanan çatışmaların da payı olduğu yorumları yapılırken, bu durumun, Weimar döneminde Nazi Partisi'nin dönemin merkez partileri arasındaki gerilim ve çelişkilerden yararlanarak yükselmiş olmasına ve partinin söylemlerinin Nazilerinkiyle benzerliği dikkat çekici bulunmaktadır (Bloomberg Opinion, 2024). Buna karşılık Alman tarihçi Wolfram Pyta, Nazi Partisi ile AfD arasında doğrudan bir ilişki kurmanın tehlikeli ve yanıltıcı olabileceğini belirtmekte, bunun tarihi ve siyasi açıdan doğru olmadığını vurgulamaktadır. NSDAP, açıkça radikal bir antisemitizmi savunmuş ve hükümet gücünü ele geçirdiğinde siyasi rakiplerini bastıracağını açıkça beyan etmiş bir parti iken, Pyta'ya göre AfD böyle açık bir radikalizmi savunmamakta ve siyasi rakiplerine yönelik şiddetli bir baskı uygulamayı dillendirmemektedir. Bununla birlikte Pyta, AfD'nin radikal sağcı unsurlar barındırdığını ve bu kesimlerin politika yapımında uzlaşmaz bir yaklaşım benimsediğini belirterek, bu durumun, Weimar Cumhuriyeti'ndeki siyasi kutuplaşmalara benzer bir dinamik yaratabileceği konusunda bazı endişeler doğurduğunu ve AfD'nin bazı aşırı sağcı eğilimlerinin dikkatle izlenmesi gerektiğini ifade etmektedir (Maksan, 2024).

Sonuç

Alman milliyetçiliği, tarih boyunca kültürel, siyasal, ekonomik ve toplumsal faktörlerin etkileşimiyle çok katmanlı bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca Almanya'nın tarihsel kaderini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda Avrupa ve dünya tarihine de derin etkiler bırakmıştır. Orta Çağ'daki parçalı ve çok etnikli yapısından modern ulus-devlet formuna evrilen Alman kimliği, her dönemde o zamanki güç dengeleri, uluslararası ilişkiler ve toplumsal talepler doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır. Kutsal Roma İmparatorluğu döneminde gevşek bir Cermen birliği olarak temelleri atılan Alman kimliği, 19. yüzyılda Napolyon Savaşları ve ardından gelen ulusal hareketler ile güç kazanmış, nihayetinde Bismarck liderliğinde birleşik bir ulus-devlet formunda somutlaşmıştır. Ancak seri savaşlar ve militarizmin yüceltiği bu süreç, dışlayıcı bir milliyetçilik anlayışının da temelini atmış; "Küçük Almanya" modeli ile Avusturya'nın dışlanması, farklı ulusal unsurların sisteme entegrasyonunu sınırlandırmıştır. Bu dışlayıcı ve merkezîyetçi anlayış, 20. yüzyılda Nazizm'in yükselişi ile radikal bir biçime bürünerek etnik temizlik, genişlemeci dış politika ve totaliter yönetim pratiklerine zemin hazırlamıştır. Nazizm, Alman milliyetçiliğinin en radikal ve yıkıcı biçimi olarak, II. Dünya Savaşı'nın yıkımı ve Holokost gibi insanlık tarihinin en karanlık sayfalarını yaratmıştır. Savaşın ardından Almanya'nın ikiye bölünmesi, milliyetçiliğin farklı ideolojik yönlerde evrilmesine neden olmuştur. Batı Almanya, demokratik değerler ve anayasal vatanseverlik çerçevesinde ulusal kimliğini yeniden inşa ederken; Doğu Almanya, sosyalist bir milliyetçilik anlayışıyla faşizm karşıtlığı üzerinden kendi ideolojik meşruiyetini oluşturmuştur. İki Almanya'nın 1990'da birleşmesi, bu iki farklı anlayışın ve geçmişle yüzleşme pratiklerinin bir araya gelmesini gerektirmiştir. Ancak ekonomik eşitsizlikler ve toplumsal uyum problemleri, özellikle Doğu Almanya'da radikal sağcı eğilimlerin ve popülist hareketlerin yükselmesine yol açmış, bu dalga, 1980'lerden itibaren kimlik ve aidiyet arayışları, eğitimsizlik, küreselleşme korkusu ve işsizlik, yabancı işçi ve Yahudi karşıtlığı gibi farklı faktörlerin sonucu olarak Batı Almanya'da başgösteren Neo-Nazi hareketlerin üzerine binmiştir. Günümüzde Alman milliyetçiliği, küreselleşme, göç hareketleri, Avrupa entegrasyonu ve iklim krizi gibi küresel sorunlar bağlamında yeni sınamalarla karşı karşıyadır. 2015 mülteci krizi, AfD gibi aşırı sağcı partilerin yükselmesine zemin hazırlamış; göç, toplumsal kutuplaşmanın merkezine yerleşmiştir. AfD'nin göçmen karşıtı ve milliyetçi söylemleri, tarihsel bağlamda Nazi ideolojisiyle doğrudan özdeşleşmeye de geçmişin dışlayıcı ve otoriter milliyetçilik anlayışına atıfta bulunan unsurlar içermektedir. Ancak Almanya, demokratik değerler ve tarihsel yüzleşme mirasıyla ve aynı zamanda anayasal kurumları ve bilinçli medyasıyla bu tür eğilimlere karşı

direnç göstermeye çalışmaktadır. Bu süreç, milliyetçiliğin Avrupa değerleri ve anayasal temellerle nasıl bağdaştırılabileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Almanya, tarihi boyunca milliyetçiliğin romantik, kültürel, siyasi ve radikal biçimlerini deneyimlemiş bir ülke olarak, bu ideolojinin toplumsal ve siyasi etkilerini anlamak için benzersiz bir örnek teşkil etmektedir. Alman milliyetçiliği, yalnızca bir ulusun kimlik arayışı değil, aynı zamanda uluslararası güç dengelerinin ve ideolojik çatışmaların bir yansıması olarak incelenmelidir. Milliyetçilik, bir yandan ulusal gurur ve toplumsal dayanışmayı güçlendirme potansiyeline sahipken, diğer yandan dışlayıcı ve otoriter bir hal alarak toplumsal kutuplaşmayı derinleştirebilecek bir tehdidi de içinde barındırmaktadır. Geleceğe yönelik olarak, Alman milliyetçiliğinin dinamikleri üç temel eksende şekillenmektedir:

Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile İlişkiler: Almanya, Avrupa Birliği'nin kurucu üyelerinden biri olarak ulusal kimliğini Avrupa değerleri ve entegrasyonu bağlamında yeniden tanımlama çabası içindedir. Ancak Brexit sonrası Avrupa'da artan ulusal egemenlik talepleri, bu entegrasyonu zora sokabilir. **Göç ve Demografik Değişim:** Göçmen nüfusun entegrasyonu hem Almanya'nın demokratik değerlerini koruyabilmesi hem de toplumsal uyumu sağlayabilmesi açısından bir sınav niteliğindedir. Göçmen karşıtı söylemlerin yükselmesi, milliyetçi eğilimlerin daha da güçlenmesine neden olabilir. **Popülist Hareketler ve Radikal Sağ Tehditleri:** AfD gibi partilerin yükselişi, demokratik kurumların dayanıklılığını test etmekte ve Nazi geçmişiyle hesaplaşmanın sınırlarını zorlamaktadır. Bu durum, tarihsel derslerin günümüz politikalarına aktarılması gerekliliğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Alman milliyetçiliği, tarihsel bir dönüşüm süreci olarak incelendiğinde, yalnızca Almanya'nın iç dinamiklerini değil, küresel milliyetçilik dalgasını da anlamak için kritik bir çerçeve sunmaktadır. Küresel krizlerin ve toplumsal dönüşümlerin etkisiyle şekillenmeye devam eden Alman milliyetçiliği hem potansiyel tehlikeleri hem de mevcut demokratik ve kapsayıcı ulusal kimlik modelini daha da geliştirme fırsatlarını barındırmaktadır. Almanya'nın bu dinamiklerle nasıl başa çıkacağı, yalnızca kendi geleceğini değil, Avrupa ve dünya siyaseti üzerindeki etkisini de belirleyecektir.

Kaynaklar

Academy of Political Science. (2017). *Political Science Quarterly*, 132 (1-2).

Adaire, E. E. (2024). *Neo-Nazi postmodern: Right-wing terror tactics, the intellectual new right, and the destabilization of memory in Germany since 1989*. Bloomsbury.

Andrea, A. J., & Neel, C. (Eds.). (2011). *World history encyclopedia* (Vol. 2). ABC-CLIO.

Andrews, E. D. (2023). *Martin Luther: The man and his legacy*. Christian Publishing House.

- Banchoff, T. (1999). *The German Problem Transformed: Institutions, Politics, and Foreign Policy, 1945-1995*. University of Michigan Press.
- Bensmann, M., von Daniels, J., Dowideit, A., Peters, J., & Keller, G. (2024, Ocak 10). Geheimplan gegen Deutschland. *Correctiv*. <https://correctiv.org/aktuelles/neue-rechte/2024/01/10/geheimplan->
- Berger, R. J. (2017). *The Holocaust, Religion, and the Politics of Collective Memory: Beyond Sociology*. Taylor & Francis.
- Berghahn, V. (2005). *Imperial Germany 1871-1918: Economy, Society, Culture and Politics*. Berghahn Books.
- Berman, S. (2019). *Democracy and Dictatorship in Europe: From the Ancien Régime to the Present Day*. Oxford University Press.
- Bloomberg Opinion. (2024, Ağustos 27). Trump, the AfD, and a tale of two republics. *Deccan Herald*. <https://www.deccanherald.com/opinion/trump-the-afd-and-a-tale-of-two-republics->
- Brabänder, M. (2023). *Deutsche Revolution 1848/49*. Wochenschau Verlag.
- Braun, A., & Göttler, N. (Eds.). (2013). *Nach der Stunde Null: Historische Nahaufnahmen aus den Gemeinden des Landkreises Dachau 1945 bis 1949*. Utz.
- Brophy, J. M. (2012). Review of the book *Nationalism in Germany, 1848-1866: Revolutionary Nation* by M. Hewitson. *German Studies Review*, 35(2), 407–409.
- Brown, N. R. (2014). *The Mythology of Grimm: The Fairy Tale and Folklore Roots of the Popular TV Show*. Penguin.
- Bulmer, M., & Solomos, J. (2014). *Nationalism and national identities*. Routledge.
- Carr, W. (1991). *The origins of the wars of German unification*. Longman.
- Cassels, A. (2002). *Ideology and international relations in the modern world*. Routledge.
- Chase, J. & Goldenberg, R. (2019, Ekim 18). AfD: From anti-EU to anti-immigration. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/en/afd-from-anti-eu-to-anti-immigration/a-51008247>
- Chen, S. (2024). The intellectual class and the rise of German cultural nationalism. *International Journal of Social Sciences and Public Administration*, 3(1), 321-326. <https://doi.org/10.62051/ijsspa.v3n1.45>
- CIA. (1984). *The New West German Nationalism: Causes and Implications. An Intelligence Assessment*. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85S00316R000200040005-1.pdf>
- Clark, C. (2021). *Time and power: Visions of history in German politics, from the Thirty Years' War to the Third Reich*. Princeton University Press.

Clauss, C. (2007). *Darwins Evolutionstheorie und der Weg zum Versuch der Kreation eines 'perfekten Menschen.' Von Sozialdarwinismus zu Nationalsozialismus.* GRIN Verlag.

Cohen-Pfister, L., & Veas-Gulani, S. (Eds.). (2010). *Generational Shifts in Contemporary German Culture.* Camden House.

Connolly, K. (2024, Ocak 18). AfD leader 'wolf in sheep's clothing', says German Social Democrats. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/18/afd-leader-wolf-in-sheeps-clothing-says-german-social-democrats-head>

Conrad, S. (2010). *Globalization and the nation in Imperial Germany.* Cambridge University Press.

Cooper, D. (2012). *Immigration and German Identity in the Federal Republic of Germany from 1945 to 2006.* Lit.

Cowan, R. (2010). *The Indo-German identification: Reconciling South Asian origins and European destinies, 1765-1885.* Camden House.

Cramer, K. (2007). *The Thirty Years' War and German memory in the nineteenth century.* University of Nebraska Press.

Daase, C., Renner, J., Horelt, M.-A., Strassner, R., & Engert, S. (Eds.). (2015). *Apology and Reconciliation in International Relations: The Importance of Being Sorry.* Taylor & Francis.

DeGroot, G. (2022, Ocak 7). One man, three wars and the creation of Germany. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/outlook/one-man-three-wars-and-the-creation-of->

Desiderius-Erasmus-Stiftung. (2023). *Vortrag Prof. Dr. Lothar Höbelt: 1848-Revolution wo und warum?* [Video]. YouTube.

Deutschlandfunk. (2024, Ağustos 29). 30.000 Menschen bei Protest in Köln gegen Erstarken der AfD. *Deutschlandfunk*. <https://www.deutschlandfunk.de/30-000-menschen-bei-protest-in->

Doob, L. W. (1950). Goebbels' principles of propaganda. *Public opinion quarterly*, 14(3), 419-442.

Elsevier. (2000). *Encyclopedia of nationalism* (Two-Volume Set). Elsevier.

Engler, B., & Klaiber, I. (2007). *Kulturelle Leitfiguren - Figurationen und Refigurationen* (Schriften zur Literaturwissenschaft, Vol. 30). Duncker & Humblot.

Evans, R. J. (2004). *The Coming of the Third Reich.* Penguin Press.

Ezard, J. (2001, Şubat 17). Germans knew of Holocaust horror about death camps. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/uk/2001/feb/17/johnevard>

Federal Ministry of the Interior and Community. (2021, Mayıs 11). Politically motivated crime increases considerably in 2020. <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/>

- Fondermann, T. (2006). *National, Post-National and European Identities in Germany*. GRIN Verlag.
- Frie, R. (2024). *Edge of catastrophe: Erich Fromm, fascism, and the Holocaust*. Oxford University Press.
- Gallant, K., & Gallant, Z. (2023). *Nazis All The Way Down: The Myth of the Moral Modern Germany*. Open Publishing GmbH.
- Gedmin, J. (2019, Ekim 28). Right-wing populism in Germany: Muslims and minorities after the 2015 refugee crisis. *Brookings Institution*. <https://www.brookings.edu/articles/right-wing>
- Geiss, I. (2013). *The question of German unification: 1806-1996*. Routledge.
- GEO Epoche Redaktion. (2020). *Die Stunde Null: Zwischen Apokalypse und Aufbruch: Deutschland im Jahr 1945*. Gruner - Jahr Magazine.
- Gerwarth, R. (2005). *The Bismarck Myth: Weimar Germany and the Legacy of the Iron Chancellor*. Clarendon Press.
- Gessler, T., & Hunger, S. (2022). How the refugee crisis and radical right parties shape party competition on immigration. *Political Science Research and Methods*, 10(3), 524–544. <https://doi.org/10.1017/psrm.2021.64>
- Glaessner, G.-J. (2005). *German Democracy: From Post-World War II to the Present Day*. Bloomsbury Publishing.
- Gray, B. (2023). *Franco-Prussian War, 1870–1871: Imperial phase*. Age of Eagles.
- Gunlicks, A. (2013). *The Länder and German federalism*. Manchester University Press.
- Gurwitt, S. (2024, Mayıs 7). Politically motivated crimes in Germany reached their highest level in 2023 since tracking began. *AP News*. <https://apnews.com/article/germany-political->
- Gurzu, A. (2017, Eylül 26). Far right's Frauke Petry plans new political party in Germany. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/far-rights-frauke-petry-plans-new-political-party-in->
- Hamman, P. (2009). The Politics of Memory in Annexed Lorraine: The Conflicts between Germanification and French Stalwarts at the beginning of the 20th Century. *Journal of Historical Sociology*, 22(3), 312-350.
- Hans, B., Schulz, B., & Witte, J. (2011, Kasım 18). Facts and myths about Germany's far-right extremists. *Spiegel Online*. <https://www.spiegel.de>
- Herbert, U. (2019). *A History of Twentieth-Century Germany*. Oxford University Press.
- Herf, J. (2013). *Divided memory: The Nazi past in the two Germanys*. Harvard University Press.
- Hughes, M. L. (2014). *Shouldering the Burdens of Defeat: West Germany and the Reconstruction of Social Justice*. University of North Carolina Press.

- Irmscher, H. D. (2024, Mart 12). Johann Gottfried von Herder. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Johann-Gottfried-von-Herder>
- James, H., & Stone, M. (Eds.). (2014). *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification*. Taylor & Francis.
- Jansen, C. (2012). The Formation of German Nationalism, 1740-1850. In *The Oxford Handbook of Modern German History*. Oxford Academic.
- Jarausch, K. H. (1997). *After unity: Reconfiguring German identities*. Berghahn Books.Carr.
- Jarausch, K. H. (2021). *Embattled Europe: A Progressive Alternative*. Princeton University Press.
- Kallis, A. (2005). *Nazi propaganda and the Second World War*. Palgrave Macmillan UK.
- Kaplan, L. S. (1961). NATO and Adenauer's Germany: Uneasy Partnership. *International Organization*, 15(4), 618-629.
- Kimbell, C. (2024). *Tradition, community, and nationhood in Richard Wagner's Die Meistersinger von Nürnberg*. Taylor & Francis.
- Kirshner, J. (2024). *An Unwritten Future: Realism and Uncertainty in World Politics*. Princeton University Press.
- Kohlstruck, M. (2013). *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kolden, I. (2021). *Right-Wing Radicalism and National Socialism in Germany: Confessional Factors in Support and Resistance*. Hamilton Books.
- Lange, D. C. (2020). After they left: looted Jewish apartments and the private perception of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 34(3), 431-449.
- Lepsius, M. R. (2016). *Max Weber and Institutional Theory*. Springer International Publishing.
- Maier-Katkin, B. (2007). *Silence and acts of memory: A postwar discourse on literature, history, Anna Seghers, and women in the Third Reich*. Bucknell University Press.
- Maksan, O. (2024, Ağustos 28). Eine Naziartei? «Die AfD ist nicht einfach identisch mit der NSDAP», meint der deutsche Historiker Pyta. *Neue Zürcher Zeitung*. <https://www.nzz.ch/feuilleton/ist-die-afd-eine-nazipartei-ein-gespraech-mit-dem-historiker>
- Mamdani, M. (2020). *Neither Settler Nor Native: The Making and Unmaking of Permanent Minorities*. Harvard University Press.
- Maner, B. (2018). *Germany's Ancient Pasts: Archaeology and Historical Interpretation Since 1700*. University of Chicago Press.

- Marcuse, H. (1993). *The politics of memory: Nazi crimes and identity in West Germany, 1945-1990* (Working Paper Series No. 45). University of California, Department of History.
- Marx, E. (2019). *State violence in Nazi Germany: From Kristallnacht to Barbarossa*. Taylor & Francis.
- Mauriello, C. E. (2017). *Forced Confrontation: The Politics of Dead Bodies in Germany at the End of World War II*. Lexington Books.
- Moore, G. (2008). *Fichte: Addresses to the German Nation*. Cambridge University Press.
- Moroff, H., Larres, K., & Wittlinger, R. (Eds.). (2022). *The Oxford Handbook of German Politics*. Oxford University Press.
- Mosse, G. L. (2021). *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. University of Wisconsin Press.
- Murray, C. J. (2013). *Encyclopedia of the Romantic era, 1760-1850*. (Vol. 1). Routledge.
- Mushal, A. R., & Grenier, K. H. (Eds.). (2020). *Cultures of memory in the nineteenth century: Consuming commemoration*. Springer International Publishing.
- New York Times. (1964, Aralık 11). East Germany: Hitler Era? Someone Else's Past. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/1964/12/11/archives/east-germany-hitler-era-someone-elses->
- Pagden, A. (Ed.). (2002). *The idea of Europe: From antiquity to the European Union* (Vol. 13). Cambridge University Press.
- Parker, G. (1997). *The Thirty Years' War*. London and New York.
- Perkins, M. A. (2016). *Nation and word, 1770-1850: Religious and metaphysical language in European national consciousness*. Routledge.
- Pinto, A. C., Eatwell, R., & Larsen, S. U. (Eds.). (2014). *Charisma and Fascism*. Taylor & Francis.
- Prasad, S. (2024). *Adolf Hitler and the lives of Jews: Holocaust*. Fantabulous Publishers India.
- Qualben, L. P. (2008). *A history of the Christian church*. Wipf and Stock Publishers.
- Radvan, H., & Troschke, H. (Eds.). (2012). *Germany after 1945: A society confronts antisemitism, racism, and neo-Nazism*. Amadeu Antonio Foundation.
- Risse, T., & Engelmann-Martin, D. (2002). Identity Politics and European Integration: The Case of Germany. In A. Pagden (Ed.), *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*. Cambridge University Press.
- Rosellini, J. J. (2020). *The German New Right: AfD, PEGIDA and the Re-Imagining of National Identity*. Hurst.

- Scales, L. (2012). *The shaping of German identity: Authority and crisis, 1245-1414*. Cambridge University Press.
- Schulze, H. (1991). *The course of German nationalism: From Frederick the Great to Bismarck 1763–1867*. Cambridge University Press.
- Schwartz, Y. (2017, Şubat 8). Frauke Petry, the new face of Germany's anti-immigrant right. *Tablet Magazine*.
- Sheehan, J. J. (1989). *German History, 1770-1866*. Clarendon Press.
- Smets, K., Leurs, K., Georgiou, M., Gajjala, R., & Witteborn, S. (Eds.). (2019). *The SAGE handbook of media and migration*. SAGE Publications.
- Smith, D. A. (2010). *Nationalism: Theory, ideology, history*. Polity.
- Smith, W. D. (1991). *Politics and the Sciences of Culture in Germany, 1840-1920*. Oxford University Press.
- Snower, D. J., & Merkl, C. (2006). *The Caring Hand that Cripples: The East German Labor Market After Reunification (Detailed Version)*. IZA Discussion Paper No. 2066.
- Sternberger, D. (1990). *Verfassungspatriotismus*. Frankfurt am Main: Insel-Verlag.
- Stogiannos, A. (2018). *The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel: Dismissing the Myth of the Ratzelian Geodeterminism*. Springer International Publishing.
- Storer, C. (2013). *A Short History of the Weimar Republic*. Bloomsbury Publishing.
- Strmiska, M. (Ed.). (2005). *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*. Bloomsbury Publishing.
- Suszycki, A. M. (2021). *Nationalism in Contemporary Europe: Concept, Boundaries and Forms*. LIT Verlag Münster.
- Taylor, P. (2007). *The end of European integration: Anti-Europeanism examined*. Taylor & Francis.
- TIME. (1962, Temmuz 6). West Germany: The new nationalism. *TIME*.
- Tognato, C. (2012). *Central Bank Independence: Cultural Codes and Symbolic Performance*. Palgrave Macmillan.
- Torkunov, A. V. (Ed.). (2020). *History of International Relations and Russian Foreign Policy in the 20th Century (Volume I)*. Cambridge Scholars Publishing.
- Tyson, J. H. (2008). *Hitler's Mentor: Dietrich Eckart, His Life, Times, and Milieu*. iUniverse.
- Uhlitzsch, J. (2011). *Der Körper in der NS-Propaganda während der Olympischen Spiele 1936: Moderne Körperbilder*. GRIN Verlag.

United States Strategic Bombing Survey. (1945). *The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy*. Overall Economic Effects Division.

VOA. (2021, Mart 3). German Intel Agency Puts Far-Right AfD Under Surveillance. *Voice of America*.

Von Dannenberg, J. (2008). *The Foundations of Ostpolitik: The Making of the Moscow Treaty Between West Germany and the USSR*. OUP Oxford.

Wende, P. (2017). *History of Germany*. Macmillan Education UK.

Wienand, C., Wagner, J., Fulbrook, M., & Bird, S. (Eds.). (2016). *Reverberations of Nazi violence in Germany and beyond: Disturbing pasts*. Bloomsbury Publishing.

Wiener, A., Jørgensen, K. E., & Christiansen, T. (Eds.). (2001). *The Social Construction of Europe*. SAGE Publications.

Wildt, M. (2012). "Volksgemeinschaft?". In Bundeszentrale für politische Bildung (Ed.), *Informationen: Nationalsozialismus: Aufstieg und Herrschaft* (No. 314, s. 4-5). Bundeszentrale für politische Bildung.

Wittlinger, R. (2010). *German National Identity in the Twenty-First Century: A Different Republic After All?* Palgrave Macmillan UK.

Wolff-Powęska, A. (2015). *Memory as burden and liberation: Germans and their Nazi past (1945-2010)*. Peter Lang Edition.

Wright, S. (Ed.). (1998). *Language and Conflict: A Neglected Relationship*. Multilingual Matters.

Ziemann, B., & Rossol, N. (Eds.). (2021). *The Oxford Handbook of the Weimar Republic*. OUP Oxford.

Ziemer, H. (2011). *1813-Ein Wendejahr deutscher Geschichte?*. GRIN Verlag.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 27.01.2025

Kabul tarihi | Accepted: 24.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Ülkü Şahin

<https://orcid.org/0000-0003-2450-0045>

Research Assistant Dr., Istanbul Yeni Yüzyıl University GSF Department of Performing Arts, Türkiye, ulku.sahin@yeniyuzyil.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Şahin, Ü. (2025). Atina'nın Gölgesinde Kadın: Platon'un "Devlet" ve Euripides'in "Medea" Adlı Eserleri Üzerine. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 607-619.

Atina'nın Gölgesinde Kadın: Platon'un "Devlet" ve Euripides'in "Medea" adlı Eserleri Üzerine

Öz

Dünya felsefe, siyaset ve sanat tarihini şekillendiren önemli düşünürlerin, sanatçıların ve eserlerin ortaya çıktığı, bugünü etkileyen birçok gelişmenin yaşandığı Antik Yunan, tiyatro sanatı için de özel bir yere sahiptir. Tiyatronun doğup biçimlendiği M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren pek çok toplumsal değişimin yaşandığı Atina toplumunda, kadının sosyal hayat içinde önemli ölçüde dışarıda bırakıldığı göze çarpmaktadır. Bu durum, toplumsal yaşayış ile felsefi ve edebi metinlerdeki kadın karakterlerin tasvirleri arasında bir farklılık doğmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, Antik Yunan toplumunda kadının toplumsal hayattaki yeri üzerinde durulmuş ve kadınların etki(sizlik) alanına değinilmiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde dönemin anlayışı ile Platon'un "Devlet" adlı eserindeki kadın kavrayışı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Son olarak bu dönemde yazılmış/sahnelenmiş olan Euripides'in "Medea" adlı tragedyasının dramatik akışı analiz edilmiş ve Medea karakteri, Atina toplumunun dinamikleri ile Euripides'in bakışı üzerinden karşılaştırmalı analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medea, Euripides, Tragedya, Feminizm, Platon, Devlet

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Women in the Shadow of Athens: on Plato's 'State' and Euripides' 'Medea'

Abstract

Ancient Greece, where important thinkers, artists and works that shaped the history of world philosophy, politics and art emerged, and where many developments affecting today took place, has a special place for the art of theatre. In Athenian society, where many social changes have taken place since the 5th century BC, when the theatre was born and shaped, it is noticeable that women were significantly excluded from social life. This situation has led to a difference between social life and the depictions of female characters in philosophical and literary texts. In this study, qualitative research method was used, the place of women in social life in Ancient Greek society was emphasised and the field of (in)influence of women was mentioned. In the next part of the study, the understanding of the period and the understanding of women in Plato's 'State' are analysed comparatively. Finally, the dramatic flow of Euripides' tragedy "Medea", which was written/performed in this period, was analysed and the character of Medea was evaluated by comparative analysis method through the dynamics of Athenian society and Euripides' perspective.

Keywords: *Medea, Euripides, Tragedy, Feminism, Plato, State*

Giriş

Batı düşüncesinin temelini oluşturan Antik Yunan yalnızca bilim, felsefe, hukuk gibi alanlarda değil aynı zamanda sanatta da önemli gelişmelerin yaşandığı bir döneme işaret etmektedir. Klasik dönemin Atina toplumu, bugüne dair pek çok kavramın şekillendiği ve önemli çalışmaların başladığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte takip edilebilen ilk dönemlerinden itibaren Atina Devleti'nin, toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında belirli sınırlılıklara sahip olduğu görülmektedir. Atina, kadınların kamusal alandan büyük ölçüde dışlandığı, erkek egemen bakışın baskın geldiği bir toplum olarak dikkat çekmektedir. Bu durumun, dönem içerisinde üretilen farklı alanlardaki üretimlere nasıl yansıdığı çeşitli şekillerde yorumlanabilmektedir. Antik Yunan'dan günümüze ulaşan metinler incelendiğinde söz konusu metinlerin yazıldıkları dönemin toplumsal yapısını doğrudan yansıtmadıkları göze çarpmaktadır. Bu durum, okuyucu tarafından tarihsel bağlamın göz ardı edilmesi ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, tiyatro üzerine eğitim almakta olan biri, dönemin metinleri ile karşılaştığında toplumsal hayatta kadının gerçek konumu konusunda doğru değerlendirme yapamayabilir. Bu çalışma içerisinde Platon'un "Devlet" ve Euripides'in "Medea" adlı eserleri tarihsel koşullar ve metinlerin barındırdığı kadın imgesi bağlamında incelenecektir. Burada, Antik Yunan toplumunda erkek egemen bir yapının var olduğu genel kabul görmekle birlikte, bu egemenliğin kadını hangi düzeyde

etkilediği ve ne tür toplumsal kısıtlamalar getirdiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmanın temelini oluşturan tartışmaları belirli bir tarihsel çerçeve içinde ele almak gerekmektedir. Atina’da Platon’un da yaşadığı zamanı kapsayan dönem, siyasi ve kültürel pek çok gelişmeye tanıklık etmiştir. Solon yasalarının uygulanışından başlayarak, tiran Peisistratos’un tahta çıkışı, tragedyalara ödül verilen yarışmaların başlayışı, hezimetle sonuçlanan Peloponnesos Savaşı ve sonrasındaki dönem yaşanan değişimler bu gelişmelerden en önemlilerini teşkil etmektedir. Bu dönemde saldırgan ve milliyetçi bir politika izleyen Atina’da, Yunan mitosları Atina’ya mal edilerek değiştirilmiştir. Atinalılık bilincinin oluşturulmasında Atinalı olmak kadınlara ve diğer halklara benzememek üzerinden tanımlanmış, hâlihazırda var olan erkek egemen yapı pekiştirilmiştir.

Bu dönemde yaşayan bir düşünür olarak Platon, tarihteki ilk ütopya olarak nitelenen “Devlet” (The Republic: Cumhuriyet) adlı eserinde “İyi bir devlet nasıl olmalı?” sorusundan hareket ederek “iyi” bir rejim ve “iyi” bir devlet biçimi üzerinde görüşlerini ortaya koymuştur. Peloponnesos Savaşı sonrasında yazılan eser, yenilginin de etkisi ile daha katı bir sistemin ve toplumun değişmeden nasıl tutulabileceğinin arayışındadır. İdealiindeki devlet düzeni ile kendisinden sonra gelenleri de etkilemiş olan Platon, birçok eserinde kadınlarla ilgili fikirlerini ortaya koymaktadır. Bu noktada, hem bu eserlerin bütünü ele alındığında hem de “Devlet” özelinde Platon’un, birbiriyle zıt yönlerde yargılar belirttiği görülmektedir. Bu durumla ilgili bu zamana değin birçok çalışma yapılmış, kimi araştırmacılar Platon’u bir mizojinist (kadın düşmanı) olarak tanımlamış, kimi araştırmacılar ise onun bir “proto-feminist” olarak değerlendirilebileceğini iddia etmiştir. Alman Nazi lideri Adolf Hitler’in “Devlet” eserinden ve otorite anlayışını inşa etmede Platon’un görüşlerinden faydalandığı iddiası, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi’nin yaptırımları ile Platon’un Devlet’indeki dünyanın karşılaştırıldığı kimi çalışmalara konu olmuştur.

Diyalektik metodu ile çalışmalarını oluşturan Platon’un düşünceleri, belki de bu sebeple olsa gerek, farklı zamanlardaki diyalogların akışlarının bağlamına göre farklı şekillerde yorumlanabilmektedir. Eserlerinde üzerinde durduğu tartışmalarda kimi zaman bir sonuca varamadığında açık bir şekilde bir yere varamadığını veya bir konu hakkında bilgisi yoksa yine açıkça o konuyu “bilmediğini” belirten Platon’un düşüncelerini belirli bir düşünsel noktaya sabitlemek zorlu görünmektedir. Zira Platon düşün tarihi içinde kendine taban tabana zıt görüşlerin dahi temel kavramlarını ortaya atmış olan bir düşünürdür. Platon, “Devlet” adlı eserinde kadınlara ilişkin farklı düşünceler ortaya koymaktadır. Eserde Platon’un hangi durumlarda kadını olumladığı

ve erkeklerle eşit gördüğü, hangi durumlarda daha aşağı gördüğü incelendiğinde düşüncelerinin bağlama göre nasıl değiştiğini takip etmek ve bir çıkarım yapmak mümkün görünmektedir. Euripides'in "Medea" eserine bakıldığında ise, yazarın dramatik bir yapıyla dönemin toplumsal gerçekliğini ortaya koyarken sahneye erkek egemen söylem dışında bir kadın temsili getirdiği görülmektedir. Dönemin savaş politikaları ve toplumsal düzen Medea karakteri üzerinden yeniden ele alınmaktadır. Burada Platon'un "Devlet" eserindeki ideal toplum modelinde yer alan kadın ile Euripides'in "Medea" tragedyasında yer alan kadın temsili üzerinden felsefi ve edebi metinlerin toplumsal yapıyla nasıl ilişkilendiği açığa çıkmaktadır.

Bu çalışmada Platon'un içinde bulunduğu toplum yapısını, kadının toplumdaki yeri bağlamında merkeze alınarak Platon'un kadınlara dair düşünceleri incelenip Platon'un düşüncelerini kadın düşmanı-protofeminist ekseninden çıkıp farklı bir perspektifle değerlendirmenin mümkün olup olmadığını araştırılacaktır. Bunun için de, öncelikle, yine yukarıda belirtilen dönem özelinde Atina'daki siyasal gelişmelerin etkilediği toplumsal ortam, politikalarını/düşün dünyalarını etkileyen söylemler ve buna bağlı olarak kadının konumu ele alınmalıdır. Zira söz konusu koşullar, hem Platon'u yetiştirdiği ortamı şekillendirmiş hem de tragedyaların ortaya çıktığı toplumsal zemini hazırlamıştır. Bu bağlamda çalışma içerisinde Platon ve Euripides'in eserlerinde bulunan kadın temsilleri incelenecek ve iki düşünürün kadınlara dair yaklaşımları değerlendirilecektir.

1. Atina Toplumunun Söylenleri, Uygulamaları ve Kadınlar

Erkek egemen bir sistem üzerine kurulu Atina toplumunun kuruluşunu anlatan hikâyelerden birini Amazonlar ile savaş oluşturmaktadır. "A-mazon" kelime anlamı olarak "memesiz" anlamına gelmektedir. Anaerkil toplum düzeni içinde Ana Tanrıça tapınımını sürdürmekte olan bu Doğulu kadınlar, erkekleri sadece uşak olarak veyahut çocuk yapmak için kullanmakta, doğan erkek çocuklarını yaralayıp öldürmektedirler. Bu savaşçı toplumda, analık "vazifelerin"den kadınları uzaklaştıran bir uygulama ile genç kızların meme başlarından biri dağlanarak daha iyi ok atabilmeleri amaçlanmaktadır. Bir anlamda, kadın daha iyi savaşçı olabilmek adına annelikten ve erkekten uzaklaşmaktadır. Azra Erhat'ın, "Mitoloji Sözlüğü"nde Amazonlar betimlenirken Yunanlıları nasıl etkilediklerine değinilmektedir:

"Efsaneye göre Amazon'lar savaş tanrı Ares ile Harmonia'nın (ya da Aphrodite'nin) kızları sayılır. Savaşçı karakterleri böylece kaynaklarından da belli olan bu kadınlar ok ve yaydan başka bir de 'labrys' denilen iki ağızlı baltayı silah olarak kullanırlar ... Amazon'ların at üstünde

savaşmaları, atı yalnız arabaya koşmak için kullanan ilk Yunanlıları özellikle etkilemiş olsa gerek. Homeros'ta Myrina'ya 'çok zıplayan, yüksek atlayan' denmesi acaba atlı bir tanrıça olmasından mıdır?" (Erhat, 1996, s. 32).

Antik Yunan kültüründe Amazonların önemli bir yer teşkil ettiği açıktır. Zira Amazonlar, Atina için bir karşı-ütopya niteliği barındırmaktadır; Amazonların toplumsal yapısı ve uygulamaları Atinalı erkeklerin dünyasının uygulamaları ile benzerlik taşımaktadır. Nitekim: *"Antik Yunan toplumunda bir kadının "doğurduğu çocuk kucağından alınabilmekte ve güçsüzdür gerekçesiyle boğazlanabilmekte veya sağlıklı bir bebekse derin bir su çukuruna atılarak öldürülmekte ve anneye dahi hiçbir söz hakkı bırakılmamaktaydı" (Russell, 1969, s. 81).*

Kendi doğurduğu çocuklar üzerinde olduğu gibi, kendi bedeni üzerinde hakları olmayan Atinalı kadınlar, babalarının ve kocalarının malı sayılmaktaydı. Savaşçı Atina toplumu içinde savaşma görevi erkeğinken kadına devletin ihtiyacı olan -mümkünse erkek- çocukları doğurmak, onlara bakmak, ev işleriyle ilgilenmek işleri düşmekteydi. Eva Keuls'un "Falus İktidarı" olarak tanımladığı Atina'nın yönetim şekli; insanın erkek olduğu ve kadının sadece üremek için işlev gördüğü, bu sebeple de toplumdan uzaklaştırılıp eve kapatılmasını, örtülmesini gerektiren toplum düzenini işaret etmektedir. Falus İktidarı kitabının yazarı Eva C. Keuls'un görüşlerini aktaran Sema Bulutsuz'a göre Atinalı kadınların içinde buldukları sosyal koşullar oldukça zorlayıcıdır. Sağlıkları önemsenmeyen ve çocuk doğururken hayatlarını kaybeden Atinalı kadınlar, bekâretlerini kaybettiklerinde köle olarak satılabilmektedir. Erkekler bedenlerini eğitip etkinleştirmekte, felsefe ile uğraşmaktadır, kadınlar ise eğitim almamakta, yazın bile örtünmekte, yalnızca yün eğirip dokuma yapmayı öğrenmektedirler. Yasalar önünde kölelerle aynı durumdadırlar. Çıplak dolaşmak bir erkek için doğalken kadınlar bedenlerini gizlemektedir. Atina'da yalnızca fahişelerin kamusal alanda bulunduğu ve özgürce giyinebildiği, evli kadınların üreme amacıyla kocaları ile birleştiklerinde bile soyunmadıkları sanılmaktadır (Keuhls, 1993, akt. Bulutsuz, 2004). Var olan toplumsal yapı ile mitlerde yer alan anlatı arasında büyük bir fark göze çarpmaktadır. Azra Erhat, kadının yaradılışını konu alan Pandora'nın Hesiodos'tan sonra Yunan yazınında rağbet görmediğini belirtmiş olsa da her türlü kötülüğün sebebi görülen Pandora'ya bu noktada değinmek yararlı olabilir:

"Antik Yunan toplumunda kadınlar; doğumdan itibaren erkeklerden daha az itibar görüyorlardı. Hesiodos, Havva'nın bir görüntüsü olarak kabul edilen Pandora'yı adeta kötülüğün başlangıcı olarak kabul eder. Buna göre insanların tüm sıkıntılardan, kötülüklerden uzak bir

şekilde yaşadığı Altın Çağ'ın sonunu getiren Pandora, bir kadındı. Pandora yüzünden yeryüzüne tüm kötülükler saçılmış, insanlar hastalıkların ve sıkıntıların içine düşmüşlerdir. Hesiodos'un bakış açısına göre Pandora 'bir fahişenin düşünce tarzı ve bir hırsızın doğal yapısına sahiptir' (Kılıç, 2000, s. 28).

Erhat'a göre "Yunan yazınında Homeros şiiri ve onun dile getirdiği iyimser, gülümser dünya görüşü ağır basmış, karamsarlığı olduğu kadar kadın düşmanlığını da silip süpürmüştür" (Erhat, 1993, s. 236). Kadın düşmanı bir tutumla ele alınan Pandora mitosunun Homeros'un kaleminde kadın düşmanlığından uzaklaşması ilginçtir; nitekim "Devlet"te Platon'un sık sık Homeros'tan örnek vererek onun kaleminin bu "yumuşaklığından" ve aslında genel olarak tüm sanat dallarındaki "uygunsuz"luklardan dem vurduğunu incelemek mümkündür.

Yukarıda bahsedilen yasalara uymak zorunda olan kadınlar ve fahişeler dışında "Antik Yunan'da Kadın Betimlemeleri Ve Kadının Sosyal Statüsü" başlıklı çalışmada Laleş Uslu, zamanını evinde geçiren, yün eğiren, sokağa ancak yaşlı bir erkek köle eşliğinde çıkabilen sıradan ev hanımlarından farklı olarak eğitim alma şansı bulabilen "aristokrat kadınlar"dan bahsederek ünlü kadın şair Sappho'ya değinmektedir. Bu bağlamda, Sappho özelinden bakıldığında döneme dair kısmi bir özgürlük fikri oluşabilir. Ancak Sappho yaklaşık olarak M.Ö. 630 ile M.Ö. 612 ile M.Ö. 570 yılları arasında yaşamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada Atina'nın Solon yasalarından (M.Ö. 594) Peloponnesos savaşı (M.Ö. 431-404) sonrasına kadar (Platon'un ölümü M.Ö. 348) ele alınacak olan döneminin oldukça kısa bir bölümünde hayattadır.

Yine aynı çalışmada Uslu; Antik Yunan toplumunda kadınların genel olarak Arkaik ve Klasik dönemde festivaller dışında, tek başlarına sokağa çıkamadıklarını dile getirmektedir. Dışarı çıkabilen kadınların da erkeklere ve erkeklerin bir arada bulunduğu toplantılarda hizmet veren hetairalar, dansçılar, müzisyenler ve yoksul kadınlar olduklarını belirtmektedir. Erkekler toplantılara katılmakta, mahkemelerde bulunabilmekte; ayrıca oy kullanma, yönetme haklarına ulaşabilmektedir. Dolayısıyla Atina demokrasisinde kadın-erkek eşitliği yoktur. Kadınların seçme-seçilme, memur olma ve siyasi toplantılara katılma hakları da bulunmamaktadır.

"Aile içinde bir kız çocuğunun dünyaya gelmesi ile bir oğlan çocuğunun dünyaya gelmesi aynı sevinçle karşılanmaz ve kız çocukları doğumdan sonra, çoğu kez oikos'a kabul edilmeyip kyrios'ları tarafından başka birilerine verilirdi, yani baba isterse çocuğunu köle olarak satabilir ya da özgür bir Atinalı olarak yetiştirmesi için başka birine evlatlık verebilirdi. Atinalı bir kız doğduğunda, köle olarak satılmayıp ailesi tarafından yetiştirilmeye karar verilse bile, bu durum genç kızın bundan

sonraki hayatında köle olma ihtimalinin tamamen kalktığı anlamına gelmezdi. Nitekim Atinalı olarak yetişmiş bir genç kızın, evlilik öncesi cinsel ilişki yaşaması ve bunun açığa çıkması sonucunda, genç kız köle olarak satılabilirdi Böyle bir durumda genç kız, Atinalı özgür bir kadın olma konumundan, köle statüsüne düşerdi. Bu tarz bir yaptırıma maruz kalan genç kızlar çoğu kez fahişelik yapmak zorunda kalırdı” (Okur, 2010, s. 187).

Toplumda yer alan diğer kadın grupları rahibeler, köle kadınlar ve hetairalar’dır.

“Fahişelik yapmak üzere kentte gelen yabancı kadınların hepsinin aynı konumda olup olmadıkları araştırmacılar arasında tartışma konusudur; ancak genel kanı “hetaira olarak bilinen kadınların daha çok eğitilmiş kadınlar oldukları ve para karşılığında önüne gelen herkesle cinsel ilişki kuran kadınların, bu gruba girmedikleri” şeklindedir. Bu bilgi doğrultusunda, hetaira’ların sıradan bir fahişeden çok, bir erkekle uzun süre birliktelik yaşayan metres konumundaki kadınlar olduğu söylenebilir” (Okur, 2010, s. 188).

Bütün bu bilgiler ışığında Platon’un nasıl bir toplumsal yapı içinde yaşamını sürdürdüğünü açıkladıktan sonra Platon’un kadınlara dair düşünceleri ele alınabilir.

2. Platon’un “Devlet” Adlı Eserinde Kadın

Platon ve kadın konusuna ilişkin akademik anlamda oldukça zengin denebilecek bir çalışma alanı bulunmaktadır. Hem Türkçe’de hem de farklı dillerde konuya ilişkin birçok farklı açıklama yapılmış, kitaplar, makaleler, tezler yazılmıştır. Platon’u kadın düşmanı (mizojinist) olarak tanımlayan da, eşitlikçi düşünceleri sebebiyle mizojinist olarak tanımlayan da, her ikisini de söyleyebileceğimizi ifade eden çalışmalar da mevcuttur. Çalışmanın bu bölümünde Platon’un Devlet eseri özelinde kadına nasıl yaklaştığı üzerinde durulacaktır. Bunun için öncelikle Platon’un Devlet eserinde neyin üzerinde durduğunu, çalışmasının ana hatlarını hangi düşüncelerin oluşturduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Platon “İdeal bir devlet nasıl olmalı?” sorusuyla başladığı çalışmasında toplumu çalışanlar (işçiler, çiftçiler, zanaatkarlar), bekçiler (askerler) ve yöneticiler olarak üçe ayırmaktadır. Platon, her bir sınıfın özelliklerini ve görevlerini açıklamaktadır.

“Yöneticiler devlet yönetiminde akli temsil etmektedirler. Yöneticilerin görevi devleti yönetmektir. Devlet iradesinin savunuculuğunu veya koruyuculuğunu yapacak sınıf askerlerden oluşmaktadır. Askerlerin temel özelliği cesaretli olmalarıdır. Halk ise istek ve tüketim unsurunu karşılayan üreticiler sınıfında yer almaktadır. Bir diğer anlamlandırma ile halk “para kazanan

insanlar” sınıflandırması içerisinde yer almaktadır. Bunun için halk “tarım”, “üretim” ve “ticaret” işleri ile uğraşmaktadır” (Demir, 2019, s. 206).

Platon, bu kast sistemi ile devletin “refahı”nı sağlamayı amaçlamaktadır. Bir önceki bölümde seçme ve seçilme hakkı ile ilgili uygulamalara değinilmişti. “Antik Yunan Ve Platon’da Cinsiyet Sorunu” adlı makalesinde H. Çolakoğlu bu durumu şu şekilde özetlemektedir.

“Erkek kadının ekonomik ihtiyaçlarını gidermeli ve huzur sağlamalıdır. Bu kültürel koşullar içinde ortaya çıkmış çeşitli düşünürler de toplumun bu yapısından etkilenecek kadına bakışlarında erkek yanlısı bir tavır sergileme eğilimine girmişlerdir. Kadın daha çok şeytani bir varlık, akılsız bir varlık ya da yüzeysel düşünen bir rol biçilerek tanımlanmaya çalışılmıştır. Kadının üreme özelliği sayesinde nüfus artışı için bir araç olarak görüldüğü bu toplumlarda kadın söz hakkı olmadan yaşaması gereken, güçsüz olduğu için erkeklerin hizmetinde olması gereken varlık olarak tanımlanmıştır. Antik Yunan’ın bu erkek yanlısı düşünceleri Platon’la birlikte şekil değiştirecek, o zamana kadar asla eşit olduğu düşünülmeyen kadın ve erkek arasında eşitlik durumu tartışılacaktır” (Çolakoğlu, 2015, s. 228).

Ancak görüldüğü üzere Platon’un amacının eşitlik üzerine bir argüman kurmak olduğu açıkça söylenememektedir. Platon’un ideal “Devlet”i için kadına ilişkin bu düşünceler sadece bir sonuç olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Alaeddin Şenel, kadın-erkek eşitliği ile ilgili olarak, Critias diyalogunda Platon’un öne sürdüğü antropolojik kanıtı şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Kadınların, çocukların bile savaşa ait işlerle uğraştıkları bir devirde, insanların devrin adetlerine pek uygun olarak, silâhları ile tasvir ettikleri kadın tanrıların kılık kıyafetleri de gösteriyor ki erkek olsun, kadın olsun topluluk içinde yaşayan bütün canlı varlıklarda doğa her cinse mahsus olan yetenekleri her iki cinsin de beraberce kullanabilmesini istemiştir” (Şenel, 1970, s. 399).

Platon, kadının iş gücünden yararlanmak isterken erkek karşısında kadının yerine dair kabullenilmiş olan normların dışında düşünmemektedir: *“Ne var ki kadın hiçbir işte erkek kadar olamaz, yani kadında erkek gibi bekçilik yapar, ancak bu yaratılış kadında daha zayıf, erkekte kuvvetlidir”* (Platon, 1999, s. 13). Ancak ona göre ideal bir devlet için iş gücü konusunda kadından da yararlanılmalıdır ve Platon birbirine zıt gibi görünen şu ifadeleri de kullanmaktadır: *“Devletin yönetiminde kadının kadın olduğu için, erkeğin de erkek olduğu için daha iyi yapacağı iş yoktur. Yaratılıştan her iki cinsten de, aynı güçler vardır, kadında erkek gibi bütün işleri görebilir”* (Platon, 1999, s. 130).

Bu çerçevede Platon, ideal bir devlet tartışması ortaya koyarken, devletin devamlılığı için mecburi olarak kadınları da tartışmaların bir parçası haline getirmiştir. Kadının doğurganlık özelliğinin toplum için önemi, Platon felsefesinde belirli bir yapıya büründürülerek sistematik hale getirilmiştir. Devlet tarafından verilen eğitim sistemi içerisine kadınlar da dâhil edilmiş, toplumun erkeklerinin aldığı eğitimlerden kadınların da almalarına imkân tanınmak istenmiş, yetenekli olanların yetenekleri ölçüsünde kendilerine uygun işlerde istihdamı öngörülmüştür. Ancak aynı zamanda kadınların devlete çocuk kazandırması, ev işleriyle ilgilenmeleri de bir zorunluluk olarak ortada durmaktadır. Yani “Devlet”te de kadın ilk olarak çocuk doğurmalı, bunun ardından kendi doğasına uygun görülen işlerde istihdam edilmelidir. Bahsi geçen iş kollarında da kadın erkekten daha aşağı konumlanmıştır. *“Kadınların dikiş dikmek, çörek pişirmek gibi işleri her zaman daha iyi becerebileceğini ifade etmesi de kadının doğasının bu tür işlere daha yatkın olduğu düşüncesini desteklemektedir”* (Çolakoğlu, 2015, s. 226). Bu haliyle kadının o zamana kadar olduğu gibi yine aktif konumda olmadığı görülmektedir; kadın yönetilmekte, yönlendirilmekte, devletin devamı ve mutluluğu için üzerine düşeni yerine getirmektedir.

3. “Medea” Miti ve Euripides’in “Medea” Adlı Eserinde Kadın

Üç büyük tragedya şairlerinden Euripides (M.Ö. 480 – 406) Medea’yı M.Ö. 431 yılında yazmıştır. Bu oyunla bir kadın karakterin iç dünyası sahneye ilk defa taşıyan Euripides, var olan söylenleri yorumlayarak oyun kahramanını yaratmıştır.

Hesiod’un “Theogony” adlı eserinde soyu Helios ve Okeanos’tan gelen Medea, büyü ve doğüstü güçlerle ilişkili olarak anlatılmaktadır. Kolkhis Kralı Aietes’in kızı olan Medea’nın babası Aietes, Güneş Tanrısı Helios’un oğludur. Medea’nın annesi Okeanos’un kızı İdyadır ve Medea büyücü Kirke’nin yeğenidir (Hesiod, 1988, s. 31). Hesiod, Medea’nın Aeson’un oğlu Jason tarafından tanrıların iradesiyle kaçırıldığından bahsetmektedir. Zeus’un iradesinin bir parçası olarak gerçekleşen olaylara göre, Altın Post’a ulaşmak için tamamlaması gereken görevleri yerine getiren Jason, Medea ile birlikte Kolkhis’ten ayrılarak uzun bir yolculuğun ardından Iolkos’a dönmüştür. Burada Medea, Jason’un karısı olur, çiftin Medeus adında bir oğulları olur. Medeus, bilge kentaur Kheiron tarafından dağlarda büyütülür (Hesiod, 1988, s. 32). Başka bir versiyonda Korinthos’lular Medea’yı ülkelerine kraliçe olması için davet eder. Medea çocuklarını ölümsüz hale getirmek için büyü yapar. Kocası Jason bunun üzerine Medea’ya kızıp şehirden gider, ardından Medea da Korinthos’tan ayrılır. Medea’nın çocuklarını öldürmediği farklı anlatılar da bulunmaktadır. Bazı anlatılara göre, büyücü ve yabancı kimliği yüzünden Korinthoslular bir süre

sonra kraliçeleri Medea'yı istemezler. Bu nedenle Medea'yı tahttan indirerek yerine Sisyphos'u geçirirler. Ayrıca Medea'nın çocuklarını yine Korinthoslular öldürür. Euripides'in anlatısına çok benzeyen farklı bir versiyonda olayın sonu farklılaşmaktadır:

“Söylenceye göre Medeia'nın çocukları, Kreon ve kızının yakınları tarafından taşlanarak öldürülürler” (Okur, 2010, s. 66, 67).

“Euripides'in eserinde Medeia Korinthos'lular tarafından davet edilmemiştir. Kocasının kral olmasını sağlamak amacıyla kral Pelias'ı kendi kızlarına öldürtür ve bir süre sonra şehirden atılırlar, Korinthos'a sürgün olarak gelirler. Iason'la aralarının bozulma sebebi çocuklarını ölümsüz yapma isteği değil, Iason'un onu terketmesi ve kral Kreon'un kızı Glauke ile evlenmesidir. Bunun üzerine deliye dönen Medea intikam hırsıyla çocuklarını öldürür. Euripides'in efsanede yaptığı değişikliklerin en büyüğü Medea'ya çocuklarını kendisinin öldürtmesidir. Eserin can alıcı noktasını da bu eylem oluşturur. Bu açıdan Euripides'in Medea'da yaptığı değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda kendisinin bugün kullandığımız anlamıyla “uyarlama” yapan bir yazar olduğu söylenebilir” (Şahin, 2019, s. 89).

4. Euripides'in “Medea” Adlı Tragedyasının Dramatik Akışı

Oyun, Medea'nın Kocası Iason'un Korinthos Kralı Kreon'un kızı Glauke ile evleneceği haberini alması ile başlar. Oyunun içinde yer alan tüm olayların başlangıcı olan bu karar, tüm olayları tetikleyen “dramatik olay”dır. Oyunda yer alan Sütüne karakteri, Medea'nın Iason ile birlikte Korinthos'a sürgün gönderilmeleri ve “Altın Post” efsanesini anlatarak oyun öncesi olaylara dair bir özet sunar. Gürcistanlı ve Doğulu olduğu için Atina'ya göre barbar olan Medea, hem kadın, hem yabancı, hem de bir sürgün olarak seyirci karşısındadır. İhanete uğradığını düşünen Medea, Iason'a olan öfkelerini dile getirir ve intikam planları yapmaya başlar.

Sütüne, Medea'nın öfkeli ve tehlikeli doğasından bahseder. Bu sırada Lala gelip çocukları getirir ve Medea'nın çocuklarla birlikte sürgün edileceği haberini verir. Çocuklarını dahi görmek istemeyen Medea niyetini açıklar: “Ölüm babanızla beraber sizi de alsın, bu ev yeryüzünden silinip gitse.” Kreon, Medea'nın yetenekli ve tehlikeli olduğunu düşündüğü için onu sürgün etmek ister, ancak Medea zekice bir planla bir gün daha Korinthos'ta kalmayı başarır. Bu süre içerisinde Medea, Glauke ve Kreon'u öldürmeyi planlar, fakat gerçekleştireceği intikamdan sonrasında da dikkatle planlaması gerektiğini fark eder.

Ardından Iason gelir ve Iason ile Medea arasındaki çatışma başlar. Burada Medea kendisini Iason için her şeyi göze alan bir kadın olarak addetmektedir. Iason ise bunu reddeder. Iason, Medea

ile yalnızca “Altın Post”u alırken kendisine yardım ettiği için evlendiğini belirtir. Ona göre Glauke ile evlenmesi çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlamak içindir. Medea ise bu durumu kabul etmez ve Aegeus’tan destek alarak nihai planını yapar: Kreon’un kızı, gelin Glauke’ye zehirli hediyeler göndererek önce onu ardından çocuklarını öldürmek. Zehirli hediyelerle önce Glauke, ardından kendisine Kreon ölür, Medea ise kendi çocuklarını öldürür. İason çılgınca Medea’yı bulmak üzere gelir ve Koro’dan çocuklarının öldüğü haberini alır. Çocuklarının cesedini almak ister ancak Medea, ejderhaların çektiği Aegeus’un arabasıyla yanında çocuklarının cansız bedenleri ile birlikte hiçbir ceza almadan Atina’ya doğru yol almaktadır. (Euripides, 2006). Bu sahne Medea’nın seyirci üzerinde şok edici bir etki bırakmasına yol açmaktadır.

Euripides’in “Medea” adlı oyunla Atina’daki kadın ve yabancı korkusunu gözler önüne serdiği görülmektedir. Kadın, yabancı ve kontrolsüz güç sahibi olma özellikleriyle Medea, toplumda bastırılmış olan korku unsurlarını bünyesinde barındıran bir karaktere dönüşmektedir. Sema Bulutsuz, Euripides’in Atina’nın kadın korkusunu başarıyla kullandığını ifade etmektedir.

“Aşırı kadın düşmanlığı, tragedyanın da geliştiği ve en güzel örneklerini verdiği beşinci yüzyıl Atina’sını anlamak açısından önem taşır. Bu düşmanlığın erkek beynindeki yansımaları, tragedya konularını da belirlemiş ve kent yönetimini tehdit edebilecek her sapmanın kadınla özdeşleştirilerek sunulması gibi bir tiyatro uzlaşımına yol açmıştır” (Bulutsuz, 2004, s. 99).

Sahnelendiği dönemden günümüze kadar seyirciyi derinden etkileyen, korkutan ve şaşırtan bir figür olarak kendi çocuklarını öldürme gibi bir eylemi gerçekleştiren Medea, Euripides’te mitolojik bir figür olmaktan çıkarılarak bir eleştiri aracı olarak kullanıldığı söylenebilir. Diğer toplumlara üstünlük söylemi üzerinden milli bir kimlik yaratılan Atina’da, Atinalı olmanın diğer halklara ve kadınlara benzememek ile eşdeğer tutulduğu görülmektedir. Ganimet ve toprak hırsı içinde kendi çocuklarını savaşa gönderen Atina halkı, Medea’nın çocuklarını ölüme göndermesi ile karşılaşarak sarsılır. Üstüne üstlük, oyunun sonunda kendisini kurtaracak planını yapmış olan Medea, “deus ex machina” ile hiçbir sorumluluk almaksızın uzaklaşır. Bu çözüm, Aristoteles’in “Poetika”sında eleştirilmiş olsa da seyircideki etkiyi artıran bir unsurdur. Euripides, adeta bir gün Atina’nın düşmanlarının da tıpkı Medea gibi, Atina’nın çocuklarını öldürerek çekip gidebileceğini göstermektedir.

Sonuç

Platon’un, “Devlet” adlı eserindeki kadın temsiline bakıldığında, eserin içinde kadınlar için eşitlikçi gibi görünen ve Platon’u içinde bulunduğu çağdaki diğer düşünürlerden ayıran bir söylem

gözlemlenmektedir. Ancak bu söylemin kadından devletin bekası için daha fazla yararlanmak adına bir düşünce dizgesi oluşturduğu göze çarpmaktadır. Buradan hareketle düşünürün ideal bir devlet içinde herkesin “mutlu” olacağı bir yapı kurmayı hedeflediği görülmektedir ancak bu devletin gerçek anlamda bir eşitlik düşüncesine dayanıp dayanmadığı konusunun tartışmalı olduğu söylenebilir. İlginç olan ise, içinde bulunduğu çağ içinde çığır açan önemli “erkek” düşünürlerin birçok anlamda yaşadıkları toplum dinamiklerinin çok ötesinde düşünceler ortaya koyarken kadın-erkek eşitliği konusunda radikal bir sorgulama ortaya koyamamış olmalarıdır. Burada bireyi şekillendiren toplumsal yapının tek başına belirleyici bir unsur olamayacağı akla gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde bahsedilen Atina toplumundaki yapı, anaerkil söylenlerin değiştirilerek güçlü Atina imgesini desteklemek için kullanılması ve Amazon korkusu gibi unsurlar, toplumsal yapıdan ziyade kadın-erkek karşıtlığı üzerinden biçimlenen ve inşa olan bir tür “korku” alanına işaret etmektedir. Platon, tam olarak bu toplum içerisinde yaşayan erkek bir düşünürdür. Bu açıdan bakıldığında dünya üzerinde farklı dönemlerde en çok tekrar eden toplumsal paternin ataerkilite olduğu görülür. Böyle bir toplumsal yapı içerisinde bastırılan, Amazon korkusu ile kendine açıkça ifade alanı bulan bir “kadın korkusu” farklı şekillerde dönüşerek yeniden kendini gösterebilmektedir. Bastırılanın geri dönüşü olarak nitelenebilecek bu dönüşün tragedyalarda öne çıkan kadın kahramanlar üzerinden izini sürmek mümkün görülmektedir. Günümüze ulaşan Antik Yunan tragedyelerinin kuşkusuz en önemli kadın kahramanlarından Medea, temsil ettiği şiddet ve dehşet ile bugün hala en etkili oyun temalarından birini taşımaktadır. Çalışmada bahsedilen bir toplumsal ortamda kendine ve söylemlerine yer bulamayacak bir kadın temsilinin kendine tiyatro sahnesinde yer bulabilmesi dikkat çekicidir. Burada Euripides’in, bir sanatçı olarak toplumda yükselen tansiyonu nasıl ölçtüğü ve Medea üzerinden bir yandan bastırılan kadın imajını sahneye taşıırken aynı zamanda Atina’nın vahşi savaş politikasının nasıl eleştirdiği fark edilmektedir. Seyirciyi şoke eden Medea’nın gerçekleştirdiği eylemler, erkekler tarafından, savaşan Atinalılar tarafından hayatın akışı içinde periyodik olarak gerçekleştirilmektedir: Atina daha fazla toprak için kendi evlatlarını savaşa göndermekte, Atinalı savaşçılar savaş ganimeti olarak kadınlara tecavüz etmekte ve onları öldürmektedirler. Sonuç olarak bir filozof olan Platon, içinde bulunduğu çağda yer alan diğer düşünürlerden ayrılarak yenilikçi ve ilerici bir söylem geliştirmiştir. Bununla birlikte içinde bulunduğu toplumun toplumsal cinsiyet kodlarının tamamen dışına çıkamadığı görülmektedir. Zira Platon’un amacı kadın-erkek eşitliğini savunmaktan ziyade ideal devleti yaratmaktır. Bu devlet için kadının eşit gibi görünen konumlandırmasının sadece bir sonuç olarak

ortaya çıktığı görülmektedir. Kadın, hem iş gücü olarak kullanılmakta hem de doğurma işlevine devam etmektedir. Bir sanatçı olarak Euripides ise, hem bugün dahi neredeyse üç boyutlu denebilecek karakterler yaratarak kadın temsili açısından bulunduğu çağın ötesine geçen bir yaratımda bulunmuş, hem de bulunduğu dönemde süregelen uygulamaları sorgulayan güçlü bir söylem ortaya koymuştur.

Kaynaklar

Bulutsuz, S. (2004). Atinalı Savaşçı Medea. in F. Akyol (Ed.). *Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı, Trajedi*. (ss. 86-130). Ark ve Sanat Yayınları.

Çolakoğlu, H. (2015). Antik Yunan ve Platon'da cinsiyet sorunu. *Atatürk İletişim Dergisi*, (9), 223-229.

Demir, K. A. (2019). *Platon'un Devlet Kurgusunun Modern Kamu Yönetimine Yansımaları*. FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 27, 203-219.

Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.

Euripides. (2006). *Medea* (M. Balay, Çev.). Mitos Boyut Yayınları.

Hesiod. (1988). *Theogony & Works and Days* (M. L. West, Çev.) Oxford University Press.

Kılıç, H. (2000). *Antikçağdan Günümüze Batı'da Kadın ve Cinsellik*. Otopsi Yayınevi.

Keuls, E. C. (1993). *The Reign Of The Phallus: Sexual Politics In Ancient Athens*. University Of California Press. (S. Bulutsuz tarafından aktarıldığı şekliyle, 2004).

Okur, N. E. (2010). *Euripides Tragedyaları Işığında Klasik Çağ Atina'sında Kadının Konumu* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yök Tez.

Şahin, Ü. (2019). *Jean Anouilh'in Antik Yunan Uyarlamalarında Modern Dünyanın Yorumlanması* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi]. Yök Tez.

Şenel, A. (1970). *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Platon. (1999). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Russell, B. (1969). *Batı Felsefe Tarihi (Antik Çağ)*. (Çev. M. Sencer). Say Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi / Review article

Geliş tarihi |Received:15.12.2024

Kabul tarihi |Accepted:18.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Simge Taş

<https://orcid.org/0009-0000-2146-4654>

Teacher, Yenimahalle District Directorate of National Education, Türkiye, simgedgl@gmail.com

Sibel Esmer Deniz

<https://orcid.org/0009-0004-4040-1666>

Teacher, Evliya Çelebi Preschool, Türkiye, esmersibel21@gmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Taş, S. & Esmer Deniz, S. (2025). Okul Öncesinde Uygulanan Sanat Etkinliklerinin Öğrencilerin Görsel Okuryazarlık Becerilerine Etkileri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 620-635

Okul Öncesinde Uygulanan Sanat Etkinliklerinin Öğrencilerin Görsel Okuryazarlık Becerilerine Etkileri

Öz

Görsel uyarıcı ve uyaranlar tarafından çevrelediğimiz bugünün dünyasında görsel olarak bir dil edinmek doğal bir süreç haline gelmiştir. Sınırları belli olmayacak şekilde boyut kazanan görsel dil, görsel tecrübenin görünen, görünenin değerlendirilmesi ile görsel kültürü ifade etmiş olur. Araştırmanın amacı, Erken Çocukluk Döneminde okullarda ki Görsel Sanatlar Uygulama Atölyelerinde uygulaması yapılacak olan görsel kültür aktivitelerinin öğrencilerin çalışmalarına etkisinin yorumlanmasıdır. Uygulanan araştırma sanat etkinliklerinde görsel kültür aktivitelerinin eğitim öğretim uygulamalarına dayandığı için nitel araştırma deseni olan durum çalışması aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma Diyarbakır il merkezinde bulunan bir anaokulunda gerçekleştirilmiştir. Araştırma 60-72 ay yaş gruplarını kapsamaktadır, 2023-2024 Eğitim- Öğretim dönemi sürecinde uygulanmıştır. Araştırmaya toplam da 19 öğrenci dahil olup; 5 odak öğrenci belirlenmiştir. Araştırma verileri olarak fotoğraf, video kayıtları ve araştırmacı günlüğü araçları kullanılmıştır. Görsel ve işitsel malzemelerden elde edilen dokümanların incelenmiş ve araştırma verileri betimsel analiz yolu ile tahlil edilmiş elde edilen bulgular araştırma sorularına bağlı kalınmış ve yorumlanmıştır. Toplanan

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

verilerden “Kandinsky” ve “Benim Görsel Piktogramlarım” isimli 2 sanat aktivite konusuna ulaşılmıştır. Bulguların neticesinde, öğrencilerin görsel kültürün alt başlıklarını ifade etmeye yönelik bilinç kazanmalarına, sanat etkinliklerinde toplumsal ve çevresel imgeleri bireysel olarak oluşturmalarına, görsel okuma seviyesinin pozitif bir şekilde artış gösterdiğine, çevre ve toplumu edinilen bilgiler doğrultusunda bilinçlendirmeye yönelik istekli davrandıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul Öncesi Eğitim, Görsel Okuryazarlık, Sanat Eğitimi

The Effects of Preschool Art Activities on Students' Visual Literacy Skills

Abstract

In today's world where we are surrounded by visual stimuli and stimuli, acquiring a visual language has become a natural process. The visual language, which gains dimension in such a way that its boundaries are not clear, expresses visual culture with the evaluation of the visual experience that is visible and visible. The aim of the research is to interpret the effect of visual culture activities to be implemented in the Visual Arts Application Workshops in schools in Early Childhood Period on students' studies. Since the applied research is based on the education and training practices of visual culture activities in art activities, it was carried out through case study, which is a qualitative research design. The research was conducted in a kindergarten in Diyarbakır city centre. The research covers the age group of 60-72 months and was implemented during the 2023-2024 academic year. A total of 19 students were included in the study and 5 focus students were identified. Photographs, video recordings and researcher diary tools were used as research data. The documents obtained from visual and audio materials were examined and the research data were analysed through descriptive analysis and the findings obtained were interpreted and interpreted based on the research questions. From the collected data, two art activity topics named ‘Kandinsky’ and ‘My Visual Pictograms’ were reached. As a result of the findings, it was concluded that the students gained awareness to express the sub-headings of visual culture, individually created social and environmental images in art activities, the level of visual reading increased positively, and they were willing to raise awareness of the environment and society in line with the information obtained.

Keywords: Preschool Education, Visual Literacy, Art Education

Giriş

Yaşadığımız dönemde oluşan aktif hayata uyum sağlayabilmek için öğrencilerin yetiştirilmesi ve geliştirilebilmesi eğitimin en önemli işlevlerinden biridir. Hızla değişen ve görsel uyaranların arttığı modern dünyaya öğrencilerin ayak uydurabilmeleri ve geliştirilebilmeleri için görsel sanatlar eğitimi önemli bir yere sahiptir. Okul öncesi dönem ileride kendini gerçekleştirebilen yetişkinlerin zeminini oluşturmayı hedeflemektedir. Bu eğitim kanalıyla gördüğünü anlayabilen, yorumlayabilen yaratıcı ve analiz edebilen kişiler görsel okuryazarlığa ihtiyaç duymaktadır. Değişen modern çağda öğrencilerin kendini ifade etme ve iletişim becerilerini arttırabilmek adına disiplinler arası yöntem kullanılarak görsel sanatlar etkinliklerinden destekle öğrencilere görsel okuryazarlık kavramı kazandırılmalıdır.

Görsel okuryazarlık, şu an yaşamımızı sürdürdüğümüz dünya ile yaşamın iletişim kaynağı görsel piktogramların etkisinin ve bu etkinin insanlar üzerinde bıraktığı durumun adı olarak tanımlanabilir. Görsel gücün varlığı çocuk ve yetişkinlerde ister istemez büyük bir etki sağlamaktadır. Bu sebeple görsel piktogramların kültürel kimliğimize etkisi günbegün artmakta ve görsel okuryazarlığın okul öncesi eğitimde sanat etkinlikleri kapsamında öğrencilere aktarılması kaçınılmaz hale gelmiştir (Kırışoğlu, 2009). 0-6 yaş döneminden itibaren maruz kalınan görsel uyaranlar ve bu uyaranların hayata entegre edilebilme durumu süreklilik arz eder. Bu noktadan bakılırsa görsel okuryazarlık öğretimi sanat etkinlikleri ile bütünleştirilerek öğrencilere aktarılması sağlanmalıdır. Bütün belirlemeler ışığında okul öncesi dönemde sanat etkinlikleri kapsamında görsel okuryazarlık öğretiminin çocuklar üzerindeki etkileri problem durumunu oluşturmaktadır.

1.Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada “Okul Öncesinde Uygulanan Sanat Etkinliklerinin Öğrencilerin Görsel Okuryazarlık Becerilerine Etkileri nelerdir?” sorusuna cevaplar bulunacaktır.

1. Öğrenciler görsel sanatlar çalışmasına ne şekilde yönlendirilir?
2. Öğrencilerin görsel okuryazarlık kapsamında geliştirilmiş sanat aktivitelerine aktif şekilde dahil olmaları nasıl sağlanır?
3. Öğrenciler görsel okuryazarlık kapsamında uygulanan çalışmaları günlük yaşama aktarmış mıdır?
4. Öğrenciler geçmiş bilgi ve becerileri ile beraber kişisel düşüncelerini yansıtabilmiş midir?
5. Öğrenciler görsel okuryazarlık aktiviteleri sayesinde buldukları piktogramları sanatlar bir ürüne nasıl dönüştürmektedir?

2. Araştırmanın Önemi

Yaşadığımız çağda görsel olarak karşımıza çıkan birçok durum vardır. Görsel uyaranların etkisi ile yaşanan günümüz dünyasında ise bir iletişim biçimi olarak görsel dil baskın olarak kullanılmaktadır. Kitle iletişim araçları ve hareketli görüntülerin hakim olduğu hayat şartlarında toplum olarak üretimin ‘görme’ ifadesin baskı yapılması kültür olarak yeni bir bakış açısı kazanmaya etki eder. Çağdaş kültürde yer olan görsel kültür deneyimi yaşamak önemli bir durum haline gelmektedir (MEB, 2009). Çağdaş toplum olarak çeşitlilik ve zenginlik bakımından bunları analiz edebilme arasında kalan boşluk ise görsel kültür adı altında çalışma alanı oluşmasına neden olmuştur. Bütün bu nedenler ile birlikte; görsel kültürü ifade edebilen, yorumlayabilen, akli başında bilinçli şekilde tüketim sağlayabilen kişilerin yetiştirilmesi haline imkân sağlanmalıdır. Yaşadığımız dönemde görsel dil gelişimi, görsel algının, imgenin yoğun bir şekilde uygulandığı disiplin olan sanat eğitimi ve Görsel Sanatlar dersinde de değişiklikler

oluşturmaktadır. Kültürel ve toplumsal olarak gözlemlenen ve yaşanan durumlar doğrultusunda sanat eğitimi ve görsel sanatlar dersinin içerik kısmını, kuramsal, teori ve uygulama gibi kısımlarda etkileyen kavramlardan biri de ‘Görsel Kültür’dür (Sarıbaş, 2019). Bugün çocukların birçok reklam ve televizyon içerikleriyle büyüdüğü görülmektedir. Bir insan beyni görsel algıya işitsel algıdan beş kat daha fazla sahiptir. Öğrencilerimize aktarılmak istenenler sanat aracılığıyla iletildiğinde ve imkanlar sunulduğunda konuya hakimiyetlerinin daha fazla olacağından ve öğrenme biçimlerinin olumlu şekilde etkileneceği düşünülmektedir. Bir fotoğraf karesinin veya görsel bir uyarıcının öğrenciyi bilgiye ulaştırmada ve bu bilginin akılda daha uzun süreli kalacağı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bu nedenlerden dolayıyla sanat ve görsel sanat, hem birey hem de toplum olarak vazgeçilemeyecek alanlardan biri haline gelmiştir (Mercin, 2009). Görsel Sanatlar dersinde öğrencilerin elinden çıkan tek tip çalışmalar değil yaratıcılığın ön planda olduğu çalışmalar ortaya çıktıkça sorgulama ve muhakeme etme becerilerinde de ilerlemeler kaydedilecektir. Öğrenciler programa aktif katılım sağlayarak ezbere uygulamalardan uzaklaşmış olacaktırlar (MEB, 2016). Böylelikle öğrenciler okul yaşamında hatta okul dışında da görsel sanatlar konusunda bilgi edinmiş, öğrenilen bilgiyi kalıcı hale getirmiş sanat ve sanatçıyı severek sanat eserlerini de anlayarak avantajlı durumda olacaktırlar (Gökay Yılmaz, 2009). Çocukların sağlam bir kişilik gelişimi oluşturma, gördüğünü anlama ve yorumlama becerileri erken çocukluk dönem çağında kazanılan ciddi becerilerdir. Erken çocukluk eğitimi çocukları bir üst kademeye hazırlayarak görsel sanat anlamında da sağlam temellerin olduğu bir dönemdir. Görsel sanat eğitimi her kademedeki öğrencilerde önemli olduğu gibi erken çocukluk döneminde de oldukça önemli ve etkisi büyük bir dönemdir. Erken çocukluk döneminde resim çocuklarla iletişim kurma ve onları anlama konusunda sıklıkla kullanılan etkin bir yöntemdir. Öğrencilerin resime karşı olan ilgi ve uğraşları; bilişsel ve kişilik tipleri gibi ruh bilimi alanına dahil olan konular, sanatta ortaya çıkarma sorununa pencere açan araçlar olarak ele alınmaktadır. Resim ve çocuk birbiri ile sürekli iç içe olan ve birbirini tamamlayan gelişen, geliştiren dinamik bir olgudur. Özellikle de görsel iletişimin en etkili ve en önemli unsuru halindedir (Artut, 2017). Bu çalışmada 60-72 ay grubu erken çocukluk dönemi öğrencilerinin günlük hayatta sıklıkla maruz kaldıkları görsel imgelerin görsel kültür çalışmaları aracılığı ile öğrenci çalışmalarına nasıl bir etkisinin olduğu değerlendirilmektedir.

Araştırma ve uygulama sürecinde görsel kültür kapsamında belirlenen sanat aktiviteleri ile öğrencilerin farklı ve daha anlamlı bir bakış açısı kazanması, kendi oluşturdukları anlamlar ile var olan anlamlar arasında ilişki kurması, ortaya çıkan çalışmalarını günlük yaşamlarına entegre edebilmeleri önemli görünen noktalardır. Öğrencilerin görsel uyarıcılara karşı yapacakları sorgulamalar ve birden fazla bakış açısı geliştirmelerinin onların yaşama karşıda

birden fazla bakış açısı kazanacaklarını sağlayacağı düşünülmektedir. Çocukların içinde yaşadığı toplumun kültürel öğelerine ilişkin algıladıkları ve gözlemlediklerinin uygulanan sanat aktivitelerine de yansıtılmaları beklenmektedir. Bu araştırma, görsel kültür kapsamında uygulanan sanat aktivitelerinin öğrencilerin sanat ürünlerine yansıtış biçimlerinin nasıl olduğunu ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Modeli

Okul öncesi dönem öğrencileri görsel sanat etkinliklerinde uygulaması yapılan görsel okuryazarlık çalışmalarının öğrencilerin sanat çalışmalarına etkilerinin amaçlandığı araştırmada “durum çalışması” deseni kullanılmaktadır. Nitel araştırma yöntemi olan durum çalışmasının bu araştırmada kullanılmasının nedeni konunun detaylı bir şekilde araştırılması aynı zamanda konu ile ilgili bilgilerin uygulamaya bağlı olarak açığa çıkarılmasının düşünülmektedir. Nitel araştırma yönteminin ilgi odak kısmı niteliktir. Nitel araştırma yönteminin belirgin olan en önemli özelliği ise kapsamlı, bir anda gelişen aynı zamanda geliştirilebilecek bir yapıda olabilmesidir. Nitel araştırmada araştırma yapan kişi birincil araçtır. Görüşme, gözlem, belgeler bu araştırma yönteminin veri toplama yöntemlerinden bir kaçıdır. Nitel araştırma yönteminde araştırmacı konuya dair anlayışlı, açıklayıcı, buluş yöntemi ile anlam hipotez kurabilmeyi sağlamaktadır. Nitel araştırma yönteminin birçok türü bulunmaktadır. Durum çalışması bu yöntemlerden biridir. Bu çalışma sınırlılık içerisinde sistemin ayrıntısıyla betimlenerek incelenmesidir (Merriam, 2015’den akt. Açıkgoz, 2018). Durum çalışması güncel olan bir durumu detaylı ve bütüncül bir şekilde gerçek dünya perspektifinden incelemeyi gerektirir. Savından yola çıkılmıştır. Bu noktada durum çalışması deseninin tercih edilmesinin nedeni araştırmanın amacı olan “Görsel Kültür aktivitelerinin öğrencilerin sanat eserlerine yansımalarının belirlenmesi” üstünden ifade etmek doğru olacaktır (Sebik, 2017).

3.2. Çalışma Grubu

Araştırma Diyarbakır il merkezinde bulunan Evliya Çelebi Anaokulunda gerçekleştirilmiştir. Araştırma 60-72 ay gruplarını kapsamaktadır, 2023-2024 Eğitim- Öğretim döneminde sürecinde uygulanmıştır. Araştırmaya toplam da 19 öğrenci dahil olmuştur. Araştırmanın 60-72 ay yaş grubu olarak seçilmesinin sebebi, sanatsal gelişim basamağından biri olan Şema Öncesi Döneme denk geldiğinden dolayıdır. Şema öncesi dönemde çocuklar etrafında olan her durumla bilişsel olarak ilişki kurmaya başlar.

Nesnelerin birbiri ile ilgisini anlamaya başlar, nesnelerin bir biçimi, bir rengi, bir dokusu olduğunu, keşfederler. Mekân farkındalığı oluşmaya başladığı için çalışmalarına titizlik ve

düzen kavramları eklenir. Çalışmalarında detay verirler ve ilgilerine yönelik resimler çizmeye başlarlar. Resimlerini resim düzlemine yatırarak çizmeye başlarlar.

Araştırma grubunun demografik özellikleri ise şöyledir: Toplam 19 öğrenci katılmıştır. 19 öğrencinin tamamı 2018 yılında doğmuştur. Öğrencilerin 3'ü kız 2'si erkek öğrenci olacak şekilde toplamda 5 odak öğrenci çalışma için seçilmiştir.

3.3. Veri Toplama Aracı

Araştırma, nitel araştırma yöntemi ile oluşturulmuştur. Nitel araştırma, gözlem, doküman inceleme, görüşme gibi veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulduğu çalışmaları içermektedir. (Yıldırım & Şimşek, 2016). Araştırma verilerinin toplanmasına dair öğrenci kişisel bilgi formu, video kayıtları, araştırmacı günlüğü gibi bir çok veri toplama araçlarından yararlanılmıştır. Video kaydı çalışma yapılan öğrenci grubunun sonradan tutum ve davranışlarını gözlemlemek adına kullanılmıştır. Araştırmacı günlüğü, araştırmayı yapan kişinin uygulanan etkinlik neticesinde karşı karşıya kaldığı durumları yansıtan notlar içermektedir. Farklı değerlendirmelerin bulunduğu veri kaynağı elde etmiştir.

Araştırmacının çalışmada kullandığı görüşme soruları şu şekildedir;

1. Güzel sanatlar deyine aklına ne geliyor?
2. Görsel okuryazar olabilmek için sence nasıl etkinlikler uygulayabiliriz?
3. Sana göre yukarıda ki görselde anlatılmak istenen nedir?
4. Etkinliklerde uygulanan görsel kavramlardan en çok hangisini kullanırdın? Neden?
5. Görsel işaret levhalarını sanat etkinliklerinde nasıl çalışmalara dönüştürdün? Kısaca bahseder misin? olmak üzere beş sorudan oluşmaktadır.

3.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Etkinlik süreçleri esnasında uygulanan sanat etkinliklerinde öğrencilere açık uçlu ifadeler dikkat çekici bir şekilde sunulmuş, yapılandırılmamış bir şekilde düşünmeye sevk edilmiştir. Etkinliklerden önce ortam uygun hale getirilerek öğrencilerde merak ve ilgi duyguları harekete geçirilmiştir. Çocuklar için hazırlanan etkinliklerde uygun ortam hazırlanarak yapılandırılmamış çalışmalar sunularak özgün ürünler ortaya koymaları planlanmıştır. Etkinlik sonunda çocuklar çalışmalarını vermek istememesinden dolayı fotoğraflanarak arşivlenmek üzere kaldırılmıştır. Çalışma ile ilgili yorumlama yapılırken o dönemin özelliklerine de vurgu yapılmıştır ama genel olarak görsel sanatlar üzerine özgün bir şekilde düşünce geliştirmeleri amaçlanmıştır.

Araştırmaya dair süreç verilerin analiz edilmesi ve düzenlenmesi, gözden geçirilmesi, bulguların tablolaştırılması ile yorumlanma aşamalarından oluşmaktadır. Verilerin yorumlanması ise araştırma yapan kişinin 'ne olmuş?' sorusuna cevap verme sürecidir. Bu

araştırmanın verilerinin çözümlenmesi ve yorumlandırılmasında “betimsel analiz” yönteminden faydalanılmıştır. Uygulaması yapılan araştırmada her iki aşamada gerçekleşen betimsel analizler verilerin toplanma süreci ile veriler toplandıktan sonra uygulanmıştır.

4. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde uygulanan yöntem sonucunda kaydedilen veriler, araştırmanın temel amacı ön plana alınarak çözümlenmiştir. Bulgularda metin içerisinde yapılan çeşitli alıntılara, aynı zamanda öğretmen olarak çalışmaya devam eden araştırmacının alan notlarını yansıtan yorumlara, süreçte ortaya çıkan sanatsal çalışmalara ve katılımcıların görüşlerinden doğrudan yapılan alıntılara yer verilmiştir. Sanat etkinlikleri bu iki başlık altında planlanmış ve uygulanmıştır. Bu aşamalar uygulama sırası ile “Kandinsky Etkinlikleri” ve “Piktogram Etkinlik Çalışması” sırasıyla uygulanmıştır. Bulgular ve yorumlar her etkinlik için araştırma sorularına ve öğrencilerin meraklarına bağlı kalınarak tasarlanmıştır.

4.1. Kandinsky Etkinlikleri

Kandinsky nin 1911-13 yılları arasında yaptığı düşünüldüğü sulu boya çalışması olan “In the Circle” adlı çalışması, kendi atının gücünü sembolize etmek için oluşturduğu, daire şeklinde ki formlardan oluşturmaktadır. Araştırmacı ressam ile ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir ve günlük eğitim akışı içerisinde öğrencilere sunum hazırlamıştır. Araştırmacı bu çalışmalar doğrultusunda görsel okuryazarlığa hizmet eden etkinlikler oluşturmuştur.

Kandinsky etkinlikleri 2 Ekim 2023 tarihinde bir ders süresi boyunca uygulanmıştır. Toplamda 40 dakika süren etkinlikler betimleme yöntemi ile paylaşılmıştır.

Görsel 1. Kandinsky Çiçekleri

1. odak öğrenci çalışmasını evindeki annesinin en sevdiği saksı çiçeğine benzetmiş, bu yönüyle uygulanan çalışmayı günlük hayata aktarmıştır. Aynı zamanda öğrenci evdeki çiçekleri suladığını belirterek bu çiçeği de sulamak istediğini ifade etmiştir. Kandinsky'nin çiçeklerinden etkilenen öğrenci çiçeklerin büyümesini hayal etmiş ve evine götürerek büyütme istediğini söylemiştir.

Görsel 2. Kandinsky ağacı

2. odak öğrenci eserinin adı "Kandinsky'nin Ağacı" koymuştur. Eserin adından da anlaşılacağı gibi öğrencinin doğaya ve ağaçlara ilgisi fazladır. Çalışmayı uygularken oldukça heyecanlanan öğrenci babasının orman mühendisi olduğunu ifade etmiştir. Çalışmayı uygularken sık sık arkadaşlarına ağaç türlerinden bahsetmiş ve kısa açıklamalar yaparak betimleyici ifadelerde bulunmuştur.

Görsel 3. Daire Portakal

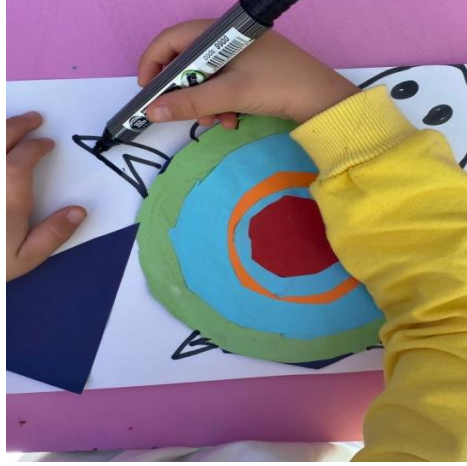
3. odak öğrenci eserinin ismini Portakal Kandinsky koymuştur. Bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır. "Öğretmenim siz bize bu şekli öğretmişsiniz, bu şekiller portakala benziyor, bu şeklin adı neydi öğretmenim?" Etkinliğin tam ortasında bulunan Kandinsky dairelerinin portakal ağacı olduğunu belirten öğrenci rengarenk portakal yaptığını ifade etmiştir.

Görsel 4. Kandinsky Olmak

4.odak öğrenci Kandinsky'e ait eserlerin gösterildiği andan itibaren oldukça heyecanlı ve merak dolu bir şekilde " Bu fotoğrafın adı ne ?" diye sormuştur. Öğretmen öğrenciye eser ile ilgili bilgileri vermiş öğrenci de geri dönüt olarak "Bende Kandinsky olmak istiyorum" diye belirtmiş ve bu çalışmayı yaptıktan sonra Kandinsky'e ait bir eserin röprodüksiyonunu yapmıştır.

Görsel 5. Zamanda Uzay Yolculuğu

5.odak öğrenci çalışmasına "Zamanda Uzay Yolculuğu" ismini vermiştir. Bu çalışma öğretmenin ilgisini çekmiş ve öğrenciye çalışmasına neden bu ismi verdiğini sormuştur. Öğrenci "Ben youtube da dans eden gezegenleri izledim onun içine binip uzaya gidiyorlardı ve geri dönmüyorlardı. Bu dairelerde orada ki gezegenlere benziyor" şeklinde açıklama yapmıştır.

4.2. Kandinsky Etkinliği Görsel Okuryazarlık Çalışmalarının Öğrenci Resimlerinin Üzerindeki Etkileri

Kandinsky Etkinlikleri etkinliğe katılan tüm odak öğrencilerinin çalışmaları incelenmiş, bir önceki kısımda betimleme yapılmaya çalışılmıştır. Öğrenciler Kandinsky ait olan eserlerinden yola çıkarak kendilerine ait özgün çalışmalar ortaya çıkarmışlardır. Aynı zamanda çalışmalarını günlük yaşam ile ilişkilendirerek anlatmışlardır.

Öğrenciler sanat etkinliklerinden önce de araştırmacı tarafından Kandinsky ressamına dair bilgilendirmeleri dinlemiştir. Duydukları karşısında oldukça şaşırان öğrencilerin çalışmaya ilgi ve dikkatleri daha çok artmıştır. Etkinlik süresince öğrenciler yalnızca boya ve kağıt kullanarak bir Kandinsky etkinliği yapmadıklarını bu etkinlikleri içselleştirerek çalıştıklarının farkına varmış oldukları gözlemlenmiştir. Öğrencilerin etkinlik esnasında bireysel özelliklerini yansıttığı ayrıca etkinliklerin yarı yapılandırılmış olmasına karşın merak ve ilgileri doğrultusunda çalışmalar oluşturuldukları düşüncesine varılmıştır. Aktivite uygulama sırasında araştırmacı, özellikle bir yönlendirme yapmadan özgün bir çalışma olmasına özen göstermiştir.

4.3. “Benim Sembolüm” Etkinlikleri

Araştırmacı piktogram nedir ve öğrencilere öznel piktogram tasarımları nasıl uygulanır ile ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir ve günlük eğitim akışı içerisinde öğrencilere görsel uyarılar sunum hazırlamıştır. Araştırmacı bu çalışmalar doğrultusunda görsel okuryazarlığa hizmet eden etkinlikler oluşturmuştur.

Benim sembolüm etkinlikleri 9 Ekim 2023 tarihinde bir ders süresi boyunca uygulanmıştır. Toplamda 40 dakika süren etkinlikler betimleme yöntemi ile paylaşılmıştır.

Görsel 6. Ayakkabı Tasarımı

6. odak öğrenci tasarımını yaparken araştırmaya “Ayakkabılarım çok güzel değil mi ?” diyerek soru yöneltmiştir. Öğrenci o gün yeni bir ayakkabı almış ve etkinliğin gerçekleştiği süre içerisinde odak noktası ayakkabı idi. Çalışmasına bu odağı transfer ederek piktogramını bu doğrultuda oluşturmuştur. Öğrencinin bu tasarımını okulda çıplak ayakla gezmeden ayakkabıyla dolaşmanın önemi ile alakalı çalışmasını tamamlamıştır. Öğrenci günlük yaşamını etkinliğe transfer ederek görsel okuryazarlığa bağlı olarak bir etkinlik oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Görsel 7. Far Işığı

7. Öğrenci araştırmacıya “Öğretmenim ben bir haber izlemiştim, farlarını açmayı unutan adam çok feci bir kaza yapmıştı. Karanlıkta araba sürerken farları açmayı unutmamalıyız. Bu yüzden bu sembolü tamamladım. Öğretmenim sizde farınızı açın” diyerek kendini bu şekilde ifade etmiştir. Bu doğrultuda öğrenci farları açmayı unutmamalıyız, farlarımızı açık tutalım

kaza yapmayalım adında bir sembol tasarımı gerçekleştirmiştir. Odak öğrenci modern dünyanın kuşatması etkisinde kalarak iletişim araçlarından biri olan televizyon aracını kullanarak çalışmasına görsel kültür uyaranlarından eklemiştir.

Görsel 8. Çiçek Sulama

8. odak öğrenci “Öğretmenim ben evde annemle beraber çiçeklerimizi suluyorum. Ama bazı günler sulamayı unutuyoruz ve çiçeklerimiz kuruyor, ben çok üzülüyorum. Artık unutmayalım diye bu resmi balkonda ki duvara asacağım ve artık unutmamamızı sağlayacak.” Öğrenci görsel uyaranların zihinde bıraktığı etkiyi kullanmak istemiş bu sebeple kendisine bir hatırlatıcı sembol tasarlamış ve görsel uyaranların önemini kavradığını göstermiştir.

Görsel 9. Hayvanlar Giremez

9. odak öğrenci resim yaparken bütün odağını çalışmasına veren öğrenci genelde yaratıcılığını kullanarak farklı fikirler ortaya çıkartmaktadır. Piktogramın tanımı yapıldıktan sonra öğrenci aklıma çok güzel bir fikir geldi diyerek çalışmasını anlatmaya başlamıştır. “Öğretmenim bahçemize kediler, köpekler, kuzular, keçiler girebilir ama maymunlar giremez diyerek kahaha atmıştır. Bu yüzden maymunlar gelmesin diye bir resim yaptım. Kapının üstüne asacağım görünce korkup gelmesinler” diyerek çalışmasını açıklamıştır. Öğrenci resim yapmayı ve yaratıcı şekilde düşüncelerini kağıda yansıtmayı çok sevmektedir. Bu yüzden

çalışmayı yaparken çok eğlenmiştir. Etkinlik bitmesine rağmen piktogram tasarımları yapmaya devam etmiştir.

4.4. Benim Sembolüm Etkinliği Görsel Okuryazarlık Çalışmalarının Öğrenci Resimlerinin Üzerindeki Etkileri

Dış dünya ait bilgi ve bildirimleri duyu ve duyum organlarımız ile gerçekleştiriyoruz. Bu doğrultuda duyu ve duyumlarımız haberleşmemizi sağlayan kanallar olarak görmek doğal bir durumdur. Duyular içerisinde algılama anlamı bakımından bakıldığında en önemli rolü görme duyusu almaktadır. Görsel bir çağda yaşadığımız için öğrencilerin görsel iletişime dair bilgilendirilmesi gerekmektedir (MEB, 1998). Eğitimde görsel iletişimin varlığının olması bir ihtiyaç haline gelmiştir. Öyle ki erken çocukluk döneminde sadece görsel iletişimi kullanabilen öğrenciler için anlamlandırma süreci daha karmaşık halde olsa da görsel sanat etkinlikleri ve diğer bütünleştirilmiş etkinlikler kapsamında verilen çalışmalar ile beraber öğrencilere görsel iletişim becerisi kazandırılmaktadır (MEB, 1993). İmgesel dilin kullanımı, öğrencilerin merak ve ilgilerinin bu yöne kayması ile beraber daha kolay öğrenilir hale gelmiştir. Bu kapsamda yapılan sanatsal aktivite çalışmaları da öğrenmeyi kolaylaştırıcı etkiye sahiptir. Benim Sembolüm yarı yapılandırılmış sanat etkinliğinde de anlaşılacağı üzere genel itibarıyla öğrenciler bireysel sembol tasarlarken hayal güçlerini kullanarak ve günlük yaşamla bağdaşım kurarak ürünlerini ortaya çıkarmışlardır. Bireyler yaşam içerisinde kendi anlamlandırdıkları olaylar ile sembol tasarımlarını oluşturmuş ve sembollerini her öğrenci bireysel farklılıkları ve içsel yaşantıları yolu ile farklı şekillerde kodlayarak anlamlandırmaya çalışmıştır. Etrafımızda gördüğümüz birden fazla görsel gibi sembollerin de görsel kültür içerisinde yer aldıklarını ifade edebiliriz.

Sonuç

Bu bölümde, araştırmanın yöntemiyle takip edilen ve belirlenmiş olan bulgular ve yorumların incelenmesiyle ulaşılmış olan görsel kültür kapsamında yapılan çalışmaların sonuçlarına ve tartışılmasına yer verilmiştir. Araştırma bulguları neticesinde aşağıda ki sonuçlara ulaşılmıştır. Belirlenen birinci araştırma sorusu olan güzel sanatlar deyince aklına ne geliyor sorusunda öğrencilerin ilgilerinin yönünü tespit edebilmek için oluşturulmuştur. Okul öncesi dönem çocuklarında resim yapımına olan büyük ilgi ile araştırma sorusu doğru orantılı seçilmiş ve öğrencilerin ilgisinin arttırılması hedeflenmiştir. Okuma yazmayı henüz bilmediklerini, anlatmak istediklerini resim çizerek anlatmanın bir yolu olduğunu ifade etmişlerdir. 2. odak öğrenci “*Sınıfta yaptığımız sanat etkinliklerinin diğer bir adı olabilir*” diyerek yanıt verirken 3. odak öğrenci “*Resim yapmanın en güzel hali olabilir, resim çizmek çok güzel bir sanattır*” ifadelerini kullanarak olumlu bir güzel sanatlar ifadesi benimsedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Odak öğrencilerin dönütlerinden hareketle araştırma konusu öğrencilerin

ilgilerini çekmiş ve araştırmanın öğrenciler üzerinde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Öğrencilerin görsel sanatlara verdikleri cevaplar bulgu kısmında betimlenmiştir. Bu doğrultuda görsel sanatlar hakkında olan bilgileri tazelenmiş ve üzerine ek bilgiler ekledikleri gözlemlenmiştir.

Araştırmanın ikinci sorusu olan Görsel okuryazar olabilmek için sence nasıl etkinlikler uygulayabiliriz sorusu öğrencilerin algılayabildiği düzeyin üzerinde olduğu gözlemlenmiştir. Etkinlikler ve araştırmacının etkinlik öncesinde verdiği bilgiler sonucunda soru araştırmaya hizmet edebilmektedir. Öğrencilerin görsel okuryazarlık hakkında birçok bilgi sahibi olduğu ancak açığa çıkaramadıkları ve bu konu üzerine yoğun merak besledikleri araştırma sonucunda görülmüştür. Araştırmanın ikinci sorusunun cevabı öğrencilerin ilgi merakları doğrultusunda yönlendirilmiş olup bulgu kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Görsel okuryazarlık okul öncesi dönem için önemli bir iletişim aracı olarak görülmüştür. Odak öğrencilerin yaratıcı yollarla etkinlik önerilerinde bulunmaları ve bu önerileri ifade edici bir dille açıklamaları amacıyla sorulmuştur.

Öğrencileri düşünmeye teşvik ederek farklı fikirler ortaya çıkarmaları hedeflenmiştir. Öğrencilerin ilgi ve merakları ile çalışmanın etkinlikleri tasarlanmış ve görsel kültürün öğrencilerin hayatında bir yer edindiği görülmüştür. Çalışmaların planlanmasında birçok iletişim aracı ve sosyal piktogramlar kullanılmış etkinlikler bu doğrultu da ve öğrencilerin istek ve merakları sayesinde görsel okuryazarlığa dair ilgileri açığa çıkarılmıştır. Araştırmanın üçüncü sorusunda Sana göre yukarıda ki görselde anlatılmak istenen nedir ifadesinde odak öğrencilerin görsel bir kuşatma altında olduğuna dair bilgiler önceki bölümlerde sıklıkla açıklanmıştır. Bu soru öğrencilerin günlük yaşamda sıklıkla karşılarına çıkan piktogramlardan yalnızca bir tanesidir. Öğrenciler henüz görsel okuryazarlık üzerine herhangi bir eğitim almamış olmalarına rağmen bu piktogramın ifade etmek istediğini özgün bir dil ile araştırmacıya açıklayabilmişlerdir. 4. Odak öğrenci “Bizim sitede yerlere çöp atan çocuklar var ben onarlı uyarıyorum ama bide oyun oynadığımız yere bu fotoğrafı asmak istiyorum. Gidince ablama asalım diyeceğim” açıklamasında bulunmuştur. Akabinde bu açıklamayı yapan 4. odak öğrenciden sonra 3. Odak öğrenci de “Öğretmenim bide parklara ve okul tuvaletine de asalım. Çünkü biz okuma yazma bilmiyoruz, diğer çocuklar bu resmi görürse belki çöp atmazlar” cevabını vermiştir. Öğrencilerin görsel hafızalarının ve yaratıcılık güçlerinin görsel okuryazarlık ile birleştiğinde günlük yaşam becerilerine büyük katkılar sağlayabileceği fikrine ulaşılmıştır. Etkinlik sırasında araştırmacı ile öğrenciler arasında piktogramlara dair yorumlar bulgular kısmında irdelenmiştir. Öğrencilerin birçok piktogram hakkındaki fikirlerinden yola çıkılarak görsel okuryazarlık eğitimine hazır olduklarına ve uygulanan etkinlikler sonucunda günlük yaşama transfer edebildikleri gözlenmiştir.

Araştırmanın dördüncü sorusunda Etkinliklerde uygulanan görsel kavramlardan en çok hangisini kullanırdın? Neden? ifadesinde öğrencilerden yapılan etkinlikleri uzun süreli bellekten çağırarak hatırlamaları hedeflenmiştir. Etkinliklerde uygulanan kavramlar araştırmacı tarafından hazırlanan veri toplama araçlarından biri olan araştırmacı günlüğü dokümanlarının incelenmesi ile betimlenmeye çalışılmıştır. 2. Odak öğrenci “Benim sembolüm etkinliğinde yaptığım piktogramımı çok sevdim. Çünkü trafikte dikkatli olmalıyız, kaza yaparsak canımız çok acır. Her yere asmak istiyorum bu resmimi, en çok trafik ışıklarının direğine” yanıtını vererek etkinlikte odağını hangi yöne verdiğini ve kullanım alanlarını açıklayıcı bir dille ifade etmiştir. 3.Odak öğrenci ise Kandinsky etkinliğinde yola çıkarak cevap vermiştir. “Ben portakal ve daire şeklini yapmayı çok beğendim. Bir sürü daire şekli var ben görüyorum. Kuzenim olan abim araba kullanırken trafik ışıkları da daire şeklinde. Birde trafik gezisine gittiğimizde bize trafik lambalarının resminin çizdirmişlerdi” cevabını vererek etkinlik odağını açıkça dile getirerek günlük yaşama transfer ediş sürecini de anlatmıştır. Öğrencilerin görsel kavramları kendilerinin belirlediği anlaşılmıştır. Görsel kültür sebebi ile görsel okuryazarlığın artırıldığı modern dünyada öğrenciler günlük yaşamlarında da bu kavramlar ile yaşamaya devam etmektedirler sosyal çevrelerinden aldıkları dönütler ile araştırma sorusuna verdikleri cevaplardan anlaşıldığı gibi aile ve yakın çevrelerinin düşünce ve görüşlerinin öğrencileri etkilediği anlaşılmıştır. Araştırmanın beşinci sorusunda Görsel işaret levhalarını sanat etkinliklerinde nasıl çalışmalara dönüştürdün ? Kısaca bahseder misin ? ifadesinde okul öncesi dönem öğrencilerinin resim sanatına olan ilgileri bilinmektedir. Bu sebeple beşinci araştırma sorusu öğrencilerin en çok ilgilendikleri soru olarak düşünülebilir. Etkinliklerin planlanması ve öğrencilerin dönütleri bulgular bölümünde detaylı bir şekilde irdelenmiştir. 1. Odak öğrenci “Ben etkinliklerimi kâğıda yaptım çıplak ayakla gzmeyelim hasta olmayalım bide unutmayalım diye rengârenk boyadım” şeklinde açıklamada bulundur. 5.odak öğrenci ise kapalı yerlerde bide müzede yemek yemeyelim diye levha yaptım. Onları annemle zarfa koyduk müzeye gidince orada ki güvenlikçilere söyleyeceğim ve onu kapıya asacağım. Öğretmenim bence iyi ki bu etkinlikleri yaptık çok faydalı” şeklinde ifadelerde bulunarak görsel piktogramları günlük hayata nasıl entegre edeceğinden de bahsetmiştir. Öğrenciler her konu hakkında yeni piktogramlar üretmekten büyük keyif almışlar ve etkinlik bitmesine rağmen bu eylemi sürdürmeye devam etmişlerdir. Araştırma sonuçlarında yola çıkılarak yapılabilecek öneriler aşağıda belirtilmiştir.

*Okul öncesi dönem çağı eğitimin kritik dönem basamağıdır. Öğrencilerin değişen dünyaya hızla adapte olabilmesi bakımından disiplinler arası uygulanan yöntemlerin geliştirilmesi gerekmekte ve birden fazla yöntem kullanılarak sanat etkinlikleri ile sınırlı kalınmamalıdır.

*Görsel kuşatma içinde olduğumuz dünyada okul öncesi dönem çocuklarının daha kolay ve hızlı adapte olabilmeleri için görsel kültür etkinliklerine yer verilerek öğrencilerin imge ve iletişim araçları ile daha kolay bağlantı kurmaları sağlanmalıdır.

*Sanat etkinliklerinde sadece masa başı ve kağıt üzerinde etkinlik yapma sınırı aşarak daha çok yaparak yaşayarak öğrenilen öğrenme ortamları geliştirilmelidir.

*Okul öncesi dönem çağında ki öğrencilerin dikkat ve odaklanma süreleri kısa olduğu için etkinlikler bir ders saati süresini (30 dk.) aşmamalıdır. Ayrıca etkinlik süreçleri oyun yolu ile sürdürülmelidir.

*Öğrencilerin buldukları yaş ve gelişim dönemi özellikleri dikkate alınarak yapılan çalışmalara saygı duyulması oldukça önemlidir.

*Görsel okuryazarlık çalışmalarını yalnızca sanat etkinlikleri kapsamında değil bütün ders içeriklerinde verilmeye çalışılmalıdır. Bu konuda özellikle öğrenciler okuma yazma bilmedikleri için okul öncesi öğretmenlerine eğitimler verilmelidir.

*Görsel okuryazarlık etkinlikleri fen doğa müzik gibi etkinlik süreçleri ile birleştirilerek farklı düzenlemeler yapılabilir.

*Farklı yaş grupları ile çalışılarak görsel okuryazarlık becerilerinin çalışma alanları genişletilebilir.

Kaynaklar

Açıkgöz, S. (2018). *Müze Gerçekleştirilen Aktif Öğrenme Temelli Sanat Eleştirisi Etkinlikleri: Bir Durum Çalışması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Arı, M. (2003). Türkiye’de Erken Çocukluk Eğitimi ve Kalitenin Önemi. M. Sevinç (Ed.). *Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar* (ss.31-35). Morpa Kültür Yayınları.

Artut, K. (2017). *Okul Öncesinde Resim Eğitimi*. (4.B.). Anı Yayıncılık.

Gökay Yılmaz, M. (2009). Görsel Sanatlar Eğitimi. Alakuş A.O. ve Mercin L. (Ed). *Sanat Eğitimi ve Görsel Sanatlar Öğretimi içinde* (ss.13-18). Pegem Yayıncılık.

Kırısoğlu, O. T. (2009). *Sanat Kültür Yaratıcılık – Görsel Sanatlar ve Kültür Eğitimi Öğretimi*. Pegem Yayınevi.

MEB. (1993). *Milli Eğitim Bakanlığı On Dördüncü Milli Eğitim Şurası, Okul Öncesi Eğitim Komisyon Raporu 27-29 Eylül*, MEB Yayınları.

MEB. (1998). *Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı. 21 Yüzyıla Girerken Türk Eğitim Sisteminin İhtiyaç Duyduğu Çağdaş Öğretmen Profili Konulu Raporu*.

MEB. (2016). *Milli Eğitim Bakanlığı Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Okul Öncesi Eğitim Programı*. Pegem yayıncılık.

- MEB. (2009). Sanat nedir. Alakuş A.O. ve Mercin L. (Ed). *Sanat Eğitimi ve Görsel Sanatlar Öğretimi içinde* (ss.1-12). Pegem Yayıncılık.
- Sarıbaş, S. (2019). *Görsel Sanatlar Öğretmen Eğitimi Bağlamında Görsel Kültür Öğretimi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Sebik, C. (2017). *Ortaokul Görsel Sanatlar Dersinde Açık Hava Eğitim Uygulamaları: Bir Durum Çalışması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi / Review article

Geliş tarihi |Received:04.12.2024

Kabul tarihi |Accepted:18.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Mehmet Emin Dayan

<https://orcid.org/0009-0008-4481-0861>

Officer, Dicle District Directorate of National Education, Türkiye, dicle0621@yandex.com

Çilem Kaya

<https://orcid.org/0009-0005-0905-8123>

Asistant Principal, Ergani Girls Vocational and Technical Anatolian High School, Türkiye, Rese_isiq@hotmail.com

Mehmet Karaoğlan

<https://orcid.org/0009-0005-0905-8123>

Asistant Principal, Mehmet Akif Ersoy Primary, Türkiye, metkara21@hotmail.com

Murat Karataş

<https://orcid.org/0009-0007-6794-1744>

Teacher, Sezai Karakoç Secondary, Türkiye, murex2121@hotmail.com

Mehmet Nur Duyu

<https://orcid.org/0009-0004-7127-0128>

Teacher, Sezai Karakoç Secondary, Türkiye, m.nur_21@hotmail.com

Kemal Kaymaz

<https://orcid.org/0009-0006-6767-2102>

Teacher, Sezai Karakoç Secondary, Türkiye, kml.kymz1975@gmail.com

Ayhan Kaymaz

<https://orcid.org/0009-0001-7625-0909>

Teacher, Bayat Primary, Türkiye, yhnkymz@hotmail.com

Sevim Elgören

<https://orcid.org/0009-0003-9640-4033>

Asistant Principal, Yiğityolu Köyü Doktor İlhan Koçtürk Primary, Türkiye, kmrl044@hotmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Dayan, M., E., Kaya, Ç., Karaoğlan, M., Karataş, M., Duyu, M., N., Kaymaz, K., Kaymaz A. & Elgören, S. (2025). Ortaöğretim Öğrencilerinin Sanal Ortam Bağımlılığın İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 636-645.

Ortaöğretim Öğrencilerinin Sanal Ortam Bağımlılığın İncelenmesi

Öz

Dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede dijital bağımlılık gündemin ilk sıralarına çıkmıştır. Zamanla bireyin sanallaşması toplumun da sanallaşmasına neden olarak toplumsal sanallaşmaya ivme kazandırmaktadır. Ortaöğretim öğrencilerinin sanal ortam bağımlılığın incelenmesi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Araştırma tanımlayıcı, kesitsel ve ilişkisel tiptedir. Araştırmanın evreni 2022-2023 eğitim öğretim yılında Diyarbakır Bağlar da okuyan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın evren büyüklüğü %85 güven aralığı, %5 hata p ayı ile ortaöğretim öğrencisinden oluşmaktadır. Veriler, Demografik Bilgiler Formu ve Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 9-12 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, sınıf, sanal ortamda geçirilen zaman gibi demografik özellikleri ile Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği'nin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, öğrencilerin demografik sorular ile ölçekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. Erkek ve kız öğrenciler arasında sosyal medya bağımlılığı açısından belirgin bir fark bulunmuş, belirli bir sınıf seviyesindeki öğrenciler diğer seviyelere kıyasla daha yüksek puan almış veya günlük sosyal medya kullanım süresi arttıkça bağımlılık ölçeğindeki puanların da yükseldiği görülmüştür. Bu farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı olup, öğrencilerin demografik özelliklerinin sosyal medya bağımlılığı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanal Ortam, Öğrenci, Eğitim, Okul, Teknoloji, Bağımlılık

Investigation of Virtual Environment Addiction of Secondary School Students

Abstract

In many developed and developing countries in the world, digital addiction has risen to the top of the agenda. The virtualisation of the individual over time causes the virtualisation of the society and accelerates social virtualisation. This study was conducted to examine the virtual environment addiction of secondary school students. The research is descriptive, cross-sectional and relational type. The population of the research consists of students studying in Diyarbakır Bağlar in the 2022-2023 academic year. The population size of the research consists of secondary school students with 85% confidence interval, 5% error p month. Data were collected using the Demographic Information Form and the Social Media Disorder Scale. The data collection period lasted approximately 9-12 minutes. According to the findings of the study, when the demographic characteristics such as gender, class, time spent in the virtual environment and the mean scores of the Social Media Disorder Scale were compared, there was a statistically significant difference between the demographic questions and the scales. A significant difference was found between male and female students in terms of social media addiction, students at a certain grade level scored higher than other levels, or it was observed that the scores on the addiction scale increased as the daily social media usage time increased. These differences are statistically significant and show that students' demographic characteristics are effective on social media addiction.

Keywords: Virtual Environment, Student, Education, School, Technology, Addiction

Giriş

Öğretmenler, geçmişten günümüze eğitimin temel taşlarından biri olmuş ve toplumun gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bilgi aktarmanın yanı sıra, öğrencilerin düşünme becerilerini geliştirmelerine ve karakterlerini şekillendirmelerine katkıda bulunmuşlardır. Günümüzde ise teknolojinin sunduğu imkânlarla eğitim süreçlerini daha etkili hale getirmekte,

öğrencilerin bireysel öğrenme deneyimlerini zenginleştirmektedirler. Ancak bireylerin teknoloji kullanımını üzerindeki kontrolünü kaybetmeleri ya da teknolojiyi bilinçsiz ve aşırı kullanmaları halinde ciddi zararlar ortaya çıkmıştır. Teknoloji ve İnternet bağımlılığı da diğer bağımlılık türleri gibi kişilerin güvendikleri teknolojik nesnelere erişememeleri durumunda ortaya çıkan yoksunluk duygusu olarak ifade edilmektedir. İnternet ve teknolojik cihazların istemsiz kullanımının obsesif, depresif, düşmanca, kaygılı, fobik ve paranoid düşünceyi arttırdığı gözlemlenmiştir (Çapanoğlu, 2020). Bu yeni engelleri neyin tetiklediğine bakıldığında We Are Social tarafından Ocak 2021'de yapılan bir araştırma durumu en iyi şekilde açıklıyor. Dünya nüfusu 2021 yılı başında 7,83 milyara ulaşmıştır. Dünya nüfusunun 5,22 milyarı cep telefonu kullanıyor. Bu, dünya nüfusunun %1,6'sına eşdeğerdır. Dünya genelinde interneti ve sosyal medyayı kullanan kişi sayısına baktığımızda 4,66 milyar kişi internet kullanıyor, 4,2 milyar kişi ise sosyal medya kullanıyor. Geçtiğimiz yıldaki büyümeye bakıldığında 93 milyon kişi cep telefonu kullanmaya, 316 milyon kişi interneti, 490 milyon kişi ise sosyal medyayı kullanmaya başlamıştır (Yıldırım & İpek, 2020). Son yıllarda mobil cihazlar, internet ve sosyal medya kullanımı hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle Covid-19 pandemisi, bu süreci önemli ölçüde hızlandıran faktörlerden biri olmuştur. Salgın nedeniyle uygulanan sokağa çıkma yasakları ve fiziksel mesafenin korunması zorunluluğu, bireyleri dijital platformlara yönlendirmiştir. Çalışma hayatından eğitime, sosyal etkileşimden alışverişe kadar pek çok alanda dijital araçlar zorunlu bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Bu süreçte internet ve sosyal medyanın aşırı ve bilinçsiz kullanımında da belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Sürekli çevrimiçi olma durumu, bireylerin psikolojik ve fiziksel sağlığını olumsuz etkileyebilirken, toplumsal ilişkilerde de bazı değişimlere yol açmıştır. We Are Social'ın 2023 yılı raporuna göre, Türkiye'nin nüfusu 85 milyon kişiye ulaşmış olup, bu nüfusun 79 milyonu (%90,8) cep telefonu kullanmaktadır. İnternet kullanıcı sayısı 70,8 milyon, aktif sosyal medya kullanıcısı ise 60 milyon olarak belirlenmiştir. Bu veriler, dijitalleşmenin artık hayatın vazgeçilmez bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Ancak dijital araçların bilinçli ve dengeli kullanımı, bireysel ve toplumsal sağlığın korunması açısından büyük önem taşımaktadır (Çapanoğlu, 2020). Yani Türkiye teknoloji odaklı hayat biçimini nüfusunun neredeyse tamamına yaygınlaştırmış durumda ve nüfusun büyük çoğunluğunda bu kullanım düzeyleri görülmektedir. Son 12 ayda cep telefonu, internet ve sosyal medya kullanımındaki artışın ana nedeninin COVID-19 salgını olduğu düşünülmektedir. Özellikle, COVID-19 salgınıyla bağlantılı karantina, bireyleri dijital araçları ve sanal platformları kullanmaya yöneltmiştir. Sonuç olarak tüm dünyada cep telefonu, internet ve sosyal medyanın aşırı ve bilinçsiz kullanılması, birçok kişisel ve toplumsal sağlık sorununu artırmıştır. Türkiye'nin nüfusu 85 milyona ulaşmıştır. Milyonlarca kişi cep telefonu kullanıyor, bu da Türkiye

nüfusunun %8,8'ini temsil etmektedir (Yıldırım & İpek, 2020). Yani Türkiye, teknoloji odaklı yaşam tarzını neredeyse nüfusun tamamına yaymış durumda ve bu kullanım düzeyleri nüfusun çoğunluğunda da görülüyor. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, böylesine önem arz eden sanal bağımlılık konusunu ortaöğretim öğrencileri üzerinde incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu çalışma, ortaöğretim öğrencilerinin sanal ortam bağımlılığın incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Dolayısıyla yapılacak bu çalışma ile gelecek araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

1. Sosyal medya bağımlılığı

İnternetin ölçsüz ve fazla kullanılması insanların yaşamlarında bazı sorunlara yol açmaktadır. İnternetin fazla kullanılmasının bireylerin gündelik yaşamlarına zaman ayıramamalarına aile, okul, iş ve özel yaşamlarında problemlerle karşılaşmalarına sebebiyet vermektedir. Bunların yanı sıra internette geçirilen zamanla alakalı etrafındaki insanlara yalan söyleyen bireyler birtakım psikolojik sorunlarla da karşılaşabilmektedir. Sosyal medya platformlarını da aşırı kullanan bireylerde internet bağımlılığını andıran belirtilerin gözlemlendiği ifade edilmektedir (Tutkun Ünal, 2015). Sosyal medya platformlarının ölçsüz ve fazla kullanımından ötürü bireylerin yaşamlarında karşılaştıkları olumsuzluklar, literatürde sosyal medya bağımlılığı şeklinde kabul edilmektedir. (Tutgun, 2009). Sosyal medya uygulamalarının ölçsüz ve fazla kullanımı, bireylerin gündelik etkinliklerine zarar vermekte ve bazı fonksiyonlarının bozulmasına yol açmaktadır. Sosyal medya platformlarının, bireylerin başka bireylerle iletişim kurabildikleri, duygu ve düşüncelerini rahat bir şekilde paylaşabildikleri, etkin biçimde vakitlerini değerlendirip eğlenebildikleri bir iletişim vasıtası olduğu bilinmesine karşın fazla ve ölçsüz kullanımı sosyal medya bağımlılığı şeklinde ifade edilmektedir (Aslan, 2020). Sosyal medya bağımlılığı, bireylerin gündelik hayatlarını olumsuz etkileyen, karmaşıklaştıran, sosyal medyanın ölçsüz ve fazla kullanımı şeklinde belirtilmektedir (Tutkun Ünal, 2015). Fakat kişilerin sosyal medya bağımlısı şeklinde tanımlanabilmeleri için belirli bir süre içerisinde birtakım tanı kriterlerini taşımaları lazımdır; ki bu hususta (Açıkgöz & Günay, (2020), internet bağımlılığı tanı kriterlerinin kabul edildiği gözlemlenmektedir. Bu ölçütler şöyle sıralamıştır:

- Bireylerin internet kullanım sürelerinde daima artış olması,
- Kişilerin başa çıkması güç problemleri olduğu zaman internete yönelmesi,
- İnternet kullanım süresini kısaltmaya ve internet kullanımını durdurmaya yönelik girişimlerin başarılı olmaması,
- İnsanların okul, aile, özel ve iş hayatlarında yükümlülüklerini ve sorumluluklarını internet kullanımından kaynaklı yerine getirememesinin yanında gündelik hayatta problemlerle karşılaşılması,

- İnterneti kullanım esnasında yemek ve uyku gibi temel fizyolojik gereksinimlerin giderilmemesi,
- İnternete erişim sağlanamadığı zaman yüksek endişe içerisinde olunması ve gelişmeleri takip edemedikleri için bilişsel rahatsızlık hissi,
- Bireylerin sürekli ve fazla internet kullanımını sebebiyle psikomotor ve gelişimsel alanlarda sorunların yaşanması.

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, ortaöğretim öğrencilerinin sanal ortam bağımlılığını incelemek amacıyla gerçekleştirilmiş olup, kesitsel, tanımlayıcı ve ilişkisel bir çalışma niteliği taşımaktadır. Çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için İlişkisel Tarama Modeli kullanılmıştır. Bu model, iki veya daha fazla değişken arasındaki ortak değişkenliği incelemeye yönelik bir araştırma yaklaşımıdır. İlişkisel tarama çalışmalarında, değişkenlerin birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduğu ve bu ilişkinin yönü analiz edilir. Eğer değişkenlerden birinde bir farklılık gözlemlenirse, bu değişimin nasıl meydana geldiği açıklanmaya çalışılır (Yıldırım & Şimşek, 2011).

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni 2023 yılında Diyarbakır vır Bağlar ilçesinde bulunan devlet okullarında okuyan 1000 öğrenciden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

mö	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	568	56,0
Kız	432	44,0
Sınıfınız		
10. Sınıf	310	31,0
11. Sınıf	330	33,0
12. Sınıf	360	36,0
Sosyal Medya Kullanım Süresi		
1-3	370	37,0
4-8	450	45,0
9+	180	18,0

3.3. Veri Toplama Araçları

A. Demografik Bilgiler Formu: Bu form, katılımcıların temel demografik bilgilerini toplamak amacıyla oluşturulmuştur. Formda cinsiyet, yaş, sosyal medya kullanım süresi gibi değişkenler yer almakta olup, araştırma kapsamında öğrencilerin bireysel özelliklerine dair verilerin sistematik bir şekilde elde edilmesini amaçlamaktadır.

B. Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği: Katılımcıların sosyal medya bağımlılığı düzeylerini ölçmek amacıyla Savcı (2018) tarafından geliştirilen Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği kullanılmıştır. Dokuz maddeden oluşan bu ölçek, beşli Likert tipi derecelendirme sistemine sahiptir (1=Hiçbir zaman, 5=Her zaman). Tek boyutlu bir yapıya sahip olan ölçek içerisinde ters puanlanan herhangi bir madde bulunmamaktadır. Katılımcılar ölçekten minimum 9, maksimum 45 puan alabilmektedir. Bu çalışmada ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,954 olarak hesaplanmıştır.

3.4. Verilerin Toplanması

Araştırma kapsamında veriler, yüz yüze anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket uygulamaları, okul ortamının en sakin olduğu saatlerde gerçekleştirilmiş olup, özellikle 13.00-14.00 saatleri arasında verilerin toplanmasına özen gösterilmiştir. Katılımcıların anketi tamamlaması yaklaşık 10 dakika sürmüştür. Ölçeğin güvenilirliği, Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı üzerinden değerlendirilmiş ve genel güvenilirlik katsayısı 0,85 olarak belirlenmiştir.

3.5. Verilerin Analizi

Çalışma verileri SPSS-22.0 programına (Sosyal Bilimler İstatistik Paketi) aktarılmış ve ardından verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma verileri analiz edilirken aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, t-testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi de kullanıldı.

4. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir.

Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
Sosyal Medya Bozukluğu	2,89	,189	09

Tablo 2’ye bakıldığında Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeğine bakıldığında ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamasının ($\bar{X}= 2,89$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği	Erkek	568	2,87	,145	-1,741	874	,001
	Kız	432	3,95	,136			

*p>0,05

Öğrencilerin demografik özellikleri ile sosyal medya bozukluk ölçeği puan ortalamaları kıyaslandığında, öğrencilerinin cinsiyet ile sosyal medya bozukluk arasında istatistiksel olarak bu yönüyle anlamlı bir fark bulunmaktadır. p>0,05 Öğrencilerin cinsiyetleri ile Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunması, cinsiyetin sosyal medya bağımlılığı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, kız ve erkek öğrencilerin sosyal medya kullanım alışkanlıklarının farklılık gösterdiğini, bir grubun diğerine göre daha yüksek bağımlılık riski taşıdığını ortaya koyabilir. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin sınıf değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin sınıf değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Sınıf düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
Sosyal Medya Sınıf Bozukluğu Ölçeği	10.	310	2,78	,114	Gruplar arası	89	,874	,002	---
	11.	330	2,92	,136	Gruplar içi	105			
	12.	360	3,01	,179	Toplam	136			

Öğrencilerin demografik özellikleri ile sosyal medya bozukluk ölçeği kıyaslandığında, okul öğrencilerinin sınıf ile sosyal medya bozukluk ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. *p>0,05 Öğrencilerin sınıf seviyeleri ile Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunması, farklı sınıf seviyelerindeki öğrencilerin sosyal medya kullanım alışkanlıklarının ve bu kullanıma olan bağımlılıklarının değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu fark, öğrencilerin yaşları, psikolojik gelişim düzeyleri, sosyal çevreleri ve okulda geçirdikleri süreyle bağlantılı olabilir. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin sosyal medya kullanım süresi

değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Ortaöğretim öğrencilerinin sosyal medya bozukluk düzeylerinin sosyal medya kullanım süresi değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Sosyal medya kullanım süresi			Varyansın kaynağı	Sd	F	p	Anlamlı fark
	N	$\bar{X}$	ss					
Sosyal Medya Bozukluğu Ölçeği	1-3	370	2,58 ,110	Gruplar arası	88			
	4-8	450	2,69 ,96	Gruplar içi	101	,587	,005	---
	9+	180	2,59 ,123	Toplam	158			

Öğrencilerin sosyal medya kullanım süresi ile sosyal medya bozukluk ölçeği kıyaslandığında, ortaöğretimde okuyan öğrencilerin sosyal medya kullanım süresi ile sosyal medya bozukluk ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur. Ortaöğretimde okuyan öğrencilerin sosyal medya kullanım süresi ile sosyal medya bozukluğu ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark bulunması, sosyal medya kullanım süresinin artmasının, öğrencilerde sosyal medya bağımlılığını ve buna bağlı olumsuz etkileri artırabileceğini göstermektedir. Ortaöğretim çağındaki öğrenciler, hem sosyal çevreleriyle daha fazla etkileşimde bulunmakta hem de dijital platformlarda kimlik arayışı içinde olmaktadır. Bu durum, sosyal medya kullanım süresini artırabilir ve dolayısıyla bağımlılık riskini yükseltebilir.

Sonuç

Bu araştırma, ilköğretim öğrencilerinin sosyal medya bağımlılığı düzeylerini ve sosyo-demografik değişkenlerle olan ilişkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulgularına göre, cinsiyet, sınıf düzeyi ve sosyal medya kullanım süresi değişkenleri açısından öğrencilerin sosyal medya bağımlılığı düzeylerinde anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları, literatürde yer alan benzer çalışmalarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Çavuş, Ayhan ve Tuncer (2016) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmada, cinsiyet değişkeninin internet bağımlılığı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Willoughby (2008) ise ergenler üzerinde yaptığı çalışmada, erkek öğrencilerin internet kullanım oranlarının kız öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Hazar, Mamak ve Çınar (2015) tarafından gerçekleştirilen lise öğrencilerine yönelik

araştırmada da cinsiyetin anlamlı bir farklılık yarattığı bulunmuştur. Dolayısıyla, araştırmamızın cinsiyet değişkenine ilişkin bulguları, literatürdeki pek çok çalışmayla paralellik göstermektedir. Ancak, Ayas ve Horzum (2013) tarafından ilköğretim öğrencileriyle yapılan bir çalışmada internet bağımlılığı ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu durum, bazı araştırmalarda cinsiyetin belirleyici bir faktör olmadığı yönündeki bulgularla çelişmektedir. Çalışmada, sınıf düzeyinin sosyal medya bağımlılığı üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Bulgular, sınıf seviyesi arttıkça sosyal medya bağımlılığı düzeyinde değişimler yaşandığını göstermektedir. Altıntaş (2004) tarafından yapılan bir araştırmada, öğrencilerin yaşları ilerledikçe bağımlılık oluşturan faktörlere karşı daha bilinçli yaklaşımlar sergiledikleri belirlenmiştir. Kırık, Arslan, Çetinkaya ve Gül (2015) tarafından gençler üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada ise sosyal medya bağımlılığının 14 yaşından 17 yaşına kadar arttığı, ancak 17 yaş sonrası düşüş eğilimi gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca, Yaraşır (2018)'in araştırmasına göre, öğrencilerin sahip oldukları akıllı telefonların kullanım süresi, internet bağımlılığı düzeylerinde anlamlı farklılık yaratmaktadır. Genel olarak, bu araştırmada elde edilen bulgular, literatürdeki benzer çalışmalarla büyük ölçüde tutarlılık göstermektedir. Ancak bazı araştırmaların farklı sonuçlar ortaya koyduğu da gözlemlenmiştir.

Öneriler

Araştırma bulguları doğrultusunda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

1. Aile ve öğretmenlerin de sürece dahil olduğu çalışmalar yürütülerek, öğrencilerin dijital ortamda bilinçli bireyler olarak yetişmeleri sağlanabilir.
2. Daha geniş kapsamlı araştırmalar yapılarak, farklı yaş grupları ve değişkenler üzerinde sosyal medya bağımlılığının etkileri detaylı şekilde incelenebilir.
3. Öğrencilerin sanal bağımlılıktan korunması için, aileler ve eğitimciler çocukları spor, sanat ve akademik gelişim gibi faydalı aktivitelere yönlendirebilir.
4. Bilinçli teknoloji kullanımı konusunda eğitim programları oluşturularak, öğrencilerin dijital araçları kontrollü ve sağlıklı bir şekilde kullanmaları teşvik edilebilir.

Bu öneriler doğrultusunda, öğrencilerin sosyal medya bağımlılığı konusunda daha bilinçli hale gelmeleri ve akademik başarılarını sürdürebilmeleri için çeşitli önlemler alınabilir.

Kaynaklar

- Açıkgöz, Ö. & Günay, A. (2020), The Early Impact of the Covid-19 Pandemic on the Global and Turkish Economy. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 50 (SI-1), 520-526.
- Altıntaş, H. (2004). Tıp Fakültesi Birinci Sınıf Öğrencilerinin Madde Bağımlılığı İle İlgili Bilgi, Görüş ve Tutumları, *Bağımlılık Dergisi* 5(3), 107-114.
- Aslan, M. (2020). Salgının Küresel Ekonomiye Etkisi. AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-kovid-19un-küresel-ekonomiye-iki-yıllıkmaliyeti->

- Ayas, T. ve Horzum, M. B. (2013). İlköğretim öğrencilerinin internet bağımlılığı ve aile internet tutumu. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(39), 46-57.
- Çapanoğlu, S. (2020). COVID-19'un küresel ekonomiye etkileri. covid-19 salgınının ekonomi, güvenlik, demokrasi ve temel haklar, brexit, tarım, ticaret, çevre ve iklim, sosyal politikalar üzerindeki etkileri. *İktisadi Kalkınma Vakfı*.
- Çavuş, S., Ayhan, B., & Tuncer, M. (2016). Bilgisayar oyunları ve bağımlılık: Üniversite öğrencileri üzerine bir alan araştırması. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (43), 265-289.
- Hazar K., Mamak, H. & Çınar, V. (2015). Çin'de İnternet ve Bilgisayar Oyunu Bağımlılığının İncelenmesi V. Lise Öğrencilerinin Spor Katılım Düzeyi ve Bazı Değişkenler Arasındaki İlişki. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. 9 (2), 917-931.
- Kırık, A., Arslan, A., Çetinkaya, A., & Gül, M. (2015). A quantitative research on the level of social media addiction among young people in Turkey. *International Journal of Sport Culture and Science*, 3(3), 108-122.
- Savci, M., Ercengiz, M., & Aysan, F. (2018). Turkish adaptation of the social media disorder scale in adolescents. *Archives of Neuropsychiatry*, 55(3), 248.
- TC Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı. "Müdürlüğü. (2020, Aralık 7). COVID-19 (SARS-COV-2 Enfeksiyonu) Genel Bilgiler, Epidemiyoloji ve Tanı. *Bilimsel Danışma Kurulu Çalışması*. Ankara.
- Tutgun, A. (2009). *Öğretmen adaylarının problemlı internet kullanımı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Tutkun Ünal, A. (2015). *Sosyal Medya Bağımlılığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yök Tez.
- Willoughby, T. (2008). A short-term longitudinal study of Internet and computer game use by adolescent boys and girls: prevalence, frequency of use, and psychosocial predictors. *Developmental psychology*, 44(1), 195-204.
- Yaraşır, E. (2018). *Fırat Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinde İnternet Bağımlılığı ve Fiziksel Aktivite Düzeylerinin Belirlenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Yıldırım, O., & İpek, İ. (2020). Yeni koronavirüs salgını dolayısıyla gündeme gelen sosyal izolasyon ve gönüllü karantina döneminde internet ve sosyal medya kullanımı. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (52), 69-94.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makalesi / Review article

Geliş tarihi |Received:04.12.2024

Kabul tarihi |Accepted:20.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Müjdat Şimşek

<https://orcid.org/0009-0009-6269-6959>

Teacher, Yakaköy Secondary, Türkiye, smujdat@gmail.com

Sadık Narin

<https://orcid.org/0009-0001-8700-3583>

Assistant Principal, Atatürk Secondary School, Türkiye, narinspor@hotmail.com

Serkan Almalı

<https://orcid.org/0009-0001-2085-1801>

Teacher, Yakaköy Secondary, Türkiye, marmarafen@hotmail.com

Ramazan Gündal

<https://orcid.org/0009-0009-4404-7058>

Asistant Principal, Yakaköy Secondary, Türkiye, ramco6579@gmail.com

Melek Şimşek

<https://orcid.org/0009-0001-6691-8768>

Teacher, Rifat Argün Secondary, Türkiye, melekhoca@gmail.com

Feride Almalı

<https://orcid.org/0009-0007-6070-3604>

Teacher, Hüseyin Özer Secondary, Türkiye, almaliferide@gmail.com

Engin Durup

<https://orcid.org/0009-0005-4837-7135>

Teacher, Cumhuriyet Primary School, Türkiye, engindurup21@gmail.com

Ercan Dincer

<https://orcid.org/0009-0002-2325-9202>

Asistant Principal, Yakakoy Secondary School, Türkiye, ercandincer1@hotmail.com

Atf Künyesi / Citation Info

Şimşek, M., Narin, S., Almalı, S., Gündal, R., Şimşek, M., Almalı, F., Durup, E., & Dincer, E. (2025). Okul Yöneticilerinin Etkili İletişim Becerilerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 646-655.

Ortaöğretim Okul Yöneticilerinin Etkili İletişim Becerilerini Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi

Öz

Bilgi ve iletişim çağı olarak bilinen 21. yüzyılda eğitim sistemleri, arzu edilen niteliklere sahip insan kaynağı yetiştirmek için öğrenme ortamını ve buna bağlı olarak okulların hedeflerine ulaşmadaki etkinliğini iyileştirmenin yollarını aramaktadır. Etkili iletişim, etkili bir okul ortamı oluşturmada ve arzu

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

edilen becerilere sahip bir iş gücü üretmede önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu araştırma ortaöğretim okul yöneticilerinin etkili iletişim becerilerini bazı değişkenlere göre incelenmesidir. Araştırma tanımlayıcı, kesitsel ve ilişkisel tiptedir. Araştırmanın evreni 2023-2024 eğitim öğretim yılında Diyarbakır Yenışehir de çalışan okul yöneticilerden oluşmaktadır. Veriler, Demografik Bilgiler Formu ve “Okul Yöneticilerinin İletişim Becerileri Ölçeği” kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süresi yaklaşık 10-15 dakika sürmüştür. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, kıdem, medeni durum gibi demografik özellikleri ile okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeğinin puan ortalamaları karşılaştırıldığında, yöneticilerin kıdem değişkeninde anlamlı bir fark olurken medeni durum ve cinsiyet değişkeninde anlamlı fark bulunmamaktadır. (* $p>0,05$).

Anahtar Kelimeler: Eğitim, İletişim, Yönetici, Okul, Becerileri, Bilgi

Investigation of Effective Communication Skills of Secondary School Administrators According to Some Variables

Abstract

In the 21st century, which is known as the age of information and communication, education systems are looking for ways to improve the learning environment and, accordingly, the effectiveness of schools in achieving their goals in order to train human resources with the desired qualifications. Effective communication is recognised as an important factor in creating an effective school environment and producing a workforce with the desired skills. Therefore, this study aims to examine the effective communication skills of secondary school administrators according to some variables. The research is descriptive, cross-sectional and relational. The population of the research consists of school administrators working in Diyarbakır Yenışehir in the 2023-2024 academic year. The data were collected using the Demographic Information Form and the ‘Communication Skills Scale of School Administrators’. The data collection period lasted approximately 10-15 minutes. According to the research findings, when the mean scores of the communication skills of school administrators scale were compared with demographic characteristics such as gender, seniority, marital status, there was a significant difference in the seniority variable of the administrators, while there was no significant difference in the marital status and gender variables (* $p>0.05$).

Keywords: Education, Communication, Administrator, School, Skills, Knowledge

Giriş

İletişimin en önemli başarı faktörlerinden biri olarak kabul edilmesi, kişilerin uygun iletişim yöntemlerini bulmasına ve iletişim yöntemlerini doğru kullanmalarına yol göstermektedir. Bunun nedeni iletişimin kişilerarası bir etkinlik olması ve okul yönetimindeki “insan becerisinden” biri olmasıdır. Bu nedenle etkili modern okul yönetiminin önemli bir sorunu ve kaçınılmaz bir gereği olarak kabul edilmiştir. Bireysel, grup ve kitle iletişiminin tam ve sağlıklı olabilmesi için etkili iletişim becerilerinin kazanılması gerekir (Akbal, 2008). İnsanlar yaşamları boyunca çevre ile doğrudan ya da dolaylı olarak etkileşim halindedir ve çevresel faktörlerin etkisi altında yaşamaya devam etmektedirler. İnsanlar doğdukları andan

itibaren birbirleriyle ilişkiler kurma ve yaşamları boyunca birlikte yaşama ihtiyacı duyarlar (Cüceloğlu, 2000). Bu etkileşim sonucunda bireylerin kendilerini ifade etme ihtiyaçları artar ve iletişim adı verilen bir süreç kaçınılmaz hale gelir. İletişimin tarihine baktığımızda insanlık tarihi kadar eski olduğunu görürüz. Bazı yerel kabilelerin iletişim kurmak için duman, atlı haberciler ve yağ varilleri kullanması ile başlayan kitle iletişimi, matbaanın icadıyla büyük ölçüde ilerlemiştir. Dönüm noktası elektriğin keşfi ve telgrafın iletişim amacıyla kullanılmasıyla gerçekleşti. Telgrafın gelişmesiyle birlikte iletişim araçlarının sayısı ve kalitesi giderek artmış, daha sonra iletişim uzaydan yürütülebilecek bir süreç haline gelmiştir (Uyanık, 2016). İnsanlık tarihi kadar eski olan iletişimin hayati önemi, zamana ve mekana göre değişmeden kalmaktadır. Değişen tek şey bilim ve teknolojiadaki değişimlerle iletişimin başka bir boyut kazanmasıdır. İnsanlar sürekli olarak çevreleri hakkında bilgi toplayarak dünyadan ve çevrelerinden haberdar olurlar. İnsanlar sosyaldir ve dünyayı başkalarıyla iletişim kurarak anlamaya çalışırlar. Çünkü içinde buldukları durum insanlardan ve aralarındaki ilişkilerden oluşur. Dolayısıyla bireylerin kendilerini ifade etme ve başkalarını anlama konusundaki temel ihtiyaçları iletişim kurmalarını gerektirmektedir (Cüceloğlu, 2000). Yöneticiler, okulun hedeflerine ulaşmak için çaba göstermeli, bu süreçte de öğretmenlerin motivasyonlarını ön planda tutmalıdır (Yılmaz & Ceylan, 2011). Böylece etkin bir yönetici olabilecek ve öğretmenlerle imkânlar doğrultusunda iletişime geçerek, onların arz ve taleplerine duyarlı olacaktır. Bu duruma yardımcı tarzda, destekleyici ve sıcak iletişim kurmalarını sağlayarak yöneticilerin öğretmenlerle ilişkisini ve dolayısıyla iletişimin ve okulun kalitesini belirleyecektir (Büyükçolak, 1997; Marşap, 1999). Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, okul yöneticilerinin etkili iletişim becerilerini bazı değişkenlere göre incelenmesidir. Bu çalışma, okul yöneticilerinin etkili iletişim becerilerini bazı değişkenlere göre incelenmesidir. Dolayısıyla yapılacak bu çalışma ile gelecek araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

1. İletişim Becerileri

"Beceri" kelimesi kelimenin tam anlamıyla belirli bir faaliyette yetkin ve uzman olmak anlamına gelir. İletişim becerileri genel olarak kişinin düşüncelerini diğer kişiye saygı ve empati temelinde "ben diliyle" açıkça ifade edebilmesi ve kişinin düşüncelerini ve duygularını duyulacak ve anlaşılacak şekilde aktarabilmesi olarak anlaşılmaktadır. Bireylerin toplumdaki diğer kişilerle sağlıklı ve dikkatli ilişkiler geliştirmesini, sözlü ve sözsüz mesajlar arasında bağ ve denge kurmasını, özgüvenini sürdürmesini sağlayan, kişinin sosyal yaşamını başkalarını teşvik eden tepkilerle şekillendirmesine olanak sağlayan kazanılmış davranışlardır (Dökmen, 2006). Bu iletişim süreci, kişinin duygu, düşünce ve bilgilerini açık, tutarlı, doğru ve anlaşılır bir şekilde aktarabilmesini sağlayan öğrenilmiş davranışları içermektedir. Birey sosyal çevreye ne kadar maruz kalırsa, olumlu iletişim ve etkileşimi başarmak için davranış, tutum ve

yaklaşımlarını o kadar ayarlayabilir ve geliştirebilir. Dökmen'e göre iletişimsel yeterlilik kavramı, ifade ettiği kişisel ve toplumsal iletişimin yanı sıra “sosyal etkileşim” olarak da adlandırılmaktadır (2006). Bu iletişim becerileri sayesinde etkileşimler sözlü, fiziksel ve sezgisel olarak duygular aracılığıyla dile getirilebilir. İletişim becerilerinin yeterliliği, bireyin toplumsal yaşamdaki sorunları çözebilme ve toplumsal yaşama uyum sağlama becerisini etkilemektedir. İletişim sürecinizdeki kusurları fark ederek ve daha sağlıklı iletişim için çabalayarak bu becerileri geliştirebilirsiniz. Karşınızdakinin hareketlerini daha hızlı ve doğru anlayabilirsiniz o kişinin etkili iletişim becerisine sahip olduğunu bilirsiniz (Erdoğan, 2002). İnsanların bu dönemde sahip oldukları iletişim becerileri aynı zamanda başkalarını anlamalarını, onların duygu ve düşüncelerini anlamalarını ve onlarla empati kurmalarını da sağlar. Toplumda sosyal beceriler olarak da bilinen bu beceri türü, temel olarak iletişim becerilerini sistematik ve teknik olarak öğrenme ve öğretme becerisini ifade etmektedir. Sağlıklı iletişimin önündeki engeller fark edildikten sonra, bunu kurmanın doğru yolu da anlaşılır (Gürüz & Eğinli, 2010). İletişim kurduğunuz kişinin ve ortamın iletişim becerilerinin etkisi ve kalitesi, amaca ve konuma göre farklılık göstermektedir. Etkili iletişim, karşıdaki kişiye ihtiyacı olan önemi ve değeri vermeyi, saygı göstermeyi, zorlamadan kaçınmayı, insanların farklılıklarına saygı duymayı ve kabul etmeyi, herkesin kendi kararlarını verme hakkına saygı duymayı ve bunu korumanın gerekliliğini ortaya koymayı içerir (Kaya, 2010). İletişim sürecinde insanların kendilerini nasıl gördükleri ve algıladıkları başkalarının bizi nasıl gördüğüne ve başkalarının bizim hakkımızda ne düşündüğüne göre şekillenir. Öte yandan bu durum bireyin dış dünyayı algılamasına da katkı sağlamaktadır. Çağımızda insanlar yaşamlarının ve enerjilerinin büyük bir kısmını toplumsal ilişkilerin iyileştirilmesi, geliştirilmesi ve sürekliliğinin sağlanması için harcamaktadırlar. Yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve popülerleşmesindeki en önemli etken zaman ve mekân sorunu olmadan iletişim kurabilmek ve iletişimi sürekli sürdürebilmektir (Özer, 2015). İletişim temel bir insani ihtiyaç olarak değerlendirilmelidir, eğer temel ihtiyaçlar karşılanmazsa kişi ruh hastası olur ve aynı durum iletişim eksikliğinde de olur. Sonuç olarak, bu ortamlarda günlük ilişkiler de gelişmiş, sürekli teknolojik iletişimden yararlanılmış ve insanlara sürekli bilgiye erişim olanağı sağlanmıştır. İnternet, bireylerin zorunlu iletişim ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir araçtır. İnternet kullanımı her ne kadar bireylerin ihtiyaç duydukları iletişimi yapmalarına olanak sağlasa da, insanların gerçek anlamda sosyalleşmesini engellemekte ve mevcut iletişim becerilerini olumsuz etkilemektedir (Kaya, 2010).

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma kesitsel, tanımlayıcı ve ilişkisel tiptedir. Okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin incelenmesi amacıyla yapılacak bu araştırmada “İlişkisel Tarama Modeli” kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki veya daha fazla değişken arasında ortak değişkenliğin varlığını belirlemeyi amaçlayan bir tarama yaklaşımıdır. İlişkisel tarama modellerinde değişkenlerin birlikte değişip değişmediği. Bir değişiklik meydana gelmişse bunun nasıl meydana geldiği ortaya çıkarılmaya çalışılır (Yıldırım & Şimşek, 2011). Bu model, neden-sonuç ilişkisini değil, değişkenler arasındaki ortak değişkenliği ortaya koymaya odaklanır. Yani, yöneticilerin iletişim becerileri arttıkça okul içindeki iletişim kalitesi de artıyor mu, öğretmenlerin motivasyonu ile yöneticilerin iletişim becerileri arasında bir bağlantı var mı gibi sorulara yanıt arar. Ancak bu tür bir modelin nedensellik ortaya koymadığını unutmamak gerekir. Eğer neden-sonuç ilişkisi belirlenmek isteniyorsa deneysel veya yarı-deneysel modeller kullanılması gerekir.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni 2024 yılında Diyarbakır Yenişehir ilçesinde bulunan okullarda çalışan 200 yöneticiden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Erkek	179	89,5
Kız	21	10,5
Kıdem		
1-7	43	21,5
8-16	60	30,0
17+	97	48,5
Medeni Durum		
Evli	155	77,5
Bekâr	45	22,5

2.3. Veri Toplama Araçları

A. Demografik Bilgiler Formu: Okul yöneticilerine ait demografik bilgileri toplamaya yönelik olan bu formda; cinsiyet, kıdem ve medeni durum gibi özellikler yer almaktadır.

B. Okul Yöneticilerinin İletişim Becerileri Ölçeği: Torun (2015) tarafından geliştirilen Okul Yöneticilerinin İletişim Becerileri Ölçeği iki alt boyuttan oluşmaktadır. İletişim becerileri

ölçeğinin güvenilirliğinin testi için, Cronbach Alpha güvenilirlik analizi yapılmıştır. Cronbach Alpha 0,97>0,60 olduğundan yönetici ölçeğinin güvenilirliği çok yüksek olduğu söylenebilir. Öğretmenlerin, okul müdürlerinin iletişim becerilerine ilişkin algılarının ölçülmesinde yüksek değerden alçak değere doğru “(1) kesinlikle katılıyorum”, “(2) katılıyorum”, “(3) kararsızım”, “(4) katılmıyorum” ve son olarak da “(5) kesinlikle katılmıyorum” seçenekleri kullanılmıştır.

2.4. Verilerin Toplanması

Veriler, yüz yüze görüşme tekniği ile toplanmıştır. Anketlerin doldurulmasında okulun sakini olduğu saatler tercih edilmiştir. Ardından anket formlarını doldurmaları istenmiştir. Ölçeğin güvenilirliği için veriler ile yapılan analizde ise ölçeğin güvenilirlik analizi testinin sonucunda Cronbach's alfa (α) değerinin 0,98 olduğu tespit edilmiştir.

2.5. Verilerin Analizi

Çalışma verileri SPSS-22.0 programına aktarılmış ve ardından verilerin normalliğine ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma verileri analiz edilirken aritmetik ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, t-testi ve ANOVA hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi de kullanıldı.

3. Bulgular

Bu bölümde alt amaçlara göre araştırma bulgularına yer verilmiştir.

Okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeğine ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Okul Yöneticilerinin İletişim Becerileri Ölçeği	$\bar{X}$	SS	Madde Sayısı
İletişim	3.18	,140	14
Motivasyon	3.24	,96	9

Tablo 2’ye bakıldığında okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeğine bakıldığında ölçeğinin tamamına ait aritmetik ortalamanın ($\bar{X}= 3,16$) katılıyorum düzeyinde olduğu görülmektedir. Ölçek puanlarının normal bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir. Okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin cinsiyet değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-Testi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçlar

Boyut	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
İletişim	Erkek	179	3,11	,188	-1,458	581	,110
	Kız	21	3,17	,98			
Motivasyon	Erkek	179	2,01	,87	-1,697	368	
	Kız	21	3,09	,85			

*p>0,05

Müdürlerin demografik özellikleri ile iletişim becerileri ölçeği puan ortalamaları kıyaslandığında, müdürlerin cinsiyet ile okul yöneticilerinin iletişim becerileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. p>0,05 Okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeğinin kıdem değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen Anova sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin kıdem değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları

Boyutlar	Kıdem	N	$\bar{X}$	ss	Varyansın kaynağı	sd	F	p	Anlamlı fark
İletişim	1-7	43	2,99	,284	Gruplar arası	89	,687	,002	
	8-16	60	2,96	,374	Gruplar içi	87			
	16+	97	3,10	,463	Toplam	101			
Motivasyon	1-7	43	2,95	,123	Gruplar arası	114	,756		
	8-16	60	2,93	,174	Gruplar içi	120			
	16+	67	3,14	,158	Toplam	108			

Okul yöneticilerinin demografik özellikleri ile okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeği kıyaslandığında, okul yöneticilerinin kıdem ile okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. *p>0,05 Okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeğinin kıdem değişkenine göre fark olup olmadığını değerlendirmek için gerçekleştirilen t-testi sonuçları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin medeni durum değişkenine ilişkin t-testi testi sonuçları

Boyut	Medeni durum	N	$\bar{X}$	S	t	sd	P
İletişim	Evli	155	3,22	,174	-1,789	269	,112
	Bekâr	45	3,15	,136			
Motivasyon	Evli	155	2,99	,171	-1,852	587	
	Bekâr	45	3,01	,130			

Okul yöneticilerinin demografik özellikleri ile okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeği kıyaslandığında, okul yöneticilerinin medeni durum ile iletişim becerileri ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Sonuç

Okul yöneticilerinin iletişim becerileri ölçeği ile yöneticilerin sosyo-demografik özelliklerinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmada yöneticilerin iletişim becerileri düzeylerinin, cinsiyet ve medeni durum değişkenlerine göre anlamlı farklılık görülmezken kıdem değişkenine göre anlamlı farklılık görüldüğü saptanmıştır. Araştırma bulgularının, benzerlik gösterdiği araştırmalar literatürde mevcuttur. Uzun ve Ayık (2016) Türkyılmaz (2018) Akbaş (2018) Çetinkaya (2012) Torbacıoğlu (2007) tarafından yapılan araştırmalarda ise okul yöneticilerinin kullandıkları iletişim yöntemlerinin öğretmenlerin cinsiyetine göre farklılık göstermediği sonucuna varılmıştır. Müdürlerin etkili iletişim becerilerine ilişkin algılarını tam olarak genelleştirmek zor olabilir. Kaynağı insan faktörü olduğundan kişiye, çevreye ve şartlara göre değişiklik gösterebilir. Bir diğer alt problemimiz olan kıdem değişkenine bakıldığında okul müdürlerin iletişim becerilerinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Çalışmayı literatür destekler niteliktedir. Bektaş (2010) tarafından hazırlanan “İlkokul yöneticilerinin sosyal iletişim becerileri ile sınıf öğretmenlerinin motivasyonu arasındaki ilişki” adlı çalışma sonucunda duygusal duyarlılık boyutunda anlamlı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Torbacıoğlu (2007) okul yöneticilerinin iletişim yöntemlerinin öğretmenlerin mesleki kıdemine göre farklılık gösterdiğini tespit etmiştir. Literatürde farklı sonuca ulaşılan çalışmalarda mevcuttur. Çetinkaya (2012) yaptığı araştırmada ilkökul yöneticilerinin iletişim becerilerinde öğretmenlerin mesleki kıdemine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Okul müdürlerin iletişim becerilerine ilişkin algılarında mesleki kıdem değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılıklar bulunmuştur. Ancak genel bir şey söylemek zor. Bu konuyla ilgili yapılan araştırmalarda farklı sonuç ortaya çıktığı görülmüştür.

Son alt problemimiz olan medeni değişkeninde okul müdürlerin iletişim becerilerine yönelik anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Çalış (2012), yılında yaptıkları çalışmada cinsiyete, yaşa, kıdeme branşa, medeni durum ve lise türüne göre anlamlı bir fark olmadığı sonucuna varmıştır. Sonuç olarak, araştırmalarının içerik ve metodolojik olarak benzerlikler taşıdığı anlaşılmıştır. Araştırma sırasında elde edilen bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir: Müdür yardımcıları ve öğretmenleri de dâhil eden çalışmalar yapılabilir. Daha fazla sayıda okul müdürlerine ulaşılarak daha geniş kapsamlı araştırma yapılabilir.

Kaynaklar

- Akbal, N. (2008). *Etkili okulun oluşmasında okul yöneticilerinin etkin iletişim becerileri İstanbul ili Büyükçekmece ilçesi örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Beykent Üniversitesi.
- Akbaş, F. Y. (2018). *Özel okullarda, okul yöneticilerinin iletişim becerileri ile branş öğretmenlerinin motivasyonu arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Büyükçolak, K. M. (1997). Bilgi çağında liderlik. 21. *Yüzyılda Liderlik Sempozyumu, 5-6 Haziran 1997* (ss. 321-326). Deniz Harp Okulu.
- Cüceloğlu, D. (2000). *Yeniden insandan insana*. (23. B). Remzi Kitabevi.
- Çalış, H. (2012). *Öğretmen Motivasyonunda Yönetici Yaklaşımlarının İncelenmesi Kocaeli İli Gölcük İlçesi Örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yeditepe Üniversitesi.
- Çalışkan, N. (2010). *Eğitim, İletişim ve Öğretmenin Beden Dili*. Kök Yayıncılık.
- Çetinkaya, H. (2012). *İlköğretim okulu yöneticilerinin iletişim becerilerinin okul başarısına etkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Dökmen, Ü. (2006). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. Sitem Yayıncılık.
- Erdoğan, İ. (2002). *İletişimi anlama*. Pozitif Matbaacılık.
- Gürüz, D. & Eğinli, T. (2010). *İletişim Becerileri Anlamak Anlatmak Anlaşmak*. Noben Yayın Dağıtım.
- Kaya, A. (2010). İletişime giriş: Temel kavramlar ve süreçler. İçinde A. Kaya (Ed.), *Kişiler Arası İletişim ve Etkili İletişim*. Pegem A Yayıncılık.
- Marşap, A. (1999). *Yaratıcı Liderlik*. Öncü Yayınları.
- Özer, K. (2015). *İletişimsizlik becerisi*. Sistem Yayıncılık.
- Torbacioğlu, D. (2007). *İlköğretim Okulu Yöneticilerinin İletişim Yöntemleri ve Güdüleme Derecelerine İlişkin Öğretmen Algıları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yeditepe Üniversitesi.

- Torun, D. (2015). *Yönetim sürecinde Yönetici İletişim Becerilerinin Çalışan Motivasyonu Üzerindeki Etkileri ve Sağlık Kurumlarında Bir Uygulama* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Türkyılmaz, S. (2018). *İlkokul Müdürlerinin İletişim Becerilerinin Sınıf Öğretmenlerinin Motivasyonlarına Etkisinin İncelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Uyanık, E. (2016). İletişim Araştırmalarının Tarihçesine Bakış. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (42), 58-76.
- Uzun, T. & Ayık, A. (2016). Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Müdürlerinin Sözsüz İletişim Beceri Düzeylerinin Belirlenmesi: Bir Öncü Çalışma. *İletişim ve Araştırma Dergisi*, (43), 150-167.
- Yılmaz, A. & Ceylan, Ç. B. (2011). İlköğretim Okul Yöneticilerinin Liderlik Davranış Düzeyleri ile Öğretmenlerin İş Doyumu İlişkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 17(2), 277-394.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Mustafa Alan

<https://orcid.org/0000-0001-6902-7904>

PhD Student, Ankara University, Graduate School of Social Sciences, Türkiye,
mustafaalan@karatekin.edu.tr

Atf Künyesi | Citation Info

Alan, M. (2025). Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası Üzerine. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 656-663.

Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası Üzerine*

Öz

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış Kur'an tercüme ve tefsirleri üzerine birçok akademik çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmalarda ele alınan metinlerden biri de müellifi bilinmeyen bir Kur'an tefsiri olan Cevâhirü'l-Esdâf'tır. Tercüme, içerdiği Türkçe kökenli sözcük yoğunluğuyla, Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye giren bazı sözcüklere gösterdiği tanıklıkla ve üretken Türkçesiyle incelenmeye değer bir nitelik göstermektedir. Bu çalışmada Cevâhirü'l-Esdâf'ın Hicrî 958 tarihli Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi nüshası inceleme konusu edilmiştir. İki cilt biçiminde istinsah edilmiş bir nüshanın ikinci cildi olan eser; Meryem suresinden başlamakta ve Nâs suresinde bitmektedir. 274 varak metinden oluşan bu tefsiri tercüme, her bir sayfada 17 satır yer alacak şekilde düzenlenmiştir. Eserde Kur'an'a ait ifadeler kırmızı, Kur'an'ın sözlerini Türkçeleştiren bölümler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin tamamı harekeli olup; yazı tipi olarak eserde nesih hat tercih edilmiştir. Bu makalede incelenen nüshanın muhtevası ve biçimsel nitelikleri hakkında bilgi verilmiş ve metnin yazıldığı dönemin dil özelliklerine dair örnekler irdelenmiştir. Bu çalışmanın amacı, kütüphane kayıtlarında 'tefsir?????' olarak meçhul bir tefsir biçiminde yer alan nüshanın kimliğini açıklığa kavuşturmak ve eser içinden örnekler sunmak suretiyle eserin sahip olduğu dönemsel dil özellikleri ile içerdiği dilsel zenginliği bilim dünyasına tanıtılmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Tercümesi, Tefsir, Eski Anadolu Türkçesi, Cevâhirü'l-Esdâf, Çok Anlamlılık

*Bu çalışma yazarın "Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası (Giriş-Metin-Bağlamsal Sözlük) isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

On the Faculty of Language and History-Geography Manuscript of Cavāhir al-Asdāf

Abstract

Many academic studies on Qur'anic translations and commentaries written in the Old Anatolian Turkish period have been and continue to be conducted. One of the texts discussed in these studies is Cavāhir al-Asdāf, a Qur'an tafsir of unknown author. The translation is worth analysing with its high density of words of Turkish origin, its testimony to some words that entered Turkish from Arabic and Persian, and its productive Turkish. In this study, the Faculty of Language and History-Geography copy of Cavāhir al-Asdāf dated 958 AH has been analysed. The work, which is the second volume of a two-volume manuscript, begins with Surah Maryam and ends with Surah Nās. This 274-volume tafsir translation is organised in such a way that each page has 17 lines. In the work, the expressions belonging to the Qur'an are written in red ink, and the sections that translate the words of the Qur'an into Turkish are written in black ink. All of the work is in motion; naskh calligraphy is preferred as the font type in the work. In this article, information about the content and formal qualities of the analysed copy is given and examples of the linguistic characteristics of the period in which the text was written are examined. The aim of this study is to clarify the identity of the copy, which is included in the library records as 'tafsir?????' in the form of an unknown tafsir, and to introduce the linguistic richness of the work to the world of science by presenting examples from the work.

Keywords: Qur'an Translation, Tafsir, Old Anatolian Turkish, Cavāhir al-Asdāf, Polysemy

Giriş

Türk tarihi incelendiğinde Türklerin dönem dönem farklı dinlere mensubiyet gösterdikleri ve mensup oldukları dine ait kutsallara büyük önem verdikleri görülmektedir. Verdikleri bu önemin bir yansıması da dinin başlıca eğitim-öğretim kaynağı olan kutsal metinleri anlama çabalarıdır. Metinler üzerinden dini tanıma, anlama ve öğrenme çabaları; Manihaizm, Budizm,

Hristiyanlık (konuyla ilgili ayrıca bkz. Tokyürek, 2011; Karakaya, 2010) gibi dinlere ait pek çok kutsal metni Türkçeye tercüme etmelerine sebep olmuştur. Bu tercüme günümüzde din, dil, edebiyat, folklor ve tarih gibi pek çok çalışma sahası için kıymetli birer kaynak niteliği taşımaktadır. İslam'ın kutsal metni Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesine dair faaliyetler Müslümanlığın devlet dini olarak resmen kabul edildiği Karahanlı Devleti (840-1212) döneminde başlamıştır. Bu dönemde yeni mensup oldukları dini öğrenme çabasına giren Türkler, Kur'an'ı ve Kur'an'la beraber birtakım diğer dinî metinleri Türk diline kazandırmışlardır.

İslamlaşan Türklerin ortaya koyduğu tercüme ve tefsirler, Türkçenin kavram ve kelime dünyasına dair gelişmeleri izleme fırsatı tanımaları açısından önemli bir yere sahiptir. Bu metinler üzerine yapılan incelemeler; dinin dili olan Arapçadan ve Kur'an tercümelerine

başvurulan Farsçadan Türkçeye aktarılan dinî ifadelerin nasıl karşılandığını ve aktarım sürecinde yaşanan sentaktik, morfolojik ve semantik gelişmeleri ortaya koymaktadır. Dinî terimlerin aktarımı Türkçenin söz varlığının gelişimine dikkate değer bir katkı sağlamış olup dilin soyut anlam evrenini genişletmiştir.

Kur'an'ın Türk dilinde anlaşılabilmesi için ortaya konulan tarihî metinlerde üç farklı tercüme yöntemi görülmektedir. Bunlardan birincisi “satır arası” tercümelelerdir. Bu tercümeleler motamot kelime çevirisi esasına dayanmakta olup mütercim her kelimenin altına Türkçe karşılığını yazmaktadır. Herhangi bir tefsir yapma, yorum ekleme söz konusu değildir. Bu tip eserler genelde Farsça etkisiyle oluşturulmuş olup eserlerde alt alta hem Arapça hem Farsça hem de Türkçe sözcük görmek mümkündür. Eserleri oluşturanlar bu üç dile de hâkim kişiler olmuştur. Dinin mesajını yanlış aktarma kaygısı her sözcük için tam anlam karşılığı bulma çabası yaratmış ve bu çaba nedeniyle kelime seçiminde büyük bir titizlik gösterilmiştir. Bu titiz tercümeleler, sözlükçülük faaliyetlerinin yeterli düzeye erişmediği bir çağda sözlük vazifesi de üstlenmişlerdir (Küçük, 2014). İkinci yöntem ise “tefsirî tercüme” yöntemi olmuştur. Bu yöntemle yazılan eserler tercümelelerle tefsirler arasında bir köprü niteliği taşımaktadır. Bu tip tercümeleler motamot kelime karşılığı verdiği gibi bunun yanında lüzum görülen yerlerde tefsirî açıklamalar da içermektedir. Bu yöntemle oluşturulan tercümeleler, tefsirlere kıyasla hacim bakımından elverişli olmaları nedeniyle hem medreselerde hem de halk içinde daha çok tercih edilmiştir. Tercih yoğunluğu çokça istinsah edilmelerini de beraberinde getirmiştir. Üçüncü yöntem “tefsir” yöntemidir. Tefsir metinlerinde motamot kelime tercümesi tercih edilmemektedir. Ayetlerin mesajını bir bütünlük içinde kaynak dilden hedef dile aktarma amacı ön plandadır. Çalışma konusu edindiğimiz metin olan Cevâhirü'l-Esdâf ikinci yöntemle oluşturulmuş bir tefsirî tercümedir. Ancak genel olarak görülen motamot kelime tercümesi yöntemi değil söz gruplarının söz grupları şeklinde tercüme edilmesi şeklinde bir yöntem tercih edilmiştir. Genel düzeninden hareketle “satır yanı” ya da “satır içi” tefsirî tercüme olarak nitelendirmek mümkündür, ancak bunun yanında satır aralarında fazladan kelime karşılıkları ve sayfa kenarlarında tefsir amaçlı açıklama cümlelerinin varlığı da söz konusudur.

1. Cevâhirü'l-Esdâf'ın Telifi ve Müellifi

Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, eserin Topaloğlu (1982) tarafından H grubu nüshalar olarak tasnif edilmiş olan Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine 22 nüshası gibi bazı nüshalarındaki bilgilerden yola çıkarak eserin yazılış tarihine dair tahminî dönemler belirlenmiştir. Söz konusu nüshalarda yer alan giriş kısmında yazarın; eserin yazılmasını emreden İsfendiyar Bey'den “Sultan-ı a'zam ve padişah-ı mu'azzam...ebu'l-feth

İsfendiyar bin Bayezid Han” olarak bahsettiği görülmektedir. Müellifin Fatih Sultan Mehmet ile özdeşleşen “Ebu’l feth” unvanını İsfendiyar Bey için kullanmış olması, Osmanlılara karşı zafer kazanılan bir dönemi işaret ediyor olabilir. Bu dönem, 1402 Ankara Savaşı ile başlayıp İsfendiyar Bey’in Sultan Mehmet’e yenilerek bazı şehirleri ona bırakmak zorunda kaldığı 1417 yılına kadar olan 15 yıllık bir zaman dilimidir. Bu bilgi Cevâhirü’l-Esdâf’ın, İsfendiyar Bey’in 15 yıllık başarılı iktidar döneminde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Eser üzerine çalışmış olan şarkiyatçı Ananiasz Zajaczkowski de bu bilgiden yola çıkarak eserin muhtemel yazılış tarihini 1405 olarak belirtmiştir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi Delilü’t-Tefasir isimli tefsir kitabında, daha önce yazılmış tefsirler hakkında bilgi verirken Cevâhirü’l-Esdâf’ın muhtemel yazılış tarihini 1394-1429 arası olarak ifade etmiştir. Bu tarihlendirme çabalarını kendi çalışmasında ifade eden Topaloğlu ise eserin yazılış tarihini 15. yüzyılın ilk 20 yılı olarak varsaymanın doğru olduğunu belirtmiştir (Topaloğlu, 1983).

Eserin müellifinin adı belli değildir. Müellif, Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa, nr. 51’de kayıtlı olan nüshanın giriş bölümünde kendisinden yalnızca “bu za’îf muhîbbe” şeklinde bahsetmiştir (Güloğlu, 2018). Eserin müellifini tespit konusunda dile getirilen bazı olasılıklar vardır (Abdulkadiroğlu, 1988). Örneğin Ali Emiri Efendi, müellifi Candaroğlu hükümdarı İsfendiyar Bey’in Çankırlı hocası olarak belirtmiş ancak daha sonra “Tefsirî Alâüddin” olarak tanınan Müfessir Alâüddin isimli zatın bu eserin müellifi olabileceğini de söylemiştir (Uzunçarşılı, 2003). Netice itibarıyla eserin müellifi olan âlime dair kesin bir bilgi yoktur (Topaloğlu, 1983).

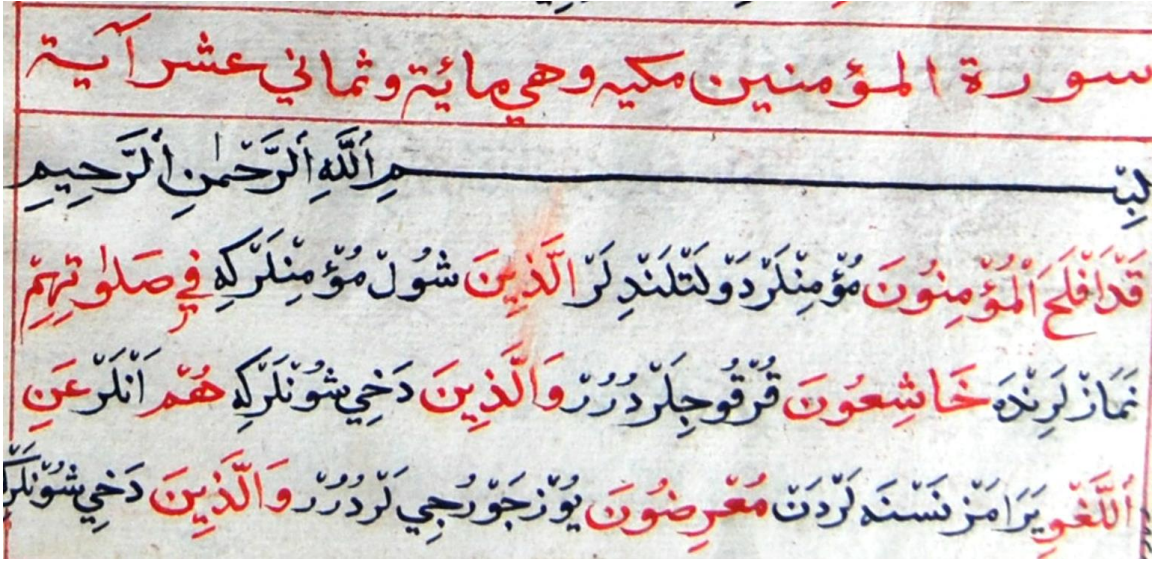
2. Nüshanın Yapısı ve İçeriği

Tarafımızdan doktora tezi olarak çalışılan nüsha, hicrî 958 tarihli olup Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinin Mustafa Çon Koleksiyonu içinde B 56 numarasıyla “[Tefsîr] ??????” biçiminde kayıtlıdır. Eser, Meryem suresinden başlayıp Nâs suresinin tefsirî tercümesiyle bitmektedir. Eserin Meryem suresinden başlıyor oluşu, iki ciltlik bir nüshanın ikinci cildi olduğunu göstermektedir. Eseri ait birinci cildi bulabilmek adına kütüphane kataloglarında Cevâhirü’l-Esdâf adıyla kayıtlı yazma eserler taranmış; ancak birinci cilt olduğunu düşündüğümüz nüshalardan hiçbiri dil özellikleri bakımından bu nüshaya uyum göstermemiştir. İncelediğimiz nüsha 277 varaktan oluşmakta olup her bir sayfada 17 satır yer almaktadır. Yazmanın tamamı harekeli nesih ile kaleme alınmıştır. Ayetler ve sure adları kırmızı, tefsirî metin ise siyah mürekkeple yazılıdır. Eser sertaplı, miklepli siyah meşin mukavva kaplı cilde sahiptir. Cildin ön ve arka kapağında altın yaldız salbek gömme şemse mevcuttur. Zencirekleri ve köşebentleri görünmez vaziyettedir. İç kapaklarda kumlu-hatîb ebru vardır.

Eserin tercümesinde tüm sureler aynı metodolojik çerçeveye sahiptir. Bütün sureler kırmızı mürekkeple başlıklandırılmış olup, başlık içinde sure adı ile nüzul yeri ifade edilmiştir. Tercüme yöntemi ifadeye göre değişiklik göstermekte olup az sayıda yerde kelimeye kelime karşılığı verilmiştir; ancak genel yöntem bir söz grubunun söz grubu biçiminde tercümesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Resim 1 Cevâhirü'l-Esdâf (DTCF Kütüphanesi, Mustafa Çon Koleksiyonu, B 56).

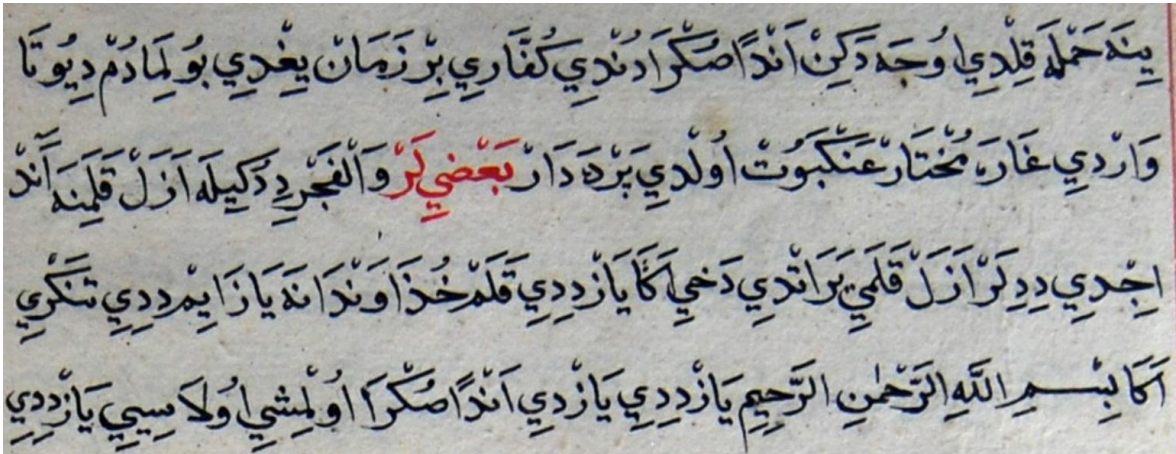
33a/14-33a/17: Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahiim. Mü'öminler devletlendiler, tahkik felâh buldı ve kırtuldu mü'öminler kıyâmet güninde. Şol mü'öminler ki namâzlarında qorqucular-durur. Dañı şunlar ki anlar, yaramaz nesnelerden yüz çevrüciler-durur. Dañı şunlar ki...

Bazen ise tercüme akışının kesilip satırlar boyunca tefsirin yer alması söz konusudur:

Resim 2 Cevâhirü'l-Esdâf (DTCF Kütüphanesi, Mustafa Çon Koleksiyonu, B 56).

262a/1-262a/4: Yine hamle kıldı üçe degin. Andan sonra döndi. Küffârı bir zamân yıgđı bulmadum. diyü. Tâ vardı gâra muhtâr Öankebüt oldi perdedâr. Ve'l-fecri didügiyle ezel qalemine and içdi, didiler. Ezel qalemi yaradı dañı aña yaz didi. Qalem Huzâvendâ, ne yazayım didi. Tañrı aña bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahiim yaz didi, yazdı. Andan sonra olmışı olasıyı yaz, didi.

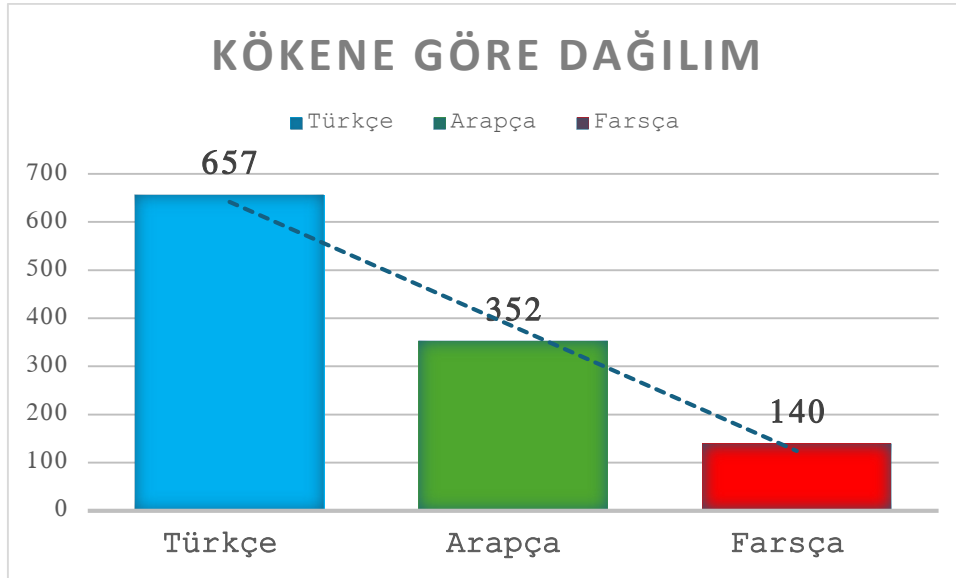

Bu çoklu yöntem tercihi, eseri emsallerinden ayırarak eserin “tarihî bir meal” olarak nitelendirilmesine imkan tanımakta ve müellifin tercümeden tefsire geçtiği yerler, aktarımda gösterdiği hassasiyeti ve dini öğretme çabasını ortaya koymaktadır.

3. Nüshanın Dil İncelemesi

İncelenen nüsha imlâ hususiyetleri ve gramer özellikleri bakımından ait olduğu dönemin özelliklerini genel olarak taşımaktadır. Dikkate değer bir ayırım tespit edilmemiştir. Bu nedenle genel dil özellikleri yeniden ortaya konulmamıştır. Bunun yerine nüshanın tez çalışması için hazırlamakta olduğumuz sözlüğünde yer alan A ve G maddeleri arasında 1149 madde başı incelenmiştir. İnceleme sonunda 657 madde başının Türkçe, 352 madde başının Arapça, 140 madde başının ise Farsça kökenli olduğu tespit edilmiştir. 657 Türkçe madde başını ise 353 isim nitelikli sözcüğün ve 304 fiilin meydana getirdiği görülmüştür.

Tablo 1 Sözcüklerin Kökenlerine Göre Dağılımı (Makale yazarı).

Sayısal olarak Arapça ve Farsça sözcüklerden daha yoğun oldukları görülen Türkçe sözcükler içinde özellikle fiiller içerdikleri çok anlamlılıkla dikkate değerdir. Metnin anlam zenginliğini göstermek adına geçmek madde başında yer alan anlamları şu şekilde metinden tanımlayarak paylaşmak mümkündür:

1. Solmak: *Eger yıl göndersevüz ekinleri üzerine dağı ol ekini görseler şapsaru geçmiş.* 88a/6

2. Gelip geçmek, belli bir zaman içinde var olmak: *Şu hâlde ki girçekleyici durur kendüden öndin geçen kitâbları.* 178b/8-9

3. Girmek, karışmak: *Hurmâ aralarında ki anuñ budaqları biri birine geçip-durur.* 59b/13

4. Nüfuz etmek, etki etmek: *Dağı gün ıssısı geçmeye saña.* 16a/7

5. Aşıp geçmek: *YaÖñj şırât köprüsini geçmedi.* 265a/7-8

6. (Metinde, sözde) Bahsedilmek: *Şaff-ı sebbih'de geçdi tefsiri. 222b/1-2*
7. Bırakmak, vazgeçmek: *Geçdi senüñ günāhuñdan. 178a/3*
8. (Mec.) Aşmak: *Her kim ki geçe Tañrı'nunñ hādlerinden. 225a/10*
9. (Zaman) Akmak, ilerlemek: *Dañı bizi helāk itmez illā rūzigār geçmekligi. 167a/5-6*
10. Üstünlük sağlamak: *Qur'ān'umuzu yalanlamağda biri birin geçip. 106b/1*

Burada sadece “geçmek” fiili için örneklenen çok anlamlılık; metinde başkaca fiiller için de söz konusu olup Kur'an'ın tercümesinin Türkçeye anlam bakımından kattığı zenginliği ifade etmektedir. Bu, çok anlamlılık üzerine yapılacak çalışmalarda Kur'an tercümelerinin oldukça önemli metinler olduğunu ortaya koyarak araştırmacılara yol göstermektedir.

Sonuç

Kütüphane kayıtlarında “tefsir?????” olarak yer alan metnin belirli bölümlerinden yapılan okumalar ve bu okumaların daha önce çalışılmış olan Türkçe Kur'an tercümeleleri ile mukayesesi sonucunda eserin Cevāhirü'l-Esdāf adlı Kur'an tercümesine ait nüshalardan biri olduğu tespit edilmiştir. Daha önce çalışılmış olan nüshalara kıyasla çok farklı dil özellikleri gösteren nüshanın kimliklendirilmesiyle hem dil hem de ilahiyat çalışmaları için dikkate değer bir yazma bilim dünyasına yeniden kazandırılmıştır.

Metin söz varlığının bir bölümü, hazırlanmakta olan sözlüğün tamamlanmış olan maddeleri üzerinden incelenmiş ve inceleme sonunda sırasıyla Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin yoğunluk gösterdiği tespit edilmiştir. Türkçe sözcüklerin dağılımdaki üstünlüğü metnin ait olduğu dönemdeki din dilinde Türkçe kökenli sözcüklerin kullanımına gösterilen özeni ortaya koymuştur. Tarihî Türkçe ile yazılmış bir Kur'an tercümesinde görülen bu özenli tercüme tekniği, Türkiye Türkçesi ile yapılmış ve yapılmakta olan Kur'an tercümesi ve tefsir çalışmalarında Türkçe kökenli kelime tercih etme tutumunu araştırabilecek olası çalışmalara elverişli bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca eserde görülen Türkçe kökenli sözcük çeşitliliği, Türkiye Türkçesi ile yeni meallerin yazılması yahut mevcut meallerin sadeleştirilmesi gibi çalışmalar için Kur'an mütercimlerinin ve ilahiyat araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur. Sonuçlar göstermiştir ki ilâhî kelâmın Türk dilinde daha iyi anlaşılabilmesi ve dilden dile aktarım sırasında oluşabilecek bazı imkânsızlıkların tarihî Türkçenin zenginlikleriyle giderilmesi için tarihî Türkçeyle yazılmış Kur'an tercümeleri, disiplinlerarası çalışmalarla daha detaylı biçimde ele alınmalıdır.

Kaynaklar

Abdülkadiroğlu, A. (1988). Cevahiru'l-Esdaf Esdaf'ın Müellifi veya Mütercimi Meselesi. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu, Tebliğler* (ss. 35-42). Gazi Üniversitesi Yayınları.

- Güloğlu, N.V. (2018). Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: Cevahirü'l-Esdaf Tefsir., *Osmanlı Döneminde Tefsir* (s. 25-48). Ensar Neşriyat.
- Karakaya, M. (2010). *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji* [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez.
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri* [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.
- Topaloğlu, A. (1982). *Cevahirü'l-Asdâf Giriş-Metin-Sözlük* [Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi veritabanı.
- Topaloğlu, A. (1983). Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümelere ve Cevahirü'l-Asdâf. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, 58-66.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 12.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 14.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Aslıhan Güngördü

<https://orcid.org/0000-0002-0911-3525>

Phd, Istanbul Gedik University, Institute of Graduate Studies Department of Occupational Health and Safety, Türkiye, aslihan.Güngördü@gmail.com

Hasan Uğur Öncel

<https://orcid.org/0000-0002-6900-1955>

Assistant Professor, Istanbul Gedik University, Faculty of Health Sciences, Department of Nutrition and Dietetics, Türkiye, ugur.oncel@gedik.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Güngördü, A. & Öncel, H.U. (2025). Determination of Occupational Health and Safety Risks in the Restoration of Historical Buildings. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 664-708.

Determination of Occupational Health and Safety Risks in the Restoration of Historical Buildings*

Abstract

Restoration practices, which are one of the methods of preserving cultural heritage buildings in historical environments that have become inactive and lost their function due to various reasons, aim to ensure structural and urban continuity. Restoration practices, which also include some construction items, contain unique hazards and risks due to their unique structure and construction techniques. Identifying these hazards and risks in advance is of great importance for the long-term sustainability of the health and safety of workers working in this field. In this study, the hazards that may be encountered in restoration works and the risks that these hazards may cause will be examined. As a result of the studies on regulations

---

* This study was produced from the thesis titled "A Field Research and Model Proposal for Occupational Health and Safety Practices in Restoration Works" numbered 10706086 of the Council of Higher Education.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

and field applications, it is of great importance to correctly identify the risks in restoration works in order to obtain more reliable working spaces for those working in this field and users. The main purpose of this study is to contribute to the elimination of these application risks by identifying them at the beginning of the application.

Keywords: Restoration, Reconstruction, Historical Environment, Hazard, Risks

Tarihi Yapıların Restorasyonunda İş Sağlığı ve Güvenliği Risklerinin Belirlenmesi

Öz

Çeşitli nedenlerle atıl hale gelmiş ve işlevini yitirmiş tarihi çevrelerdeki kültürel miras yapılarını koruma yöntemlerinden biri olan restorasyon uygulamaları, yapısal ve kentsel sürekliliğin sağlanmasını amaçlıyor. Bazı yapı öğelerini de içeren restorasyon uygulamaları, özgün yapısı ve yapım teknikleri nedeniyle kendine özgü tehlike ve riskler barındırır. Bu tehlike ve risklerin önceden tespit edilmesi, bu alanda çalışan işçilerin sağlık ve güvenliklerinin uzun vadede sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada restorasyon çalışmalarında karşılaşılabilecek tehlikeler ve bu tehlikelerin yol açabileceği riskler incelenecektir. Yönetmelikler ve saha uygulamaları ile ilgili yapılan çalışmalar sonucunda bu alanda çalışanlar ve kullanıcılar için daha güvenilir çalışma alanlarının elde edilmesi için restorasyon çalışmalarındaki risklerin doğru tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, bu uygulama risklerinin uygulamanın başında tespit edilerek ortadan kaldırılmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Restorasyon, Rekonstrüksiyon, Tarihi Çevre, Tehlike, Riskler

Introduction

Historical buildings are achievements that are historical artifacts that transfer the sociological, cultural and economic conditions of the period to which they belong to the present day (Güngördü, 2021). For this reason, the preservation and transfer of cultural heritage period buildings to the present day is of great importance for the sustainability of urban memory. Structural wear and tear occurs as a result of historical buildings losing their function over time, losing their users or remaining idle for various reasons. There are various methods of renovation and integration of these cultural heritage buildings into the present day. According to Feilden (2003), restoration practices are also a conservation method that refers to the stages of renovation or repair of the historical building (Feilden, 2003). In accordance with the legislation in our country, the restoration work item is considered as a part of the construction sector (Uzun et al., 2020). Construction works are among the sectors with the highest number of occupational accidents. According to the 2024

SSI Statistical Yearbook, it is the sector where fatal work accidents are the most common after the industrial sector with a rate of 26% (İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmeliği, 2024).

Figure 1: Sectoral distribution of mortality rates due to occupational accidents in the first 6 months of 2024
(İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmeliği, 2024).

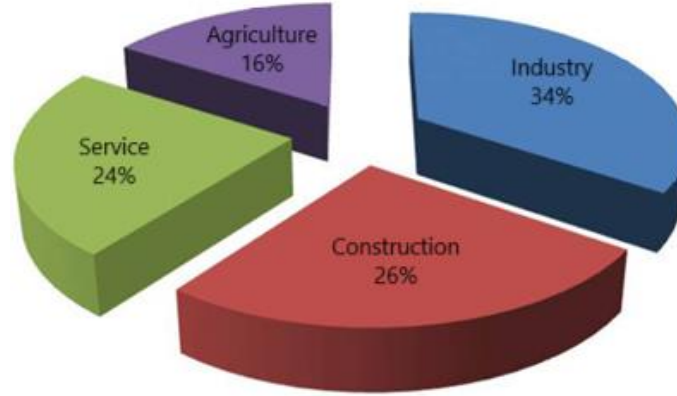
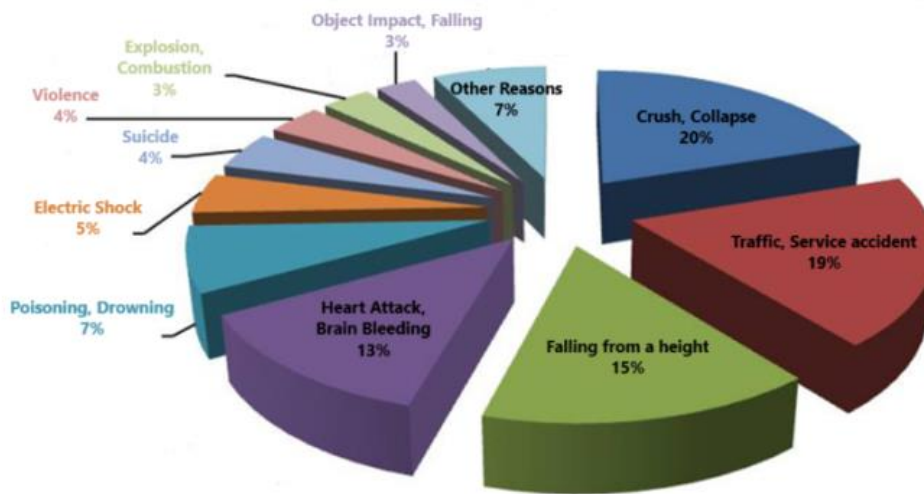

Figure 2 shows the distribution of occupational accidents in the construction sector in the first 6 months of 2024 according to the causes of death. Restoration works in historical buildings include all work items that can be encountered in construction works. In addition, it also has its own specific work items. For this reason, workers in this field also face different hazards and potential risks.

Figure 2: Distribution of fatalities due to occupational accidents in the construction sector in the first 6 months of 2024 by causes
(İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmeliği, 2024).

Although restoration works are considered as construction works, in order to continue successfully within the scope of occupational health and safety measures, it is necessary to determine the hazard and risk distinctions correctly, to analyze the existing risks correctly and to

determine how often the risks will be encountered (Özkılıç, 2005). In this way, it is aimed to prevent accidents and fatal accidents that employees are exposed to in this field.

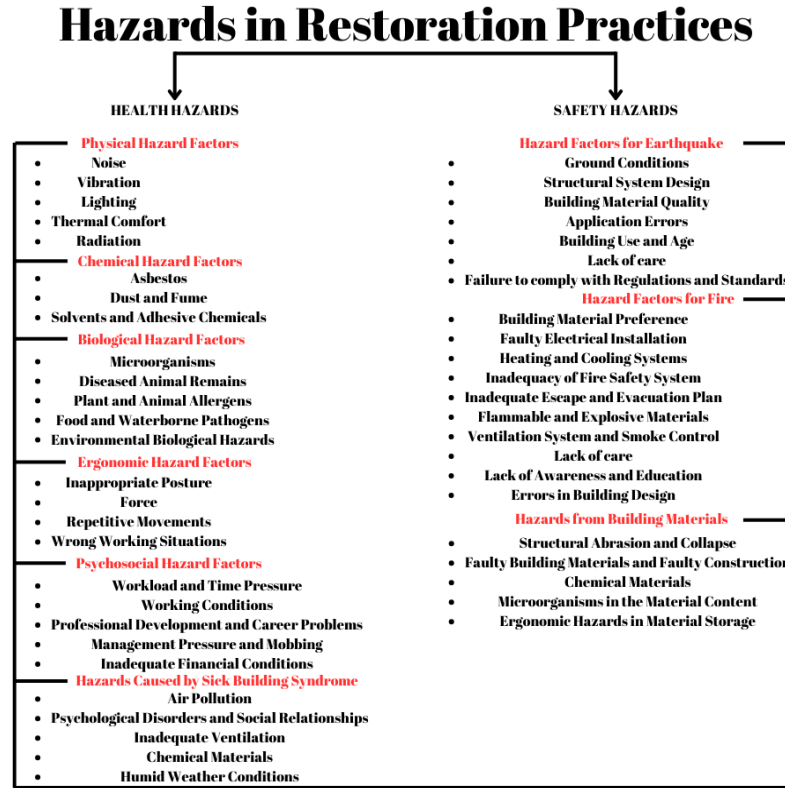
1. Material and Methods

In this study, terms, concepts and methods related to the subject are examined using the literature review method. Hazards and risks in restoration works are analyzed and tabulated. In order to develop the most accurate and applicable risk analysis in restoration practices in future studies, it is of great importance to distinguish between hazard analysis and health and safety risks in restoration practices. For this reason, the risks identified in the study are listed using check-list and job hazard analysis methods.

2. Detection of Hazards in the Restoration Process of Historic Buildings

Hazards are situations that may directly affect a person's health, may cause great harm or loss, and are likely to occur but undesirable (Özkılıç, 2005). During restoration works carried out for the protection of historical buildings, there are some hazards that employees, employers and visitors may encounter. Article 8, paragraph 1 of the *Occupational Health and Safety Risk Assessment Regulation* specifies the sources of information required to identify the hazards (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği, 2013). In order to identify Occupational Health and Safety hazards, first macro information and then micro information should be analyzed and a detailed plan should be prepared based on this data and detailed according to the type, size and special determinants of the construction works (Güngördü et al., 2024). Based on the regulation, it is possible to classify the dangers we will encounter in restoration practices under two main headings on a macro scale. The main headings of *Health Hazards and Safety Hazards* will facilitate the hazard analysis in determining the risks we will encounter during restorations.

Figure 3: Classification of Hazards in Restoration Work
(Güngördü, 2024).

According to the *Building Regulation of the Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği of Turkey*, construction and implementation works should be evaluated together with construction works and other related legislations in order to be applicable in our country. Accordingly, annex 3 of the *Building Inspection Implementation Regulation* should include control forms for architectural, elevator, thermal insulation, plumbing and electrical projects. In the annexes of these control forms, the architectural project should include details such as site plan, floor plans, sections and elevations (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği, 2013). These forms and projects show the techniques with which the building was constructed or revised, which is important for OHS. Especially restoration projects differ from construction projects in terms of special needs. And in our country, there is no rule or regulation that determines the method and order of construction of these construction works. For this reason, while making a project-based evaluation, implementation details gain importance. For example, when evaluating building gaps such as a lighting or elevator shaft in the project, it is of great importance to determine the risk of falling from height that may occur here and the measures that can be taken to eliminate this risk during the application. For this reason, these designs should be continuously reviewed in terms of occupational health and safety during the detailed design process of the project. All data

obtained from the application projects and the work site should be evaluated with hazard analysis and a safe design should be created (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği, 2013). Analyzing the hazard depends on factors such as the size of the construction work, the dimensions and complexity of the project. According to the aforementioned regulation hazard analysis is respectively;

A. All architectural, electrical, insulation, elevator and installation projects must be drawn in detail.

B. Identify the planned business activities and their sub-activities and the estimated duration of these activities.

C. Sources of danger and relevant information should be compiled (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği, 2013).

In particular work activities to be carried out, planned application methods and techniques, equipment to be used, material safety data sheets, hazards that may arise as a result of the processing, use, transportation, storage or disposal of materials with the risk of combustion, flash or explosion, the condition of the construction site and its surroundings, soil structure, seasonal weather conditions, hazards that may arise from equipment such as drainage, treatment, fire prevention and intervention equipment, hazards that may arise as a result of the hygiene conditions of the working environment and personal hygiene habits of employees, hazards that may arise from the use of transportation routes within the workplace are factors that should not be ignored. Based on these factors, the hazard factors in *Figure 3* were customized for restoration practices with a micro-scale approach.

3. Risks Related to Hazards in the Restoration Process of Historical Buildings

Risk is the combination of the probability of hazards occurring and the consequences when the hazard occurs (United States Environmental Protection Agency, 1991). Risk considers the potential effects of hazards and the likelihood of these effects. If necessary, precautions are not taken against hazards during restoration works, there are risks that these hazards may cause (Figure 4).

Figure 4: Grouping of Risks in Restoration Works
(Güngördü, 2024).

Risk is defined as the combination of the probability of an event or situation occurring and the potential consequences of that occurrence. Risk assessment involves identifying hazards and analyzing the probability and impact of these hazards (Aven, 2016). Analyzing the risks encountered in restoration practices is of great importance in terms of occupational health and safety. A detailed assessment of these risks is necessary to ensure the safety of workers and prevent occupational accidents. It is essential to create a risk management plan taking into account the likelihood of the identified risks and the negative consequences that may arise if these risks materialize. In this process, potential hazards should be identified at each stage of work activities and the risk levels of these hazards should be rated.

Figure 5: Risk Management Diagram
(Güngördü, 2024).

4. Risk Assessment Methodologies

Risk assessment can be briefly defined as the use of information and knowledge to guide decision-makers using various scientific methods (Aven, 2016). The risk assessment process aims to identify and analyze the significant hazards that a business or institution may encounter in its working life. The identified hazards are evaluated and then the control measures to be taken are determined. These measures are implemented within a plan and the ultimate goal is to eliminate the hazards. We can examine risk assessment methods under three main headings (National Institute for Occupational Safety and Health, 2023).

1. Qualitative Methods: It covers all assessment methods that focus on the qualitative assessment of risks.

2. Quantitative Methods: It is a method that aims to analyze risks with numerical data and covers all quantitative assessment methods.

3. Mixed (Hybrid) Methods: It is a risk assessment method that includes qualitative and quantitative methods and utilizes the advantages of both approaches.

The methods and strategies to be used in the risk assessment and management process may vary depending on the scope and complexity of the work. For example, in large-scale restoration projects, more detailed analyses can be performed using advanced clouding methods or simulation software. In small-scale projects, simpler and classical methods may be preferred. The main purpose of all these preferred methods is to minimize occupational health and safety risks and provide a safe working environment.

*Figure 6: Risk Analysis Methods
(Güngördü, 2024).*

RISK ANALYSIS METHODS

QUALITATIVE METHODS	QUANTITATIVE METHODS	HYBRID METHODS
<ul style="list-style-type: none"> • Preliminary Hazard Analysis • Occupational Safety Analysis • What If Analysis • Risk Assessment Decision Matrix • HAZOP Analysis • Cause and Effect Analysis • Primary Risk Analysis • Primary Risk Analysis (PRA) using Checklists • SWOT Analysis	<ul style="list-style-type: none"> • X Type Matrix • L Type Matrix	<ul style="list-style-type: none"> • Failure Mode and Effects Analysis (FMEA) • Fault Tree Analysis (FTA) • Event Tree Analysis (ETA) • Fishbone Analysis • Ridley Method • Fine-Kinney Method

The greater the capacity to manage risks in a restoration works and the more we can control risks, the more we can minimize losses.

5. Some Risk Analysis Methods that We Can Use in Restoration Works

In this section, practical, applicable and accurate risk analysis methods that we can use in restoration works, among the risk analysis methods specified in Figure 6, will be examined.

5.1. Job Safety Analysis

It aims to identify hazards before starting work and to prevent these hazards before they occur by focusing on work tasks. The focus is on the employee, work, tools and workplace. After the identification of hazards, it is based on bringing these hazards to an acceptable risk level or eliminating them completely (İş Güvenliği Analizi Nedir? , 2023).

For job hazard analysis;

- Workers should be included in the risk identification process.
- Previous accidents and near misses in the workplace should be examined and taken into consideration.
- Previous analyzes in the work area should be examined.
- Hazardous work items should be identified and graded.
- The identified hazards should be prioritized and the stages of the work should be established (Gümürçinler, 2023).

5.2. Primary Risk Analysis Using Checklist (PRA)

The Check-List method is a qualitative risk analysis method used especially in the construction and restoration sector to determine the compliance of the building with standards and codes. It can be used in inspections and approval processes starting from the design process (Meacham et al., 2021). The Check-List method consists of lists of hazards related to the special characteristics of a building or building class and is usually made more effective by using it in combination with different analysis methods (Ganah et al., 2015). Check-lists provide a basis for non-specialists to identify potential risks. They can be simple or, if necessary, detailed. Since the check-list method, which is a practical method, is not based on a mathematical formula, it is difficult to determine the severity of each hazard in the lists (Meacham et al., 2016). In construction and restoration work, it is important to determine the importance of each hazard and make it measurable. Therefore, using it together with *Fine-Kinney method* or *Matrix method* gives more precise results.

5.3. L Type Matrix

According to this method, also called 5X5 L-type matrix, the main objective is to analyze the relationship between two or more variables. The L-type matrix is used to determine a risk or the degree of impact of that risk. This method is very simple, understandable, easy and fast to apply and is a deterministic and quantitative risk assessment method (Karaelmas, 2019). It aims to find the risk level with the probability of realization of the risk (r) and the severity of the risk (s). Its formulation is Risk Level: $I \times S$. In the L-type matrix method, the degree of risk is determined by multiplying the degrees of importance corresponding to each of the risk elements in the system. The decision matrix methods used in risk assessment are as follows;

- 5 x 5 (L-type) Decision Matrix
- 3 x 3 Decision Matrix
- Type X Decision Matrix

When applying this risk analysis method, a list of hazards is created by carefully examining the entire operation and workflow in the workplace and identifying every source of hazard that is likely to pose a risk, regardless of whether it is small or large. Probability and severity values are determined to determine the risk score of each hazard.

Figure 7: Probability of Hazard Realization
(Güngördü, 2024).

POSSIBILITY	SCORE
Very small (Almost never)	1
Small (Very few - once a year)	2
Middle (Less - several times a year)	3
High (Frequently - once a month)	4
Very High (Very often - once a week, every day)	5

Figure 8: Degree of Severity
(Güngördü, 2024).

SEVERITY / IMPACT	SCORE
Very Light (No loss of working hours, requiring first aid)	1
Lightweight (Loss of working hours, no loss of working days, requiring first aid)	2
Middle (Minor injury, requiring inpatient treatment)	3
Serious (Death or serious injury, long-term treatment or occupational disease)	4
Very Serious (Multiple deaths, permanent incapacity)	5

Figure 9: Risk Score according to type L matrix
(Güngördü, 2024).

		IMPACT				
		MINOR	MODERATE	MAJOR	CRITICAL	CATASTROPHIC
LIKELIHOOD	ALMOST CERTAIN	LOW	MEDIUM	HIGH	VERY HIGH	VERY HIGH
	PROBABLE	LOW	MEDIUM	HIGH	HIGH	VERY HIGH
	POSSIBLE	VERY LOW	LOW	MEDIUM	HIGH	HIGH
	UNLIKELY	VERY LOW	VERY LOW	LOW	MEDIUM	MEDIUM
	RARE	VERY LOW	VERY LOW	VERY LOW	LOW	LOW

5.4. Fine Kinney Risk Analysis Method

The 'Mathematical Evaluations for Controlling Hazards' method developed by W.T. Fine was revised by Kinney and Wiruth in 1976 and published under the title 'Practical Risk Analysis for Safety Management' and is now practiced as the Fine-Kinney method (Şimşek et al., 2019). The Fine-Kinney method is a method that determines the prioritization of risks and where resources should be allocated, so it is a method that we frequently encounter in construction works. This

method, which decides the necessity of the measures to be taken by calculating the weight ratios of the risks, provides more realistic results by using workplace statistics (Oturakçı et al., 2015).

According to the *Fine-Kinney method*, severity (s), frequency (f) and probability (p) are needed to calculate the degree of risk. Probability is the likelihood that harm or damage will occur over time. Frequency refers to the frequency of exposure to the hazard. Severity is the estimated harm that the hazard will cause to humans or the environment (Erzurumluoğlu et al., 2015). *RS* is formulated as $I \times f \times p$. It makes the risk assessment process more understandable as it provides mathematical data.

Figure 10: Fine-Kinney Method Severity Value
(Şimşek, 2020).

Severity	Significance
1	To be taken into account (insignificant, harmless or mild)
3	Important (minor damage, low work loss, first aid required)
7	Serious (loss of workforce, treatment, significant damage)
15	Very serious (environmental impact, loss of limb, disability)
40	Very bad (severe environmental impact, total disability, death)
100	Disaster (major environmental disaster, multiple deaths)

Figure 11: Fine-Kinney Method Frequency Value
(Şimşek, 2020).

Frequency	Significance
0,5	Very rarely (once a year or less)
1	Extremely rare (once or a few times per year)
2	Rare (once or a few times per month)
3	Occasionally (once or several times a week)
6	Frequently (once or several times a day)
10	Continuous (continuously or more than once per hour)

Figure 12: Fine-Kinney Method Probability Value
(Şimşek, 2020).

Probability	Significance
0,2	Practically pointless
0,5	Weak probability
1	Extremely low probability
3	Rare but possible
6	Highly probable
10	Very strong probability

In the *Fine-Kinney formula*, the severity, frequency and probability values and their meanings are selected from Figures 10-11 and Figures 12, while the value resulting from the multiplication reveals the risk assessment result.

Figure 13: Fine-Kinney Method Risk Value Chart
(Şimşek,2020).

Risk Score	Results
R < 20	Acceptable Risk (no immediate intervention required)
20≤R<70	Definite Risk (action plan required)
70<R<200	Significant Risk (should be included in the annual action plan and attention should be paid)
200<R<400	High Risk (should be included in short-term action plan)
R<400	Very High Risk (work must be stopped, immediate action must be taken)

In the risk assessment process, the degree of each risk is calculated using the frequency, probability and severity values shown in the charts. These values are compared with other risks and ranked in descending order. The risk with the highest score should be considered first in the scope of risk prevention and control activities. For this reason, the Fine-Kinney method primarily aims to manage the most serious and probable risks. The greater the capacities to manage and control risks, the more the damages are minimized.

6. Identification of Risks in Restoration Works

Restoration works, which are the renewal of buildings and building groups in historical environments and which have value in urban memory, seem to carry the same dangers and risks as construction works in some basic features so they have their own unique risks. If we classify all the risks that occur in restoration practices by blending check-list and job hazard analysis methods;

Figure 14: Risks identified in restoration works, precautions to be taken and risk values according to Fine Kinney Method (Güngördü,2024)

	No	Risk Factor	Identified Risks	Risk Prevention Measures	Violence	Frequency	Possibility	Risk Score
HEALTH RISKS	1	OCCUPATIONAL DISEASES	Hearing loss that may occur on employees due to noise sources resulting from the use of machinery such as hammers and drills.	-Noise measurements should be made during machine use.-Employees must use PPE	15 (Very Serious-Limb Loss)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly Possible)	540
	2		Diseases caused by vibration exposure during restoration work	-Vibration measurements should be made	7 (Serious Signific)	6 (Frequency -	3 (Rare but possible)	126

		when workers use crushing, drilling and mixing machines (such as hand-arm vibration syndrome, osteoarthritis and muscle diseases)	during machine use.-Employees should work in accordance with the 2-4 second waiting period.- Use of PPE by employees	ant damage external treatment)	Once or Several Times a Day)		
3		Eye and dermatological diseases caused by direct exposure to natural lighting sources in the work area (especially in exterior and roof works)	-Revise working hours according to the times when the sun's rays are at their strongest.-Use of PPE	3 (Importance - minor damage requiring first aid)	3 (Now and again)	3 (Rare but possible)	9
4		Diseases such as dizziness and vomiting that occur as a result of heat and cold to which workers are exposed in exterior works.	Programming working hours to avoid very hot and very cold hours-Using protective equipment and clothing against heat and cold-Employees should take breaks at regular intervals in protected rest areas.	3 (Importance - minor damage requiring first aid)	2 (Rare)	0.5 (Weak probability)	3

5		Lung diseases caused by worker exposure to radiation	-Use of dosimeters to control radiation levels of employees - Regular control of the health status of employees- Implementation of safety protocols regarding the safe use and protection of radiation sources.	100 (Disaster - Major environmental disaster multiple disabilities or death)	1 (Very Rare)	1 (Very low probability)	100
6	RISKS CAUSED BY CHEMICAL HAZARDS	Employees are exposed to various chemicals found in insulation materials such as concrete mixtures, paints, and adhesives through inhalation.	-Employees must use advanced filter masks.- Providing air circulation in the work area- Regular control of insulation materials	15 (Very Serious- Limb Loss)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	540
7		Injuries, skin diseases or toxic disorders that may occur as a result of contact with chemical particles produced during work such as	- Use of N95 or P3 type mask to prevent chemical from passing through the respiratory tract.-	15 (Very Serious- Limb Loss)	6 (Frequency - Once or Several	6 (Highly possible)	540

		grinding, drilling and cutting.	Use gloves to avoid skin contact		Times a Day)		
8		Eye irritation, temporary and permanent vision disorders caused by contact of chemical gases with the eyes during welding and spray painting operations.	-Use of glasses during work to protect eye health -Preventing the spread of particles by using local suction systems in welding work areas.	15 (Very Serious-Limb Loss)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	540
9		Poisoning that may occur as a result of contact of cleaning chemicals used on construction sites with food and subsequent consumption by the worker.	-Correct storage of food and chemicals on site-Planning of cleaning works-Use of PPE by those working with chemicals	3 (Important - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	0.5 (Weak probability)	0,75
10		Acute diseases that may occur as a result of continuous exposure of the worker to dust at the construction site	-Optimization of stone processing to reduce dust generation and protection against dust falling from heights-Use of PPE-Employee's personal hygiene,	3 (Important - minor damage requiring first aid)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	10 (Very strong possibility)	180

			change of clothes after work				
11		Since historical buildings were built with old construction techniques, the use of asbestos as insulation material and exposure to asbestos	Asbestos must be removed by professionals. Working a small number of elements in a controlled and rotating manner during this removal.-Use of PPE	100 (Disaster - Major environmental disaster - multiple disabilities or death)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	300
12	RISKS CAUSED BY BIOLOGICAL	Infectious diseases such as flu, cold and tuberculosis are seen among the workers who work in closed environments.	-Regular cleaning of construction sites-Vaccination of employees and regular health rules -Employees must comply with social distancing rules	3 (Important - minor damage requiring first aid)	3 (Now and again)	6 (Strong probability)	54
13		Allergies and irritations on the skin caused by toxins originating from plants such as ivy, oak, sumac, nettle in buildings that have lost their user base and have	-Employees must avoid contact with unknown plants. -Choosing appropriate clothing and PPE	3 (Important - minor damage requiring	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	18

		been neglected in natural environments.	-Regular allergen testing of employees	g first aid)			
14		Skin and immune system disorders that will occur as a result of the wastewater accumulated on the ground or the rusting and chemical substance accumulation in the iron fittings in the working environment and the occurrence of infectious microorganisms as a result of the historical environments remaining idle for a long time.	- Regular checks of iron reinforcement for rust -Performing necessary disinfections to prevent the spread of microorganisms -Regular cleaning of waste water on the ground	3 (Minor damage requiring first aid)	1 (Very Rare)	1 (Very Low Probability)	3
15		Since the study area is far from the city campus and has long been abandoned structures and environments, animal waste and residues can be encountered. This can cause diseases such as parasites, e.coli, salmonella and leptospirosis.	Proper collection and disposal of animal waste -Cleaning the work area with disinfectants- Regular ventilation of the work area and removal of waste gases	3 (Importantly - minor damage requiring first aid)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	9

				- Regular health checks and vaccinations of employees.				
16		Poisoning caused by foods consumed in the work environment	<ul style="list-style-type: none"> -Hand cleaning before preparing food -Cleaning and proper storage of nutritional foods- Cleaning of the kitchen where meals are prepared- Cooking temperature of foods-Health checks of food preparation workers- Regular food inspections 	3 (Important - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	4,5	

17		Hearing disorders and psychological disorders caused by air pollution or high noise in the working environment.	-Use of ventilation systems, air purifiers and masks -Regular measurement of noise levels, use of noise reduction panels and use of PPE -Preventing the employee from working in the same position for a long time	3 (Importance - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	4,5
18	RISKS CAUSED BY ERGONOMIC HAZARDS	Musculoskeletal disorders such as tendon disorders and spinal disorders that may occur as a result of the employee not paying attention to the required waiting time (2-4 seconds) during material handling and	Informing the employee about lifting heavy loads with correct lifting techniques. -Use of ergonomic equipment for transportation	7 (Serious - Significant damage external treatment)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	252

		lifting or vibrator work during construction site work.	(wheelbarrow, forklift) -Providing physiotherapy support to employees suffering from muscular system disorders				
19		Physical fatigue and stress caused by reasons such as employees working in narrow spaces without proper body posture, which is caused by the dimensions of old buildings not being up to today's standards.	-Providing support to employees with seminars on stress management and regular health checks -Use of adjustable and ergonomic equipment for use in narrow spaces -Workers working in confined spaces should take more frequent breaks.	1 (Insignificant, harmless - light)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	1,5
		Accidents and injuries resulting from	-Employees must use PPE items	7 (Serious -	6 (Frequency -	6 (Highly possible)	252

	20		employees working at heights	such as seat belts and helmets. -High working platforms or scaffolding must have appropriate guardrails and these platforms must be checked regularly. -Employees should receive safety training on working at heights and emergency situations.	Significant damage external treatment)	Once or Several Times a Day)		
	21	PSYCHOSOCIAL HAZARDS	Employees are stressed due to reasons such as working conditions, not taking regular breaks, salary dissatisfaction, et al.	-Working conditions should be improved, regular breaks should be provided, salaries and job satisfaction, stress management and support should be provided.	1 (Insignificant, harmless - light)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	1,5

22		Anxiety attacks and related depression caused by the person's living and working conditions	-Provision of psychological support, regular breathing exercises, improvement of the employee's sleep pattern should be ensured.	3 (Important - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	4,5
23		Reasons such as noise, physical fatigue, work pressure, et al. that the employee is exposed to in the working environment cause insomnia.	-Taking measures to reduce noise in the construction site -To prevent physical fatigue of the employee, give regular breaks, do physical exercises and stretching movements, -To manage and control the workload among employees correctly -Sleep hours should be regularized, the	3 (Important - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	4,5

			sleep environment should be improved and relaxing activities should be done before sleep.				
24		Immune system disorders occur as a result of exposure of the worker to substances such as solvent vapors, oxidation of metals, solder or welding fumes, silica dust, lead particles and the sun.	-Employees use appropriate PPE- Regularly checking the air quality of the environment and keeping it clean with air purifiers- Employees should have regular health checks and receive treatment in case of any illness.	7 (Serious - Significant damage external treatment)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	252
25		Deterioration of social relationships as a result of working in a stressful work environment	-Social activities taking place in the workplace and full participation of employees in them should be ensured.	1 (Insignificant, harmless - light)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	6

				-Maintaining the balance between work and time management among employees -Regular breaks and activities can be motivating				
26	RISKS CAUSED BY SICK BUILDING SYNDROME	All of the symptoms that are experienced specifically and regularly while working in a building but disappear when the building is left are called 'sick building syndrome' (9). Sick building syndrome occurs when triggered by factors such as the person's gender , atopy and history of disease. The most common discomforts that occur as a result of the historical building showing sick building syndrome on the	-Keeping the air quality of the work environment healthy, regularly monitoring the cleanliness of the ventilation - The chemical paints and adhesives used in the work area for a long time should not contain air pollutants and masks should be used when working with these materials.	7 (Serious - Significant damage external treatment)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	252	

		employee are; irritated throat and runny nose , itchy eyes, burning eyes and upper respiratory tract, itching and skin irritation.	- Evacuating stale and polluted air indoors by using plants indoors				
27		Sick building syndrome can cause headaches, irritability, nervous breakdowns and distractions in the employee.	-If there are devices emitting radiation in the building, they should be detected and removed from the building. -If regular maintenance of electronic devices within the building is required, all devices should be gathered in one room and only used for short periods of time.	3 (Important - minor damage requiring first aid)	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	4,5
28		As a result of sick building syndrome, employees may experience shortness of breath, cough, allergic asthma and wheezing.	-Keeping the air quality of the work environment healthy, regularly monitoring the	7 (Serious - Significant damage)	6 (Frequency - Once or Several)	6 (Highly possible)	252

			cleanliness of the ventilation - The chemical paints and adhesives used in the work area for a long time should not contain air pollutants and masks should be used when working with these materials. - Evacuating stale and polluted air indoors by using plants indoors	external treatment)	Times a Day)		
29	Sick building syndrome can cause odor sensitivity, hearing impairment, and vision problems.	-The interior should be illuminated correctly and maximum efficiency should be obtained from the natural light source. -Employees should perform eye resting	3 (Significant damage external treatment)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)		108

				movements at certain intervals. computers, cameras or monitors to use a screen filter or glasses if they need to balance the screen brightness.				
	30		It can cause skin problems, allergies, rashes, redness, dryness and itching in the employee.	-Regular cleaning is required to prevent the formation of organisms such as mold, fungus and dust that cause skin irritation. -Employees must use preventive PPE such as gloves.	3 (Important - minor damage requiring first aid)	6 (Frequency - Once or Several Times a Day)	6 (Highly possible)	108
SECURITY RISKS	31	BY CAUSED EARTHQUAKE HAZARDS	Injuries and disabilities that may be caused by partial or total collapses as a result of the weakening of the load-bearing system in the structure.	- Early detection of construction-related weaknesses-New construction design, both reinforcement and	15 (Very Serious - environmental impact loss of	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	90

			reconstruction- Regular control, protection and maintenance of reconstructed sections	limbs or disability)			
32		Injuries and injuries due to damage, cracking or collapse of structural elements such as columns, pillars and vaults due to earthquakes and landslides caused by these earthquakes.	-Regular monitoring of load-bearing structural elements -Strengthening of columns and pillars with chemical or physical elements -Control and maintenance of carrier elements -Connecting the load-bearing structural elements with flexible connections that will absorb the earthquake.	15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	90
33		Accidents and injuries that may occur as a result of damage to the building foundation and	-Soil stabilization -Strengthening the foundation with methods	15 (Very Serious –	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	90

		damage to the integrity of the building as a result of ground slides after an earthquake.	such as reinforced concrete sheathing and fiber polymer. -Supporting the ground using earthquake shields and reducing damage by distributing the earthquake load.	environ mental impact loss of limbs or disabilit y)			
34		Damages that may occur as a result of the collapse of unfixed interior elements within the structure as a result of an earthquake.	- Simulating potential damage from an earthquake with dynamic analysis and modeling -Fixing unfixed interior elements -Making interior elements durable and dynamic	3 (Importa nt - minor damage requirin g first aid)	3 (Now and again)	6 (Highly possible)	54
35		Injuries to the skin caused by the explosion and breakage of	-During the design, the reinforcement of	7 (Serious -)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	21

		weakened glass in windows during an earthquake	the glass should be planned (an additional glass layer can be added inside or outside the glass.) -Regular checks on glass surfaces for cracking or weakening and reinforcement is carried out. -Increasing the load-bearing capacity of glass surfaces	Significant damage external treatment)			
36		Falling of roof elements such as domes and gargoyles of old buildings or lighting elements on the ceiling as a result of earthquakes or earthquake-related ground damages and injuring workers.	-First, the structure analysis is done and the damaged areas are listed as a detailed inventory.- Repairing damaged areas with materials such as wood and stone in accordance with the construction technique.Strengt	3 (Important - minor damage requiring first aid)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	9

			hening the weak point by adding modern architectural carrier or supporting elements to the design.				
37		Partial collapse during an earthquake resulting in the closure of building exits and the inability to evacuate employees	-Design and strengthen the carriers in the emergency exit line using durable and flexible materials. - Planning exit axes and doors that provide easy access to multiple open areas within the building -Preparation and updating of comprehensive emergency plans in the construction site	15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	45
		Material loss due to damages caused by the earthquake	-Providing safety training to employees-Use of PPE by	1 (Insignif icant,	0.5 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	1,5

	38			<p>employees reduces the risk of injury-Regular control of the structure, detection of potential damage and precautionary measures-Correct storage, regular maintenance and repair of construction materials</p>	<p>harmless - light)</p>			
	39		<p>Earthquake aftershocks causing other major disasters such as landslides and tsunamis</p>	<p>-Detecting dangerous points where landslides may occur and establishing settlements at these points using bridges or tube systems.-In areas with tsunami risk, risky points can be identified through topographic studies and prevention dams</p>	<p>15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)</p>	<p>1 (Very Rare)</p>	<p>3 (Rare but possible)</p>	<p>45</p>

			<p>or dams can be established at these points.</p> <p>-Alarm systems can ensure that employees are informed at the same time and evacuation can be accelerated.</p>				
40		<p>Damage to workers caused by the spread of hazardous substances that may occur from falling/broken structures or interior materials after an earthquake.</p>	<p>-During the preparation of emergency plans, the material content of the building and interior elements and hazardous material determinations should be made.</p> <p>-Preventing the spread of hazardous substances indoors with air purification systems</p> <p>-Employees should be provided with</p>	7 (Serious - Significant damage external treatment)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	21

			emergency and intervention training and contingency planning in case of exposure to hazardous substances.				
41	RISKS CAUSED BY FIRE HAZARDS	The employee may experience respiratory problems as a result of the spread of gases such as smoke, carbon dioxide, nitrogen and carbon monoxide after the fire.	-Gas management systems keep the gas spread under control after the fire in the structure and prevent it from spreading into the atmosphere. -Post-fire monitoring limits the spread of gases	7 (Serious - Significant damage external treatment)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	21
42		Burns occurring on the employee's body	-Employees should receive	7	1	3	21

			<p>first aid training and provide quick and correct first aid in case of burns.</p> <p>-In burn cases, medical support should be sought immediately and injured workers should be taken to the hospital.</p>	<p>(Serious - Significant damage external treatment)</p>	<p>(Very Rare)</p>	<p>(Rare but possible)</p>	
43		<p>Chaos that occurs after the panic experienced by employees during the fire makes evacuation difficult.</p>	<p>-Providing fire safety training to employees and conducting regular drills- Emergency evacuation plans should be prepared and evacuation axes should be established during training. Employees should be trained in preventing the spread of fire and extinguishing it, thus ensuring</p>	<p>15 (Very Serious - environmental impact loss of limbs or disability)</p>	<p>1 (Very Rare)</p>	<p>3 (Rare but possible)</p>	45

			rapid evacuation without chaos.				
44		Difficulty in evacuation and injuries due to partial or total collapse of the structure after a fire	-During the restoration, material choices such as fire-resistant concrete, composite and steel can be added to the design. -Covering of building carriers with fire insulation -Use of fire extinguishing and sprinkler systems	15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	45
45		Injuries and disabilities, especially as a result of damage, cracking or collapse of structural elements such as wooden columns, pillars and vaults, as a result of fire.	-Preferring materials with high fire tolerance during design -If wooden material is to be used due to design, it must be insulated.	7 (Serious - Significant damage external treatment)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	21
46		Lack of communication following damage to the	Emergency plans should be	15	1	3	45

		infrastructure and superstructure system due to fire	prepared and employees should be trained Considering the possibility of the main communication system being cut off, a backup communication system such as radio and satellite phones should be considered. Emergency assembly areas should be determined on the construction site.	(Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	(Very Rare)	(Rare but possible)	
47		Material loss due to damages caused by fire	-Employees receive fire safety training-There should be a sufficient number of fire extinguishers on the site and their regular maintenance and inspection should	3 (Significant damage external treatment)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	9

			be carried out.- Installation of fire detection and warning systems in the construction site- Fire insurance for the construction site				
48		Health problems such as poisoning and burns that employees and the surroundings will experience as a result of air and water pollution caused by the fire.	-Establishing effective ventilation systems that can quickly evacuate smoke and toxic gases generated during a fire.- Appropriate gas masks and respiratory protection must be provided for employees. Storage of chemical materials to prevent chemicals from mixing with water resources	7 (Serious - Signific ant damage external treatmen t)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	21

				in the event of a fire. Employees should receive first aid training and a first aid kit should be available at the construction site. Proper disposal of the generated waste.				
49		Problems that may occur in evacuating employees as a result of damage to structural elements such as wooden stairs or blocking of exits during a fire.	-Adding fire-resistant doors and fire escapes to the structure Insulation of structural elements that are important for evacuation, such as stairs, with strong insulation materials. Developing alternative emergency evacuation routes to the closure of main exits and marking these	15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	45	

			plans on the construction site.				
50		Chemical building materials such as paint and adhesives that should be used specific to the historical structure exacerbate the fire	- Using materials that prevent fire development instead of materials that accelerate fire development. Historical buildings should undergo regular checks to ensure the safety of electrical and gas installations. Correct storage of materials	15 (Very Serious – environmental impact loss of limbs or disability)	1 (Very Rare)	3 (Rare but possible)	45
51	RISKS ARISING	Structural wear and tear resulting from the use of cheap, inadequate or unsuitable materials may cause accidents and injuries.	-Durable and reliable material selection -To procure materials from reliable, certified vendors. - Regular quality controls of building materials and building elements	7 (Serious - Significant damage external treatment)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	42

52	The employee may experience spinal cord disorders, skin or vision disorders due to the construction material and application techniques.	-Making material choices according to the intended use of the building. -Employees are trained on the application of the material -The correct use of materials can be controlled by regular controls and inspections during the work.	3 (Significant damage external treatment)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	18
53	The chemical materials used cause skin irritation and respiratory tract disorders.	-Employees must receive chemical substance training and pay attention to safety instructions. -Use of PPE -Preparing an emergency plan for possible discomfort caused by working with chemicals.	7 (Serious - Significant damage external treatment)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	42

54	Redness and itching on the skin as a result of the microorganisms contained in the building materials having an allergic effect on the worker's body.	-Use of PPE - Regular cleaning of the work area -Regular ventilation of the work area	3 (Significant damage external treatment)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	12
55	Disorders such as joint and back pain, herniated disc, neck hernia may occur as a result of the employee carrying the material incorrectly while stacking.	-Training of employees on material use and storage in construction sites-Using auxiliary transport vehicles such as forklifts and wheelbarrows	7 (Serious - Significant damage external treatment)	2 (Rare)	3 (Rare but possible)	42

7. Results and Discussions

Restoration activities, one of the methods of protecting historical buildings, are a reconstruction method that includes the general characteristics of construction work, but it is one of the specific activities with its own risks. As much as restoration practices are necessary for historical buildings, supervision of occupational health and safety practices in restoration works is just as necessary in terms of user, employee and workplace safety. Figure 14 shows the risk assessments together with their scores. As a result of the study, the results obtained by multiplying these scores are ranked from the largest to the smallest and the urgency of the measure is determined. According to Figure 14, No 1-6-7-8 risks are among the most prioritized risks that need to be taken precautions. Restoration works are unique projects. For this reason, the special situation of restoration activities was addressed in the study and hazards and risks specific to this field were identified. As a result of the study, it was emphasized that the measures to be taken for

those working in the field of restoration should be prioritized according to the risk scores and the necessary measures should be taken urgently.

Conclusion

The study draws attention to the hazards and risks that are specific to restoration work and highlights the similarities and differences between construction and restoration activities. Considering these, 55 risks were identified on the subject of the study and these risks were rated using the severity, frequency and probability values of the *Fine Kinney Method*, which has been proven to be accurate in the literature. The aim of the article is to prioritize the necessary measures to be taken according to the results obtained by enabling those who will work in this field to easily analyze the risk detection. As a result, it is evaluated that the hazards and risks identified in restoration activities and the selected risk analysis methods can pioneer and support new projects to be developed in this field and other academic studies to be included in the literature.

References

- Aven, T. (2016). *Risk Assessment And Risk Management: Review Of Recent Advances On Their Foundation. European Journal of Operational Research*, 253(1), 1-13.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yapı Yönetmeliği. (2013). *İş Sağlığı ve Güvenliği Risk Değerlendirmesi Yönetmeliği, 2013,Tr. Madde 8 Fıkra 1.*
- United States Environmental Protection Agency (1991). *Indoor Air Facts No.4, Sick Building Syndrome*, Research and Development (MD-56).
- Erzurumluoğlu, K., Köksal, K. N., & Gerek, İ. H. (2015). *İnşaat Sektöründe Fine-Kinney Metodu Kullanılarak Risk Analizi Yapılması*, 5. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu, 137, 146.
- Feilden, B.M. (2003). *Conservation of Historic Buildings*. Architectural Press.
- Ganah, A., & John, G. A. (2015). *Integrating Building Information Modeling And Health And Safety For Onsite Construction*. *Safety And Health At Work*, 6 (1), 39-45.
- Gümürçinler, T., (2023). *İş Tehlike Analizi ile Tarihi Yapıların Restorasyonunda İş Güvenliğinin Değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, İzmir Demokrasi Üniversitesi]. Yök Tez.
- Güngördü, A., (2021). *Tavlusun Agios Basileos kilisesi yapısal incelemesi ve restorasyon önerisi* [Yüksek lisans tezi, İzmir Demokrasi Üniversitesi]. Yök Tez.
- Güngördü, A. (2024). *Aslıhan Güngördü 2024 Şahsi Arşivi*.
- Güngördü, G., İmamoğlu, B. (2024). *Occupational Health and Safety Risks in Aircraft Arresting Barrier Systems*. *International Journal of Computational and Experimental Science and Engineering (IJCESEN)*, 1437-1449.

- İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmeliği. (2024). *2024 İlk 6 Ay İş Kazaları Raporu*. 1-6.
- Kabakulak, T. (2019). *Bir tekstil işletmesinde risk değerlendirme uygulaması: 5x5 matris ve HAZOP*. *Karaelmas Journal of Occupational Health and Safety*, 3(2), 97-111.
- Martin, D., Tomida, M., & Meacham, B. (2016). *Environmental impact of fire*. *Fire Science Reviews*, 5 (1), 5.
- Meacham, B. J., van Straalen, I. J., & Ashe, B. (2021). Roadmap for incorporating risk as a basis of performance objectives in building regulation. *Safety science*, 141, 105337.
- National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH). (2023). *Risk Assessment: A Guide to Hazard Identification and Risk Analysis*. <https://www.cdc.gov/niosh/index.html>
- İş Güvenliği Analizi Nedir?* (2023). <https://www.ntss.com.tr/>
- Oturakçı, M., Dağsuyu, C., & Kokangül, A. (2015). A new approach to Fine Kinney method and an implementation study. *Alphanumeric Journal*, 3(2), 83-92.
- Özkılıç, Ö. (2005). İş Sağlığı ve Güvenliği, Yönetim Sistemleri ve Risk Değerlendirme Metodolojileri. TİSK Yayınları
- Şimşek, S., & Doğan, F. (2019). Otel Çalışanlarının Psikososyal Risk Etmenleri Açısından Mobbinge Maruz Kalmalarının Araştırılması. *İsg Akademik*, 1(1), 59-67.
- Şimşek, S. (2020). İş Sağlığı ve Güvenliği Kapsamında Risk Değerlendirme Metotlarından Fine Kinney Metodunun Bir Örnekle Değerlendirilmesi. *İsg Akademik*, 2(2), 91-99.
- Uzun, İ., Öztürk, D., & Gürcanlı, G. E. (2020). Mimari Restorasyon ve Konservasyon Projelerinde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Uygulamaları. *Teknik dergi*, 31(5), 10275-10290.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 17.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 25.01.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Cəmilə Azizova

<https://orcid.org/0009-0007-8098-7237>

Teacher of Languages and Literature Department of Azerbaijan State Music University,
ANAS PhD Candidate, Azerbaijan, camila.azizova@admiu.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Əzizova, C. (2025). Ədəbiyyatşünaslıq Üzrə Rəqəmsal Məlumat Bazalarının Yaradılması
İnformasiya Tələbatının Ödənilməsi Probleminin İnnovativ Həlli Kimi. *Akademik Tarih ve
Düşünce Dergisi*, 12 (1), 709-719.

Ədəbiyyatşünaslıq Üzrə Rəqəmsal Məlumat Bazalarının Yaradılması İnformasiya Tələbatının Ödənilməsi Probleminin İnnovativ Həlli Kimi

Öz

Tədqiqat işinin əsas obyektı Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq üzrə rəqəmsal məlumat bazaları təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan kitabxanalarında bu istiqamətdə hazırlanan rəqəmsal məlumat bazalarının nəzəri və təcrübi məsələlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd dövlət mədəniyyət siyasəti çərçivəsində ədəbiyyatşünaslığa dair informasiya tələbatçılarının sorğularının operativ və əhatəli ödənilməsi məqsədilə rəqəmsal məlumat bazalarının əhəmiyyətini göstərmək, respublikanın iri mədəniyyət müəssisələri olan kitabxanaların, xüsusilə Azərbaycan Milli Kitabxanasının bu sahədə fəaliyyətinin geniş təhlilini verməkdir. Ümumiyyətlə, informasiya cəmiyyəti şəraitində əhalinin elmi-intellektual və milli-mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən ədəbiyyatşünaslığın inkişafına ciddi təsir edən rəqəmsal məlumat bazalarını öyrənən tədqiqat mövzusu mühüm aktualıq kəsb edir. Burada ədəbiyyatşünaslığa dair informasiya texnologiyaları əsasında müasir kitabxana-informasiya fəaliyyətinin elmi-nəzəri əsasları araşdırma mövzusu kimi hərtərəfli təhlilə cəlb olunur. Araşdırmanın nəzəri əsasları qloballaşma dövrünün metodoloji ənənələrinə söykənir. Onun metodoloji bazasını ədəbiyyatşünasların, kitabxanaşünasların, kulturoloqların və elmin digər sahələrində çalışan alimlərin tədqiqatlarından nümunələr verməklə, onların fikir və yanaşmalarına müəllifin şəxsi münasibəti təşkil edir.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Azərbaycan və digər ölkələrin alimlərinin mövzu ilə əlaqədar tədqiqatları işin metodologiyası və metodikasında mühüm yer tutur. Tədqiqat işində müqayisə, məntiqilik, sistemli yanaşma metodlarına müraciət edilmiş, analiz, sintez, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Əldə olunmuş elmi nəticələrdən gələcək elmi işlərdə, ali təhsil müəssisələrində kitabxanaşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində mühazirələrin, elmi məruzələrin hazırlanmasında, eləcə də metodik vəsaitlərin və tədris proqramlarının tərtibində istifadə etmək mümkündür.

Açar sözlər: *Bədii Təfəkkür, Ədəbi Yaradıcılıq, Poetik Fikir, Mənəvi Dəyərlər*

Creating Digital Databases for Literary Studies as an Innovative Solution to the Problem of Meeting the Demand for Information

Abstract

The main objective of the research is the creation of digital databases on Azerbaijani literature research. The subject of the research is to analyse the theoretical and practical problems of digital databases developed in Azerbaijani libraries in this direction. The main objective is to demonstrate the importance of digital databases in order to respond quickly and comprehensively to the demands for information on literary science within the framework of the state cultural policy and to provide a comprehensive analysis of the activities of libraries, especially the National Library of Azerbaijan, which are important cultural institutions of the republic, in this field. In general, the study of digital databases, which serve the development of scientific-intellectual and national-spiritual potential of society in the conditions of information society and have a serious impact on the development of literary science, is of great importance. Here, the scientific and theoretical foundations of modern library and information activities based on information technologies in literary studies are considered as a comprehensive research topic. The theoretical foundations of the research are based on the methodological traditions of the era of globalisation. The methodological basis is formed from the author's personal attitude to the ideas and approaches of literary critics, librarians, cultural scientists and scientists working in other fields of science, with examples from their research. Researches conducted by scientists from Azerbaijan and other countries on the subject play an important role in the methodology and approach of the study. The methods of comparison, logic and systematic approach were applied in the research and the methods of analysis, synthesis, induction and deduction were used. The scientific results obtained can be used in future scientific studies, in the preparation of courses and scientific reports in the field of librarianship and literary science in higher education institutions, as well as in the development of methodological materials and curricula.

Keywords: *Artistic Thought, Literary Creativity, Poetic Thought, Moral Values*

Giriş

İnformasiya və biliklər cəmiyyəti şəraitində kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin rəqəmsallaşdırılması və tələbatçılara virtual xidmətlərin çeşidləri mütəmadi olaraq genişlənir. Bu proses kitabxanaların çağdaş dövrümüzün qlobal çağırışlarına fəal surətdə qoşulması və istifadəçi sorğularının operativ ödənilməsi ilə səciyyələnir. Şübhəsiz ki, müxtəlif elmi istiqamətlərdə olduğu kimi ədəbiyyatşünaslıq üzrə zəngin sənəd-informasiya resurslarının daim köhnəlməsi ilə onların biblioqrafik təsvirlərinin arxivləşdirilməsi və rəqəmsal verilənlər bazası yaradılması təcrübəsi alim və tədqiqatçıların müəyyən bir təcrübə və tədqiqat sahəsini inkişaf etdirməyə və başa düşməyə davam etməsini təmin etmək üçün mühüm rol oynayır. Son illərdə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyətində ədəbiyyatşünaslıq üzrə vahid əlamətə görə birləşən sənədlərin və nəşrlərin bir kompüter şəbəkə məkanına toplanması təcrübəsi xeyli inkişaf etmişdir. Ədəbiyyatşünaslığa dair müxtəlif mövzulara, görkəmli ədiblərin əsərlərinin, onların həyat və yaradıcılığını əks etdirən nəşrlərin, audiovizual materialların elektron ekvivalentinin hazırlanması yolu ilə ərsəyə gətirilən elektron məlumat bazalarının yaradılması praktikasi diqqəti cəlb edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kitabxana-biblioqrafiya proseslərinə nüfuz etməyə başladı və biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyət də daxil olmaqla bir çox sahələrin inkişafına səbəb oldu (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a; Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b). Mütəxəssislər elmi, kitabxanalara dair praktiki layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyətə başlamışdır. Şəki-Zaqatala bölgəsinin və Azərbaycanın digər bölgələrinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil və mədəniyyət haqqında məlumatlar. Resursların təmin edilməsi, müvafiq informasiya qurumları ilə inteqrasiya imkanları, oxucu tələbatının araşdırılması və təmin edilməsi problemlərinin həlli aktual problemlərdən hesab olunur. Bu məqalə problemin öyrənilməsinə və müasir dünya təcrübəsinə əsaslanan təkliflərin təhlilinə həsr edilmişdir. Regionlarda kitabxana-informasiya infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün elmi əsaslarla tövsiyələr irəli sürülüb (Məhəmmədli, 2024; Mahammadi, 2024). Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xüsusi sahələrindən biri də təhsil sistemidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi son qərarlarda təhsil sisteminin inkişafı, yeni innovativ metodların tətbiqi və ali təhsil müəssisələrində, professor-müəllim heyətində və tələbələrdə (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli 295 nömrəli Sərəncamı ilə islahatların istiqamətləri müəyyən edilmişdir) professor-müəllim heyətinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və Azərbaycanda ali təhsilin beynəlxalq səviyyəyə yüksəldilməsi layihələri

həyata keçirilir. Bu mənada ali təhsil məktəblərində yeni innovativ elm və təhsil prinsiplərinin, texnologiyalarının tətbiqi çərçivəsində çevik elmi-tədqiqat-istehsalat sisteminin yaradılması müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir (Mammadov, Talibov, Huseynov, Abdullayev & Mammadova, 2018). Ədəbiyyatşünaslıq elmində rəqəmsal verilənlər bazalarının yaradılması, çox vaxt sadəcə hazırlıq hissəsi kimi qəbul olunur. Bununla belə, onlayn ədəbiyyat məlumat bazasını tərtib edənlərin fikrincə o, eyni zamanda tədqiqat məkanı, yayılma forması və özlüyündə bir mədəni əsərdir. Verilənlər bazaları heç bir şəkildə adi konteynerlər deyil, onlar müxtəlif prosesləri, o cümlədən saxlama, paylama və təqdimatları yerinə yetirir (Electronic Literature as a Model for Creativity and Innovation in Practice, 2019). Elmi fəaliyyət və bədii təcrübə bir-birinə bağlıdır: alimlər bu sahəni təsvir etmək və araşdırmaq üçün cəhdlər edirlər. Bu məqsədlə, öz işlərində məlumat bazalarına müraciət edirlər və verilənlər bazası istehsalı bu sahəni daha da inkişaf etdirir ki, bu da onlayn ədəbiyyatın yayılmasını təmin edir.

1. Məsələnin həlli

Müasir dövrdə ənənəvi kitabxanaların, həmçinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının fəaliyyətinin texniki və texnoloji əsasları onların funksiyalarının həyata keçirilməsinin yeni formasını – elektron məlumat bazalarını yaratmışdır. Bu cür informasiya mənbələrinə olan tələbat kitabxananın virtual arayış xidmətlərindən daxil olan müraciətlərin təhlili ilə təsdiqlənir ki, bu da istifadəçilərin elektron sənədlərin tam mətnlərinə məsafədən çıxışı təmin etmək ehtiyacının artdığını göstərir. Bu ehtiyacları nəzərə alaraq, Azərbaycanın elmi kitabxanaları internet vasitəsilə əldə edilə bilən elektron sənədlər kolleksiyalarının formalaşdırılmasını öz prioritetlərindən biri hesab edir.

Kitabxana saytları müasir dövrdə böyük rol oynayır, çünki onlar bilik və məlumat əldə etmək üçün asan və rahat bir yol təqdim edir. Bu saytlar kitabları onlayn olaraq oxumağa, axtarış etməyə və ya yükləməyə imkan verir (Məhəmmədli, 2024). Elmin müxtəlif sahələrində, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq üzrə informasiyanın kitabxanalarda müasir təqdimə metodunu olan elektron məlumat bazaları istifadəçilərə onları maraqlandıran predmet (mövzu, istiqamət, şəxs və s.) üzrə ən müxtəlif nəşrləri kitabxananın internet şəbəkəsindən əldə etməyə imkan verir (İsmayılova, 2002). Kitabxana mütəxəssisləri ədəbiyyatşünaslığa dair rəqəmsal məlumat bazalarını hazırlayarkən, nəinki çalışdıqları kitabxananın fondunda olan sənədlərdən, həmçinin digər kitabxanalarda olan informasiya resurslarından və müəlliflik hüququ gözlənilməklə internet materillərindən istifadə edirlər.

Ədəbiyyatşünaslığa dair peşəkar informasiya fəaliyyəti baxımından internetin bu sahədə bütün məcmu potensialının əsas və ən qiymətli komponentlərindən biri, məhz elektron məlumat bazalarıdır. “Elektron məlumat bazası” ifadəsinin özü nisbətən yenidir və hələ ümumi qəbul olunmuş elmi şərhə malik deyildir. Elektron (rəqəmsal, virtual) məlumat bazaları vasitəsilə müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif məzmunları başa düşürlər: istənilən kompüterdəki faylların sadə siyahısından başlayaraq internetdəki bütün məzmununa qədər. Fikrimizcə, rəqəmsal məlumat bazaları naviqasiya və axtarış vasitələri ilə təchiz edilmiş, heterogen elektron sənədlərin sifarişli kolleksiyaları kimi müəyyən edilə bilər. Bu şərh, bizə rəqəmsal məlumat bazalarının mühüm fərqləndirici xüsusiyyətini müəyyən bir strukturun və sənədlərdə oriyentasiyanı təmin edən naviqasiya və axtarış vasitələrinin məcburi olması kimi vurğulamağa imkan verir. Bu, vahid iyerarxik struktur və indeksləşdirmə sistemi ilə birləşdirilməyən nizamsız fayl massivlərini “elektron məlumat bazası” anlayışından çıxarmağa imkan verir. “Heterogen” termini rəqəmsal məlumat bazalarını yalnız bir nəşrin nömrələrini ehtiva edən dövrü nəşrlərin arxivlərindən ayırmağa imkan verir.

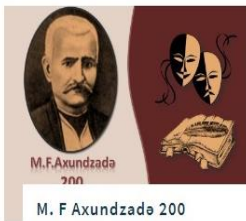
Elektron məlumat bazası fenomenin mahiyyəti potensial məlumat istehlakçısı tərəfindən məlumat massivinin mənimsənilməsi imkanlarını məhdudlaşdıran maksimum həddə çatmaqdır (Rettberg, 2012). Başqa sözlə desək, müəyyən bilik sahəsinə həsr olunmuş nəşrlərin sayı o qədər çox olmuşdur ki, o, hətta nisbətən dar bilik sahələri daxilində belə, yeni məlumatların bütün həcmi mənimsəməkdə fərdin fiziki imkanlarını üstələyir. Təəccüblü deyildir ki, fenomenlə bağlı baxışların üstünlüyü tədqiqatı təkrarlamağın artıq həyata keçirilmiş oxşar işlərin nəticələrini tapmaqdan daha asan və daha ucuz olması ilə səciyyələnir. Belə bir vəziyyətdə, idarəolunmaz görünən məlumat uçqununu ram etməyə imkan verən və bizi məlumatların saxlanması və əldə edilməsi imkanlarına yeni bir nəzər salmağa məcbur edən elektron məlumat bazalarının formalaşması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Elektron məlumat bazalarına daxil edilmiş rəqəmsal sənədlərin əsas üstünlüyü onlarda axtarıqların yalnız başlıq səhifəsindəki məlumatlara görə deyil, həm də bütün mətn boyunca aparıla bilməsi ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyət informasiya axtarışı imkanlarını kökündən genişləndirir və kompüter faylları şəklində təqdim edilən nəhəng sənədlər massivlərinə minlərlə nəşrdən müvafiq mənbələri vurğulayaraq bir neçə dəqiqə ərzində baxmaq mümkün olur. İnformasiya fəaliyyətində tətbiq imkanları nöqtəyi-nəzərindən şəbəkə elektron məlumat bazaları məntiqi olaraq iki əsas kateqoriyaya bölünür: mətnlərin pulsuz elektron kolleksiyaları və kommersiya tam mətnli verilənlər bazaları.

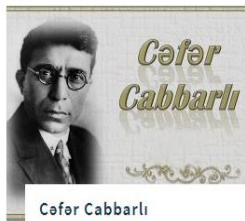
Mövzu üzrə öz araşdırmaları ilə məşhurlaşmış rus tədqiqatçı M. R. Koqalovski elektron məlumat bazaları üçün informasiya resursları kolleksiyalarının yaradılmasını yeni sinif informasiya sistemlərinin inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri hesab edir (Shemberko & Sliva, 2016). Kolleksiya resursların birləşdirilməsi meyarları məzmun əlaqəsi, gəlir mənbələri, istifadəçi məqsədi, giriş metodu və s. ola bilər. Hər hansı bir kolleksiyanın ən mühüm xassələri arasında tədqiqatçı onun sistemləşdirilməsini, təyinatını, mənşəyini, informasiyanın müəyyən edilməsi metodunu qeyd edir. Bu zaman informasiya resursları və onların təsviri qaydaları, informasiya texnologiyalarının əsas növləri, informasiya ehtiyatlarının təqdimat xüsusiyyətləri və heterogenliyi, onların paylanması, həcm xüsusiyyətləri, bazanın tərkibinin dinamiklik dərəcəsi və informasiya ehtiyatlarının vəziyyəti, kolleksiyanın tamlıq dərəcəsi və sosial əhəmiyyətinin xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Milli Kitabxanasının zəngin və çoxillik iş təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ədəbiyyatşünaslıq üzrə hazırlanmış elektron məlumat bazalarında vizual materiallar, şəkillər, multimedia vasitələri bazanın məqsədinə, təyinatına görə strukturlaşdırılır və bu düzülüşə müvafiq axtarış sistemi təşkil olunur. Kitabxananın bu sahədə ilk praktiki işi 2008-ci ildə “Mir Cəlal irsi” adı ilə tərtib edilmiş rəqəmsal informasiya bazasıdır (Məlumat bazaları, 2024). Təqdirəlayiqdir ki, keçən 15 illik zaman dilimində kitabxanada bu istiqamətdə həyata keçirilən uğurlu layihələr genişlənmiş, elektron məlumat bazalarının tərtibi metodikası təkmilləşdirilmiş və zəngin təcrübə toplanmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıq üzrə müxtəlif elektron məlumat bazaları Milli Kitabxananın <https://www.millikitabxana.az/> saytının “E-məlumat bazası” adlı xüsusi bölməsində aşağıdakı şəkildə təqdim olunan formada istifadəçilərin ixtiyarına verilmişdir.

M. F. Axundzadə 200

Cəfər Cabbarlı

Azərbaycanda
multikulturalizm

Mikayıl Müşfiq - 110

Məmməd Araz 80

31 Mart Azərbaycanlıların
soyqırımı günü

Nəriman Həsənzadə

Mirzə Şəfi Vazeh

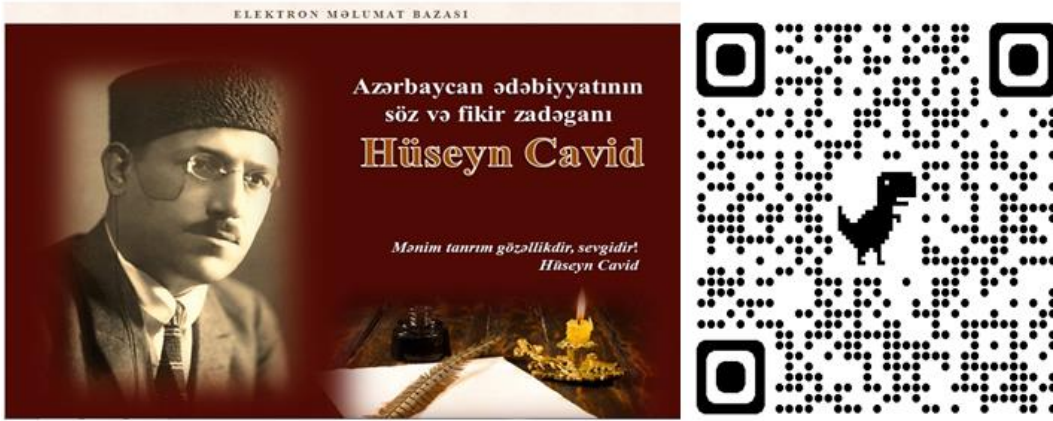
Azərbaycan Milli Kitabxanada hazırlanan ədəbiyyatşünaslığa dair elektron məlumat bazalarından biri də dahi dramaturqumuz Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının təbliğinə həsr olunmuşdur (Məlumat bazaları, 2024). “Azərbaycan ədəbiyyatının söz və fikir zadəkanı – Hüseyn Cavid” adlı bu rəqəmsal informasiya mənbəyinə daxil edilmiş materiallar “Rəsmi sənədlər”, “Həyat və yaradıcılığı”, “Həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri”, “Hüseyn Cavidin cənazesinin Azərbaycana gətirilməsi”, “Görkəmli şəxslər Hüseyn Cavid haqqında”, “Əsərləri”, “Haqqında”, “Xatirəsinin əbədiləşdirilməsi”, “Fotoqalereya” bölmələrində qruplaşdırılmışdır. Elektron məlumat bazasının “Rəsmi sənədlər” bölməsində materiallar iki yarım bölmədə: “Sərəncamlar” və “Nitqlər, çıxışlar, məruzələr” sistemləşdirilmişdir. Böyük şairin şəxsiyyətinə dövlət qayğısını təcəssüm etdirən “Sərəncamlar” yarım bölməsində aşağıdakı mənbələr əks xronoloji qaydada informasiya tələbatçılarının diqqətinə çatdırılır:

- Hüseyn Cavidin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
- Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
- Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
- Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
- Hüseyn Cavidin 120 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Bu sənədlərdə fəlsəfi müdrikliyin və bədii kamilliyin ahəngdar vəhdətini yaratmaqla öz adını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə əbədi olaraq həkk etdirmiş Hüseyn Cavidin yubileylərinin layiqincə keçirilməsi məsələləri əks olunmuşdur. Bazanın “Nitqlər, çıxışlar, məruzələr” yarım bölməsində Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin qüdrətli sənətkar haqqında 1992-2002-ci illərdə müxtəlif tədbirlərdə etdiyi çıxışlar və nitqlər əks xronoloji qaydada qruplaşdırılaraq istifadəçilərə təqdim olunur. Rəqəmsal informasiya resursunun “Həyat və yaradıcılığı” adlı bölməsində böyük dramaturqun zəngin həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salınır. Burada akademik Teymur Kərimli və şairin ev muzeyinin direktoru, filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı ədibin həyat salnaməsinin mühüm aspektlərini və bədii irsinin əsas cəhətlərini oxuculara çatdırırlar. “Həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri” bölməsində isə mütəfəkkir şairin bioqrafiyasını əhatə edən hadisələrin xronologiyası əks olunur.

“Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi” bölməsinə Ümummilli liderimizin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında şairin 100 illik yubileyi münasibətilə nəşinin Sibirdən doğma vətəninə gətirilməsi ilə bağlı məqalə daxil edilib. Ədalət qəzetinin 2012-ci il 9 oktyabr sayında Əməkdar jurnalist, daxili xidmət polkovniki Hikmət Xudiyevin (Cəmilzadə) müəllifi olduğu məqalədə bu tarixi hadisə Azərbaycan ziyalısının xatirəsinə xalq ehtiramının təcəssümü kimi dəyərləndirilir. Elektron məlumat bazasının maraqlı bölmələrindən biri olan “Görkəmli şəxslər Hüseyn Cavid haqqında”da dahi siyasi lider Heydər Əliyevin, akademik Məmməd Cəfərin, publisist Qulam Məmmədlinin, professor Timuçin Əfəndiyevin, akademik Rafael Hüseynovun, professor Yaşar Qarayevin, Xalq artistləri Mehdi Məmmədovun, Rza Təhmasibin, professor Bəkir Nəbiyevin, şair Abdulla Şaiqin, ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, şair Mikayıl Müşfiqin, Xalq şairi Rəsul Rzanın və digər görkəmli şəxsiyyətlərin böyük dramaturq barədə səsləndirdikləri fikirlər toplanıb.

Belə bir zəngin virtual sənəd-informasiya resursunun ən iri bölməsi “Əsərləri” adlanır. Materiallar bu hissədə müxtəlif yarım bölmə daxilində sistemləşdirilib: “Kitabları”, “Məqalələri”, “Dövri nəşrlərdə və məcmuələrdə dərc edilmiş əsərləri”, “Cavid hikməti: aforizmləri”, “Sözləri Hüseyn Cavidindir – notlar”, “Əsərlərinə çəkilməmiş filmlər”. Göründüyü kimi, bölmə daxilində əks olunmuş sənədlərin tipləri və janrları öz müxtəlifliyi baxımından fərqlənir. Belə ki, burada mətni, ideoqrafik və multimedia resursları informasiya tələbatçılarının nəzərinə çatdırılır. Məsələn, “Sözləri Hüseyn Cavidindir – notlar” adlı yarım bölməyə Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov, Tamilla Məmmədzadə, Şəfiqə Axundova və Eldar Mansurov kimi məşhur bəstəkarların Cavid əfəndinin şeirlərinə həsr etdikləri musiqi əsərlərinin notları daxil edilib. Rəqəmsal məlumat bazasının “Haqqında” adlı bölməsində dahi şairin həyat və yaradıcılığına dair çap olunmuş kitablar, məqalələr, avtoreferatlar, dissertasiyalar və onun haqqında lentə alınmış filmlər ayrı-ayrı bölmələrdə əks olunub. Bu zəngin informasiya resursundan istifadə etmək üçün aşağıda göstərilən QR-kod vasitəsilə internet veb ünvanına daxil olmaq mümkündür. Təhlilə cəlb etdiyimiz elektron məlumat bazası nümunəsində bir daha aydın olur ki, rəqəmsal sənədlər toplusu belə bazaların əsas elementidir ki, bu da sənədlərin tam mətnləri ilə yanaşı, istifadəçilərə onlarla işləmək üçün funksional imkanlar təqdim edir. Zənnimizcə, elektron sənədlər toplusunun virtual məlumat

bazasına çevrilməsinin onlarda müəyyən tələblərə uyğun olaraq məlumatın qorunmasına və səmərəli istifadəsinə diqqət yetirilməsi şərtinin müəyyən edilməsi, olduqca mühüm və düzgün yanaşmadır. Çünki, bu rəqəmsal məlumat bazaları elektron sənəd kolleksiyasının əldə edilməsində ardıcılıq (məlumatların mövcudluğundan ibarətdir) tematik profil, bazadakı sənədlərin bir-biri ilə əlaqəsi, seçilmiş sənədlərin növünün dəqiqliyi, istifadəçilərin dəqiq çoxaldılmış və identifikasiya vasitələri ilə təmin edilməsi, naviqasiya, məlumatın axtarışı, baxılması və ixracı kimi məsələləri özündə birləşdirir.

Onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, qlobal şəbəkələrin biblioqrafik resursları geniş və müxtəlifdir. Bunlara şəxsi səhifələrdəki çoxsaylı biblioqrafiya siyahıları, kitabxananın veb-saytlarında yeni əldə edilmiş məlumatların və ya mövzu indekslərinin siyahıları, müxtəlif elektron nəşrlərdəki mənbələrin siyahıları və daha çox oxşar materiallar daxildir. Lakin onların əsas komponentləri elektron kitabxana kataloqları və biblioqrafik məlumat bazalarıdır. Bu bölmə çox ixtiyaridir, çünki elektron kataloq əslində verilənlər bazasının özəl versiyasıdır (hissə və bütövlük arasındakı əlaqə). Bununla belə, bu konkret halda bizim üçün belə bir bölgü aparmaq mümkün görünür, çünki biblioqrafik nöqtəyi-nəzərdən kataloqlar və verilənlər bazaları daha bir çox mühüm fərqli malikdir: kitabxana kataloqları, nadir istisnalarla, tərkibini sənədlər haqqında məlumatla məhdudlaşdırır. bütövlükdə (kitablar, xəritələr, qeydlər, video kasetlər və s.). Biblioqrafik məlumat bazaları, əksinə analitik materiallar (jurnallardan məqalələr, davam edən nəşrlər, toplular və daha az hallarda qəzetlər) haqqında məlumatları daha çox ehtiva edir. Dünyada ən iri elektron informasiya bazası olan – Thomson Reuterse-in Elm Sitatlar Bazasında biblioqrafik məlumat, sitat məlumatı və tam mətnlərə keçidlər verilir. Bu baza müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığa dair 12,500 jurnal və 160,000 konfrans materiallarının axtarışını təmin edərək, maraqlandıran məsələlər üzrə ən aktual məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Nəticə

Tədqiqat işində əldə olunan elmi qənaətləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, verilənlər bazası forması onlayn ədəbiyyatda getdikcə daha çox təsir edir, araşdırmalara nüfuz edir və özünəməxsus bir estetik dəyər qazanır. Təcrübədə yaradıcılıq modeli kimi elektron ədəbiyyat bu sahədə biliklər üzrə verilənlər bazasının bir hissəsi olduğunu sübut edir, onun formal xüsusiyyətlərini qəbul edən əsərlərdən ibarət tədqiqat toplusu kimi tərtib olunur. Deməli, strukturca sənədlərin tam mətnlərindən, onların biblioqrafik təsvirlərindən, naviqasiya və xidmət vasitələrindən ibarət, müvafiq tələblərə cavab verən elektron kolleksiyalar toplusunu rəqəmsal məlumat bazası adlandırmaq olar. Elmi fəaliyyətlə bədii təcrübənin bir-birinə qarışdığı məqamda elm adamları bu sahəni təsvir etməyə və tədqiq etməyə çalışırlar, öz əsərlərində məlumat bazalarına müraciət edirlər. Artıq bu məqam təhsil psixologiyasında formalaşmışdır.

Elmi sahə kimi qəbul edilən təhsil psixologiyası iki elementlə paralel olaraq araşdırılır. Təhsil psixologiyası bir elm sahəsi olsa da, eyni ad altında təklif olunan bir kursla eyniləşdirilən bir anlayış olaraq da tanınır (İsgandar, vd., 2024). Verilənlər bazalarının yaradılması ədəbiyyatşünaslıq sahəsini inkişaf etdirir ki, bu da müxtəlif şəbəkə resurslarının oxucuların informasiya təminatında istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Verilənlər bazasına daxil edilmiş əsərlər rəqəmsal mədəniyyətdəki fərqli rollarını əks etdirir və təhlillərimiz məlumat bazalarının informasiya yayım platformaları, bədii artefaktlar kimi elektron ədəbiyyat sahəsində oynadığı çoxsaylı rollara və sahənin özünün qurulmasına tənqidi düşüncə üçün metodoloji vasitə kimi işıq salır. Xüsusilə, məlumat bazalarının onlayn ədəbiyyatla gücləndirilmiş üç funksiyası: onlayn şəxsiyyət təyinatı və məlumatların istifadəsi haqqında düşünmək; əbədiləşdirmə (qorunma) və empatiya təlimini özündə birləşdirir.

Ədəbiyyat Siyahısı

Electronic Literature as a Model for Creativity and Innovation in Practice. (2019). Electronic Literature Knowledge Base, <https://elmcip.net/> knowledgebase.

Isgandar, S. M., vd. (2024). On the history and role of education psychology in pedagogy: based on the example of Azerbaijan. *Sep-oct, Revista Universidad Y Sociedad* 16 (5), 303-309.

İsmayılova, S (2002). Ədəbi biblioqrafik mənbələr ədəbiyyatşünaslığın biblioqrafik informasiya təminatında mühüm vasitə kimi. *Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal*, 1, 97-101.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024a). Turizm sahəsi üzrə “İnformasiya tələbatı” konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Bibliografik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4718-4726.

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), 611-619.

Mammadov, J., Talibov, N., Huseynov, A., Abdullayev, L., & Mammadova, S. (2018, July). Development of a conceptual model of multi-skilled specialist training. In *4th International Conference on Higher Education Advances (HEAD'18)* (pp. 1615-1622). Editorial Universitat Politècnica de València.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4708-4717.

Məlumat bazaları, (2024). Elektron resurs, Azərbaycan Milli Kitabxanasının rəsmi saytı, <https://www.millikitabxana.az/databases>

Rettberg, S. (2012). Collective Memory and the Development of a Field: Building the Elmcip Electronic Literature Knowledge Base. *The Digital Subject: Questioning Hypermnnesia. International and Transdisciplinary Conference*, Keynote Address.

Shemberko, L. B. & Sliva, A. YA. (2016). Obzor literatury: informatsiya ot izdateley, nekotoryye stat'i, printsipy sotrudnichestva i strategiya politiki. Nauchno-tekhnicheskaya informatsiya. Seriya 1: *Organizatsiya i metodika informatsionnoy raboty*, (10), 22-32.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 16.01.2025

Kabul tarihi | Accepted: 15.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Burak Şakir Şeker

<https://orcid.org/0000-0002-8536-1790>

Associate Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University, International Relations, Türkiye,
buraksakirseker@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Şeker, B. Ş. (2025). Turkey-Syria Relations before World War II. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 720-740.

Turkey-Syria Relations before World War II

Abstract

Syria-Turkey relations have a long history. The fact that both states are located in the Middle East and have borders with each other has made diplomatic relations inevitable. In this article, Turkey-Syria relations are analysed objectively, based on history, and the events that deeply affected the relations of the two states are included. After Syria had been under Ottoman rule for a long time, it came under the French mandate. After being governed under the French mandate for a long time, it gained its independence as a result of great efforts and got rid of the French mandate. In this process, there were many developments in the diplomatic field between the two states, and from time to time tensions and good developments were achieved. In Turkey-Syria relations, the decisions and attitudes of states and structures such as Britain, France and the League of Nations have been decisive. The Hatay issue has been a major turning point in Turkey-Syria relations. In the article, the process starting from the interaction of the two nations a long time ago until the World War II is mentioned. In this context, Lausanne, Mudros, Mudanya, World War I, Sanjak Status and the Hatay problem were included and Turkey-Syria relations were tried to be explained.

Keywords: Turkey, Syria, France, League of Nations, Hatay

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

II. Dünya Savaşı Öncesi Türkiye-Suriye İlişkileri

Öz

Suriye-Türkiye ilişkileri uzun bir tarihe dayanmaktadır. İki devletin de Ortadoğu'da konumlanması ve birbirlerine sınırlarının bulunması, diplomatik ilişkilerin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu makalede, Türkiye-Suriye ilişkileri objektif bir şekilde, tarihe dayalı olarak incelenmiş, iki devletin ilişkilerini derinden etkileyen olaylara yer verilmiştir. Suriye uzun süre Osmanlı egemenliğinde varlığını sürdürdüktan sonra, Fransız mandası altına girmiştir. Fransız mandasında uzun bir süre idare edildikten sonra, büyük uğraşlar sonucunda bağımsızlığını kazanmış ve Fransız mandasından kurtulmuştur. Bu süreçte iki devlet arasında diplomatik alanda birçok gelişme yaşanmış, zaman zaman gerilimler zaman zaman da iyi yönde gelişmeler sağlanmıştır. Türkiye-Suriye ilişkilerinde, İngiltere, Fransa, Milletler Cemiyeti gibi devlet ve yapıların karar ve tutumları belirleyici olmuştur. Hatay sorunu, Türkiye-Suriye ilişkilerinde büyük bir dönüm noktası olmuştur. Makalede, iki milletin uzun zaman önce etkileşime geçmesinden başlayan süreçten, II. Dünya Savaşı'na kadar olan sürece kadar söz edilmiştir. Bu kapsamda, Lozan, Mondros, Mudanya, I. Dünya Savaşı, Sancak Statüsü ve Hatay sorunu konularına yer verilerek, Türkiye-Suriye ilişkileri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Suriye, Fransa, Milletler Cemiyeti, Hatay

Introduction

Syria is located in a geography on the Mediterranean coast, which has hosted many civilizations. It is surrounded by important states such as Iraq, Jordan, Lebanon, and Israel. Many empires have ruled over these lands throughout history. The Arabs took control of the region in the 7th century. At that time, the area was called Bilal al-Sham or Al-Sham. As a result of the spread of Islam among the Arabs, it was conquered by Omar and joined the Islamic lands. Today's Syria was ruled by states such as the Umayyads, Abbasids, Fatimids, Seljuks, Franks, and Mamluks, respectively in history. Turkmen began to settle in the region during the Seljuk period. Many Turkmen tribes settled in Syria. As a result of these migrations, interactions began between Syrians and Turks. At that time, the lands of Syria were ruled by the Fatimids. The Seljuks managed to dominate the region by defeating the Fatimids and connecting the region to the Seljuk Empire (Brauer, 1995). The Ottoman Emperor Yavuz Sultan Selim organized an expedition to Syria and brought a large part of the holy lands, such as Syria and Egypt, to the Ottoman dynasty. The location of Syria was of great importance according to the conditions of the time. Its connection with Asia and its proximity to the holy lands attracted the attention of the Ottomans. The Ottoman Empire

divided the region into four provinces, created a central authority, and continued its administration with the help of governors. It also granted limited autonomy to some local powers (Reilly, 1999). Syria has been a problematic region for the Ottomans from time to time. The reason for this was the organization of the local forces in the region and their grand plans for independence and autonomy. The Ottoman Empire did not care about this in the first place. The Egyptian Governor, Kavalali Mehmet (Muhammad) Ali Pasha, turned against the Ottoman Empire and created an independent state in Egypt, as well as achieved victory against the Ottomans. Afterward, Syria was captured by Kavalali Mehmet Ali Pasha, and he succeeded in establishing his state in the region. However, due to his oppression of the people and his harsh policies, Arab Nationalism gained strength in the region. With the support of the British, the Ottoman Empire defeated the forces of Kavalali Mehmet Ali Pasha in Syria and captured Syria back (Abir, 1977). In Syria, which was under the rule of the Ottoman Empire for many years, the people were affected by the provocations of the British and the French and were encouraged to rise against the Ottomans by using Arab nationalism. These studies caused the Arabs to stand against the Ottomans when they had the opportunity. When Syria is taken from the Ottoman administration and passed to the French mandate, Türkiye-Syria relations will be strained with the Hatay Dispute (Alon, 2016). After remaining under the rule of the Ottoman Empire, MENA (Middle East and North Africa) continued to exist as a colony of European states, and many new states were formed as a result of these colonies. One of the most important post-colonial states was Syria, which attracted the attention of many European states due to its geopolitical position and wealth of resources. With the loss of Ottoman power and dominance in the MENA, the idea of dominating Syria attracted great powers. Many states, especially European states and Russia wanted to have something to say in Syria. With the withdrawal of the Russians from the First World War, secret agreements were revealed. In these secret agreements, it was understood that the Arabs were used as bait against the Ottomans, and the promise of independence was a lie. The Arabs, who had revolted against the Ottoman Empire, could not gain their independence and continued to be ruled under the mandate (Samee-ul-Hasan, 2010). As a result of the Ottomans losing the First World War, the Armistice of Mudros came to the fore and was enforced. After this treaty, the Allied Powers tied the Ottomans' hands and occupied most of their lands. After the war ended, the Allies met in Paris to make treaties with the defeated states. The most important aim of the conference was the occupation and sharing of the MENA lands (Gelvin, 1994). According to Mustafa Kemal Atatürk, the Armistice of Mudros is a very

heavy and unacceptable agreement. Mustafa Kemal, who also showed his reaction to Hatay, was taken to the Ministry of War upon the pressure of the Allied Powers on the Ottoman Empire. Against the states that jeopardized the territorial integrity of the Ottoman Empire, it was stated by the Grand National Assembly that the borders and lands were an indivisible whole with the National Pact (Qureshi, 1946). However, the reaction of the Turkish people emerged. Meanwhile, Arab leaders who promised independence came together with Britain and held a congress, and according to the decision taken at the congress, Faisal was elected as the "King of United Syria" (Munson, 1988).

Under the Sykes-Picot agreement, France, which had a mandate understanding and wanted to maintain dominance in the MENA, was planning to realize its dream of domination in Syria and Lebanon according to the "mandate system" clause in the League of Nations. This request was approved at the San Remo Conference, and the mentioned regions were left to the French mandate (Fitzgerald, 1994). After this decision, France occupied Syria, and the mandate of Syria by France was accepted by Türkiye with the Ankara Agreement. The mandate that France maintained in this period affected the borders, as well as today, and also affected the future policy and structure of Syria. The treaty that would affect the sovereignty and borders of the Ottoman lands was signed after the Armistice of Mudros. After the Mudros Armistice Treaty, which was a devastating treaty, the Treaty of Sèvres was signed as a so-called peaceful treaty. After this treaty, the Ottoman Empire began to disappear completely from history (Tanenbaum, 1978).

After these heavy agreements, the resistance of the Turkish people increased in Anatolia. The resistance of the Turkish people gradually increased over time and became a great power. Especially the French suffered great losses against the national struggle forces. This situation disturbed the French government. In Syria, which is under the French mandate, the attitude of the French government towards the Arabs led them to revolt. In these uprisings, the Turks provided great support to the Arabs against the French, who were the common enemy of the Turks and the Arabs. France, which suffered a serious loss of power in the region, took a soft stance when it realized that it would lose its sovereignty, and then Turkish-French relations improved. As a result of these developments, the Ankara Agreement was signed to ensure peace with the French (Farrar, 1982). As a result of the Ankara Agreement, it was decided to leave Iskenderun for Syria under the French mandate. The borders were determined by the Ankara Agreement, and it was decided in the

same way in the Lausanne Treaty. Despite the great resistance of the national struggle, Hatay remained outside the borders of the National Pact (M. B., & H. G. L., 1940). After the national struggle and wars, the Republic of Türkiye was established, and relations with France continued to be developed. And then, the Türkiye-Syria border was clearly determined by a protocol. After the British gave independence to Iraq, which was under its mandate, the Syrian people struggled for independence. France could not stand these pressures and, as a result, recognized Syria's independence. After France recognized the independence of Syria, Türkiye also demanded the independence of Iskenderun. As a result of this demand, Türkiye-Syria relations stagnated for a while and deteriorated (Sluglett, 2014). At the end of the 1930s, powerful states such as Italy and Germany, which had a gravity in world politics and wanted to continue their presence in the MENA, began to pose a threat to Western states (Trask, 1964). States that would prevent the Western state from acting comfortably in the MENA had changed the attitude of France, especially towards Türkiye. Needing an ally in the region, France started to follow policies for Türkiye and Hatay in a way that would be beneficial for Türkiye. As a result of these events and Türkiye's harmonious policies, Hatay's independence was obtained without any war, and Türkiye took place in world politics by making agreements with Western states. These positive developments determined Türkiye's policy in the Middle East (Jäschke, 1940).

1. Türkiye-Syria Relations After the Peace Treaty of Lausanne

After the Ankara Agreement was signed, Mustafa Kemal assigned the Foreign Minister Yusuf Kemal to London and Paris for negotiations. As a result of the negotiations, it was learned that France wanted to maintain the current peace. After the success of the 1922 Great Offensive and the determination of the Turkish nation in its resistance, Türkiye has shown that it has adopted the peace policy by signing the Armistice of Mudanya (Davison, 1953). At the Lausanne Peace Conference, negotiations were held without making any concessions from the National Pact. Britain, which did not tolerate this demand of Türkiye, wanted to take a front against Türkiye together with France. Not wanting to make concessions from the National Pact, Türkiye faced the Western states once again, and the negotiations were interrupted. Negotiations were held again after the allied states demanded and insisted that Türkiye join again. As a result of these negotiations, the Lausanne Peace Treaty was signed, and the Syrian border was drawn as agreed in the Ankara Agreement (McCarthy, 2022).

As a result of Türkiye's increasing power on the southern front, relations with France were strained. Britain supported France, and there was a border crisis. Upon the strained relations with France, the Turks living in Syria and their Turkish supporters were put under pressure by France. During this period, Syrians were influenced by the Turkish War of Independence against European states. The fact that the Syrians are also under the mandate caused them to think of their independence by taking the example of Türkiye's struggle (Guclu, 2001). Since the caliphate was abolished in Türkiye after the Ottoman Empire, Serif Hussein was declared caliph. The French government stated that they rejected the new caliph, and pressure was exerted against the religion of Islam in the region, which caused the Syrians to want to get rid of the French mandate completely and sympathize with Türkiye. The Syrians, who could not stand the great pressure, started the Great Revolt in 1925 (Miller, 1977). In this process, Türkiye, which did not want the dominance of the French in the region, supported the Syrians. The revolt spread throughout the country and created a serious problem for the French. In the League of Nations and international conferences, Türkiye stated that it supports Syria's independence, and some of the Syrians, whose lives were not safe in the rebellion, took refuge in Türkiye. Although France tried to disrupt Türkiye-Syria relations, the relations between the two states strengthened during this period, and the nationwide rebellion initiated by the Syrians yielded results in 1927 (Daam, 2023).

The French met with the Syrians and evaluated their requests, but Syria demanded independence and elections, and these demands were accepted by the League of Nations. Although accepted by the League of Nations, the French mandate was included in the Syrian Constitution, and the restrictions continued. While the divide-and-rule policy was adopted at the beginning of the French mandate in Syria, a process in which Syria's demands were also included started. Although Syria's demands were included, democracy and independence in the region did not last long. As Syria's demands increased after the new government was elected, France again mandated the region and closed the parliament. Syria-Türkiye relations also started to tense again due to the Hatay issue (Antonius, 1934).

2.Sanjak of Iskenderun (Alexandretta) Dispute or Hatay Issue

Hatay, which has an important place in history, has been under the roof of many civilizations and has an important geopolitical position in the Middle East. At the end of the 19th century, many great states entered the race for dominance in the region. In the last years of the Ottoman Empire,

many states wanted to have something to say in the region, considering that Hatay was a key point to maintain dominance in the Mediterranean. In this context, France tried to assimilate the people by making serious investments in the region. It even planned to strengthen its authority by provoking the local people against the Ottoman Empire (Shorrock, 1972).

After the weakening of the Ottoman Empire and losing its dominance in the region, Iskenderun was connected to Syria with the Sykes-Picot Agreement, which was a secret treaty, and entered the French mandate. The port was completely under British control, but as a result of the end of World War I, the British and French occupied the region based on the articles of the Armistice of Mudros. A commission was appointed to report to the region, and because of this report, it was determined that the local people were against the French mandate in Iskenderun (Balistreri, 2022). After this report, the French put pressure on the local people in the region. As a result of the pressures, Turks and Syrians came together and resisted against the French. Since France was fighting with many forces at the same time, its power began to run out, and it started negotiations with Türkiye for peace. As a result, the Ankara Agreement was signed as a sign of peace (Gratien, 2016).

As a result of this agreement, the war ended, and a border was drawn between Syria and Türkiye, and İskenderun was given as a concession. With the treaty, an autonomous structure called “İskenderun Sanjak” was established in Iskenderun and its surroundings and remained in Syrian territory. Although Iskenderun Sanjak remained on Syrian territory, it had special conditions due to its structure. Benefits such as Turkish education were provided by granting privileges to the Turks. This situation helped the Turks in the region to preserve their national values and identities and was of great importance in the process when Hatay was included in the borders of Türkiye (H. L., 1937). Sanjak had been brought under the domination of different structures and states many times, and it had been tried to be kept under constant control by France. France established different governments in the region, and then it was decided to join Damascus in the region. Since Türkiye was in a difficult and long process through the war of independence, it had not been able to fully focus on the Hatay issue. First of all, by solving internal and external problems, it waited to implement the reforms and to provide the necessary conditions. When Türkiye did not intervene, the Sanjak Turks wanted to immigrate to Türkiye, but Türkiye warned the Sanjak Turks not to immigrate in order not to completely lose its dominance in the region (Thomas, 2002).

After the Iskenderun Sanjak decided to join Damascus, the Damascus Assembly made decisions regarding Syria and Iskenderun Sanjak, and these decisions were approved by the League of Nations. The Governor to be appointed by the Head of State would represent the President in the region and act together by establishing a parliament. After these new developments, Türkiye focused on the Hatay issue. Iskenderun Sanjak was of great importance for both Turks and Syrians, and both sides claimed that the territory belonged to them (Satloff, 1986).

In this process, Türkiye gained an important place in world politics and gained many allies with its peaceful policy. It reinforced this by becoming a member of the League of Nations. In this process, the Sanjak Turks were waiting for news from Türkiye and were impatient for Hatay to join the homeland. Syria, on the other hand, saw the Turks in Sanjak as enemies. Syria was disturbed by the presence of the Turks in the region and asked France to do something about it. However, relations between the French administrators and Turkish representatives in the region were good during this period (Provence, 2005).

The end of the French mandate in Syria and Lebanon in 1935 triggered Arab nationalism in Syria (Wien, 2011). An anti-Turkish organization called “Syrian Unity” was established in Sanjak. Among the members of this organization were authorized persons such as party members. They thought that when the French Mandate was over, there would be Syrian control in the region (Olmert, 1996). On the contrary, the Turks were trying to connect their region to the homeland. During this turmoil, the Syrian delegation had a meeting with the French and learned that the French intended to leave the region for Syria. Afterward, some behaviors were not in accordance with the Ankara Agreement regarding autonomy and against the Turks in the region. Thereupon, Türkiye took action and activated its societies. The name of the society operating in this region is “Hatay Sovereignty Society” (Sökmen, 1978).

In 1935 and 1936, studies on Syria's independence were increased. An uprising started in Damascus, and the French mandate was rejected. Despite the measures taken by the French government, the uprising could not be completely suppressed. France, which could not cope with the uprisings and lost power in the region, changed its harsh stance in the region after Britain gave independence to Iraq (Mattar, 1984). After the change in the French parliament and the establishment of a new government, France changed its policy on Syria and Lebanon and tried to improve its relations with these countries. This new government in France called the "Popular

Front," thought that the mandate applied in the region was not suitable for the new world conjuncture and that a new policy should be followed (Wall, 1986).

Upon this, necessary studies were carried out, and negotiations were made with Syria and Lebanon. And at the end of the negotiations, a friendship agreement was made in Paris in 1936. The treaty was made to be valid for 25 years. This treaty was of great importance for independence, as it represented Syria's independence in the international arena (Traboulsi, 2012). However, there was no decision regarding the Iskenderun Sanjak in the treaty. Three years after the signing of the treaty, France gave Syria its independence, and the Sanjak region was left to Syria's administration. Leaving the Sanjak administration to Syria is an indication that the provisions of the Ankara Agreement were ignored. The reason why France made such a decision was that although it made serious investments in the region, it could not get its return as much as it expected, and the strengthening of states such as Italy and Germany played a major role (Khadduri, 1945).

After the signing of the agreement, Turkish statesmen reacted. Although they were happy with Syria's independence, they emphasized that Iskenderun's right to independence should be recognized. The decision about Iskenderun was by no means accepted by the Turkish government, and there was a great reaction. After this date, the Hatay issue had taken a big place in Türkiye's politics, and it had been the biggest aim of Hatay to gain its independence and add it to the homeland. After the agreement signed by the French and Syrian governments, the Hatay issue had been on Türkiye's agenda and had become an issue for which a solution was sought. Mustafa Kemal determined Hatay as a national cause and started the necessary studies (Sprayregen, 2001).

Türkiye continued to implement its peaceful policy and sought diplomatic solutions to the Hatay issue. Türkiye stated that they do not have any problems regarding the independence of Syria but that a solution should be found to the Iskenderun issue. European states started negotiations with France to put pressure on France to solve the Iskenderun dispute due to its connection with France. At the League of Nations meeting, Türkiye requested a meeting with France to find a solution to the Iskenderun dispute. The French government, on the other hand, stated that bilateral talks were not possible since the region was under Syria's sovereignty and that in case of a possible meeting, Syria also had the right to speak on the issue. Thereupon, Türkiye-France relations became stagnant again and progressed in a negative direction (Mango, 1968). Later on, the Turkish government gave a note demanding that the independence given by France to Syria applying the same policy should also be given to Iskenderun. It supported this right by showing the treaties

between the two states. Mustafa Kemal tried to create public opinion for the solution to the Iskenderun dispute and made the necessary explanations about the issue in the Grand National Assembly of Türkiye (Atatürk, 1938). According to these statements, he emphasized that the Iskenderun region belongs to the Turks, and this issue is a main problem between France and Türkiye. Upon these explanations, the Sanjak issue became official, and Atatürk's speech greatly impacted the Sanjak region, bringing the Turks together and increasing their desire to join the motherland. Atatürk had a meeting with the French Ambassador and clearly expressed his views on the Sanjak issue. He stated that Türkiye followed a peaceful policy but would never compromise on the Hatay issue, which it had a right to. Turkish determination on this national issue had drawn great attention (Gönlübol & Sar, 1963).

France gave negative feedback on the note given by Türkiye. The French administration stated that if they gave independence to Sanjak, they would disrupt the territorial integrity of Syria and that they did not have such an intention and authority as a mandate power in the region. After these statements, although mutual notes were given between the two states, these notes did not yield any results. With the effect of the turmoil in Europe, France did not want to spoil its relations with both Türkiye and Syria and sought an international solution by opening the Hatay issue to discussion in the League of Nations (Sanjian, 1956).

As the elections approached in the region, clashes broke out between the Turks, who resisted the French police, and the French administration. The pressure was applied to the Turks who preferred not to participate in the elections by protesting the elections, by the French soldiers and police, there were some Turks who died in the conflicts that broke out. This event affected Türkiye-France relations and after the event, martial law was imposed in the region. According to the statements of the French officials in the region, it was stated that clashes broke out as a result of provocations, and the French military intervened to ensure security in the region (Shields, 2011).

After the incident, Türkiye sent an ambassador to the region. Atatürk emphasized the seriousness of the Hatay issue by stating that they have demanded autonomy in Sanjak until now and that they will go to integration from now on. Against this reaction of Türkiye, France tried to soften the atmosphere and did not want to break its relations with Türkiye. France suggested that the Hatay issue be discussed and resolved in the League of Nations, and Türkiye accepted this offer (Jenks, 1938).

3.The Process of Resolving the Hatay Issue under the Leadership of the League of Nations

With the changing politics and state structure of Europe, the importance of imperialism in the world had increased and Syria became one of the lands gaining importance. The threat of independence that previously was given to Syria may have inflamed the desire for independence in other colonial countries and that caused France to follow a conciliatory policy with Türkiye (Philliou, 2021). While Türkiye's condemnation of France and Syria continued, a general election decision was made in Syria. Since this election would formalize Syria's independence, Türkiye refused to hold elections. This attitude of Türkiye resulted in the majority of the people in Iskenderun not participating in the elections. Although the Turks did not participate in the elections, with the support of France, Arab leaders were elected in Iskenderun and this situation received a great reaction from the people. The Turkish people suffered great losses in the conflicts that broke out after the election (Khoury, 1982).

Following the failure to reach an agreement with France on the Hatay issue, Turkish Foreign Minister Tevfik Rüştü Aras expressed to the League of Nations that a meeting would be held on 14 December 1936 to decide on the safety and future of the people living in the region. During the pre-meetings, Türkiye expressed its demands regarding Hatay and one of these demands was the withdrawal of French soldiers from Sanjak and the armed forces of the League of Nations to ensure order in the region. Another demand was the request for independence with the treaty, based on the example of Syria but France refused this request (Sarnay, 1996a). When the dispute between the two states could not be resolved again, the League of Nations assigned the Swedish representative and his team to prepare a report in the region. During this period, negotiations between Türkiye and France continued. The report team, who started their duties in Sanjak, faced a great reaction from the people in the region. A large rally and protest march was held to create public opinion (H. L., 1938). According to the report of the Swedish representative appointed by the League of Nations to prepare a report on the region at the second session of Geneva, it was determined that the Sanjak region had an autonomous structure (Matthews, 1937). This report was evaluated by Turkish and French representatives and an agreement was made accordingly. Many privileges were granted to Sanjak with the agreement and some of these privileges are that the official language in the region is Turkish and that it can act independently in internal affairs. Although it will act independently in its interior, it will remain loyal to Syria in Foreign Affairs, which is an indication that it is not

completely independent. It would not have armed forces, and it would depend on the League of Nations in its executive system. Although concessions were made on a few issues, borders would be drawn in the region and the sovereignty of the region would be strengthened by making a treaty with France. Reaching such a conclusion as a result of long years of disagreements was a great step in solving the Hatay issue and the Turkish people welcomed this situation with joy (Jackson, 2013).

The Sanjak Statute, which was prepared for this situation, was accepted in May 1937 as a result of the negotiations. With this status, Sanjak was accepted as a separate entity and became official. The French mandate did not officially announce the new regime and status of Hatay based on the decision taken by the League of Nations. Atatürk drew attention to the importance of this issue and made the necessary explanations in the opening speech of the Grand National Assembly of Türkiye. Atatürk said that there is little time left for the implementation of the new regime and the status of Hatay and that Hatay is of great importance in the development of future Turkish-French relations (Atatürk, 1937).

Shortly before the Sanjak Statute came into effect, the Arabs in Syria started to cause problems by revolting. France, on the other hand, did not intervene in this matter, on the contrary, it secretly supported the behavior of the Syrians on this issue (Ulus, 1937). Because France also did not want the implementation of the new regime and after this attitude, Türkiye-France relations were strained. The decision aimed at solving the Hatay issue, given by the League of Nations, could not solve the problem. Although Türkiye tried to implement the regime, it prolonged the process after the uprisings of the Syrian people and the French mandate's provoking policies in the region. As a result of long efforts, on 29 November 1937, the Sanjak Statute came into force. After these developments, the negotiations of the French-Turkish governments increased and this situation was reinforced with a treaty. By the sign of the Turkish-French Friendship Agreement, was aimed at the parties to support each other in every field (Millman, 1995).

After this agreement, France-Türkiye relations continued to develop positively. After the Sanjak Statute and its new constitution came into force, France accepted that the Turks were the majority in the region. However, although it accepted the Turkish army to enter the region, it tried to prevent the integration of the region (Watenpauh, 1996). When the Turkish forces entered Hatay, they were met with great enthusiasm and the people found great morale. The entry of Turkish forces into the region had been a major factor in resolving the Hatay issue, leading the

people to believe that the elections would be held impartially this time. After the agreements were made, the Turkish-French forces decided to conduct the elections in Hatay jointly. The election was carried out with great care, the frauds in the previous election were detected and efforts were made to prevent it from happening in this election. Tayfur Sökmen, who had been working hard since the beginning of the problem in the region, was considered for the Hatay Presidency. When the elections were concluded, a 40-person assembly was formed and the Turks obtained the majority in this assembly with 22 people. The desired result was obtained from the selections (Melek, 1986).

After the elections were concluded, the Assembly was opened, and the name of the state was determined as the Republic of Hatay. With the votes of 40 deputies, Tayfur Sökmen was elected as the President. After the Hatay Assembly was established, the government was given a vote of confidence the constitution prepared by the League of Nations was approved and the Republic of Hatay changed its name to the "Hatay State". The national anthem of the Hatay State and its flag were similar to the Turkish flag (Sökmen, 1978). Following the officialization of the Hatay State, its cooperation with Türkiye and Türkiye's active role in the region was seen as a threat by the French and Syrians. The Syrians had a feeling of hatred towards the Turks. The people of Armenian and Greek origin living in the region also made great efforts to prevent Hatay from joining Türkiye. As a result of the decisions taken by the Council, French representatives and French soldiers continued to exist in the Hatay State. But they continued their existence in the region only symbolically, they had no function. Although the Hatay State was independent, it was also affected by the French mandate since it was located in Syria (Sarıay, 1996b). The decisions taken in the Hatay State Assembly were generally the laws already existing in Türkiye. The Turkish legal system was also applied in Hatay. Arrangements were made to get rid of the influence of France and Syria. These arrangements were seen as a threat to the French and Syrians. Afterwards, Syria closed its customs gates to Hatay and France also decided to close Syria's Hatay border (Khoury, 1987). By closing its customs, Syria aimed to imprison Hatay and prevent its development. As a result of the increase in the events and the mutual closure of the borders, the Hatay Assembly put many systems of Türkiye as an example, together with the decisions it had taken. There are many examples from Türkiye in Hatay's economic policy, especially in the education system and legal system. Türkiye and Hatay increased their imports and exports in this process and continued their close relations. Türkiye never withheld its support from the Hatay State and blocked Syria's plan by opening the border Melek, 1986).

The cooperation between Türkiye and Hatay made France nervous, and France demanded a meeting with President Tayfur Sökmen. In this meeting, the French representative stated that they would open the borders by apologizing to the President. The President, on the other hand, showed his harsh stance on this issue and said that even if the border was opened by France, Hatay would not open the border again. On December 1, 1938, the customs application was abolished for the products coming from the Hatay State. Right after that, the passport requirement for travel between states was eliminated and the passage with identity cards was made free. After the decisions and regulations taken in the parliament, Hatay turned into a structure that is closely related to Türkiye. In this way, it is as if it became a province of Türkiye, and its connection with Syria would be completely cut off (Tekin, 2009).

Realizing these developments, Syria offered to share Hatay between Türkiye and Syria. The Foreign Minister of the period stated that if they handed over the Bayır, and Bucak regions to Türkiye, which are not within the borders of Hatay, arrangements would be made regarding Hatay. This offer was rejected by Syria and no progress was made (Soysal, 1985). Germany's occupation of Slovakia and military activity in Albania shook the balance in Europe and new structures emerged. As a result of these restructurings, France displayed a more harmonious attitude as it needed Türkiye's alliance. As a result of the negotiations with Britain, it was decided to form a Turkish-British-French alliance (M. B., 1939).

Thanks to this alliance, France accepted Türkiye's demands on Hatay. Foreign Minister Şükrü Saraçoğlu and the French Ambassador decided to agree to resolve the Hatay issue between Türkiye and Syria in March 1939. Following this decision, Hatay's accession to Türkiye was accepted by France. In this agreement, whose articles are clearly stated, it was decided to reorganize the Türkiye-Syria border and to include Hatay in Türkiye. It was also stated that the region under the mandate of France would be definitively transferred to Türkiye by the decision of the League of Nations. Within a month, the decision to withdraw the French soldiers from Hatay was taken with it and the Türkiye-Syria border was determined. In return for the integration of Hatay into Türkiye, Türkiye promised that it would not attempt to invade Syria's sovereignty and territory (Ministry of Foreign Affairs-Türkiye, 1973).

As a result of the voting held in the Hatay Assembly, the decision of Hatay to join the motherland was approved. With this decision, the Assembly ended the existence of the Hatay State

and accepted to become a city of Türkiye. After the decision was approved by the Turkish Grand National Assembly, Hatay officially joined the motherland. According to the provisions of the treaty, the French soldiers started to leave Hatay. The people of Hatay were given the chance to choose between Turkish and Syrian citizenship and those who chose Syrian citizenship were allowed to migrate. A joint commission was formed on the Syria- Türkiye border and the border was determined for two states. After the French soldiers left Hatay completely, the law regarding Hatay's becoming a province was accepted by the Parliament and the accession process of Hatay was completed (TBMM (TGNA) Zabıt Ceridesi, 1939).

Hatay's accession to Türkiye was criticized by the Syrian government and this situation was rejected. The Syrian government did not recognize the inclusion of Hatay as a province in Türkiye and protested the situation in Hatay by issuing declarations and using the media. Decisions and sanctions taken in the Syrian Assembly were in line with this. The Speaker of the Syrian Parliament sent declarations to the League of Nations and the French Government, stating that Iskenderun was Syrian territory, they were against its integration by Türkiye, and that Iskenderun should be returned to Syria, citing the reason that France and the League of Nations could not maintain the necessary order in the region. He stated that the transfer of Hatay to Türkiye in this way did not comply with international law and stated that they did not support or recognize this situation (Ada, 2005). In addition, after Hatay acceded to Türkiye, hostility towards Turks started among the people. In particular, the Syrian army harbored great hostility towards the Turks by creating fake news and propaganda, that spreading Türkiye was the enemy of Syria and that they could move to Syria at any moment. Diplomatically, Syrians were prevented from communicating with Turkish officials and Turkish Consulates were under surveillance (Mestyan, 2023). However, after a while, Syria gave up its initial reaction and stated that it was bound by and respected the agreement between France and Türkiye regarding Hatay. This situation did not last long and after the end of the French mandate in Syria, it returned to its old policies. As a result of the United States taking an active role in the Middle East, it has caused states in the Middle East to change their policies. Syria needed an ally in the region and tried to improve its relations with Türkiye by making these policies more compatible.

Conclusion

Syrian lands were ruled for more than 400 years by the Ottoman Empire. However, Arab nationalism unbalanced this order in time. There were several reasons for this: The French

Revolution was one of the reasons and also, the Ottoman Empire was in its disintegration period. Additionally, some European countries like France and Great Britain tried to make provocations in the region by considering their interests. After some time, these reasons contributed to the revival of Arab independence among them. France and the British signed a secret agreement which is called Sykes-Pickot concerning the sharing of the MENA territory of the Ottoman Empire between themselves. This treaty was tried to be implemented during the First World War. According to this agreement, Syria was given under the control of France, thus, the mandator of France over Syria was accepted by the League of Nations in 1922. Thereby, those two states established their mandates in the region in line with their interests. However, both the undermining practices of the French administration and the gain of independence by other states affected the Arab views towards the French administration in the region. The discomfort of the Arab peoples showed itself in ever-rising rebellions in the face of France in the region, which especially escalated during 1925-1927. In time, the opposing attitudes and rebellions of Arab peoples turned into a struggle for their independence. As a response to the behaviors of Arab groups, France did not hesitate to use force against them and tried to suppress the rebellions at any attempt. However, Arabs had a chance to take part in the government by winning the election held in 1928 thanks to their huge efforts. In addition, the constitution which was prepared by Arab groups was entered into force as a result of their struggles.

In 1936, since France faced a lot of struggles in the region in addition to the changed dynamics of the international arena, it had to give Syria its independence. Thus, France transformed its all rights in the region to Syria, however, this paved the way for another issue which is called as İskenderun Sanjak issue. There was no provision regarding İskenderun Sanjak in the agreement which was signed between Syria and France. This brought up to this issue Türkiye's agenda at that time. When we look at the relations during this time, we can consider that the İskenderun Sanjak issue played a significant role in shaping the relations between these two countries. Additionally, it affected the relations in adverse ways.

Hatay was given a separate status with the Ankara Agreement. On the other hand, the borderline between Syria and Türkiye was determined and also the status of Sanjak was accepted with the Lausanne Peace Treaty. These two countries decided to bring the case in front of the League of Nations. This means that Hatay's separate position from Türkiye was accepted.

However, the conditions at the international arena were changed and France had to change its attitude regarding this issue positively. Thereby, the independence of the Hatay State was accepted in 1938. However, it did not last for a long time in this status and one year later, Hatay was included in Türkiye homeland at the end of this process.

Moreover, the rights and obligations of Syria were abolished in this region in terms of international law. When we have a look at the relations, especially in terms of the Hatay issue, we can say that there were up and down relations between these two countries. But Syria always has shown its discomfort regarding this issue from past to present. Thus, Syria did not hesitate to mention the Hatay issue almost in every problem with Türkiye. However, Türkiye managed to include Hatay in its lands without using any force or violence. Türkiye always gave importance to pursuing diplomatic ways of solving this problem.

Although this problem has remained the determining factor in bilateral relations for a long time, both states must act within the framework of good neighbor policy in terms of historical ties and regional balances. Considering the solution to the Hatay issue as a personal matter, Atatürk made Hatay independent after a great political struggle by evaluating the international balances and conjuncture very well. Last but not least, there was an important issue that adversely affected the relations between Syria and Türkiye. In other words, the Turks living in Syria had a vital role in defining relations.

Türkiye-Syria relations have affected both themselves, Middle Eastern states, and European states in many ways. These two states, which struggled for territorial dominance, sometimes resisted the mandate of European states and sometimes experienced territorial problems. The most important issue determining the relations of the two states was undoubtedly the Hatay issue. As a result, the solution to this issue was provided by the national struggle of the Turkish nation and the determination of Atatürk, and consequently, Hatay joined the homeland. Although Türkiye-Syria relations have progressed badly for a while, the relations between these two countries have never really come to an end.

References

Abir, M. (1977). Modernisation, Reaction and Muhammad Ali's "Empire." *Middle Eastern Studies*, 13(3), 295–313.

Ada, S. (2005). *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Alon, Y. (2016). Sheikh and Pasha: Ottoman Government in the Syrian Desert and the Creation of Modern Tribal Leadership. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59(3), 442–472.

Antonius, G. (1934). Syria and the French Mandate. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, 13(4), 523–539.

Atatürk, M.K. (1937). Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 3. Yasama Yılına Açış Konuşmaları. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. V. 20(3)*
https://web.archive.org/web/20060113042205/https://www5.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusm

Atatürk, M.K. (1938). *Söylev ve Demeçler I: :TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1938)*. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Balistreri, A. E. (2022). Revisiting Millî: Borders and The Making of The Turkish Nation State. In J. Tejel & R. H. Öztan (Eds.), *Regimes of Mobility: Borders and State Formation in the Middle East, 1918-1946* (pp. 29–58). Edinburgh University Press.

Brauer, R. W. (1995). Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography. *Transactions of the American Philosophical Society*, 85(6), 1–73.

Daam, J. (2023). Contested rule and fragmented space in French Mandate Syria. In *Tourism and the Emergence of Nation-States in the Arab Eastern Mediterranean, 1920s-1930s* (pp. 193–254). Leiden University Press.

Davison, R. H. (1953). Middle East Nationalism: Lausanne Thirty Years after. *Middle East Journal*, 7(3), 324–348.

Farrar, M. M. (1982). Victorious Nationalism Beleaguered: Alexandre Millerand as French Premier in 1920. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 126(6), 481–519.

Fitzgerald, E. P. (1994). France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918. *The Journal of Modern History*, 66(4), 697–725.

Gelvin, J. L. (1994). Demonstrating Communities in Post-Ottoman Syria. *The Journal of Interdisciplinary History*, 25(1), 23–44

Gönlübol, M. & Sar, C. (1963). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. Milli Eğitim Bakanlığı.

Gratien, C. (2016). The Sick Mandate of Europe: Local and Global Humanitarianism in French Cilicia, 1918–1922. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 3(1), 165–190.

Guclu, Y. (2001). The Struggle for Mastery in Cilicia: Turkey, France, and the Ankara Agreement of 1921. *The International History Review*, 23(3), 580–603.

- H. L. (1937). The Sanjak of Alexandretta. *Bulletin of International News*, 13(15), 3–7.
- H. L. (1938). Turkey and the Sanjak of Alexandretta. *Bulletin of International News*, 15(12), 6–9.
- Jackson, S. (2013). Diaspora Politics and Developmental Empire: The Syro-Lebanese at The League of Nations. *The Arab Studies Journal*, 21(1), 166–190.
- Jäschke, G. (1940). Alexandrette und Hatay. *Die Welt Des Islams*, 22, 149–154.
- Jenks, C. W. (1938). The Statute and Fundamental Law of the Sanjak of Alexandretta. *Die Friedens-Warte*, 38(1), 34–37.
- Khadduri, M. (1945). The Alexandretta Dispute. *The American Journal of International Law*, 39(3), 406–425.
- Khoury, P. S. (1982). The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars. *Middle Eastern Studies*, 18(2), 180–193.
- Khoury, P. S. (1987). The Loss of The Sanjak. In *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (pp. 494–514). Princeton University Press.
- M. B. (1939). The Political and Strategic Importance of Turkey. *Bulletin of International News*, 16(22), 3–11.
- M. B., & H. G. L. (1940). Syria and Lebanon: The States of the Levant under French Mandate. *Bulletin of International News*, 17(14), 841–851.
- Mango, A. (1968). Turkey in the Middle East. *Journal of Contemporary History*, 3(3), 225–236.
- Matthews, M. A. (1937). Chronicle of International Events. *The American Journal of International Law*, 31(2), 322–333.
- Mattar, P. (1984). Amin Al-Husayni and Iraq's Quest for Independence, 1939-41. *Arab Studies Quarterly*, 6(4), 267–281.
- McCarthy, J. (2022). Britain, France and Italy. In *The British and the Turks: A History of Animosity, 1893-1923* (pp. 410–426). Edinburgh University Press.
- Melek, A. (1986). *Hatay Nasıl Kurtuldu*. TTK Basımevi.
- Mestyran, A. (2023). *Modern Arab Kingship: Remaking the Ottoman Political Order in the Interwar Middle East*. Princeton University Press.
- Miller, J. L. (1977). The Syrian Revolt of 1925. *International Journal of Middle East Studies*, 8(4), 545–563.

Millman, B. (1995). Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42. *Middle Eastern Studies*, 31(3), 483–508.

Ministry of Foreign Affairs-Türkiye. (1973). *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.

Munson, H. (1988). *Islam and Revolution in the Middle East*. Yale University Press.

Olmert, Y. (1996). A False Dilemma? Syria and Lebanon's Independence during the Mandatory Period. *Middle Eastern Studies*, 32(3), 41–73.

Philliou, C. M. (2021). *Turkey: A Past Against History* (1st ed.). University of California Press.

Provence, M. (2005). Ottoman and French Mandate Land Registers for the Region of Damascus. *Middle East Studies Association Bulletin*, 39(1), 32–43.

Qureshi, I. H. (1946). The Foreign Policy of Turkey Since Mudros (1918). *India Quarterly*, 2(3), 213–228.

Reilly, J. A. (1999). Past and Present in Local Histories of the Ottoman Period from Syria and Lebanon. *Middle Eastern Studies*, 35(1), 45–65.

Samee-ul-Hasan. (2010). The Great War of 1914-1919 and the Middle East. *Pakistan Horizon*, 63(4), 25–31.

Sanjian, A. K. (1956). The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956). *Middle East Journal*, 10(4), 379–394.

Sarınay, Y. (1996). Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938). *Atatürk araştırma merkezi dergisi*, 12(34), 3-65.

Sarınay, Y. (1996b). Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(35), 407-427.

Satloff, R. B. (1986). Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936. *Middle Eastern Studies*, 22(2), 147–180.

Shields, S.D. (2011). *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II*. Oxford Academic.

Shorrock, W. I. (1972). The French Presence in Syria and Lebanon Before the First World War, 1900-1914. *The Historian*, 34(2), 293–303.

- Sluglett, P. (2014). An improvement on colonialism? The “A” mandates and their legacy in the Middle East. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 90(2), 413–427.
- Soysal, İ. (1985). Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1936-1939. *Belleten*, 49(193), 78-111.
- Sökmen, T. (1978). *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*. TTK Basımevi.
- Sprayregen, J. (2001). Turkey's foreign policy: a twentieth century success story. *Insight Turkey*, 3(1), 67–74.
- Tanenbaum, J. K. (1978). France and the Arab Middle East, 1914-1920. *Transactions of the American Philosophical Society*, 68(7), 1–50.
- TBMM (TGNA) Zabıt Ceridesi. (1939). *Otuz üçüncü inikad, 30-VI-1939, 6(3)*. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c003/tbmm06003033.pdf>
- Tekin, M. (2009). *Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Thomas, M. C. (2002). French Intelligence-Gathering in the Syrian Mandate, 1920-40. *Middle Eastern Studies*, 38(1), 1–32.
- Traboulsi, F. (2012). From Mandate to Independence (1920–1943). In *A History of Modern Lebanon* (pp. 88–109). Pluto Press.
- Trask, R. R. (1964). The United States and Turkish Nationalism: Investments and Technical Aid during the Atatürk Era. *The Business History Review*, 38(1), 58–77.
- Ulus. (1937). Çeteler ayakta. No. 5597. 28 Şubat 1937 Pazar.
- Wall, I. M. (1986). Front Populaire, Front National: The Colonial Example. *International Labor and Working-Class History*, 30, 32–43. Wall, I. M. (1986). Front Populaire, Front National: The Colonial Example. *International Labor and Working-Class History*, 30, 32–43.
- Watenpaugh, K. D. (1996). “Creating Phantoms”: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis, and the Formation of Modern Arab Nationalism in Syria. *International Journal of Middle East Studies*, 28(3), 363–389.
- Wien, P. (2011). The Long and Intricate Funeral of Yasin Al-Hashimi: Pan-Arabism, Civil Religion, And Popular Nationalism in Damascus, 1937. *International Journal of Middle East Studies*, 43(2), 271–292.

Ahmet Aydın

<https://orcid.org/0000-0002-0943-8813>

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Bilecik, Türkiye, ahmet.aydin@bilecik.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Aydın, A. (2025). Hint-Türk Devlet Geleneğinde Siyaseten Katil Cezası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 753-770.

Hint-Türk Devlet Geleneğinde Siyaseten Katil Cezası

Öz

Bu çalışma fıkıh-siyaset ilişkisi bağlamında ele alınması gereken bir ceza olarak siyaseten katli incelemeyi hedeflemektedir. Had ve kısas dışında idârecilerin takdirine bırakılan cezaları ifade eden ta'zîrin bir türünü de devlet başkanının verdiği ölüm cezaları oluşturmaktadır. Siyaseten katlin bu cezalar içerisinde özel bir yerinin olduğu söylenebilir. Siyaseten katil kamunun genel faydasının gözetilmesi yahut da olağanüstü tedbirler alınmasının gerektiği durumlarda yapılan düzenlemelerden biri olarak değerlendirilebilir. Dört büyük mezhep temelde ta'zîr cezalarının sayı ve şiddet bakımından had cezalarını aşamayacağını kabul etmiş olsalar da siyaseten katil bu küllî kabulün istisnalarından biri hâline gelmiştir. Türk-İslam devletlerinde eski Türk-Moğol geleneğinin bir devamı olarak uygulama bulan siyaseten katil cezası en uç yönüyle Osmanlı Devleti'nde kardeş katline verilen cevâzı da kapsamaktadır. Elinizdeki bu araştırma siyaseten katli, İslam hâkimiyeti boyunca müslümanların en geniş topraklara ulaştıkları ve müesses bir nizâm kurdukları Bâbürlüler Devleti (1526-1858) özelinde ele almayı hedeflemektedir. Bâbürlü hükümdârlarının bu cezayı verme nedenleri ve cezanın tatbiki konuları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Ceza Hukuku, Siyaseten Katil, Bâbürlüler, Hint Alt Kıtası

Punishment of Political Murder in the Indo-Turkish State Tradition

Abstract

This study aims to examine political slaughter as a punishment that should be handled in the context of the relationship between fiqh and politics. One of the types of ta'zîr, which refers to the punishments left to the discretion of the rulers other than hadîth and qisas, is the death penalty imposed

by the head of state. It can be said that political murder has a special place among these punishments. Political assassination can be considered as one of the arrangements made in cases where the general public interest is pursued or extraordinary measures are required. Although the four major sects basically accepted that ta'zîr punishments cannot exceed ḥadīth punishments in terms of number and severity, political murder has become one of the exceptions to this universal acceptance. The penalty of political murder, which found application in the Turkish-Islamic states as a continuation of the old Turko-Mongolian tradition, includes, in its most extreme aspect, the authorisation given to fratricide in the Ottoman Empire. This study aims to examine political murder in the context of the Bāburean Empire (1526-1858), where Muslims reached the largest territories and established an established order during the Islamic rule. The reasons why the Bābürid rulers imposed this punishment and the implementation of this punishment will be discussed.

Keywords: *Fiqh, Criminal Law, Political Murder, Bābürids, Indian Subcontinent*

Giriş

Had ve kısas hâricinde idârecilerin takdirine bırakılan cezaları ifade eden ta'zîrin bir türünü de devlet başkanının verdiği ölüm cezası oluşturmaktadır. Siyaseten katlin bu cezalar içerisinde özel bir yerinin olduğu söylenebilir (Aydın, 1993). Bu konuda müstakil bir aşırma yapan Ahmet Mumcu siyaseten katli “İslam hükümdârının mutlak otoritesine dayanarak verdiği en ağır ceza” olarak tanımlamakta, köklerinin Abbâsîler (750-1258) dönemine kadar uzandığını belirtmekte ve Osmanlı döneminde padişahın verdiği ölüm cezasının sadece siyaset kavramı ile de ifade edildiğine dikkat çekmektedir. Mumcu’ya göre bu ceza İslam öncesi Türk-Moğol devlet geleneğinden tevârüs edilmiş ve İslam ceza hukukunun örfî hukuk kapsamında bir uygulaması olarak yerleşmiştir (Mumcu, 1985).

Fıkıh disiplini hükümdâra birtakım yeni suçlar belirleme ve bu suçlara yönelik cezalar koyma imkânı tanımaktadır. Devlet başkanı kamunun maslahatını gözeterek Şeriat’ın yasaklamadığını kanun yoluyla yasaklayabilir ve Şâri’nin düzenleme getirmediği hususlarda örfî hukuk kapsamında ictehadî hükümler koyabilir. Siyaseten katil kamunun genel faydasının gözetilmesi yahut da siyâset-i şer‘iyye kapsamında olağanüstü tedbirler alınmasının iktizâ ettiği durumlarda yapılan düzenlemelerden biri olarak değerlendirilebilir (Aslan, 2003). Siyaseten katil devlet başkanı tarafından suç olarak görülen ve uygulaması yine onun tarafından belirlenen siyaset cezası olarak tanımlanan cezalardan sadece biridir (Ekinci, 2015; Aydın, 1993). Osmanlı hukukunun genel yapısı itibariyle öne çıkan ayrımlardan biri şer‘î ve örfî hukuk taksimidir (Aydın, 2005). Medeniyet havzaları arasında ortak bir yansıma ve benzer bir hukuk tecrübesi olarak bu ayrımı Bâbürlüler Devleti’nde de görmek mümkündür. Örfî hukukun ceza hukuku bağlamında uygulama alanı bulduğu sahalardan biri siyaseten katildir. Bu çalışma İslam ceza

hukukundaki en ağır cezalardan olan siyaseten katlin ne tür suçlar için ve hangi gâyeleri gerçekleştirmek üzere uygulandığı, bu suçun kovuşturmasının kim tarafından yapıldığı ve ta‘zir cezaları içindeki yeri üzerinde durmayı, İslam hâkimiyeti boyunca müslümanların en geniş topraklara ulaştıkları ve müesses bir nizâm kurdukları Bâbürlüler Devleti (1526-1858) özelinde bu cezanın tatbikatını ele almayı hedeflemektedir. Gerek Bâbürlü fıkıh tarihi ve yargılama hukuku gerekse bu dönemin siyasî tarihini inceleyen araştırmalara küçük bir katkı sunmak hedefiyle bu çalışmanın hazırlanması isabetli görülmüştür.

1.Literatür Değerlendirmesi

Siyaseten katil konusu ülkemizde farklı Türk-İslam devletleri dönemlerindeki uygulamalar cihetiyle araştırmalara konu olmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla bu alandaki ilk müstakil çalışma Ahmet Mumcu'nun 1962 senesinde Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladığı “Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil” başlıklı doktora tezidir. Siyaseten katil cezasının Osmanlı Devleti dönemindeki gelişimi, sebepleri, infâzı ve hânedan üyelerinin katli meselesini oldukça kapsamlı olarak inceleyen bahsi geçen çalışma bu alandaki araştırmaların temel kaynaklarından biri olmuştur (Mumcu, 1985). Bu tezin ardından siyaseten katil araştırmalarının mihrini Osmanlı tarihinin en çok tartışma konusu edilen mevzularından biri olan kardeş katli meselesi teşkil etmiştir. Mumcu'nun çalışmasının tamamlanmasından uzun bir süre sonra Mehmet Akman kardeş katli meselesi özelinde Osmanlı döneminde siyaseten katil konusunu değerlendiren bir doktora tezi hazırlamıştır (Akman, 1995). Bu tartışma etrafında yakın zamanda içerisine yeni araştırmaların da dâhil olduğu, Akman'ın çalışması ve tespitlerinin başlıca referansları oluşturduğu bir literatür gelişmiştir (Ağırakça, 2000; Ekinci, 2015; Gülsoy, 2022). 1999 yılında Abubekir S. Yücel, Mehmet Akman'dan daha dar bir çerçevede Sultan İbrahim'in katledilmesi hâdisesi bağlamında bu meseleyi ele almıştır (Yücel, 1999). Aynı sene Feda Şamil Arık bu cezanın Osmanlı tatbikatı öncesine giderek Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklularında siyaseten katil uygulamasını incelemiştir. Bahsi geçen her iki devlet döneminde de siyaseten katlin yaygın bir ceza türü olduğunu ileri süren bu çalışma çok sayıda örnek bağlamında konuyu geniş bir biçimde tartışmıştır (Arık, 1999). Siyaseten katil cezası verilen toplumsal sınıflar içinde küçük bir bölümü oluşturan ulemâ sınıfına yönelik olarak İsmail Katgı, idam edilen şeyhülislamlar hakkındaki yüksek lisans tezine dayanan (Katgı, 2013) “Osmanlı Devleti'nde Padişahın Emriyle (Siyaseten) Katledilmiş Şeyhülislamlar” (Katgı, 2013) ve “Osmanlı Devleti'nde Katledilmiş (Maktul) İlk Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi Hayatı, Kariyeri, Faaliyetleri ve Katledilmesi” (Katgı, 2013) başlıklı iki makale kaleme almıştır. Osmanlı ilmiye teşkilâtının zirvesini temsil eden şeyhülislamların

bu cezayı almalarının nedenleri üzerinde duran çalışma siyaseten katledilen âlimler hakkında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca Katgı bu meseleyi daha genel bir çerçeveden değerlendiren ve arz edilen muayyen çalışmalarının bir özeti olarak “Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl (Hukuki Maiyeti, Sebepleri, Usulü, İnfazı ve Sonuçları)” (Katgı, 2013) adlı bir makale daha yayımlamıştır.

2018 yılında Ali İrfan Kaya, II. Süleyman devrini konu alan doktora tezinde bu dönemde uygulanan siyaseten katil cezalarını incelediği kısmı müstakil bir makale olarak yayımlamıştır (Kaya, 2018). Bu makale siyaseten katil cezalarının Osmanlı dönemindeki serencâmı bakımından Fâtih Sultan Mehmed döneminin bir kırılma noktası olduğunu tespit etmesi ve gerek devlet adamlarının mallarının müsadere edilmesi gerekse siyaseten katledilmeleri sonrasında mallarına el konulması ile devletin bütçe açığının giderilmesi arasında kuvvetli bir bağ kurarak zorlama bir yorum ve değerlendirme yapması açısından dikkati çekmektedir. Ergül Çetin, Osmanlı Devleti’nin son vak‘anüvisi Abdurrahman Şeref’in (1853-1925) *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* adlı eserinde siyaseten katil meselesini genel olarak inceleyeceğini ifade eden bir başlığa sahip bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Fakat tespitleri sadece kardeş katli konusuyla sınırlıdır (Çetin, 2019). Siyaseten katil kavramı ile ilgili son müstakil çalışmalardan biri Osmanlı siyaset düşüncesi bağlamında bu konuyu ele alan Mert Can Erdoğan’ın araştırmasıdır. Kardeş katli meselesini konu dışında bırakarak devlet adamlarına yönelik siyaseten ölüm cezalarını ele alan bu çalışma üst düzey yöneticiler dâhil bürokratlar açısından can güvenliğinin her zaman zihinleri meşgul eden bir durum olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti’nde siyaseten katil cezalarının uygulandığı dönemden itibaren edebiyat ve tarih eserlerinde bu cezaya yönelik eleştiriler üzerinde odaklanan bu çalışma başta nasihatnâme türü eserlerde bürokratların katlinin Şariat’a aykırı görülerek zülüm olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Yavuz Sultan Selim, hazinede görevli yüz elli kadar memurun siyaseten katledilmesine hükmettiğinde, derhal saraya giden Müftü Zenbilli Ali Efendi’nin (ö. 932/1526), küçük kabahatler için ölüm cezası verilemeyeceği, Şariat’ta sâbit olan belirli suçlar işlenmediği müddetçe bir kimseyi öldürmenin dinen izahı yapılabilecek bir yönünün bulunmadığı ve hükümdâra bunun hesabının âhirette sorulacağı hakkındaki uyarısını anlatan meşhur hikâye bahsi geçen örneklerden biridir (Erdoğan, 2019). Yukarıda dile getirildiği üzere siyaseten katil kavramına yönelik çalışmalar arasında Bâbürlüler devrini konu alan muayyen bir araştırma tespit edilememiştir.

2.Siyaseten Katil Cezası Verme Yetkisi

Siyaseten katil cezası Osmanlı devrinde öncelikle padişahlar ve onun vekili sıfatıyla sadrazam tarafından verilmiştir. Fakat yüksek dereceli görevliler de zaman zaman bu cezayı vermişler fakat cezanın tatbiki için izin talep etmişlerdir. Cezanın miktarı ve nasıl uygulanacağı sözü edilen kimseler tarafından takdir ediliyor olsa da suçun tespiti bizzat kadının görevidir (Aydın, 1993; Mumcu, 1985). Osmanlı kanunnâmelerinde hükümdârların ta‘zîr kapsamında ölüm cezaları koyduğu tespit edilebilmektedir. Siyaseten katli padişahın ta‘zîr cezalarını belirleme yetkisine dayanarak verdiği bir ceza olarak temellendirmek mümkündür. Osmanlı ulemâsı siyaseten katli İslam ceza hukukunun meşrû bir uygulaması kabul etmişlerdir (Mumcu, 1985). Bâbürlüler Devleti’nde de bu cezanın takdiri ve infâzına yönelik emrin verilmesi hükümdâra âittir. Aşağıda üzerinde durulacağı üzere kâdilkudâtın da bu yönde hüküm verdiği davalara rastlanmaktadır.

3.Siyaseten Katil Suçları

Geniş topraklarda merkezi bir yönetim kuran Osmanlı Devleti’nin toplumsal ve ekonomik sorunlar ve krizler yaşadığı dönemlerde asayişin sağlanması, bozgunculuğun önlenmesi ve merkeziyetçi yapının devamlılığının temini için siyaseten katil cezasına başvurulmuştur. Bu cezanın verilmesi için temel sebepler olarak hükümdarın mutlak otoritesine karşı çıkılması, onu tahtından indirmeye yönelik girişimlerde bulunulması, bizzat hayatına kast edilmesi, sultanın tahkir edilmesi, devlete karşı isyana kalkışılması yahut da devleti yıkmayı hedefleyen Bâtınîler ile işbirliği yapılması, Mehdîlik iddiası ile ayaklanma çıkarılması, padişaha yalan söylenmesi, kanun ve nizama aykırı ağır suçlar işlenmesi, memurların yetkilerini kötüye kullanmaları yahut da görevlerini yerine getirmede yavaş davranmaları, özellikle askerî sınıf için görevde başarısız olunması, resmi makamlara yalan ihbarda bulunup ta‘zîr cezası uygulanan kimselerin bunu yapmaya devam etmeleri, yöneticilerin yetki sınırlarını aşmaları ve halka zulüm etmeleri, sultanın emri dışında hareket edilmesi, içki ve eğlence ile meşgul olunması, eşkiyâlık, casusluk ve kalpazanlık sayılabilir. Tehdit altında kalmaları ve isyancıların zoru ile Osmanlı hükümdarları bu yönde hüküm vermişlerdir (Mumcu, 1985; Arık, 1999). Şeyhülislam Abdürrahim Efendi beytûlmâlden çalmak amacıyla binanın demirlerini keserken yakalanan bir hırsız için verdiği fetvâda “gayre ibret için” öldürülebileceğine hükmetmiştir. Hırsızlık suçuna teşebbüs eden bir kimseye hırsızlığın sâbit olmamasından dolayı had suçu olarak el kesme cezasının uygulanamayacağı bir davada, ölüm cezasına hükmedilmesi siyaset cezalarının oldukça ağırlaştırılabileceğine iyi bir örnektir (Aydın, 1993). Büyük Selçuklu Devleti’nde tahtı ele geçirmek amacıyla sultan ile mücadeleye giren hânedan mensupları idamla

cezalandırılmışlardır. Onların yanında yer alarak destekleyen yeğen ve hala gibi akrabaları da Selçuklu sultanları tarafından ileride kendileri için bir tehlike unsuru olabilecekleri göz önüne alınarak öldürülmüşlerdir (Arık, 1999). Mumcu, Osmanlı tecrübesini incelediği çalışmasında siyaseten katil cezasının kötüye kullanıldığı örneklerle ulaşılabileceğini belirtir. Padişahlar suç işlemedikleri hâlde bu suçu işleme tehlikesini kendilerinde gördükleri kişilere ölüm cezası vermişlerdir (Mumcu, 1985). Kardeş katli özelinde siyaseten katle cevaz verilmesi konusunda birkaç neden ileri sürülmüştür. İlki isyan eden bir şehzadenin idam edilmesinin ceza hukukunda düzenlenen bağı suçu kapsamında görüleceğidir. Fetvalar bu suçun oluşmasına dayanarak verilmektedir. Burada siyaseten katil cezasından bahsetmek mümkün değildir. Siyaseten katil tartışmasını doğuran temel durum isyan çıkarmadığı hâlde hânedan üyelerinin öldürülmesi meselesidir. Zira bebeklik çağlarındaki hânedan mensupları bu kapsamda cezalandırılmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed'in Kanunâme-i Âl-i Osman adını taşıyan kanunnâmesinde saltanat müyesser olan kimsenin kardeşlerini nizâm-ı âlem için öldürmesinin münasip olacağı düzenlenmiştir. Burada münasiptir denilerek her durumda tahta rakip olan şehzadelerin öldürülmesi gerekli görülmemekte ve bu uygulama zorunlu kılınmamakta sadece buna izin verilmektedir (Ekinci, 2015; Gülsoy, 2022). Kanunnâme'deki hükmün uygulanabilmesi için “kamu düzeninin bozulması” yahut da “kamu düzenin bozulması tehlikesinin oluşması” gerektiği anlaşılmaktadır (Gülsoy, 2022). Fâtih Sultan Mehmed'in aldığı bu kararı inceleyen araştırmacılar hukukî açıdan bu meseleyi birkaç yönden temellendirmeye çalışmışlardır. Birincisi tahtta hak iddiasında bulunan şehzadelerin ülkeleri fetret devrine sokmaları ve bu süreçte kamu düzeninin ortadan kalkmasıdır. Saltanat tesis edilmeye çalışılırken devletin yıkılma sürecine girmesinin kuvvetle muhtemel olması hükümdarları bu yönde hükmetmeye sevk etmiştir. Şehzadelerin Bizans'a esir düşme ve rehin olarak kullanılmaları ihtimalinin yanı sıra sağ kalan şehzadelerin yeniden isyan çıkarmaları da birçok vakıa ile sabit olduğundan padişahlar kardeşlerini idam ettirme yoluna gitmişlerdir. Osmanlı ulemâsı fitneye yol açmanın adam öldürmekten daha kötü bir şey olduğu yönündeki âyeti (Bakara 2/191) de bu kapsamda delil olarak kullanmışlardır. Mecelle'nin külli ilkelerinden biri olan “Zarar-ı âmmı def için zarar-ı hâs ihtiyâr olunur” (*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, md. 26) kâidesi de fukahânın temel dayanaklarından birini oluşturmuştur. Oysaki daha hukuk nezdinde mükellef olmamış yahut da mükellef sayılsa bile suçun maddî ve manevî unsurlarının henüz hiçbirinin oluşmadığı bir durumda ve temelde suçluluğu kanıtlanıncaya kadar suçsuz sayılması gereken bir insanı cezalandırmak söz konusu kâideler ile izahı mümkün olmayan bir meseledir. Burada cezanın tatbik edilmesinin tek dayanağı masum şehzadelerin ileride sultanın hâkimiyetini elinden

almaya yönelik gayret gösterecekleri ihtimal ve şüphesidir (Akman, 1995; Gülsoy, 2022). Osmanlı dönemi âlimlerinin birçoğunun buna cevaz vermesi sonucu altmış bir şehzade katledilmiştir. Devletin bekası, halkın uğraması muhtemel birçok zarardan kurtarılabilmesi ve devletin birliğinin sağlanabilmesi hedefleriyle bu yönde hüküm verildiği söylenebilir. I. Ahmed'in üçüncü oğlu olan Sultan İbrahim (1640-1648) sekiz yıl iktidarda kaldıktan sonra tahttan indirilmiş ve kısa bir süre sonra boğdurularak öldürülmüştür. Nâimâ (ö. 1716) sultanın idamı için alınan fetvada bir dönemde iki halife bulunması durumunda birinin öldürülmesi gerektiği görüşünün gerekçe gösterildiğini nakletmektedir (Yücel, 1999). Bu anlayışın dayanağı iki halifeye bey'at edilmesi hâlinde ikincisinin öldürülmesi gerektiğine yönelik rivâyettir (Müslim, İmâret, 61). Meşrû bir idareci var iken ümmetin arasında ayrılık yaratmak isteyen bir kimseye karşı savaşılmaması ve onun öldürülmesi görüşünün (Yücel, 1999) siyaseten katil nedenlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

17. yüzyılın başlarında verâset sisteminin olgunlaşması ve hânedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmeye başlaması ile Osmanlı Devleti'nde 1756'dan sonra kardeş katline yönelik hüküm uygulanmamış ve 1838'de II. Mahmûd çıkardığı kanunname ile siyaseten katil cezası verme yetkisini kaldırmıştır. Bu karar 1839'da Gülhane'de okunarak Tanzimat devrini başlatan Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nda yer almış ve 1840'da çıkarılan Ceza Kanunnâmesi'nde tescil edilmiştir (Gülsoy, 2022).

Büyük Selçuklular ve Osmanlı Devleti dönemlerinde çok yaygın olmamakla birlikte ulemâ da siyâseten katil çerçevesinde ölüme mahkûm edilmiştir. Osmanlı döneminde çok sayıda vezîriazâmın siyaseten katledildiği tespit edilmekle birlikte Ahîzâde Hüseyin Efendi (ö. 1634), Hocasâde Mesud Efendi (ö. 1656) ve Seyyid Feyzullâh Efendi (ö. 1703) olmak üzere üç şeyhülislâm bu cezayı almıştır. Ulemâ, kadılar ve şeyhülislâmlar devletin selâmetine muhalif bir anlayışa sahip olmak, hükümdârın kendisini tahttan indirmeye yönelik onları bir tehdit olarak görmesi ve düşmana yardımcı olmak gibi nedenlerden ötürü genelde boğdurularak ve asılarak idam edilmişler, mukâvemet göstermeleri durumunda kılıçla öldürülmüşlerdir (Arık, 1999; Katgı, 2013).

4.Siyaseten Katil Soruşturması ve Cezanın Tatbik Usûlleri

Ta'zîr olarak verilecek cezanın büyüklüğünün ve uygulanacak metodun belirlenmesinde işlenen suçun türü büyük önem arz eder. Suçlunun yarattığı zararın durumuna göre devlet başkanı yahut da kadılar takdir yetkilerini kullanmakta ve belirlenen cezalar döneme ve gelişen toplumsal şartlara göre değişebilmektedir. Şâfiî fıkıh âlimleri bir kimseye ölüm cezası verebilmek için naslarda bu cezanın düzenlenmiş olmasını şart koşmakta ve ölüm cezasını

hadler ile sınırlı tutmaktadırlar. Bu mezhebe göre ta'zîr olarak ölüm cezası verilemez. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde toplumda bidati yaygınlaştırma, zındıklık ve casusluk gibi suçları işleyenler ta'zîr cezası olarak öldürülebilirler. Hanefî mezhebinde de toplumsal büyük zararlara yol açan ve başka yöntemlerle engel olunamayan suçların ölümle cezalandırılabilmesine hükmedilmiştir. Osmanlı Devleti ve aşağıda üzerinde durulacağı üzere Bâbürlüler devrinde çeşitli suçlara ta'zîren ölüm cezası verilmiştir (Başoğlu, 2011). Örneğin Osmanlı Devleti döneminde bir köle ya da câriyeyi kaçıran ve defalarca hırsızlık yapan suçlular asılarak öldürülmüştür. Devlet görevlilerinden vazifelerinde ihmâl tespit edilenler de siyaseten katledilmişlerdir (Aydın, 2005). Büyük Selçuklular Devleti'nde önemli kişilerin siyaseten katlinde ferman verilmiş, sultanın önünde tatbik edilen ölüm cezaları ferman olmadan uygulanmıştır. Sultanlar bazen bu cezayı bizzat kendi elleriyle vermişlerdir. Cezanın infazı asarak, zincirle ya da suda boğarak, ok ya da kılıç kullanarak ve zehirleyerek gerçekleştirilmiştir. Yaygın olmamakla birlikte taşlayarak, yakarak ve suçlunun derisini yüzerek de cezanın uygulandığı görülmektedir. Sultanın huzurunda gerçekleştirilmeyen infazlarda bazen kesik başların saraya gönderildiği uygulamalar da mevcuttur. Bu dönemde siyaseten katledilen kimselerin kale kapılarına asılarak teşhiri söz konusudur (Arık, 1999). Osmanlı Devleti'nde sefer hâli dışında vezîr, vezîriâzamlar ve şeyhülislamı hakkında ölüm cezası verilmesi de buna dâhil olmak üzere tüm muamelelerde padişahın fermanı alınmıştır (Uzunçarşılı, 2020). İnfâzın geciktirilmesi için hazırlıklara önceden başlanılsa da fermanın gelmesi beklenmiştir. İnfâz sarayda olacaksa bostancıbaşı, saray yahut da İstanbul dışında olacak ise kapıcıbaşı fermanı getirdikten sonra idamın sonuna kadar orada hazır bulunmuştur (Mumcu, 1985). Osmanlı devrinde siyaset cezasının uygulandığı durumlarda had ve kısas cezalarında olduğu gibi para cezasının talep edilmeyeceği kanunnâmelerde düzenlenmiştir. Para cezasına çevrilerek siyaset cezasından vazgeçilmesine yönelik bir teâmül bulunmamaktadır (Aydın, 2005). Yukarıda bahsedildiği üzere Fatih Kanunnamesi ile düzenlenen kardeş katli meselesi sadece kardeşler ile sınırlı tutulmuş olsa da zamanla hükümdarın torunlarını da kapsayan genel bir hüküm olarak uygulanmaya başlanmıştır. Hânedan üyelerinin idamında Osmanlı döneminde oldukça dikkatli davranılmış, kanları akıtılmadan boğularak öldürülmüşlerdir. Yüksek devlet memurlarının idamında da bu esasa riâyet edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde şehzâdelerin gözetim altında tutulmalarını sağlayan bir yöntem olan kafes usûlü sisteminde onlara dışarıdan bilgi sağlayan kimseler de siyaseten katil cezasına çarptırılmışlardır (Mumcu, 1985).

Siyaseten katil cezası ile sonuçlanan soruşturmaların had ve kısas suçları gibi belirli bir usûlle yapıldığından ve bu soruşturmanın ayrıntılı olarak yürütüldüğünden söz etmek çoğu zaman mümkün değildir. Osmanlı pâdişahlarının gerekli gördükleri durumlarda suçun tespitine yönelik bir soruşturma başlatmadan önemli devlet adamlarının idamlarına karar verdiği çok sayıda olay yaşanmıştır (Mumcu, 1985). Bu cezanın şartlarının belirlenerek takdirinin ictihâdî bir faaliyet olduğu söylenebilir. Yukarıda arz edildiği üzere naslar tarafından genel hatları tayin edilen birçok suçtan dolayı siyaseten katil cezası uygulanabilmekle beraber hangi suçluya bu cezanın verileceği hükümdârın takdirindedir. Siyaseten katil cezası alan birçok ismin Osmanlı Devleti döneminde aynı zamanda malların da müsâdere edildiği ve bu iki cezanın birlikte uygulandığı görülmektedir (Kaya, 2018).

5.Bâbürlüler Devrinde Siyaseten Katil

Bâbürlüler Devleti'nin kurucusu Zahîrüddîn Muhammed Bâbür'ün (ö. 1530) hayatına kast edilmesi sonrasında verilen ölüm cezaları muhtemelen Bâbürlüler devrindeki ilk siyaseten katil örneğini oluşturmaktadır. 16 Rebûlevvel 933/21 Aralık 1527 Cuma günü Bâbür Şah ikinci vakti yediği bir yemekte zehirlenmeye çalışılmış fakat kusması sayesinde kurtulmuştur. Yakalanması emredilen aşçı işkence edilmesi üzerine suçunu itiraf etmiş ve tüm suçluları yakalatmıştır. Hayat hikâyesini anlattığı meşhur eseri *Bâbürnâme*'sinde Bâbür Şah pazar günü divâna katıldığını, ileri gelen kimselerin, emirlerin ve vezirlerin divânda hazır olduklarını anlatmakta ve yakalanan iki kadın ve iki erkeğin burada sorguya çekildiklerini belirtmektedir. Bâbürlüler devrinde siyaseten katil cezası verilen ilk davanın nasıl yürütüldüğüne dair bu sayede bilgi edinmemiz mümkündür. Bâbür Şah yargılama yapılmadan doğrudan infaz için hükmetmiştir. Suçlarını itiraf etmeleri üzerine Bâbür Şah yemekleri kontrol etmekle sorumlu olan çâşnigîri parçalattığını, aşçının diri diri derisini yüzdürdüğünü, kadınlardan birini file ezdirdiğini diğerini ise kurşuna dizdirdiğini söyler. Hükümdârın devletin kurulmasından yaklaşık bir yıl sonra divânda verdiği bu hüküm siyaseten katlin hangi yöntemler kullanılarak uygulandığı konusunda ayrıntılara ulaşılabilen bir vâkıdır. Hâtıratında bahsettiğine göre Bâbür Şah'ı, hezimete uğrattığı ve savaş alanında ölen Lûdilerin sonra hükümdarı İbrâhîm b. İskender-i Lûdî'nin (ö. 1526) annesi zehirletmiştir (Richards, 2021, 26). Bâbür Şah onun tüm mallarını müsâdere ettirmiş ve nezaret altında tutulmasını emretmiştir. Suça azmettiren bu kimseye siyaseten katil yerine mallarına el konulması cezasının uygulanması Bâbürlüler devrinde tazir cezalarında hükümdârın takdir yetkisini kullandığını ve müsâdere uygulamasının bulunduğunu gösteren ilk örneklerdendir (Zahîrüddîn Muhammed Bâbür, 2006).

Ekber Şah (1556-1605), Cihângîr Şah (1605-1627) ve Şah Cihan (1628-1658) dönemlerinde isyan çıkarmak, hazineden hırsızlık yapmak ve hükümdârın izni olmaksızın bir düşman kampının yağmalanması gibi nedenlerden dolayı idam cezası verildiği yargılamalara ulaşılabilmektedir (İbn Hasan, 1936). Yargılama yapılmaksızın ve Hint alt kıtasında şeyhülislam makamına tekâbül eden sadrû's-südûrdan fetva alınmaksızın siyaseten katil cezaları da erken dönemden itibaren uygulanmıştır. Çocuk denilebilecek bir yaşta tahta çıkan Ekber Şah 1561'de, dönemin önde gelen komutanlarından biri olan sütkardeşi Edhem Han'ı, haremde bulundu sırada elinde silahla huzuruna çıkması sebebiyle sinirlenerek etkisiz hale getirmiş ve onu sofadan sarayın avlusuna atmıştır. Edhem Han'ın henüz ölmediğini gören Ekber Şah onun yukarı çıkarılmasını emretmiş ve bir kez daha atarak katletmiştir. Bu olay dönemin minyatürlerinde de tasvir edilmiş ve saray tarihçilerinin detaylarıyla kaydettikleri meşhur bir vâkıa olmuştur (Fisher, 2020; Richards, 2021).

16. yüzyılda Bâbürlüleri denizlerde en fazla meşgul eden sorunu Portekizlilerin faaliyetleri oluşturmuştur. 17 Kasım 1579'da Bâbürlü Hükümdârı Ekber Şah'ın (1556-1605) davetlisi olarak saraya gelen üç Cizvit papazından biri olan Monserrate 1582-1590 yılları arasındaki bu görevinin ayrıntılı kayıtlarını tutmuş ve eserinde Portekizlilerin çıkardığı olaylardan da bahsetmiştir. Sûrat limanından ayrılan birçok geminin Portekizliler tarafından ele geçirildiğini bildiren ve onlarla anlaşmadan güvenli bir deniz yolculuğunun yapılamayacağına kanaat getiren Monserrate, Bâbürlüler'in bu anlaşmaya râzı olmadıklarını belirtir. Eğlenmek ve avlanmak için karaya çıkan Portekizli bir grup genç denizci ile Bâbürlü askerleri arasında bir çatışma yaşanmış, büyük bir kısmı kaçsa da dokuzu yakalanmıştır. Portekizli esirlere müslüman olmaları teklif edilmiş kabul etmemeleri üzerine idamla cezalandırılmışlardır. İslam'a davet edilen bu kimselerin Hz. Peygamber ve İslam dini hakkında uygunsuz ifadeler kullanmalarının bu cezanın verilmesinin sebebi olduğu anlaşılmaktadır. Portekizliler de buna karşılık hacca gitmek üzere yola çıkan müslümanların gemilerinin önlerini keserek onları ele geçirmeye çalışmışlardır (Monserrate, 1922). Ekber Şah devrinde Sûrat şehrinde casusluk yapmaları sebebiyle yakalanan iki Hristiyan, suçlarını itiraf etmişler ve bunun üzerine onlara dinlerini terk ederek müslüman olmaları teklif edilmiştir. Dinlerinden dönmeyi kabul etmeyen bu kişileri kurtarmak için büyük miktarlarda fidye teklif edildiyse de şehrin vâlisi öldürülmelerini emretmiştir (Monserrate, 1922). Ayrıca Ekber Şah görevini yerine getirmeyen bir nöbetçinin kışın soğuk suyla ıslatılarak öldürülmesini emretmiştir. Bâbürlüler devrinde siyaseten katil için istisna sayılabilecek bir metodun burada uygulandığı söylenebilir (İbn Hasan, 1936).

Suçlunun siyaseten katledilmesi hakkındaki emrin Bâbürlüer devrinde kim tarafından verildiğine yönelik Ekber Şah ile dönemin kadilkudâtı arasındaki tartışma önemli bir veri sağlamaktadır. Kadilkudât Abdü'n-Nebî, Hz. Peygamber'e hakaret etmesi sebebiyle bir brahmanı yargılamış ve idamına hükmetmiştir. Ekber Şah her ne kadar bu cezaya karşı çıksa da ceza infaz edilmiştir (Richards, 2021). Hz. Peygamber hakkında kötü sözler kullanmanın siyaseten katil için bir neden olduğu açıkça görülen bu dava, cezanın yalnızca hükümdarın takdirine bırakılmadığını, yargı sisteminin başı olan kadilkudâtın da bu tür cezalar verebildiğini göstermektedir.

Ekber Şah'tan sonra hükümdâr olan Sultan Cihângîr gerek Hindûların gerekse bir kısım Müslümanın saygı duyduğu Arcun adlı bir Sih gurusunu idam ettirmiştir. Bâbürlüer tarafından öldürülen ilk üst düzey Sih olan bu ismin ayrıca malları müsâdere edilmiş ve çocukları da devlet tarafından alıkonulmuştur. Sultan Cihângîr hâtıratında bu kimsenin yalnız Hindûları değil cahil olarak nitelediği Müslümanları kandırarak kendisine bağladığını, pîrlük ve velîlik iddiasında bulunduğunu ve onun bâtil işlerine son vermek istediğini anlatmaktadır. Bir Sih gurusunun aynı zamanda tasavvuf ehli bir kimse gibi görünerek müslümanları kandırmasının yanı sıra bu ismin, Sultan Cihângîr'e isyan eden oğlu Hüsrev'e de destek vermesinin katledilmesine neden olduğu söylenebilir (Richards, 2021).

Batılı seyyah Niccolao Manucci (1639-1717) bir süre kaldığı Delhi'de Müslümanlar ve Hindûların rahatlıkla içki tüketebildiklerini gözlemlemiştir. Hristiyanlara şarap üretme ve içme iznini ilk veren hükümdarın Ekber Şah olduğunu, onun döneminde Müslümanların içki içmediklerini fakat bu durumun kendisi de içki kullanan Cihângîr Şah devrinde değiştiğini seyahatnamesinde anlatmaktadır. Evrengzîb Âlemgîr (1658-1707) tahta geçtiğinde doktorlar hariç tüm Hristiyanların şerhi terk etmelerini emretmiş ve onları yerleştiği yeni bölgede satmamak şartıyla içki üretmelerine izin vermiştir. Hint alt kıtasında şehrin asâyişinden sorumlu askerî bir görevli olan kutvâle içki satan müslüman ve hindûların araştırılması ve yakalanmaları durumunda bir el ve ayaklarının kesilmesini emretmiştir. Manucci kendisinin de içki tükettiğini belirttiği kutvâlin içki satıcılarını araştırdığını altı müslüman ve altı hindûyu yakalayarak bu cezayı tatbik ettiğini aktarmaktadır. Hatta onları el ve ayağı kesildikten sonra bile bir süre takip ettiğini ve mezbelelik bir bölgede onları ölüme terk ettiğini söylemektedir. Bu ceza toplumda etkili olmuş ve kısa süre sonra açıktan içki satan kimse kalmamıştır. Bir el ve ayağın kesilmesi bu dönemdeki ta'zîr cezalarına bir örnek teşkil etmekle birlikte bu kimselerin tedavi edilmeden ölüme terk edilmeleri siyaseten katil cezası kapsamında değerlendirilebilir (Manucci, 1965, 141). İrtidat ve içki (şarap) içme suçunun aynı kişi tarafından defalarca işlenmesi gibi bir suçun

toplumsal düzeni bozacak bir şekilde tekrarlanması sebebiyle suçlunun öldürülmesi siyaseten katil cezası kapsamındadır (Bardakoğlu, 1993). Ayrıca Evrengzîb Âlemgîr Sih gurusu Tegh Bâhâdur'u (1664-1675) Allah'a küfretme suçundan idamla cezalandırmıştır (Azad, 1989; Metcalf, 2018).

Bâbü Şah'tan itibaren Bâbürlü hükümdârları oğullarına çeşitli taksim yolları teklif ederek taht kavgalarını engellemek istemişler fakat neredeyse tüm taht değişimlerinde şehzâdeler arasındaki çatışma sonrasında ülke toprakları yeniden bir bütün haline getirilmiştir (Fisher, 2020). Evrengzîb Âlemgîr 86 yaşında hayatının son döneminde yazdığı mektuplarından birinde oğullarına nasihat ederek aralarında çekişmemelerini ve ölümünden sonra Allah'ın kullarının toplu katliamına izin vermemelerini vasiyet etmiştir (Evrengzîb Âlemgîr, 2024). Fakat halkını düşünerek yaptığı bu uyarıyı zamanında ne kendisi ne de kendisinden sonra oğulları dikkate almıştır. Bâbürlüler Devleti'nde Osmanlı Devleti'ndeki kadar yaygın olmasa da siyaseten katil kapsamında kardeş katlinin de uygulandığı görülmektedir. Bâbürlüler'de verilen ceza kardeşler ile sınırlı olmamış Osmanlı Devleti'ndeki gibi hânedan üyelerinin de zaman zaman infaz edilmelerine kadar varmıştır.

Bâbü Şah'ın ardından tahta çıkan Hümâyün (ö. 1556) iktidar mücadelesi ettiği kardeşi Kâmrân Mirza'nın (ö. 1557) gözlerine mil çektirmiş ve onu Mekke'ye sürmüştür (Bıyıktaş, 1989; Fisher, 2020; Richards, 2021). Hümâyün'un âni ölümü ile on üç yaşlarındaki en büyük oğlu Ekber Şah 1556'da mutabakat sağlanarak hükümdar olmuştur. Zira kardeşi Muhammed Mirzâ Hâkim (1553-1585) o dönemde tahta rakip olamayacak derecede küçüktü (Wink, 2020; Fisher, 2020). Devletin asıl kurucusu kabul edilen Ekber Şah devrine (Wink, 2020) kadar, kendi dönemi de buna dâhil olmak üzere kardeş katli örneklerine ulaşamamaktadır. Ekber Şah birçok kez taht için kendisiyle Kuzey Hindistan'da mücadele eden kardeşi Mirzâ Hâkim'in çıkardığı ayaklanmaları bastırılmış ve kendi ifadesine göre babasından kalan yadigâra karşı sabırlı davranmak gerektiğini belirterek merhamet göstermiştir (Fisher, 2020). Ekber Şah'ın en büyük oğlu Ebü'l-Muzaffer Nûreddîn Muhammed Cihângîr (ö. 1627) 1602'de kendi adına sikke bastırıp hutbe okutmuştur. Tahtı ele geçiremeyen Cihângîr'i babası affederek canını bağışlamıştır (Richards, 2021; Fisher, 2020). 1605'te tahta oturan Cihângîr döneminde ona karşı büyük oğlu Hüsrev ayaklanmış fakat başarılı olamamıştır. Cihângîr oğlunu öldürmemiş hatıratında anlattığına göre gözlerine mil çektirerek hapse atılmasını emretmiştir (Nûrüddin Cihângîr Şâh, 2013).

1627'de Sultan Cihângîr'in yerine tahta geçen Şah Cihan (1628-1658) bu süreçte yenilgiye uğrattığı kardeşlerini idam ettirmiştir (Richards, 2021; Fisher, 2020). Şah Cihan'ın

yetişkinlik çağına gelmiş dört oğlundan biri olan Evrengzîb Âlemgîr taht mücadelesi ettiği ve kendisini yendiği kardeşi Dârâ Şükûh'u (ö. 1069/1659) bir süre hapiste tuttuktan sonra 30 Ağustos 1659'da idam ettirmiştir. Evrengzîb Âlemgîr abisi Dârâ Şükûh'un yargılanması için kız kardeşi Ruşenâra ve danışmanlardan oluşan bir heyet toplamış ve bu heyet aynı akşam onun öldürülmesine karar vermiştir. Kâdirî tarikatına müntesip tasavvuf ehli bir kimse olan Dârâ Şükûh entelektüel ilgileri bakımından büyük dedesi Ekber Şah'a benzetilmektedir. Ekber Şah'ın geliştirdiği Din-i İlâhi adı verilen eklektik bir dini takip etmesi, tasavvuf geleneği ile tercüme ettirdiği *Upanhişadlar* arasında bir bağ kurmaya çalışması ve Kur'an'da gönderildiği bildirilen çok sayıdaki peygamberden hareketle Vedalar'ın ve Upanişadlar'ın âyette bahsedilen mushaflardan olduğunu savunması gibi deliller ileri sürülerek Dârâ Şükûh doğrudan İslam'ı inkâr etmemesine rağmen mülhidlik ve putperestlik ile itham edilerek siyaseten katli uygun görülmüştür. Siyaseten katil cezalarının verilmesinde Osmanlı Devleti'ndeki gibi imparatorluğun topraklarının iki ya da daha fazla parçaya bölünmesine engel olmak ve birliği temin etmek düşüncesi hâkimdir. Evrengzîb Âlemgîr sonrasında devlet çöküş dönemine girmiştir. Bu dönemde Ferruhsiyer (1713-1719) amcası Cihandar Şah'tan (ö. 1713) tahtı alarak 1712'de kendi adına hutbe okutmuştur. Bir süre hapsedilen amcası birçok emir ve rütbeli idareci ile birlikte infaz edilmiştir. Ayrıca gözleri kör edilmiş olarak Delhi Kalesi'nde tutulan on iki yaşındaki kardeşinin de siyaseten katline hükmetmiştir. 1719'da kendisi de aynı kaderi paylaşarak önce kör edilmiş, ardından hapse atılmış ve burada boğdurulmuştur (Metcalf, 2018; Richards, 2021). Bâbürlüler devrindeki kardeş katliyle ilgili hükümlerin taht mücadelesi sürecinde herbirinin hakkı olan babalarının topraklarında iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları sırada verildiği görülmektedir. Devlet başkanına karşı bir isyan yahut da bir girişimleri olmadan, devletin düzenini bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunacağı hakkında bir istihbarat elde edilmeden sadece ileride isyan çıkarabilecekleri ihtimaline dayanarak katledilen Osmanlı şehzâdelerinin varlığı (Ağırakça, 2000) dikkate alınacak olursa Bâbürlüler devrinde fîlî bir mücadele sırasında nizâm-ı âlem için ve devletin birliğini korumak üzere siyaseten katil cezasının verildiği söylenebilir. Bâbürlüler Devleti'ndeki siyaseten katil cezalarının en azından suça teşebbüs bulunan olaylarda verilerek bu yönüyle Osmanlı Devleti'ndeki uygulamadan farklılaştığını kabul etmek hatalı olmayacaktır.

Bir cezanın tatbikinden sonra suçlunun aynı suçu yeniden işlemesi durumunda aynı cezanın verilmesi temel esastır. Fakat suçun tekrarı hâlinde haddin daha şiddetli bir biçimde yahut da caydırıcılığı arttırmak üzere had cezasına ilâve olarak ta'zîr ile birlikte uygulanabileceği kabul edilmiştir. Örneğin ikinci kez hırsızlık yapanın sol ayağının kesileceği

hakkında fıkıh âlimleri ittifak etmişlerdir. Fakat bu hırsızın bu suçu işlemeye devam etmesi durumunda ise hangi cezanın verileceğinde ihtilaf söz konusudur (Bardakoğlu, 1993). Manucci Evrengzîb Âlemgîr'in divânda halkı huzuruna kabul ettiğini ve mağdur kişilerin şikâyetlerini sürekli dinlediğini aktarmaktadır. Manucci adâletin sağlanması ve haksız fiillerin engellenmesi için sultanın kibirli bir şekilde hırsızların kafalarının vurulmasını emrettiğinden bahsederken aslında bizzat şahitlik ettiği siyaseten katil cezalarını anlatmaktadır (Manucci, 1965).

Evrengzîb Âlemgîr döneminde siyaseten katle verilebilecek örneklerden bir diğeri Hindistan'ın Maharashtra eyaletine bağlı bir şehir olan Satara'nın kuşatılması sırasında şehri savunmak üzere dışarı çıkan 4 Müslüman ve 9 Hindûnun yakalanmasıyla ilgili davadır. Hükümdâr, fetvâyı yazan heyet içinde yer almış olan Kâdı Muhammed Ekrem'e bu meseleyi inceleyip müftülerden de yardım alarak hükme bağlamasını emretmiştir. Kadı Muhammed Ekrem Hindûlar'ın İslam'ı kabul etmeleri şartıyla serbest kalmalarına müslüman esirlerin ise üç yıl hapsedilmelerine hükmetmiştir. Âlemgîr Şah karar metnine kendi el yazısı ile bu hükmün Hanefî mezhebine göre verildiğini, devletin gücünün gösterilmesi ve topraklarındaki kontrolünün daha iyi sağlanabilmesi adına Hanefî mezhebi dışında farklı bir hükmün uygulanmasına yönelik talebini kaydetmiştir. Hak üzere olan dört büyük mezhep olduğunu da bu bağlamda özellikle vurgulamıştır. Alınan karardan memnun olmadığı anlaşılan Âlemgîr Şah'ın emri üzerine Kâdı Muhammed Ekrem verilen cezanın caydırıcı olması (korku salması) hedefiyle tüm esirlerin öldürülmesine hükmetmiştir. Hükümdâr alınan kararı isabetli bulmuş ve ramazan ayında gerçekleşen bu hâdisede hükümdar orucunu açmadan önce bu idamların gerçekleştirilmesini emretmiştir (Bayur, 1945; Chandra, 1986). Yukarıda görüldüğü üzere cezaların caydırıcılığını arttırmak, had suçlarından biri de olsa bir suçun sık sık tekrar etmesi durumunda suçluyu ıslah etmek, ölümle sonuçlanmamış olsa bile sultanın canına kast etmek, casusluk gibi devletin otorite ve güvenliğini sarsan faaliyetlerde bulunmak gibi suçlardan dolayı bu dönemde siyaseten katil cezasının uygulandığı görülmektedir. Bâbürlüler döneminde Osmanlı Devleti'ndeki gibi yargılamasız siyaseten katil cezalarının verildiği yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. Fakat sultanın divânı toplayarak bu yönde kararlar aldığını gösteren arz edilen olaylar siyaseten katil cezalarının tatbikinde yargılamanın varlığına ve önemine işaret etmektedir.

Sonuç

Siyaset-fıkıh ilişkisi bağlamında fıkıh disiplini içerisinde konu edilebilecek çok sayıda mesele bulunmaktadır. Bu konulardan sadece biri olan siyaseten katil, ceza hukuk sistematığında ta'zîr kavramı altında uygulanan bir ceza türüdür. Dört büyük mezhep temelde

ta'zîr cezalarının sayı ve şiddet bakımından had cezalarını aşamayacağını kabul etmiş olsalar da siyaseten katil bu küllî kabulün istisnalarından bir haline gelmiştir. Türk-İslam devletlerinde eski Türk-Moğol geleneğinin bir devamı olarak uygulama bulan siyaseten katil cezası en uç yönüyle Osmanlı Devleti'nde kardeş katline verilen cevâzı da kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki vakalar incelendiğinde siyaseten katle hükmedilebilmesi için birçok neden bulunmaktadır. Hükümdarın emrine aykırı hareket edilmesi, tahttan indirilmesine yönelik plan yapılması ve buna teşebbüs edilmesi, sultanın tahkir edilmesi, kanun ve nizama aykırı ağır suçlar işlenmesi, memurların yetkilerini kötüye kullanmaları yahut da görevlerini yerine getirmede yavaş davranmaları, özellikle askerî sınıf için görevde başarısız olunması, resmi makamlara yalan ihbarda bulunulması, yöneticilerin yetki sınırlarını aşmaları ve halka zulüm etmeleri, casusluk ve kalpazanlık bahsi geçen başlıca nedenler arasındadır.

Bâbürlüler döneminde cezaların caydırıcılığını arttırmak, aynı suçun sık sık tekrar etmesi sebebiyle suçluyu daha ağır bir yöntemle cezalandırmayı gerekli görmek, ölümle sonuçlanmamış olsa bile sultanın canına kast etmek, doğrudan İslam'a karşı çıkmaya da kendisinde putperestlik emârelerinin görülmesi, casusluk gibi devletin otorite ve güvenliğini sarsan faaliyetlerde bulunmak gibi suçlardan dolayı bu dönemde siyaseten katil cezasının uygulandığı görülmektedir. Hâsılı Bâbürlüler Devleti'nde aynı dönemde hüküm sürdükleri Osmanlı Devleti'ndeki gibi birçok ta'zîr suçu için siyaseten katil cezasına hükmedilmiştir. Hanefî mezhebinin resmî mezhep olduğu bu iki devlette ta'zîr suçları için siyaseten katil bağlamında kuvvetle muhtemel birbirinden habersiz ortak uygulamaları tespit etmek mümkündür. Bâbürlü fıkıh tarihine yönelik araştırmalar için seyahatnâmelerin önemli bir veri kaynağı olduğu, siyaseten katil cezası hakkında çok sayıda örneğin seyyahların satırlarından tespit edilebilmesinden hareketle söylenebilir. Farklı gâyelerle sarayla yakın ilişkiler kurmaya çalışan çok sayıda seyyâh birçok cezanın tatbikine şahitlik etmiştir. Osmanlı Devleti kadar uzun bir zaman diliminde hüküm sürmemiş olan Bâbürlüler'de taht kavgaları neticesinde erken dönemde farklı cezalar veriliyor olsa da tespit edilebildiği kadarıyla Şah Cihan'dan itibaren kardeş katli de siyaseten katil kapsamında uygulanan cezalardan biri hâline gelmiştir. Bâbürlüler devletinde kardeş katli cezalarının şehzadelerin ileride isyan çıkarma ihtimallerine binaen değil bizzat suça teşebbüs etmiş olmaları hâlinde uygulandığı söylenebilir. Bâbürlü hükümdârları isyan çıkarmaları durumunda kardeşleri ve oğullarına karşı çoğu zaman onları bağışlama ve bazen de sürgüne gönderme yolunu seçmişlerdir. Ülkemizde genelde ceza hukuku özelde ise siyaseten katil suçu hakkında Bâbürlüler'e yönelik araştırmaların bulunmadığı

dikkate alındığında bu çalışmanın ilerideki geniş araştırmalara küçük bir basamak olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Ağırakça, Ahmet. (2000). Osmanlılarda kardeş katli meselesine yeni ve farklı bir yaklaşım. *Yeni Türkiye*, 31, 785-790.

Akman, M. (1995). *Osmanlı hukukunda kardeş katli meselesi* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yök Tez.

Arık, F. Ş. (1999). Türkiye selçuklu devletinde siyaseten katli (1075-1243). *Belleten*, 63(236), 43-94.

Aslan, N. (2003). Klasik Dönem Ceza Kanunnâmeleri Bağlamında Osmanlı Hukûkunun Şer'îliği Üzerine. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 17-44.

Aydın, M. Â. (1993). Ceza. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 478-482). TDV Yayınları.

Aydın, M. A. (2005). Türk hukuk tarihçiliği. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 9-25.

Bardakoğlu, A. (1993). Ceza. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss.470-478). TDV Yayınları.

Baçoğlu, T. (2011). Ta'zîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 198-202). TDV Yayınları.

Bayur, H. (1945). Evrenzîb Âlemgir ve Din Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme. *Belleten* 9(33), 1-62.

Bıyıktaş, H. (1989). *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*. Türk Tarih Kurumu.

Chandra, S. (1986). Some considerations on the religious policy of aurangzeb during the later part of his reign. *Proceedings of the Indian History Congress*, 47(1), 369-381.

Çetin, E. (2019). *Abdurrahman şeref efendi tarihinde osmanlı devletinin ilk yüz yılı (1300-1400): osmanlı hânedanının kökeni, fetret devri ve siyaseten katli meselelerinin değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi]. Yök Tez.

Ekinci, E. B. (2015). Osmanlı Hukukunda Şehzâde Katli. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 95-108.

Erdoğan, M. C. (2019). Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Siyaseten Katil Meselesi. Fuat Aydın (Ed.), *Osmanlı düşüncesi: kaynakları ve tartışma konuları* (ss. 437-449). Mahya Yayıncılık.

Fisher, M. H. (2020). *Bâbürlüler*. (Çev. M. Fatih Çalışır). Kronik Kitap.

Gülsoy, U. (2022). Şer'i Hukuk Açısından Osmanlı Devletinde Kardeş Katli Uygulamalarına Farklı Bir Bakış. Arif Kolay-Ahmet Vurgun (Ed.), *Tarihin Engin Sularında: Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan* (123-137). Yeditepe Yayınevi.

Hayrbeytî, Mahmûd b. İsmâil. (2022). *Adalet Gerdanlığı Sultan, Kadı Ve Emirlerle Nasihatler*. (Çev. M. Demir- Ü. Döngel). Klasik Yayınları.

Ibn Hasan. (1936). *The Central structure of the mughal empire in northern india*. Munshiram Manoharlal.

Katgı, İ. (2013). Osmanlı Devletinde Katledilmiş (Maktul) İlk Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi Hayatı, Kariyeri, Faaliyetleri ve Katledilmesi. *Hikmet Yurdu*, 6(11), 395-414.

Katgı, İ. (2013). Osmanlı Devletinde Katledilmiş (Maktul) İlk Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi Hayatı, Kariyeri, Faaliyetleri Ve Katledilmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 180-211.

Katgı, İ. (2013). Osmanlı Devletinde Padişahın Emriyle (Siyaseten) Katledilmiş Şeyhülislamlar. *History Studies*, 5(3), 85-115.

Katgı, İ. (2013). *Maktul Şeyhülislamlar*. İz Yayıncılık.

Kaya, A. İ. (2018). Siyaseten Katil Ve Müsadere Uygulamalarında II. Süleyman Dönemi (1687-1691) Örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 1-8.

Köksal, A. C. (2016). *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-İ Şer'iyye*. Klasik Yayınları.

Kulan, M. (2022). *Memlükler ve Siyâset-i Şer'iyye: Togan Şeyh el-Eşrefî Örneği*. Klasik Yayınları.

Lari, A. & Mohd, A. (1989). was aurangzeb guilty of guru tegh bahadur's execution?. *Proceedings of the Indian History Congress*, 50, 204.

Manucci, N. (1965). *Storia do mogor*. (Çev. W. Irvine). Editions Indian.

Metcalf, B. D. & Metcalf, T. R. (2018). *Modern Hindistanın Kısa Tarihi*. (Çev. Z. Hale Akman). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil*. Birey ve Toplum Yayınları.

Monserrate, A. (1922). *The Commentary of father monserrate, s. j., on his journey to the court of akbar*. (Çev. J. S. Hoyland). Oxford University Press.

Nûrüddin, Cihângîr Şâh. (2013). *Târih-i selîm şâh*. (Çev. Nevres-i Kadîm). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Richards, J. F. (2021). *Bâbüür Türk İmparatorluğu*. (Çev. Y. Tekin). Selenge Yayınları.

Wink, A. (2020). *Ekber Şah*. (Çev. U. Gezen). Vakıfbank Kültür Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (2020). *Osmanlı Devletinin Merkez Ve Bahriye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu.

Yaman, A. (2015). *Siyaset ve Fıkıh*. İz Yayıncılık.

Yücel, A. S. (1999). İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli. *İslâmî Araştırmalar*, 12(1), 40-57.

Zahîrüddîn Muhammed Bâbü (2006). *Bâbürnâme*. Kabalıcı.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 04.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 05.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Rəşid Mehdi Mehdiyev

<https://orcid.org/0009-0002-7881-2757>

Lecturer, Department of History, Baku State University, Azerbaijan,
resid.mehdiyev1998@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Mehdiyev, R. M. (2025). The implementation of Heydar Aliyev's National Policy Concept (1970s-1980s). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 771-784.

The implementation of Heydar Aliyev's National Policy Concept (1970s-1980s)

Abstract

The period of Heydar Aliyev's first leadership of Azerbaijan is remembered as a phase of political, socio-economic, and cultural development in the country's history, significantly contributing to the formation of national consciousness and the strengthening of independence ideals. During this period, the Azerbaijani people, known for their rich historical traditions, unique cultural heritage, and national-spiritual values, established a distinct place in world civilization through their universal ideas and national characteristics. The national policy concept of the national leader Heydar Aliyev was characterized by a precise and balanced political orientation, encompassing all aspects of socio-political, socio-economic, and scientific-cultural fields in a comprehensive manner. The dynamic development observed in Azerbaijan during that time, along with the extensive reforms implemented in economic, social, political, and cultural areas, was carried out based on Heydar Aliyev's national policy strategy. Heydar Aliyev viewed the promotion, preservation, and development of our national-spiritual values, such as the Azerbaijani language, literature, religion, and traditions, as a crucial direction in the national ideology. This article analyzes the key priorities and essence of the national policy concept of the national leader Heydar Aliyev. It also examines activities within the framework of this concept in socio-political, economic-social, scientific-cultural, ideological, and moral-ethical spheres.

Keywords: National leader, national policy concept, 1970s-1980s, renaissance period, national-spiritual values

Haydar Aliyev'in Ulusal Politika Konseptinin uygulanması (1970'ler-1980'ler)

Öz

Haydar Aliyev'in Azerbaycan'ın ilk liderliği dönemi, ülke tarihinde ulusal bilincin oluşmasına ve bağımsızlık ideallerinin güçlenmesine önemli katkıda bulunan siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bir gelişme aşaması olarak hatırlanmaktadır. Bu dönemde zengin tarihi gelenekleri, eşsiz kültürel mirası ve milli-manevi değerleriyle tanınan Azerbaycan halkı, evrensel fikirleri ve milli özellikleriyle dünya medeniyetinde kendine özgü bir yer edinmiştir. Ulusal lider Haydar Aliyev'in ulusal politika konsepti, sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve bilimsel-kültürel alanların tüm yönlerini kapsamlı bir şekilde kapsayan kesin ve dengeli bir siyasi yönelimle karakterize edildi. Bu dönemde Azerbaycan'da gözlemlenen dinamik gelişme ve ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen kapsamlı reformlar Haydar Aliyev'in milli politika stratejisi temelinde gerçekleştirilmiştir. Haydar Aliyev, Azerbaycan dili, edebiyatı, dini ve gelenekleri gibi milli-manevi değerlerimizin desteklenmesi, korunması ve geliştirilmesini milli ideolojinin önemli bir yönü olarak görmüştür. Bu makale, ulusal lider Haydar Aliyev'in ulusal politika konseptinin temel önceliklerini ve özünü analiz etmektedir. Ayrıca, bu konsept çerçevesinde sosyo-politik, ekonomik-sosyal, bilimsel-kültürel, ideolojik ve ahlaki-etik alanlardaki faaliyetler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ulusal Lider, Ulusal Politika Kavramı, 1970-1980'li Yıllar, Rönesans Dönemi, Milli-Manevi Değerler*

Introduction

During Heydar Aliyev's leadership of our republic from 1969 to 1982, he consistently upheld Azerbaijan's national interests. Thanks to the wise policies and well-thought-out, purposeful measures implemented by the National Leader Heydar Aliyev, the years 1969-1982 have gone down in history as Azerbaijan's renaissance period. The 1970s and 1980s were a significant period in Azerbaijan's socio-political, socio-economic, and cultural development, characterized by its uniqueness. During this time, achieving the goals of independence and freedom was prioritized by maximizing the opportunities of the era, realizing the most essential attributes of national state-building, and restoring historical precedence in the nation's mindset and values. During this period, National Leader Heydar Aliyev, as a skilled and highly experienced head of state and wise political figure, successfully tackled numerous complex tasks and took significant steps aimed at safeguarding Azerbaijan's national interests in all areas. All the achievements of this renaissance period were made possible under the leadership and principled stance of National Leader Heydar Aliyev.

1.The problems encountered in the implementation of the national policy course in the late 1960s and early 1970s

National policy is a broader concept that encompasses state policy. In the 1960s, when Heydar Aliyev began his activities, Azerbaijan was formally independent, but in reality, it was under colonial subjugation. Therefore, it was impossible to talk about the necessary national policy for an independent state at that time. Heydar Aliyev had enough experience to implement national policy. The concept of national policy put forward by the National Leader Heydar Aliyev was characterized not by space, but by time. An example of this is the gradual nationalization of the state security system, which indicated the necessity of nationalizing all the country's administrative structures, as well as all official and unofficial institutions operating within the state. If we compare the press from the 1920s to the 1960s with the press of the 1970s and 1980s, we can see that the change of signatures from ordinary to leadership positions was a direct result of the national policy of National Leader Heydar Aliyev. Unlike neighboring republics, Azerbaijan's personnel policy was strictly controlled, and during a period when decisions that were not in our favor were made, Heydar Aliyev's forward-thinking, wise national policy concept proved its significance once again.

The foundation of National Leader Heydar Aliyev's national policy concept was to prevent and restore the distortions in thinking, morality, and mentality. In the 19th century, the confusion of religious beliefs with national identity, and in the 20th century, the sharp imposition of the idea that enlightenment and culture came from the North, made it necessary to restore the people's self-awareness. The main objective of Heydar Aliyev's national policy concept was to form future generations by freeing them from the stereotypes created by these ideological provocations. This national policy concept, in addition to its precise political orientation, had a comprehensive character that covered all aspects of public-political, socio-economic, and scientific-cultural life, and it is essential to highlight two characteristic features. The strategic goal in Heydar Aliyev's national policy doctrine was to maximize the use of the opportunities of the time to achieve independence and freedom, realize the most crucial attributes of national state-building, and create a fundamental shift by returning the people's thinking and morality to national self-awareness. State-building and the concept of the national person were the priority directions of national policy, and all other directions were aimed at realizing these two directions (Orucov, 2003). These two priority directions of the national policy concept played a significant role in the historical victory of the struggle for freedom in our republic.

The national policy concept of the National Leader Heydar Aliyev covered state-building, public-political, socio-economic, scientific-cultural, ideological, moral-ethical, and military sectors. Significant work was done in the socio-economic sphere. The transformation of Azerbaijan, known as the "land of black gold," into an agrarian country was the main goal of Bolshevik ideologists, and consistent efforts were being made in this direction. While the development of agriculture in the country was a positive step, the sacrifice of industry for the benefit of the agrarian sector was a deliberate policy to exploit the country as a raw material source and to prevent scientific and cultural progress. Heydar Aliyev was well aware that such development would lead to disaster for the future of the country. First and foremost, practical efforts were made to gradually increase the weight of the industrial sector. Sumqayit became a major chemical center. Despite significant challenges, permission was granted for the construction of industrial facilities in Ganja, Nakhchivan, Mingachevir, Ali Bayramli, and other regional centers of the republic. A refrigerator factory was built in Baku, new roads were constructed, and strategically important railway lines such as Baku-Balakan and Baku-Khankendi were opened. As a result of increasing the weight of industry in Azerbaijan's economy, the social situation of the population improved, the social composition of the population changed, and strengthening the industrial sector had a significant impact on the development of culture, science, education, and mutual relations with the Soviet republics and many other countries. This played a major role in Azerbaijan's recognition as a republic (even if formally independent) in the world. The industrialization of Azerbaijan, remaining an agrarian country (except for the oil industry), became an irreplaceable foundation for the future independent and free Azerbaijan's economically non-dependent existence.

2. The national policy revival period in the Azerbaijan SSR

At the August Plenary of 1969, two key principles were emphasized: the implementation of the concept of indigenization and ensuring high professionalism. The correct personnel policy implemented in the 1970s led to the achievement of these important goals. The removal of Armenians from leadership positions caused serious discussions and dissatisfaction at the time, but the measures taken were implemented under Heydar Aliyev's firm support and leadership. With his visionary policy, Heydar Aliyev paid special attention to the development of national cadres and ensured the removal of Armenians from high positions. This was a strategic step aimed at both protecting national interests and strengthening the personnel potential. The national leader took all necessary steps to ensure the development of science in the republic. He understood that one of the main pillars of society's progress, as well as the

development of science and culture, was education. History proves that nations and their leaders who value science and education achieve rapid progress for their countries. Heydar Aliyev's genius was evident in his deep understanding of this truth and in his lifelong commitment to science and education. He consistently strived to form a highly educated, intellectual, and elite class. Heydar Aliyev once said, "No matter how many difficulties there are, we must always take care of science and education, and we must make full use of existing opportunities for the development of science" (Hüseynova, 2022). Until the 1970s, artificial barriers were imposed on Azerbaijanis to prevent them from studying at prestigious universities of the Soviet Union, and even certain restrictions were applied. Azerbaijani youth were mainly limited to studying literature, music, and other humanitarian fields. Heydar Aliyev spoke about this: "That year, at the end of August 1969, for the first time, I met with a group of young people, fewer than 50, in a small hall at my workplace, and gave them my advice. However, this was also a big signal for me that this work needed to be taken very seriously. This initiative was born solely from the desire to use the opportunities of our own, our country's, and the republic's higher educational institutions, as well as the central and more prestigious universities of the country we lived in, effectively, to train the necessary personnel for the future of Azerbaijan. The reason and goal behind this initiative were as follows... In 1969, we couldn't even send 50 people to study outside the republic, in 1970 we sent 60. After that, we gradually increased this number year by year. Finally, by 1975, we sent about 600 people, and by 1977-1978, every year, we sent 800-900 young people to universities outside the republic" (Əliyev, 2005). Starting from the 1970s, a significant shift took place in this area, and each year, hundreds of Azerbaijani students were sent to study at the most prestigious universities of the USSR in fields such as economics, law, international law, diplomacy, engineering, and other strategically important areas. During this period, broad opportunities were created for our youth to study at the major higher educational institutions of the former Union. This policy was one of Heydar Aliyev's farsighted and bold steps aimed at strengthening Azerbaijan's intellectual potential for statehood. Later, the significant role of this strategy in independent state building became clearly evident. As a result of Heydar Aliyev's personal initiative and the great influence he gained within the USSR leadership, a wide range of opportunities was created for Azerbaijani youth to be sent to leading universities in Moscow, Leningrad, Kyiv, Donetsk, Novosibirsk, and other cities. Between 1969 and 1982, over 15,000 Azerbaijani students had the opportunity to study at the most prestigious universities of the USSR (Pişnamazzadə, 2008). In a short period, a new type of national кадров base was created in Azerbaijan, and the foundation of many scientific schools

was laid. The education, science, and culture policies implemented by the national leader with great foresight during the 1970s and 1980s are reflected today in the rich intellectual potential of independent Azerbaijan and continue to serve the country's development. If, during that period, a wide network of educational institutions had not been established under Heydar Aliyev's initiative and leadership, if their solid material and technical base had not been ensured, if highly qualified specialists, especially national military personnel, had not been trained abroad, and if conditions had not been created for the development of fundamental science in research institutes, Azerbaijan's modern and national education system and its rich culture would not have been able to form. It should be noted that only during Heydar Aliyev's first leadership period, from 1969 to 1982, more than 350,000 students in various regions of the country were provided with education through the construction and commissioning of 849 general education schools (Əliyev, 1997). These achievements have created a strong foundation for the country's future intellectual and cultural development.

With in the framework of the national policy concept of the National Leader Heydar Aliyev, significant work was also carried out in the military field. In Heydar Aliyev's national policy doctrine, army building held an important place, considering two aspects: First, it was based primarily on the mentality of the people. Throughout history, our people have lived by the principle that "justice is powerful." However, this does not mean that military courage, struggle, and bravery have not been among the characteristic features of our nation. Our people, distinguished by their ability to fight and their bravery, were subjected to a purposeful policy to keep them away from military arts during times of foreign domination. In the 19th and 20th centuries, non-Christians, including Azerbaijanis, were not allowed to join the elite officer corps or even the rank-and-file soldier ranks. This policy of Tsarist Russia was continued by the Bolsheviks. Even in the 20th century, the followers of Azerbaijani generals like A. Shikhlyinski, S. Mehmandarov, and others, celebrated by Pushkin for their heroism, were excluded from military service (Orucov, 2003). All available means were used to prevent Azerbaijani youth from becoming professional military officers. It was claimed that Azerbaijanis supposedly did not know the Russian language. Azerbaijani soldiers rarely served in aviation or missile units; in fact, they were used as cheap labor. Such discrimination against Azerbaijanis was a logical consequence of a deliberate and targeted policy. As a result, the number of professional Azerbaijani officers in the former USSR armed forces was noticeably lower compared to the number of Georgian and Armenian officers (Orucov, 2003). Azerbaijani young men called up for military service were stationed in various geographic locations. Since

the geographical factor was not considered, our youth were placed in environments they were not familiar with. Those accustomed to the hot climate of the south often fell ill in the cold, snowy conditions of the north and sometimes returned home injured. These experiences caused a sense of alienation from the military profession and fostered doubts about their own military abilities. The most important issue was that Azerbaijan, both at that time and at any point in the future when it would gain independence, remained militarily dependent and could not ensure its own security. Because of his profound understanding of these issues, national leader Heydar Aliyev paid special attention to national security and military matters within the broader framework of national policy. It is also important to note that Heydar Aliyev, a great and heroic son of our people, was one of the first Azerbaijanis to rise to the rank of major general (Qurbani, 2002). During his time working in the State Security organs, Heydar Aliyev's main goal was to ensure a solid foundation for national security. Upon assuming leadership of the republic, he first continued the process of nationalizing the law enforcement system. By focusing on the officers and soldiers in the army, he created additional privileges for them. As a result, interest in the military profession grew among the youth. When Heydar Aliyev came to power in Azerbaijan in 1969, he skillfully pursued a policy aimed at developing the country and elevating its economy, science, and education within the framework of the harsh laws of the existing regime, in service of national interests. In particular, the initiation of military personnel training in Azerbaijan in the 1970s is notable. During the Soviet era, Azerbaijanis faced significant restrictions in military personnel training and representation in the Soviet military elite. Although several strategically important higher military educational institutions were located on Azerbaijani territory, the number of Azerbaijanis among the students of these institutions was very small. Despite the presence of these schools in the republic, the number of Azerbaijani graduates from these institutions was almost negligible. This situation could not fail to concern Heydar Aliyev, who was proud of his national identity and being Azerbaijani. As a result of his personal initiative and attention, from the 1970s onward, the number of Azerbaijani youth admitted to military academies in Baku began to significantly increase. According to statistical data from 1979, Azerbaijanis already made up 65% of the cadets. Nevertheless, Heydar Aliyev took another step to further develop the training of national military personnel. At Heydar Aliyev's personal initiative, the opening of the Nakhchivanski Military School in Baku in 1971 was a significant step for our republic. This step marked the beginning of the formation of a national army in Azerbaijan, which was already nurturing the ideas of independence, and laid the fundamental foundation for the future independent Azerbaijan's national security. By taking

this step, experience was gained in the teaching of military science. During the professional holiday of the employees of the National Security organs, it was said, as an expression of the general opinion of the professionals of this system:

"Today, the experience of Heydar Aliyev has become firmly established in the Ministry of National Security in the upbringing of loyalty to the homeland and people, and a sense of responsibility for the assigned field. The staff of the Ministry has set the goal of continuing and preserving all the wonderful traditions of the security organs. We are proud that these traditions were formed and developed during the periods when our esteemed President led the security organs. It was during that time that an entire generation working in these bodies went through the Heydar Aliyev school and was strengthened in difficult trials" (Orucov, 2003, p. 25).

On November 24, 1997, by the decree of Azerbaijan's National Leader Heydar Aliyev, the name of the school was changed to the Jamshid Nakhchivanski Military Lyceum. The graduates of the Military Lyceum have always been ready to contribute to the creation of the Azerbaijani army and to the struggle for the protection of our country's territorial integrity after Azerbaijan gained independence, and they continue to serve their homeland with honor. Over 1,000 graduates of the Jamshid Nakhchivanski Military Lyceum have been awarded orders and medals for their bravery, 11 have been honored with the title of National Hero of Azerbaijan, and 19 have been recognized as Heroes of the Patriotic War (Heyder Eliyev Adina Herbi Lisey, 2024). The National Leader always strived to ensure that any organization or structure aligned with national interests. Therefore, the greatest achievements in the creation of the national army are directly associated with the name of National Leader Heydar Aliyev.

Within the framework of the National Leader Heydar Aliyev's national policy concept, significant work was done in the socio-political field. In the 20s to 80s, the entire ideological propaganda machine and power of the Bolshevik-communist empire were directed towards the assimilation of other nations and peoples within the USSR. The concept of the "Soviet man" was implanted into the consciousness. A policy of aligning national values, customs, ways of life, thinking, and mentality with Soviet ideology was pursued to become a "Soviet man" (later known as the "Soviet people"). Azerbaijanis, living under standardized models, were completely isolated from political life and had lost their political activism. The prominent Kyrgyz writer Chinghiz Aitmatov introduced the concept of the "mankurt" in literature, not as a future curse, but as a tragic reality of our lives. The number of people who had lost their national memory and political activity was growing day by day. National identity was

systematically insulted. In 1994, Heydar Aliyev stated in one of his speeches that the "national feelings" in our people had been suppressed, crushed, and trampled, while the founder of modern Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, had said: "Nations without a national identity are prey to other nations" (Orucov, 2003). In order not to remain under the oppression of other nations, first and foremost, it was necessary to restore the people's confidence in themselves and revive the suppressed national feelings.

As a result of the practical activities of the National Leader, significant changes occurred in the socio-political and national structure, daily life, and welfare of the population of the republic during the 70s and 80s, which increased the cultural and intellectual potential of our people. The 1970s and 1980s marked a period of significant progress in Azerbaijan's socio-political, economic, cultural, and spiritual life. During these decades, higher education in Azerbaijan further developed, and new institutions of higher education were established. In 1971, based on the Pedagogical Languages Institute, the Departments of Russian Language and Literature (Baku Slavic University) and the Pedagogical Foreign Languages Institutes (Azerbaijan University of Languages) were created. In 1972, Pedagogical Institutes were established in Nakhchivan, and in 1973, in Khankendi (then Stepanakert), based on branches of the Azerbaijan State Pedagogical Institute. In 1976, the Institute of Construction Engineers was established, followed by the Ganja Technology Institute in 1981. By the late 1980s, there were 17 higher educational institutions in the republic (Zeynalov, 2004).

3. The main direction of the development of national values in the 1970s-1980s

In the 1970s and 1980s, alongside educational institutions, cultural and educational establishments and mass media played a significant role in raising people's knowledge and cultural level. 87 new museums and art galleries were established in the republic (Azərbaycan tarixi, 2008). In addition to the main exhibitions, thematic and traveling exhibitions dedicated to important events and significant days were organized every year. During the 1970s and 1980s, with the expansion of the democratic movement and pluralism in the country, new formal and informal publications emerged, which interpreted and evaluated events from the perspectives of various groups and movements in an unconventional way. Azerbaijani mass media widely promoted Soviet lifestyle and official ideology against the backdrop of universal and national values. Its influence on national awakening was growing. The publication of the first multi-volume "Azerbaijan Soviet Encyclopedia" between 1976 and 1988 was a remarkable event in the public, political, and cultural life of the republic. In the 1970s and 1980s, the works of classical Azerbaijani poets and writers were compiled, including the 20-volume "Azerbaijani

Literature Library", the 50-volume "World Children's Literature Library", the 100-volume "World Literature Library", and the first volume of the 12-volume collection of "Molla Nasreddin". These publications had a significant impact on the national awakening of the people (Azərbaycan tarixi, 2008). To increase the prestige of national literature and culture, literature and culture were deliberately and systematically promoted within the republic, in the former USSR, and globally. In the 1970s and 1980s, the artists and intellectuals who laid the foundation for national ideology and kept the people's energy from fading were provided with all necessary conditions to fulfill their missions. During these years, under the initiative of National Leader Heydar Aliyev, cultural figures of Azerbaijan were awarded honorary titles, orders, and medals from the USSR. For the first time in Azerbaijani history, the titles of Hero of Socialist Labor were given to Azerbaijan's composers, poets, and writers (Əliyev, 2023). National Leader Heydar Aliyev participated in the congresses of the Union of Azerbaijani Writers held between 1969 and 1982 and made significant contributions to the development of Azerbaijani literature. During this period, great attention was paid to the promotion of classical Azerbaijani literature, with valuable works of prominent scholars such as Nizami, Fuzuli, Nesimi, M. P. Vaqif, H. Cavid, M. S. Ordubadi, S. Rahimov, Ashiq Alasgar, S. Rustam, U. Hajibeyli, M. Magomayev, S. Vurgun, and others being translated into various foreign languages. The creative nights and anniversaries of Azerbaijani classical figures were celebrated in a grand manner. Special attention was given to musicians such as U. Hajibeyli, Q. Garayev, F. Amirov, A. Melikov, S. Hajibeyov and C. Jahangirov who made significant contributions to the development of Azerbaijani art, and their services were highly valued (Pişnamazzadə, 2008).

In the 1970s and 1980s, valuable artists such as Khan Shushinski, Bulbul, R. Behbudov, S. Qadimova, Sh. Alekberova, R. Muradova, and Z. Khanlarova made major contributions to the development of Soviet and Azerbaijani musical performance arts. During these years, numerous films reflecting the major and most relevant problems of the era, incorporating our national and spiritual values, and promoting our national culture were produced, and talented filmmakers were raised (Əliyev, 2023). In the 1970s and 1980s, under the initiative of National Leader Heydar Aliyev, the construction of monumental landmarks in Baku and throughout the republic had a significant impact on the development of Azerbaijan's national architecture.

In the broad political-ideological activity of the National Leader Heydar Aliyev, language policy held a very important place. Heydar Aliyev's language-building policy formed an integral part of his national state-building policy, creating a coherent system. During the years

of Heydar Aliyev's leadership of Azerbaijan (1969-1982), great attention was paid to the preservation and development of the national language, which is rooted in our national and spiritual values. More than 70% of the students studying in the republic's educational institutions were receiving education in the Azerbaijani (Zeynalov, 2022). The exceptional role of our national language in educating the younger generation in the spirit of nationalism and patriotism has been significant in mastering our national and spiritual values. At a time when the national language, culture, and national-spiritual values were on the verge of being lost, the adoption of the law on the Azerbaijani language was a courageous step. Throughout his career, Heydar Aliyev always stood guard over the preservation and development of the Azerbaijani people's language, identity, national consciousness, and mentality. At a time when it had become a tradition for leading figures to speak in Russian at official meetings and events, Heydar Aliyev made a remarkable statement in November 1969 during a meeting held on the 50th anniversary of Baku State University (BSU), delivering his speech in his mother tongue, Azerbaijani. In expressing his gratitude to those who congratulated him on the occasion, he said: "There is nothing unusual here, why are you surprised? This is my native language, and speaking in my native language is not a great act of heroism. Not knowing or appreciating your native language is undoubtedly a disgrace before the people". On October 7, 1977, when the new Constitution of the Soviet Union was adopted, under the leadership of Heydar Aliyev, the Constitutional Commission prepared the draft of the new Constitution of the Azerbaijan SSR. On April 21, 1978, during the ninth convocation of the Azerbaijan SSR Supreme Soviet's extraordinary seventh session, Heydar Aliyev delivered a report on "The Draft of the Constitution of the Azerbaijan SSR (Fundamental Law) and the Results of Its Nationwide Discussion." Although this constitution was based on the new Constitution of the Soviet Union, it also took into account the national, economic, political, and historical characteristics of the republic. Thanks to the strong will of the National Leader Heydar Aliyev, the 1978 Constitution included a provision declaring Azerbaijani as the state language. Despite the totalitarian regime and Moscow's strong resistance, Article 73 of the constitution confirmed that "The state language of Azerbaijan is Azerbaijani." Heydar Aliyev's invaluable services in the development and recognition of the Azerbaijani language are noteworthy. He stated: "A scholar or teacher who develops their own language, writes their own history, reflects it, explores and analyzes their own spirituality, and conveys it to their people at a high level together, they all serve the development of their people's, nation's, national consciousness, and patriotic spirit." On October 31, 1995, during a meeting of the Constitutional Commission of the Republic of Azerbaijan,

Heydar Aliyev stated: "However, this article (referring to Article 73) was met with great opposition in Moscow. They argued that this was not needed, that other republics didn't have it... But at that time, I had very intense negotiations with the leadership of the Soviet Union and the Communist Party. I tried to prove that we must include in our constitution that the state language is Azerbaijani, and we will do so."

This policy has been successfully implemented during the period of independence as well. On November 12, 1995, through a national referendum, the first Constitution of the independent Republic of Azerbaijan was adopted, and Article 21 confirmed that "The state language of the Republic of Azerbaijan is Azerbaijani. The Republic of Azerbaijan ensures the development of the Azerbaijani language." The fact that the Azerbaijani language serves not only Azerbaijanis but also all the nations living in the territory of Azerbaijan with equal dedication is a significant step in preserving and developing our national and spiritual heritage. The inclusion of the Azerbaijani language as one of the symbols of our national statehood in the 1995 Constitution played a crucial role in the comprehensive development of our mother tongue, its preservation in its purest form, its transformation into a functional language, and its integration into the system of international relations. The decree signed on June 18, 2001, titled "On Improving the Implementation of the State Language," was also one of the steps taken to strengthen the political and legal status of the Azerbaijani language. The decree clarifies several sensitive aspects related to the history of our language and analyzes its developmental paths and stages. The creation of favorable conditions for the wide-scale application and comprehensive development of the Azerbaijani language, which is the official language of our independent state, and the implementation of several key measures for this purpose, were established as a responsibility. The Decree dated August 9, 2001, "On the Establishment of the Azerbaijani Alphabet and Azerbaijani Language Day" is a clear example of the state's care for the Azerbaijani language and its development. Thanks to the determination, political will, and principled stance of National Leader Heydar Aliyev, from that date, our republic fully switched to the new alphabet – the Latin-script Azerbaijani alphabet. The Decree of the Republic of Azerbaijan "On the State Language of the Republic of Azerbaijan" dated September 30, 2002, which addresses issues such as the functioning, development, preservation of the purity of the state language, adherence to the norms of literary language, the creation of the necessary conditions for the development of theoretical and applied linguistics in our country, reflects the comprehensive care of the independent Azerbaijani state for its mother tongue. The adoption and implementation of decisions aimed at the development of our mother tongue, a national

treasure of our people, is considered one of the great historical services of National Leader Heydar Aliyev.

Conclusion

In the 1970s and 1980s, within the framework of National Leader Heydar Aliyev's national policy concept, deep structural reforms in the economic and social sectors, along with the improvement of the people's material well-being, led to significant progress in the national and spiritual life. These years marked a turning point in Azerbaijan's economic and socio-political life. With the rise to power of National Leader Heydar Aliyev in 1969, the foundation for a turning point in Azerbaijan's modern history was laid (Hüseynova, 2004). The unmatched activity, initiative, and organizational skills of Heydar Aliyev, the First Secretary of the Azerbaijan Communist Party Central Committee, in developing complex programs for the dynamic development of our republic, were the foundation of successes throughout the 1970s and 1980s. The course of Azerbaijan's development history during 1969-1982 shows that the period that began with Heydar Aliyev's rise to leadership in 1969 was characterized by significant steps toward the establishment of an independent state. As a result of Heydar Aliyev's great efforts, the scale of the changes and the nature of the socio-economic reforms turned the 1970s and 1980s into one of the brightest periods in Azerbaijan's history. The economic growth, national-cultural revival, development of national consciousness, and strengthening of national spirit observed from that period onwards turned the long-held idea of statehood in the hearts of the people into the driving force of the national liberation struggle. This foundation created a strong basis for the rise of the struggle for independence at the end of the 1980s and the beginning of the 1990s.

The independent Republic of Azerbaijan, continuing its rich cultural heritage and traditions, has become one of the world's developed cultures. These achievements are based on the successful implementation of Heydar Aliyev's domestic and foreign policies, the attention given to the nation's cultural heritage and intellectual potential, as well as his unparalleled dedication and organizational skills in the field of cultural construction. The successful policies in education, science, and culture carried out by National Leader Heydar Aliyev in the 1970s and 1980s are reflected in the high level of the rich, current potential of independent Azerbaijan today, and they bear fruit. Today, in independent Azerbaijan, the foundations of education, science, and culture have developed on the basis of the foundation established in those years.

References

Azərbaycan tarixi. (2008). (1941-2002-ci illər). (VII cild). Elm.

Əliyev, H. Ə. (1997). *Müstəqilliyimiz əbədidir*. Azərneşr.

Əliyev, H. Ə. (2005). *Müstəqilliyimiz əbədidir*. (C. XVII). Azərneşr.

Əliyev, H. (2023). *Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və AMEA Tarix İnstitutunun birgə layihəsi*. Şərq-Qərb.

Heyder-Eliyev-Adina-Herbi-Lisey, 2024, <https://mod.gov.az/az/cemsid-naxcivanski-v>

Hüseynova, İ. M. (2004). *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. Təhsil.

Hüseynova, İ. M. (2022 sentyabr 7). *Prezident Fərmanının işığında: Elm və təhsilin vəhdət zərurəti*. Respublika.

Pişnamazzadə, S. P. (2008). *Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması* [Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Gəncə Dövlət Universiteti]. AMEA.

Qurbani, A. (2002). *Mənim Hərbi liseyim*. Bakı.

Orucov, H. (2003). *Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət*. Tbilisi.

Zeynalov, İ.X. (2004). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında*. Azərneşr.

Zeynalov, İ.X. (2022). Azərbaycanın Milli-Mənəvi Dəyərləri İntibah Dövründə (1969-1982-ci illər), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* , 9 (3), 606-625.

Mohammad Ekram Yawar

<https://orcid.org/0000-0003-3198-5212>

Asst. Prof. Dr. Dean of the Faculty of Law, International Science and Technology University, Warsaw, Poland, ekram.yawar@istu.edu.pl

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. (2025). The Concept of Ethnicization, Political Reconstruction and Ethnic Unity In Afghanistan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 785-801.

The Concept of Ethnicization, Political Reconstruction and Ethnic Unity in Afghanistan

Abstract

The ambiguity in the concept of ethnicity and ethnic minority has made the interaction of governments with ethnic groups difficult. For this reason, the most fundamental step to determine the rights of ethnic minorities in a political society in a scholarly and normative manner is to explain the concept and the limits and semantic gaps of terms such as ethnicity, ethnic group, and ethnic minority. This research seeks to explain the definitions of ethnicity after explaining the lexical and idiomatic meanings of ethnicity and presenting the background of the discussion, and then to choose a comprehensive and appropriate definition in this regard (as a challenging factor in modern political societies). It has also, perhaps for the first time, presented a table containing indicators to determine the extent and intensity of ethnicity. In this regard, and to better explain the concept of ethnicity, it has also attempted to express the degrees of ethnocentrism. Finally, by combining the definitions of the two terms ethnicity and minority, ethnic minority has also been defined. Among the topics of interest in political geography are the discussion of tribes, the methods of formation and gathering of tribes in geographical areas, and the way they interact with other ethnic and racial groups, both intra-ethnic and extra-ethnic. The discussion is of particular interest from the perspective that tribes in Afghanistan have played a significant role in the formation of a phenomenon called the country through ethnic integration in various ways. The results of this research and some other research show that the ethnic-based power structure in the past, supported by the ideology of ethnic nationalism, has also fueled lineage and

ethnicism among non-ruling tribes, turning ethnicity into a natural and widespread phenomenon in all spheres of society and causing a national identity crisis in Afghanistan.

Keywords: *Afghanistan, Ethnicity, Minority, Power*

Afganistan'da Etnikleşme Kavramı, Siyasi Yeniden Yapılanma ve Etnik Birlik

Öz

Etnisite ve etnik azınlık kavramlarındaki muğlaklık, hükümetlerin etnik gruplarla etkileşimini zorlaştırmıştır. Bu nedenle siyasi bir toplumda etnik azınlıkların haklarının bilimsel ve normatif bir şekilde belirlenebilmesi için en temel adım etnisite, etniklik, etnik grup, etnik azınlık gibi kavramların sınırlarının ve anlamsal boşluklarının açıklanmasıdır. Bu araştırma, etnisitenin sözlüksel ve deyimsel anlamlarını açıkladıktan ve tartışmanın arka planını sunduktan sonra etnisite tanımlarını açıklamayı ve ardından bu konuda (modern siyasi toplumlarda zorlayıcı bir faktör olarak) kapsamlı ve uygun bir tanım seçmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, belki de ilk kez, etnikliğin kapsamını ve yoğunluğunu belirlemeye yönelik göstergeleri içeren bir tablo sunmuştur. Bu bağlamda ve etnisite kavramını daha iyi açıklamak için, etnosentrizmin derecelerini de ifade etmeye çalışmıştır. Son olarak, etnisite ve azınlık terimlerinin tanımları birleştirilerek etnik azınlık da tanımlanmıştır. Siyasi coğrafyada ilgi çeken konular arasında aşiretlerin tartışılması, aşiretlerin coğrafi alanlarda oluşum ve toplanma yöntemleri ve hem etnik hem de etnik olmayan diğer etnik ve ırksal gruplarla etkileşim biçimleri yer almaktadır. Tartışma, Afganistan'daki aşiretlerin çeşitli şekillerde etnik entegrasyon yoluyla ülke denem olgunun oluşumunda önemli bir rol oynadığı perspektifinden özellikle ilgi çekicidir. Bu araştırmanın ve diğer bazı araştırmaların sonuçları, geçmişte etnik milliyetçilik ideolojisiyle desteklenen etnik temelli iktidar yapısının, yönetici olmayan kabileler arasında da soy ve etnikçiliği körüklediğini, etnisiteyi toplumun her alanında doğal ve yaygın bir olguya dönüştürdüğünü ve Afganistan'da bir ulusal kimlik krizine neden olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Afganistan, Etnisite, Azınlık, Güç*

Introduction

The political structure in Afghanistan has been shaped by ethnic politics, and the country's governance has been based on a single ethnicity since its inception and has strongly avoided the participation of major ethnic groups in the country's political structure. The main goal of this research is to analyze and evaluate the single-ethnic politics in the political structure, while this country has ethnic diversity. The main question in this article is: What has been the role of ethnic politics in the political structure of Afghanistan in the contemporary period? In response to this question, the hypothesis is put forward that the political structure based on ethnic politics in Afghanistan has been centered on the dominant ethnicity, and different governments have had similar and different characteristics and approaches, and in addition, the shortcomings of the ruling governments have sometimes been met with resistance from the traditional and tribal

society of Afghanistan. Ethnic politics has three patterns and models, in which Afghan rulers have used the ethnic identification model in some periods of their rule and the ethnic pluralism model in other periods, and finally some rulers have used the unity in diversity model and model. The research method in the present study is a developmental and applied method. The findings of this study show that Afghanistan is one of the countries with ethnic diversity. Different governments have implemented ethnic politics based on the way they look at the ethnic diversity component and considering the characteristics of this mosaic structure of ethnicities. However, the rulers of Afghanistan have not been able to benefit from the approach and model of ethnic politics in an appropriate way. Therefore, this country is still subject to conflicts and even ethnic confrontation and continues to suffer from its insecurity and instability.

1. Historical Background

Given the ongoing war in Afghanistan, when we consider the issue of “ethnicity”, different opinions and ideas come to mind. On the one hand, there are many journalists like (Rashid, 2000) and researchers like (Rieck, 1997) and politicians like Colin Powell and Joschka Fischer who describe the Afghan conflict as ethnic. On the other hand, most Afghan politicians always deny this important issue due to their ethnic background and affiliations. Against this background, in this article I intend to discuss the concept of ethnicity and its importance for the structure of the future Afghan system. With the assumption that ethnicity is a dominant tendency in the Afghan conflict, it can be said that the peace and state process that emerged at the Petersburg-Bonn Conference in November 2001 was based on an ethnic approach. Therefore, it seems impossible to ignore the ethnic affiliation of each political actor. In stark contrast to this approach, I strongly suggest that efforts should be made to prevent the political reconstruction of political institutions from fostering ethnicity in the political sphere. The practice of ethnicism and ethnic quotas in the future Afghan government, rather than contributing to lasting peace, will worsen the fragile and critical situation in Afghanistan. My main argument in this section is that ethnic groups cannot be considered as effective and useful sources of unity and solidarity in Afghanistan. We should not forget that ethnicization has taken place during the wars in Afghanistan, but nation-building of the masses has always been a failure. It is still not too late to curb the misuse of ethnicity in the political reconstruction of Afghanistan, not to reinforce ethnicity as a “solution.”

1. The Mythology of Ethnicity

Entering into the process of reconciliation with the ethnic mentality raises the question of what is the main characteristic of an ethnic group. While there are heated discussions and scientific debates about the definition of ethnicity and ethnic groups in academic institutions around the world. Most researchers agree that ethnic groups have existed in Afghanistan before. They say that an ethnic group is a solid cultural unit that is formed with specific boundaries and has also played a role in conflicts for hundreds of years (Shahrani, 1986). Contrary to this view, my argument in this article expresses the fact that ethnic groups in Afghanistan were formed or even “created” in the twentieth century and are not yet the main reference of identity in Afghanistan.

1.1. The Ambiguous Nature of Ethnic Groups

A review of the literature and reports of British officers, researchers and soldiers shows that the term “ethnic group” was a completely unknown concept in the 19th century and many writers used this term to define and describe the sources and different ranges of the Afghan population. One such example is Henry Bell’s ambiguous report entitled “The Races of Afghanistan; A Brief Report on the Original Inhabitants of the Country”, in which the terms races and nations are used synonymously. According to this report, the people of Afghanistan are divided into five main groups, namely Pashtuns, Tajiks, Hazaras, Uzbeks and Turkmens, and other ethnic groups, most of which are currently classified under the name of the “Afghan” ethnic group. After the mid-20th century, foreign researchers and the government began to systematically categorize the people of Afghanistan based on cultural, linguistic and religious differences.

The term *groupe ethnique* was first used by a French anthropologist named (Dolot, 1937) to divide the Afghan people into several ethnic groups. It was in the mid-1950s that Wilber (1956/1962) introduced the ethnic classification of the Afghan people into Anglophone literature. In order to eliminate the confusion of identity or composite identification, anthropologists created new ethnic groups based on which cultural customs and traditions were also recognizable for all these ethnic groups, such as Nuristani, Pashai, Aimaq, Tajik, Rural Tajik or Persian, and the Aktabaran. A good example of such “so-called” ethnic classifications was probably the creation of the Tajik people. The word Tajik, which was used in social interactions only in a negative sense for someone who did not belong to any of the social groups such as Pashtun and Hazara, was a non-ethnic idea. The Tajik ethnic group consisted of Sunni Persian speakers who lived in cities and villages without any ethnic background or shared genealogical and historical information. Therefore, the lack of a common background proved

that there were great challenges for the Tajiks to achieve political awareness and to create a real Tajik ethnic group in the form of double challenges. Despite all these grounds, the establishment of ethnic groups in Afghanistan still faces the following problems:

1. Some of the people who are categorized in these ethnic groups, while not being familiar with such ethnic labels, do not have the slightest awareness of this common identity. For example, Ismail Khan, one of the famous leaders of this land, is sometimes considered a Tajik and sometimes a Pashtun or a Persian. The aforementioned consistently refuses to be assigned to a specific ethnic group.

2. The criteria for ethnicity specified by anthropologists do not correspond to the social behaviors and realities in Afghanistan.

For example, those who believe that all Pashtuns speak Pashto and are Sunni Muslims are seriously mistaken. Because among the Pashtuns there are also Shia Muslims who live in the provinces of Kandahar and Kabul and often do not speak Pashto. For example, Mohammad Zahir, the former king of Afghanistan, is a good example of this group.

3. These problems become more prominent when, given the ethnic differences, some Afghans claim to belong to another ethnicity if they are placed in a dominant cultural position. For example, Babrak Karmal, the former president of Afghanistan, emphasized that he was of Pashtun descent, while many Afghans considered him to be of Tajik or Kashmiri immigrant ethnicity. Given the above, it is not possible to calculate how many ethnic groups there are in Afghanistan and how small or large their populations are. It should also be noted that researchers have approached this issue with different approaches, resulting in different ethnic classifications. A survey conducted by the Germans showed that there are approximately 54 ethnic groups (Orywal, 1986).

1.2. Instrumental Use of Ethnicity

The question arises as to why ethnic groups in Afghanistan entered the political equation. To answer this question, we need to look at history. A country called Afghanistan was created in the late 19th century by rival colonial powers, namely British India and Russia. The ruling Pashtun dynasty was crowned by the British Indian government, and this consideration shows that they were the supporters of the nation-state of Pashtun elements. This is why the word "Afghan" is synonymous with the word "Pashtun" in Persian, and Pashtun has always been the official language of Afghanistan, and the history of Afghanistan has also been written from the perspective of a Pashtun. According to the policy of the ruling family, existing ethnic patterns were employed to access and regulate public offices. For example, Pashtuns enjoyed all the

privileges and dominated the army. Tajiks were employed in the economic sector and educational institutions, while other ethnic groups were generally marginalized. Different behaviors of people also shaped ethnic stereotypes. For example, Pashtuns were considered militant, Tajiks were called “benevolent,” Uzbeks were known as “brave,” Hazaras were “illiterate” and “poor,” and Turkmen were considered hardworking and neutral. Although the nation-state was structured along ethnic hierarchies, ethnic conflicts were surprisingly prevalent. One of the main reasons for the lack of serious conflicts was the stark difference between rural and urban populations, with political issues in the capital not being of interest to rural Afghans. In this sense, ethnicity remained an ambiguous concept for Afghans and was not welcomed as a framework for collective action.

Ordinary people did not express their political will to overcome the ethnic supremacy imposed by the state. Moreover, the Afghan people perceived the nation-state paradigm as a hostile factor that interfered with the social life of the people by force, not as a key to access to resources that they themselves controlled, such as the right to work in offices or the right to access land (Schetter, 2004). After 1979, with the outbreak of wars, ethnicity became a political-military tool to be used to achieve their goals. Even these wars were fought under the name of the struggle of Islam against communism, but according to the paradigms of the Cold War, the warring parties increasingly strengthened ethnic strength in order to consolidate their position and status in society (Roy, 1986). The communist rulers hoped that by using a policy of elevating ethnic groups to the status of nationalities, they could bring them closer to themselves (Pstrusinska, 1990) and, most importantly, they created militias that relied on ethnic groups, such as the Uzbek militia led by Abdul Rashid Dostum. At the same time, Pakistan and Iran also used ethnic potential to escalate conflicts. The Unity Party was founded by Iran on the basis of religious ties, and enjoyed strong support and status among the Shia Hazaras. In the 1980s, the Jamiat-e-Islami Party, one of the oldest resistance movements, became the political and military address of the Tajik ethnic group, and Pakistan supported the Taliban, which followed a radical Islam and Pashtun ethnic outlook. All four militant factions (Jamiat Party, Unity Party, Taliban Islamic Emirate, and National Movement Party) that dominated military and political action for a decade were also supported by the four major ethnic groups. These same political parties used “ethnicity” to legitimize themselves and their political existence, because all other ideologies, including Islamic, communist, and monarchist ideologies, had lost their social context and were no longer a means of mobilizing the masses and achieving political demands. The leaders of the warring factions informed their supporters of the past and present social and economic deprivations of the ethnic group. At the very least, they claimed that the

survival of their “own ethnic group” was endangered by the aggressive behavior of “other ethnic groups.” The militant factions tried to arouse hatred and jealousy among the people by exploiting ethnic feelings and collective anxiety. While always demanding the economic and political resources of the state and society in the name of their ethnic groups, these warring parties tried to justify their political demands in terms of the size of the ethnic group and the territories under their control. In such efforts, they often lost their true sense of purpose.

1.3. The scope of ethnic propaganda

The ethnicization of the conflict was limited to one important perspective, and the ethnicity card was never played openly. However, by concealing ethnicity, ethnic conflicts actually took place. In this case, there is less evidence and documentation that political factions have resorted to ethnicization, and none of the political parties is linked to a specific ethnic group in its constitution or identity. The published statements of political leaders such as Ahmad Shah Massoud, Burhanuddin Rabbani, and Mullah Mohammad Omar Mujahid are full of Islamic rhetoric, and they all vigorously denied the ethnic dimensions of the war. These politicians never tire of describing their respective parties as multi-ethnic.

It should be noted, therefore, that the main reason is that Afghans deliberately avoid using ethnicity as a main issue. It should be noted that ethnicity was a very limited potential source of mobilization, and the warring parties also used the ethnic sentiments of the masses covertly and strategically (Publication Series on Promoting Democracy under Conditions of State Fragility, 2024). The reasons listed below are serious obstacles to the generalization of ethnicity:

- First: In Islam, one of the great religious values is that all Muslims are members of a single community (ummah), and the separation of the Islamic community from each other based on tribal affiliations is inconsistent with the concept of the Islamic community.

This is why public slogans avoid inciting ethnicity, and many Afghans consider the tendency around ethnicity to be an un-Islamic idea. Including parties that have a history of activity in the mujahideen movements since the 1970s-1980s, they have strongly rejected any attempt to incite ethnic tension in public.

- Second: In the 1980s, a large number of Afghans sought refuge in other countries due to their resistance to the communist regime. This increased their awareness and knowledge of their country. A large number of Afghans support the establishment and continuation of the nation-state in Afghanistan, and conversely, the disintegration of Afghanistan indicates an uncertain future. Given this reality, the parties to the conflict in Afghanistan have always refrained from questioning the territorial integrity of Afghanistan.

This means that their call for ethnicization is strategically very limited. It must be said that there is a strong consensus among the Afghan people that raising ethnic issues poses a serious threat to weakening the nation-state in Afghanistan and that anyone who claims the right to a particular ethnic group is very quickly considered a traitor.

- Third: The ethnic identity of the groups involved in the power struggle in Afghanistan, with the exception of the Hazaras, has also been described in neighboring countries. Perhaps if the Jamiat-e-Islami Party and the National Islamic Movement emphasize “ethnicity,” they feel the risk that their separation from Tajikistan and Uzbekistan will remain ambiguous. Also, these parties are not inclined to unite with neighboring countries. Because this could lead to restrictions on political freedoms and their access to economic and social resources. The Taliban, however, faced a different situation, and due to the influence of Pashtuns and some ethnic groups on the Taliban, this movement could not openly demonstrate the claim of Pashtunism (Aruzgani, 2011).

- Fourth and last: As long as these parties strive to seize central power, they must also demonstrate their capacity to govern a multi-ethnic Afghanistan. I have tried to prove that all influential parties in the past decades have used ethnicity as a tool to achieve specific political demands. But the specific political and cultural conditions in Afghanistan limit the use of ethnicity as a tool to achieve political demands and military mobilization (Wak Foundation for Afghanistan, 1999)

1.4. The dominance of aristocracy and the absence of civil society

Given the neglect and neglect of ethnicity, the question arises as to what are the prevailing frameworks, identities, and practices in Afghan society? In general, it can be noted that the structure of Afghan society is based on integration based on smaller social scales, and this solidarity is defined by the need for social obligations. This means that ethnic groups are formed less in line with national interests and more in family and kinship networks. In this regard, we should note that the social structures of societies in Afghanistan are very unconventional and social textures are changing from one place to another. For example, the most important social authorities are formed by people who live in villages and valleys, or tribes and clans from different tribes who live according to specific religious beliefs such as Sufi orders are the most basic sources of social textures. These sources also correctly define political identities, which in modern discourse are called aristocracy or patronage. One of the most important problems of political reconstruction in Afghanistan is that due to the dominance of aristocracy or patronage, the country lacks civil society and political parties. Civil society and political parties can address the issues that have created the greatest concern for the Afghan people in credible

ways. It seems that current social activities in Afghanistan are short-lived and take place without a sustainable direction. Permanent conditions of war and increasing insecurity emphasize the need to unite in small communities, which can itself be described as one of the organized forms of aristocracy/patronage, under the name of “survival networks”.

The need for such survival networks was felt acutely when warlords, factions, and destructive conflicts divided the Afghan people along religious, ethnic, and tribal lines. Mistrust grew and strengthened the aristocracy in all spheres, including politics, the economy, education, cultural associations and organizations, and even so-called civil society organizations, national and international NGOs, and interest groups. As a result, all ministries, NGOs, or political organizations are usually occupied and controlled by a single dominant group of aristocracy (Azerbaijani-Moghaddam, Schetter & Schmeidl, 2002). A good example is that the Afghan government is not dominated by the Tajiks, but by a network of Panjshir aristocracy. It is a fact that the body of the regime also includes non-Panjshiris, but on closer inspection, many of these officials are connected to the dominant Panjshiri network through family ties or other means. For example, Taj Mohammad Wardak, who was the Minister of Interior until January 2003, is a Pashtun who is married to the niece of Younis Qanuni, a Panjshiri leader, and Syed Makhdoom Rahin, the former Minister of Information and Culture, who is of Arab descent, also has a Panjshiri wife.

2.The Ethnicity Trap

In my opinion, the United Nations has fallen into the “ethnicity” trap by making many efforts to achieve better developments in Afghanistan instead of achieving reconciliation. The media and policymakers, who have been faced with the confusing political and military situation in Afghanistan after September 11, have identified the Afghan conflicts as an ethnic reality and considered “ethnicity” as the most important model for analyzing this conflict. As I have mentioned, ethnicity is one of the most obvious factors of the conflict in Afghanistan, but limiting these conflicts only to their ethnic dimension excludes other aspects of the reality of the conflict:

- First: Ethnicity as a factor of communication and military and political cohesion in the Afghan wars has remained limited. For example, countless commanders and military units such as Haji Qadir or Abdul Haq have changed their ethnic affiliation and loyalty several times due to political opportunism and economic motives.

- Second: The mistakes that policymakers usually make are to consider ethnic groups as fixed wholes and to believe that these ethnic groups act in a coordinated and coherent manner

like political parties. This proves that they represent a specific ethnic group. What is ignored in the present discussion is the fact that despite the ethnicization of the war in Afghanistan, the ethnicization of the masses is also a failed process (Bellew, 1880).

• Third: Policymakers ignore the aforementioned shortcomings in the discourse of ethnicity in Afghanistan. Ethnicity is a hidden driving force in the Afghan conflict that is used in a specific scope, not as a major debate in public gatherings and public debates (Qiyami, 2018). The serious mistakes of the UN reconciliation process at the Bonn Conference are as follows:

• They considered the two dominant terms “lordism” and “ethnicity” to be synonymous and identical;

• They tried to end ethnic conflicts with an “ethnic solution”.

There is a strong consensus among Afghan politicians that the future Afghan government, while not being mono-ethnic, should reflect the participation of all Afghan people. The Petersburg-Bonn Conference divided power based on the following ministerial quotas: 11 Pashtuns, 8 Tajiks, 5 Hazaras, 3 Uzbeks and 3 others.

Although the “ethnic solution” seems appropriate for recognizing the rights or interests of different ethnic groups, it will also create major obstacles around other aspects of ethnic spheres and their spheres of influence. Another danger is that if ethnic quotas in power are not accurately recognized, this ethnic solution will create distrust and frustration among the people. On the other hand, this approach undermines ethnic participation as a constructive model, and the assumption of an ethnic state is that the state should represent all ethnic groups that make up the Afghan population, sufficiently including all aspects. A good example of this misunderstanding is Mr. Hamid Karzai. While the Pashtun ethnic affiliation was one of the strongest arguments for appointing Hamid Karzai as the head of the transitional government, the Pashtun elite and political leaders do not recognize Karzai as their representative. Therefore, Karzai does not gain a stable position among the Pashtun people.

3. Proposal for the structure of the future government

I propose that the politicization of ethnicity should be ignored in the formation of the future government of Afghanistan. Of course, it is emphasized that this should not strengthen the mono-ethnicization of the future government of Afghanistan. The fundamental problems will only intensify when ethnicity is the basis of political legitimacy. In this regard, the increase in ethnic addresses will have disastrous consequences. In this regard, Afghans will reach political and administrative positions based on ethnic affiliations, not on their merits, and this is contrary to the concept of a civil and democratic society as promoted by the West. In addition,

ethnicity should not be forgotten in political discourse, but should be transformed into a suitable platform for political interactions. This will not only eliminate ethnic speculation, but also cause every political actor to enter the political arena by rejecting ethnicity. Therefore, I will show which methods can be used to combat ethnicity and which appropriate alternatives are available in political institutions (Wilber et al., 1962).

3.1. General Recommendations

In order to reduce the influence of ethnicity in the political sphere, it seems very important that the new Afghan constitution, which will be presented in detail this year, takes into account ethnic and cultural factors as clearly as possible. Registering Sunni Islam as the official religion of the state would be very disastrous, as it would eliminate the Shia, Hindu and Sikh communities. Also, regarding language strategies, Persian, which is the intermediary language for the majority of speakers of other languages, should be given equal status with Pashto, and other languages such as Uzbek, Turkmen or Balochi could be supported as the languages of the people of other provinces. The goal is that the right of expression and advocacy of each individual from a cultural (linguistic and religious) perspective should be restored. Everyone should have the right to express their identity and position from a cultural perspective, and the appeal to ethnicity should be reduced. Of course, the complete suppression of the discussion of ethnicity would be a failure and a disappointment. But politicizing ethnicity will not overcome ethnic tensions and resolve Afghanistan's conflicts. I want to speak in an open dialogue about ethnic prejudices and stereotypes. It must be acknowledged that ethnicity is created by powerful individuals and can never be a basis for division among the people of Afghanistan. This issue must be part of a reconciliation process in the country and must be seriously implemented to get rid of myths of hatred and ethnic stereotypes. It should be noted that different ethnicities have lived together in peace and harmony in the past and it is clear that knowledge about a particular ethnic group and relations with it does not cause problems, just as knowledge about oneself as a Pashtun, Tajik, etc. is legitimate (Effects of Ethnicity and Political Participation on the Stability of Afghanistan, 2024).

3.2. Power Sphere

The question of whether the future Afghan state will be based on a centralized or decentralized system is also very important. The actual fragmentation of Afghanistan into various islands of power by warlords or local leaders highlights the fact that Afghanistan today lacks the ability to create a strong central state, and the status of the transitional government can be described as a "Kabul City Council." The state's powers and influence do not extend

beyond the borders of the capital. In light of the above, if the creation of a strong central state is envisaged, it will take several generations to achieve it, and it is likely to immediately trigger new periods of war and violent conflict that may plunge the country into chaos. It should not be forgotten that forces fleeing from the center always resist state-building processes and the authority of the central state. It is difficult to imagine that a strong central government in Afghanistan can satisfactorily address the challenges arising from political, social, and cultural diversity, and only a unified political and legal system can cover the whole of Afghanistan. There has been much discussion about the establishment of an ethnic federal system as an option for implementing justice and addressing ethnic demands. But this approach could be detrimental, because none of Afghanistan's provinces is homogeneous in terms of ethnic composition, and it is very difficult to localize the numerous ethnic groups given the geographical location. There are many villages and valleys where different ethnic groups live side by side. The establishment of ethnic federalism, compared to an elected state, often causes discrimination and ethnic rejection by the lords or leaders of ethnic groups to spread and consolidate rapidly (Kaveh, 2022). At that time, the ideas of mono-ethnicization of the system are easily predicted, as in Bosnia and Herzegovina, "ethnic cleansing" as a political act took place. For example, the tyranny against the Pashtuns and their cruel expulsion from northern Afghanistan in the winter of 2001 and 2002 are warning signs of the process of ethnic cleansing. Another result is that the leaders of ethnic minorities make themselves more popular by changing the borders of provinces or creating new provinces, and political instability spreads. Against this assumption, the division of Afghanistan into two northern and southern zones, with Tajiks and Uzbeks in the north and Pashtuns in the south, or the annexation of part of Afghanistan to neighboring countries, not only seems very simple and meaningless, but also very dangerous. It should also be noted that the establishment of ethnic federalism also calls into question the strength and influence of the central government. In this case, defined identities that could be used for the process of political reconstruction would be lost. For example, for ordinary people or the masses, for many years, the provinces established in 1964 were the main references to their identity. I visited Kabul in 2002, when it was common to determine a person's reputation by asking about their original residence or province, not by asking about their descent and ethnicity. Instead of ethnic federalism, the discussion of creating a federal system in which the autonomy of local governments is preserved in an extremely strong way is very promising. For example, we can mention the models of countries such as India and Switzerland, which have a strong federal system, where ethnicity is not considered in the formation of federal states. But in the case of Afghanistan, provinces and districts should

remain as territorial bases and administrative units in this federal system, and some of these administrative units should operate independently in legal, linguistic, religious or cultural areas. For example, local and customary laws play an important role as the judiciary in many parts of the country. It is safe to say that if judicial reforms were to impose a uniform judicial system on the entire country and block access to justice through non-governmental channels such as schools and religious institutions, it would certainly be unpleasant for many people. In this regard, it would be reasonable if religious pluralism were strengthened within its permissible limits. As this approach has worked well in Indonesia. However, if appellate courts are not organized uniformly across the country based on priorities that protect Sharia on the one hand and fundamental human rights on the other, modern governance undermines the fundamental principles of equality before the law and the power to protect against unjust violence. Given the realities of Afghanistan, any kind of federal system may lead to the consolidation of the influence of local warlords, a few of whom are currently involved in the current debate on the future state of Afghanistan and support a decentralized state. Indeed, the usurpation of local government powers by warlords and other local powerful figures is considered a major threat to a unified and unified Afghan state.

3.3. Governance

Establishing a system that is defined by ethnicity and in which fixed quotas are specified for each group in the center of power could have negative consequences for the future of Afghanistan. Research shows that the creation of such governments in highly developed countries with strong capacity may be effective because they have a high political culture and a spirit of tolerance and enjoy lasting stability. Establishing a system based on the ethnic-religious quota that many people currently have in mind will lead to increased conflicts rather than reducing them. In view of this, ethnic quotas for government positions perpetuate permanent risks and also increase the importance of ethnicity and provide the ground for manipulation and fraud in the recruitment of officials. A recent study conducted by a Pashtun NGO called the Walk for Afghanistan Foundation in 1999 showed that 62.63% of the Afghan population is Pashtun, and contrary to this statistic, Mr. Abdullah Abdullah, who was appointed as the Minister of Foreign Affairs of the interim government in the Bonn talks, stated that only 38% of the Afghan population is Pashtun. The ground seems ready for further conflicts, and if a government based on ethnicity is to be formed, precise criteria should be set regarding the formation and proportion of ethnic groups in Afghanistan. Also, in the second stage, a census should be conducted to determine the percentage of ethnicities and some Afghans who ignore

ethnicity should be encouraged to show their affiliation with one of the official and recognized ethnic groups of Afghanistan.

Given that most Afghans choose their ethnic identity with social context in mind, this type of classification will be unstable. Moreover, the census process will face the problem of identity of those people who do not belong to recognized ethnic groups. Thus, ethnicity will appear as a complex and ineffective criterion in Afghan politics (Shahrani, 2018). Moreover, ethnic leaders are demanding not only a certain share of ministers in the transitional government in the name of a particular ethnic group, but also a specific and key position. Accordingly, when the Bonn Agreement handed over key ministries such as the Ministry of Foreign Affairs, Interior Affairs and National Defense to the Panjshiris, this speculation was reinforced. Abdul Rashid Dostum also demands one of these key ministries for the Uzbeks, while many Afghans believe that each of the key ministries should be managed by politicians from different ethnic groups, and in this situation, ensuring justice to ethnic claims seems completely impossible.

Finally, other problems will also arise from other ethnic groups such as the Aimaq, Qizilbash, Baloch, Nuristani, Turkmen, Pasha, Sikhs or Hindus, who are significant ethnic groups in Afghanistan. Although they are not numerous, they are certainly influential politically and economically. Sooner or later, these ethnic groups will also claim political rights in the center and provinces of Afghanistan. But how should these ethnic demands be met? (Shahrani, 2018). Contrary to the ethnic approach to the problems of Afghanistan, I emphasize that the qualification for a position in the Afghan government should be based on merit, not ethnic affiliation. Of course, it is impossible to exclude and include ethnic groups in the formation of the state. But the main question is whether ethnicity should be defined as the basis for the legitimacy of the state or be considered an important secondary factor, as this approach advocates? Ethnic quotas are not an inflexible approach, but consideration should be given to achieving ethnic participation or balance in government institutions at all levels informally.

3.4. Democracy

Although the political growth and development of democratic Afghanistan seems very unfavorable due to the social context, the best way to resolve conflicts and ensure lasting peace in Afghanistan is to create a multi-party system with civil attitudes, not based on ethnic tendencies. In the absence of a strong civil society and the necessary capacities, democratization of Afghanistan will lead to an escalation of disputes and conflicts instead of resolving conflicts. It has been previously noted that Afghan society does not have a civil culture and does not have any democratic experience of governance. If governance in Kabul has become important due to the attention and favor of global powers and their support, control of this governance is also

of particular importance. If the right mechanisms for distributing power are not put in place, the elections will also have losers and may lead to their permanent deprivation of power. In the electoral process, the struggle for political and material success and survival is determined at the ballot box, and the people's votes are the means of winning the elections. It is a fact that the democratic state, which is created by the people's votes, also plays a role in the politicization of ethnicity and ethnic differences. During elections, ethnic boundaries become increasingly important. As the struggle for power is often seen as an ethno-religious conflict between ethnic groups, their leaders try to present themselves as representatives of their "people" in order to hold the largest quota at the center of power. The ethnicization of politics may lead to conflicts between groups that are difficult to resolve through negotiation and compromise.

Now we can consider political actors such as Burhanuddin Rabbani and Abdul Rab Rasool Sayyaf, the latter two of whom were excluded from forming the government, and who represent extremist political ideologies and are the most effective and successful in creating political parties (Setez, 2015). In my opinion, the elections scheduled to be held in 18 months are too early to establish a stable and democratic system. Democracy is achieved when political institutions have a good capacity to consolidate the cohesion and stability of society. To this end, a clear framework must be defined in the form of an institution that is capable of confronting the risk of power struggles with ethnic and religious tendencies and act accordingly. It may be realistic if, in the medium term, instead of holding democratic elections following the social tradition, an attempt is made to achieve consensus among prominent figures, including bureaucrats and tribal leaders, and at the same time, the groundwork is prepared for the institutionalization of democracy with caution and care. Therefore, holding a Loya Jirga is a suitable measure, provided that political relations and power equations are realistically taken into account and that at least the feudal groups and patronage networks of the transitional period and the dual republic period are sufficiently represented. In the emergency Loya Jirga held in June 2002, an attempt was made to select and include representatives of various warlord and feudal groups. Although the majority of the Afghan people are disappointed with the effective and fair results of the Loya Jirga, its holding has helped stabilize the fragile political situation. Therefore, institutionalizing democracy in Afghanistan is a long-term project. Just as other democratic and political processes take time, in this case too the pulse of time must be measured over generations, not years (Setez, 2015).

Conclusion

The international community has once again faced the challenge of conflict in Afghanistan, which is interpreted as "ethnicity". The builders of the future Afghan state should be advised to fight against ethnic polarization. In this article, I have tried to prove that ethnicity is neither the cause of the conflict in Afghanistan nor the reason for proving the natural realities of human society. Ethnic groups in Afghanistan have been specifically created by Western sociologists with a cultural approach and have always been strengthened. While before the wars, ethnicity was not the dominant political discourse in Afghanistan, it later emerged in 1992 as the main subject for political and military confrontations.

Ethnicity is never useful and effective for achieving the political goals of those who exacerbate it, as this experience has also been proven in the Balkans. Therefore, resorting to ethnicity in resolving the Afghan conflict will not have a positive and useful result. Therefore, I suggest to political lobbyists and agents of global powers that in Afghanistan, ethnicity should be considered informally in the distribution of power resources, but should not be emphasized as the basis of political decision-making processes. The biggest challenge facing the sustainable peace process in Afghanistan is how to dominate the networks of political patrons and hegemony.

References

- Aruzgani, M. (2011). *Afghanistan: A Rainbow of Nations*. Sobh Omid. (in Persian).
- Azerbaijani-Moghaddam, S., Schetter, C., & Schmeidl, S. (2002). The transition from relief to development from a human security perspective: Afghanistan. *Report to the UN Commission on Human Security* <http://www.humansecurityhs.org/activities/research.Afghanistan.pdf>.
- Bellew, H. W. (1880). *The races of Afghanistan: being a brief account of the principal nations inhabiting that country*. Thacker, Spink, and Company.
- Dollot, R. (1937). *L'Afghanistan: histoire, description, moeurs et coutumes, folklore, fouilles*. Payot.
- Effects of Ethnicity and Political Participation on the Stability of Afghanistan. (2024). <https://afgreview.com/?p=1889> (in Persian)
- Kaveh, A. (2022). Republicanism and Federalism in the Territory of Talibanism, Publisher: Simorgh Cultural Institute. <https://tinyurl.com/5n8kythf> (in Persian).
- Orywal, E. (1986). *Die ethnischen Gruppen Afghanistans: Fallstudien zu Gruppenidentität u. Intergruppenbeziehungen*. Reichert.
- Pstrusinska, J. (1990). *Afghanistan 1989 in sociolinguistic perspective*. Society for Central Asian Studies.

Publication Series on Promoting Democracy under Conditions of State Fragility, 2024, Issue 1: Afghanistan. (2024). https://www.boell.de/sites/default/files/afghanistan_en.pdf

Qiyami, F. (2018). Why is the issue of ethnicism being promoted in Afghanistan? Publisher. Pajhwok, Afghan, New ,<https://tinyurl.com/4cxp5dnx> (in Persian).

Rashid, A. (2010). *Taliban: militant Islam, oil and fundamentalism in Central Asia*. Yale University Press.

Rieck, A. (1997). Afghanistan's Taliban: an Islamic revolution of the Pashtuns. *Orient*, 38(1), 121-142.

Roy, O. (1990). *Islam and resistance in Afghanistan* (Vol. 8). Cambridge University Press.

Schetter, C. (2004). Der Afghanistankrieg: Die Ethnisierung eines Konflikts. *Internationales Asienforum*, 33 (1-2), 15-29.

Setez, M. (2015). changing from subject to citizen; a decade of democracy in Afghanistan, publisher. BBC website, <https://tinyurl.com/54cpfpwj> (in Persian).

Shahrani, M. N. (1986). *State building and social fragmentation in Afghanistan: a historical perspective* (pp. 23-74). Syracuse University Press.

Shahrani, N. (2018) Pathology of Governance and Political Systems in Afghanistan, Publisher. Khorasan Zamin Journal, <https://tinyurl.com/y8794px5> (in Persian).

The Ethnic Composition of Afghanistan. A Six Year Survey and Research (1991-1996). (1999). Wak Foundation For Afghanistan.

Wilber, D. N. et al., 1962). *Afghanistan: Its people, its society, its culture*. HRAF.

Sudaba Huseynova

<https://orcid.org/0000-0002-7730-5094>

Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor, Department head of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Azerbaijan, sudabeaskerova@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Huseynova, S. (2025). Armenian Massacre Against Azerbaijan as an Indicator of Necrophilia in Armenian Psychology. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 802-814.

Armenian Massacre Against Azerbaijan as an Indicator of Necrophilia in Armenian Psychology

Abstract

The same treatment and form of behavior repeated in several generations, that is, cruelty and brutality, besides being an ethnic characteristic, has a special mechanism. That mechanism is related to necrophilia. Necrophiles are eager to destroy living organisms and structures. The main goal of a necrophilic villain, in general, is not to kill someone, but to dismember the dead, to possess the corpse. This aspect is clearly shown in the actions of Armenian terrorists. It is not difficult to see that the tendency to necrophilia (killing by torture, force, dismemberment) has become an ethnic characteristic of Armenians. Ethnic conflicts and criminal cases committed by Armenians clearly show that necrophilia as an ethnic characteristic of Armenians has moved into the blood memory. So, necrophilia is the psychological mechanism of Armenian cruelty.

Keywords: Armenian Terrorists, Armenian Sadism, Deviant Behavior, Necrophilia, Massacre

Ermeni Psikolojisinde Nekrofilinin Bir Göstergesi Olarak Azerbaycan'a Karşı Ermeni Katliamı

Öz

Birkaç nesil boyunca tekrarlanan aynı muamele ve davranış biçimi, yani zulüm ve vahşet, etnik bir özellik olmasının yanı sıra özel bir mekanizmaya sahiptir. Bu mekanizma nekrofil ile ilgilidir. Nekrofiller canlı organizmaları ve yapıları yok etmeye heveslidirler. Nekrofilik bir caninin temel amacı, genel olarak, birini öldürmek değil, ölüyü parçalamak, cesede sahip olmaktır. Bu husus Ermeni teröristlerin eylemlerinde açıkça görülmektedir. Nekrofil (işkenceyle, zorla öldürme, parçalama) eğiliminin Ermenilerin etnik bir özelliği haline geldiğini görmek zor değildir. Etnik çatışmalar ve

Ermeniler tarafından işlenen suç vakaları, nekrofilinin Ermenilerin etnik bir özelliği olarak kan hafızasına yerleştiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla nekrofil, Ermeni zulmünün psikolojik mekanizmasıdır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Teröristler, Ermeni Sadizmi, Sapkın Davranış, Nekrofil, Katliam*

Introduction

The policy of aggression, ethnic cleansing, and genocide purposefully carried out by Armenian nationalists against our people for centuries is a clear manifestation of the tendency to necrophilia in Armenian psychology. At the end of the 20th century, the massacre and genocide committed by the Armenian armed forces in the city of Khojaly, one of the oldest settlements of Azerbaijan, which horrified the world, is an example of the sick Armenian mentality, unimaginable Armenian cruelty. The Khojaly genocide is similar to the most terrible and cruelest tragedy of the 20th century, Khatyn and Hiroshima. The episodes of the Khojaly genocide clearly suggest that necrophilia and sadomasochism have a genetic code in Armenian psychology.

Necrophilia is an ancient Greek word derived from the words νεκρός - "dead" and φιλία - "love". This phenomenon occurs in both men and women. The age of necrophiles can vary from adolescence to old age (Deryagin, 2008). In this sense, the age indicators of the Armenians who actively participated in the Khojaly genocide are also different. It is known that the age of the terrorists who carried out this tragedy varies between 30 and 55 years. Unlike maniacs, who are individual serial killers, necrophilia in Armenians is of a mass nature, and as the main indicator of schizophrenia, it is carried out mainly in one direction - in relation to Turks.

1. Opinions of Researchers About the Concept of Necrophilia

Many philosophers have mentioned the manifestation of necrophilia as a psychological disease in their works. Erich Fromm, a social psychologist of Jewish origin, born in Germany and living in America, wrote cause of necrophilia can be *“an oppressive, gloomy atmosphere devoid of joy in the family, sleepiness..., there can be a lack of interest in life, a lack of passions, desires and hopes, as well as a spirit of complete destruction in social reality”* (Fromm, 2014, p. 635).

Based on this idea, we can say that Armenians are indoctrinated with the ideology that Turks are enemies and that any kind of cruelty against them is heroic. This method of education aimed at developing the characteristics of hating results in the formation of different characteristics characterized by Fromm. In the end, every Armenian closes his life and livelihood with the destruction of the Turks.

Such prejudice against any ethnic group is considered by many ethno-psychiatrists as an indication of schizophrenia. Thus, as S.A.Trifonova noted, “*Ethnic prejudices limit the scope of communication between representatives of different ethnic groups, cause caution on both sides and, as a result, greater misunderstanding*”. As the author notes, *hatred and prejudice are based on "irritability and aggressiveness, low self-esteem, feeling of incompleteness..."* (Trifonova, 2013). It is the prejudice born from this feeling of incompleteness that caused the necrophilia tendencies of Armenians to become an ethnic trait. As a psychological phenomenon, necrophilia has been the subject of research by many psychologists. E.Fromm and many other psychologists interpret necrophilia as love for inanimate (dead) objects. As noted by I. D. Stoimenov, “*Necrophilia occurs in schizophrenia, personality disorders, mental retardation and other psychoses*” (Stoymenov, Stoymenova & Koyeva, 2003). When we look at historical sources, we see that cases of necrophilia have existed throughout history, and these cases are also reflected in historical sources. Even the Ancient Greek historian Herodotus mentioned the facts of necrophilia in Egypt. In the scientific literature, the forms of necrophilia are distinguished as necromania (desire to desecrate corpses) and necrosadism (psychic disorder of obtaining sexual pleasure by dismembering the dead). The hatred of the Armenians against our people was not limited to inflicting various forms of suffering and torture on the living people, but continued with various forms of offensive actions on the bodies of the people they killed (cutting off various limbs of the corpses, burning, etc.) this can be considered as the main manifestation of "Armenian schizophrenia".

Austrian neurologist, criminologist, human researcher, sexologist, psychologist Richard Fridolin Joseph von Graft Ebing conducted, many studies in the field of necrophilia and these cases of necrophilia were reflected in his several volume works. Graft Ebing, a war veteran, was the first psychologist to present research on necrophilia. He called necrophilia "Bertranism" (Kraft-Ebing, 2013). This concept is taken from the name of Sergeant Bertrand, who was a participant in the war. Describing the various forms of psychopathy, Graft Ebing points out that “*sadism is also the desire to inflict humiliation, suffering, even pain and wounds on other living beings.*” It should be noted that necrophilia in a certain sense carries the characteristics of sadism, as it turns against a person who cannot show will. It should also be noted that atrocities committed by Armenians in the Khojaly genocide, sadistic actions against Azerbaijanis, regardless of their gender and age, are the most serious crimes against humanity. Underlying this criminal behavior is destructive abnormality, psychopathy.

The Jewish psychologist Erich Fromm is one of the fundamental researchers of necrophilia. He cites Adolf Hitler as a character example of sadism and necrophilia. E.Fromm describes him as a narcissistic personality with obvious signs of necrophilia and sadomasochism (Fromm, 2014). According to E. Fromm, sadistic people love to obey him, but at the same time he remains a deeply unhappy and lonely person. According to E. Fromm, who characterizes necrophilia as a manifestation of social destructiveness, there are two types of necrophilia: sexual and non-sexual; necrophilia is expressed by a passion for dismemberment, and for him everything is dead. E.Fromm, deeply researching non-sexual necrophilia, writes that the necrophilic character can be evaluated on the one hand as a passionate attraction to the dead, and on the other hand as a desire to turn all living things into dead, a passion to destroy. Fromm calls this non-biological (mechanical) necrophilia (Fromm, 2014). The term "genocide" was used for the first time by Rafael Lemkin, a Polish lawyer of Jewish origin, who investigated the mass nature of necrophilia. In his book "Fascist Administration in Occupied Europe", Rafael Lemkin extensively investigated the issues of mass extermination, vandalism, and necrophilia of Jews by fascists (Lemkin, 1944). Rafael Lemkin evaluates the concept of genocide as an offensive activity directed not only to physical destruction, but also to the destruction and elimination of the language, religion, and national traditions of the people. The activities of Armenians against Azerbaijan and Azerbaijanis were connected only with physical destruction and defensive torture. Also, building ecology, cultural-historical, mosques with religious and spiritual-moral centers, prominent personalities, etc. destructive behavior towards them is also a clear example of genocide and love to destroy and kill - necrophilia.

2. Genocides Committed by Armenians Against Azerbaijanis as a Clear Example of Sadistic-Necrophilic Tendencies

The necrophilic, sadistic activities of Armenians against our people and our country are considered as atrocities, genocide and terrorism against humanity in general. Armenians terrorize Azerbaijanis because of their nationality and religious beliefs, and we would not be wrong if we say that this activity has acquired a historical character. Thus, the genocidal crimes and tragedies inflicted on the Azerbaijani people by Armenian terrorists have occurred throughout history. For the second hundred years, terrorist Armenians and their patrons have been committing massacres against Azerbaijanis and Turks, claiming land, and committing massive acts of genocide. In the 20th century, as a result of the terrorist acts carried out with the aim of mass destruction of Azerbaijanis, about 1 million internally displaced persons and refugees were forced to live the fate of them. Mass extermination against our nation, religion,

language, and culture in 1905-1907, 1914-1916, 1918-1920, 1948-1953 and 1988 is evidence of the sadistic-necrophilic tendencies of Armenian fascists. Enthusiastic about the "Great Armenia" claim, the Armenian Dashnaks succeeded in annexing the territories of Azerbaijan with the comprehensive support of the powerful states that patronized them since the end of the 19th century.

According to A.Bayramov's research, *"the analysis of the ethnic conflicts that took place in the Caucasus region in the 20th century, as well as the terrorist acts of Armenians, the fact that Armenian maniacs raped and killed more than 30 women in Moscow clearly show that cruelty, sadism, treachery are the behavior of a certain part of the ethnic group and from time to time it clearly manifests itself as a special stereotype and orientation in its behavior. This is a manifestation of their necrophilic nature, which clearly manifests itself in individual people, especially in many Armenian maniacs"* (Bayramov, 2001, p. 374). In a chronological sense, necrophilia is a passion for all kinds of death, decay, unhealthy odors, and stench. One of Erich Fromm's ideas draws attention: *"In my opinion, it is very likely that a genetic factor plays a major role in the development of necrophilia"* (Fromm, 1986, p. 320).

Ethnic conflicts and criminal cases committed by Armenians clearly show that necrophilia as an ethnic characteristic of Armenians has moved into the blood memory. It is known that acute necrophiles are very dangerous, hatred of man, racial and religious discrimination, thirst for war, blood and destruction are clearly manifested in them. In the 80s and 90s of the last century, the Armenians, who were not satisfied with destroying the cities and villages of Shushan and Karabakh, in 2006 set fires on thousands of hectares of land in order to destroy the traces of material culture belonging to our people. This kind of vandalism is related to creating an "image of the enemy" in the children of the Armenian ethnic group from a young age, and constantly strengthening this enmity at the level of their subconscious. Dismemberment, chopping, cutting off the eyes, cutting off the nose, ears, piercing the body, and burning the bodies of the killed old people, women, and babies are clear manifestations of necrophilic sadism in a certain group of this ethnic group. Armenians thoroughly demonstrated these characteristics during the Khojaly genocide. Or removing body parts of Azerbaijani captives alive, selling them in foreign markets as donor organs, and killing them with torture is proof of their cruelty and necrophilic nature.

According to Erich Fromm, on the one hand, this is related to *"the impunity of criminals, and on the other hand, it is related to the possibility of satisfying the sadistic tendencies of these "people", in other words, their necrophilic nature"* (Fromm, 1986, p. 320).

As noted by Elchin Jabbarov, Armenia, characterized as a "satellite state", has historically been dependent on other states. As the author notes, statehood has 3 main social and humanitarian bases:

1. Absence of national ideology;
2. Absence of a national statesman;

3. Basing on post-truth and persuading with post-truth, i.e. forming social-political opinion or position with emotions, personal beliefs and subjective facts. (Cabbarov, 2019, p. 72). The main essence of the stately state of Armenians is closely related to Armenian tribalism. Thus, Armenians who take a radical and destructive position in ethno-national movements demonstrate terrorist activity, try to realize their passionate inclination to destroy and kill Turks, Armenian sadism as soon as possible. One of the events that is a clear example of Armenian sadism and confirmed as a historical fact is the murder-rebellion committed against Azerbaijanis in the Iravan Khanate.

"On June 9, 1905, armed Armenians attacked the village of Tekia in Etchmiadzin, and brutally killed the people with bullets and swords. They set fire to the great mansion of Akhund Muhammad Ali Mirza Abdalhusein Ghazizadeh and burned 200 volumes of the Koran and holy books. They brutally killed more than 30 women who escaped from the village of Karkhana in Gafa and found shelter among the rocks. The Armenian executioners, who achieved their goals in Iravan governorate without a break, in November 1905 committed great massacres in the city of Ganja in Karabakh. First of all, their main goals were to kill Azerbaijanis from these territories, and if they did not succeed, to exterminate them, to destroy them regardless of big or small, and eventually to build an Armenian state. In 1905-1906, Armenians destroyed more than 200 settlements in Iravan and Ganja governorates and brutally destroyed their population. However, not even one of the states standing behind the Armenians has raised their voice on this issue. On August 1, armed Armenian groups attacked the 3,500-person village of Qatar in Zangezur, and after that the villages of Aralig, Pirdavdan, and Atgiz were destroyed" (İsmayıl, 2013, p. 2).

It should also be noted that, in addition, hundreds of residential areas of Azerbaijan, including more than 150 villages in Karabakh, were destroyed and burned, as well as merciless massacres were committed against Azerbaijanis in Shusha. In 1918, the Armenian sadists, who again attacked Azerbaijan with territorial claims, killed about 50 thousand people in Baku and other lands of our country with unimaginable, maniacal, necrophilic tortures. In the same year, more than 10,000 Azerbaijanis were killed in Zangezur and 18,270 in Shamakhi with

unimaginable and sickly imagination atrocities. Sadistic and necrophilic Armenian Dashnaks destroyed Azerbaijanis regardless of gender and age, massacred and destroyed villages in Yerevan and its 88 villages (Abishov, 2014, p. 170). These indicators confirm that the genetically based psychopathological activities of Armenians are genocidal in nature.

The policy of aggression, ethnic cleansing, and genocide purposefully carried out by Armenian nationalists against our people constitute very painful stages of the history of Azerbaijan, full of bloody events, including tragedies. Continuous crimes were committed in the territories of Azerbaijan in the 20s of the 20th century. In 1992, 67 people were killed in Guba, Shamakhi, Baku, Nakhchivan, Lankaran, and at the end of the century in Khojaly, Agdaban, more than 700 people were tortured, 8 old people aged 90-100, 2 young children and 7 women were burned alive. These sadistic killings and genocidal acts were aimed at the destruction of Azerbaijanis (Həsənov, 2017). Repeated terrorist activities in the 40s, 60s, and 80s of the 20th century are an indication of the sadistic and necrophilic merciless activities of the Armenians against the population of Azerbaijan. In the last two centuries, the people of Azerbaijan have been continuously subjected to the policy of ethnic cleansing and genocide by Armenian nationalists. The people were displaced from their historical lands, became internally displaced persons, refugees, and all these horrors were accompanied by mass massacres committed by Armenians. All this happened during the Soviet era, Azerbaijanis were expelled from their historical-ethnic lands. Azerbaijanis were deported from their ancestral homeland of Yerevan (150 thousand Azerbaijanis) in 1948-1953 and settled in the Kur-Araz plain of Azerbaijan. In 1988, 250,000 Azerbaijanis living in their ancestral lands were expelled from this area by the Armenian Dashnaks, and thus Armenia became a mono-ethnic state. As a result of the aggressive, unjust and invasive political activities carried out by Armenia against Azerbaijan and Azerbaijanis in 1988 with the support of its patrons, our citizens were subjected to ethnic cleansing and became displaced, forcibly displaced, and martyred.

3. Khojaly genocide as a manifestation of the psychopathological tendency of Armenians

At the end of the 20th century, the Azerbaijani people, who were subjected to genocide by the Armenians, faced the next brutality of the Armenians in Khojaly. This was the most cruel moment of the sadistic-necrophilic policy of Armenia's military aggression against our country. The atrocities committed during the ethnic cleansing in Khojaly were the most brutal form of crime in human history. On the night of February 25-26, 1992, the 366th motorized rifle

regiment of Armenians, located in Khankend, entered the ancient city of Khojaly and committed the Khojaly genocide, which turned against humanity and existence.

This genocide is one of the most terrible, tragic events that have very few analogs in history during the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict that started in 1988. It can be definitely said that the Khojaly Genocide, which took place on February 25-26, 1992, ranks with the terrible tragedies of the century such as Khatyn, Hiroshima, Nagasaki and Songmi (Adilqızı, 2015, p. 332). The statistical results of the Armenian genocide in Khojaly with a population of 7,000 for that date are as follows:

- decided - 613 people (106 of them - women, 63 - children, 70 - elderly);
- disabled people - 1000 people
- captured people - 1275 people (there is no information about 150 of the captured people).

As a result of the Khojaly tragedy, all members of 8 families were killed, 25 children lost both parents, and 130 children lost one parent.

The Khojaly genocide is proof of Armenian sadism and genetic necrophilia. Merciless brutalities and tortures committed against the local Azerbaijani population are a criminal case without parallel in human history. The Russian "Memorial" human rights center has provided the following information about the extermination of people trying to escape from aggression by torture caused by unimaginable, sick imagination and mental pathology:

“For four days, the corpses of 200 Azerbaijanis were brought from Khojaly to Aghdam, and the facts that the corpses were insulted were discovered. During the examination, it was found that 151 people were killed by bullets, 20 by shrapnel wounds, and 10 by blunt instruments. The Human Rights Center has recorded cases of beheading and other acts of torture” (Xocalı faciəsi, 2024).

These atrocities are indicative of cases of necrophilia, such as cutting open the bellies of pregnant women, raping young girls in front of their relatives and friends, torturing their children to death in front of their parents, and parents in front of their children, etc. Armenian executioners seemed to enjoy atrocities, and these actions are the most unimaginable indicator of maniacal necrophilia, psychopathology, and severe schizophrenia. Foreign press also wrote about these atrocities, rape, and necrophilia.

London's Sunday Times, one of the foreign press agencies, wrote about these atrocities: *"On March 1, 1992: Armenian soldiers destroyed thousands of Azerbaijani families"*. "Financial Times" newspaper reported that *"on March 9, 1992, Armenians killed 1,200*

Azerbaijani soldiers who were on their way to Agdam". In the March 4, 1992 issue of the "Times" newspaper, it was written about what happened in Karabakh: "The disfigured baby girl has only her head left" (Karabakh in Western Media, 1992).

In the Russian newspaper "Izvestia" published on March 4, 1992, it was written that *"The video camera showed children with their ears cut off. A woman's face is cut in half. Men's scalps were taken". In the March 13, 1992 issue of "Izvestia" newspaper, Major Leonid Kravets stated in an interview that "I personally saw about a hundred dead bodies on the hill. One boy had no head. "Women, children, and old people who were killed with special cruelty could be seen everywhere" (Taranov, 1992, p. 1).*

The French newspaper "Le Mond" dated March 14, 1994 reported that *"Foreign journalists in Aghdam saw 3 people with their scalps taken and nails removed among the women and children killed in Khojaly. This is not the propaganda of Azerbaijanis, this is reality".*

In the March 14, 1992 edition of the French magazine "Varel Aktuelle" it was written as a continuation of the above thoughts: *"In this "autonomous region", Armenian armed groups have modern equipment, including helicopters, along with those from the Middle East. ASALA has military camps and weapons depots in Syria and Lebanon. "Armenians massacred more than a hundred Muslim villages and destroyed Azerbaijanis in Karabakh". At that time, the Lebanese cinematographer also confirmed that the wealthy Dashnak community of his country was sending weapons and men to Karabakh. In the February 25, 1992 edition of the French "Croix l'Eveneman" magazine, the following information was published: "Armenians attacked Khojaly. The whole world witnessed the mutilated corpses. Azerbaijanis report thousands of deaths" (Xocalı soyqırımı-1992, 2014).*

The fact that the Khojaly genocide was carried out with special cruelty horrified the journalists and publicists who are citizens of Russian, Georgian, English, French, German, American and other countries. All these brutalities once again prove that the Armenian massacre against Azerbaijan is an indicator of Armenian sadism, the irrepressible psychopathological tendency of Armenians to destroy and destroy. Let's take a look at some cases that reflect the sadistic and necrophilic tendencies of the Armenians in the Khojaly genocide. These are the statements of witnesses. The testimony of Humay Abbasova, who witnessed the Khojaly incident:

"We were held hostage in Asgaran... There were many hostages from us in Asgaran... They separated the women from the men...they beat the hostages... they urinated on the men...

they were tortured, spat on, killed like animals... we were kept in a place no bigger than this room, full of women... They threatened to burn us alive... we were exchanged with prisoners - fifty prisoners and one commander... My wife was beaten and died on the way back... No one was killed like the residents of Khojaly” (Erməni əsirliyində işgəncə, 2017, p. 368).

The torture and killing of helpless people shows the limitless cruelty of Armenian fascism. Studies conducted on the psychology of criminals who tend to kill people show that such people often kill others in a state of affect. Their *"in a state of passion, the criticality of their actions and the expectation of their results are reduced, the subject is only impulsively directed to the received goal. In affective behavior, the usual activity program (stereotype, skill, behavioral attitude) can be implemented, or the program injected into the subject as a result of another person or his imagination and fantasies can be implemented. Affective behavior is also a sign of mental disorders of the individual - neuroses, post-traumatic disorders, psychopathy, epilepsy, brain injuries, alcoholism, drug addiction, etc."* appears as a result (Furmanov, & Metlitskiy, 2018, p. 270).

As the surviving witnesses of the Khojaly tragedy noted, specially trained killers were among those who tortured them. They committed unimaginable atrocities against people they did not know, who were unable to react in the current situation they had never met. This shows that those executioners, as psychologically traumatized persons, were prepared with a special program to commit brutality against Azerbaijanis, and it is possible that they used various substances (narcotics, alcohol, etc.) to inflict unimaginable torture.

Valeh Huseynov, resident of Khojaly: *"There were people there who... I know a woman whose three children were murdered in front of her eyes. Indescribable things happened there... They somehow found out that I am a guitarist and can play "Karabakh shikastesi". They started breaking my fingers, pulled out my nails, and then started burning my hands. They said, "Even if you survive, you'll never be able to play again." The pain was excruciating..."* (Xocalı sakini, 2023).

Journalist V. Belikh, a reporter of "Izvestia" newspaper, who witnessed the results of the Khojaly tragedy, wrote: *"From time to time, dead bodies are brought to Aghdam that have been exchanged for living prisoners. But these were not to be seen even in a nightmare: gouged out eyes, cut off ears, cut off scalps, cut off heads. Several corpses tied to each other with a rope, tied to an armored transporter and dragged on the ground. Violence has no limits"* (Müharibə cinayətinin Xocalı şahidi, 2014, p. 248).

The conducted investigations adopted a general expert opinion about the consequences of the genocide committed against the residents of Khojaly. It is noted here: *"In 181 corpses (130 men, 51 women) examined by the forensic medical expert, deaths from shrapnel (20 people), bullets (151 people), and blunt instruments (10 people) were found. 13 dead were young children. 40 of the dead were injured in the head, 74 in the chest, 17 in the abdomen, and 11 in the surrounding areas. 40 of the dead were injured in the head, 74 in the chest, 17 in the abdomen, and 11 in the surrounding areas. Limbs were frozen in 3 of the corpses, death by torture in 33 people - women's breasts were cut off, their genitals were shot with firearms, noses and ears were cut off, scalps were removed, teeth and eyeballs were removed, men's genitals were cut off, and military equipment was used on them. Observed"* (Əlili, 2018, p. 215). The psychological analysis of the statements suggests that the necrophilic tendencies of the Armenian killers are the main indicator of their unhealthy thinking. The Khojaly tragedy, the psychological evaluation of the mass terrorist acts committed by Armenians in the historical process before and after the genocide suggests that this was a psychopathic behavior with both deviant and delinquent results.

J. Koch, who brought the concept of "psychopathy" to science in the 19th century, explained it as a manifestation of psychological incompleteness.

J. Richard defined the essence of psychopathic behavior as *"moral insanity - violation of moral feelings, aggressiveness, lack of guilt, tendency to behavior that is not approved by society"*.

B. Morel stated that psychopathic individuals have hereditary psychosis, are extremely attached to a certain idea, and are distinguished by their impulsivity.

As noted by Rinat Gontar, *"psychopath does not belong to the category of mental patients. He is a personality with deviant behavior, showing behavior that is more imperfect, contrary to generally accepted norms. Psychopaths can be highly intelligent, attractive people, but all these are only external manifestations. They are emotionally insensitive, they are indifferent to the needs and desires of other people, they focus only on their own interests, they are extremely selfish. A psychopath cannot feel compassion or warmth for another. He has absolutely no internal principles, his behavior can be completely irresponsible. Psychopaths tend to break social norms and laws - although at first glance they lead ordinary lives, in reality they are constantly looking for excitement. They may give the impression of strong people capable of courageous acts, but this is mostly due to a deep indifference to others"* (Shrayman, 2007). Rinat Gontar's analysis suggests that the Armenian terrorists with psychopathic

characteristics tried to feel like "heroes" and to be accepted into the Armenian society by demonstrating their indifference to humanity and all human values in the Khojaly tragedy of February 26, 1992. In fact, they became the most insulting stain on all humanity and primarily on Armenians.

Conclusion

The terrorist acts committed by Armenians against our people in the 21st century are also carried out under the influence of the ideology of the "psychopath" Armenian society. In the first decades of the 21st century, the efforts of Armenian terrorists to realize the dreams of "Greater Armenia", which had a schizophrenic nature and genetic code, and the activities they carried out in order to achieve certain achievements in this direction, are the fruit of psychopathic imagination. So, the Armenians are trying to take advantage of logical and rational and unimaginable means to achieve their dreams. On the one hand, they try to show themselves as poor and in need of protection, and on the other hand, they continuously violate the borders of Azerbaijan, commit terrorist acts aimed at the destruction of Azerbaijani soldiers, and at the same time, they are indifferent to the death of their own soldiers. This can actually be considered as the process of "dualization of imagination". This concept was first used by the writer Eric Wernquist in 2014 in his work "Wanderers". He explained the process of "dualization of imagination" as animating impossible scenes in space with the effect of light. Erik Wernquist's ideas can be summarized as if a person sees his dream clearly and is connected to pseudo-reality. In this sense, Armenians' syndromes of "dualization of imagination" also arise from the feeling of extreme faith in pseudo-reality. In general, psychology perceives any extreme activity, process as abnormal, far from the truth. The duality of imagination in Armenians is also of the same essence, they do not shy away from deviant and delinquent activities and commit terrorist acts in order to achieve the reality of the unreal for centuries.

References

Abishov, V. (2014). *Genocide against the Azerbaijani people in Guba district*. Baku.

Adilqızı, G. (2015). *Xocalıda kəsilən başlar*. Nərgiz.

Bayramov, Ə. (2001). *Etnik psixologiya. Dərslik*. Renessans.

Cabbarov, E. (2019). *Erməni terroru və onun bəzi etno-siyasi aspektləri*. Nurlar.

Deryagin, G. B. (2008). *Kriminal'naya seksologiya: uchebnaya programma*. Kalkan-M.

Erməni əsirliyində: işgəncə və qətl antologiyası. (2017). Təhsil.

- Əlili, İ. (2018). *Xocalı: şahidlər danışır. Qısa ensiklopedik məlumat kitabı*. Ləman.
- Fromm, E. (2014). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti*. Litres.
- Fromm, E. (1986). *Imet' ili byt?* Progreys.
- Foreign journalists in Aghdam saw 3 people. (14 March 1994). *Le Mond*.
- Furmanov, I. A., & Metlitskiy, I. Ye. (2018). *Kriminal'naya psixhologiya*. Khrestomatiya [Elektronnyy resurs]: posobiye/sost.: IA Furmanov, IYe Metlitskiy.
- Həsənov, Ə. (31 mart 2013). *Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti*. Olaylar qəzeti.
- İsmayıl, E. (31 mart 2013). *Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları tarixi faktlar əsasında*. Xalq qəzeti.
- Karabakh in Western Media, 1992. <https://karabakh.org/resources/press/karabakh->
- Kraft-Ebing, R. (2013). *Polovaya psixhopatiya*. Knizhnyy Klub Knigovek.
- Lemkin, R. (2008). *Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. The Lawbook Exchange, Ltd..
- Müharibə cinayətinin Xocalı şahidi: Ermənistan müttəhim kürsüsündə*. (2014). İthaca Press nəşriyyatı.
- Shrayman, SH. (2007). Psixhopaty, man"yaki, seriynnye ubiytsy. <https://proza.ru/2007/04/02->
- Stoymenov, YU. A., Stoymenova, M. YU., & Koyeva, P. YU. (2003). *Psixiatricheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. MAUP.
- Taranov, C. (6 marta 1992). *Voyna v Nagornom Karabakhe vyshla iz-pod kontrolya prezidentov Armenii i Azerbaydzhana*. Gazeta.
- Trifonova, S. A. (2013). *Etnopsixhologiya i konfliktologiya: uchebnoye posobiye*. SA Trifonova.
- Xocalı faciəsi. (26 iyul 2024). <https://azerbaijan.az/related-information/7>
- Xocalı soyqırımı-1992*. (2014). Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi.
- Xocalı sakini, *Ermənilər məni döyüb yerə yıxdılar, kəlbətinlə dırnaqlarımı çıxarıb dişlərimi qırdılar*. (24 fevral, 2023). <https://report.az/hadise/xocali-sakini->

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.01.2025

Kabul tarihi | Accepted: 18.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Ahmed Boussaid

<https://orcid.org/0009-0005-4505-5333>

Professor, University of Adrar Africa, Department of History and Archaeology, Algeria, ahm.boussaid@univ-adrar.edu.dz

AtıfKünyesi | CitationInfo

Boussaid, A. (2025). The Ottoman Turkish and its sphere of Influence in Ottoman Algeria. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 815-830.

The Ottoman Turkish and its sphere of Influence in Ottoman Algeria

Abstract

This study highlights that Algeria was connected to the Ottoman Empire for more than three centuries and was considered one of the most important Maghreb provinces due to its significant location and historical reference. It was the most targeted Mediterranean point on the southern shore, particularly by the Spaniards. Thanks to its inclusion, the Ottomans later managed to annex the provinces of Tripoli and Tunisia. It is no wonder that its capital, Algiers, was characterized by attributes such as "House of Jihad" and "Little Istanbul," among others. This study will likely employ a multidisciplinary approach combining historical and sociolinguistic methodologies. The Ottoman presence had a clear impact on the political, economic, social, and cultural fabric of Algerian civil society, and the direct interaction between the two parties resulted in the generation of hybrid linguistic expressions. This was due not only to direct linguistic contact but also to the accumulation of terms and expressions in political, administrative, and economic contexts that the Algerians were not accustomed to hearing prior to the arrival of the Barbarossa brothers and the establishment of political dependency over the Zayyanid Algeria at the beginning of the 16th century. In addition, the study aims to show the significant impact of Ottoman Turkish on Algerian society during the long period of Ottoman rule. This language spread widely in various aspects of daily life, supported by Ottoman language policies and the cultural interaction between the two peoples. This dissemination left a deep impact on the Algerian language and culture, and even after the end of Ottoman rule, there are still clear traces of this language in the collective memory of the Algerians.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Keywords: *Ottoman Language, Algeria, Ottoman Rule, Linguistic Influence, Cultural Exchange*

Introduction

The Ottoman Turkish language has become accustomed by the Algerian ears, for more than three centuries (1518–1830). Where it became a cultural and social component in the Ottoman eyalet of Algeria, due to the relatively long period of time and the acceptance of Algerians of the cultural and social particularities brought by the Turks and others, including their offspring. They were originally comfortable with and embraced the Turkish presence, and these Turks were keen for their language to be a balanced part of the linguistic fabric emerging in Algeria. Consequently, this language flowed spontaneously into the details of daily social life, in the mechanisms of official administrative transactions, and in maritime commercial exchanges, mingling with the indigenous and other foreign languages of that time. The Turkish script continued to be written in Arabic script for a significant period. This study aims to shed light on a crucial aspect of Algerian identity by exploring the significant impact of the Ottoman period on the linguistic and cultural landscape of the country. Investigating the impact of Ottoman Turkish on Algerian society provides valuable insights into the historical and cultural interactions between these two civilizations. Furthermore, by examining the influence of Ottoman Turkish, this research contributes to a deeper understanding of the evolution of the Algerian language and its unique characteristics. The study possesses interdisciplinary value, connecting linguistics, history, sociology, and cultural studies. Finally, understanding the historical influences on the Algerian language can have important implications for contemporary language policies and cultural preservation efforts. This study aims to comprehensively investigate the multifaceted impact of Ottoman Turkish on Algerian society. Specifically, it will examine the extent and nature of the spread of Ottoman Turkish within Algerian society during the Ottoman period, analyzing the role of Ottoman language policies in facilitating its dissemination and adoption. Furthermore, the study will delve into the specific linguistic influences of Ottoman Turkish on the Algerian language, including its impact on vocabulary, grammar, and pronunciation. Moreover, it will explore the broader cultural and social implications of the presence of Ottoman Turkish in Algerian society. Finally, the study will investigate the enduring legacy of Ottoman Turkish in contemporary Algerian society, examining its continued presence in language, culture, and collective memory. This study will investigate several key hypotheses. Firstly, it is hypothesized that Ottoman Turkish exerted a significant and lasting influence on the vocabulary and grammar of the Algerian language. Secondly, the study posits that the cultural exchange between the Ottomans and the Algerians

facilitated the rapid spread and integration of the Ottoman language into Algerian society. Thirdly, it is hypothesized that the Ottoman language played a crucial role in shaping the administrative, legal, and commercial systems of Algerian society during the Ottoman period. Furthermore, the study will explore the hypothesis that the influence of Ottoman Turkish extended beyond the linguistic domain, impacting social customs, traditions, and cultural practices in Algeria. Finally, this research will investigate the hypothesis that traces of the Ottoman language and culture can still be observed in contemporary Algerian society. This study investigates the significant impact of Ottoman Turkish on Algerian society during the period of Ottoman rule. Specifically, it aims to address the following research question: How did the interaction between the Ottoman and Algerian cultures, facilitated by Ottoman language policies, shape the linguistic and cultural landscape of Algeria, and to what extent does the influence of Ottoman Turkish persist in the components of Algerian society? This study will likely employ a multidisciplinary approach combining historical and sociolinguistic methodologies. The research will involve an in-depth analysis of primary sources, including Ottoman archives, official documents, legal texts, and literary works written in Ottoman Turkish, alongside a critical review of relevant secondary literature. Sociolinguistic analysis will be central to the study, encompassing lexical and grammatical analysis of Ottoman Turkish loanwords in Algerian Arabic, investigation of sociolinguistic variation in language use, and the application of historical linguistics methods to trace the evolution of the Algerian language under the influence of Ottoman Turkish. Furthermore, the study will utilize both qualitative and quantitative methods, including the analysis of historical texts, documents, and ethnographic data, alongside the application of corpus linguistics to analyze the frequency and distribution of Ottoman Turkish loanwords.

1. The terminological linguistic intersection between Ottoman Turkish and Arabic

It seems that the commonalities between the Ottoman Turkish and Arabic languages are clear and evident, contrary to what many may think. In reality, each of us possesses a wealth of Turkish vocabulary and terms without realizing they are of Turkish origin. The direct reason for this is primarily historical, as the two languages together formed what has been referred to as the Ottoman Turkish language until recently. The language of the caliphate and the Ottoman Islamic state, which is a language that combined an immense amount of Arabic and Turkish vocabulary in addition to Persian, and was written in Arabic script with some modifications to the shapes of certain letters, along with some rules governing the pronunciation of those letters in various cases and multiple contexts. The letters of the Turkish alphabet consist of thirty-three

letters, eight of which are similar to the Arabic letters, and the remaining five are Persian and Turkish letters that do not exist in Arabic.

They are: the letters B(الباء), J(الجيـم), Z(الزاي), the Persian K(الكاف), in addition to the Turkish K(الكاف).The Persian letter ب (beh) is pronounced more forcefully than the Arabic ب (baa) with a tightening of the lips during pronunciation, and the Persian ج (jeem) is similar to a doubled ت (taa) mixed with ش (sheen) with a dot (چ). The Persian ز is pronounced slightly softer than the Arabic ج, and three dots are placed above it to distinguish it from the Arabic (ز). The Persian ك is called "YaeKaf" due to its pronunciation, and it is written by adding a parallel line from the top (گ). The Turkish ك is pronounced like ن, and it is specific to Turkish words, called "SaghirKaf," with three dots above it. Despite the passage of time and the Succession of states and nations, the common linguistic features between Arabic and Turkish have remained resilient, preserving the nuances of meaning and not being affected by the changes in structure. This can be illustrated through the exemplary examples included in the following table:

ActualTurkish	Prinunciation	العربيةArabic
Maden	مَادَنْ	معدن
Ama	أَمَا	أعمى
Ulum	أُلُوم	علوم
Vicdan	وُجدان	وجدان
Çorap	جُوراب	جورب
Ufuk	أُفُك	أفق
Kamil	كامل	كامل
Hakim	حكيم	حكيم
Hukümet	حُكْمَت	حكومة
Siyasi	سياسي	سياسي
Kitabim	كِتَابِيْم	كتابي
Sabah	صَبَاح	صباح

“Some prominent names in the capital of Algeria (Algiers) indicate Turkish dominance. Names such as Ibrahim Day, Mourad Reis, Deli Ibrahim, Baba Arouj, Arouj Reis, Baba Hassan, Hassan Day, Hussein Day, Mustapha Day, Chief Surgeons, Chief Tailors, and Stawli can be mentioned as notable neighborhood and street names. When looking at these names, it generally becomes clear that they consist of personal names. It is believed these names were

used as place names to commemorate esteemed and beloved individuals. Thus, it can be said that the Turkish influences and heritage in the region are a result of the interaction between the local population and the administrators who were sent there”(Özkan, 2024, p. 147).

When visiting “ the capital Algiers, there are a number of names that stand out at first as indicators of Turkish dominance. BrahimDey (Uncle Ibrahim), BirMouradRais (Murat Reis), DelyBrahim (Deli Ibrahim), Baba Oruj (Baba Oruç), OrujRais (Oruç Reis), Baba Hassan (Baba Hasan), Hassan Dey (Uncle Hasan), HüseyinDey (Uncle Hüseyin), Mustafa Dey (Uncle Mustafa), Chief Surgeon, Chief Tailor, Staoueli (UstaVeli). When we look at these toponyms, it is seen that they are generally established with the names of people. It is thought that these names are used as toponyms with the idea of keeping the names of valued and beloved people alive “ (Özkan, 2024, p. 152).As well as, “ It is claimed that toponymy studies not only provide information about the past of the geography. It is also stated that valuable information on language, settlement history and the ethnic structure of the geography can also be obtained”. (Özkan, 2024, p. 152).

2. The Linguistic Policy Adopted by the Ottoman Turks in Algeria

The linguistic aspect cannot be separated from the political, administrative, and social developments that various Ottoman provinces in the East and West have undergone. It is clear that the political and cultural interaction between Arabs and the Ottoman Turkish state, which lasted for centuries, contributed to the activation of the Turkish linguistic tide. This took two divergent paths between the Arab East and West. While the intent and direction were clear in the East through a systematic Turkification policy. The linguistic and cultural environment in North Africa, particularly in Algeria, was marked by a sense of spontaneity and naturalness during the Ottoman period. The Ottoman Turks adopted a policy of linguistic coexistence, allowing both Arabic and Turkish to flourish in parallel. This is evidenced by the fact that official correspondence in Algeria continued to be conducted in Arabic until the reign of Sultan Selim I (d. 1519), reflecting the Ottomans' respect for the region's established linguistic traditions (Özkan, 2024, p. 148). Furthermore, the Ottoman commitment to intellectual and cultural exchange is illustrated by the efforts of Sultan Mehmed II (d. 1481), who ordered the translation of scientific works from Latin and Persian into Arabic, thereby enriching the Arabic scholarly tradition and fostering a climate of intellectual openness (Özkan, 2024, p. 150). This approach not only reinforced the status of Arabic as a language of administration and learning but also demonstrated the Ottomans' ability to integrate and adapt to the cultural dynamics of

the regions they governed. The result was a unique blend of linguistic and intellectual traditions that left a lasting impact on North Africa's cultural landscape.

Moreover, the famous Mehmed II (d. 1481) ordered the translation of Latin and Persian scientific books into Arabic and requested that teachers in the eight schools combine the six foundational books in linguistics such as *Al-Sihah*, *Al-Takmilah*, *Al-Qamus*, and others (Al-Sallabi, 2001, p. 142). During the Ottoman era, the province of Algeria exemplified a unique linguistic and cultural harmony, where both Turkish and Arabic were officially recognized and coexisted without conflict. This period was marked by a remarkable openness to multilingualism, allowing for mutual understanding and integration among the diverse languages spoken in the region. The linguistic environment was so enriched that even European captives noted its educational value. One such captive famously remarked, "There is no better university than the prison of Algiers; there you learn medicine, geography, experimental sciences, and languages such as Spanish, French, Canadian, and Eastern. for slavery is necessary for Christians as it teaches them openness." This observation underscores the extent to which the Algerian context under Ottoman rule fostered a climate of intellectual and cultural exchange, where linguistic diversity was not a source of division but rather a means of broadening horizons and facilitating dialogue among different communities (Hala, 2012-2013, p. 135). If this was true in prison—a narrow and limited environment—what about in the vast expanse of Ottoman Algeria with its diverse social and cultural currents?

As a modern ideology, nationalism stands out as a phenomenon (Ebinç, 2024) that has been on the agenda for more than two centuries. In this context Furthermore, the Turks avoided divisive rhetoric based on narrow nationalism or ethnicity. In their relations with Arab regions under their control, they were keen to adopt a broad and inclusive religious discourse. This is evident, for example, in the honorary titles held by their sultans such as (Barakat, 2000, p. 18): "Sultan of the Two Lands and Khakan of the Two Seas," or "The Great Sultan and The Greatest Khagan, Commander of the Faithful and Caliph of Muslims," or "The Sultan Son of The Conquering Sultan may God exalt his sovereignty and preserve his joy," or "Sultan of Conquerors and Mujahideen," or "Eradicator of Infidelity and Tyranny," or "Servant of the Two Holy Shrines," or "Essence of God's Graces" ... among other soothing titles that attract unity.

The situation also appears in the Ottoman Turks' assistance to their Muslim subjects when it comes to maritime jihad against the Europeans harassing Algeria. This is evident in the *firaman* (The term "*firarman*" is a Persian loanword in Turkish meaning an order or decree signed by the king; it was used by the Turks in the Ottoman era to mean sultanic orders, and it

corresponds to royal decrees in our time) (Al-Khatib, 1996, p. 338). The commandment- issued by the Ottoman Sultan Mehmed IV in 1680 AD / 1091 AH, to the authorities of Anatolia, princes, judges, governors, officials of the treasury, and heads of the Janissaries. Among what was stated in it: "The inhabitants of the land of jihad in Algeria were originally Arabs; however, currently, a large part of them are from Anatolia and Rumelia, who preferred to settle in Algeria and still consider themselves subjects of the Sublime Porte. They continue the holy war against the infidels. Their ships have come to us on several occasions to recruit soldiers and participate in our battles. They deserve all our compassion and we open our doors to them forever"(Houtia, 2009-2010, p. 31). It is clear that linguistic inclusion was not a priority of Ottoman policy in Algeria, due to the voluntary connection to the Ottoman state and the persistent major risks that continued to threaten that connection and Turkish presence.

What was well-known about the Turks during the Ottoman era was their strong connection to the province and prioritizing the supreme sultanic interest over personal interests. You find many of them deliberately not marrying so they could leave their wealth to the treasury for the prosperity of the country (Khouja, 2006, p. 97). Thanks to their policy of moderation, fairness, and flexibility, they won the hearts of Algerians and shared with them a love for the homeland in which they held high positions. It is reported that leaders of the garrisons told their soldiers: "We did not subjugate this people by the sword's edge, nor did we possess the land by force; rather, we became masters through justice and kindness. In our lands, we were not leaders; rather, we obtained our positions in this region. Therefore, it is our homeland, and it is our duty to strive for contributing to the happiness of its inhabitants as if we were working for ourselves"(Al-Zubairi, 1972, p. 35). This indicates the special perspective held by Ottoman Turks towards the Algerian province.

One manifestation of the Ottoman Turks' care for openness towards Algerian Arabs was their reliance on them for some sensitive positions, including State Secretary (Khawja) and custodian of charitable institutions belonging to Mecca and Medina. Additionally, there was the position of interpreter, considered as court translator or custodian of foreign languages; all were chosen from among Arabs (Khouja, 2006, p. 117). However, Ottoman presence was not exclusive to Turks alone—despite them being the majority—since alongside them in Algeria were Kurds, Arnauts, Bosnians, Greeks, Bulgarians, Moldavians, Czechs, Armenians, and even *Tatars*. (Mehrez, 2007/2008, p. 85). There is no doubt that this diversity of races and ethnicities contributed to enriching the linguistic formation in Ottoman Algeria.

3. The Nature and Factors of Turkish Linguistic Presence in Algeria

The linguistic policy of leniency adopted by the Turks towards the inhabitants of the Algerian province contributed to the acceptance of the Turkish language, which was considered a consequence of the Ottoman administrative political apparatus in Algeria and a requirement of the new phase in Algeria's history. This is particularly true given the ease of learning and mastering it, which is evident from its strong integration with Arabic—as previously mentioned—on one hand, and the success of the Ottoman Turkish state in extending its control over large parts of the Arab world on the other hand. The following are some direct factors that led to the spread of Ottoman Turkish in Ottoman Algeria:

The noticeable increase in the number of Turks during the first two centuries of Ottoman presence, where the initial nucleus of Turks was formed from soldiers of the Janissary army (The Janissaries originally called "Yenikeri" or "Yekijirler," is a Turkish term meaning new soldiers; they were originally a division of the Ottoman army whose members were chosen from young Christian boys sent by Christian cities under Turkish control—most being orphans and war captives—who were raised to be loyal to the Ottoman Sultan. The first to order their formation was Sultan Orhan in 1330 AD / 730 AH; their number reached about half a million soldiers during Sultan Suleimant the Magnificent's era. They were divided into units known as "Ocaqs") (Al-Khatib, p. 50). Following the incorporation of Algeria under Ottoman rule, Sultan Selim I (d. 1520) sent volunteers to support Commander Khair al-Din Barbarossa, reinforcing the region's ties to the Ottoman Empire. Among these were Europeans who converted to Islam and joined the Turks, referred to as "al-A'laj" These individuals played a significant role in the socio-political and military structures of Ottoman Algeria. However, by the 18th century, the Turkish population in Algeria began to decline due to a halt in immigration from other Ottoman provinces, influenced by various administrative and geopolitical factors. Despite this reduction, Valliere's report from the period estimated that approximately ten thousand individuals of Turkish origin remained in Algeria, highlighting their enduring presence and influence in the region. This demographic shift underscores the dynamic nature of Ottoman Algeria, where diverse groups, including Turks, local Algerians, and European converts, coexisted and contributed to the province's unique cultural and political landscape (Houtia, 2009-2010, p. 42). A significant number that points to a large influx of Turks into Algeria during the years of leadership and attraction in the 17th (11 AH) and 16th (10 AH) centuries.

The marriage of a large number of Turks to Algerian women, as Janissary soldiers in Algeria, known as "Yoldashiya," did not bring women from their homeland with them. They lived in Algeria, settled there, and became heads of families with homes and palaces, leading

to a doubling of the number of mixed-race children historically known as "Karaghlis." If we consider that the average number of Janissaries was around fifteen thousand, and given their intermarriage over three hundred years, we can imagine the quantity of Turkish blood flowing in Algerians' veins (Al-Tir, 1989, p. 656). The continuous recruitment policy from outside the province, from Izmir and Qerman, as Turks did not even trust their own Karaghlis children, whom they considered more Algerian than Turkish. This resulted in a renewal of the ruling military class with each generation, contributing to the establishment of Turkish language presence in Algeria (Al-Mili, 1964, p. 302).

The Ottoman administration in Algeria maintained a deliberate policy of recruiting soldiers and administrators from outside the province, particularly from regions such as Izmir and Qerman (Özkan, 2024, p. 149). This practice was driven by a lack of trust in the *Karaghlis*—the children of Turkish fathers and Algerian mothers—who were perceived as more aligned with local Algerian identity than with their Turkish heritage. As a result, the ruling military class was continuously renewed with each generation, ensuring a steady influx of Turkish-speaking individuals who reinforced the Ottoman presence in the region (Özkan, 2024, p. 150).

This recruitment strategy not only sustained the Turkish demographic in Algeria but also contributed to the establishment and preservation of the Turkish language within the administrative and military spheres. Turkish became the language of governance, military command, and official correspondence, creating a distinct linguistic layer in the multicultural fabric of Algiers (Özkan, 2024, p. 151). Over time, this policy fostered a unique cultural duality, where Turkish identity and language coexisted with local Algerian traditions, leaving a lasting imprint on the region's social and political structures (Özkan, 2024, p. 152).

The legacy of this recruitment policy is evident in the traces of Turkish language and culture that persisted in Algeria long after the decline of Ottoman rule. Place names, architectural styles, and linguistic borrowings in Algerian Arabic serve as enduring reminders of the Turkish influence that shaped the region's history (Özkan, 2024, p. 154). The high importance given by Turkish sultans to Algeria, considering it as the primary land of jihad and an advanced stronghold for Muslims against European threats to Islamic Maghreb coasts. On their part, Algerians took significant steps on various occasions to affirm their loyalty to the empire as a heartland for Islamic countries; thus, coins were minted, Friday sermons were delivered, and prayers in mosques were made in the name of the Sultan, invoking health and prosperity for him as a Caliph (Spencer, 2006, p. 197). The significant diplomatic and

commercial activity that Algeria experienced during Ottoman rule; it served as a western capital for the Sublime Porte, receiving delegations from both East and Europe. In its palaces, markets, and prisons, firman and decisions were recited, and deals and agreements were made in its cities.

The high rate of education among Algerians—especially urban dwellers—and their innate abilities to interact with newcomers and understand their purposes and languages. This was noted by Hamdan Khawja when he characterized Algerians by saying: *"As for intellectual capacities, Algerians have fertile imaginations and organized ideas. They perceive matters remarkably well, and no manual or mechanical work is difficult for them or related to genius"* (Khouja, 2006, p. 36).

The long duration of Ottoman presence in Algeria; three centuries or more is sufficient to imprint Algerian society with Turkish cultural characteristics, especially given these Turks' efforts to win over provincial inhabitants' goodwill and the flexibility that characterized official political and administrative apparatuses in Algeria. Additionally, there was an expansion by princes who succeeded Khair al-Din Barbarossa towards inland and southern regions where Ottoman garrisons penetrated until they reached the borders of Biskra city in the south (Shakir, 2000, p. 520).

"It is likely that Sultan Yavuz Selim sought to support his brothers Barbarossa in Algeria while planning a campaign against Rhodes after his campaign in Egypt. In this context, there is a letter dated between October 25 and November 3, 1519, sent by the judges, orators, scholars, merchants, and residents of Algeria to the Sultan. The letter was presented by the famous Algerian scholar Abu Abbas Ahmed ibn Ali ibn Ahmad, referring to Spain's invasion of Andalusia and its arrival in Oran, with a warning that Algeria might be the next target after the fall of Bejaia and Tripoli. The Algerians clarified that they were forced to make an agreement to protect themselves from the Spanish threat, praising the role of Oruç Reis in their protection and his previous recapture of Bejaia, before he was martyred in the Battle of Tlemcen and his brother Hayreddin took over the defense. They also mentioned that Hayreddin began moving towards Istanbul at the invitation of Sultan Selim, but they begged him to stay in Algeria due to their fears of the enemy" (Bostan, 2024, p. 18).

The Ottoman Turks followed the same customs in the areas where they settled, especially in the capital, Algiers, where they densely populated a region known as Casa (Kasbah). The houses, baths, and agencies there were similar to those found in Anatolia, and the Casa area still bears a clear Anatolian Turkish character today, resembling neighborhoods like Tire in Izmir,

reflecting the cultural closeness between the regions despite the geographical distance (Özkan, 2024, p. 150). In the Casa area, there is the Ketchoufa Mosque, which was restored by "TIKA" to reflect its historical origin. The name of the mosque is associated with a popular etymology suggesting that it was built in a place where goats were sold, leading to its naming as "the House of Goats," which then evolved into "Ketchoufa" over time. However, these interpretations may contain errors. It is noted that the mosque dates back to the 17th century and is located in the heart of the Casa area, near the "Dey" Palace and its facilities, making it an important part of the Ottoman heritage in Algeria. (Özkan, 2024, p. 150).

4. The Spread of the Turkish Language and Areas of Reception and Employment

The fields in which the Ottoman Turkish language managed to penetrate during the Ottoman era varied, aligning with the general trend of Turkish administrative and demographic presence. It is well-known that the majority of the population in Algeria lived in rural areas (Rural inhabitants represented 90% of Algeria's total population during the Ottoman period; they are—as confirmed by Hamdan Khawja—the foundation of the country's wealth; however cities remained centers attracting rural people who practiced various professions there) (Al-Zubairi, 1972, p. 47) while Turks and Karaghliis represented the most important urban social classes. They were distributed across cities such as Algiers, Blida, Qal'at, Bejaia, Jijel, Annaba, Mostaganem, Mazouna, Mascara, Miliana, Médéa, Tlemcen, Constantine, Biskra, and Mjanah, among others. However, this did not prevent a linguistic connection with rural areas due to the presence of many rural tribes cooperating with Ottoman authorities and due to seasonal trade journeys organized by the Ottomans towards the interior. Some Karaghliis managed to establish their own neighborhoods and tribes separate from the military camps. Among these tribes is the Zamoura tribe that settled in the southern region of Kabylie and Turkish tribes that settled in Wadi Zaytoun in southern Algeria and its adjacent areas; some tribes were also found in Wadi Asr (Yasr), and it is believed that the Zouatna tribes are also descendants of Turks (Al-Tir, 1989, p. 655). This explains why Ottoman Turkish was adopted as the official language of the province; it is a mixture of Arabic, Persian, and Turkish words and was written in Arabic script. Meanwhile, the influx of officials from Anatolia brought a more complex form of Turkish to Algeria (Spencer, 2006, p. 102). Turkish competed with Arabic in government offices, official councils, trade, and diplomatic correspondence. It also aligned with some European languages spoken by certain Pashas as their mother tongue (Saadallah, 1998, p. 172). Given that the dominant characteristic of the Algerian province was maritime military orientation, Turkish military terminology spread widely; there are seventy-two (72) military

words among six hundred thirty-four (634) Turkish-origin words commonly used in Algeria (Spencer, 2006, p. 102). Below are the main areas where Ottoman Turkish vocabulary and terminology were employed in Algeria and similar Ottoman Arab provinces:

4.1. Military Aspect

Turkish terms and titles were used as they are in both Turkish and Arabic pronunciations. Some may have roots in Arabic; examples include (Spencer, 2006, p. 102).

- Agha- Qaim Maqam- Pasha- Arsenal (Terskhana)- Gunpowder (Barut) -Yuzbashi
- Cartridge (Khartouj) - Governor of the House (Hakmdar) –Column – Firman – Artilleryman - Naval Officers –Rais –Khawja –Otaq -Port Commander.

4.2. Professions and Crafts

Most of their vocabulary shares the relative root (جي)(ji), and these names have multiplied due to the significant diversity of crafts within Algerian cities, especially Algiers, where the Mizabites, the Bascaras, various tribes, the Jijilians, and the inhabitants of Al-aghwat have migrated there intermittently.

Each group specialized in specific tasks and professions, and they were collectively referred to as "al-Baraniyya" (Mehrez, 2007/2008, p. 92). (out-comings). Among the common occupational terms are the following:Khadamji (servant). Bostanji (gardener). Bostaji (postal worker). Tarzi (tailor). Jawharji (jeweler). Halunji (confectioner) Dukaji (shopkeeper).Kababji(kebab vendor). Simsar (broker).Jumruk (customs). Qahwaji (coffee vendor). Khaznaji (treasurer). Qiyumji (goldsmith).Batmalji...etc.

The segment "باش" is added to refer to the leader of the labor category or its chief, such as: باش جراح (chief of surgeons), باش ترزي (chief of tailors), باش عدل (chief of lawyers), باش تُرجمان (chief of translators), باش حانية (leader of a group), باش طبّاخ (head of the cooks), باش شايوش (chief of police), باش خزناجي (head of the state treasury custodians), باش أعا (leader of the aghas)... and others.

4.3. Food and Drink Terms and Related Terms

The following terms are used (Atiq, p. 17). The basin (basin), the cup (cups), Zlabia (Zlubeh), Tahina (Tahini), Thrid (Thridh), soups (jorbeh), Kofta (Kofta), Baklava (Baklawa)... etc.

4.4. Household and Furnishing Terms

Among them are:Qiftan (Qftan), the sleeve (al-Batw), the arkila (Narkela), Lokanda (Lokantah), Shfra (Jafra), Abala (the older sister), Titeh (Jadda), Haramlek (the women's residence)... etc.

4.5. Terms for Various Behaviors And Traits

Including the following: SaqSaliim (correct and sound), Tougri (direct), Afarem (a phrase of encouragement), Arista (organized and decorated), Sharif, Al-ArifBillah, Akaber... etc.

4.6. Names of Currencies in Circulation

Resulting from the significant commercial activity that Algeria experienced during the Ottoman period (Al-Tir, 1989, p. 129) the emergence of national currencies with Algerian Turkish terms appeared, used alongside foreign currencies that were widely used at that time. Here are the names of the most important of those currencies and their exchange value. Thus, we conclude that the Turkish linguistic heritage was characterized by comprehensiveness, extensiveness, and diversity in various aspects of life.

5. Reflections of the Ottoman Linguistic Presence On Ottoman Algeria

Since the interaction of languages is a historical necessity, and their interaction inevitably leads to their overlap (Al-Zubairi, 1972, p. 71) the simultaneous vertical usage of Turkish, Arabic, and Latin resulted in the generation of a common horizontal base of hybrid dialects, dictated by intertwining commercial interests and the necessities of integration and social coexistence among the ethnicities and nationalities present in Algiers in particular. As a result, certain dialects emerged, the most important of which are:

5.1. Franco or Sabir dialects

A language of trade and business, derived from the Spanish verb for acquaintance. It is a mixture of Arabic, Spanish, Turkish, Italian, and Provençal expressions. It served as a means of communication between European traders and others in the city of Algiers (Atiq, p. 15).

5.2. Dialects of European Captives

European captives used hybrid languages composed of Turkish, Arabic, and some local European languages. The number of captives in the city of Algiers between the years 1621 and 1627 reached twenty thousand, including Portuguese, Scots, English, Danes, Hungarians, Spaniards, French, Italians, Irish, Slavs, as well as Ethiopians, Japanese, Chinese, and South Americans. This attests to the linguistic blending present in Algeria during those days (Spencer, 2006, p. 102). In reality, Turkish has become a constant element in the daily lives of these European prisoners. One of the prisoners recounts his memories with this language and how he was able to understand and grasp its words, saying: "...At first, when we were not good at Turkish, we were punished with sticks, which forced us to learn it. It was very difficult for me at first, but I was able to learn it more easily with the rest of my comrades. I only learned its words by asking about things and pointing to them, and I would write them on the wall with a

nail or a splinter. Despite this, I acquired a lot” (Spencer, 2006, p. 172). However, the competition between Turkish and other dialects emerging for Arabic in its own home has had a negative impact on the movement of writing and teaching in Arabic, especially since most Turkish governors did not understand Arabic and did not appreciate its literature (Halah, 2012/2013, p. 135). But we must take into account the Ottoman cultural content as a whole; it does not only include the Turkish language on its own, but encompasses the religious dimension, administrative organization, culture, judicial system, social, and intellectual relations, among others. The result is that the inhabitants of Algeria, according to Rosy, have become more cultured than the inhabitants of France, as almost everyone knows how to read and do arithmetic (Saadallah, 1998, p. 171).

6. The Effects of Turkish Linguistic Memory in Algeria after the Decline of Political Support

Despite the growing multifaceted colonial policy of France following the occupation in 1830, which targeted the manifestations of civilizational closeness between Algerians and Ottoman Turks (Al-Mili, 1964, p. 317). This did not succeed in erasing a memory that had lasted for over three centuries. This Turkish linguistic memory persists to this day in the following ways:

6.1. Common Turkish Words and Vocabulary in Current Algerian Dialect

Especially in cities where Turks settled or where the Karagöz lived. These vocabulary items include. Bailik (government of the bay), Afairim (good), Afendi (gentleman or master), Aman (for hope and pleading), Bay (mister), Aman Allah (please, my Lord), Bazaar (covered market), Pipo (water pipe), Bisklet (bicycle), Shamsi (umbrella), Marmar (marble), Qirmiz (red), Kebab (grilled meat), Dolma (stuffed), Jorba (soup), Taqim (suit), Jakat (jacket), Tabanca (pistol), Chauffeur (driver), Mushtashar (consultant), Kaghd (paper), Dogri (straight), Lazim (necessary), Dukkan (shop), Shanta (bag), Fihrist (index), Mukafat (reward), Tabashir (chalk), Atlas (atlas)... etc.

6.2. Surnames and Names of Some Algerian Families of Turkish Origin

That preferred to retain those that remind and link them to their roots, despite the bitter conflict during the colonial period, including, for example (Iskander, p. 35), Iskander, Pasha, Ben Dali, Ben Zemirli, Turkmen, Khaznaji, Khoja, Damarji, Stambuli, Chawish, Ruiz, Sari, Tobal, Alji, Ali Agha, Qara, Qahwaji, Sabunji, Bash Terzi, etc

Conclusion

In conclusion, the linguistic contrast between the Turks and Algerians did not pose a barrier to achieving the desired rapprochement, thanks to the historical circumstances that accompanied

Algeria's accession to the Ottoman Empire, in addition to the shared religious references that united the two parties. This rapprochement contributed to enhancing stability and calming tensions, especially in the face of emerging political challenges, as the blending of the local linguistic field with the incoming linguistic data created a positive interactive environment. The relatively long Ottoman presence in Algeria demonstrated new patterns of communication between the local majority of the population and the incoming minority of Turks and other non-Arab minorities. Historical inevitability compelled both parties to find common linguistic spaces, which were not only a means of daily communication but also a tool for organizing the administrative and legal frameworks brought by the Ottomans to Algerian territories. The long period that Algeria spent under the vast Ottoman Empire contributed to the acquisition of many new forms of communication and coexistence, foremost among them the linguistic influx represented by thousands of Turkish Ottoman words that blended with their Arabic counterparts in Algeria, becoming a social phenomenon that accompanies Algerians in their daily lives. After this brief overview of the features and areas of Ottoman Turkish linguistic employment in Algeria during the Ottoman era, we can understand the socio-cultural dimensions it took throughout that period, and we can conclude the depth of the civilizational communication between Algeria and Turkey thanks to that influence. It is right for us to aspire finally to renew the bond of closeness and solidarity, starting from the shared historical heritage, in order to establish exemplary economic relations between the two countries.

References

- Al-Khatib, M. A. K. (1996). *Dictionary of Historical Terms and Titles*. (1st edition). Al-Risalah Foundation, (written in Arabic).
- Al-Mili M. bin M. (1964). *The History of Algeria: Ancient and Modern*. (vol.39). Badran Presses and Partners, (written in Arabic).
- Al-Sallabi, M. A. (2001). *The Ottoman State: Factors of Rise and Reasons for Fall*. (1st edition). Dar Al-Tawzi' wal-Nashr Al-Islamiyyah, (written in Arabic).
- Al-Tir, A. S. (1989). *The Ottoman Turks in North Africa*. (translated by M. Ali Amer). (1st edition). Dar Al-Nahda Al-Arabiyya for Printing and Publishing, (written in Arabic).
- Al-Zubairi, M. Al-Arabi. (1972). *Foreign Trade of Eastern Algeria*. (1st edition). Chourouk Presses, (written in Arabic).
- Barakat, M. (2000). *Titles and Ottoman Positions: A Study of the Development of Titles and Positions from the Ottoman Conquest of Egypt to the Abolition of the Ottoman Caliphate*. Dar Gharib for Printing and Publishing, (written in Arabic).

Bostan, İ. (2021). Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Kızıldeniz ve Akdeniz'de Osmanlılar. *Yavuz Sultan Selim ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (4-6 Kasım 2021)*. (s.1-22). Türk Tarih Kurumu.

Ebinç, S. (2024). Muhâyıleden Muhâkemeye: Milliyetçilik Kuramları Üzerine Bir Deneme. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 15(2), 1192-1226.

Halah, K. (2012/2013). *European Communities in Algeria During the Ottoman Era 1700-1830*. [a thesis submitted for a Master's degree in Modern History, University of Adrar]. Algeria, (written in Arabic).

Hamdan, bin O. K. (2006). *The Mirror*. (Introduction and translation by M. Al-Arabi Al-Zubairi). National Printing Arts Foundation, (written in Arabic).

Mehrez, A. (2007/2008). *Algeria During the Aghawat Era 1659/1671* [a thesis submitted for a Master's degree in Modern History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Algiers]. Algeria, (written in Arabic).

Özkan, İ. E. (2024). Cezayir'de (Algiers) Türk'ün ve Türkçenin İzleri. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 147-154.

Saadallah, Abou al-Kacem. (1998) *Cultural History of Algeria*. Dar al-Gharb al-Islami, (written in Arabic).

Shakir, M. (2000). *Islamic History (Ottoman Era)*. (4th edition). Islamic Office, (written in Arabic).

Spencer, W. (2006). *Algeria During the Era of Sea Lords*. (translation and introduction by A. Zbadia). Dar Al-Qasba for Publishing, (written in Arabic).

Menekşe Sünbül

<https://orcid.org/0009-0005-8458-2339>

PhD student, Bozok University Basic Islamic Sciences Arabic language rhetoric, Türkiye, menekseyerlikayasnl82@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Sünbül, M. (2025). Fahreddîn er-Râzî (Ö. 606/1210)'nin Mefâtîhu'l-Gayb Adlı Eseri'nde Yıldız Lafzı ile İlgili Yorumları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 832-842.

Fahreddîn er-Râzî (Ö. 606/1210)'nin Mefâtîhu'l-Gayb Adlı Eseri'nde Yıldız Lafzı ile İlgili Yorumları

Öz

Bu çalışmanın amacı Râzî'nin yıldız anlamına gelen “نجم” (necm) ve “كوكب” (kevkeb) kavramları ile ilgili yorumlarını bir araya getirmektir. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte İslam öncesi astronomi tarihinden ve bu alanda yapılan çalışmalardan bahsedilmektedir. İslam Dünyasında Astronomi Tarihi adlı birinci bölümde İslam dünyasındaki astronomi ilmi ve bu ilmin hangi medeniyetlerden etkilendiği anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise yıldız anlamında kullanılan “نجم” (necm) ve “كوكب” (kevkeb) lafızlarıyla ilgili Râzî'nin görüşlerine yer verilmektedir. نجم (necm) kavramının yıldız, Süreyya Yıldızı, gövdesiz bitki gibi anlamları vardır. Modern bilimde كوكب (kevkeb) genellikle gezegen anlamında kullanılmıştır. Ancak Râzî ve çağdaşları bu terimi yıldız olarak yorumlamışlardır. Ayrıca ikinci bölümde yıldızların yol göstericiliği, musahhar kılınması, üzerlerine yemin edilmesi, gök cismi anlamında kullanılması gibi farklı başlıklar altında ilgili âyetler tasnif edilmiştir. Sonuç kısmında ise Müslümanların astronomi alanında yaptıkları çalışmalardan ve Râzî'nin yıldız anlamına gelen kavramları ele alış şekli bahsedilmiştir. Bu çalışmanın amacı Râzî'nin “نجم” (necm) ve “كوكب” (kevkeb) lafızları ile ilgili yorumlarını çok yönlü bir şekilde ele almaktır. Daha önce konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmaması sebebiyle bu makale önem kazanmaktadır. Araştırmada ana kaynak olarak Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb adlı eseri kullanılmıştır. İbn Manzûr'un Lisânü'l- Arab, İbn Sîde'nin el-Muhkem, Yavuz Unat'ın Astronomi Tarihi ve Türk İslam Dünyası'nda Bilim, Enver Bayram'ın Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'de Güneş Sistemi ile İlgili Âyetlerin Yorumlanması adlı eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arap Dili ve Belagatı, Râzî, Astronomi, Yıldız, Necm, Kevkeb

Fakhr al-Dīn al-Rāzī's (d. 606 AH / 1210 CE) Commentary on the Word 'Star' in His Work Mafātīh al-Ghayb

Abstract

The aim of this study is to bring together al-Rāzī's interpretations of the concepts of 'نجم' (najm) and 'كوكب' (kevkeb), which mean stars. The study consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction, the history of pre-Islamic astronomy and the studies in this field are mentioned. In the first chapter titled History of Astronomy in the Islamic World, the science of astronomy in the Islamic world and the civilisations from which this science was influenced are explained. In the second chapter, al-Rāzī's views on the words 'نجم' (najm) and 'كوكب' (kevkeb), which are used in the meaning of star, are given. The concept of 'نجم' (najm) has meanings such as star, star of Surya, stemless plant. In modern science, كوكب (kevkeb) is usually used in the sense of a planet. However, al-Rāzī and his contemporaries interpreted this term as a star. Moreover, in the second part, the related verses are classified under different headings such as the guidance of the stars, making the stars as a guide, swearing on them, and using them in the sense of celestial bodies. In the conclusion, the works of Muslims in the field of astronomy and al-Rāzī's treatment of the concepts meaning stars are mentioned. The aim of this study is to examine al-Rāzī's interpretations of the words 'نجم' (najm) and 'كوكب' (kevkeb) in a multifaceted way. This article gains importance due to the lack of a comprehensive study on the subject before. Al-Rāzī's Mefātīhu al-Ghayb was used as the main source in the research. Ibn Manzūr's Lisānū'l- Arab, Ibn Sīde's al-Muhkem, Yavuz Unat's History of Astronomy and Science in the Turkish Islamic World, Enver Bayram's Interpretation of the Verses Related to the Solar System in Rāzī's Tafsiir-i Kebir were also used.

Keywords: Tafsir, Arabic Language and Rhetoric, al-Razi, Astronomy, Star, Najm, Kevkeb

Giriş

Astronominin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Eski Mısırlılar Güneş, Ay, yıldız gibi gök cisimlerini gözlemlemişlerdir. Hatta yıldız ve gezegen kavramlarını birbirinden ayıracak kadar astronomiyle ilgilenmişlerdir. Onlar bir yılın 365 günden oluştuğunu biliyorlardı (Göker, 1995). Ayrıca bir saatin 60 dakikadan oluştuğu bilgisine ulaşmışlardır. Grekler de astronomiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Hatta Thales Güneş tutulmasını önceden haber verebilmiştir (Göker, 1995). Müslümanlar ise özellikle 8. ve 16. yüzyıllar arasında astronominin gelişmesine ciddi katkılar sunmuşlardır. Rasathanelerin kurulması Müslüman âlimlerin eliyle olmuştur.

İslam dünyasında astronominin şekillenmesinde başlangıçta Hint mıntikasındaki astronomi bilimi etkili olmuştur. Müslümanlar, Brahmagupta'nın *Siddhanta* adlı eseriyle Hint mıntikasındaki astronomi bilimiyle tanışmışlar ve çalışmalarında bu eseri temel almışlardır. Daha sonra Müslüman dünyası Batlamyus'u tanımış ve uzun bir süre O'nun etkisinde kalmışlardır (Unat, 2006). Bu dönem daha çok tercüme faaliyetleriyle geçmiştir. Özgün çalışmalar henüz ortaya çıkmamıştır. Özellikle Yunan ve Hint eserlerinden yapılan tercüme

Müslümanların gelişimlerine katkı sağlamıştır (Fehd, 2006). İslam âlimleri içinde Fahreddîn er-Râzî (Ö.606/1210) derin bilgisi ve kültürüyle önde gelen âlimlerden biridir. Râzî, aklî, naklî ve tabiat ilimlerinde kendini oldukça geliştirmiştir (Bankur & Erten, 2023). Râzî'nin farklı alanlarda yazdığı çok değerli eserleri vardır. Ancak en önemli eseri *Mefâtihu'l-Gayb* adlı eseridir (Kahveci, 2006). Râzî bu eserinde rivâyet ve dirâyet metotlarını bir arada kullanmıştır. Aklî delillerle naklî delilleri desteklemiştir. Râzî'nin tefsirinde bolca felsefî tartışmalar da vardır. Bu yönüyle Râzî'nin eserini eleştirenler de olmuştur (Bankur & Erten, 2023).

Râzî kitabında Kur'an-ı Kerim'deki astronomi ile ilgili âyetlerin oldukça çok olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden bu âyetleri bilmek için astronomi ile mutlaka ilgilenilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu âyetlerin her birinin Allah'ın varlığına ve birliğine delil olduğunu söylemiştir. Kur'an-ı Kerim'de yıldız anlamında kullanılan “نجم” (necm) ve “كوكب” (kevkeb) ile ilgili âyetler toplam on sekiz yerde geçmektedir (Nahl 16/16-12; Necm 53/1; Rahmân 55/6; Tarık 86/3; En'am 6/97; A'râf 7/54; Hacc 22/18; Sâffât 37/ 6-88; Tûr 52/49; Vâkıa 56/75; Murselât 77/ 8; Tekvîr 81/2; En'âm 6/76; Yûsuf 12/4; Nûr 24/35; İnfitar 82/2) . Bunlardan on üçünde “نجم”(necm) lafzı; beş tanesinde ise “كوكب”(kevkeb) lafzı kullanılmıştır. Râzî kitabında bu âyetlerle ilgili geniş izahlarda bulunmuştur.

1. İslam Dünyasında Astronomi Tarihi

İslam Dünyasında astronominin karşılığı olarak ilm-i felek, felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i hey'e gibi kavramlar kullanılmıştır (Fehd, 2006). Özellikle 9. yüzyıldan itibaren Yunan metinlerinin Arapça'ya çevrilmesiyle birlikte bilim ve felsefede Müslümanlar söz sahibi olmuşlardır (Fehd, 2006). Başlangıçta Batlamyus'un sistemini kabul eden Müslümanlar zamanla yeni zîc (gezegen) tablolarına ihtiyaç hissetmişlerdir. İslam dünyasında rasathanelerin kurulması da böylece başlamıştır. Bu rasathanelerden elde edilen veriler, Batlamyus'un verileriyle kıyaslanmış ve birçok yeni zîc hazırlanmıştır (Ronan, 2005). Müslümanların astronomi ile çok erken bir dönemden itibaren ilgilenmelerinin en önemli sebebi Kur'an-ı Kerim'in ilmi öğrenmeye teşvik eden bazı âyetleri (Tâhâ 20/114; Zümer 39/9; Fâtır 35/28) ve Hadislerdir. İslam'daki namaz, oruç gibi bazı ibadetlerin vaktinin belirlenmesi, denizde ve karada yön bulma gibi ihtiyaçlar da Müslümanların başta Ay, Güneş ve yıldızlar olmak üzere uzayla ilgili çalışmalar yapmalarına sebep olmuştur. Abbasî Halifelerinden Harun Reşîd (Ö.193/809) Me'mûn (Ö.198/813) gibi bazı halifeler ve devrin önde gelen vezirlerinin gayret ve teşvikiyle çeviri faaliyetleri hız kazanmış; İslam Dünyası'nda bilimsel faaliyetler gelişmiştir. Abbasî halifelerinden Mansûr (Ö.158/775) astronomi ile ilk uğraşan halifedir.

İslam dünyasında astronomi ile ilk ilgilenen kişinin Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî (Ö.190/806) olduğu söylenmiştir (Râşid, 2006). Müellifin eseri günümüze kadar ulaşmamış olsa da kendinden sonraki astronomların eserlerinde çalışmalarının isimleri geçmektedir. Bir bütün halinde Müslümanlara ait günümüze ulaşan ilk astronomi eseri Muhammed b. Musa Harezmi (Ö.242/842'den sonra)'ye aittir (Râşid, 2006). Halife Me'mûn'un hilafet yılları astronomide en parlak dönemdir. Onun kurduğu Beyt-el-Hikme (Bilgelik Evi) özellikle Yunan yazma eserlerin tercüme edildiği bir merkez haline gelmiştir (Yavuz, 2001). Ebû Yahya İbn Batrîk (Ö.200/815) burada tercüme faaliyetlerinde bulunmuş önemli bir ilim adamıdır. Batlamyus'un *Quadripartitum*'u çevirerek astronomi ilminin İslam Dünyasında gelişmesine öncülük etmiştir (Unat, 2006).

Müslüman âlimler, gözlem verilerinin arttırılması, astronomi ile ilgili bazı aletlerin geliştirilmesi, gök cisimlerinin görünen hareketlerinin iyi modellendirilmesi çalışmalarıyla astronominin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (Bayram, 2011). Bu çalışmaların en önemlisi olarak sayabileceğimiz çalışmalar, günümüzde rasathane olarak adlandırılan özel binaların yapılmış olmasıdır. Bu binalarda gözlem yapmak için, yapıların içinde ve dışında büyük ve sabit gözlem aletleri bulunmaktadır. Ayrıca içlerinde önemli kütüphaneler de mevcuttur (Dizer, 1979). İlk olarak İslam Dünyasında ortaya çıkan gözlemevlerinin çok büyük bir kısmı yöneticiler tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Bunun yanında özel ve seyyar gözlemevleri de yapılmıştır (Unat, 2001). İslam dünyasındaki astronominin yükseliş dönemi olarak adlandırılan asır on birinci yüzyıldır. Bîrunî ve Siczî gibi âlimler Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünden bahseden, bu dönemde yaşamış önemli âlimlerdendir. Fahreddîn er-Râzî'de bu dönemin en önemli âlimlerindendir ve astronomiye dair çalışmaları mevcuttur. Müslümanların astronomi alanında uzun süre devam eden yükselişleri 15. yüzyılda Uluğ Bey'in (Ö.1449) çalışmaları ile devam etmiş, ancak kendisinin vefatıyla birlikte İslam dünyasındaki ilmi gerileme dönemine girmiştir.

2. Râzî'nin Kur'an-ı Kerim'de Geçen Yıldız Lafzı İle İlgili Yorumları

نجم (necm) Arapça sözlüklerde yıldız anlamına gelmektedir (İbn Sîde, 2000). Fiil olarak, doğdu, ortaya çıktı anlamı da vardır (İbn Manzûr, 1414). Çoğulu, نَجْمٌ - نَجْمٌ - نَجْمٌ şeklindedir (Ömer, 2008). Gövdesiz bitki ve Süreyya anlamı da vardır (Fîrûzâbâdî, 2008). Arapça sözlüklerde “كوكب” (kevkeb) lafzı genellikle “نجم” (necm) lafzıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Mesela Cevherî, (Ö.400/1009'dan önce) Râgıb el-İsfahânî, İbn Manzûr (Ö.711/1311) gibi âlimler bu kelimeleri eş anlamlı olarak kullanmışlardır. Halil b.Ahmed ise her iki kavramı aynı anlamda kullanmış ama aralarında umum - hususluk bakımından ayırım olduğunu söylemiştir. Yani, yıldız anlamındaki نجم (necm) kavramının çoğulu olan نجوم

(nucûm) lafzının tüm كوكب lafızlarını kapsadığını söylemiştir. Ebû Hilâl el-‘Askerî ise كوكب lafzı ile büyük yıldızların kastedildiğini, نجم (necm) lafzıyla ise tüm yıldızların kastedildiğini ifade etmiştir (Özdaş, 2020). Kur’an-ı Kerim’de geçen نجم (necm) ve كوكب (kevkeb) lafızlarının Râzî tarafından nasıl yorumlandığı aşağıda verilen başlıklar altında incelenmiştir.

2.1.Yıldızların Yol Göstericiliği

Râzî’nin yıldızların yol göstericiliği ile ilgili yorumlarını iki âyet üzerinde ele alınmıştır.

وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ “Yıldızlarla da insanlar yollarını bulurlar” (Nahl 16/16).

Allah, insanların deliller çıkarabilmesi ve amaçlarına ulaşabilmeleri için yeryüzüne belli yollar indirmiştir. Yollardaki bu belirli işaretler için علامات lafzını kullanmıştır. Bu işaretler, dağlar ve rüzgârlardır. نَجْمٌ cins isim ifade eder ve muhatap gâibtir. Kureyş kabilesinden kişiler ticaretle meşgul olup çok para kazanırlardı. Çok fazla yolculuk yaptıkları için de yol bulmak için daha fazla yıldız ilmine ihtiyaç hissediyorlardı. Ayrıca bu ilmi bilmenin faydalarına mazhar oluyorlardı (er-Râzî, 2005). Müfessirlerden bazıları âyetin deniz yolculuğu yapanlar için olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise hem deniz hem de karada yolculuk yapanlar için olduğunu ifade etmişlerdir. Râzî, âyetin hem denizi hem de karayı kapsadığını söylemiştir. Bir kısım fakîh, insanların kıblenin yönünü bilmede dağların ve rüzgârların da işaretler olduğunu zikretmişlerdir. Râzî bu işaretlere bakarak Kible’nin yönünün bulunabileceğini belirtmiştir (er-Râzî, 2006).

... kendileri وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır....” (En’âm 6/97). Yıldızların, insanlar için birçok faydası vardır. Râzî, bu faydaları beş maddede özetlemiştir. Birincisi Allah, insanlar karada ve denizde geceleri yollarını daha kolay bulsunlar diye gökyüzünde parlak yıldızlar yaratmıştır. İkincisi, insanlar, namaz gibi bazı ibadetlerin vakitlerini belirlemede Güneş’in hareketlerinden yararlanmışlar. Gece vakti de Güneş olmadığı için yıldızlardan yararlanmışlardır. Üçüncüsü, Allah yıldızları göklerin süsü olarak yarattığından bahsetmiştir. Dördüncüsü ise Allah yıldızları şeytanları taşlamak için yarattığını söylemiştir. Beşincisi ise insanlar, yıldızlara baktıklarında onların her birinin Allah’ın büyüklüğünün bir delili olduğunu anlarlar. Böylece yıldızların varoluşunda birçok faydalar olduğunu kavrarlar (er-Râzî, 2006).

2.2.Yıldızlara Yemin Edilmesi

Râzî, Necm Sûresi birinci âyette yıldızlara yemin edilmesini şu şekilde yorumlamıştır: وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى “Battığı sırada yıldıza andolsun ki...” (Necm, 53/1). Âyette geçen “النجم” lafzındaki “ال” takısının yemin için olduğunu söyleyen müfessirler, bu ifadeyle Süreyya’nın kastedildiğini ifade etmişlerdir. Cins ifade ettiğini söyleyen müfessirler ise “النجم” lafzını, yol

gösteren gök cisimleri, gövdesiz bitkiler ve Kur'an-ı Kerim'in peyderpey inmesi şeklinde yorumlamışlardır. Râzî, kast edilenin Süreyya olduğunu söylemiştir. Çünkü Süreyya herkes tarafından görünen bir yıldızdır. Allah, yıldızlara yemin ederek, onları yüceltmıştır. Yıldızların batmasından dolayı ona ibadet etmenin mümkün olmadığını delillendirmiştir (er-Râzî, 2006).

2.3. Kavramının Gövdesiz Bitki Anlamında Kullanılması

النَّجْمِ وَالشَّجَرِ يَسْجُدَانِ “Yıldızlar da ağaçlar da secde ederler” (Rahmân 55/6). Âyette geçen نجم kelimesini bazı müfessirler, gövdesi olmayan bitki olarak yorumlamışlardır. Bazı müfessirler ise نجم (necm) kelimesini gökteki yıldız olarak tefsir etmiştir. Râzî burada gövdesiz bitkinin kastedildiğini söylemiştir. نجم (necm) ve شجر (şecer) ifadesinde kastedilen ise ikisinin gölgelerinin de secde etmeleridir. Secde etme bu iki varlığa tahsis edilmiştir. Bitkilerin sabit durması secdedeki sabit durma haline benzetilmiştir. Secde halinde alın yere doğrudur. Bitkilerin de başları yere doğrudur. Bitkilerin secdesi hakikî değil mecazî anlamdadır denilmiştir (er-Râzî, 2006).

2.4. Lafzının Delici Yıldız Olarak Nitelenmesi

النَّجْمِ الثَّاقِبِ “Karanlığı delen yıldızdır” (Târık 86/3). Râzî, Tarık kelimesinin, gece gelip insanı bulan her şey olduğunu belirtmiştir. Tarık'ın gündüz olmadığına en büyük delil, ehl-i imanın “gecenin tarıklarından Allah'a sığınırız” şeklinde dua etmeleridir. Âyetin devamında gelen “وما ادراك ما الطارق” kısmıyla ilgili olarak Süfyan b. Uyeyne Kur'an-ı Kerimde “وما ادراك” ile başlayan soruları, Allah peygamberine haber vermiş, ancak “وما يدريك” şeklinde gelen sorulara ise haber vermedi demiştir. Âyetin devamında gelen “النجم الثاقب” kısmı ise değerli, yüce bir Tarık anlamındadır. Bu Tarık ile gece karada ve denizde yol bulunur. Râzî, bu yıldızın “sâkib” yani delici olarak sıfatlandırılmasının sebeplerini şöyle sıralamıştır:

- a. Karanlığı ışığı ile deldiği için,
- b. Havada nüfûz edici olarak doğduğu için,
- c. Kendisiyle şeytanların delinip yakıldığı bir şey olduğu için,
- d. Yıldızların üzerinde yükselen bir yıldız olduğu için delici olarak sıfatlanmıştır.

Râzî, âyetin sebab-i nuzulüyle ilgili olarak şu olayı anlatmıştır: Bir gün Ebû Tâlib, Peygamberimizin yanına gelir ve peygamberimiz O'na ekmek ve süt ikram etmiş. Ebû Tâlib bunları yerken birden bir yıldız kayar. Ebû Tâlib çok korkar ve bu nedir diye sorar. Hz. Muhammed (s.a.s) bu, kendisiyle şeytanların taşlandığı bir yıldızdır ve Allah'ın âyetlerinden bir âyettir der. Ebû Talib bu duruma şaşırınca bu âyet nâzil olmuştur (er-Râzî, 2006).

2.5. Yıldızların Boyun Eğmesi

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا
وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِ إِلَهِ الْخَلْقِ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ
..... güneşi, ayı ve yıldızları
emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır....” (A'râf 7/54). Râzî'ye göre âyette Güneş,
Ay ve yıldızların Allah'ın emrine boyun eğmelerinden bahsedilir. Bu varlıklar batıdan doğuya
doğru yavaş yavaş hareket ederler. Kâinatın içinde ise feleğin hareketinden dolayı hızlı bir
yolculuğu vardır. Gökteki en büyük cismin, diğer gök cisimlerine etki edecek bir kuvveti
vardır. Allah onları böylece kontrol altına almıştır. Âyetin lafzı bu duruma işaret etmektedir
(er-Râzî, 2006).

وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِ إِيَّاكَ فِي ذَلِكَ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ
“... yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir...” (Nahl 16/12). Âyette Güneş, Ay ve
yıldızların emre amâde kılınmasından yani boyun eğmelerinden bahsedilmektedir. Râzî âyetin
“مسخرات بأمره” kısmı ile ilgili olarak felekler ve yıldızların canlı mı yoksa cansız mı olduklarına
dair tartışıklarını söylemiştir. Müfessir âlimlerin çoğunun yıldızların cansız oldukları şeklinde
fikir belirttiklerinden bahsetmiştir. Âyette geçen “emr” kelimesi takdir etmek, yaratmak
manasına hamledilmiştir (er-Râzî, 2006).

2.6.Yıldızların Secde Etmesi

Yıldızların secde etmesi ile ilgili Râzî'nin yorumu iki âyet üzerinde ele alınacaktır.
أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالذَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ
النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ
...güneş, ay, yıldızlar, dağlar,
ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir!...” (Hac 22/18). Râzî,
âyette geçen rü'yetten kastedilenin bilme olduğunu söylemiş; yani Allah'ın haber vermesiyle
bilmek olduğunu belirtmiştir. Secdeden kastedilen ise akıllılar için itaat, cansızlar için boyun
eğme anlamındadır. Bu âyette geçen varlıkların secde etmesi onların gölgelerinin secde
etmesidir (er-Râzî, 2006).

أَدَا قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِيَّا رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ
“... Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm...” (Yûsuf 12/4). Râzî, bu âyet ile ilgili
şunları zikretmiştir. Hz. Yûsuf henüz küçük bir çocukken bir rüya görmüş; rüyasında on bir
yıldızın, Ay'ın ve Güneş'in kendisine secde ettiğini görmüş; bu rüyayı babası Hz. Ya'kûb'a
anlatmış, babası da rüyayı, O'nun ileride peygamber olacağı şeklinde yorumlamıştır. Bu yüzden
kardeşlerinin O'na bir kötülük yapmalarından korktuğu için rüyasını kimseye anlatmamasını
tavsiye etmiştir. Rüyada geçen on bir yıldız Hz. Yûsuf'un kardeşleri, Ay ve Güneş ise annesi
ve babasıdır. Onların secde etmeleri de Hz. Yûsuf'a itaat etmeleri olarak yorumlanmıştır.
Âyette geçen “gördüm” lafzının rüyada görmek olduğunun delili yıldızların gerçekte secde

etmelerinin mümkün olmaması ve âyetin devamında gelen Hz. Ya’kûb (a.s) un rüyanı kimseye anlatma sözüdür (er-Râzî, 1979). Secde etmek akıllı varlıklara nisbet edilen bir durumken yıldızlar nasıl secde eder sorusu herkesin aklına gelebilecek bir sorudur. Bununla ilgili bazı felsefeciler yıldızların canlı oldukları tezini ileri sürmüşlerdir (er-Râzî, 2006). Âyette yıldızların Güneş ve Ay’dan önce zikredilmelerinin sebebi Güneş ve Ay’ın yıldızlardan daha üstün olmaları sebebiyledir.

Yahudiler bir gün Hz. Peygamber (s.a.s.)’e gelip “Ey bir Muhammed Yusuf’un rüyasında gördüğü yıldızlar hangileridir diye sormuşlar. Peygamberimiz (s.a.s.) bir müddet beklemiş nihâyet Cebrail (a.s) O’na yıldızların isimlerini haber vermiştir. Yahudi, bunları dinleyince Allah’a yemin ederim ki isimleri bunlardır demiştir (er-Râzî, 2006).

2.7.Yıldız İlmi

فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ “Sonra yıldızlara şöyle bir baktı” (Sâffât 37/88). Râzî bu âyeti şu şekilde yorumlamıştır: Âyette Hz. İbrâhîm’in yıldızlara şöyle bir baktığından ve ben hastayım demesinden bahsedilmiştir. Hz. İbrâhîm’in kavmi yıldız ilmine önem veriyordu ve bu konuda bilgi sahibiydiler. Kavminin bu bilgisinden dolayı Hz. İbrâhîm onların âdetleri üzere onlarla konuşmuştur. Kavmi bayram günün de kutlama için şehirden uzaklaşmıştı. Hz. İbrâhîm’de putların tapılacak varlıklar olmadığını göstermek için kavmine bir ders vermek istiyordu. Kutlamalara gitmemek için şöyle bir yıldızlara baktı ve ben hastayım dedi. Burada akıllara şöyle sorular gelebilir. Birincisi, yıldız ilmi caiz değilken neden Hz. İbrahim yıldızlara göre hareket etmiştir? İkincisi ise hasta olmadığı halde neden hastayım demiştir? Bu yalan olmaz mı? Bu soruların cevaplarıyla ilgili âlimlerin muhtelif cevapları olmuştur. Birincisi, Hz İbrâhîm gecenin ve gündüzün bir kısmında hummaya benzer bir rahatsızlık hissediyordu. Humma zamanının yaklaşıp yaklaşmadığını anlamak için yıldızlara baktı. O anda humma tuttuğu içinde ben hastayım dedi. Yani doğruyu söylemiştir. İkincisi, yıldızlara baktı demek, kavminin iyi bildiği yıldız ilmini bildiği anlamındadır. Ben hastayım demek ise ben hasta olacağım anlamındadır. Üçüncüsü ben hastayım demek bu kadar şirk ve küfür içinde kalbim hastalandı demektir. Yani manevî bir hastalık kastedilir. Râvi Hz. İbrâhîm’in yalan söylemesinin Peygamber olması hasebiyle mümkün olmadığını bu sebeple bu haberin doğru olmadığını belirtir (er-Râzî, 2006).

2.8.Yıldızın Batması

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ “Gecenin bir kısmında ve yıldızlar çekildiğinde de O’nu tesbih et” (Tûr 52/49). Âyette, Allah gecenin bir kısmında ve yıldızlar çekildiğinde Allah’ı tesbih et buyurmuştur. “ادبار النجوم” demek yıldızların batışı, çekilmesi demektir. Râzî, vakitten kast

edilenin sabah vakti olabileceğini söylemiştir. Sabah vakti kişinin uyanık olduğu ve Allah'ı tesbih etmekten uzak olmadığı dönemdir demiştir (er-Râzî, 2006).

2.9.Yıldızların Yok edilmesi

فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ “Yıldızların ışığı söndürüldüğünde” (Murselât 77/8). طمس kelimesine Râzî “kendileri yok edildiği zaman” anlamını vermektedir. Işıklarının yok edilmesi de kastedilmiş olabilir demiştir. Işığın yok olması da yok edilmiş ışığın dökülmelerinin de caiz olduğunu söylemiştir (er-Râzî, 2006).

2.10. Gök Cismi

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّيَ فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْأَفْلِينَ (En'âm 6/76). Hz. İbrâhim'in kavmi yıldız ilminde oldukça ileri bir durumdaydılar. Müneccimlere göre yıldızlar doğu rub'unda olup göğün ortasına doğru yükseldikçe etkileri çok yüksek olur. Batmaya başladığında ise etkisi gitgide azalır. Hz. İbrâhim bu bilgiye sahip olduğu için kavmine gücü azalan, kaybolan, hâdis olan dolayısıyla bir yaratıcıya ihtiyacı olan yıldızların acziyetini ortaya koymuş ve onların ilah olmalarının mümkün olmadığını ispatlamıştır (er-Râzî, 1979). Gazzâlî (Ö.505/1111), söz konusu kavramlarla ilgili felsefe yapmış ve yıldızı her yıldızda bulunan nefsi natika, Ay'ı her felekte bulunan nefsi natika, Güneş'i de bütün hepsi için olan mücerred akıl olarak yorumlamıştır. Gazzâlî bu şekilde yorumlayarak bu varlıkların her birinin yaratılmış olduklarını dolayısıyla bir yaratıcıya ihtiyaçları olduğunu söylemektedir (er-Râzî, 2006).

2.11.Parlayan Yıldız

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “...Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır...” (Nûr 24/35). Râzî'ye göre bu yıldız büyük, parlak, yıldızların inci gibi parlayanlarından. Âlimler, bununla kastedilenin büyüklükte ilk sıraları alan Zühre, Müşteri ve sabit yıldızlar gibi aydınlatıcı yıldızlardan birisinin olduğunda ittifak etmişlerdir (er-Râzî, 2006).

2.12. Yıldızların Gökyüzünün Süsü Olması

إِنَّا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ “Biz yakın semayı yıldızların güzelliğiyle bezedik” (Sâffât 37/6). Âyette, Allah Dünya semâsını bir süs olsun diye ve göğü inatçı şeytanlardan korumak için süslediğini anlatmıştır. Râzî, yıldızların dünyanın süsü olmalarını şu şekilde açıklar. “Zînet” “النَّسْبَةُ” kelimesi gibi mastardır veya hokka olarak kullanılan şeyin ismi “الليقة” gibi kendisi ile süslenen şeye isimdir. Yıldızların doğuşu ve batışı zînet anlamında kullanılmış olabilir (er-Râzî, 2006).

2.13. Yıldızların Düşmesi

وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ “Yıldızlar dağılıp saçıldığında” (İnfitâr 82/2). Râzî, âyeti kıyametin kopuşu ile ilgi olarak yorumlar. Kıyametin âlemlerinden olan hâdiseler gerçekleştiğinde haşr ve neşr gerçekleşir. Âyetin ifadesiyle yer yarılr, yıldızlar da yeryüzüne düşer (er-Râzî, 2006).

Sonuç

İnsanlar çok eski zamanlardan itibaren gökyüzündeki Güneş, Ay, yıldız gibi cisimlere merak salmışlardır. Ancak insanlar geçmişte en fazla yıldızları merak etmişler ve haklarında bilgi sahibi olmuşlardır. Özellikle denizde ve karada yol bulmak için yıldızlardan yararlanmışlardır. Yıldızlara çok fazla anlam yükleyip tapan kabileler bile vardı. Mesela Himyerîler’in Güneş’e, Kinâneliler’in Ay’a taptıkları biliniyordu. Cahiliye Dönemi insanları da yıldız ilminde oldukça iyi bir durumdaydılar. Kur’an’ın inmeye başlamasıyla tabiatla ilgili kavramlar Müslümanların daha fazla ilgisini çekmeye başlamış ve kendilerini bu alanda geliştirmeye çalışmışlardır. Özellikle namaz, oruç gibi ibadet vakitlerinin tespitinde de bu ilimleri bilmenin önemini kavramışlar ve ciddi çalışmalar ortaya koymuşlardır. Özellikle Abbasiler döneminde astronomi ile ilgili çalışmalar büyük gelişme kaydetmiştir.

Fahreddîn er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb* adlı tefsir kitabı önemli bir eserdir. Râzî bu eserinde naklî delilleri aklî delillerle desteklemiş, zaman zaman da felsefî tartışmalara yer vermiştir. Tefsirinde, âyetlerle ilgili teferruatlı açıklamalar yapmış ve âyetlerin sebep-i nuzûlü, kelime yapıları, arka planı gibi birçok yönüyle ilgilenmiştir. Kendi döneminin ilmî verilerine hâkim olmuş, âyetleri yorumlarken de yorumları bu şekilde yapmıştır. Ancak gelişen teknolojiyle birlikte O’nun bazı yorumlarında hatalı tespitler yaptığı söylenebilir. Mesela, o dönem mevsimlerin oluşumu sadece Güneş’in dönmesine bağlıyordu. Ayrıca Ay’ın ışığının bizzat kendinden olduğu fikri hâkimdi. Bu da Râzî’nin âyetleri bu bilgilerle yorumlamasına sebep olmuştur. Bazı modern tefsirlerde “كوكب” (kevkeb) kavramı gezegen olarak ele alınmıştır. Ancak Râzî bu kavramı da “نجم” (necm) gibi yıldız olarak yorumlamıştır. Râzî’nin bu âyetleri yorumlarkenki amacı bilimsel veriler ortaya koymak değildir. Allah’ın azâmetini, tekliğini ve gücünü ortaya koyacak deliller getirmektir. Böylece insanın bu âyetlerden ibret alarak tevhit inancını sağlamlaştırması beklenmektedir.

Kaynaklar

Bankur, D., & Erten, M. (2023). Fahreddîn Er-Râzî’nin Tefsir-i Kebir’inde Bazı Cennet Tasvirlerine Getirdiği Yorumlar. *Kalemname*, 8 (15), 89-107.

Cebeci, L. (2003). Mefâtihu’l-Gayb. İçinde. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.28, s. 348). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Dizer, M. (1979). İslam Dininin Astronomi ile İlişkisi. *Diyanet Dergisi*, 18 (2), 79-107.

- er-Râzî, Ebü'l Fazl Muhammed bin Ömer b. Hüseyin. (2006). *Mefâtîhu'l-Gayb*. (C. 32). Daru'l-Fikr.
- Fehd, T. (2006). İlm-i Felek. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, s. 126). TDV Yayınları.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed bin Yakub bin Muhammed. (2008). *El-Kamûsü'l-muhît*. Dârülhadis.
- Göker, L. (1995). *Türk- İslam Astronomi Bilginleri ve Gökyüzü Bilgileri*. Milli Eğitim Basım Evi.
- İbn Manzûr, Muhammed bin Mükerrerem (1414). *Lisânü'l-Arab*. (C. 15). Dâru's- Sâdır.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali bin İsmail ed-Darîr el-Mürsî. (2000). *El-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam* (1-11). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kahveci, İ. (2006). *Fahreddîn er-Râzî'nin "Mefâtîhu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân* [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yök Tez.
- Ömer, A. M. (2008). *Mucemü'l Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*. Alemü'l-Kütüb.
- Özdaş, H. (2020). Yakın Anlamli Lafızların Meâllerdeki Tercümelere (نجم-كوكب) Örneği. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6 (2), 765-796.
- Râşid, R. (Ed.). (2006). *İslam Bilim Tarihi* (Çev. H. Türker & C. İpar). Litera.
- Ronan, C. A. (2005). *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. (Çev. E. İhsanoğlu & F. Gunergun). Tübitak.
- Unat, Y. (2001). *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*. Nobel Yayınları.
- Unat, Y. (2006). Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri. I. *Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (C. 1, s. 347). Şanlıurfa.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 11.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 18.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Khafayat Aliyeva

<https://orcid.org/0009-0008-7855-2637>

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Deputy dean at the dean's office for work with foreign students, Nakhchivan State University, Azerbaijan, Nakhchivan AR, Azerbaijan, studyinabroad80@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Aliyeva, K. (2025). The Categorical System of Moral Philosophy in the Works of Mevlana Jalaladdin Rumi (1207-1273) as the Main Direction in Education and Pedagogy. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 843-855.

The Categorical System of Moral Philosophy in the Works of Mevlana Jalaladdin Rumi (1207-1273) as the Main Direction in Education and Pedagogy

Abstract

This article discusses the pedagogical ideas of the prominent moral poet, Mevlana Jalaladdin Rumi. It highlights that Rumi's work holds a significant place in the history of philosophy and pedagogical thought. His "Masnavi," dedicated to topics such as human upbringing, activity, morality, and the role of individuals in society, is one of the most widely read and utilized texts among both his successors and contemporary youth. The reader is informed that Rumi, in his work, extensively explored issues such as education, humanism, positive and negative moral qualities, characteristics, beauty, compassion, respect, and influence. He analyzed these subjects from his unique worldview, incorporating pedagogical-psychological, ethnic-philosophical, and socio-political perspectives. The article also clarifies and elaborates on the social, pedagogical, and psychological content of the concept of morality. It defines the categorical system of Rumi's moral views (moral values and qualities such as truthfulness and honesty, courage and resilience, simplicity and humility, friendship and camaraderie, etc.), analyzes the purification of morality, and identifies some ways to use the poet's pedagogical ideas in the education process.

Keywords: *Mevlana Jalaladdin Rumi, Human, Spiritual Values and Moral Qualities, Truthfulness and Honesty, Courage and Resilience*

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Eğitim ve Pedagojide Ana Yön Olarak Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273)'nin Eserlerinde Ahlak Felsefesinin Kategorik Sistemi

Öz

Bu makale, önde gelen ahlak şairi Mevlana Celaleddin Rumi'nin pedagojik fikirlerini tartışmaktadır. Mevlana'nın eserlerinin felsefe ve pedagojik düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmaktadır. İnsan yetiştirme, etkinlik, ahlak ve bireylerin toplumdaki rolü gibi konulara adanmış olan "Mesnevi"si, hem halefleri hem de çağdaş gençler arasında en çok okunan ve kullanılan metinlerden biridir. Okuyucu, Mevlana'nın eserinde eğitim, hümanizm, olumlu ve olumsuz ahlaki nitelikler, özellikler, güzellik, merhamet, saygı ve etki gibi konuları kapsamlı bir şekilde araştırdığı konusunda bilgilendirilir. Bu konuları pedagojik-psikolojik, etnik-felsefi ve sosyo-politik perspektifleri birleştirerek kendine özgü dünya görüşüyle analiz etmiştir. Makale ayrıca ahlak kavramının sosyal, pedagojik ve psikolojik içeriğini açıklığa kavuşturmakta ve detaylandırmaktadır. Rumi'nin ahlaki görüşlerinin kategorik sistemini (doğruluk ve dürüstlük, cesaret ve dayanıklılık, sadelik ve alçakgönüllülük, dostluk ve yoldaşlık gibi ahlaki değerler ve nitelikler) tanımlar, ahlakın saflaştırılmasını analiz eder ve şairin pedagojik fikirlerini eğitim sürecinde kullanmanın bazı yollarını belirler.

***Anahtar Kelimeler:** Mevlana Celaleddin Rumi, İnsan, Manevi Değerler ve Ahlaki Nitelikler, Doğruluk ve Dürüstlük, Cesaret ve Dirayet*

*"I looked into temples, churches, and mosques. But I found the Divine in my heart."
— Rumi*

Introduction

One of the special attention areas in the modern period of the Republic of Azerbaijan is the education system. For this, the recent decisions made by the President of the Republic of Azerbaijan were based on the development of the education system, the application of new innovative methods and projects in higher education institutions, and the improvement of the social situation of the teaching staff and the promotion of higher education in Azerbaijan to the international level (Isgandar et al., 2024). Moral Philosophy in the Works of Mevlana Jalaladdin Rumi is the main direction in education and pedagogy. Projects and reforms in education system are implemented through different subjects and famous personalities of every period and by the way of integration between periods and personalities. Mevlana Rumi and the field of literature, pedagogy is one of them. Mevlana Jalaladdin Rumi, one of the most revered figures in Islamic mysticism, is widely celebrated for his profound spiritual insights and ethical teachings. His work, particularly his masterpiece Masnavi, serves as a timeless guide to the moral and spiritual elevation of the soul. Through his poetry, Rumi emphasizes core human values such as kindness, compassion, honesty, and humility, which are

essential for achieving personal fulfillment and societal harmony. His teachings, rooted in the Sufi tradition, go beyond religious boundaries, offering universal wisdom that resonates with people of all backgrounds. Rumi's moral philosophy, based on self-purification and devotion to God, presents an ideal model for living a life of integrity and love. This research delves into the categorical system of moral views presented in Rumi's works, focusing on his emphasis on virtues like truthfulness, courage, humility, and friendship. The Masnavi highlights the importance of these virtues in achieving spiritual enlightenment and personal growth. The analysis of Rumi's approach to moral education and the cultivation of virtues can provide valuable insights into contemporary ethical challenges and human development. This research employs a qualitative approach to examine Mevlana Rumi's moral philosophy, primarily through a close reading of his Masnavi. The study also incorporates secondary sources, such as commentaries and analyses by scholars of Sufism and Rumi's teachings, to contextualize his ideas within broader philosophical traditions. The research methodology focuses on thematic analysis to extract key moral principles from Rumi's verses. Comparisons are drawn between Rumi's views on ethics and those of other prominent thinkers in Islamic and Western philosophy. Finally, a cross-disciplinary approach is used to interpret Rumi's ethical teachings in relation to modern moral education.

1. Mevlana Jalaladdin Rumi and Moral

The moral and ethical views of Mevlana Jalaladdin Rumi, whom we call the "phoneme of culture," occupy a significant place in his pedagogical system. The core of his "Perfect Human" concept is formed by his moral perspectives and thoughts on the essence of moral education, which define the spiritual qualities necessary for its content. Considered one of the rare treasures of world cultural heritage, the Masnavi is rich with profound wisdom that calls people to spiritual purity and instils high moral qualities. For this reason, this treasure of spirituality has been used as a "moral textbook" for centuries and continues to be utilized today. It is no coincidence that scholars of Mevlana's works have highlighted and highly valued his moral views when analysing the Masnavi. For instance, the prominent Greek philosopher and researcher Dr. Kriton Dinçmen highly praised the moral perspectives of Mevlana Jalaladdin Rumi, stating:

"Mevlana does not address a single individual, a student, a believer, a community, a race, or a religion... He speaks to everyone, to the entirety... to all who are human. There are no boundaries of religion or race... He speaks to every person, to all humanity" (Subaşı, 2007, p. 251).

Almost all researchers discussing the main ideas in Mevlana's works consider morality, compassion, and humanism as the foundational principles. For example, Professor Farrukh Rustamov, in his brief examination of Mevlana's life and work, characterized humanism as the "primary factor in Mevlana's creativity" and emphasized the unique aspects of "Mevlana's humanism" in Eastern literature. He noted that Mevlana always advocated for people to help one another, stating:

"If a person does not help another, it means they do not wish for happiness; such individuals behave poorly and have harsh personalities. He compared people with bad characters to boils on the body" (Rüstəmov, 2002 , p. 177).

Professor R. Azada expressed her astonishment at the "purity and nobility" of the spiritual ideals and moral qualities that Mevlana Jalaladdin Rumi sought to instill in people, stating:

"According to Mevlana, every human being is potentially perfect. However, not everyone is capable of developing their potential abilities and reaching the necessary level. In both the Divan-e Kabir and the Masnavi, he turns to the history of religions, and most notably to the Qur'an, illuminating the lives and activities of prophets and other sacred figures who, in different eras, lived and created, bestowing humanity with divine light and radiance, each serving as a brilliant example of the perfect human model" (Rüstəmov, 2005, p. 68).

It is particularly important to emphasize that the number of spiritual qualities and moral norms praised and celebrated in Mevlana Jalaladdin Rumi's Divan-e Kabir or Masnavi far exceeds the number of moral qualities categorized by modern pedagogical scholars (such as Academician O. Hasanli, Prof. N. Kazimov, Prof. F. Sadigov, and others) as constituting the content of moral education. Regrettably, many of the moral qualities that Mevlana Jalaladdin Rumi regarded as highly significant—such as humanity, integrity, courage, generosity, kindness, benevolence, justice, loyalty, and others—are still not adequately reflected in the lists of "moral qualities forming the content of moral education" in contemporary pedagogical textbooks and teaching materials. However, noble morality, pure emotions, and love have always been the core elements of Mevlana Jalaladdin Rumi's creativity. Let us analyze specific examples that confirm the views of prominent scholars regarding "Mevlana's humanism." Mevlana Jalaladdin Rumi's philosophy of life and religious beliefs have laid the foundation for *Mevlevi* thought, which is built upon 12 moral principles:

1. Serving humanity
2. Always treating others with kindness and beauty
3. Reading the *Masnavi* and embracing Sufism
4. Basing all actions on the judgment of reason

5. Being devout
6. Keeping the heart pure at all times
7. Accepting Mevlana Jalaladdin Rumi as a spiritual guide
8. Never departing from Mevlana's teachings
9. After God and Prophet Muhammad, devoting oneself to Mevlana
10. Being knowledgeable and pursuing learning
11. Practicing humility, cheerfulness, patience, and gentleness
12. Maintaining both material and spiritual purity

These principles reflect the profound moral and humanistic foundations of Mevlana Jalaladdin Rumi's teachings, emphasizing service, kindness, knowledge, and purity as paths to spiritual and personal growth. As is evident, the primary theme of Mevlana Jalaladdin Rumi's works is universal, humanistic emotions. While Mevlana occasionally employed romantic tones, he predominantly celebrated the richness of the spiritual and inner world with a realist approach. The beauty and depth of the human inner world were always a source of reflection for Rumi. Although these emotions may seem universal, their essence is grounded in the individual and their spirituality. By exalting human moral and spiritual values, Mevlana aimed to educate the feelings of millions. His readers, under the influence of his promotion of high emotions and moral-spiritual values, strive to adopt and embody these qualities. The prominent pedagogue and scholar Nuraddin Kazimov wrote:

"The moral concept encompasses the spiritual qualities related to people's attitudes toward one another, their environment, and themselves. To determine a person's character and moral identity, one must also consider the extent to which they adhere to the norms of coexistence" (Kazimov, 2002, p. 342).

In this sense, Mevlana Jalaladdin Rumi conveyed lessons on morality and decorum to his students, listeners, and readers not only through his teachings but also through his way of life. An example of this is the account of a Christian monk bowing respectfully to greet Mevlana, and Mevlana—being a person of knowledge and morality—returning the gesture with equal humility. Such acts vividly illustrate the profound respect, etiquette, and moral values Mevlana upheld and taught to others (Mevlana Celaleddin Rumi, 2013). Mevlana Jalaladdin Rumi writes that physical beauty may be appealing and admirable, but if it is accompanied by harmful moral traits such as envy, lying, slander, betrayal, hypocrisy, gossip, cowardice, lack of willpower, unreliability, extravagance, laziness, arrogance, or self-doubt, then it is "worthless." He states:

"If outward appearance is ugly and unpleasant, but the morality is virtuous, then bow down at their feet. The visible appearance will fade away; know that the world of meaning remains eternal" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 339).

With this perspective, Mevlana aimed to influence the youth, teaching them that true beauty lies not in outward appearance but in the richness of one's inner world and spirituality. He pitied those who were captivated by external beauty alone, striving to make them understand that human worth is measured by moral and spiritual depth. As a connoisseur of human character, Mevlana explained to young people infatuated with external beauty that those who cannot perceive the beauty of the inner world are, in essence, blind. By prioritizing the beauty of the inner world, Mevlana sought to elevate the aesthetic tastes and attitudes of his contemporaries toward others.

"For those who cannot distinguish the ugly face within from the beautiful outward face, the mirror of the heart must be polished" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 393) says Mevlana, calling such individuals ignorant and noting that they are detached from sorrow and grief.

Mevlana Jalaladdin Rumi, emphasizing the magnificence of the inner world, expresses that "Beauty in humanity is like gilding or gold overlay." In his conception of humanity, he places special emphasis on the problem of spiritual harmony. Mevlana writes:

"There exists a hypocritical ascetic appearance in some societies; to be a true seeker of piety, one needs divine light. Without action or words, to truly understand a person, one must possess a light free of imitation and adversity. Through reason, one can penetrate their heart, without relying on mere expressions" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 362).

For Mevlana, moral wealth resides within a person's body, breath, and very soul. Thus, he advises individuals not to seek this treasure externally. Mevlana divides those who love into two primary groups. The first group consists of lovers who align with Mevlana's ideals: they appreciate both the inner and outer beauty of a person. The second group, as he describes in his own words, are "false lovers" (*bilhövəs aşiq*), whose attachment is superficial. He says:

"When outside, you see garments only. Remove your attire and enter, dear friend, for one cannot step inside wearing mere clothing. The body knows of the soul, but the garment knows nothing of the body" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 212).

Through this analogy, Mevlana highlights that true connection lies not in external appearances but in transcending superficial layers to connect with the essence within. Mevlana Jalaladdin Rumi emphasizes the distinction between external appearance and the deeper essence, saying:

"You look at the form—appearance. Your two eyes perceive that. But look at the light that emerges from the eye. When you gaze at the light of the person, you cannot distinguish the light from both eyes. Even if ten lamps are placed together, each appears different in form" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012 p. 212).

This metaphor highlights the difference between the superficial world of appearances and the deeper, unifying essence of light, suggesting that true understanding lies beyond the surface.

In pedagogical literature, particularly in works such as "Tərbiyəşünaslıq" (), it is emphasized that the components and norms of moral education are critical. Researchers believe that the formation of moral education cannot happen without first defining and clarifying the moral feelings, characteristics, and norms. As noted, *"without unveiling and clarifying the moral feelings, qualities, and norms, it is impossible to form moral education"* (Sadiqov & Həsənlı, 2015, p. 150). Mevlana's view on ethics aligns with this approach, as he sees the purification of ethics as the foundation for moral development. He prioritizes the purification of ethics before properly identifying moral norms. Therefore, regulating moral feelings is an essential first step before identifying moral characteristics, and then formalizing ethical norms. Mevlana also places special emphasis on the relationship between love and moral elevation, particularly through the figure of Majnun, a legendary lover. Mevlana asserts that perfect lovers, like Majnun, lead the way in love and humanity. He writes:

"The friends of the friends are sacred, especially when one is Layla, and the other is Majnun. O beautiful ones who are together! I drink from my cups filled with my soul. If you do not wish to help me, then drink a cup remembering me" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 144).

Through this, Mevlana demonstrates that the essence of love, as represented by Majnun and other lovers, is rooted in spiritual freedom and profound emotional depth. Mevlana calls for the protection of these inner feelings, elevating them above all else. His desire was to see humans as spiritually high beings, recognizing the sanctity of inner purity and emotional richness. Mevlana Jalaladdin Rumi places great emphasis on the moral qualities that define humanity, considering people to be "the nobility of tribes" and "the possessors of insight." He presents humanity's true essence as being found in compassion and humanity, which he believes to be the "brilliant core of humanity." In his ethical philosophy, kindness and goodness are seen as the essential manifestations of human dignity. According to Mevlana, every individual should make kindness and goodness their life purpose because the greatest happiness lies in "humanity." The inseparable characteristics of humanity and philanthropy, according to him, are kindness and goodness.

Several of his teachings on kindness and goodness include:

"Do good, do not delay it until tomorrow" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 87);

"A lot of goodness can be found in a dark night; the life of a person is equivalent to darkness" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 263);

"The condition of coming with goodness is, indeed, goodness itself; this goodness leads to the divine presence" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 335);

"When the mountains of the Day of Judgment are torn apart, when will the shade fall upon us? How much lower is this reward than that Day of Judgment? That judgment is a wound, but this balm is like an ointment. Whoever sees this balm is safe from wounds, and the one who sees this beauty will act kindly" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 355);

"In exchange for evil, give goodness" (Rumi, 2012, p. 379);

"I am not your enemy. If you follow me, it will bring goodness" (Rumi, 2012, p. 391).

In these lines, Mevlana emphasizes that everyone should cultivate kindness and goodness from the very beginning of their lives if they wish to see the doors of opportunity and blessings open before them. Another fundamental moral quality in Mevlana's worldview is honesty and truthfulness. He believes that the path to salvation lies in truth, as he says:

"O Helper of those who seek help! Show us the truth. Let us not be boastful about wealth or knowledge. With your grace, show us the right path, and do not allow our hearts to stray from it. Turn the bad written by the pen into good. Keep away the bad fate from us. Do not separate us from pure brothers" (Rumi, 2012, p. 275-276).

Mevlana teaches that truthfulness and sincerity are key virtues to embrace, guiding individuals towards moral and spiritual clarity. He aligns the pursuit of goodness and truth as essential aspects of living an ethically sound life, bringing individuals closer to divine wisdom and peace. In the 25,618 verses of the "Masnavi," Mevlana gives extensive attention to the moral qualities of honesty and integrity. The poet states that truthfulness is the "armor" that protects a person in the most difficult moments and is the main condition for a joyous life, free from sorrow, as well as the "scales of conscience." Integrity, on the other hand, is the "balance of justice." If these scales of integrity and truthfulness are even slightly off, a person will face failure in life. Those who take truthfulness and integrity as their banner will be able to reach the highest levels:

"O you who walk in truth! Do not take your head away from that threshold. The scales will again be balanced; they will again be made right. He who associates with the wrongdoers will fall into deficiency, and his mind will become foolish. Go, be like those who are harsh against the disbelievers. Choose the land to make others your friends. Be like a sword over

others' heads, but do not act with the cunning of a fox, be like a lion" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 291).

The concept of bravery and struggle, which is highly valued by Eastern cultures, has been discussed very little in pedagogical textbooks until now. However, Mevlana has paid special attention to the promotion and praise of these essential moral qualities in his Masnavi. According to him, every person should stand out for their bravery, courage, and heroism. It is only through these qualities that one can overcome the difficulties of life and rise to higher levels. Those who lack these qualities are condemned to live under the oppression of others for the rest of their lives.

In the section of Masnavi titled "The Thirsty Man Throwing a Brick to the River from the Wall," which discusses the virtues of the birds who gathered before the Prophet Solomon, Mevlana demonstrates that a brave and heroic person fights fearlessly like a man in battle. He believes it is not right to expect such qualities from a cowardly person. *"A slave needs to have courage to serve a master properly. If he is ashamed of the person who is to purchase him, he will make himself sick, mute, unable to work, and lame"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 124). Mevlana refers to those who lack courage as weak and angry, saying: *"How can you be with the weak and angry? What heroism comes from the weak? It only causes headaches"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 382). He also considers those who are biased as lacking heroism: *"When there is bias, heroism is not visible"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 72).

Rumi is one of the most inspirational and widely read mystic poets. He was a passionate seeker of truth and had great faith in living authentically from the heart. In Masnavi, Mevlana, who lived a simple and peaceful life, avoiding the luxurious and arrogant court life, emphasizes simplicity and humility as key moral qualities he wished to see in others. He often illustrates these qualities in his works, encouraging others to adopt them. According to Mevlana, only those who can bow humbly before the people and show humility can be considered noble in his eyes. He writes: *"Be humble with a lowly heart, do not boast. Be a servant as much as you can; do not seek to be a sultan. Work hard, be like a ball; do not be like the ball's stick. Otherwise, your elegance and beauty will become a burden to your friends"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 161). Mevlana suggests that a person should not be obsessed with adornments like the earth, but should be as simple as sand. Simplicity and humility are key conditions for a peaceful and easy life.

"O, who pleases both men and women, be just; help, help!" he says, addressing those who are self-satisfied, calling them morally crippled and sick. He further mentions that those affected by this "illness" will not live long. A few of his words illustrating these ideas are: "Do

not become arrogant when people appear to be mesmerized by you. Satan has cast thousands like you into the waters" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p.160); *"Do not speak of pride and arrogance. How long will you continue in your boasting and idle words? Look at your own situation and be ashamed. Arrogance is filthy, but the arrogance of the hypocrite is even filthier. In the cold of winter, at that moment, your clothes are soaked!"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 186); *"Close the path of arrogance and disbelief so that you cannot even let out a sigh"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 238); *"Be thankful, do not boast, do not show arrogance, listen, and do not be selfish. Hundreds of regrets! This transience distanced nations from their purpose. I am the slave of anyone who has not reached the perfection of their station in life"* (Rumi, 2012, p. 239). Mevlana, as an advocate of moral education, repeatedly emphasizes staying away from bad people and considers it essential not to associate with them: *"A bad person is bad from the womb"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 253).

Mevlana, who highly values the moral quality of friendship and companionship, also places great importance on these qualities in his teachings.

In Masnavi, Mevlana discusses the concept of friendship and its characteristics extensively, offering many wisdom-filled reflections. Some of his notable thoughts include:

"When your eyes see a friend, extend your hand to me" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 280); *"A friend is your eye. O hunter! Keep it clean from dirt"; "A friend in sorrow is the mirror of your soul. O soul! Do not breathe on the mirror's face, lest it be covered by your ego. You must breathe with every moment. Are you lower than the earth? Because the earth found a friend and gained millions of rays from one spring. The tree, with its friend, opened from head to toe with the beautiful air"; "When you see a friend in autumn who is not suitable for you, pull your head and face under the quilt"; "A bad friend is a calamity"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 286). *"Spread the earth to make others your friend"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 292); *"A friend, in order to free from pain and illness, will extract the bad tooth"* (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 274).

From such insightful advice, we conclude that Mevlana, the passionate admirer of ideal friendship, wanted friendship with noble people, where two bodies share one soul. In friendship, he wished for courage and boldness, treating the friend with fairness, avoiding bad friends, forgiving sins in friends, not being arrogant, ignorant, or hypocritical, and never engaging in enmity. He desired friendship where one does not act selfishly or with spite. Mevlana, the proponent of friendship, says in his words: "O soul! Do not breathe on the face of the mirror," urging his readers to speak with humility in the presence of friends, to avoid arrogance, to remain simple, and when necessary, keep silence. If one gives something to a friend, they

should not expect anything in return. A true friend stands by the other in both good and bad times, turning their heart into an ocean for their friend. Furthermore, Mevlana advises his readers to reject jealousy and envy, acting with reason and seeking strong and truthful friends. He also emphasizes the importance of selecting trustworthy companions, warning that sometimes even companions can bring trouble. As he writes:

"Those who associate with the dishonest will fall into deficiency and their minds will become foolish" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 291). There is a proverb: "Show me your companion and I will tell you who you are." Or, "A good companion will lift you up, but a bad one will bring you down." Mevlana also speaks wisely about the company we keep: "In the wilderness, I saw a crow and a stork as companions. I was astonished; I wondered how they could find common ground. When I looked more closely, I saw that both were completely lame. Especially the falcon, which belongs to the sky, and the owl, which belongs to the ground. The other, like the highest sun, shining from the top realms; this one, a bat from the lowest depths. One is a pure light, the other, a blind beggar at every door. One is a star like the Pleiades, at the same height; the other, a worm living in filth. One is Joseph, the soul of Jesus; the other, a wolf or a blind donkey" (Mevlana Celaleddin Rumi, 2012, p. 395).

Through these metaphors, Mevlana conveys the importance of choosing friends wisely, as the companions we keep greatly shape our lives. Mevlana Celaleddin Rumi, the celebrated mystic and philosopher, emphasizes the importance of the companions we choose, adhering to the saying, "It's not who you are, but who you are with that matters." He stressed the need to surround oneself with virtuous individuals, choosing companionship wisely. In his work *Masnavi*, Mevlana does not only reflect on friendship and companionship but also on the significance of virtues such as generosity, masculinity, humanity, purity, honor, righteousness, wisdom, happiness, kindness, loyalty, pleasantness, eloquence, prosperity, simplicity, gratitude, and many others. He firmly believed that everyone should strive to embody these positive moral qualities. In conclusion, Mevlana, through his *Masnavi*, which is considered a masterpiece of moral and cultural literature, delved into the essence of ethical education. He celebrated the human intellect and consciousness, elevating the individual to higher levels of moral and spiritual existence. His teachings, encapsulated in the *Masnavi*, continue to serve as a source of inspiration for individuals striving for moral and intellectual excellence.

Conclusion

Mevlana Jalaladdin Rumi's moral philosophy, as articulated in his *Masnavi*, presents a holistic view of ethics that integrates personal development with spiritual transcendence. His teachings offer a comprehensive framework for cultivating essential virtues that guide human

behavior towards righteousness and compassion. By emphasizing the importance of truth, humility, courage, and friendship, Rumi provides timeless wisdom that remains relevant in the contemporary world. His emphasis on internal transformation and the purification of the heart resonates with modern-day concerns about personal integrity and social harmony. Moreover, Rumi's works highlight the interconnectedness of moral actions with spiritual enlightenment, demonstrating that ethical living is a pathway to divine closeness. His categorical system of moral views challenges individuals to transcend the limitations of their ego and engage in selfless acts of kindness and justice. In an age marked by division and conflict, Rumi's teachings serve as a beacon of hope and a reminder of the power of virtue to heal and unite humanity. Ultimately, Rumi's *Masnavi* offers a profound moral and spiritual blueprint for anyone seeking to live a life of meaning, purpose, and divine connection. Rumi's *Masnavi* extensively explores the moral qualities necessary for a spiritually fulfilled life. The central theme revolves around the cultivation of virtues such as truthfulness, humility, courage, and justice. Rumi teaches that truthfulness is not merely an external practice but an internal state of being that aligns one's heart with divine truth. He views courage and heroism as crucial to overcoming life's challenges, stating that only those with strong moral integrity can rise above worldly distractions and achieve enlightenment. Humility, for Rumi, is the cornerstone of spiritual wisdom, as it allows one to surrender the ego and become receptive to divine guidance. Friendships and alliances, according to Rumi, should be based on mutual respect and shared values, emphasizing the importance of sincerity and loyalty. He warns against associating with those who lack these virtues, as they hinder personal and spiritual growth. Rumi's approach to ethics calls for an unwavering commitment to moral excellence, urging individuals to continuously strive for inner purification and alignment with divine will.

References

- Isgandar, S. M., vd. (2024). On the history and role of education psychology in pedagogy: based on the example of Azerbaijan. Sep-oct, *Revista Universidad Y Sociedad* 16 (5), 303- 309.
- Kazımov, N. (2002). *Məktəb pedqəqogikası*. Çəşıoğlu. Çəşıoğlu nəşriyyatı.
- Mevlana Celaleddin Rumi. (2012). *Məsnəvi*. (C. I). (I və II dəftər). Əcəmi Nəşriyyat – Poliqrəfiya Birliyi.
- Mevlana Celaleddin Rumi. (2013). *Eşq pərvənəsi*. Nurlan.
- Rüstəmov, F. (2002). *Şərqdə pedaqogika tarixi*. Nasir nəşriyyatı.
- Rüstəmovə, A. (2005). *Mövləna Cəlalədin Rumi*. Elm nəşriyyatı.
- Sadiqov, F. & Həsənli, O. (2015). *Tərbiətşünəslıq*. Elm və təhsil nəşriyyatı.

Subaşı, M. İ. (2007). *Batıdaki Mevlana*. Nesil.

Ay Bik Muhsini

<https://orcid.org/0000000175814613>

Graduate Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, Türkiye, aybikmuhsini2019@gmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Muhsini, A. B. (2025). Afganistan'da Taliban Yönetimi: Orta Asya'nın Güvenlik Tehditleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 856-872.

Afganistan'da Taliban Yönetimi: Orta Asya'nın Güvenlik Tehditleri*

Öz

Bu çalışma, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi, Taliban'ın 2021 yılında iktidarı yeniden ele geçirmesi ve Orta Asya bölgesindeki güvenlik ilişkilerini nasıl etkileyeceği sorusuna cevap aramaktadır. 2021 Ağustos ayı itibarıyla ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi ve Taliban'ın yeniden iktidara gelmesi, Orta Asya'da Afganistan kaynaklı istikrarsızlık potansiyelini tekrar gündeme taşımıştır. Bölgede ABD'nin yirmi yıllık askeri varlığının sona ermesiyle, Orta Asya ülkeleri sınır güvenliği, radikal grupların etkisi ve artan göç hareketleri gibi konularda yeniden güvenlik riskleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu gelişme, Afganistan'ın iç istikrarsızlığının bölgedeki güvenlik dengeleri üzerinde doğrudan etkiler yaratabileceğine dair endişeleri artırmaktadır. Afganistan'da Taliban yönetimi altında ortaya çıkan siyasi belirsizlik ve güvenlik açığı, IŞİD-H gibi Afganistan'daki diğer radikal dini örgütlerden kaynaklanabilecek tehditler özellikle de Afganistan'a sınırı olan bölge ülkeleri için belli ölçüde somut güvenlik riskleri oluşturmaktadır. Bu çalışma, Taliban'ın iktidara gelmesinin Afganistan ve Orta Asya'daki güvenlik dinamiklerine etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Taliban, Afganistan, Orta Asya, Uluslararası Güvenlik

*Bu çalışma yazarın "Bölgesel Güvenlik Bağlamında Afganistan'ın İstikrarı ve Orta Asya Ülkeleri ile İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Taliban Rule in Afghanistan: Central Asia's Security Threats

Abstract

This study seeks an answer to the question of the US withdrawal from Afghanistan, the Taliban's regaining power in 2021 and how it will affect security relations in the Central Asia region. As of August 2021, the US withdrawal from Afghanistan and the Taliban's return to power have brought the potential for Afghanistan-induced instability in Central Asia back to the agenda. With the end of the two-decade-long US military presence in the region, Central Asian countries have once again faced security risks in terms of border security, the influence of radical groups and increased migration movements. This development raises concerns that Afghanistan's internal instability may have a direct impact on the security balance in the region. Political uncertainty and insecurity in Afghanistan under Taliban rule, and threats from other radical religious organisations in Afghanistan, such as ISIS-H, pose a certain degree of tangible security risks, especially for regional countries bordering Afghanistan. This study aims to analyse the impact of the Taliban's rise to power on security dynamics in Afghanistan and Central Asia.

Keywords: Taliban, Afghanistan, Central Asia, International Security

Giriş

Afganistan, tarih boyunca stratejik konumu nedeniyle farklı medeniyetler ve büyük güçler arasında sürekli bir çekişme alanı olmuştur. Güney Asya ile Orta Asya arasında bir köprü işlevi gören Afganistan, İpek Yolu gibi ticaret yollarının merkezinde yer alması sayesinde ekonomik ve kültürel bir kavşak olarak önem kazanmaktadır. Ancak bu konum, Afganistan'ı aynı zamanda dış müdahalelere açık hale getirmiştir. Pers İmparatorluğu (M.Ö. 500)'ndan Büyük İskender (M.Ö. 320)'in fetihlerine, Timur-i Gürgani (M.S.1400)'ten, İngilizler (1497-1997)'ten, Sovyetler (1922-1991) ve ABD işgallerine kadar birçok gücün ilgisini çeken ülke, bu süreçlerde defalarca işgal edilmiş ve yeniden yapılanmıştır. Modern dönemde ise özellikle 20. yüzyıldan itibaren Afganistan'ın jeopolitik önemi, Soğuk Savaş dinamikleri çerçevesinde yeniden belirginleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında gerçekleştirdiği işgal, ABD'nin desteklediği mücahitlerin direniş hareketleriyle karşılaşmış ve bu durum, ülkenin uzun süren bir iç savaş sürecine girmesine yol açmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Afganistan, bölgesel ve uluslararası güç mücadelesinin odak noktası olmayı sürdürmüştür. Taliban rejimi, El-Kaide'nin varlığı ve 11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından ABD'nin gerçekleştirdiği müdahale, Afganistan'ı uluslararası güvenlik ve terörle mücadele politikalarının merkezine yerleştirmiştir. 2001 yılında uluslararası terörizmle mücadele kapsamında ABD'nin, NATO müttefiklerinin desteğiyle Afganistan'a gerçekleştirdiği askerî müdahale, Sovyet sonrası dönemde Orta Asya'daki bölgesel güç dengelerini ve siyasi

ilişkileri yeniden şekillendiren en kritik dönüm noktalarından biri olmuştur. 20 yıl sonra 15 Ağustos 2021 yılında Taliban'ın iktidarı ele geçirmesi, sadece Afganistan'ın iç dinamiklerini değil, aynı zamanda Orta Asya'nın güvenlik dinamiklerini de derinden etkilemiştir. Taliban'ın geri dönüşü, bölgedeki siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarı tehdit eden birçok faktörü beraberinde getirmiştir. Bu durum, hem Afgan halkı hem de komşu ülkeler için büyük bir belirsizlik yaratmıştır (Takir, 2023). Taliban, 1990'ların ortalarında Afganistan'da ortaya çıkmış ve kısa sürede ülkenin büyük bir kısmını kontrol altına almıştır. 2001 yılında ABD'nin müdahalesiyle iktidardan düşen Taliban, 20 yıl boyunca yeraltında faaliyet göstermiştir. Ancak, 15 Ağustos 2021'de Taliban'ın yeniden iktidara gelmesi, Orta Asya'nın stratejik bağlamında derin etkiler yaratmıştır. Özellikle Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkeler, radikal hareketlerin sınırlarına yönelik tehditleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, bölgesel güvenlik stratejilerinde köklü değişikliklere neden olmuştur. Özellikle Taliban'ın radikal ideolojisi ve onun geçmişteki terör faaliyetleri, Orta Asya'nın güvenlik çevresini tehdit etmekle kalmamış, hem ulusal hem de uluslararası güvenlik alanlarındaki iş birliklerini zor durumda bırakmıştır (Yousaf & Jabarkhai, 2021). Orta Asya'daki bu yeni güvenlik açığı, bölgede huzur ve istikrarın sağlanabilmesi için güçlü ve dinamik bir strateji geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Aksi takdirde, hızla yayılan radikal Taliban ideolojisi, yalnızca Afganistan ile sınırlı kalmayıp, Orta Asya devletlerinin iç yapısına da sirayet ederek bölgede karmaşık bir tehdit ortamı oluşturmaktadır. Bu tehditler, bölge ülkelerine yönelik terörizmin yayılmasından daha fazlasını içermekte olup, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası düzeyde diplomatik ve ekonomik stratejilerin yeniden şekillendirilmesine yol açmaktadır (Shay, 2024). Bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla Orta Asya ülkeleri, iç güvenlik önlemlerini güçlendirme ve radikal grupların etkisini azaltma doğrultusunda önemli adımlar atmaktadır. Bu adımlar, sınır güvenliğinden askeri stratejilere kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Ayrıca, Orta Asya devletlerinin uluslararası iş birlikleri aracılığıyla bu tehditlere karşı koyma çabaları, bölgesel güvenlik stratejilerinin etkinliğini artırmayı hedeflemektedir. Ancak, bu iş birliklerinin başarılı olabilmesi için, uluslararası toplumun ortak bir güvenlik vizyonu oluşturması ve bu vizyon doğrultusunda etkili bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir (Boni, 2022). Taliban'ın Orta Asya'daki varlığı, yalnızca mevcut güvenlik tehditlerini değil, aynı zamanda bölgesel istikrarı ve uluslararası güvenlik iş birliklerini de derinden etkilemiştir. Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin karşılaştığı zorluklar, bu zorluklara karşı geliştirdikleri bölgesel güvenlik stratejileri ve bu stratejilerin uluslararası iş birliklerine entegrasyon kapasiteleri,

gelecekteki bölgesel güvenlik yapısını şekillendirecek ana faktörler olacaktır. Bir diğer bakış açısıyla, bölge güvenliği ve istikrarı, hem iç dinamiklerin hem de uluslararası iş birliklerinin uyumlu bir şekilde yürütülmesine bağlıdır (Şen, 2022). Bu çalışmada, Taliban'ın Afganistan'a yeniden iktidara gelmesi, Orta Asya ülkelerinin sınır güvenliği üzerindeki etkilerini, radikal grupların faaliyetleri, bölgesel istikrarsızlık ve göç hareketlerinin potansiyel etkileri ele alınarak, Orta Asya ülkeleri güvenlik, dinamikleri üzerindeki etkiler değerlendirilmektedir.

1. Mücahitlerin Hükümeti ve Taliban'ın Doğuşu

1970'li yılların sonlarında Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'ne karşı ortaya çıkan Afgan gerilla grupları, tarihte "Mücahitler" olarak anılmaktadır. Bu gruplar, Komünist rejime karşı dinî ve siyasi bir direniş hareketi olarak örgütlenmiş ve özellikle Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında başlayan müdahalesine karşı silahlı mücadeleye girişmiştir. Nur Muhammed Taraki liderliğindeki Afganistan Halk Demokratik Partisi'nin (AHDP) sosyalist yönetimi, Mücahitlerin sert muhalefetiyle karşılaşmış ve bu direniş, Sovyet Kızıl Ordusu'nun doğrudan müdahalesine yol açmıştır. Mücahitlerin direnişi, Sovyetlerin 1989 yılında Afganistan'dan çekilmesiyle sonuçlanmış, ancak ülke içindeki çatışmalar devam etmiştir. 1992 yılında Komünist rejimin çöküşü ve Afgan hükümetinin devrilmesiyle Mücahitler, siyasi sahnede önemli bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde, Afganistan'daki savaş, yalnızca yerel değil, aynı zamanda uluslararası güçlerin de müdahil olduğu bir arena haline gelmiş; rejim veya direniş lehine çeşitli dış müdahaleler yaşanmıştır. Mücahitler, bu süreçte hem Afganistan'ın geleceğini şekillendiren hem de küresel ölçekte etkiler yaratan bir direniş hareketi olarak tarihe geçmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1989'da Afganistan'dan çekilmesinin ardından, Dr. Muhammed Necibullah liderliğindeki komünist rejim yanlısı yönetim, ülkede önemli bir destek kaynağını kaybetmiştir (Türkoğlu, 2021). 1990 yılında Şah Nevaz Tanai, Cumhurbaşkanı Dr. Necibullah'a karşı bir darbe girişiminde bulunarak Halk Demokratik Partisi içindeki Khalq ve Parcham fraksiyonları arasındaki bölünmeyi derinleştirmiştir. Tanai, özellikle Dr. Necibullah'ın mücahitlerle uzlaşmacı politikalarına karşı çıkarak Gulbeddin Hikmetyar'ın Hezb-i İslami örgütüyle ittifak kurmuştur. Ancak, darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Tanai Pakistan'a kaçmak zorunda kalmıştır (Atkinson, 2015). Bu darbe girişimi, Afganistan'daki siyasi istikrarsızlığın artmasına ve fraksiyonel bölünmelerin derinleşmesine yol açmıştır. Aynı zamanda, ordunun siyasetteki rolünün zayıflaması ve radikal İslamcı grupların etkisinin artması, ilerleyen yıllarda Afganistan'ın iç savaş sürecine girmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Ancak, bir süre daha büyük şehir merkezlerini kontrol altında

tutabilmeyi başaran Dr. Necibullah, muhalefetle uzlaşma yollarını arasa da bu çabalar sonuç vermemiştir. 1992 yılında mücahit gruplarının Kabil'e girmesiyle komünist yönetim sona ermiş ve ülkede farklı mücahit liderlerinin yönetimi devraldığı yeni bir dönem başlamıştır (Türkoğlu, 2021). Komünist Demokratik Halk Partisi'ne karşı başarı kazanan mücahit liderleri, 1992'de zaferin ardından Burhaneddin Rabbani'yi devlet başkanı olarak belirleseler de ülkelerini ortak bir iradeyle yönetmeyi başaramamışlardır. Dolayısıyla komünistlerin Kabil'deki hâkimiyetinin sona ermesinin hemen ardından, mücahit gruplar arasında başlayan iktidar mücadelesi, Afganistan'daki on dört yıllık savaşı sona erdirmemiş; aksine ülkeyi yeni bir kaosun içine sürüklemiştir (Hosseini, 2020). Devam eden çatışmalarla birlikte, 1994'te Arapça talib (الطالب) (öğrenci) kelimesinin çoğulu Taliban (öğrenciler) adını benimseyen örgüt, ülkenin güneyinde Molla Muhammed Ömer Ahund liderliğinde yaklaşık 50 medrese öğrencisiyle birlikte kurulmuştur. Aslen Kandaharlı olan Molla Muhammed Ömer, bir süre Pakistan'da ardından da Kandahar'ın kuzeyindeki Meyvend ilçesinde medrese eğitimi almıştır. Bu öğrencilerin nihai amacı, Afganistan'da şeriat ile yönetilen bir İslam devleti kurmak ve böylece Afgan toplumunu "temizleyip arındırmaktır" (Yegin, 2015). Birçoğu eski anti-Sovyet savaşçıları olan bu grup, mücahit partileri arasındaki iç savaştan duydukları hayal kırıklığı nedeniyle bu örgütlenmenin omurgasını oluşturmuşlardır. "Taliban" kelimesi, İslam talebesi anlamına gelirken, hareketin Pakistan'daki medreselerde eğitim görmüş üyeleri, kendilerini mücahitlerden ayırmak amacıyla bu ismi tercih etmişlerdir. Taliban'ın başlıca amacı, Afganistan'da İslami bir düzen tesis etmek olup, örgüt doktrininde Emir'e yani lidere sıkı sıkıya itaat etmeye odaklanılmıştır (Seyfabadi, 2022). Taliban hareketin kurucu lideri Molla Muhammed Ömer, 1994'ten 2013'e kadar Taliban'ın liderliğini üstlenmiştir. 23 Nisan 2013'te vefat etmesine rağmen ölümü iki yıl boyunca Taliban tarafından gizlenmiş ve ancak 2015'te kamuoyuna açıklanmıştır (Bozbaş, Konuşul, & Sönmez, 2020). 3 Kasım 1994'te Taliban, Afganistan'ın batısında yer alan Kandahar şehrini ele geçirmiştir. Takip eden iki ay içinde 12 vilayetin daha kontrolünü ele geçirilirken örgüt, Şubat 1995'e gelindiğinde toplam militan sayısını 25 bine çıkarmıştır. Bu gelişmelerin ardında ise Pakistan İstihbarat Teşkilatı'nın (ISI) Taliban'a sağladığı destekle mümkün olmuştur; ISI, Taliban'ı Pakistan için elverişli bir iktidar gücü olarak değerlendirerek, bu işbirliği aracılığıyla Orta Asya'ya açılan ticaret yollarının güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır (Bozbaş, Konuşul, & Sönmez, 2020). Öte yandan, 11 Eylül Komisyonu Raporu'na göre, Pakistan'ın Taliban'ı desteklemesinde "kaotik Afganistan'da düzen sağlama ve ülkede iş birlikçi bir müttefik bulma arayışları" da etkili olmuştur. Zira bu sayede Pakistan üst

düzy askerî yetkililerince “stratejik derinlik” ismi altında belirlenen güvenlik ihtiyacının gerçekleşebileceği hesap edilmiştir. İç dinamiklerde ise Taliban’ın inanç ve uygulamaları, Afganistan’daki en büyük etnik kesmi oluşturan ve uzun yıllardır ülkeyi yöneten Peştunların muhafazakâr kabile gelenekleriyle uyumlu olması Taliban’ın yükselişini kolaylaştırmıştır. Sonuç itibarıyla, Burhaneddin Rabbani hükümetinin zayıf ve Peştun karşıtı bir imaj sergilemesi, ayrıca mücahit grupları arasındaki dört yıllık iç savaşın (1992-1996) halkta yarattığı yorgunluk ve umutsuzluk, Taliban’a yönelik sempatiyi artırmış ve onların hızlı bir şekilde iktidarı ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Uygun koşulların sağlanmasıyla Kasım 1994’te güneydeki Kandahar şehrini kontrol altına alan Taliban, kısa sürede pek çok şehri direnişle karşılaşmadan işgal etmiş ve ülkenin güney bölgelerinde kontrolü sağladıktan sonra kuzeye yönelmiştir. Öncesinde Burhaneddin Rabbani ve Ahmed Şah Mesud’un Hikmetyar’a bırakmayı kabul ettiği Kabil’i 1996 Eylül’ünde ele geçiren Taliban, böylece ülkedeki toprakların %90’ında hakimiyet kurmuştur (CRS, 2021). Kabil’in ele geçirilmesinin ardından Taliban, kuzey taarruzuna başlatmıştır. Örgüt bu hedef doğrultusunda ilk olarak, Kuzey ve Güney Afganistan’ı birleştiren Salang Tüneli’nde General Abdül Raşid Dostum’un güçleriyle karşı karşıya gelmiş, ardından Pencşir Vadisi’nde Ahmed Şah Mesud’un birlikleriyle savaşmıştır. Taliban, Pencşir Aslanı Ahmed Şah Mesud’un kendi savaş alanında gösterdiği güçlü direniş nedeniyle geri çekilmek zorunda kalırken artan tehdide karşı koymak isteyen General Abdül Raşid Dostum ve Ahmed Şah Mesud, uzun süredir devam eden düşmanlıklarını unutarak bir ittifak kurmaya karar vermişlerdir (Raşid, 2000). Afganistan’da Peştun olmayan üç büyük etnik grup Tacikler, Özbekler ve Hazaralar, güçlerini birleştirerek Afganistan Yüksek Savunma Konseyi’ni kurmuşlardır. Bu ittifak, Taliban’ın kuzeye ilerleyişini durdurmak ve Orta Asya bölgesine doğrudan tehdit oluşturulmasını engellemek amacıyla Tacikistan, Özbekistan, İran ve Rusya’dan da destek görmüş ve bölgesel güvenliği sağlamak ve Taliban’ın yayılmasını engellemek için askerî stratejiler geliştirmiştir (Kaya & Bayar, 2022). Pekiştirilen bu ittifak çerçevesinde ise Tacik kökenli Burhaneddin Rabbani liderliğindeki Cemiyet-i İslami, Özbek asıllı General Abdül Raşid Dostum’un kurduğu Cümbüş-i Milli-i İslami-i Afganistan ve Hazara kökenli Kerim Halili’nin öncülüğündeki Hizb-i Vahdet-i İslami Afganistan partileri, güç birliğine varıp Taliban’ın ilerleyişini bir süre durdurmayı ve hatta geri püskürtmeyi başarmışlardır. Ancak, Cümbüş-i Milli içerisindeki önemli komutanlardan biri olan General Abdülmelik Pehlivan’ın, Taliban’a katılmasıyla dengeler değişmiş ve Taliban, Mezar-ı Şerif şehrine girmiş olsa da General Abdülmelik Pehlivan’ın tekrar saf değiştirmesi sonrasında bu örgüt,

Mezar-ı Şerif'ten çıkarılmıştır. Afganistan Milli ve İslami İttifak Cephesi ise gruplar arasındaki iç rekabet ve çatışmalar nedeniyle Taliban'a karşı etkili bir direniş gösterememiştir. Hazaracat ve Özbeklerin yaşadığı bölgelerde bazı gerilla tarzı direniş hareketleri dışında, Taliban'a karşı en güçlü direnç Ahmed Şah Mesud tarafından sürdürülse de bu direniş, 9 Eylül 2001 tarihinde gazeteci kılığına girmiş iki El Kaide militanının tarafından düzenlendiği bombalı saldırı sonucu Mesud'un hayatını kaybetmesiyle sona ermiştir. Taliban'ın Afganistan'daki en büyük rakibini kaybetmesini takiben de 11 Eylül saldırısı gerçekleşmiştir (Yegin, 2015). 11 Eylül 2001 saldırıları sadece ABD'yi değil, tüm dünyayı etkilemiştir. Bu acı dolu olaylar, özellikle Afganistan'da derin izler bırakırken ABD ve NATO, El Kaide lideri Usame Bin Ladin'in barındırıldığı bu ülkeye karşı "Kalıcı Özgürlük Operasyonunu" (Operation Enduring Freedom) başlatarak Taliban iktidarını sona erdirmiştir. Bu harekât, BM Güvenlik Konseyi'nin doğrudan onayı olmadan, uluslararası hukukun meşru müdafaa ilkesine dayanarak gerçekleştirilse de uluslararası toplumun 11 Eylül saldırılarına tepkisi ve BM Güvenlik Konseyi'nin çekinceli yaklaşımı, operasyonun meşruiyetini sorgulanmasını büyük ölçüde önlemiştir (Şen, 2022).

2. ABD'nin Afganistan'dan Çekilişi ve Taliban'ın İktidara Dönüşü

Taliban'ın 1994 yılında ortaya çıkıp kısa sürede Afganistan'ın büyük bir kısmını kontrolü altına almasında Pakistan'ın açık desteği ve ABD'nin dolaylı desteği belirleyici rol oynamıştır. Özellikle, ABD'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya'da etkinlik kazanma çabaları ve SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan güç boşluğunu doldurma isteği, bu kararda etkili olurken bu devlet başlangıçta Taliban ile başta olumlu ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu dolaylı destek, ilk dönemlerinde insani yardım ve lojistik sağlama şeklinde cereyan ederken, Taliban'ın El-Kaide gibi uluslararası terör örgütlerine sığınak tahsis etmesi ve ideolojik doğrultusunda şiddet eylemlerini artırması, ABD'nin Taliban'ı bir tehdit olarak algılamasına yol açmıştır. Bu durum ise ABD'nin politikası üzerinde önemli bir değişikliğe neden olurken yaşanan bu gelişmeler 2001 yılında Afganistan'a yönelik askeri müdahaleyi tetiklemiştir (Karakaya & Nazarı, 2022). Taliban rejiminin çökmesinin ardından, Afganların kaderini kendilerine bırakmak amacıyla Bonn Konferansı düzenlenmiş ve bu konferansa, Kuzey İttifakı temsilcileri, Peşaver Grubu'nun lideri Pir Seyyid Ahmed Geylani, Kıbrıs Grubu'nun lideri Hüseyin Carir ve eski Kral Zahir Şah taraftarlarını temsil eden heyet katılmışlardır (Sefari, 2021). Hikmetyar'ın İslami Partisi davet edilmediği 2001 yılındaki bu toplantıda katılımcılar, kalıcı barış sürecini başlatmak ve demokratik bir sistem oluşturmak amacıyla geçici düzenlemeleri içeren Bonn Anlaşması'nı Birleşmiş Milletler

temsilcisinin huzurunda imzalamışlardır. Bonn toplantısı için oluşturulan siyasi düzenlemeler, Peşaver toplantısına göre daha etkili olurken uzun süren müzakereler sonucunda geçici hükümetin liderliği için Abdülsattar Sırat Özbek kökenli ve Hamid Karzai Peştun kökenli isimleri öne çıkmıştır. Yapılan müzakerelerde ise hükümet başkanlığı görevi asırlardır ülkeyi yöneten Peştun çoğunluğun hassasiyetlerini azaltmak ve onları memnun etmek amacıyla, kendisi de bir Peştun olan Hamid Karzai'ye verilmiştir (Hosseini, 2020). Afganistan'da 2001-2006 yılları arasında görece sakin bir dönem yaşanmıştır. Bu süreçte Afganistan işgali başarılı bir şekilde icra eden ABD, kendi amaçlarına uygun bir toplum ve hükümet oluşturma yolunda yoğun çabalara girişmiştir. Ancak, 2007-2013 yılları arasında koşullar değişmiş ve Taliban'ın etkisinde olağanüstü artış ve savaşta inisiyatifini ele geçirdiği görülmüştür. Beliren bu atmosfer ABD'nin, Afganistan'daki zorluklarını arttırmış, dönemin başkanı Barack Obama, 2009 yılında "Afganistan'daki ılımlı Taliban unsurlarıyla iletişim kuracaklarını" deklare etmiştir (Şen, 2022). Bu niyetin en üst ağızdan açıklamasıyla birlikte ABD ve Taliban arasında barış müzakereleri için ilk adımlar atılmış, 2013 yılında Doha müzakerelerin merkezi olarak seçilmiş, ancak Taliban'ın müzakere ofisine kendi bayrağını asması krize yol açtığından ötürü görüşmeler tıkanmıştır. 2014'te Katar arabuluculuğunda müzakereler yeniden başlarken ve Guantanamo Beşlisi'nin serbest bırakılması karşılığında esir takasları yapılmıştır. Obama'nın bu politikası Donald Trump tarafından da devam ettirilmişse de ABD'nin Afganistan'dan asker çekme taahhüdü, 2020'de imzalanan nihai anlaşmasına rağmen uygulamada yaşanan birçok zorluktan ötürü gerçekleşmemiştir. Taliban ile Afgan hükümeti arasında görüşmeler ve esir takasları yapılsa da süregelen çatışmalar ve anlaşmazlıklar çözülmemiştir (Şen, 2022). Son olarak, 29 Şubat 2020'de ABD ve Taliban arasında Doha Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma, ABD'nin Afganistan'dan asker çekmesi ve Taliban'ın terörizmi desteklememe taahhüdü gibi konuları kapsamaktadır. Ancak, bu anlaşma, Taliban'ın kontrol alanını genişletmesine, yabancı güçlerin ülkeyi terk etmesine ve örgütün Afganistan'ın büyük kısmını kontrol altına almasına imkân tanımıştır. Zira, yapılan değerlendirmelerde yabancı güçlerin çekilmesi halinde Taliban'ın ülkenin tamamını askeri güç kullanarak kontrol edebileceği öngörülmüştür (Demir, 2021). Ağustos 2021'de Taliban'ın hızla ilerleyerek ülkenin 34 ilinden 20 tanesini ele geçirmesi ve Kabil'e doğru yönelmesi, birçok açıdan dikkat çekici bulunmuştur. Kabil ve diğer büyük kentlerde konuşlu bulunan binlerce askerin, sahip olunan zırhlı araç ve uçaklara rağmen teslim olmaları etkili olmuştur. Uzmanları şaşırtan bir diğer nokta, Afgan hükümetinin Taliban'ın Kabil kapılarına dayanmasına rağmen kısa

sürede düşmeyeceği ve taraflar arasında bir anlaşmaya varılabileceği düşüncesi idi. Bu doğrultuda, gayri resmi müzakereler yoluyla Taliban'a geçici bir iktidar paylaşımı teklif edilmiş ve Taliban'ın şehre güç kullanmadan giriş yapmaması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu yaklaşım, Afgan hükümetinin zaman kazanabileceği veya taraflar arasında bir uzlaşma zemini yakalanacağına dair umutları sergilerken yapılan hesaplar gerçekte uyuşmamış, üst düzey batılı yetkililerin ülkeyi terk etmesini ardından, 15 Ağustos 2021'de Taliban, Kabil'in kontrolünü ele geçirerek Afganistan'a yirmi yıl aradan sonra yeniden hâkim olmuştur (BBC, 2021).

3. Taliban İktidarına Orta Asya Devletlerinin Yaklaşımları

Orta Asya devletlerinin Taliban'ın Afganistan'daki iktidarına verdikleri tepkiler ve Taliban ile kurdukları ilişkiler, bölgedeki güvenlik kaygıları ve Orta Asya kökenli militan grupların Afganistan'da artan faaliyetleri gibi birçok faktöre dayanmaktadır. Özellikle IŞİD-H, Ansarullah Cemaati, İmam Buhari Cemaati, Khatiba al-Tawhid wal-Jihad, Özbekistan İslam Hareketi (IMU), ve Tehrik-e-Taliban Tacikistan (TTT) gibi radikal grupların Afganistan'da faaliyet göstermesi, Orta Asya devletlerini bu konudaki güvenlik önlemlerini artırmaya sevk etmektedir (Shay, 2024). ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi ve Taliban'ın iktidarı ele geçirmesi, bölgesel dengeleri sarsarak güvenlik endişelerini besleyen birkaç önemli nedenden dolayı büyük bir önem taşımaktadır. İlk olarak, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrasında oluşabilecek güç boşluğu, radikal örgütlerin daha da güçlenmesine yol açmaktadır. Bu örgütler, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesini kendi zaferleri olarak görmekte ve bu durum, söz konusu devletlerdeki güvenlik kaygılarını artırarak veya güvenlik algısını güçlendirerek, bu gruplara karşı daha sert önlemlerin alınmasına zemin hazırlamaktadır. İkinci olarak, Taliban'ın bu örgütlerle mücadelede gerekli özeni göstermeyeceği ve hatta onları dolaylı olarak destekleyebileceği endişesi, bölgedeki güvenlik hassasiyetlerini derinleştirmektedir. Bölgenin Tacikistan dışında kalan devletleri, Taliban ile ilişki tesis etmeye olumlu yaklaşırlarken, yürütülen bu ilişkilerde sadece ticari çıkarlarını gözetmemekteler, bu münasebetleri Afganistan merkezli radikal örgütlere karşı verilen mücadelede de kullanmak istemektedirler (Kaya & Bayar, 2022). Örnek, bu ülkelerden Özbekistan üst düzey yetkilileri, Taliban temsilcileri ile birkaç defa iletişime geçmiştir. Yapılan müzakerelerde çimento üretim tesisleri kurma, kömür madenciliği ve kömürden 200 megavat elektrik üretim projesi gibi konularda Taliban'a yardım edileceği ilan edilmiş, Taşkent'deki Afganistan büyükelçiliği ise resmi olarak Taliban'a devredilmiştir (Bayan News, 2024). Yine bu zeminde politika yürüten Kazakistan, Taliban'ı "Terörist Örgütlerin Listesinden" çıkarırken bunun

karşılığında Taliban, bölge devletlerine güven vermek amacıyla Afganistan topraklarının komşu ülkeler tarafından tehdit olarak kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklamış ve sınır bölgelerindeki güvenliği artırmak için ek kuvvetler konuşlandıracağını duyurmuştur (BBC, 2023). Söz konusu örgütler ise, bu pazarlıklarda bir yandan Taliban'ın Afganistan'daki iktidarını zayıflatırken, diğer yandan Taliban'ın diğer devletler nezdinde "daha az radikal" imajı kazanmasına hizmet etmektedirler. Bu da Taliban'ın El-Kaide ve İŞİD bağlantılı örgütlerle olan ilişkisinin geleceğini belirsizliğe sürüklemektedir. Haliyle Taliban, Orta Asya devletlerine karşı askeri bir girişimde bulunmayacağını açıklamış olsa da, geçmişte El-Kaide bağlantılı örgütlerin faaliyetlerini desteklemiş olması ve Taliban ile diğer örgütler arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı, Taliban'ın bölge ülkeleri için potansiyel bir tehdit oluşturabileceği endişesini güçlendirmektedir (Group, 2024). Son yıllarda, Orta Asya devletlerinin Afganistan'daki durumdan kaynaklanan güvenlik endişelerini derinleştiren bir diğer faktör ise Suriye ve Irak'ta savaşmış olan Orta Asya kökenli İŞİD militanlarının Afganistan'a geçmesidir. Bu bağlamda Özbekistan ve Tacikistan gibi ülkelerden ve Afganistan'daki Orta Asyalı militanlardan da İŞİD'e katılımlar kaydedilmiştir. Bu militanların büyük çoğunluğu ise tahmin edileceği üzere Özbek ve Tacik kökenli olup çoğunlukla İŞİD-H gibi radikal örgütlerin faaliyetlerine katılmaktadırlar. Daha da kötüsü bunlar, genellikle Afganistan'ın kuzey bölgelerinde konuşlanırlarken esasında Orta Asya devletlerinin güney sınırlarını tehdit etmektedirler. Bölge devletleri ise bu gruplardan gelebilecek saldırılar ve sınırlardaki güvenlik ihlalleri konusunda daha dikkatli olmak zorunda kalmışlardır (Beloglazov, 2015). Diğer yandan, bazı Afgan politikacıları ve Taliban karşıtları, Taliban yetkililerinin binlerce Peştun ailesini Afganistan'ın güney ve doğusundan kuzey bölgelerine taşımayı ve Kuştepe Su Kanalı çevresindeki toprakları bu ailelere çok düşük bedellerle devretmeyi planladığını iddia etmektedir. Afganistan'ın eski Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı Seyyid Enver Sadat, kısa bir süre önce Independent Farsça'ya verdiği bir röportajda, Taliban'ın Kuştepe Su Kanalı'nı inşa etme ve çevresindeki toprakları yerel olmayan ailelere (Peştunlara) dağıtma amacının, kuzey Afganistan'ın demografik yapısını değiştirmek olduğunu belirtmiştir (Wefayi, 2023). Son üç yıl içerisinde, binlerce Afgan mülteci, İran ve Pakistan'dan Afganistan'a geri dönmüştür. Bu mültecilerin bir kısmı, Taliban tarafından verilen topraklarla Afganistan'ın Tahar, Balkh, Cevizcan ve Kunduz vilayetlerinin yerleştirilmiştir, Taliban yerel halkın evlerinden ayrılmaya zorladığını ve bu toprakları Pakistan'dan dönen akrabalarına ve diğer kişilere devrettiğini iddia edilmektedir (Farsi, 2023). Ayrıca, Taliban hükümetinin Pakistan Taliban Hareketi (TTP) bünyesindeki binlerce

militanı, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan sınırındaki Afganistan'ın kuzey vilayetlerine yerleştirmesi durumunda, Orta Asya ülkeleri için Taliban hükümetini alt etme çabaları daha da zorlaşacaktır. Bu tür bir yerleşim, yalnızca askeri tehditler oluşturmakla kalmayacak, aynı zamanda bölgedeki siyasi istikrarı da tehdit edecektir (Alavi, 2023). Bu nedenden ötürü Tacikistan, Afganistan'ın kuzeyinde konuşlanmış bu örgütlerle ilgili güvenlik önlemlerini arttırmış durumdadır. Özbekistan ise Taliban yönetimi ile diyalogu sürdürmesine rağmen, sınır güvenliği konusunda halen sorunlar yaşamakta, Türkmenistan ise Afganistan sınırını ülkenin en savunmasız bölgesi olarak kabul etmekte ve zaman zaman sınırlarında ihlaller yaşamaktadır. Endişe verici olan ise Taliban'ın iktidarı ele geçirmesiyle Türkmenistan sınırlarında sükunet sağlanamamış, hatta bizzat Taliban güçleri ile Türkmen askerleri arasında çatışmalar patlak verdiği kaydedilmiştir (Radio Azadi, 2022).

4. Taliban ve Orta Asya Güvenliği

ABD'nin Afganistan'dan askerlerini çekmesiyle Taliban'ın hızla Afganistan'da iktidarı ele geçirmesi, Orta Asya ülkelerinde doksanlı yıllarda Afganistan kaynaklı güvenlik sorunlarının öne çıktığı dönemi hatırlatmış ve ona benzer sorunların tekrar yaşanıp yaşanmayacağına dair soruları gündeme getirmiştir. Taliban, Afganistan'da olduğu gibi Orta Asya ülkelerinde de İslami rejimlerin kurulmasını destekleyen bir politika izleyecek mi? Orta Asya'daki İslamcı muhalefet hareketleri ya da dini gruplar, Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmesinden ilham alarak kendi ülkelerinde benzer bir değişim için faaliyetlerini artıracak mı? Diğer yandan, bölge ülkeleri için potansiyel güvenlik tehditlerinin artması ve ABD'nin bölgeden çekilmesi, Rusya ve Çin gibi diğer bölgesel güçlerin Orta Asya güvenlik yapısındaki ve bölge ülkeleri üzerindeki etkilerinin güçlenmesiyle mi sonuçlanacaktır? Taliban'ın 2021 yılı Ağustos ayında iktidara gelişinden bu yana yaşananlar ve yapılan açıklamalar, bu soruların bir kısmına yanıt bulmamıza ve gelişmelerin Orta Asya'daki bölgesel güvenlik ilişkilerini gelecekte nasıl şekillendireceğine dair öngörülerde bulunmamıza olanak tanıyan bazı ipuçları sunmaktadır (Kaya & Bayar, 2022). Orta Asya ile bağlantılı pek çok terör örgütü hâlihazırda Afganistan topraklarında konuşlanmıştır durumda olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler'in 2021 raporuna göre, Afganistan'da Özbekistan İslami Hareketi, İslami Cihad Birliği, Irak ve Şam İslam Devleti-Horasan Vilayeti, El-Kaide, İmam el-Buhari Taburu, Tevhid ve Cihad Taburu ve Ensarullah Cemaati gibi çeşitli terör örgütlerine mensup on binden fazla yabancı militan bulunmaktadır. Böylesine büyük militan grupların, resmi otoritelerce denetlenemeyen bölgelerdeki varlığı, Orta Asya'da terörizmin yeniden

yükselme olasılığına dair kaygıları derinleştirmektedir (Birleşmiş Milletler Güvenlik konseyi, 2021). Ancak, bu terörist grupların Afganistan'daki varlığı, ciddi sonuçlar çıkarmak için tek başına yeterli değildir. Bu grupların deneyimleri, planları, üye tabanları, operasyonel kapasiteleri ve Taliban ile olan ilişkileri, Orta Asya devletleri ve halkları için oluşturdukları tehdidin derecesini belirleyen hayati unsurlardır. Burada esas olan, tüm terör örgütlerinin geçmişlerini ve mevcut kapasitelerini kapsamlı bir şekilde analiz etmek, bağımsızlık derecelerini tespit etmek ve bölgedeki hedeflerine ulaşma yetkinliklerine odaklanmaktır. Çünkü Özbekistan İslami Hareketi, İslami Cihad Birliği, Irak ve Şam İslam Devleti-Horasan Vilayeti, İmam el-Buhari Taburu, Tevhid ve Cihad Taburu ve Ensarullah Cemaati ismini alan bu örgütler, zamanla değişim geçirmişler ve liderleri ile amaçları, sahip oldukları kaynaklara ve fırsatlara göre şekillenmiştir (Yousaf & Jabarkhai, 2021). Bunlardan Orta Asya'nın en tanınmış terör örgütü olan Özbekistan İslami Hareketi, bugün zayıflamış bir yapıdadır. Yirmi yıl önceki yıkıcı gücünü büyük ölçüde kaybetmiş olan bu örgüt, o dönemlerde Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da dikkat çeken terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Ancak, örgütün kurucu liderleri Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani'nin öldürülmesi ve 2015 yılında Taliban'ın, örgüt lideri Osman Gazi ve bazı üyelerini IŞİD'e bağlılık yemini ettikleri gerekçesiyle ortadan kaldırması sonucu örgüt ciddi bir darbe almıştır. Bu gelişmeler, Özbekistan İslami Hareketi'nin eski gücünü yeniden kazanarak Orta Asya'da etkili operasyonlar gerçekleştirme kapasitesine ulaşmasını düşük bir olasılık hâline getirmiştir (Kavukcu, 2021). İmam el-Buhari Taburu, Tevhid ve Cihad Taburu ve Irak ve Şam İslam Devleti-Horasan Vilayeti gibi Orta Asya'yla bağlantılı bazı terör örgütleri ise bölge için doğrudan bir tehdit oluşturmamaktadırlar. Her ne kadar bu örgütler belirtilen amaçları gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip olsalar da, ideolojik ve fiziksel bütünlükten yoksun bir şekilde Suriye'nin İdlib vilayetinde Beşşar Hafız el-Esed güçlerine karşı savaşmaktadırlar. Bununla birlikte, Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmesi, bu grupların Orta Asya'ya geri dönüp bölgede çatışmaları yeniden alevlendirme motivasyonunu artırabilir (Birleşmiş Milletler Güvenlik konseyi, 2021). El-Muhacir'in liderliğinde, IŞİD'in Afganistan'daki kolu, IŞİD-Merkez'in propagandasında yüksek performans gösteren bir bağlı kuruluş olarak yer almıştır ve örgüt üyelerini yeniden örgütlenerek Taliban'a karşı çeşitli bölgelerde saldırılar düzenlerken eylem bölgesi olarak çoğunlukla Kabil'i seçmektedir. Ancak, IŞİD-H günümüzde operasyon yapma kapasitesi ciddi şekilde sınırlandırılmıştır, örgütün yakın gelecekte Orta Asya'da büyük çaplı bir terör saldırısı gerçekleştirme yeteneği oldukça şüpheli bir durumu sınırlamaktadır (Council on Foreign Relations, 2023). Özbekistan kökenli bir

diğer örgüt olan İslami Cihad Birliği, Taliban ile oldukça yakın ilişkilere sahiptir. 2015 yılında, Özbekistan İslami Hareketi, IŞİD'e katıldığında, İslami Cihad Birliği liderleri aksi yönde ilerleyip Taliban lideri Molla Ahtar Muhammed Mansur'a bağlılık yemini etmişlerdir. Daha sonra, İslami Cihad Birliği, 2021'de Taliban'ın Afganistan hükümetine bağlı ordusunu mağlup etmesine ve Mezar-ı Şerif'i ele geçirmesine önemli ölçüde destek vermiştir. Son yıllarda ise bu örgüt, çok sayıda eğitimli militan toplamaya devam etmektedir. Örgüt, özellikle 2004 yılında Taşkent'teki ABD ve İsrail elçiliklerine yönelik saldırılarla uluslararası tanınırlık kazananmıştır. Dolayısıyla İslami Cihad Birliği'nin, Orta Asya kökeni ve bölgedeki çok sayıda terör saldırısını üstlenmiş olması, Afganistan'daki varlığı ve Taliban ile yakın ilişkileriyle Orta Asya devletleri açısından ciddi bir güvenlik endişesi yaratmaktadır (Kavukcu, 2021). Benzer şekilde, Tacik kökenli Ensarullah Cemaati de düzenlediği saldırılarla bilinen ve Taliban ile yakın bağları olan bir örgüttür. Bu örgüt, Tacikistan'da Hocend'de bomba yüklü bir araç patlatmış ve Karategin Vadisi'nde hükümet güçleriyle geniş çaplı çatışmalara girişmiştir. Tacik Talibanı olarak da bilinen Ensarullah Cemaati, Taliban'a yakın bir diğer terör örgütüdür. Taliban, Afgan ordusunu yenmeye yardım ettikleri için, Afganistan-Tacikistan sınırındaki beş kuzey vilayetinin kontrolünü Ensarullah Cemaati'ne vermiştir. Doğal olarak bu durum Tacik yetkililer arasında ciddi endişelere yol açarken Ensarullah Cemaati, esas amacı olan Tacik hükümetini devirme stratejisinden geri adım atmamaktadır (Jansiz & Zamanı, 2015). Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer etken ise, bahsedilen örgütlerin Orta Asya devletlerinin gelecekteki güvenlik durumunu etkileme fırsatına sahip olmalarıdır. Bu konuda bölge yetkililerinin, sorunları doğru teşhis etme, şiddet içeren aşırıcılığa yol açan etkenleri belirleme ve bunlara karşı kapsamlı önlemler geliştirme ve uygulama yetenekleri büyük rol oynayacaktır. Çünkü, Taliban'ın iktidara gelmesi, tüm dünyadaki radikaller tarafından "kâfirlere" karşı kazanılmış bir zafer olarak algılanmakta, bu da Orta Asya'daki radikaller ve aşırıcıları ayrıca motive etmektedir. Nitekim Afganistan'daki hükümetin devrilmesinden çok önce bile bölgedeki aşırııcılar Taliban'ın eylemlerinden ilham almışlardır (Yousaf & Jabarkhai, 2021). Radikalizm ve aşırııcı gruplara katılım, genellikle zor ekonomik ve siyasi koşullar altında gerçekleşmektedir; Orta Asya da bu olgudan muaf değildir. Bununla birlikte, Orta Asya halkı, beyinleri yıkanmış, ya da Afganistan'da yerleşik teröristlerden emir alan ve kendi toplumlarında saldırılar düzenleyen kişiler olarak tanımlanamaz. Sadece Orta Asya hükümetlerinin, halkın günlük sosyal ve ekonomik hoşnutsuzluklarına göstereceği tepkinin biçimi,

Orta Asya'daki terör faaliyetlerinin sıklığı ve ciddiyetini öngörmeye önemli bir faktör olacaktır (Jansiz & Zamanı, 2015).

Sonuç

Doha Anlaşması çerçevesinde Taliban, Afganistan'ın ABD ve müttefiklerine yönelik tehdit oluşturabilecek terör grupları için bir barınak haline gelmeyeceği konusunda güvence vermişti. Ancak Birleşmiş Milletler Yaptırımlar İzleme Ekibi tarafından Haziran 2023'te yayınlanan rapor, Taliban'ın bu taahhütlerini yerine getirmede başarısız olduğunu bildirmiştir. Raporda, Taliban'ın Afganistan'ı ele geçirmesinin ardından geçen iki yıl içinde ülkenin yeniden terör faaliyetlerinin merkezi haline geldiği ve bu durumun bölge güvenliğini olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Yine aynı raporda, Taliban yönetimi altında yaklaşık yirmi terör grubunun daha fazla hareket özgürlüğü kazandığı ve çeşitli grupların bu durumu etkili bir şekilde değerlendirdiği vurgulanmakta ve “terör tehdidinin hem Afganistan hem de bölge genelinde arttığı” uyarısında bulunmaktadır. Bu ülkeden Özbekistan ve Tacikistan'a sıklaşan saldırılar, IŞİD'in Orta Asya ülkelerini hedef alabileceği ihtimalini güncel hale getirmektedir. IŞİD, geçmişte Orta Asya hükümetlerine karşı sert söylemler kullanırken, şimdi bu söylemi şiddetli saldırılara dönüştürmüş ve böylelikle bu ülkelerin ulusal güvenliği için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Özbekistan ve Tacikistan'a yapılan saldırılar, Taliban rejiminin Afganistan toprakları üzerinde tam kontrol sağlayamadığını göstermekte ve bu durum, hem bölgesel güvenliği sarsmakta hem de Taliban rejiminin bölgesel güvenlikteki rolünü değersizleştirmektedir. Haliyle Taliban'ın güçlendirilmesi, Orta Asya ülkeleri için arzu edilen bir seçenek olmasa da Afganistan'da birbiriyle rekabet eden militan grupların hüküm sürdüğü bir senaryo ile karşılaştırıldığında bu durum yine de olumlu karşılanmaktadır. Orta Asya ülkeleri, Taliban rejimine karşı genellikle şüpheci bir tutum izlemiş olsalar da diyalog seçeneğini dışlamamışlar, bir yandan Afganistan sınırlarını güçlendirirken diğer taraftan da Taliban rejimi ile müzakere etmeyi ihmal etmemişlerdir. Her şeyden önce IŞİD'nin gelecekte saldırılar gerçekleştirmeye devam edeceği ve taraftarlarını artırma çabalarını sürdüreceğine dair öngörüler, Orta Asya'da güçlü bir bölgesel terörle mücadele stratejisinin önemini vurgulamaktadır. Halihazırda ise Taliban kontrolündeki Afganistan'da Şii Hazara ile Özbek ve Tacik etnik grupları zaten baskı altında bulunmaktadır. Şu anda kendilerini hem IŞİD'nin saldırılarına hem de Taliban'ın zulmüne karşı savunmaya çalışan bu insanlar, gelecekte Taliban rejimine karşı önemli bir silahlı muhalefet gücü haline gelebilirler. Bu dinamiği yeterince iyi bilen Tacikistan ve Özbekistan'ın, Taliban'a karşı bu etnik azınlıkların faaliyetlerini desteklemesi, buna karşın

Taliban'ın ise çeşitli Tacik ve Özbek terör örgütlerine destek vermesi, Taliban rejimi ile bu ülkeler arasında bir krize hatta şiddetli bir çatışmaya yol açabilir.

Kaynaklar

Alavi, A. (2023, 17 Ağustos). Kanal-e Qoshtepa: Jang-e Tālebān 'Alayh-e Keshvar-hā-ye Āsiā-ye Markazi. *İslam Dünyasındaki Değişimler*. <https://iswnews.com/100682/>

Atkinson, D. (2015). The left radical of Afghanistan [Chap-e Radikal-e Afghanistan]: Finding Trotsky after Stalin and Mao? *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, 8-11.

Azadi, R. (2022). Ravate Taliban ba Keshvarhaye Asiyaye Miane Tarkibi az Maslahatgerayi Ast. *Azadi Radio*. <https://da.azadiradio.com/a/32375075.html>.

BBC. (2021). Sad Rooz-e Tasallot-e Taliban; Moroori Bar Ancheh Dar Afghanistan Gozasht. *BBC Persian*. <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-59374585>

BBC. (2023). Qazaghstan Taliban ra az fehrest-e sazman-haye "mamnu'eh-ye teroristi" khard kard. *BBC Persian*. <https://www.bbc.com/persian/articles/cd113pm1e7do>

Beloglazov, A. (2015). Central Asia security problems in the context of coalition troops withdrawal from Afghanistan. *Journal of Sustainable Development*, 8 (4), 225-232.

Boni, F. (2022). Afghanistan 2021: US withdrawal, the Taliban return and regional geopolitics. *Asia Major*, 376-382.

Bozbaş, G., Konuşul, S., & Sönmez, G. (2020). Afgan Talibanı: Dünü, bugünü ve yarını. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 59-77.

Bayan News. (2024). Vazir-e amoor-e khareje azbekestan ba maqamat-e bolandpaye Taliban dar Kabul didar kard. *Bayan News*. <https://bayannews.af/2024/>

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2021). IŞİD-Horasan'ın savaşı sayısı ve bölgesel etkileri raporu. *Euronews*. <https://tr.euronews.com/2021/08/26/isid-in-horasan-kolu-afganistan>.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2022). Twelfth report of the analytical support and sanctions monitoring team submitted pursuant to resolution 2552. *United Nations*. <https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/ana>

Council on Foreign Relations. (2023). *Global conflict tracker*. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker>.

CRS. (2021). Taliban Government in Afghanistan: Background and Issues for Congress . *Congressional Research Service*, 1-2. <https://crsreports.congress.gov/>.

Demir, S. (2021). Afganistan'daki yirmi yıllık işgalin analizi: ABD/NATO ve Barış Çabaları. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 137-145.

Farsi, M. (2023, 19 Mayıs). Jابه-jayi TTP dar Shomal; Az Taghyir-e Baft-e Qomi ta Jebhe-ye Tazeh-ye Jang-e Niyabati. *Subeh*. <https://8am.media/fa/the-transfer-of-ttp-in-the-north-from-the->

Group, İ. C. (2020). Islamic Jihad Union. *International Crisis Group*. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/uzbekistan>.

Group, İ. C. (2024). Hamsayegi Taliban: Diplomasiye Mantagi ba Afghanistan. *International Crisis Group*. <https://www.crisisgroup.org/europe-Taliban-Afganistan>.

Hosseini, M. (2020). *Jame'e Shenasi-ye Siyasi-ye Dowlat dar Afghanistan*. Afganistan Yüksek Öğretim Enstitüsü.

Jansiz, A., & Zamanı, M. (2015). Ta'sir gozari-ye bonyadgaran-e eslami-ye Asya-ye Markazi bar amniyat-e Afghanistan pas az khorouj-e nirou-ye beyn-ol-melali. *Siyaset Araştırma merkezi*, 880-881.

Karakaya, İ., & Nazarı, M. (2022). Afganistan'da Taliban iktidarı dönemleri (1996-2001 ve 2021 sonrası) ve Afganistan Dış Politikası. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (23), 155-161.

Kavukcu, N. (2021). Radikal Dini Hareketlerin Orta Asya'daki Yansıması: Özbekistan Örneği. *Dsjournal*, 2 (1), 92-96.

Kaya, R., & Bayar, E. (2022). Afganistan'da Taliban iktidarı sonrası Orta Asya bölgesel güvenliği. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 154-159.

Raşid, A. (2000). *Taliban: İslamiyet, petrol ve Orta Asya'da yeni büyük oyun*. (O. Akınhay, Çev.). I.B. Tauris.

Şen, A. (2022). Afganistan: ABD müdahalesi ve Taliban'ın dönüşü. *SDE Akademi Dergisi*, 2 (4), 80-81.

Sefari, M. (2021). *Dars-haayi Az Konferans-e Bonn Baraye Mozakerat-e Istanbul*. Doğu Araştırma merkezi.

Seyfabadi, M. (2022). Chigunegi Baztolid-e Qodrat-e Taliban dar Afghanistan bar mabna-ye Teori Katastrof-Charchebom. *Bilimsel Savunma Politikası Dergisi*, 107-108.

Shay, S. (2024). Afghanistan and the terror threat in Central Asia. *Institute for National and International Security*, 135-143.

Takir, G. (2023). The Security Implications of Afghanistan for Central Asia. *Arel USAM*, 75-81.

Türkoğlu, A. (2021). *Afganistan 1978-1992: Soğuk Savaş'ın sıcak cephesi*. Paradigma Akademi.

Yegin, A. (2015). *Afganistan siyasetini anlama kılavuzu*. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.

Yousaf, F., & Jabarkhai, M. (2021). Afghanistan's future under the Taliban regime: Engagement or isolation? *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 7-11.

Wefayi, M. (2023). Ehyā-ye Nezāmnāme-ye Nāqelin; «Pashtun-hā-ye Pākestāni dar Shomāl-e Afghanistan Sāken Mishavand. *Independent Persian*. <https://www.independentpersian.com>

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 20.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 20.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Ülkü Şahin

<https://orcid.org/0000-0003-2450-0045>

Research Assistant Dr., Istanbul Yeni Yüzyıl University GSF Department of Performing Arts, Türkiye, ulku.sahin@yeniyuzyil.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Şahin, Ü. (2025). Samuel Beckett'in 'Oyun Sonu' adlı Oyununda 'Yokluk'lar: Eksilen Bedenler, Çorak Dünyalar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 873-892.

Samuel Beckett'in 'Oyun Sonu' adlı Oyununda 'Yokluk'lar: Eksilen Bedenler, Çorak Dünyalar

Öz

Bu çalışma, Samuel Beckett'in "Oyun Sonu" adlı oyununu Varoluşçuluk, Absürt, Ekoleştirme, Antroposen gibi farklı perspektifleri bir araya getirerek Posthümanizm vizyonu çerçevesinde değerlendirme amacı gütmektedir. Çalışmanın giriş bölümünde Samuel Beckett'in oyunlarının sıklıkla ilişkilendirildiği bağlamlar olarak Varoluşçuluk ve Absürt Tiyatronun dinamikleri incelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde ve insanın evrendeki yerini ve Aydınlanmanın öne sürdüğü insan merkezli rasyonalizmi sorgulayan çağdaş bir düşünce akımı olarak Posthümanizm ile Varoluşçuluk felsefesi arasındaki ilişki değerlendirilmiş ve Posthümanizm ile ilişkili çağdaş kuramlar ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Oyun Sonu adlı oyunun dramatik örgüsü ve karakterleri ele alınmıştır. Son olarak, Samuel Beckett'in "Oyun Sonu" adlı oyunu Posthümanizm çerçevesinde ele alınabilecek farklı perspektifler üzerinden analiz edilmiştir. Kurulan diyalog yapısıyla rasyonalitenin eleştirildiği oyunda, sahne üzerinde var olan insan bedenlerinin işlevselliği azaltılarak insanın fiziksel merkeziliği ironik bir biçimde ele alınmaktadır. Oyunun çorak ve distopik ortamı Antroposen çağda yaşanmakta olan çevre felaketlerini ekolojistik bir bakışla ele almayı mümkün kılmakta, karakterler arasında yer alan efendi-köle diyalektiği güç dinamiklerini sahneye taşımaktadır. Modernitenin ilerleme vadinin bir sembolü olarak oyunda yer alan bisiklet, bu vadin

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

başarısızlığını işaret etmektedir. Bu doğrultuda çalışma, “Oyun Sonu” adlı oyun üzerinden yapılan analizlerle tiyatrodaki Posthümanizm kavramının daha görünür hale gelmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Posthümanizm, İnsan Merkezilik, Antroposen, Ekoeleştiri, Oyun Sonu

‘Absences’ in Samuel Beckett's ‘Endgame’: Diminishing Bodies, Barren Worlds

Abstract

This study aims to evaluate Samuel Beckett's play ‘Endgame’ within the framework of Posthumanism vision by bringing together different perspectives such as Existentialism, Theatre of the Absurd, Ecocriticism, Anthropocene. In the introductory part of the study, the dynamics of Existentialism and Theatre of the Absurd are examined as the contexts with which Samuel Beckett's plays are frequently associated. In the first part of the study, the relationship between Posthumanism and Existentialism philosophy as a contemporary movement of thought that questions the place of man in the universe and the human-centred rationalism put forward by the Enlightenment is evaluated and contemporary theories related to Posthumanism are discussed. In the second part of the study, the dramatic plot and characters of the play ‘The End of the Game’ are discussed. Finally, Samuel Beckett's play ‘Endgame’ is analysed through different perspectives that can be considered within the framework of Posthumanism. In the play, where rationality is criticized with the dialogue structure, the physical centrality of the human being is ironically addressed by reducing the functionality of the human bodies on the stage. The barren and dystopian environment of the play makes it possible to address the environmental disasters in the Anthropocene era with an ecocritical perspective, and the master-slave dialectic between the characters brings the power dynamics to the stage. The bicycle in the play as a symbol of modernity's promise of progress signifies the failure of this promise. In this direction, the study aims to contribute to making the concept of Posthumanism in theatre more visible through the analysis of the play ‘Game End’.

Keywords: Posthumanism, Human Centredness, Anthropocene, Ecocriticism, Endgame

Giriş

20. yüzyılın önemli kırılmalarından biri olan İkinci Dünya Savaşı, tiyatrodaki insan merkezli anlatılara olan güveni sarsmış ve varoluşsal sorgulamaları beraberinde getirmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında etkin bir hareket haline gelen Varoluşçuluk, insanın içinde bulunduğu durumu anlamsız, saçma olarak tanımlamıştır. Varoluşçuluk ile aynı dönemde insanın dünyadaki varoluş sorgusuna karşılık arayan Absürt Tiyatro, dönemin entelektüel ve sanatsal atmosferinde birbirini desteklemiştir. Çağdaş tiyatrodaki en önemli isimlerden biri olan İrlandalı oyun yazarı, romancı, şair ve yönetmen Samuel Beckett (1906-1989), Postmodern teoriye ilham kaynağı olarak

Modernizm ve Postmodernizm arasındaki geçişin önemli bir figürü olarak görülmektedir. Bu bağlamda 1960'lı yılların başında yaptığı kategorizasyon ile “Absürt Tiyatro” terimini ortaya atan Martin Esslin, geleneksel dramatik yapının reddi ile iletişimsizlik, anlamsızlık, döngüsellik, mekân ve zamanda belirsizlik gibi özellikler üzerinden Absürt Tiyatroyu tanımlamıştır. Esslin, Samuel Beckett'i bu “yeni” türün en büyük yazarı olarak ele almaktadır:

“Saçma Tiyatrosu yazarları arasında en çok derinliği olan, en büyük ozan kuşkusuz Samuel Beckett'tir. Godot'yu Beklerken ve Oyun Sonu birer başyapıttır. Mutlu Günler, Oyun, Krapp'ın Son Bandı ve (dilin canlılığını tümüyle yitirdiği) iki Sözsüz Oyun'u parlak ve derin şiirsel imgelerdir; radyo oyunları olan Düşüş, Kor, Sözlerle Müzik ve Cascando da aynı bilmecemsi gücü taşır” (Esslin, 1998, s. 115).

Bu noktada, Beckett'in 20. yüzyılın önemli bir kısmı boyunca devam eden sanatsal yaşamı boyunca verdiği eserlerin farklı niteliklerini de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Bireye özgü içsel ve öznel olanı parçalayarak nesneleştiren Beckett'in eserleri Modernist özelliklerden ayrılarak Postmodernist düşünce çerçevesinde değerlendirilmektedir. Fransız filozof ve edebiyat teorisyeni Lyotard'a göre Modernizm, Postmodernizmi sürekli olarak içinde barındırmaktadır: *“Bir yapıt eğer ilkin postmodernse modern olabilir. Böyle anlaşılan postmodernizm, amacında modernizm değildir oluşumunda modernizmdir ve bu oluşum durumu sürekli dir”* (Lyotard, 1994, s. 156). Lyotard, bu iki akımın özelliklerinin nasıl iç içe geçmiş olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, Beckett'in eserlerinin hem Modernist hem de Postmodernist bakış doğrultusunda, Varoluşçuluk ve Absürt Tiyatrodan başlayarak günümüzde şekil alan pek çok farklı post – kuramın ışığında değerlendirilmekte olduğu görülmektedir.

Absürt tiyatrodan amaç *“dünyanın uyumsuz olduğunu, toplumda insanca bir düzen kurulamadığını, bireye usunun değil, ilkel güdülerinin egemen olduğunu göstermek, böylece insanın kendini yapıtı düzenlemelerle avutmaktan vazgeçip saçmanın bilincine ermesini sağlamaktır”* (Şener, 2012, s. 299). Absürt tiyatronun önemli yazarlarından Albert Camus, ‘Sisifos Söyleni’nde durmaksızın dağın tepesine bir kaya çıkarmaya mahkûm edilen Sisifos'u modern insana benzetmektedir. Camus'a göre, modern toplum içinde mekanikleşen ve monoton bir hayat yaşayan insan bu otomat durumun garipliğinin farkına vardığında saçmaya tanık olmaktadır. Ancak Camus, insanın bu uğraşın içinde yer almaktan başka çaresi olmadığını ve var oluşuna da bu yolla anlam bulduğunu dile getirmektedir: *“Tepelere doğru tek başına didinmek bile bir insan yüreğini*

doldurmaya yeter. Sisifos'u mutlu olarak tasarlamak gerekir” (Camus, 1997, s. 131). ‘Oyun Sonu’nda da Beckett, “Dünyadasın, bunun tedavisi yok” ve “Godot’yu Beklerken” oyununda “Yine yenil, daha iyi yenil” replikleri ile benzer bir perspektifi yinelemektedir.

Reform hareketi ile birlikte dinin yerini alan bilim meta anlatısına olan güven II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan yıkım ve hayal kırıklığı ile sarsılmıştır. Bunun neticesinde insan, kendi kaderini tayin etme noktasında sorumluluk almak zorunda kalmış, bu sorumluluk kendini bir kaygı ve bunalım ile göstermiştir. İnsan, akıl yoluyla açıklanamayacak bir karmaşa içindedir. *“İletişimsizlik, yabancılaşma, korku ve uyumsuzluk duygusu son aşamada insansızlaşmaya yol açmıştır”* (Şener, 2012, s. 301). Bu bağlamda Samuel Beckett’in sahneyi insana ilişkin yapıtı değerler ve insan mevcudiyetinden arındırma noktasındaki tercihlerinin Absürt Tiyatronun bileşenleri ile örtüşmekte olduğu söylenebilir. Samuel Beckett’in oyunları, tarihsel olarak sıklıkla Varoluşçuluk ve Absürt tiyatro ile özdeşleştirilse de çok katmanlı özleri sebebiyle farklı çağdaş perspektiflerden değerlendirilmeye olanak tanımaktadır. Bu çalışma, Varoluşçuluk felsefesi ile Posthümanizm arasında paralellikler kurarak Samuel Beckett’in “Oyun Sonu” adlı oyununu Posthümanizm kavramı ile Posthümanist düşünceyle ilişkili çağdaş kuramlar çerçevesinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla, nitel araştırma yöntemiyle öncelikle Varoluşçuluk ve Absürt, ardından Varoluşçuluk ve Posthümanizm felsefelerinin ilişkileri, Posthümanizm ile ilintili çağdaş kuramlar incelenmiş, son olarak “Oyun Sonu” oyunu bu yaklaşımlar çerçevesinde analiz edilmiştir. Oyunda yer alan mekân tasarımı, çevresel felaket teması ve güç dengesizliği durumları, oyunun insanlar arası ilişkileri olduğu kadar insan ve insan dışındaki varlıklar arasındaki sömürüye dayalı ilişkileri de değerlendirmeyi olanaklı kıldığını göstermektedir. Çalışma şu sorular etrafında şekillenmektedir: Varoluşçuluk ve Absürt tiyatro ile Posthümanist perspektif arasında nasıl bir bağ olabilir? “Oyun Sonu” oyununa Posthümanizm bağlamında nasıl analiz yapılabilir? Oyunda Posthümanist var oluş, karakterler üzerinden ne şekilde temsil edilmektedir? Bu soruların izinde oyuna, Posthümanizm bağlamındaki çağdaş kuramlar çerçevesinden bir yaklaşım geliştirmek öngörülmektedir. Çalışmanın temel varsayımı, absürt tiyatronun sınırlarını aşan Samuel Beckett eserlerinin barındırdıkları insan merkezci eleştiri üzerinden Posthümanist bakışı tiyatro sahnesine taşıyan bir yapıya sahip olduğudur. Bu varsayım ekseninde ekoeleştir, güç ilişkileri, namevcudiyet, Antroposen gibi perspektiflerden Samuel Beckett’in “Oyun Sonu” adlı oyununun Posthümanist bir bakışla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

1. Varoluşçuluktan Posthümanizme: Çağdaş Kuramlar Perspektifinde Kuramsal Bir İnceleme

Antik dönemdeki izleri bir kenara bırakıldığında modern anlamda 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl ortalarında etkin hale gelen Varoluşçuluk ile 1980'ler ve 1990'larda Postmodern düşünce akımları ile birlikte gelişen Posthümanizm arasında birtakım paralellikler kurmak mümkündür. Bunun da ötesinde, Varoluşçuluk ile başlayan birtakım sorgulamaların Posthümanizm ile yeniden ele alındığı ve daha geniş bir bağlamda değerlendirildiği söylenebilir. İki düşünüşte de insanın yeri, merkeziliği ve kimlik arayışı sorgulanmaktadır ve her iki anlayış da özgürlük ve ilişkisellik kavramlarını gündeme getirmektedir.

Varoluşçuluk felsefesinin en çok bilinen tezine göre “Var oluş özden önce gelir”. Başka bir deyişle ilk önce bedenen var olan insan daha sonra özünü, benliğini yaratmaktadır. Varoluşçulara göre bu özü yaratan insan, sorumluluğunu da taşımak durumundadır. Bu benliğin, kimliğin yaratılmasında ise diğer insanlar ile ilişkisellik ön plana çıkmaktadır. İnsan diğeri ile karşılaştığında, bir başkası ile çarpıştığında kendini tanı(mla)maktadır. Bir odada bekletilerek birbirleriyle zaman geçirmeye mahkûm olan üç karakteri konu aldığı “Gizli Oturum” oyununda Jean Paul Sartre: “*Kızgın ızgaranın ne gereği var: cehennem başkalarıdır*” (Sartre, 1965, s. 50) repliği ile bu çarpışmanın zorluğunu ifade etmektedir. Posthümanizmde ise, bu bağlam, insan ve diğer insanlar yerine insan ve tüm varlıklar arasındaki ilişkiye evrilmiş ve genişlemiştir. Bu sayede insan kendini tanımlarken doğa, teknoloji ve diğer canlılar ile ilişkisine mercek tutmalıdır. Posthümanist düşünür Haraway, 1984 yılında yazdığı “Siborg Manifestosu” eserinde teknoloji ve insan arasındaki sınırları sorgulamış ve insan merkezci bakışı eleştirmiştir. Haraway'e göre “... *siborg dünyası insanların hayvanlar ve makinelerle akraba olmaktan korkmadıkları, yine sürekli parçalı kimlikler taşımaktan ve çelişkili konumlarda durmaktan çekinmedikleri canlı toplumsal ve bedensel gerçekliklerle ilgili olabilir*” (Haraway, 2006, s. 14-15). Varoluşçulukta, Heidegger'in insanı tanımladığı terim olarak “Dasein”, dünya içinde anlamını yaratarak kendini var etmekte; kimliğini, Jean Paul Sartre'ın ifadesiyle “otantik benliğini” inşa etmektedir. Posthümanizmde ise bu kimlik, Rosi Braidotti tarafından geliştirilmiş “göçebe özne” kavramına evrilerek sabit bir kimlik yerine akıştan, dönüşen bir özne olma haliyle ortaya çıkmaktadır:

“*Göçebe özne, farklı iktidar ile arzu düzeyleri arasındaki, yani kapana kısılma ile güçlenme arasındaki sürekli değişimlerden ve müzakerelerden oluşan bir süreçtir. Birlik görüntüsüne sahip*”

olan her ne varsa, aslında çok katmanlı ilişkisel bir varlığın monistik bir ontoloji içinde dramatizasyonunu gösterir. Bu demektir ki bütün bir özne oluş süreci kurucu, ilksel, yaşamsal ve kökensel bir oluş arzusu (conatus) tarafından sürdürülmektedir” (Braidotti, 2019, s. 23).

Varoluşçu düşünüşte bilinç sahibi bir varlık olan insan, kendi seçimlerini kendisi yapmaktadır. Sartre tarafından da insan, “özgürlüğe mahkûm” olarak tanımlanmıştır. Bu felsefe bağlamında sıklıkla ele alınan sorumluluk, kaygı ve bulantı, tam olarak bu özgürlüğü sebebiyle bireyde baş göstermektedir. İnsan, özgürlüğünün bir sonucu olarak kendine ve diğerlerine karşı sorumludur. Posthümanizm ise sorumluluk anlayışını bireyi aşan bir bağlama genişletmiştir; birey sadece kendine ve diğer bireylere değil, çevrelendiği tüm varlıklara karşı sorumluluk sahibidir.

“Varoluşçuluk, özellikle de hümanist ya da ateist boyutu içinde, evrenin akılla anlaşılabilir olan bir gelişme doğrultusu olmayıp, özü itibariyle saçma ve anlamsız olduğunu, evrenin rasyonel bir tarafı bulunmadığı, evrene anlamın insan tarafından verildiğini öne sürer” (Cevizci, 1999, s. 890). Hümanizm ve Aydınlanma paradigmalarının dışında konumlanan Posthümanist bakış da, benzer şekilde akıl ve sürekli devam eden bir ilerleme merkezli düşüncenin karşısında yer almaktadır. Varoluşçulukta Aydınlanmanın öngördüğü bilim ve akıl yoluyla ulaşılabilecek ilerleme anlamsız bulunmuştur. Posthümanizm bağlamında ise sürekli gelişim içinde olan insanlığın kendini neden gelişimin merkezinde gördüğü sorgulanmaktadır. Bütün bu belirlenimler doğrultusunda Posthümanizm’i Varoluşçuluk ile başlayan sorgulamalar ışığında başlayan bir sürecin sonucu olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında Hümanizm ve Aydınlanma değerlerinin öne sürdüğü rasyonellik ve insanın etik bir varlık olduğu düşüncelerinin sarsılmasıyla insanın dünyadaki yeri sorgulanmaya başlamıştır. Bu sorgulamanın günümüzdeki ayağında ortaya çıkan Posthümanizm, “insan”ı yeniden tanımlamaya ve insanı merkeze koyan tüm anlayışları yeniden değerlendirmeye yönelmiştir. Posthümanizm terimi, ilk olarak 1978 yılında İhab Hassan tarafından “Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture?” (Performansçı olarak Prometheus: Posthümanist Kültüre Doğru?) adlı eserde kullanılmıştır.

“Biz öncelikle -insani arzuların ve bütün dışsal temsillerinin de yer aldığı- insan yapısının radikal bir şekilde değişmekte olduğunu ve üstelik yeniden düzenlenmesi gerektiğini anlamalıyız... beş yüz yıllık hümanizm anlayışı belki de bir sona yaklaşmakta ve kendisini kaçınılmaz bir şekilde posthümanizm olarak adlandırılması gereken bir başka şeye dönüştürmektedir” (Hassan, 1978. Akt. Yeşilyurt, 2017, s. 15).

Bununla birlikte kavramın 1985’te Donna Haraway’in yazdığı Siborg Manifestosu ile ivme kazanmaya başladığı söylenebilir. “*Siborg tasavvuru, makineleri, kimlikleri, kategorileri, ilişkileri ve uzay hikâyelerini hem kurmak hem de yok etmek demektir. İki sarmal dansla birbirlerine sarılmışlarsa, ben tanrıça olmaktan ziyade siborg olmayı tercih ederim*” (Haraway, 2006, s. 74) sözleriyle Haraway, insan merkezci düşünceyi feminist bir bakışla sorgulamaktadır. Bu bağlamda Postyapısalcılığın da konu edindiği “*Zihin ile beden, hayvan ile insan, organizma ile makine, kamusal ile özel, doğa ile kültür, erkekler ile kadınlar, ilkel ile uygar arasındaki ikiliklerin hepsi ideolojik bakımdan sorunludur*” (Haraway, 2006, s. 33-34).

Hümanizm ve Aydınlanma temelli Batı merkezli görüşün değerleri Posthümanizm bağlamında reddedilerek akıl ve bilim merkezli dünya görüşünün karşısında yer alınmıştır. Aydınlanma ile dinin baskısından kurtulan ve kendi değerinin bilincine varan insanın, ideal bir bütünlükle resmedildiği Leonardo da Vinci’nin ünlü Vitruvius Adamı çizimi, ideal bir insan tasviri ortaya koymaktadır. Beyaz, Batılı, Hıristiyan ve sağlıklı bu ideal “erkek” dışında kalan diğer bireyler Hümanist görüşçe daha az insan olarak değerlendirilmiştir. Farklı ırklara ve inançlara mensup, farklı bedenlere ve cinsel yönelimlere sahip bireyler tarih boyunca Hümanizmin insan anlayışının dışında tutulmuştur. Kendini merkezde gören Hümanizmin insanı, doğayı katlederek çevre felaketlerine de sebep olmuş ve bugün içinde bulunduğumuz çağ olan “Antroposen”, yani insanın dünyayı geri döndürülemez bir biçimde dönüştürdüğü çağın içine girilmiştir. ‘*Antroposen*’ terimi, 1980’lerin başında ABD’li biyolog Eugene F. Stoermer tarafından türetilmiş ve 1995 yılında ozon tüketen bileşiklerin etkilerini keşfettiği için Nobel Ödülü alan Paul J. Crutzen tarafından bilimsel bir konferansta genel kullanıma dâhil edilmiştir (Polat & Kahraman, 2021). Antroposen, insanın kaynak tüketimi, sera gazı emisyonları, şehirleşme, biyolojik çeşitliliğin azalması gibi durumların sonucu olarak insanın dünyanın ekosistemi ve jeolojik sürecine etkisini tanımlamaktadır. Hiyerarşiden bağımsız bir şekilde diğer insanlara, makinelere, yeryüzünü bir araya getiren parçalara, hayvanlara, bitkilere hatta mikroorganizmalara yaklaşmanın izinde olan Posthümanist bakış, bu anlamda Feminizm, Postkolonyalizm, Ekoeleştirici kuramları ile paralel pek çok paradigmayı bünyesinde barındırmaktadır.

Edward Said’in 1978 yılında yayınlanan “Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu” eseri, Batı’nın kendi kimliğini nasıl Doğu’ya karşıtlık üzerinden inşa ettiğini dile getirmektedir. “*Doğu sadece Batı’nın yakın komşusu değildir, bu alan aynı zamanda Avrupa’nın en geniş, en zengin ve*

en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge ve uygarlığının ve dillerinin temelidir” (Said, 1998, s. 12). Geri kalmış, irrasyonel ve egzotik olarak görülen/yaratılan Doğu imgesi, sömürgeci hareketin temellendirilmesine kaynaklık etmiştir. Akıl yoluyla kendini merkezde gören Hümanizm insanı, irrasyonel olarak tanımladığı Doğu’ya göre kendini üstün atfetmiş ve sömürge yönetimlerini meşrulaştırmıştır.

İnsan merkezci bakışın sorgulanması sanatın ve tiyatronun pratiğinde insanın merkezde bulunmadığı veya yapı içinde hiç bulunmadığı uygulamaları da beraberinde getirebilmektedir. Burada, Posthümanist bakıştan önce, yüzyıl başı düşünürlerden Jose Ortega y Gasset’in görüşlerine değinmek faydalı olabilir. Jose Ortega y Gasset, Beckett henüz yazın hayatına başlamadan önce, 1925 yılında kaleme aldığı “Sanatın İnsansızlaştırılması” başlıklı eserinde modern sanatın insan merkezli olmaktan uzaklaştığını dile getirmektedir. Geleneksel estetik anlayıştan uzaklaşan modern sanatta soyutlama ve entelektüel derinlik önem kazanmıştır. Gasset’in stilizasyona yönelik düşünceleri ve insansızlaşma olgusu birlikte ele alındığında bu düşüncelerle Samuel Beckett’in “Oyun Sonu”nda yarattığı dünya arasında bir paralellik kurmak mümkün görünmektedir: *“Stilizasyon insanilikten çıkmayı gerektirir. Öte yandan, insanilikten çıkarmanın tek yolu stilize etmektir. Oysa gerçeklik, sanatçıyı uysallıkla eşyanın biçimini izlemeye çağırdığından, stilsiz kalmaya da çağırılmaktadır”* (Ortega y Gasset, 2017, s. 35). Bu anlamda stilizasyon ve insan bedeninin kısıtlılığı konusunda Samuel Beckett’in oyunları önemli bir noktada durmaktadır. Tiyatroda namevcudiyet olarak tanımlanan insan bedeninin sahne üzerinden eksiltilmesi veyahut tasfiyesi bağlamında akademisyen ve pratisyen Heiner Goebbels’in görüşlerine rastlanmaktadır. *“Goebbels, namevcudiyeti estetik olarak belli stratejiler bağlamında düşünürken ilk olarak oyuncunun merkezden ya da sahneden tamamen kaldırılması üzerinde duruyor”* (Çetin, 2019, s. 184). Bunun dışında Absürt Tiyatroda da iletişimsizlik, yabancılaşma, korku duygularının bir noktadan sonra insansızlaşmaya vardığından bahsedilmiştir. Bu bağlamda Posthümanizm ile bağlantılı olarak insanın sahneyi diğer varlıklar ile paylaşması ya da sahneden bedenen tasfiyesi bağlamında tarihsel süreçte de farklı şekillerde benzer düşüncelerin ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Bütün bu kuramsal ilişkiler bağlamında “Oyun Sonu” oyununa, yazıldığı dönemin tarihsel ve sanatsal niteliklerinin yanı sıra barındırdığı insan merkeziliğin eleştirisi, doğa tasvirinde dikkat çekilen Antroposen durum, güç ilişkileri bağlamında Posthümanizm ve ilişkili olduğu kavramlar üzerinden de okuma yapılabilmektedir.

2. Samuel Beckett'in “Oyun Sonu” Adlı Oyununda Anlatısal Yapı, Karakterler ve Mekân

Beckett tarafından 1958 yılında yazılan “Oyun Sonu”, yazarın “Godot’yu Beklerken”in ardından yazdığı ilk oyunudur. Oyun, insanın varoluş sancısını ve sıkışmışlığını merkeze almaktadır. Belirli bir başlangıcı ve sonu olmayan oyunda belirsiz bir zaman ve mekân içinde döngüsel bir anlatı özelliği göze çarpmaktadır. Çöküş noktasına gelen bir yaşam içinde karakterler arasında iletişimsizlik, anlamsızlık duygusu ve fiziksel tükenmişlik durumu mevcuttur. Bu bölümde “Oyun Sonu” adlı oyunun temel olay örgüsü, oyunun sahne akışı hakkında genel bir bakış sunularak sonraki bölümlerde yapılacak analizlere zemin hazırlanması amaçlanmaktadır. Oyun, karakterlerin sıkışıp kaldığı tek ve büyükçe gri bir odada geçmektedir. Odada yuksekte iki pencere ve sağda mutfığa açılan bir kapı bulunmaktadır. Önde, solda yan yana iki çöp tenekesi bulunur. Oyunda dört karakter bulunmaktadır: Ortada tekerlekli sandalyede, görme engelli bir erkek Hamm, Hamm’ın topallayarak yürüyen hizmetçisi Clov ve birer çöp kutusunda yaşayan Hamm’ın ebeveynleri Nagg ve Nell. Üç hareketsiz ve bir kısıtlı hareketli karakter dinamiği üzerinden oyun alanı içinde stilize bir hareket arayışı öne çıkmaktadır. Oyun, Clov’un merdivene çıkıp buldukları mekândaki pencerelerden bakması ve çöp tenekelerini kontrol etmesi ile başlar. Ardından Hamm uyanır ve kendisini yatırması için Clov’u çağırır, ondan çarşafı getirmesini ister. O uyurken gözlerine bakıp bakmadığını sorar. Sonra saati sorar. Hamm başka kimse olmadığı için Clov’u yanında tutmaktadır. Clov’unsa gidecek başka bir yeri olmadığı ancak Hamm’ı terk etmeye çalışmakta olduğu anlaşılır. Clov mutfığa gitmek için çıkar ve çöp kutularından birinin içinden Nagg belirir, lapasını ister. Clov geri gelir, lapa kalmadığını söyler. Hamm Nagg’in tenekesini Clov’a kapattırır. Clov tekrar mutfığa gitmek ister; mutfak duvarında sönen ışığını görmektedir. Çöp kutusunun içinden tekrar Nagg belirir ve bisküvi yiyerek diğerlerinin konuşmalarını dinler. Ardından Nagg diğer kutuya vurur ve içinden Nell çıkar. Birbirlerini öpmek isterler ama başaramazlar. Birbirlerine görüp görmediklerini, işitip işitmediklerini ve üşüyüp üşümediklerini sorarlar. Hamm konuşup onu uyutmadıkları için şikâyet eder. Nagg ve Nell konuşmaya devam eder. Nagg eskiden beri sıklıkla anlattığı terzinin öyküsünü anlatmaya başlar. Hamm hiddetle onları susturur. Nagg kutuya geri girer, Nell, Clov tarafından kutuya sokulur. Hamm ağrı kesici ister. Yaşlı doktoru sorar, doktor ölmüştür. Ardından tekerlekli sandalyesi ile kendisini gezdirmesi için Clov’a emir verir. Duvara dokunur ve tekrar yerine götürülür. Tam merkezde olduğundan emin

olmak ister. Hamm, Clov'dan havaya ve toprağa bakmasını ister. Clov merdivenle pencereye çıkar, dürbünle dışarıya bakar. Israrla dışarısının nasıl olduğunu soran Hamm'a Clov'un cevabı "Ölü." olur. Dışarıda hiçbir şey kalmamıştır, güneş yoktur, her şey boz bulanık haldedir. Clov merdivenden aşağı iner. Ardından üzerindeki pireyi fark eder. Pire tozu alıp kıyafetlerinin içine pire tozu boşaltır. Hamm, birden güneye gidip denize açılmak ister, Clov'dan sal hazırlamasını ister ancak köpekbalıkları aklına takılır. Tekrar ağrı kesici ister. Hamm, Clov'a gözlerinin ve bacaklarının nasıl olduğunu sorar, Clov görebilmekte ve yürüyebilmektedir. Hamm, Clov'a bir gün onun da kendisinin durumuna düşeceğini anlatır. Clov, Hamm'ın ondan kendisini terk etmesini istediğini öğrenir. Hamm, Clov'a kendisini terk edemeyeceğini söyler. Eğer onları öldürürse kilerin anahtarını Clov'a vermeyi vaat eder. Sonra ona yanına ne zaman geldiğini sorar. Clov, çocukken Hamm'ın yanına gelmiştir ancak bunu hatırlamamaktadır. Clov, sık sık gideceğini söyler ve bir yere gitmez. Hamm köpeğinin hazır olup olmadığını sorar, Clov, ona oyuncak bir köpek getirir. Görme engelli olan Hamm, köpeğin beyaz olduğundan emin olmak ister. Hamm'ın aklına bir tanıdığı gelir, Pegg Anayı Clov'a sorar. Evinde ışık yoktur, Pegg Ana ölmüştür. Kimse Pegg Ana'yı görmemiştir. Hamm'ın aklına bu kez dünyanın sonunun geldiğine inanan deli bir ressam gelir, onu görmeye akıl hastanesine gittiğinden bahseder. Sonra Clov Hamm'ı terk ettiğinde Hamm'ın bunu nasıl anlayacağını aralarında tartışırlar. Hamm tekrar saati sorar ve öykü vaktinin geldiğini söyler. Clov'a babası Nagg'i uyandırır, uyanmak istemeyen Nagg'e badem şekeri vaat eder. Hamm çocuğu için kendisinden ekmek isteyen bir adamla karşılaşmasını anlatır. Hikâye bittikten sonra Nagg badem şekerini ister, Hamm şeker kalmadığını söyler. Nagg, çocukken gece yalnız kalmaktan korktuğunda Hamm'ın annesini değil, kendisini yanına çağırdığını anlatır. Nell'in kutusuna vurur ama Nell dışarı çıkmaz, Nagg kutusuna girer. Bu sırada Hamm köpeğin gittiğini söyler, Clov ise ona köpeğin oyuncak olduğunu ve kendi kendine güdemeyeceğini hatırlatır. Hamm, Clov'dan Nell'in ölüp ölmediğini kontrol etmesini ister. Clov kontrol eder: Nell ölmüştür. Nagg yaşamaktadır; zira ağlamaktadır. Hamm, pencerenin altına götürülüp ışığı yüzünde hissetmeyi, açık pencereden denizin sesini duymayı ister. Clov pencereyi açar. Dışarıdan hiç ses gelmez. Clov pencereyi kapatır. Hamm babasına seslenir. Nagg'den tepki alamaz. Clov'dan Nagg'in kendisini işitip işitmediğini öğrenmesini ister. Nagg dışarı çıkmaz, bisküvisini emmektedir.

Hamm Clov'dan kendisini öpmesini ister. Clov öpmez. Bu kez elini tutmasını ister, Clov, Hamm'a dokunmak istemez. Clov çıkar. Hamm, yalnız kalır. Yardım edebileceği ve etmediği

yığınlardan bahseder. Sonra düdüğünü çalar, Clov yine gelir, elinde bir saat vardır. Hamm tekrar ağrı kesici ister. Clov ağrı kesici kalmadığını söyler ve elindeki saati duvarda bulunan resmin yerine asar. Merdivene çıkıp pencereden bakar. Hamm'a Pegg Ananın karanlıktan öldüğünü anlatır; lambası için gaz istediğinde Hamm'ın ona gaz vermediğini söyler. Dürbün aramak için merdivenden iner. Dürbünü bulup tekrar merdivene çıkar. Hamm köpeğini ister. Clov merdivenden inip köpeği bulur ve Hamm'ın kafasına köpekle vurur. Clov, Hamm'a kendisini çıldırttığını söyler. Hamm ise Clov'dan kendisine köpekle değil zıpkın ya da baltayla vurmasını ister. Clov oyunun bitmesi için yalvarır. Tekrar dürbünü alıp pencereye çıkar ve dışarı bakar. Clov birden küçük bir çocuğa benzeyen bir şey görür. Dışarı çıkmaya karar verir. Giyinip hazırlanır. Hamm, Clov'dan üstünü örtmesini ister. Clov örtmez. Hamm öykünün sonuna geldiğini söyler. Clov'a seslenir. İkisi de kıpırdamaz. Oyun sona erer (Beckett, 2014).

3. Samuel Beckett'in “Oyun Sonu”nda Eksilen Bedenler, Çorak Dünyalar, Güç İlişkileri ve Antroposen

Oyunda karakterlerin hem dil hem de hareket düzenlerindeki stilizasyon göze çarpmaktadır. İnsanı akılcı ve üstün bir varlık olarak betimleyen Aydınlanmacı görüş, Beckett'in rasyonalite dışı diyalogları yoluyla eleştirilir. Hamm'ın rasyonalitesi çaresizliği ile Clov'un rasyonalitesi ise eylemlerindeki hareketsizlik ile gölgelenmektedir. Nagg ve Nell'in diyalogları da belli bir anlam dizgesi takip etmemektedir. Bedende bulunan eksiklikler, hem fiziksel hem de metaforik anlamda insan bedeninde bir yıkıma işaret etmektedir. Beckett, insan bedenini işlevsizliği ve eksilmesi yoluyla sadece bir Modernizm eleştirisi ortaya koymakla kalmamakta, aynı zamanda varoluşun anlamsızlığına dair eleştiride bulunmaktadır. Oyunda Posthümanizm bağlamında dramatik uzamda insan bedeninin kullanımına bakıldığında göze çarpan eksiklik, “namevcudiyet estetiği” olarak tanımlanan perspektiften de oyuna yaklaşmayı mümkün kılmaktadır. İnsan bedenini işlevsel bir şekilde merkeze koymayan oyunda, teknoloji ile ilişki bağlamında farklı yorumlara rastlanmaktadır.

Beckett, “*Oyun Sonu*”nda Hamm ve Clov ilişkisini bir insan olan ve insan olmayan varlık ya da bir insan ve protez arasındaki ortak yaşamı yeniden tasarlayarak ve ayrıca Hamm'ın ebeveynleri Nagg ve Nell'i genetik mühendisliğinin gelişimiyle yaşam süreleri uzatılmış yaşlı insanlar olarak tasvir ederek geçiş-insanları ile karşılaşmamızı sağlıyor” (Lee, 2018, s. 65-66).

Bu bağlamda “Oyun Sonu”, Posthümanizm çerçevesinde değerlendirilebilecek şekilde insan ve diğer varlıkların bir arada var olabileceği bir zemin de teşkil etmektedir.

İkili dinamiklere yakından bakıldığında Hamm ile uzun süredir kendisine bakan Clov’un ilişkisinde bir çürüme gözlenir. Hamm sürekli hizmetlisinden taleplerde bulunmaktadır, Clov şikâyetçi de olsa bulunduğu yeri bırakmamaktadır. Ayrıca Hamm, kendisini bırakıp gitme ihtimaline karşın Clov için türlü baskıcı önlemler almaktadır. Dışarıya dair felaket sonrası bir dünya imgesi çizilir, buna göre oyundaki dört kişinin kurtulan son insanlar olduğu çıkarımı yapılabilir. “Hamm’in üzerinde büyük bir suçluluk yükü vardır. İstese ondan yardım isteyen bir sürü insanı kurtarabilirdi ama şimdi kendi erzakları da bitmektedir. Yani dünya tükenmektedir; nedeni de bireysel bencilliklerimizdir” (Tezcan, 2010, s. 30). Oyunda Hamm, hizmetçisi Clov’dan kendisini tekerlekli sandalyesi ile dolaştırmasını ister. Clov sandalyenin arkasına geçip onu iter. Hamm, bu kez onu “dünyanın” çevresinde dolaştırmasını ister. Clov yine onu arkasından iter. Hamm tam ortada olduğundan emin olmak ister.

“HAMM: Bana ufak bir tur attır.

(Clov koltuğun arkasına geçer ve iter.)

O kadar hızlı değil.

(Clov koltuğu iter.)

Bana bir dünya turu attır.

(Clov koltuğu iter.)

Duvarları sıyrarak git. Sonra gene ortaya getir.

(Clov koltuğu iter.)

Tam ortadaydım değil mi?” (Beckett, 2014. s. 36).

Hamm’in “merkezde olma” takıntısını Kopernik’in keşfine (1543) değin dünyayı ve insanı evrenin merkezinde gören “hümanosentrik” anlayış ile bağdaştırmak mümkündür. Güneş’in Dünya’nın ekseninde değil, Dünya’nın Güneş’in ekseninde dönüyor olduğu bilgisi Kopernik’in yaşadığı dönemde hem bilimsel hem de dini mercilerce reddedilmiştir. Oyundaki bu durum, Posthümanizmin işaret ettiği insan merkeziliğin krizi ile paralellik göstermektedir. İnsan her şeyin merkezinde olmak istemekte, bu sebeple kendi türü de dâhil tüm canlı ve cansız türlerin/oluşların hakkını gasp etmektedir. Doğayı bir tema olarak değil, insan ile iç içe bir varlık olarak tanımlayan ekoeleştirel yaklaşım, insanı merkeze koyan yaklaşımı eleştirmekte, sanayileşme, kapitalizm, sömürgeleştirme gibi süreçler yoluyla insanın çevreye olan etkisini ele almaktadır. Çevre tarihi,

ekofeminizm ve radikal ekoloji alanlarında çalışmaları ile tanınan akademisyen Carolyn Merchant, doğaya dair değişen algıyı 17. yüzyıldan itibaren devam eden gelişmelere bağlamaktadır. *“Bu mekanik dünya görüşü, erken kapitalizmle eş zamanlı olarak ortaya çıkmış ve onu desteklemiştir; doğayı canlı bir organizma olarak ve merkezinde besleyici bir dünya bulunan Rönesans dünya görüşünün yerini almıştır”* (Merchant, 2005, s. 11). İnsanın çevreye olan etkisi üzerinden doğal kaynakların kullanımı, bu kaynakların sürdürülebilirliği ve doğal dengenin bozulması konularını ele alan ekoeleştirel bakışa göre doğa, bütünüyle yaşayan bir organizmadır. Kuruyan su kaynakları, soyu tükenen bitki ve hayvanlar, çölleşme gibi gerçekler, doğanın kaynaklarının sonluluğunu göstermektedir. Oyundaki karakterlerin içinde buldukları dünyada bir kıtlık yaşanmaktadır:

“HAMM: Tohumların boy verdi mi?

CLOV: Hayır.

HAMM: Filizlendiklerini görmek için toprağı biraz eşeledin mi?

CLOV: Filizlenmemişler.

HAMM: Belki henüz çok erken.

CLOV: Filizlenecek olsalardı filizlenirlerdi. Hiç filizlenmeyecekler” (Beckett, 2014, s. 28, 29).

Doğa tükenmiştir, güneş yoktur, tüm evren ‘açık siyah’ tır.

“HAMM: Doğa bizi unuttu.

CLOV: Doğa yok artık” (Beckett, 2014, s. 27).

Hamm ve Clov arasındaki yukarıdaki diyalog, doğrudan ekolojik çöküşü ifade etmektedir. "Doğa yok artık" repliği, Beckett'in kıyamet sonrası senaryosunda doğal dünyanın tamamen yok oluşunu işaret etmekte, insanın çevreye geri dönüşü olmayan bir yıkım getirdiği Antroposen çağda ekolojik felaketlerin sonucunu göstermektedir. Tohumların filizlenmemesi, doğanın artık yenile(n)meyi başaramadığı, kısır ve verimsiz bir dünyayı yansıtmaktadır. Clov'un "Asla filizlenmeyecekler," sözleri, insanlığın ekolojik tahribat için harekete geçmekte geç ve güçsüz kalışının umutsuzluğunu yansıtmaktadır. Oyunun ıssız, kıyamet sonrası bir habitatta geçen dünyası, Beckett'te sıklıkla görülen çorak dünya temasının tekrarıdır. İnsanlığın ve doğanın yıkımını sembolize eden bu tema ile insan ilişkilerindeki çürüme ve doğadaki tahribat iç içe çekmektedir. Oyunun dünyasındaki kısırlık hali, insan merkezli yaklaşımların ve doğanın tahribatına rağmen ilerleme arzusunun doğrudan bir sonucudur. Ekoeleştirel bir bakışla, oyun, sadece insanlığın

varoluşsal umutsuzluğunun bir temsili olmaktan çıkarak çevresel sorumluluk ve doğal dünyaya verilen tahribatı da yansıtmaktadır.

“*Tragedya Oyunun(un) Sonu: Oidipus’un Tahtında Kör Hamm(let)*” üst başlıklı makalesinde Beliz Güçbilmez “Modern tragedyanın son aşaması olarak kabul edilebilecek “Oyun Sonu” metni, asal oyun kişisi Hamm’i ismindeki ses benzerliği ile Hamlet’e ve konumlanması ile bütün tragedya kahramanlarına benzetir.” ifadeleriyle Hamm ile Hamlet arasındaki bağa değinmektedir. (Güçbilmez, 2003, s. 33).

“*Bazı eleştirmenlere göre bu oyundaki çöküş sadece odadaki insanlara değil; 20. yüzyıl uygarlığı için geçerli olan bir çürümüşlüktür. Bu açıdan bakıldığında oyun, büyük bir felaketin ardından gelen bir zaman dilimine benzetilebilir. Dışarıdaki doğa ve yaşam ölmüş, yiyecekler tükenmiştir. Yeryüzündeki felaketin sebebi olarak Hamm, önemli bir insan olma tutkusunun doğurduğu acımasızlığıyla dünyayı çöle çevirmiş, kendisi gibi insanların tümü adına acı çekmekte, bedel ödemektedir*” (Tezcan, 2010, s. 34).

Sherryl Vint, “Shakespeare: İnsanın İcadı” eseriyle Harold Bloom’un erken modernite ile kendini anlama çabasındaki insanın Shakespeare tarafından “bir dereceye kadar icat edildiğini” öne sürdüğünü aktarmakta ve bu görüşün eleştirisini Dominic Pettman üzerinden tartışmaktadır.

“*Pettman, ‘Shakespeare sadece Tanrı’nın apar topar ayrılışının bıraktığı boşluğu doldurmak için acele etti’ diye ifade eder; yani Shakespeare ile ilgili bu kutlamacı görüş, Hristiyan kilisesi etrafında merkezlenmiş, feodal bir kültürden modernitenin ortaya çıkışına işaret eden piyasa odaklı ve daha seküler bir kültüre çağdaş geçiş ile derinden bağlantılıdır. Bu, gerçekliğe dair düşünce algımızdaki yanlış’ manasında Pettman’ın kitabının başlığında da adı geçen ‘insan hatası’dır. Posthümanizm, bu hatayı düzeltmek ve hümanist değerlerin ötesinde ve insan merkezli referans çerçevelerinin dışında bunu şekillendirmek için hayvanların, ağların, ekosistemlerin, makinelerin ve diğer toplulukların (assemblages) insan olmayan dünyalarına gereken dikkati göstererek durmadan çalışır*” (Vint, 2020, s. 13).

Bu bağlamda tarihsel olarak Hümanizmin içinden bir figür olarak Hamlet’in ‘Oyun Sonu’nda sembolik olarak çözünme halinde olduğunu söylemek mümkündür. Posthümanizm, Modernite ile “icad edilen” insandaki ‘hata’ya dair bu birkaç yüz yıllık konumlanma problemine eğilmekte ve bu durumu yeniden tartışmaya açmaktadır. Beckett’in oyunlarında sık sık karşılaşılan bisiklet imgesini bu dönemde başlayan “ilerlemeci” arzunun bir sembolü olarak görmek mümkündür. Bisiklet imgesi ‘Oyun Sonu’nda da dikkat çeker. Samuel Beckett’in tanımlı olmayan fiziksel bir engelle

bisikletine bağımlı halde yaşamını sürdüren Molloy'u konu aldığı 'Molloy' (1951) romanına dair insanın bisiklet ile ilişkisini makine-insan bağlamında ele alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Yine Beckett'in belirsiz bir yere doğru yolculuğa çıkan iki insanı konu aldığı "*Mercier ile Camier*" eserinde *Bisiklet çok faydalı bir araç. Ama kötü kullanıldığında tehlikeli olabilir*" (Beckett, 1974 s. 72) ifadeleri yer almaktadır. Burada, yazarın Modernitenin bir sembolü olarak bisikleti nasıl kullandığı görülmektedir. İlerleme düşüncesindeki fayda yanlış yöne ilerlendiğinde olumsuz bir yöne evrilmektedir. Bu paralelde "Molloy" romanında işlevsiz hale gelen bisiklet, Modernitenin ilerleme vaadinin çöküşünü düşündürmektedir.

"HAMM: Git bana iki bisiklet tekerleği getir.

CLOV: Bisiklet tekerleği yok artık.

HAMM: Bisikletini ne yaptın?

CLOV: Benim hiç bisikletim olmadı.

HAMM: Olmaz öyle şey!

CLOV: Ortalıkta hâlâ bisiklet varken benim de bir bisikletim olsun diye ağlamıştım"

(Beckett, 2014, s. 25, 26).

Rönesans, ortaya çıkardığı Hümanizm anlayışı ve kaynaklık ettiği modernite ile ilerlemeci anlayışın temellerini atmıştır. Bu ilerlemeci bakış oyundaki karakter arasındaki bisikleti konu alan diyaloga bakıldığında yöneten ve yönetilenler arasındaki belirli bir farkla kendini göstermektedir. Hiyerarşide altta görülen bireyler, belirli bir sınırlılık içinde gelişmelere, kaynaklara ulaşım sağlayabilmektedir. "Beyaz" köpeğine düşkün olan Hamm, Clov'u emrinde kullanmakta ve kaynakların bulunduğu kilerin anahtarını ona vermemektedir.

"Clov, pencerelere tırmanıp dışarı bakarak, bir anlamda Hamm'ın bilincinde olan biteni anlamaya çalışmaktadır. Bu durumda, pencerelerden bakıldığında görülen Hamm gibi 'efendi'lerin 20. yüzyıl uygarlığını dünyayı bir 'çorak ülke'ye dönüştürme yolunda sömürdüğünü imleyen- karabasan imgeleri de Hamm'ın bilincinin ürettiği görüntüler olarak yorumlanabilir" (Yüksel, 2024, s. 14).

Güç ilişkileri bağlamında Hamm ve Clov'a bakıldığında, sömürgeci ilişkinin sadece ekonomik olmayan, psikolojik boyutu da ortaya çıkmaktadır. Oyunda var olan bu duruma sömüren sömürülen ilişkisi bağlamında yaklaşırken Frantz Fanon'un görüşlerinden faydalanılabilir. Fanon, sömürgeci güç dinamiğine psikolojik bağlamda yaklaşan ilk düşünürlerdendir. "*Sömürge halkı*

kıskançtır. Sömürgeci de bunun farkındadır ve onların kaçamak bakışlarını yakaladıkça, sürekli tetikte durarak, acı acı söylenir: ‘Yerimizi almak istiyorlar.’ Doğrudur da. Hiç değilse günde bir kez kendini sömürgecinin yerinde hayal etmemiş tek bir yerli yoktur” (Fanon, 2007, s. 46). Oyunun sonuna doğru Clov, Hamm’a vurur.

“Onları yük hayvanına çevirmek isteyen sömürgeci sayesinde ve ona karşı çıkararak insan olurlar. Hâlâ kör ve soyut olmasına karşın nefretleri sahip oldukları tek hazinedir: Efendi bu nefreti körükler, çünkü onları aptallaştırmaya çalışır; bu nefreti kırmayı başaramaz, çünkü çıkarları yolun yarısında onu durdurur” (Fanon, 2007, s. 25).

Fanon’un çalışmalarında sömürülenin maruz kaldığı durumu içselleştirmesi de konu edinilmektedir. Bu bağlamda Clov’un, bu şiddet eyleminin ardından yine de Hamm’ın yanından ayrılamayı, Clov’un içselleştirilmiş çaresizliği ve baskılanmışlığı üzerinden yorumlanabilir. Clov, Hamm’a duyduğu nefret ve kıskançlığa rağmen onun yanından ayrılmayı başaramamaktadır. *Oyun*, Modernizm ve Postmodernizm arasındaki geçiş döneminde, bu iki akımın özelliklerini bünyesinde bulunduran bir eser niteliği taşımaktadır. Beckett, insanın varoluşsal anlam arayışını, insanın evrendeki yalnızlığını ve sıkışmışlığını Modernist bir biçimde irdelemektedir. Ancak Postmodernizmin ise belirsizlik, döngüsellik, geleneksel anlatı yapısından kopma gibi unsurlarını da kullanmaktadır. Lyotard, Postmodern sanatçının özelliklerini sıralarken onun var olan kategorilerin nasıl dışına çıktığından bahsetmektedir.

“Postmodern sanatçı veya yazar, felsefecinin konumundadır. Yazdığı metin, ürettiği çalışma ilke olarak daha önceden yerleşmiş kurallar tarafından yönetilemez; benzer kategorilerin metne ya da çalışmaya uygulanmasıyla belirleyici bir yargıya göre yargılanamazlar. Bu kurallar ve kategoriler sanat yapısının kendisi için aradığı kural ve kategorilerdir. O zaman yazar ve sanatçı, yapılacak olmakta olanın kurallarını formüle etmek için kuralsız çalışmaktadır” (Lyotard, 1994, s. 158).

Bu bağlamda Lyotard’ın görüşlerine göre Beckett’i Postmodern felsefecinin yerinde düşünmek mümkün görünmektedir. Tiyatro ve edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan oyun, ilerlemeci ideolojinin II. Dünya Savaşı sonrasında uğradığı başarısızlığı ortaya koyarken Modernizmin öncü yönelimleri ve Postmodernizmin deneysel yapısını bir arada bulundurmaktadır. Bütün bu unsurların sonucu olarak oyun, dönemi itibariyle biçimsel ve sanatsal olarak bir geçişi ve dönüm noktasını temsil etmektedir.

Sonuç

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Postmodernizm ile ortaya çıkan post-kavramlardan Posthümanizm, insan merkezci bakış açısından farklı bir yönde dünyaya ve sanata dair bir yaklaşımın mümkün olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Yine aynı dönemde etkin bir hale gelen Varoluşçuluk ve Posthümanizm felsefeleri arasında bağ ve bazı benzerlikler bulunmaktadır. Varoluşçulukta tartışılan özgürlük, kimlik, sorumluluk gibi paradigmalara Posthümanizm felsefesinde de rastlamak mümkündür. Varoluşçulukta insanın özgürlüğü sebebiyle yüklendiği diğer insanlara karşı taşınan sorumluluk, Posthümanizmde diğer tüm varlıklara genişlemiştir. Varoluşçulukta kimlik daha sabit bir anlayışla ele alınarak insanın diğer insanlar ile ilişkisi ile inşa olurken bu bağlam Posthümanizmde insanın diğer tüm varlıklarla ilişkiselliği ile kendini var etmesi şeklinde ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra, Posthümanist düşüncede yer alan “göçebe özne” kavramı ilişkisel, çoklu, diğer varlıklar ile etkileşim halinde sürekli değişen, teknolojik ve çevresel ağlarla ilişkili halde akışkan bir kimlik anlayışını işaret etmektedir. Varoluşçulukta ise “dasein”, dünyadaki varlığının anlamını sorgulayan, bireysel ve öznel bir deneyim ile tanımlanmaktadır.

‘İnsan’ kavramını yapı sökümü uğratarak tartışmaya açan Posthümanizm, 21. yüzyılın önemli paradigmaları arasında yer alarak pek çok alt başlığı ile gittikçe büyüyen güncel bir felsefe olarak karşımıza çıkmakta, ilişkili olduğu pek çok farklı kuram ile yeni düşünüş biçimlerine olanak tanımaktadır. Posthümanist düşüncede insanın doğayı emrinde görerek sömürüp yıkıma uğrattığı “insan çağı” Antroposen, gezegendeki insan etkisinin geri dönüşü olmayan boyutlarını ifade etmektedir. Antroposen kavramını içine alan Ekoeleştirici ise sanat eserlerini insan ve doğa ilişkisi bağlamında ele alarak yorumlamakta, ekolojik bilinci öncelemektedir. İnsan dışındaki diğer varlıkları da merkeze taşıyan bu anlayış, dramatik uzamda insan merkezli sorunların ya da insan bedeni temsilinin ötesinde düşünmenin yollarını açmaktadır. Bu bağlamda Posthümanist düşünce ile insan bedeninin sahneden tasfiyesini ifade eden namevcudiyet estetiği kavramı arasında bağlantı kurulabilmektedir.

Modernist dönemden Postmodern döneme geçişte tarihsel olarak önemli bir noktada yer alan Samuel Beckett’in oyunları, yazarın eserlerini farklı düşünüşlerle değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. İnsanın merkezliyetini sorgulayan Posthümanizm, ilintili olduğu diğer kuramlar çerçevesinde Samuel Beckett oyunlarının barındırdığı özü yeniden değerlendirmeye zemin

hazırlamaktadır. Posthümanizm bağlamında “Oyun Sonu”, insanın bedensel çöküşü, doğanın tükenişi, insanlar arası güç ilişkileri üzerinden ele alınabilmektedir. Oyunun geçtiği çorak, kıyamet sonrası dünya, Antroposen bağlamında doğanın tükenişini belirtmektedir. Yazarın dilde aradığı eksiltmeyi beden kullanımına da taşıdığı ve metinlerin hem bu anlamda hem de oyunların yerleştirildiği dünya bağlamında Posthümanist özellikler taşıdığı göze çarpmaktadır. Beckett, oyunda insan bedenini eksiltme ve işlevsizleştirme yoluyla var olmanın anlamsızlığına ve Modernizme karşı bir eleştiri getirmektedir. Kısıtlı bir hareket olanağı içinde bulunan karakterler, insanın anlam arayışındaki sonuçsuzluk ironik bir şekilde göstermektedir. Görme ve yürüme engelli Hamm, aksak bir şekilde yürüyebilen Clov, çöp kutularında yaşayan Negg ve Nell, ile insanın işlevsizliği göze çarpmaktadır ve insanın hem merkeziliği hem de yeri sorgulanmaktadır. Oyunda yer alan Hamm ve Clov’un yönetim ve bağımlılık kavramları etrafında şekillenen ilişkisi güç ilişkileri bağlamında sömürgecilik sonrası ilişkileri ortaya koymaktadır. Clov’un sahip olamadığı bisiklet modernizmin başarısızlıklarını ve yine güç ilişkileri bağlamında sömürülenin kaynaklara, gelişmelere ulaşmasının imkânsızlığını sembolize eder. Oyunda namevcudiyet estetiğinin de yansımasını görmek mümkündür. Beckett, bu aksak ve eksik bedenler üzerinden, insan bedeninin teatral uzamda kapladığı yeri ve insanın varlığının merkeziliğini sorgulamaya açmaktadır. Böylece Posthümanizm bağlamında sahne üzerinde insan bedeninin merkeziliği de değişikliğe uğramaktadır. Çalışmada yer alan ekoeleştirici, antroposen, namevcudiyet gibi kavramları çatısı altında toplayan Posthümanist bakış, hem teorik hem de pratik anlamda insan merkezci düşüncenin dışında üretim alanlarını mümkün olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak 1950’ler dünyasının savaş sonrası travma atmosferinde derin bir anlamsızlık ve insanın durumuna dair belirsizliğin baş gösterdiği bir dönemde ‘Oyun Sonu’, Modernizmin ilerlemeci doktrinini ve düzen anlayışını sorgulamaya açmakta, aynı zamanda Postmodernizmin anlam parçalanması temasını bünyesinde barındırmaktadır. Geleneksel dramatik yapıdan kopan, insanın içsel çelişkilerini çözümlene kaygısından uzaklaşan, geçmiş ve geleceğin tamamen silindiği ve anlamın belirsizliğini kabul eden anlatı, Postmodern düşüncenin parçalanmışlık ve kaos temalarını ve Postmodern estetiği yansıtmaktadır. Sadece Absürt ve Varoluşçu bakışa değil Posthümanist bir perspektif geliştirmeye olanak tanıyan oyun, namevcudiyet bağlamında değerlendirilebilecek “insan sonrası” varoluş biçimlerinin de ipuçlarını taşımaktadır. Ekoeleştirici, Antroposen ve güç ilişkileri bağlamında oyuna bakışa zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda oyun, tarihsel süreçte

içinde yer aldığı Absürt tiyatronun sınırlarını aşarak özünde barındırdığı insan merkezci eleştiri üzerinden tiyatrodaki Posthümanist dramaturjiye anlayışa olanak tanımaktadır.

Kaynaklar

Beckett, S. (1974). *Mercier and Camier*. Grove Press.

Beckett, S. (2014). *Oyun sonu* (G. Erkal, Çev.). Mitos Boyut.

Braidotti, R. (2019). *Kadın oluş* (E. Durmuş & M. Çelik, Çev.). Otonom Yayıncılık.

Camus, A. (1997). *Sisifos söylemi*. (Çev.T. Yücel). Can Yayınları.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. Paradigma Yayınları.

Çetin, F. (2019). *Tiyatroda namevcudiyet estetiği: Heiner Goebbels oyunları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Esslin, M. (1988). *Saçma Tiyatrosu*. (Çev. L. Mollamustafaoğlu). *Metis Çeviri Dergisi*, 1998 Kış, 108-118.

Fanon, F. (2007). *Yeryüzünün lanetlileri* (Çev. Ş. Süer). Versus Kitap.

Güçbilmez, B. (2003). Tragedya oyununun(un) sonu: Oidipus'un tahtında kör Hamm(let) tragedy ve "geç kalma" ontolojik ve epistemolojik bir yaklaşım. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 17, 33-45.

Haraway, D. (2006). *Siborg manifestosu* (Çev. O. Akınhay). Agora Kitaplığı.

Lee, R. H. (2018). A posthuman vision: Transhuman characters between humans and posthumans from Samuel Beckett's *Endgame*. *Journal of English and Comparative Studies*, 11(2), 63-79. <https://doi.org/10.15732/jecs.11.2.2018.8.63>

Liotard, J. F. (1994). *Postmodern Durum* (Çev. A. Çiğdem). Vadi Yayınları.

Merchant, C. (2005). *Radical ecology: The search for a livable world*. (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203084212>

Ortega y Gasset, J. (2017). *Sanatın insansızlaşması ve roman üzerine düşünceler*. (Çev. N. G. Işık). Yapı Kredi Yayınları.

Polat, E., & Kahraman, S. (2021). Antroposen Çağı'nda pandemi ve kentlerin durumu. *Antropoloji*, (41), 21-31.

Said, E. (1998). *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin keşif yolu*. (Çev. N. Uzel). İrfan Yayınevi.

Sartre, J. P. (1965). *Gizli oturum*. (Çev. B. Onaran). De Yayınevi.

Şener, S. (2012). *Dünden bugüne tiyatro düşüncesi*. Dost Kitabevi.

Tezcan, Z. S. (2010). *Samuel Beckett'in Godot'yu beklerken, Oyun sonu, Mutlu günler ve Krapp'ın son bandı adlı oyunlarında zaman kavramının işleniş* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi].. Atatürk Üniversitesi.

Vint, S. (2020). Sunuş. in S. Buran (Ed.), *Edebiyatta posthümanizm*. (pp. 1-13). Transnational Press London.

Yeşilyurt, Y. (2017). *Posthümanizm ve bilimkurgu sineması* [Doktora tezi, Maltepe Üniversitesi]. Yök Tez.

Yüksel, A. (2014). Samuel Beckett 100 yaşında. in S. Beckett, *Oyun sonu* (Çev. G. Erkal). (pp. 1-5). Mitos Boyut.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 10.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Məhəmməd Hacı

<https://orcid.org/0009-0008-9403-1831>

Leading expert, Baku Slavyan University Higher Education Centre, Azerbaijan,
mahammad.haci@bsu-uni.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Hacı, M. (2025). Davamlı İnkişaf Üçün Təhsilin (ESD) Ali Təhsildə Rolu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 893-903.

Davamlı İnkişaf Üçün Təhsilin (ESD) Ali Təhsildə Rolu

Xülasə

Məqalə ali təhsildə Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) konsepsiyasının rolunu araşdırır. ESD, BMT təşəbbüsü ilə yaradılıb və UNESCO-nun "ESD Onilliyi" ilə 2015-ci il Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində aktuallaşıb. Universitetlər tələbələrin etik lider və davamlı inkişaf dəstəkçiləri kimi formalaşmasında strateji platforma rolunu oynayır, bu isə kurikulumların yenilənməsi, tələbə-icma əməkdaşlığı və ekoloji praktikaların tətbiqi ilə təmin edilir. Eyni zamanda, maliyyə və resurs çatışmazlığı, məhdud tədris proqramları və müəllim təcrübəsinin azlığı kimi çətinliklər mövcuddur ki, bunların aradan qaldırılması üçün strateji yanaşmalar və beynəlxalq əməkdaşlıqlar zəruridir.

Açar sözlər: Davamlı İnkişaf, Ali Təhsil, Universitet, Strateji Yanaşmalar, Beynəlxalq Əməkdaşlıq

The Role of Education For Sustainable Development (ESD) in Higher Education

Abstract

This article analyses the role of Education for Sustainable Development (ESD) in higher education. ESD was initiated by the UN and gained importance within the framework of UNESCO's 'Decade of ESD' and the 2015 Sustainable Development Goals. Universities play a strategic role in educating students as ethical leaders and supporters of sustainable development by updating curricula, ensuring student-community cooperation and implementing environmental practices. At the same time, there are challenges such as lack of funding and resources, limited curricula, lack of teacher experience, and strategic approaches and international co-operation are needed to overcome them.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Keywords: Sustainable Development, Higher Education, University, Strategic Approaches, International Cooperation

Giriş

Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) qlobal problemlərin həlli və dayanıqlı gələcəyin qurulması üçün təhsilin transformativ rolunu vurğulayan mühüm bir konsepsiyadır. Bu yanaşma, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü ilə formalaşdırılmış və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nail olmaq üçün müxtəlif ölkələrdə təhsil sistemlərində tətbiq olunmağa başlanmışdır. ESD-nin əsas məqsədi, təhsilin yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmadığını, həm də tələbələrin həyatında sosial məsuliyyət, ekoloji həssaslıq və iqtisadi balans təbliğ edən bir vasitə olduğunu göstərməkdir. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələri (ATM) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. ATM-lər, gələcəyin liderləri, qərar qəbul edənləri və davamlı inkişaf üçün fəaliyyət göstərə bilən fərdləri formalaşdırmaq üçün mühüm platformadır. Universitetlər, tələbələri yalnız akademik biliklərlə deyil, həm də qlobal problemlərə cavab vermək üçün vacib olan tənqidi düşünmə, etik davranış və innovativ yanaşmalarla təchiz edir. Bu yanaşma tələbələrin fərdi inkişafına, sosial məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına və qlobal vətəndaşlıq dəyərlərinin mənimsənilməsinə şərait yaradır. Davamlı İnkişaf üçün Təhsil, yalnız tələbələr üçün deyil, həm də cəmiyyətin davamlılıq prinsiplərini mənimsəməsi üçün strateji bir vasitədir. Ali təhsil müəssisələri davamlılıq biliklərinin cəmiyyətə yayılmasında, sosial və ekoloji dəyişikliklərin təşviqində ön sıralarda yer alır. ESD-nin ali təhsil sistemində tətbiqi qlobal miqyasda ciddi əhəmiyyət daşıyır. Davamlı inkişafa əsaslanan təhsil proqramlarının hazırlanması, tələbələrin qlobal çağırışlara cavab verən bacarıqlar qazanmasına, gələcəkdə daha məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, müəllimlərin ESD prinsiplərinə uyğun olaraq tədris etməsi, onların davamlılıq mövzusunda həm nəzəri, həm də praktiki biliklərə yiyələnməsini tələb edir. Bu isə ali təhsil sistemində müsbət transformasiyalara səbəb olur və universitetlərin qlobal davamlılıq məqsədlərinə töhfə verməkdə daha güclü mövqe əldə etməsinə şərait yaradır. Məqalə, Davamlı İnkişaf üçün Təhsilin ali təhsil müəssisələrindəki rolunu geniş şəkildə araşdırır. Burada ESD-nin tələbələrin həyatına, onların akademik biliklərinə və praktiki bacarıqlarına təsiri, eləcə də ali təhsilin cəmiyyətin davamlılıq mədəniyyətinə olan töhfəsi təhlil olunur. Həmçinin, ESD-nin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklər və bu çətinliklərin həlli üçün tövsiyələr irəli sürülür.

1. ESD-nin Tarixi və İnkişafı

Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) konsepsiyası 1990-cı illərdə BMT-nin davamlı inkişafa dair təşəbbüslərinin bir hissəsi olaraq meydana gəlib. BMT, qlobal problemlərin həllində təhsilin rolunu tanıyaraq, davamlı inkişafın təhsil vasitəsilə dəstəklənməsinin

vacibliyini vurğulayıb. Bu anlayışın inkişafı, BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransında dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş əsas siyasi sənədlərin tətbiqi ilə birbaşa əlaqəlidir (Bulut & Çakmak, 2018). 2002-ci ildə keçirilən Dünya Davamlı İnkişaf Sammiti ESD konsepsiyasını daha da gücləndirdi. Ardından, UNESCO 2005-2014-cü illəri “Davamlı İnkişaf üçün Təhsil Onilliyi” (UNDESD) elan edərək, davamlılıq biliklərinin və bacarıqlarının təhsil sistemlərinə geniş şəkildə daxil edilməsinə təkan verdi. Bu onillik ərzində, davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün beynəlxalq cəmiyyət bu təhsil istiqamətinə xüsusi diqqət yetirdi.

2015-ci ildə BMT-nin qəbul etdiyi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), xüsusilə də 4.7-ci məqsəd, ESD-nin əhəmiyyətini yenidən ön plana çıxardı. Hazırda ESD qlobal miqyasda geniş şəkildə qəbul olunur və davamlı inkişafa dair səriştələrin inkişafı təhsil sistemlərinin ayrılmaz bir hissəsi kimi təbliğ edilir. Davamlı İnkişaf üçün Təhsil, dayanıqlı gələcəyə çatmaqda açar rol oynayır, və ali təhsil, yalnız fərdlərin peşə hazırlığını tamamladığı mərhələ deyil, həm də ölkənin və ya regionun sosial tərəqqisinin güzgüsüdür. Bu kontekstdə, ali təhsilin davamlı inkişaf məqsədlərini dəstəkləməkdə və tələbələri bu istiqamətdə hazırlamaqda necə daha fəal ola biləcəyini dərinlən araşdırmaq vacibdir. Ali təhsil müəssisələri, davamlılığa sadıq olan qlobal vətəndaşlar yetişdirmək üçün əsas platforma kimi gücləndirilməlidir.

Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD - Education for Sustainable Development), davamlı inkişafın müxtəlif aspektlərini tədris etməyi və insanların davamlı gələcək qurmaq üçün zəruri bilik, bacarıq, dəyərlər və münasibətləri qazanmasını təmin etməyi hədəfləyən bir təhsil yanaşmasıdır. ESD, sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri nəzərə alaraq, təhsil vasitəsilə davamlılıq məqsədlərinə nail olmağa çalışır və bununla bərabər BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG) çatmağa kömək edən əsas vasitələrdən biridir. Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (DİM) təhsil kurikulumlarına sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərin inteqrasiyası üçün vacibdir. Bu inteqrasiya tələbələri qlobal çağırışların, xüsusilə iqlim dəyişikliyinə həlli üçün zəruri olan bilik və bacarıqlarla təchiz etmək məqsədi daşıyır.

2. Ali Təhsildə Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD)

Ali təhsil müəssisələri bu günün tələbələrini sabahın etik liderləri, qərar qəbul edənlər və son nəticədə bu günün problemlərinə davamlı həllər həyata keçirəcək peşəkarlar olmağa hazırlayan mühüm platformadır (Jellinek, 2018). Bundan əlavə, universitetlərin gələcək liderlərə, müəllimlərə və gələcək nəsillərin valideynlərinə əhəmiyyətli təsiri var (Adams, 2013). Buna görə də, universitetlərin insanlara, planetə və cəmiyyətlərə təsir edən inkişafıya yönəlmiş davamlılıq təcrübələrində qabaqcıl olması gözlənilir (Şardagı, 2022). Davamlı İnkişaf üçün Təhsilin (ESD) ali təhsil proqramlarına daxil edilməsi həm akademik heyət, həm də tələbələr

üçün əhəmiyyətli müsbət nəticələr yaradır. Davamlılıqla bağlı bacarıqların öyrədilməsi tələbələrə qlobal məsələləri məsuliyyətli və təsirli şəkildə həll etməyə imkan verən hərtərəfli təhsili dəstəkləyir. Universitetlər davamlılıq problemlərini həll etmək və tələbələrə tənqidi düşünmə, düşünmə və qərar qəbul etmə eləcə də problem həll etmə bacarıqları vermək qabiliyyətinə malikdir.

Davamlı inkişafa əsaslanan ali təhsilin təşkilində müəllimlərin rolu da vacibdir. Müəllimlərin davamlılıq üzrə qlobal tendensiyalardan xəbərdar olması onların tədris metodlarına müasir yanaşmaları əlavə etmələrinə imkan yaradır. Müəllimlər davamlı inkişaf təhsilinin əsasını təşkil edir. Onların hazırlığı və dəstəklənməsi, sosial transformasiyanın reallaşması üçün əsas addımlardır. Bunun üçün, Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) konsepsiyasının müəllim hazırlığına inteqrasiyası təmin edilməlidir. Eyni zamanda, müəllimləri hazırlayan akademik heyət də tələb olunan bilik və bacarıqlara malik olmalıdır. Çünki müəllim hazırlayan təlimçilər, müəllim namizədlərinin ESD prinsiplərini tətbiq etməklə davamlı cəmiyyətlərin inkişafında açar rol oynayır (Gollen & Rieckmann, 2022). Ali təhsil müəssisələri davamlı sosial və ekoloji transformasiyaların təşviqində əsas rol oynayırlar (Cortese 2003; Mokski et al., 2023). Universitetlər davamlılıq problemlərinin həllində çoxşaxəli yanaşma tətbiq edərək tələbələri bu problemlərin həlli üçün bilikli, bacarıqlı və məsuliyyətli fərdlər kimi formalaşdırır. Bu, yalnız tələbələrin gələcək karyeralarına deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərin dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Ali təhsilin qlobal davamlılıq gündəliyinə uyğun olması üçün bütün dünyada Davamlı İnkişaf üçün Ali Təhsil (siyasətində, kurikulumda və təcrübəsində dəyişiklik tələb olunur (Franco, Saito, Vaughter, Whereat, Kanie & Takemoto, 2019). Ali təhsil müəssisələrində Davamlı İnkişaf üçün Təhsil hərtərəfli davamlı təcrübənin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir-biri ilə əlaqəli üç sütuna, ekoloji, sosial və iqtisadi sütuna əsaslanır (González García, Colomo Magaña, & Cívico Ariza, 2020). Birincisi, ekoloji sütun resursların qorunmasına və ətraf mühitə təsirlərin azaldılmasına, tələbələri cari və gələcək ekoloji problemləri həll etməyə və yumşaltmağa hazırlamağa yönəlmişdir (Braßler & Sprenger, 2021). ESD vasitəsilə tələbələr, ekoloji problemlərin həllində fənlərarası yanaşmalar və praktik metodlar ilə tanış olurlar. Belə bir tədris, tələbələrdə ətraf mühitin qorunması və davamlı resurs idarəetməsinə yönəlmiş şüur formalaşdırır. Bununla yanaşı, ekoloji sütun praktik tətbiqlər, məsələn, yaşıl kampuslar və enerji səmərəliliyi təşəbbüsləri vasitəsilə də gücləndirilir.

İkincisi, sosial sütun ədaləti, bərabərliyi və cəmiyyətin rifahını, sosial birliyi gücləndirməyin vacib aspektlərini və bərabərsizlik və təcridetmə kimi çağırışlara cavab verir

(Mokski et al., 2023). Ədalət, bərabərlik və sosial inteqrasiyanı təşviq edən bu sütun, tələbələrdə empatiya və sosial məsuliyyət hissi formalaşdırır. Təhsildə sosial sütunun tətbiqi, gender bərabərliyi, mədəni müxtəliflik və bərabər imkanlar kimi mövzuları əhatə edir.

Nəhayət, iqtisadi sütun təbii ehtiyatlara zərər vermədən innovasiya və sosial ədaləti dəstəkləyən iqtisadi sistemin yaradılmasına yönəlmiş həm davamlı, həm də etik olan iqtisadi təcrübələrin təşviqinə yönəlmişdir (Mokski et al., 2023). Bu sütun, tələbələrdə resursların məsuliyyətli idarə edilməsi və sosial ədaləti dəstəkləyən iqtisadi yanaşmalar barədə anlayış formalaşdırır. İqtisadi sütun, davamlı inkişafın həm lokal, həm də qlobal miqyasda sosial və ekoloji təsirləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsini təmin edir. Bu, tələbələrin gələcəkdə davamlı inkişaf prinsiplərini iqtisadi qərarlarına inteqrasiya etməsinə imkan yaradır.

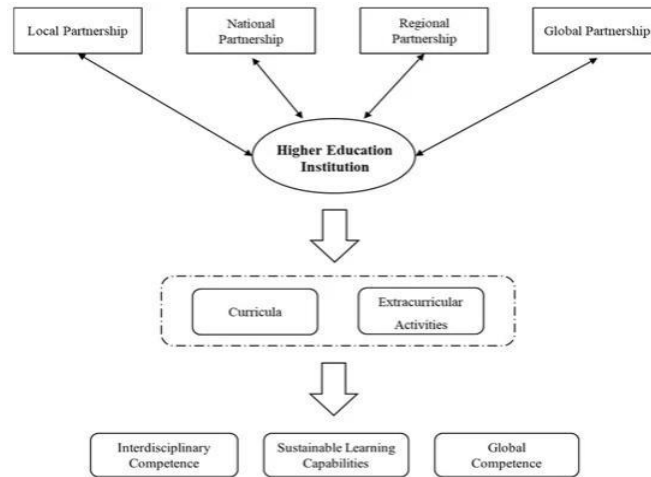
Bu üçölçülü yanaşma tələbələrə davamlı inkişafın nə demək olduğu barədə vahid anlayış verməklə təhsil təcrübəsini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də onlara gələcək peşəkar və icma mühitlərində yenilikçi və etik liderlər olmaq üçün güc verir. Bu sütunları öz kurikulumlarına inteqrasiya etməklə, ali təhsil müəssisələri davamlı və məsuliyyətli şəkildə qlobal çağırışlarla üzləşməyə və həll etməyə hazır olan şəxslərin formalaşmasında vacib mövqe tuturlar (Mokski et al., 2023). Bu üç sütunun birlikdə tədris prosesinə inteqrasiyası, tələbələrə davamlılıq üzrə kompleks və vahid anlayış qazandırır. Bu yanaşma, tələbələrə yalnız texniki biliklər deyil, həm də etik liderlik və innovasiya bacarıqları aşılayır. Belə bir təhsil modelinin məqsədi, tələbələri qlobal problemlərin davamlı və məsuliyyətli şəkildə həlli üçün hazırlamaqdır. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrinin bu sütunları öz proqramlarına daxil etməsi, onların qlobal davamlılıq hədəflərinə çatmaqda strateji mövqe tutmasını təmin edir.

Ali təhsil və davamlı inkişaf arasındakı əlaqələr müxtəlifdir və bunlara kampusun ətraf mühitin idarə edilməsi (Shriberg, 2002) kurikulumun işlənməsi (Muijen, 2004), ictimaiyyətin iştirakı (UNEP, 2006) və qlobal vətəndaşlığın inkişafı (ayrıca bkz. Parker, Wade & Atkinson, 2013) daxildir. Ali təhsil müəssisələri Davamlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM) strateji planlarına inteqrasiya etməli və onları fəaliyyətlərinin mərkəzinə yerləşdirməlidir (Franco, Saito, Vaughter, Whereat, Kanie & Takemoto, 2019). Bu yanaşma davamlılıq siyasətlərinin sisteməlik və əhatəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. ATM rəhbərliyinin dəstəyi ilə davamlılıq komitələrinin yaradılması və müxtəlif səviyyələrdə uyğunluğun təmin edilməsi zəruridir. ESD-də ali təhsil müəssisələrinin rolu ilə bağlı bəzi əsas məqamlar aşağıdakılardır: Kurikulumun inkişafı: Ali təhsil müəssisələri davamlılıq mövzularını özündə ehtiva edən kurslar və proqramlar hazırlamaqla ESD-ni kurikulumuna inteqrasiya etmək mümkündür. Bu, tələbələrə davamlılıqla bağlı bilik və bacarıqlar əldə etməyə kömək edir.

Aparılan tədqiqatlar onu deyir ki, Davamlı İnkişaf Təhsili (ESD) universitet proqramlarına daxil edildikdə, tələbələrə davamlılıqla bağlı bilikləri artırmaqla yanaşı, yaradıcılıq, komanda işi və digər əsas həyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə dəstək olur. Bu yanaşma, tələbələrin psixoloji sağlamlığına müsbət təsir göstərərək, onların stress və narahatlıq səviyyələrini 25-30% azaltmaqda və eudaimonik rifah (EWB) hissələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqda köməkçi olur (Abdelnaeim, El-Bassiouny & Hauser, 2025). Tədqiqat : Ali təhsil müəssisələri davamlılıqla bağlı tədqiqat layihələrini təşviq etməklə tələbələrin bu sahədə fəal iştirakını təşviq edə həmçinin davamlı inkişaf problemlərinə yeni həllər tapmaqda kömək edə bilirlər. Bu tələbələrin həm akademik bilikləri artırır, həm də sosial problemlərin həlli yollarının axtarışını dəstəkləyir.

Tələbə və icma əlaqəsi : Ali təhsil müəssisələri davamlılıq problemlərini yerli icmalarla əməkdaşlıqda həll etməklə həmin icmaların ehtiyaclarına cavab verən, kontekstual həllər yarada bilirlər. Tələbələrin yerli icmalarla əlaqə qurması, onların davamlılıq problemlərinə real dünyada yanaşmalarını təmin edir. Bu prosesdə tələbələr icma problemlərini anlamaqla yanaşı, bu problemlərə davamlı həll yolları axtarır və icma daxilində öz təcrübələrini paylaşırlar. İcma ilə birgə layihələr yerli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına da töhfə verə bilər.

Cədvəl 1.
(Li, Liao, & Li, 2023).

Universitetlər tələbələrə və cəmiyyətə davamlılıq biliklərini yaymaq üçün sosial məsuliyyət daşıyır (Lozano et al., 2015). Yerli icmalarla əməkdaşlıq universitetlərin sosial və ekoloji dəyişikliklərə töhfə verməsinə kömək edir. Məsələn, universitetlər kənd təsərrüfatı, turizm və digər sektorlar üzrə davamlı praktikaların inkişafında icmalarla əməkdaşlıq edərək onların iqtisadi inkişafına kömək edir. Ekoloji maarifləndirmə tədbirləri vasitəsilə tələbələr və işçilər arasında davamlılıq mədəniyyətinin formalaşdırılması təmin edilməlidir. Bu cür

layihələr həm də icma üzvlərinin öz iqtisadiyyatlarını daha davamlı idarə etmələrinə yardımçı olur həm də tələbələrin sosial məsuliyyət şüurunun inkişafına kömək edir. Kampus əməliyyatları: Kampus əməliyyatlarının davamlı inkişaf üçün təhsil (ESD) mövzusuyla əlaqəsi əhəmiyyətli və çoxşaxəlidir. Ali təhsil müəssisələri yalnız tədris və tədqiqatlarla deyil, həm də kampus səviyyəsində həyata keçirdikləri əməliyyatlarla davamlılıq məqsədlərinə nail olmaq üçün nümunə rolunu oynaya bilərlər. Məsələn, kampusda enerjidən səmərəli istifadə, su ehtiyatlarının qorunması, tullantıların azaldılması və ekoloji nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi davamlılıq praktikasına nümunələrdir. Təcrübəli şəkildə öyrənmə: Ali təhsil müəssisələri özlərinin davamlılığa sadıqlığını praktikada göstərməklə nümunə ola bilərlər. Təsisatlar sahə səfərləri, təcrübə və xidmət öyrənmə layihələri kimi təcrübə öyrənmə imkanlarını təmin etməklə tələbələrə davamlılıq konsepsiyalarını praktikada görməyə eləcə də passiv dinləyici olmaqdan çıxıb, öz tədris prosesində aktiv rol oynamalarına imkan yaradır. Bu cür proqramlar tələbələrə real dünya ilə əlaqə yaratmağa, davamlılıq problemləri ilə birbaşa qarşılaşmağa imkan yaradır kömək edir. Təcrübəli öyrənmə tələbələrin davamlılıq üzrə liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Real dünya layihələrində iştirak edərək, tələbələr problemləri həll etmək, layihələri idarə etmək və icmalarla əlaqələr qurmaq kimi liderlik bacarıqlarını mənimsəyirlər. Bu proses onları gələcəkdə davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün lider roluna hazırlaşdırır. Ali təhsil müəssisələri (ATM) qlobal davamlılıq problemlərinin həllində mühüm rol oynayır və bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif strateji yanaşmalar tələb olunur. İlk növbədə, fənlərarası təhsil və tədqiqatın tədris proqramlarına daxil edilməsi tələbələrə kompleks problemləri anlamaq və həll etmək üçün zəruri bilik və bacarıqlar qazandırır. Bu yanaşma nəzəriyyə ilə yanaşı, praktiki biliklərin və yaradıcı həll yollarının öyrənilməsini dəstəkləyir. Tədqiqatların müxtəlif sahələrdə inteqrasiyası davamlılıq problemlərinə yenilikçi həllər təqdim etmək üçün vacibdir. Yerli və qlobal layihələrin hazırlanması tələbələrə real problemləri həll etmək bacarığı qazandırmaqla yanaşı, onların sosial məsuliyyət şüurunu artırır. Bu layihələr həm yerli icmaların ehtiyaclarını qarşılamağa, həm də tələbələrin beynəlxalq səviyyədə liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Universitetlərin bu prosesdə fəal iştirakı onların ictimai nüfuzunu və davamlılıq sahəsində təsirini gücləndirir. Davamlılıq mədəniyyətinin təşviqi isə ATM-lərin həm tədris mühitində, həm də kampus əməliyyatlarında tətbiq olunmalıdır. Enerji səmərəliliyi, tullantıların azaldılması və ekoloji nəqliyyat sistemləri ilə universitetlər davamlılıq təcrübələri üçün nümunə rolunu oynayır. Bu yanaşma tələbələrə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də real dünyada tətbiq edə biləcəkləri praktiki təcrübələr qazandırır. Tələbə və icma əlaqələrinin gücləndirilməsi davamlı inkişaf hədəflərinə nail olmaqda əsas vasitələrdən biridir. Bu əlaqələr tələbələrin icmalarla birgə sosial problemlərin

həllinə cəlb olunması və liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, tələbələrin empatiya və sosial məsuliyyət hissi artırılır. Monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin qurulması ATM-lərin davamlılıq strategiyalarının effektivliyini ölçmək və inkişaf etdirmək üçün mühüm addımdır. Bu mexanizmlər strateji məqsədlərə nail olmaq üçün davamlı inkişaf proseslərini dəstəkləyir. Ali təhsil müəssisələrinin strateji yanaşmaları gələcək nəsillərin həyat tərzini və düşüncə tərzini formalaşdıraraq davamlı inkişaf mədəniyyətini gücləndirir. Bu yanaşma həm cari sosial problemlərin həllinə, həm də davamlı gələcəyin qurulmasına xidmət edir. ATM-lərin sosial, iqtisadi və ekoloji dəyişikliklərə liderlik etməsi qlobal tərəqqiyə töhfə verəcəkdir. ATM-lər yalnız təhsil mərkəzi kimi deyil, həm də dəyişikliklərin platforması olaraq fəaliyyət göstərməlidir. Onların strateji öhdəlikləri gələcək cəmiyyətlərin daha məsuliyyətli və davamlılıq yönümlü olmasına şərait yaradacaqdır. Beləliklə, ATM-lər qlobal rifahın təminatında əsas rol oynayan qurumlar olaraq diqqət mərkəzində olacaqdır. Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) tətbiqlərinin ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası zamanı rast gəlinən çətinliklər. Kurikulum məhdudiyyətləri: Bir çox ali təhsil müəssisəsi davamlı inkişaf konsepsiyalarını mövcud tədris proqramlarına uyğun şəkildə inteqrasiya etməkdə çətinlik çəkir. Davamlı inkişafın mürəkkəb və dinamik xarakteri ənənəvi fənlərarası sərhədləri aşan geniş bir yanaşma tələb edir ki, bu da tədris proqramına daxil edilməsini daha da mürəkkəbləşdirir. Maliyyə məhdudiyyətləri, ESD layihələrinin icrası üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı. Bundan əlavə texniki tədris prosesində ESD-yə aid müasir texnologiyalardan və avadanlıqlardan istifadə etmək üçün lazımı şəraitin olmamasıda ESD tətbiqlərinin ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyasına çətinlik yaradan faktorlardan biridir. Mövcud tədris proqramlarının ESD-ni kifayət qədər əhatə etməməsi, davamlılıq prinsipinin dərslərə inteqrasiya edilməsini çətinləşdirir. Proqramların davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırılması tələb olunur ki, bu da əlavə vaxt və resurs tələb edir. Tərəfdaşlığın zəif olması: Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD)-in ali təhsil müəssisələrində uğur qazanması üçün yerli, milli və beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq və güclü tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu əməkdaşlığın zəif olması ali təhsil müəssisələrinin Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) həyata keçirərkən qarşılaşdığı əsas problemlərdən biridir.

Monitoring və Qiymətləndirmə Sistemlərinin Zəifliyi: ESD-nin təsirini və inkişafını izləmək üçün effektiv monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin olmaması proqramların davamlı uğurunu təmin etməkdə çətinlik yaradır (Bonilla-Jurado et al., 2024). Davamlı İnkişaf üçün Təhsil (ESD) proqramları haqqında ictimai maarifləndirmənin zəif olması, institusional

müqavimət, bu mövzuda təlim keçmiş müəllimlərin çatışmazlığı ESD-nin ali təhsil müəssisələrində effektiv şəkildə həyata keçirilməsinin qarşısında duran əsas çətinliklərdir.

Nəticə

Ali təhsil müəssisələri, qlobal davamlılıq problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Tədris, tədqiqat və idarəetmə vasitəsilə ATM-lər yalnız cəmiyyətin davamlı inkişaf üçün hazırlığını təmin etmir, həm də sosial, iqtisadi və ekoloji dəyişikliklərə liderlik edir. Bu məqalədə təklif olunan strategiyalar, ATM-lərin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi və tələbələrə davamlılıq sahəsində liderlik bacarıqları qazandırması üçün konkret yol xəritəsi təqdim edir. Xüsusilə fənlərarası yanaşmaların tətbiqi, yerli kontekstə uyğun layihələrin hazırlanması, davamlılıq mədəniyyətinin təşviqi və müntəzəm monitoring mexanizmlərinin qurulması ATM-lərin effektivliyini artıracaqdır. Bütün bu tədbirlər, ali təhsilin sosial məsuliyyətini artırmaqla yanaşı, həm də gələcək nəsillərin davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun şəkildə həyat tərzini mənimsəməsinə şərait yaradacaqdır. Bu tədbirlər, ali təhsil müəssisələrinin davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün yalnız bir neçə nümunəsidir. Hər bir universitet, öz xüsusi şərtləri və məqsədləri nəzərə alınmaqla, bu stratejiləri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırma bilər. Nəticədə, ali təhsil müəssisələri, təhsil prosesini davamlı inkişaf məqsədləri ilə inteqrasiya etməklə, gələcək nəsilləri daha yaşayışa yararlı bir dünya qurmaq üçün hazırlaya bilərlər. Beləliklə, ATM-lərin strateji və davamlı inkişaf yönümlü yanaşmaları, qlobal miqyasda davamlı gələcəyin qurulmasında həlledici faktor olacaqdır. Bu məqalədə irəli sürülən strategiyalar ATM-lərin yalnız təhsil və tədqiqat sahəsində deyil, həm də sosial məsuliyyət və davamlılıq liderliyi sahəsində əhəmiyyətli potensialını vurğulayır. Bu strategiyalar fənlərarası yanaşmaların təşviqi, yerli ehtiyaclarına uyğun layihələrin hazırlanması, davamlılıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və davamlı inkişafa yönəlmiş monitoring mexanizmlərinin qurulması ilə ali təhsilin rolunu daha da möhkəmləndirir.

Ədəbiyyat

Abdelnaeim, S., El-Bassiouny, N., & Hauser, C. (2025). The role of service quality in achieving sustainable development goal 3: shaping students' psychological well-being in an Egyptian higher education context. *Management & Sustainability: An Arab Review*, 4 (1), 4-23.

Adams, C. A. (2013). Sustainability reporting and performance management in universities: Challenges and benefits. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 4(3), 384-392.

Bonilla-Jurado, D. et al. (2024). Advancing university education: exploring the benefits of Education for Sustainable Development. *Sustainability*, 16 (17), 7847.

Braßler, M., & Sprenger, S. (2021). Fostering sustainability knowledge, attitudes, and behaviours through a tutor-supported interdisciplinary course in education for sustainable development. *Sustainability*, 13 (6), 3494.

Bulut, B., & Çakmak, Z. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi Ve Öğretim Programlarına Yansımaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7 (4), 2680-2697.

Cortese, A. D. (2003). The critical role of higher education in creating a sustainable future. *Planning for higher education*, 31 (3), 15-22.

Franco, I., Saito, O., Vaughter, P., Whereat, J., Kanie, N., & Takemoto, K. (2019). Higher education for sustainable development: Actioning the global goals in policy, curriculum and practice. *Sustainability Science*, 14 (6), 1621-1642.

Goller, A., & Rieckmann, M. (2022). What do we know about teacher educators' perceptions of education for sustainable development? A systematic literature review. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 24 (1), 19-34.

González García, E., Colomo Magaña, E., & Cívico Ariza, A. (2020). Quality education as a sustainable development goal in the context of 2030 agenda: Bibliometric approach. *Sustainability*, 12 (15), 5884.

Jellinek, N. (2018). Sustainability and the teaching context: the role of university educators. Katarzyna Iwińska, Michael Jones, Magdalena Kraszewska (Edited by). (s. 31-43), *Widening interdisciplinary sustainability Education Collegium Civitas*.

Li, Y., Liao, T., & Li, J. (2023). Optimizing Higher Education for sustainable development through the design and implementation of the Global Engagement Program. *Sustainability*, 15 (13), 10098.

Lozano, R. et al., (2015). A review of commitment and implementation of sustainable development in higher education: results from a worldwide survey. *Journal of cleaner production*, 108, 1-18.

Mokski, E., et al. (2023). Education for sustainable development in higher education institutions: an approach for effective interdisciplinarity. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 24 (1), 96-117.

Muijen, H. (2004). Integrating value education and sustainable development into a Dutch university curriculum. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 5 (1), 21-32.

Parker, J., Wade, R., & Atkinson, H. (2013). Citizenship and community from local to global: Implications for higher education of a global citizenship approach. In *The sustainability curriculum* (pp. 63-77). Routledge.

Shriberg, M. (2002). Institutional assessment tools for sustainability in higher education: strengths, weaknesses, and implications for practice and theory. *Higher education policy*, 15 (2), 153-167.

Şardagı, E. (2022). Sürdürülebilirlikte eğitimin rolü: Türkiye'deki halkla ilişkiler lisans programları üzerine bir araştırma. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (39), 197-215.

United Nations Environment Programme. (2006) *Education for Sustainable Development Innovations. Programmes for Universities in Africa*, Nairobi, UNEP: <http://www.unep.org/training/mesa/toolkit.asp>.

Burcu Karakuş

<http://orcid.org/0000-0003-0833-7110>

PhD Student, Van Yüzyüncü Yıl University, Department of History, History of the Middle Ages, Türkiye, burcukarakus8@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Karakuş, B. (2025). Konstantinopolis Hipodromu ve Geç Roma Döneminde Hiziplerin (Demosların) İsyamları (4. ve 6. Yüzyıllar). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 904-922.

Konstantinopolis Hipodromu ve Geç Roma Döneminde Hiziplerin (Demosların) İsyamları (4. ve 6. Yüzyıllar)*

Öz

Roma kentlerinin en önemli kamusal mekânlarından biri olan hipodromlar, araba yarışları, gladyatör, vahşi hayvan dövüşleri, pandomimler, danslar gibi çeşitli gösteri ve törenlerin düzenlendiği yerlerdi. Doğu Roma'nın başkentinde, bugün Sultanahmet olarak bilinen tarihi yarımadanın doğu ucunda önemli bir konumda inşa edilmiş olan Konstantinopolis Hipodrom'u da bu yapılar arasında en önemlilerinden biridir. Roma İmparator'u Severus Septimius (M.Ö. 193–211) döneminde inşa edildiği varsayılan ve I. Konstantinus (M.Ö. 307–337) döneminde genişletilerek tamamlanan Konstantinopolis Hipodromu'nda, ortaya çıkış tarihi belli olmayan atlı yarışlar düzenlenirdi. Quadriga denilen dört atın çektiği iki tekerlekli araba takımları, İmparator Romulus'un verdiği isimler olan Yeşiller, Maviler, Kırmızılar ve Beyazlar olarak bilinir. Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren varlığını sürdüren atlı araba yarışları yüzyıllar içerisinde siyaseti ve toplumu farklı açılardan etkilemişlerdir. Çalışmada Konstantinopolis Hipodrom'un oluşumu, burada düzenlenen atlı yarışlar ve demos ya da hiziplerin Bizans İmparatorluğu'nda 5. ve 6. yüzyıllarda Siyasî İktidarı Zorlayan önemli isyanlarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Roma, Bizans, Konstantinopolis Hipodromu, Atlı yarışlar

*Bu makale 10225 numaralı Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Bap Projesi kapsamında "Herakleios Hanedanlığı Dönemin'de Bizans-Müslüman İlişkileri (610-711)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

The Hippodrome of Constantinople and the Revolts of the Factions (Demos) in the Late Roman Period (4th and 6th Centuries)

Abstract

Hippodromes, one of the most important public spaces of Roman cities, were places where various shows and ceremonies such as chariot races, gladiator and wild animal fights, pantomimes and dances were organised. The Hippodrome of Constantinople, which was built in an important location at the eastern end of the historical peninsula known today as Sultanahmet in the capital of Eastern Rome, is one of the most important among these structures. Assumed to have been built during the reign of the Roman Emperor Severus Septimius (193-211 BC) and expanded and completed during the reign of Constantine I (307-337 BC), the Hippodrome of Constantinople was used to organise horse races with an uncertain date of origin. The two-wheeled chariot teams drawn by four horses called quadriga are known as the Greens, Blues, Reds and Whites, names given by Emperor Romulus. Horse-drawn chariot races, which have been in existence since the foundation of the Byzantine Empire, have influenced politics and society from different angles over the centuries. In this study, the formation of the Hippodrome of Constantinople, the horse races organised here and the important rebellions of demos or factions that challenged the political power in the Byzantine Empire in the 5th and 6th centuries will be discussed.

Keywords: Rome, Byzantium, Constantinople Hippodrome, Horse races

Giriş

Yunanca hippos (at) ve drómos (parkur, koşu yolu) kelimelerinden türetilen hipodrom kelimesi, at yarışlarının yapıldığı bir mekânı ifade eder (Liddell & Scott, 1901; Mango, 2010). Hipodrom olarak adlandırılabilen ilk yapılar -veya daha doğrusu ilk yarış alanları- antik Yunan'da ortaya çıktı ve uzun bir evrim sürecinin ardından ideal biçimlerini Roma medeniyetinde buldu. Yunanistan'da ilk hipodromlar genellikle oldukça basit bir şekilde düzenlenmişti. Arabaların tur attığı ve yarıştığı uzun ve geniş bir düzlük vardı. Bunun etrafında veya yanında seyircilere ayrılmış bir alan vardır ve arabaların yarışı aynı anda başlatmasına izin veren bir düzenleme vardı. Bilinen en eski antik hipodrom, Yunanistan'daki Olympia¹ hipodromudur. Artık var olmayan hipodrom, yaklaşık 600 metre uzunluğunda geniş, düz ve açık bir alandı. Yarışma alanında, yarışmacıların yarışı aynı anda başlatmasını sağlayan başlangıç kapıları vardı. Ayrıca, geniş alanı ortadan iki yarış pistine bölen ve bitiş çizgisinin yanı sıra sonunda bir dönüş noktası olan bir bariyer de vardı. Ayrıca pistin kuzey tarafında alçak bir tepe, güney tarafında ise seyircilerin yarışları daha rahat izleyebilmeleri için yapay bir set bulunuyordu. Olympia'daki stad-
yumun güney tarafında olduğu varsayılan bu alan kalıntıları zamanla Alpheios Nehri'nin altında

---

¹ Antik Olympia, batı Peloponnese'de bulunan Zeus'a tapınmaya adanmış eski bir Yunan mabet alanıydı. Pan-Hellenic Olimpiyat Oyunları, MÖ 776'dan M.Ö. 393'e kadar her dört yılda bir Zeus onuruna düzenlendi (Andronicos, 2002).

kaldığından, yapıyı gösterecek arkeolojik veri günümüze ulaşmamıştır (Humphrey, 1986). Roma dünyasında hipodromlar, şehrin çoğu vatandaşına hitap edebilecek özel mimarisi ve araba yarışlarıyla birlikte belirli standartları olan bir yapı türü olarak ortaya çıkmıştı. Uzunluğu 500 metreyi bulan yarış alanı, ortasından bir bariyerle iki yola bölünmüş, bariyerin iki ucuna dönüş tabelaları yerleştirilmiş, başlangıç noktasına aynı anda açılan kapılar konulmuş ve çok sayıda seyirciyi ağırlamak için yarış pistini üç taraftan çevreleyen iki veya üç katlı tribünler inşa edilmiştir. Roma’da, bu yeni hipodrom mimarisinin en belirgin örneği Circus Maximus’tur. Roma halkını memnun etmek için bu muazzam yapı, İmparator Julius Caesar (MÖ 100-44) tarafından daha eski bir çağdan kalma hipodromun yerine MÖ 46 yılında inşa ettirilmişti. Başlangıçta ahşap oturma sıralarına sahip olan hipodrom, İmparator Trajan (MS 98-117) döneminde kalıcı olarak taş döndürüldü. Circus Maximus’un parkuru 550 metre uzunluğunda ve 80 metre genişliğindeydi ve Spina Duvarı adı verilen bir bariyerle ikiye bölünmüştü ve üzerinde Mısır’dan getirilmiş iki dikilitaş ve çeşitli heykeller vardı. Spina’nın her iki ucunda konik dönüş direkleri vardı. Pistte tamamlanan her turu belirtmek için yunus biçimli tur işaretleyicileri döndürülürdü. Yarış arabaları, yarışı aynı anda açarak başlatan on iki kapıdan piste çıkarlardı. 100.000’den fazla seyirci alabilen Circus Maximus, Roma şehrinin yeni eğlence ve tören mekânı oldu ve halk arasında büyük popülerlik kazandı. İmparatorlukta tüm hipodromlara ilham kaynağı olan Circus Maximus, daha sonra birçok önemli Roma şehrinde inşa edilen hipodromlar için bir model oldu (Akyürek, 2021).

1. Konstantinopolis Hipodromu

Konstantinopolis Hipodromu Roma’daki Circus Maxcimus’un bir benzeri olarak inşa edilmiştir (Constantine VII Porphyrogenitos, 1999). Roma imparatoru Septimus Severus’un (MÖ 193-211) Hipodromu MS 210 civarında inşa etmeye başladığı söylenir. Bu, Byzantion’u fethetmesinden sonra, kendisi ve kuvvetleri Byzantion’da direnen rakibi Pescennius Niger arasındaki bir iç savaş sırasında olmuştu. Hipodrom, İmparator Septimius Severus döneminde inşasına başlanmış olsa da tam olarak ne zaman inşa edildiğini veya Roma tarzı araba yarışlarının kökenleri bilinmiyor (Bassett, 1991). I. Konstantinus 324 yılında Byzantium’u, imparatorluk tahtına layık bir şehir olarak inşa etmeye başladı. Tapınaklar, forumlar, bir senato binası, bir saray kompleksi, şehir surları ve büyük bir spor stadyumu gerekiyordu. Tüm bu binalar bir Roma başkenti için önemli bileşenlerdi. I. Konstantinus, Konstantinopolis Hipodromu’nu MS 11 Mayıs 330’da Bizans başkentinin resmi açılışı için kullandı. Yaklaşık 100.000 kişilik kapasiteye sahip olduğu düşünülen Konstantinopolis Hipodromu son derece görkemli bir bina olarak inşa edilmişti. Hipodrom’un orta çizgisini belirleyen Dikilitaş, Yılanlı Sütun ve Theodosius

Anıtı günümüze kadar ulaşmış olup Sultanahmet Meydanı'nı süslemektedir. Atlı araba yarışları geleneği Roma'ya taşındığında, hipodromlar ek sosyal ve politik işlevler üstlenmişti. Quadriga adı verilen ve dört atın çektiği arabaların yer aldığı bu yarışlar, bir spor müsabakasından çok daha fazlası haline gelmiş ve profesyonel takımlar tarafından düzenlenen, kitleler halinde seyirciye yönelik eğlence etkinliklerine dönüşmüştü. Konstantinopolis Hipodromun'da araba yarışlarının yanında sessiz tiyatro oyunu [*pantomima*] halk eğlencesinin belli başlı kaynakları hâline gelmişti. Araba sürücüleri dört farklı renk kıyafet giyiyordu (yeşil, mavi, beyaz ve kırmızı) Her renk organize olmuş taraftar gruplarını temsil etmekteydi (Vasiliev, 1952).

5. yüzyıldan itibaren Bizans'ta araba yarışı grupları “demos”(δημος)² (çğ.demoi) adıyla anıldı. Demos teriminin genel olarak insanlar (halk), özgür vatandaş ve kentsel bir bölgedeki nüfus şeklinde tanımlanan iki anlamı vardır (Liddell & Scott, 1901; Altunbeğ Turgut, 2022). Renkler kaynaklarda “meros” (μέρος) adıyla da anılmış olup “hizip” şeklinde tercüme edildi. Demoi (δημοί) üyelerine de “demotai” (δημῶται) denirdi. Yarışlara dört büyük takım katılıyor ve bunlar isimlerini renklerinden alıyordu: En seçkinleri Maviler ve Yeşillerdi, fakat bunların yanında Kırmızılar ve Beyazlar da vardı³. Konstantinopolis Hipodromu'nda gladyatör dövüşü olmazdı ancak araba yarışları sert bir spordu ve çoğu zaman gladyatör oyunları kadar ölümcüldü. Birçok arabacı yirmili yaşlarının başında ölse de bazıları sonsuz şöhrete kavuşmak için yeterince uzun süre hayatta kalmayı başardı (Constantine VII Porphyrogenitos, 2012; Sturluson, 1961; Cameron, 1973; MacLagan, 1968; Magdalino, 2010; Minorsky, 1950). Bizans başkenti Konstantinopolis'de halk *Demos* veya *Dem* denilen halk partileri vasıtasıyla örgütlenmişlerdi. Sembollerini olan flamaların renklerine göre Maviler ve Yeşiller adıyla bilinen iki partinin bünyesinde toplumun en üst düzeydeki aristokratından en alt sınıftaki kölesine kadar bütün insanlar yer alabiliyorlardı. Zamanımızın siyasî partileri, sivil toplum örgütleri ve spor kulüplerinin bazı niteliklerine sahip olan Bizans demosları gücünü her zaman Konstantinopolis Hipodromu'nda gösteriyordu. Halk yeni tahta çıkan imparatoru burada alkışlayarak bir nevi onun tahta çıkışının meşru olduğunu ilan ediyordu. Demoslar vasıtasıyla halk, Hipodrom'da imparatorun ve imparatorluk yönetiminden beklentilerini dile getirir, memnuniyetini ya da şikâyetini ifade ederdi. İmparator da emir, yasak ve dileklerini yine Hipodrom'da halka duyururdu. Dolayısıyla Hipodrom siyasî iktidarla halkın doğrudan temas ettikleri ve birbirlerine karşı tavır ve

² (Demos (δημος), Bir bütünün parçası, pay (Liddell & Scott, 1901).

³ Roma İmparatorluğu'nun sirklerinde ve hipodromlarında her zaman dört grup vardı; Kırmızılar, Beyazlar, Maviler, Yeşiller. Ancak Geç Antikçağ'da neredeyse sadece Maviler ve Yeşillerden bahsedilir. Ancak durum böyle değildir. Hipodromda XII. yüzyıla değin her yarışta Kırmızılar ve Beyazlar görünmektedir (Cameron, 1993).

güçlerini gösterdikleri yer olması bakımından son derece önemliydi. Halk şikâyetlerini (vergi-ler, devlet memurlarının görevden alınması, yiyecek fiyatları vb.), dertlerini, arzularını hipodromda, hizipler yoluyla bildirip imparatorun kulak vermesini umuyordu. İmparator isterse bu dilekleri yerine getirip halkın takdirini kazanabiliyordu (Vasiliev, 1952; Kazhdan, 1991). Hipodromlar, imparator için vitrin ve kişisel eğlence işlevi görüyordu (Gilles, 1988; Bassett, 2004). Ancak bunların hepsinden öte Hipodrom, halk içindi. Bizans'ta söylenen eski bir söz olan *Ayia Sophia'nın Tanrı için sarayın imparator için ve Hipodrom'un halk için olduğunun* söylenmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Atlı araba yarışlarının yapılması Konstantinopolis halkı için bir tutkuydu. İmparatorluk şehirleri sakinlerinin büyük bölümü Hipodrom'daki yarışların iptila derecesine varan takipçileriydi. İmparatorlukla ilgili törenlere halkın büyük kesiminin katılımını sağlamak bilinçli bir politikaydı ve Maviler ve Yeşillerin temsilcileri bütün törenlerin neredeyse hepsine katılarak önemli bir rol oynamışlardı (Cameron, 1993; Pitarakis & Işın, 2010). Erken dönem örneklerinde hizipler organizasyon becerileri ile başkentteki güçlü ve kuvvetli plebleri (köleleri) tehlike anında seferber etmişlerdi. İki hizip de geniş ve çeşitli halk kitlelerini bünyesinde bulunduruyordu. Düzenli ordunun bulunmadığı yerlerde yerel milis görevinde olabiliyorlardı. Siperlerin, surların korunması ve savunulması gibi görevlerde yer alıyorlardı. Bu halk hizipleri, şehrin milis kuvveti, inzibat olarak ve surlarının, savunma duvarlarının inşası ve bakımı gibi birçok kamu görevinde hizmet ediyorlardı. Theodosios Surları'nın 447'de depremle zarar gördüğü ve Attila ve Hunların Yunanistan üzerinden yaklaştıkları riskli bir dönemde, zarar gören surlar bütün vatandaşlar tarafından altmış günde onarılmıştır. Maviler ve Yeşiller, 16,000 işçisi ile birlikte, bu görevde yerlerini almışlardır. 583'te Avarlara karşı olan savunmada, 614'te Perslere karşı Kudüs'ün savunulmasında mücadele etmişlerdir. Başkentteki hizipler, kentin *praetoruyla* ilişkilidiler. Hipodromda *praetor* onların başında bulunur ve anarşiyi önleme ve bastırmada imparatorun bir tür sigortası görevini görürdü. Hizipler kalabalıkları organize edebilen ve harekete geçirebilen güce sahiplerdi. Bu takımların destekçileri sürekli olarak hem kendi aralarında hem de ara sıra zabıta güçleriyle yumruk yumruğa kavga ediyorlardı. Takımların mensuplarının, imparatorluğun bir ucundan diğerine birbiriyle irtibatı vardı (Constantine VII Porphyrogenitos, 1999; Dagron, 2010; Pitarakis & Işın, 2010). Hipodromda düzenlenen yarışlarda bazı imparatorlar tarafsızlığı seçerken bir kısmı da desteklediği hizbi açıkça ilan etmişlerdir. Örneğin; II. Theodosius (408-450) Yeşilleri tutuyordu, I. Justinos (518-527) ile halefi I. Justinianus (527-565) ise Mavileri destekliyordu. Bir imparator büyük hiziplerden birine arka çıkarak nüfusun önemli bir unsurunun desteğini sağlayabiliyordu. Ancak İm-

parator Anastasius'un (491-518) hükümdarlık dönemi, özellikle hipodrom fraksiyonları açısından diğer dönemlere kıyasla daha büyük gerilimlere sahne olmuştur. İmparator, Kırmızılar fraksiyonunu desteklerken hem Mavileri hem de Yeşilleri karşısına almış ve bu tutumu, şehirdeki sosyal ve siyasî dengeleri olumsuz etkilemiştir. Söz konusu politika, halk arasında huzursuzluk yaratmış ve hipodrom rekabetlerinin sadece sportif olmaktan çıkıp doğrudan siyasal ve toplumsal çatışmalara dönüşmesine yol açmıştır (Malalas, 1986; Constantine VII Porphyrogenitos, 1999). Merkezî iktidar dışında hiziplerin farklı sınıf ve mevkilerde destek olan temsilcileri vardı. Maviler daha ziyade toplumun orta ve üst sınıfların mensuplarından oluşurken Yeşiller tüccar, zanaatkâr, işçi, memur ve fakir kesimlerce desteklenmekteydi. Geleneksel olarak, konsil kararlarını savunan ve Kalkedonlular şeklinde adlandırılan Maviler, Ortodoksluk taraftarları ve Yeşiller ise Monofizit taraftarları idi. 431'de Efes'te toplanan mecliste Nestorios'un görüşlerinin dindışı sayılmasından dolayı, İskenderiye Okulu'nun İsa'nın tanrısallığını öne çıkardığı aşırı görüşe Monofizit ismi verilmişti⁴. Bütün Yeşiller monofizit değildi, ancak bütün monofizitler Yeşillerden idi. Bu sebeple Hipodrom hizipleri arasındaki çekişmenin doğrudan dini rekabetin bir yansıması olarak görebiliriz. Ancak İmparator I Justinianus (525-565) döneminde bu durum biraz farklı bir hal almıştı. İmparator I. Justinianus, Mavileri desteklerken İmparatoriçe Theodora Monofizit Yeşilleri desteklemişti. I. Justinianus, Ortodoks öğretisinin takipçisi ve destekçisi olsa da imparatoriçeden dolayı Monofizitler lehine bir dönem tavizlerde bulunmuştu. Son yıllarında ise Monofizitleri desteklediğini bilmekteyiz. Katı bir Monofizit olan II. Iustinus (565-578) tahta çıktığında hizipler arasında mutlak bir tarafsızlık politikası izleyeceğini açıklamıştı. Bu tarafsızlık siyaseti sayesinde, hiziplerin daha önceki dönemlerde yol açtığı şiddet eylemlerinin önüne geçeceğini umuyordu. Phokas'ın tahttan indirilişi ve Herakleius'un tahta çıkışı da hiziplerin desteğiyle olmuştu (Mitchell, 2016).

2. Geç Roma Döneminde Hiziplerin İsyamları (491-610)

Başkanları devlet yöneticileri tarafından tayin edilen hizipler, atlı yarışların ötesinde Bizans İmparatorluğu'nda siyasî ve sosyal ve dinî hayatın merkezinde yer almaktaydılar. Öyle ki hiziplerin destekledikleri kişi imparator oluyor, atlı yarışlar sırasında hipodromda, halk ile İmparatorlar arasında aracılık yapıyorlar ve çoğu zaman vergilerin düşürülmesine, istenmeyen memurların görevden alınmasına dahi sebep olabiliyorlardı. Sayıca fazla olan hizip grupları her

---

⁴ Her ne kadar çoğunlukla Monofizitizm (tek tabiatçılık) ve Diyofizitizm (iki tabiatçılık) şeklinde bir genelleme yapılıyor ise de aslında her iki görüş de iki tabiatı, yani İsa'da beşerî ve ilahî olmak üzere iki tabiat bulunduğunu kabul eder. Bununla birlikte monofizit teoloji, genel olarak ifade edecek olursak, sonradan beşerî yönün ilahî tabiat içinde kaybolduğunu adeta absorbe edildiğini savunur. "Monofizit teolojiler" demek belki daha uygundur. Zira daha keskin olandan daha ılımlı olana uzanan birçok monofizit görüş söz konusudur; Monofizit inanç için ayrıca bkz; (Krüger, 1994; Frend, 1987; Çoban, 2013).

daim halkın desteğini alarak imparatorlukta bazen huzurun yerleşmesi için uğraşmalar da çoğu zaman çıkan isyanlarda en önde olmuşlardı. Aşağıda Geç Roma Çağı'nda (Bizans İmparatorluğu) Anastasius (491-518) döneminden Herakleius'a (602-710) kadar Hiziplerin çıkardığı isyanları anlatacağız.

2.1. İmparator Anastasius Dönemi ve Kırmızılar (501-512)

İmparator Anastasius'un iktidarı sırasında Maviler ve Yeşiller arasındaki rekabet, zaman zaman büyük çaplı isyanlar haline geldi. Hipodromdaki yarışlar, iki grup arasındaki düşmanlığı körükleyerek toplumsal düzeni tehdit eden bir unsura dönüştü. 493'te imparator, Hipodrom'da locasında bulunuyorken Yeşillerin destekçileri, araba yarışları yapılırken, taş attıkları için şehir valisi tarafından tutuklanan üyelerinin serbest bırakılması için imparatora başvurular. İmparator Yeşillerin isteğini geri çevirdi ve tutsakların salı verilmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Yeşillerin taraftarları tarafından taş yağmuruna tutuldu. Konstantinopolis sokaklarında gösteriler ve taşkınlıklar yaşandı. İmparator ve imparatoriçenin yıkılan, tahrip edilen heykelleri sokaklarda sürüklendi. Birçok kişi tutuklanıp cezalandırıldıktan sonra, Yeşil hizbin hamisi olan Platon'un şehir valisi olarak atanmasıyla ortalık sakinleşti. 501 yılında yine Hipodrom'da imparator yandaşı olan Yeşillerle muhalifi olan Maviler arasında çatışma çıktı. Siyasî iktidarın kendilerini kayırmasından cüret bulan Yeşiller, gösteri ve eğlencelerin yaşandığı bir sırada Mavilere saldırdılar. Çıkan çatışmalarda imparatorun gayrimeşru oğlu da öldürüldü. (Malalas, 1986; Chronicon Paschale, 1989; Daş, 2015). Bu dönemde, Bizans Kilisesi'nin 451 yılında Kalkedon'da düzenlenen Dördüncü Ekümenik Konsil'inde⁵ ana tartışma konusu olan Kristolojik meselede derin bir bölünme yaşanmıştı. Konstantinopolis'te teolojik tartışma kelimelerle sınırlı değildi. 512 yılında İmparator I. Anastasius ayine, Kalkedon'da kabul edilen tanımlarla çelişiyor gibi görünen Monofizit inancı içeren bir ekleme yapılmasını önerdi. 4 Kasım 512'de yapılan gösterilerin ertesi günü on binlerce insan Hipodrom'da toplandı. İmparator aleyhine atılan sloganlar bir süre sonra "Bütün dinsizler yok edilecek!" bağırışlarına dönüştü. Hipodrom'dan çıkan on binler şehre dağılarak Monofizit inançta olanların evlerini ve mülklerini ateşe verdiler. Değişikliği önerdiğine inanılan eski bir episkoposun evine yürüdüler ve onu bulamayınca binayı yağmalayıp yaktılar. Sonunda, muhtemelen İsa'nın doğuşu hakkında karşıt görüşe sahip olduğundan şüphelenildiği için ele geçirilen ve başı kesilen Suriyeli bir keşişi kurban olarak

---

⁵ Dördüncü Ekümenik Konsilin Kararı ile; Doğu Hristiyanları (Ermeni Apostolik, Süryani Kadim, İskenderiye Kıpti, ve Habeş kiliseleri olarak bildiğimiz kiliseler) Batı Hristiyanları'ndan (Ortodoks, Katolik, Protestan kiliseleri diye bildiğimiz kiliseler) ayrılmışlardır (Madrigal, 2014).

seçtiler. Kafası bir direğe asıldı ve “İşte Teslis’in düşmanı!” çılgınlıkları arasında sokaklarda do-laştırıldı. İki gün boyunca İstanbul sokaklarına hâkim olan zincirinden boşanmış kitleler katli-amlar yaparak binlerce Monofizit’i öldürdüler. İsyan öyle bir aşamaya geldi ki Areobindus adlı bir asi, isyancılar tarafından imparator olarak ilan edilecekti. İsyanı, Anastasius’un soğukkanlı tavrı durdurdu. Anastasius, Hipodrom’u dolduran 20.000’den fazla asinin karşısında çıkıp sa-kince başındaki imparatorluk tacını ve sırtındaki erguvan renkli imparatorluk kaftanını çıkardı. Sonra halka hitaben çok etkileyici bir konuşma yaptı. Artık imparatorluğu bıraktığını kimi isti-yorlarsa onu söylemelerini, kendisinin imparator olarak görevde kalması arzu ediliyorsa is-yankârlığın bitirilmesini istedi (Agatias, 1975; Theophanes, 1982; Malalas, 1986; Chronicon Paschale, 1989; Harris, 2017).

2.2. Nika İsyanı (532)

Konstantinopolis tarihinin en büyük isyan hareketlerinden biri, İmparator I. Justinianus (527-565) döneminde yaşandı. Bu isyanın temel nedeni dinî değil mali politikalarıydı. Halkın ağır vergilerle ezilmesi karşısında 532 yılında Hipodrom’da Maviler ve Yeşiller birleşerek isyan et-tiler. 10 Ocak Cumartesi günü yapılan yarışlardan sonra taraftar grupları isyan etti ve bu da yedi önde gelen isyancı liderinin kent Praefectusu (vali) Eustathius tarafından tutuklanmasıyla so-nuçlandı. Beşi asılarak öldürüldü, ikisi ise (biri Yeşillerden diğeri Mavilerden) idam sehpasın-dan (forca ile idam) sözde kaçmışlar ve kenti terk ederek şehrin karşı yakasında Kzykhos’da (Kadıköy) bir manastıra sığınmışlardı. Bir sonraki yarış için 13 Ocak Salı günü toplandı-ğı zaman, kalabalık imparatorun kaçakları affetmesini istedi. İmparator, kaçakların affedilmesini kabul etmedi ve hiziplerin sözlerine kulak tıkadı. Ancak tutsakların affedilmemesi başkentte daha büyük isyanların çıkmasına sebep oldu. Kalabalıklar, 4 Ocak’ta “Nica” (Zafer) diye bağ-ı-rarak Eudaemon’un ofisini bastılar, mahkûm edilen yandaşlarını kurtardılar ve birkaç kamu binasını ateşe verdiler. Ertesi gün Hipodrom’da toplandılar ve başkent Praefectusu Eudaemon ile bir önceki yıl Doğu’nun praetorian prefect’i (Ordu Komutanı) olarak atanan John ve 529’dan beri quaestor (olan Tribonian’ın da görevden alınmasını talep ettiler. Her ikisi de aristokrasi tarafından şiddetle sevilmiyordu ancak başkentten sıradan vatandaşları tarafından özellikle se-vilmediklerini düşünmek için bir neden yoktur ve onlara karşı kışkırtma aristokratlar tarafından teşvik edilmiş olabilir. İsyancılar sebebiyle zor durumda kalan I. Justinianus, üç bakanı da görev-den almaya razı oldu ancak kalabalık yatışmadı. İsyancılar daha sonra Anastasius’un yeğeni Probus’un evine giderek onu imparator ilan etmek istediler. Ancak o kaçmıştı ve evini yakarak daha fazla kamu binasını ateşe vermekle yetinmek zorunda kaldılar. İmparator tutuklular için

18 Ocak'ta imparator genel af vaat ederek kalabalığı tekrar yatıştırmaya çalışsa da onu düşmanca gösterilerle karşıladılar ve o zamana kadar I. Justinianus'la birlikte sarayda bulunan Anastasius'un diğer iki yeğeni Hypatius ve Pompeius'un evlerine döndüklerini öğrenerek yürüyüşe geçtiler ve Hypatius'u imparator ilan ettiler. Önüne gelen fırsattan istifade etmek isteyen Hypatius ise kendisini destekleyen bazı senatörlerden oluşan bir konsey topladıktan sonra, kalabalıkla birlikte Hipodrom'a yürüdü (Agathias, 1975; Malalas, 1986; Chronicon Paschale, 1989; Jones, 1964; Cameron, 1993; Berger, 2013). İsyan sırasında Büyük Saray'da olan İmparator I. Justinianus, yapacak bir şeyi olmadığı için başkentten kaçma planı yapıyordu. O sıra İmparatoriçe Theodora ona kaçmaktan vazgeçip korkusuzca savaşması gerektiğini şu sözlerle anlattı: “Başka hiçbir umar kalmasa bile ben yine kaçmaktan nefret ederim. Hepimiz, doğuştan, ölüme mahkûm bulunuyoruz. Ne var ki, başlarında taç taşıyanlar, saygınlıklarını ve güçlülüklerini yitirdikten sonra yaşamamalıdır. Tek bir gün bile kimsenin beni taçsız ve erguvansız olarak görmemesi için Tanrı'ya yalvarıyorum. Beni kraliçe adıyla selamlamanın sona erdiği gün yaşam ışığım da sönmüş olmalıdır. İmparator! kaçmaya karar verdiyseniz, hazineler sizindir. İşte deniz, işte gemileriniz! Ama can kaygısının sizi sefalet içinde bir yaşama ve aşağılık koşullarda bir ölüme uğratmasından korkunuz. Ben, eskilerin özdeyişiyle, tahtın şanlı bir mezar olduğuna inanıyorum.” İmparatoriçenin sarf ettiği bu sözler isyan sebebiyle korku içerisinde olan İmparator I. Justinianus'a cesaret vermişti. Theodora daha sonra sarayda bulunan Doğu'dan yeni çağrılmış olan *Magister Militum per Orientem* (Doğu'daki Bizans Kuvvetlerinin Genel Komutanı) Belisarius ve *Magister Militum per Iliricum* (Iliricum Bizans Kuvvetlerinin Genel Komutanı) Mundus'u çağırarak onları isyancıların üzerine sevk etmişti. Daha yeni başkente gelmiş olan Belisarius ve Mundus'un yanlarında birer küçük birlikleri vardı. Bu arada Hypatius'u destekleyen hizipler ve yandaşları Hipodromu doldurmuşlardı. Bu durumu haber alan generaller, Hipodrom'a doğru hareket ettiler. Karşılarında savaşmak için bekleyen 30.000 kişi vardı. Birlikler hiç beklemeden hipodromu dolduran halkın arasına daldı ve savaş katliama dönüştü. Kaynakların belirttiğine göre Hipodromda bulunan kimse oradan sağ çıkamadı. Hypatius kardeşiyle birlikte tutuklandı ve her ikisi de ertesi gün idam edildi. Onu destekleyen senatörler sürgüne gönderildi ve mallarına el konuldu. Ancak bir süre sonra Hypatius ve Pompeius'un oğulları gibi onlar da affedildiler ve mülklerini geri aldılar (Prokopius, 2002; Choniates, 1984; Jones, 1964; Greatrex, 1997; Meier, 2003). İsyan güçlülük bastırıldıktan sonra I. Justinianus, Konstantinopolis'i âdeta yeniden kurmak zorunda kaldı. İsyan esnasında tahrip olan Ayia Sophia, kentin imar faaliyetleri sırasında yeniden inşa edildi (Malalas, 1986; Chronicon Paschale, 1989; Prokopius, 2002; Emerson & Nice 1951; Gibbon, 2020).

2.3. İmparator Mavrikius'un Sonu ve Yeşiller (602)

İmparator Mavrikius (582-602) döneminde doğuda ve batıda yapılan savaşlar dolayısıyla çok büyük masraflar yapılmıştı. Tasarruf maksadıyla orduya ayrılan tahsisat dördte bir oranında azaltıldı. Askerlerin maaşlarının azalması ve onlar için şartların ağırlaşması genel bir memnuniyetsizliğe yol açtı. Orduda ise disiplin büyük ölçüde gevşedi, öyle bir hal aldı ki Mavrikius'un saltanatına mal oldu. 602 yılının sonbaharında imparator, orduya yeniden Tuna'nın ötesine geçme emrini verdi. Fakat askerler kışın gelmesi sebebiyle Konstantinopolis'e dönmek istedikler. Uzun bir süredir savaşta oldukları için ruhsal ve fiziksel olarak tükenmişlerdi. Her sene alıştıkları gibi kışı ailelerinin yanında geçirmek istiyorlardı. Ayrıca karargâhın bulunduğu Pannonia Bölgesi'nde kış mevsimi oldukça çetin geçiyordu. Bu soğuk iklime alışık olan Avar- Slav kütleleri Bizans karargâhına ani hücum yaparak ordunun yok olmasına sebep olabilirlerdi. Askerlerin bu söylemleri boşuna değildi fakat bu sıkıntılara rağmen imparator, başkente gelişlerini engelleyerek ordunun Tuna'da kalacağını bildirdi (Simocatta, 1997; Cameron, 1993). Askerler verilen emre itaat etmeyerek Tuna'yı geçip Securisca (Bulgaristan/Nikopol) kalesine vardıkları zaman daha ileriye gitmeyi reddettiler. General Petrus'a sırtlarını döndükten sonra aralarından bir komutan olan Phokas'ı, liderleri olarak ilan ettiler. Bu haber ile acilen Konstantinopolis'e giden Peter elinde isyancıların mektubunu taşıyordu. Bu mektupta askerler artık Mavrikius'u tanımadıklarını lider olarak Phokas'a itaat edeceklerini yazmışlardı. Bununla beraber imparatorun ailesine sadık kalarak oğlu Theodosios'u ya da kayın pederi Germanos'u, Phokas'a halef olarak kabul edebileceklerini söylediler. Mektup Mavrikius'un eline geçince çok hiddetlenerek oğlunu ve kayın pederini ihanetle suçladı. Oğlunu kırbaçlatan Mavrikius, kayın pederini ise huzuruna çağırıp hakarete bulundu, onu kendisine ihanet etmekle suçladı. Bunun üzerine Germanos kaçarak Aya Sophia Kilisesi'ne sığındı (Agapius, 1912; Simocatta, 1997). Mavrikius, asileri durdurmak için Maviler ve Yeşillerin desteğini istedi. Hizipler, ilk başta asilere karşı imparatorla güçlerini birleştireceklerini söyleseler de bir süre sonra böyle olmadığı anlaşıldı. Çok geçmeden başkente özellikle imparatorun bedava ekmek dağıtımını yasaklaması sebebiyle imparatora karşı protesto ve ayaklanmayı desteklediler (Simocatta, 1997). Maviler ve Yeşillerin⁶ desteğini alan isyancılar doğruca Doğu Orduları Komutanı Konstantinos Lardys'in evine doğru ilerledi ve orayı ateşe verdiler. O sırada Lardys sarayda olduğu için canını kurtarabildi. İsyan şiddetlenince imparator, karısı Konstantina, sekiz çocuğu ve Lardys ile birlikte gizlice

⁶ 602 yılında Konstantinopolis'te hiziplerin sayısı Maviler 900, Yeşiller ise 1500 kişiydiler (Cameron, 1973).

saraydan çıkıp küçük bir kayığa bindi. Asya yakasına doğru açılarak şiddetli rüzgâr sebebiyle Nikomedia Körfezi'nde bulunan Aziz Autonomos Kilisesi'ne çıktılar. Mavrikius Gut hastalığı sebebiyle yola devam edemedi ve ailesi ile birlikte Nikomedia'da (İzmit) kaldı. Fakat oğlu Theodosios, onun isteği üzerine II. Hüsrev'e gitmek için yola koyuldu ve Nikaea'ya (İzmit) geldi (Simocatta, 1997; Whitby, 1999). Bu sırada Mavrikius'un kayınpederi Germanus, saklandığı yer olan Ayia Sophia'dan çıkarak iktidarı ele geçirme hevesine düştü. Tahtı ele geçirmek için Maviler ve Yeşillerin desteğine ihtiyacı vardı. Yeşillerin lideri Sergios'tan yardım istemişse de demenin üyeleri Phokas'ın tarafını tutmayı yeğlemişlerdi (Simocatta, 1997; Whitby, 1999). Phokas ve beraberindeki ordu artık Konstantinopolis'e varmak üzereydiler. Yeşil demenin şefleri 25 Kasım 610'da bağlılıklarını bildirmek üzere şehre girmeden orduyu ve Phokas'ı karşıladılar. Halk onu tanımamasına rağmen bu yeni imparatorun, onlara refah getireceğini düşündükleri için Phokas'ı coşku ile karşıladı. Şehre törenlerle giren Phokas, Saint-Jean Baptiste (Yahya Peygamber) kilisesinde taç giydi, karısı Leontia'yı ise *augusta* mertebesine yükseltti. Ertesi gün ise halkı selamlamak için meydana çıkan imparator, onları selamlarken bir yandan da avuç avuç altın saçıyordu. Daha sonraki günlerde ise askerlere tahta çıkışının bahşişi ve isyan etmelerinin ücretini fazlaca ödeyecekti (Agapius, 1912; Simocatta, 1997).

Yaptığı gösterişli hareketlerin ardından şimdi sıra selefi olan Mavrikius ve oğullarını öldürmeye gelmişti. Aslında tahta çıkar çıkmaz onları yakalamak için askeri bir birliği Nikomedia'ya göndermişti. Çok geçmeden askerler tarafından yakalanan Mavrikius, onlara karşı hiçbir mukavemet göstermedi. Hastalığı ilerlemiş durumdaydı ve artık gücü kalmamıştı. Kaybettiğinin farkındaydı bu sebeple yüzüğünü Nikaea şehrine ulaşmış olan oğlu Theodosius'a gönderdi ve ona hızlı bir şekilde dönmesini emretti. Theodosius felaketinin farkında olmasına rağmen babasına itaat ederek, Nikomedia'ya geri döndü. Komutan Lilius'un önderliğindeki askerler ilk önce Mavrikius'un gözleri önünde dört oğlunu öldürdüler. Biraz sonra ise tek darbe ile 27 Kasım Salı günü imparatoru katlettiler. Mavrikius ve oğullarının başı, kesildikten sonra İmparator Phokas'a götürüldü. Onun emriyle kesilen başlar Evdomon'daki Tribunalium alanında sergilendi, vücutları ise denize atıldı. Karısı, kızları ve kayın pederi ise manastıra kapatıldı (Theophanes, 1982; Simocatta, 1997; Whitby, 1999; Liebeschuetz, 1991).

2.4. İmparator Phokas ve Maviler (603-607)

Phocas, 25 Kasım'da tahta çıktığında ordunun alt kademelerinden ve sıradan halktan destek almıştı. Ancak, sivil ve askerî aristokrasi ve Maviler ona karşıydı. İstikrarlı bir politikası olmayan Phocas, aristokrasiyi yanına çekmeye ve Mavi Deme ile dost olmaya çalıştı. Aynı zamanda, Mavrikius tarafından büyük zahmetle biriktirilen tüm tasarrufları israf etti. Ordunun ve

yönetimin düzenini bozdu, iyi subayları yavaş yavaş ortadan kaldırdı. İsyan ve ayaklanmalar sebebiyle imparatorlukta iç savaş Anadolu'nun her yerine yayıldı. Maviler ile Yeşiller arasındaki düşmanlık Doğu eyaletlerinde tamamen dinî ve milliyetçi, Konstantinopolis'te ise hükümet karşıtı bir yapıda gittikçe büyüyordu. 603 yılının başında, Hippodrom'da atlı yarışlar sırasında Yeşiller Cochlia'da toplandılar bu sırada Phocas kendi koltuğuna giderken Konstantina'yı suçlamaya başladılar⁷. Yeşillerin saldırısı karşısında Phocas, Konstantina ve kızlarını öldürmeye karar verdi. İmparatorun kendisi ve kızlarını öldüreceğini haber alan Konstantina, babası Germanos'un yardımıyla Ayia Sophia'ya kaçtı. Phocas muhafızlara onları zorla çıkarmalarını emretti. Patrik Kyriakos bu duruma müdahale ederek kiliseye sığınanların dokunulmaz olduğunu hatırlattı. Böylece Phocas, onlara zarar vermeyeceğine yemin ettikten sonra onları Nea Metanoia Manastırı'na götürdü ve oraya kapattı. Germanos ise Phocas'ın kendisinden kurtulma arzusuna karşı korunmak için bir keşiş olup evinde inzivaya çekildi. Olaylar yatışmış olarak görünse de 603 yazında, bilinmeyen bir nedenle, Yeşiller ve Maviler birbirine girdi. O zamanlar Yeşillerin Deme Başkanı John Kroukis idi. İki demenin aralarında olan kavga bir isyana dönüştü ve Yeşiller, şehir merkezi olarak bilinen Lausos'tan Eparch'ın Praetorium'una ve Konstantin Forum'unun (Çemberlitaş) karşısındaki Arca'ya kadar olan Mese'yi yaktılar (Mango, 2001). Bu bölgede gümüşçüler, kürkçüler, kuyumcular gibi zengin tüccarların dükkanları bulunuyordu. Bu isyanın ya da kavganın kazananı Mavi Deme oldu, Yeşiller ise ağır kayıplar verdiler. İmparator Phocas'ın olaylara tepkisi ise hızlı ve korkunç oldu. İmparator, Praetorium ile Konstantin Forum'u arasında kalan ve isyanlar sırasında yakılan mahallede, Mavrikios'un destekçisi olan Yeşillerin gözdesi John Kroukis'i canlı bir şekilde yakarak tepkisini gösterdi. Yeşiller, bu dönemden itibaren Phocas'tan nefret etmeye başladılar. Mavi Deme ise Phocas'ı desteklemeye devam etti (Stratos, 1980).

Muhtemelen 607 yılında Phokas, kızı Domentzia'yı ünlü general ve Patrici Priskos ile evlendirdi. Bu evlilik kuşkusuz siyasî bir nitelik taşıyordu. Çünkü Phokas, yapılacak evlilikle altmış yaşında olan Priskos'un seçkin bir üyesi olduğu Bizans aristokrasisine yaranmak istiyordu. Düğün büyük bir ihtişamla ve bir istisna olarak genellikle kraliyet düğünlerinin yapıldığı Saray'daki Aziz Stephen Kilisesi'nde değil Marina Sarayı'nda kutlandı. Düğünden sonra yarışların yapıldığı Hipodrom'a Demeler, Phokas ve imparatoriçe Leontia'nın defne yapraklarıyla süslenmiş heykellerini ve bunların yanına da Priskos ve Domentzia'nın diğer heykellerini yerleştirdiler. Genellikle her şeyden şüphelenen Phokas, kızının ve Priskos'un defnelerini gördüğünde öfkeleni ve derhal yok edilmelerini emretti. Bu sırada hipodromda bulunan halk, bir

süre önce tutuklanan, demelerin iki üyesi Theophanes ve Pamphilos için Phokas'a merhamet göstermesi için bağıyorlardı. Priskos ve kızının defne yapraklarıyla süslenmiş heykellerinde takılı kalan Phokas ise halkın merhamet isteğine tepkisiz kaldı. Onun tepkisiz kalması halkı öfkелendirdi ve kalabalık çok geçmeden ayaklandı, demeler ise imparatora karşı güçlerini birleştirdiler. Demeler imparatora karşı hareket edecekleri sırada o, korkup Hipodromdan ayrıldı (Agapius, 1912; Stratos, 1980).

2.5. Phokas'ın Tahttan İndirilmesi ve Yeşillerin Herakleius'a Desteği (610)

İmparator Phokas, tahtta kaldığı süre içerisinde selefi Mavrikius'a yakın ve ona hizmet etmiş olanların canını almak için sürekli bir şekilde uğraş verdi. Mavrikius ve oğullarından sonra Konstantinos Lardys ve Petrus'un hayatlarına son verdi. Döneminin sonuna doğru çıkan iç karışıklıklar ve artık halkın Phokas'ı istememesi sebebiyle ortalıkta çeşitli dedikodular dönmeye başlamıştı. Bu dedikodular arasında Germanus'un tahtı ele geçirme isteğinin olduğu söylendi. Bu haber imparatora iletdikten sonra, daha önce canlarını bağışlayıp manastıra kapatıldığı, Germanus, İmparatoriçe Konstantina ile üç kızı öldürüldü (Simocatta, 1997; Theophanes, 1982). Şiddet ve ölümlerin ardı arkası kesilmeyince imparatorluk gittikçe kaosa sürüklendi (Theophanes, 1982; Moss, 1948; Sivrioğlu, 2015). Komutanların bir kısmının öldürülmesi sebebiyle ordu zayıfladı ve Sâsânîler ile yapılan savaşlar başarısızlığa uğradı. Sâsânî ordusu, Khalkedon'a (Kadıköy) kadar ulaştı. Başkent ve ülke genelinde yaşanan kargaşaya Kuzey Afrika'da Kartaca Genel Valisi Herakleius kayıtsız kalamadı. Derhal Kartaca'da isyan hazırlığına başladı ve komutayı da oğlu Herakleius'a bıraktı. Ayrıca isyanı iki koldan yürütmek isteyen baba Herakleius, yardımcısı olan Gregoras'ın oğlu Niketas'ı da oğluna destek olması için yanına verdi. Genç Herakleius, güçlü bir ordu ve donanma eşliğinde 608 yılında Konstantinopolis'e doğru harekete geçti. Niketas ise Mısır'a doğru hareket ederek Konstantinopolis'e varmadan önce Alexandria'yı (İskenderiye) ele geçirdi. Alexandria'nın alınmasıyla başkente giden tahıl ikmal kesildi. Herakleius ise donanma ile 610 yılında Thessaloniki/Selanik Limanına vardı. Halk tarafından coşkuyla karşılandıktan sonra yoluna devam etti. Konstantinopolis'e varmak için acele etmeyen Herakleius 3 Ekim 610 Cumartesi günü, donanmasını Haliç'in önüne demirledi. Gemilerin direklerinde kutsal emanetler ve Hz. Meryem'in ikonları vardı. Aynı zamanda Niketas büyük bir piyade kuvvetiyle Pentapolis'ten (Kuzey Afrika) başkente geldi. Halk Phokas'tan yeterince bezmişti bu sebeple tahtı almak için gelen Herakleius hiçbir mukavemetle karşılaşmadı. Aynı zamanda Yeşillerin lideri Priskos ile uzun süredir devam eden yazışmalar sebebiyle Herakleius, halk ve Yeşiller tarafından iyi karşılanacağını biliyordu. (Theophanes, 1982; John of Nikiu, 1913; Nikephoros, 1990; Oman, 1908). 4 Ekim 610'da Konstantinopolis

limanına varan Herakleius, ardındaki birlikler ve başkent halkıyla beraber Phokas'ın üzerine yürüdü. Çok kısa bir süre sonra halk, zorba imparatorları Phokas'ı yakalayarak giysileri çıkarılmış bir şekilde Herakleius'un gemisine getirdi (Paschal, 1989). Huzuruna çıkarılan Phokas'a, Herakleius: "İmparatorluğu bu şekilde mi yönetiyorsun?" diye sorduğunda Phokas, "Sen daha mı iyi yöneteceksin" diye karşılık verdi. Bu cevabın ardından Phokas'ın bedeni parçalara ayrıldı ve daha sonra yakıldı⁸.

Phokas'ın ölümünün ardından Herakleius, Aziz Stephen Şapeli'nde, Patrik Sergios tarafından taç giydi (Monachi, 1978; Theophanes, 1982; Agapius, 1912; John of Nikiu, 1913; Run-ciman, 1966; Nikephoros, 1990; Sebeos, 1999; Oman, 1908; Demirkent, 1998). Herakleius dönemiyle beraber Hiziplerin özellikle siyasî meseleler üzerinde olan etkileri azaldı. Bunun nedeni, Herakleius'un demelere ölümcül bir darbe indiren ve siyasî gerilemelerine yol açan yönetim reformlarıydı. Bu durumun göstergesinin, demelerin artık siyasî gösterilere katılmamaları olduğunu görebiliriz. Ancak Herakleius'un ölümünden sonra durum değişmiş ve demeler Bizans'ın siyasî hayatında önemli bir rol oynadıklarını defalarca kanıtlamışlardır. Örneğin, Heraklonas'ı (641), baba bir kardeşi İmparator III. Konstantin ile (641) ortak imparator olarak taçlandırmaya zorladılar. II. Konstans (641–668) döneminde Martina'yı onaylamadıklarını gösterdiler. II. Justinianus (685/695-705/711, Leontius (695-698) ve Apsimaros (698-705) dönemlerinde ve VII. VIII. ve IX. yüzyıllar boyunca siyasî, sosyal ve dinî hayatta aktif oldular (Agapius, 1912; Stratos, 1980).

Sonuç

Konstantinopolis Hipodromu sadece bir eğlence merkezi değil, aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun siyasî ve toplumsal hayatını derinden etkileyen bir alan olmuştur. Hipodromda düzenlenen atlı araba yarışları, toplumu bir araya getiren bir gösteri olmanın ötesine geçmiş, imparatorların politikalarını ve taht değişikliklerini etkileyen önemli bir güç odağı haline gelmiştir. Bayraklarının renkleri Yeşil, Mavi, Kırmızı ve Beyaz olarak adlandırılan dört takım, spor kulübü kimliğini aşarak siyasetin doğrudan bir parçası olmuştur. Bu takımların imparatorlara duyduğu sempati ve destek, halk arasında büyük yankılar uyandırmış ve imparatorların popülaritesini belirleyen etmenlerden biri olmuştur. Özellikle IV. ve VI. yüzyıllarda bu hizipler, ayaklanmalara ve taht mücadelelerine doğrudan katılarak, imparatorların kaderini tayin etmişlerdir. Anastasius, I. Justinianus ve Mavrikius dönemlerinde yaşanan isyanlar, hipodromun bir güç merkezi olarak nasıl işlediğini açıkça göstermektedir. Hipodrom sadece sporun değil, aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun siyasî yapısının bir yansıması olarak görülmelidir.

⁸ Halk, Phokas'ı ele geçirip onu Öküzler Formu'nda yakarak öldürmüştür; (Theophanes, 1982).

Kaynaklar

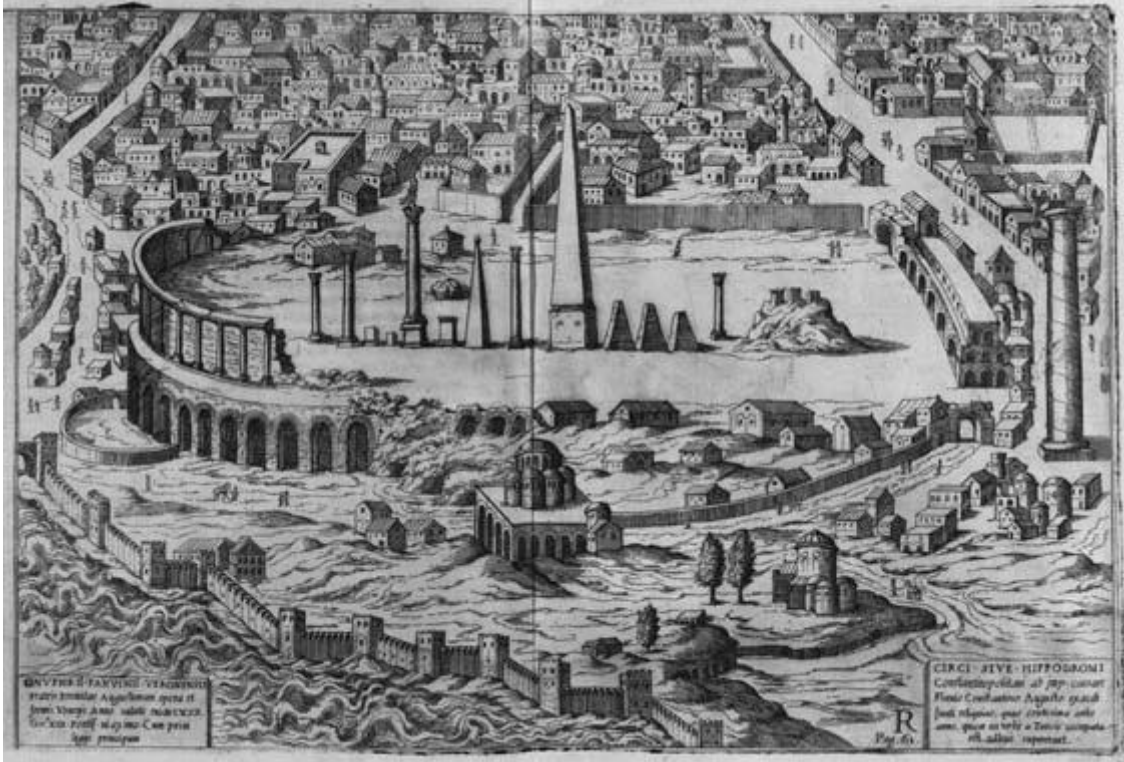
- Akyürek, E. (2021). *The Hippodrome of Constantinople*. Cambridge University Press.
- Agapius. (1912). *Kitab al-Unvan, histoire universelle écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj*. A. A. Vasiliev (Ed. & Trans.). Roger Pearse.
- Agathias of Myrina. (1975). *The histories* (Trans. J. D. Frendo). de Gruyter.
- Altunbeğ Turgut, C. (2022). Maviler ve Yeşiller: Bizans atlı araba yarışları çerçevesinde taraftar grupları. *Türk Akademik Dergiler (TAD)*, 41 (71), 118-153.
- Andronicos, M. (2002). *The Greek Museums National Museum*. Ekdotike Athenon.
- Bassett, S. (1991). The antiquities in the Hippodrome of Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers*, 45, 87-96.
- Bassett, S. (2004). *The urban image of Late Antique Constantinople*. Cambridge University Press.
- Berger, A. (2013). *Accounts of medieval Constantinople: The Patria*. Harvard University Press.
- Cameron, A. (1973). *Porphyrius the Charioteer*. Routledge.
- Cameron, A. (1993). The Mediterranean World in Late Antiquity, A.D. 395–400. Routledge.
- Chronicon Paschale. (1989). 284–628 AD. Whitby, M., and M. Whitby (Ed.). Liverpool University Press.
- Choniates, N. (1984). *City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*. (Trans. H. J. Magoulias). Wayne State University Press.
- Constantine VII Porphyrogenitos. (1999). *Circus factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*. Oxford Clarendon Press.
- Constantine VII Porphyrogenitos. (2012). *The book of ceremonies*. (Trans. A. Moffatt & M. Tell). Australian Association for Byzantine Studies.
- Çoban, B. Z. (2013). Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm. *Milel ve Nihal Dergisi*, 10 (2), 13-27.
- Daş, M. (2015). Bizans İstanbul’unda Siyasi Gelişmeler. İçinde. *Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, II, 30-57.
- Dagron, G. (2010). From one Rome to the other, Hippodrome/At Meydanı. in B. Pitarakis & E. Işın (Eds.), *Istanbul’s history*.

- Demirkent, I. (1998). Herakleios. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C.17, s. 210-215). TDV Yayınları.
- Emerson, W., & Nice, R. L. (1951). Hagia Sophia: The collapse of the first dome. *Archaeology*, 4, 94–103.
- Frend, W. H. C. (1987). Monophysitism. in M. Eliade (Ed.), *Encyclopedia of religion* (Vol. 10, pp. 66-68). MacMillan.
- Georgii Monachi. (1978). *Chronicon II*. (C. de Boor, Ed.). Stuttgart.
- Greatrex, G. (1997). The Nika riot: A reappraisal. *JHS*, 117, 60-86.
- Gibbon, E. (2020). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi IV*. (Trans. A. Baltacıgil). İndie Yayınları.
- Gilles, P. (1988). *The antiquities of Constantinople*. (Trans. J. Ball). (2nd ed.). Italica Press.
- Humphrey, J. H. (1986). *Roman circuses: Arenas for chariot racing*. Batsford.
- John of Nikiu. (1913). *Chronicle*. (Trans. R. H. Charles). Messrs. Williams & Norgate.
- Harris, J. (2017). *Constantinople: Capital of Byzantium*. Bloomsbury Publishing.
- Jones, A. H. M. (1964). *Later Roman Empire 284-602: a Social Economic... Survey: maps*. B. Blackwell.
- Kazhdan, A. P. (2005). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Krüger, G. (1994). Monophysitism. *Encyclopedia of Religion and Ethics, Edinburg*, 8, 811-817.
- Liebeschuetz, W. (1991). The circus factions. *Convegno per Santo Mazzarino: Roma, 9-11 maggio 1991.-(Saggi di storia antica; 13)*, 163-185.
- Liddell, H. G. (1940). *A Greek and English lexicon*. Clarendon Press.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1901). *A Greek-English lexicon*. American Book.
- Luce, A. A. (1920). *Monophysitism: Past and present*. Society for the Promotion of Christian Knowledge.
- MacLagan, M. (1968). *The city of Constantinopolis*. Thames and Hudson.
- Malalas. (1986). *The Chronicle*. (Trans. E. Jeffreys, M. Jeffreys, & R. Scott). Australian Association for Byzantine Studies.
- Magdalino, P. (2010). Byzantium= Constantinople. *A companion to Byzantium*, 43-54.
- Mango, C. (2010). A history of the Hippodrome of Constantinople. In B. Pitarakis & E. Işın (Eds.), *Hipporome/At Meydanı: A stage for Istanbul's history I*. Pera Müzesi Yayını.

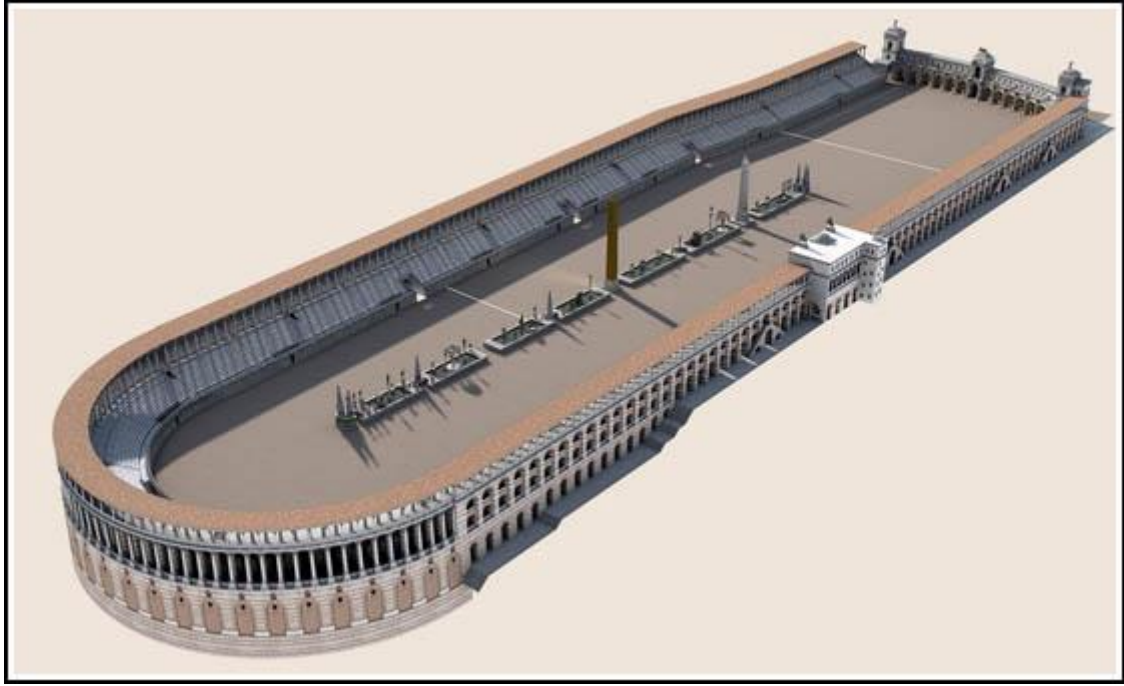
- Madrigal, M. (2014). *Anadolu'nun ekümenik konsilleri*. Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- Meier, M. (2003). Die Inszenierung einer Katastrophe: Justinian und der Nika-Aufstand. *ZPE*, 142, 273-300.
- Minorsky, V. (1950). Marvazi on the Byzantines. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves*, 10, 461-462.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu tarihi M.S. 284-641*. (Çev. T. Kaçar). TTK Yayınları.
- Monachi. (1978). *Chronicon*. Stvtgardiae in Aedibvs.
- Moss, L. B. (1948). The history of the Byzantine Empire: An outline from M.S. 330 to the Fourth Crusade. In N. H. Boynes & H. Moss (Eds.), *Byzantium: An introduction to East Roman civilization*. Harvard University Press.
- Oman, C. (1908). *The Byzantine Empire*. Putnam's.
- Pitarakis, B., & Işın, E. (Eds.). (2010). *Hippodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi/Hippodrome/Atmeydanı: A Stage for Istanbul's History*. (2nd ed.). Pera Müzesi.
- Prokopius. (2002). *İsyan ve veba*. (Trans. A. Çalap). Lir Yayınları.
- Runciman, S. (1966). *Byzantine Civilisation*. London: University Paperbacks.
- Simocatta. (1997). *History*. M. Micheal & Whitby (Eds.). Oxford University Press.
- Sivrioğlu, U. T. (2015). Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (330-1453). *History Studies (Special Issue on Byzantine)*, VII, 299-132.
- Stratos, A. N. (1980). *Byzantium in the seventh century: Volume V Justinian II, Leontius and Tiberius (685-711)*. Adolf M. Hakkert.
- Sturluson, S. (1961). *Heimskringla: Sagas of the Norse kings*. (Trans. S. Laing). Dent.
- Theophanes. (1982). *The Chronicle of Theophanes*. (Trans. H. Turtledove). University of Pennsylvania Press.
- Vasil'ev, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire (324-1453)*. The University of Wisconsin Press.
- Whitby, M. (1999). The violence of the circus factions. *Organised crime in Antiquity*, 229-53.

Ekler

1. 1480'de Hipodrom'un görünümü; Onofrio Panvinio, *De ludis circensibus* (1600), İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

2.Hipodromun Restitüsyonu, Byzantium1200.org (T. Öner)

3.Dikilitaş (Theodosius Dikilitaşı) –Sultanahmet-Fatih-İstanbul (Erol Şaşmaz)

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi | Received: 01.11.2024
Kabul tarihi | Accepted: 15.01.2025
Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Khagani Jafarli Allahverdi

<https://orcid.org/0009-0004-4530-3467>

PhD Student, Baku State University, History faculty, Azerbaijan, xaqani.ceferli.1990@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Allahverdi, K. J. (2025). The Role of Pakistan in the Military Operations Conducted by the United States in Afghanistan in the Fight Against Terrorism. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 923-933.

The Role of Pakistan in the Military Operations Conducted by the United States in Afghanistan in the Fight Against Terrorism

Abstract

The article “The role of Pakistan in the military operations conducted by the United States in Afghanistan in the fight against terrorism” explores U.S. assistance to Pakistan in the fight against terrorism. The article begins on the importance of Afghanistan for the Islamic Republic of Pakistan geographically and politically. It then provides a historical overview of the development of US-Pakistan relations from Pakistan's independence in 1948 until the events of September 11, 2001. The following describes the U.S. government's negotiations with the Islamic Republic of Pakistan and the U.S. diplomatic victory in gaining such an important regional ally during the war in Afghanistan. The article examines how this has affected US-Pakistan efforts to combat terrorism. Also significant were the U.S. airstrikes on Pakistani territory and the reactions to these events, particularly the importance of the elimination of “Al-Qaeda” leader Osama bin Laden in Pakistan on May 2, 2011. It concludes by summarising Pakistan's desire and awareness of the importance of alliance with the US in the developments in Afghanistan.

Keywords: USA, Pakistan, Afghanistan, Terrorism, Aid, Operation

ABD'nin Terörle Mücadele Kapsamında Afganistan'da Yürüttüğü Askeri Operasyonlarda Pakistan'ın Rolü

Öz

“ABD'nin terörizmle mücadelede Afganistan'da yürüttüğü askeri operasyonlarda Pakistan'ın rolü” başlıklı makale, ABD'nin terörizmle mücadelede Pakistan'a verdiği desteği inceliyor. Makale,

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Afganistan'ın Pakistan İslam Cumhuriyeti için jeostratejik ve siyasi açıdan önemi ile başlıyor. Daha sonra Pakistan'ın 1948'deki bağımsızlığından 11 Eylül 2001 olaylarına kadar ABD-Pakistan ilişkilerinin gelişimine tarihsel bir bakış sunuyor. Ardından ABD hükümetinin Pakistan İslam Cumhuriyeti ile müzakereleri ve ABD'nin Afganistan savaşı sırasında böylesine önemli bir bölgesel müttefik kazanarak elde ettiği diplomatik zafer anlatılmaktadır. Makale, bu durumun ABD-Pakistan'ın terörle mücadele çabalarını nasıl etkilediğini incelemektedir. ABD'nin Pakistan topraklarına düzenlediği hava saldırıları ve bu olaylara verilen tepkiler, özellikle de "El Kaide" lideri Usame bin Ladin'in 2 Mayıs 2011'de Pakistan'da ortadan kaldırılmasının önemi de önemlidir. Çalışma, Pakistan'ın Afganistan'daki gelişmelerde ABD ile ittifakın önemine ilişkin arzusu ve farkındalığının özetlenmesiyle sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Pakistan, Afganistan, Terörizm, Yardım, Operasyon

Introduction

Undoubtedly, Pakistan has had the most tangible impact on the development of the situation in Afghanistan over the past 40 years. Islamabad's strategic goal was to ensure the rise to power of a friendly, preferably dependent and understanding regime in Afghanistan, which would provide Pakistan with some kind of "strategic depth" in its uneasy relationship with India. A controlled Afghanistan could also serve as a kind of "gateway" for Pakistan's political and trade-economic expansion into the Central Asian region, while simultaneously enhancing Islamabad's role as a mediator in commercial relations between Arab countries, Southeast Asian states, and Japan with this region. Moreover, Afghanistan has the shortest transit route for oil and gas resources from Turkmenistan, Kazakhstan, and other Central Asian states to the coast of the Gulf of Oman and beyond to many oil-consuming countries, which in itself can bring significant financial dividends. Afghanistan itself is a large market for the sale of Pakistani-made goods (Arunova, 2000).

1. Discussion

Having emerged in 1948 as a politically and economically weak state, moreover burdened with conflicts with India and Afghanistan, Pakistan decided to rely on Western countries, primarily the United States. Agreements on economic and military-political cooperation were concluded with Washington. Pakistan soon joined the Southeast Asian Treaty Organization (SEATO, 1954) and the Baghdad Pact (1955, later the Central Treaty Organization, CENTO) (Moskalenko & Topychkanov, 2013). The entry of Soviet troops into Afghanistan had a huge impact on Pakistan. Pakistan's course and its position as a "frontline state" have provided it with great political and economic dividends. Since the early 1980s, the main supplies of arms, medicines and food for the Mujahideen have been carried out through Pakistan. Pakistan's

military-economic alliance with the US has been strengthened (Moskalenko & Topychkanov, 2013). With the withdrawal of Soviet troops from Afghanistan in February 1989 and then with the collapse of the USSR in 1991, the Afghan conflict lost its global character and Pakistan lost its former importance to the West, with the consequence that material assistance was reduced (Moskalenko & Topychkanov, 2013). U.S. interest in Pakistan has faded. Pakistan's next goal was the rise to power of the Mujahideen in Afghanistan. The Mujahideen's takeover did not strengthen Pakistan's position in the country. A fierce armed struggle for power broke out in the victorious camp. The rivals divided Kabul and then the whole country into zones of control.

The need for a swift resolution to the crisis in Afghanistan and the impossibility of achieving this under the existing military and political balance led Pakistan to support the emergence of a new force in 1994—the “Taliban” movement, which was primarily made up of students (talibs) from religious schools established for Afghan refugees in Pakistan (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Pakistan has defended the Taliban's interests in various international organisations. All important news from Afghanistan was transmitted through Pakistani media. Islamabad has been involved in organising numerous meetings between representatives of the warring parties, foreign politicians. Islamabad assisted the UN and its special representative in the negotiation process on Afghanistan. Naturally, by acting in this way, Islamabad sought, firstly, to safeguard its own interests in Afghanistan and, secondly, to raise its profile in the international arena in relation to Afghan affairs (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Pakistani support and patronage did not make the Taliban obedient executors of Islamabad's directives; on the contrary, the Taliban increasingly became impervious to the desires of the Pakistanis. A wave of Taliban terror was growing against representatives of Afghan political and public figures in opposition to the Taliban regime in Pakistan, Afghan intellectuals and other circles that do not share the ideology and practice of the Taliban.

A heavy burden on the shoulders of the Pakistani authorities was the upkeep of around 1.5 million Afghan refugees, who could not return to their homeland due to the ongoing bloodshed there (Arunova, 2000). The difficulties of this situation created the possibility of a future divergence with the Taliban. Thanks to them, Pakistan was ready to abruptly change course after the terrorist attack in New York in September 2001.

Islamabad's change in Afghan policy was extremely difficult, not without pressure from the United States. It began with the cessation of supplies of fuel and lubricants to Afghanistan, the halting of transit trade, and the freezing of the bank accounts of Taliban leaders. Transport routes along the border with Afghanistan were then blocked (to the extent possible due to difficult

terrain). There was a curtailment of diplomatic relations between Islamabad and the Taliban government (Moskalenko & Topychkanov, 2013). For the United States, the first and most important problem that had to be solved quickly was the establishment of cooperation with Pakistan. Due to its favorable strategic position next to Afghanistan and participation in the war against the Soviet Union, Pakistan was a key player. However, the new US ambassador to Pakistan, Wendy Chamberlain, arrived in Islamabad “expecting to spend most of her time overcoming the consequences of the humanitarian crisis that has erupted in the region”. Severe drought and famine in Afghanistan have forced thousands of people to flee to Pakistan. That summer, it was the country's most important domestic issue. But the terrorist attacks of September 11 changed everything (Wadsworth & Jones, 2010). On September 12, Ambassador Chamberlain received instructions from the State Department to visit President Musharraf in Islamabad. They agreed to discuss all the details on September 15th. Chamberlain presented several issues for discussion, including the cessation of “Al-Qaeda” operations along the Pakistani border; granting U.S. aviation the right to conduct covert flights over Pakistani territory and to land secretly at Pakistani airfields; providing the United States access to Pakistani military bases; supplying the United States with intelligence and immigration information; and completely halting fuel supplies to the “Taliban”. And the final demand, which, as Secretary of State Colin Powell admitted in a conversation with Armitage, sounded very controversial: If there is confirmation of the presence of Osama bin Laden's network and “Al-Qaeda” in Afghanistan, and if Afghanistan and the “Taliban” continue to provide him refuge, then Pakistan will sever diplomatic relations with the Taliban government, cease support for the “Taliban”, and assist us in the aforementioned ways to eliminate Osama bin Laden and his “Al-Qaeda”. Musharraf put forward counter-demands. He also asked that American aircraft not use bases in India for their operations in Afghanistan, to which Chamberlain agreed.

Musharraf was clearly interested in using his favourable bargaining position to gain an advantage over India. In the end, the President of Pakistan accepted most of the demands of the United States, nevertheless refusing to give them the right to fly over Pakistani territory and secretly land at local airfields and provide access to most of the naval bases and ports. The United States also agreed to most of Musharraf's demands: American planes will not fly over Pakistani nuclear facilities, the United States will not attack Afghanistan from Pakistani territory, and the United States will continue to provide economic aid to Pakistan. Musharraf's support was a key factor in the US's initial success in Afghanistan. “Pakistan was determined to cooperate”, Ambassador Chamberlain noted, “his support was of great importance” (Wadsworth & Jones,

2010). The Pakistani mission in Kabul was closed shortly after the events of September 11, 2001. In the fall of 2001, the Taliban Embassy in Pakistan ceased its activities. Following the fall of Kabul in late November 2001, Islamabad announced the severance of diplomatic relations with the Taliban regime (Pakistan was the last of the three states to recognize the Taliban government to do so). A new diplomatic mission began work in Kabul in January 2002. Pakistani consulates were opened in Jalalabad, Kandahar, Mazar-e Sharif. Cooperation between American and Pakistani intelligence services has been established. In early 2002, their joint operation achieved a major success: the arrest in Pakistan of the second most important person in “al-Qaeda”, Abu Zubaydah. The co-operation of Pakistani and US intelligence agencies also led to the arrest of Khalid Sheikh Mohammad first in Karachi and then in Rawalpindi (2002 and 2003), Ramzi bin al-Shibha in Karachi (2002) and others. Pakistan has given the US freedom of action in its airspace. The Americans were given temporary use of four air bases on Pakistani territory, which was of great importance to the US and its allies. Washington was satisfied with Pakistan's actions in Afghanistan (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Of course, the most important problem for Pakistan was its involvement in the military sphere of the anti-terrorist campaign in Afghanistan. As already noted, Pakistan has become widely involved in this area. All his military activities were connected with other members of the anti-terrorist coalition, but, of course, its core was cooperation with Afghanistan and the United States. To coordinate activities, primarily military, a trilateral American-Afghan-Pakistani commission was established, which discussed the common activities of the three countries, current issues, problems of logistics, joint operations, coordination of intelligence services, etc. In order to avoid border conflicts, work was carried out within the framework of the trilateral commission to develop better cooperation in combating terrorist movements in border areas.

In particular, representatives of the three countries visited a number of points in the disputed areas along the “Durand Line”. Specialists from the United States conducted reconnaissance on the ground using global positioning equipment to fix the exact location of border posts and prevent incidents related to the crossing of the Pakistani border by American troops or aircraft. The United States has provided \$73 million for a programme to strengthen Pakistan's border security and law enforcement agencies. During the implementation of the program, military transport equipment, short-range and long-range communications equipment were transferred to Pakistan, and specialists were sent to train employees of local special services in modern methods of combating terrorism (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Since 2002, the U.S. strategy in Pakistan's border areas has consisted of two main components. First, the most

important goal remained to capture “al-Qaeda” leaders. In 2005 and 2006, U.S. representatives began to exert pressure on Pakistan, trying to compel it to take stronger action against Taliban leaders and other groups in the country's border areas. But “al-Qaeda” remained the primary target. Second, regardless of the consequences, the U.S. expected the Pakistani government to take over most of the operations. The United States provided it with aid and occasional pinpoint strikes, but mostly relied on Pakistan. The United States Government annually provided assistance in excess of a billion dollars to the main security agencies of Pakistan responsible for conducting counter-terrorism and counter-insurgency activities: Pakistan Army, Frontier Corps, Frontier Constabulary and ISI. The Frontier Corps, the largest civilian paramilitary force, has nearly 100,000 personnel and is responsible for securing Pakistan's western border, which is nearly 6,000 kilometres long. The Border Police is a federal force that polices the border between the Federally Administered Tribal Areas and the rest of Pakistan. In addition, separate Border Police units carry out internal security tasks in other areas of Pakistan – for example, in the cities of Quetta, Karachi and Islamabad. The money also went through the channels of the State Department, the CIA and other government agencies (Wadsworth & Jones, 2010). But despite such a promising start, peace and stability have not come to Afghanistan. The militants were leaving en masse for Pakistan, which was worrying. In December 2001, after the fall of Kabul and Kandahar, a significant number of Taliban leaders fled to Pakistan's Baluchistan province. Among them was Mullah Omar. For example, in November, the Americans carried out a bombing strike on the kariz system (underground canals) in Kandahar, where, according to intelligence, Mullah Omar was hiding. In Afghanistan, such channels are often used to supply water from springs and rivers. They connect to the surface through vertical wells. Marine aircraft first dropped several 2,000 lb (907 kg) GBU-10 laser-guided guided bombs on the target, but missed. Subsequently, U.S. Air Force aircraft attacked the kariz systems with GBU-28 Bunker Buster guided bombs weighing 5,000 pounds (2,268 kg), specifically designed to destroy underground command posts. The warhead of such a bomb weighs 2 tons. The tunnel was destroyed, but Mullah Omar survived. He eventually made it to Pakistan. “Al-Qaeda” militants, including Osama bin Laden, were fleeing en masse across the Pakistani border. In November 2001, in one of his last public appearances, bin Laden delivered a sermon to tribal leaders at the Islamic Research Center in Jalalabad. He promised that the militants would be able to teach the Americans a lesson “similar to what they taught the Russians”. He was wearing a gray 'shalwar kameez' (a long shirt and loose-fitting trousers) commonly worn by Afghans, along with a camouflage jacket. According to some reports, he distributed cash to the chiefs in order to gain

their support. US intelligence officials believe that as many as 1,000 “al-Qaeda” militants have fled through Tora Bora and other parts of the border over the past few weeks. In mid-December 2001, according to American intelligence estimates, bin Laden left Tora Bora for the last time, accompanied by several guards and close aides. CIA operatives operating there repeatedly appealed to the military command to allocate an additional battalion of rangers to block bin Laden's escape routes, but it decided to rely on Afghan troops. According to some reports, bin Laden paid the Afghans to let him leave. The Pakistani military believed that “militants had taken refuge in urban areas and mixed with the local population”. The leaders of “Al-Qaeda” left by various routes, and bin Laden moved on horseback in a southerly direction, passing through several mountain passes used by CIA caravans during the war against the USSR. The Pashtuns, who live in numerous villages and towns scattered along the route on both sides of the border, supported the Taliban and helped bin Laden and his companions negotiate the snow-covered passes to the old Pakistani outpost at Parachinar. The CIA later determined that “a group of two hundred Saudis and Yemeni nationals ... were led by members of the Pashtun Gilzai tribe, who were paid in cash and weapons”. Pakistan's Frontier Corps, a force operating in the country's border areas, has detained a number of militants in the border area. Al-Qaeda members and foreign fighters were handed over to Pakistan's ISI intelligence agency, which in turn handed many of them over to the United States government. They ended up in secret prisons in Kandahar, Bagram and elsewhere. Members of Al-Qaeda hoped for their connections with Pakistani paramilitary groups like Lashkar-e-Taiba (Army of the Righteous), which operated in major cities like Lahore and Faisalabad, to help them evade Pakistani and American intelligence services. However, they did not want to stay in Pakistan because its government was co-operating with the United States. Sporadic operations by the Pakistan Army in South Waziristan have forced militants to withdraw to North Waziristan (Wadsworth & Jones, 2010). In 2002, an anti-insurgency campaign called “Al-Mizan” began in Pakistan. At that time, many senior American politicians considered Pakistan a reliable partner. “Pakistanis were part of the solution to the problem, not the problem. Musharraf helped very well. He really stood up to the radicalization of Pakistan”, Pentagon Chief Controller Dov Zackheim said at the time.

During operation Al-Mizan, the Pakistanis deployed approximately 70,000 to 80,000 troops to the Tribal Area. Despite the lack of relevant experience, the army and intelligence agencies were able to capture or kill such important al-Qaeda members as Khalid Sheikh Mohammed, Abu Faraj al-Libbi, Abu Zubaydah and Abu Talha al-Pakistani. In December 2001, the government used army units and the Frontier Corps against foreign fighters in the Kurram

and Khyber tribal agencies. Counter-insurgency operations were also conducted between 2002 and 2005, mainly in Balochistan, south of the Tribal Area, and in North and South Waziristan. Hundreds, if not thousands, of Pakistani soldiers died in the fighting. For example, in early 2004, Pakistani intelligence began receiving reports of “al-Qaeda” activity in the Wana Valley in South Waziristan. The Frontier Corps launched an operation against the militants in March, but when its units arrived in the valley, they were ambushed. It was a typical “Al-Qaeda” operation. The militants acted in exactly the same way in 2002 against the Americans conducting operation “Anaconda”. They occupied the surrounding hills and heights, and the soldiers of the Frontier Corps found themselves in the open below (Wadsworth & Jones, 2010). The militants fired a hurricane of fire from shelters on the slopes of the mountains, causing heavy losses among the border guards. Units of the Pakistani army were alerted to help those who were ambushed. 6,000 troops were deployed to the battle area, 600 of them by helicopter. They cordoned off the area around the ambush site and began combing the area. When they found the militants, the army units attacked and cleared the hillsides. Sixty-three militants were killed, thirty-six of whom turned out to be foreigners. Soldiers found and destroyed an al-Qaeda command centre and a network of tunnels with sophisticated electronic equipment.

In June 2004, after receiving several disturbing intelligence reports that a militant group of more than 200 Chechens and Uzbeks, several Arabs and several hundred of their local supporters was concentrating in the Shakai Valley, the Pakistani army struck the area. The operation, which began on June 10, involved 10,000 military personnel, as well as parts of the special forces task force and the Border Corps. The Pakistani military, with the help of US special operations forces and CIA agents, destroyed the main propaganda base and the main stronghold of the militants, which also housed a workshop for the manufacture of improvised explosive devices. Two trucks of televisions, computers, laptops, CDs, tape recorders and cassettes were taken out of one of the camps. But it was a tactical short-term success because the militants soon established a better fortified camp in Waziristan (Wadsworth & Jones, 2010). In general, operation “Al-Mizan” included several stages. During the operation, the Pakistani army managed to destroy or capture many local and foreign fighters. But it has failed to clear the region of paramilitary groups, including “Al-Qaeda” (Wadsworth & Jones, 2010). The next intensification of terrorists started in Balochistan, Khyber Pakhtunkhwa and FATA (Federally Administered Tribal Areas) under the direct influence of developments in Afghanistan. It then occurred in other parts of Pakistan as well. The 2007 Lal Masjid (“Red Mosque”) in Islamabad contributed to some extent to this. For months, the capital has been the scene of an epic negotiation between the

authorities and Taliban morality police-inspired radicals holed up in the mosque. All this ended with the imposition of a curfew and, finally, the bloody storming of the mosque on July 10-11.

After the events of the summer of 2007, the radical minority began to act more aggressively against the authorities, security forces and the civilian population. While before the storming of the rebel mosque, the main terrorist attacks were in Balochistan, Khyber Pakhtunkhwa and FATA, after it the terrorists, using in some cases former madrassa students of the mosque, have developed activity in Islamabad, Panjab and Sindh. It was in the Punjabi “garrison city” of Rawalpindi that Benazir Bhutto was assassinated on December 27, 2007. In 2007, a form of terrorism such as suicide attacks, which had not been typical before, spread in Pakistan: There were 57 such attacks in 2007, compared to 6 in 2006 and 22 in 2002-2006. And in 2008-2013, the total number of suicide attacks reached 2,357.

These features were reflected in the territorial organisation of the Taliban. Quetta, the main city of Balochistan province, was generally considered the centre of Afghan Taliban and international terrorists in Pakistan. According to a report by Stanley McChrystal, former commander of US forces in Afghanistan, a 15-member council headed by Mullah Omar, a “Taliban” leader, was formed in Quetta – “the Quetta Shura”. This council, according to the general, managed the Taliban's military operations inside Afghanistan.

However, the geography of the arrests showed that most “Taliban” and “Al-Qaeda” leaders were detained in Karachi, the main city of Sindh province, which is simultaneously the financial capital, main port and Pashtun exclave of Pakistan. Obviously, it was here that the main leaders of the Afghan Taliban moved, as evidenced by the arrests in 2010-2011, not only Mullah Abdul Ghani Baradar, the deputy of Mullah Omar, but also Maulvi Abdul Kabir, the shadow governor of Afghanistan's Nangarhar province; Mullah Muhammad Hassan, the former foreign minister of the Taliban regime; Mullah Abdul Kayyum Zakir, responsible for the armed actions of the Taliban militia; Mullah Abdul Raouf, the former head of the northeastern operational command of the Taliban; Mullah Ahmad Jan Akhundzada, the former governor of Afghanistan's Zabul province; and Mullah Muhammad Yunis, the former commander of Kabul's police. These arrests suggest that the “Karachi Shura” already surpasses the “Quetta Shura” in importance, if not replaces it at all (Moskalenko & Topychkanov, 2013). The United States included extensive counterterrorism assistance to Pakistan first in the “Surge Pakistan” strategy and then in the AfPak strategy, which signified the interdependence of security issues in Afghanistan and Pakistan. In line with these strategies, the U.S. began conducting intensive unmanned aerial

vehicle (UAV) strikes inside Pakistan. After the departure of Pervez Musharraf in 2008, the United States began to use UAVs more actively against targets in Pakistan.

The Pakistan Armed Forces, with intelligence and air support from the US, launched a large-scale operation that resulted in forcing the Taliban out of Swat and Buner and shifting hostilities to the border with Afghanistan - the FATA (Federally Administered Tribal Areas). Thanks to this operation, by the fall of 2009 the Taliban base in Pakistan was significantly reduced, which had a positive impact on the situation in neighboring Afghanistan. Of course, a very significant event was the discovery and elimination of Osama bin Laden in the Pakistani city of Abbottabad on May 2, 2011 (Operation "Neptune Spear"). Overall, according to the Bureau of Investigative Journalism, there was 1 drone strike on Pakistani territory in 2004, 3 in 2005, 3 in 2006, 5 in 2007, 38 in 2008, 55 in 2009, 128 in 2010, 75 in 2011, 48 in 2012, and 1,364 in 2013. As a result of all 369 strikes, 2,500 to 3,500 people were killed, mostly militants. But there were civilians among the dead. On average, 1 in 4 of those killed in UAV strikes were civilians and 1 in 18 were children. Their deaths have every time led to mass protests, fuelled anti-American sentiments and forced some Pakistanis to join militancy. Overall, the war in Afghanistan has contributed to a growing number of supporters of radical, extremist and terrorist organisations in Pakistan, which has threatened the institutions of power (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Meanwhile, relations between Pakistan and Afghanistan are far from cloudless. There are complex issues involved. The main one is Kabul's failure to recognise the "Durand Line". There are other irritants as well. Pakistan has watched India's growing influence in Afghanistan with great apprehension. In Islamabad, one could hear the view that India was taking advantage of its advantages to engage in anti-Pakistan activities in Afghanistan and its consulates in many Afghan cities were outposts of such activities. However, in private conversations, some members of Pakistan's military establishment denied that there was any real cause for concern about Indian activity in Afghanistan (Moskalenko & Topychkanov, 2013). Pakistan's relations with Kabul's leadership under President Ashraf Ghani (President of Afghanistan since 2014) have been extremely tense and at some times outright hostile (Kortunov, 2021). Despite all this, Afghanistan and Pakistan continued to intensify efforts aimed at expanding security cooperation. On December 17, the Chief of the General Staff of Pakistan visited Kabul to discuss the coordination of security activities. After that, on December 23, a trilateral meeting was held in Pakistan between the Commander of the Afghan Army, the Commander of the International Security Assistance Force and the Chief of the General Staff of Pakistan. On January 11, 2015, the head of the Inter-Services Intelligence (ISI) of Pakistan met

with President Ghani in Kabul. As a result of this meeting, an agreement was reached to resume the operation of joint border coordination centers at the Torkham and Spin Boldak checkpoints to ensure coordination of actions in the framework of counterterrorism operations along the shared borders. Legislative meetings were also held, and an Afghan delegation participated in the Afghan-Pakistani Parliamentary Security Dialogue on 31 December 2014. Meanwhile, on January 9, 2015, a delegation consisting of officials from political parties in Pakistan discussed issues of cooperation in combating terrorism and ensuring border security with senior officials in Kabul (United Nations General Assembly Security Council Sixty-ninth session Item 37, 2015).

Conclusion

Pakistan needs a stable and predictable Afghanistan. Since the relations with Afghanistan were special: a large and difficult to control border, cultural and ethnic closeness and instability forced Pakistan to act very carefully. With the beginning of the war in Afghanistan in 2001, Pakistan, using military-political and economic benefits from the United States, simultaneously tried to neutralize its efforts in Afghanistan, thereby asserting itself as a local power, and also exerted influence on Afghanistan, protecting it from itself.

References

- Arunova, M.R. (2000). *U.S. Policy in Afghanistan from 1945 to 1999* (Brief Overview). Moscow.
- Kortunov, A. V. (2021). *Solution of the Problem of Afghanistan: Necessary Conditions and International Consequences: Report of the Russian International Affairs Council (RIAC)*. No. 76/2021. Moscow.
- Moskalenko, V., & Topychkanov, P. (2013). *Strength and Weakness of Pakistan*. Center Carnegie.
- United Nations General Assembly Security Council Sixty-ninth session Item 37. (February 27, 2015).
- Wadsworth, D. J. & Jones, S. G. (2010). In the Graveyard of Empires: America's War in Afghanistan. *Naval War College Review*, 63 (2), 148-149.

Rashid Maharramov

<https://orcid.org/0009-0006-6547-8090>

Associate Professor, Doctor of Philosophy in History, Ganja State University, Department of History, Azerbaijan, residmaherramov@gmail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Maharramov, R. (2025). The Contribution of Ancient Turks to World Civilization. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 934-942.

The Contribution of Ancient Turks to World Civilization

Abstract

The article is dedicated to an interesting and nationally valuable issue that remains relevant in our modern history. Analyzing the historical facts from reliable sources, separate works of Russian and European historians, the author of the article comes to the conclusion that the ancestors of modern Turkic peoples made a great and valuable contribution to human culture on the eve of the current civilization. He shows that, despite what some politicized scientists say, the Turkish people were not a new, young or non-historical nation at all, but they are carriers of rich history with their ancient and rich traditions and culture of statehood. It is possible to trace the historical development from the distant past by the substitution of ethnoses and their ethnonyms, and in reality this is a great history, an unbreakable history of time and generations. The article rightly shows that we have historical roots in the ancient Turks, and it is manifested not only in ethnonyms, but also in the essence of the people and the nation.

Keywords: Ancient Turks, World Civilization, Wheeled Carts, Rock Inscriptions, Glozel Inscriptions, Contribution

Eski Türklerin Dünya Medeniyetine Katkıları

Öz

Makale, modern tarihimizde geçerliliğini koruyan ilginç ve ulusal açıdan değerli bir konuya adanmıştır. Tarihi gerçekleri güvenilir kaynaklardan, Rus ve Avrupalı tarihçilerin ayrı ayrı eserlerinden analiz eden makalenin yazarı, modern Türk halklarının atalarının mevcut medeniyetin arifesinde insan

kültürüne büyük ve değerli bir katkı yaptığı sonucuna varıyor. Bazı siyasallaşmış bilim adamlarının söylediklerinin aksine, Türk halkının hiç de yeni, genç veya tarihsiz bir millet olmadığını, aksine eski ve zengin gelenekleri ve devlet kültürüyle zengin bir tarihin taşıyıcıları olduklarını göstermektedir. Etnosların ve etnonimlerinin yer değiştirmesiyle uzak geçmişten tarihsel gelişimi izlemek mümkündür ve gerçekte bu büyük bir tarihtir, zamanın ve nesillerin kırılmaz bir tarihidir Makale haklı olarak eski Türklerde tarihsel köklerimiz olduğunu ve bunun sadece etnonimlerde değil, aynı zamanda halkın ve milletin özünde de tezahür ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Eski Türkler, Dünya Medeniyeti, Tekerlekli Arabalar, Kaya Yazıtları, Glozel Yazıtları, Katkı*

Introduction

The ancient Turks lived while moving with their livestock, primarily with horses, across the steppes. They domesticated horses at very early stages, taking care of them, feeding them, and even improving their breeds. They worshiped the horse, which became a prominent figure (Cardini, 2000). The horse was indispensable in agriculture and a fighter in military clashes, both in attack and defense. It could even save the rider from danger by swiftly exiting the battlefield when needed. Thus, skillful horse control became essential. The first necessity was likely the invention of the bridle, as it was crucial to control the horse easily. Fortunately, the Turks had plenty of leather to make reins. In battle, on horseback, it was important to shoot arrows, strike with a spear, and use other combat tools. This led to the invention of the saddle. Initially, they used leather pads, but it became clear that this was insufficient, as it did not provide enough stability for the rider. The long life of the nomads and hunters on horseback led to the invention of the stirrup—a real breakthrough in controlling the horse. With the stirrup, the rider could stand and shoot arrows, aim a spear at the enemy, and fight with a sword. Later, they learned to shoe horses. S. I. Vaynshtein and S. G. Klyashtorny confirm that the Turks invented the saddle (Vainshtein, 1968). However, L. R. Kyzlasov disagrees, stating that different types of saddles existed and were known to the Huns and Sarmatians (Klyashtorny, 1964). But weren't the Huns Turks? And among the Sarmatians, the Turks predominated. Thus, the “heavy cavalry” of the Turks' military forces emerged. This type of combat unit, known as "heavy cavalry," was transferred from the "steppe peoples" to China. Cardini writes that "the Turks forced China to create a new type of army." A few hundred years later, the Iranians also adopted the "heavy cavalry" type. The lesson Persia taught the Roman Empire forced Rome to adopt this form of cavalry (Cardini, 2000). Thus, the achievements of the nomadic Turks spread from Central Asia to both the East (China) and the West (the Roman Empire). By the 3rd-4th centuries AD, the saddle was considered a luxury item in the Roman Empire. There is evidence

that at this time, saddles and horseshoes were commonplace among the Huns and Avars. The equipment of warriors and horses originated before Christ and was refined throughout the first millennium AD.

It is known that the Roman army used chariots at the beginning of the AD era. However, in the Chunlut gallery in northern Mongolia, rock carvings depict reindeer-oxen yoked to chariots, whose spoked wheels can be counted. There are eight of them, and the most cautious scientists confirm that these images date back at least 6,000 years. At that time, Europe did not yet have wheels. The need for wheels as a means of transport arose much earlier among the nomadic Turks. And all of humanity's subsequent development took place on wheels. The ancient Turkic-speaking Scythians gave rise to the Huns, who in the first millennium AD merged with new Turkic tribes and peoples. History consists of the connection between time and space, generations and territories. Therefore, it is natural that the ancient Turks are also part of our historical roots, not just in ethnonyms but in the essence of the people and nation itself. The above mentions the equipment of the warhorse and warrior with gear such as saddles, reins, stirrups, and other items made of metal and leather. Which tribes lived in the metallurgical region in northeastern Iran, i.e., Central Asia? Turkic-speaking Saka-Massagetae, ancient Kangars-Kangly, and Iranian-speaking tribes lived there. Turkish historian Fakhreddin Kuzoglu writes that from the beginning of our era, Turkish tribes such as Kumans, Hephthalites, and Kipchaks lived there (Cardini, 2000). L. N. Gumilyov wrote that the Turks of Central Asia were the first to introduce iron production using industrial methods, which allowed them to assert their independence from China and Tibet. If this is so, it happened before 2852 BC, as iron and gold were known in China between 2852-2737 BC (Klyashtorny, 1964). Greek mythology localizes the chained Prometheus in the rocks of "Mountainous Scythia." This is either the Caucasus or Asia. Aeschylus connects his hero closely with fire and ironworking. In ancient times, many peoples, especially the Turks, worshiped fire and ironworking. Shamans adorned their clothes with iron ornaments. T. Cardini considers the iron ornaments of Turkish shamans to be the precursor of the iron armor worn by European knights. Shamans, making noise with these amulets, could subdue or drive away spirits. The blacksmith made these amulets for the shamans.

The presence of such a proverb among the Yakuts, who came from the south in the early second millennium AD, is no coincidence: "The blacksmith and shaman are birds of the same nest." Russians were greatly surprised by the development of metallurgy among the Yakuts. Metallurgy among the Yakuts is a legacy inherited from the Kurumchi culture of the Baikal

region, dating back to the 2nd millennium BC. Academic A. Okladnikov writes that *"the most characteristic feature of this culture is the high level of iron processing ... The iron they obtained from ore was 99.43% pure metal"* (Kyzlasov, 1979, p. 295). He stated that the Yakuts were descendants of the Kurikans of the Baikal region, who were part of the Turkic-speaking Huns. One branch of the Huns, involved in ironworking, settled in present-day Dagestan at the beginning of the AD era. Ironworking with fire and ore was considered sacred and mysterious. Blacksmiths passed their skills only to their own kind, and when they died, their tools were buried with them. In the Volga-Bulgar territory, the process of smelting metal was kept as secret as the apple of one's eye. This was an ancient Turkic tradition. Myths and other folk creations related to iron, fire, and swords spread in Western Europe, recalling or replacing Eastern traditions. Long swords in Rome were very expensive and considered sacred weapons (Okladnikov, 1955). Need and demand constantly urged an increase in production. Heavy cavalry, wheeled carts, and metal-made combat equipment were more necessary for the nomadic Turks—wanderers of the vast steppes and hunters.

Fortunately, the Altai, Sayan, and modern Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and, finally, the Caucasus and Ural mountain ranges—the territories where the Turkic peoples lived—were rich in metal ores, especially gold and silver deposits. Fortunately, these deposits were not located deep underground but in the upper layers. Gold was obtained in its natural state, in nuggets, especially in the mountainous regions. Generally, gold was the first metal humans acquired. The Altai was particularly rich in gold. It is known that the Greeks, as early as the 2nd millennium BC, organized expeditions to the South Caucasus for the "golden fleece." They even established colonies in ancient Colchis in the 6th century BC. However, there was little gold there. Rumors about gold came from the East. The wealth of the ancient Scythians (Ishkuz) in gold is well known. If we consider that those around the Black Sea came from Asia, we can conclude that the gold items they had were brought from there, as there were no gold deposits around the Black Sea in the 8th-5th centuries BC. Traders from the East who brought gold also spoke about it. In the 6th-8th centuries AD, Arab invasions reached the Caucasus and the Byzantine Empire. The importance of gold increased. Greedy European feudal lords embarked on Crusades to Syria and Palestine to seize Eastern gold, masking their intentions under the guise of Christianity. The Fourth Crusade against Constantinople, organized by the Christian Pope, further confirms this. However, even here, their hunger for gold was not satisfied. How, then, could they obtain gold? Rumors circulated that India was rich in gold. By the late 15th century, explorers like Columbus and Vasco da Gama set sail to

reach India by sea. The first reached America and began to rob and kill the Aztec Indian tribes for their gold. The second discovered the sea route to Asia and India for Europeans, again for gold. The Aztecs had amassed a lot of gold. Gold's homeland is Asia and America. Not only India but also other countries, including Turkish lands, were rich in gold. Considering that in all modern Turkic languages, the word for gold is "altın," we understand that this concept goes far back in history.

Gold Buddhas, golden domes, and other golden objects adorned Central Asia, South Siberia, and the Sayan-Altai regions, beautifying these ancient lands. In the Pazyryk culture in Altai, human figures made of wood, ibex horns covered with gold leaf were found in the excavated burial grounds. This historical monument is more than 2,500 years old, dating back to the 5th century BC. How many years passed before the use of gold leaf? Even today, applying such technology is complex and difficult. Moreover, these golden items prove the antiquity and richness of the Altai in gold. The wandering nomadic Turks in the mountains and steppes likely initially obtained gold in its natural nugget form. Gold extraction by washing gold-bearing soil seems to have come later. The Turks did not always live as nomads. Sometimes they led a settled life, engaging in agriculture, and at other times, due to the scarcity of pastures, they moved to more distant regions. The term "nomadic" should not be seen as derogatory. It is a viable economic system that can serve as a model. Over time, the Turks built cities, created states, engaged in farming and livestock breeding.

It is time to return to rock carvings. Here is an ancient settlement on the Middle Yenisei. Their houses were built from wooden beams, with cauldrons and livestock—sheep, cattle, horses, and reindeer—nearby, and horsemen are depicted. The horseman wears a tall hat, and dogs are shown beside his feet (Cardini, 2000). This life of the Turks dates back two thousand years before Christ. It is believed that the rock carvings depict the life of the Yenisei Kyrgyz. Contrary to what our detractors claim, writing emerged very early among the Turks. In Central Asia, in Tuva, a calendar was found that not only counted years but also allowed for calculating solar and lunar eclipses. Archaeologist V. E. Zarichev writes: *"It is enough to understand how complex the creation of calendars was and how precise calculations were needed to confidently believe that those who lived in Siberia 18,000 years ago had mathematical, geometric, and astronomical knowledge"* (Pal, 1983, p. 220).

There is no need to identify them as Indo-Europeans, Turks, or even Chinese, as they were not called these names at the time. The main point is that ancient Asian civilization existed.

In 1924, nearly three thousand texts were discovered in France, and these texts were only deciphered and read using the Turkish language through the help of Roman letters (Larochev, 1980). According to scholars, these letters and writings are 6-5 thousand years old. There is nothing surprising in this, considering that many Turkic-speaking tribes existed among the Scythians in the 6th-5th centuries BC. Researchers have found traces of the Turkish language in the Sumerian language, which is also 6,000 years old (Elveren, 1999). It is known that the modern alphabet was created based on the Phoenician script. This appeared in the second millennium BC. The Greeks adopted this alphabet in the 8th century BC. By the first millennium BC, Latin letters emerged under the influence of the Etruscan script, and the Etruscans were Turkic-speaking Scythians living in Aprilia (Sulejmenov, 1975). From this, it becomes clear that the Turkish script is older than the Phoenician script. It is interesting that regardless of where rock and cave inscriptions are found, they are initially studied from the perspective of identifying Indo-European languages. Then, scholars in the Uralic studies field begin attempting to decipher them. Only after this do Turkologists start studying them based on Turkic languages. Strangely, many times, these attempts are successful, as was the case with the famous Turkic runes.

Many specialists have studied rock and cave paintings and inscriptions. However, here we will discuss the work of Turkish scholar Kazım Mirşan. He re-examined rock and cave inscriptions and runic writings, verifying the results of other researchers. In this case, we are particularly interested in his book "The Origin of Alphabetic Writing" (Mirşan, 1994)

The main conclusion of Kazım Mirşan's book refutes the following traditional premises of historical science:

1. All alphabets were formed under the influence of the Phoenician alphabet.
2. The oldest culture in Europe is Greek culture.
3. Scythian culture cannot be older than Greek culture.
4. The Etruscans originated on the shores of the Aegean Sea and came to Etruria from there.
5. Turks borrowed runic writing from Syrians.
6. The Uyghur alphabet is not a continuation of runic writing.
7. The earliest Turks could not have been Europeans.

Kazım Mirşan rejects all these traditional premises based on concrete material analysis. He examines pictograms (ancient forms of writing) found in Siberia, Kazakhstan, Abakan-Yenisei, the shores of the Lena River, the Altai Mountains (in the CIS, Mongolia, and Siberia), Eastern Turkestan (Xinjiang and northern Afghanistan), Anatolia, Romania, Greece,

Switzerland, Italy, France, and northern Spain, painted 20,000 years ago, and petroglyphs carved into rocks and stones a thousand years ago, showing how alphabetic writing emerged. Among the Turks, too, this method led to the creation of the Turkish script. To confirm this hypothesis, he cites the example of Turkish inscriptions carved on stone in France 4,500 years ago that he claims were written in Turkish.

Kazım Mirşan explains the history of these stone inscriptions in France. In 1924, a landowner near the city of Vichy in the Allier department of central France discovered over three thousand ancient writing fragments on his land. They went down in history as "Glozel inscriptions." For 60 years, scholars attempted to decipher them based on Indo-European languages, but without success. One day, Parisian pianist Halik Tarcan, who loved reading books on history and ethnography in his spare time, paid attention to these inscriptions. He showed copies of these Glozel inscriptions to Turkish scholar Kazım Mirşan, an expert on ancient writings. Kazım Mirşan's research proved the Turkish nature of these writings, which were presented in a conference at the Sorbonne University in March 1993, demonstrating that the ancient Turkish Glozel inscriptions are older than the Etruscan inscriptions. The Etruscans adopted their writing from the Glozel inscriptions, and in turn, Etruscan inscriptions influenced the development of the Latin alphabet and, to some extent, the Cyrillic alphabet. Naturally, these claims need thorough verification and should be accepted as hypotheses (Zakiyev, 2003). However, even so, it can be assumed that in ancient times, there was a Turkish area on the territory of modern France, which was later forgotten by the French language. According to Kazım Mirşan, before the Phoenician script, there were proto-Turkic letters, which he conditionally calls UW-ON. Based on these letters, the proto-Semitic (Phoenician, proto-Byzantine, even proto-Greek and Ionian) scripts emerged. All this suggests that Turkish culture has deep historical roots, but unfortunately, Turkologists have yet to fully explore this. Writing and books are great achievements of human civilization. Turks have contributed to world culture in this area as well. People wrote on stone, rock, papyrus, and parchment. They used hieroglyphs, drawings, and signs. Cuneiform writing was first spread in the East. The writing disk found on the island of Crete, which is 3,500 years old, has not yet been deciphered by anyone.

Thus, it may be possible to read these and other writings with the help of the ancient Turkic languages, just as the Turkish texts found in France were deciphered. Many materials were used for writing, but they were cumbersome, difficult, and expensive. A need arose for a more convenient material, and that material was paper. History tells us that paper was first

invented in China at the beginning of the new era. According to legend, this great invention belonged to a slave from East Turkestan. The name of the slave has been lost in legend, but the name of the great Khan's official, the slave's owner, remains. His name was Cai Lun. Before that, the slave had prepared writing materials from bamboo-like reeds. This required great effort. During the process, the slave developed another method, obtaining writing material paper from tree bark (Zakiyev, 1995; Pal, 1983). According to legend, the Chinese emperor ordered the invention to be kept secret, and the slave was sentenced to an honorable death. The slave from East Turkestan labored over the production of writing material. Through labor experience, paper was created. Paper was made by hand and spread widely in China by the 2nd century AD. Its production method was kept secret for a long time. After the Arabs conquered Central Asia, they learned how paper was made. Paper reached Europe through the Arabs. By the end of the first millennium, the Arabic language dominated science and literature among Eastern peoples, including the Turks, becoming the dominant language across Eurasia. In Europe, the Latin language prevailed and became dominant. On its basis, other written languages formed. In the 11th century, German, English, and Irish appeared; in the 12th century, Spanish, Portuguese, and Norwegian; in the 13th century, Italian, Danish, Swedish, Hungarian, and Czech. In the East, including among the Turks, books written in manuscript form spread more widely than in Europe. In the first millennium, Khwaja Ahmed Bolgari, Yakub ibn Noğman al-Bolgari, and Tajjaddin Khwaja Bolgari wrote in the 10th-11th centuries. As we can see, the Turks did not lag behind Europeans in creating world civilization, and sometimes even surpassed them. Mahmoud Kashgari compiled a dictionary of Turkic languages as early as the 11th century. Which European can be compared to him? (Alishev, 2000). The ancestors of modern Turkic peoples made significant contributions to the culture of humanity at the dawn of civilization. Contrary to the claims of some politicized scholars, Turkic peoples are neither young nor "non-historical," but possess an ancient and rich history.

Conclusion

The ancient Turkic world spans a vast period and an endless expanse of territory. In very ancient times, the Turks inhabited a vast area. To the north lay the taiga and tundra, to the west—the Roman Empire, to the east—China, and to the south—Turkestan, the Parthian state, and India. These high mountains and wide valleys, endless steppes, and plains were home to nomadic herders, shepherds, hunters, and warriors, where countless herds of horses grazed. The Bible called them the giants Gog and Magog. Even today, Christians and the Bible believe in their existence (Gog and Magog mean terrifying and fearsome people). During this time,

various Turkic-speaking tribes, clans, and peoples lived on these lands. Sometimes they fought among themselves or launched campaigns against others. But life continuously moved forward. Alongside material development, spiritual culture also advanced. It is possible to trace this development through the replacement of ethnic groups and their ethnonyms from the distant past. In reality, this is a great history, a history of the inseparable connection between time and generations. From this point of view, modern Turkic peoples, like other peoples, have deep historical roots.

References

- Alishev, S. KH. (2000). *Glubokaya turetskaya derevnya*. Akademiya v Tatarstane, Institut istorii. (In Russian).
- Cardini, F. (2000). *Istoki srednevekovogo rytsarstva* (orig. Russian: The Origins of Medieval Knighthood). MTSIFI. (In Russian).
- Elveren, M. (1 April 1999). 4500-year-old Turkish Text Found. *Hurriyet*, p. 15.
- Klyashtorny, S. G. (1964). Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia. Moscow: Nauka. 215 p. (In Russian).
- Kyzlasov, L. R. (1979). *Ancient Tuva* (From the *Paleolithic* to the *9th Century*). Moscow University. (In Russian).
- Larochev, V. E. (1980). *Cave People*. Novosibirsk.
- Mirşan, K. (1994). *Alfabetik yazı başlangıcı*. Bodrum.
- Okladnikov, A. P. (1955). *History of the Yakut Autonomous Soviet Socialist Republic*. (vol 1). AS USSR Press. (In Russian).
- Pal, R. B. (1983). *Chelovek v pervyye yavilsya tsaryu*. Ripol Klassik. (In Russian).
- Sulejmenov, O. O. (1975). *AZ i YA. Kniga blagonamerennogo chitatelya* (Az and I. The Book of a Well-intentioned Reader). Zhazushy. Print. (In Russian).
- Vainshtein, S. I. (1968). Some Questions on the History of Ancient Turkic Culture: (In Connection with Archeological Research in Tuva). *Soviet Anthropology and Archeology*, 6 (4), 3-24.
- Zakiyev, M. Z. (1995). Problemy etnogeneza tatarskogo naroda. *Materialy po istorii tatarskogo naroda*, 12-94. (In Russian).
- Zakiyev, M. Z. (2003). *Proiznosheniye turok i tatar*. Chelovek. (In Russian).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 05.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 18.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Tarana Alivardiyeva

<https://orcid.org/0009-0004-4354-673X>

PhD, Baku State University, Department of History, Azerbaijan, taranaaliverdiyeva@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Alivardiyeva, T. (2025). Heydər Əliyevin Siyasi Kursunun Əsas Prioritetləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 943-956.

Heydər Əliyevin Siyasi Kursunun Əsas Prioritetləri

Xülasə

Bu məqalədə Heydər Əliyevin siyasi kursunun əsas prioritetləri araşdırılır. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdıışından sonra Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ilk tədbirlərdən başlayaraq, onun ölkənin inkişafı üçün müəyyən etdiyi strateji hədəflərə geniş yer ayrılmışdır. Məqalədə, neft amili və enerji resurslarının Azərbaycanın iqtisadi potensialını artırmaq üçün strateji bir vasitə kimi necə istifadə edildiyi təhlil edilir. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin multikultural dəyərlərin təşviqinə və ictimai birliyin təmin edilməsinə yönələn siyasəti ilə aqrar sektorda həyata keçirdiyi islahatların ölkənin davamlı inkişafına töhfələri incələnir. Bu istiqamətdəki siyasətlər, ölkənin iqtisadi sabitliyini gücləndirməklə yanaşı, milli maraqların qorunması və mədəni müxtəlifliyin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Məqalə, Heydər Əliyevin siyasi kursunun müxtəlif sahələrdəki təsirlərini hərtərəfli şəkildə dəyərləndirərək, Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını təmin edən mühüm amilləri önə çıxarır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Siyasi Kurs, Neft Strategiyası, Multikulturalizm, Aqrar Islahatlar*

Main Priorities of Heydar Aliyev's Political Course

Abstract

This article analyses the main priorities of Heydar Aliyev's political course. Starting from the first measures implemented after Heydar Aliyev came to power in the Republic of Azerbaijan in 1993, the

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

strategic goals he set for the country's development are given extensive coverage. The article analyses how the oil factor and energy resources are used as a strategic tool to increase Azerbaijan's economic potential. At the same time, the contribution of Heydar Aliyev's reforms in the agricultural sector and his policy aimed at promoting multicultural values and social unity to the sustainable development of the country is analysed. Policies in this direction aim to strengthen the country's economic stability, protect national interests and ensure cultural diversity. The article comprehensively assesses the impact of Heydar Aliyev's political line in various fields and highlights the important factors that have contributed to the socio-economic and cultural development of Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, Political Course, Oil Strategy, Multiculturalism, Agrarian Reforms

Giriş

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra Azərbaycanca siyasi və sosial sabitliyin təmin edilməsi, dövlətin əsas funksiyalarının yenidən qurulması və ölkənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə çoxşaxəli və sistemli islahatlar həyata keçirildi. Ölkədə sabitlik və inkişafın təməllərini qoymaq üçün Heydər Əliyev iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə dərin islahatlar başlatdı və strateji yanaşmalar tətbiq etdi. Bu islahatlar Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, milli maraqların qorunması, multikultural dəyərlərin möhkəmləndirilməsi, aqrar sektorun canlandırılması və dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin artırılması kimi mühüm sahələri əhatə edirdi. Onun həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycanı daha təhlükəsiz, dinamik və dayanıqlı bir siyasi və iqtisadi sistemə doğru irəli apardı. Birincisi, iqtisadi islahatlar çərçivəsində Azərbaycanın öz iqtisadi resurslarına dayanan və xarici asılılığı azaltmağa yönəlmiş siyasət həyata keçirildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında neft və qaz sektoru prioritet sahələrdən biri kimi seçildi və "Əsrin müqaviləsi" kimi mühüm enerji müqavilələri imzalandı. Bu müqavilələr Azərbaycanın iqtisadi suverenliyini və xarici investorların etibarını artıraraq ölkəyə əhəmiyyətli miqdarda xarici sərmayə cəlb etdi. Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilməsi ilə sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sektorları canlandırıldı ki, bu da Azərbaycanın dayanıqlı inkişafına ciddi töhfə verdi. İkincisi, milli maraqların qorunması Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri idi. O, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin edən çoxvektorlu xarici siyasət kursunu əsas götürərək, ölkənin qlobal siyasi və iqtisadi əlaqələr sistemində layiqli yer tutması üçün mühüm addımlar atdı. Heydər Əliyev regional və beynəlxalq güc mərkəzləri ilə balanslı münasibətlər qurmaqla Azərbaycanın təhlükəsizliyini və suverenliyini qorumaq məqsədini güdürdü. Xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı, Türkiyə, Rusiya və qonşu ölkələrlə strateji əlaqələr quraraq Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirdi və Ermənistanın

təcavüzkar siyasətinə qarşı beynəlxalq dəstəyi gücləndirdi. Üçüncüsü, Azərbaycanda multikultural dəyərlərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu siyasət Azərbaycanın tarixi irsini qorumaqla yanaşı, ölkədə yaşayan müxtəlif etnik və dini qrupların birgəyaşayışına əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılmasına yönəlmişdi. Multikulturalizm prinsipləri əsasında qurulan bu siyasət Azərbaycanın daxili stabilliyini artırmaqla yanaşı, ölkəni beynəlxalq aləmdə tolerantlıq və birgəyaşayışın nümunəsi kimi tanıtdı. Bu da Azərbaycanın sosial strukturunu gücləndirərək, daxili harmoniya və vətəndaş həmrəyliyi inkişaf etdirdi.

1. Heydər Əliyevin Hakimiyyətə Qayıdışından Sonra ilk Tədbirlər

Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı müharibə və ölkənin mürəkkəb geosiyasi vəziyyəti, regional güc mərkəzlərindən qaynaqlanan siyasi-ideoloji, hərbi və iqtisadi təhdidlərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin xarici siyasəti Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yerə qaldırdı. Onun xarici siyasət kursu pragmatik yanaşma, məntiq və rəşional baxış üzərində qurulmuş, risk və avantürizmdən uzaq idi. Bu yanaşma Azərbaycanın qlobal miqyasda təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək və müstəqilliyini qorumaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1993-2003-cü illər ərzində Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət kursunu strateji bir yanaşma olaraq dəyərləndirmək olar. O, bu siyasəti obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə alaraq, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına uyğun formada həyata keçirdi. Ölkənin müstəqilliyinin qorunması, regional təhlükələrin neytrallaşdırılması, dövlət maraqlarının təbliği və beynəlxalq müstəvidə mövqelərin möhkəmləndirilməsi Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsas prioritetləri idi. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiyası, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və erməni təcavüzünün qarşısının alınması da bu strategiyanın mühüm istiqamətlərini təşkil edirdi. Regional güc mərkəzləri ilə dostluq münasibətlərinin qurulması, qlobal və regional təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlıq Heydər Əliyevin xarici siyasətinin uzunmüddətli məqsədləri olaraq qalmışdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin xarici siyasəti Azərbaycanın müasir siyasi kontekstində və beynəlxalq əlaqələr sistemində önəmli bir yer tutur. Azərbaycanın xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və qlobal inteqrasiya proseslərində daha fəal iştirak etməsi ilə bu siyasət ölkənin dayanıqlı inkişafına əsaslı töhfə verməkdədir.

Heydər Əliyev beynəlxalq münasibətlər sistemində xalqımızı və dövlətimizin mənafeyini qorumaq üçün xarici siyasətin həyata keçirilməsində əsas vasitələrdən biri olan diplomatiyadan qeyri-adi məharətlə istifadə edirdi. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, onun diplomatiyasının dörd əsas vəzifəsi var idi: 1) diplomatiya bu məqsədlərə çatmaq üçün mövcud və potensial qüvvələri nəzərə almaqla öz məqsədlərini müəyyən etməlidir; 2) diplomatiya digər dövlətlərin məqsədlərini və bu məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud olan potensial gücü qiymətləndirməlidir; 3) diplomatiya bu müxtəlif məqsədlərin bir-birinə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etməlidir; 4) diplomatiya məqsədlərinə çatmaq üçün ən uyğun üsullardan istifadə etməlidir. Heydər Əliyevin xarici siyasətini inkişaf etdirmək üçün diplomatiyadan məharətlə istifadə etməsi onu göstərir ki, dövlət başçısı diplomatiyanın dörd “qızıl qaydasına” ciddi əməl edirdi. Heydər Əliyevin düşünülmüş diplomatiyası və praqmatik xarici siyasəti sayəsində Azərbaycanla regionda geostrateji maraqları tez-tez toqquşan aparıcı dövlətlər arasında münasibətlərin qurulması və normallaşdırılması mümkün olmuşdur.

2. Heydər Əliyevin Siyasi Kursunda Neft Amili

Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətinin dirçəldilməsində apardığı siyasətin ən önəmli aspektlərindən biri də neft strategiyasının reallaşdırılması idi. Belə ki, Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqillik əldə etdiyi andan Xəzər dənizində neft yataqlarının işlənməsinə dair müəyyən fəaliyyətlərə start verilmişdi. Bu fəaliyyətlərin mahiyyəti Azərbaycanın neft ehtiyatlarının işlənməsinə Qərb kapitalını cəlb etməkdən ibarət idi. Bu fikir 1991-ci il yanvarın 18-də Xəzər dənizinin neft sənayesinin öyrənilməsi və işlənməsi üçün tenderin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdikdə yaranmışdı (Bəhramov, 2019). Həmin ilin iyun ayında tenderdə Kasp mornəft ilə birgə müəssisə yaratmalı olan Amerikanın Amoco şirkəti qalib gəlmişdi (Andriyanov & Miralamov, 2007). Lakin Azərbaycanda AXC-nin hakimiyyətə gəlməsi, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal etməsi, Rusiya ilə artan ziddiyyətlər, ümumi iqtisadi böhran buna imkan vermədi.

Heydər Əliyev bu layihələri sistemli dövlət strategiyası halına gətirərək “neft diplomatiyası” adlanan üsuldan istifadə etməklə ölkədə vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışırdı. Onun mahiyyəti Xəzərin “qara qızılı”nın hasilatı və təhlükəsiz daşınması məsələsini qlobal səviyyəyə çatdırmaqdan ibarət idi. Bu dövrdə ölkənin suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq reytinginin yüksəldilməsi, eləcə də daxili inkişafa təkan verə biləcək sosial-iqtisadi islahatların aparılması bu strategiyanın nə dərəcədə uğurlu olacağından asılı idi. Üç yatağın - "Günəşli", "Azəri" və "Çıraq"ın işlənməsində nizamnamə kapitalının 50%-nə xarici firmaların sahib olacağı güman edilirdi, həm

konsorsiumda, həm də ixrac neft kəmərinin marşrutu müəyyən edilərkən Azərbaycanın milli maraqları nəzərə alınır. Bu layihədə aparıcı rol British Petroleum və Statoil alyansına məxsus idi. Artıq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə "Azərineft" Dövlət Konserni və "Azərnefkimya" İstehsalat Birliyinin bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti yaradılmışdır. Neft müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı bütün danışıqları Heydər Əliyev şəxsi nəzarətinə götürdü. O, çox gözəl başa düşürdü ki, etibarlılığı otuz il müddətinə hesablanan çoxmilyonluq strateji əməliyyatların hazırlanması son dərəcə məsuliyyətli və çətin bir işdir. Üstəlik, bu prosesdə iştirak edən insanlar təkcə peşəkarlar deyil, həm də böyük ölçüdə vətənpərvər olmalı, imzalanan müqavilələrin ölkənin gələcəyi üçün əhəmiyyətini dərk etməlidirlər. Azərbaycanın ABŞ-dakı ilk səfiri Hafiz Paşayev qeyd edir ki, o vaxt Azərbaycanda lazımi səviyyədə hazırlanmış mütəxəssislər çox az idi.

Azərbaycanın yeni neft strategiyası ölkənin bütün həyatı əhəmiyyətli sahələrdə sürətlə inkişaf edən ölkəyə çevrilməsində, milli təhlükəsizlik maraqlarının təmini baxımından beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Əsas sosial-iqtisadi yüksəlişə, transmilli enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə real zəmin yaradan "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə qoyulan bu uğurlu strategiya Azərbaycanın müasir tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir. Bununla Azərbaycanın neft siyasətinin reallaşdırılmasına başlanılmışdır.

Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda imzalanmış müqaviləni həm iqtisadi, həm də siyasi amilləri özündə birləşdirən bütün dünyada bir nömrəli hadisəyə çevirə bildi. Müqavilənin imzalanması Azərbaycanı beynəlxalq miqyasda aparıcı dövlətlərin etibarlı tərəfdaşına çevirdi (Yusifzadə, 2023). Bir neçə il ərzində məlum oldu ki, bu müqavilə təkcə iqtisadi xarakter daşımayıb və onun həyata keçirilməsi ilə bütün dünyada bir ölkə kimi Azərbaycanın perspektiv imkanlarından istifadə etməyə nail oldu. Bu tarixi hadisəni şərh edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyev vurğulamışdır ki, müasir dünyada neft təkcə məqsəd deyil, həm də iqtisadi və siyasi xarakterli qlobal problemlərin həlli vasitələrindən biridir. Məhz bu vasitə Azərbaycanı heç kimdən asılı olmayan bir ölkəyə çevirdi. Heydər Əliyev "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması mərasimində vurğulamışdı ki, biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpa olunduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdik, eyni zamanda, göstərdik ki, xalqımızın özü milli sərvətlərinin sahibdir (Aliyev, 2007). Əgər müqavilənin

imzalanması o dövr üçün onsuz da çox gərgin proses idisə, bu müqavilənin imzalanmasından sonrakı hadisələr daha da gərginləşən, düşmən qüvvələrinin dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş hiylələrinin yeni müstəviyə keçməsi fonunda inkişaf etdi. Eyni zamanda, ötən illər ərzində balanslaşdırılmış siyasət sayəsində həm daxildə, həm də xaricdə bu cür qüvvələrin avantürist istəkləri məharətlə puça çıxdı, Azərbaycanın fayda və mənafeləri uzun bir tarixi dövr ərzində bütün dünya tərəfindən qəbul edildi. Məlumdur ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Xəzər regionunda strateji və iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində, eləcə də təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasında ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Yalnız ölkə daxilində möhkəm qanunçuluq prinsiplərinə əsaslanan siyasi sabitlik bərqərar olduqdan sonra yeni neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmaq mümkün oldu.

Ölkə rəhbərliyi ölkəmizin qüdrətli dövlətə çevrilməsi üçün təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə etməyi son dərəcə vacib hesab edərək, yeni neft strategiyasının hazırlanması və onun uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində əzmlə çalışmışdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqlarını işlətməsinin və bu təbii sərvətlərin Qərb bazarlarına çatdırılmasının yolları düzgün qiymətləndirilmişdir (Milli dövlətçilik sınaq qarşısında, 2002). Azərbaycana təzyiqlərin artması fonunda bu danışıqların davam etdirilməsi ölkə rəhbərliyindən ciddi siyasi iradə və əzmkarlıq tələb edirdi. Rusiya və İran Azərbaycana təzyiq edirdilər. Heydər Əliyev aparıcı Qərb şirkətlərini bu müqavilənin önəminə inandıra bildi. Nəhayət, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda 11 transmilli korporasiyanın iştirakı ilə müasir tarixə “Əsrin müqaviləsi” adı ilə daxil olan neft müqaviləsinin təntənəli imzalanması mərasimi oldu. Bununla da Heydər Əliyev o dövrün sosial-iqtisadi şəraitində böyük siyasi iradə və dəqiq iqtisadi hesablamalar nümayiş etdirərək Azərbaycan üçün yeni neft strategiyasını irəli sürdü. 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirməyə başladı. Bu strategiyanın əsas mənası, mahiyyəti və prinsipləri ölkənin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz yataqlarından Azərbaycan xalqının rifahı naminə səmərəli istifadə etməkdir.

Qeyd edilən dövrdə SOCAR-ın vitse-prezidenti vəzifəsini tutan İ.Əliyev bu danışıqları uğurla başa çatdırdı. Bütün çətinliklər aradan qaldırıldı, neft müqavilələrində ölkənin milli maraqları ən yüksək səviyyədə qorundu. İlham Əliyev vurğulayırdı ki, danışıqlar zamanı bəzən böhranlı məqamlar yaranırdı və Azərbaycan tərəfi danışıqları başa çatdırmağa çox yaxın idi, çünki biz hesab edirdik ki, bəzi şərtlər qəbul edilməzdir. İlham Əliyev Heydər Əliyev strategiyasını reallaşdırarkın ölkəmizin milli maraqlarını güdür və milli mənafelərimizə zidd olan məqamlarla razılığa bilmirdi.

Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin məhək daşına çevrilən “Əsrin müqaviləsi” azad iqtisadi mexanizmlərdən istifadəni və dünya iqtisadiyyatına dinamik inteqrasiyanı, yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmiş, respublikaya investisiya axınını sürətləndirmişdir. Bu saziş dünyanın ən böyük enerji layihəsinin həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, həm də ölkəmizin ciddi elmi prinsiplərə əsaslanan sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasını qoydu, davamlı daxili sabitliyə real zəmin yaratdı, dövlətin beynəlxalq arenada milli təhlükəsizlik və iqtisadi maraqlarını təmin etdi.

Regionda digər qlobal enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi baxımından böyük addımlar atıldı. Bu proses eyni zamanda Azərbaycanın Qərbi dövlətləri ilə münasibətlərini yeni strateji müstəviyə çıxardı. Müstəqil respublikamız Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin, iqtisadi tərəqqinin və inkişafın qarantına çevrildi. İndiyədək xarici şirkətlərlə bağlanmış neft-qaz müqavilələri iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına, sosial və sənaye infrastrukturunun inkişafına zəmin yaratmışdır. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra danışıqlarda mübahisəli və uzun müddət müzakirə olunan mövzulardan biri də hasil edilən milyonlarla ton xam nefti Azərbaycana çatdırmalı olan boru kəmərlərinin hansı ölkələrə keçməsi məsələsi idi. İlk günlərdən bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər, təkliflər irəli sürüldü. Heydər Əliyevin dəmir iradəsi və qətiyyətli mövqeyi, habelə danışıqlarda nümayiş etdirdiyi diplomatik məharəti Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk xətti nəqli haqqında hökumətlərarası sazişin imzalanmasını təmin etdi.

Azərbaycan neftinin bu xətt üzrə nəqlinə 1997-ci ilin oktyabrında başlandı. Geostateji amillərə görə çoxlu ixrac boru kəməri variantlarına ehtiyac alternativ variantlar üzərində gərgin iş tələb edirdi. 1997-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna hökumətləri arasında Azərbaycan neftinin Bakı-Tbilisi-Supsa marşrutu ilə Qara dənizə nəqli haqqında saziş imzalandı. 1997-ci il aprelin 17-də müstəqil Azərbaycanın tarixində daha bir əlamətdar hadisə baş verdi, uzunluğu 850 km olan, ildə 5 milyon ton ötürmə qabiliyyətinə malik Bakı-Supsa neft kəməri, eləcə də ixrac terminalı istifadəyə verildi. Lakin bu boru kəmərləri ekstensiv nəqli tam təmin edə bilmədi. Buna görə də, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri ideyasını ilk dəfə Heydər Əliyev hələ ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında gündəmə gətirmişdi. “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra bu kəmərin tərəfdarlarının sayının az olması səbəbindən onun həyata keçirilməsi çoxlarına mif kimi göründü. Lakin buna baxmayaraq, Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasında iştirak edən

şirkətlərin və onların təmsil olunduğu dövlətlərin nümayəndələrini bu kəmərin önəmli olmasına inandıra bildi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin iqtisadi baxımdan nisbi baha olmasına baxmayaraq, ölkə rəhbərliyi strateji və siyasi baxımdan onun optimallığını sübut etdi. 1998-ci il oktyabrın 29-da Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri BTC-nin tikintisi haqqında saziş imzaladılar (Yaqubzadə, 2024). 1998-ci il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul sammitində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə Azərbaycan neftinin nəqli haqqında razılaşma əldə edilmişdir. ABŞ və Qazaxıstanın dövlət başçıları da bu sazişi imzalayaraq öz üzərinə müəyyən hüquqi və siyasi öhdəliklər götürdülər. BTC-nin yaranması “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra ikinci tarixi əhəmiyyətli hadisə idi. 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimi keçirildi. Bu mərasim ölkə rəhbərliyinin uğurlu neft strategiyasının əməli nəticəsi idi (Əliyev, 2013).

3. Heydər Əliyevin Siyasi Kursunda Multikultural Dəyərlər

Ölkədə siyasi və sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan önəmli addımlardan biri də multikultural dəyərlərin bərpası idi. Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasəti tolerantlıq və multikulturalizm əhəmələrinin tezliklə bərpasını təmin etdi. Müdrik və balanslaşdırılmış konsepsiya sayəsində müxtəliflik əhəmələrinin qorunması ölkənin əsas prioritetlərindən birinə çevrildi. Multikultural dəyərlərin mühafizəsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasətinin əsaslarından idi (Aran, 2023). Azərbaycan sübut etdi ki, mədəni plüralizm bir fenomen kimi mühüm və əvəzolunmaz alqoritmədir ki, onun köməyi ilə xalqlar bir-biri ilə əməkdaşlıqda uğur qazanırlar. Bu, təlatümlü dünyada münafiqəsiz yaşamaq əzmində olan Azərbaycanın uğurlarının açarlarından biridir. Cəmiyyət bu cür düzgün yaşamanı nəinki yüksək qiymətləndirir, hətta onu dəstəkləyir, çünki sabitliyin açarı həmişə qarşılıqlı anlaşma, açıqlıq və dialoq olub və qalacaqdır. Bu da Azərbaycanın milli siyasətinin patriarxı Heydər Əliyevin yüksək qiymətləndirdiyi və öz siyasəti ilə dəstəklədiyi bir məsələdir. Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra gənc ölkənin qorunub saxlanılmasında və onun yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsində Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan kimi kiçik, lakin öz tarixi, mənəvi, əxlaqi və milli dəyərlərinə, adət-əhəmələrinə malik bir ölkənin təməlində məhz tolerantlıq və multikulturalizm dayanırdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modelinin siyasi əsaslarını yaratdı. Bu istiqamətdə mühüm sənədlər müzakirə edilərək qəbul edildi. Onların arasında həyatın bütün sahələrində, hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğunda

əsaslı islahatlara yol açan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası var. Heydər Əliyev Konstitusiyanın qəbulunun tarixi əhəmiyyətini aydın görürdü.

Heydər Əliyevin irəli sürdüyü “Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir” şüarı respublikamızın əsas ictimai-siyasi rəmzlərindən biri idi. Heydər Əliyevin sayəsində azərbaycançılıq məfkurəsi ictimai şüura ahəngdar şəkildə oturdu və Azərbaycan xalqının birliyini, özünəməxsusluğunu və bənzərsizliyini simvolizə edən həyata möhkəm bir şəkildə daxil oldu. Heydər Əliyevin siyasəti çətin 1990-cı illərdə Azərbaycan cəmiyyətində davamlı harmoniya və tarazlığın möhkəmlənməsinə yönəlmişdi. Onun rəhbərliyi ilə inkişaf etdirilən azərbaycançılıq prinsipləri Konstitusiyanın siyasi sənədlərində, maddələrində öz əksini tapmışdır. “Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın mənəvi dəyərləri Azərbaycanın ümumi irsidir” şüarını bəyan edən Heydər Əliyev bununla da praktiki olaraq Azərbaycan reallığının bütün dövrlər üçün müəyyənədicisi və səciyyəvi portretini yaratmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Atatürkün “Yurdda sülh cahanda sülh” fikrini əsas gətirən parlaq kəlamını xatırladaraq demişdir ki, Azərbaycan xalqının özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə birgə yaşadığı xalqların tarixi taleləri ilə birləşmişdir. Belə ki, Azərbaycan multikulturalizmi təcrübəsinin geniş yayılması və təkmilləşdirilməsi ideyası hələ milli müstəqilliyimizin ilk illərində ümummilli lider tərəfindən irəli sürülmüşdür. Heydər Əliyev mövcud olan ən yaxşı ümumbəşəri prinsiplərin həyata keçirilməsinə çağırırdı: millətlərin və xalqların bərabərliyi, onların ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı. O, təqdim olunan doktrinanı demokratiya və azadlıq ideyalarının bütün dünyaya yaymaq mexanizminə çevrilməsinə çalışırdı. Çünki bilindi ki, yalnız bərabərlər arasında sülh ən sabit sülhdür. Beləliklə, ümummilli lider Azərbaycan xalqının tükənməz və əzəmətli mənəvi sərvətini, multikulturalizmini yeni – siyasi müstəviyə köçürdü. Onun qoyduğu irsin üzərində tarixi mərhələlərdə Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm siyasəti yeni üfüqlər qazanır. Ümummilli liderin seçdiyi siyasi, iqtisadi və sosial istiqamətlərin həqiqəti bu gün - qloballaşma proseslərinin xalqların və dövlətlərin sıx əməkdaşlığı və qarşılıqlı fəaliyyəti üçün mühüm stimül olduğu bir dövrdə getdikcə daha aydın görünür (İbragimova, 2015). Azərbaycan Respublikasında din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində hüquqi islahatların davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi” yaradılmışdır. Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında, İslam

dininə hörmətlə yanaşılması, dini inancların daha da möhkəmlənməsində böyük rol oynadı. Bunun əsas səbəblərindən biri Heydər Əliyevin sovet dövlətində rəhbər vəzifələrdə çalışarkən İslam dininə mənfi münasibət görməsi idi. Heydər Əliyevin Sovet İttifaqının rəhbəri seçilməsinə əsas maneələrdən biri onun müsəlman olması idi. Bütün bunlar Heydər Əliyevi milli-dini dəyərlərə daha da bağladı. Eyni zamanda o bilirdi ki, xalqın özünə inamının qaytarılması yalnız ölkədə islam dininin dirçəlişi ilə mümkündür. Heydər Əliyev həmişə İslamın mahiyyətini vurğulayıb və hesab edirdi ki, bu, Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynayan mütərəqqi, qüdrətli bir dindir. Məhz İslam dəyərlərinə bağlılıq Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətinə qarşı müqavimətə səbəb oldu. Milli sabitliyin əsas sütunları da İslamla bağlı idi. İslami ayinlərə riayət nisbətinin azalmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı heç vaxt özünü İslamdan kənarında görməmişdir.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə Təzəpir məscidində dindarlarla görüşlərinin birində İslamın mütərəqqi əhəmiyyətindən danışaraq siyasi normallaşmada əslində dini amilin əhəmiyyətinə vurğu edirdi (Əl-Fələh, 2007). Heydər Əliyev İslam dininin bütün atributlarına həmişə hörmətlə yanaşır, başqalarına nümunə göstərirdi. Ayinlərdə həmişə dindarların yanında olub, xalqı dini bayramlar münasibətilə təbrik edib, onlara uğurlar arzulayırdı. Məsələn, 1993-cü il sentyabrın 5-də Məhəmməd peyğəmbərin mövlud günü münasibəti ilə Təzəpir məscidində dindarlara xitabən demişdir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) yaydığı İslam dini əsrlər boyu insanların həyatında böyük rol oynamışdır (Guseynov, 2024). Heydər Əliyev İslamı Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvəti hesab edərək İslamın insanları təmizliyə, sağlamlığa çağırdığını vurğulayırdı. 1994-cü il avqustun 26-da Təzəpir məscidində keçirilən mərasimdə çıxış edən H.Əliyev İslam dininin tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışmış, bununla da milli həməryliyin formalaşmasında dinin rolunu cəmiyyətin diqqətinə çatdırmışdır (Heydər Əliyevin Bakıda Təzəpir məscidində Mövlud bayramı münasibətilə keçirilən mərasimdəki nitqi, 1994). Tolleantlıq və multikultural dəyərlərin inkişafı baxımından Heydər Əliyevin milli azlıqlarla bağlı apardığı siyasət də ölkədə sabitliyin formalaşmasında ciddi rol oynadı. Heydər Əliyev həmişə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın çoxmillətli olması onun sərvətidir. O, 1993-cü ilin oktyabrında çıxışında Azərbaycanın çoxmillətli ölkə olduğunu bir daha vurğuladı. Bu, respublikanın özünəməxsus xüsusiyyətidir. Etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq respublikanın bütün vətəndaşları bərabər hüquqlara malikdir və bundan sonra bütün vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında iştirakını təmin etmək üçün bütün hüquqlar təmin ediləcəkdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin andiçmə mərasimində nitqi, 2024). Bütün bunlar siyasi və sosial sabitliyin formalaşdırılmasında

xüsusi rol oynayırdı. Çünki xarici güclərin milli azlıqlardan öz məqsədləri üçün istifadə etməsinin qarşısı alınırdı.

4. Heydər Əliyev Siyasətində Aqrar İstiqamət

Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində Azərbaycan inkişaf edən respublikalardan birinə çevrildi. Heydər Əliyev faktiki olaraq ölkəni siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial xaosdan çıxartdı. O, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimindəki çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, biz bir tərəfdən öz işimizdə artıq yaradılmış potensialdan səmərəli istifadə etməliyik, ölkə bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyir. Bununla da Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına öz strateji baxışını ortaya qoyurdu.

Sovet İttifaqında mövcud olmuş inzibati iqtisadiyyat sistemi tədricən tənəzzülə uğradı, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə düşdü. Ölkəni bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün ölkənin iqtisadi sabitliyini yeni əsaslarla bərpa edəcək silsilə islahatların aparılması məqsədəuyğun idi. Beynəlxalq təcrübəyə görə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas elementi ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən aqrar sektordur. Azərbaycanın əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı sektorunu bu vəziyyətdən çıxarmaq idi, çünki 1991-1993-cü illərdə bu sahə tamamilə dağıldı və istehsal ən aşağı həddə düşdü. Nəticədə ulu öndər Heydər Əliyevin məqsədəuyğun, təşkilatçılıq və rəhbərliyin köməyi ilə dövləti son dərəcə qeyri-sabit vəziyyətdən çıxarmaq üçün tədbirlər təklif olundu. Kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının əsas meyarları Heydər Əliyevin fikrincə, ölkənin təbii sərvətlərindən, yəni münbit torpağın özündən, mülayim iqlimdən düzgün istifadə idi.

Nəticədə, bu dövrdə ölkədə aqrar islahat fəal şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Aqrar sahədə islahatların aparılması təsadüfi deyildi, çünki aqrar sahə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin əsas amili hesab olunurdu. Heydər Əliyev də öz çıxışlarında bunu dənə-dənə vurğulayırdı ki, biz artıq dövlətimizin aqrar sahədə və bütövlükdə iqtisadiyyatda siyasətini müəyyən etmişik. Bu, islahatlar yoludur. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun və bazar iqtisadiyyatının geniş inkişafı, insanların fəaliyyət azadlığının təmin edilməsi, sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması yoludur. Bu zaman köhnə iqtisadi sistem yeni istehsal münasibətləri ilə əvəz olundu, kənd təsərrüfatının idarə edilməsi bazar münasibətlərinə keçidin tələblərinə uyğunlaşdırıldı. Aqrar islahatlar kursuna Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasından start verildi və sonralar respublikanın bütün kənd təsərrüfatı sahəsini əhatə etdi.

Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də dərin biliyə malik idi (Rzayev, 2023). Torpaq islahatı ilə başlanan aqrar islahatlar nəticəsində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan yeni istehsal münasibətləri formalaşmış, torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə verilmiş, müasir sahibkarlıq mühitinin formalaşmasına başlanmış, real həyat üçün zəruri şəraitin əsasları qoyulmuşdur. İslahatların əsas istiqaməti tamamilə yeni mülkiyyət formalarının, yeni münasibətlərin formalaşması, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi hesab olunurdu. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Respublikanın bazar iqtisadiyyatına, azad iqtisadiyyata keçməsi üçün mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi və özəlləşdirmənin aparılması zəruridir. 1993-cü ilin yanvarında Milli Məclis Azərbaycanda dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi və bu, Heydər Əliyevin fikrincə, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi üçün hüquqi əsas rolunu oynadı.

1995-ci ildən kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinə keçid prosesinə əsas diqqət yetirilir. Bununla bağlı Heydər Əliyev “Aqrar islahatların əsasları haqqında”, “Kənd təsərrüfatı və sovxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, habelə “Torpaq islahatı haqqında” 16 iyul tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalamışdı. “Dövlət torpaq kadastrı, torpağın monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu, “Torpaqların icarəsi haqqında” 12 mart 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu sahədə mühüm rol oynamışdı. Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi”, “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli Qanunu, o cümlədən 52-dən çox fərman, qanun və digər normativ hüquqi aktlar torpaq islahatının həyata keçirilməsi üçün əsas kimi çıxış etmişdi (İbrahimov, 2023). Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycanda aqrar sahədə islahatlar aparıldı ki, bu da aqrar sahənin formalaşma sürətini artırdı. Bu zaman torpağa münasibətdə tarixi ədalət bərpa olundu, torpaq kəndlilərin ixtiyarına pulsuz verildi, gəlirli kənd təsərrüfatı təsərrüfatının inkişafı üçün lazımi şərait yarandı. Bundan əlavə, ən əkinçiliyə yararlı və keyfiyyətli ərazilər özəlləşdirilməyə başlandı və yaşayış yerindən asılı olmayaraq respublika ərazisində yaşayan bütün şəhər sakinlərinə torpaqdan istifadə və icarə hüququ verildi, eyni zamanda, hər bir vətəndaşa Azərbaycan torpaqlarının alqı-satqısı, torpaqla bağlı müqavilələr və əqdlər bağlamaq hüququ verildi.

Nəticə

Beləliklə, Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi, ideoloji, iqtisadi əsaslarını yaratmış, xalqın müstəqil güclü dövlət sahibi olmaq arzusunu reallaşdırmışdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev xalqın ruhunu dirçəltmək, dövləti quruculuq zirvələrinə

yüksəltmək üçün müstəqil Azərbaycanın təsis edilməsi istiqamətində bütün sahələrdə sistemli bir fəaliyyət ortaya qoymuşdur. Bu gün Azərbaycan faydalı beynəlxalq iqtisadi tərəfdaşlıqlar üçün mühüm strateji tərəfdaşdır, qlobal məkanda mədəniyyətlərəarası əlaqələrin inkişafında qəbul edilmiş aktordur. Heydər Əliyev Azərbaycanda daxili siyasi sabitliyə nail olmaqla yanaşı, həm də ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin əsasını qoydu. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi azad bazar rəqabəti, özəl sahibkarlıq prinsiplərinin bərqərar olmasına, eləcə də milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyasına, insanların şüurunda və həyat tərzində əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Heydər Əliyev Azərbaycanın möhkəm dövlətçilik xəttini, siyasi və iqtisadi əsaslarını formalaşdırmaqla yanaşı, azərbaycançılıq məfkurəsinin milli dirçəliş və inkişafının əsasına çevrilmiş ideyanın banisidir. Məhz bu dövrdə atılan ilkin addımlar bir sıra sahələrdə sabitliyin təmin edilməsində xüsusi rol oynadı. Bu ilk növbədə atəşkəs rejiminin yaranması ilə bağlı idi. Heydər Əliyev atəşkəs rejimini dövründə ölkədə bir sıra işlərin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan dövlətinin əsaslarını qurdu. Neft strategiyası ölkənin iqtisadi sabitlik təməllərini formalaşdırdı. Multikultural dəyərlərin dövlət siyasətinə çevrilməsi çox millətli Azərbaycanın konsolidasiyasına səbəb oldu. Gənclər siyasətində uğurlar yeni nəslin dövlətə sahib olma şüuruna ciddi təsir etdi. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi sosial vəziyyətin yaxşılaşmasına gətirib çıxardı. Eyni zamanda, daxili siyasi sabitlik bərpa edildi, qanunsuz hərbi birləşmələr isə ləğv edildi.

Ədəbiyyat Siyahısı

Aliyev, İ. (2007). *Ben Azerbaycan'ıma inanıyorum*. Azerbaycan.

Andriyanov, B. I. & Miralamov G. F. O. (2007). *Il'kham Aliyev*. Munitsipalitet Gvarpdi.

Aran, S. (23 noyabr 2023). Heydər Əliyev və Multikulturalizm Siyasəti. *525-ci qəzet*, 7.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin andiçmə mərasimində nitqi, 2024, http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_3.pdf.

Bəhramov, C. (9 Fevral 2019). Milli neft sənayemiz dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində. *İki sahil*, s. 13.

Əl-Fələh, A. A. (2007). *Heydər Əliyev və Milli-Mənəvi Dəyərlər*. Qismət.

Əliyev, N. (2013). *Əbədi həyat fəlsəfəsi*. Elm və təhsil.

Guseynov, A. (2024). *Nekotoryye kriticheskiye zamechaniya i traditsionnyye zamechaniya ob obshchem sostoyanii islama i islamofobii v Azerbaydzhane (XX sezon. prodolzheniye v XXI sezone)*. AVE Print.

Heydər Əliyevin Bakıda Təzəpir məscidində Mövlud bayramı münasibətilə keçirilən mərasimdəki nitqi. (27 avqust 1994). *Azərbaycan qəzeti*.

İbragimova, D. (2015). Azerbaydzhanskiy mul'tikul'turalizm: aktsii, tendentsii, perspektivy. *Gosudarstvennoye upravleniye*, 4, 213-218.

İbrahimov, E. (10 May 2023). Heydər Əliyev və Aqrar Siyasət. *Azərbaycan*, s. 9.

Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. (2002). İkinci hissə: Azərbaycan.

Rzayev, T. (2 Mart 2023). Heydər Əliyevin Aqrar Siyasət Xətti Davamlı İnkişafdadır. *Azərbaycan*, s.7.

Yaqubzadə, M. (16 Fevral 2024). Azərbaycan neftinin dünya marşrutu. *Xalq qəzeti*, s. 9.

Yusifzadə, X. (10 May 2023). Heydər Əliyevin Neft Strategiyası. *Respublika*, s. 11.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 29.01.2025

Kabul tarihi | Accepted: 17.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Ayşegül Dede

<https://orcid.org/0000-0001-6160-448X>

Assistant Professor, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Humanities and Social Science, Department of Sociology, Department of Sociology of Institutions, Türkiye, ayseguldede@ohu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Dede, A. (2025). Akademik Kaliteye Yönelik Bir Tehdit: Akademik Demokratör. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 957-973.

Akademik Kaliteye Yönelik Bir Tehdit: Akademik Demokratör

Öz

Kalite kapsamında bir hizmet belirli kural ve prosedürlere göre gerçekleşmektedir. Bu nedenle kalite çalışmaları bir sistemin daha verimli hale getirilmesi amacıyla yürütülmektedir. Yükseköğretim kurumları daha yenilikçi ve rekabetçi olmak amacıyla çalışmalarında kalite standartlarını baz almaktadır. Ancak bazı yükseköğretim kurumları işe alımda kalite yaklaşımı kapsamında ele alınabilecek standart değerlendirme ölçütleri ve kişisel beceri yerine kişinin eğitim aldığı üniversiteyi ve subjektif kriterleri öncelemektedir. Bu durum akademik kaliteyi olumsuz etkileyerek yönetimde akademik demokratör uygulamasına yol açmaktadır. Bu çalışma, akademik demokratör kavramının akademik kalitedeki görünümünü incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada doküman analizi yöntemi ile akademik kendileşmenin Türkiye'deki durumu incelenmiş ve uygulamanın akademik demokratör kavramını ortaya çıkardığı saptanmıştır. Çalışmada akademik demokratör uygulamasının kalite süreçlerini etkileyerek akademik özgürlüğü sekteye uğrattığı, kaliteli bilimsel üretimi kısıtladığı, liyakat, fırsat eşitliği ve rekabeti engellediği ve ülkenin sosyo-ekonomik yapısını olumsuz etkilediği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akademi, Akademik Demokratör, Akademik Kendileşme, Kalite, Mobbing

A Threat to Academic Quality: Academic Democraship

Abstract

Within the scope of quality, a service is realised according to certain rules and procedures. For this reason, quality studies are carried out in order to make a system more efficient. Higher education

institutions are based on quality standards in their studies in order to be more innovative and competitive. However, some higher education institutions prioritise the university where the person is educated and subjective criteria instead of standard assessment criteria and personal skills that can be considered within the scope of quality approach in recruitment. This situation negatively affects academic quality and leads to academic democraship in management. This study aims to examine the concept of academic democraship in academic quality. In the study, the document analysis method was used to examine the situation of academic inbreeding in Turkey and it was determined that the practice led to the concept of academic democraship. In the study, it is stated that the academic democraship practice interrupts academic freedom by affecting quality processes, restricts quality scientific production, prevents merit, equality of opportunity and competition, and negatively affects the socio-economic structure of the country.

Keywords: *Academia, Academic Democraship, Academic Inbreeding, Quality, Mobbing*

Giriş

Akademi farklı alanlarda bilgi üreten bir platform olarak yükseköğretim kurumlarına denilmektedir. Akademi ilim, sanat ve edebiyat dallarında seçkin kimselerin meydana getirdiği kuruluştur (Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2020). Tanımdaki seçkin kimse kavramı akademinin kendi içinde belirli prosedür ve kurallara bağlı olmasını gerekli kılmaktadır. Zira kavram standart olanın üstünde bir perspektif ile kendisini inşa etmekte ve standart yaklaşımdan uzaklaşarak kendisini bazı kurallara bağlamaktadır. Akademide yerine getirilmesi gereken bu kuralların başında kalite çalışmaları gelmektedir.

Yükseköğretimde kalite çalışmaları Yükseköğretim Kalite Kurulu (YÖKAK) tarafından yürütülmektedir. Kurul, 2015 tarihinde “Yükseköğretimde Kalite Güvencesi Yönetmeliği” kapsamında oluşturulmuştur (YÖKAK, 2024). Kurulun misyonu yükseköğretim sisteminin güçlenmesine, bireylerin evrensel yeterliliklere ulaşmasına ve paydaşların sürekli gelişimine katkı sağlamak üzere yükseköğretimde kalite güvence sistemini sağlamaktır (YÖKAK, 2023, s. 5). Kurulun vizyonu yükseköğretimde kalite güvencesi alanında uluslararası düzeyde etkin ve tanınan bir kurum olmaktır. Bu kapsamda YÖKAK’ın temel amacı yükseköğretim kurumlarında akademik kaliteyi ve rekabet edilebilirliği artırmaktır. Kurul, yükseköğretim kurumlarında kalite kültürünün geliştirilmesi faaliyetlerinde bulunmakta ve “Yükseköğretim Kalite Güvencesi Durum Raporu”nu hazırlamaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2024). Bu çerçevede YÖKAK, yükseköğretimde kalitenin oluşturulmasını, izlenmesini ve ölçülmesini sağlamaktadır.

Yükseköğretim kurumlarında kalite süreçlerindeki bazı problemler akademik kaliteyi olumsuz etkilemektedir. Bu problemlerin temelinde akademik kendileşme yer almaktadır. Kavram

İngilizcede “academic inbreeding” olarak isimlendirilmektedir. Kavramı Hollingshead, arkadaşlık ve aile gruplarına üyelik olarak tanımlamaktadır (Pan, 119, s. 14, Akt. Altbach & vd., 2015). Uygulama ile doktora öğrencileri kendilerini yetiştiren üniversitelerde istihdam edilmektedir (Horta vd., 2010). Akademik kendileşme doktora öğrencileri ile lisans ve yüksek lisans öğrencilerini de kapsamaktadır.

Akademik kendileşmede temel problem kavramın bir sorun olarak ele alınmamasından kaynaklanmaktadır. Zira uygulama akademik yaşamın normal bir parçası olarak algılanmaktadır (Altbach & vd., 2015). Bu durum konunun toplumsal yaşamda tartışılmamasına ve kavramın yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Nitekim uygulama Çin, Hindistan, Kore, Avrupa ve Türkiye’de %50’yi aşan bir seviyededir (Inanc & Tuncer, 2011). Uygulama bazı yükseköğretim kurumlarında bir avantaj olarak da görülmektedir. Üniversitelerin kendi ekollerinden yetişen akademisyenlerin hızlı adaptasyonu ve yeni mezun kişinin alışkın olduğu bir çevrede işe başlaması kurum ve fert açısından akademik kendileşme kazan-kazan ilişkisine dönüşmektedir (Kılıç, 2020). Ayrıca bölümlerin kendi mezunlarını değerlendirmedeki kaçınılmaz öznellik, üniversitenin coğrafi konumu ve kurumdaki bazı olumsuz özellikler nedeniyle kaliteli akademisyen sayının kısıtlanması da uygulamayı zorunlu kılabilmektedir (Doğan & Kasnaoğlu, 2023). Ancak akademik kendileşme ile bilimsel araştırmaların niteliği olumsuz etkilenmekte, daha az nitelikli yayın yapılmakta, yeni fikir ve bakış açıları engellenmektedir (Eisenberg ve Wells, 2000; Hargens & Farr, 1973, Kozikoğlu, 2016). Akademik kendileşme, akademideki atamaların liyakat ilkesine göre yapılmasını engellemektedir (Inanc & Tuncer, 2011, s. 886). Bu durum çeşitlilik ve farklılığın azalmasına, bilimsel bilgi alışverişinin sekteye uğramasına, araştırma ortamının durağan bir nitelik kazanmasına, öğretim üyelerinin danışmanları gölgesinde çalışmalarını yürütmesine ve mevcut bürokratik düzenin devam ettirilmesine neden olmaktadır. Bu problemlerin daha görünür kılınması ve farklı sorunlara neden olması hasebiyle akademik kendileşmenin yükseköğretimdeki kalitede oluşturduğu etkinin farklı bir perspektif ile incelenmesi gerekmektedir.

Demokratör, resmiyette demokrasinin alışkanlıklarını muhafaza ederken özünde liberal olmayan rejim türüdür (Rosanvallon, 2020). Demokratör genellikle siyasi yapıların analizinde kullanılmakla birlikte kavramın akademideki karşılığı çalışmada “akademik demokratör” olarak kavramsallaştırılmıştır. Akademik demokratör bir yönetim biçimi olarak “*akademik kendileşmenin artmasına paralel olarak kurumsal sadakatin bilimsel sadakatten daha öncelik kazanması*” ile kendisini inşa etmektedir (Padilla, 2008; Akt. Horta, 2012, s. 490). Bu nedenle akademik

kendileşmenin içinde oluşturduğu sadakat ve itaat kültürü akademik demokratör kavramını şekillendirmekte ve kavram bilim özgürlüğü, liyakat ve mobbing başlıklarında önemli probleme neden olmaktadır.

Bu çalışma, akademik demokratör kavramının akademik kalitedeki görünümünü incelemeyi amaçlamıştır. Literatür taramasında akademik kendileşmenin yönetim boyutunu ele alan bir çalışmaya rastlanılmadığı için çalışmada bu boyut akademik demokratör kavramı ile analiz edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi olan doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 1999, s. 217). Bu analizde akademik kendileşmeye ilişkin yüksek kaliteli ve hakemli dergilerde yayımlanmış çalışmalar tercih edilmiş ve çalışmaya katkı sağlayan araştırmalar önceliklendirilmiştir. Çalışma kapsamında kalite, kendileşme, liyakat, mobbing ve demokratör kavramlarına odaklanan çalışmalar incelenmiştir. Bu sistematik analiz sonucunda akademik demokratör kavramına ulaşılmış ve kavramın akademik kendileşme ile yakın bir ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde akademik kendileşmenin Türkiye’deki durumuna ilişkin farklı çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde demokratör, diktatörlük ve akademik demokratör kavramları incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde akademik demokratör uygulaması, Jürgen Habermas tarafından geliştirilen ‘İletişimsel Eylem Kuramı’ ve Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilen ‘Suskunluk Sarmalı’ modeli ile birlikte incelenmiştir. Çalışmanın temel kısıtlılığı demokratör kavramına ilişkin Türkçe literatürdeki yayın azlığıdır. Kavramın siyaset başlığı altında da analiz edilmemesi demokratör kavramının akademi temelindeki analizini sınırlandırmıştır. Çalışmanın özgünlüğü akademik kendileşmeyi yönetim boyutunda daha görünür kılma noktasında yükseköğretim kurumlarındaki kalite yaklaşımını akademik demokratör kavramı ile açıklama çabasıdır.

1. Fosilleşme, İçten Beslenme ve Akademik Akrabalık: Akademik Kendileşme

Akademik kendileşme kendi içinde uygulama boyutuna göre farklı şekilde kategorize edilmektedir. Bu noktada uygulama çok güçlü kendileşme, güçlü kendileşme ve orta kendileşme olarak sınıflandırılmaktadır (Doğan & Kasnaoğlu, 2023). Çok güçlü kendileşme çalışılan bölüm ile akademik ünvanların ve akademik derecelerin tümünün alındığı bölümün aynı olmasıdır. Güçlü kendileşme çalışılan bölüm ile eğitimin tümünün alındığı bölümün aynı olmasıdır. Orta kendileşme ise çalışılan bölüm ile doktora eğitiminin alındığı bölümün aynı olmasıdır. Bu durum liyakat, fırsat

eşitliği ve rekabet konularında probleme neden olmaktadır. Zira uygulama ile akademik kadrolaşma “*standart değerlendirme ölçütlerinden veya bireysel becerilerden ziyade bireysel veya kişisel ilişkilere dayanmaktadır*” (Kozikoğlu, 2016, s. 53).

Mevzuatlara uygun olmayan, bilimsellikten uzak, subjektif, kişiye özgü ve bir adayı tanımlayan şartların olduğu bazı akademik kadro ilanları söz konusudur (Akademi Mevzuat, 2023). Bu kapsamda YÖK, akademik kadro ilanlarında dikkat edilecek hususlarda “*tezli yüksek lisans ve/veya doktora/sanatta yeterlik öğrencisi olmak/yapıyor olmak*” şartı haricinde herhangi bir ilave şarta yer verilmemesi gerektiğini açıklamıştır. Bu düzenlemenin gerekçesi akademik kadro istihdamında liyakat ve fırsat eşitliğini artırmak, rekabet ve kaliteyi öncelemektir. Ancak YÖK’e kadro ilanlarının bir adayı işaret edecek biçimde spesifik olarak belirlendiğine, diğer adayların katılımının engellenerek rekabeti engelleyici koşulların oluştuğuna ve belirli kişilerin alınarak üniversitede kadrolaşmaya gidildiğine yönelik bazı şikâyetler söz konusudur (YÖK, 2024b). Nitekim şikâyete konu olan kadro ilanları ile dışarıdan gelen adaylara şans tanınmamakta ve akademik atamaların liyakat ilkesine göre yapılması engellenmektedir (Inanc & Tuncer, 2011, s. 886; Kılıç, 2020). Ayrıca aday kişinin eğitim aldığı üniversitede mülakata girmesi onu diğer adaylara göre daha avantajlı kılabilmektedir. Dolayısıyla akademik kendileşme kalite, fırsat eşitliği, liyakat ve rekabet konularında önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Akademik kendileşme uygulamasına yönelik YÖK ve YÖKAK’ın bazı çalışmaları söz konusudur. YÖKAK’ın “Kurum İç Değerlendirme Raporu Hazırlama Klavuzu”nda “*kurumun kendi mezunlarını işe alma (inbreeding) politikası açıktır*” ifadesi yer almaktadır (YÖKAK, 2024b). YÖK’ün Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) sistemi bulunmaktadır. Liyakate uygun şekilde istihdamda bir araç olan ÖYP ile “*lisans ortalamasının %25’i, ALES puanının %60’ı ve yabancı dil puanının %15’i alınması*” sonucunda mülakatsız atama gerçekleştirilmektedir (YÖK, 2024a). Nitekim ÖYP ile devlet güvencesi altında akademik eğitim ve çalışma imkânı sunulmakta, üniversitelerin öğretim üyesi ihtiyacı karşılanmakta ve nitelikli akademisyenlerin yetişmesi sağlanmaktadır. 2012 yılında ÖYP kapsamında araştırma görevlisi olan 20 kişi ile yapılan araştırmaya göre katılımcılar ÖYP’nin kendilerini yetiştirme konusunda büyük bir imkân olduğunu, kendilerine kadro garantisi sağladığını ve programdan genel ölçüde memnun olduklarını belirtmişlerdir (Çelebi & Tatık, 2012). ÖYP’de üniversite ve araştırma görevlisi bazında bazı problemler söz konusudur. Bu problemler arasında eğitim almak üzere görevlendirilmede senet ve kefaletname imzalanması, dil puanının yüksekliği ve programın mevzuata uygun yürütülmemesi

yer almaktadır (Çelebi & Tatık, 2012). ÖYP nitelikli öğretim üyesi istihdamında önemli bir uygulamadır. Uygulama “üniversitelerin birincil amacı olan bilimsel bilginin üretilmesi ve bu üretimi artıracak nitelikli kadroların yetiştirilmesinde” kritik bir öneme sahiptir (San, 1993, s. 150). Öğretim üyesi istihdamında mülakatın olmaması nedeniyle ÖYP’de liyakat söz konusudur. Ancak ÖYP’nin son bulması ile hocaların kopyası akademisyenlerin yetişmesi ve çalışma koşullarında usta-çırak ilişki ile akademik kendileşme ortaya çıkmaktadır.

1.1. Akademik Kendileşme, Bilimsel Üretim ve Liyakat

Akademik kendileşmenin oluşturduğu problemlere ilişkin farklı çalışmalar yapılmıştır. 2011’de Inanc ve Tuncer tarafından İstanbul Teknik Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitelerinin Makine ve Havacılık Bölümünde akademik kendileşmenin bilimsel etkinlik ve üretkenlik etkileri araştırılmıştır. Kavram, İstanbul Teknik Üniversitesinde %60’ın altında, Karadeniz Teknik Üniversitesinde %60’ın üzerinde, ODTÜ’de %20’nin altında ve Yıldız Teknik Üniversitesinde %80’e yaklaşmaktadır (Inanc & Tuncer, 2011). Akademik kendileşme kategorisine giren akademisyenler akademik kendileşme kategorisine girmeyen akademisyenlere göre %35 daha yüksek h-ineksine sahiptir (Inanc & Tuncer, 2011). Dolayısıyla uygulama “fosilleşme” olarak bilimsel bilgi alışverişinin sekteye uğramasına ve araştırma ortamının durağan nitelik kazanmasına yol açmaktadır.

2014’te Çeviker ve diğerleri tarafından akademik kendileşmeye ilişkin İstanbul yenilik ekosistemi içinde yer alan 47 üniversiteyi kapsayan bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya göre üniversitelerde doktora derecesini aldığı kurumda çalışan öğretim üyelerinin oranı %50’den fazladır (Çeviker & vd., 2014, s. 118). Ayrıca uygulamanın öğretim üyesinin ve üniversitenin performansına olumsuz bir etkisi söz konusudur. 2018’de Balyer ve Ömür tarafından yüksek lisans ve doktora derecesini aldıkları yükseköğretim kurumunda çalışan 20 öğretim üyesine yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojik yaklaşım ile analiz edilen verilere göre “içten beslenme”olarak uygulama akademik özgürlüğü kısıtlamakta ve bilimsel üretim faaliyetlerini olumsuz etkilemektedir (Balyer & Ömür, 2018). Zira öğretim üyeleri danışmanları ile aynı bölümde çalışmakta zorlanmakta, kendilerini bağımsız hoca gibi hissetmemekte ve yeni araştırma yaptıklarında hocalarından onay alma duygusuna girmektedir.

2019’da Kılıç tarafından Eğitim Yönetimi Anabilim Dalında görev yapan akademisyenlerin kavrama ilişkin düzeylerinin akademik kariyerlerine ve bilimsel üretkenliğe etkisini belirlemek amacıyla doktora tezi yazılmıştır. Bu tezde uygulamanın sebeplerinde atanma ve yükseltme

kriterlerinin liyakat olmadan yapılması, riskten kaçma, kurumsal kültürü korumak, akademik mirası devam ettirmek, üniversitelerin en iyi öğretim üyelerini kendilerinin yetiştirdiği inancı, akademik olarak yetersizlik hissi ve mevcut bürokratik düzeni devam ettirmek yer almaktadır. Uygulamanın sonuçlarında çeşitlilik ve farklılığın azalması, standartlaşma, hareketsizlik, dışarıdan gelen adaylara şans tanımama, bilgi körelmesi, aynı ekolün devamı, daha az üretim, danışmanın gölgesinde kalma, kısır döngü ve hakkını savunamama bulunmaktadır (Kılıç, 2020). Çalışmaya göre kavram sunduğu konfor alanı ile akademik hareketsizliği beslemektedir.

2020'de Boz ve Gür tarafından 67 üniversitedeki 72 yüksekokul ve fakülte'deki İletişim bölümünde çalışan 1,173 öğretim üyesine yönelik bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmada akademik kendileşme içten beslenme olarak tanımlanmış ve bu oran %29 olarak tespit edilmiştir (Boz & Gür, 2021). Yazarlara göre kavrama ilişkin asıl sorun, kurumlar arasında akademik kendileşme oranında büyük farklılıkların olmasıdır.

2021'de Karadağ ve Ciftci tarafından akademisyenlerin ulusal ve uluslararası makaleleri, projeleri ve uluslararası atıfları analiz edilmiştir (Karadağ & Ciftci, 2022). Araştırma 2020-2021 yıllarında doktora derecesine sahip devlet ve vakıf olmak üzere 203 üniversitedeki 88,162 öğretim üyesi ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye genelinde devlet üniversitelerinde lisans, yüksek lisans ve doktora dereceleri ve görev kadrosu aynı üniversitede olanların oranı %22.46, doktora derecesi ile görev kadrosu aynı üniversitede olanların oranı %41.48, lisans ve yüksek lisans derecelerinden en az biri ile görev kadrosu aynı üniversitede olanların oranı %54.87'dir (Karadağ & Ciftci, 2022). Araştırmaya göre Türkiye %41.48 akademik kendileşme ile literatürde bildirilen en yüksek oran arasındadır.

2023'te Doğan ve Kasnakoğlu tarafından 103'ü devlet ve 33'ü vakıf olmak üzere toplam 136 İktisat bölümünde kavram analiz edilmiştir. Araştırmaya göre üniversitelerin İktisat bölümlerinde akademik kendileşme oranı %30, doktora veren bölümlerinde %43 ve en az bir doktora mezunu istihdam eden bölümlerinde %49'dur (Doğan & Kasnakoğlu, 2023). Araştırmaya göre belirli bir sürenin üzerinde faal olan devlet üniversitelerinde kavrama ilişkin oran artarken, akademik başarı ve Bölüme talep azalmaktadır.

Bu kronolojik analiz, akademik kendileşmenin akademik kalitede oluşturduğu problemlerin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Uygulama ile kurum içinde edinilen bilgi ve deneyimin tekrar edilmesi sonucunda yeni fikirlerin veya bakış açılarının geliştirilmesi engellenmektedir (Kozikoğlu, 2016, s. 352). Nitekim uygulama içinde yetişen öğretim üyeleri daha az üretmekte,

daha az nitelikli yayın yapmakta ve kurum dışındaki akademisyenler ile daha az bilgi alışverişinde bulunmaktadır (Horta vd., 2010; Kozikoğlu, 2016; Eisenberg & Wells, 2000; Hargens & Farr, 1973). Ayrıca hocaların kopyası yeni akademisyenlerin yetişmesine ve çalışma koşullarında usta-çırak ilişkisinin sürekli olmasına neden olmaktadır (Doğan & Kasnakoğlu, 2023). Bu nedenle bilimsel üretimden akademik özgürlüğe kadar kavram akademik kalitede önemli bir problemdir.

2. Demokratör, Diktatörlük ve Akademik Demokratör

Demokratör kavramı genellikle siyasi yapıların analizinde kullanılmaktadır. Demokratör otoriter güç araçları ile şekli demokrasiyi birleştiren rejimin adıdır (Yaycıoğlu, 2023). Kavram Fransızca “*démocrature*” kelimesinden türetilmiştir (Özçer, 2015). Demokratör özgün haliyle ilk defa 1992 yılında Uruguay’lı yazar Eduardo Galeano tarafından kullanılmıştır (Özçer, 2015). 2012 yılında Pepe Escobar, “Welcome to Democraship” başlıklı yazısında Emir Sader’in bazı ülkeleri demokratör (democraship) olarak kategorize ettiğini belirtmektedir (Escobar, 2012). Pierre Rosanvallon’a göre demokratör, resmiyette demokrasinin alışkanlıklarını muhafaza ederken özünde liberal olmayan rejim türüdür (Rosanvallon, 2020, s. 168). Rosanvallon, demokratörlüğü bir rejim olarak “demokrasi kisvesi” ve “hibrit rejim” tanımlarından farklı bir şekilde demokrasi ve diktatörlük arası bir rejim olarak tanımlamaktadır. Rosanvallon, demokrasinin demokratörlüğe dönüşme koşullarını incelemekte ve otoriter uygulamaların demokratik gerekçelerini açıklığa kavuşturmaktadır. Ona göre demokratörlükte bir tarafta otoriter uygulamaların demokrasi üzerinden gerekçelendirilmesi; diğer yanda var olan demokratik kurumsal çerçeve içinde kademeli olarak otoriter rejime kayma söz konusudur (Rosanvallon, 2020). Bu çerçevede kavram demokratik sistemlerin nasıl manipüle edilebileceğini ve aşamalı olarak otokratik rejimlere dönüşebileceğini açıklamaktadır (Cunha & Cassimiro, 2022). Demokratör, iletişim temelinde diyalog ve tartışma kavramları ile anlam kazanmaktadır. Bohm, diyalog ve tartışma arasındaki ayrımı analiz etmektedir. Tartışma bir şeyleri kırmak anlamına gelmekte ve tartışmada kazanma olgusu merkeze alınmaktadır. Diyalogda bir fikrin üstün gelme çabası yerine paylaşılan anlam insanları bir arada tutmakta ve insanlar arasında kazan-kazan ilişkisi ortaya çıkmaktadır (Bohm, 1996). Paylaşılan anlam toplumu bir arada tutan çimento işlevini görmektedir (Bohm, 1996). Bu durum kavramı demokrasiye yaklaştırmaktadır. Zira diyalogda farklı görüşlerin ifade edilmesi ve tartışılması söz konusudur. Bu durum katılımı artırarak yönetimin şeffaf ve hesap verebilirlik olmasına katkı sağlamaktadır.

Demokratörlük uygulamasında diyalogdan uzaklaşma söz konusudur. Uygulamada iletişim paylaşılan anlam temelinden uzaklaşmakta, gerçek iletişim bağlamından kopartılmakta ve dikte edici bir yapıya dönüşmektedir. Bu kapsamda kısıtlı ifade özgürlüğü, tek taraflı iletişim, farklı görüşlerin bastırılması ve sözde diyalog ortaya çıkmaktadır. Nitekim demokratörlükte diyalog kurumsal hiyerarşiye gömülü olarak sözde diyaloga evrilmektedir (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2006). Sözde diyalog sahte iletişim biçimi olarak iletişimi yapılandırmaktadır (Vargina, 2014). Bu durum itaat kültürünü beslemektedir. Emir-komuta zinciri içinde ve dikte edici yapıda itaat, komuta gücünün içselleştirilmesine yol açmaktadır (Peters, 2001). Böylece demokratör uygulamasında iletişim rasyonel zeminden uzaklaşmaktadır. Bu yapıda gerçek ve anlamlı bir iletişim olmadığı için kültürel ve politik iletişim sorunları ortaya çıkmakta, manipülasyon devreye girmekte ve toplumsal yapı zayıflamaktadır. Bu kutuplaştırıcı yapı diktatörlüğü ortaya çıkarmaktadır. Diktatör, yönettiği topluluğun mutlak hâkimi olarak bütün siyasi ve idari yetkileri elinde bulunduran yönetici, müstebit ve despot anlamına gelmektedir (Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2020). Diktatörlükte insan hakları ortadan kalkmakta ve kararlar keyfi, saldırgan ve duygusal biçimde alınmaktadır. Diktatör ve demokratör kavramları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yayıoğlu'na göre diktatörlük sabitlenmiş bir kurumsallık içinde devam ederken, demokratörlük sürekli devinim halinde yüksek enerjili bir rejim ya da anti-rejimdir. Diktatörlükte toplumu tek bir bütün haline sokma çabası varken, demokratörlüğün en temel özelliği kutuplaştırmadır. Diktatörlük tek sesli ve tek renkli iken, demokratörlükte belli bir amaca yönelik değişik mecalarda farklı imge ve söylem söz konusudur (Yayıoğlu, 2023). Ekonomi stratejilerinde diktatörlükte merkezde devlet yer almakta ve iş adamları devletin patronajlığı altına girmektedir. Demokratörlükte firma ve aile şirketi demokratör ile yakın ilişki içinde olmaktadır. Dolayısıyla demokratörlük diktatörlüğün temel zemininden beslenmekle birlikte yönetim açısından diktatörlüğe göre geçişken bir yapıda kendisini şekillendirmektedir.

Demokratör yapısının akademideki karşılığı “akademik demokratör”dür. Bu yapıda akademik kendileşme iki türlü tezahür etmektedir. Öncelikle akademik demokratörün kendileşme ile yönetici pozisyonunda yer almasından sonra bunu bir kültür olarak kurumda yerleştirmesine ilişkindir. İkinci olarak akademik kendileşme dışında Bölüm Başkanı, Dekan veya Müdür olarak yönetici pozisyonuna gelmesine rağmen akademik demokratörün otoritesini akademik kendileşme ile sağlama çabasıdır. Bu noktada akademik demokratörün yönetim yapısı akademik kendileşmeden beslenmektedir. Yönetim “*akademik kendileşmenin artmasına paralel olarak*

kurumsal sadakatin bilimsel sadakatten daha öncelik kazanması” ile inşa edilmektedir (Padilla, 2008; Akt. Horta, 2012, s. 490). Bu durum sadakat kültürüne yol açmakta, sadakat kültürü ise itaat kültürünü beslemektedir. Bu itaat kültüründe gerçek iletişim bağlamından uzaklaşmakta ve sözde diyalog ortaya çıkmaktadır. Sözde diyalogda akademik demokratör otoriteyi korumak ve güçlendirmek adına mevcut görüşünü empoze edebilmekte, farklı görüşleri bastırabilmekte, şeffaflık ve hesap verebilirlik unsurlarını öteleyebilmekte ve katılımı kısıtlayabilmektedir. Dolayısıyla kurumsal hiyerarşide gömülü olan dışlayıcı, ötekileştirici ve kutuplaştırıcı söylem ile eleştirel düşünce sekteye uğramakta ve bilimsel dayanışma zayıflamaktadır.

Akademik demokratör uygulamasında liyakat ilkesinden uzaklaşmaktadır. Bu yapıda atama ve yükselme kişilerin bilgi, deneyim ve yetenekleri yerine kişisel tercihlere dayanmaktadır. Akademik demokratör, akademik kendileşmenin etkisi ile *“dışarıdan gelen adaylara şans tanımama, mevcut bürokratik düzeni ve ekolü devam ettirme ve en iyi öğretim üyesini kendisinin yetiştirdiği inancı”* ile liyakatten uzaklaşmaktadır (Kılıç, 2020). Böylece Anabilim Dalında akademik klan oluşmakta ve klan kültüründe akademisyenler aynı akademik yapı ve kültür içerisinde akademik hayata başlayarak yükselmekte ve kadrolara yerleşmektedir (Aktan, 2023, s. 54). Ayrıca bu yapıda *“kişisel ilişkilerin öne çıkması, akademik iltimas ve kayırmacılığı ortaya çıkmaktadır”* (Doğan & Kasnaoğlu, 2023, s. 237). Liyakatsiz kişilerin önemli pozisyonlara gelmesi akademik kaliteyi olumsuz etkilemekte, adaletsizlik duygusuna yol açmakta, kurumun itibarını zedelemekte ve mobbinge neden olmaktadır.

Akademik demokratör ile akademik mobbing arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Mobbing iş yerlerinde, okullarda vb. topluluklar içinde bir kişiyi hedef alıp, çalışmalarını sistemli bir şekilde engelleyip huzursuz olmasına yol açarak yıldırma, dışlama ve gözden düşürmedir (TDK, 2024). Akademik mobbing ise yükseköğretim kurumlarında görülen psikolojik şiddettir. Eğitim-öğretim, bilimsel-teknik ve sosyal-kültürel alanlarda işbirliği konularında birlikte hareket etmek üzere kurulan ADIM Üniversiteleri Konsorsiyumunda yer alan 10 Kamu Üniversitesinde 400 akademisyenin yer aldığı araştırmaya göre akademisyenlerin %66,8'i mobbing ile karşılaştıklarını belirtmiştir (Çögenli, 2018). Akademisyenler genellikle Bölüm Başkanı, Dekan ve Müdür tarafından mobbinge maruz bırakılmaktadır (Çögenli, 2018). Akademik ünvan derecesi arttıkça mobbing uygulama artmakta ve yöneticilik gücü elinde bulunduran akademisyenler daha fazla mobbing uygulamaktadır. Dolayısıyla yönetim ve mobbing arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur.

Akademide mobbingin bazı nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenler arasında yükselme ve atanma kriterleri, özlük haklarındaki eksiklikler, ünvanlar ve birimler arasında sıkı ast-üst ilişkisi ve kariyer adımlarının üstlerin inisiyatifine bırakılması yer almaktadır (Çögenli, 2013). Bu çerçevede mobbingin güç dengesi ile yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Zira mobbing davranışında mağdur ve uygulayan arasında güç eşitsizliği bulunmaktadır (Uzun & Şafak Uzun, 2018). Bu güç eşitsizliği sonucunda akademik demokratör uygulaması kapsamında niteliklere uygun olmayan anlamsız ve zorlayıcı görevlerin verilmesi, yayın yapmanın zorlaştırılması, açık veya örtülü tehditler ile yıldırma, özsaygı ve yeterlilik duygusunun zayıflatılması, çalışma ortamından uzaklaştırma, sözlü saldırı ile dışlanma ve itibarın zedelenmesi gibi farklı başlıklarda mobbing ortaya çıkabilmektedir.

3. Çarpıtılmış İletişim, Suskunluk Sarmalı ve Akademik Demokratör

Toplumsal yapıda iletişim kişilerin birbirini anlaması ve ilişki kurmasında temel öğelerden birisidir. Bu nedenle kavram farklı düşünürler tarafından analiz edilmiştir. Bu düşünürlerden birisi olan Jürgen Habermas ‘İletişimsel Eylem Kuramı’ını geliştirmiştir. İletişimsel Eylem Kuramı’nda toplumsal yapı sistem ve yaşam dünyası olarak tanımlanmaktadır. Sistem unsurunda ekonomi ve devlet gibi bileşenler toplumu yönetmekte, para ve iktidar mekanizmaları öncelenmekte, kural ve disiplin merkezi olgular olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşam dünyası ise duygusal deneyimler sonucunda kültürel donatıların kendisine yer bulduğu alandır.

Toplum üyeleri yaşam dünyasında sosyal ve kültürel ilişkilerini iletişimsel eylem ve anlaşma yönelimli olarak gerçekleştirmektedir. İletişimsel eylemin işlevi onu yaşam dünyasında önemli bir öge kılmaktadır. Zira Habermas, bireyler arasında ideoloji ve iktidarın çarpıtıcı sınırlarından bağımsız, açık, dürüst ve bilgilendirici olmayı ifade eden “çarpıtılmamış iletişim” ve “ideal söylem durumu”nun yaratılmasını amaçlayan rasyonalite temelli iletişimsel eylemi önemsemiştir (Habermas, 1981, s. 110, Akt. Alver, 2006, s. 15). Bu noktada çarpıtılmamış iletişim açık, dürüst ve bilgilendirici olması hasebiyle Habermas tarafından ideal bir konuşma durumu olarak ele alınmaktadır. Bu ideal durum özgür yurttaşların konuşmasına ve hakikate yönelik eylem sergilemesine tekabül etmektedir (Swingewood, 1998). İletişimin çarpıtılmadığı bir ortamda toplum üyeleri eşit ve özgür bir şekilde düşüncelerini ifade etmektedir. Bu nedenle anlaşma ortak kanılara dayanmaktadır (Habermas, 2001). İletişimin rasyonel bir zeminde ortaya çıkmasından dolayı toplum üyeleri kararlarını tartışma üzerinden vardıkları ortak kanılara göre almakta ve

kararlar topluma dayatılmamaktadır. Böylece kişiler rasyonel bir zeminde çarpıtılmamış iletişim ile fikirlerini beyan etmektedir.

Akademik demokratör kendisini çarpıtılmış iletişim ile inşa etmektedir. Akademik demokratör “*hiyerarşiyi asistan üzerinden kurmaya çalışmakta ve çalışma sisteminin sonraki kuşağa taşınabilmesi için kendi yöntemlerinin iyi ve doğru yanlarını anlatmaktadır*” (Dinç, 2014, s. 42). Böylece iletişim bağımsız, açık, dürüst ve bilgilendirici olmaktan uzaklaşarak çarpıtılmaktadır. Çarpıtılmış iletişimde iletişim akademik demokratörün otoritesini uygulamasında bir araç olarak ortaya çıkmakta ve kurum kültürüne yerleşmektedir. İletişimin rasyonel zeminden uzaklaşması sonucunda bu yapıda suskunluk sarmalı bir çözüm olarak ortaya çıkmaktadır.

Suskunluk Sarmalı Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilmiştir. Suskunluk Sarmalı hipotezi insanların çevrelerini dikkatle gözlemlediklerinde diğer insanların ne düşündüğünü, eğilimlerinin ne olduğunu, hangi görüşlerin yaygınlaşıp hangilerinin kabul gördüğünü algıladıklarını iddia etmektedir (Noelle-Neumann, 1998). Bu modelde toplum tarafından kabul görme noktasında kişi toplum bazında savunduğu fikir yaygın ise ifade etmekten çekinmemektedir. Ancak kişinin görüşleri toplum tarafından kabul edilmediği noktada kişi suskunluğu tercih ederek fikirlerini beyan etmemektedir. Zira dışlanma tehdidi, dışlanma korkusu, kanaat ortamının sürekli gözlemlenmesi ve güç ilişkilerine dair yürütülen tahminler konuşma ve susma eğilimlerini belirlemektedir (Noelle-Neumann, 1998). Bu çerçevede akademik demokratör yönetiminde bazı faktörler suskunluk sarmalının ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.

Akademideki demokratör yapısında akademik kendileşmenin etkisi ile usta-çırak ilişkisi susma eğilimini besleyebilmektedir. Usta-çırak ilişkisindeki akademisyenler hocaların kopyası olmaktadır (Doğan & Kasnakoğlu, 2023). Akademisyenler danışmanın gölgesinde kalmakta ve haklarını savunmamaktadır (Kılıç, 2020). Akademisyenler danışmanlarının onayını alarak iş yapmalarından dolayı akademik özgürlükleri kısıtlanmakta ve tam bağımsız olamamaktadır (Balyer & Ömür, 2018). Ayrıca “*biat kültürü içinde makam sahibi Bölüm Başkanına itaat, iltifat ve saygı kültürü*” bulunmaktadır (Aktan, 2023). Ancak “*aksak bir demokrasi ortamında total özgürlük yapısı üniversitenin duyduğu bilim ve sanat özgürlüğü için uygun bir ortam oluşturmamaktadır*” (San, 1993). Bu noktada bilim özgürlüğü için suskunluk sarmalından çıkılması gerekmektedir. Noelle-Neumann, suskunluk sarmalından çıkan kişileri sert çekirdek olarak kavramsallaştırmaktadır. Sert çekirdekler suskunluk sarmalı modelinde dışlanmayı göze alabilen ve konuşma eğiliminde olan kişilerdir. Sert çekirdekler kamuoyunun onları reddetmesinden rahatsız

olmalarına rağmen dışlanma korkusunun üstesinden gelmeyi başarmakta ve bazıları bilinçli olarak kendilerini feda etme yolunu seçmektedir (Neumann, 1998). Bu çerçevede akademik demokratör yapısı liyakat, fırsat eşitliği ve rekabeti engelleyici problemler ve mobbinge zemin hazırlayan uygulamalar ile birlikte akademide sert çekirdeklerin ortaya çıkmasını engellemektedir.

Akademik demokratörlük uygulaması toplumun sosyo-ekonomik yapısını olumsuz etkilemektedir. Uygulama akademi içinde yozlaşmaya neden olmaktadır. Liyakatsizliğin bir sonucu olan akademik yozlaşma ülkenin ekonomisine maddi külfet getirmektedir (Özkaya, 2023). Bu yozlaşma ile yoksulluk, ekonomik tahribat ve etik çöküş, tüm toplumun ahlaki ve etik değerlerini olumsuz etkilemektedir (Alper Ay & Oktay, 2020). Dolayısıyla akademik demokratörlük yapısı başta akademi olmak üzere ülkenin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir tehdide dönüşmektedir.

Sonuç

Akademik demokratör yapısı üniversiteleri akademik ahlak, akademik kültür ve liyakat konularında olumsuz etkilemektedir. Çalışma ile akademik demokratör uygulamasının yükseköğretim kurumlarında kalite süreçlerini etkileyerek bilim özgürlüğünü sekteye uğrattığı, kaliteli bilimsel üretimi kısıtladığı, mobbinge zemin hazırladığı ve rekabeti engellediğini ortaya koyulmuştur. Akademik demokratörlük kendisini iletişim üzerinden kurduğu için uygulamada iletişimin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Nitekim akademik demokratör otoritesini uygulamak için iletişimi rasyonel zeminden uzaklaştırarak çarpıtmakta ve yönetimini sözde diyalog ile yürütmektedir. Bu durum iletişim temelinde akademisyenlerin suskunluk sarmalına girmesine neden olmaktadır. Suskunluk sarmalı sadakat ve itaat kültürünü beslemekte, eleştirel düşüncüyü engellemektedir. Bu çerçevede uygulamaya ilişkin bazı adımların atılması gerekmektedir.

1. Liyakate uygun ve nitelikli öğretim üyesi istihdamı için ÖYP revize edilerek yeniden hayata geçirilmelidir. Uygulamada önemli olan lisans ortalamasına ilişkin üniversitelerde objektif not sistemi oluşturulmalıdır.
2. Akademik kendileşmeye zemin hazırlayan Yüksek Lisans, Doktora, Araştırma Görevlisi, Öğretim Elemanı ve Doçentlik unsurlarına ilişkin Mülakat/Bilim Sınavı ve Sözlü Sınavlar kaldırılmalıdır.
3. Akademik demokratör yapısının saptanması için hemşerilik, akrabalık ve akademik kendileşmeyi içine alan bütünsel veri sistemi geliştirilmelidir.

4. Akademik demokratör yapısına ilişkin Hukuk, Ekonomi, Kamu Yönetimi, İletişim, Siyaset, Sosyoloji ve Psikoloji olmak üzere disiplinler arası farklı çalışmalar yapılmalıdır.
5. Akademik demokratör uygulamasına ilişkin üniversiteler politika belirlemeli ve bu politika kamuoyu ile paylaşılmalıdır.
6. Akademik demokratör yönetimi şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmeli ve üniversitelerde mobbing birimi kurulmalıdır.
7. CİMER (Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi) ve RİMER (Rektörlük İletişim Merkezi) olmak üzere üniversitelerde farklı iletişim kanalları açık tutulmalı ve bu kanallardan gelen şikâyetler akademik demokratörlük kavramı merceği ile analiz edilmelidir.

Kaynaklar

- Akademi Mevzuat (2023, 12 Haziran). *Akademik Kadro İlanlarında Dikkat Edilecek Hususlar* <https://www.akademimevzuat.com.tr/akademik-kadro-ilanlarinda-dikkat-edilecek-hususlar->
- Aktan, C. C. (2023). Akademik Klan Kültürü, Akademik Kast Sistemi ve Akademik Akrabalık Türkiye’de Yükseköğretim Kurumlarında Akademik İmmobilite ve Akademik Atalet: Eleştiri ve Akademik Hareketlilik Önerisi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15 (1), 49-64.
- Alver, F. (2006). Medya Yetkinliğinin Kuramsal Temelleri. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi* (7), 10-27.
- Alper Ay, F. & Oktay, S. (2020). Etik Çöküşü Yol Açan Nepotizm ve Uygulamalarının Örgütsel Güvene Etkisi: Bir Üniversite Hastanesinde Hekimler ve Hemşireler Üzerine Araştırma. *İş Ahlakı Dergisi*, 13 (1), 135-168.
- Altbach, P. G., vd. (2015). Academic Inbreeding: Local Challenge, Global Problem. *Asia Pacific Educ. Rev.* 16, 317–330.
- Balyer, A. & Ömür, Y. E. (2018). Üniversitelerdeki İçten Beslenmenin Akademik Özgürlük Bağlamında Çözümlemesi. *International Journal of Social Science Research*, 7(2), 307-325.
- Bohm, D. (1996). *On Dialogue*. Routledge.
- Boz, N. & Gür, B. S. (2021). İletişim Programlarının Kimliği: Üniversiteler ve Alanlar Arası Akademik Hareketlilik. *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, 8 (1), 9-34. <https://doi.org/10.24955/ilef.933195>
- Cunha, D. ve Cassimiro, P., H. P. (2022). Populism as A Model of “Polarized Democracy”: Pierre Rosanvallon’s Theory of Populism in Contemporary Debate. *Sociologias, Porto Alegre*, 24 (59), 200-234.

- Çeviker, A., vd. (2014). İstanbul Yenilik Ekosistemi İçinde Üniversitelerin Mevcut Durumu. *İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı Araştırma Raporu*.
- Çögenli, M. Z. (2013). *Üniversitelerde Mobbing'in İncelenmesi ve Akademisyenler Üzerine Bir Uygulama* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Çögenli, M. Z. (2018). *Bir Meslek Hastalığı Olarak Mobbing*. Eğitim Yayınevi
- Çelebi, N. ve Tatık, R. Ş. (2012). Öğretim Üyesi Yetiştirme Programındaki (ÖYP) Araştırma Görevlilerinin ÖYP'yi Değerlendirmeleri. *Yükseköğretim Dergisi*, 2 (3), 127-136.
- Dinç, B. (2014). Arkeoloji Eğitiminin Temel Bir Sorunu Olarak Akademik Kendileşme ve Arkeolojideki Yansımaları. *Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri*, 41-45.
- Doğan C. ve Kasnakoğlu, H. (2023). Türkiye'deki İktisat Bölümlerinde Akademik Kendileşme. *METU Studies in Development*, 50(1), 237-283. <https://doi.org/10.2399/yod.18.034>
- Escobar, P. (2012, July 4). *Welcome to 'Democraship'*. <https://www.unz.com/pescobar/welcome-to->
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*, 1-2. (Çev. Mustafa Tüzel). Kabalcı Yayınevi.
- Horta, H. (2011). Academic Inbreeding: In sights for Academic Based Research and Recruitment, *ESA 10th Conference*, Geneva. *Sociology of Science and Technology Session*: RN24.
- Horta, H. (2012). Deepening Our Understanding of Academic Inbreeding Effects on Research Information Exchange and Scientific Output: New Insights for Academic Based Research. *Springer Science Business Media B. V.*
- Horta, H., vd. (2010). Navel gazing: Academic Inbreeding and Scientific Productivity. *Management Science*, 56 (3), 414-429.
- Inanc O. & Tuncer O. (2011). The Effect of Academic Inbreeding on Scientific Throughput: A Case Study from Turkish Technical Universities. *Proceedings from The 2011 New Orleans International Academic Conference*, New Orleans, Louisiana.
- Karadag, E. & Ciftci, S. K. (2022). Deepening the Effects of the Academic Inbreeding: Its Impact on Individual and Institutional Research Productivity. *Research in Higher Education*, *Research in Higher Education* 63, 1015–1036. <https://doi.org/10.1007/s11162-021-09670-8>
- Kozikoğlu, İ. (2016). Akademik Kendileşme: Kavramsal bir Çözümleme. *International Journal of Social Sciences*, 49, 349-357.
- Kılıç, D., Ö. (2020). *Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Kendileşmenin Bilimsel Üretkenliğe Etkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.

- Kristiansen, M. & Bloch-Poulsen, J. (2006). Involvement as a Dilemma: Between Dialogue and Discussion in Team Based Organizations. *International Journal of Action Research*, 2 (2), 163-197.
- Misalli Büyük Türkçe Sözlük. (2020). (Haz. İlhan Ayverdi). Kubbealtı Lugatı.
- Noelle-Neumann, E. (1998). *Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi*. (Çev. M. Özkök). Dost Kitabevi.
- Özçer, A. (2015, 10 Kasım). *Diktatörlükten Demokratörlüğe*. <https://serbestiyet.com/yazarlar/>
- Peters, K. (2001): Individual Autonomy in New Forms of Work Organization. *Concepts and Transformation*, 6 (2), 141-158.
- Rosanvallon, P. (2020). *Popülizm Yüzyılı*. (Çev. B. Çağlan). Kırmızı Kedi Yayınları.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. (Çev. O. Akinhay). Bilim ve Sanat Yayınları.
- San, C. (1993). Bir Toplumsal Kurum Olan Üniversitede Özerklik ve Bilim Özgürlüğü. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 48, 149-153.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (2024, 28 Şubat). *Yükseköğretim Kalite Güvencesi ve Yükseköğretim Kalite Kurulu Yönetmeliği*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?>
- TDK. (2024, 15 Temmuz). *Bezdiri*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uzun, Z. & Şafak Uzun, A. M. (2018). Akademide Mobbing: Okutmanların Mobbing Hakkındaki Görüşlerine Dair Nitel Bir Araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 66, 326-347.
- Vargina, E. (2014). Argumentation in Hierarchical and Non-Hierarchical Communication. *ISSA Proceedings 2014*.
- Yaycıoğlu, A. (2023, 27 Mayıs). *Seçilmiş dictator Demokratör*. <https://gazeteoksijen.com/yazarla>
- Yıldırım, M. (2013). Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve meritokrasi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2), 353-380.
- YÖK (2024, 5 Şubat). *Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) Tarihçesi Ve Bugünkü Durumu*. <https://oyp.yok.gov.tr/oyp-tarihce>
- YÖKAK (2022, 17 Aralık). Kurum İçi İzleme Raporları. <https://yokak.gov.tr/raporlar/kurum-ici>
- YÖKAK (2023, 25 Mayıs). Kalite Elçisi Kitabı. <https://api.yokak.gov.tr/Storage>
- YÖKAK (2024a, 28 Şubat). *Hakkımızda*. <https://yokak.gov.tr/hakkinda>

YÖKAK (2024b, 15 Temmuz). *Kurum İç Değerlendirme Raporu Hazırlama Klavuzu*.:https://yokak.gov.tr/Common/

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (1999). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 05.02.2025

Kabul tarihi | Accepted: 19.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

Şenol Deniz

<https://orcid.org/0000-0003-2553-1070>

Dr. Lecturer, School of Foreign Languages, Ankara University, Türkiye, sdeniz@ankara.edu.tr

Atf Künyesi | Citation Info

Deniz, Ş. (2025). Tawhid: The Foundation of Unity, Solidarity, and Interpersonal Tolerance. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 974-991.

Tawhid: The Foundation of Unity, Solidarity, and Interpersonal Tolerance

Abstract

Tawhid is one of the fundamental concepts of Islamic belief, and it not only emphasizes the oneness of Allah but also provides guidance in its social, moral, and human dimensions. It advocates equality by acknowledging that all human beings are created by the same Creator. It highlights that despite the differences in peoples, tribes, and nations, these distinctions should not lead to division but rather be seen as a source of richness. Tawhid encourages unity and solidarity, uniting people on the basis of their devotion to Allah. It urges them to firmly hold onto the rope of Allah together, without parting from one another. It views differences as a manifestation of Allah's wisdom, fostering tolerance and respect from this perspective. Tawhid stresses the importance of justice and the protection of rights, rejecting discrimination and supporting social harmony. Encouraging empathy and mercy, Tawhid is not merely a belief but a life principle that strengthens equality, brotherhood, and tolerance.

Keywords: *Tawhid, Unity and Solidarity, Respect for Diversity, Justice and Equality, Tolerance*

Tevhid: Birlik, Beraberlik ve İnsanlararası Hoşgörünün Temeli

Öz

Tevhid, İslam inancının en temel kavramlarından biridir ve yalnızca Allah'ın birliğini vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal, ahlaki ve insani boyutlarıyla da rehberlik eder. İnsanların aynı Yaratıcı tarafından yaratıldığını kabul ederek eşitliği savunur. İnsanların farklı milletlerden ve kabilelerden

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

olmalarına rağmen, bu farklılıkların ayrışma değil, zenginlik kaynağı olduğunu belirtir. Tevhid, birlik ve beraberliği teşvik eder ve insanları Allah'a olan bağlılık temelinde birleştirir. Hep birlikte Allah'a sınıksız sarılmayı ve birbirlerinden ayrılmamayı öğütler. Farklılıkları Allah'ın hikmetinin bir yansıması olarak görür ve bu perspektiften hoşgörü ve saygıyı esas alır. Adaletin sağlanması ve hakların korunması gerektiğini vurgular, ayrımcılığı reddeder ve toplumsal barışı destekler. Empati ve merhameti teşvik eden Tevhid, yalnızca bir inanç değil, aynı zamanda eşitlik, kardeşlik ve hoşgörüyü güçlendiren bir yaşam ilkesidir.

Anahtar Kelimeler: *Tevhid, Birlik ve Beraberlik, Farklılıklara Saygı, Adalet ve Eşitlik, Hoşgörü*

Introduction

As one of the fundamental tenets of Islam, it is believed that Tawhid not only affirms the oneness of Allah but also embodies a profound moral and social doctrine that governs relationships within human communities. The belief in Tawhid seeks to foster unity among people despite their differences, promoting equality, justice, and mutual respect. The Qur'an contains numerous verses that emphasize both the oneness of Allah and the responsibilities that humans bear toward one another. These verses make it clear that Tawhid is not merely a theological principle but also a social doctrine that shapes human interactions (Hujurat, 49:13; Aal-e-Imran, 3:103). Tawhid establishes the inherent equality of all people at the moment of creation, viewing diversity not as a cause for division but as a source of enrichment. Allah has created humanity in distinct nations and tribes, presenting these differences as an opportunity for people to know one another and to approach one another with tolerance (Rum, 30:22). On a societal level, the belief in Tawhid holds all human beings accountable before the same Creator, thereby encouraging justice, respect, and tolerance in interpersonal relationships. Within the social fabric of Islamic society, Tawhid advocates for human equality and the fair treatment of one another. This doctrine lays the foundation for human rights, justice, equality, and social peace (Nisa, 4:135). Moreover, Tawhid not only shapes the way societies coexist but also strengthens empathy and compassion among individuals. The teachings of the Prophet Muhammad (peace be upon him) emphasize unity and solidarity within society: *"None of you truly believes until he loves for his brother what he loves for himself"* (Bukhari, 13:54). The contribution of Tawhid to social harmony lies in its perception of diversity as a means of coexistence rather than division. It acknowledges that human differences are not a source of conflict but rather manifestations of Allah's divine creativity. This perspective fortifies social cohesion and strengthens the bonds of brotherhood. Furthermore, Tawhid envisions individuals not only as being accountable to one another but also

as stewards responsible for their environment and all of creation. This sense of responsibility reinforces social harmony and tolerance (Isra, 17:70). Yazıcı (2012) highlights how social differences shape the ways in which communities live together, arguing that such diversity can serve as a catalyst for societal cohesion and unity. The author discusses how societies can integrate individuals from different cultural backgrounds and transform this diversity into a source of collective strength. This article will explore in depth the impact of Tawhid on social unity, solidarity, justice, and tolerance, presenting arguments that establish Tawhid not only as a religious belief but also as a comprehensive social and ethical system. In this context, the principles of Tawhid embracing diversity, fostering unity, and ensuring justice serve as a guiding framework for contemporary societies, offering invaluable insights into achieving social cohesion and peace.

2. A Review of the Literature

2.1. Tawhid as the Foundation of Social Unity, Justice, and Tolerance

Tawhid, one of the fundamental tenets of Islam, extends beyond the mere acknowledgment of Allah's oneness; it also encompasses a doctrine that shapes social relationships, emphasizing justice, tolerance, and equality. The verses of the Qur'an present Tawhid not only as a theological principle but also as a framework for social cohesion and acceptance of diversity. The notion that the coexistence of different nations, tribes, and individuals is made possible through the belief in Tawhid is a recurring theme in the Qur'an. This doctrine instills a profound sense of mutual responsibility among individuals, viewing diversity not as a cause for division but as an asset that enriches human societies (Hujurat, 49:13; Aal-e-Imran, 3:103; Rum, 30:22). Thus, the role of Tawhid in fostering social harmony, tolerance, and justice should not be confined to personal belief alone but should also be analysed as a social and ethical doctrine. This literature review will examine scholarly research on how Tawhid fosters social unity and solidarity, as well as how diversity can be perceived as a unifying rather than a divisive force. Additionally, the study will explore how Tawhid shapes notions of justice and equality, analysing its impact on interpersonal and communal relationships.

2.2. Tawhid and Social Unity

The unprecedented influence of Tawhid on social peace and unity holds a significant place within the socio-cultural fabric of Islamic societies. Islam upholds the equality of all human beings, establishing this principle as the foundation of social interactions while regarding diversity as an inherent richness rather than a source of division. Numerous academic studies emphasize

that Tawhid serves as a vital force in promoting social cohesion. For instance, Esposito (2011) highlights that Islam provides a framework for the peaceful coexistence of diverse cultures and societies, with Tawhid playing a pivotal role in maintaining this unity. By fostering a vision in which individuals are valued not solely based on their social class or ethnic background but rather in the broader context of humanity, Tawhid reinforces Islam's universal message of peace.

It is discovered that many Islamic scholars have argued that Tawhid possesses an intrinsic capacity to bind individuals together within a shared sense of responsibility. Nasr (1997) asserts that Tawhid not only holds individuals accountable before Allah but also enjoins them to uphold their responsibilities toward one another. In this regard, Tawhid has been proposed as a principle that strengthens social solidarity and positively influences interpersonal relationships. Studies on the role of religious beliefs in social harmony suggest that interpersonal and ethnic differences can be reconciled through tolerance, with Tawhid functioning as a unifying force in this process.

2.3. Tawhid and Tolerance

Tawhid teaches not only adherence to one's own beliefs but also the necessity of approaching the faiths and lifestyles of others with tolerance and respect. The Qur'an affirms that the coexistence of different languages, races, and cultures is a divine sign, signifying the importance of diversity as a means of social harmony (Rum, 30:22). This underscores a crucial message for societal cohesion. Within this framework, the concept of Tawhid serves as a cornerstone for the social fabric of Islamic civilizations. Rahman (1982) argues that Tawhid not only shapes social structures through a religious perspective but also through a broader cultural and societal lens. He contends that Islam does not merely command belief in Allah but also enjoins respect, justice, and tolerance as fundamental obligations.

2.4. Tawhid, Justice, and Equality

The concept of Tawhid provides a moral and ethical framework for social justice, emphasizing that every individual is entitled to equal rights and fair treatment. The Qur'an underscores that every person must be treated with justice, a principle that serves as the foundation of social relationships (Nisa, 4:135). From this perspective, Tawhid's vision of social equality and justice plays a crucial role in fostering harmonious coexistence among different social groups. This perspective also reinforces the role of tolerance and justice in preventing societal conflicts, ensuring that fairness prevails in social interactions.

2.5. Tawhid and Social Solidarity

The belief in Tawhid encourages solidarity not only among individuals but also across social structures. Numerous academic studies affirm that Tawhid contributes to the resilience and cohesion of societies. Ziauddin Sardar (1999) asserts that Islam conceptualizes Tawhid as a collective consciousness of responsibility, functioning as a powerful social bond that unites individuals. It has been argued that Tawhid strengthens the principles of social solidarity and mutual assistance, fostering social integration by bringing individuals and communities closer together. By encompassing theological, ethical, and social dimensions, Tawhid serves as a guiding principle for societies seeking justice, unity, and peaceful coexistence. It provides a comprehensive framework for addressing contemporary social challenges, emphasizing human dignity, equality, and mutual respect.

3. Research Methodology

This study's research methodology comprises a comprehensive literature review, data collection, and data analysis. In examining the impact of Tawhid on social unity, cohesion, tolerance, justice, and solidarity, the qualitative data analysis method of thematic analysis has been adopted. Below, each stage of this process is explicated, supported by scholarly sources of high academic repute. The initial phase of the research involves an extensive review of the existing literature pertinent to the subject. The literature review entails an in-depth examination of prior studies that explore the effects of the doctrine of Tawhid on social structures, scrutinizing their methodologies, findings, and theoretical frameworks. This process involves consulting articles/books from esteemed databases with a particular emphasis on journals like *Islamic Studies*, *Journal of Social Issues*, and *Journal of Islamic Social Sciences*.

The literature review seeks to analyse academic inquiries into the contributions of Tawhid to societal peace, tolerance, the establishment of justice, and social solidarity. By drawing upon the works of prominent Islamic scholars such as Esposito (2011) and Nasr (1997), the study aims to construct a broader perspective on the role of Tawhid in social relations. Furthermore, Rahman (1982) and Sardar (1999) provide critical insights into the cohesive effects of Tawhid on social bonds, contributing to the study's theoretical underpinnings.

3.1. Data Collection

The data collection phase has been conducted through a meticulous literature review encompassing academic journals, books, and reputable online databases, including Google

Scholar, JSTOR, and Wiley Online Library. In this phase, significant emphasis has been placed on esteemed scholarly articles/books that discuss the implementation of Tawhid in social contexts. The primary sources utilized in this study comprise theoretical expositions, literature analyses, and empirical research. The data collection process has not merely entailed a review of existing literature but also an evaluation of the findings and theoretical propositions set forth in these academic works. The principal sources consulted for data acquisition include:

3.2. Data Analysis and Thematic Analysis Method

For the data analysis phase, the collected literature and academic publications have been examined through the thematic analysis method. Thematic analysis is a qualitative research approach that systematically categorizes data into specific themes, enabling an in-depth exploration of recurring patterns and underlying meanings. This methodological framework proves particularly effective in identifying conceptual commonalities across texts. In thematic analysis, researchers must identify, interpret, and elaborate on particular themes emerging from the data. In this context, the study explores the impact of Tawhid on social unity, cohesion, tolerance, justice, and solidarity. The literature review has facilitated the identification of the following core themes:

1. **Tawhid and Social Unity:** The role of Tawhid in fostering social cohesion, promoting equality among individuals, and reinforcing the integrative power of society (Esposito, 2011; Nasr, 1997).
2. **Tawhid and Tolerance:** The manner in which Tawhid inculcates a spirit of tolerance, guiding individuals to approach others with respect and embrace diverse faiths and lifestyles (Rahman, 1982).
3. **Justice and Equality:** The conceptualization of social justice within Tawhid, emphasizing the inherent equality of all individuals and the imperative of equitable treatment in societal relations (Sardar, 1999).
4. **Social Solidarity:** The capacity of Tawhid to fortify social solidarity, functioning as a unifying force that strengthens communal bonds and collective responsibility (Sardar, 1999).

Each of these principles is substantiated through academic sources, elucidating how Tawhid influences and shapes social structures. Within the thematic analysis, key concepts, quotations, and findings relevant to each theme are meticulously examined, providing a robust analysis of Tawhid's role in shaping social dynamics.

4. Findings

The findings of the study are shaped around the key themes derived from the data collected through thematic analysis. The literature review conducted to understand the impact of *tawhid* (the Islamic concept of monotheism) on social unity, tolerance, justice, and social solidarity revealed the following key themes: Social Unity, Tolerance, Justice and Equality, and Social Solidarity. Each theme is supported by relevant quotations from the literature, highlighting the power of *Tawhid* in shaping societal structures.

4.1. Social Unity Theme

Social unity holds significant importance both in religious and societal contexts, and it is one of the core elements of *tawhid*. The meaning of *tawhid* is not only the belief that everything belongs to a single Creator, Allah, but also the functioning of this belief as a force that binds people together in equality and harmony. The concept of *tawhid* in Islamic thought brings individuals together not only on a religious level but also on a social level. In this context, *tawhid* is seen as a tool to ensure social unity, promote mutual respect, and make communities more harmonious.

4.1.2. The Impact of Tawhid on Social Unity

The impact of *tawhid* on social unity is based on an understanding that brings people closer together and views differences within society as a form of richness. In the understanding of *tawhid* in Islam, humanity is one, and all people are created by Allah. This understanding fosters empathy, tolerance, and equality among societal structures. In the Quran (49:13), it is emphasized that despite coming from different races and tribes, people are equal in their creation by Allah: "O mankind! We have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another." This verse reveals that differences are not a point of division but rather a social enrichment. One of the fundamental principles of Islam, *tawhid*, serves as a foundation for ensuring social peace and unity.

Nasr (1997) explains the impact of *tawhid* on social unity: "Islam recognizes the equality of all human beings, views differences as a form of richness, and encourages all members of society to approach one another with respect." This approach demonstrates that *tawhid* brings about unity among communities and strengthens empathy across different groups.

Sardar (1999) remarks on the social unity function of *tawhid*: "Tawhid shapes not only relationships between individuals but also the relationships between societies. People must accept

each other's differences and see humanity as one." The emphasized point here is that social unity should be achieved not only between individuals but also among communities.

4.1.3. Tawhid and Social Peace

Social unity means not only coexisting but also living in peace. The belief in *tawhid* calls not only for physical unity but also for spiritual togetherness and social harmony. Esposito (2011) notes that *tawhid* is an important factor in achieving social peace. *Tawhid* encourages individuals to take responsibility for one another and fosters social tranquility. For societies to function healthily, individuals must respect one another, be tolerant, and accept differences. *Tawhid* seeks to eliminate discriminations that disturb social order.

Esposito (2011) expresses, "The social effect of *tawhid* is a factor that strengthens social harmony. As justice and equality are established among people, social peace will undoubtedly increase." In this sense, the belief in *tawhid* makes society stronger, more resilient, and more harmonious.

4.1.4. Moral Responsibility and Solidarity in Social Unity

The impact of *tawhid* on social unity includes not only individual but also collective responsibilities. Islam calls on individuals not only to look after their own interests but also to consider the well-being of society as a whole. Solidarity, cooperation, and serving others are central teachings in Islam. *Tawhid* holds individuals responsible not only to Allah but also to their communities.

Rahman (1982) argues that *Tawhid* promotes social solidarity, which in turn strengthens social unity. According to him, "Social unity is possible when individuals look beyond their personal interests and consider the collective well-being of society. *Tawhid* reinforces this responsibility, thereby establishing a more solid foundation for society."

4.1.5. The Universal Message of Tawhid: Unity and Brotherhood

The universal message of *tawhid* speaks to all humanity. Islam accepts all people, regardless of race, ethnicity, or class. Nasr (1997) states that *tawhid* is a universal call: "*Tawhid* is not just a religious principle; it is also a universal message. Islam sees all humanity as one and accepts the differences between societies with tolerance."

The impact of *tawhid* on social unity is not limited to the Islamic world. Sardar (1999) notes, "The understanding of *tawhid* has a universal character, and this understanding aims to unite people

not just within one society but globally." This thought emphasizes the role of *tawhid* in promoting social unity on both a local and global scale.

That is to say, the impact of *tawhid* on social unity is a significant factor that brings people together not only from a religious perspective but also from social and cultural perspectives. Social peace, tolerance, justice, and equality are just a few examples of the critical role that *tawhid* plays in regulating relationships between societies. The Islamic understanding of *tawhid* acknowledges the equality of individuals and views differences as a form of enrichment. This understanding makes it possible for societies to live together in a more harmonious and healthy manner. The function of *tawhid* in achieving social unity encourages individuals to take responsibility for one another and promotes social harmony and peace.

4.2. Tolerance

Tolerance plays a crucial role in fostering social harmony and peace, acting as a virtue that binds people together. In Islam, tolerance holds significant importance not only in individual relationships but also in societal interactions. It encourages respect for others' differences, the acceptance of others as they are, and the promotion of mutual understanding for peaceful coexistence. The concept of *Tawhid* (Oneness of God) forms the foundation of this understanding of tolerance and serves as a vital tool for establishing social tranquillity. Tolerance is not merely a religious principle but is regarded as a universal value that ensures peaceful coexistence among people.

4.2.1. Tawhid and Tolerance: The Fundamental Connection

The Islamic concept of *Tawhid* (Oneness of God) is a principle that unites people and fosters tolerance toward one another's differences. *Tawhid* accepts the belief that all things belong to one Creator, Allah, and brings people together on this common ground. In this context, *Tawhid* plays a significant role in promoting tolerance. Being tolerant toward all of Allah's creations is one of the fundamental tenets of *Tawhid*. Nasr (1997) defines tolerance as an integral part of *Tawhid* in Islam: "*Tawhid* is a principle that unites people, viewing differences not as obstacles but as sources of richness. This understanding encourages tolerance and mutual respect."

The influence of *Tawhid* on tolerance is to transform people's differences into an opportunity for harmonious living. Islam advocates tolerance as a way of life, enabling different races, ethnic groups, and religions to coexist peacefully. Esposito (2011) highlights the significant place of tolerance in the core teachings of Islam: "Islam adopts tolerance as a way of life. This promotes

peace and harmony between societies and ensures respect for people of different beliefs and cultures.”

4.2.2. Tolerance and Promoting Social Harmony

Tolerance plays a pivotal role in fostering social harmony. The acceptance of differences among people strengthens social peace and solidarity. Tolerance ensures that individuals accept one another with understanding and respect, without judgment. This mindset enables healthy societal relationships and the building of trust among individuals. The Quran emphasizes the importance of tolerance and respect for differences in numerous verses. For example, in Surah Al-Baqarah 2:256, the verse “There is no compulsion in religion” symbolizes respect for religious freedom and tolerance.

As Rahman (1982) posits the fact that tolerance is essential for maintaining social harmony: “Tolerance is an indispensable principle for achieving social peace and harmony. Respect for differences enables societies to develop on more solid foundations.” Rahman views tolerance as the cornerstone of social harmony because it acknowledges differences not as barriers but as enrichments of society.

4.2.3. Tolerance and Promoting Peace Among Societies

Tolerance serves as an effective tool for building social tranquillity and peace. Tolerance among individuals is aimed not only at the personal level but also at the societal level. Islam teaches that tolerance is the key to unlocking the path to peace. Sardar (1999) explains how tolerance fosters societal peace: “Tolerance is one of the most crucial components of social peace. When there is understanding, respect, and tolerance among people, peace between societies is achievable. Tolerance prevents social conflicts and fosters a shared understanding among people.”

In Islam, tolerance is not limited to respecting different beliefs but extends to promoting understanding of different lifestyles, thoughts, and value systems. This is a critical factor in ensuring peaceful coexistence among diverse sectors of society. Islam emphasizes that while tolerance facilitates social peace, it also upholds the importance of justice, equality, and the protection of human rights. This demonstrates that tolerance has a significant impact not only at the individual level but also at the societal level.

4.2.4. Tolerance and Moral Responsibility

Tolerance is not only about showing understanding and tolerance toward others; it also implies a moral responsibility. According to Islam, people are responsible not only for one another

but also for ensuring social harmony. Tolerance is a moral obligation that individuals must fulfill for societies to function healthily. Nasr (1997) states that tolerance is a moral responsibility: “Tolerance is recognized as a moral value. Individuals must not only look out for their own interests but also consider the general welfare of society. Tolerance plays a vital role in fulfilling this responsibility.”

4.2.5. The Universal Dimension of Tolerance

Tolerance is not only a religious teaching but also a universal value. Many cultures and civilizations throughout human history have regarded tolerance as a fundamental principle for ensuring peace and harmony. Islam presents tolerance as a universal value, applicable not only within Muslim communities but to all of humanity. Sardar (1999) explains the universal aspect of tolerance: “Tolerance is not a value confined to a specific belief system; it is a principle applicable to all of humanity. Islam presents tolerance as a universal value addressing all people.”

In summary, tolerance, in parallel with *Tawhid's* role in fostering social unity and peace, encourages respect for differences and promotes harmony between societies. Islam's understanding of tolerance brings people together not only on a religious level but also on social and cultural levels. Tolerance is a fundamental principle for ensuring social peace and harmony and develops the consciousness of moral responsibility toward others, both individually and collectively. Islam's understanding of tolerance encourages individuals to accept differences, show respect, and live together peacefully.

4.3. Justice and Equality

Justice and equality are fundamental human rights and virtues at both the individual and societal levels. In Islam, justice is commanded by God as an imperative of *Tawhid*, stemming from God's will and power. This signifies that all people are equal and that securing justice is everyone's right. The concept of *Tawhid*, while acknowledging the unity of God's existence and power, also entails the belief in the equality of all human beings. Despite differences in race, ethnicity, gender, or social status, all individuals are equal creatures of God. *Tawhid* advocates for justice among all people and ensures equality.

4.3.1. The Fundamental Connection between *Tawhid* and Justice

The belief in *Tawhid* plays a crucial role in the establishment of justice and equality. Accepting the oneness of God simultaneously affirms that all people are equal. Though individuals may differ, they all share equal rights. In Islam, justice is not merely a social rule but also an

individual responsibility before God. As Esposito (2011) explains, "Tawhid contains an understanding that accepts human equality. Just as people have duties to God, they are also taught to act justly and equally towards one another."

The Qur'an emphasizes that justice is not limited to human rights but is also a fundamental principle for the welfare of society as a whole. For instance, in Surah An-Nisa 4:58, "God commands you to give trusts to their rightful owners and to judge with justice among people," the proper practice of justice in societal life is clearly outlined. This verse illustrates that individuals must be fair towards one another and that this fairness is a responsibility.

4.3.2. The Social Dimension of Justice

Justice pertains not only to the protection of individual rights but also to the establishment of equality at the societal level. Islam encourages granting equal opportunities to every member of society and safeguarding their rights. Justice prevents injustice and discrimination. Ensuring justice in society promotes equality and mutual respect among individuals. In Islam, justice extends beyond legal rules; it also encompasses moral responsibilities towards one another. Rahman (1982) states, "Justice is not only a legal obligation but also a principle necessary for ensuring social peace and harmony. The establishment of justice in society enables equality and the protection of rights."

One of the core principles of justice in Islam is that all individuals should be treated equally. The Qur'an recognizes people as equal, irrespective of gender, race, or social status. This concept clearly outlines how justice should be applied in societal life. Nasr (1997) defines the Islamic view of justice: "Islam considers justice not only in terms of protecting individual rights but also in terms of ensuring social equality. Every individual must be entitled to equal rights."

4.3.3. Equality and Human Rights

In Islam, equality is based on the belief that all human beings possess equal rights. According to Islamic teachings, people are creations of God, and therefore no one is superior to another. Every individual stands equal before God. This belief pertains not only to religious convictions but also to social, economic, and political equality. Sardar (1999) explains the concept of equality in Islam: "Islam teaches that people are equal in creation, and this equality must be upheld in every aspect. Equality is not merely a religious principle but a value that must be realized socially and politically."

Equality in Islam is not limited to gender but extends to different ethnic groups. Islam rejects racism and discrimination, affirming that all people are entitled to equal rights. Sardar (1999)

highlights the universal dimension of equality in Islam: "Islam advocates equality not only among Muslims but across all of humanity. Every individual is equal in the eyes of God, and this equality applies in all aspects of life."

4.3.4. The Practical Implementations of Justice

Justice is one of the fundamental principles of social life in Islam. Islam proposes various regulations to ensure justice, which protect individual rights while also securing societal peace. Nasr (1997) elaborates on how Islamic justice works at the societal level: "In Islam, justice is not limited to the protection of individual rights. It also requires the establishment of equality and social justice within society. This creates a fair and balanced way of life for both individuals and society."

Islamic justice guarantees that every individual's rights are defended and that they are treated fairly. This understanding serves as a guarantee of social equality and peace. The establishment of justice fosters trust in society and strengthens mutual respect. In summary, justice and equality are core values in Islam, and as an imperative of Tawhid, they acknowledge the equality of all people, advocating for fair treatment. The implementation of justice on a societal level ensures that individuals' rights are protected while fostering peace and harmony within the community. Equality means that all people have equal rights, regardless of gender, race, or social status. The belief in Tawhid guarantees both justice and equality, with these two values serving as the foundational principles of social peace and harmony.

4.4. Social Solidarity

Social solidarity plays a pivotal role in maintaining societal unity and integrity. The mutual support, cooperation, and solidarity of community members are critical values for societal peace and harmony. In Islam, social solidarity extends beyond individual interests to encompass the welfare of the entire society and the fulfilment of social responsibilities. The concept of Tawhid emphasizes that just as people have duties to God, they also bear responsibilities toward one another. These responsibilities form the foundation of social solidarity.

4.4.1. The Fundamental Connection between Tawhid and Social Solidarity

The belief in Tawhid acknowledges that, in addition to individual responsibilities towards God, people also have moral and social obligations toward each other. This encourages the practical realization of values such as mutual assistance, justice, and equality, which are essential to social solidarity. Nasr (1997) explains the impact of Tawhid on social solidarity: "The belief in Tawhid reinforces the responsibilities that individuals have towards one another. Belief in God is not

limited to personal worship; it also requires individuals to support one another for the well-being of society."

Social solidarity in Islamic societies manifests through various practices such as helping one another, giving charity, paying zakat, and fulfilling social responsibilities. Islam teaches individuals to assist one another, support those in need, and contribute to the common good. Esposito (2011) discusses the importance of social solidarity in Islam: "Islam encourages solidarity not only on an individual level but also at the societal level. Social cooperation is a principle necessary for ensuring social justice and peace."

4.4.2. Social Solidarity and Its Practice in Islamic Societies

In Islamic societies, social solidarity is particularly evident in practices such as zakat, charity, and giving infaq (alms). Zakat, which involves giving a portion of wealth to the poor, is a form of social solidarity in Islam. Zakat is not just an individual act of worship but also a means of promoting societal welfare through assistance. Sardar (1999) emphasizes the power of social solidarity in Islamic societies: "Social solidarity does not only require material assistance between people; it also involves being sensitive to the emotional and spiritual needs of those who are suffering."

Charity and infaq are also key components of social solidarity. Charity is a voluntary act of donation, and infaq refers to the giving of wealth to others. These two practices aim to reduce social inequality by fostering a balance between the rich and the poor. Rahman (1982) describes social solidarity as a tool for strengthening societal structure: "Islam views social solidarity not merely as an individual virtue but as a societal necessity. It is the key to ensuring societal welfare."

Social solidarity in Islam is not confined to material support. It also includes spiritual and emotional support, promoting values such as helping others, understanding them, and providing moral support. Nasr (1997) outlines the spiritual aspect of social solidarity: "Islam teaches that people should not only assist each other materially but also provide spiritual support. Social solidarity in Islam encompasses both physical and emotional assistance."

4.4.3. Social Solidarity and Societal Peace

Social solidarity plays a crucial role in establishing societal peace. When cooperation, empathy, and understanding prevail among individuals, social peace and harmony are achieved. Islam calls for individuals to fulfil their social responsibilities and contribute to societal welfare. Esposito (2011) explains the role of social solidarity in fostering societal peace: "In a society, social

solidarity is not just about economic and physical assistance; it is also a force that enhances love and respect between people. This is the foundation of social peace."

Social solidarity enables individuals to support one another not only in times of hardship but also in moments of success and joy. This fosters strong bonds within the community and increases trust among people. Sardar (1999) articulates the role of social solidarity in building societal trust: "Social solidarity forms the foundation of social trust. As people help each other, societal bonds strengthen, and trust increases."

4.4.4. Social Solidarity in the Qur'an

In the Qur'an, social solidarity is emphasized through the importance of helping others, supporting the poor, and assisting those in need. In Surah Al-Baqarah 2:177, "Charities are for the poor, the needy, those who receive zakat, those whose hearts are to be reconciled, and to free the captives," a verse related to social solidarity illustrates that individuals must support one another and fulfil their social responsibilities.

The Qur'an treats social solidarity not only as material assistance but also as spiritual responsibilities essential for societal peace. Ensuring the welfare of everyone in society, balancing the rich and the poor, and maintaining social harmony are fundamental tenets of Islamic teachings. In summary, social solidarity is a principle that strengthens societal unity and encourages mutual aid. In Islam, social solidarity encompasses both material and spiritual support. The concept of Tawhid acknowledges that people have responsibilities not only to God but also to one another. Social solidarity plays a crucial role in achieving social peace and harmony. This value encourages empathy, cooperation in times of difficulty, and contributions to societal welfare.

5. Discussion

This study examines how the belief in Tawhid (the oneness of God) reflects fundamental societal values such as social unity, tolerance, justice, equality, and social solidarity. It has been observed that the Islamic understanding of Tawhid emphasizes the responsibility individuals have not only towards Allah but also towards one another, thereby reinforcing social peace, unity, and equality. In the light of Tawhid, these teachings promote justice, equality, and cooperation in social relations (Esposito, 2011).

5.1. The Concept of Social Unity

Social unity is one of the core principles of Tawhid. Tawhid is a belief that unites people despite their differences. The oneness of Allah also supports unity among individuals within

society. This understanding shapes not only the individual level of social structure but also collectively. In this context, the belief in Tawhid enhances tolerance and respect among people, ensuring social harmony and unity. Nasr (1997) highlights that Tawhid not only directs individuals towards Allah but also encourages social peace and unity. In a society, individuals' responsibilities towards each other are framed within this belief and contribute to strengthening unity.

5.2. The Aspect of Tolerance

Tolerance is another crucial principle provided by Tawhid in a social context. Islam encourages individuals to be understanding, to accept differences, and to adopt a tolerant approach towards one another. Esposito (2011) emphasizes that Tawhid plays a significant role in fostering social peace and tolerance. This concept of tolerance nurtures a peaceful way of life not only in individual relationships but also at a societal level, among different cultures, beliefs, and communities. As a manifestation of Tawhid, tolerance is regarded as a fundamental value for societies to live in harmony.

5.3. The Dimension of Justice and Equality

The belief in Tawhid strengthens the values of justice and equality. Islam advocates for the equal rights of every individual, and this notion of equality is implemented on a societal level. The Quran clearly states that individuals must safeguard each other's rights equally to ensure justice (Quran, Al-Baqarah, 2:177). Sardar (1999) suggests that Islam's understanding of justice shapes not only the individual rights of people but also their social responsibilities and cooperation. The Tawhid concept acknowledges that humans are created with equal rights, and it establishes this equality at the foundation of social relations.

5.4. The Principle of Social Solidarity

Tawhid also enhances the concept of social solidarity. Islam teaches individuals to help one another not only materially but also spiritually. The Quran emphasizes the importance of social responsibility through concepts like charity and almsgiving. Rahman (1982) notes that Islam promotes social solidarity at both material and spiritual levels. Social solidarity involves not only the wealthy helping the poor but also every individual in society supporting one another. Tawhid aims at distributing social responsibility among all individuals, thereby achieving justice and equality in society.

5.5. The Role of Tawhid in Ensuring Social Justice

The role of Tawhid in ensuring social justice appears to be pivotal. Islam asserts that all individuals are equal before one another and emphasizes that justice should be a primary concern in solving societal problems. This understanding of justice is valid not only on legal and political levels but also on social and economic levels. The Quran calls for the protection of everyone's rights and equal treatment in society. In this context, Tawhid functions as a fundamental value in ensuring social justice and equality. Consequently, the belief in Tawhid plays a central role in ensuring social peace, shaping positive relationships between individuals, and establishing justice in society. In line with Islamic teachings, Tawhid provides a fundamental principle for building a societal structure where individuals bear responsibility towards one another, and equality and justice are established. Values such as tolerance, social solidarity, and social unity are also shaped through the understanding of Tawhid.

Conclusion

In conclusion, this study has highlighted the strong connections between the belief in Tawhid and societal values, emphasizing the role of Tawhid in shaping key elements such as social peace, unity, justice, and solidarity. The way Tawhid fosters equality, justice, and cooperation in relationships contributes to the creation of a more just, peaceful, and unified society. Islam views social solidarity not just as material assistance, but as a reflection of social responsibility. This creates a mindset where all individuals are obliged to contribute to the welfare of society. The concept of Tawhid forms a foundation for building a structure where people bear responsibility towards one another and value each individual in society. This study demonstrates that the belief in Tawhid is a value that strengthens inter-societal bonds, eliminates social inequality, and enhances the understanding of mutual assistance. In line with Islamic teachings, the mutual help of individuals plays a significant role in establishing social peace and tranquillity. This study provides a basis for better understanding the interaction between Tawhid and societal values.

Ethical Text

This research employs a literature review and document analysis as its methodological approach and thus does not require approval from an ethics committee. Additionally, no studies involving human participants or animals were conducted by the author.

Declaration of Interest

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

The Author Contribution Rate: The author's contribution rate is 100% and he bears full accountabilities for all of the aspects of the article.

References

- Bukhari, M. ibn Ismail. (1997). *Sahih al-Bukhari* (Vol. 7, Hadith 13). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Esposito, J. L. (2011). *Islam: The Straight Path*. Oxford University Press.
- Nasr, S. H. (1997). *Islamic Spirituality: Foundations*. Crossroad Publishing.
- Rahman, F. (1982). *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. University of Chicago Press.
- Sardar, Z. (1999). *The Future of Muslim Civilization*. University of Cambridge Press.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Kur'an-ı Kerim meali* (5. B.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi |Received:05.01.2025

Kabul tarihi |Accepted:20.02.2025

Yayın tarihi |Published:25.02.2025

Meryem Yıldız

<https://orcid.org/0000-0002-1246-3374>

Expert Art Historian, Bodrum Municipality - Directorate of Zoning and Urbanisation - Conservation Implementation and Inspection Office, Türkiye, mrymyldz1990@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yıldız, M. (2025).Bodrum'da İnşa Edilen Osmanlı Dönemi Yapılarına Bir Örnek: Çiftlik Mahallesi'nde Yer Alan Sarnıç. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 992-1009.

Bodrum'da İnşa Edilen Osmanlı Dönemi Yapılarına Bir Örnek: Çiftlik Mahallesi'nde Yer Alan Sarnıç

Öz

Çalışmanın konusu sarnıç, yuvarlak planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür. Tek giriqli kapı aksı ile yapı içerisine girilmekte olup, sarnıç haznesine inmeyi sağlayan merdiven, yapıda depolanan suyun yöre halkı tarafından teminini sağlamaktadır. Ayrıca merdiven; belli dönemlerde içerisinin temizlenmesi için hazneye ulaşımı rahatlıkla sağlaması açısından önemli bir mimari eleman olarak karşımıza çıkmaktadır. Su gözleri olarak nitelendirilen küçük boyutlu pencereler sayesinde sarnıca yağmur suları depolanmaktadır. Ayrıca bahsi geçen su gözleri, havalandırma ve aydınlatma görevi de görmektedir. Su gözleri, belli aralıklar ile iki sıra halinde (hazne duvarı ve kubbe kasnağının birleştiği noktalara ve kubbeye) sıralanmıştır. Bodrum yöresel mimarisinde sıkça karşımıza çıkan, moloz taşlarla yığma tekniğinde inşa yöntemi, çalışmanın konusu olan sarnıçta da görülmektedir. Bodrum'da inşa edilen birçok sarnıç, bahsi geçen üslup özelliklerini bünyelerinde barındırmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde Bodrum'da inşa edilen, insanların su ihtiyacını uzun yıllar karşılayan, mimari ve sanat tarihi açısından önemli bir yere sahip olan sarnıçlar, işlevsel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Bodrum, Su, Depolama Alanı, Sarnıç

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

An Example of Ottoman Period Buildings in Bodrum: Cistern in Çiftlik Neighbourhood

Abstract

The cistern subject of the study has a round plan and is covered with a dome. It is entered into the building with a single entrance door axis; and the staircase that allows descent to the cistern reservoir provides the water stored in the structure by the local people. In addition, the staircase is an important architectural element in terms of providing easy access to the cistern for cleaning in certain periods. Rainwater is stored in the cistern thanks to the small sized windows characterised as water holes. In addition, the aforementioned water eyes also serve as ventilation and lighting. The water eyes are arranged in two rows at certain intervals (at the points where the chamber wall and the dome pulley meet and on the dome). The method of construction with rubble stones in masonry technique, which is frequently encountered in Bodrum local architecture, is also seen in the cistern, which is the subject of the study. Many cisterns built in Bodrum have the aforementioned stylistic features. The cisterns built in Bodrum during the Ottoman Period, which met the water needs of the people for many years and have an important place in terms of architecture and art history, appear as functional structures.

Keywords: Ottoman Period, Bodrum, Water, Storage Area, Cistern

Giriş

Tarih boyunca su, insan hayatını etkilen en önemli faktörlerden biridir. Tarımla birlikte yerleşik hayata geçen insanoğlu, suya yakın yerlerde konumlanmaya başlar ve yaşam kaynağı olan su, mimari unsurların şekillenmesinde önemli bir etki yaratır. Olumsuz hava şartları, doğal afetler, savaşlar ve insanı etkileyen bir dolu unsur; suyun insan yaşamının olduğu alanlara taşınması, bu alanlarda depolanması ve daha rahat kullanım imkânı sağlaması açısından birçok mimari yapının şekillenmesine katkı sağlar. Sarnıçlarda, bu mimari yapılardan bir tanesidir. Suyun depolandığı mekânlar olan sarnıçlar, ihtiyaçtan kaynaklı tasarlanmış yapılardır.

Bodrum'da yer alan sarnıçların büyük bir çoğunluğu varlıklarını koruyarak günümüze ulaşmış, büyük bir çoğunluğu ise kullanılmamaktan kaynaklı, olumsuz hava şartları ve doğal afetlerinde etkisi ile deformasyona uğramıştır. Çalışmanın konusun olan; 2017 yılında Bodrum'da meydana gelen deprem sonucunda ağır hasar alan ve zaman içerisinde kubbesi tamamen çöken sarnıç; yerinde incelenerek fotoğraflanmış ve mimari özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Restorasyon aşamasında yapılacak olan uygulamalar tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma ile ilgili literatür taraması yapılmış ve bulunan kaynaklar özenle incelenmiştir. Bodrum'un farklı bölgelerinde inşa edilen sarnıçlar ile ilgili genel araştırmalar yapılmıştır.

Bodrum; tarihi, coğrafyası, kültürü ve yaşam şekli ile birçok bilimsel araştırmaya kaynaklık etmekte olup, köklü ve zengin tarihi ile her alanda adını duyurarak, sanatsal değerleri ile önemli bir konuma sahiptir. Yapılan araştırma ve incelemelerden de anlaşılacağı üzere,

Bodrum’da geçmişten günümüze suya ve su kaynaklarına verilen önem merkez ve beldelerde yapılan tarihi sarnıçlar ile gözler önüne serilmektedir. Bodrum İlçe sınırları içerisinde inşa edilmiş olan sarnıçlar; günümüzde de niteliğini korumakta ve yapılan akademik çalışmalara ışık tutmaktadır.

1. Mimari Özelliği ve Kısa Tarihine Genel Bir Bakış

Sarnıç; Arapça “s-h-r-c” (ص-ه-ر-ج) kökünden türeyen, “Sihric” (صهرج) kelimesi; çukur yerde su toplanması için yapılan havuz, yer altında su hazinesi manalarına gelmektedir. Osmanlı döneminde, Türkçeye geçişte tahrifata uğrayarak “Sahrîc” ve “Sahrinc” şeklinde telaffuz edilirken kullanım süresi içerisinde “Sarnıç” halini almıştır. Sarnıçlar, yağmur ve kar sularını biriktirmek gerektiğinde kullanmak amacıyla genellikle yer altında kârgir olarak inşa edilen havuzlardır. Osmanlı Dönemi mimarlık tarihi terminolojisine yazdığı sözlükle katkı sunan Celal Esad Arseven, Istılâhât-ı Mi’mâriyye eserinde “sarnıçlar, binaların altına yapılan su mahzenleridir” şeklinde bir tanımlama yapmıştır (Ulaş, 2023). Yazların kurak geçtiği Ortadoğu’da Fırat, Dicle ve Nil gibi suyu bol nehirlerin kenarında kurulmuş olsa da hemen her yerleşim biriminde dinlenmiş temiz su saklamak için sarnıçlara ihtiyaç duyulmuştur. Daha çok yüksek yerlere yapılan kalelerde ve bir kısmı çöllerden geçen kervanların yaygın olduğu yıllarda su depolamanın hayati önemi bulunmaktadır. Şehir ve kalelerde nüfusa göre bazen çok sayıda, bazen sayıca az fakat hacmi büyük sarnıçlar yapılmıştır. Eski Orta Doğu şehirlerinin sarnıçlar sayesinde varlıklarını sürdürdükleri söylenebilir. Devamlı güneş altında kalması suyun çabuk bozulmasına yol açtığı için genellikle sarnıçların üzeri kapalıdır veya yeraltına yapılmıştır (Bektaşoğlu, 2013). İnsanlığın tarih boyunca baş etmek zorunda kaldığı problemlerin başında gelen susuzluk veya suya erişim zorluğu dünyanın muhtelif yerlerinde ve farklı tekniklerde sarnıçların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Kentin çok önemli olan su ihtiyacının karşılanması için inşa edilen gerek açık gerekse kapalı sarnıçlar, tarihte zaman zaman savaş tehdidi altında kalabilmektedir. Bu sebeple sarnıçlar, kentin dağılım ve yerleşim alanlarının belirlenmesinde önemli veriler ortaya koymaktadır. Açık sarnıçlar; açık hava su toplama ve dağıtım havuzu olarak adlandırılabilir. Dört tarafı kalın duvarlarla çevrili olan bu yapılar dikdörtgen veya kare planlı olabilir. Yapılış amaçları yağmur veya sel sularını biriktirmek olan açık sarnıçların ihtiyaç halinde suyun şehir kanallarına aktarımının sağlandığı havuzlar olduğu düşünülmektedir. Kapalı sarnıçlar, suyun isale hatlarından veya kemerler vasıtasıyla şehir merkezine taşınmasının ardından yer altında biriktirilmesi için yapılan depolama alanlarıdır. Suya ulaşımın kolay olması açısından saraylar, kiliseler, medreseler,

konaklar vb. gibi kalabalık veya önemli yapıların altlarına inşa edilmişlerdir (Kerim & Süme, 2018). Eski Anadolu şehirlerinin hemen hepsinde ve bilhassa yüksek kayalık arazilerde inşa edilen kalelerde, zemini oymak veya zemin üzerinde yapılan yüksek duvarlı havuzlar meydana getirmek suretiyle, üstü kapalı veya açık sarnıçların tesis edildiğini görmekteyiz. M.S. II. yüzyıla ait Telmessos'taki sarnıçlar, M.Ö. XIV ve XIII. yüzyıllara ait Hattuşaş'taki Hitit Dönemi sarnıçları dikkat çeken örneklerdir (Bektaşoğlu, 2013, s. 95). Türkiye; tarihinin hemen her döneminde kalan, evrensel bir kültür mirası niteliğindeki su yapılarıyla bu alanda dünyanın en önde gelen açık hava müzelerinden biri niteliğindedir. Van yöresinde; MÖ. 800'lerden kalma Şamram Kanalı, Urartu dönemi barajlarının bazılarıdır (Öziş & Arısoy & Alkan & Özdemir, 2008). Antik dönemlerden itibaren çeşitli şekillerde ve boyutlarda yapılan sarnıçların en anıtsal örneklerine ise Roma ve Bizans dönemlerinde rastlanılmaktadır (Güngör, 2021). Roma dönemine gelindiğinde suyollarının yapımı; gelişen inşa teknikleriyle hızlanmış ve uzak mesafelerden suyun getirilmesi için su kemerleri, suyun depolanması için ise sarnıçlar yapılmaya başlanmıştır (Güngör, 2021). Roma kentlerinde bulunan anıtsal çeşmeler (Nymphaeum) bir çeşit su depolarıdır. Antik Side kentindeki Nymphaeum sanat değeri çok yüksek ve çok güzel planlanmış harika bir su deposudur. Sarnıç, konusunda en büyük gelişme Bizans Dönem'inde İstanbul'da görülmektedir. Kent içinde kalıntısı bugün bize ulaşan sayısız sarnıç vardır. Bunların en büyük ve muhteşemi, içi boşaltılarak bugün ziyarete açılan Sultan Ahmet semtindeki Yerebatan Sarnıcı'dır. İstanbul kentinde surlar içinde su depolayan üç adet açık su sarnıçları bulunmaktadır. Sarnıçlar yönünden diğer zengin bir bölgede Silifke ve civarıdır. Silifke'de Bizans Dönemi'nden kalma Tekirambar olarak bilinen dev su deposu ile Mersin'in Erdemli İlçesi sınırları içerisinde yer alan, Corycos kentindeki büyüklü küçüklü sarnıçlar bunlara örnektir. Su depoları kapalı olduğu gibi havuz şeklinde açık olarak da görülmektedir. Buna Niğde'de yer alan Antik Tyana kentinde su depolayan ve Roma Havuzu olarak bilinen yapı örnek gösterilebilir (Bildirici, 2009). Su mimarisinin en muhteşem yapılarını inşa eden Romalılar kemerlerle taşıdıkları suyu toplama havuzlarında biriktiriyor, oradan kanal ve künklerle şehre dağıtıyordu. Bizanslılar bu sistemi daha da geliştirmişler ve kemerlerle dışarıdan su getirerek sık sık gerçekleşen kuşatmalar sırasında susuz kalmaması için İstanbul'u sayısı yüzü geçen sarnıçlarla donatmışlardır (Bektaşoğlu, 2013). Roma döneminde bütün ülkeye yayılmış yapılaşma, bu dönemde başkent İstanbul'da toplanmıştır. İmparator Justinien (527-565) devrinde başkent İstanbul'da eskiden kalan suyolları onarılmış, sarnıçlar yapılarak sur içindeki kentte su depolanmıştır. Justinien devrinde yapılmış Yerebatan (Bazilika) Sarnıcı 80.000 metreküp hacmi ile bir mühendislik harikasıdır. İstanbul'da Bizans Dönemi'nden kalma

daha pek çok sarnıç kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca kapalı sarnıçlar yanında bir çeşit su çukuru olan açık sarnıçlarda da su depolanmıştır. Bu açık sarnıçlardan İstanbul kentinde üç adet bulunmaktadır (Bildirici, 2009). Bunlar; Aetius Su Haznesi, Aspar Su Haznesi, III. Hagios Mokios Su Haznesi'dir (Bektaşoğlu, 2013). Anadolu Selçuklu Devleti'nde de su yapılarına önem verilmiş, bu önem başkent Konya'nın içme suyu şebekesinde görülmektedir. Kentin batısından gelen sular Havuzlu Han adlı bir depoda toplanarak kentin çeşmelerine dağıtılmıştır. Ancak bu şebekenin günümüzde kalıntıları kalmamıştır. Osmanlı Devleti'nde; Kanuni Sultan Süleyman zamanında cami ve su yapılarının başyapıtları inşa edilmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinden kalan suyolları kentin su ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmiştir. Osmanlı Sultanı, büyük Türk Mimarı Sinan'ı (1490-1588) su sorununu çözmek için görevlendirmiş olup, böylece kentteki eski suyolları, su kemerleri onarılmış, yenileri yapılmıştır (Bildirici, 2009). Geçmişte bu yapıların inşa edilmesi kadar, kullanılan su kaynakları da önemsenmiştir. Su kenarlarında konumlanmayan yerleşmelerde her zaman kaynakların tükeneceği endişesi duyularak yakın civardan şehirlere su getirilmiştir. Roma ve Osmanlı Dönemlerinde, dönemin teknolojiyle inşa edilmiş suyolları ile taşınan su, sarnıçlarda toplanarak buradan çeşme, sebil ve şadırvanlara dağıtılmıştır. Osmanlılarda bu sistemin sürekliliği, Su Yolu Nazırlığı adlı bir kurumla sağlanmıştır (Yaprak, 2009). Anadolu'da günümüze ulaşan tarihi sarnıçlar çoğunlukla XVI yüzyıl Osmanlı Dönemi'ne tarihlenmektedir. Bu sarnıçlar Selçuklu geleneği ile kentte (Aydın Cihanoğlu Camii Sarnıcı-1756, Konya Ferit Paşa Sarnıcı-1902 gibi) kamusal yapılarda ancak çoğunlukla kırsal alanda bulunmaktadır. Osmanlı ordusunun su ihtiyacını karşılamak için inşa edilmiş sarnıçlar kervan ya da ordu yolları üzerindedir ve günümüzde bazıları besi hayvanlarının içme suyu için kullanılmaktadır. Kentteki su yapılarından İstanbul-Taksim sarnıçlı su dağıtma sistemi ve bu sistemi besleyen Topuz, Büyük, Ayvat, Kirazlı, Topuzlu, Valide ve Yeni barajları ve Mimar Sinan'ın eserlerinden Edirne'deki 35 km. uzunluğunda Taşlımüsellim sutaşıma sistemi günümüzde de işlevini sürdürmektedir. Gaziantep'te XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında inşa edildiği düşünülen, şehrin yeraltı su sistemini oluşturan livas (yeraltı su kanalları) ve kasteller (livasların kullanıma açıldığı havuzlar, çeşmeler) dönemin önemli su mühendisliği eserlerinden olduğu için Doğa Koruma Merkezi geçici listesindedir. XVII yüzyılda Mimar Sinan'ın onardığı Kırkçeşmeler, XVIII yüzyılda genişletilen İstanbul Halkalı ve Ferhat su sistemlerinde olduğu gibi Osmanlılar, Roma Dönemi su yapılarını da ıslah etmişlerdir. Osmanlı Devleti, durgun suyu sağlıklı bulmadıkları için Roma ve Bizans sarnıçları önemini yitirmiş, kapalı sarnıçların birçoğu depo ve imalathane, açık sarnıçlar mesire alanı olarak kullanılmıştır. Saray ve bahçelerin altındaki sarnıçlar yeşil alanların, kırsaldaki sarnıçlar

tarım alanlarının sulanmasında özgün kullanımını günümüze değin sürdürmüştür. Osmanlı sarnıçları, Bizans sarnıçlarından farklı olarak, yapının bir kısmı toprağa gömülüdür. Sarnıçların kubbe ya da tonoz biçimiyle tasarlanan çatının menfezlerinden yağmur suyu iç mekâna alınmış ve depolanmıştır (Elerman, Yazıcı & Gültekin, 2022). Batı ve Güney Anadolu bölgelerinde özellikle Denizli, Aydın, Muğla ve Antalya çevresinde kümbet adıyla anılan ve Türk devrinde inşa edilmiş olduğu anlaşılan çok sayıda sarnıcın varlığı bilinmektedir. Moloz taşla yapılan ve iç yüzeyleri horasan harcıyla sıvalı bulunan bu yapıların çoğu küçük boyutludur. Kare, sekizgen, daire veya dikdörtgen planlı olan sarnıçların çoğunun üzeri sivri kubbe veya tonoz örtülüdür. Antalya-Burdur yolu üzerinde üç önemli sarnıç tespit edilmiştir. Muğla civarında özellikle yol kenarlarında sıkça rastlanan sarnıçlar sivri kubbeli formlarıyla dikkat çekmektedir (Bektaşoğlu, 2013). Yerel bilgilere göre sarnıçlar; Bodrum Yarımadası'nda ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman'ının Rodos Seferi sürecinde ordunun su ihtiyacının karşılanması için inşa edilmeye başlanmıştır ve bu ilk örneklerin mimarının Mimar Sinan olduğuna inanılmaktadır. Bu ilk örneklerden günümüze ulaşabilen az sayıda kitabeli sarnıçlardan en erken 1722'ye tarihlendirilmektedir. Farklı kaynaklara göre sayıları 300 ve 474 arasında değişen Bodrum yöresi sarnıçlarına ilişkin Bizans sarnıçlarıyla karşılaştırıldığında çok az sayıda çalışma bulunduğu görülmektedir. Rodos Seferi sırasında lojistik su destek yapıları olarak inşa edilen bu yapıların, sonrasında da hayrat olarak yapımının yaygınlaştığını, Bodrum Yarımadası'nda suyun bol olduğu dönemlerde toplanıp, kıt olduğu kurak dönemlerde kullanılmasına, suyun ve yaşamın sürdürülebilirliğine katkı sağladığını anlıyoruz (Çamur, 2019). Muğla'ya özgü bir yapı türü olan kubbeli sarnıçlar, Bodrum'da Türk Dönemi'ne özgü su yapılarının başında gelir. Harçlı moloz taşlardan yapılmış, yuvarlak ve dikdörtgen planlı olmak üzere iki ayrı tipi olan sarnıçların yaygın tipi kubbeli olanlardır. Eski ticaret veya göç yollarındaki yerleşim güzergâhlarında seyahat eden insanların ve hayvanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilen sarnıçlar, harçlı moloz taş ve tuğla malzemedен inşa edilmiştir. Kubbe altında, yüksek silindir duvar altında birkaç basamakla inilen su haznesi bulunur. Giriş kapısından havuz tabanına basamaklarla bağlanan merdiven farklı kotlardaki suya ulaşma amacından başka, havuzun temizliği içinde kullanılarak su depolama haznesinin geçirimsizliği sağlanırdı. Sarnıçlarda su toplama eylemi kubbe üzerine düşen yağmur sularının kubbe altındaki küçük pencere açıklıklarından içeri süzülmesi ve yerüstü sularının beden duvarı altındaki açıklıklardan girerek içeride toplanmasıyla gerçekleşir. Sarnıçlarda ayrıca kapı açıklığı üzerinde yer alan yapım tarihi ve yaptıran hakkında bilgi veren kitabesi de bulunmaktadır (Diler, 2007).

2. Sarnıcın Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Sarnıç; Muğla İli, Bodrum İlçesi, Çiftlik Mahallesi, Ak Toprak Mevkii'nde yer almakta olup, 158 ada, 9 parsel (eski: 685 parsel) numarasına kayıtlıdır. Yol kenarında kalan sarnıç, camiye cephe vermektedir (Şekil 1). Sarnıç'ın yapım tarihi ve yaptıran kişi ile ilgili bilgi, belge araştırması yapılmış, sarnıç yerinde incelemiş ve atmış yaş üstü mahalle sakinleri ile görüşülmüş olup, sarnıcın yapım yılı ve yaptıran kişi hakkında herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Yapının tarihlendirilmesine ışık tutması açısından, Muğla Kültür Envanteri I-II-III (Diler, 2013) kitapları incelenmiş ve yapılan çalışmalar içerisinde kitabeli sarnıçlar tespit edilip, listelenmiştir (Tablo 1). Kitabeli sarnıçların yapım yılları (Tablo 1) dikkate alındığında; taşınmazın XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülebilir. Ayrıca İslam dini ile Türk toplum geleneklerinin birleşmesi sonucu; hayratlar da su dağıtma, temizliğin önemi ve abdest alma gibi yaşam biçimlerinin etkisi ile bölgelerin önemli zatları tarafından adını yaşatmak için su yapıları inşa edilmiş ve bu sayede su yapılarının sayısı artmıştır. Listede (Tablo 1) yer alan sarnıçlara ait kitabelerin çoğunda; sarnıçların hayır amaçlı inşa edildiği yazmakta olup, çalışmanın konusu olan sarnıcında bahsi geçen tarihler arasında hayır amaçlı inşa edildiği yüksek ihtimaldir.

Tablo 1: Bodrum'da Yer Alan Kitabeli Sarnıçların Listesi (Yıldız, 2025).

Mahalle	Kitabede Yazan Tarih	Kitap Adı ve Cilt No	Sayfa No
Konacık	29 Nisan 1901	Muğla Kültür Envanteri III-1	167
Konacık	1816-1817	Muğla Kültür Envanteri III-1	168
Konacık	1816-17	Muğla Kültür Envanteri III-1	169
Bitez	1824-25	Muğla Kültür Envanteri III-1	202
Ortakent	1898-99	Muğla Kültür Envanteri III-1	279
İslamhaneleri	1898	Muğla Kültür Envanteri III-1	548
Yalıkavak	1843	Muğla Kültür Envanteri III-2	864
Yalıkavak	5 Mayıs 1889	Muğla Kültür Envanteri III-2	947
Yalıkavak	1883	Muğla Kültür Envanteri III-2	1017
Yalıkavak	1792-93	Muğla Kültür Envanteri III-2	1019
Gündoğan	1888-89	Muğla Kültür Envanteri III-2	1094
Göktürkbükü	1772-73	Muğla Kültür Envanteri III-2	1200
Torba	1841	Muğla Kültür Envanteri III-2	1301

Torba	1880-81	Muğla Kültür Envanteri III-2	1309
Torba	1864-65	Muğla Kültür Envanteri III-2	1314
Torba	1864	Muğla Kültür Envanteri III-2	1315
Kızılağaç	Onarım Tarihi: 30.03.1973	Muğla Kültür Envanteri III-2	1449
Kızılağaç	Yapım Yılı: 1917 Onarım Tarihi: 1972	Muğla Kültür Envanteri III-2	1488
Mumcular	1769-70	Muğla Kültür Envanteri III-2	1568
Mumcular	1811	Muğla Kültür Envanteri III-2	1571
Mumcular	1837-38	Muğla Kültür Envanteri III-2	1589
Mumcular	1893-94	Muğla Kültür Envanteri III-2	1592
Mumcular	1800-1801	Muğla Kültür Envanteri III-2	1610
Mumcular	1810	Muğla Kültür Envanteri III-2	1623
Mumcular	1806-7	Muğla Kültür Envanteri III-2	1640
Mumcular	1906-7	Muğla Kültür Envanteri III-2	1676

Sarnıç; Muğla Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 22.05.2008 tarih ve 4042 sayılı kararı ile I. Grup yapı olarak tescillenmiştir. Aynı Koruma Bölge Kurulu'nun 15.04.2010 tarih 5922 sayılı kararı ile uygun bulunan, Yalçıftlık I. Etap Koruma Amaçlı İmar Planı içerisinde kalmaktadır. Sarnıç; tarihi, kültürel ve mimari yapı tarzı bakımından kendisine has özellikler taşımaktadır. Bu yüzden yapının korunması ve günümüzde de yaşatılarak, gelecek kuşaklara aktarılması gerekmektedir.

Şekil 1: Uydu Görüntüsü (<https://parselsorgu.tkgm.gov.tr>)

3. Plan ve Cephe Özellikleri

Sarnıç, daire planlı olup, yuvarlak kasnak biçimli gövdeye kubbe oturmaktadır. Kubbe tepe noktasında alem bulunmaktadır. Sarnıç'ın hazne bölümü toprak altında yarı gömülü şeklinde inşa edilmiştir (Şekil 2). Altmış yaş üstü mahalle sakinleriyle yapılan görüşmelerde; 21 Temmuz 2017 yılında Bodrum'da meydana gelen depremde ağır hasar alan Sarnıç'ın, 2017 yılı içerisinde kubbesinin tamamen çökmüş olduğu, beden duvarlarının büyük çoğunluğunun yıkıldığı öğrenilmiştir (Şekil 3).

Şekil 2: Depremden Sonra Ağır Hasar Alan Sarnıç (Bodrum Belediyesi-Koruma, Uygulama ve Denetim Bürosu, 2017)

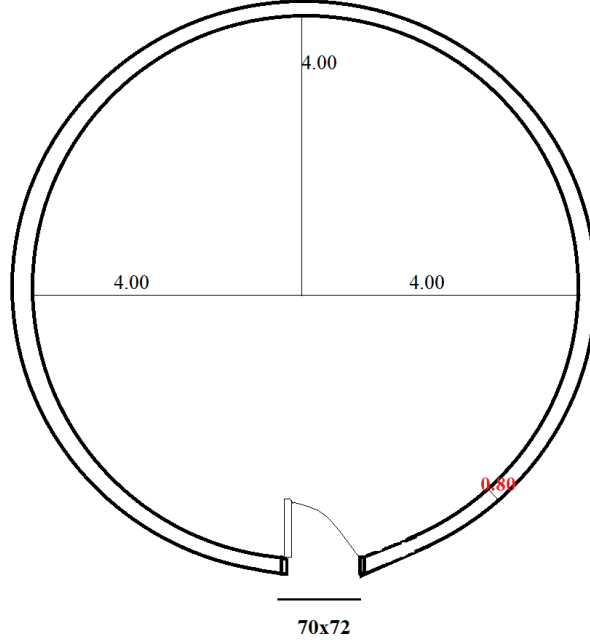

Depremden sonra hazne duvarı ve kubbe kasnağın çok az bir kısmı günümüze ulaşmış olup, bu kısımlarda derin çatlaklar mevcuttur. Sarnıç, irili ufaklı moloz taş malzeme ile bindirme örgü tekniği ile inşa edilmiştir. Sarnıç beden duvarları ve kubbesinin; örme tekniği yığma, yapı malzemesi kaba ve ince yontu taştır. Moloz taşlar; çamur harç ile bir araya getirilmiştir. Depremden sonra; yapının hazne duvarları mevcut durumunu korumuş olup, üst örtüyü desteklemek için yükseltilmiş kubbe kasnağının belli bir bölümü yıkılmış, kalan kısımlar ise ağır hasarlıdır (Şekil 3).

Şekil 3: Deprem Sonrası Zamanla Çöken Kubbe (Yıldız, 2024)

Şekil 4: Plan Görüntüsü (Yıldız, 2025)

Depremden sonra kubbenin çökmediği zamanlara ait görseller incelendiğinde, Sarnıç'ın dış cephesinin kireç ile sıvandığı görülmektedir. Yöre halkı ile yapılan görüşmelerde; 40-50 yıl önce Sarnıç'ın dış cephesinde kireç badana olmadığı ve ilerleyen zamanlarda Bodrum'un beyaz evleri ile uyumlu olması için kubbe de dâhil olmak üzere taş duvarlarına kireçle badana yapıldığı belirtilmiştir (Şekil 2, Şekil 5).

Şekil 5: Kireçle Sıvanan Dış Cephe (Bodrum Belediyesi- Koruma Uygulama ve Denetim Bürosu, 2017)

Sarnıç'ın hazne (su depolama kısmı) duvarları moloz taş ile örülmüş ve taş duvarın üzeri su geçirmez sıvayla sıvanmıştır. Altmış yaş üstü mahalle sakinleri ile yapılan görüşmelerde; eski tuğlaların yakılarak öğütüldüğü ve içerisine kum, kireç, büyükbaş hayvanlardan elde edilen kılın eklenmesiyle bir sıva oluşturulduğundan bahsedilmiş olup, sarnıcın iç hazne duvarlarının bu sıva ile sıvandığı belirtilmiştir. Sarnıcın hazne duvarlarında kullanılan sıva ayrıca yalıtım özelliğı de göstermektedir (Şekil 6-7).

Şekil 6-7: Hazne Bölümünün Sıvalı Duvarı (Yıldız,2024)

On basamaklı merdiven ile Sarnıç'ın hazne zeminine inilmektedir. Merdiven girişten haznenin orta kısmına kadar uzanmaktadır. Mahalle sakinleri ile yapılan görüşmelerde; merdiven sayesinde sarnıçtan su alındığı ve suyun çekildiğı dönemlerde sarnıç temizliğı ve hazne zemininde oluşan çamurun dışarı atıldığı belirtilmiştir. On basamaklı merdiven, kalın blok taşlardan inşa edilmiş olup, zamanla deformasyona uğrayarak, aşınmadan ve kırılmadan kaynaklı köşelerinde kıvrımlar oluşmuş ve merdiven basamaklarında yer yer dökülmeler mevcuttur (Şekil 8-9).

Şekil 8-9: On Basamaklı Merdiven (Yıldız, 2024)

Su gözleri olarak nitelendirilen küçük boyutlu pencereler sayesinde sarnıca su depolanmaktadır. Su gözleri; belli aralıklar ile iki sıra halinde hazne duvarı ile kubbe kasağının birleştiği noktalara ve kubbeye açılmıştır. Hazne duvarı ve kubbe kasağının birleştiği noktaya açılan su gözleri, dikey şekilde dikdörtgen formlu, su toplama açıklıkları olarak görev yapmaktadır (Şekil 10).

Şekil 10: Su Gözleri (Yıldız, 2024)

Kubbe duvarına açılmış su gözleri ise yatay şekilde dikdörtgen formludur. Bahsi geçen pencereler, yapının beden duvarlarına açılan pencerelere oranla daha büyük olup, aydınlatma

ve havalandırma görevi de görmektedir. Kubbenin çökmesi sonucu su gözlerinin büyük bir çoğunluğu yıkılmıştır (Şekil 11). Sarnıcın kubbesi çökmeden önceki fotoğrafları incelendiğinde; hazne duvarı ve kubbe kasnağının birleştiği noktalara açılan su gözlerine rastlanılmamıştır. Fotoğraflarda sadece kubbeye açılan su gözleri görülmektedir. Yerinde yapılan incelemelerde; hazne bölümünden bakıldığında yerleri belli olan su gözlerinin, dışarıdan bakıldığında görülmediği tespit edilmiş olup, bahsi geçen su gözlerinin yol yapımı esnasında kot artması sonucu yolun altında kaldığı tespit edilmiştir (Şekil 10, Şekil 11).

Şekil 11: Kubbesi Çökmeden Önce Su Gözleri (Bodrum Belediyesi-Koruma Uygulama Denetim Bürosu, 2017)

Mahalle sakinleri ile yapılan görüşmelerde; depremden önce sarnıcın “su deposu” olarak işlevine devam ettiği öğrenilmiştir. Ayrıca alanın eğimli bir arazi yapısına sahip olması sonucu yol yapılmadan önceki süreçlerde toprak zemine ve sarnıcın kenarlarına oluklar açtıklarını, yağmur sularını bu oluklardan su gözlerine doğru yönlendirdiklerini belirtmişlerdir. Su sorunu çeken yöre halkı bu uygulama ile hazne bölümünün yağmur suları ile daha çabuk dolduğunu ve depolanan suyu; çamaşır yıkama, hayvan sulama ve içme suyu olarak kullandıklarını söylemişlerdir. Sarnıcın tek su kaynağının yağmur suları olduğu belirtilmiştir. Yapılan incelemelerde de su haznesi bölümünde herhangi bir oluk veya gelir-gider ağzına rastlanılmamıştır.

Kubbesi çökmeden önceki fotoğrafları incelediğinde; Sarnıcın giriş açıklığı lento görevi gören düz atkı kemerlidir. Giriş açıklığının kenarlarındaki düzgün kesilmiş kesme taş bloklar;

atkı kemer ile bütün olarak değerlendirildiğinde söve görünümü vermektedir. Sarnıcın dikdörtgen formlu, küçük bir kapısı vardır. Kapı önünde dikdörtgen formlu düzgün kesilmiş kesme taştan kapı eşiği bulunmaktadır. Deprem sonrası kubbenin çökmesi sonucu; kapı açıklığının olduğu cephede yıkılmış olup, giriş aks düzenlemesinden günümüze sadece dikey olan tek kesme taş blok kalmıştır. Kubbesi çökmeden önceki fotoğraflar incelendiğinde; sarnıcın tek kanatlı demir kapısı olduğu görülmüş ve kapının alınlık kısmı açık şekilde, demir hatlarla çerçeve formunda tasarlanmıştır (Şekil 2, Şekil 12-13). Altmış yaş üstü mahalle sakinleri; sarnıcın ilk kapısının ahşap olduğunu ve zaman içerisinde ahşap kapı kullanılamaz hale geldiği için yaklaşık 40 yıl önce daha dayanıklı bir malzeme olan demir kapı ile değiştirildiği belirtmişlerdir. Yapının inşa sürecinde bulunmayan fakat ilerleyen yıllarda ihtiyaç halinde eklenen eklentiler; nitelikli ve kullanıldığı dönemde ilk ve özgün olma özelliği taşıyor ise dönem eki olarak değerlendirilmekte olup, demir kapının takıldığı tarih göz önünde bulundurulduğunda kapının dönem eki olduğu aşikârdır.

Şekil 12-13: Depremden Önce ve Sonra Dikdörtgen Formlu Giriş Açıklığı (Bodrum Belediyesi-Koruma Uygulama ve Denetim Bürosu 2017/Yıldız, 2025)

Sonuç

Bodrum’da yuvarlak ve dikdörtgen planlı olmak üzere iki ayrı tipi olan sarnıçların yaygın tipi kubbeli olanlardır. Eski ticaret veya göç yolları üzerindeki yerleşim güzergâhlarında seyahat eden insanların ve hayvanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilmiştir. Sarnıçlarda; kubbenin oturduğu, yüksek silindir gövdenin altında, birkaç basamakla inilen su haznesi bulunurdu. Giriş aksı ile hazne merkezine doğru uzanan merdiven farklı kotlardaki suya ulaşma amacından başka, havuzun temizliği içinde kullanılırdı. Sarnıçlarda su toplama işlemi kubbe üzerine düşen yağmur sularının kubbe altındaki küçük pencere açıklıklarından içeri

süzülmesi ve yerüstü sularının beden duvarı altındaki küçük pencere açıklıklarından girerek haznede toplanmasıyla gerçekleşirdi. Bazı sarnıçların kapı açıklığı üzerinde kitabesi bulunmakta ve kitabe de yapım tarihi ile yaptırın hakkında bilgiler yazmaktaydı (Diler, 2007). Çalışmanın konusu olan sarnıç; özellikle kış aylarında yoğun yağışların olduğu dönemlerde mahalle sakinleri tarafından çevresine açılan oluklar ile daha fazla yağmur suyu toplamaktaydı. Böylece yağın yağmur drene edilerek sarnıca doldurulurdu. Yöre halkı dolan suyu; yapının içine inilerek ya da kuyulara uygulanan çıkırık gibi su çıkarma araçlarının yardımı ile alırlardı. Günümüzde yıkılmış olan Sarnıç; yakın zamana kadar yöre halkı tarafından kullanılmakta ve su depolama görevini sürdürmekteydi.

Yapı ile ilgili restorasyon önerileri;

- Depremden sonra kubbesi tamamen çöken sarnıçın; rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmalıdır. Bu süreçte ayakta kalan taş duvarların olumsuz hava şartlarından etkilenmemesi için koruma çatısı yapılması, yapının kurtarılması açısından oldukça önemlidir.
- Depremden sonra; yapının temel duvarları sağlamlığını korumuş olup, üst örtüyü desteklemek için yükseltilmiş hazne duvarlarının (kasnak bölümü) belli bir bölümü yıkılmış, kalan kısımlar ise ağır hasarlı olup, derin çatlaklar mevcuttur. Kubbe ve beden duvarlarının bir kısmının yıkılması sonucu; yapı içerisine ve dışına dağılan moloz taşlar, restorasyon uygulaması esnasında tekrar kullanılmalıdır. Restorasyon esnasında yuvarlak kasnak biçimindeki gövdesinin ayakta kalan kısımları sağlamlaştırılmalıdır. Duvar ve kubbe inşa aşamasında eksik kısımlar; aynı malzeme ile orijinaline uygun tamamlanarak, yapıda bütünlük sağlanmalıdır.
- Sarnıç'ın dış cephesi kubbe dâhil olmak üzere, sonradan beyaz kireç ile badana yapılmıştır. Restorasyon uygulaması sırasında; dış cephe orijinaline uygun olarak taş duvarları görülmeli ve yapının orijinal hali korunarak yapıda bütünlük sağlanmalıdır.
- Restorasyon uygulaması esnasında; hazne duvarlarına sıva raspa yapıldıktan sonra hazne duvarına uygulanan müdahaleler ve kullanılan malzeme farklılıkları tespit edilerek çözümlenmeli, farklı yapı malzemelerinin kullanılmış olması halinde, duvar orijinal haline getirilerek yapıda bütünlük sağlanmalıdır. Duvar uygulaması orijinaline uygun şekilde tamamlandıktan sonra duvar yüzeyi horasan harcı sıvanmalı ve yapının orijinalliği korunmalıdır.
- On basamaklı merdiven kalın blok taşlardan inşa edilmiş olup, zamanla deformasyona uğrayarak, aşınmadan kaynaklı köşelerinde kıvrımlar ve kırılmalar oluşmuş, yer yer

dökülmeler mevcuttur. Yapı orijinalliğini korumak için yapının mekânsal bütünlüğüne zarar verilmeden dönem özellikleri de dikkate alınarak, deformasyona uğrayan basamaklar orijinaline uygun olarak onarılmalı ve eksik olan veya kullanılmayacak durumda olan basamaklar orijinaline uygun malzeme ile değiştirilmelidir.

- Restorasyon uygulaması esnasında; pencereler (su gözleri); orijinal ölçü ve malzemeler dikkat alınarak onarılmalıdır. Depremden sonra kubbenin tamamen çökmesi sonucu; hazne duvarı ve kubbeye açılan pencere sayısı net olarak tespit edilememiş olup, projelerinin hazırlanması esnasında bu hususlarda dikkate alınarak, pencere sayısı belirlenmeli, orijinal haline sadık kalınarak uygulamalar yapılmalıdır.
- Yapılan inceleme ve araştırmalarda; yapının su haznesi bölümünde herhangi bir gelir-gider ağzına rastlanılmamıştır. Restorasyon uygulaması esnasında; hazne kısmında gelir-gider ağzına rastlanması durumunda uygulamalar bu kapsamda değerlendirilmeli ve orijinal haline sadık kalınarak uygulamalar tamamlanmalıdır.
- Kubbenin çökmesi sonucu; kapı açıklığının olduğu cephe yıkılmış olup, giriş aks düzenlemesinden günümüze sadece dikey olan tek kesme taş blok kalmıştır. Restorasyon uygulaması esnasında; orijinal kapı açıklığı formuna sadık kalınarak, dikeyde ve yatayda tek parça kesme taş blok kullanılarak, dönem özelliği olan düz atkı kemer uygulanarak, yapıda bütünlük sağlanmalıdır.
- Restorasyon uygulaması sırasında; yapı silüetini etkilemediği için daha dayanıklı ve kullanışlı olması nedeni ile dönem eki olan demir kapı tercih edilerek yapıda bütünlük sağlanmalıdır.

Yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde; restorasyon uygulaması esnasında yapıya uygulanan müdahaleler ve kullanılan malzeme farklılığı tespit edilerek çözümlenmeli, yapı elemanları orijinal haline getirilmelidir. Restorasyon aşamasında yapılan uygulamalar yapı bütünlüğüne müdahale edilmeden ve orijinal duvar ve diğer yapı elemanlarına zarar verilmeden mekânın tümüne uygulanarak, yapıda bütünlük sağlanmalıdır.

Osmanlı Dönemi'nde bazı sarnıçlar asli işlevleri dışında imalathane, atölye ve depo olarak kullanılmıştır. 14 Ağustos 1825 tarihli belgede, Sultan I. Ahmet vakfında olan Binbirdirek Sarnıcı'nın, eskiden olduğu gibi yeniden ipek ve ibrişim bükücü esnafına kiraya verilmesi hakkında karar verilmiştir. Diğer bir belgede, 3 Nisan 1901 tarihinde Hazine-i Celile Vezne Umumiye Dairesinde çalışan Kuponlu Maaşat ashabının çektiği zorluk nedeniyle metruk su hazinesinin maaş ita odası (maaş ödeme odası) yapılmasına karar verilmiştir. Sarnıçların fonksiyonu dışında kullanımı ile alakalı en ilginç belge 9 Ocak 1913 tarihlidir. Belgede;

Terkos'dan gelen su kullanılmaya başladıktan sonra lokantaya çevrilen Hazine-i Evrak bahçesindeki sarnıcın, yangına karşı alınan tedbirler kapsamında tekrar asli işlevine kazandırılması, bu kapsamda lokanta için açılan pencere ve kapısının kapatılması istenmiştir. Sarnıçlar geçirmiş olduğu bu dönüşümler Osmanlı kamu idaresinin pragmatik yaklaşımları ile yapıları değerlendirmiş ve yeniden işlev vererek hayatlarını sürdürmelerine katkı sağlamış oldukları biçiminde değerlendirebilir (Ulaş, 2023). Teknolojinin gelişmesi ile birlikte suyun konutlara ulaşımı kolaylaşmıştır. Bu nedenle işlevini yitiren su yapıları önemini yitirmeye başlamıştır. Günümüze ulaşanların tarihi su yapıların birçoğu ise kullanımına ihtiyaç duyulmadığı için sosyo-kültürel ve ekonomik sorunlar nedeniyle işlevini sürdürmemektedir. Özgün işlevini kaybetmiş ya da zaman içerisinde deformasyona uğramış, yıkılmış tarihi su yapıların korunması gerekliliği açıktır. Öncelikli olarak, tarihi su yapılarının özgün işlevini sürdürülmesi amaçlanmalıdır. Bu durum mümkün değil ise, Osmanlı Dönemi'nde de uygulanan, günümüzde de hala devam eden tarihi yapılara mekânsal özellikleri ile uyumlu yeni işlevler verilmelidir. Bu süreçte tarihi yapılara daha az müdahale gerektiren uygulamalar yapılarak sürdürülebilirliği sağlanmalı, yeniden işlevlendirilme sayesinde korunarak yaşatılmalı ve kamunun kullanımına sunulmalıdır.

Kaynaklar

- Bektaşoğlu M. (2013). *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*. Aski Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bildirici M. (2009). *Tarihi Su Yapıları*. Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çamur, K. C. (2019). Suyumuzun Sürdürülebilir Yönetimi ve Kent Planlama İlişkisi Üzerinde Bodrum'un Geleceğine Yönelik Bir Değerlendirme. *Bodrum Su Paneli*, 68-80.
- Diler, A. (2007). *Bodrum Kentsel Sit Halikarnassos Muğla Kültür Envanteri-I*. Kültür ve Turizm Bakanlığı- Muğla Üniversitesi- Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Diler, A. (2013). *Bodrum Yarımadası Arkeolojik ve Sanat Tarihi Kalıntıları Muğla Kültür Envanteri III-1/III-2*. Kültür ve Turizm Bakanlığı- Muğla Üniversitesi-Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Elerman, O., Yazıcı, G. T., Gültekin, T. N. (2022). Su Yönetiminde Alternatif Su Kaynağı Sarnıçlar: Bodrum Yarımadasından Örnekler. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 14, 510-533.
- Güngör, S. S. (2021). Osmanlı Su Mimarisi ve İstanbul'daki 19. Yüzyıl Su Yapıları. *Türk Hidrolik Dergisi*, 5 (1), 32-48.
- Kerim, A. & Süme, V. (2018). İstanbul'un Eski Su Kaynakları; Sarnıçlar. *Türk Hidrolik Dergisi*, 2 (2), 1-8.

Öziş, Ü., Arısoy, Y., Alkan, A., & Özdemir, Y. (2008). Türkiye'deki Tarihi Su Yapılarının Evrensel Önemi. *TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi*, 555-566.

Ulaş A. (2023). *Osmanlı Belgeleri Işığında İstanbul Yer Altı Yapıları*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yaprak, N. (2009). *Tarihi Kent Merkezlerindeki Su Yapılarının Koruma Problemleri İzmir Kemer Altı Örneği* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Hasan Safari

<https://orcid.org/0000-0003-2405-353X>

Dr. Hasan Safari, Senior Researcher at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z. M. Bunyadov of ANAS, Azerbaijan, seferihesen@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Safari, H. (2025). The Massacre and Deportation Committed by the Pahlavi Regime Against Azerbaijani Turks (1946). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 1010-1025.

The Massacre and Deportation Committed by the Pahlavi Regime Against Azerbaijani Turks (1946)

Abstract

The article examines the fact that the Pahlavi regime subjected Azerbaijanis to genocide and deported them in 1946. In 1946, the Pahlavi regime committed genocide against the local population, the officials and officials of the Azerbaijan Democratic Party and the National Government who did not leave their cities when they deployed troops to reoccupy South Azerbaijan. Alongside the genocide, the Pahlavi regime exiled tens of thousands of Azerbaijanis to different outside regions of Iran South Azerbaijan. In addition, tens of thousands of people were forced to leave their ancestral home and move to North Azerbaijan. The genocide perpetrated by the Pahlavi regime in South Azerbaijan was planned by both the Iranian army and the plainclothes gendarmes affiliated with the Pahlavi regime, as well as the gangs of landlords who were affiliated with the regime and organized and armed by the regime.

Keywords: South Azerbaijan, genocide, deportation, Pahlavi, National Government

Pehlevi Rejimi Tarafından Azerbaycan Türklerine Karşı Gerçekleştirilen Katliam ve Sürgün (1946)

Öz

Makale, Pehlevi rejiminin 1946 yılında Azerbaycanlıları soykırıma tabi tutarak sürgün ettiği gerçeğini incelemektedir. 1946 yılında Pehlevi rejimi, Güney Azerbaycan'ı yeniden işgal etmek için birlikler gönderdiğinde şehirlerini terk etmeyen yerel halka, Azerbaycan Demokrat Partisi ve Milli

Hükümet yetkililerine ve memurlarına karşı soykırım uygulamıştır. Soykırımın yanı sıra, Pehlevi rejimi on binlerce Azerbaycanlıyı, İran, Güney Azerbaycan'ın farklı dış bölgelerine sürgün etti. Ayrıca on binlerce insan ata yurtlarını terk ederek Kuzey Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Pehlevi rejiminin Güney Azerbaycan'da gerçekleştirdiği soykırım, hem İran ordusu ve Pehlevi rejimine bağlı sivil jandarmalar hem de rejime bağlı ve rejim tarafından örgütlenen ve silahlandırılan toprak ağası çeteleri tarafından planlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, soykırım, sürgün, Pehlevi, Milli Hükümet

Introduction

After Reza Khan seized power through a coup in 1925, with British support to end the rule of the Qajar Turks in Iran and Southern Azerbaijan, Azerbaijani Turks across Iran, particularly in Southern Azerbaijan, faced severe oppression and discriminatory policies. The objective was to Persianize the ancient and predominant Turkish ethnic population in these regions and to erase any traces of Turkish presence in order to establish a greater Persian state. In this regard, on one hand, the Azerbaijani Turks' language was banned and removed from all spheres of life. On the other hand, Azerbaijani Turks were subjected to severe social, political, and economic oppression and discrimination. This prolonged oppression and discrimination led to significant socio-economic and infrastructural decline in Southern Azerbaijan. These injustices caused widespread dissatisfaction among the population and gradually gave rise to a serious national liberation movement. During World War II, when Soviet troops entered Iran, deposed Reza Shah, and replaced him with his son Mohammad Reza, no substantial progress was made regarding the rights of the people in Southern Azerbaijan. In this situation, the patriotic figures of Southern Azerbaijan, under the leadership of Seyid Jafar Pishevari, initiated serious organizational efforts to establish a national government. Soon, elections were held for the National Assembly of Southern Azerbaijan, and on December 12, 1945 (21 Azar), the Azerbaijani National Assembly passed a resolution to establish the Azerbaijani National Government, entrusting its formation to Seyid Jafar Pishevari, the head of the Azerbaijan Democratic Party (Rəhimli, 2015). However, a year later, in 1946, the Pahlavi regime deployed military forces into Southern Azerbaijan. As a result of Iran's expansionist policy, Southern Azerbaijan was once again occupied. The Pahlavi regime committed a horrific genocide in the region. Tens of thousands of innocent people from cities and villages across Southern Azerbaijan were massacred. At the same time, in order to prevent the surviving population from resuming their struggle for self-determination, a large number of people were deported from Southern Azerbaijan. Primarily, officials and members of the Azerbaijan Democratic Party and the National Government who had not left their cities were subjected to genocide by the Pahlavi

regime. Alongside mass executions, massacres, and deportations, the regime also arrested many individuals. Tens of thousands of innocent deportees were forcibly relocated to the southern regions of Iran, which were uninhabitable and harsh. Many of them perished due to extreme heat, drought, hunger, and disease. Following the military invasion of Southern Azerbaijan by the Pahlavi regime, tens of thousands of people were forced to abandon their ancestral lands and seek refuge in the Soviet Union—specifically, in the Azerbaijan Republic.

1. The genocide committed by the Pahlavi regime in Southern Azerbaijan in 1946

In 1946, the Pahlavi regime reoccupied Southern Azerbaijan and carried out a horrific genocide. This genocide was systematically executed by both the Iranian army and plainclothes gendarmes affiliated with the Pahlavi regime, as well as armed groups organized by the Iranian state, including landowners loyal to the regime. From the very day the National Democratic Movement in Azerbaijan was established and Southern Azerbaijan was liberated from Persian rule, the Tehran regime resorted to inhumane and vile methods against Azerbaijani national forces. From the very beginning, these actions were aimed at suppressing the just struggle of Azerbaijanis through mass genocide.

One of these methods involved exploiting the religious beliefs of the local population against Azerbaijani forces. The Pahlavi regime used its affiliated clerics and mujtahids, including the infamous Mirhas Ardabili, Mirmansur Mansuri, and others, to issue fatwas and declarations that justified the extrajudicial killings of Azerbaijani national movement members and, in reality, all Azerbaijanis. These decrees called for their immediate execution without trial upon sight. This incitement played a significant role in facilitating the genocide, as many Azerbaijanis were slaughtered by Iranian state-affiliated armed groups, criminals, and the Iranian army without any resistance (Safari, 1362). Another vile tactic used by the Iranian state in the occupation of Azerbaijan and the genocide was the mobilization and preparation of Azerbaijani-origin forces, landowners, and criminals loyal to the regime for combat. The Pahlavi regime sought to attribute the crimes, genocide, and occupation it committed to the Azerbaijanis themselves. For this reason, before the Iranian army launched its attack on Azerbaijan, armed groups organized by regime-backed landowners, plainclothes police, and gendarmerie forces were deployed ahead of the army.

Additionally, to place the blame for the planned genocide on Azerbaijanis, the Iranian state appointed Azerbaijani-origin commanders, such as Colonel Hashimi, to lead the Iranian army attacking Azerbaijan. This issue was openly acknowledged in the memoirs of Colonel Zangeneh, the deputy commander of the invading Iranian army (Zanganaeh, 1325). Meanwhile,

Tehran radio and newspapers referred to the armed groups organized by the Iranian state for genocide, as well as the regime's plainclothes officers and gendarmerie commanders, as "Iranian patriots." Their primary function was to work alongside the landowners' organized militias to cleanse Azerbaijan of democrats and create a grand welcoming ceremony for the "victorious army of the Shah." Thus, a campaign of massacres, looting, and genocide was initiated in Tabriz and other cities of Azerbaijan (Farzad, 1386). However, all these acts of genocide and crimes were systematically carried out under the direct orders of Iran's Shah, Mohammad Reza Pahlavi (Mollazadeh, 1376). At the same time, after organizing and dispatching its agents to Azerbaijan, the Iranian state used Tehran radio to announce the movement of the Iranian army toward Azerbaijan, issuing continuous calls to punish and exterminate en masse the members of the Democratic Party, those involved in the establishment of the National Government, Azerbaijani nationalist forces, and their relatives. This not only encouraged the armed individuals trained and sent to Azerbaijan for genocide but also incited criminals who were always seeking opportunities to massacre innocent civilians and plunder their wealth (Dehqan, 1348). The Iranian state allocated and spent 1,250,000 tomans to fund the sabotage, genocide, and espionage activities of the armed groups it had organized in Southern Azerbaijan (Mociri, 1970). The mass killings carried out by the Iranian state's military, plainclothes gendarmerie, and armed groups organized by regime-affiliated landowners and agents in Southern Azerbaijan between 1946 and 1947 were systematic. The planned nature of these massacres, the indiscriminate extermination of supporters of the Democratic Party and innocent civilians without trial, aligns with all the articles of the Genocide Convention and confirms that these acts constituted mass genocide (Soyqırım, 2025). The first instance of genocide committed by the Iranian state and its organized armed groups in Southern Azerbaijan took place in the city and province of Zanjan. This province was handed over to Iran as part of an agreement between the Azerbaijani National Government and Tehran, with a commitment to prevent any bloodshed. According to the agreement, the Tehran regime was allowed to send only 300 gendarmes into the region. However, as soon as the city was vacated by the Azerbaijani fedaees, the Iranian army—equipped with artillery, tanks, and armored vehicles—entered Zanjan, accompanied by armed criminal groups organized and armed by the Iranian state (Alizadeh, 2014). Furthermore, in an attempt to deceive the international community and facilitate the massacre, the Pahlavi regime loaded a grain train with weapons, artillery, military equipment, and soldiers and sent it to Zanjan. Using these forces and equipment, and in direct violation of agreements with the Azerbaijani National Government, they subjected innocent

civilians to genocide. As Pishavari himself noted, the democrats had made significant concessions to avoid fratricide, yet the Iranian regime exploited these agreements to carry out mass killings.

The Iranian army and its armed allies, including the armed groups organized by landowners like Zulfighari under the orders of the Pahlavi regime, showed no mercy in Zanjan—even to infants. After killing them, soldiers and militias would kick their lifeless bodies around like footballs. The armed groups organized by the Iranian state, along with the Iranian army, looted at least 200 houses in Zanjan. Several nearby villages, including Dizej, Tarim, and Qaraboshlu—where many of the residents had been active in the ranks of the fedaees—were burned and destroyed (Ərdəbilian, 1981). The looting of homes by Iranian forces was carried out with such brutality that in one case, an infant was accidentally wrapped inside a stolen carpet and later suffocated to death. The child's tragic fate was only discovered later when the carpet was unrolled (Alizadeh, 2014). The Iranian army and gendarmes exhibited extreme cruelty toward innocent Azerbaijanis. In one particularly horrifying incident, gendarmes in Zanjan stripped a 21-year-old Azerbaijani girl naked and paraded her through the streets. When she tried to resist and, exhausted, sat on the ground, they repeatedly stabbed her while pulling her up by her hair, forcing her to continue walking (Alizadeh, 2014). Religious figures who refused to submit to the central government were also brutally massacred by the Iranian army, gendarmerie, and regime-organized armed groups. Among those executed in Zanjan were clerics Mohammad Ali Ali Ishaq and Sheikh Mohammad Ali (Ərdəbilian, 1981). Although an agreement had been reached between the Azerbaijani National Government and the Iranian state to peacefully transfer control of Zanjan and halt the conflict, the Tehran regime violated the agreement. With support from U.S.-supplied aircraft, it launched aerial bombings on Azerbaijan. Afterward, ground forces advanced, accompanied by the armed militias of landowners like Zulfighari, who attacked the city of Miyana. There, they massacred civilians, looted their properties, and arrested many, subjecting them to execution and imprisonment. (Alizadeh, 2014). Alongside Miyana, the town of Kagizkonan was also occupied and plundered. Its residents faced mass killings and arrests at the hands of the Iranian regime's forces. In an effort to prevent any massacres and acts of genocide, the leaders of the Azerbaijani National Government declared an end to hostilities with the Iranian army as it entered Southern Azerbaijan. In fact, the Governor of Azerbaijan, Dr. Salamullah Javid, and the head of the Azerbaijani Provincial Assembly, Haji Mirza Ali Shabistari, sent telegrams to Iran's Prime Minister Qavam al-Saltaneh, assuring him that there would be no resistance against the Iranian

army and that its security would be fully guaranteed. Additionally, S. Javid and M. Shabistari personally traveled from Tabriz to Basminja to welcome the approaching Iranian army. In an attempt to prevent armed groups from committing massacres, “*S. Javid even went to meet Brigadier General Hashimi, the commander of the invading Iranian forces, in Bostanabad, 63 kilometers from Tabriz*” (Farzad, 1386, p. 254). However, since the Iranian state’s actual objective was to carry out a large-scale genocide through its organized armed groups, the army’s advance into the central and interior regions of Southern Azerbaijan was deliberately delayed for several days. Understanding this plan, S. Javid wrote in his memoirs:

“On the evening of Azar 21 (December 12), Shabistari and I arrived in Bostanabad. General Hashimi assured us that the troops would reach Tabriz within a few hours. Another day passed, but the army did not arrive. Later, I realized that this delay was part of a premeditated plan to allow state-backed militias and trained criminals to exterminate the democrats before the army’s arrival. The military, in turn, was meant to be portrayed to the public and the world as the 'liberating' force that had put an end to Azerbaijan’s national struggle. For over 48 hours, I did everything in my power—at the governor’s office, in the streets of Tabriz, and at the most dangerous hotspots—to prevent the expansion of massacres, looting, and violence. Even now, when I recall those days, I become emotional and deeply shaken. On Azar 22 (December 13), I returned to Bostanabad, informed the army commanders of the situation, and pleaded with them to intervene. Once again, General Hashimi reassured me and sent me away. I sent another telegram to Qavam, urging the army to come quickly and rescue innocent people” (Cavid, 2003, p. 90).

However, the course of events proved that these telegrams were futile, as the Iranian state had already planned the genocide through its organized militias. In reality, “*the central government’s army had deliberately delayed entering Tabriz. The main purpose of this delay was to allow the monarchist forces, pre-trained and sent to Azerbaijan, along with special armed gangs, to carry out massacres, organize mass looting, and exact revenge on the participants of the national movement*” (Rəhimli, 2003, p. 150).

After the massacres and genocidal acts perpetrated by Pahlavi regime's agents and the forces it organized and sent to various cities in Azerbaijan, the Iranian army finally entered Tabriz at 16:00 on December 13, 1946. “*By this time, the city had already been flooded with the blood of innocent people by pro-monarchist elements and bandit groups*” (Rəhimli, 2009, p.173).

With the entry of the Iranian army into Tabriz, it was expected that the large-scale massacres and looting, carried out by the forces organized by the Pahlavi regime for the purpose of genocide, would finally subside. However, “the looting and terror did not stop. On the contrary, reactionary circles became even more savage.” During a meeting with the Soviet Union’s Consul General, Krasni, General Hashimi promised that the security of Soviet institutions in Tabriz would be guaranteed. He further claimed that he was authorized to ensure order during the elections, but regarding other matters, he had not received any instructions. Despite this assurance, the military quickly took control of the city. A military field court, which had been prepared in advance, began operating (Həsənli, 2001). Thus, despite all agreements and precautions, the Pahlavi regime, with its widespread genocidal plan, occupied Southern Azerbaijan and subjected its innocent population to genocide (Alizadeh, 2014). After the occupation of Tabriz, General Zangeneh was appointed as the governor of Tabriz. He ordered the burning of a young child of one of the freedom fighters by throwing them into an oven. Tabriz quickly turned into a camp. The prisons were filled with innocent civilians, and due to overcrowding, the freedom fighters and innocent people were executed in groups by firing squads. Within a few days, more than 3,000 freedom fighters and innocent civilians were executed in Tabriz. Every day, dozens of innocent Azerbaijanis died in prisons from hunger, cold, and torture. Azerbaijan's prosecutor, Firudin Ibrahim, and many other fighters were hanged. The freedom fighters who resisted until the last shots at the Firdovsi school in Tabriz, finally, to avoid surrendering, threw themselves into a well (Alizadeh, 2014). In a few days, tens of thousands of people in Tabriz were subjected to genocide, exile, imprisonment, and plunder. *760 people were executed by military field court orders, and thousands were killed without trial by the gendarmerie and 'Iranian patriots' (one report states that in just a few days, their number reached 3,022 – C.H.)...* (Həsənli, 2001, p. 539).

Due to the overcrowding in prisons, innocent people who were detained were executed without trial. The streets of Tabriz were filled with the corpses of Azerbaijanis who had been victims of genocide. Iqdam newspaper reported that the streets and gutters in Tabriz were filled with dead bodies. Blood flowed through the city, while in Tehran, the regime was celebrating this crime. At the city gate of Tabriz, regime gunmen shot Dr. Baqiri, a doctor. In the Qonga neighborhood, when regime gunmen attacked the house of a freedom fighter, the wife of the man took out the Quran and threw herself in front of them. However, they ignored her and dragged the freedom fighter away. His 13-year-old daughter ran after them, crying and begging, but they killed the freedom fighter in front of her and then raped the young girl (Farzad, 1386).

General H. Fardus, the head of Iran's Security Department, who visited Azerbaijan, wrote in his memoirs about what he witnessed in Tabriz: *“Armed men were capturing and executing Pishavari’s supporters. The bodies of those executed were visible on the sides of the streets. Their number was about 2,000-3,000”* (Alizadeh, 2014, p. 211).

The armed groups and the army organized by the Iranian government showed no mercy, even to children, killing them brutally in the cities of occupied Azerbaijan. At the same time, many Azerbaijani artists, painters, poets, and others were also subjected to brutal massacres. (Alizadeh, 2014) In Basminca, located near Tabriz, the head of the freedom fighter Ali Qahramani, who had been awarded the 21 Azar medal, was decapitated and displayed on a spear (Alizadeh, 2014).

Undoubtedly, these atrocities and barbarities were carried out with the protection of the Iranian army. One might wonder, wasn't this mass killing and plunder enough? Why did they not stop persecuting the population? These questions remained unanswered. The elders and community leaders of the city gathered in the governor's office in an attempt to stop the massacre, but no one heeded their words. Haji Mirza Ali Shabestari, while explaining the scale of the crimes, noted that some of those present could not hold back their tears. He said, *Where in the world are unarmed civilians massacred like this, and their homes plundered? They show no mercy to anyone or anything...*” (Farzad, 1386, p. 275).

The Iranian army carried out one of the most brutal massacres and genocides in the history of the Ahar and Qaradag regions. In these areas, the forces organized by the Iranian government to commit genocide, including the gendarmerie in civilian clothes and the Iranian army, not only carried out mass executions, but also dismembered many of the population, and in some cases, such as in the village of Motalig, which supported the National Government, they tied a father and son to a tree, poured oil over them, and burned them alive until they turned to ash. (Alizadeh, 2014). As the Iranian army and its organized armed groups launched attacks on South Azerbaijan from three directions, advancing towards Ardabil, they committed massacres and plunders along the way. Initially, in December 1946, hundreds of people were executed without trial by the armed groups organized by the Shah regime in Ardabil, and their bodies were left under the snow. Here, based on fatwas issued by government-affiliated mullahs, the blood of Azerbaijanis, especially those close to the Azerbaijan National Government, was declared permissible, and they were killed on the spot without trial. In many cases, even those with no affiliation to the National Government were also executed. For instance, in Ardabil, the authorities mistakenly identified a man known as "Daraqchi," a seller of combs, as a member

of the opposition group (Firqeh), and executed him. It was later discovered that he had no connection to the group at all (Alizadeh, 2014). After the Shah's forces captured Ardabil, on December 24, 1946, in just one of the villages in the Nir region of Ardabil, six innocent villagers with no ties to any political group were executed without trial (Farzad, 1386). In Ardabil, the streets were covered with a layer of ice stained red with blood, as the bodies of the victims were dragged across the snow. After these atrocities carried out by the Iranian government's civilian-dressed gendarmerie and its organized armed groups, the Iranian army, one week later, on December 21 (Azar 12), entered Ardabil from the direction of Qaflanti Mountain, continuing their massacres and plundering (Alizadeh, 2014). Massacres continued throughout the cities, towns, and villages of South Azerbaijan. In the village of Sumirin, located near Ardabil, 17 innocent residents were lined up and shot en masse at a place called Agadeyirmani, without any judicial process (Farzad, 1386). In Sareyn, just a week after the Iranian army's occupation, members of the Azerbaijan Democratic Party and those close to them were all executed. In just the Saridere area of Sareyn, 110 innocent Azerbaijanis were brutally shot (Alizadeh, 2014). The armed groups organized by the Iranian government and the state army also wreaked havoc in the city of Sarab and surrounding villages. In Sarab and its villages, fighters were captured and killed, and homes were looted and set on fire. According to official documents, 156 people were captured in Sarab (Alizadeh, 2014). However, unofficial sources indicate that the number of those captured was even higher. In the villages, the population was massacred without trial. In Sarab's Senziq village alone, six individuals were executed without any credible evidence or trial by the Shah regime. Official reports claim that 24 Azerbaijanis were hanged in Sarab. Furthermore, dozens more innocent Azerbaijanis were hanged in the following months, with four people executed every morning in Sarab (Alizadeh, 2014). The city of Urmia also fell victim to the brutal attacks of the Iranian state's armed groups and the Iranian army. In this city, the Shah regime's collaborators and those it organized, including Haji Mirza Gholam Fiqhi, Dr. Afshari, Dr. Soleiti, Haji Nusrat Nizam Ahmadi, Ahmad Torabi, Hossein Lotfi, Gholam Intizami, Hamid Agazadeh, Mujahid Barzgar, Hossein Barzgar, Rashid Qareli, and other members of the opposition, were arrested and executed without trial (Dehqan, 1348). Their homes were looted. Of the arrested party leaders, 89 were taken outside the city to Chuxur Baghcha and executed (Kavianpur, 1378). In the city of Maragheh, many innocent people also fell victim to massacres. The Tehran-based newspaper Ettelaat reported on December 16, 1946, that Iranian military vehicles had been deployed to collect the bodies of those executed in the streets (Alizadeh, 2014). In addition to those massacred, many Azerbaijanis were accused of

collaborating with the Democratic Party and were hanged, while numerous others faced imprisonment or exile.

The forces organized by the Iranian regime and the Iranian army also committed unimaginable crimes and genocide against innocent Azerbaijanis in the city of Khoy. Many of the victims' bodies were piled one on top of the other on Shahpur Street, above the Qirq Pilleh spring, while others were taken and dumped in the Taza village area (Alizadeh, 2014). Ahmad Sai, a professor at Tehran University, recalled in Khoynegar magazine that he witnessed three supporters of the National Government being sacrificed as a part of a welcome ceremony for Iranian officers entering the city of Khoy. At the time, Sai was a schoolboy and remembered seeing bodies falling from the first army truck. He counted 19 bodies in total (Rahmani, 2022). After the occupation of South Azerbaijan by the Iranian army, unimaginable crimes were committed by the regime's organized forces and army in the surrounding towns and villages of the city of Marand. Many innocent civilians were massacred, and several members of the political party, including one police officer, were burned alive in the streets. Some people were killed, and their bodies were hanged in the streets (Alizadeh, 2014). Furthermore, 62 activists of the National Government were arrested and executed in military tribunals (Alizadeh, 2014). As in other Azerbaijani cities, in Marand too, along with the massacres, the properties of the population were looted. In the villages of Marand, many innocent people were massacred, including seven individuals who were killed in the Aradeyirman area (Alizadeh, 2014). In other cities of South Azerbaijan, including Khalkhal, Mugan region, Salmas, Maku, Khoy, Gosha Chay, Shabestar, and Astara, as well as nearby towns and villages, innocent civilians were captured by the forces organized by the regime and the Iranian army, and either massacred, executed, imprisoned, or exiled. In Maku alone, 15 people were arrested, and many others were killed.

Overall, by December 18, 1946, the Iranian army had occupied all the cities of South Azerbaijan and established a military training ground in these areas (Zanganeh, 1325). Based on documents from 1946, calculations show that the number of people executed exceeded 25,000 (according to a French newspaper, the number was 20,000) (Rəhimli, 2003). Thus, after the Pahlavi regime reoccupied South Azerbaijan in December 1946, it carried out horrific massacres in the region.

2. Deportation of the Population after the Reoccupation of South Azerbaijan in 1946

After South Azerbaijan was reoccupied in December 1946, the Pahlavi regime not only carried out genocide, arrests, and looting but also deported a significant portion of the

population to areas in southern Iran that were unsuitable for habitation. During the deportation period, many Azerbaijanis lost their lives due to the harsh heat, hunger, disease, and other hardships. The U.S. Herald Tribune newspaper reported on the deportation of the population from South Azerbaijan after 1946: "Iraqi authorities, fearing a new rebellion in Azerbaijan, deported thousands of people to southern Iran on suspicion of communist activity. Many people were arrested daily in Tabriz, temporarily gathered within the walls of Haji Ferec Bagh, and sentenced by a six-member court. By the beginning of September, 4,000 people had been deported by this method. Police officials estimate that another 4,000 people will be deported to southern Iran in the next six weeks (Malju, 1400).

In addition to the mass massacres and executions in Tabriz, it was reported that *3200 of those arrested were held in Azerbaijan, while the rest were sent to other prisons in Iran, and 8000 people were deported to southern Iran, where they perished due to hunger and thirst*" (Həsənli, 2001, p. 539).

In the city of Ardabil, in addition to the mass killings, 500 people were arrested and thrown into prisons. Many Azerbaijanis were executed, while others were exiled from their homeland (Alizadeh, 2014). A group of Azerbaijanis who were deported to Daraba in southern Iran wrote a letter to the governor of Fars province, complaining that they could not endure the hunger, unemployment, and extreme heat, and pleaded to be allowed to return to their homeland (Malju, 1400). In the city of Khoy, in addition to the mass executions of the population, many were also arrested and deported to areas such as Kerman, Sirjan, Fasa, Neyriz, and Shiraz (Alizadeh, 2014). The Pahlavi regime even transferred Azerbaijani prisoners to prisons in southern Iran, where the unbearable heat was a form of torture in itself, aiming to end their lives. Many Azerbaijanis, who were unjustly sentenced to life imprisonment, were sent not to Azerbaijan, but to Bandar Abbas. Due to the extreme climate conditions, it was reported that they could not survive, and they perished in these harsh conditions, as reported by Herald Tribune (Malju, 1400). In Tabriz, the regime's forces looted the homes of the population, transporting their belongings in 10-ton trucks to the house of Colonel Shaghaqi, who had turned it into his headquarters. The residents were killed and their bodies dumped in cemeteries (Alizadeh, 2014).

The Pahlavi regime did not limit itself to executions, arrests, and deportations; it also plundered the property of the people. In a secret letter from the Head of the Finance and Economics Department of Azerbaijan to the Iranian Ministry of Finance in 1947, this process was described as follows: *All properties of individuals associated with the Azerbaijani*

Government during its one-year period have been completely confiscated and handed over to the army by the central government. This applied to rebels, migrants, and those who had fled, including those living in Iran and holding Iranian citizenship. All movable and immovable property of the rebels and their collaborators, as well as property in towns and villages, including household items, were seized and confiscated" (Vezarate Darai, 1326).

After the reoccupation of Southern Azerbaijan, the officials of the Pahlavi regime even resorted to extortion to seize the wealth of those who had no collaboration with the Azerbaijani National Government. For example, a merchant from Maragheh, who had no connection to the National Government, was summoned by the authorities and asked for a bribe of 3,000 tuman. When he refused, they had a decision made in the first instance of the court against him. The authorities then raised the bribe demand to 12,000 tuman, threatening him with a decision in the higher court if he did not comply (Malju,1400). According to documents from 1946, estimates show that nearly 100,000 people were deported, while more than 20,000 individuals managed to escape persecution and sought refuge in foreign countries (Rəhimli, 2003). Additionally, other reports indicate that the Iranian state deported 36,000 more people to regions of Iran that were unsuitable for habitation. It is also noted that 70,000 people sought refuge in the Soviet Union (Alizadeh, 2014).

3. The Cultural Genocide Committed by the Pahlavi Regime in Southern Azerbaijan in 1946

The Iranian state's genocide against Azerbaijanis was not limited to physical destruction; it also involved a broader, more insidious form of cultural genocide. As one historical account describes, *The people who saw their honorable sons hanged from the gallows also witnessed the burning of books written in their native language under those very trees" (Fərzanə, 1999, p. 36).*

In all cities, textbooks, books, newspapers, and journals written in Azerbaijani Turkish were forcefully collected and burned. After the invasion of Azerbaijan by the Iranian Shah's army and the collapse of the Azerbaijani National Government led by statesman Pischevari, all books, publications, and written materials were gathered and burned in several locations in Tabriz and other cities of Azerbaijan. The organizers and executors of these book burnings were Iranian government officials and representatives of the victorious occupying army. The burning of Turkish books was an unprecedented act in history, aimed specifically at erasing the cultural heritage of a nation by destroying works written in its language (Əlizadə, 2017). As one account mentions, *The burning of books in Tabriz was so extensive that thick smoke could be seen rising*

from all parts of the city for hours. On that day, several young Turkish men were hanged in Danishsara Square, and according to some claims, several teachers were thrown alive into the fire and burned. In Tabriz, Urmia, Zanjan, Ardabil, and other places, many intellectuals and activists who opposed the burning of books printed in Turkish had their homes and families burned” (Alizadeh, 2014).

The burning of works in the Azerbaijani language was not limited to Tabriz alone; it took place across all cities in Southern Azerbaijan. Dr. Ahmad Sai, in an interview with Xoynigar journal, shared his experiences of witnessing the burning of books in Xoy city: *“I was receiving my primary education at a two-class school on Shahrhani Street. I was in the first grade during the rule of the Democratic Party. Our books were in Turkish, and the teacher taught us spelling in Turkish. It was December of 1946. The principal instructed that all of our books be brought to the school. They piled the books one on top of the other, set them on fire, and burned them. As a child, I was happy both because I could play with the fire and because I wouldn't have to do homework anymore” (Sai, 1391, pp. 8-9).*

The Pahlavi regime showed no mercy even to the teachers who were instructing in the Azerbaijani language. *“After the invasion of Azerbaijan and the burning of books written in the Azerbaijani language, Azerbaijani language teachers were arrested and imprisoned. Among these teachers, the most famous was Gəncəli Səbahi, who was exiled to southern Iran after his arrest. In Ardabil, Seyid Ali Qareşizadeh was martyred in exile. In other cities of Azerbaijan, Azerbaijani language teachers were also arrested and thrown into prison. For instance, in Merend, Azerbaijani language teachers were arrested and imprisoned (Əlizadə, 2017, p. 301)*

The Pahlavi regime, upon reoccupying Southern Azerbaijan, targeted not only the population but also the entire cultural, scientific, and educational institutions. *“In addition to the burning of books in Tabriz, the newly established Azerbaijan University was also destroyed by the invaders” (Alizadeh, 2014, p. 189).*

The invaders also set fire to the Philharmonic, the Majlis Library, the theater center, and the building of the National Orchestra in Tabriz (Əlizadə, 2017). The university, which had faculties of medicine, agriculture, and pedagogy, was raided by the Iranian army, and its laboratories and libraries were plundered (Alizadeh, 2014). With the suspicion of printing books in Turkish, the Pahlavi regime had *“the Jowdat printing house in Ardabil, equipped with modern printing presses for that time, plundered and burned by soldiers attached to the army” (Əlizadə, 2017, p. 295).*

Gendarmes, murderers, and bandits sent from Tehran, under special permission from military commanders, completely stripped the population of their safety, committing murder, looting, and assault. They even damaged the city's infrastructure and beauty. The Azər Cinema, which had been built by the Azerbaijan National Government, was destroyed, as well as the asphalted streets, which had been paved by the Azerbaijan National Government (Cami, 1362). After the reoccupation of Southern Azerbaijan by the Pahlavi regime, all newspapers published in Azerbaijani Turkish, including "Azerbaijan", "Shefeg", "Gunesh", "Medeniyyet", "Yumrug", "Democrat", and "Yeni Shefeg", were shut down (Alizadeh, 2014, p. 195) . Following the reoccupation of Southern Azerbaijan on December 12, 1946, the Pahlavi regime banned the Azerbaijani language across the entire region. The Tabriz radio station ceased its broadcasts in Azerbaijani Turkish and began airing programs in Persian. The goal behind these actions was to forcibly assimilate the Azerbaijani Turks as a nation and erase their identity through Persianization. The number of victims of this cultural genocide has surpassed the number of victims of physical genocide and currently reaches into the millions.

Conclusion

In 1946, after the Pahlavi regime reoccupied Southern Azerbaijan and overthrew the Azerbaijani National Government, it carried out a horrific genocide against the Azerbaijani Turks in order to crush the movement once and for all. Over 30,000 Azerbaijani Turks, including those affiliated with the Azerbaijani National Government, its officials, and their families, fell victim to this genocide and massacre. Many of those who survived the massacre were deported to Iran's southern regions, mostly areas unsuitable for living. The majority of them lost their lives due to the harsh conditions in these regions. Moreover, after the reoccupation of Southern Azerbaijan on December 12, 1946, tens of thousands of people were subjected to severe torture and imprisonment. At the same time, the Azerbaijani language was once again banned in Southern Azerbaijan. All Turkish books, newspapers, and written works were gathered from homes and burned. Tens of thousands of people fled to the Azerbaijan Republic, which was part of the Soviet Union, or were forced to emigrate to foreign countries. In short, following the collapse of the National Government, the Pahlavi regime, backed by Persian chauvinists, committed terrible genocide and military crimes in Southern Azerbaijan.

References

- Alizadeh, H. (2014). Hokumate Melli-ye Azerbaijan- Moruri bar ruydadhaye salhaye 1324-1325 Azerbaijan ve naslkoshi-ye 21 azer. Elektron nashr. (In Persian).
- Cami, N. (1362). Qozashte cheraghe rahe ayande. *Entesharate Qoqnus*. (In Persian).

- Cavid, S. (2003). *O günün həsrəti ilə (xatirələr)*. Yurd nəşriyyatı.
- Dehqan, A. (1348). *Sarzamine Zardosht Rzaiye*. Entesharate İbn Sina.
- Ərdəbilian, L. (1981). *Fədailər Azərbaycan xalqının 21 Azər nehzətində (1324-1325)*. Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyəsi.
- Əlizadə, H. (2017). *21 Azər soyqırımı (1946-1947-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar)*. Elm və Təhsil nəşriyyatı.
- Farzad, Sh. (1386). *Ferqe-yi Demokrat-i Azerbaijan az takhliye-yi Tabriz ta marg-i Pishavari*. Entəşarəhe Ohedi. (In Persian).
- Fərzanə, M. (1999). Günüey Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə milli maarif tərəfindən nəşr edilən dərslər kitabları haqqında. *Tribun № 4*.
- Həsənli, C. (2001). *Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşudurması 1941-1946*. Azərbaycan nəşriyyatı.
- Kavianpur, A. (1378). *Tarikhe Urmiya*. Entəşarəte Azarkohan.
- Malju, M. (1400). *Kuch dar peye kar-o nan*. Entesharate Akhtar. (In Persian).
- Mociri, C. (1970). *21 Azər nehzətinin 25 illiyinə həsr edilmiş bədii bloknot, ADF Mərkəzi Komitəsinin Təbliğət Şöbəsi*.
- Mollazadəh, H. (1376). *Razhaye Sar be mehr- Naqoftehayə vaqayə-i Azerbaijan*. Entesharate Mahdi azadi.
- Rəhimli, Ə. (2015). *21 Azərə gedən yol- Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər)*. Araz nəşriyyatı.
- Rəhimli, Ə. (2003). *Güney Azərbaycan Milli-demokratik hərəkəti (1941-1946)*. Meqa nəşriyyatı.
- Rəhimli, Ə. (2009). *Seyid Cəfər Pişəvəri – mübarizə burulğanında keçən ömür*. Nurlar nəşriyyatı.
- Rahmani, B. (2022). Bisto yeke azar ruze koshtare mardome azarbaijan tavassote arteshe shahanshahi bud na na ruze najate Azarbaijan - <https://ufp-iran.org/9380/>
- Sai A. (1391). Man, kuaki va anche be cheshme khod didam. *Khoynigar*, № 6, Tehran.
- Səfəri, B. (1362). *Ərdəbil dar Qozargah-i tarix*. (C. III). Ərdəbil Entəşarəte daneshgah-i Azad. (In Persian).
- Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında. Konvensiya. (2025). https://genocide.preslib.az/az_s17.html

Vezerate Darai. Nameye mahramaneyeh modir-i koll-i darai va eqtesadi-ye ostane Azerbaijan be vazir-i darai be shmareyi 490/5. (In Persian).

Zanganeh, A. (1325). *Khaterate mamuriyyathaye man dar Azerbaijan az shahrivar-i 1320 ta dey 1325*. Entesharate Sharq. (In Persian).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Academic Journal of History and Idea

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 05.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 19.02.2025

Yayın tarihi | Published: 25.02.2025

İlhamə Məmmədova

<https://orcid.org/0009-0001-4118-8893>

PhD, The Institute of Oriental Studies after Z. M. Bunyadov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, ilhama.mamedova72@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Məmmədova, İ. (2025). Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye Mənəvi” Əsərində Məqamların Şərhi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 1026-1044.

Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye Mənəvi” Əsərində Məqamların Şərhi

Xülasə

Təsəvvüfdə və sufinin keçdiyi seyri-sülukun şərhində ən mühüm məsələlərdən biri məqamlar və hallardır ki, sufi və arif həqiqi kamala və Haqqa çatmaq üçün bu mərhələləri qət etməlidir. Bu hallar onun varlığına daxil olmalı və o, bunlardan bəhrələnməlidir. Oxşar forma irfanda da mövcuddur ki, bunlar artıq mənzil və mərhələlər adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu etapları bəzən bab, meydan və s. də adlandırırlar. Salik gərək riyazət mücahidə ilə məqamı əldə etsin. O məqamda qalaraq, onun şərtlərini yerinə yetirsin və bundan sonra digər məqama keçsin. Hal ancaq qeybdən gəlmədir. Bu elə bir davamsız, qısa bir halətdir ki, saikin qəlbinə düşür, işıq kimi parlayır və keçir. Sufilərdə yeddi məqam məşhurdur. Bunlar tövbə, vərə (möminlik), zühd (tərkidünyalıq), fəqr (yoxsulluq), səbr, təvəkkül və rizadır (razılıq, şükr). Digər sufi məqamlarından fərqli olaraq tövbə, vərə, zühd, fəqr, səbr, təvəkkül, riza məqamları və onların əhəmiyyətini Mövlana “Məsnəvi-ye mənəvi” əsərində geniş şəkildə göstərmişdir. Sonralar təriqətdə birləşən sufi və ariflər həmin məqamlardan bəhrələnmişlər. Məhz bu məqamlar Mövləviyyə təriqətində möhkəmlənmiş və bu səbəbdən də biz tədqiqatımızda bu yeddi məqamı “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri əsasında araşdırmağı lazım bilirik.

Açar sözlər: Cəlaləddin Rumi, Məsnəvi-ye mənəvi, Tövbə, Möminlik, Zühd, Fəqr, Səbr, Təvəkkül

Commentary on the Maqams in Jalalad-Din Rumi's ‘Masnavi-i Ma'nevî’

Abstract

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

*One of the fundamental aspects of Sufism, particularly in the interpretation of the spiritual journey of a Sufi, concerns the sequential stages and conditions that a seeker and a saint must undergo to attain ultimate perfection and divine Truth. These stages must not only be experienced but also fully internalized. A comparable structure persists in contemporary folk traditions, commonly referred to as "dwelling" or "stage," though alternative terminologies such as "door" or "square" are also employed. The spiritual aspirant must engage in a rigorous struggle to ascend through these stages, fulfilling the requisite conditions of each before progressing further. This journey is not merely confined to the metaphysical realm; rather, it manifests as a transient state that momentarily illuminates the heart and soul before dissipating. Among Sufi traditions, seven key stations are widely recognized: repentance (tawba), piety (wara'), asceticism (zuhd), poverty (faqr), patience (sabr), reliance on God (tawakkul), and contentment (rida). Unlike conventional classifications of Sufi stages, Jalal al-Din Rumi elucidates these stations—repentance, charity, asceticism, poverty, patience, reliance on God, and contentment—in his seminal work, *Masnavi-i Ma'navi*. Subsequent Sufi traditions, particularly the Mawlawi order, have profoundly engaged with and institutionalized these spiritual concepts. Given their centrality in Rumi's thought, this study seeks to examine these seven stations with a particular focus on their articulation in *Masnavi-i Ma'navi*.*

Keywords: Jalal al-Din Rumi, *Masnavi-i Ma'navi*, Repentance, Piety, Asceticism, Poverty, Patience, Reliance on God, Contentment

Giriş

Təsəvvüfdə və sufinin keçdiyi seyrü-sülukun şərhində ən mühüm məsələlərdən biri məqamlar və hallardır ki, sufi və arif həqiqi kamala və Haqqa çatmaq üçün bu mərhələləri qət etməlidir. Bu hallar onun varlığına daxil olmalı və o, bunlardan bəhrələnməlidir. Oxşar forma ürfanda da mövcuddur ki, bunlar artıq mənzil və mərhələlər adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu etapları bəzən bab, meydan və s. də adlandırırlar.

Sufilər və ariflər məqam bəhsində adətən Qurani-Kərimin “əs-Saffat” surəsinin 164-cü ayəsinə istinad edirlər: “*Cəbrail Peyğəmbər əleyhissəlamə belə dedi: Bizdən (mələklərdən) elə birisi yoxdur ki, onun (səmada Allaha ibadət üçün) müəyyən bir yeri (məqamı) olmasın*”(Quran, 1991, s. 452).

“*Kəşfül-məhcub*”da bu ayənin ardınca yazılır: “*Adəmin məqamı tövbə, Nuhun məqamı zühd, İbrahiminki təslim, Musanınkı inabət (peşmanlıq, təəssüf), Davudun məqamı hüzn, İsanın məqamı rica (təvəkkül, ümid), Yəhyanınkı xovf, Məhəmmədin (ə) məqamı zikr olmuşdur. Hər məqamın öz sirləri olmuşdur. Nəhayət qayıdışları yenə o əsas (əsl) məqam olmuşdur*” (Humayi, 1353, s. 224).

“Risale-ye Qüşeyriyyə”nin tərcüməsində məqam haqqında belə deyilir: “*Məqam bəndənin həqiqi mənzilə daxil olması, cəhd və tələb baxımından müəyyən rəngə girməsidir. Məqam hər kəsin onun yaxınlığında riyazət tapmaq üçün bir yerdə qərar tutmasıdır. Bir məqamın bütün hökm və qaydalarını yerinə yetirməmiş başqa məqama keçmək olmaz. Bu əsas şərtidir*” (Qüşeyri , 1345, s. 91).

Hal barəsində belə yazılır: “*Hal qəlbə heç bir əlaməti olmadan qəlbə gələn qeybiyyətdir. Bu şadlıqdan, qəmdən mənimləmə, sıxılma, genişlənmə, şövq, heybət və hərəkətdən də ola bilər. Hallar bu zaman əta olunur, məqamlar isə əldə edilir. Hallar səxavətin mənbəyindən, məqamlar isə cəhdin səxavətindən meydana gəlir. Məqam sahibi öz məqamında hökmlü və varlı olur, hal sahibi isə bundan üstündür*” (Qüşeyri , 1345, s. 92).

1. Sufi ədəbiyyatında məqamlar

Əzizəddin Mahmud Kaşani “*Misbahül-hidayə*”də deyir: “*Salikin ona yaxın haldan aldığı murad qeybiyyətin varid olmasıdır ki, hərdən-hərdən ülvü aləmdən salikin qəlbinə baş vurur. Bu zaman ilahi cazibənin kəməndi ilə saliki ən alçaqdan ən yüksəyə qaldırır. Məqamlardakı məqsəd isə sülukun mərtəbələrindən bir mərtəbədir ki, həm məqam salikin ayağının altında olur və həm də ona istiqamət verir. Məqam keçici deyil. Hal isə yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə malik olduğundan salik tərəfindən əldə edilmir, bəlkə salik onun tərəfindən işğal olunur. Məqamları isə salik özü əldə edir. Bir çox təriqət başçıları arasında məqamlar və hallar mübahisəli məsələlər doğurur. Belə ki, onların hər ikisini çox vaxt qarışdırırlar. Bəziləri hər hansı məqama hal, hala isə məqam deyirlər*” (Kaşani, 1325, s.125).

Qısa sözlə desək məqam əldə edilir. Salik gərək riyazət mücahidə ilə məqamı əldə etsin. O məqamda qalaraq, onun şərtlərini yerinə yetirsin və bundan sonra digər məqama keçsin. Hal ancaq qeybdən gəlməlidir. Bu elə bir davamsız, qısa bir halətdir ki, saikin qəlbinə düşür, işıq kimi parlayır və keçir. Sufilərdə yeddi məqam məşhurdur. Bunlar tövbə, vərə (möminlik), zühd (tərkidünyalıq), fəqr (yoxsulluq), səbr, təvəkkül və rizadır (razılıq, şükr). “*Misbahül-hidayə*”nin müəllifi məqamların sayını ona çatdırır və bu yeddi məşhur məqama xovf, şükr və ricani əlavə edir və onlar hər birinə xüsusi şövq verir. Lakin Ziyaəddin Səccadi bu fikrə xilaf çıxaraq qeyd edir ki, bu üç axır məqam əslində hallara aiddir.

Qeyd etməliyik ki, ariflərin seyrü-sülukunun mənzil və mərhələlərində razılıq dediyimiz riza iyirmi üçüncü mərhələdə, xovf otuz üçüncü, rica qırx üçüncü yerdədir (Ənsariyan, 1368, c.1, s.113). Başqa bir cəhətdən Şeyx Fəridəddin Əttar “*Məntiqüt-teyr*” əsərində Simurğa doğru olan yolda salik quşların seyrini yeddi məqama ayırır (Alizade, 2024). Həmin məqamlar bunlardır: tələb, eşq, mərifət, rifah, tövhid, heyrət, yoxsulluq və fəna. Əttar deyir:

گفت ما را هفت وادی در راه است
چون گذشتی هفت وادی در گه است
هست وادی طلب آغاز کار
وادی عشق است از آن پس بی کنار
پس سیم وادی است آن معرفت
پ چهارم وادی استغنی صفت
هست پنجم وادی توحید پاک
پس ششم وادی حیرت صیغناک
هفتمین وادی فقر است و فنا

بعد از این روی روش نبود تو را (Əttar, 1341, s. 180)

(Dedi: bizim yolumuzda yeddi vadi var. Yeddi vadini keçəndən sonra dərgahdır. İş “tələb” vadisi ilə başlayır. Ondan sonra kənarında qalmayan vadi “eşq” dir. “Mərifət” üçüncü vadedir. Sonra dördüncü vadi “rifah” sifətində gəlir. “Tövhid” adlanan beşinci vadi var. Sonra isə altıncı çox çətin “heyret” vadisidir. Yeddinci vadi “yoxsulluq və fəna”dır. Bundan sonra sənin yolun yoxdur. Digər sufi məqamlarından fərqli olaraq tövbə, vərə, zühd, fəqr, səbr, təvəkkül, riza məqamları və onların əhəmiyyətini Mövlana “Məsnəvi-ye mənəvi” əsərində geniş şəkildə göstərmişdir. Sonralar təriqətdə birləşən sufi və ariflər həmin məqamlardan bəhrələnməmişlər. Məhz bu məqamlar Mövləviyyə təriqətində möhkəmlənmiş və bu səbəbdən də biz tədqiqatımızda bu yeddi məqamı “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri əsasında araşdırmağı lazım bilirik.

Tövbə: “Risaleyi-Qüşeyriyyə”də yazılır: “Ya Rəsulullah tövbənin əlaməti nədir? Cavab verir ki, peşmançılıq” (Qusheyri, 1345, s. 136). “Mirsadül-ibad”da tövbə haqqında belə deyilir: “Tövbə bu yolun mənzillərindən əvvəlincisidir. Axtarışda olanların məqamlarının ən birincisidir. Tövbənin həqiqəti qayıtmaq mənasındadır. Deyirlər, düzgün olsun deyə tövbənin üç şərti var: Əksinə getdiyinə peşmançılıq, hal zamanında günahdan əl çəkmək və yenə günah işləməyəcəyinə niyyət etmək.

Bir çox sufilər bu əqidədədirlər ki, salik özünün ilk addımında yəni tövbədə gərək ya pirin, ya mürşidin, ya da bir müəllimin yolunu tutsun, onun təlimi və itaətində olsun, ona sirr tapşırınsın. Həmin insan mənəvi cəhətdən yüksək mövqe tutan, muradına çatmış və kamil insan adlandırılır. Deyilənə görə bu insan möcüzəli və qeyri-adi olmalıdır. Salik isə tövbəni bütün şəriətə əks olanlara nəsihət etməlidir. Salik bunu möhkəm şəkildə etməlidir ki, gələcəkdə onun bütün əməllərinin təməli bunun üzərində qurulacaqdır (Razi, 1366, s. 257).

Mövlana deyir:

هر دلی را سجده هم دستور نیست

مزد رحمت قسم هر مزدور نیست (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 245)

(Hər ürəyə səcdə üçün izn verilmir, rəhmətin muzdu hər muzdura nəsib olmur)

Əkbərabadi bu beytin şərhində deyir: “Səcdə burada tövbə və qayıtmaq mənasında işlənmişdir. Tövbənin hər hansı bir şəxsin ürəyində öz-özünə “günah edim, sonra da tövbə edərim” deməsi kimi başa düşmək düzgün deyil. Bəlkə tövbə ilahi bir vergidir ki, burada səcdənin məqsədi xalis ibadətə çevrilir (Əkbərabadi, 1312, s. 158).

هين به پشت آن مکن جرم و گناه

که کنم توبه در آیم در بناه

می ببايد تاب و آبی توبه را شرط

شد برق و سهایی توبه را (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 245)

(Heç vaxt “tövbə edib, Tanrıya sığınaram” deyib cürm və günah etmə. Tövbəyə bir parlaqlıq və su lazımdır, tövbə üçün bir bulud və şimşək əsas şərtidir). Bilə-bilə günah edib, bunun ardınca tövbə edəcəyini düşünmək özü bir günahdır. Tövbə göz yaşı və ürək atəşi ilə həmrəh olmalıdır. Elə ki, sidq ürəklə tövbə hasil olur o zaman qəlb bağına səfa və şadlıq verir. Mövlana tövbənin yolunu başa düşməyənlərə deyir:

ای خبرهات از خبرده بی خبر

توبه تو از گناه تو بتر

ای تو از حال گذشته توبه جو

کی کنی توبه از این توبه؟ بگو (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 103)

توبه کرم و عشق همچون ازدها

توبه وصف خلق و آن وصف خدا (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 934)

(Xəbərlərin, xəbərvericidən (Haqq-təala) bixəbərdir, tövbən günahından bətərdir.

Ey keçən hallardan tövbə etmək istəməyən, de görüm bu tövbədən nə zaman tövbə edəcəksən? Tövbə bir qurddur, eşq isə əjdahaya bənzər, tövbə xalqın sifətidir, eşq Tanrının vəsfi) İslam dinində bir dəfə tövbə edib təzədən həmin ziyanlı işi təkrar etmək böyük günahdır. Bu cür iş tutan insanlar Haqq-təalanın qanunlarından xəbərsizdilər. Dini qayda-qanunlara əsasən tövbədən sonra həmin günahın təkrarən işləmiş insanın peşimançılığı Allahın hüzurunda qəbul edilmir.

توبه کن، وز خرده استقراغ کن

ور جراحت کهنه شد رو داغ کن (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 259)

(Tövbə et, içdiyini qaytar. Əgər yaran köhnəldisə təzədən dağla)

Gördüyün pis işlərdən tövbə et və bütün haramlardan əl çək. Kərim Zamani yazır: “İkinci misra zərbül-məsələ işarədir: “Yaranın sonuncu dərmanı dağlamaqdır” (Zərrinkub, 1373, c.1,

s. 59). Yəni əgər insan yalnız öz nəfsinin havasına uysa, o zaman onun xasiyyətində yalnız heyvani hisslər baş qaldıracaqdır. Elə ki, bu sifətlər yazılır onları dağlamaqdan başqa əlac yoxdur (Zamani, 1373, c.2, s. 500). Ümumiyyətlə, tövbənin əsası beşdir: Əvvələn ayinlərin icrası, ikincisi olanların keçməsi (qəzası), üçüncüsü halallığın tələbi, dördüncüsü günahın yuyulması, beşincisi nəfslə mübarizə. Tövbənin əsası üç şeydir: ürəkdəki peşimançılıq, dildəki üzr, pisliklərdən ayrılma (Nikolson, 1373 s. 368). Tövbə Allahına qayıdış deməkdir. Xudbinlik və mənlilik hissini özündən kənarlaşdırmayan əgər tövbə iddiasındadırsa, bu zaman onun günahı daha dəhşətlidir. Tövbə sülukun ilk məqamıdır. Əslində tövbə ruhun qəflətdən oyanmasıdır ki, günahkar savab olmayan yollardan xəbərdar olur. Bir şəxsin tövbəsi üçün tənbeh kifayət deyil, bunun üçün günahkar bütün günahlarından azad olmalı və bir daha onlara qayıtmamalıdır. Tərbiyəvi prinsiplərə əsaslanan tövbə məqamının yolları asan deyil. Bu yola qədəm qoymuş salıqdən güclü iradə tələb olunur. Tövbə məqamının üstünlüklərindən biri də budur ki, o təkcə sufilərə deyil, bütün bəşəriyyətə lazım olan bir mərhələdir. Öz əməllərinin mahiyyətini dərk edən insan düzgün yola qədəm qoymalı və bunu ətrafındakılara da öyrətməlidir. Qısa sözlə desək tövbə həm qəlbin, həm də cismin asayişini təmin etməyə xidmət edir. Tövbə məqamının mahiyyətini tam şəkildə dərk edib qəbul edən sufi mömindir. Çünki o, artıq iman sahibidir. Elə bu səbəbdən də vərə (möminlik) məqamı tövbə məqamının ardınca gəlir.

Vərə. Vərə möminliyə qarşı olan hər bir şübhələrdən və layiq olmayan hər bir şeydən əl çəkməkdir. Şibli deyir: “*Möminlik Allahdan başqa hər şeydən çəkinməkdir*” (Nikolson, 1373, s. 166-167). “Misbahül-üns” əsərində möminlik haqqında belə yazılır: Möminlik hər bir dini və mənəvi çatışmazlıqlardan çəkinmək və razılıq halını özündə yekunlaşdırmaqdır (Səccadi, 1372, s. 415).

Şibli deyir: “Möminlik üç növdür: birinci dilin möminliyidir. O gərək mənasız olan hər bir şey haqqında sussun və zəhlətökən adamlardan kənar olsun. İkinci böyük şəxslərin möminliyidir ki, gərək şübhəli və inam doğurmayan işlərdən uzaqlaşsın, üçüncüsü qəlbin möminliyidir ki, gərək pis əxlaq və davranışlardan uzaq olsun” (Səccadi, 1373, c. 1, s. 415). Mövlana deyir:

مؤمنان آینه همدیگرند

این خبر می از پیمبر آورند (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 67)

(Möminlər bir-birlərinin aynasıdırlar, bu xəbəri bizə peyğəmbərdən gətirdilər)

Mömin olan şəxslər öz imanları ilə bir-birinin aynasına çevrilirlər. İkinci misra Məhəmməd (s) peyğəmbərin “Mömin möminin aynasıdır” hədisinə istinadən yazılmışdır. Mövlana bu barədə belə deyir: “Əgər qardaşında eyb görürsənsə, bu sənə öz eybindir ki, onda

görürsən. Aləm güzgü kimidir. Öz naxışını onda görürsən. O, eybi özündən ayır, çünki ondan nə qədər inciyirsənsə demək özündən inciyirsən” (Zamani, 1373, c. 1, s. 977).

مؤمن ار ينظر بنور الله نبود

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 68) غيب مؤمن را برهنه چون نمود

(Əgər mömin Tanrı nuruyla baxmamış olsaydı, qeyb möminə bütün çılpalıqlığı ilə necə görünərdi?)

Peyğəmbər (s) bir hədisində deyir: “Möminin baxışından qorxun ki, o Tanrı nuruyla görür”. (Zamani, 1373, c. 1, s. 977)

مؤمنان را بر پاشد عاقبت

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 34) بر منافق مات اندر آخرت

مؤمن آن باشد که اندر جزر و مد

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 851) کافر از ایمان او حسرت خورد

(Möminlər üçün aqibətdə təmizlik qazanc qalır. Münafıqlar (ikiüzlülər) isə axirətdə mat-məbhut qalar. Mömin o şəxsə deyirlər ki, kafir onun imanının həsrətini çəksin). Bəzilərinin söylədiklərinə görə, möminlik qadağan olunmuş şeylərdən çəkinməkdən, zahidlik isə şübhələrdən uzaq olmaqdan ibarətdir. Mömin o şəxsdir ki, həyatın enişi yoxuşunda elə hərəkət etsin ki, onun imanının mayası kafirin həsrətinə çevrilsin. Möminin davranışı və həyat tərzi digərlərinə nümunə olmalıdır.

Mövlana deyir:

سر مارا بی گمان موقن شود

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 143) زانکه مؤمن آینه مؤمن بود

مؤمنان معدود لیک ایمان یکی

جسمشان معدود لیکن جان یکی

کرده، او کرده تست ای حکیم

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 557) مؤمنان را اتصالی دان قدیم

(Şübhə yox ki, sirrimizi bilən, olduğu kimi anlar, çünki mömin möminin aynasıdır. Möminlərin sayı çoxdur, ancaq imanları birdir, cismləri çoxdur, ancaq canları təkdir. Ey hikmət sahibi, onun etdiyi etdiyindir, möminlər arasında qədimdən əlaqə var. Onlar birdirlər). Mömin Mövlananın nəzərində öz batınını tamah və sair bəyənilməz vəsflərdən təmizləmiş və özünə elə bir kinsiz qəlb tapmışdır ki, bu iman, ilham, ilahi müşahidələr və ruhi kəşflərin çeşməsinə çevrilmişdir. İmanın əsas xüsusiyyətləri şəxsin xudbinlik və özünün mənzilindən səyahət edib ali əxlaq və mənəvi kamillik mənzilinə qalxmasıdır. Möminlərin hamısı Allaha və peyğəmbərlərin birliyinə inanırlar. Cismani cəhətdən çoxsaylı olsalar da ruhları birdir.

نیم او مؤمن بود نیمیش گبر
نیم او حرص آوری، تیمیش صبر
گفت یزدان ات: فمنکم مؤمن

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 205) باز منکم کافر کبر کهن

(Onun yarısı mömindir, yarısı atəşpərəst (kafir), onun yarısı tamah gətirir, yarısı səbr. Tanrımız dedi: İçinizdə mömin də var, kafir və bütperəst də.) “Qurani-kərim”in “ət-Təğabun” surəsinin 2-ci ayəsində deyilir: “Sizi yaradan Odur. Kiminiz kafirsiniz, kiminiz mömin. Allah nə etdiklərinizi görəndir”. Mövlana möminliyin əsasını Peyğəmbərdə (s) görür və buna görə də müqəddəs kitabımızdan sitat gətirir. Mövlananın nəzərində mömin bəndə Haqq-təalanın onun bütün işlərindən xəbərdar olduğunu bilməlidir. Elə bu səbəbdən mömin ali əxlaqa malik olmağa çalışır.

Əxlaqi prinsiplərə əsaslanan həqiqi möminlik insanın şüuruna elə təsir göstərir ki, o mənasız olan hər bir şey haqqında susur, şübhəli və inam doğurmayan işlərdən uzaqlaşır və qəlbini bütün pis əxlaq və davranışlardan təmizləyir. Beləliklə maddi dünyanın çirkinliklərindən çəkinir və bu da onu zühd məqamına çatdırır.

Zühd: Zühd haqqında müxtəlif fikirlər var. Bəzilərinin fikrincə zahidlik, yəni tərki-dünyalıq şəriətdə haram idi. Çünki Haqq-təala tərəfindən möminliyin əsas rəmzi kimi halallıq qəbul edilirdi. Əgər Haqq-təala hər hansı bir bəndəsinə halallıqla nemət bəxş edirsə və bəndə sükr əvəzinə qiyam qaldırarsa, belə şeylər şəriətdə arzuolunmazdır. Bir qrup da belə hesab edir ki, tərki-dünyalıq haramda vacib idi, halalda isə fəzilət (Qusheyri, 1345, s. 174). Həzrət Əlinin zühdü o qədər məşhur olmuşdur ki, görkəmli şairlər Sənayi Qəznəvi və Nasir Xosrov şeirlərində onu vəsf etmişlər (Alizade, 2023). Bu bir daha onu göstərir ki, zühd hələ islamın ilk dövrlərindən Peyğəmbər və tərəfdaşlarının mühüm xüsusiyyəti olmuşdur. Başqa bir qrup belə deyir: “Bəndə süni şəkildə halal malından imtina etməməlidir. Ehtiyacı olmadığını axtarmamalıdır. Öz qismətilə razılmalıdır. Əgər halal mal verilərsə, şükr etməlidir. Yaşayış üçün ən az vəsaiti olsa belə, möhtac olduğundan artıq tələb etməməlidir. Sufi səbrli olmalı və hər bir şeyə görə ilk növbədə şükr etməlidir”.

Tərki-dünyalıq üç şeydədir: “Əvvələn dünyəvi, ikinci xəlqi, üçüncü insani, yəni insanın özündə. Dünyada olan yəni dünyəvi tərki-dünyalıq üç şeydən ibarətdir: ölümü yad etmək, yeməyə qənaət, dərvişlərlə söhbət. Xalqda olan yəni xəlqi tərki-dünyalığın əlamətləri üç cür özünü nişan verir: hökmün üstünlüyünü, xalqın acizliyini, taleyin istiqamətini görmək. İnsani zühd, yəni insanın özündə olan tərki-dünyalıq üç cürdür: İblisin hiyləgərliyini tanımaq, öz zəifliyinə bələd olmaq və istidrac (dərəcələnmə, sehr qəbilindən fəvqəltəbii işlər görən kafir

insanlar) qaranlığını tanıma (Qusheyri, 1345, s. 176). Mövlana “Məsnəvi-ye mənəvi” də zahidlik haqqında belə deyir:

هر که محبوس است اندر بو ورنگ
گرچه در زهد است باشد خوش تنگ
تابرون باید از این ننگین مناخ

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 858) کی شود خویش خوش و صدرش فراخ؟

(Kim rəngin və iyin həbsindədirsə, zahid olsa belə halı daralar. Bu dar hasardan çıxmasa, əxlaqı necə düzələr, könlü necə açılar). Sufi daim özünün maddi nemətlərin istəyindən azad etməli, bütün nəfsi istəklərini öldürməlidir ki, zühd məqamını kəsb edə bilsin. Çünki dünyəvi istəklər müəyyən çərçivə daxilində olur. İlahi eşqi isə hüdudsuz olduğundan heç bir çərçivəyə sala bilməz. Başqa sözlə desək, maddi nemətlər ilahi eşqin qarşısında bir səddir ki, salik bunu dəf edə bilməsə öz təriqət yolçuluğuna davam edə bilməz.

Vərə, yəni möminlik məqamı ilə zühd (zahidlik) bir-biri ilə çox bağlı mərhələlərdir ki, birini digəri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Yüksək tərbiyəvi və ali əxlaqı prinsiplərə əsaslanan bu məqamlar insanın kamilləşməsinə xidmət edir. Kamil insan birinci növbədə Haqq-təala tərəfindən bizə bəxş edilmiş ruhun təmizlənməsi üçün çalışır. Çünki onsuz da fani olan cism məhv olduqdan sonra (istər ixtiyari, istərsə də icbari ölüm vasitəsilə) qalan ruh olur ki, bu da mənbəyinə qayıtmalıdır. İnsan ruhunun yerə nazil olma və qayıtma qövsünün sirlərinə sufi-ariflər bələd idilər. Buna görə də ruhun təmizlənməsi, daim pak qalması üçün ən təhlükəsiz və xeyirli vasitə kimi daim Allaha olan ibadəti irəli sürürdülər. Buna görə də Mövlana deyir:

زهد و تقوی را گزیدم دین و کیش

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 912) زانک میبدم اجل را پیش خویش

(Zahidliyi və möminliyi özünə din və məslək seçdim. Çünki əcəlimi önümdə görürəm).

Mövlana zahidlə aşiqi müqayisə edərək deyir:

زاهد با ترس میتازد بپا

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 799) عاشقان بران تر از برق و هوا

(Zahid qorxu ilə qaçar, aşiqlər isə şimşəkdən də sürətlə axarlar, küləkdən də). Mövlananın fikrincə zühd məqamına çatmış sufini hələ əsl aşiq hesab etmək olmaz. Çünki sufinin hələ çətin yolları öndədir. Zahid bu məqamda ilişib qala da bilər, bu yolların çətinliyindən qorxa da bilər. Əsil aşiq üçün isə heç bir maneə yoxdur. Onların bircə istəyi var ki, bu da Məşuquna çatmaqdır. Sufilər dünyəvi buxovlardan azad olandan sonra ruhən Mütləq Camala doğru sürətli hərəkətdədirlər.

Zühd məqamı “Bu dünyadan olmayıb bu dünya ilə yaşamaq prinsipi”ni təsdiqləyir. Zühd məqamına çatan sufi intuiativ cəhətdən güclü bir şəxsə çevrilir. Bu məqamda mənən saflaşmış sufi arifə Haqq-təala tərəfindən bəsirət gözüünün açılmasına icazə verilir ki, bu zaman o İblisin hiyləgərliyini və onun hiyləsinə uymuş insanları tanıyır, özünün müəyyən dərəcədə bu fakt qarşısında acizliyini dərk edir, qəblindən fəvqəltəbii işlər görən şəxslərdən çəkinir ki, buna da istidrac qaranlığını tanıma deyirlər. Zühd məqamını keçən sufinin bir olan Allahdan başqa heç nəyə ehtiyacı qalmır və o, beləliklə fəxrli fəqirliyə, yəni fəqr məqamına çatır.

Fəqr. Təsəvvüf nöqtəyi-nəzərindən fəqr çox mühüm və diqqətəlayiq məqamlardan biri sayılır. O, Allaha böyük ehtiyac və Ondan qeyrisinə etinasızlıqdan ibarətdir. Müqəddəs Quranın bir ayəsində belə deyilir: “Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız. Allah isə (heç nəyə, o cümlədən sizin ibadətinizə) möhtac deyildir və hər cür şükrə və tərifə layiqdir! (Onun bütün işləri bəyənildir!)” (Quran, 1991, s. 431).

Fəqr haqqında “Məsnəvi”də deyilir:

گفت اي زن تو زني يا بو الحزن

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 109) فقر فخر است مرا طعنه مزین

(Dedi: Ey qadın, sən qadınsan yəni ki hüzn övladı. Yoxsulluq fəxrdir, mənə tənə etmə).

Mövlana bunun ardınca deyir:

فقر فخری نر گزافست و مجاز

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 110) نی هزاران عز پنهانست و ناز

(Fəqirlik fəxrindir, boş söz və məcaz deyil, yüz minlərlə insan onun gözəlliyi və zərifliyinə layiq görülüblər).

“Risale-ye Qüşeyriyyə” də fəqr birinci babda gəlir və bu haqda belə yazılır: Sufilik birinci şüar idi... Sufilər Allahın bəndələri və onun sirləri nöqtəyi-nəzərindən Allah tərəfindən seçilmiş adamlar idi. Böyük peyğəmbərin dediyinə görə sufilər qiyamətdə Haqq-təalaya yaxın adamlar olacaqlar” (Qusheyri, 1345, s. 452).

“Mirsadül-ibad” əsərində yazılır: “*Mənə nəsib olanlardan kamım nakamliqda, muradım muradsızliqda, varlığım yoxluqda, bacarığım və fəxrim isə fəqirlikdədir. Fəxr olunan yoxsulluq... Ey Məhəmməd, bu nə sirdir ki, peyğəmbərlərin başçısı olmaqla fəxr eləmirsən, fəqirliklə iftixar edirsən? Bizim yolumuz eşq və məhəbbət üzərindədir ki, bu yol da yoxsulluğa aparır. Rəhbərlik və başçılıq isə varlıqdadır*” (Razi, 1366, s.155).

Qeyd etmək lazımdır ki, fəqir, dərviş gəda sözlərini fəqir və yoxsul kimi mənalandırırlar. Bəzən onları eyni mənada da işlədirlər. Lakin bu sözlər mənaca bir-birindən fərqlidirlər.

Həqiqi fəqir fəqirliyi üzə vurmur. Elə buradandır ki, fəqr məqamına çatır, ancaq Allaha möhtacdır.

مال دنیا شد تبسم های حق
کرد ما را مست و مغرور و خلق
فقر و رنجوری به استنت ای سند

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s.137) كان تبسم دام خود را بر کند

(Dünya malı Allahın təbəssümləridir. Bu surət bizi məst məğrur və çürük köhnə etmişdir. Ey etimada layiq! Sənin üçün fəqr, yoxsulluq yaxşıdır. Çünki bu təbəssüm öz tələsini axırda quracaq) Dünya malı və zahiri məqamlar həqiqətdə İlahinin təbəssümünün bir cilvəsidir. Cahil adamın isə bu təbəssümün içində atəşli və məhvedici qəzəbin gizləndiyindən xəbəri yoxdur.

چون فناش از فقر پیرایه شود

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s.32) او محمد وار بی سایه شود

(Fəna məqamına çatan adam fəqirlikdən zinət tapar və Məhəmməd (s) kimi kölgəsi olmaz) Bəzi rəvayətlərdə deyilir ki, Məhəmməd peyğəmbərin kölgəsi yerə düşmüşdür. Çünki kölgə zülmət nişanəsidir (98, c. 4, s. 204).

فقر، فخري را فنا پیرایه شد

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s.732) چون زبانه شمع او بی سایه شد

“Fəqirlik mənim iftixarımdır” sیرrinə fəna zinətdir. Belə adamlar şamın alovu kimi kölgəsizdirlər.

فقر، فخري بهر آن آمد سني

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s.734) تاز طماعان گریزم در غني

(Peyğəmbərin (s) “Fəqirlik mənim fəxrəmdir” sözü onun üçün uca bir söz oldu. Mənim isə tamahkarlardan uzaqlaşmağıma və Tanrıya doğru pənah aparmağıma yol açdı). Hüseyin Ənsariyana müraciət etsək görəcəyik ki, onun yoxsulluq haqqında fikirləri belədir: Fəqr müəllifin kitabında zikrdən sonra otuz birinci sırada gəlir. “Zikr (yad etmə) meydanından fəqr meydanı doğulur. Fəqr, yəni yoxsulluq dərvişlikdir və o üçdür: məcburi yoxsulluq, azad, yəni ixtiyari yoxsulluq, təhqiqi (həqiqi) yoxsulluq. Məcburi yoxsulluq üçdür: 1. Günahların yuyulması. 2. Əzab. 3.

Qətiyyət Günahların yuyulmasının nişanı intizar və səbrdir, əzabın nişanı darıxma və ovqatı təlxlik, qətiyyətin nişanı qəzəbdir. İxtiyari yoxsulluq üçdür: Dərəcə, yaxınlıq, kəramət. Dərəcə qənaətlə, yaxınlıq razılıqla, kəramət isə fəda ilədir. Təhqiqi yoxsulluq üçdür: Yoxluq üzündən cəfa, nemətin ölçüyəgəlməzliyi, şükrün qiymətləndirilməsinə dözülməzlik (Ənsariyan, 1368, c.1, s. 2). Həqiqi sufi Allahdan başqa heç kimə və heç nəyə möhtac deyil.

O, dünya malına etinasızdır. Sufi bu məqamda birinci növbədə maddi nemətlərdən çəkinməli və öz nəfsini təmizləməlidir. Daim Haqq-təalanın zikri və Ona çatmaq istəyi sufini elə bir vəziyyətə gətirir ki, o maddi nemətlərə qətiyyənlə əhəmiyyət vermir. Bununla belə o özünü zəngin sayır, çünki onun böyük xəzinəsi var - bütün varlığını bürüyən ilahi eşq. Sufiyə görə əsl fəqir dünya nemətlərindən yapışmış ilahi sevgiyə qəlbini bağlayanlardır. Onlar hər bir maddi çatışmazlıqlara səbrlə yanaşırlar. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, səbr məqamı fəqr məqamından sonra gəlir. Sufi səbr məqamından əvvəl fəqr məqamında gərgin sınaqlardan keçir. Bu sınaqdan keçə bilməyən salik səbr məqamına çata bilməz.

Səbr. Səbr təsəvvüfün məqamlarından beşincisidir. Səbr insanın nişanəsi və möminliyə doğru yol sayılır. Belə nəql edirlər ki, Peyğəmbərdən (s) iman haqqında soruşanda cavab verir ki, iman səbr və xoşxasiyyətlilikdir. Deyirlər ki, səbr edən dərvişlər qiyamət günü Allaha yaxın kəslər olacaqlar. Səbr edənlər hər iki dünyada qələbə qazanmışlar. Çünki onlar Allah tərəfindən müşayiət olunurlar. Belə ki, səbr dözümlülükdən, dözümlülük (Allaha) bağlılıqdan üstündür. (Qusheyri, 1345). Səbr imanın iki qaydasından biridir. Səbr üç növdür: nəfsin səbri, qəlbın səbri, ruhun səbri (Nikolson, 1373, s. 379).

Hüseyn Ənsariyan yazır: “Səbr meydanı qəsd meydanından doğulur. Allah-təalanın “Ən-Nisa” surəsinin 25-ci ayəsində buyurduğu kimi: “*Əgər səbr edərsinizsə, sizin üçün daha yaxşı olar*” (Quran, 1991, s. 69). Səbrin əsası üçdür: birinci səbrsizlikdən azad olmaq, ikinci günah işlətməkdən azad olmaq, üçüncüsü isə itaət (Ənsariyan, 1368, c.1). Nəfsin səbri dünyəvi istəklər qarşısında salikin dayanmalı olduğu bir sınaqdır ki, burada o, səbrsizlikdən azad olmalıdır. Qəlbın səbri bütün günah işlərdən çəkinmək və hər hansı bir günahı işləməkdən azad olmaqdır. Ruhun səbri isə Allaha olan itaətdir. Mövlanaya görə səbr insan ruhuna hələ o (ruh), laməkanlıq aləmində dolandığı vaxt verilir və bu dünyada insanın səbrinin gücü onun imanının möhkəmliyindən asılıdır. İman zəif olarsa, səbrsizlik insanı həm cismən, həm də ruhən zəiflədərək onun həyatını ah-naləyə çevirər.

Buna görə də Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi-ye Məsnəvi”nin ikinci dəftərində yazır:

صبر شیرین از خیال خوش شدست
کان خیالات فرج پیش آمد است
آن فرج آید ز ایمان در ضمیر
ضعف ایمان نا امیدي و زحیر
صبر از ایمان بیاید سر کله
حيث لا صبر فلا ایمان له
گفت پیغمبر خدای ایمان نداد

هر کرا صبري نباشد در نهاد (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 205)

(Şirin səbr xoş xəyaldan yaranıb. O xəyallar əvvəlki qurtuluşdan gəlir. O qurtuluş insanın qəlbindəki imandan gəlir. İmanın zəifliyi ümitsizlik və ah-nalədir.

Səbr imana görə baş tacı olur. Səbri olmayanın imanı da yoxdur. Peyğəmbər (s) deyib: Allah qəlbində səbri olmayana iman da verməmişdir)

گفت مجنون : من نمیترسم ز نیش

صبر من از کوه سنگین هست (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 791)

(Məcnun dedi: mən yaralanmaqdan qorxmuram, çünki mənim səbrim əzəmətli dağdan da çoxdur).

Molla Hüseyin Kaşefi yazır: “Səbrlə nəfs paklaşır, zülmətin əlvanlığından, təmənnə və arzuların küdurətindən azad olur. Qəlb bu əlaqələri tərək edərək paklaşır. Bu elə bir kimyadır ki, misi salikin vücudunda xalis qızıla çevirir”. (Nikolson, 1373, s. 27) Mövlana dediyi kimi:

صد هزاران کیمیا حق آفرید

کیمیایی همچو صبر آدم ندید

گفت لقمان صبر هم نیکو دمیست

که پناه و دافع هر جا غمیست

صبر را با حق قرین کرد ای فلان

آخر و العصر را آگه بخوان (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 412-413)

(Tanrı yüz minlərlə kimya yaratdı, amma insan səbr kimi kimya görmədi Loğman dedi ki, səbr də gözəl xoş andır. Her dərddə ona sığınmaq olar, o hər qəmi aparır. Ey insan, “Əsr” surəsinin sonunu diqqətlə oxu, Tanrı səbri Haqqa bərabər saydı).

“Qurani-kərim”in “Əsr” surəsində deyilir: “İnsan ziyan içindədir! Yalnız iman gətirib yaxşı əməllər edən, bir-birinə haqqı tövsiyə edən və səbri tövsiyə edən kimsələrdən başqa!”

مرد مهمان صبر کرد و ناگمان

کشف گشتش حال مشکل در زمان (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 413)

(Qonaq səbr etdi və qəfildən çətin məsələnin həllini tapdı)

Xudavəndi-təala hamımıza səbr versin!

صبر مه را شب منور داردش

صبر کل با خار اذفر داردش

یار بد نیکوست بهر صبر را

که گشاید صبر کردن صدر را

صبر جمله انبیا با منکران

کردشان خاص حق و صاحب قرآن

هر که را بینی یکی جامه درست
دانک او آنرا بصبر و کسب جست
هر کرا دیدی برهنه و بینوا

هست بر بی صبری او آن گوا (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 952)

(Aydın gecə səbr etməsi onu nurlandırır. Gülün tikana səbr etməsi onu ətirli bir hala gətirir. Səbr edərsən, pis dostun yaxşı olar, səbr etmək insanın qəlbini genişləndirir. Peyğəmbərin (s) mümkünlərə səbr etməsi onları Allah tərəfindən seçilmişlərə çevirmiş və xoşbəxt etmişdir. Hər kəsdə səliqəli paltar görsən bil ki, onu səbr və çalışmaq ilə əldə etmişdir. Kimi ac, çılpaq görsən, onun səbirsizliyi buna səbəb olmuşdur). Bu məqamda sufi səbirsizlikdən azad olub günah işlətməkdən çəkinməli və təkcə bir olan Allaha itaət etməlidir. Səbr vasitəsilə nəfs paklaşaraq təmənna və arzuların küdurətindən azad olur. Bu zaman qəlb də bu əlaqələri tərk edərək saflaşır. Səbr hər bir insan insan üçün vacib şərt sayılır. Mövcud ictimai formasiyaların hər birində bu xüsusiyyət insanın yaşayışını asanlaşdırmağa xidmət etmişdir. Müasir dünyamızda da bütün ictimai-siyasi və iqtisadi böhranlar içində əgər bu məqama diqqət verilsəydi, bəlkə yer üzündən müharibələr də silinərdi. Səbr edən insan hər bir zaman Allaha təvəkkül edir.

Təvəkkül: Təvəkkül altıncı məqam sayılır.

Deyirlər təvəkkül qüdrət və ağıl sahibi Allahın xəzinəsində olan ən böyük imandır. Bu eyni zamanda xalqın əlində olanlardan ümitsizlikdir. Səhl bin Abdullanın yazdığına görə təvəkkül yəni ümid Peyğəmbərin (s) halı və onun qanunlarının özülü idi. Onun halından geri qalan səxs, onun qanunlarından geri qalmamalı idi (Qusheyri, 134). Sufilərin təvəkkülə münasibətləri müxtəlifdir: Bir qrup təvəkkülü, səy, çalışma və diqqətə zidd bir vasitə saymırlar. Digər bir qrup isə təvəkkülü bütün vasitələrin tərk və bütün işlərdən üzdöndərmə kimi bəyənilir və hətta-xəstəlik zamanı dərmandan istifadəni və həkimə müraciət etməni təvəkkülün əksinə çıxmaq kimi qəbul edirlər. Ancaq sufilərin böyük bir qismi birinci nəzəriyyənin tərəfdarıdır (Səccadi, 1372, s. 28). Sufilərin nəzərində Allaha təvəkkül edərək məqsədə çatmaqdan istifadə caizdir. Məqsədə çatmaq xalqın heç bir minnəti olmadan ona çatan ərzaq və ruzidir.

Mövlana Cəlaləddin Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi-ye Mənəvi”nin birinci dəftərində “Ovçular və şir” dastanında təvəkkül, səy, çalışma və məcburiyyət mövzusunı açıqlayır və şiri səy, çalışma tərəfdarı, ovçuları isə ümidə inanmayan, bekar və tənəbəl kimi təsvir edir. Mövlananın özü təvəkkülü səy və əməlin ziddi kimi qəbul etmir. Çünki bekarçılıq, işsiz oturmaq, bir işin, amalın və peşənin ardınca getməmək cəhalətdir. Mövlananın fikrincə, məhz Allaha təvəkkül edərək müəyyən bir işdən yapışmaq lazımdır. Təvəkkül xarici hərəkətin əməli, səyi və qəlb halətidir ki, bunlar da öz aralarında biri-digərinə zidd deyildir. Lakin dastanda təsvir olunan

ovçular çalışqanlığın və iş görmənin əksinə olduqlarından belə əqidədədirlər ki, hiylə, iş, səy, çalışqanlıq bir yerə gəlmirlərsə, bunun axırı çox pis və ziyanlı olacaqdır. Mövlana şirin dilindən söyləyir:

گر توکل میکنی در کار کن

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 51) کسب کن پس تکیه بر جبار کن

(Əgər ümid bəsləyirsənsə bunu işlə bir yerdə et, əldə et sonra Allaha arxalan) O cümlədən Musa (ə) peyğəmbəri aradan götürmək üçün Fironun bəni İsrail övladlarını öldürmək üçün göstərdiyi səy də heç bir nəticə vermir. Nəticədə Musa öz ölkəsində böyük bir firona çevrilir.

Mövlana deyir:

گفت پیغمبر به آواز بلند

با توکل زانوی اشتر ببند

رمز الكاسب حبيب الله شنو

(Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 50) از توکل در سبب غافل مشو

(Peyğəmbər uca səslə dedi: Get təvəkküllə dəvənin ayağını bağla. Eşit ki, çalışqan kəs Allahın sevimsisidir. Təvəkküldən dolayı səbəbdə təşəbbüsdən qafil olma.)

Mövlana burada Peyğəmbərə (s) aid bir hədisə istinad edir. Peyğəmbərin (s) yanına gələn bir şəxs dəvəsini açıb buraxır, Peyğəmbər (s) onun dəvəsinin harada olduğunu soruşduqda cavab verir ki, Allaha ümidlə buraxmışam. Bu zaman Məhəmməd (s) deyir: “*Get əvvəl dəvənin ayağını bağla, sonra Allaha təvəkkül et*”.

Təvəkkül üç dərəcədədir: 1. Təcrübəyə ümid etmə, ona arxalanma. 2. Zərurətə ümid. 3. Həqiqətə olan ümid (Ənsariyan, 1368, c. 1, s.112). Təcrübəyə olan təvəkkül çalışmaq, qurmaq və digər əldə edilən haldır. Zərurətə olan ümiddə insan bilməlidir ki, bir kəsin əlində heç nə yoxdur, hiylə işlətmək xeyir deyil. O sakitləşməlidir. Bu gözləyənlərin halıdır. Həqiqətə olan ümiddə insan gərək bilsin ki, bağıqlama və qadağan müdrikin işidir. Bilin, Allah mehriban və adildir. Qula isə heyrlənməkdən başqa bir şey qalmır. Bu razıların halıdır. Seyrü-süluk mərhələlərini keçən sufi özünün bu yolda keçdiyi təcrübəyə arxayın olub elə buradan da onun maddi dünyada baş verən “təsadüf”ə deyil məhz zərurətə olan ümidi meydana gəlir. Hədislərin müəyyən bərabərlik, balans daxilində yarandığını bilən sufi həmişə Həqiqətə arxalanır, ona ümid bəsləyir. Mövlananın fikrincə bekarçılıq bir işin, amalın və peşənin ardınca getməmək cəhalətdir. Məhz Allaha ümid və təvəkkül edərək hər hansı bir işə başlamaq olar. Təvəkkül məhz qəlbin vəziyyətindən irəli gələn xarici hərəkətin əməli və çalışmasıdır ki, bunlar da öz aralarında sıx surətdə bağlıdırlar.

Riza: Yeddinci məqam razılıq məqamıdır. Bəzi sufilər xüsusilə də Xorasan sufiləri rızanı hal hesab edirlər, digər bir qrup isə on məqamların sırasına daxil edir (Səccadi, 1372, s. 30).

Qüşeyri yazır: *“Rızanın üstündə İraq və Xorasan sufiləri bir-birlərinə xilaf çıxırlar. Bəzisi deyir hallara aiddir, bəzisi deyir məqamlara. Xorasan sufiləri deyirlər: Riza məqamlardandır. Bu təvəkkülün sonudur. Mənası belə izah olunur ki, bəndə düşüncə ilə ona çatsin.”* İraq sufiləri deyirlər: *“Razılıq hallara aiddir. İnsan bu kəsbdə deyildi. Bəlkə başqa hallardakı kimi ürəyində aşağıya yuvarlanır. Deyirlər, əvvəlcə razılıq bəndə tərəfindən əldə edilmiş idi və o məqamlardan sayılırdı. Nəhayət o hallara çevrilir ki, bu da əldə edilən deyil”* (Qusheyri, 1345, s. 299).

Təsəvvüfdəki hallardan fərqli olaraq razılıq, yəni riza kamil insanın ümumi halı kimi də qəbul edilir. Sufi halları qeybdən gələn parıltı, işıq xarakteri daşdığından “riza”nı məqamların sırasına daxil etmək lazımdır. Çünki razılıq uzun müddət davam edir və məhz səbr və təvəkkül məqamından sonra əldə edilir.

Əgər insan Allah-təaladan razı ola bilmirsə, Haqq ondan heç vaxt razı ola bilməz. Zunnun deyir: *“Üç şey razılığın əlaməti idi: 1. Hadisədən qabaq ixtiyara əl atmaq. 2. Hadisədən sonra acılıq hiss etməmək. 3. Bəla və qəzəb vaxtı məhəbbət tapmaq* (Qusheyri, 1345, s. 300). Haqq-təaladan razı olan kəs hər bir hadisənin müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən baş verdiyini anlamalı və onu olduğu kimi qəbul etməlidir. Hadisə nə qədər acınacaqlı olursa olsun, sufi burada Tanrının təqdirini görməli, işə səbrlə yanaşaraq göstərdiyi hadisədən sonra Allaha ümid etməlidir. Zunnun Misrinin göstərdiyi hadisədən sonra acılığı yalnız bu vasitə ilə dəf etmək, hər hansı qəza və bəladan nicat yolu tapmaq da olar.

“Misbahül-hidayə” də yazılır: *“Razılıq məqamı vüsala çatanların məqamıdır. Salıqların mənzili deyil. Razılıq üstündür ya tərki-dünyalıq?”* deyən soruşan Füzeyl Ayazın cavabında Bışr Hafı deyir: *“Razılıq üstündür, çünki zahid yoldadır və razı çatmışdır”* (Nikolson, 1373, s. 402).

قفل زفتست و گشاینده خدا

دست در تسلیم زن و اندر رضا (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 463)

(Kilid möhkəm, qatranlıdır, bunu açan isə Allahdır, riza zamanı təslim ol). Mövlanaya görə riza məqamında olan şəxs qəlbinin bütün kin-küdurətini, qəzəb və nifrətini Allah-təalanın qarşısında təslim edir. Riza məqamında sakin olan şəxs paxıllıqdan azaddır. Razılıq məhəbbətdən irəli gəlir. Tanrı isə insanın qismətində səhv etmir. Kimə nə qədər verməlidir sə verir ki, bəndə ondan razı qalsın. Haqqın verdiyinə və göndərdiyinə etiraz etməsin.

Mövlana “Bəhlulun dərvişə sual verməsi” hekayəsində dərvişin dilindən söyləyir:

گفت چون باشد کسی را جاودان

بر مراد او رود کار جهان
سیل وجوبا بر مراد او روند
اختران زان سان که خواهد آن شود
زندگی و مرگ، سرهنگان او
بر مراد او روانه کو به کو
هر کجا خواهد فرستاد تعزیت
هر کجا خواهد ببخشد تهنیت
سالکان راه هم برکام او
ماندگان از راه، هم در دام او
هیچ دندانى نخندد در جهان

بی رضا و امر آن فرمان روان (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 414)

(Dedi: Dünyadakı işlər əbədi olan Kəsin dilədiyi kimi olur. Sellər, çaylar onun muradınca axar, ulduzlar onun hökm etdiyi kimi olur. Həyat və ölüm onun əsgəridir, onun istəyincə küçəbəküçə gedərlər. Hara istəsə hüsr yollar, hara istəsə sevinc bəxş edər. Haqq yolunun salıqları onun iradəsiylə hərəkət edər, yolda qalanlar onun tələsinə düşərlər. Dünyada heç kəs fərman verənin əmri və rızası olmadan gülməz). Bu beytlər “Bəqərə” surəsinin 164-cü və “Ər-Rəd” surəsinin 2-ci, 3-cü, 4-cü, 26-cı və 39-cu ayələrinə işarədir. Cəlaləddin Rumi bu fikirləri ilə həm ərəb dilinə bələd olmayan insanlara Allah kəlamını açıqlayır, həm də salıqlərə bu yolda başa salırdı ki, dünyada baş verən hər şey Allah-təalanın razılığı ilə baş verir və bəndə heç vaxt Allahına qarşı qiyam qaldırmamalı və üsyan etməməlidir. Əgər həyat və ölüm Allahın əmri ilə baş verirsə o zaman “həyat” adlı nemət bəxş edilmiş insan nə üçün Allahın razı olmamalıdır. Mövlanaya görə insan elə təkcə bu həyatda yaşadığına görə Allaha borcludur. Hər kəs Allahın göstərdiyi yolla getməlidir, əks halda yollarını azmış və şeytana uymuş olurlar. İnsan düşüncə və əməlinin müqabilində mükafatlanır. Buna görə də Allahdan razı olmalıdır.

چون فضاي حق، رضاي بنده شد
حکم او را بنده خواهند شد
بی تکلف بی مزد و ثواب
بلکه طبع او چنین شد مستطاب
پس چرا گوید دعا؟ الا مگر

در دعا بیند رضاي دادگر (Cəlaləddin Rumi, 1372, s. 415)

(Tanrının təqdiri bəndənin rızasıdır, bəndə Tanrı hökmünə riza verib onu diləyən olur. Məcburiyyət, maddə və savaba görə deyil, bu razılıq xoş görünürsə öz-özünə meydana gəlir. Bəs nəyə görə dua edir? Çünki Tanrı rızasını duada görür).

Nəticə

Yüksək mənəvi məqama çatan insan bəla və qəzaların dəf olunmasını duada görür. Bir şərtlə ki, mütləq bu dualara Allahın razı olduğunu görsün. Belə insanlar yalnız Tanrının razılığı ilə dua edirlər, ancaq təkcə öz bəla və müsibətlərindən azad olmaq üçün yox. Tövbə edib bütün haramlardan əl çəkən, hər bir dini və mənəvi çatışmazlıqlardan çəkinən, pis əxlaq və davranışlardan uzaq olan, taleyin istiqamətini görməyi bacaran maddi dünyanın fani nemətlərindən əl çəkib fəqirliyi özünə zinət sayan, həyatda və ətrafında baş verənlərə öz möhkəm imanından törəyən səbri ilə yanaşan və daim Allaha ümid edən sufi təbii ki, Tanrısından razı olur. Bəla və qəzəb vaxtı da məhəbbət tapan sufi daim vüsala çatmağa ümid edir.

Ədəbiyyat

Alizade, A. (2023). The Character of 'Alī in the Poems of Nāsir-i Khusraw and Sanā'ī Ghaznavī. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (106), 81-108.

Alizade, A. (2024). Symbolic Flight of the Birds: Exploring the Spiritual Journey From Avicenna's 'Ayniyah Eulogy to Navā'ī's Lisān al-Ṭayr. *The Oriental Studies*, (94), 189-232. <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2024.94.189>

Cəlaləddin Rumi. (1372). *Məsnəvi-ye mənəvi*. Tehran. (In Persian).

Əkbarabadi, V. M. (1312). *Sharh-e Məsnəvi*. Likehnu, Chap-e sangi (In Persian).

Ənsariyan, H. (1368). *Erfan-e eslami*. Entesharat-e Peyam-e Azadi, Jeld-e 1.(In Persian).

Əttar, F. (1341). *Mantiq ul-Teyr*. Tehran. (In Persian).

Humayi, C. (1353). *Mövləvinamə* (Mövləvi che miquyəd) Celdha-ye 1-2 Tehran. (In Persian).

Kaşani, Ə. M. (1325). *Misbah al-Hidaya*. Tehran. (In Persian).

Nikolson, R. (1373). *Təsəvvof-e eslami və rabete-ye ensan və xoda*. Tehran. (In Persian).

Qurani-Kərim. (1991). Bakı.

Qusheyri, Ə. ül-K. (1345). *Resale-ye Qusheyriyyə*, Tehran. (In Persian).

Razi, N. (1366). *Mirsadul-ibad*. Tehran. (In Persian).

Səccadi, S.C. (1373). *Fərhəng-e maaref-e eslami*. celd-e 1-3. Tehran. (In Persian).

Zamani, K. (1373). *Shərh-e came-e Məsnəvi-ye mənəvi*. Celdha-ye 1-7. Entesharat-e ettelaat. (In Persian).

Zərrinkub, Ə. (1373). *Serr-e ney. Nəqd və shərh-e təhlili və tətbiqi-ye Məsnəvi*. celd-e 1-2. Tehran. (In Persian).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

12 (1) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 30.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 12.12.2024

Yayın tarihi | Published: 25.12.2025

Vugar Garadaghli

<https://orcid.org/0000-0002-5282-4752>

Associate professor, Department of Arabic Philology Baku State University, Azerbaijan,
garadaghly@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Garadaghli, V. (2025). Final-Position Hamza in Arabic Script: Challenges and Solutions. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1),1045-1053.

Final-Position Hamza in Arabic Script: Challenges and Solutions

Abstract

This article analyzes errors related to the writing of final hamza in Arabic, encountered by learners of Arabic as a foreign language. It examines the orthographic rules governing the writing of final hamza and explores the most common difficulties faced by students, which stem from phonetic, morphological, and graphical factors. The study is based on a rich variety of examples illustrating the nature and typology of these errors. Particular attention is given to the analysis of learners' challenges and possible ways to overcome them. The findings of this research may be useful for Arabic language instructors, methodologists, and curriculum developers.

Keywords: Hamza, final hamza, Arabic orthography, Arabic

Arap Alfabesinde Son Pozisyon Hemze: Zorluklar ve Çözümler

Öz

Bu makale, yabancı dil olarak Arapça öğrenenlerin karşılaştığı Arapça son hamza yazımıyla ilgili hataları analiz etmektedir. Son hamzanın yazımını düzenleyen imla kurallarını incelemekte ve öğrencilerin karşılaştığı fonetik, morfolojik ve grafik faktörlerden kaynaklanan en yaygın zorlukları araştırmaktadır. Çalışma, bu hataların doğasını ve tipolojisini gösteren zengin bir örnek çeşitliliğine dayanmaktadır. Öğrencilerin karşılaştıkları zorlukların ve bunların üstesinden gelmenin olası yollarının analizine özel önem verilmektedir. Bu araştırmanın bulguları Arapça öğretmenleri, metodologları ve müfredat geliştiricileri için faydalı olabilir.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Anahtar Kelimeler: Hemze, Son Hemze, Arapça imla, Arapça

Introduction

In the Arabic language, hamza is an essential element of the phonetic and orthographic system. This unique phonetic unit plays a key role in accurate pronunciation and spelling. In particular, its graphic representation in writing requires special attention. As is well known, this diacritic takes different forms depending on its position within a word. The placement of hamza at the end of a word demands even greater attention, as it follows specific rules that differ from those governing other positions. This article is dedicated to the study of the peculiarities of final hamza orthography. Additionally, the historical development of this sign and its corresponding sound is briefly examined.

1. A Brief Overview of the Historical Development of the Sound and Symbol of Hamza

Historically, hamza (') was one of the earliest phonetic units represented in Arabic script. Initially, this sound was conveyed through the letter alif (ا), as in مامن (mu'minun), باس (bi'sə) (hamza is sometimes also referred to as "الألف اليايسة" (Harun, 1993, p. 7). Phonetic changes, particularly those affecting its position at the end of a closed syllable, such as (mu') and (bi'), led to its replacement by the preceding short vowel, which then merged with it to form a single long vowel sound: (muu) → (mū) and (bii) → (bī). This transformation was subsequently reflected in writing through the use of the corresponding letters, as in مومن (mūminun) and بيس (bīsə).

With the reestablishment of this sound in connection with the revelation of the Qur'an, an urgent need arose for a new graphic symbol to represent hamza in writing. In the 7th century, the Arab scholar Khalil ibn Ahmad al-Farahidi introduced a graphic form derived from a reduced version of the "upper part of the letter" (Abdul Ghani, 2012, p. 68) 'Ayn (ع), thereby distinguishing hamza as an independent symbol: ء. This innovation significantly enhanced the accuracy of both the written and phonetic representation of the sound.

2. Final-Position Hamza in Arabic Script

In Arabic script, the rules for writing hamza "depend on its position within a word" (Al-Uthaymin, 2009, p. 7). In initial and medial positions, the spelling rules are relatively straightforward. However, in final position, the rules governing the spelling of hamza are more complex and specific.

a. With carrier letter

The final-position hamza sign (ء), which represents the consonant sound (ʾ), is mainly written with one of the carrier letters, while in exceptional cases, it appears without a carrier letter.

In cases where hamza is written with a carrier letter, this supporting function is performed by the dotless yā' (ي), wāw (و), or alif (ا).

As a general rule, the hamza (ء), which represents the consonant sound (ʾ) at the end of a word, is written with one of the carrier letters, which is chosen based on the preceding vowel. In this case, the hamza is written with a dotless yā' (ي, ي) when preceded by a *kasra* (i), with a wāw (و, و) when preceded by a *ḍamma* (u), or with an alif (أ, إ, ا) if it is preceded by a *fatha* (ə/a). For example, in the words (qāri'un), (ʾəl-qāri'u), and (ʾəqri'), when preceded by (i), the dotless yā' serves as the carrier letter: قَارِيٌّ, قَارِيٌّ, أَقْرِيٌّ; in the words (təbət̤tu'un), (ʾət-təbət̤tu'u), and (ʾúb̤tu'), when preceded by (u), the wāw serves as the carrier letter: تُبَطُّو, التَّبَطُّو, أُبَطُّو; in the words (málə'un), (ʾəl-málə'u), and (ʾímlə'), when preceded by (ə/a), the alif serves as the carrier letter: اَمَلًا, اَمَلًا, اَمَلًا.

Exception: If a vowel preceding the final-position hamza follows a geminated wāw ((yyu') – a geminated wāw with ḍamma), the hamza is written without a carrier letter, for example, (təbəyyu'un) تَبَيُّو, (təbəyyu'in) تَبَيُّو, (təbəyyu'ən) تَبَيُّو, (ʾət-təbəyyu'u) التَّبَيُّو, (ʾət-təbəyyu'i) التَّبَيُّو, (ʾət-təbəyyu'ə) التَّبَيُّو, (təbəyyu'u) تَبَيُّو, (təbəyyu'i) تَبَيُّو, (təbəyyu'ə) تَبَيُّو. In such words, the hamza is written without a carrier letter even when it appears in the middle of the word, for example: (təbəyyu'əkə) تَبَيُّوَك.

b. Without Carrier Letter

If the consonant sound (ʾ) in final position follows a long vowel or a consonant, the hamza (ء) representing it is written without a carrier letter, for example, (yuḍū'un) وُضُو, (ʾəl-yuḍū'u) الوُضُو, (radī'un) رَدِي, (ʾər-radī'u) الرَدِي, (səmā'un) سَمَاء, (ʾəs-səmā'u) السَمَاء, (már'un) مَرء, (ʾəl-már'u) المَرء, (xáb'un) خَبء, (ʾəl-xáb'u) الخَبء. (The absence of a carrier prevents the consecutive writing of an additional wāw after a wāw representing the vowel (ū), an additional yā' after a yā' representing the vowel (ī), and an additional alif after an alif representing the vowel (ā).

It should be noted that the absence of a carrier letter for the hamza following a consonant at the end of a word is an exception “in the accusative case” (Mir ‘Alam, 2012, p. 11), that is, when the word is written with an alif, which serves as the carrier for the tanwīn-fatha.

Thus, if in the accusative case the letter representing the consonant sound before the final hamza has II–III writing forms, the hamza is not written without a carrier but is recorded with a dotless yā', for example: (xáb'ən) خَبْنًا, (fát'ən) فَتْنًا, (fás'ən) فَسْنًا, (lác'ən) لَجْنًا, (cás'ən) جَسْنًا, (cás'ən) جَسْنًا, (hás'ən) هَسْنًا, (bút'ən) بَطْنًا, (díf'ən) دِفْنًا, (fəq'ən) فَقْنًا, (bák'ən) بَكْنًا, (mál'ən) مَلْنًا, (hám'ən) هَمْنًا, (cín'ən) جِنْنًا, (şey'ən) شَيْنًا. In other words, in the accusative case, that is, in words written with an alif serving as the carrier for the tanwīn-fatḥa, the writing of the final hamza depends on whether the letter representing the preceding consonant “has II–III writing forms” (Al-Najjar, 2008, p. 18-19):

1. If it does not have II–III writing forms, the hamza is written without a carrier, for example, رِدْءًا (ríd'ən), بَدْءًا (báz'ən), مَرْءًا (mór'ən), جُزْءًا (cúz'ən), سَوْءًا (sáu(y)'ən);

2. If it has II–III writing forms, the hamza is written with a dotless yā' as a carrier, for example, (xáb'ən) خَبْنًا, (fát'ən) فَتْنًا, (fás'ən) فَسْنًا, (lác'ən) لَجْنًا, (cás'ən) جَسْنًا, (cás'ən) جَسْنًا, (hás'ən) هَسْنًا, (bút'ən) بَطْنًا, (díf'ən) دِفْنًا, (fəq'ən) فَقْنًا, (bák'ən) بَكْنًا, (mál'ən) مَلْنًا, (hám'ən) هَمْنًا, (cín'ən) جِنْنًا, (şey'ən) شَيْنًا. (It should not be overlooked that in words in the accusative case, the alif serves as the carrier for the tanwīn-fatḥa. For this reason, the tanwīn-fatḥa mark is placed not on the hamza (ء) but on the alif itself.)

When the consonant sound (') appears at the end of a word after another consonant, the hamza (ء) representing it is written with a dotless yā' in dual form if it follows a letter that has II–III writing forms, for example,

- in nominative case: (xab'əni) خَبْنَانِ, (fət'əni) فَتْنَانِ, (fəs'əni) فَسْنَانِ, (lác'əni) لَجْنَانِ, (cəs'əni) جَسْنَانِ, (cəs'əni) جَسْنَانِ, (həs'əni) هَسْنَانِ, (buṭ'əni) بَطْنَانِ, (díf'əni) دِفْنَانِ, (fəq'əni) فَقْنَانِ, (bək'əni) بَكْنَانِ, (məl'əni) مَلْنَانِ, (ham'əni) هَمْنَانِ, (cin'əni) جِنْنَانِ, (şey'əni) شَيْنَانِ;

- in genitive and accusative cases: (xab'éyni) خَبْنَيْنِ, (fət'éyni) فَتْنَيْنِ, (fəs'éyni) فَسْنَيْنِ, (lác'éyni) لَجْنَيْنِ, (cəs'éyni) جَسْنَيْنِ, (cəs'éyni) جَسْنَيْنِ, (həs'éyni) هَسْنَيْنِ, (buṭ'éyni) بَطْنَيْنِ, (díf'éyni) دِفْنَيْنِ, (fəq'éyni) فَقْنَيْنِ, (bək'éyni) بَكْنَيْنِ, (məl'éyni) مَلْنَيْنِ, (ham'éyni) هَمْنَيْنِ, (cin'éyni) جِنْنَيْنِ, (şey'éyni) شَيْنَيْنِ;

- in nominative case, in the main noun of annexation construction: (xab'ə) خَبْنًا, (fət'ə) فَتْنًا, (fəs'ə) فَسْنًا, (lác'ə) لَجْنًا, (cəs'ə) جَسْنًا, (cəs'ə) جَسْنًا, (həs'ə) هَسْنًا, (buṭ'ə) بَطْنًا, (díf'ə) دِفْنًا, (fəq'ə) فَقْنًا, (bək'ə) بَكْنًا, (məl'ə) مَلْنًا, (ham'ə) هَمْنًا, (cin'ə) جِنْنًا, (şey'ə) شَيْنًا;

- in genitive and accusative cases, in the main noun of annexation construction: (xab'éy) خَبْنِي, (fət'éy) فَتْنِي, (fəs'éy) فَسْنِي, (lác'éy) لَجْنِي, (cəs'éy) جَسْنِي, (cəs'éy) جَسْنِي, (həs'éy) هَسْنِي, (buṭ'éy) بَطْنِي, (díf'éy) دِفْنِي, (fəq'éy) فَقْنِي, (bək'éy) بَكْنِي, (məl'éy) مَلْنِي, (ham'éy) هَمْنِي, (cin'éy) جِنْنِي, (şey'éy) شَيْنِي.

When the consonant sound (') appears at the end of a word after another consonant, the hamza (ء) representing it is written in the dual form according to the rule for the medial position if it follows a letter that does not have II–III writing forms, for example:

- in nominative case: (rid'əni) رِدْءَانِ, (bəz'əni) بَدْءَانِ, (mər'əni) مَرْءَانِ, (cuz'əni) جُزْءَانِ, (sau(ɣ)'əni) سَوْءَانِ. It should be noted that the hamza is also sometimes written without a carrier: (rid'əni) رِدْءَانِ, (bəz'əni) بَدْءَانِ, (mər'əni) مَرْءَانِ, (cuz'əni) جُزْءَانِ, (sau(ɣ)'əni) سَوْءَانِ;

- in genitive and accusative cases: (rid'éyni) رِدْءَانِ, (bəz'éyni) بَدْءَانِ, (mər'éyni) مَرْءَانِ, (cuz'éyni) جُزْءَانِ, (sau(ɣ)'éyni) سَوْءَانِ;

- in nominative case, in the main noun of annexation construction: (xab'ə) خَبْنًا, (fət'ə) فُتْنًا, (fəṣ'ə) فُتْنًا, (ləc'ə) لَجْنًا, (cəs'ə) جَسْنًا, (cəṣ'ə) جَشْنًا, (ħaṣ'ə) حَصْنًا, (buṭ'ə) بُطْنًا, (dif'ə) دِفْنًا, (fəq'ə) فُقْنًا, (bək'ə) بَكْنًا, (məl'ə) مَلْنًا, (ħam'ə) حَمْنًا, (cin'ə) جِنْنًا, (ṣey'ə) شَيْنًا;

- in genitive and accusative cases, in the main noun of annexation construction: (xab'éy) خَبْنِي, (fət'éy) فُتْنِي, (fəṣ'éy) فُتْنِي, (ləc'éy) لَجْنِي, (cəs'éy) جَسْنِي, (cəṣ'éy) جَشْنِي, (ħaṣ'éy) حَصْنِي, (buṭ'éy) بُطْنِي, (dif'éy) دِفْنِي, (fəq'éy) فُقْنِي, (bək'éy) بَكْنِي, (məl'éy) مَلْنِي, (ħam'éy) حَمْنِي, (cin'éy) جِنْنِي, (ṣey'éy) شَيْنِي.

The writing of the consonant sound (') at the end of a word after any short vowel is illustrated by the following examples:

- in the indefinite form: (təbət̪tu'un) تَبَطُّوْ, (təbət̪tu'in) تَبَطُّوْ, (təbət̪tu'ən) تَبَطُّوْ; (təkəfu'un) تَكَفُّوْ, (təkəfu'in) تَكَفُّوْ, (təkəfu'ən) تَكَفُّوْ; (lú'lu'un) لُوْلُوْ, (lú'lu'in) لُوْلُوْ, (lú'lu'ən) لُوْلُوْ; (qāri'un) قَارِيْ, (qāri'in) قَارِيْ, (qāri'ən) قَارِيْ; (ṣāti'un) شَاطِيْ, (ṣāti'in) شَاطِيْ, (ṣāti'ən) شَاطِيْ; (məbdə'un) مَبْدَأُ, (məbdə'in) مَبْدَأُ, (məbdə'ən) مَبْدَأُ; (mubtədə'un) مُبْتَدَأُ, (mubtədə'in) مُبْتَدَأُ, (mubtədə'ən) مُبْتَدَأُ; (xāta'un) خَطَأُ, (xāta'in) خَطَأُ, (xāta'ən) خَطَأُ; (məlcə'un) مَلْجَأُ, (məlcə'in) مَلْجَأُ, (məlcə'ən) مَلْجَأُ; (nəbə'un) نَبَأُ, (nəbə'in) نَبَأُ, (nəbə'ən) نَبَأُ; (mələ'un) مَلَأُ, (mələ'in) مَلَأُ, (mələ'ən) مَلَأُ; (məbdə'un) مَبْدَأُ, (mubtədə'un) مُبْتَدَأُ, (xāta'ən) خَطَأُ, (məlcə'ən) مَلْجَأُ, (nəbə'ən) نَبَأُ, (mələ'ən) مَلَأُ misallarında bir dəfə yazılan əlif həm tənvin-fəthənin dayağı, həm də həmzənin dayağı köməkçi vəzifələrini üzərinə götürərək ard-arda iki əlifin yazılma təhlükəsinin qarşısını alır);

- in the definite form: (ət-təbət̪tu'u) التَّبَطُّوْ, (ət-təbət̪tu'i) التَّبَطُّوْ, (ət-təbət̪tu'ə) التَّبَطُّوْ; (ət-təkəfu'u) التَّكَفُّوْ, (ət-təkəfu'i) التَّكَفُّوْ, (ət-təkəfu'ə) التَّكَفُّوْ; (əl-lú'lu'u) اللُّوْلُوْ, (əl-lú'lu'i) اللُّوْلُوْ, (əl-lú'lu'ə) اللُّوْلُوْ; (əl-qāri'u) الْقَارِيْ, (əl-qāri'i) الْقَارِيْ, (əl-qāri'ə) الْقَارِيْ; (əṣ-ṣāti'u) الشَّاطِيْ, (əṣ-ṣāti'i) الشَّاطِيْ, (əṣ-ṣāti'ə) الشَّاطِيْ; (əl-məbdə'u) الْمَبْدَأُ, (əl-məbdə'i) الْمَبْدَأُ, (əl-məbdə'ə) الْمَبْدَأُ; (əl-mubtədə'u) الْمُبْتَدَأُ, (əl-mubtədə'i) الْمُبْتَدَأُ, (əl-mubtədə'ə) الْمُبْتَدَأُ; (əl-xāta'u) الْخَطَأُ, (əl-xāta'i) الْخَطَأُ, (əl-xāta'ə) الْخَطَأُ; (əl-məlcə'u) الْمَلْجَأُ, (əl-məlcə'i) الْمَلْجَأُ, (əl-məlcə'ə) الْمَلْجَأُ;

(túqra'u) نُقِرَا, (núqra'u) نُقِرَا; (yuḥā'u) يُحَاءُ: (uḥā'u) أَحَاءُ, (tuḥā'u) تُحَاءُ, (nuḥā'u) نُحَاءُ; subjunctive mood: (yúqra'ə) يُقِرَا, (úqra'ə) أُقِرَا, (túqra'ə) تُقِرَا, (núqra'ə) نُقِرَا; (yuḥā'ə) يُحَاءُ: (uḥā'ə) أَحَاءُ, (tuḥā'ə) تُحَاءُ, (nuḥā'ə) نُحَاءُ; jussive mood: (yúqra') يُقِرَا: (úqra') أُقِرَا, (túqra') تُقِرَا, (núqra') نُقِرَا; imperative: (íqra') اِقِرَا: (əqri') أَقِرْ: (ixbə') اِخْبَأْ: (əxbi') اِخْبِئْ: (úcru') اَجْرُؤْ: (əcri) اَجِرْ: (hi') حِئْ: (ci') جِئْ: (əci') أَجِئْ: (su') سِئْ: (əsi') أَسِئْ: (su') أَجِئْ:

The writing of the consonant sound (') at the end of a word after any long vowel is illustrated by the following examples:

- in the indefinite form: (yuḏú'un) وُضُوءٌ, (yuḏú'in) وُضُوءٍ, (yuḏú'an) وُضُوءًا; (hudú'un) هُدُوءٌ, (hudú'in) هُدُوءٍ, (hudú'an) هُدُوءًا; (sú'un) سُوءٌ, (sú'in) سُوءٍ, (sú'an) سُوءًا (It should not be overlooked that in words in the accusative case, after the long vowel (ū), the alif serves as the carrier for the tanwīn-fatḥa. For this reason, the tanwīn-fatḥa mark is placed not on the hamza (ء) but on the alif itself.); (radí'un) رَدِيءٌ, (radí'in) رَدِيءٍ, (radí'an) رَدِيئًا; (cərí'un) جَرِيءٌ, (cərí'in) جَرِيءٍ, (cərí'an) جَرِيئًا (It should not be overlooked that in words in the accusative case, after the long vowel (ū), the alif serves as the carrier for the tanwīn-fatḥa. For this reason, the tanwīn-fatḥa mark is placed not on the hamza (ء) but on the alif itself.); (mā'un) مَاءٌ, (mā'in) مَاءٍ, (mā'an) مَاءً; (səmə'un) سَمَاءٌ, (səmə'in) سَمَاءٍ, (səmə'an) سَمَاءً; (racə'un) رَجَاءٌ, (racə'in) رَجَاءٍ, (racə'an) رَجَاءً; (həvā'un) هَوَاءٌ, (həvā'in) هَوَاءٍ, (həvā'an) هَوَاءً; (du'ā'un) دَعَاءٌ, (du'ā'in) دَعَاءٍ, (du'ā'an) دَعَاءً; (binā'un) بِنَاءٌ, (binā'in) بِنَاءٍ, (binā'an) بِنَاءً (It should not be overlooked that in the accusative case, after the long vowel (ā/ā) (represented in writing by (اِ) alif), another alif is not written as a carrier for the tanwīn-fatḥa. Instead, the tanwīn-fatḥa is placed directly on a hamza without a carrier. This prevents the consecutive writing of two alifs – one representing the long vowel and the other serving as the carrier for the tanwīn-fatḥa.);

- in the definite form: (əl-yuḏú'u) الُّوْضُوءُ, (əl-yuḏú'i) الُّوْضُوءِ, (əl-yuḏú'ə) الُّوْضُوءُ; (əl-hudú'u) الُّهْدُوءُ, (əl-hudú'i) الُّهْدُوءِ, (əl-hudú'ə) الُّهْدُوءُ; (əs-sú'u) السُّوءُ, (əs-sú'i) السُّوءِ, (əs-sú'ə) السُّوءُ; (ər-radí'u) الرَّدِيءُ, (ər-radí'i) الرَّدِيءِ, (ər-radí'ə) الرَّدِيءُ; (əl-cərí'u) الْجَرِيءُ, (əl-cərí'i) الْجَرِيءِ, (əl-cərí'ə) الْجَرِيءُ; (əs-səmə'u) الْمَاءُ, (əs-səmə'i) الْمَاءِ, (əs-səmə'ə) الْمَاءُ; (ər-racə'u) الرَّجَاءُ, (ər-racə'i) الرَّجَاءِ, (ər-racə'ə) الرَّجَاءُ; (əd-du'ā'u) الدَّعَاءُ, (əd-du'ā'i) الدَّعَاءِ, (əd-du'ā'ə) الدَّعَاءُ; (əl-həvā'u) الُّهَوَاءُ, (əl-həvā'i) الُّهَوَاءِ, (əl-həvā'ə) الُّهَوَاءُ; (əl-binā'u) الْبِنَاءُ, (əl-binā'i) الْبِنَاءِ, (əl-binā'ə) الْبِنَاءُ; - in the main noun of an annexation construction: (yuḏú'u) وُضُوءٌ, (yuḏú'i) وُضُوءٍ, (yuḏú'ə) وُضُوءٌ; (hudú'u) هُدُوءٌ, (hudú'i) هُدُوءٍ, (hudú'ə) هُدُوءٌ; (sú'u) سُوءٌ, (sú'i) سُوءٍ, (sú'ə) سُوءٌ; (radí'u) رَدِيءٌ, (radí'i) رَدِيءٍ, (radí'ə) رَدِيءٌ; (cərí'u) جَرِيءٌ, (cərí'i) جَرِيءٍ, (cərí'ə) جَرِيءٌ; (mā'u) مَاءٌ, (mā'i) مَاءٍ

رَجَاءِ (racə'ə), رَجَاءُ (racə'u); سَمَاءِ (səmə'i), سَمَاءُ (səmə'u); مَاءِ (mə'ə), مَاءُ (mə'u); هَوَاءِ (həvə'i), هَوَاءُ (həvə'u); دَعَاءِ (də'ə), دَعَاءُ (də'u); بِنَاءِ (binə'i), بِنَاءُ (binə'u).

The writing of the consonant sound (') at the end of a word after any consonant is illustrated by the following examples:

- in the indefinite form: (xáb'un) خَبْنًا, (xáb'in) خَبْنٍ, (xáb'ən) خَبْنًا; (fát'un) فَتْنًا, (fát'in) فَتْنٍ, (fát'ən) فَتْنًا; (lác'un) لَجْنًا, (lác'in) لَجْنٍ, (lác'ən) لَجْنًا; (fás'un) فَسْنًا, (fás'in) فَسْنٍ, (fás'ən) فَسْنًا; (báz'un) بَذْنًا, (báz'in) بَذْنٍ, (báz'ən) بَذْنًا; (már'un) مَرْنًا, (már'in) مَرْنٍ, (már'ən) مَرْنًا; (cús'un) جُزْنًا, (cús'in) جُزْنٍ, (cús'ən) جُزْنًا; (cás'un) جَسْنًا, (cás'in) جَسْنٍ, (cás'ən) جَسْنًا; (hás'un) حَصْنًا, (hás'in) حَصْنٍ, (hás'ən) حَصْنًا; (bút'un) بُطْنًا, (bút'in) بُطْنٍ, (bút'ən) بُطْنًا; (díf'un) دِفْنًا, (díf'in) دِفْنٍ, (díf'ən) دِفْنًا; (fáq'un) فَقْنًا, (fáq'in) فَقْنٍ, (fáq'ən) فَقْنًا; (bák'un) بَكْنًا, (bák'in) بَكْنٍ, (bák'ən) بَكْنًا; (mál'un) مَلْنًا, (mál'in) مَلْنٍ, (mál'ən) مَلْنًا; (hám'un) حَمْنًا, (hám'in) حَمْنٍ, (hám'ən) حَمْنًا; (cín'un) جِنْنًا, (cín'in) جِنْنٍ, (cín'ən) جِنْنًا; (sáu(y)'un) سَوْنًا, (sáu(y)'in) سَوْنٍ, (sáu(y)'ən) سَوْنًا; (şey'un) شَيْنًا, (şey'in) شَيْنٍ, (şey'ən) شَيْنًا;

- in the definite form: (əl-xáb'u) الْخَبْنُ, (əl-xáb'i) الْخَبْنِ, (əl-xáb'ə) الْخَبْنُ; (əl-fát'u) الْفَتْنُ, (əl-fát'i) الْفَتْنِ, (əl-fát'ə) الْفَتْنُ; (əl-fás'u) الْفَسْنُ, (əl-fás'i) الْفَسْنِ, (əl-fás'ə) الْفَسْنُ; (əl-lác'u) الرَّجْنُ, (əl-lác'i) الرَّجْنِ, (əl-lác'ə) الرَّجْنُ; (əl-ríd'u) الرَّدْنُ, (əl-ríd'i) الرَّدْنِ, (əl-ríd'ə) الرَّدْنُ; (əl-báz'u) الْبَذْنُ, (əl-báz'i) الْبَذْنِ, (əl-báz'ə) الْبَذْنُ; (əl-már'u) الْمَرْنُ, (əl-már'i) الْمَرْنِ, (əl-már'ə) الْمَرْنُ; (əl-cús'u) الْجُزْنُ, (əl-cús'i) الْجُزْنِ, (əl-cús'ə) الْجُزْنُ; (əl-cás'u) الْجَسْنُ, (əl-cás'i) الْجَسْنِ, (əl-cás'ə) الْجَسْنُ; (əl-hás'u) الْحَصْنُ, (əl-hás'i) الْحَصْنِ, (əl-hás'ə) الْحَصْنُ; (əl-bút'u) الْبُطْنُ, (əl-bút'i) الْبُطْنِ, (əl-bút'ə) الْبُطْنُ; (əl-díf'u) الدَّفْنُ, (əl-díf'i) الدَّفْنِ, (əl-díf'ə) الدَّفْنُ; (əl-fáq'u) الْفَقْنُ, (əl-fáq'i) الْفَقْنِ, (əl-fáq'ə) الْفَقْنُ; (əl-mál'u) الْمَلْنُ, (əl-mál'i) الْمَلْنِ, (əl-mál'ə) الْمَلْنُ; (əl-hám'u) الْحَمْنُ, (əl-hám'i) الْحَمْنِ, (əl-hám'ə) الْحَمْنُ; (əl-cín'u) الْجِنْنُ, (əl-cín'i) الْجِنْنِ, (əl-cín'ə) الْجِنْنُ; (əs-sáu(y)'u) السَّوْنُ, (əs-sáu(y)'i) السَّوْنِ, (əs-sáu(y)'ə) السَّوْنُ; (əş-şey'u) الشَّيْنُ, (əş-şey'i) الشَّيْنِ, (əş-şey'ə) الشَّيْنِ;

- in the main noun of an annexation construction: (xáb'u) خَبْنُ, (xáb'i) خَبْنٍ, (xáb'ə) خَبْنًا; (fát'u) فَتْنُ, (fát'i) فَتْنٍ, (fát'ə) فَتْنًا; (fás'u) فَسْنُ, (fás'i) فَسْنٍ, (fás'ə) فَسْنًا; (lác'u) لَجْنُ, (lác'i) لَجْنٍ, (lác'ə) لَجْنًا; (báz'u) بَذْنُ, (báz'i) بَذْنٍ, (báz'ə) بَذْنًا; (már'u) مَرْنُ, (már'i) مَرْنٍ, (már'ə) مَرْنًا; (cús'u) جُزْنُ, (cús'i) جُزْنٍ, (cús'ə) جُزْنًا; (cás'u) جَسْنُ, (cás'i) جَسْنٍ, (cás'ə) جَسْنًا; (hás'u) حَصْنُ, (hás'i) حَصْنٍ, (hás'ə) حَصْنًا; (bút'u) بُطْنُ, (bút'i) بُطْنٍ, (bút'ə) بُطْنًا; (díf'u) دِفْنُ, (díf'i) دِفْنٍ, (díf'ə) دِفْنًا; (fáq'u) فَقْنُ, (fáq'i) فَقْنٍ, (fáq'ə) فَقْنًا;

(fáq'ı) فِقْءٌ, (fáq'ə) فِقْءٌ; (bák'u) بَكْءٌ, (bák'i) بَكْءٌ, (bák'ə) بَكْءٌ; (mál'u) مَلْءٌ, (mál'i) مَلْءٌ, (mál'ə) مَلْءٌ; (hám'u) حَمْءٌ, (hám'i) حَمْءٌ, (hám'ə) حَمْءٌ; (cín'u) جِنْءٌ, (cín'i) جِنْءٌ, (cín'ə) جِنْءٌ; (sáu(ṽ)'u) سَوْءٌ, (sáu(ṽ)'i) سَوْءٌ, (sáu(ṽ)'ə) سَوْءٌ; (şéy'u) شَيْءٌ, (şéy'i) شَيْءٌ, (şéy'ə) شَيْءٌ.

Conclusion

The study of final-position hamza in Arabic script highlights the complexity and variability of its orthographic representation. The challenges faced by learners of Arabic as a foreign language stem from phonetic, morphological, and graphical factors, leading to frequent errors in writing. The analysis of these errors has revealed patterns that correspond to specific linguistic rules, particularly in relation to the presence or absence of a carrier letter and the influence of preceding vowels and consonants. By systematically categorizing these patterns and providing illustrative examples, this research offers a structured approach to understanding the orthographic rules governing final hamza. The findings emphasize the importance of explicit instruction and targeted practice in overcoming common difficulties. Arabic language instructors, curriculum developers, and methodologists can utilize these insights to design more effective teaching strategies that address the specific challenges posed by final-position hamza. Ultimately, a deeper awareness of these orthographic rules will enable learners to develop greater accuracy and confidence in their writing, facilitating a more comprehensive mastery of Arabic script. Future research may further explore pedagogical techniques that enhance the acquisition of Arabic orthographic conventions and address related linguistic challenges.

References

- Abdul Ghani, A. A. (2012). *Al-Kafi fi Qawa'id al-Imla' wa al-Kitabah*. Kamal Bishr, Mahmoud Kamil al-Naqa. Dar al-Tawfiqiyya lil-Turath.
- Al-'Uthaymin, M. bin S. (2009). (ed. and commentary by Mustafa Mahmoud al-Azhari). *Qawa'id fi al-Imla'*. Cairo, Maktabat 'Ibad al-Rahman li-Ṭaba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi'
- Al-Najjar, F. (2008). *Qawa'id al-Imla' fi 'Ashrati Durus Sahlah*. Riyadh, Maktabat al-Kawthar.
- Harun, A. S. M. (1993). *Qawa'id al-Imla'*. Cairo, Maktabat al-'Anglo al-Misriyya.
- Mir 'Alam, Y. (2012). (ed. and design), Rashid Naji al-Hasan (contrib.). *Qawa'id al-Imla'*. Kuwait, al-Wa'y al-Islami.

Nicat Rafael Hasanov

<https://orcid.org/0009-0006-6615-6421>

Phd student, Faculty of Law of Baku State University, Labor and Environmental Law, Labor Law, Social Security Law, Azerbaijan, nijat.hasanov07@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Hasanov, N. R. (2025). The Legal Principles of Compulsory Health Insurance in the Legislation of the Republic of Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (2), 1054-1066.

The Legal Principles of Compulsory Health Insurance in the Legislation of the Republic of Azerbaijan

Abstract

Compulsory health insurance is a fundamental social mechanism that ensures equal and accessible healthcare for the population. This system is aimed at regulating healthcare services by the state and providing citizens with appropriate medical services. The article analyzes the legal principles of compulsory health insurance in the legislation of the Republic of Azerbaijan, as well as discussing the current state and potential development directions of these principles. Furthermore, new proposals have been made to address loopholes in the legislation regarding the key principles of compulsory health insurance. These proposals aim to enhance the system's effectiveness and increase citizens' awareness about health insurance. Based on the conclusion of the article, improving the legal principles of the compulsory health insurance system and applying new approaches may positively impact the development of Azerbaijan's healthcare sector and the improvement of citizens' access to medical services. These proposals will contribute to the fairer and more transparent implementation of the state's social policies and legal regulations in the healthcare sector.

Keywords: *Compulsory Health Insurance, Legal Principles, Social Policy, Access to Medical Services, Improvement, Citizens' Awareness*

Azerbaycan Cumhuriyeti Mevzuatında Zorunlu Sağlık Sigortasının Yasal İlkeleri

Öz

Zorunlu sağlık sigortası, nüfus için eşit ve erişilebilir sağlık hizmeti sağlayan temel bir sosyal mekanizmadır. Bu sistem, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından düzenlenmesini ve vatandaşlara uygun tıbbi hizmetlerin sağlanmasını amaçlamaktadır. Makale, Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatında zorunlu sağlık sigortasının yasal ilkelerini analiz etmenin yanı sıra bu ilkelerin mevcut durumunu ve potansiyel gelişim yönlerini tartışmaktadır. Ayrıca, zorunlu sağlık sigortasının temel ilkelerine ilişkin mevzuattaki boşlukları gidermek için yeni önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler, sistemin etkinliğini ve vatandaşların sağlık sigortası konusundaki farkındalığını artırmayı amaçlamaktadır. Makalenin sonucuna göre, zorunlu sağlık sigortası sisteminin yasal ilkelerinin iyileştirilmesi ve yeni yaklaşımların uygulanması, Azerbaycan'ın sağlık sektörünün gelişimini ve vatandaşların tıbbi hizmetlere erişiminin iyileştirilmesini olumlu yönde etkileyebilir. Bu öneriler, devletin sosyal politikalarının ve sağlık sektöründeki yasal düzenlemelerin daha adil ve şeffaf bir şekilde uygulanmasına katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Sağlık Sigortası, Yasal İlkeler, Sosyal Politika, Tıbbi Hizmetlere Erişim, İyileştirme, Vatandaşların Farkındalığı

Introduction

This article examines the legal principles of compulsory health insurance in the Republic of Azerbaijan. The concept of medical law, including compulsory health insurance, is analyzed in the context of both medical and social security law by highlighting the essential principles that govern the compulsory health insurance system, such as the state's responsibility for ensuring access to quality medical services, the principle of solidarity among insured individuals, and the legal equality of participants in the insurance scheme. Additionally, the article outlines the role of the state in the provision of medical services, ensuring the financial sustainability of the system, and the legal obligations of individuals to contribute regularly to the insurance system. By analyzing legal norms and principles in the context of Azerbaijan's legal framework, this paper provides insights into how the country's healthcare and social insurance systems function to ensure equal access to necessary medical services for all citizens. The scientific novelty of this article lies in its analysis of the legal principles of compulsory health insurance and its implementation within the legal framework of the Republic of Azerbaijan. The article provides a thorough examination of how the legal framework of compulsory health insurance is regulated according to modern requirements, and it analyzes how these principles are applied in the healthcare sector.

1. Scientific Novelty:

1.1. Analysis of the Legal Principles of Compulsory Health Insurance in

Azerbaijan's Legal System: The article expands on the implementation of compulsory health insurance in Azerbaijan's legislation and analyzes the related legal principles. It discusses how these principles are connected with legal norms and other relevant regulations, highlighting the role of the state in healthcare, issues of social justice, and solidarity.

1.2. Social and Legal Impact of Compulsory Health Insurance:

The article not only presents theoretical aspects of legal principles but also delves into their practical applications. Issues such as the regular payment of insurance premiums, the legal equality of insured individuals, and financial stability within the system are thoroughly discussed.

1.3. Alignment with the Constitution and Legislation of Azerbaijan:

The article clarifies the relationship between Azerbaijan's Constitution and the state's responsibilities regarding healthcare services. It explores how the state's obligations to ensure equal access to healthcare services for all citizens are framed within constitutional and legal provisions.

2. Methods Used:

2.1. Normative-Legal Analysis Method:

The article analyzes relevant legal documents in Azerbaijan's legislation (such as the Constitution, the Law on Medical Insurance, the Law on Social Insurance, etc.). This method is used to discuss the legal principles of mandatory health insurance and how they are regulated by law.

2.2. Comparative Analysis:

The article may include a comparative analysis of mandatory health insurance systems in different legal frameworks. This method helps to understand how legal principles are applied in various systems and provides insight into Azerbaijan's position within this context.

2.3. Practical Application Analysis:

The article also examines the practical implementation of legal principles related to mandatory health insurance and their social effects. This method investigates how theoretical legal principles are translated into real-world practices and the functioning of the system in practice.

2.4. Empirical Analysis:

Alongside theoretical analysis, the article may include an empirical approach by examining the real-life application of mandatory health insurance

and the public's response to it. This helps to evaluate the effectiveness of the system and the state's role in social security and healthcare.

In doctrine and legal literature, terms such as principles, guiding provisions, foundational ideas, etc., are used. The Latin word "principium" is translated as "beginning" or "foundation." In the explanatory dictionary of the Azerbaijani language, "principle" is defined as the fundamental provision, starting point, or core of any theory, doctrine, belief, worldview, science, etc. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 621). L. S. Yavich notes that legal principles are the foundational ideas of the existence of law. They express the most important regularities and stable aspects of the existing socio-economic situation, are at the same level as the essence of law, and constitute its main content. Additionally, principles are general, possess supreme imperative value, and hold universal significance (Yaviç, 1978). O. A. Kuznetsova considers the most accurate term for principles to be "position," emphasizing that it is not merely a position but a fundamental, basic, starting, general, guiding, adopted, and superior position. According to the author, the key point is that these are "presentative positions" because they "present" the foundations of law while also covering its application (Kuznetsova, 2006). Some authors argue that recognizing a principle as the basis or foundation of any issue also implies that it holds general significance, meaning it applies to all issues or processes. In this case, principles extend to all legal norms, legal institutions, and other legal issues (Saxapov, 2014, s. 11). Other authors give legal principles an ideational character. In their view, legal principles form the ideological basis for the implementation and application of legal norms. Moreover, they describe legal principles as initial normative-guiding provisions in law that reflect its content, foundations, and the regularities in society.

In the context of legislation, principles themselves represent both an ideological basis and a guiding principle. They play an orientation role in the formation of individual normative-legal acts and entire branches of law, helping to ensure the integrity and unity of the legal system that regulates societal relations. Through them, the state seeks to avoid contradictions between various levels of legislative acts (or attempts to do so) and establishes the hierarchy of legal sources (Buyanova, 2021). Professor Z. A. Askerov notes that principles are the positive expression of the theories upon which law is founded. Principles should be clearly and concisely defined and should be stated in legal sources as legal norms (Əsgərov, 2011). In our opinion, legal principles are provisions that express the fundamental rules and ideas of law, determining the functioning of legal norms and the system. These provisions represent significant indicators that form the foundational structures in the application of law and the legal environment of

society. Legal principles also represent the goals and functions of law, playing a vital role in the justification, interpretation, and application of legal norms and legal relationships. Unlike legal norms, legal principles carry a broader and more general nature. They reflect not only the relevant legislation but also society's understanding of law and its moral foundations. Thus, legal principles represent not only the normative content of law but also the logic and structures of the legal system. Legal principles shape the general logic and application of law, which, in turn, ensures the opportunity for legal protection and the fair and correct application of law. For example, the principle of legal equality requires that everyone is equal before the law and that their rights are equally ensured. The realization of this principle leads to positive outcomes in the application of law and ensures the objective and just application of law in society.

It is clear that compulsory health insurance is a subject of regulation within both medical law and social security law. Professor M.N. Aliyev notes that the principles of medical law, states that the principles of medical law refer to the fundamental guidelines for regulating medical-legal relations in society (Əliyev, 2016). Furthermore, the principles of medical law are understood as the initial guidelines and governing provisions for regulating public relations in the field of medical activities, as well as the protection of human health (Mustafazadə & Aslanov, 2017). The Law on "Medical Insurance" states that compulsory health insurance, as part of state social insurance, ensures the provision of medical care to insured individuals during an insured event, including access to medicines and medical supplies, through the financial resources of compulsory health insurance within the framework of an insurance envelope. From the definition provided in the law, it is understood that compulsory health insurance is a component of social insurance. The principles established for social insurance thus serve as guiding rules for the implementation of compulsory health insurance. Specifically, the "Social Insurance Law" defines the principles of social insurance as regularity with state guarantees, universality, equality of social insurance subjects, and the obligatoriness of state social insurance (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2018). However, the main principles of compulsory health insurance are specified in Article 15-1 of the Law on "Medical Insurance" (Tibbi sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2025). Let us explain the essence of these principles. The Principle of State Guaranteeing Access to Medical Services, Medicine, and Medical Supplies, as well as the Improvement of the Quality of Medical Services. This principle expresses the state's exclusive obligations in the provision of medical services. The main objective of the compulsory health insurance system is to protect public health and ensure equal access to medical services for all. The state plays a crucial role in organizing and financing

the insurance system, as well as allocating resources to improve the quality of medical services and ensure the accessibility of medicines and medical supplies. Under this principle, the state guarantees that medical services meet the highest standards, and that insured individuals have access to the necessary medicines and equipment for treatment. This is also related to the modernization of the healthcare sector and the introduction of modern medical technologies. Furthermore, this principle aligns with the constitutional right to health protection in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, which stipulates that the state takes necessary measures to develop all types of healthcare based on various ownership structures, ensures sanitary and epidemiological safety, and creates opportunities for various types of medical insurance (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2018). In practice, the state finances hospitals, clinics, and other healthcare institutions, ensuring the provision of essential medicines to the population. For example, the government identifies essential medicines for the treatment of diseases and ensures their availability to the public.

3. The Principle of Ensuring Participation Based on Solidarity in Compulsory Health Insurance Relations

This principle aims to ensure that compulsory health insurance covers all segments of the population. Solidarity is based on mutual support among all members of the insurance system, ensuring that individuals in various social and economic situations can access the same medical services. The implementation of this principle ensures social justice and equality of rights. This approach eliminates stratification and discrimination in the insurance system and protects the rights of all individuals.

4. The Principle of Providing Medical Services and Ensuring Access to Medicines and Medical Supplies from the Financial Resources of Compulsory Health Insurance Following an Insured Event

This principle guarantees the right of the insured person to use medical services when an insured event occurs, based on the financial resources of compulsory health insurance within the insurance envelope. An insured event refers to situations requiring medical intervention due to illness or accident. The primary goal of the compulsory health insurance system is to financially support the insured individual's medical needs. When an insured event occurs, medical services and medicines are provided within the insurance envelope, meaning they are covered by insurance premiums. The implementation of this principle ensures equal access to medical services for every individual in line with the principle of social justice. For example, when an insured person is admitted to a hospital, they receive medical services (such as

examinations, surgeries, treatments) covered by the insurance premiums. Similarly, the necessary medicines and medical equipment for the insured person's treatment are also covered by the state or insurance company.

5. The Principle of Ensuring the Financial Stability of Compulsory Health Insurance by Maintaining Proportionality between Insurance Premiums and Insurance Payments

This principle aims to preserve the financial sustainability of the compulsory health insurance system. Ensuring proportionality between insurance premiums and insurance payments is crucial for maintaining the financial stability of the system. If insurance premiums do not align with insurance payments, a financial shortfall may occur, potentially halting the system's operation. The goal of this principle is to ensure that insurance premiums are regularly and fairly collected, guaranteeing the long-term sustainability of the medical insurance system. For example, the relationship between insurance premiums and the need for medical services is closely monitored. Insurance premiums should be sufficient for each person in the system to benefit from medical services. If costs rise in the system, insurance premiums are increased to maintain financial stability.

6. The Principle of the Obligation to Regularly Pay Insurance Premiums

This principle is of critical importance for the successful operation of the compulsory health insurance system. The regular and timely payment of insurance premiums ensures the continued availability of financial resources for the system. If insurance premiums are not paid, the financial stability of the system and the equitable provision of services to insured individuals are disrupted. Therefore, an insured person who fails to pay the insurance premium loses their right to medical services. This ensures that individuals are responsible for meeting their insurance obligations.

7. The Principle of Legal Equality of Participants in Compulsory Health Insurance

This principle guarantees that every individual is provided with equal rights and opportunities. In essence, this principle acts as a guarantee provided by the state. According to Article 25 of the Constitution, the state ensures equality of rights and freedoms for all individuals regardless of their race, ethnicity, religion, language, gender, origin, property status, position, beliefs, affiliation with political parties, trade unions, and other public associations (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2018). Therefore, the compulsory health insurance system established by the state should guarantee equal access to medical services for all individuals, irrespective of their social, economic, or other differences. Legal equality is one of the significant social objectives of the compulsory health insurance system and forms the

basis of social justice. Through the implementation of this principle, no individual should be deprived of medical services solely due to their financial capacity. After paying the required health insurance premiums, every citizen has equal rights and can benefit from medical services in the same way. Regardless of social or economic status, everyone can receive the same quality of medical services.

It is noted in legal literatures that principles must be reflected in the relevant normative acts or legal norms, either directly in the legal norm or inferred from the content of the norms. R. Z. Livshich notes that there are two types of principles: those explicitly stated in the norm and those derived from the content of the norm (Livşiç,1994). In this context, Y. Y. Machulskaya states that principles cannot merely be guiding ideas. Even though ideas may exist without being codified in legal norms, principles must either be directly incorporated into the norm or derived from its essence (Maçulskaya, 1998). Some authors assert that legal principles manifest as the starting point of legal theories and concepts, legal orientations of subjects, legal norms, their content, and legal regulation demands (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006). Professor M. N. Aliyev specifically emphasizes that legal principles are fundamental ideas established by legislation (Əliyev, 2015).

The authors' analysis of the stated ideas leads us to conclude that, although not directly specified in the provisions of the law, there are several principles derived from the content of the norms related to compulsory health insurance. In our opinion, the followings can be added to these principles:

7.1. Principle of insurance envelope implementation in compulsory health insurance

It is well known that the concept of a "insurance envelope" exists within the compulsory health insurance system. This refers to a rule that determines a list of medical services aimed at addressing the healthcare needs of a specific insured individual. The services provided within the insurance system are offered within a predefined package. This package may be limited to certain diseases and types of treatment, but medical services are structured based on specific standards. When a citizen joins the compulsory health insurance program, they receive a defined medical insurance envelope. This envelope includes examination, treatment, hospital and outpatient services.

7.2. Principle of state monitoring and supervision of compulsory health insurance provision

The state regularly applies monitoring and supervision mechanisms to track the implementation of compulsory health insurance and ensure the quality of insurance services.

The control systems established by the state are focused on checking the functioning of insurance networks and the quality of medical services. This helps to ensure the transparency and effectiveness of the insurance system. State healthcare agencies and relevant authorities monitor the activities of insurance companies and healthcare institutions, conducting periodic audits to ensure the proper functioning of the system and adherence to quality standards.

7.3. Principle of prioritization of emergency medical assistance in compulsory health insurance services

In the compulsory health insurance system, emergency medical assistance is given special priority. This represents a principle aimed at protecting the lives of insured participants. The insurance system ensures that emergency medical assistance is provided to each citizen promptly and effectively. This principle promotes the rapid and safe delivery of medical services. If a person is involved in an accident and requires emergency medical assistance, compulsory health insurance guarantees immediate intervention and treatment. Emergency medical assistance is always prioritized, and the insured can benefit equally from this service.

7.4. Principle of segmentation of medical services and different pricing policies based on healthcare providers

In the compulsory health insurance system, medical services may be provided at different levels and with different pricing depending on the healthcare providers. That is, different hospitals and medical institutions may apply different prices for the same treatment or service. This principle aims to create competition among service providers and ensure better accessibility to the relevant services. For example, the price for the same treatment in a private clinic or a state hospital in a city may differ. This gives participants more options and ensures a more flexible approach to the insurance system. These principles are related to the unique structures, operational mechanisms, and specific approaches within the legal framework of compulsory health insurance. They aim to ensure access to emergency medical services, maintain service quality, strengthen the insurance system's economy, and ensure equal access to medical services for the population. Additionally, it should be noted that certain new principles need to be defined at the legislative level for the development and more effective operation of the compulsory health insurance system. Below are the principles that we propose to be added to the legislation, aimed at both increasing the sustainability of the insurance system and providing higher quality medical services to the insured:

7.5. Principle of productivity and improvement

In our view, the principle of increasing the productivity of compulsory health insurance services and continuously improving service quality should be defined at the legislative level. The purpose of this principle is to ensure the more effective delivery of medical services and to track the performance indicators of hospitals and the insurance system. This principle will help improve the quality of medical services and enable both public and private healthcare institutions to operate more efficiently. Through compulsory health insurance, the provision of efficient and rapid services can assist in better utilization of hospital resources. For example, comprehensive evaluations of indicators such as workforce, treatment speed, and service quality in hospitals conducted by the state could lead to necessary changes and improvements in medical services.

7.6. Principle of support for digital health and telemedicine

The law should also include a principle that encourages the implementation of digital health and telemedicine. This principle will ensure the delivery of healthcare services through modern technologies and digital tools. Furthermore, requirements related to electronic medical services, remote consultations, and the use of digital health records should be included in the law. In the modern era, ensuring online and remote access to medical services allows more people to easily and quickly access healthcare services. This is particularly important for people living in remote areas or those who have difficulty physically visiting hospitals. Through this approach, compulsory health insurance providers can offer remote consultations, diagnostics, and treatment advice. This will ensure the rapid and reliable provision of medical services, especially during pandemics.

7.7. Principle of preventive measures against diseases and promotion of health education

The principle of strengthening preventive measures and promoting health education should also be defined at the legislative level within the compulsory health insurance system. This principle involves providing insurance participants with education and training aimed at preventing diseases. Compulsory health insurance should not only focus on the treatment of diseases but also on their prevention. Promoting a healthy lifestyle, early detection and treatment of health problems can reduce the occurrence of larger diseases and overall healthcare costs. Additionally, in continuation of this principle, compulsory health insurance participants should be provided with information on promoting a healthy lifestyle, regular check-ups, and

health education. Furthermore, state healthcare policies will be implemented to prevent chronic diseases.

7.8. Principle of public participation and transparency

In our opinion, the principle of ensuring public participation and transparency in the compulsory health insurance system could also be added to the law. This principle will ensure the participation of citizens and other stakeholders in the management of the insurance system and the delivery of healthcare services. The principle of public participation and transparency can also ensure that the insurance system is more transparent and fair. People should be informed about changes in the system related to compulsory health insurance, and their feedback should be solicited. In this way, when changes are made to the legislation regarding compulsory health insurance, participants will have the opportunity to provide suggestions, share their opinions, and receive information about the functioning of the system.

Conclusion

Compulsory health insurance is a vital component of the healthcare systems of modern states, playing an essential role in the protection of public health, ensuring accessibility to medical services, and promoting social justice. The fundamental principles of the compulsory health insurance system are enshrined in legislation, providing a broad framework in both social and legal terms. However, the implementation of certain new principles is crucial for the system to operate more efficiently and effectively. The goal of the compulsory health insurance system is to ensure equal access to medical services for the population. This is achievable not only by improving the quality of medical services but also by creating an environment where medical services are accessible to every individual. Healthcare policies and medical insurance programs implemented by the state play a crucial role as the primary factors in safeguarding people's health. In addition, compulsory health insurance also aims to maintain the health status of the population and prevent chronic diseases. Among the principles currently in place are social protection, proportionality of insurance contributions, legal equality of compulsory health insurance participants, and the state's obligation to ensure the accessibility of services. These principles aim to make the insurance system more transparent, fair, and effective. However, to develop the system further and achieve greater success in the future, the addition of new principles to the law is necessary. When discussing new principles, it is particularly important to define principles such as "productivity and improvement," "support for digital health and telemedicine," "promotion of preventive measures and health education," and "public participation and transparency" at the legislative level. The identification of these principles

will ensure that the compulsory health insurance system not only focuses on the treatment of diseases but also on the prevention of health problems. The implementation of digital technologies will assist in making medical services faster and more efficient, while increasing health education and awareness among the population will reduce chronic diseases and improve overall public health. Moreover, the principle of public participation and transparency will make it possible to ensure more active involvement of citizens in the healthcare system. Taking public opinion and recommendations into account will make the state's healthcare decisions more effective. The application of this principle aims to provide better services to those insured under compulsory health insurance across the country. The future development of the compulsory health insurance system should be shaped in response to new demands in accordance with the social and economic conditions. This will not only result in more accessible and higher-quality insurance services but also lead to an improvement in the health levels of the population. Ultimately, compulsory health insurance will not only be a legal norm but also a crucial mechanism for ensuring the welfare of society. In this process, the continuation of measures aimed at protecting and improving the health of citizens will enable the insurance system to become more resilient and effective. The development of compulsory health insurance will contribute to the establishment of a healthier and fairer society from both legal and social perspectives.

References

- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.* (2006). Şərq-Qərb.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.* (2018). Hüquq nəşriyyatı.
- Buyanova, M. O. (2021). (red.) *Pravo soşialnoqo obespeçeniya obşaya çastı.* Uçebnik. (In Russian).
- Əliyev, M. N. (2015). Tibb hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi prinsipləri. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Əsərləri*, 1, 61-69.
- Əliyev, M. N. (2016). *Azərbaycan Respublikasında Tibb Hüququnun Nəzəri Aspektləri.* Vətənoğlu
- Əsgərov, Z.A. (2011). *Konstitusiya hüququ.* Dərslik. Bakı Universiteti nəşriyyatı.
- Kuznetsova, O. A. (2006). *Nomri-Prinsipi rassiyskoqo qrajdanskoqo prava.* M.
- Livşic, R. Z. (1994). *Teoriya prava.* Uçebnik. Bek. (In Russian).
- Maçulskaya, E. E. (1998). *Pravo soşialnoqo obespeçeniya.* Uçebnik Dlya Vuzov. Knijniy Mir. (In Russian).

Mustafazadə, A. İ. & Aslanov, Z. N. (2017). *Tibb hüququ*. Dərslik. Elm.

Saxapov, P. P. (2014). Osnovnie podxodi k ponimanyu principov prava v rossiskoy yuridiceskoy nauke (sovetskiy I sovremenny periodi-*İstoriya Qosudarstva i Prava*, 15, 10-15. (In Russian).

Sosial sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2025)<https://e-qanun.az/framework/3813>

Tibbi sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2025). <https://e-qanun.az/framework/80>

Yaviç, L. S. (1978). *Pravo razvitoqo soçialistiçeskoqo obşestva*. Suşnost i Prinsipi. Yuridiçeskaya Lit. (In Russian).